

वैयाकरणभूषणसारः

पण्डितप्रवरश्रीसभापतिशर्मोपाध्याय—नृवावधाने

काशीस्थितेतानसंस्कृतमहाविद्यालयप्रधानाध्यापक-

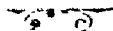
श्रीमालकृष्णशास्त्रिपञ्चोनि—निमित्तया

'प्रभा' व्याख्याया श्रीहरिवल्लभ-

शास्त्रिद्विनेन दर्शितेन

च समुल्लसित

श्रीनारदेश्वरशमेचतुर्थेदिना सम्पादितः

त्रादर्शमन्यमालाया द्वितीयं पुष्पम्

श्रीकौण्डभट्टविरचितो वैयाकरणभूषणसारः

गुर्जरदेशीयग्रहोदाराज्यपान्तर्गत-‘वसाई’-ग्रामामिजन-

काशीस्थलेतानसंस्कृतमहाविद्यालयप्रधानाध्यापक-

व्याकरणाचार्यश्रीवालकृष्णशास्त्रिपञ्चोलिनिर्मितया

‘प्रभा’ व्याख्यया

दर्पणेन च समुल्लसितः

कौत्सो हृष्य कर्तव्याभूयर्षितः शब्दतस्तथा ।

गुणान् स्वकीयानाद्यप्युत्तिज्ञामनुपाकथयन् ॥

सर्वशस्त्रार्थतन्त्रज्ञो धर्मतमा उत्तिमानवान् ।

विश्वामित्रेण शस्त्रज्ञे शय्यकं शवर्षयितुमिच्छते ॥

हृष्याय वरुणे तस्मै राज्यकानाथ राजसूयम् ।

वानरुणाव्यपञ्चोली ज्यामर्षयते भुसा ॥

यलियामण्डलान्तर्गवगङ्गापुरग्रामनिवासिना

श्रीतारकेरवरशास्त्रिचतुर्वेदिना

संशोध्य सम्पादित

Sa. k. V. J.

K. S. J. / P. 11

27/9/25

प्रथमं संस्करणम् १०००

रामनवम्याम्

२००४ वि०

भस्व पुनश्चंद्रगादिविपये सर्वैऽधिकारा

‘प्रभा’ कृता स्वायत्तीकृताः ।

Adarsh Granthmala's 2nd Pushpan

VAIYAKARAN BHUSHANSAR

OF

Kaund Bhatt

WITH

Prabha and Darpan Commentaries

By

Pt. Bal Krishna Pancholi

Principal Khetan Sanskrit Mahavidyalaya, Benares,

&

Pt. Hari Vallabha Shastri.

Edited and published by

Pt. Tarkeshwar Chaturvedi Shastri.

1947

[Price Rs. 7/-

किञ्चिन्निवेदनम्

श्रीमद्गुर्जरदेशभूमुरवरोदीच्याङ्गपञ्चोलिनां 'गायकवाढ' गतो 'वसाइ' ङमलामागः प्रसिद्धो महान् ।
 तत्रासोन्नृपमानितो बुधवरोऽध्वारामशास्त्री श्रुतस्तस्मै 'गायकवाढ' भूपतिमणिवर्षोसनं दत्तवान् ॥ १ ॥
 तत्पुत्रः स्वपितेव शास्त्रपुरालो लक्ष्म्यादिरामाभिधस्तद्वर्षोसनमाप्नुवन् कुलगतं कीर्त्तिं समुद्भयन् ।
 विद्वांसं जनयन् गुणैकवसतिं श्रीकालिदासाभिधं विप्राणां जनतासु गौरवमयं प्रातिष्ठिवद् धीनिधिः ॥ २ ॥
 शास्त्री श्रीकालिदासोऽप्रतिमप्रतिभया गुर्जरेष्वद्भृतोऽभूत् नासीच्छास्त्रं हि किञ्चिन्मतिगतिरभवद्यत्र नास्यातिसूरेः ।
 आचार्य्यः शङ्करोऽभूद्भुवनजनतया भानितो माधवाख्यः पाण्डित्येनास्य प्रीत्या व्यददत्त पदवीं रत्नमेतत्करीनाम् २
 देशे ग्रामे स्वकीये धनिजनघनतः कूपदेवालयानीन् संस्कृत्यान्वोऽन्यैर्वरं द्विजजनमनसः दूरतरुयाजयित्वा ।
 वार्द्धक्यं येन नीतं निजगृहवसताऽध्यापनं कुर्वता च ग्राम्या यत्कीर्त्तिगाथां प्रतिदिनमनिशं श्रावयन्ति प्रसङ्गावृत्
 चत्वारो गुणिनो वभूवुरमलाः श्रीकालिदासात्मजाश् 'चूनीलाल' इति ह्यजायत पुरो नीलादिकण्ठस्ततः ।
 तस्मादुत्तरतो वभूव तनयः श्रीदेवयुक्शङ्करः तूर्यो विद्वत्सदासनामविदितः सर्वेऽपि योग्या युधाः ॥ ५ ॥
 तेषां योऽजनि नीलकण्ठपदयुक्प्रामान्तशास्त्री सुधीस्तस्यासैस्तनयान्नय प्रथमतोऽभ्याल्लाननाम्ना स्मृतः ।
 तत्र द्वौ गिरिजादिशङ्करगुरोः प्रारम्भिकं शिक्षणं लब्ध्वा व्याकरणे परीक्षणविधावुत्तीर्य्यं प्रासीदताम् ॥ ६ ॥
 ज्येष्ठः श्रीसोमनाथस्तद्वरजननो बालकृष्णाभिधोऽहं द्वावप्यध्येतुकामी बुधजनमहितां काशिकामेतवन्ती ।
 विद्वत्पूज्यात् समादेः चरमपतिपदात् सर्वतन्त्रत्यतन्त्रादभ्योऽधीत्य स्थदेशं गतइह पठितुं शङ्करं संश्रितोऽहम् ७
 शास्त्री सोमसमः समाजनिपुणः श्रीसोमनाथोऽभवद् गोस्वामित्रजरायनामकमहाविद्यालयेऽध्यापकः ।
 अन्दावाद इति प्रसिद्धनगरे भक्तिं वितन्यन् जने दीक्षां चल्लभसम्प्रदायविहितां विध्रयशः प्यापयन् ॥ ८ ॥
 शास्त्री श्रीबालकृष्णो गुरुपदकमलं संश्रयन् काशिकायामाचार्य्योपाधिमाप्त्वा बुधजनसमितौ सप्रतिष्ठामवापत् ।
 काशीमानीय नीला बहुविधविषये भ्रातरः पण्डितत्वं स्वीये देशेऽभुना ये गुरुतमयशसाऽध्यापयन्ते बहुधा १५
 मुख्याध्यापकतामवाप्य कृपया विरवेशितुः पुण्यदे देवीदत्तपदादिमूर्त्यं मलयुकुखेतानविद्यालये ।
 खेतानीययशः सुरद्वकुसुमैः सार्धं स्वकीयं यशः कारयां वर्द्धयता प्रमेयमतुला व्याख्या कृता मूपणे ॥ १० ॥
 श्रीमद्रायबहादुरो गिरिसुताभक्तो रमायाः प्रियो धर्मात्मा हरिररामनामविदितो खेतानवशोद्भवः ।
 विद्यादानविधाबुदारहृदयो विद्वत्समाराधकः जीव्याद्वर्षशतं प्रसन्नहृदयो लदर्मीसमृद्ध्या समम् ॥ ११ ॥
 श्रीमद्रायबहादुरस्य भुवने विख्यातकोर्त्तिश्रियः खेतानान्वयभास्वतो धिपणया राजप्रजास्तेदिनः ।
 एतद्गुणसारमुद्रणविधौ साह्रव्यकर्तुर्गृहे वाग्लक्ष्म्यौ वसतां सदा स्थिरतया केदारनाथस्य मे ॥ १२ ॥
 पदौनानिवास्तव्याः खेतानान्वयसम्भवाः । सौभाग्यारोग्यसम्पद्भिर्भृद्भ्यन्तामुत्तरोत्तरम् ॥ १३ ॥
 धीदोपादपराच्च हेतुत इह स्याद् या प्रभायां त्रुटिदोषजाः परिमार्ग्यं तां करुणया स्वीयां गुणप्राहिताम् ।
 संदर्शयतिपरिश्रमञ्च सफलं कुर्वन्किन्ति प्राथये पञ्चोली विदुषां प्रसत्तिपिठरोऽहं बालकृष्णस्तुधीः ॥ १४ ॥
 दोषा दोषवतां भान्ति गुणा गुणवतामिव । सुधियां सुधिया दोषा अदोषाः पुण्यशालिनाम् ॥ १५ ॥
 नचात्रातीव कर्त्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः । दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चिन्तानां प्रकाशते ॥ १६ ॥
 यत्कारुण्यदियाकरो निजकरैः प्रोत्सार्य्य हार्दं तमः दिव्यं ज्योतिरदायि येन रचिता रम्या प्रमा मूपणे ।
 शास्त्राभ्योप्यबगाहृदियतपसा देकवमाभिभवः चायामि प्रभया सभापतिर एत् श्रीबालकृष्णाभिधः ॥ १७ ॥

. सम्मतयः .

श्रीमन्माध्वसम्प्रदायाचार्य-दार्शनिकसर्वभौममाहित्यदर्शनाद्याचार्य-तर्करत्न-न्यापरत्न-
श्रीगोस्वामिदामोदरशास्त्रिणः—

काशीस्थरेतानमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकेन व्याकरणाचार्येण पञ्चोलीत्याख्य-श्रीबालकृष्ण-
शर्मविदुषा रचिता वैयाकरणभूषणसारस्यामिनवा प्रभाख्यां व्याख्यामनेकत्र स्थलेषु निरीक्ष्यैतया न
केवलमन्तेवसतामुपकारमपि तु नव्याध्यापकानाञ्च साहायकमुक्ताव्याधिधिचारक्षेत्र तत्रत्यं विवेच्यमुपसं-
जिहीर्षताऽऽत्मप्रतिभातरीतिमन्यटीककैरनुद्मथितं ग्रन्थफर्ममन्वज्जिपमाणेनोदृङ्कितामालोच्यावधार्यं च
शब्दानुशासनगामिदमीया सर्वैपथीना शेमुपीमधगच्छश्च जिज्ञासुधिचिकित्सानाडिन्धमपटिमानमत्येहोन्मी-
लितमुज्जिह्वान स्वान्ते समदोद्रेकमन्तरमान्तमिव फतिपयाक्षुरमिपेण प्रचिकटयिषु प्रभाभासिनमभिनन्दयति-
दामोदर गोस्वामी

महामहोपाध्याय-शास्त्ररत्नाकर-मीमांसात्रेसरि-परिडतसार्वभौम-

मिन्सिपल हिन्दू विरचनविद्यालय (धर्म विज्ञान विभाग) श्रीचित्रस्वामिश्रास्त्रिणः

रत्नाघनीयतमोऽय श्रीमता परिडतप्रधराणा श्रीबालकृष्णशास्त्रिपञ्चोलिमहोदयाना व्याकरणा-
चार्याणां रेतानसंस्कृतमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकाना वैयाकरणभूषणसारस्य 'प्रभा' नामकटीकाया
विरचनविषयक प्रयत्न । भूषणसारो हि न वैयाकरणगोष्ठोषु केवलम्, परीक्षास्वपि प्रायेण सर्वदेशीयासु
कृतप्रवेश इति नाविदित समेषा विदुषाम् ।

सोऽय विस्तृत्प्रचारोऽपि समुचितोपकरणवैषुयैण न तथात्वनो रहस्यमन्तर्निगूढमवगोपयितुं शक्नु-
वन्नासीत् । सोऽय दोष परिहृत प्रभारव्ययाऽनया टीकया । श्रीमद्वि शास्त्रिवर्यैर्हि सरलतमया भाषया,
गभीरया च शैल्या, नातिविस्तृततया रीत्या तथा ग्रन्थग्रन्थविभेदन कृतम्, येन त्रैयाकरणां नामन्येषा च
शादतत्वमधिजिगमिपता महानुपकारो जायेत ।

तेनाधमर्णं परिडतकुल छात्रवृन्द च श्रीपञ्चोलिमहोदयाना विषय इति नांत्युक्तिं, विरवसिभि
चावश्यमन्तरसन्तुष्येर्विमत्सरा विपश्चिलवरा प्रभाभिमावलोकयेति । अत प्रमाणपूर्वी मनागप्यनति-
वर्तिनीं ग्रन्थमर्मप्रकाशनीं सरलामपि गभीरहृदया परिडित्यप्रकर्मपरिपूर्णा प्रभाभिमा विपश्चितो विद्या-
र्थिनश्च यथावदुपयुज्य महत्तम लाभमवाप्नुयु, तेन च श्रीपञ्चोलिमहोदयाना परिश्रम सफलयेषु,
प्रोत्साहयेषुश्च तानेतादृशग्रन्थरत्नाना धर्तूना निमोण इति सुदृढं विश्वसन्, चितरश्चानेफान् धन्यवादास्तेभ्यः,
अन्ते श्रीविरचनाथं नाथामि श्रीबालकृष्णशास्त्रिपञ्चोलिमहोदयेभ्यस्सर्वमायुसर्वाश्चाराप प्रदाय तान्
यथावत्सोऽनुदृहातु—
इति विद्वदशोध ।

चित्रस्वामिश्रास्त्री

न्याय-व्याकरणाचार्य-न्याय-साङ्ख्य-वेदान्त-मीमांसा-व्याकरणादीर्थ-भू पू० काशीस्थ राज-
कीय संस्कृतमहाविद्यालयप्रधानाध्यापक-प० श्रीबालबोधमिश्रव ।

अकस्माज्जातं सुवर्णं सौगन्धमिव अकस्माज्जाता सर्वाभिलषिता विद्वज्जनचेतसि मोदमादधवी
परिडतवद-बालकृष्णपञ्चोलिकृतेय प्रभानान्नी वैयाकरणभूषणसारख्यारया सर्वास्वपि प्रकृतग्रन्थन्याख्यासु
राज्यति । तद्विद्यं प्रभा द्वाप्रभेव सुवर्णदिप्रभां अग्रन्थ-रत्नयाह पप्रभासुपोदृहयती द्वाविद्येव सकलाविद्या
प्रकृतग्रन्थाविद्यामुच्छेदयित्री भविता ।

पतम्प्राध्यायकश्चाथ श्री प० बालकृष्णपञ्चोलिनामधेय एवर्णे सौगन्ध्याधायक इव कियत्सौराल-
रवय विद्वज्जनविदितवेदेनेति प्रकृतग्रन्थ प्रमाणयति—

श्रीबालबोधमिश्रः

*SOME VALUABLE OPINIONS OF THE HIGHLY LEARNED
PROFESSORS OF INDIA ON THIS 'PRABHA'
COMMENTARY ARE AS FOLLOWS -*

K A Subramania Iyer,
University of Lucknow
21-6-1944

'Hindska'
38, Major Banks Road,
Lucknow.

I have seen the commentary called 'Prabha' of Pt Bala Krishna Pancholi Vyakarnacharya, on the Vaiyyakarana-Bhusana-Sara of Kaunda Bhatta. I could do no more than read a few selected passages. I was impressed by the clarity of the explanations and their faithfulness to tradition. Though there are many other commentaries on this work, the 'Prabha' will be of great use to students of advanced Vyakarana. There can never be too many aids to a thorough understanding of a work like the Vaiyyakarana-Bhusana-Sara.

K A Subramania Iyer,
Head of the Dept. of Sanskrit and Hindi
University of Lucknow.

This is to certify that Pt Bala Krishna Pancholi Vyakarnacharya is known to me. I have glanced through portions of his commentary on Vaiyyakarana-Bhusana-Sara in manuscript and I am convinced of the usefulness of the work.

Gopi Nath Kaviraj,

23-6-44

(Mahamahopadhyaya, Retired Principal,
Govt Sanskrit College, Benares)

Babu Ram Saksena,
M A, D LITT.
University of Allahabad

24, Chatham Lines,
Allahabad

Dated August 22, 1944

I have been pleased to look into the Commentary 'Prabha' of Vaiyyakarana-Bhusana-Sara, here and there and am impressed with the clarity of the

commentator's expression and his desire to dive deep. The study of grammar of Sanskrit on orthodox lines to-day is more an aim by itself and involves a vigorous discipline. The commentator, Pt. Bala Krishna Pancholi, gives sufficient evidence of being thoroughly grounded in this discipline. By writing this clear exposition of the stiff work, he has rendered a very valuable service. I hope he will continue in the line.

Babu Ram Saksena,
Reader in Sanskrit and
Member, Board of Skt. Studies, U. P.

Govt. Sanskrit College,
Benares.

Dated April 18, 1947

I glanced through the commentary called "Prabha" written by Pandit Balkrishna Paucholi, Vyakaranacharya, on the Vaiyakarana Bnushana Sara of Kaunda Bhatta. There have been several commentaries already available on this important work. The speciality about this new commentary is that, owing to clarity of its explanations on difficult passages of the text as well as on Vedic and other quotations occurring therein, it is much better suited to the needs of the students community. The author of the commentary has moreover taken special care to collete the text with some original manuscripts. The edition also includes the older Darpana-Vyakhya. I heartily congratulate the author on his achievement which is sure to bring him a well-deserved name among the learned community.

(M. D. Shastri),
M. A., D. phil, principal,
Govt Sanskrit College,
Benares.

॥ किञ्चित्प्रास्ताविकम् ॥

॥ “विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेषविष्टेऽहमस्मि” ॥

इहापाततः प्रतीयमानसारेऽपि यथार्थतः साररहिते संसारे मृगवृणया प्राय ऐहिकैष्टानिष्टप्रेप्ता-परिजिहीर्षाभ्यामेव प्राणिमात्रस्य विद्याधनादिसंप्रहीतुं महत्तमः प्रयासस्तत्र तत्र दृष्टिपथमवतरति । ऐहिकसमुन्नतये शास्त्रप्रदर्शितोन्नतिपथमवगणयतामुच्छृङ्खलतया यथेच्छं व्यवहरतां पूर्वसुकृतवशात्प्रातै-श्वर्य्याणामप्यसुमतां भाव्यभ्युदयस्तु विचिकित्सामेवावगाहते । शास्त्रविरुद्धाचाराणां प्राणत्वयानन्तरं महापुण्यपत्त्यक्रेतव्यमनुप्यजन्मालभमानानां क्रीटपतङ्गादिदुःखदयोनिरूप्यमानानां तेषां हीरकमन्यि-प्यतां वराटिकालाम इव चिरं कालमधःपातो निर्णीत एव ।

अतः कदणावरुणालयो निमेषमात्रेण लोकत्रयसृष्टिविस्तृष्टिशक्तः, विहितनिषिद्धकर्मानुरोधेन प्राणिमात्रस्य निमहीतानुमहीता च परमेश्वरोऽनिर्वचनीयदुःखतः परिरिक्षिपयऽभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां संयुयुक्षया च ब्रह्माणमुत्पाद्य प्रवाहरूपेण प्रतिसर्गमापतितं मनुष्यबुद्धयविवेचयधर्मोद्यमसाधनोपदेशकं साङ्गं वेदं तस्मै समुपादिदेश । तदुक्तम्—

‘यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाँश्च प्रहिणोति तस्मै’ इति । (श्वे० उप० ६ अ० १८) ‘सर्वेषां स तु नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशास्त्रेभ्य एवादी पृथक् सस्याश्च निर्ममे’ ॥ इति च । तथाच मानवबुद्धयनिर्णयधर्मोद्यमज्ञानाय वेदः, तन्मूलकानि शास्त्राणि एव च शरणीभूतानि ।

वेदादिवाक्यार्थज्ञानमन्तरा धर्मोद्यमयोर्ज्ञानुमशक्यतया द्विविधो हि शब्दो धर्मजनकोऽधर्मजनकश्च । तत्र धर्मजनकशब्दानां ज्ञानस्य व्याकरणाधीनतया ‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पङ्क्तो वेदोऽभ्येयो ज्ञेयश्च’ प्रधानश्च पङ्क्तेषु व्याकरणम्’ इति भाष्योक्तया, ‘अधिविद्यं प्रकाशते’ इति वाक्यपदीयेन च ‘साङ्गं वेदम्’ इत्यत्राङ्गपदस्योपकारार्थकतया व्याकरणशास्त्रस्य निखिलशास्त्रोपकारकत्वबोधनाद् व्याकरणज्ञानमावश्यकम् । यद्यपि

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ ,कल्पोऽय पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात्साङ्गमधोत्थैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

इत्यादिना अज्ञानानाम् (वेदोपकारकाणाम्) अध्ययनमुक्तम्, तथापि व्याकरणस्य प्राधान्यमत्रापि स्थिररिक्तमेव ।

व्याकृतिः=व्युत्पत्तिस्तत्साधनं व्याकरणम् । व्युत्पत्तिश्च=प्रकृति-प्रत्यययोः स्वरूपस्य, तदर्थयो-

स्तत्सम्बन्धस्य च ज्ञानरूपा । एतेन पाणिन्यादिव्याकरणभावे वेदस्य न्यूनाङ्गत्वापत्तिरपास्ता, इष्टापत्तेः, उक्ताङ्गानां ज्ञानामात्रे वेदस्वरूपस्य, तदर्थस्य-च ज्ञानासम्भवाद्-बुद्धभुजजीविनाम् ।

यद्यपि व्याकरणज्ञानस्य 'रक्षोहागमलष्वसदेहाः प्रयोजनम्' इति भाष्योक्तं प्रयोजनं कौमुद्यादि-
ग्रन्थाध्ययनेनापि सम्पद्येत तथापि प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थस्य च किं विशकलित स्वरूपम्, कश्च तयो परस्परं
सम्बन्धः । वाक्यार्थे च कस्यार्थस्य प्राधान्याप्राधान्ये, इत्यत्र मीमांसकनैयायिकादीनां भ्रममपाकर्तुम्,
नाम्नाम्, धातूनाम्, प्रत्ययानाम्, समासादीनाञ्चार्थं मीमांसकादिविरुद्धमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेन
निरूपयितुम्, नव्यन्यायपरिष्कारपद्धतिं व्याकरणरीत्या बोधयितुम्, निखिलप्रपञ्चकारणीभूतरकोटात्मक-
शब्दब्रह्मावगमयितुञ्च निखिलतन्त्रनिष्णातश्रीकौण्डभट्टेन वैयाकरणभूषणं शब्दकौस्तुभसारप्रदर्शकं ग्रन्थरत्नं
निरमायि । ततोऽपि सौकर्येण प्रौढव्युत्पत्त्युपलब्धये वैयाकरणभूषणसारो निर्मितः । तत्र यद्यपि नैयायि-
कादिपक्षप्रदर्शके स्वसिद्धान्तप्रतिपादके चात्र ग्रन्थे बह्वच टीकाः सन्ति, तथापि ते खण्डनीयमीमांसकादिम-
त्तप्रदर्शने एव व्याख्यानविस्तृतिकरणेन, कठिनवागाडम्बरेण, कथित्कचिद्व्याख्येयग्रन्थस्य सम्यगव्या-
ख्यात वेन, स्कोट्टररूपोपपादने तन्म्यूनतादर्शनेन च व्याकरणाचार्येण पञ्चोलिबालकृष्णशास्त्रिणा
स्वच्छदर्पणे गुखावबोधवद् भूषणसारवक्तव्यार्थस्य सुबोधाय गुरुपरम्परोपलब्धपरिष्कारणपद्धत्यां द्वात्राणां
शक्तिवर्धनाय च स्वनिर्मितया प्रमानाम्ना व्याख्यया समलङ्कृतोऽयं वैयाकरणभूषणसारः । अत्र, च
प्रायः सर्वासां टीकानां सारभूग विषया नोपेक्षिताः । कापि टीकासूपलब्धमशक्या बहवो विषया अत्यु-
पयुक्ता सन्ति । ग्रन्थे ते विषया अग्रयनशौलैश्चात्रैः, गुणप्रादिभिर्विद्वद्भिश्च स्वयमेव प्रशंसनीया स्युः ।
यद्यप्यत्र त्रुटिनीत्ताति नहि वक्तुं शक्यते, तथाप्यनया टीकया बहूपकृतमित्यत्र नास्ति विषयः । किञ्च
दर्पणटीका अद्यापि कैश्चिदपि विद्वद्भिर्न सम्यक् शोधयितुं प्रयतितम् । कचिदक्षराशुद्धय, कचिद् वाक्यम्,
वाक्याद्धम्, पदादिकं वोच्छिन्नमासौत, तत्सर्वमनेकानि लिखितपुस्तकान्युपजीव्य पण्डितवर-श्रीबालकृष्ण-
शास्त्रिश्चोलिना सशोधितम् । एतद्विषये बहूनामुपकरणानामभावाद् विस्तरस्य कर्तुमशक्यत्वेन सुदृष्यान्तरे
उपेक्षितापेक्षया विषया उक्ताः स्युरित्यलं पल्लवितेन साम्प्रतमिति

निवेदयते—

श्रीसभापतिशर्मोपाध्यायः

(मिन्सिपल, चिरला संस्कृत कालेज, बनारस)

प्रभाव्याख्यया दर्पणव्याख्यया च समुल्लसितः

वैयाकरणभूषणसारः

श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम् ।
स्फोटरूप यतः सर्वं जगदेतद् विवर्त्तते ॥ १ ॥

प्रभा

शास्त्रे रत्नेगुरंजनभवप्रज्ञयाऽऽप्तप्रकर्षं श्रियैस्तर्पणं वनवधियां सूत्ररङ्गैरपेताम् ।
पौंस्त्वेरथं कमलनिचयैर्विष्टपं प्रीणयन्ती। वाचं वन्दे जलनिधिसमां श्रीलक्ष्म्योऽहं ताम् ॥१॥
श्रीनीलकण्ठप्रभवो गुरश्रीसभापतेराहसमस्तनिधे ।
श्रीबालकृष्णस्तपुने प्रभाऽऽख्या श्रितां वरा भूषणमारमारम् ॥२॥

वैयाकरणमते प्रकृतिप्रत्ययार्थप्रदर्शनपूर्वकं वाच्य-वाक्यार्थनिर्णायकं भट्टोजिदीक्षितादिकारिकाव्याख्यारूपं
भूषणसारनामकं प्रकरणमारभमाणं श्रीकोण्डभट्टं प्रारिप्सितस्य निर्विघ्नसिद्धयर्थं 'मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि
प्रथन्ते (विस्तृतानि भवन्ति) वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्युरुपकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यया स्यु'
(भा० अ० १ पा० १ आ० ३ सू० १) इति भाष्योक्ते 'विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेत्' इत्यग्निगीतशिष्टा-
चारानुमितश्रुतेश्च मङ्गलमाचरति—

श्रीलक्ष्मीरमणमिति—श्रीलोकेश्वरान्तिस्तस्या सहिता लक्ष्मीनिर्मिलसम्पदधिष्ठानो देवतेति शास्त्र-

दर्पणव्याख्या

रामप्रेमाऽऽमज्जगदवनदक्ष मधुदत्त-श्रुतिलोमाहृत्था परजनिवपेदाननमुदम् ।
अल्लएडानन्दाद्य निरिलजनदत्तकञ्जमिलय हयमीर वन्दे प्रहृतद्विनिघ्नप्रवृत्तते ॥ १ ॥

सात्येवस्मिन्नपि बाधके समग्रहितसाधकसहस्रादपि कार्योत्पत्तेरदर्शनादपेक्षितप्रारिप्सितप्र-यूहापोहायानुष्ठितं भगव-
त्स्वरूपं मङ्गलं ग्रन्थकृच्छिलव्यसिद्धार्थमादौ निवर्त्तति ॥ श्रीलक्ष्मीरमणमिति ॥ अधिकरणयुक्तं युद्धन्तरमणानन्देन
कटुपठ्यन्तलक्ष्मीपदस्य समास । तेन च श्रीसहितशब्दस्य मध्यमपदलोपी समास , शास्त्रार्थिवादेराहृनिगणवात् । तदु-
पादानञ्च सगच्छिक्त्स्यैव भगवतो जगद्धिर्माणकारणत्वमिति ध्वनयितुम् । ॥ नौमीति ॥ "णु स्तुतां" इति धानोरस्मर्या-

प्रभा

पाथिवादिवाद्भुक्तसहितशब्दस्य लोपः । यद्वा श्रीशब्दस्य श्रीमति लक्षणया श्रीश्चासौ लक्ष्मीरित्येव विग्रह
 षचित्; शाकपार्थिवादित्वकल्पने गौरवात् । यद्वा श्रौरिति लक्ष्मीरमणस्य विशेषणम् । श्रीलक्ष्मीपदस्य कर्म-
 पप्रच्यन्तस्य नन्यादित्वाण्णजन्तात्कर्त्तरि ल्युटि निष्पन्नरमणशब्देन सह तत्पुरुषसमासः । यद्वा अधिकरण-
 ल्युङन्तरमणशब्देन कर्त्तृपप्रच्यन्तश्रीलक्ष्मीरमणशब्दस्य समासः । तथाच श्रीलक्ष्मीरमणमित्यस्य विष्णु-
 मित्यर्थः । सशक्तिकस्य परमात्मनः कारणत्वमिति द्योतनाय श्रीलक्ष्मीति विशेषणम् । लक्ष्मीरमणमनेन
 तस्येष्टदेवत्वप्रतीतापि 'ज्ञानन्तु शङ्करादिच्छेत्' इत्युक्तेर्गौरिरमणरूपवत्त्वेन नतेरौचित्यादाह—

गौरीरमणरूपिणमिति—'एकः सन् बहुधा व्यजायत', 'एकोऽहं बहु स्याम्' इत्यादिभ्रुत्या एकस्यैव
 परमात्मनो नानारूपत्वं कार्यवैचित्र्याय, कारणवैचित्र्यस्यैव कार्यवैचित्र्यप्रयोजकत्वात् ।

ननु गौरीरमणस्य रूपमिव रूपं यथेति व्यधिकरणबहुव्रीहिया गौरीरमणरूपमिति षक्त्ये एकस्यैव
 वृत्त्या निर्वाहे वृत्तिद्वयादिकरणमनुचितमिति लाघवमूलक 'न कर्मधारयान्मत्त्वर्थयो बहुव्रीहिश्वेतदर्थप्रति-
 पत्तिकरः' इति न्यायात् । अत्र कर्मधारयपदं वृत्तेरुपलक्षणम्, गौरवस्यान्यत्रापि सम्भवात् । पञ्चोत्पुरुषाद्
 गौरीरमणरूपशब्दान्मत्त्वर्थं इति न स्यादिति चेन्न, 'प्रत्ययस्थात्कात्' इति सूत्रे नास्ति सुप् यस्मादिति बहुव्रीहिया
 'असुपः' इति वक्तव्ये न सुप् असुभिति नश्चत्पुरुषं कृत्वा भुवि 'असुव्वतः' इति भाष्यप्रयोगेण तस्य
 न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनेनादोषात् । किञ्च, गौरीरमणं रूपयतीति विग्रहे एयन्ताद्रूपधातोः कर्त्तरि णिनिप्रत्यये
 तस्साधुत्वौचित्यात् ।

यसु कान्तिकाराः—रसादिषु रस-रूप-गन्धादिशब्दानां पाठोऽन्यमत्त्वर्थयनिवृत्त्यर्थ इति 'रसादिभ्यश्च'
 (अ० ५ पा० २ सू० ९५) इति मनुष्या बाधादिनेरत्रासाधुत्वमिति तत्र, 'रसादिभ्यश्च' इत्यत्र 'ग्रहणवता
 प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इत्यनेन तदन्तविधेर्निषेधाद् गौरीरमणरूपशब्दादिनिप्रत्यये बाधका-
 भावात् । अत एव 'शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे' इत्यादि सङ्गच्छते । णिनिप्रत्ययेन साधुत्वन्तु
 न युक्तम्, तत्रापि समासस्य कृद्बृत्तेश्च सत्त्वेन 'न कर्मधारयात्' इति न्यायविरोधस्य सत्त्वादिति पञ्चोलिनः ।
 ननु कथं विष्णोर्गौरीरमणरूपत्वम्, तयोर्भेदस्य सर्वलोकतन्त्रप्रसिद्धत्वादिति चेन्न, 'एकोऽहं बहु स्याम्',

दर्पणव्याख्या

इदमप्रयोगेऽपि गम्यमानतदर्थसामानाधिकरण्यस्य एकारार्थकर्त्तरि सत्त्वाद् वर्धमानत्रियाद्योतकलङ्कितमपुरुषः । 'अस्मद्युक्तम्'
 (पा० सू० १-४-१०७) इत्यत्र पूर्वसूत्राद् स्थानिनीत्यस्यानुवृत्तेः । स्तुतिश्लोकेऽप्युगवत्प्रकारकोधानुकूले ध्यापारः ।
 स ध्रुव च प्रवृत्तधात्वर्थः । धोषरूपधात्वर्थकलाप्रत्ययत्वात्क्ष्मीरमणस्य कर्मता । पृथग् वैषाकरणमते प्रकृते श्रीसहितलक्ष्मी-
 रमणाश्रयकोक्तेरुगणवत्प्रकारवधोयानुकूले सदनिघाश्रयको वर्धमानशब्दप्रयोगरूपो ध्यापार इति वाच्यार्थः । नन्वेतच्छा-
 स्त्रप्रवर्तनत्वेन शिवस्यान्यर्थादितरव्याचक्षेपुष्यामकमादृगलमपि कृतो नापरितमत् आह—इह गौरीरमणरूपिणमिति क्व ।
 स्वरूपपररूपपदं गौरीरमणपदस्य पञ्चसमासस्ततोऽदन्तत्वनियन्तरो मत्वर्थीय इति । गौरीरमणो रूपं स्वरूपं यस्येति
 पृथग्यर्थमहीद्विगोत्रार्थलभेऽपि लाघवमूलक—'न कर्मधारयाद्' इति न्यायस्य 'प्रत्ययस्थात्' (पा० सू० ७-३-४४)
 इति सूत्रे "असुव्वतः" इति प्रयोगमुदाहरता भाष्यकृताऽनारतत्वात् मत्वर्थीयानुपपत्तिः । हरयते चेदस्येते प्रयोगद्वयविषयम्—

सिन्नाय विष्णुरूपाय चिन्तये शिवरूपिणे । इत्यादि ।

तथाच तदभिन्नमित्यर्थं । प्रमाणं चात्रोक्तपुराणयानमेव । पृथग् कार्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्यनियम्यत्व

प्रभा

पुरुः सन् बहुधा व्यजायत' इत्यादिश्रुत्या एकस्यैव परमान्मनः सृष्ट्यादिविभिन्नकार्योत्पत्तयेऽनेकरूप-परिमहात् । रमणशब्दप्रयोगेण प्रहृष्टादीरवरादिप्रलाभः सूचितः ।

नौमीति—नुधात्वर्थश्च स्वनिष्ठापरुर्पनिरूपितोत्कर्षविशिष्टज्ञानानुसृतो व्यापारः । ज्ञाने उत्कर्षेऽपिशिष्ट-
ञ्च—स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्व—स्वप्रकारकज्ञानीयविशेषताश्रयसमयेतत्वाभ्याम् । स्वमुत्कर्षः । एवञ्च 'चेत्रो
मैत्रं नौति' इत्यत्राञ्जलिकरणनौमीत्यादिशब्दोच्चारणरूपव्यापारेण 'एतदपेक्षया अहमुत्कृष्टः' इति मैत्रस्य ज्ञानं
जातम् । तच्च ज्ञानमुत्कर्षविशिष्टम्, उत्कर्षाश्रयोऽश्मित्यत्रोत्कर्षस्य प्रकारोभूतत्वान् । तथाच उत्कर्षनिष्ठ-
प्रकारतानिरूपकत्वं मैत्रीयज्ञाने जातम् । द्वितीयसम्बन्धघटकज्ञानञ्च नतिकर्तुर्मात्रम् । तच्च 'मदपेक्षया मैत्र
उत्कृष्टः' इत्याकारकम् । तत्रज्ञानीयविशेषताश्रयो मैत्र इति मैत्रीयज्ञाने स्वप्रकारकचेत्रज्ञानीयविशेषताश्रय
समयेतत्त्वगप्यस्तीत्युभयसम्बन्धेन मैत्रज्ञाने उत्कर्षविशिष्टयमुपपन्नम् । तेन 'मैत्रं नमति चेत्रे' तत्रयविष्णु-
मित्रस्योत्कर्षप्रकारकबोधेऽपि न 'विष्णुमित्रं नमति' इति प्रयोगः, 'मदपेक्षया कृष्टो मैत्रः' इति चेत्रज्ञानीय-
विशेषताश्रयत्वस्य मैत्रे एव सत्त्वान् । स्वशब्दार्थश्चात्र नतिकर्ता । उत्कर्षविशिष्टज्ञानञ्च नतिकर्मरौ
मोक्षम् । तच्च 'नतिकर्त्रपेक्षया अहमुत्कृष्टः' इत्याकारकम् । समवायसम्बन्धेन तादृशज्ञानरूपकज्ञानयत्नान्
कर्मत्वम् । व्यापारश्चाञ्जलिकरणादिरूपः, 'नौमि' इत्यादिशब्दरूपश्च ।

यस्तुतस्तु नायं नुधात्वर्थः, ईश्वरपित्रादिषु तादृशोत्कर्षबोधस्य सत एव सत्त्वेन तद्बोधनानुसृत-
व्यापारस्य वैयर्थ्यापत्तेः, नमस्कारत्वस्य मङ्गलत्वव्याप्यतया व्याप्यसत्त्वे व्यापकसत्त्वाया आश्रयकृतया स्वा-
भीष्टार्थसिद्धिप्रतिबन्धकविघ्नव्यसजनकतावच्छेदकधर्मविरोपरूपमङ्गलत्वस्य पूर्वोक्तव्यापारेऽसत्त्वेन तद्-
व्यापकत्वानापत्तेश्च । अतः स्वाभीष्टसाधकाशोर्वचनानुसृतव्यापार एव नुधात्वर्थः । स च व्यापारः करुणा-
संयोगादिरूपः, नमस्कारोमीत्यादिशब्दरूपश्चेति पञ्चोलिनः ।

स्फोटरूपमिति—पूर्वोक्तोत्कर्षमेवाह—स्फोटरूपमित्यादिना । एतच्च भगवतो जगत्तत्र विगोपगम् ।
आद्ये स्फुटत्यर्थो जगद्रूपो यस्मात्स स्फोटः, बाहुलकादपादाने षम् । शब्दात्मकं प्रज्ञ स्फोटो रूपं स्वहृषं यस्य
वमित्यर्थः । यद्वा स्फुटति बोधविषयो भवत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः=शब्दः । हृष्यते=ज्ञायते इति रूपोऽर्थः,

दर्पणव्याख्या

जगद्रचनादिकार्यवैविच्योपपत्तये तत्तद्गुणप्रधानमूर्तिपरिमहो भगवतो न पारमार्थिको भेद इति द्युतिक्रमंता गिरस्य
नानुपपत्तेति भावः । उत्कृष्टगुणवत्त्वमेवाभिस्फरोति ऋ यत इति ऋ वेदान्तिमते मायातत्त्वस्य ब्रह्मणो जगद्रुपादानं याव
"जनिकर्तुः" (पा० सू० १-४-३०) इत्युपादानहेतावपादानसंज्ञानिगन्धना पद्यनी । 'गुण' इत्युक्तेः "विभागाः"
(पा० सू० २-३-२५) इत्यस्य न प्रसक्तिः । तथाच यस्मादुपादानहेतोःलिप्यं । सर्वं जगद् स्फोटरूपं विषयं इति
योजना । स्फुटयमित्यस्मीभयर्थोऽस्मादिति स्फोटो नामात्मा मङ्कः शब्दः । बाहुलकादपादाने षम्, हृष्यते = निरुह्यते इति
रूपमर्थः, तयोः समाहारद्वन्द्वे नपुंसकैश्चनानन्तम् । धार्यमात्ररूपरूपमिति तदर्थः । "नामरूपे व्याकरवागि"
(छान्दोग्ये ६।३।२) इति श्रुतेः ऋ एणम् ऋ अन्त्यसाधिर्येन दुर्वा नियर्थाक्रियमानम् ऋ विवर्त्तते ऋ उन्त्ययत
इत्यर्थः, धातोरेपसृष्ट्यात् । ननु नामरूपा मङ्कस्य "सदेव सोम्येदमप आसीत्" (छान्दोग्ये ६-२-१) इति श्रुत्या
सनातनत्वबोधनात् कथमुपपत्तिस्तस्मिन्मत्त आह ऋ जगदिति ऋ वर्तमाने ष्वम्" (उगादि सू० पा० २ मू० २५०) इति
निपाननात्साध । तथाच गण्डनि = निरोपच इति द्युत्पत्त्या निरोपान उक्ते यत्तरोपयो तद्वापिर्वर्तनीति नियमेनाविर्भावस्य

प्रभा

स्फोटश्च रूपश्चानयोः समाहारः स्फोटरूपं शब्दार्थस्वरूपमित्यर्थः । शब्दार्थरूपस्य जगत उपादानकारणस्यापि शब्दार्थरूपत्वोचित्यात् । अन्येषुप्युक्तप्रकारेण शब्दात्मकमर्थात्मकश्च जगदित्यर्थः, जगतो नामार्थरूपत्वात्, 'नामरूपे व्याकरवाणि' इति श्रुतेः । नामात्मकमर्थात्मकश्च जगत्प्रकाशयानीति तदर्थः ।

यत् इति—वेदान्तिनये मायोपाधिकस्यैव परमात्मनो जगदुपादानत्वात् । यत् इत्यस्य अनाद्युपादानत्वे सति ज्ञान (ब्रह्मज्ञान) निवर्त्याऽज्ञानरूपा माया तच्च शबलिताद् ब्रह्मण इत्यर्थः । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (अ० १ पा० ४ सू० ३०) इत्यादिज्ञानत्वात् पञ्चम्यन्तात्तसिन् । ब्रह्मण उपादानकारणत्वञ्च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्यमिंसं विशान्ति' इत्यादिश्रुत्या बोधितम् । ब्रह्मणि स्थिति-लयकारणत्वे अपि श्रुतः श्रुत्या लब्धे । अत्र 'आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः' इति श्रुतिरपि मानम् । यद्वा यत् इत्यस्य यस्मिन्नित्यर्थः, आद्यादित्वात्तसिः । न्यायादिनये यत् इति निमित्तहेतौ । 'विभाषा' इति योगविभागाद्गुणत्वेऽपि पञ्चमी । निमित्तकारणत्वे प्रमाणन्तु 'वाया भूमिं जनयन् देव एक एव आस्ते विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता' इत्यादिश्रुतिः । न चोपादाननिमित्तकारणत्वबोधकश्रुत्योः परस्परं विरोधः, जगतो विवर्तत्वे एकरोपादानत्व-निमित्तत्वयोः सत्त्वे बाधकाभावात् । सर्वमिति—स्थावर-जङ्गमात्मकमित्यर्थः । एतदिति—बुद्ध्या गौचरीक्रियमाणम् । जगदिति ननु 'सदेव सोम्येदमप्र आसीत्' इति श्रुत्या प्रपञ्चस्य नित्यता प्रतीयते तत्कर्तृ परमात्मन उपादानत्वं निमित्तत्वं वेत्यत आह—जगदिति—गच्छति कारणौ लीयते इति व्युत्पत्त्या विनाशित्वप्रतीत्या यद्विनाशि तज्जन्यमिति नियमेन जगतो जन्यत्वे बाधाभावात् । न च 'सदेव सोम्येदमप्र आसीत्' इति श्रुतिविरोधः, सत्तामात्रत्वेन नित्यत्वस्य नामादिविशिष्टत्वेनानित्यत्वस्य च स्वीकारेणादीपात् । विवर्तते—वेदान्तिमते रज्जुरगवद् जगतो ब्रह्मरूपत्वे विवर्तते इत्यस्यान्यथा प्रतीयत इत्यर्थः । यथा रज्ज्वां सर्पस्य रज्जुसत्तातिरिक्तसत्ता नास्ति तथा प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मसत्ताऽतिरिक्तसत्ता नास्ति । यावद् रज्जुर्न प्रतीयते तावत्सर्पः प्रतीयते, एवं यावद् ब्रह्म न प्रतीयते तावत्प्रपञ्चः प्रतीयते । एवञ्च अतार्विकोऽ-

दर्पणव्याख्या

लाभात् एवात्रोपसृष्टार्थं । एवञ्च सत्त्वेनैतस्य सनातनत्वेऽपि नामत्वादिनाऽऽविर्भावाद्यनुपगमात्प्रोक्तश्रुतिविरोधो नापि "तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाश सम्भूतः" (तैत्तिरीयके २।१) इत्याद्युत्पत्तिबोधकतद्विरोधः । यत्किञ्चिन्नामरूपात्मकस्यान्यतोऽपि सम्भववादाह ॥ सर्वमिति ॥ यावदर्थसम् । उत्पत्तिरपलक्षणम्—अवनादेः । तेन जगत्कृत्यादिरूपोल्कृष्टधर्मस्य स्तुत्याताऽवच्छेदकस्य एवम् । अत्र च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्यमिंसं विशान्ति" (तैत्तिरीयके ३।१) इत्याद्याः श्रुतयः प्रमाणम् ।

मत्तान्तरे यत् इति पञ्चमी निमित्तहेतुतायाम् । व्युत्पत्तृनुभातोराद्यक्षणात्सम्बन्धरूपोत्पत्तिरर्थः । ननु सर्वान्त-गन्तव्यविद्यदाद्यात्मरूपदायैर्म्यानानादितया कथमुत्पत्तिमत्त्वमत आह ॥ जगदिति ॥ स्थावर-जङ्गमात्मकमित्यर्थः । तथाप्यगच्छति न नश्यतीति व्युत्पत्त्या विनाशित्वे बोधिते विनाशिभासस्य जन्यत्वनियमेन तस्योत्पत्तिर्न विरुद्धेति भावः । एतत्त्वत्वे स्फोटपदं शास्त्रानुमानप्रतीतिपरम् । तादृशं रूपं यस्येति व्युत्पत्त्या स्फोटरूपमिति भगवतो विरोधं बोधयम् । दोषं पूर्ववत् । यद्वा व्युत्पत्त्याऽवच्छेदकस्य प्रवर्तयिष्येति विदितमिति ॥ स्फोटरूपमिति ॥ पश्यमाणव्युत्पत्त्या समस्तार्थप्रकाशकस्वरूपमित्यर्थः । तादृशपदाद्यग्नेव व्युत्पत्त्याऽवच्छेदकान्तरमपि दुर्गममिति ॥ यत् इति ॥ यस्मादुपादानादिति सामर्थ्यमिति जगत्सिना वरिमप्रतिष्ठाने इति वाऽर्थः । विवर्तमानातिरिक्तोऽन्यथाभावः । अपरिचयपूर्वरूपस्य रूपान्तरप्रवर्तनप्रतीतिविषयवर्त्ममिति यावत् । जगत्सदृशं कृत्वा सामान्यपर । तथाप्यपरिमप्रतिष्ठाने एतत्सारे जगद् भूतेन्द्रियादि तत्तदुपेण प्रतिगतीत्यर्थः ।

अशेषफलदातारं भवाब्धिवरणे तरिम् ।
शेषाशेषार्थलामार्थं प्रार्थये शेषभूषणम् ॥ २ ॥

प्रभा

न्यथाभावो विवर्तः, अत्यक्तपूर्वरूपस्थ रूपान्तरप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमित्यर्थः । न्यायनये तु विवर्तते इत्यस्य उत्पद्यते इत्यर्थः । अस्य सर्वं कार्यरूपं जगदिति शेषः, तन्मते आकाशादीनां नित्यत्वान् । साहचर्यमते आनिर्भयतीत्यर्थः, तन्मते सर्वेषां नित्यत्वेन उत्पत्ति-विनाशयोराविर्भाववितोभावहूनत्वात् । उत्पत्तिश्चाद्यक्षणसम्बन्धः, क्षणे आद्यत्वञ्च-तत्सम्बन्धप्रागभावानधिकरणत्वे सति तत्सम्बन्धाधिकरणध्वंसानधिकरणत्वम् ॥ १ ॥

मुक्तिसाधनज्ञानविषयीभूतस्वरूपत्वेन चरण्यन् व्याकरणसिद्धान्तज्ञानाय प्रत्यक्षीकृतनिश्चिदशब्दसाधुत्वा साधुत्वकशेषभूषणं व्याकरणमूलभूतचतुर्दशसूत्रोपदेशकं भगवन्तं शिवं प्रार्थयते—अशेषेति—अदुदिरय प्रवर्तते नत्फलम् । अशेषाणि सर्वाणि फलानि तेषां दातारमिति विप्रदे कर्मधारयस्य शेषपद्यथा सत्पुरुषः । अत्र दाट्ट-शब्दस्त्वन्नतस्तृजन्तो वा । न च तृजन्ते 'न लोकाव्यय' (अ० २ पा० ३ सू० ६९) इति पष्ठीनिषेधस्तृजन्ते च 'तृजकाभ्याम्' (अ० २ पा० २ सू० १५) इति समासनिषेधः स्यादिति चाच्यम्, फारकपद्यथामेय तयोः प्रवृत्तेः । अत एव 'जनिकर्तुः' इति 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । एतेन देवान्तराद्योत्कर्षः सूचितः ।

भवाब्धीति—अशेषफलैति विशेषणेन मुक्तिरूपफलदुष्कीकृतत्वादेवद्वैतव्यर्थान्तु नाशदृक्नीयम्, अपवर्ग-फलदाट्टत्वस्यानन्यसाधारणत्वद्योतनाय तत्सार्थक्यात् । कामकोधादिपद्द्वयगमकराजान्तत्वेन दुस्तस्त्वद्भ्य इव एवाब्धिरिति रूपकम् । यद्वा भयोऽब्धिरिवेति उपमितसमाप्तः । तस्य तरणम्=एकस्मात्तटात्परतीरगमनम् । भवाब्धेः परं तीरमपवर्गरूपम्, तस्यान्तिरेय तरणम् । यद्वा भवाब्धेस्तरणम्=नाराः, वेदान्तिमते अपवर्गश्च विद्याविरुद्धा भावरूपा याऽविद्या तन्निवृत्तिकालिकस्वरूपप्राप्तिः । न च अविद्या (अज्ञान) मित्रुत्तेर्द्वयरूपा-धिष्ठानानतिरिक्ततया स्वरूपस्यापि सिद्धतया च तयोः साध्यत्वानुपपत्तिः । तद्विषयकद्वृत्तेः साध्यतया मुक्तापि साध्यत्वोपचारात्, योगक्षेमसाधारण्याः साध्यतायाः सम्भवाच्च ।

किञ्च, सिद्धस्यैव ब्रह्मरूपमोक्षस्यासिद्धत्वधर्मेण तत्रज्ञानरूपतत्साधने प्रवृत्त्युपपत्तेः । यथा-प्राप्तप्राप्ति-परिहृतपरिहारौ । तथाहि—हस्तगतविस्तृतसुधर्यादी 'तव हस्ते सुवर्णम्' इति रज्जौ सर्पत्वध्रमवतः 'नायं सर्पः' इति चाऽऽप्तवाक्यान्नाप्तस्यैव प्राप्तिः परिहृतस्यैव सर्पत्वस्य परिहारतया मुक्तापि ।

दर्पणन्यास्या

"नेह नानाऽस्ति" (काठके २।४।११) इति श्रुत्या बोधितवाक्यस्यापि जगतः प्रतिभाये अधिष्ठानसत्ताया एव निवामक्यान् समस्तार्थभक्तसकलव्योपपत्तिप्रत्युत्पत्त्यस्वरूपस्यैव यत्प्रणो जगद्भूषण विवर्धनाद्विकारित्वरूपोन्वृष्टधर्मावगतिश्च । अत्र च "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" (काठके २।५।१५, मुण्डके २।२।१०) इत्याद्याः कूटस्थस्वरूपप्रतिपादिकाश्च श्रुतयः प्रमाणत्वेनानु-सन्धेया इति भावः । अत्र भगवद्विषयकविभारस्य हेत्वल्ङ्कारोऽङ्गम् ॥ १ ॥

जगदुपादानत्वेन स्तुत्या अपवर्गसाधनज्ञानविषयत्वेनैतच्छास्त्रन्यायानुपेक्षमूरगत्वेन च स्तुवच्छेदोक्तमनन्तसिद्धान्त-प्रतिपत्त्ये प्रार्थयते ॐ अशेषेति ॐ । फलं प्रकृतुद्देश्यम् । स्वर्गादियन्त्रिन्त्रिन्त्रिद्वन्द्वान्तस्य देवान्तरमाधारण्यदाह- ॐ अशेषेति ॐ तथाचापवर्गरूपफलस्याप्यशेषपदेन कुक्षीकृतत्वात् तदाहृत्यस्वानन्यसाधारण्यात् प्रार्थयताऽऽच्छेदकधर्म-एवम् । तदेव विभक्तयति ॐ भवाब्धीति ॐ भव एवाब्धिरिति रूपकम्, अर्धीयग्राहादिसत्तत्कामलोभाद्यान्त-

प्रभा

स्फोटश्च रूपश्चान्तयोः समाहारः स्फोटरूपं शब्दार्थैकरूपमित्यर्थः । शब्दार्थरूपस्य जगत उपादानकारणस्यापि शब्दार्थरूपत्वौचित्यात् । अन्त्येऽप्युक्तप्रकारेण शब्दात्मकमर्थात्मकश्च जगदित्यर्थः, जगतो नामार्थरूपत्वात्, 'नामरूपे व्याकरवाणि' इति श्रुतेः । नामात्मकमर्थात्मकश्च जगत्प्रकाशयानीति तदर्थः ।

यत इति—वेदान्तिनये मायोपाधिकस्यैव परमा मनो-जगदुपादानत्वात् । यत इत्यस्य अनाद्युपादानत्वे सति ज्ञान (ब्रह्मज्ञान) निवर्त्याऽज्ञानरूपा माया तच्च शबलिताद् ब्रह्मण इत्यर्थः । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (अ० १ पा० ४ सू० ३०) इत्युपादानत्वात् पञ्चम्यन्तात्तसिन् । ब्रह्मण उपादानकारणत्वश्च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयत्यभिर्षविरान्ति' इत्यादिश्रुत्या बोधितम् । ब्रह्मणि स्थिति-लयकारणत्वे अपि अतः श्रुत्या लब्धे । अत्र 'आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः' इति श्रुतिरपि मानम् । यद्वा यत इत्यस्य यस्मिन्नित्यर्थः, आद्यादित्यात्तसिः । न्यायादिनये यत इति निमित्तहेतौ । 'विभाषा' इति योगत्रिभागादगुणत्वेऽपि पञ्चमी । निमित्तकारणत्वे प्रमाणान्तु 'थावा भूमिं जनयन् देव एक एव आस्ते विद्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता' इत्यादिश्रुतिः । न चोपादाननिमित्तकारणत्वबोधकश्रुत्योः परस्परं विरोधः, जगतो विवर्तये एकत्रोपादानत्व-निमित्तत्वयोः सत्त्वे बाधकाभावात् । सर्वमिति—स्थावर-जङ्गमात्मकमित्यर्थः । एतदिति—पुद्गला गोचरीक्रियमाणम् । जगदिति ननु 'सदेव सोम्येदमम आसीत्' इति श्रुत्या प्रपञ्चस्य नित्यता प्रतीयते तत्कथं परमात्मन उपादानत्वं निमित्तत्वं वेत्यत आह—जगदिति—गच्छति फारये लीयते इति व्युत्पत्त्या विनाशित्वप्रतीत्या यद्दिनाशि तज्जन्यमिव नियमेन जगतो जन्यत्वे थावाभावात् । न च 'सदेव सोम्येदमम आसीत्' इति श्रुतिविरोधः, सत्तामात्रत्वेन नित्यत्वस्य नामादिविशिष्टत्वेनानित्यत्वस्य च स्वीकारेणादोषात् । विवर्तये—वेदान्तिमते रज्जूरुगवद् जगतो ब्रह्मरूपत्वे विवर्तते इत्यस्यान्यथा प्रतीयत इत्यर्थः । यथा रज्ज्वां सर्पस्य रज्जुसत्तातिरिक्तसत्ता नास्ति तथा प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मसत्ताऽतिरिक्तसत्ता नास्ति । यावद् रज्जुर्न प्रतीयते तावत्सर्पः प्रतीयते, एवं यावद् ब्रह्म न प्रतीयते तावत्प्रपञ्चः प्रतीयते । एवञ्च अतात्त्विकोऽ-

दर्पणन्यात्या

छाभास एवात्रोपपद्यते । एवञ्च मत्तैवेत्यत्र सनातनत्वेऽपि नामव्यादिनाऽऽविर्भावोपाद्युपगमाशोकाश्रुतिविरोधो भाषि 'तस्मादेतन्माद्वा भासन भासताः सम्भूतः' (तैत्तिरीयके ३।१) इत्याद्युपपत्तिबोधकविरोधः । अन्तिक्रियात्मरूपात्मरूपान्यतोऽपि सम्भवत्वाद्वा ॥ सर्वमिति ॥ यावदमंरम् । उपपत्तिरूपरक्षणम्—अत्रनादेः । तेन जगत्कृत्वादिरूपोत्पद्यमस्य स्फुपताऽप्रच्छेदकस्य एवमः । अत्र च " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयत्यभिर्षविरान्ति" (तैत्तिरीयके ३।१) इत्याद्याः धृतयः प्रमाणम् ।

मनान्तरे यत इति पञ्चमी निमित्तहेतुत्वात् । स्फुपद्युत्पत्तातोरापश्चणसुखरन्वस्फुोपपत्तिर्यः । ननु सर्वान्तर्गतवियदाद्योमरूपशार्थम्यानादितया बन्धुपत्तिमत्त्वम आह ॥ जगदिति ॥ स्थावर-जङ्गमात्मकमित्यर्थः । तथाप्यमंरम् = मन्वर्तनी इत्युत्पत्त्या विनाशित्ये बोधिने विनाशितात्मस्य जन्यत्वनिमेन तस्योपपत्तिर्न विरुद्धेति मात्रः । एतत्कथं एकोऽयं एताद्यनुमानमर्थातिरिक्तम् । तादात्म्यं रूपं यत्वेति स्फुपत्त्या स्फोटरूपमिति भगवतो विरोधं बोध्यम् । तेषां पूर्वम् । यत्र स्फुपत्त्याऽप्रच्छेदकस्य प्रदर्शयितुं विनियति ॥ स्फोटरूपमिति ॥ यदस्यानुत्पत्त्या समस्तार्थप्रकाशकत्वमित्यर्थः । मनुस्मृत्याऽयमेव स्फुपत्त्याऽप्रच्छेदकान्तरमपि दुर्गमिति ॥ यत्र इति ॥ यस्मात्तुपादानादिति मत्तैवेतिमिनिरन्तरिता बन्धुपत्तिरिति इति वाच्यं । विशांभ्यासाविरोधन्यायान्तरः । अर्थात्तादात्म्यस्य रपात्तरप्रकारकमर्थातिरिक्तव्यमिति वाच्यम् । सगच्छेदक सत्ता मात्तरपरः । तथाप्यमिन्निर्देशे एतन्मत्तैवेति मत्तैवेतिवादि तत्त्वत्वेन प्रतिमानार्थपर्यः ।

अशेषफलदातारं भवाब्धितरणे तरिम् ।
शेषाशेषार्थलाभार्थे प्रार्थये शेषभूषणम् ॥ २ ॥

प्रभा

न्यायाभावो विवर्तः, अत्यक्तूर्थरूपस्य रूपान्तरप्रकारकप्रतीतिविययत्वमित्यर्थः । न्यायनये तु विवर्तते इत्यस्य उत्पद्यते इत्यर्थः । अस्य सर्वं कार्यरूपं जगदिति शेषः, तन्मते आकाशादीनां नित्यत्वात् । साङ्ख्यमते आधि-
र्भवतीत्यर्थः, तन्मते सर्वेषां नित्यत्वेन उत्पत्ति-विनाशयोराधिर्भाववित्तोभावरूपत्वात् । उत्पत्तिश्चाद्यत्तणसम्बन्धः,
ज्ञेयो व्यायत्यद्भ-तत्सम्बन्धप्रागभावानधिकरणत्वे सति तत्सम्बन्धाधिकरणध्वंसानधिकरणत्वम् ॥ १ ॥

मुक्तिसाधनज्ञानविषयीभूतस्वरूपत्वेन वर्णयन् व्याकरणसिद्धान्तज्ञानाय प्रत्यक्षीकृतनिखिलशब्दसाधुत्वा-
साधुत्वकरोपभूषणं व्याकरणमूलभूतचतुर्दशसूत्रोपदेशकं भगवन्वं शिवं प्रार्थयते—अशेषेति—यदुद्दिश्य प्रवर्तते
तत्फलम् । अशेषाणि सर्वाणि फलानि तेषां दातारमिति विग्रहे कर्मधारयस्य शेषपप्रथया तत्पुरुषः । अत्र दान्-
शब्दस्तुन्नन्तस्तुजन्तो वा । न च लजन्ते 'न लोकाब्धय' (अ० २ पा० ३ सू० ६९) इति पट्टीनिषेधस्तुजन्ते च
'वृजकाभ्याम्' (अ० २ पा० २ सू० १५) इति समासनिषेधः स्यादिति याच्यम्, कारकपप्रथयामेव तयोः प्रवृत्तेः ।
अत एव 'जनिकर्तुः' इति 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । एतेन देवान्तरादत्रोत्कर्षः सूचितः ।

भवाब्धीति—अशेषफलेति विशेषणेन मुक्तिरूपफलकुक्षीकृतत्वाद्देवतद्वैतद्वैतव्यर्थन्तु नाराडकनीयम्, अपवर्ग-
फलदाहत्वस्यानन्यसाधारणत्वद्योतनाय तत्सायक्यात् । कामक्रोधादिपहङ्गमकराक्रान्तत्वेन दुरतरत्वाद् भव
एकाब्धिरिति रूपकम् । यद्वा भयोऽब्धिरिवेति उपमितसमाप्तः । तस्य तरणम् = एकस्मात्तदात्परतीरगमनम् ।
भवाब्धेः परं तीरमपवर्गरूपम्, तत्राप्तिरेव तरणम् । यद्वा भयाब्धेरतरणम् = नाशः, वेदान्तिमते अपवर्गश्च
विद्याविरुद्धा भावरूपा याऽविद्या तन्निवृत्तिकालिकस्वरूपप्राप्तिः । न च अविद्या (अज्ञान) निवृत्तेर्ब्रह्मरूपा-
धिष्ठानानतिरिक्ततया स्वरूपस्यापि सिद्धतया च तयोः साध्यत्वानुपपत्तिः । तद्विषयकवृत्तेः साध्यतया मुक्तावपि
साध्यत्वोपचारात्, योग्येणसाधारणयाः साध्यतायाः सम्भवाच्च ।

किञ्च, सिद्धस्यैव ब्रह्मरूपमोक्षस्यासिद्धत्वधमेण तत्त्वज्ञानरूपतत्साधने प्रवृत्त्युपपत्तेः । यथा—प्राप्तप्राप्ति-
परिहृतपरिहारौ । तथाहि—इतगतविस्मृतसुवर्णादौ 'तव हस्ते सुवर्णम्' इति रज्जौ सर्पत्वध्रमयतः 'नायं सर्पः'
इति चाऽऽतवाक्यात्प्राप्तस्यैव प्राप्तिः परिहृतस्यैव सर्पत्वस्य परिहारस्तथा मुक्तावपि ।

द्वैपय्यास्या

"नेह नानाऽस्ति" (काठके २।४।११) इति श्रुत्या बोधितयाधस्यापि जगतः प्रतिभासे अधिष्ठानसत्ताया एव नियामकत्वात्
सामस्तार्थप्रकाशकयोपपत्तिरप्रच्युतस्वरूपस्यैव ब्रह्मणो जगद्वैषय विवर्धनादविकारित्वरूपोत्कृष्टधर्माद्यगतिश्च । अत्र च "तमेव
भान्तमनुभाति सर्वम्" (काठके २।५।१५, मुण्डके २।१।१०) इत्याद्याः कूटस्थस्वरूपप्रतिपादिकाश्च श्रुतयः प्रमाणत्वेनानु-
सन्धेया इति भावः । अत्र भावद्विषयकतिभावस्य हेत्वङ्कारोऽङ्गम् ॥ १ ॥

जगदुपादानत्वेन स्तुत्या अपवर्गसाधनज्ञानविषयत्वेनैतच्छास्त्रन्यायानुसूत्रोपभूषणत्वेन च स्तुवन्धैषोक्तसमस्तसिद्धान्त-
प्रतिपत्तये प्रार्थयते ॥ अशेषेति ॥ फलं प्रवृत्तुदेवम् । स्वर्गादिप्राकिञ्चित्फलदानुद्देश्य देवतान्तरसाधारण्यदाह-
॥ अशेषेति ॥ तथाचापवर्गरूपफलसाधनशेषपदेन कुक्षीकृतत्वात् तदाहृत्यस्यानन्यसाधारण्यत्वात् प्रार्थयताऽन्येदुक्कर्ण-
लाभः । तदेव वितदयति ॥ भवाब्धीति ॥ भव एवाब्धिरिति रूपकम्, अन्धीयमाहादिसत्सत्कामलोभाद्याक्रान्त-

प्रभा

न्यायमते मुक्तिस्तु आत्यन्तिकदुःखध्वंसरूपा । ध्वंसे आत्यन्तिकत्वञ्च—स्वसमानाधिकरणदुःखासमान-
कालिकत्वरूपम् । नन्वेवं मोक्षस्य तत्त्वज्ञानसाध्यत्वात्तुपपत्तिरिति चेन्न, तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानवासनानाशः,
तन्नाशाच्च विशेषणभावविधया वासनाविशिष्टरागादिदोषनाशः, तन्नाशे च धर्माधर्मरूपायाः प्रवृत्तेरभावः,
तस्माच्च प्रारब्धकर्माधीनवर्तमानदेहान्यदेहसम्बन्धरूपजन्माभावः, तथा च भोगतत्त्वज्ञानार्थ्यां प्रारब्धतद्भिन-
कर्मनिवृत्तिरिति जन्माभावे दुःखानुत्पादाद् आत्यन्तिकदुःखध्वंसः । नव्यनैयायिकास्तु आत्यन्तिकदुःखध्वंस
एव मोक्षः । दुःखध्वंसस्य स्वोत्तरवर्तिगुणनाशयतया तत्त्वज्ञानानुपयोगप्रसङ्गादित्याहुः । तथाचोक्तस्वरूपे तरणे
तरिम्—तरन्त्यनयेति तरिस्तरणसाधनम् । यद्यपि तरिपदार्थेऽटकनरणस्य सनिहिततरणपदेनैव लाभस्तथापि
'विशेषणधाचकपदसमवधाने विशिष्टधाचकपदानां विशेष्यमात्रपरता' इति न्यायेनात्र तरिपदस्य साधनमात्र-
परत्वम् । तथा च तरिम्=मुक्तिसाधनतत्त्वज्ञानविषयमित्यर्थः ।

शेषाशेषेति—अशेषरसम्पूर्णां योऽर्थसोऽशेषार्थः । शेषः=पतञ्जलिः, शेषांशत्वात्, तस्य योऽशेषोऽर्थो
चैषाकरणनिखिलसिद्धान्तस्तत्त्वलाभाय शेषो भूषणमलङ्कारो यस्य तं शिवं शय्यात्वेन भूषणत्वाद् विष्णुं प्रार्थये-
अभीष्टसिद्धये प्रवर्तये । एतेन शेषस्य शिवाधीनत्वप्रतीत्याऽवश्यमभीष्टलाभसन्त्यार्थनया भविष्यतीति सूचित-
मनिच्छतोऽपि दातुं स्वान्यनुज्ञया दानस्य लोके दृष्टत्वादवश्यमखिलचैषाकरणसिद्धान्तलाभः स्यादित्याशय-
लाभात्, 'सामिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराकुटः' इति कुवलयानन्दलक्षितोऽत्र परिकराकुटालङ्कारः ॥ २ ॥

वाग्देवी यस्य जिह्वाप्रे नरीनर्ति सदा मुदा ।
भद्रोजिदीक्षितमहं पितृव्यं नीमि सिद्धये ॥

स्पष्टोऽर्थः । इदञ्च सर्वपुस्तकेषु नोपलभ्यते । अत एव टीकान्तरे न व्याख्यातम् । अत्रैतादृशखिलक्षण-
सामर्थ्योपन्यासेन दीक्षितस्य देशांशत्वसूचनद्वारा तदीयत्वतैरभीक्षितार्थसाधकत्वं समुचितत्वञ्च सूचित-
मिति फारिका ॥

दर्पणन्याख्या

एवाद् दुरवगाहत्वेन भवेत्तदोप । तेन च भवस्य दुस्तरत्वं व्यगमते । तस्य तरणं पारदेशमाप्तिस्तस्मित्यर्थः ॥ तरिम् ॥
साधनम् । यद्यपि तरन्त्यनया इति द्युपपत्त्या तरणसाधनं तरिपदार्थस्तथापि तदघटकीभूततरणस्य सखिहितपदेनैव लाभो
द्विरकिर्मा भूदिति विशेष्यमात्रपरतया व्याख्यातम् । मुक्तिसाधनज्ञानविषयमिति यावत् । मुक्तिश्च वेदान्तिमतेऽज्ञाननिवृत्ति-
समकालास्वरूपमिति । नन्वज्ञाननिवृत्तेरधिष्ठानतिरिक्तयाः स्वरूपस्यापि च सिद्धत्वात्तद्वाप्यास्तत्त्वाज्ञानसाध्य-
त्वानुपपत्तिरिति चेन्न, परेषां प्रागभावस्यैव सिद्धाया एवाज्ञाननिवृत्तेर्योगक्षेमसाधारण्याः साध्यतायाः सम्भवात् ।
अधिकमन्यतोऽवधेयम् ।

नैयायिकास्तु—आत्यन्तिकदुःखध्वंसो मोक्षः । ध्वंसे आत्यन्तिकत्वञ्च—स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालिकत्वम् ।
अत्रैव तत्रज्ञानस्वोपयोगः । विशेष्योऽस्य स्वसाधारण्यममया एव सम्भवावित्यमुक्त्याभिप्रेतिकां स इत्याहुः ।

॥ शेषाशेषेति ॥ कर्मधारयोत्तरपदं पटीनपुण्यः । तस्य च लाभपदेन समासो हानावेदमिति विभेदे धनुष्यं-
स्तत्त्वस्यदत्त्वाधर्मदेन राः । दोः=पतञ्जलिः, शेषांशत्वात्तस्य । तथाच शेषोक्तमाध्यमनिर्वादिन्नखिलसिद्धान्तज्ञानावेत्यर्थः ।
॥ शेषभूषणमिति ॥ शेषोऽनन्तः, स भूषणं यदेष्येधः । यतोऽत्र भूषणं शेषोऽज्ञोऽस्य शेषोक्तसिद्धान्तदृष्ट्या प्रार्थन-
मिति सामिप्रायविशेष्यत्वोपादानपरिहारात्तदुत्तरात्तदोऽत्र भगवद्विषयपरत्वद्वयम् ॥ २ ॥

पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रङ्गोजिमट्टाभिर्धं
द्वैतध्वान्तनिवारणादिकलिकां पुम्भाववाग्देवताम् ।
दुष्टिं गौतमजैमिनीपवचनव्याख्यातृभिर्दूषितान्
सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये ॥ ३ ॥

प्रभा

राजाज्ञायामपि मन्त्रिणोऽनिरुद्धायामिष्टसिद्धेरदर्शनात्, शब्दशाले पाणिन्यादिमुनिप्रयस्य प्राधान्यात्
तन्नतिरूपं मङ्गलमाचरन् 'मातृदेवो भव', 'पितृदेवो भव' इत्यादिश्रुत्या पित्रोरेपि देवतात्वेन पितरं विघ्नध्वंस-
पूर्वकमङ्गलप्रदत्वेन गणेशश्च नमन् प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञान (इदं मदिष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यञ्च) जनकज्ञानविषयेषु
विषयस्वाधिकारी च सम्बन्धश्च प्रयोजनम् । विनाऽनुबन्धं प्रत्यादौ मङ्गलं नैव शस्यते ॥ १ ॥ चतुर्षु
अनुबन्धेषु सम्बन्धाधिकारिविषयप्रयोजनरूपेषु विषयज्ञानाधीनज्ञानविषयतया सम्बन्धाद्यनुबन्धेषु विषयस्य
प्राधान्येन विनियानां प्रत्याख्यानप्रवृत्त्ये वैवाकरणसिद्धान्तरूपं विषयं प्रदर्शयन्नाह—पाणिन्यादौति—
आदिना पतञ्जलिकात्यायनयोर्मदणम् । पाणिन्यादिमुनीन्, अभिधीयतेऽनयेत्यभिधा = नाम 'आतश्चोपसर्गे'
(३—३—१०६) इति करणेऽह् । रङ्गोजिमट्टाभिर्धया यद्येति रङ्गोजिमट्टाभिर्धं पितरम्, दुष्टति = ध्वन्विष्यति
प्रतिबन्धकान् विनाशितुमिति दुष्टिर्गणेशः । अन्येषामर्थकाडुहुण्डधातोरौणादिक इतिः । तत्र प्रणम्येत्यर्थः ।
विनापि चशब्दं समुच्चयो द्योत्यते । पितरं विशिनष्टि—द्वैतेति—द्वाभ्याम् = जडत्वाजडत्वविरुद्धधर्माभ्यामित्यो
ज्ञातो यश्चेतन्यरूपस्तत्र भवं द्वैतं विषयतासम्बन्धेन वर्तमानमज्ञानं भावरूपं मिथ्याज्ञानं तदेव ध्वान्तं तमः,
वस्थाच्छादकत्वात् । 'यकमेवाद्वितीयं ब्रह्म', 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' इत्यादिश्रुत्या परमार्थदर्शायामधिष्ठानभूतस्य
महाण्य एव तात्पर्यकत्वात् । यद्वा—द्वावित आश्रयत्वेन प्राप्त इति द्वीतो भेदः । अथवा लक्षण्याद्विषयं द्वित्वपरम्,
द्वित्वेऽपि समवायसम्बन्धेन द्वित्वस्यारोपेण द्वित्वस्यापि द्वित्वविशिष्टत्वात् । न च 'आदशतः संख्या संख्येये'
इति कौशिकीरोधः, तद्वचनस्य शक्यार्थपरस्वेनादोषाद् द्वित्वविशिष्टस्यैव संख्येयत्वेन तद्विरोधात् । यद्वा
इधातोर्भावे क्ते इतम् = ज्ञानम्, द्वयोर्विरुद्धधर्मयोरितं द्वैतं संशयार्त्मकं ज्ञानं तदेव ध्वान्तं तस्य निवारणादि-
फलं यस्यास्ताम् । आदिना मोक्षस्य सज्ज्ञानस्य च संग्रहः ।

दर्पणव्याख्या

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये इतरप्रत्येग्यः स्वप्रन्धलोत्कर्षं प्रदर्शयन्नेव इदं नीयविषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणां
मन्त्रेऽन्यप्रदर्शनीयविषयं दर्शयति ॥ पाणिन्यादीति ॥ पुम्भाववाग्देवतामिति पिपुर्वित्तेषुपण्यम् । पुंसो भावो
यस्या इति ध्वन्विष्यण्यदुर्माहिर्पूर्वपदकं कर्मधारयो वाग्देवतापदेन । अधया पुम्भाववाग्देवतां आद्यजन्तः ।
तथाचाऽनिरुद्धतुंविप्रदां सरस्वतीमित्यर्थः । ॥ द्वैतध्वान्तेति ॥ द्वाभ्यां प्रनाराभ्यामित्त्वं = ज्ञातः =
विरुद्धोभयधर्मप्रकारकज्ञानविषयो धर्माति यावत् । यद्वा द्वयोर्भावो द्विता । स्वनिष्ठैकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्ब-
न्धेन विरुद्धनानाधर्मात्ते धर्मिणोऽपि भावत्वसम्भवाद् द्वितापदार्योऽपि धर्म्येव, तत्र भवं द्वैतं संशयात्मज्ञानम् । अधया
द्वयोर्नेकस्य भावो द्विता नानार्थं तत्सम्बन्धिज्ञानं द्वैतम्, परमार्थदर्शायामद्वितीयस्यैव महत्त्वोऽङ्गीकारेण भुक्तिवाधितनाना-
व्यवधानान्तः करणवृत्तित्तेषुरूपमविधाऽधरपर्यायं मिथ्याज्ञानम्, तदेव ध्वान्तं तमः, तत्वाऽऽच्छादकत्वात्तद्विचारणमेकं
मुष्यं फलं यस्यास्तामित्यर्थः । अनधिकारिणां स्थाधितानामेकत्वरकोटिकज्ञानोपादकत्वेनाधिकारिणां सम्प्राप्त्यवस्थानज्ञानप्रदत्वेन

प्रभा-दर्पणसहिते वैयाकरणभूषणसारे

प्रभा

न्यायमते मुक्तिस्तु आत्यन्तिकदुःखध्वंसरूपा । ध्वंसे आत्यन्तिकत्वञ्च—स्वसमानाधिकरणदुःखासमान-
कालिकत्वरूपम् । नन्वेवं मोक्षस्य तत्त्वज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिरिति चेन्न, तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानवासनानाशः,
तन्नाशाच्च विशेषणाभावविधया वासनाविशिष्टरागादिदोषनाराः, तन्नाशो च धर्माधर्मरूपायाः प्रवृत्तेरभावः,
समाच्च प्रारब्धकर्मोधीनवर्तमानदेहान्यदेहसम्बन्धरूपजन्माभावः, तथा च भोगतत्त्वज्ञानार्थ्यां प्रारब्धतद्भिन्न-
कर्मनिवृत्तिरिति जन्माभावे दुःखानुत्पादाद् आत्यन्तिकदुःखध्वंसः । नवयनैयाधिकास्तु आत्यन्तिकदुरितध्वंस
एव मोक्षः । दुःखध्वंसस्य श्योत्तरवर्तिगुणान्तरयतया तत्त्वज्ञानानुपयोगप्रसङ्गादित्याहुः । तथाचोक्तत्वरूपे तरणे
तरिम्—तरन्त्यनयेति तरिस्तरणसाधनम् । यद्यपि तरिपदार्थं षट्कारणस्य सन्निहिततरणपदेनैव लाभस्तथापि
'विशेषणवाचकपदसमवधाने विशिष्टवाचकपदानां विशेष्यमात्रपरता' इति न्यायेनात्र तरिपदस्य साधनमात्र-
परत्वम् । तथा च तरिम् = मुक्तिसाधनतत्त्वज्ञानविषयमित्यर्थः ।

शेषारोपेति—अशेषसम्पूर्णां योऽर्थस्तोऽशेषार्थः । शेषः = पतञ्जलिः, शेषांशत्वात्, तस्य योऽशेषोऽर्थो
वैयाकरणनिखिलसिद्धान्तस्त्वलाभाय शेषो भूषणमलङ्कारो यस्य तं शिवं शय्यात्वेन भूषणत्वाद् विष्णुः प्रार्थये-
न्नभीष्टसिद्धये प्रवर्तये । एतेन शेषस्य शिवाधीनत्वप्रतीत्याऽवरयमभीष्टलाभस्तत्प्रार्थनया भविष्यतीति सूचित-
मनिच्छद्वयोपि दातुं स्वाम्यनुज्ञया दानस्य लोके दृष्टत्वादवरयमखिलवैयाकरणसिद्धान्तलाभः स्यादित्याशय-
लाभात्, 'सामिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः' इति कुपलयानन्दलक्षितोऽत्र परिकराङ्कुरालङ्कारः ॥ २ ॥

याग्देवो यस्य जिह्वाम्रे नरीनर्ति सदा मुदा ।
भट्टोजिदीक्षितमहं पितृव्यं नौमि सिद्धये ॥

स्पष्टोऽर्थः । इदञ्च सर्वमुत्तक्रेपु नोपलभ्यते । अत एव टीकान्तरे न न्याख्यातम् । अत्रैतादृशखिलचण-
सामर्थ्योपन्यासेन दीक्षितस्य देशाशक्त्यसूचनद्वारा तदीयस्तुतेरभीप्सितार्थसाधकत्वं समुचितत्वञ्च सूचित-
मिति काशिका ॥

दर्पणव्याख्या

एवाद् दुरवगाहत्वेन भये तदारोपः । तेन च भवस्य हुस्तरत्वं व्यजयते । तस्य तरणं पारदेशप्राप्तिस्तस्मिन्नित्यर्थः ॐ तरिम् ॐ
साधनम् । यद्यपि तरन्त्यनया इति व्युत्पत्त्या तरणसाधनं तरिपदार्थस्तथापि तद्वचटनीभूततरणस्य सन्नितितपदेनैव लाभद्
द्विरुक्तिर्मा भूदिति विशेष्यमात्रपरतया व्याख्यतम् । मुक्तिसाधनज्ञानविषयमिति यावद् । मुक्तिश्च वेदान्तिमतेऽज्ञाननिवृत्ति
समकालास्वरूपप्राप्तिः । नन्वज्ञाननिवृत्तेरधिकरणानतिरिक्तायाः स्वरूपस्यापि च सिद्धत्वात्तद्द्रव्यापास्तत्वात्तत्त्वज्ञानसाध्य-
त्वात्तुपपत्तिरिति चेन्न, परेषां प्रागभावस्यैव सिद्धाया एवाज्ञाननिवृत्तेर्योगक्षेमसाधारण्याः साध्यतायाः सम्भवाद् ।
अधिकमान्यतोऽवधेयम् ।

नैयायिकास्तु—आत्यन्तिकदुःखध्वंसो मोक्षः । ध्वंसे आत्यन्तिकत्वञ्च—स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालिकत्वम् ।
अत्रैव तत्त्वज्ञानस्योपयोगः । विशेष्यार्थस्य स्वासाधारणसामग्रया एव सम्भवात्तित्युत्तमानिगम्यक्तिर्वा स इत्याहुः ।

ॐ शेषारोपेति ॐ कर्मधारयोत्तरपदः पठित्युपुरुषः । तस्य च लाभपदेन समाप्तो लाभार्थेद्रमिति विग्रहे चतुर्थ्य-
न्तत्वात्पदस्यार्थपदेन सः । शेषः = पतञ्जलिः, शेषांशवान्तस्य । तथाच शेषोक्तमाप्यप्रतिपादितनिखिलसिद्धान्तज्ञानायेत्यर्थः ।
ॐ शेषभूषणमिति ॐ शेषोऽजन्तः, स भूषणं यस्मैत्यर्थः । यतोऽस्य भूषणं शेषोऽतोऽस्य शेषोक्तसिद्धान्तलक्ष्ये प्रार्थन-
मिति स्तत्रिप्रायजित्नेत्यस्योपादानात्परिज्ञानस्त्वलाभाय एव भूषणमिति प्रायजित्नेत्यस्य ॥ २ ॥

पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रङ्गोजिमद्वाभिषं
 द्वैतध्वान्तनिवारणादिकलिकां पुम्भाववाग्देवताम् ।
 दुण्डिं गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातुर्भिर्द्विपितान् ।
 सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये ॥ ३ ॥

प्रभा

राजाज्ञायामपि मन्त्रिण्योऽनिच्छायाभिष्टसिद्धेरदर्शनात्, आच्छास्त्रे पाणिन्यादिमुनिप्रयस्य प्राधान्याय
 तन्नतिरूपं मङ्गलमाचरन् 'मातृदेवो भव', 'पितृदेवो भव' इत्यादिश्रुत्या पित्रोरपि देवतात्वेन पितरं विघ्नध्वंस-
 पूर्वकमङ्गलप्रदत्वेन गणेशश्च नमन् प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञान (इष्टं मदिष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यश्च) जनकज्ञानविषयेषु
 विषयश्चाधिकारी च सम्बन्धश्च प्रयोजनम् । विनाऽनुबन्धं प्रत्यादीं मङ्गलं नैव शक्यते ॥ १ ॥ अतुष्टु
 अनुबन्धेषु सम्बन्धाधिकारिपियप्रयोजनरूपेषु विषयज्ञानाधीनज्ञानविषयतया सम्बन्धाद्यनुबन्धेषु विषयस्य
 प्राधान्येन विनियानां प्रत्याध्ययनप्रवृत्तये वैयाकरणसिद्धान्तरूपं विषयं प्रदर्शयन्नाह—पाणिन्यादीति—
 आदिना पतञ्जलिकात्यायनयोर्ग्रहणम् । पाणिन्यादिमुनीन्, अभिधीयतेऽनयेत्यभिधा = नाम 'आतत्रोपसर्ग'
 (३-३-१०६) इति करणेऽह् । रङ्गोजिमद्गोऽभिधा यत्सेति रङ्गोजिमद्गोभिषं पितरम्, दुण्डिति = अन्वियत्यनि
 प्रतिबन्धकान् विनाशितुमिति दुण्डिगणेशः । अन्वेषणार्थं काङ्क्षुष्येऽद्यतो रौगादिक इति । तच्च प्रणम्येत्यर्थः ।
 विनापि चशब्दं समुच्चयो द्योत्यते । पितरं विशिनष्टि—द्वैतेति—द्वाभ्याम् = जडत्वाजडत्वविरुद्धधर्माभ्यामितो
 ज्ञातो यश्चैतन्यरूपस्तत्र भवं द्वैतं विषयतासम्बन्धेन वर्तमानमज्ञानं भायरूपं मिथ्याज्ञानं तदेव ध्वान्तं तमः,
 तस्याच्छादकत्वात् । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म', 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' इत्यादिश्रुत्या परमार्थदशायामधिष्ठानमूतस्य
 ब्रह्मण एव तारिचकत्वात् । यद्वा—द्वाचित आश्रयत्वेन प्राप्त इति द्वौतो भेदः । अथवा लक्षणया द्विपदं द्वित्वपरम्,
 द्वित्वेऽपि समयायसम्बन्धेन द्वित्वस्यारोपेण द्वित्वस्यापि द्वित्वविशिष्टत्वात् । न च 'आदरातः संख्या संख्येये'
 इति फौशविरोधः, तद्वचनस्य शक्यार्थपरत्वेनादोषाद् द्वित्वविशिष्टस्यैव संख्येयत्वेन तद्विरोधाच्च । यद्वा
 इधातोर्भावे क् इतम् = ज्ञानम्, द्वयोर्विरुद्धधर्मयोरितं द्वैतं संशयत्मकं ज्ञानं तदेव ध्वान्तं तस्य निवारणादि-
 फलं यस्यास्ताम् । आदिना मोक्षस्य सञ्ज्ञानस्य च संग्रहः ।

दर्पणव्याख्या

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये इतरमन्धेभ्यः स्वमन्धेलोत्कर्षं प्रदर्शयन्नेव दर्शनीयविषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणां
 मन्धेऽवश्यप्रदर्शनीयविषयं दर्शयति ॥ पाणिन्यादीति ॥ पुम्भाववाग्देवतामिति पितृविरोधगम् । पुंभो भासो
 यस्या इति व्यधिकरणवद्दुर्मादिपूर्वपदकः कर्मधारयो वाग्देवतापदेन । अथवा पुम्भाववाग्दर्शं आद्यजन्तः ।
 तथाचाऽऽविष्कृतपुंविग्रहं सरस्वतीमित्यर्थः । ॥ द्वैतध्वान्तेति ॥ द्वाम्नां प्रकारस्यामितः = ज्ञातः =
 विरुद्धोभयधर्मप्रकारकज्ञानविषयो धर्माति वाच्यः । यद्वा द्वयोर्भावो द्विता । स्वनिर्दिष्टविरोधतानिरूपितप्रकारतासम्ब-
 न्धेन विरुद्धनागधर्मांशे धर्मिणोऽपि भावत्वसम्भवाद् द्वितापदार्थोऽपि धर्मैव, तत्र भवं द्वैतं संशया मङ्गलानम् । अथवा
 द्वयोरेकस्य भावो द्विता नानात्वं तत्सम्बन्धित्वानं द्वैतम्, परमार्थदशायामद्वितीयस्यैव ब्रह्मणोऽध्याकरणे श्रुतिवाचितनाना-
 त्वोपगमाद्यन्तः करणवृत्तिविशेषरूपसर्वाध्याऽपरपर्यायं मिथ्याज्ञानम्, तदेव ध्वान्तं तमः, तत्वाऽऽच्छादकत्वान्निवारणमेकं
 मुख्यं फलं यस्यास्तामित्यर्थः । अनधिकारिणां स्वाश्रितानामेकतरकोटिकज्ञानोत्पादकत्वेनाधिकारिणां सम्भारावृत्त्यनज्ञानप्रदत्वेन

प्रभा

यत्तु—स्वनिष्ठैकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन विरुद्धनानाधर्मांशे धर्मिणो (सङ्ख्येयस्य) ऽपि भावत्व (प्रकृतिजन्ययोधे प्रकारीभूतत्व) सम्भवाद् द्वीतापदार्थोऽपि धर्म्येवेति दर्पणकारास्तन्वित्यम्, प्रकृतिनिष्ठशक्तिज्ञानजन्योपस्थितोयशक्तिभास्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताधस्यैव भावपदार्थत्वात् । अन्यथा यथाकथञ्चित्प्रकारतया भासमानस्य भावपदार्थत्वे घटपदोत्तरत्वादिप्रत्ययस्य द्रव्यत्व—गुणाद्यर्थकत्वापत्तेरिति पञ्चोलिनः । पुम्भावेति—पुंसो भावः = पुंस्त्वम् यस्याः सा पुंभावेति व्यधिकरणरुद्धनीहोचर वाग्देवताशब्देन कर्मधारय । यद्वा पुम्भावशब्दोऽर्श आद्यजन्तः । अथवा पुंसपदं लक्षणया पुंस्त्वपरम् । तथा च पुम्भावयते = प्राप्नोतीति प्राप्त्यर्थकचुरादिएत्यन्तभाविधातो. 'कर्मण्यण्' इति कर्त्तारि अणि पुम्भावी सा चासौ वाग्देवता चेति कर्मधारयः । एवञ्च पुंशरीरधारिणी सरस्वती एव रज्जोजिभट्ट इति लब्धम् । दुग्धिमिति—प्रणम्येति पूर्वेष्वान्वयः । पित्रादिपश्चाद् गणेशनमस्कारस्यानौचित्याद् दुग्धिं गणेशावतारं पितरमित्यर्थः । मङ्गलमूर्त्तित्वेन गणेशरूपत्वम्, चैदुप्येण सरस्वतीरूपत्वं तस्येति भावः ।

प्राचीनग्रन्थैरगतार्थत्वं सूचयन्नाह—गौतमेति—गौतमो ब्रह्मपुत्रस्तस्य गौत्रापत्यं गौतममुनिर्न्यायसूत्रकर्त्ता । जैमिनि' = पूर्वमीमांसासूत्रकर्त्ता व्यासशिष्य । गौतमजैमिन्योरिमानि गौतमजैमिनीयानि यानि यचनानि न्यायसूत्रमीमांसासूत्ररूपाणि तेषां व्याख्यातार, न्यायसूत्रभाष्यकर्त्ता वात्स्यायन', तदुत्तर-व्याख्यातारश्चानेके प्राचीननैयायिका नव्यनैयायिकारच । मीमांसासूत्रभाष्यकर्त्ता शबरस्वामी, तदुत्तर-व्याख्यायाकाश्च कुमारीलभट्टप्रभाकरादयः । अत्र 'तृजकाभ्याम्' (२-२-१५) इति समासनिषेधस्तु 'अज्ञोपफल-दांतारम्' इत्यत्रेव परिहरणीय । तैर्द्वेषितान् = दोषवत्त्वेन प्रदर्शितान् । एतेन गौतमजैमिनीयसूत्रसम्भवा एव व्याकरणसिद्धान्ता न तु तद्विद्वा इति ध्वनितम् । कतिचिदुक्त्याकरणसिद्धान्तान् उपपत्तिभिः साधकप्रमाण-रूपयुक्तिभिः प्रकटये = समर्थये । तेषां व्याख्यातृणां दोषाधायक वचो दृष्ये = वाद्यक्युक्तिभिर्निराचये ।

दर्पणव्याख्या

पुम्भाववाग्देवतायास्तन्निवर्तकत्वमिति भावः । ॐ दुग्धिम् ॐ गणपतिम् । प्रणम्येत्यनुपज्यते । ॐ सिद्धान्तानिति ॐ भाष्यकारादिनिर्णीतार्था सिद्धान्तास्तानित्यर्थं । ॐ उपपत्तिभिः ॐ साधकप्रमाणोपन्यासरूपाभिर्युक्तिभिरित्यर्थं । ॐ दृष्ये ॐ उपपत्तिभिरेव वाद्यकप्रमाणोपन्यासरूपाभिरित्यर्थं ।

एतेनान्यग्रन्थेषु स्वग्रन्थस्योक्तृत्वं ध्वनितम् । तथाच वैयाकरणसिद्धान्तोऽत्र विषय प्रदर्शितस्तेनैव तज्ज्ञानं प्रयोजन प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव सम्बन्ध सिद्धान्तनिष्ठासुरधिकारीति श्रयोऽन्येऽपि दर्शितमाया इति भावः । ग्रन्थादारानुष्ठितस्य महङ्गलस्य तत्रिवन्धनस्य च प्रयोजनमाह ॐ प्रारिप्सितेत्यादिना ॐ समास्ये इति निहाय 'प्रतिवन्धकोपनामनाय' इत्युक्त्या अलौकिकाऽविगीतविद्याचारातुमितफलमहङ्गलस्य विप्रप्यंस एव फलम्, जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टाना महङ्गलानुष्ठानान्महङ्गलसमाप्यो शरीरनिष्ठप्रत्यासत्तैव कार्यकारणभावस्य करपनीयतया तस्य च नास्ति समाप्ती व्यभिचारेण समाप्तोस्तत्त्वासम्भवात्, किन्तु कार्यमानं प्रति प्रतिवन्धनाभावस्य हेतुतया दुरितरूपप्रतिवन्ध-कनिरामे एव महङ्गलस्योपयोगो न तु समाप्तावपि, विप्रप्यंसेनान्यथासिद्धत्वात्, समाप्तिस्त्वन्वयं क्लृप्ततत्कारणकल्पापादिति सूच्यते । ॐ फणिस्ररथेति ॐ फणी = शेष । 'शेषाप्यं धाम मामकम्' इति भगवदुक्तेस्तत्स्मरणस्य विप्रनिवारकत्वात् । महङ्गलस्य नतिभ्यन्यादिभेदेन नानात्वमिति सूचयितुं स्मरणेऽनुक्तम् । ॐ प्रतिजानीत इति ॐ प्रतिज्ञाकर्त्तुं शिष्या-वधानं बोध्यम् ।

नत्ना गणेशपादाब्जं गुरुनय सरस्वतीम् ।

श्रीकौण्डमट्टः कुर्वेऽहं वैयाकरणभूषणम् ॥॥

प्रारिप्लवप्रतिबन्धकौपशमनाय कृतं श्रीकणिस्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिष्यायं नियमन

चिकीर्षितं प्रतिजानीते—

फणिमापितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्घृतः ।

तत्र निर्णत एवाऽर्थः सद्दशेपेणेह कथ्यते ॥ १ ॥

उद्घृत इति । अत्र 'अस्माभिः' इति शेषः । 'भाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्घृतः' इत्यु-

प्रभा

एतेन वैयाकरणसिद्धान्ता विषयाः, तज्ज्ञानं प्रयोजनम्, तज्ज्ञानागुरधीतकौमुद्यादिप्रत्ययोऽधिकारी, साध्य-
साधनसम्बन्धश्चेत्यनुबन्धचतुष्टयं सूचितम् ।

रवकीर्त्यनुष्टुप्ते मङ्गलस्य दाढर्याय च गणेशादिनमस्काररूपं मङ्गलमारचयति—नत्नेति । गणेशेति—
गणानाम्=शिवगणानाम्=प्रमथादीनामोशः=नियन्तेत्यर्थः । यद्वा, गणानाम्=वित्रगणानाम् ईम्=लक्ष्मी रयति=
वनूकरोतीति गणेशः, 'आतोऽनुपसर्गे' (१३-२-३) इति कः । यद्वा, गणानाम्=भक्षगणानाम् इम्=कामागुर्गेमं
रयतीति गणेशः । इपदं क्रोधादिपञ्चानामुपलक्षणम् । गुरुनिति—गृणाति=वपदिशति रहस्यभूतमर्थमिति
गुरुः । 'दृष्टोत्थ' इत्योणादिकेन ह्युप्रत्यये ऋरर्थाद्येत्ये च साधुः ।

सरस्वतीमिति—सरः=उदकं प्रसरतं तदस्यस्या इति सररयती । यद्वा, सरः=सरोवरम्=अमृतसरम्-
स्यस्या आश्रयत्वेनेति सरस्वती तां नत्वेत्यर्थः । कौण्डमट्टेति—न च

आत्मनाम गुरोर्नाम नामाऽतिरूपणस्य च ।

शेयरहामो न गृहीयाज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥ १ ॥

इतिस्मृतिविरोधात् स्वनामनिर्देशोऽयुक्त इति वाच्यम्, तस्य वैरारीवागिरयस्यस्त्वपरत्वेन लेखने तद्-
विरोधात् । न चैवमपि लोकप्रत्ययाय 'रामो द्विर्नामभापते' इति स्तुतोधारणपररामायणविभोरो दुयारं
इति वाच्यम्, 'गौनर्दीयस्त्वाह' इति शातातपोऽमनीन्' इत्यादिषु स्वनामप्रद्वान्नाद् 'मनुमेकाप्रमासौनम्'
इत्यादिस्थले भूगुणा गुरोर्नामोक्तेः अर्कत्वायार्थविषयकज्ञानानुसूलशब्दप्रयोगाभ्यन्तप्रतिज्ञायास्यवदकनया, उक्त-
कीर्त्यादिलाभप्रयोजकतया च स्वनामोधारणे दोषाभासरोधनात्, 'असौ नामाहमस्मांति स्वनाम परिकीर्तयेन्'
इति मनुकेरभिवादे तदुच्चारणस्य प्रत्ययायाजनन्त्वाच्च ।

वैयाकरणेति—भूप्यनेऽनेनेति भूषणम्, करणे ल्युट्, वैयाकरणानां भूषणं वैयाकरणभूषणम् । न चात्र
'वभयप्राप्ती कर्मणि' (२-३-६) इति पठो, तथाच 'वभयप्राप्ती कर्मणि' इति या पठो सा न समस्यने इत्यर्थ-
केन 'कर्मणि च' (२-२-१४) इति समासनिषेध इति वाच्यम्, 'वभयप्राप्ती' इत्यस्य कर्त्तृकर्मवाचक्योर-
भयोः प्रयोगे एव प्राप्तिमहणसामर्थ्यात् प्रवृत्त्याऽत्र 'कर्त्तृकर्मयोः कृति' (२-३-६५) इत्यनेनैव पठोऽभिधानात् ।
अत एव 'अथ शब्दानुशासनम्' इति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । अथ खलोको वहुषु पुत्रकेषु नोऽरहन्ने ।

प्रारिप्लवप्रतिबन्धकौपशमनाय कृतं श्रीकणिस्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिष्यायं नियमन

दर्पगन्यास्या

उद्घरणकर्तारोऽज्ञायामाह ऋषिमाभिरिति मूले ऋ कथ्यते इति ऋ हर्षादिनिर्द्धरिभिरिति शेषः ॥ १ ॥

क्तिस्तु शब्दकौस्तुभोक्तानामर्थानामाधुनिकोत्प्रेक्षितत्वनिरासाय । अन्यथा तन्मूलकस्याऽस्य ग्रन्थस्याप्याधुनिकोत्प्रेक्षितासारत्वापत्तौ पाणिनीयानामनुपादेयतापत्तेः । 'तत्र निर्णीत' इत्युक्तिरितोऽप्यधिकं जिज्ञासुभिः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ध्वनयितुम् ॥ १ ॥

प्रभा

तावान् । तथाच प्रारम्भस्य विषयितासम्बन्धेनेच्छायाम्, सस्याश्च निर्वापतत्वसम्बन्धेन विषयताया मन्वय-इति प्रारम्भनिष्ठविषयानिरूपकेच्छानिरूपितविषयताश्रयस्य ग्रन्थस्य यानि प्रतिषन्धकानि=विघ्नादीनि तेषां व्यूहः = समूहस्तरयोपशमनावेत्यर्थः । एतेन स्थूलतच्छुद्धरीरावच्छिन्नत्मानिष्ठप्रत्यासत्त्या विघ्नस्पर्शं प्रत्येव मङ्गलस्य कारणत्वं सूचितम् । सूक्ष्मशरीरावच्छिन्नत्मानिष्ठप्रत्यासत्त्या तु न कारणत्वम्, जन्मान्तरविघ्न-ध्वंसोद्देशेनाऽपि जन्मान्तरे मङ्गलकरणापत्तेर्नास्तिकादिग्रन्थे व्यभिचारात् । समाहितस्तु बुद्धिप्रतिभादिकारण-कलापादेवेति न तत्र मङ्गलस्य हेतुत्वमित्यत्र विस्तरः । स्मरणरूपमिति । न च—

आशीर्नमस्त्रियावस्तुनिर्देशो चाऽपि तन्मुरसम् ।

इत्याद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात् स्मरणस्य मङ्गलत्वाभावा इति याच्यम्, वस्तुनिर्देशपदेन मङ्गलात्मकवस्तुज्ञानस्यैव विषयित्वेन स्मरणस्याऽपि ज्ञानत्वेनाऽदोषात्, मङ्गलस्य न त्रिविधत्वमेव, किन्व-नेकविधत्वमिति सूचनाय तदुक्तेश्च । उक्तामियुक्तोक्तेश्चोपलक्षणत्वात् ।

शिष्यशिष्येति—शिष्या अपि स्वकर्तृकग्रन्थारम्भे मङ्गलं कुर्व्युरिति शिष्यायै इत्यर्थः । निबन्धनमिति—ग्रन्थपट्टकोबुर्धनित्यर्थः । प्रतिजानीत इति—अस्य भट्टोजिवीक्षित इति शेषः । कर्तव्यार्थविषयकज्ञानानुद्ध-याक्योच्चारणरूपं प्रतिज्ञां करोतीत्यर्थः ।

कृषिभाषितेति—फणिना = पतञ्जलिना भाषितं यद्वाच्यम्, तत्र—

'सूत्रत्वं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्णन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥' इति ।

तदेवाऽधिपरिति रूपकम् । शब्दकौस्तुभ इति—कुम् = भुवं स्तुभ्नाति = व्याप्नोतीति कुस्तुभो विष्णुः समुद्रो वा, तस्य तत्र भवो वा मणिः कौस्तुभः । तदुक्तम्—

'स कौस्तुभो महातेजाः सूर्यकोटिसमप्रभः' । इति ।

* शब्दः कौस्तुभो यत्र स शब्दकौस्तुभो ग्रन्थः । एतेन तद्ग्रन्थस्य सर्वार्थप्रकाशकत्वं ध्वनितम् । उद्धृत इति—पृथक्कृतो निष्कासित इति वार्थः ।

तत्रेति—शब्दकौस्तुभे इत्यर्थः । निर्णीत इति—प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वावधारणं निर्णयस्तद्विषय इत्यर्थः ।

अर्थः = वैयाकरणसिद्धान्तभूतः प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थः । इह = कारिकावल्याम् । अस्माभिरिति—भट्टोजि-दीक्षितैरित्यर्थः । अन्यथा = भाष्यावबेददृष्ट इति विशेषणभावे । आधुनिकेति—व्याकरणप्रवर्तकाचार्य-तात्पर्यानभिद्धैराधुनिकैरित्यर्थः । एतेनाऽऽधुनिकानामपि प्रामाणिकार्थोपन्यासस्य निरासोऽनुचित इति शङ्का निरस्ता ।

दर्पणव्याख्या

तत्र स्फोटव्यापयोग्यजननत्वात् तेषां स्फोटव्यापनित्युक्तेश्च वाक्यस्फोटस्य 'वाक्यस्फोटोऽस्तिनिष्पत्ति' इत्यादिना सिद्धा-न्तविषयमात्रेऽपि प्रतिपाद्यं सङ्केतग्रहासम्भवात् तदन्वयात्प्राप्तस्य लघुपाथेनासुरत्वाच्च तत्र वचनया पदानि विभज्य

[अथ धात्वर्थनिर्णयः]

प्रतिज्ञावमाह—

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।

फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्गर्थस्तु विशेषणम् ॥ २ ॥

प्रभा

उत्प्रेक्षितेति—तर्कितेत्यर्थः । आधुनिकेति—आधुनिकेन भट्टोजिदीक्षितेनोत्प्रेक्षितः = तर्कितो यः शब्द-
कौस्तुभस्तस्याऽप्रामाणिकतयाऽस्य ग्रन्थस्याऽपि तद्वत्सात्त्वेनाऽप्रामाणिकत्वं मा भूदिति भाष्याव्धेरुद्धृत इति
शब्दकौस्तुभस्य विशेषणम् । शब्दकौस्तुभस्य भाष्यमूलकतया तद्वत्सात्त्वेनाऽस्याऽपि प्रामाणिकत्वमेवेति भावः ।
पाणिनीयानाम् = पाणिनिशास्त्रविदाम् । अनुपादेयता = अस्वीकार्यता ।

निर्णयार्थमाह—फलेति । वैयाकरणमते स्फोटस्यैव वाचकत्वम् । स्फोटश्च—स्फुटति = प्रकाशतेऽर्थाऽ-
स्मादिति स्फोटोऽर्थवाचकः शब्दः । स चाऽष्टविधः, १—वर्णस्फोटः, २—पदस्फोटः, ३—वाच्यस्फोटः,
४—अलण्डपदस्फोटः, ५—अखण्डवाक्यस्फोटः, ६—वर्णजातिस्फोटः, ७—पदजातिस्फोटः, ८—वाच्यजाति-
स्फोटश्चेति । तत्र स्फोट एव शब्दात्मकग्रन्थरूपः । स च वर्णादिरूपव्यञ्जकभेदात् तत्संज्ञां लभते ।

परन्तु धाक्यस्फोटस्यैव मुख्यधाचकत्वम् । अन्ये स्फोटाः शास्त्रीयकार्यनिर्वाहकाः । कल्पितान्वय-
व्यतिरेकाभ्यां कल्पितार्थवन्त एव । तत्र धाक्येषु पदकल्पना पदेषु प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनेति प्रकृतिस्फोटप्रत्यय-
स्फोटावैव वर्णस्फोटशब्देनोच्येते । 'जणादयो बहुलम्' (अ० ३ पा० ३ सू० १) इति सूत्रे 'नाम च धातुज-
माह निरुक्ते' 'नाम खल्वपि धातुजमेवाहुः नैरुक्ताः ।' 'व्याकरणे शाकटस्य च तोकम्' = अपत्यम्, वैया-
करणानां शाकटायन अह—'धातुजं नामेति' इति भाष्यादिप्रामाण्यत्वात् प्रकृतिषु धातोः प्राधान्यादादौ
धातूनां तत्प्रकृतिकतिङाञ्चाऽर्थमाह—

फलव्यापारयोरिति—धाचकत्वरूपविषयत्वं सप्तम्यर्थः । एवम् 'आश्रये' इत्यत्राऽपि तदेव सप्तम्यर्थः; तथा-
च विभक्त्यर्थं फलस्याऽऽश्रयस्य च निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः । वाचकत्वस्य च स्वरूप (आश्रयता) सम्बन्धेन
धातौ तिङि चान्वयः । एवञ्च फलनिरूपितवाचकतावान् धातुः, आश्रयनिरूपितवाचकतावान्वन्तश्च तिङ इति
पूर्वाधार्यः ।

फलव्यापारयोरिति द्विवचनेन फलनिरूपिता व्यापारनिरूपिता च धातोः पृथक्शक्तिरिति, 'एकवृन्त-
गतफलद्वय'न्यायेन पृथगुपस्थितिप्रयोजिका ररुडश एकेव शक्तिरिति वा सूचितम् । अत एव फले स्तोकादि-
रूपकर्माणोऽभेदेन प्रामादिकर्मणश्च भेदसम्बन्धेनाऽन्वयः । फलविशिष्टव्यापारे शक्तौ तु फलस्य पदार्थैक-
देशत्वेन तत्र 'वदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति न तु पदार्थैकदेशेन' इति न्यायविरोधात् कर्माद्यनन्वयापत्तिः ।
तन्न्यायास्वीकारे तु 'नित्यो घटः' इत्याद्यापत्तिः, तन्न्यायस्य प्राथिकत्वस्वीकारस्त्वगतिकगतिः । न च विभिन्न-
पदजोपस्थितयोरेवाऽकाङ्क्षाभास्यसम्बन्धेनान्नयात् फलव्यापारयोः परस्परमनन्वयापत्तिः, तादृशानियमासिद्धेः ।

दर्पणव्याख्या

तेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययभङ्गास्तथैव प्रविभज्य कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थेऽपि प्रकृतिप्रत्ययानामनाविसङ्केतमेधेन-
द्वारा साधुत्वान्वात्प्रायस्ते महर्षिप्रणोते शास्त्रे प्रक्रियानिर्वाहाय पदवर्णस्फोटावपि सम्मतव्येति दर्शयित्वाऽन्तार्थप्रधाने सुखि-
द्व्यादिभ्यो वाच्ये धात्रर्थस्य प्राधान्यात्तमेनादौ निरपविमुमाह मूले ॥ फलव्यापारयोरिति ॥ तत्र धातुरित्यस्य

प्रभा

न चैवं हरिशब्देनोपस्थितेन्द्रारवयोराधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वयापत्तिः, 'सकृदुच्चरित'न्यायेन हरि शब्देन युगपदुभयविषयकस्याऽभिधया शाब्दबोधस्याऽसम्भवात् । न च विद्या युगपत्कृत् कालादीनां बोधा-
नुपपत्तिः, विभिन्नशक्त्योपस्थितावेव 'सकृदुच्चरित'न्यायप्रवृत्तेः । तिङ्श्रोक्युन्तगतफलद्वयादिन्यायेन रण्ड-
वपरथापकेकराक्तेरेवाऽभ्युपगमात् । न चैवं विद्वन्मानसेत्यादौ मनःसरोवरयोर्मुगपद्बोधानापत्तिः, व्यञ्जन-
सत्र द्वितीयाथस्य बोधात् ।

यद्वा, न्यायमते लिङ्गपदोपस्थितयोः कृतीष्टसाधनत्वयोस्तित्त्वपदोपस्थितयोः कृति-वर्तमानयोश्च परस्पर-
न्ययदर्शनेन संकोचऽऽत्यावश्यकत्वेन धातुतिहादिभिन्नं यदेकपदं तदुपस्थितयोरेव परस्परमन्ययस्य तद्व्युत्पत्ति-
विषयत्वात् । अत एव व्युत्पत्तिवादे 'अनायत्त्या फलव्यापारयोः रण्डराशिद्वयमेव धातोः स्वीकरणीय-
इत्युक्तम् ।

न च संयोगरूपे फले भेदान्वयाभिप्रायेण 'गमनं न रपन्दः' इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम्
अन्तरङ्गत्वाद् युगपदुपस्थितयोः फलव्यापारयोरन्ययानन्तरमेव तत्र पदार्थान्तरस्याऽन्वययोग्यतया 'गुण-
नाञ्च परार्थत्वात्सम्बन्धः समत्वात्' इति न्यायविरोधेन फले भेदान्वयानौचित्यात् । न चैवं फले स्तोकादीनां
कर्मोदीनाञ्चान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम्, 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्' इत्यभियुक्तोक्तेः, फलाश्रयस्य कर्मसंज्ञा-
विधानाच्च तेषामन्वये बाधकाभावात् ।

नागोजिभट्टास्तु—फलविशिष्टव्यापारे, व्यापारविशिष्टफले च धातूनां शक्तिः । फले व्यापारे च पृथक्
शक्तिस्वीकारे व्यापारोद्देश्यकफलविधेयकस्य फलोद्देश्यकव्यापारविधेयकस्य च बोधस्याऽऽपत्तिः, उद्देश्यविधे-
भावेनाऽन्वयप्रयोजिकायाः पृथगुपस्थितेः सत्त्वात् ।

विशिष्टवाचकत्वमते तु न दोषः, पृथगुपस्थितेरसत्त्वात् । न च पृथगुपस्थितेरुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वय-
प्रयोजकत्वे मानाभावः, घटादिपदोपस्थितयोर्घटत्वघटाद्योस्तथान्वयाभावदर्शनस्यैव मानत्वात् । न च
धातुजफलव्यापारोपस्थित्योस्तादृशबोधे परस्परं प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनात्तत्र दोष इति वाच्यम्
तत्कल्पनानायां गौरवापत्तेः । न च विशिष्टद्वये शक्तिद्वयस्य गुरुभूतधर्मद्वये शक्यतावच्छेदकत्वस्य व्यापार-
विशेष्यकबोधे कर्तृ प्रत्ययसमभिव्याहारे, फलविशेष्यकबोधे कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे च कारणत्वस्य, उपस्थिति-
द्वये द्विविधबोधम्प्रति हेतुत्वस्य च स्वीकारेऽतिगौरवमिति वाच्यम्, प्रामाणिकगौरवस्याऽदोषत्वात् ।

पृथक्शक्तिवादेऽपि विभिन्नपदोपस्थितयोरेव परस्परान्वय इति व्युत्पत्तित्यागस्य धात्वर्थविषयकयो-
र्व्युत्पत्त्यन्तरस्य च कल्पने गौरवम् । किञ्च, व्यापारविशेष्यकबोधं प्रति कर्तृ प्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजशक्तेः
फलविशेष्यकबोधं प्रति कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुशक्तेश्च हेतुत्वाङ्गीकारः, शक्तिद्वयमुपस्थितिद्वय-
कल्पनीयमित्यतिगौरवम् ।

न च नञ्यमतेऽपि विशिष्टविषयकोपस्थितिद्वयस्य तादृशबोधद्वये कारणतया विशिष्टे शक्तिद्वय-
कल्पनया च साम्यमिति वाच्यम्, विषयासम्बद्धे बोधजनकत्वान्यधानुपपत्त्या तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहृतधात-
वत्त्वात् ।

दर्पणव्याख्या

'स्मृतः' इति न विशेषणम्, विभिन्नवचनान्तोपस्थापितत्वात् । विशेष्यवाचकपदोपरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविच्छे-
दयथाप्य अभिव्यक्त्यां विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनकत्वनिमित्तम् । अत एव नीलो घटा इत्यादेनं सापुत्रम्

धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनाऽन्वयः ।

प्रभा

विशिष्टद्वयनिरूपितसम्बन्धद्वयस्य कल्पनीयतया गौरवाधिक्यस्य सुस्पष्टत्वात् । अन्यथा शक्तेर्वैफल्यम् । एवमन्यत्राऽपि पृथक्शक्तिकल्पना निरसनीयेत्याहुः ।

वस्तुतस्तु फले व्यापारे च स्वच्छाः शक्तिरिति प्राचीनमतमेव ज्यायः, उद्देश्यविधेयभावेनाऽवय-
नियामकव्युत्पत्तौ धातुभिन्नत्वस्य विशेषणदानेनादोषात् । तद्विन्नत्वनिवेशे च फलोद्देश्यकेत्यादिपूर्वोक्तबोधप्रति-
नव्योक्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवाभावः ।

यत्तु, नव्येनोक्तम्—व्यापारविशेष्यरुद्धोर्धं प्रति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारः, फलविशेष्यकयोर्धं प्रति कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारश्च कारणमिति पृथक्शक्तिवादिनाऽपि वक्तव्यमिति, तन्न, प्राचीनमते कर्तृकर्मप्रत्ययोभय-
समभिव्याहारे व्यापारविशेष्यकयोर्धस्यैव तत्सम्मतत्वेन तादृशासमभिव्याहारस्य कारणत्वाकल्पनात् । किञ्च,
विशिष्टे शक्तिस्वीकारे गुरुभूतस्य फलविशिष्टव्यापारत्वस्य व्यापारविशिष्टफलत्वस्य च शक्यतावच्छेदकत्व-
मिति गौरवं दुर्बलम् ।

प्राचीननये तु व्यापारत्वं फलत्वञ्च शक्यतावच्छेदकमिति न तद्दोषः । किञ्च, व्यापारविशेष्यक
शाब्दं प्रति फलविशिष्टव्यापारविशेष्यकोपस्थितेः फलनिष्प्रकारतानिरूपितव्यापारनिष्प्रविशेष्यतानिरूपकत्वेन
व्यापारनिष्प्रविशेष्यतानिरूपितफलनिष्प्रकारतानिरूपकत्वेन च विनिगमनाविरहात् कारणत्वकल्पने महद्
गौरवम् । एवं फलविशिष्टव्यापारविषयकशक्तिज्ञाननिष्प्रकारणतानिरूपितफलविशिष्टव्यापारविषयकोपस्थिति-
निष्प्रकार्यताया व्यापारनिष्प्रविशेष्यतानिरूपितफलनिष्प्रकारतानिरूपकोपस्थितित्वस्य फलनिष्प्रकारतानिरूपित
व्यापारनिष्प्रविशेष्यतानिरूपकोपस्थितित्वस्य चाऽवच्छेदकताया विनिगमनाविरहेण स्वीकारे गौरवमपि
नव्यानामापततीत्याहुः ।

एतेन विशिष्टव्यापारे व्यापारविशिष्टफले एव धातोः शक्तिरिति यदन्तः काशिकाकाराः परास्ता
इति शुरुवः ।

ननु धातुरित्यत्र 'स्मृताः' इति विशेषणमनुपपन्नम्, सम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेष्यभाव-
सम्बन्धावच्छिन्न (अभेदेन) यत्किञ्चिन्निष्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दयोर्धं प्रति विशेष्य-

दर्पणव्याख्या

तद्विवक्षायां तु 'वेदाः प्रमाणम्' 'जात्याकृतिव्यक्यः पदार्थः' (न्यायसूत्रे-२।१।१८) इत्यादौ विभिन्नवचनत्वमपि ।
न च प्रकृते तद्विवक्षायां योजनमस्तीत्यतो वचनविपरिणामेनान्वयं दर्शयति भूपणसारे ३३ धातुरित्यत्रेति ३३

ननु यद्दुर्देशेन श्रुतेर्लोकतो वा प्रकृतिरवगतता तत्त्वं फलत्वम् = अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वमिति यावत् । यदुक्तं
हरिणा—

यस्यार्थस्य प्रसिद्धपर्यन्तारभ्यन्ते पचाद्वयः ।

तत्प्रधानं फलं तेषां न छाभादि प्रयोजनम् ॥ इति ॥

'स्वरितनितः' (पा० सू० १।३।७२) इति सूत्रेऽपि फलपदस्य प्रकृत्युद्देश्यमुक्त्यफले एव प्रसिद्धेः । तथाच
तादृशाकल्पस्य धातुजाच्यत्वे विक्रियतुकुलव्यापारदर्शनात् तदुद्देश्यस्य धात्वर्थतादृशाकलाश्रयताभावान् कर्मवितानुपपत्तिमन्त्रय-

फलम्=विक्रिन्त्यादि ।

प्रभा

वाचरूपकृत्युत्तरविभक्तितार्थविषयसङ्ख्याविरुद्धसङ्ख्याया यत्र विशेषणवाचकप्रकृत्युत्तरविभक्त्याऽविव-
क्षित्वं तत्र समानवचनकल्पनियमादाह—वचनेति । विशेष्यवाचकोत्तरविभक्त्या सङ्ख्याया विवक्षायान्तु
'वेदाः प्रमाणम्' इत्यादौ विभिन्नवचनकमपि साधु । प्रकृते तु विशेष्यवाचकधातूत्तरविभक्त्या धातूनां
बहुत्वात् सङ्ख्याया अविवक्षितत्वात् समानवचनकल्पस्यापर्यक्तया स्मृता इत्यस्य स्मृत इत्येकवचनान्तत्वं
परिहृत्यान्वयः कार्यः । अर्थवशाद् विभक्तौर्विपरिणाम इति शिष्टोक्तैरित्याह—वचनविपरिणामेनेति ।

फलमिति—यदुद्दिश्य धात्वर्थक्रियायाम्प्रवृत्तितत्फलम् 'स्वरितञितः' इति सूत्रे क्रियाफलम् । यथा
स्वर्गमुद्दिश्य यागो विधीयते । तत्र स्वर्गरूपं फलं यदि कर्त्ता अभिप्रैति तदा आत्मनेपदम् । एवं भविष्यद्-
धान्यमुद्दिश्य वपिर्विधीयते इति भविष्यद्धान्य वपेः फलं यदि कर्त्तुं गामि तदा आत्मनेपदम् । तथा भोजन-
मुद्दिश्य पाको विधीयते इति पाकफलस्य भोजनस्य कर्त्तुं गामित्वे आत्मनेपदम् । न हि द्रव्यलाभादि यागादेः
फलम्, द्रव्यलाभस्य कार्यान्तरेणापि सम्भवात् ।

तदुक्तम्—'स्वरितञितः' (अ० १ पा० ३ सू० ७२) इति भाष्ये साधो यत्र क्रियाफलं कर्त्तार-
मभिप्रैति । न चान्तरेण यजिं यजिफलं वपि वा वपिफलं लभन्ते । यजिष्वाः पुनरन्तरेणामपि यजिं ग्वा
लभन्ते, भूतकश्च पादिकम्' इति । हरिणाप्युक्तम्—'यत्यार्थस्य प्रसिद्धवर्थमारभन्ते पचादयः । तत्प्रधानं फलं
तेषां न लाभादिप्रयोजनम् ॥' इति । यागस्य स्वर्गविशेषरूपं वपेर्धान्यविशेषरूपं पाकस्य भोजनविशेषरूपञ्च
फलं तान्यत्रः कर्त्ता लभेत् । तादृशफलस्येह ग्रहणे तु सकर्मकाकर्मकत्वव्यवस्था उच्छिद्येत । धात्वर्थफलाश्रय-
स्यैव कर्मत्वविधानादित्याह—फलम्=विक्रिन्त्यादीति—विक्रिन्तिः = रूपान्तरम्=अवयवसंयोगविशेषस्त-
द्विभागविशेषश्च । धात्वर्थफलस्य च विक्रित्त्वादि तत्तद्रूपेण वाच्यता न तु फलत्वेन, तथैधानुभवात् ।

फलत्वञ्चात्र न अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वरूपम्, तस्य सुखादावेव सत्त्वेनात्र तद्वाधात् तत्साधन-
त्वान् तदारोपेण फलत्वे तु व्यापारादीनामपि फलत्वपत्तिरिति धातुनिष्ठवृत्तिविशिष्टत्वमत्र फलत्वम् ।
वैशिष्ट्यञ्च—स्वज्ञानजन्योपस्थिति विषयत्व—स्वज्ञानजन्योपस्थिति विषयव्यापारविशिष्टत्वेतदुभयसम्बन्धेन । व्या-
पारविशिष्टत्वञ्च स्वजन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्व—स्वप्रयोज्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वेतदन्वयतरसम्बन्धेन ।

एवञ्च सत्तारूपफले चारिधात्वर्थं संयोगानुकूलव्यापाराभावरूपफले च नाभ्याप्तिः, तत्र जन्यत्वाभावे-
ऽपि स्वरूपसम्बन्धत्वरूपप्रयोज्यत्वस्य सत्त्वेनाऽदोषात् । यत्तु, आरोपितजन्यत्वस्य सत्तादावपि सत्त्वेन सम्बन्ध-
घटकवैशिष्ट्यनिवेशो व्यर्थ इति, तत्र 'जन्यत्वाभाववती सत्ता' इति वाक्यस्य सत्त्वेन आहार्यारोपस्यैव तत्र चत्तव्यतया
तत्प्रतीतये व्यञ्जनावृत्तिकारे गौरवापत्तेः । आस्यसम्बन्धनिवेशाद्विभागस्य न गमधातुफलत्वम् । द्वितीयसम्बन्ध-
निवेशाद् व्यापारस्य न तत्त्वम् । फलविशिष्टव्यापारे शक्तिरिति मतेऽपीदमेव धात्वर्थफलक्षणं बोध्यम् । यद्वा,
कर्त्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्वानुजन्यशाब्दबोधीयधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वे सति तद्वातु-

दर्पणव्याख्या

तात्पर्यलाभस्य तदापत्तिरप्येत आह—ऽऽ फलम्=विक्रिन्त्यादीति ऽऽ अयमात्मन्—फलपदस्य लोके स्यात्तादा-
र्थापवाचकत्वेऽप्यत्र परिभाषिगार्थपरतैव । धन्वथा सङ्गमक्यादिष्ववशाते दुरपपत्तः स्यादिति । तराम्य तद्वाक्येन-

व्यापारस्तु भावनाभिधा=साध्यत्वेनाऽभिधीयमाना क्रिया ।

प्रभा

वाच्यत्वम् = फलत्वम् इति न सत्तादावव्याप्तिः । व्यापारस्त्विति—धातुवाच्यव्यापारस्त्वित्यर्थः, भावप्रत्यय-
वाच्यक्रियायाः साध्यत्वेनाऽभिधीयमानत्वाभावात् । तत्र क्रियात्वस्य

'सिद्धभाषस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ।

इति कारिकोक्तस्य निखिलवैयाकरणपरिगृहीतत्वात् ।

किञ्च, साध्यस्यैव क्रियात्वे क्रिया द्विविधा—सिद्धरूपा साध्यरूपा चेति विभागानुपपत्तिः । एवञ्च द्विविध-
क्रियासाधारणं क्रियात्वं किमिति चेत्तत्रेदं गृहाण—गुणत्वानाश्रयत्वे सति विभागासमवायिकारणत्वं क्रिया-
त्वम् । विभागजविभागस्य संयोगजसंयोगस्य चाङ्गीकारे विभागजनकविभागे संयोगजनकसंयोगे चाऽतिव्याप्ति-
वारणाय गुणत्वानाश्रयत्वे सतीति । विभागसंयोगयोश्च भूगत्वाश्रयत्वान्नाऽतिव्याप्तिः । एतच्च लक्षणं साध्य-
सिद्धोभयक्रियासाधारणम् । व्यापारपदशस्यनावच्छेदकधर्मत्वं वा क्रियात्वम् । तच्च स्पन्द्यत्नोभयनिष्ठम् । यद्वा—
तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम् । तथाहि—'पचति', 'पाकः' उभयत्रापि कर्तृजन्यत्वस्य कर्तृजन्यविक्रित्ति-
जनकत्वस्य च साध्यरूपक्रियायां सिद्धरूपक्रियायाञ्च सत्त्वेन लक्षणसमन्वयः । जनकत्वञ्चाऽत्र जनकत्वेन
प्रतीतत्वम् । तेन साक्षाद्विक्रित्तजनकान्तिमानिसंयोगदशायामेव पचतीति प्रयोगः स्यात्, न त्वधि-
श्रयणादिशशायामित्यपास्तम् । जनकत्वेन प्रतीतत्वस्य अधिश्रयणादावपि सत्त्वात् । यत्तत्र दर्पण-
काराः—किञ्च, प्रयोजकत्वं यदि साक्षाज्जनकत्वं तदा 'पचति' इत्यादौ कर्तृव्यापारस्य धात्वर्थत्वानुपपत्तिः, तस्य
करणव्यापारद्वारैश्च फलजनकत्वात् । यदि जनकाजनकसाधारणम्, तदा तण्डुलकण्ठस्यऽपि फलप्रयोजकक्रिया-
त्वात् तदशायामपि देवदत्तादौ 'पचति' इति प्रयोगापत्तिः, इति, तन्न; व्यापारसामान्यस्य लक्षणप्रसङ्गे धात्व-
वाच्यव्यापारेऽपि तल्लक्षणसत्त्वे दोषाभावात् । यदपि जनकाजनकसाधारणस्य धातुवाच्यत्वे तण्डुलकण्ठदे-
रपि पच्याद्विधातुत्वापत्तिरिति, तदपि न, बुद्धिविषयत्वोपलक्षिताधिश्रयणाद्यधःश्रयणान्तेऽप्येव शक्तिस्वीकारेण
न्ययणादेः परम्परया फलजनकत्वेऽपि तदानीं पचतीति प्रयोगापत्तिरिति पञ्चोलिनः ।

अत्र जन्यत्वमुत्पत्त्याश्रयत्वरूपं परिपालयत्वरूपञ्चेति । तेन 'आत्माऽसि' इत्यादावस्त्यर्थस्य आत्म-

वर्षणव्याख्या

न्यत्वे सति तद्धानुजन्योपरिधितिविषयत्वम्, तद्धान्वर्थत्वं वा । जन्यत्वं च जन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वम् । तेन
सत्तादौ नामसङ्गः । गम्यात्त्वर्थव्यापारजन्यविभागादावितिप्रसङ्गवारणाय विशेष्यम्, तदर्थव्यापारेऽतिप्रसङ्गिनिरासाय च सत्य-
न्तम् । तच्च विक्रित्यादीनामक्षतम्, तस्यापि प्रकृतपच्यादिशक्यता तत्रदूषणैव, तथाचोपस्य सर्वाणुभवसिद्धत्वात्, धातुना-
दिकमजानतोऽपि तद्गोपाच्येति भावः ।

परे तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धान्वर्थजन्यत्वे सति तद्धान्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वम् । जन्यता
पाऽशोषिताऽनाशोषिता वेत्यन्यदेतत् । विभागजन्यसंयोगादिक्रूरे पतत्यर्थे विभागसंयोगयोः फलप्रश्रयणयोर्भवम् । कर्मा-
र्याते फलस्य विशेष्यतयैव भानात्प्रतिप्रसङ्गवारणाय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति वदन्ति, तच्चिन्यम्, अतुगतकटत्वा-
निरुक्तेः । विभागजन्यसंयोगे (निरवयवत्वाम्प्रत्ययत्वात्) पतत्यर्थत्वामावस्य वक्ष्यमाणतया ध्यातव्याऽसिद्धेऽप्यधिक-
समे पश्यते ।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

‘यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाऽभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यऽभिधीयते ॥’ इति ॥

न च साध्यत्वेनाऽभिधाने मानामावा, ‘पचति, पाकः, करोति, कृतिः’ इत्यादौ धात्वर्था-

प्रभा

धारणरूपसत्ताकुलव्यापारस्य जन्यत्वाभावेऽपि न क्षतिः । आत्माधारस्य—स्ववृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्व-
रूपकालसम्बन्धरूपम्, सत्तारूपजात्यात्मकं स्वरूपाश्रयत्वरूपं वा । आत्मनः कालवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगि-
त्वात् कस्मिंश्चिदपि काले आत्मा नास्तीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तदनुकुलव्यापारश्च तादृशात्यन्ताभाव
प्रतियोगित्वप्रागभावपरिपालनरूप एव । ‘देवदत्तोऽसित’ इत्यादौ च तत्कालवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूप
एव कालसम्बन्धः । उक्तञ्च वाक्यपदीये ‘असौ ‘असुधातौ’ आत्मोयप्रहरूपेण साधनानां प्रवृत्तिः’ इति
का० ३ । भावनेति—उत्पत्त्यर्थकभवतेत्यन्ताद् भावे युधि भावनेति सिद्धम् । अभिदधाति = फलं जनयति
साध्यत्वेनाभिधीयते इति वा अभिधा । आद्ये ‘आतश्चोपसर्गे’ इति वर्त्तति क । अन्त्ये तादृशानुपूर्व्यमता
सूत्रान्तरेण कर्मण्येच् । तथाच भावना अभिधा नामिका साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया व्यापार इत्यर्थं
इति काशिकाकारः ।

साध्यत्वेनाभिधीयमानेति—‘प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ इति वृत्तीया । तदर्थश्च प्रकारीत्वम् । यथा
विषयनिष्ठा विषयता त्रिविधा, प्रकारता, विशेष्यता, संसर्गता चेति । एवं विषयि (ज्ञान) निष्ठा विषयिता-
ऽपि त्रिविधा प्रकारिता, विशेष्यता, संसर्गिता चेति । प्रकारितादिश्च विषयनिष्ठप्रकारतादिनिरूपिता ।
यथा प्रकारितानिरूपिता प्रकारिता, विशेष्यतानिरूपिता विशेष्यता, संसर्गतानिरूपिता संसर्गिता चेति । साध्य-
त्वस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकारितायां तस्याश्च स्वरूपसम्बन्धेन प्रतीतिरूपाभिधानपदार्थेऽन्यथा । अभिधीय-
मानेत्यत्र कर्मप्रत्ययार्थो विशेष्यता । तथा च साध्यत्वनिरूपितप्रकारिताच्च प्रतीतिविशेष्यत्वं क्रियात्वं फलितम् ।

दर्पणव्याख्या

ननु व्यापारस्य न फलप्रयोजकक्रियात्वम्, आत्माश्रयात्, क्रियात्वस्यैव हि तत्त्वाद्, दण्डादिव्यापारस्यापि धात्वर्थ-
त्वापत्तेश्च । नवेष्टापत्ति, धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृताया वक्ष्यमाणतया तदाश्रयस्य दण्डादे कसुं राख्यतेनाभिधानाद्
‘दण्डेन देवदत्त पचति’ इत्यादौ दण्डादिपदोत्तरे वृत्तीयाऽभावेऽपि, प्रथमापपेक्ष । कर्तृकरणसंज्ञयोराकडारीयतया संज्ञाद्वयस-
मावेशासम्भवेनाभिमतकरणसंज्ञाया परया कर्तृसंज्ञया बाधात् । विद्य, प्रयोजकत्वं यदि साक्षाज्जनकत्वं, तदा ‘पचति’
इत्यादौ कर्तृव्यापारस्य धात्वर्थत्वानापत्ति, तस्य करणव्यापारद्वारैव फलजनकत्वात् । यदि जनकाजनकसाधारणं तदा तण्डुल-
मयणस्यापि फलप्रयोजकक्रियात्वात् तदृशायामपि देवदत्तादौ ‘पचति’ इति प्रयोगापत्ति, तण्डुलादिमयणादिव्यापृतस्य
तादृशप्रयोजकत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । अत एव न तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपं तन्त्रान्तरप्रसिद्धं तत् । तदव-
च्छिन्नस्य धातुवाच्यत्वे साक्षाद्विद्विजितजनकान्तिमात्रिसंयोगदृशायामेव ‘पचति’ इति प्रयोगः स्यात्त्वधिध्वयणादिदृशाया-
मपि, तेषामन्तिमात्रिसंयोगेनान्यथासिद्धताया विद्विष्यजनकत्वात्तद्व्यत आह ॐ व्यापारस्त्विति ॐ ।

साध्यत्वेनेति द्वितीये वृत्तीया । तथाच पदान्तरसमभिध्याहाराप्रयोगस्यासाध्यत्वप्रकाराऽभिधानविषयत्वं ध्या-
पारत्वमित्यर्थं । अभिधानस्य प्रकारतात्पर्यं विषयतानिरूपकञ्च चोपचरितम् । तादृशासाध्यत्वप्रकारप्रतीतिविषयत्वमिति

वगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्यैव मानत्वात् । तथा च क्रियान्तरा-

प्रभा

याद्यदिति । सिद्धम् = भूतकालावच्छिन्नम्, 'अपाक्षीत्' इत्यादौ । असिद्धम् = भूतकालानवच्छिन्नम् = वर्तमानकालावच्छिन्नं भविष्यत्कालावच्छिन्नञ्च, यथा 'पचति' 'पच्यति' इत्यादिस्थले । यावत्साध्यत्वेनाभिधीयते सा आश्रितक्रमरूपत्वात्—आश्रितमधिभ्रयणाद्यवयवानां क्रमरूपं पूर्वोपर्यं यथा सा आश्रित-क्रमरूपा तत्त्वात् । क्रियतेऽवयवानां क्रमेणोत्पत्त्या या सा क्रियेत्यन्वयार्था संश्लेषार्थः । यत्र चात्त्यादौ पूर्वोपर्याभावस्तत्राप्यारोपेण रूढ्या वा क्रियात्वं बोध्यम् ।

साध्यत्वेनेति—प्रकारित्वं एतौयार्थः । अभिधीयते = प्रत्याप्यते । तथा च साध्यत्वप्रकारकप्रतीति-विषय इत्यर्थः । साध्यत्वञ्चानुपदमेव वक्ष्यते । पद्यतीति—'पचति' 'करोति' इत्यादितिङन्तरस्थले 'किम्' 'कः' 'क्व' इत्यादिसाधनाकाङ्क्षासत्त्वेऽपि अन्यक्रियाविषयिकाकाङ्क्षा नोदेति इति साध्यरूपत्वं क्रियायाः । 'पाकः' 'कृतिः' इत्यादौ 'अस्ति' 'भविष्यति' 'नञ्द्यति' इत्यादिक्रियान्तराकाङ्क्षा जायते ।

ननु 'पाकः' इत्यादिस्थलेऽपि किंकरुः किंरुमैकः पाक इत्याद्याकाङ्क्षायाः, तत्र कर्त्तृदिकारकाणा-मन्वयस्य चानुपपत्तिः, साध्यक्रियायामेव तदन्वयस्य सिद्धान्तसिद्धत्वादिति चेन्न, घञन्तादायपि प्रख्या साध्य-रूपक्रियाया एवोपस्थितेः । सङुक्तम्—

'साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स चानादिनिबन्धनः ॥' इति ।

अत एव स्तोक्तस्य साध्यविशेषणत्वे 'स्तोकं पाकः' सिद्धविशेषणत्वे 'स्तोकः पाकः' इत्युभयं सिध्यति । न च पाक इत्यादौ साध्यसिद्धक्रिययोरन्वयानुपपत्तिः, न चामेदेनान्वयः, सिद्धसाध्ययोरभेदस्य दुरुपपादत्वा-दिति धाच्यम्, स्ववृत्तिक्रियात्वरूपसामान्यधर्मवत्त्वेनान्वये बाधकाभावात् ।

दर्पणव्याख्या

यावत् । 'घटं करोति' इत्यादौ कृञ्प्रसमभिव्याहारे घटादीनामपि साध्यत्वेन प्रतीतिरतिप्रसन्नभङ्गाय पदान्तरसमभिव्याहार-प्रयोज्येति प्रतीतिविशेषणम्, तदसमभिव्याहारे तेषां तत्त्वेनप्रतीतिः । अधिभ्रयणाद्यधिभ्रयणपर्यन्तनिवारणपरस्य पदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेणापि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वादुक्तक्यापारत्वमत्रिकलमिति तदवच्छिन्ने पत्यादिधानुवाच्यता नानुपपद्येति भावः ॥

उक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति ॥ उक्तञ्चेति ॥ याद्यदिति ॥ सर्वमित्यर्थः । सर्वंपदार्थमेव विवृणोति—सिद्धमित्यादि । सिद्धम् = विद्यमानध्वंसप्रतियोगि, 'अपाक्षीत्' इत्यादौ । असिद्धम् = भूतमित्थं वर्तमानम्, तादा-भागभावप्रतियोगि च, 'पचति' 'पच्यति' इत्यादौ । ॥ साध्यत्वेन ॥ ब्रह्माण्डस्वरूपेण । ॥ अभिधीयते ॥ तत्प्रकारकप्रतीतिविषय इत्यर्थः । षष्ठिद्विवक्ष्यते इति पाठः ।

एतेन क्रियापाठस्य रुढिः प्रदर्शिता । शौणिकस्वमप्याह ॥ आश्रितेति ॥ आश्रितं क्रमरूपं यस्यात्त्वत्त्वात् पूर्वोपर्योभूतावयवकन्यादित्यर्थः । तदीयाऽवयवानामधिभ्रयणाद्यधिभ्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेः क्रियापदेन सा उच्यते । यत्र च न क्रमिकावयवको व्यापारस्तत्र रुढिरेवावर्णनीया, पूर्वोपर्यारोपो वा । फलरूपापि एवमनकन्यापारगतपूर्वोपर्यारोपेण तथैव भानम् । अत एव तन्मात्रवाचकस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः । ॥ पाक इति ॥ यद्यपि साध्यत्वेनोपस्थितिरप्यत्र, कथमन्या 'स्तोकं पाक' इत्यादौ स्तोकादीनां कर्मता, तथाऽपि तत्र धातूपस्थाप्यभावस्य गुणतया प्रधानीभूतव्यपस्था-

काङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकरूपं । साध्यत्वम् । तद्रूपवत्त्वमसत्त्वभूतत्वम् । एतदेवाऽऽदाय
 'असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्गपदैरभिधीयते ।'
 इति वाक्यपदीयमिति द्रष्टव्यम् ।

प्रमा

क्रियान्तरेति—अन्या क्रिया क्रियान्तरम्, मयूरव्यंसकादित्वाद्न्तरशब्दस्य नित्यसमासः, परनिपातश्च ।
 घातुपस्थाप्यक्रियाज्ञाननिष्ठा या क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकता 'अस्या अन्वयिनी का क्रिया'? इतीच्छा-
 रूपा याऽऽकाङ्क्षा तदनुत्थापकता = तदुत्पादकत्वाभावः सामानाधिकरण्येन तद्वच्छेदको यो धर्मस्तदेव
 साध्यत्वम् । तेन रूपेणोपस्थितौ शाब्दिकवृद्धानुभव एव मानम् । 'पाकपदेन सिद्धत्वप्रकारकमुख्यविशेष्यतया
 पाकोपस्थितौ या क्रियाऽन्तराकाङ्क्षानुत्थापकता तद्वच्छेदको धर्मः = सिद्धत्वरूपः । न च क्रियात्वलक्षण्ये
 क्रियायाः प्रवेशादात्माश्रयः, कालान्वयन्तरेत्यस्य निवेशेनादोषात् । तथा च कालान्वयन्तराकाङ्क्षानुत्था-
 पकतावच्छेदकरूपवत्त्वं साध्यत्वमिति सिद्धम् । कालस्य साध्यक्रियायामेवान्वयात् कालान्वयित्वं क्रियाया एव ।

वस्तुतस्तु नाऽत्माश्रयः, साध्यक्रियात्वलक्षणे सामान्यक्रियाया निवेशे तत्त्वाभावात् । गुरवस्तु पचति
 क्रिया भवतीत्यर्थे 'पचति भवति' इत्यादौ, 'परय मृगो घावति' इत्यादौ च उक्तसाध्यत्वलक्षणाव्याप्तेः
 साधनाकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं कारकान्वयितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा साध्यत्वं बोध्यमिति न
 कश्चिदोप इत्याहुः ।

साध्यत्वमेवासत्त्वभूतत्वम् । एतदेवादाय = साध्यत्वमेवादाय । तिङ्गपदैः = तिङ्गप्रकृतिभिः, यद्वा,
 तिङ्गपदैः = भावतिङ्गन्तपदैरित्यर्थः ।

दर्पणव्याख्या

यस्य तस्य सिद्धतैवेत्याशयः । पर्यवसित्यार्थमाह ॐ तथा चेति ॐ क्रियान्तरेति ॐ अयमाशयः—यद्वर्गवत्ज्ञानानात्
 क्रियान्तराकाङ्क्षोदयस्तादृशज्ञाने प्रकारतयाऽवच्छेदकं यत्तिसिद्धत्वम्, तन्निष्पत्त्यं ज्ञाननिष्ठाकाङ्क्षाऽऽकाङ्क्षोत्थापकत्वाभावात्-
 वच्छेदकं वा साध्यत्वम् । साध्यत्वज्ञानस्य तु नाकाङ्क्षाप्रतिबन्धकत्वम्, बल्लसकारणभावादेव तदनुत्पादात् । न च 'क्रिया-
 न्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वेन धात्वर्थोपस्थितौ 'कृष्णं ममेधेयं सुखं यायात्' इत्यादावाकाङ्क्षाभावे
 क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वेन धात्वर्थोपस्थितौ 'कृष्णं ममेधेयं सुखं यायात्' इत्यादावाकाङ्क्षाभावे
 क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वेन धात्वर्थोपस्थितौ 'कृष्णं ममेधेयं सुखं यायात्' इत्यादावाकाङ्क्षाभावे
 क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वेन धात्वर्थोपस्थितौ 'कृष्णं ममेधेयं सुखं यायात्' इत्यादावाकाङ्क्षाभावे
 क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वेन धात्वर्थोपस्थितौ 'कृष्णं ममेधेयं सुखं यायात्' इत्यादावाकाङ्क्षाभावे
 क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वेन धात्वर्थोपस्थितौ 'कृष्णं ममेधेयं सुखं यायात्' इत्यादावाकाङ्क्षाभावे

वस्तुतस्तु, सिद्धत्वज्ञाने साध्याकाङ्क्षावत् पच्यार्थे साध्यतयाऽवगते 'किमस्य साधनम्' इत्याकाङ्क्षोदये
 साधनाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमेव साध्यत्वम् । अत एव 'एतदेवादाय' इत्यग्रिमग्रन्थसङ्गतिः । अन्या पर्वा
 भवतीत्यादौ पूर्वोक्तरूपाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

उक्तञ्च हरिणा—

प्रयोगार्हेषु सिद्धः सन् मन्तव्योऽर्थो विज्ञेयजैः ।

पाक् च साधनसम्बन्धात् क्रिया नैवोपजायते ॥ इति ।

साधनं हि क्रियां निर्वर्त्यति इति 'सुद्ध काव' (पा० सू० १।१।१५) इति सूत्रस्यमाप्यमप्येतत्कारणेऽनुगुणमि
 त्यप्येयम् ।

अथञ्च व्यापारः फुत्कारस्वाधःसन्तापनत्वपत्नत्वादित्तत्तद्रूपेण वाच्यः, पचतीत्यादौ तत्तत्प्रकारकबोधस्याऽनुभवसिद्धत्वात् । न च नानार्थतापत्तिः, 'तदादि'न्यायेन बुद्धिविशेषादेः शक्यता-

प्रभा

अथञ्चेति—साध्यत्वेन प्रतीयमान इत्यर्थः । यद्यपि 'घटं करोति' इत्यादौ घटस्यापि साध्यत्वेन प्रती-
तिरित्यतिव्याप्तिस्तथापि फरोत्यादिसमभिव्याहारे तथा प्रतीतायपि पदान्तरासमभिव्याहारे साध्यत्वेन प्रती-
तस्यैव धात्वर्थव्यापारत्वात् । न च 'घटं करोति' इत्यत्र घटस्याभावात् सिद्धत्वेनापि प्रतीतिर्न स्यादिति
वाच्यम्, सत्ख्यातिवादे सूक्ष्मरूपेण, बौद्धस्यैव तस्य कर्मत्वेन प्रतीत्या वाऽदोषात् । फुत्कारत्वेति—फला-
नुकूलः समूहघटकः फुत्कारादिव्यापारः फुत्कारत्वादिनैव वाच्यः । एवं फुत्कारादिजनको यत्नोऽपि यत्नत्वेन
रूपेण धातुवाच्य एव ।

तद्व्यकारेति—फुत्कारत्वादिप्रकारकेत्यर्थः । तत्राधिश्रयणमात्रस्य धातुना विवक्षितत्वे 'स्यात्ती पचति'
इति, अधः सन्तापनस्य तत्त्वे 'काष्ठानि पचन्ति' इति, धातुना तद्विवक्षायाम् 'स्यात्ती पचति' 'काष्ठैः पचति'
इति फुत्कारादेरेकस्यापि पूर्वापरीभूतावयवत्वेनैव क्रियात्वम्, तत्र तदभावेऽपि तदध्यासेन तत्त्वात्ततेः ।
तदुक्तं वाक्यपदीये—

'पकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचाद्यः ।
स्वभावतः प्रयतन्ते तुल्यरूपं समाश्रिताः ॥ १ ॥' इति ।

फुत्कारादिनिरूपितं शक्यताऽवच्छेदकन्तु पचित्वादिरूपतत्तदातुपूर्वीरूपमेव । पचादिरपि सङ्केत-
सम्बन्धेन धातुपदवत्त्वेन रूपेण क्रियात्वप्रकारकसामान्यक्रियोपस्थापक एव ।

अत एव कौमुद्यामुक्तम् 'धातुत्वेन सकलधातुवाच्या' इति । 'भूवादयो धातवः' इत्यत्र तु न धातुत्वेन
क्रियासामान्यवाचकत्वम्, तस्यैव शक्तिप्राहकत्वेन तदर्थबोध्यात् प्राक् धातुपदवत्त्वेन भ्रादीनां बोधकत्वा-
सम्भवात् । अतस्तत्र क्रियावाचिन इत्यस्य क्रियात्वव्याप्यतत्तद्व्यापारत्वावच्छिन्नवाचिन इत्येवार्थः । तत्र
धातुपदवत्त्वेन धातुपदशक्यताऽवच्छेदकतया क्रियात्वं जातिः । एवं क्रियानिरूपितशक्यतावच्छेदकतया
पचयादिनिष्ठं धातुत्वमपि जातिरूपमेव । अत्रैव तात्वर्थप्राहकम् 'भूवादयो धातवः' इति सूत्रमिति दीक्षित्वादयः ।
नागेशभट्टास्तु—धातुत्वन्तु न शक्यताऽवच्छेदकम्, अतिप्रसक्तत्वात्, धातुत्वायजानतोऽपि धोघात्,
तादृशशक्तिप्रहस्य दृष्टफलाभावेनादृष्टमात्रार्थकत्वापत्तेश्चेत्याहुः ।

यद्वा, फुत्काराद्यनेकव्यक्तितुत्तिपचित्वादिजातिरेव क्रिया । व्यक्तिद्वारकञ्च तस्याः साध्यत्वम् । स्फोट-
वदस्याः क्रमवद्भिरपि क्रियाज्ञैरभिव्यक्तिः । फलस्यापि स्वजनकव्यापारगतपूर्वापर्यारोपेण तथैव भानम् ।

दर्पणव्याख्या

केचित्तु, पचतीत्यनुगतव्यवहारादस्ति पचित्वादिर्न जातिः । तथा च क्रमिकानेकव्यक्तितुत्तिजातिरेव क्रिया । साध्यत्व-
ञ्च तस्या व्यक्तिद्वारकमेव । स्फोटवदस्या क्रमवद्भिः क्षणैरभिव्यक्तिः ।
जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।
असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येबोपलङ्घते ॥

इति वाक्यपदीयं चाऽत्र कल्पे मानसित्याहुः ।
साध्यत्वासाध्यभूतपदयोः पर्यायतामाह ॥ तद्रूपवत्त्वमिति ॥ ॥ एतदेवेति ॥ निरुक्तरूपासात्प्रभूतत्वमेवे-

वच्छेदकानामनुगमकस्य सत्त्वात् । आख्याते क्रियैकत्वव्यवस्थाऽपि अवच्छेदकबुद्धिविशेषैक्यमादा-
यैव । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

प्रभा

ध्यत एव तन्मात्रवाचकस्य धातुत्वसिद्धिः । न च नानेति—यदि फुत्कारत्वाधःसन्तापनत्वादिनानाधर्मेण
शक्यता तदा नानाधर्मावच्छिन्ना फुत्कारादिनिष्ठा या शक्यता तन्निरूपितशक्ततायाः पचादिनिष्ठायाः
पच्चादिरूपैकैकधर्मावच्छिन्नतया नानाधर्मावच्छिन्नशक्यतानिरूपितैकधर्मावच्छिन्नशक्ततावत्स्वरूपनानार्थ-
कत्वापत्तिः पचादेः । न चेष्टापत्तिः, गौरवात्, हृद्योदिनानार्थकस्थले प्रकरणादीनां शक्यताऽवच्छेदकस्य
नियामकत्वेन दृष्टतया 'पचति' इत्यादिस्थले तु प्रकरणाद्यनपेक्षितत्वेन फुत्कारत्वादिरूपनानाधर्मप्रकारक
बोधस्यानुभवसिद्धतया तत्र नानार्थकत्वस्यानुभवविरुद्धत्वाच्चेत्याशङ्क्याह—

तदादीति—अयमभावः—यथा तद्वयदित्यादिशब्दानां घटत्वपटत्वादिरूपेण नानार्थशक्ततया नानार्थ
कत्ववारणाय स्वीयविषयताऽवच्छेदकत्वसम्भन्धेन वक्तुबुद्धिविशेषोपलक्षिता ये घटत्व-पटत्वाद्यो धर्मास्तद-
वच्छिन्ने तदादीनां शक्तिस्वीकारेण न नानार्थकत्वम्, तथा प्रकृतेऽपि स्वीयविषयताऽवच्छेदकत्वसम्भन्धेन
पचादिधातुप्रयोक्तृसमवेतबुद्धिविशेषो (फुत्कारादिसमूहविषयकैकबुद्धि) उपलक्षिता ये फुत्कारत्वाद्यो धर्मा
स्तदवच्छिन्नशक्यतानिरूपितशक्ततावत्स्वस्य पचादौ स्वीकारात् । अननुगतनानाधर्मावच्छिन्नशक्यतानिरूपित-
शक्ततावत्स्वस्यैव नानार्थकतया प्रकृते बुद्धिविशेषयानुगमकस्य सत्त्वेन नानार्थकत्वाभावः । न च बुद्धेरपि
आश्रयभेदाद्भेदाननुगमः, तद्व्यक्तित्वेन बुद्धेर्भेदेऽपि बुद्धित्वेन तस्या अनुगतत्वात् । तथा च अनेकशक्यता-
ऽवच्छेदकत्वं न नानार्थकत्वम् । अनेका शक्यतावच्छेदकता यस्य शब्दस्येति तस्य भावः, अनेकशक्य-
ताऽवच्छेदकताकत्वं नानार्थकत्वम् । यथा हृद्योदिशब्दस्य विष्णुत्वेन्द्रत्वादिषु नानाशक्यतावच्छेदकता
आश्रयभेदेन शक्यतावच्छेदकताया भेदेऽपि प्रकृते शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्य बुद्धिविशेषस्यैक्येन
तद्भेदाभावात् ।

बुद्धिविशेषादेरिति—आदिना—बुद्धिविषयत्वतदवच्छेदकत्वयोः संग्रहः । अत्र बुद्धिविशेष उपलक्षणम्,
न तु विशेषणम् । उपलक्षणत्वञ्च—तत्पदीयशास्त्रताऽवच्छेदकतावच्छेदकत्वेन शक्तिज्ञानविषयत्वे सति तत्त्वद-
जन्यबोधविषयत्वेन शक्तिमहाविषयत्वम् इति न शाब्दबोधे बुद्धिविशेषस्य भानम् । नन्वययवीभूतफुत्कारा-
दिव्यापाराणामिशुविनाशित्वाद् युगपदवस्थानासम्भवेन तत्समूहासम्भवात् 'आख्यातेनैका क्रिया प्रत्याप्यते'
इति 'प्रस्तायाम्' (५—३—६६) इति सूत्रस्थभाष्यासङ्घतिः, 'न वै तिङन्तान्येकरोपारम्भं प्रयोजयन्ति' इति
'सरूप' सूत्रस्थभाष्यासङ्घतिश्चेत्यत आह—

दर्पणव्याख्या

ध्वयः ॐ असत्त्वमूत इति ॐ 'भावप्रधानात्मताय' (निरुक्ते १ अ० १ ख०) इति निरुकार्यप्रतिपादकमेतत् ।
सात्त्विकभावमापन्ना ध्वक्तिर्नामभिरच्यते ।

इति अस्य पूर्वार्द्धम् । ॐ भावश्चेति ॐ । शोऽवधारणे । उक्तभाव उपेत्यर्थः । तेन सत्त्वमूतस्य तस्य स्वयच्छेदः ।
निरुपैरिति षट्पृथक्न्यासत्वेन तिङन्तपदैरित्यर्थः ॐ अभिधीयते ॐ बोध्यते इत्यर्थः । अभिधीयते इत्यस्य प्राधान्ये-
येति शेषः । तेन इन्द्रपदैरसत्त्वावस्थभावाऽभिधानेऽपि न क्षतिः । निरुपैरिति भावाऽऽक्याताभिभाषेणेति कश्चित् ।

ॐ अयं चेति ॐ सात्त्विकेन प्रतीयमानो व्यापारस्त्वेत्यर्थः । ॐ वाच्य इति ॐ 'पचयादिशस्य इत्यर्थः ।

‘गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजननमात् ।
बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥’ इति ।

प्रभा

आख्याते क्रियैकत्वेति—अत्राख्यातपदेन धातोरेव ग्रहणम्, न तु तिङन्तस्य, कृन्तेऽपि धातूपस्था-
प्यक्रियायास्तथात्वात् । घनाद्युपस्थाप्यक्रियायां त्वेकत्वान्वये धाधकाभावात् ।

अत एव ‘नामाख्यातौपसर्गनिपाताः’ इति भाष्ये निरुक्ते च प्रकृतित्वेनोल्लेखः । अत एव नामा-
ख्यात्यातजानि’ इति शाकटायनः । आख्यायते = प्रत्याय्यते सर्वप्रधानीभूतोऽर्थोऽनेनेति बाहुलकात् कारणे क्ते
इत्यादौ श्रितादीनां यथा श्रितादिप्रकृतिमुबन्ते । न च भाष्ये, शाकटायनोक्तौ च तिङन्तवाचकारत्याशब्दस्य
धातौ लक्षणा, अनेकत्र लक्षणस्वीकारे गौरवात् । ‘भाषप्रधानमाख्यातम्’ इत्यत्रापि आख्यातपदेन धातुरेव
प्राहः, सस्वप्रधानानि नामानि’ इत्यत्र प्रकृतेरेवोपादानात् तत्रापि तत्त्वस्यैवोचित्यात् ।

व्याकरणे क्वचित्तिङन्तस्य ग्रहणम्, क्वचिद्धातोरिति नैयायिकानामाख्यातपदेन तिङो ग्रहणं
सर्वथा हेयमेव ।

शब्दरत्नकारास्तु आख्यातपदेन तिङन्तस्य ग्रहणमाहुः । आख्याते क्रियेत्यत्राख्यातपदेन धातोर्ग्रहणे
आख्यातवाच्यक्रियेत्यर्थः । तिङन्तस्य ग्रहणे आख्यातजन्यराज्ज्वोवविपयीभूतेत्यर्थः, तिङन्तस्य क्रियावाचक-
त्वाभावात्, शक्तिमत्त्वेव वाचकत्वव्यवहारात् । ‘आख्याते’ इति सप्तम्यन्तपाठे तु आख्यातशब्दस्य वाच्ये षोडशे
धा लक्षणा । विषयत्वं सप्तम्यर्थस्य स्वरूपसम्बन्धेन क्रियायामन्वयः । अत्रच्येदकेति—कृत्कारत्वादिनिष्ठा
या शक्यतावच्छेदकता तद्वच्छेदको यो बुद्धिविशेषस्तद्गतैरुत्वं क्रियायामारोप्येत्यर्थः । सा च बुद्धिः
पुत्रकारादिविषयकसमूहात्म्यरूपा एकैच । यद्वा, बुद्धिविषयसमूहगतैकारोपेणेत्यर्थः ।

गुणभूतैरिति—क्रमजननमात् = क्रमेण=पूर्वापर्य्येणोत्पत्तिमतं पुत्रकारादिव्यापाराणां समूहो बुद्ध्या
संकलनात्मैकत्वबुद्ध्या समूहात्म्यनात्मिकया वा प्रकल्पितोऽभेदो यत्र समूहे स बुद्धिप्रकल्पितसमूह एव क्रिया ।
अभेदश्चावयवानाम् । स च समूहो गुणभूतस्त्रूपेण भासमानः समूहे प्रकाराभूतैर्वावयवैः पुत्रकारादिभिर्गुणैः
क्रियेति व्यपदिश्यते=ज्यवद्विद्यते इत्यर्थः ।

एतेन क्षणनश्वराणामवयवानां गुणपदयस्थानासम्भवेन समूहः क्रियेत्यसङ्गतमित्यपास्तम्, बुद्ध्या
प्रकल्पने धाधकाभावात् । समूहेऽवयवगतपूर्वापर्य्यध्यारोपः, स्वत एकत्वव्येत्यदोषः । एवञ्चैकैवावयवेऽपि
समूहरूपारोपादधिश्रयणाद्येकैकक्रियादशायामपि पचतीत्यादिउप्यवहारो न विरुद्ध्यते । आरोपे च तादृशादृ-
व्यवहार एव मानम् ।

दर्पणव्याख्या

ॐ अनुभवसिद्धत्वादिति ॐ । अत एव स्वजनादिना बद्धिभजनलनदशायां कृत्कार एव गृहीतशक्तिकृत् न पचतीति प्रयोगः ।
यागः, इच्छा, ज्ञानं वेति विप्रतिपत्तिस्तु स्वीयबोधानुसारादेषेति भावः । ॐ न च नानेति ॐ नानाधर्मावच्छिन्नशक्ति-
निरूपकतावच्छेदकैरुपगमंत्वं नानार्थत्वम् । तत्र पचयादावसतमिति भावः । फलांशमादाय तत्त्वं त्वादाद्वितुरपांष्टमेवेति
बोध्यम् । ॐ बुद्धिविशेषादेरिति ॐ स्वनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति शेषः । बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकव-
त्वेति यावत् । अयं भावः—तदादिभ्यश्चैत्रत्वादितत्तद्रूपेण बोधः सर्वाणुभवसिद्धः । स च चैत्रधाद्यनुगमरूपं विनाऽनुप-

धात्वर्थं निरूप्य तिङर्थमाह—

आश्रये त्विति—फलाश्रये, व्यापाराश्रये चेत्यर्थः। फलाश्रयः कर्म, व्यापाराश्रयः कर्ता। तत्र फलव्यापारयोर्धातुलम्पत्वाच्च तिङस्तदंशे शक्तिः, अन्यलम्पत्वात्। शक्यता-वच्छेदकं चाश्रयत्वं तच्छक्तिविशेषरूपमिति सुवर्धनिर्णये वक्ष्यते।

प्रभा

ननु 'नासङ्गतं प्रयुञ्जीव' इत्यभियुक्तोक्तेः यद्यदनन्तरं निरूप्यं तत्सङ्गतमभवतीति व्याप्या 'अनन्तरा-भिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयस्मरणानुकूलसम्बन्धः सङ्गतिः। तथा हि—धात्वर्थनिरूपणानन्तरं तिङर्थनिरूपणे अनन्तराभिधान तिङर्थनिरूपणरूपं तत्प्रयोजकजिज्ञासा 'तिङर्थज्ञानं मे जायताम्' इत्याकारिकेच्छारूपा वञ्जनकं ज्ञानम्—'तिङर्थज्ञानं मदिष्टसाधनम्' इत्याकारकं तद्विषयस्तिङर्थस्तस्मरणानुकूल सम्बन्धश्च तिङर्थनिष्ठो धात्वर्थवाचकधातुनिष्ठोद्देशयतानिरूपितविषयताश्रयवाच्यस्वरूपस्तादृशासम्बन्धरूपा सङ्गतिः। सा च षोढा—तदुक्तम्—

'सप्रसङ्गं षोढाघातो हेतुताऽवसरतथा।

निर्बोहकैक्यकार्येक्ये षोढा सङ्गतिरिष्यते ॥' इति।

स्मृतयोपेक्षानहैत्वं प्रसङ्गः, प्रकृतार्थोपपादकत्वमुपोद्घातः, हेतुता=कारणता प्रसिद्धैव। कारणे कार्ये वा ज्ञाते किमस्य कार्यं कारणं वेति, जिज्ञासोदयेन उपजीवकत्वोपजीव्यत्वयोर्हेतुतायामन्तर्भावः। न च षोढात्वव्यापातः, हेतुताया निरूपकताऽऽश्रयताऽन्यतरसम्बन्धेन सङ्गतिस्त्वेन षोढात्वाच्चेति। प्रतिबन्धकीभूत-जिज्ञासानियुक्तिकालावच्छिन्नप्रयवकव्यवभवसर'। यथा धात्वर्थं क इति जिज्ञासानियुक्तौ तिङर्थस्यावश्य-वकव्यत्वरूपावसरसङ्गतिः। निर्बोहकैक्यम्=एकप्रयोजकप्रयोऽयत्नम्। कार्यैक्यम्=एककार्योत्पन्नत्वम्।

निरूपणेति—बोधनातुक्त्वो व्यापारो निपूर्वकरूपधात्वर्थः। धात्वर्थस्य प्राधान्येन तं निरूप्यावसर-सङ्गत्या तिङर्थमाह—आश्रये त्विति—आश्रयस्यापेयसाक्षाद्भूततयाऽऽह—फलाश्रय इत्यादि। ननु व्यापारस्य प्राधान्यात् प्रथमतो व्यापाराश्रयोकिरेवोचितेति चेन्न, कारिकायां प्रथम फलस्यैवोपादानात्, लकारविधायके 'ल. कर्मणि' इति सूत्रे कर्मण एव प्रथमोपादानाच्च। यद्यपि न्यायनये कर्मपदेन जडवृत्तिस्पन्दस्यैव कर्तृपदेन कृत्याश्रयस्यैव ग्रहणम्, तथापि प्रकृते 'कर्तृरौचिततमम्' (१-४-४६) इति सूत्रात् 'स्वतन्त्र कर्ता (१-४-४४) इति सूत्राच्च कर्मपदेन फलाश्रयस्य कर्तृपदेन धातुपात्तप्राधानीभूतव्यापाराश्रयस्यैव ग्रहणमित्याह—फलाश्रयः कर्मत्वादि। अत एव 'पटो भवति' इत्यादी पटादेरपि कर्तृत्वसिद्धिः, शाब्दिकनये स्पन्दयत्नोभयसाधारण-व्यापारत्वस्य स्वीकारात्।

दर्पणव्याख्या

पक्ष इति बुद्धिविशेषविषयभावच्छेदकत्वं तदनुगमरूपमन्तरीहृत्य तदनुगतीकृततत्तद्विच्छेदेषु धैरादिषु तदादीनां शक्तिः। बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदक्यस्योपलक्षणत्वोपगमाच्च न चैत्रवादीनां तेन रूपेण शाब्दबोधे भानापत्तिः। अननुगतानाधर्मा-व्यच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैक्यमन्वत एव नानार्थत्वम्, न तेषां तदपीति तदादिशक्तिनिरूपणे निर्णयप्रत्यय, तद-दिहाप्यवशेपमिति।

ननु 'प्रांसीभूतानाश्रयमिन्द्रियापाराणां मेलनाऽसम्भ्रातदात्मप्रियाया अयमयाद् 'परा च विद्या' इति

नन्वनयोराख्यातार्थत्वे किं मानम् । प्रतीते लक्षणया आक्षेपात् प्रथमान्तपदाद्वा सम्म-
वादिति चेद्—

प्रमा

तत्रेति—घटकत्वं प्रत्यर्थः । कर्मकर्तृघटकफलव्यापारयोर्घातुलभ्यत्वात् 'अनन्यताभ्यो हि शब्दायः'
इति न्यायेन अनन्यलभ्यमाश्रयमात्रं तिष्ठर्थः । न चाश्रयस्य शस्यत्वे आश्रयत्वं शस्यतावच्छेदकं स्वीकार्यम् ।
संसाधारस्वरूपम् । आधारत्वञ्च निरूपक (आधेय) भेदात्सम्बन्धभेदाच्च भिन्नमिति शक्यानन्यमिति
वाच्यम्, आश्रयस्य निरूपकादिभेदाद् भिन्नत्वेऽपि आश्रयत्वस्याव्यवहारीरूपत्वेन निरूपकाद्यनपेक्षत्वेन
शक्यानन्त्याभावात्,

यद्वा, निरूपकादिभेदेन भेदेऽपि आश्रयतात्वेनानुगमादित्याह—तत्तच्छक्तिविशेषरूपमिति—असण्डो-
पाधिरूपमित्यर्थः । एतेन कृतिमतो व्यापारवतो या तिष्ठः शस्यत्वे प्रकारीभूतकृतिव्यापारयोरेव शस्यताऽ
वच्छेदकत्वमिति तेषामानन्त्याद् गौरवमिति नैयायिकोक्तमपास्तम्, गौरवोक्तैर्व्याकरणमताज्ञानप्रयुक्त्यात् ।
तिष्ठा कृती शक्तिरिति स्वीकर्तृत्वव सते कृतिवत्वस्य शस्यताऽवच्छेदकत्वे तस्य जातिरूपतया लापवस्यैवाश्रयत्व
स्यापि तत्समत्वेन लापवसत्त्वात् ।

मीमांसकादिमतं निराकर्तुं स्वमतं स्थापयितुञ्च शङ्कते—नन्विति । अनयोः=कर्तृकर्मणोः । आख्या-
तेति—आख्यातपदं तिष्ठबोधकमिति नैयायिकवाचनाभिप्रायेणोदम् । व्याकरणिकाद्ये आख्यातपदस्य घातु-
तिष्ठन्वान्यतरबोधकत्वस्यैव स्वीकारात् । किं मानमिति—किरादः प्ररने । प्ररन्ध—जिज्ञासाबोधकरादः ।
यद्वा, आक्षेपार्थकः । आक्षेपश्चात्र—किञ्चिन्निमित्तमभिसन्धाय प्रतिपेधः । प्ररुते लक्षण्यादिरूपं निमित्तमभि-
सन्धाय कर्तृकर्मणोर्घातकत्वप्रतिपेध आक्षेपः ।

ननु येन शब्देन यदर्थबोधो जायते स तस्यार्थ इति व्याख्या तिष्ठा कर्तृकर्मणोः प्रतीतिरेव मानमित्याह—
प्रतीतिरिति—'देवदत्तः पचति' इत्यत्र देवदत्ताभिन्नाश्रयनिष्ठो विक्रित्यनुकूलो व्यापार इति प्रतीतिरेव
मानमिति चेन्न, प्रतीतिरितिः कृतिवाचकत्वेऽपि कृतिमवधायिनि आश्रये लक्षण्येोपपत्तिसम्भवात् ।

ननु मीमांसकादिमते भावनाया (यत्नरूपायाः) अपि शान्दबोधे भानस्यावश्यकत्वेन तज्ज्ञानाय शक्ति-
ज्ञानस्य, आश्रयभावनाय लक्षण्यज्ञानस्य चावश्यकतया युगपद्वृत्तिद्वयज्ञानसम्भवेन लक्षणया असम्भयः । न च
भावनाश्रये लक्षण्येोपपत्तिसम्भवेन बोध इति वाच्यम्, कर्तृत्वरूपनिर्वाहाय भावनाया आश्रये विशेषणतयैव
भानस्यावश्यकत्वेन भावनायाः शान्दबोधे प्राधान्यासम्भवादित्याह—

आक्षेपादिति—आक्षेपोऽनुपपत्तिरर्थापत्तिरिति यावन्, यथा 'पीनो देवदत्तो दिवा न मुहूर्त्ते' इत्यत्र
दिवाभोजनभावाविशिष्टस्य देवदत्तस्य भोजनं विना पीनत्वानुपपत्त्या रात्रिभोजनं लुप्यते । एवमाश्रयं विना
भावनायाः (यत्नस्य) स्थित्यनुपपत्त्या आश्रयमानं रशादिति भावः । अर्थापत्तिः=प्रमाकरणम्, प्रमातृक-

दर्पणव्याख्या

"प्रसंसायाम्" (पा० सू० ४।२।१६९) इति सूत्रस्थानात्प्रासङ्गिकत्वात् आह ॐ आख्यातेति ॐ । निर्विकल्पिकः पाठः
साप्तः । आख्यातपतिपाठ्यादिभ्यश्चैकव्यवस्थापीत्यर्थः । सविकल्पिकरूपादे सप्तमी धैपयिकाधारे भव्याद्वज्जाननियामादाय-
कोष्ठा । ॐ बुद्धिधिशेषैक्यमिति ॐ संकलनरूपउद्विगितेषामकृतिवच्छेदकैर्यमादापेक्ष्यर्थः । तथा चावयवाऽऽश्रयं पीवा-
पर्यम्, समुदायाप्रथमेकत्वमादाय तन्सङ्गतिरिति भावः । तत्र मानमुपन्यस्यति ॐ उक्तञ्चेति ॐ । ॐ गुणेति ॐ क्रमिदैतद्-

अत्रोच्यते—'लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः' (पा० सू० ३।४।६९) इति सूत्रमेव
 नाम् । अत्र हि चकारात् । 'कर्त्तरि कृत्' इति सूत्रोक्तं कर्त्तरीत्यनुकुर्यते । बोधकतारूपां

प्रमा

ज्ञानञ्च । आद्यम्—उपपाद्यज्ञानरूपम्—पीनत्वादिज्ञानम्, द्वितीयम्—उपपादकज्ञानम्—रात्रिभोजनादि-
 ज्ञानम् । तथा च उपपाद्यज्ञानेनोपपादकज्ञानरूपा अर्थोपत्तिरूपा प्रमा, तत्करणञ्च उपपाद्यज्ञानरूपमर्थोपत्ति-
 रूपप्रमाणम् । अक्षरार्थस्तु अर्थस्थापत्तिः,=कल्पना यया बुद्ध्या सा अर्थोपत्तिः प्रमाणम् । तादृशप्रमाणेन जन्यं
 यज्ज्ञानं तदित्यर्थोपत्तिः ।

न्यायमते आक्षेपो व्याप्तिज्ञानादिस्तस्मादित्यर्थः । तथा हि—'भावना, क्वचिदाश्रिता, गुणत्वात्, रूपा-
 दित्यत्,' -इत्यनुमित्यात्मकं ज्ञानमात्सेपस्तस्मादित्यर्थः, एवं कर्मप्रत्ययस्थलेऽपि फलमात्रं तिङर्थः तदाश्रयः
 कर्मरूपार्थआक्षेपलभ्यो बोध्यः ।

ननु व्याप्तिज्ञानानुपपत्तिज्ञानादिकं विनैव तिङ्श्रवणमात्रेण कर्त्तृकर्मणोर्बोधात् पदनिष्ठसिद्धान्तजन्य-
 पदार्थोपस्थितिविषयस्यैव प्रकारतया विशेष्यतया वा शाब्दबोधे मानस्य नियतत्वेनाऽन्तिप्रत्यय भानानुपपत्तेश्चेदम-
 सङ्गतमत आह—प्रथमान्तपदाद्धेति—पचत्यादितिङ् न्तसमभिव्याहृतात् 'चैत्रः' इत्यादिपदादित्यर्थः । न चाश्र-
 यत्वेनाश्रयबोधायाऽश्रये तिङां शक्तिरावर्यकी, आश्रयत्वे शक्तिरिति मते तद्रूपस्य तिङाऽऽश्रयस्य च प्रथमा-
 न्तपदेन बोधसम्भवात्तदाश्रये तिङां शक्तिः सिद्ध्यति । प्रथमान्तपदासमाभिव्याहारेऽप्याहारेण तद्वद्वे उपपादनीय
 इति तदाश्रयः । अत्रेति—जिज्ञासितविषय इत्यर्थः । उच्यते—अस्य 'लः कर्मणि' इत्यादिवाक्यसन्दर्भः कर्म ।

दर्पणव्याख्या

व्यापारसमूहं प्रति गुणभूतस्तत्तद्रूपेण भासमानैरवयवैरुपलक्षितं सङ्कलनात्मकैकवस्तुव्या प्रकल्पितोऽभेदो यस्य तद्रूप समूहः
 क्रियेति ध्यवद्वियते इति कारिकायां । तत्र क्षणनक्षराणां व्यापाराणां वस्तुभूतसमुदायाऽभावाद् बुद्धेःसुक्तम् । निरूप्ये-
 त्यस्य सङ्क्षेपेणेत्यादिः । प्रधानीभूतप्रकल्पार्थनिरूपणानन्तरं विशेषणप्रत्ययार्थस्याऽवरयवत्त्वव्यतयाऽवसरसङ्ख्या तन्नि-
 रूपणमित्यभिप्रेत्याह ः तिङर्थमिति । अन्यलभ्यत्वादिति ः 'अन्यलभ्यो हि वाच्यार्थः' इति न्यायादिति
 भावः । एतेन कृतिमतो व्यापारवतो वा कर्त्तुं शक्यत्वेऽनेककृतिव्यापाराणां शक्यताऽच्छेदकवकल्पने गौरवमिति नैया-
 यिकास्तुक्तं रूपणमस्मन्मताऽज्ञानविजृम्भितमिति सूचितम् ।

नन्वाश्रयस्य तिङर्थत्वे आश्रयत्वं शक्यताऽच्छेदकं वाच्यम् । तस्य च स्वरूपाऽभिज्ञतया नानासम्बन्धाऽवच्छिन्नतया
 च नानात्वादननुगमोऽत आह ः शक्यतावच्छेदकं चेति । ः चक्षते इति ः अस्य 'द्वितीयार्थनिरूपणाऽप्यस्य
 इति शेषः । तथा च तत्राऽस्त्येऽप्योपाधिरूपस्यानुगतस्य वक्ष्यमाणत्वात् तत्र नानात्वप्रयुक्तो दोष इति भावः ।

मीमांसकादिमतं प्रथमप्रमाणेन निराकरिष्यन् कर्त्तृकर्मणोरकं तिङर्थत्वं ध्यवस्थापयितुं शक्यते ः नन्विति ः
 ननु 'यद् यदोषकं तत्तदर्थम्' इति नियमादाद्यातजन्यकत्तु कर्मप्रतीतिरेव मानमत आह ः प्रतीतेरिति ः । सम्भवा
 दित्यनेनान्वितम् । सम्भवेहेतुमाह ः लक्षणयेति ः । नन्वाद्यात्सत्याऽऽश्रयलक्षकत्वे भावनामानानुपपत्तिस्तदुपपत्तं
 तत्र तस्य शक्तिवक्षणे तु नाऽश्रये लक्षणासम्भवात्, युगपद्भूतित्वव्यतिरोधात् । भावनाश्रयत्वेन भावनाश्रये लक्षणायां !
 भावनायां प्राधान्यानुपपत्तिरत आह ः आक्षेपादिति ः । आक्षेपोऽनुपपत्तिस्तत् इत्यर्थः । तथा हि—अन्विताभिधान
 पादिमते पदानां चितोपलब्धेर्नैवार्थोपस्थापकतयाऽऽप्यनार्थभावनायां चितोपलब्ध्याऽनुपपत्त्या भवति तस्य आश्रयाऽऽक्षेपक
 त्यम् । पद्म, अनुमानं स । तत्प्रयोगश्च—'आलयात्पदबोल्या भासना, किञ्चिदाश्रिता, चितोपलब्धयेन गृहीतस्तानि ध्यात्

तिवादिशक्ति तत्स्थानित्वेन कल्पिते लकारे प्रकल्प्य लकाराः कर्मणि कर्त्तरि चानेन विधीयन्ते,
नकारविसर्गादिनिष्ठां कर्मकरणादिवोधकताशक्तिमादाय शसादिविधानवत् ।

प्रमा

मानमिति—अनुमापकमित्यर्थः । अनुमितिप्रकारश्चेत्थम्—तिङ्प्रत्ययः, आश्रयनिरूपितशक्तिमान्,
'लः कर्मणि' इति गृहीतशक्तिकत्वात्, अणादितद्धितवत् । अत्र साध्यताबच्छेदको हेतुतावच्छेदकश्च
स्वरूपसम्बन्धः । यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितशक्तिप्राहकपाणिनिमूत्रकम्, तत्पदं तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपित-
शक्तिमदिति सामान्यतो व्याप्तिप्रहः ।

ननु कर्मार्थकतिङ्स्तदर्थकत्वसिद्धावपि सूत्रे कर्त्तृपदाभावात् तिवादिषु तत्सुगृहीतशक्तिस्वरूपहेत्व-
सिद्धिरित्यत आह—अत्र हीति । ननु 'लः कर्मणि' इति सूत्रेण लकारस्याश्रये शक्तिसिद्धावपि तिङ्स्तदसिद्धि-
रित्याशङ्क्याह—बोधकतेति—'व्यारितः शब्दः प्रत्यायको नानुचारितः' इति न्यायेन लाघवेन शास्त्र-
प्रक्रियामात्रनिर्वाहाय स्थानित्वेन कल्पिते लकारे तिवादिगतां बोधजनकताशक्ति प्रकल्प्य लकारस्य विधानेऽपि
'यदर्थ्याभिधानसमर्थः स तस्याऽदेशः' इति न्यायेन, लकारस्य प्रयोगघटकतयाऽनुच्चरितत्वेन च तिवादिशक्ति-
बोधने एव तत्सूत्रतात्पर्यात् । शक्तेर्बोधजनकतातोऽतिरिक्तत्वेऽपि तत्समानाधिकरणां तां शक्तिमित्यर्थः ।
यत्कारेति—'रामान्' 'रामैः' इत्यादी, आदेशत एवार्थबोधात् तन्निष्ठैव शक्तिरिति भावः । ननु कर्त्तृत्व (यत्न)
कर्मत्व (फल) योः शक्तिस्वीकारे यत्तत्त्वं फलत्वञ्च शक्यतावच्छेदकम्, तच्च जातिरूपमिति लाघवम् ।
कर्त्रादी शक्तिस्वीकारे नानाफलानानां नानाफलानाञ्च शक्यतावच्छेदकम्, तच्च जातिरूपमिति लाघवम् ।
न च 'प्रयुक्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्' इत्युक्तेस्त्रिविधेषु यत्नेषु एकाकारप्रतीतेरभावान् यत्नत्वस्य
त्रिनयसाधारणत्वे मानाभाव इति वाच्यम्, कार्यत्वावच्छिन्ननिरूपितकारणतावच्छेदकतया यत्नत्वजातिसिद्धेः ।

दर्पणव्याख्या

घटपदबोधघटत्वञ्च' इति । समानसंविद्यत्वैत्यत्वं तु नाऽऽक्षेपः, प्रमेयमित्याश्रयभावे भावनाया अभानात्, भावनापदजन्य
भावनयोधे आश्रयऽभानाचेति ।

ननु व्याख्यादिप्रतिसन्धानं विनाऽप्याश्रयबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्ताक्षेपादाश्रयभानोपपत्तिः, हाचिक्त्वात् तथा-
भानस्य । किञ्चोक्तरीत्या तद्भानसमर्थने आश्रयतज्जन्मबोधे भावनायाः प्राधान्यानुपपत्तिः, शक्तिपदे तस्या विनेपणत्वेनैवो-
पस्थितत्वाद् घटत्वञ्च, एतत्तत्त्वस्य निवारऽसहत्वाच्चेत्यत आह * प्रथमान्नपदाहेति * समभिव्याहृतप्रथमान्तवैप्रादि-
पदादेशाश्रयप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः । एवञ्च नाश्रयप्रतीत्यनुपपत्तिराश्रये आश्रयतशक्तिसाधिकेति भावः ।

* मानमिति * यद्यप्याश्रयत्वेनाश्रयभानार्थं तत्राश्रयत्वस्य शक्तिरावश्यकरीयेत्येतरं यत्तुमुचितं तथाऽपि धातोः
फल्ग्व्यापारयोः दाक्षिणात्यतस्याश्रयत्वे शक्तिरिति मते आश्रयत्व आश्रयत्वेनापि लाभात् सामान्यत आश्रये स्वाभि-
मताश्रयातशक्तिः सिद्धयतीति तन्मत्तनिरासार्थमपि सूत्रं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमिति बोध्यम् । ननु कर्त्तृपदाघटितमिदं सूत्रं
क्यमाश्रयान्तस्य कर्त्तृवाचकत्वे मानमित्याशङ्क्येति तद्व्यतिरेकः अत्र हीति * नन्वेतत्सूत्रं लकाराणामेव कर्त्रादिशक्तिबोधकं
नाश्रयातस्येत्यत आह * बोधकतारूपमिति * बोधजनकत्वरूपमित्यर्थः । इदं पादेष्विष्येव शक्तिरादेशानामादेशि-
क्योदपत्तये श्रवमाणदर्शानामेव वाचकतया स्ववस्थाव्यप्यमाणतया 'लः कर्मणि' इत्यादिसूत्राणां निवादिशक्तिपदे एव
तात्पर्यवाच्यत्वेन सम्भवति तस्याऽश्रयातशक्तिसाधिकप्रमाणत्वमिति भावः । * नकारविसर्गादीति * 'रामान्' 'रामैः'

न च सूत्रे कर्तृकर्मपदे कर्तृत्वकर्मत्वपरे । तथाच कर्तृत्वम्—कृतिः, कर्मत्वञ्च फलमेवार्थो-
ऽस्त्विति शङ्क्यम्, फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेन लकारस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनाऽयोगात् ।

प्रमा

न च प्रागभावध्वंसस्यापि कार्यतया तत्र च यत्नस्याकारणत्वात्तदसिद्धिरिति वाच्यम्, कार्ये भावत्वस्यापि विशेषणत्वेनादोषान् । यद्वा, समवायसम्यन्थावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया यत्नत्वजातिसिद्धिः । यदि तु संयोगादिजनकतावच्छेदकतया क्रियात्वसिद्ध्या विनिगमनाविरहात्तत्त्वजात्य सिद्धिरित्युच्यते, तदा यत्नपदशम्यत्वावच्छेदकतया तत्सिद्धिर्बोध्या । नैयायिकादिमतं दूषयति—न च सूत्र इति ।
‘कर्त्तृत्वेति—कृत्याश्चरूपकर्त्तृपदार्थे प्रकारीभूतायाः कृतेः, फलात्त्वसिद्ध्या विनिगमनादिरहात्तत्त्वजात्य च त्वप्रत्ययार्थतया कर्त्तृत्वम्—कृतिः, कर्मत्वञ्च फलमिति फलतीति भावः । ‘आकृतिः पदार्थः’ इति मतेन लक्षणया भावप्रधाननिर्देशाद्वा कर्त्तृकर्मपदं तदर्थकमिति भावः । ‘अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः’ इति न्यायेन कृतिफलयो र्धातुलभ्यत्वेन न तत्र तिङ् शक्तिरिति भावः । ननु मीमांसकानां मते फलमात्रं धात्वर्थः, भावना तिङ्र्थः । भावना च भवितु (उत्पद्यमानस्य) भवना (उत्पत्ति) नुकूलभावक (उत्पादक) व्यापारविशेषः स्यन्द यत्नसाधारणः । तत्र तिङ्प्रत्ययेऽस्त्यंशद्वयम्—आख्यातत्वम्, लिङ्त्वञ्च । आख्यातत्वञ्च सकलतियादिषु । लिङ्त्वन्तु लिङ्श्यानिर्कृतिमादिष्वेव । तत्र लिङ्गा आख्यातत्वलिङ्गत्वाभ्याम्भावनेवोच्यते ।

तत्रेयान् विशेषः—लिङ्गत्वेन तिङ्बोध्या या भावना सा शाब्दी भावना इत्युच्यते । यथा ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यत्र यागकर्तुः पुरुषस्य या यागे प्रवृत्तिस्तदनुकूलो यो भावक (प्रेरक) व्यापारविशेषः—प्रेरणारूपः सा शाब्दी भावना । स च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषो लोके पुरुषनिष्ठः । वेदे तु पुरुषाभावात् लिङ्गादि-
सा शाब्दी भावना । स च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषो लोके पुरुषनिष्ठः । वेदे तु पुरुषाभावात् लिङ्गादि-
शब्दनिष्ठ एव । आदिना तद्व्यदादीनां संग्रहः । सा च भावना साध्यम्, साधनम्, इतिकर्तव्यताञ्चेति अरः-
त्रयमपेक्षते । तत्र पुरुषप्रवृत्तिरूपा आर्था भावना साध्यत्वेन अन्वेति । करणाकाङ्क्षायां लिङ्गादिज्ञानं साधन-
त्वेन अन्वेति । इतिकर्तव्यता = उपकारकम्, तत्र कर्मणः प्राशस्त्यज्ञानम् इतिकर्तव्यतया अन्वेति, प्राशस्त्य-
ज्ञानादेव प्रवृत्तिर्जायते । आख्यातमात्रेण आर्था भावनीच्यते । स्वर्गादीच्छाजनितो यागविषयको यः प्रयतः
सा आर्था भावना । ‘रथो गच्छति’ इत्यत्र तु अश्वदेरचेतनस्य यत्नं रथे आरोप्य तथा प्रयोगः ।

अन्वे त्वाहुः—भवितुः = उत्पद्यमानस्य भवना (उत्पत्ति) नुकूलो भावक (उत्पादक) व्यापारविशेषो
भावना । यस्मिन् व्यापारे कृते करणं फलोत्पादाय समर्थं भवति । ‘कुठारेण छिनत्ति’ इत्यत्र भवत्येतादृशी
मतिः—कुठारेण तथा व्यापारवान् भवति कर्त्ता यस्मिन्व्यापारे कृते कुठारेण छेदनं सम्पद्यते । एवं ‘यजेत
स्वर्गकामः’ इत्यत्र यागेन तथा व्याप्रियते कर्त्ता यस्मिन् व्यापारे कृते यागात् स्वर्गो भवति । करणान्तु ‘वेदे
धात्वर्थयोगादि । लोके तु कुठारादि । आख्यातार्थव्यापारश्च लोके उद्यमनिपातनादिः । वेदे तु अग्न्यन्वा-

दर्पणव्याख्या

इत्यादावित्यर्थः । ❀ कर्तृकर्मपदे इति ❀ अत्याहुङ्गोपाते इत्यादिः । ❀ कर्तृत्वकर्मत्वपरे इति ❀ आकृतिवार्तिक-
षास्त्रमभिमेल्य भावप्रधाननिर्देशादेति भावः । ❀ कर्तृत्वम्—कृतिरिति ❀ कृत्तुं यत्नवाचकत्वेन तत्प्राकृतिककर्मकृत्तु-
कर्त्तृशब्दस्य कृत्याश्रयवाचकतया तदुत्तरभावप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थप्रकारीभूतकृतिरूपधर्मबोधनादिति भावः । ❀ कर्मत्वञ्च
फलमिति ❀ कर्मशब्दस्य धात्वर्थकलाश्रये पारिभाषिकत्वादिति भावः । ❀ शङ्क्यमिति ❀ तथाच तत्प्र-
कर्मणोराख्यातशक्तिः सिध्यतीति भावः ।

अथ दर्शनान्तरीयरीत्या व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावाच्च लकारविधिः स्यादिति चेत्, तर्हि कृता-

प्रभा

यानादिनाह्वयतर्पणान्तः । अन्योत्पादानुकूलव्यापारत्वमेतन्मते स्पन्द (जडनिष्ठकर्म) यत्नोभयसाधारणम् । एवञ्च 'रथो ग्रामं गच्छति' इत्यत्र रथस्तथा गमने व्याप्रियते यस्मिन् व्यापारे कृते गमनाद् ग्रामप्राप्तिर्भवति । अत्र गमनं धात्वर्थ एव । अत्र मते रथे न यन्नारोपः, स्वत एव गमनानुकूलव्यापारस्य रथे सत्त्वात् । एवं 'देवदत्तः प्रयतते' इत्यत्रापि देवदत्तस्तथा व्याप्रियते यथा प्रयत्नो भवति । यत्नानुकूलव्यापार एव आह्वयतार्यः । अत्र व्यापारश्चेच्छारूपो यत्नस्येच्छाजन्यत्वादिति धात्वर्थोद्भिन्न आख्यातार्थ इति मीमांसकाः ।

दर्शनान्तरीयरीत्येति—दर्शनम्—अध्यात्मज्ञानोपायभूतं शास्त्रम्, अन्यद् न्यायशास्त्राद् भिन्नं यद्दर्शनं मीमांसारूपं तद्रीत्येत्यर्थः । व्यापारस्य = आख्यातवाच्यस्येत्यर्थः । एतेन कस्यचिन्मीमांसकस्य मते व्यापारस्य धात्वर्थत्वेऽपि धात्वर्थत्वाभावादित्युक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम्, आख्यातार्थव्यापारस्य तन्मतेऽपि धात्वर्थभिन्नत्वात् । तत्र = व्यापारे ।

यद्वा, फलमात्रं धात्वर्थः, फुत्कारादिव्यापार एवाऽख्यातार्थ इति भाट्टरहस्यमताभिप्रायेण व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावादित्युक्तिः । परन्वेतन्मते 'अग्निष्टोमेन यजेत' इत्यत्र फलमात्रस्य यजधात्वर्थत्वे तत्र फले अग्निष्टोमस्याभेदान्वयासम्भवः, यागरूपस्य कर्मणः क्षणनश्वररथादित्यादिमीमांससिद्धान्तभङ्गरचेति यत्किञ्चिदेतत् । परन्तु तमेव सिद्धान्तं मत्वेतद्ग्रन्थप्रवृत्तिरिति प्रतीयते । वित्कित्यादिफलमात्रं धात्वर्थो न व्यापारः, धातुवृत्त्यानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे तदानन्यात्परिगणितविहादिप्रत्ययानामेव व्यापारवाचकत्वं लाघवात् ।

तत्र शक्ततावच्छेदकं नाख्यातत्वम्, अननुगमात्, किन्तु तिङ्शुच्यन्यत्वमेव । यद्वा, आख्यातत्वं जातिरेवेति तदेवावच्छेदकम् ।

तिप्त्वादिना साङ्कर्यन्तु न, आख्यातत्वाभावसामानाधिकरण्यस्य तिप्त्वेऽभावात् । साङ्कर्यञ्च—स्वसामानाधिकरण्य—स्वाभावसामानाधिकरण्य—स्वाधिकरणवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वैतत्तत्रितयसम्बन्धेन परस्परविशिष्टत्वरूपम् ।

न च फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे क्रियावाचकत्वाभावाद् धातुसंज्ञानापत्तिः, फलस्यापि 'कर्मवत्कर्मणा' (३-१-८७) इति सूत्रे क्रियापदव्यवहार्यत्वेन भाष्ये दृष्टतया क्रियावाचित्वात्तेः । 'पच्यते तण्डुलः स्वयमेव' इत्यादौ वैयाकरणमतेऽपि तथात्वस्यैवाङ्गीकरणीयत्वात् । एवं फलस्य धातुवाच्यत्वे ऽपि तदाश्रयत्वरूपे कर्मत्वे एव लकारः स्यादित्यपि पूरणीयम् । अन्यथा 'कृत् कर्मोदिवाचित्वं न' इत्युत्तरप्रत्यये कर्मप्रहणासङ्गतिः स्यात् । कृतमिति—एतुनादिकृतसंज्ञकप्रत्ययस्थले मीमांसकैरपि व्यापाराश्रयवाचकत्वस्यैव स्वीकारात् । यदि

दर्पणव्याख्या

दर्शनान्तरीयेति ॥ दर्शनं शास्त्रं न्यायादिः, अन्यदर्शनं दर्शनान्तरं तत्र मया दर्शनान्तरीया, गहादि-स्वाच्छः । 'पचति' इत्यस्य पाकं करोतीति चिदरणात् फलं पच्यार्थमित्तिङ् तु व्यापारवचन इति मीमांसका मन्यन्ते । तन्मते व्यापारस्यन्यत्रन्यत्वाभावात्तत्र लकारविधौ न किञ्चिद् वाचकम् । यद्युच्यते व्यापारे शक्तिसिद्धावपि फल-शक्तिसोपकं कर्मणीत्यनुपपन्नमेव, तथाप्यभिधानात्मनिधानव्यवहार्यं तदव्यावदयकमेव, द्वेषा भागं तु कथञ्चित् परिहरणीयमिति भावः । ॥ कृतमिति ॥ कृतसंज्ञकानां एतुनादीनामित्यर्थः । ननु 'कृत् कृत' इत्येव तत्र शक्तिसापेक्षत

मपि कर्तृकर्मादिवाचित्वं न सिद्धयेत्, 'कर्त्तरि कृत्' इति च 'लः कर्मणि' इत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम् ।
अपि च मीमांसकानां कृतामिवाऽऽख्यातानामपि कर्तृवाचित्तमस्तु, भावनाया एवाऽऽक्षेपेण
कृदादिवत् प्रतीतिसम्भवे वाच्यत्वं नाऽस्तु ।

प्रभा

लाघयादात्र कर्त्रादिपदं धर्मपरमेयं तदा कृत्यपि तदेव स्यात् । ननु तत्र 'कर्त्तरि कृत्' 'तयोरेव कृत्यत्वं'
इत्यादिसूत्रमलात्तत्र कर्त्रादिपदं धर्मिपरं स्यादित्यत आह—कर्त्तरि कृदिति—चेन 'तयोरेव' इत्यस्य
संग्रहः । तुल्ययोगेति—अलक्ष्यस्थ लाभो योगः । लक्ष्यस्य परिरक्षणं क्षेमम्, योगश्च क्षेमज्ञानयोः समाहारो
योगक्षेमम्, तुल्यं योगक्षेमं यस्य तत् ।

अयमभावः—यदि 'कर्त्तरि कृत्' इत्यत्र एव 'लः कर्मणि' इत्यत्र 'कर्त्तरि' इत्यनुवर्तते । तत्र
यदि 'पाचको देवदत्तः' इत्यत्र 'विक्लित्तयनुकूलभायनाश्रयामिन्नो देवदत्तः' इति सामानाधिकरण्येनान्वय-
लाभाय कर्तृपदमाश्रयबोधकमिति लक्ष्यस्याश्रयरूपार्थस्य परिरक्षणरूपं क्षेमम् । अलक्ष्याया भावनाया लाभाय
आक्षेप इति योगश्चाधीयते तदाऽत्रापि तथैव योगक्षेमं स्यात्, तत्र एव कर्तृपदानुवृत्तेः । लः कर्मणीति सूत्रे
कर्तृपदं धर्मं (कर्तृत्व) परं कर्त्तरि कृदिति सूत्रे तु धर्मि (कर्तृ) परमिति वैपश्य न स्यात्, बीजाभावाम् ।
यदि 'लः कर्मणि' इत्यत्र धर्मपरं तदा कर्त्तरि कृत् इत्यत्रापि धर्मपरमेव स्यादित्याश्रय (कर्त्ता) आक्षेपत्वमस्य
स्यादिति कर्त्तृकर्मकृतामाश्रयबोधकत्वमिति मीमांसकसिद्धान्तमहद् इत्याह—तर्हि कृतामप्येति—'न हि गोधा
सर्पन्ती अहिर्भवति' इति भाष्यप्रामाण्यादुभयत्रापि तुल्यार्थकत्वमेव स्यादिति भावः ।

ननु शब्दाधिकाराश्रयणात्कर्तृपदमत्र धर्मपरं स्यात्, न च प्रमाणाभाव्य, विद्वन्निप्रायेण 'शक्तिः
(कर्मत्वादित्युपा) कारकम्', कृदभिप्रायेण 'शक्तिमत् (कर्मादि) कारकम्' इति भाष्यस्यैव मानत्वादिति चेन्न,
वाहशाभिप्रायस्य भवत्कपोलरुहितत्वात् । ननु कृति सामानाधिकरण्येनान्वयदर्शनाद् धर्मिपरत्वमित्यत आह—
अपि चेति । तथा च मीमांसकमते यथा कृदर्थकर्त्राऽऽक्षिप्तभावना शब्दबोधे भासते तथाऽत्रापि तिङ्-
कर्त्राक्षिप्तभावनायाः शब्दबोधविषयत्वं स्यादिति भावः ।

दर्पणन्याय्या

आह ॥ कर्त्तरि कृदिति चेति ॥ तस्मिन्नादेव च कर्त्तरिति अत्रानुवर्तते । तथाच पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्य धर्मिपरत्वमेव,
अत्र धर्मपरतायां तु तत्रापि धर्मपरत्वेव स्यात् । तदेवाह ॥ तुल्ययोगक्षेममिति ॥ अलक्ष्यलाभो योगः, एवपरक्षणं क्षेमम् ।
पुनश्च 'लः कर्मणि' इत्यस्यानन्वयलक्ष्यभावनाया आख्यातार्थत्वप्रतिपादकबोधोपगमे न्यायसाम्यात्, कर्त्तरि कृत् इत्यास्यापि
कृतां भावनार्थत्वप्रतिपादकत्वम् । तस्या आक्षेपादेव हासनात् कृतां तच्छक्तिप्रतिपादकं तदिति यदि, तर्हि 'लः कर्मणि'
इत्यपि नाऽऽख्यातस्य भावनाशक्तिप्रतिपादकमिति समानमित्यर्थः ।

ननु पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्य धर्मिपरत्वेऽप्यनुवृत्तस्य तस्य शब्दाधिकाराऽऽश्रयणेन धर्मिपरत्वसम्भवाच्चोक्तदोषः । यदि
च शब्दाधिकाराऽऽश्रयणं सत्येव गमके, प्रकृते च तदाश्रयणे प्रमाणाभाव इति चिन्तयते, तदाऽपि 'शक्तिः कारकम्'
'शक्तिमत्कारकम्' इति पक्षद्वयस्याप्याकरिसिद्धतया तद्विकल्पस्य तिङ्कृतोन्वयस्थितत्वाश्रयणादुपार्थिकाराश्रयणेऽप्यभि-
तार्थलाभोऽस्तत्र प्रवेद्यत आह ॥ अपि चेति ॥ तथाच विकल्पव्यवस्थाया एवाप्रामाणिकत्वैर्नैकार्यपरतैव न्याय्येति
भावः । नन्वाश्रयतस्य व्यापारावाचनत्वे कथं तत्रशब्दबोधोऽत आह ॥ भावनाया इति ॥ ॥ कृदादिवदिति ॥
'इति मतिः, कृदादिरथेवे इत्येवमर्थः । आदिपदात् कच विहिततद्विद्वत् इत्यादेः परिग्रहः । तथाच यथा भवन्मते

तथा सति प्राधान्यं तस्या न स्यादिति चेन्न, 'घटमानय' इत्यादावाक्षिप्तव्यक्तेरपि प्राधान्यवद्रूपपक्षेः । पचतीत्यादौ पाकं करोतीति भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेन्न, पाकाऽनुकूलन्यापारवतः कर्तुरपि विवरणविषयत्वाऽविशेषात् ।
न च कर्तृविवरणं तात्पर्याऽर्थविवरणम्, पाकं करोतीत्यशब्दाऽर्थकर्मत्वविवरणवत्, इतरेतर-

प्रभा

ननु कृदाक्षिप्तभावना यथा 'पावकः' इत्यादिस्थलेऽप्रधानीभूता तथाऽऽक्षिप्तभावनायाः प्राधान्यं न स्यादित्याह—तथा सतीति— । द्यक्तेरपीति—'आकृतिः (जाति.) पदार्थः' इति मीमांसकनये 'घटमानय' इत्यादौ जातेरानयनासम्भवाज्जात्याक्षिप्तव्यक्तेर्यथा प्राधान्येन भानं तथा आक्षिप्ताऽपि भावना प्राधान्येन भासेत, आक्षिप्तस्याप्राधान्यमेवेति नियमाभावाद्दुक्तस्थले व्यभिचारात्, प्राधान्याप्राधान्ययोरनुभवावुत्सारित्वाच्चेति भावः । न च प्रत्ययार्थाऽक्षिप्तस्याप्राधान्यमिति नियमात्रोक्तस्थले व्यभिचार, एतादृशनियमे मानाभावात्, आभावात्, पञ्चम्यसम्बन्धे मनुविति पक्षे सम्बन्धाक्षिप्तव्यक्तेरपि नियमात्रोक्तस्थले व्यभिचार, एतादृशनियमे मानाभावात्, प्रथिचाराच्च । विवरणेति—तत्समानार्थकशब्दान्तरेण तदर्थकथनं विवरणम् । तथाच 'पचति' इत्यत्र अर्थ-च्छब्दद्वयम्—'पच्' इत्यस्य पाकमित्यनेन, तिषर्थभावनाया यत्नार्थककरोतीना च विवरणदर्शनादाप्यतवाच्यता गवना प्रतीयत इति भावः । ननु विवरणस्यैवार्थनिर्णायकत्वे 'करोति' इत्यत्र कृत्वा यत्नस्य, तिपा यत्नाश्रयकृत्-पि विवरणविषयत्वेनाख्यातार्थो भावनेत्यत्र विवरणस्य निर्णायकत्वं न स्यादित्याह—कर्तुरपि विवरणेति । तात्पर्यायेति—'पचति' इत्यतस्तिडर्थभावनाक्षिप्तकर्त्तृबोधो जायतामितीच्छारूपतात्पर्यविषयोभूतार्थविवरणमेव कर्तुरिति न सतः कर्तृस्तिड्वाच्यत्वं सिध्यति ।

ननु शब्दार्थस्यैव विवरणत्वदर्शनेन तात्पर्यार्थविवरणाप्रसिद्धिरित्यत आह—पाकमिति—'पाकं करोति' इति विवरणेऽमा कर्मत्वस्यापि विवरणात् 'पचति' इत्यत्र कर्मत्ववाचकपदाभावाद्शब्दार्थस्यापि कर्मत्वविवरणवदिति भावः । ननु अशब्दार्थस्याऽर्थस्यापि कर्मत्वस्य कर्मतानिरूपकत्वसम्बन्धेन विक्रित्तेर्व्यापारेऽन्वयेन फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मत्वादाकाङ्क्षाभास्यसम्बन्धस्य विवरणविषयत्वेऽपि विशेषणतया भासमानस्य कर्तृस्तात्पर्यार्थविवरणत्वासम्भव इत्यरुचेराह—इतरेतरेति—मीमांसकादिमते समाहारद्वन्द्वे उत्तरपदस्य समाहारे लक्षणेति चेन्न पदार्थस्यैव विवरणमित्यत उक्तमितरेतरेति । इतरेतरयोगद्वन्द्वे 'धवस्वद्विरो' इत्यादौ साहित्यबोधकपदाभावादपदार्थस्यापि साहित्यस्य द्वित्वान्वयानुरोधेन भानम् । तस्य च साहित्यस्य द्वित्वान्वय-

वर्षणव्याख्या

धातोर्व्यापारावाचकत्वेन कृद्वर्षणोक्षाक्षिप्तभावनाया बोधनिपत्यत्वं तथाऽऽख्यातेऽपीति भावः । ॐ तथा सतीति ॐ भावनाया भावनातावाच्यत्वे सतीत्यर्थः । ॐ तस्याः ॐ भावनायाः । ॐ प्राधान्यम् ॐ मुख्यविशेष्यत्वम् । ॐ घटमानयेति ॐ 'जातिः पदार्थः' इति मते जात्याक्षिप्तव्यक्तेर्यथा प्राधान्यं तथा कर्त्राक्षिप्तभावनाया अपि प्राधान्यमुपपत्स्यत इत्यर्थः । 'जातिमाहरेण' परिगणितद्विवरणप्रकारावाचकत्वमाहयातात्स्याऽऽख्यातयतीत्याशङ्कते ॐ भावनाया इति ॐ विषयविशेषणस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः । विवरणस्य स्वस्वबोधानुसारित्वेन न तेनाऽर्थनिर्णय इत्याह ॐ पाकाऽनु-विवरणस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः । विवरणस्य स्वस्वबोधानुसारित्वेन न तेनाऽर्थनिर्णय इत्याह ॐ पाकाऽनु-विवरणस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः । विवरणस्य स्वस्वबोधानुसारित्वेन न तेनाऽर्थनिर्णय इत्याह ॐ पाकाऽनु-विवरणस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः । विवरणस्य स्वस्वबोधानुसारित्वेन न तेनाऽर्थनिर्णय इत्याह ॐ पाकाऽनु-विवरणस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः । विवरणस्य स्वस्वबोधानुसारित्वेन न तेनाऽर्थनिर्णय इत्याह ॐ पाकाऽनु-

वाच्यम्, 'सोमेन यजेत्'. 'स्तोके पचति' 'राजपुरुषः' इत्यादावप्यभेदोपादानापत्तेः ।

प्रभा

वृत्तनियमे व्यभिचारमाह—सोमेनेति । सोमो लवाविशेषः । अस्य मत्वर्थे लक्षणया यजधात्वर्थयोगोऽभेदान्वयेन, यागस्य च करणतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तिङर्थभावनायामन्वयेन सोमवदभिन्नयागनिष्ठ-करणतानिरूपिका इष्टफळिका भावनेति घोषः । इष्टञ्च—स्वर्गादि ।

ननु सोमपदार्थस्य न यागेऽभेदान्वयः, किन्तु करणतया भावनायामन्वय इति नात्रोक्तनियमे व्यभिचार इति चेन्न, सोमयागयो, स्वातन्त्र्येण करणतानिरूपकत्वेन भावनायामन्वये वाक्यभेदापत्तेः, फलभावनायां करणोभूतस्यैव प्राधान्येन यागवत्सोमरशापि प्राधान्यापत्त्या 'यागार्थः सोम' इति व्यवहारानुपपत्तेश्च । एवं तिङ-प्रत्ययोपात्तभावनायाः करणाकाङ्क्षायां समानपदोपस्थितधात्वर्थयागस्य करणतयाऽन्वयेनाकाङ्क्षानुपपत्तेर्वि-भिन्नपदोपस्थितसोमस्यान्वयानुपपत्तिः । न च सोमस्याभेदेन यागेऽन्वये 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्' इत्यभि-युक्तोक्तैः कर्मतया सोमपदात् वृत्तीयानुपपत्तिः, यत्र धात्वर्थस्य भावनायां कर्मत्वानिरूपकत्वेनान्वयः, यथा 'स्तोकं पचति' इत्यादौ, तत्रैव क्रियाविशेषणानां कर्मत्वाभ्युपगमात् । प्रकृते तु यागस्य करणतयान्वय इति कर्मत्वापत्तेः । नन्वेवमपि धात्वर्थफलस्य भावनारूपव्यापारोत्तरकालिकत्वेन तत्र करणतयाऽन्वयासम्भवः, भावनाभाष्यं यत्स्वर्गादि तन्निर्वर्तकत्वरूपपारिभाषिककरणत्वस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । व्यभिचारान्तरमाह—स्तोकमिति—अत्र विभक्तिरूपकत्वस्यापि व्यपदेशिबद्धत्वेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वेन तत्र स्तोकेपदार्थस्याभेदान्वयः, समाप्त-विभक्तिकर्त्तव्यं तु नारणीति व्यभिचारः ।

ननु नामार्थद्वयस्य यत्राभेदेन विशेष्यविशेषणभावस्तत्रैव समानविभक्तिकर्त्तव्यं नियामकमिति व्यधि-चाराभाव इत्यत आह—राजपुरुष इति—अत्र राजपदस्य सजातत्ववति (राजसम्बन्धिनि) लक्षणया पुरुषेऽभेदान्वयेनोक्तनियमे व्यभिचार इति भावः । नैयायिकमतमिभ्यायेणार्थं दोषः । तन्मते व्यधिकर-णतत्पुरुषे पूर्वपदस्य विभक्त्यर्थविशिष्टे लक्षणयाऽभेदेनैवान्वयमात् ।

दर्पणव्याख्या

ॐ सोमेन ॐ इत्यादिना—

नन्वत्र यार्थं सोमस्य करणत्वेनैवान्वयान् क्वपुण्यन्तिप्रस्य 'यागि'जार्त्' इति क्प्र, तमेत्य' नामाभाषनायां करण-त्वेनाऽन्वये यागत्वाऽपि तत्र करणत्वेनैवाऽन्वयात् 'सोमेन यागेनेहं भावयेत्' इत्युभयविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गः । सोमस्य यागवत् फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्यापत्त्यागार्थत्वाऽनुपपत्तिः, प्रत्ययवाच्यफलभावनायाः समानपदोपात्तयागस्य करणत्वे-नैवान्वयादाकाङ्क्षानिबृत्तेर्विभिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेनाऽन्वयानुपपत्तिश्च । 'सोमेन यागम्' इत्यन्वयाभ्युपगमे यद्यपि सोमस्य न यागार्थवानुपपत्तिः, करणत्वेनैवान्वयात्, तथाऽपि प्रत्ययार्थभावनान्तरभावेन उपस्थितस्य साध्यत्वेनाऽन्व-याऽनुपपत्तिर्तुण्निर्हरेवेति सोमपदस्य मत्वर्थलक्षणया 'सोमवता यागेनेहं भावयेत्' इति विशिष्टार्थविधानाद्वाक्यभेदप्रसङ्गो नैति मीमांसकसिद्धान्तः । तत्र शोक्तनियमे व्यभिचारो दुर्नार इति भावः ।

ॐ स्तोके पचतीति ॐ अत्रापि धात्वर्थव्यापारजन्यफले विभिन्नविभक्तिरूपकपदार्थत्वाभेदान्वयादित्यर्थं । ननु समानविभक्तिरुद्धं नामाऽर्थवैराद्याभेदाऽन्वययोरेषं प्रयोजकम् । अत एव द्युपत्तौ द्विवचनस्यैवोत्पत्तेः । नामत्वम् वक्ष्यते । प्रकृते चाऽनुयोगितिवीगितौर्नामाधेयात्वाभाषोक्तदोषोऽत आह ॐ राजपुरुष इति ॐ ।

नच लक्षणया कर्तुरुक्तत्वात् सामानाधिकरण्यम्, पिङ्गाक्ष्यादियौगिकानामपि द्रव्यवाचि-
त्वाऽनापत्तेः । एवं वैश्वदेवीत्यादितद्वितानामपि, 'अनेकमन्यपदार्थे' 'साऽस्य देवता'

प्रमा

धैयाकरणनये तु समासादिवृत्तावेकार्थीभायरूपशक्तिरस्तीकारेण पदार्थयोः पृथगुपरिथित्यभावेनान्यस्यै-
वाभावेन व्यभिचाराभावः, पृथगुपरिथितयोः परस्परं सम्बन्धस्यैवान्यपदार्थत्वात् । तन्मतेऽपि व्यभिचारस्तु
'स्तोकं पाकः' इत्यादिस्थले बोध्यः । यदि नामार्थपदेन मुख्यविशेष्यतयोपरिथितस्यैव ग्रहणम्, प्रकृते च
घञर्थे विशेषणीभूतधात्वर्थे एवान्वयेन व्यभिचाराभावस्तर्हि 'स्तोकं पक्त्वा व्रजति' इत्यादी व्यभिचारो
क्षेयः । तत्र क्त्वाप्रत्ययस्य लिङ्गसंख्यायानन्वय्यश्रौतिपादकत्वेन धात्वर्थानुवादादकतया धात्वर्थस्य मुख्यविशेष-
्यतयोपरिथितत्वात् । केचित्तु, उक्तव्युत्पत्तौ समासापठकविशेषणवाचकेत्यादिनियेरोन नोक्तव्यभिचार इत्याहुः ।

यस्तुतस्तु समासघटकपदयोरपि अभेदान्वयप्रयोजकत्वमते धात्वर्थानुवादादकतया धात्वर्थस्य मुख्यविशेष-
रिति बोध्यम् । अभेदयोर्धानापत्तेरिति—तथाचाभेदान्वये समानविभक्तिप्रत्ययप्रयोजकत्वेन 'देवदत्तः
पचति' इत्यादावभेदान्वयानुरोधान् तिङ्ः कर्त्तृवाचकत्वं स्वीकार्यमिति भावः । सामानाधिकरण्यमिति—
लक्षणयैवैकधर्मिणो धकत्वरूपसामानाधिकरण्यनिर्वाहे शक्तिस्वीकारो निष्फल एवेति भावः । यौगिकानामिति—
लक्षणयैवैकधर्मिणो धकत्वरूपसामानाधिकरण्यनिर्वाहे शक्तिस्वीकारो निष्फल एवेति भावः । यौगिकानामिति—
योगः=प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थसम्बन्धः, अवयवनिष्ठवृत्तिर्वा, तेन तथा या निर्वृत्ता यौगिकास्तेषामित्यर्थः । 'तेन
निर्वृत्तम्' (५-१-७९) इति ठकि साधु । द्रव्यधात्वित्येति—लक्षणयैव द्रव्यधोषनिर्वाहाद् धर्मिशक्तत्वानापत्ते-
रित्यर्थः । एवम् = लक्षणयैव सामानाधिकरण्यनिर्वाहे, समासघटिति वा तदर्थः । इत्यादितद्वितानामिति—
इत्यादिवाक्यघटकतद्वितानामित्यर्थः ।

ननु समस्यमानपदार्थसम्बन्धिन्येव बहुनीहिः, 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनुशासनाद्विग्रहधाक्याय
यदुपसर्जनको वृत्तिपदार्थसम्बन्धः प्रतीयते स स्यान्त्यादिरैवान्यपदार्थः । तथाच न यौगिकानां द्रव्यवाचित्वा-
नापत्तिः, एवं वैश्वदेवादिघटकतद्वितानामपीत्यनुपपत्तिमुपपादयति—अनेकमिति ।

दर्पणन्याख्या

यद्यपि 'सोमेन यजेत' इत्यत्रेव 'देवदत्तः पचति' इत्यत्रापि समानविभक्तिरुक्तत्वात्सामान्यतयाऽभिमतयोर्वाक्या-
नुरोधात् कर्त्तृवाचित्वं सिद्धमेव, तथाऽपि व्युत्पत्तेर्नामार्थद्रव्यविषयकत्वेऽपि व्यभिचारो दुस्तर एवैवाशयेन नामार्थद्रव्य-
स्थलमुपात्तम् । वैयाकिकमतेन चेदम्, तै कर्मधारये, पधीतपुरे च पूर्वपदवाक्यलक्ष्यान्पतरस्योत्तरपदार्थभेदान्वयो-
पगमात् । स्वमते तु जहत्त्वापूर्वस्यभ्युपगमेन 'पूर्वोत्तरपदार्थयोरेवस्यैवाऽभावेनोक्तव्युत्पत्तेरप्रसारादिति बोध्यम् । इदमुप-
पन्नम्—पठ्यर्थबहुमीदरेपि ।

अपरे तु—उक्तव्युत्पत्तौ नामार्थेऽसमस्तत्त्वस्यापि विशेषणाशोक्तस्थले व्यभिचार इत्याहुः । अपिक्रममे वदन्ते ।
ॐ सामानाधिकरण्यमिति ॐ पदयोरेकार्थसम्बन्धनिर्वाहमित्यर्थः । ॐ यौगिकानामिति ॐ योगोऽवयववृत्तिस्त्वन्मात्र-
पुरस्कारेण ग्रहणानामित्यर्थः । ॐ द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरिति ॐ धर्मिशक्तत्वाऽनापत्तेरित्यर्थः । ॐ एवमिति ॐ
लक्षणयैव सामानाधिकरण्योपपादने इत्यर्थः, इत्यत्रेति वाऽर्थः । ॐ वैश्वदेवीत्यादीति ॐ द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरित्यनुप-
पत्तेः । तथाच ब्रह्मब्रह्माधिकरणोच्छेदाऽऽपत्तिरिति भावः ।

तथाहि—'तयो पचति' द्रव्यानपत्ति सा वैश्वदेव्यामिहा वाजिन्यो वाजिनम्' इति श्रूयते । अत्रायं संशयः—किन्नया
ॐ इत्याऽऽभिवाचिनोभयंगुणकमेकं कर्म विधीयते ? अथवा तत्तद्गुणदेवताभिर्कर्मद्रव्यमिति । वा नैनाद्वैनाऽऽभिप्रायः

इत्यनुशासनेन पिङ्गे अक्षिणी यस्याः, विश्वे देवा देवता अस्या इति विग्रहदर्शनात् प्रधानपञ्चमे एव अनुशासनलाभात् ।

प्रमा

अनुशासनेनेति—अनुशिष्यतेऽनेनेति करणे ल्युटि अनुशासनम् = शास्त्रम् । तस्याद्विग्रहाच्च प्रधानपञ्चमे एव बहुव्रीहेस्तद्धितस्य चानुशासन (अनुशिष्टिरनुशासनं विधानम्) लाभात् । प्रकृतार्थोपसर्जनकः प्रधानीभूतः सम्बन्ध एव घृरथये इति न शास्त्रप्रलाच्छक्त्या द्रव्योपरिस्थितिः । तदुक्तमधिकरणवार्तिके—

‘बहुव्रीहिः समासोऽयं मनुवर्थे विधीयते ।

अस्यात्रेति च सम्बन्धे मन्वर्थीयः प्रवर्तते ॥’ इति ।

एवं तद्धितान्तानामपि सम्बन्ध एव मुख्यार्थः ।

ननु तद्धितस्य समासस्य च सम्बन्धवाचकत्वेऽपि लक्षण्या सम्बन्धबोधकत्वेन सामानाधिकरण्योपपादने क्षत्यभाव इति चेन्न, बलाबलाधिकरणविरोधापत्तेः । तथाहि—‘तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिन्ना वाजिभ्यो वाजिनम्’ इति श्रूयते । आमिष्यते = सिच्यते इत्यामिन्ना, आइ-पूर्वकमिषघातोरौणादिके कर्मणि सकि आमिन्ना । तप्ते (पक्त्वे) पयसि दधियोजनायां या विकृतिः सा आमिष्येऽप्यच्यते । घनीभूतं पयः पिण्डमिति यावत् । ‘द्वन्ना’ इति वज्रदेशे प्रसिद्धिः । वाजिने देयम्, वाजिनो देवताऽप्येति वा विमहेऽणि वाजिनमामिन्ना-निःसृतं जलम् । तत्रायं संस्रायः—यदनया श्रुत्या आमिन्नावाजिनोभयगुणकमेकं कर्म विधीयते, अथवा आमिन्ना-गुणकं कर्म भिन्नम्, वाजिनगुणकं कर्म भिन्नमिति ।

तत्रायं सिद्धान्तः—वैश्वदेवीपदेन विश्वदेवसम्बन्धिन्या उपस्थितिरिति ‘नीलो घटः’ इत्यत्र नीलघटपद-योरिव सम्बन्धविशेषकाद्वाच्यो सम्बन्धिनः श्रूयमाणतद्धितेनोपरिष्ठितेऽपि समानार्थकतया श्रौतः सम्बन्धः । न चाऽऽमिन्नापदसमभिव्याहारादेवाऽऽमिन्नापदार्थरूपविश्वदेवाभिन्नदेवतासम्बन्धिद्रव्यस्य लाभादामिन्नायाऽपि वाक्थीयसम्बन्ध एव इति वाच्यम्, उभयोरेकार्थकत्वे श्रौतत्वमेवेति सिद्धान्तात्, यत्र तु भिन्नार्थकपदान्तरा-पेक्षा तत्रैव वाक्थीयसम्बन्धव्यवहारत्वात् । ‘वाजिभ्यो वाजिनम्’ इत्यत्र ‘वाजिभ्यः’ इति वाजवदर्थकपदोपस्था-प्यवाजपदार्थस्य विभिन्नार्थकवाजिपदोपस्थापिततया वैश्वदेव्या सह वाक्थीयः सम्बन्ध इति वाक्यात् श्रुतेर्बल-वत्तया आमिन्नाया शान्ताकाङ्क्षेति विश्वदेवाभिन्नवाजिरूपदेवतान्तरोद्देश्यकवाजिन (आमिन्नानि सृतजल)

दर्पणव्याख्या

सम्बन्धाद्वाजिनो विश्वेदेवा, तानरूप वाजिनगुणो विधीयते । तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं कर्मेति पूर्वपक्षे, ‘वैश्वदेव्यामिन्ना इत्यत्र तद्धितस्य देवतासम्बन्धपर्यकतया श्रौतः सम्बन्धः, ‘वामिभ्यो वाजिनम्’ इत्यत्र तु वाक्येन सा । सत्यामपि पदान्तरापेक्षयां स्वाभिन्नाऽर्थकपदस्यैवापेक्षणात् श्रौतत्ववाच्यः सम्बन्धस्य । यत्र तु भिन्नार्थकपदाऽपेक्षा, तत्रैव वाक्यस्य विनियोजकत्वात् । एवञ्च, ‘वैश्वदेव्याऽऽमिन्ना’ इत्येतद्धितवैश्वदेवयागानुवादेन न वाजिनगुणविधानम्, धीतद्रव्येण निराकाङ्क्षत्वात् । किन्तु कर्मान्तरविधिः । ‘वामिभ्यः’ इति चापूर्वदेवताविधानमिति राद्धान्तः । यदि च तद्धितस्य देवतासम्बन्धे एव शक्तिस्तदा वाजिनाऽऽमिन्नायोर्वाक्यविनियोज्यत्वस्य साप्यादामिन्नाद्रव्येण देवतासम्बन्धस्य श्रौतत्वमिति सिद्धान्तपक्षकोपः । कश्चित्साऽमिन्नाद्रव्यमादाय देवतासम्बन्धे श्रौतत्वसम्बन्धात्तदनुपपत्त्यभावेन तद्धितस्य द्रव्यार्थक-कल्पनमत्ययुक्तं स्यादिति ।

ॐ अनुशासनलाभादिति ॐ उपलक्षणमिदम्, सुचरेरिति । तथाहि—घटपदाद् घटत्वप्रकारकबोधवद् दण्ड्यादिपदादपि ।

तथाच 'अरुणया पिङ्गाद्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति' इति वाक्ये द्रव्याऽनुक्तेरारुण्यस्य
 स्ववाक्योपात्तद्रव्ये एवाऽन्वयप्रतिपादकाऽरुणाधिकरणोच्छेदाऽऽपत्तिः, द्रव्यवाचकत्वसाधकमूल-

प्रमा

गुणकं कर्मान्तरमेवानेन (वाजिभ्यो वाजिनम्) इति वाक्येन त्रिधीयते इति सिद्धान्तः । वदितस्य लक्षणया
 सम्बन्धबोधकत्वे तु आमिच्छया श्रौतः सम्बन्ध इति 'श्रुतिलिङ्गावाक्यप्रकरणस्थानसमागत्यानां पारदीर्घस्यम्'
 इति यत्नात्लाधिकरणोक्तिर्व्याहृत्येतेति भावः । तथाचेति—लक्षणया सामानाधिकरण्योपपादने चेत्यर्थः ।

अरुणयेति—ज्योतिष्टोमे 'अरुणया एकहायन्या पिङ्गाद्या सोमं क्रीणाति' इति श्रुत्ये । तत्र अरुण-
 शब्दो गुणवचनः, अरुणत्वजातिवचनो वा । कृतीयया च शक्यस्य गुणस्यैव करणत्वमुच्यते । साक्षाद् गुणस्य
 क्रयणकरणात्सम्भवेऽपि रूपरसादितारतम्येन 'रूपेण क्रीणाति' 'रसेन क्रीणाति' इत्यादिप्रयोगाणां पन-
 सात्रादिषु दर्शनात् आरुण्यस्यापि स्वाश्रयद्रव्यद्वारा करणत्वोपपत्तिः । नच टाक्षर्यस्त्रीत्वस्य द्रव्ये एव सम्भवेन
 गुणिवोधकत्वमेव, लक्षणया सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन द्रव्यगतस्त्रीत्ववैशिष्ट्यमात्रायैव टासुपपत्तेः । एतद्वा-
 क्यस्य प्रथमं क्रयणोऽन्वये तस्य साक्षात्करणकरणात्सम्भवेन द्रव्यापेक्षायामारुण्यस्य प्राकरणिकसर्वद्रव्येषु
 सन्निवेशे प्राप्ते प्रकरणोपपत्त्या यान्यस्य यत्नीयत्वादारुण्यवाचकपदघटितवाक्यघटकहायन्यादिपदस्यद्रव्ये
 एव सामानाधिकरण्यानुरोधेनान्वय इत्युक्तमरणाधिकरण्ये ।

तथाच सूत्रम्—'अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरेककर्मनियमः स्यात्' द्रव्यगुणवाचकशब्दयोरेकत्वे परस्पर-
 मभेदान्वयेनैकार्थबोधकत्वे सति ऐककर्म्यात्=विशिष्टवैकक्रियासम्बन्धाभियमः स्यात् परस्परानुच्छेदस्यै-
 त्यर्थः । एवञ्च एकहायन्यादिपदस्य द्रव्यावाचकत्वे सामानाधिकरण्यानुरोधेनाऽऽरुण्यस्य एवाक्योपात्तद्रव्ये
 एवाऽन्वय इति अरुणाधिकरणोक्तं विरुध्यते, बहुनीहेः सम्बन्धमात्रबोधकत्वे वाक्योपात्तद्रव्यस्यैवामात्रादिति

दर्पणज्याख्या

सम्बन्धवानिति प्रतीतिः सर्वसिद्धा । तत्राऽऽकृत्यधिकरणन्यायेन सम्बन्धमात्रं मनुवादिवाच्यं स्यात् । अत एव 'दिवदप-
 स्प गोमत्वम्' इत्यत्र त्वप्रत्ययस्य सम्बन्धबोधकत्वं सङ्गच्छते । घटयमित्यादी प्रत्ययघटचबोधकप्रत्यय प्रवृत्तिजन्यबोध-
 प्रकारस्य भावप्रत्ययार्थत्वाद्, विशेषस्य संसंगस्य कथं ततो बोध इति तु नाऽऽसङ्गतीयम्, यतस्तस्य स्यादित्यर्थः
 प्रकारस्य भावनात् । एव यद्यर्थविहितबहुमीहेरत्येक हायनमस्या इति विग्रहे, ईवनामंलदितस्यापि विभे देवा देवता
 अस्या इति विग्रहे च प्रत्ययार्थसम्बन्धस्यैव प्राधान्यदर्शनात् तस्यैव वृत्तिराऽन्वयनिर्णयः । उक्तञ्च—

यस्मिन्नन्वयपदाथं च बहुमीहिविधीयते ।

तस्यापि प्रत्ययार्थत्वात् सम्बन्धस्य प्रधानता ॥ इति ।

न च गोमानित्यादी सम्बन्धिप्रतीत्यनुपपत्तिः, उभयाऽऽधितेन सम्बन्धेनाऽऽपेक्षात्तदुपपत्तेः । तत्र कर्तृवद्
 सम्बन्धवचनं । नचाऽऽसत्त्वभूतसम्बन्धस्यैव विभक्त्यर्थतया तद्विहितमनुवादिनात्सामान्यबोधबोधकत्वेन तत्र लिङ्गमहान्त-
 न्वयाऽऽपत्या सत्त्वभूतसम्बन्धे एवानुशासनाऽऽदेशेन दक्षिण्युपेया । एवञ्च द्रव्यमेवार्थं मर्यादस्याऽस्तु, सम्बन्ध-
 भासोपलभ्य एव किं न स्यात् । किञ्च, मनुवादेः सम्बन्धसामान्यार्थक्ये तस्य सम्बन्धादिपदप्रयोगाऽऽपत्त्या सम्बन्ध-
 विशेषार्थकत्वमेवोपरीकरणीयम् । तत्रवाऽऽनुयोगिप्रतिबोधितोपनिर्णयः । तयार्थक्यं निरूपकं प्रत्या वाग्नेऽप्य-
 नुयोगिरूपनिरूपकमानार्थं तत्र सन्निकल्पने स्वतीव गौरवमिति वाक्यम्, मनुवादेः सारभूतसम्बन्ध एव वाक्यः । अत-
 एव सम्बन्धानामनेकत्वे लिङ्गकत्वमपि च द्रव्यादिशब्दानामेकत्वान्तरं नाना लिङ्गकत्वम्, सम्बन्धिना तथाच एव
 सादृशयोगदर्शनात् । तथाच, मनुवर्थसम्बन्धो लिङ्गघटनयासम्भवात्तैराऽऽक्षेप सम्बन्धिना, भाग्यतार्थसंज्ञकेन कर्मिन् ।

युक्तेः सामानाधिकरण्यस्योत्तरीत्योपपत्तेरिति प्रपञ्चितं विस्तरेण बृहद्वैयाकरणभूषणे ।
तिष्ठः इति । बोधकतारूपा शक्तिस्तिष्ठस्वेवेत्यभिप्रेत्येदम् ।
पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति-फले इत्यादि । विविलत्त्यादि फलं प्रति । तिष्ठर्थः-कर्तृ-

प्रभा

भावः । अधिकन्त्वाकरप्रत्ये द्रष्टव्यम् । सामानाधिकरण्यस्येति-‘पिङ्गाक्षी गौः’ ‘वैश्वदेवी आमिन्ता’ इत्यनु-
भवसिद्धं सामानाधिकरण्यं तस्येत्यर्थः । उत्तरीत्या = लक्षणाया । ननु ‘लः कर्मणि’ इति सूत्रेण लकाराणां
शक्तिबोधनात् ‘आश्रये तु तिष्ठः स्थताः’ इत्युक्तिरसङ्गता इत्याशङ्क्यामाह-‘बोधकतेति ।

पदार्थं निरूप्येति-एतेन वाक्यार्थनिरूप्ये पदार्थनिरूपणस्योपजीव्यत्वात्पुनर्जीव्योपजीवकभावरूपा
सङ्गतिः प्रदर्शिता । फल इति-निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तेनैव सम्बन्धेन प्रधानपदार्थपटकप्रधानत्वेऽन्वयः ।
तथाच फलनिरूपितप्रधान्यवदभिन्नव्यापार इति बोधः । तिष्ठर्थः इति-तिष्ठशब्दत्वेनानुगमादेक्यचनम् ।

दर्पणव्याख्या

वस्तुतस्तु लिङ्गसंख्याभन्वविरूपपासत्प्रभृतत्वमपि पञ्चार्थादावर्थसिद्धम्, प्रत्ययार्थलिङ्गसंख्यादेः प्रत्ययार्थं एव
ऽन्वयायोगात्, ‘प्रत्ययानाम्’ इति व्युत्पत्तेश्च । तस्मान्नासत्त्वभूतसम्बन्धः पक्षोवाच्यः ।

यत्तु, अनुयोगिरूपनिरूपकभानार्थं द्वये शक्तिरूपत्वे गौरवमिति, तदपि न, सम्बन्धप्रत्यक्षे हि यावदाश्रयभानापेक्षा,
न शाब्दे, येन तच्छक्तिरूपनागौरवं सम्भाव्येत । तस्मात् तत्र मतुवादेः शक्तौ न किञ्चिद् बाधकमिति । प्रपञ्चितं चैतदधिकम्बन्धः ।
एवञ्चैकहायन्यादिपदानां सम्बन्धवाचकतायामनुशासनस्य तदुपपत्तेश्चानेकयुक्तीनां च सत्त्वात् तत्रैव शक्तिः सिद्धे
सम्बन्धिनोत्यस्यार्थः ।

ॐ तथाचेति ॐ सामानाधिकरण्यस्य ह्यङ्गणवैवोपपादन इत्यर्थः । ॐ अरुणाधिकरण्येति ॐ तथाहि-‘अरुणया
पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति’ इति श्रूयते । तत्र किमरुणामा वास्यं भद्रत्वा प्रकरणे निवेशनीयः ? किन्वा क्रीणातिना
सम्बन्धते ? इति संशये, क्रीणातिना सम्बन्धमानस्तद्योगात् क्रयणकरणं स्यात्, नचाऽमूर्धस्य तत्पुत्रमिति नास्य क्रयण-
सम्बन्ध इति पृथगेव प्रकरणे निवेशनीय इति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु, सम्भवति सन्नित्तपदार्थान्वये प्रकरणनिवेशनोचित्यात् पिङ्गाक्ष्यादिपदानां द्वयवचनतया तस्मि-
न्बन्धस्यसौलभ्येन तद्द्वारा क्रीणात्यर्थेनाऽपि सम्बन्धलाभाद् वाच्यपटकत्वमेव तस्येति । स चाऽनुपपन्नः, पिङ्गाक्ष्या-
दिवैयक्तिकानां पदानामुक्तयुक्त्या सम्बन्धार्थकतया द्वयस्य तैरनुपादानात् ।

किञ्च, पूर्वपक्षोऽप्यनुपपन्नः, पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दार्थसम्बन्धस्याप्यमूर्तत्वात्, क्रीणातिकरणत्वाऽसम्भवेन क्रीणाति-
करणत्वस्यैतद्वाक्यादलाभादारूप्यस्यैव वाच्यमेवैकहायनां मूलवैयक्त्याच्च । बहुव्रीहोरुपपत्तस्य च लक्षणिकद्वयविधाय-
कताया अपिशिष्टत्वेन बहुव्रीह्यादेरेव द्वयविधायकत्वम्, नारणपदस्येत्यत्र विनिगमःकोभावात् । अधिकमत्रे वक्ष्यते ।

ॐ उत्तरीत्येति ॐ सम्बन्धिलक्षणाकल्पनेनेत्यर्थः । ॐ प्रपञ्चितमिति ॐ प्रपञ्चस्तुप्रयायः । ॐ भूषणो इति ॐ
प्रकृतस्थले, सामासशक्तिरूपणाऽवसरे चेत्यर्थः । ‘पदाऽयं निरूप्य’ इत्यनेन पदार्थनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थनिरूपणे
तयोः सङ्गतिः सूच्यते । तत्फलं तु पूर्वापरप्रत्येकवाच्यप्रतिपत्तिरेकप्रयोजनवती ज्ञानफलिका ।

केचित्तु, उन्मत्तप्रलपितवशङ्कानिदानासङ्गतवदाननिरासः प्रयोजनमित्याहुः ।

सा चाऽनन्तव्याऽभिधानमयोक्तमिज्ञासाजनकतावच्छेदकधर्मरूपा पृथिव्या । तदुक्तम्-

‘समसङ्ग उपोदातो हेतुताऽवसरस्तथा ।

निर्वाहकैकरायेषो बोधा सङ्गतिरिष्यते ॥’ इति ।

कर्मसंख्याकालाः । तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे । संख्या कर्तृप्रत्यये कर्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात् ।

प्रभा

विशेषणे इति—तथाच 'देवदत्तस्तद्वहुलं पचति' इत्यत्र यदा देवदत्तपदेन मांसपिण्डविशेषस्य प्रहणं तदा समवायसम्बन्धाच्चिह्नान्नाधेयतया देवदत्ताभिन्नकर्तृव्यापारेऽन्वयः । यदा तु शरीरायच्छिन्नात्मनो प्रहणं तदा यत्नरूपे धात्वर्थव्यापारे एवोक्तसम्बन्धेनान्वयः, न तु फुत्कारादौ, स्यन्दरूपस्य तस्य जडवृत्तित्वात् ।
तथाचोक्तम्—

'क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।
परापरत्वमूर्त्तौत्क्रियावेगाश्रया शमी ॥

इति क्षित्यादिपञ्चानामेष क्रियाऽऽश्रयत्वात् । यद्वा, आत्मरूपदेवदत्तादेर्यत्ने समवायसम्बन्धेन, फुत्कारादौ स्वनिष्कृतिजन्यत्वसम्बन्धेनान्वयः । एवं मांसपिण्डरूपदेवदत्तादेरपि समवायेन फुत्कारादौ, स्वावच्छिन्नात्मवृत्तितया कृतावन्वय इहाः । फलव्यापारयोरिति—कर्ता व्यापारे, कर्म फले विशेषणम् । कर्त्तृ प्रत्यये—'चैत्रः पचति' इत्यादौ । कर्मप्रत्यये—'तद्वहुलः पच्यते' इत्यादौ । ननु सुवर्धसङ्ख्यायाः प्रकृत्यर्थे एवान्वयदर्शनात् तद्वहुलात्वर्थे एवान्वय उचित इत्याराह्यामाह—समानेति—धात्वर्थेषुया प्रत्यासत्त्यतिशयेन प्रत्ययार्थकर्त्तादावेव तदन्वय उचित इति भावः । अत एव रूपपुत्रे 'सायनापेक्षं पचत इत्यादौ द्विवचनम्' इति भाष्यं सङ्गच्छते ।

दर्पणव्याख्या

तत्र प्रकृतसिद्धयऽनुकूलचिन्ताकालावच्छिन्नप्रकृतानुकूलवमुपोद्घातः । अनुकूलत्वमात्र घटकवशापरुवादिरूपं यथायथं प्राहम् । तत्रावच्छेदकाराः स्वरूपसत्, इतरांशश्च ज्ञात उपयोगी । एवममेऽपि । स्मृतिकालावच्छिन्नोपेक्षा-
नर्तावच्छेदकधर्मवत्तं प्रसङ्गः । हेतुता प्रसिद्धा । प्रतिबन्धकीभूतसिष्यजिज्ञासानिष्ठितिकालावच्छिन्नावयवकल्पमन्वयसारः । निर्वाहकत्वम्—एककार्यजनकत्वं कारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजनरूपरूपम् । एककार्यत्वम्—एकस्य कार्यता सा च जन्वता, जन्यज्ञानविषयत्वरूपा चेति । उदाहरणानि कानिचिदत्रैव वक्ष्यन्ते । अन्यानि तु स्वयमूढानि । आक्षेपादाहरणा-
दीनां तु तन्त्रान्तरे सङ्गतिव्हेन प्रसिद्धानामेष्वेवान्तर्भाव इति न तेषामाधिक्यसम्भावना । प्रकृते च पदार्थत संसर्गविशेष-
रूपवाक्यायर्थयोः प्रसङ्गसङ्गतिः । तथाहि—निरूपितेषु पदार्थेषु प्रायशोऽस्तंष्ट्रपदार्थाऽभावेन त संसर्गस्य सामान्यरूपेण
स्मरणम् । ततः सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासानकवाच्छिद्यस्य 'क एषां संसर्गः' इत्याकारा विशेष-
धर्मजिज्ञासा, ततस्तद्बोधनाय सिष्यस्य शब्दप्रयोगः । ततः सिष्यजिज्ञासज्ञानं गुरोः । ततो जिज्ञासाविषयज्ञाने इष्टसाय-
नताज्ञानाद् कण्ठताल्याद्यभिधातादितस्योपादानेन गुरोः सिष्यजिज्ञासानिष्ठितिकालं विशेषसंसर्गरूपवाक्यायार्थमिधानमिति ।
संसर्गतसामान्यस्योपेक्षाजन्यतावच्छेदकवाच्यत्वस्य तत्र सत्वाल्लक्ष्यसङ्गतिः । इत्यमन्यत्राऽपि सङ्गानि योज्यानि ।

ॐ विशेषणे इति ॐ । आधाराऽऽश्रयेभावसम्बन्धेन प्रकारवित्यर्थः । सहजया आख्याताऽर्थकृत् कर्माऽऽश्रयित्वे प्रयोज-
कमाह ॐ समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति ॐ । एतेन समानाऽभिधानश्रुतेर्वास्याऽपेक्षया बह्वत्यात् समानपदोपात्तान्व-
यित्वं विहाय प्रथमाऽन्तार्थेऽन्वयोऽनुचित इति व्यज्यते, एकप्रत्ययजन्योपस्थितिविषयवादिनि तदर्थः । लडादीनां वाचक-
त्वकल्पे आख्यातजन्योपस्थितिविषयत्वस्य कालेऽपि सत्त्वात्तत्र भ्यभिवारवारणाय कर्त्तृकर्मविषयवेन तं विदितान्ति ।

तथाच 'आख्यातार्थसंख्याप्रकारकघोषं प्रति आख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुः' इति कार्य-
कारणभावः फलितः ।

नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थे एवाऽन्वयात् 'आख्यातार्थसंख्याप्रकारक-
घोषे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुः' इति कार्यकरणभावो वाच्यः । सोऽपि 'चन्द्र इव मृतं दृश्यते'

मग

तथाच = संख्याया आख्यातार्थकर्तृकर्मणोरन्वयाद्गोकारे च । आख्यातार्थेति—समवायसम्बन्धेनाख्या-
तार्थसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्तृं निष्ठविशेष्यताकघोषप्रति आख्यातजन्यकर्तृ विषयकोपस्थितिः समवाय-
सम्बन्धेन कारणम् । सादृशप्रकारवानिरूपितकर्मनिष्ठविशेष्यताकघोषप्रति आख्यातजन्यकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति
कार्यकारणभावद्वयं फलितम् ।

यस्तुतः विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या एव सापवात् कार्यकारणभाव उचितः । समवायेन कार्यकारणभावे
एकस्मिन्पुरुषेऽनेकविषयकोपस्थितिस्तद्वेन भिन्नविषयकोपस्थितेर्भिन्नविषयकसादृशोपचारणाय कार्यदले,
कारणदले च विषयनिवेशस्याऽवश्यत्वेन विषयाणामानन्वयेन गौरवप्रसङ्गात् । अतः कर्तृनिष्ठविशेष्यताकत्वं
कर्मनिष्ठविशेष्यताकत्वं च कार्यदलेऽनिवेश्य कर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन आख्यातार्थसंख्याप्रकारक-
शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नमप्रति विशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितिः कारणमित्येतायमात्रनिवेशोऽपि दोषामावः ।
नचात्र पक्षेऽपि विशेष्यतासम्बन्धेनान्यपुरुषीयोपस्थितिमादायान्यपुरुषस्य बोधापत्तिः, तत्पुरुषीयतासादृशोपचारप्रति
तत्पुरुषीयोपस्थितेः कारणत्वस्वीकारेणादोषान् । नचैवं सापवाभाषः, तत्पुरुषीयविषयाणां बाहुरूपेण पुरुषस्य
चैकत्वेन विषयस्य निवेशे तत्पुरुषीयत्वनिवेशापेक्षा गौरवस्यानिवार्यत्वात् ।

'घटः' इत्यादी संख्याप्रकारकघोषस्य सत्त्वाद् व्यभिचारवारणाय संख्यायामाख्यातार्थेति विशेषणम् ।
फालप्रकारकघोषे व्यभिचारवारणाय संख्येति । प्रसङ्गान्नैयायिकमतं निराकरोति—नैयायिकानामिति—
तन्मते यत्तस्यैवाख्यातार्थतया तत्र संख्याया अन्वयस्य गुणे गुणानङ्गीकारादनुचितत्वेनाह—प्रथमान्तेति—
विशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातार्थसंख्याप्रकारकघोषप्रति प्रथमान्तपदार्थेनिष्ठविषयतासम्बन्धेन प्रथमान्तपद-
जन्योपस्थितिः कारणमिति वक्तव्यम् । तेन प्रथमान्तपदजन्यसमुहालम्बनात्मकोपस्थितौ 'हस्तिपको गच्छति'
इत्यत्र प्रथमान्तहस्तिपकपदजन्योपस्थितौ सम्बन्धिविधया हस्तिनोऽपि माने न तत्र संख्यान्वयः, प्रथमान्त-
पदार्थेनिष्ठविषयतासम्बन्धेन सादृशोपस्थितेर्हेतुपक्षे एव सत्त्वेन हस्तिनि तदभावात् । नैयायिकमते कारणदले
आख्यातपदभिन्नप्रथमान्तपदज्ञानप्रयुक्तं गौरवमिति सूचितम् ।

सोऽपि = उक्तकार्यकारणभावोऽपि । अस्य पठित इत्यत्रान्वयः । चन्द्र इवेति—'दृश्यते' इत्यत्र 'ते'रूपा-
ख्यातार्थेकत्वसंख्याया मुखे एवान्वयः । उक्तकार्यकारणभावस्यैव स्वीकारे तु चन्द्रस्यापि प्रथमान्तचन्द्रपदजन्यो-
पस्थितिनिषेधत्वेन तत्राख्यातार्थेकत्वस्यान्वयापत्तिः । तत्रान्वयवारणायैतदाविरोपणीभूतप्रथमान्तार्थोपस्थितेः कार-
णत्वे इवार्थसादृश्ये विशेषणीभूतचन्द्रेऽन्वयवारणेत्येति गौरवमिति भावः । न चेष्टापत्तिः, अननुभवात्, चन्द्र

दर्पणव्याख्या

॥ तथाचेति ॥ घट इत्यादवेकत्वादिसङ्ख्याप्रकारकघोषे व्यभिचारी मा भूदिति कार्यतावच्छेदककोटी ॥ आख्यातार्थ-
ऽर्थेति ॥ तदर्थकालप्रकारकघोषे सन्निरासाव ॥ सङ्ख्येति ॥ स्वोक्तमाख्यातस्य कर्तृकर्मार्थकत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गान्न्यायमतं
निराकरोति ॥ नैयायिकानामित्यादिना ॥ ॥ अन्वयादिति ॥ एकपदोपात्तयोरेकार्थान्वयित्वस्य न्यायत्वत्वादिनि
॥ आख्यातार्थकालप्रकारकघोषे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेरनपेक्षणादाह—सङ्ख्येति ।

धात्वर्थनिर्णयः

‘देवदत्तो भुक्त्वा व्रजति’ इत्यादौ चन्द्रव्यर्थयोराख्यातार्थानन्वयादितराऽविशेषणत्वघटित

प्रभा

इव गुप्ते दृश्येते’ इत्यादावेकवचनापत्तेश्च । यद्वा, ‘चन्द्र इव सुरं दृश्यते’ इत्यत्र सति सम्भवे उपात्तप्रम-
 णैव सादृश्यस्यौचित्येन दर्शनकर्मत्वेनान्वयबोधनाय तत्राप्यन्ये इष्टापत्तिरत आह—देवदत्त इति—
 ‘भुक्त्वा’ इत्यत्र क्रियायाः साध्यरूपत्वेनैव भावेन कर्मत्वादेरसम्भवेनोत्सर्गिकं प्रथमायाः एकवचनमेव ।
 ‘कृद्भिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते’ इति तु श्रव्यवत्प्रयोजककृदतिरिक्तविषय एव, तथैवानुभवात् । तथाच
 प्रथमान्तकत्वान्तावाच्यभुजिन्त्रियायामन्वयवारणाय उक्तकार्यकारणभावघटकप्रथमान्तार्थं इतराविशेषणौ
 विशेषणं देयम् । इतरिति स्वरूपघूर्तनम्, विशेषणतानाश्रयप्रथमान्तार्थत्वाभाधान्तातिप्रसङ्गः । प्रकृते चन्द्र
 इयार्थसादृश्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयः । कत्वान्तार्थभोजनञ्च स्वोत्तरकालिकप्रजननिष्ठविशेष्यता-
 निरूपितप्रकारताश्रय इति तयोर्विशेषणतानाश्रयप्रथमान्तार्थत्वाभाधान्तातिप्रसङ्गः । ननु शाब्दबोधे तयोः
 प्रकारताश्रयत्वेऽपि उपस्थितौ विशेषणतानाश्रयत्वस्यैव सत्त्वाद्दोषतादवस्थम्, विशेषणत्वानाश्रयत्वस्य विशेष-
 णत्वमात्राश्रयत्वप्रकारकताःपदार्थीयविषयत्वानाश्रयप्रथमान्तार्थोपस्थितिः कारणमित्यत्र तात्पर्यात् ।

एतेन ‘चैत्र एव पचति’ इत्यादौ चैत्रस्य एवशब्दार्थान्वययोग्यवच्छेदघटकान्यन्वेऽवधेन विशेषणता-
 श्रयतया दोषतादवस्थमित्यपात्तम् । चैत्रे विशेष्यताश्रयत्वप्रकारकतात्पर्यीयविषयताया अपि सत्त्वेन विशेषण-
 त्वमात्राश्रयत्वप्रकारकतात्पर्यीयविषयतानाश्रयत्वस्य भावात् । घटित इति—घटितत्वञ्च—स्वव्याप्यत्वस्वव्या-
 पकत्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वम् । व्याप्यताया व्यापकतायाश्च नियामकः सम्बन्धो विषयित्व-
 रूपः । स्वम्—घटकत्वेन चिकीर्षितम् ।

अयमभावः विषयि = ज्ञानादि । तथाच ‘रामः’ इत्याकारकं यत्र यत्र श्रावणप्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं तत्र
 तत्र ज्ञाने रेफो विषयितासम्बन्धेन वर्तते । रामशब्दोऽपि विषयितासम्बन्धेन वर्तते इति यत्र यत्र रामशब्द-
 स्तत्र तत्र रेफ इति रेफादेर्व्यापकत्वम्, रामशब्दे च व्याप्यत्वम् । व्यापकत्वञ्च—व्यापकतायच्छेदकत्वसम्बन्धेन

दर्पणन्याख्या

ॐ इतराविशेषणत्वैवेति ॐ । प्रथमान्तार्थेतरविशेषणत्वाघटित इत्यर्थः । तथाचेतरविशेषणताज्ञापनार्थविषयकोप-
 स्थितिः कारणमित्यर्थः । एवञ्च, चन्द्र-भोजनादीनां प्रथमान्तार्थत्वेऽपि ह्यार्थसादृश्यजननादिविशेषणत्वाच्च व्यभिचार इति
 भागः । ॐ घटित इति ॐ । तद्विषयकप्रतीत्यविषयः स इत्यविषय इत्यर्थः । तदनिच्छद्वायच्छेदकताकृद्वाद्गततामहविषय
 इति यावत् । इतराविशेषणत्वञ्च = इतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वम् । नातरचैत्र इव पचतीत्यादौ, यत्रे कपोतन्यायेन बोधे
 चैत्रीयं सादृश्यमित्यव्यान्तरयोथाऽभावेन चैत्रस्येतरनिरूपितप्रकारतात्पर्यत्वरूपेतराविशेषणत्वसत्त्वेऽपि ह्यभिः अत्रिशेषण-
 ऽपि विशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वसाम्राज् । तथाऽऽख्यातार्थसद्गुणप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति इतर-
 विशेषणत्वतात्पर्याविषयार्थबुद्धिषिरोप्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्हेनुरिति पर्यवसितोऽर्थः ।

‘चैत्रेण सुप्यते’ इत्यादिभावाऽऽख्यातस्थले, ‘चैत्रकृत् कः स्वापः’ इत्यादिशेषोपाययोक्तविशेषणरूपा उर्यन्वापे तदन-
 ष्वपाद् व्यभिचारपरिहाराय प्रथमान्तेति पदविशेषणम् । यद्येवमपि, ‘चैत्र एव पचति न मैत्रः’ इत्यादावन्वययोग्यवच्छेद-
 रूपैवकारपदायैकदेशेऽन्यत्वे चैत्रस्य विशेषणत्वाच्च तत्र संख्याऽन्यथाऽनुपपत्तिरिति विमान्यते, तदा प्रथमान्तार्थो विशेषण-
 स्वमात्रतात्पर्याविषयत्वेन विशेषणीयः । अत्रनिष्ठोऽस्यापि निवेतो प्रयोजनतामावाद्बुद्धस्थले च चैत्रस्य मुख्यविशेष्य-
 विशेषणत्वाम्ब्यां तात्पर्यनिषेधव्याघ्र सङ्ख्याऽन्यथाऽनुपपत्तिरिति तन्मतनिरूपणं ।

इत्यतिगौरवम् । इदमपि कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे ।

प्रभा

स्वाधिकरणवृत्त्यन्तनाभावीयप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्त्वम् । स्वम् = व्याप्यम् । तथाच—रेफाभाववति घटादिज्ञाने रामशब्दस्याभावेन स्वाभावचदृष्टित्वरूपव्याप्यत्वस्य सत्त्वेन स्व (रेफ) व्याप्यत्वं रामे । स्व (रेफ) व्यापकत्वाभाववत्त्वमपि रामे स्वा (रेफ) धिकरणे राजादिज्ञाने रामशब्दस्य विपयितासम्बन्धेनाभावात् स्वाधिकरणवृत्त्यन्तनाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्यापकत्वस्य रामशब्देऽभावाल्लक्षणसमन्वयः ।

प्रकृते विशेषणत्वमात्राश्रयत्वप्रकारकतात्पर्योविपयीभूतप्रथमान्तार्थोपस्थितेः कारणत्वे उक्ततात्पर्योविपयत्वे घटकत्वम्, उक्तोपस्थितेश्च घटितत्वम् । यत्र यत्र तादृशोपस्थितिज्ञानं तत्र तत्र विपयिता तादृशतात्पर्योविपयत्वमिति तात्पर्योविपयत्वस्य व्यापकत्वम्, उपस्थितेश्च व्याप्यत्वमिति तादृशतात्पर्योविपयत्वव्याप्यत्वस्य, तद्व्यापकत्वाभावस्य च तादृशोपस्थितौ सत्त्वेन स्वव्याप्यवत्त्वव्यापकत्वाभाववत्त्वसम्बन्धाभ्यामुपस्थितौ तादृशतात्पर्योविपयत्वरूपस्येतराविशेषणत्वस्य वैशिष्ट्यसत्त्वेनोपस्थितेर्घटितत्वम् । एवमेव स्वपिशिट्त्वं घटकत्वम्, वैशिष्ट्यञ्च—स्वव्यापकत्वस्य स्वव्याप्यत्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन । उक्तोभयसम्बन्धेन रामादिशब्दरूपघटितस्य वैशिष्ट्यं रेफादिरूपघटके स्वयमूहनीयम् । अतिगौरवमिति—अधिकगौरवमित्यर्थः । इदमपि—प्रदर्शितगौरवमपि । यद्वा, स्वमते परमतापेक्षया लाघवमिदमर्थः । मानमिति—कृतेराख्यातार्थत्वनिर्गमनद्वारा गौरवस्य मानत्वं बोध्यम् ।

ननु चैयाकरणनयेऽपि 'आख्यातार्थाश्रयनिष्ठविशेष्यताभिरुपिप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधमप्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणम्' इति चन्द्रपदार्थस्यापि प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिविपयतया चन्द्रपदार्थस्याऽख्यातार्थोऽश्रयेऽऽन्वयवारणाय प्रथमान्तार्थे इतराविशेषणत्वं विशेषणं देयमित्युभयोः साम्यमिति चेन्न, शाब्दिकमते प्रथमान्तार्थस्य विशेषणतयैवाऽऽख्यातार्थेऽन्वयेनैकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्यापरत्र विशेषणवायोगादिति न्यायादेवेवार्थसादृश्ये विशेषणतयाऽन्वितस्य चन्द्रस्य तत्रान्वयाप्राप्तेरितराविशेषणत्वरूपविशेषणस्यानावश्यकत्वान् ।

दर्पणव्याख्या

ॐ अतिगौरवमिति ॐ । अन्वयलभ्यकृतौ प्राक्कल्पने सहस्रान्वयबोधोपस्थितौ विभिन्नपदजन्यत्वनिवेश एव गौरवम् । प्रथमान्तपदार्थस्य विशेषणत्वमात्रतात्पर्योविपयत्वेन निवेशे स्वतिगौरवमित्यर्थः । ॐ इदमपीति ॐ उपदर्शितकारणकारणभावे दर्शितलाघवमपीत्यर्थः ।

यद्यपि तन्मते भावनान्वयिनी सहस्रान्वयनियमादाख्यातेन भावनाऽविपयकसहस्रान्वयबोधस्य क्षायजननादाव्यानन्वयवृद्धित्वस्य सहस्रान्वयवृद्धित्वव्यापकतया व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्या फले जननीये व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्या अपेक्षणाद् विशेषणत्वमात्रतात्पर्योविपयत्वविशेषणविशिष्टप्रथमान्तार्थोपस्थितिरूपायास्तस्यास्तत्राऽभावादेवोक्तस्यैव धर्मिणाप्रसङ्गेन तद्व्याप्यतये सहस्रान्वयकारणतरवच्छेदककोटायुक्विशेषणप्रवेशाऽवसरः, तथाऽपि कृतिराक्यादिमते उक्तस्यैव तद्व्याप्यव्यापकत्वकारणतयावच्छेदककोटायुक्विशेषणवितरणप्रयुक्तगौरवम् । अस्मन्मते तु प्रथमान्तपदार्थस्याख्यातार्थे विशेषणतयैवान्वयेन चन्द्रादेरेकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्य नैराकार्यज्ञेयाऽपरत्र विशेषणतयान्वयाऽयोगात् तद्व्यापकविशेषणोपादानप्रयुक्तगौरवमित्यभिप्रेत्योक्तम् ॐ इदमपीति ॐ । अधिरमन्वयानुसन्धेयम् ।

कालस्तु व्यापारे विशेषणम्, तथाहि—'वर्तमाने लट्' (पा० सू० ३।२।१२३) इत्यत्रा-
धिकाराद् धातोरिति लब्धम् । तच्च धात्वर्थं वदत् प्राधान्याद् व्यापारमेव ग्राहयतीति तत्रैव
तदन्वयः । नच सहस्ररूपावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शङ्क्यः, अतीतभावनाके कर्त्तरि पचतीत्यापत्तेः,

प्रभा

आख्यातार्थकर्त्रादीनामन्वयं व्यवस्थाप्य तदर्थकालस्याप्यन्वयं व्यवस्थापयति—कालस्त्रित्यादिना—
तच्च=धातुपदञ्च । वदत्=उपस्थापयत् । प्राधान्यात्=धातुजन्यशान्द्रोधो धे कलापेक्षया प्राधान्याद्=विशेष्य-
त्वाद् व्यापारमेव ग्राहयति=बोधयति । इतीति—इतिहेतौ, विशेष्यतया भासमानत्वादित्यर्थः । प्राधान्या-
दित्युक्त्या यन्मते कर्मप्रत्ययस्थले फलस्य प्राधान्यं तन्मते फले एवान्वय इति घनितम्, तन्मते
धातुना फलायच्छिन्ने व्यापारे, व्यापारायच्छिन्ने फले च शक्त्या कर्मप्रत्यये फलस्यैव प्राधान्यात् ।
फलानुत्पत्तिदशायामपि फले वर्तमानत्वारोपेण 'पच्यते' इत्यस्योपपत्तिः । अधिभयणकाले समूहत्वा-
रोपेण 'पचति' इति प्रयोगवत् । नापि 'पचयति' इत्यादिनाः, अतिदिरयमानधर्मविरुद्धस्याश्रयधर्मप्रयुक्तकार्या-
भावस्थाविशेषभावसिद्धत्वात् । व्यापाराविगमे फलसत्त्वे 'अपाचि' इति तु फलस्य सत्त्वेऽपि तदुत्पत्ते-
नोशात् विद्यमानधर्मप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूपभूतत्वस्य फले सत्त्वेनोपपन्नमिति नव्याः । अत एव कर्मा-
ख्यातेऽपि व्यापारविशेष्यक एव बोध इति प्राञ्जः । तत्रैव=व्यापारे एव । तदन्वयः=कालान्वयः ।
कालस्यावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन व्यापारेऽन्वेति । नवेति—समानप्रत्ययोपात्तत्वात् सङ्ख्याया यथा
कर्त्तृकर्मणोरेवान्वयस्तथा कालस्यापि तत्रैवान्वयोऽस्त्वित्यादाकने—सङ्ख्यायदिति—नच धातो-
रित्यस्य वर्तमानत्वे ऽर्थद्वारात्वयेन व्यापारे एवान्वयलाभ इति वाच्यम्, धातोरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेन तादृशा-
न्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात्, आधृतौ मानाभावात् । कर्त्तृदायन्त्रये दोषमाह—अतीतेति—व्यापारविगमेऽपि
कर्त्तृवर्तमानत्वात् ।

दर्पणव्याख्या

अत्राऽऽहुर्नया । लाघवोपर्युहितोक्त्युक्तिकद्वयेनाऽऽपात्तस्य धर्मवाचकवृत्तिदातुत्तरकारकत्वात्कालान्वयकारण-
भावप्रयुक्तगौरवम्, निपादस्यपत्यधिकरणन्यायेनाकिञ्चिन्कर्म, फलमुत्पत्तवान् । किञ्च, चन्द्राद्युपमाने आख्यातार्थमन्वया-
न्वयोपगम आवश्यकः । तत्र तदन्वयाऽनुपगमे सादृश्यप्रयोजकधर्माऽलाभेन वाक्यस्याऽपत्तिरुद्धारणापत्तेः । क्वान्तात्पर्यमौ-
त्तवादी तु सङ्ख्यादीनामयोग्यत्वादेवान्वयेनाऽनतिप्रसङ्गात् । परञ्च, नास्मन्मने दोषभेनोऽपत्तिः । कर्त्तृकर्मणोः सहस्र-
रूपान्च विशेषणतो व्यवस्थाप्य कालस्यापि ता प्रतिपादयति । कालस्त्रित्यादिना । व्यापारे इति । धात्वर्थ-
व्यापारे इत्यर्थः ।

नन्वाख्यातस्य कालशक्तिपरिच्छेदकेषु "वर्तमाने लट्" (पा० सू० ३।२।१२३) इत्यादिषु व्यापारत्वानुपपत्तौपा-
दानात् कथं कालस्य धात्वर्थव्यापारविशेषणत्वस्यतस्तुप्रमाणव्येनैतं सापयति । तयाहीति । तच्च । धातुपदं
वैत्यर्थः । व्यापारमिति । फलव्यापारोभयात्मकमित्यर्थः । 'सत्त्वाम्' इत्याद्यर्थनिर्देशात्, भूयदिसूत्रप्रमाणव्यापेति भावः ।
वदत् । बोधयत् । 'सत्त्वाम्' इतिवच्छता । प्राधान्यात् । धातुजन्यशान्द्रोधो विशेष्यतया भासमानत्वादित्यर्थः ।
व्यापारेमेवेत्येवकारेण फलव्यवच्छेदः । प्राधान्यादित्युक्त्या यन्मते कर्माऽऽख्याते फलस्य प्राधान्यं तन्मते फले एवान्वय
इति घनितम् । आख्यातार्थकालविशेष्यतया बोधयतीत्यर्थः । 'गुणानान्वय परार्थमाह' इति न्या-
यात्, प्रत्ययार्थस्य साक्षात्कृतजन्यबोधविशेष्याऽन्वयिनिर्णयमाहिति भावः । कर्त्तृकर्मणोरिति । समान-
प्रत्ययोपात्तत्वात्सापेक्षेति भावः । पचतीत्यापत्तेरिति । कर्त्तृवर्तमानत्वादिनि भावः । एवममेव ।

अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च । पाकानारम्भदशयां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च । नापि फले तदन्वयः, फलाऽनुपत्तिदशयां व्यापारसत्त्वे, पक्ष्यतीत्यनापत्तेः, पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम् ।

नचाऽऽमवातजडीकृतफलेवरस्योत्थानाऽनुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगाऽऽपत्तिः, परयत्नस्या-

प्रभा

अनापत्तेश्चेति—रुचुरतीतत्वाभावात् । नचेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात् ।

व्यापारे कालान्वयस्वीकारे दोषमाशङ्क्य निराचष्टे—नचामेति—आमो रोगविरोपरतेन जडीकृतम् = स्तब्धीकृतं कनेवरम् = शरीरम् (फले = शुके वरम् = श्रेष्ठम् । 'हलदन्तात्' इति सप्तम्या अलुक्) यस्य तस्येत्यर्थः । उत्थानेति—उत्थानम् = ऊर्ध्वदेशसंयोगतदनुकूलयत्नरूपव्यापारस्य सत्त्वेन तस्य च वर्तमानकालावच्छिन्नत्वेनोत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः । फले कालान्वये तु फलस्य = उत्थानस्याभावात् प्रायः दोषः ।

परयत्नस्येति—यत्नो नाम—चेष्टाजनक आत्मवृत्तिर्गुणविरोधः । तेन सह वक्तृमनस स्वसंयुक्ताऽऽत्मसमवायरूपसन्निकर्षाभावेन अज्ञानात्=मानसप्रत्यक्षाविषयत्वात् । अत्रयोगादिति—शब्दप्रयोगे ज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वात् । चेष्टादिनेति—'हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थो शरीराद्यवयवहस्तादिक्रिया चेष्टा' तथा तदवगतौ परकीययत्नानुमितौ । चेष्टापत्तिरु, तल्लिङ्गिका वा अनुमितिः । तथाहि—'परकीयचेष्टा, यत्नजन्या, चेष्टात्वात्, मचेष्टावत्' इति ।

यदा, 'अयमुत्थानानुकूलयत्नयान्, चेष्टाविरोधवत्त्वात् अहमिव, इति । चेष्टा यदि यत्नाभावेऽपि स्यात्तर्हि तज्जन्या न स्यादिति कार्यकारणभाव एवानुकूलकर्तृकः । आदिना तत्कथनतल्लेखयोः संग्रहः । अन्ये तु तदीययत्नो नोत्थानानुकूलः, किन्तु उत्थानोद्देश्यकः । अत एव 'उत्थानाय यतते' इत्येव प्रयोगः, न तु उत्तिष्ठतीति, अनुकूलवाविरोपस्यैव फलव्यापारयोः संसर्गत्वाभ्युपगमात् । अत एव यागपाकायुद्देश्यककुपडनिर्माण-

दर्पणव्याख्या

ॐ नापि फल इति ॐ

केचित्तु—फलव्यापारयोर्पातोः पृथक्काकी, तयोर्द्वेषविषयभावेनाऽन्वयाऽऽपत्तिः । पृथगुपस्थितयोस्तथाऽन्वयस्योत्सर्गिकत्वात् । तत्तद्गतजन्यतादृशबोधस्य तथाऽन्वयबोधे प्रतिबन्धकारकत्वेनेन तु गौरवम् । तस्मात् फलाऽवच्छिन्नव्यापारे, व्यापारावच्छिन्नफले च पातौ शक्तिः । कर्तृकर्मापेक्षिततत्त्वत्ययसमभिव्याहाराश्च तत्तद्वोधे नियातकः । गौरवञ्च प्रामाणिकत्वाच्च दोषाच्च । इत्थञ्च कर्त्राऽऽल्यते व्यापारस्य प्राधान्यम्, कर्माद्यते तु फलस्य । यदा यस्य प्राधान्यं तदा तस्मिन् कालाऽन्वयः । सुखस्थधातुपदादुभयोरपि प्राधान्येनोपस्थितत्वात्तल्लोकनियमावकाशाः । फलानुपत्तिदशयामारब्धे पाके फले वर्तमानव्यारोधात्, पच्यते इत्यस्योपपत्तिः, एकाऽवयवेषु सप्तम्याऽऽरोपादधिभ्रयणफले पक्ष्यतीति प्रयोगवत् । आरोधे च प्रतीतिरेव मानम् । व्यापारविगमे फलसत्त्वे 'अपापि देवदत्तेन' इत्यादिप्रयोगास्तु भूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वादित्याहुः ।

तदपरे न ह्यमन्ते, पृथगुपस्थितयोस्तथान्ययथोधान्युपगमे नानार्थहर्ष्यादिपदोपस्थितानामवयवार्थानामप्युद्देश्यविषयभावात्पत्तिरतो विभिन्नपदजन्योपस्थितैरेव तन्त्रता तत्राऽनुसर्त्तव्या । तद्वत्त्वाच्च भ्रूते कर्तृ तदन्वयवोधोपादानम् । तादृशफलव्यापारोधात्तुल्यो मानाभावे गौरवञ्च । विनिष्ठधर्मस्य शक्यतापच्छेदकत्वे उक्तप्रयोगागाम् आरोपेणोपपादं प्यगतिरुगतिरिति स्पष्टमेव विवेकिनाम् । एतदनुरोधेन भूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वाऽभ्युपगमे परमतऽनुसृतिरपीति ।

ज्ञानादप्रयोगात् । किञ्चिच्छेदादिना तदवगतौ च, अयमुत्तिष्ठति, शक्यत्पमावात् फलन्तु न जायते

प्रभा

तद्दुलक्रयणादिवशायां न यजति पचतीत्यादिप्रयोगः । कस्तदुद्देश्यकः कश्च तदनुकूलो व्यापार इत्यत्र पृथग्य-
वहार एव शरणात् ।

तदपरे न क्षमन्ते, तथाहि—तदुद्देश्यकत्वस्य तदिच्छार्थानेच्छाविषयत्वरूपत्वेन उपायेच्छायाः फलेच्छा-
धीनत्वात् । उपायत्वञ्च—प्रयोजकत्वमेव । तथाच कुण्डनिर्माणतद्दुलक्रयणादिवशेऽपि यजति पचतीत्यादि-
प्रयोगः स्यात् । तस्मात् साक्षाज्जन्यजनकभाव एव फलव्यापारयोः सम्बन्ध इति तद्दुलक्रयणादीनां परम्परया
षिद्धित्तिजनकत्वेऽपि साक्षाज्जन्यत्वाभावात् तदानीं पचतीत्यादिप्रयोगः । प्रकृते उद्यानानुकूलयत्नस्य
सत्त्वेऽपि कर्तुं निष्प्राप्तिरूपसहकारिकारणाभावाद्दुत्थानानुत्पादेऽपि साक्षाद्दुत्थानजनकस्य यत्नस्य सत्त्वेन
वृत्तिप्रतीति प्रयोगस्येष्टत्वमेव । धात्वर्थत्वेनाप्रगते फलेऽपि साध्यत्वस्य सत्त्वेन उद्देश्यत्वासम्भवात्, सिद्धत्वेन
प्रतीयमानस्येवाद्देश्यत्वदर्शनात् । नच तदानीमुत्थानोद्देश्यकत्वस्य यत्ने सत्त्वेऽपि जनकत्वस्याभावात् साक्षा-
प्रयोग इति वाच्यम्, अधिश्रयणादिकाले जनकतायां असत्त्वेऽपि स्वरूपयोग्यत्वरूपजनकत्वमात्राय पचती-
त्यादिप्रयोगवदुत्तिष्ठतीत्यस्य दुर्वारत्वात् ।

यस्तुतस्तु फलानुकूलयत्नमात्रवाच्यार्थमिप्रायेणोक्तप्रयोगापत्तेराशङ्कः, प्रयत्नशक्तिषेष्टादिसमुदायस्य
धात्वर्थविवक्षायामुत्तिष्ठतीति प्रयोगाभाव इति समाधानम् ।

दर्पणव्याख्या

व्यापारे आख्यातार्थकालाऽन्ये वृष्णमाशङ्क्य निराचष्टे ॥ नचेति ॥ ॥ यत्नसत्त्वादिति ॥ यत्नरूप-
व्यापारस्य वर्तमानत्वेन विषयान्नाशत् । मम तु तदानीं फलाऽनुपत्त्या न तादात्म्ययोगाऽऽपत्तिरित्यर्थः । ॥ अप्रयोगा-
दिति ॥ ननु परयत्नस्य विजातीयमनासंयोगाद्यसम्भवारूपहेत्वभावात्प्रत्यक्षत्वेऽपि चेष्टादिपक्षेण तद्विज्ञेन
वाऽनुमानेन तदवगतोत्तिष्ठतीति प्रयोगाऽऽपत्तिर्दुःसमाधेयैव यासाहस्येष्टापत्या परिहरति ॥ किञ्चिच्छेदिनेति ॥
यत्किञ्चिच्छरीरावपवक्रियेत्यर्थः । ॥ तदवगती ॥ यत्नानुमिति । अनुमानप्रयोगसर्व्वम्—देरदृष्टीयचेष्टा प्रयत्नजन्या,
चेष्टात्वात्, मन्वेष्टावत् । अथवा, अयमुत्थानाऽनुकूलयत्नान्, विजातीयचेष्टावत्त्वात्, अहमित्येति । चेष्टाप्रत्ययोः कार्य-
कारणभावश्च प्रकृतेऽनुकूलकर्तृकः । स्वात्मवाच्येष्टात्वस्य हेतुतानन्तेदृक्त्वसम्बन्धत्वाच्च स्वरूपासिद्धिरिति ।

परे वृक्षापत्तिमन्यथैव परिहरन्ति—तथाहि—आमवातजडीकृतकलेवरप्रयत्नस्यो यानोद्देश्यकत्वेऽपि तद्वनक्याराशोक्त-
प्रयोगापत्तिः । अत एव 'उत्थानाय यत्ने' इत्येव तत्र प्रयोगः । यागपाकाद्युद्देश्यककुण्डनिर्माणतद्दुलक्रयणादिदशापि
'यजति पचति' इत्यादिप्रयोगवारणाय स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकताविशेषत्वैव सम्बन्धताया अस्पृश्यतादिनि ।

तच्चिन्त्यम्, तदुद्देश्यत्वं हि तदिच्छार्थानेच्छाविषयम्, उपायेच्छायाः फलेच्छार्थान्वात् । उपायत्वञ्च
प्रयोजकत्वमेव । कथमन्यथा तत्रेच्छेति, प्रकृते यजतीत्यादिप्रयोगो दुर्वार एव । तस्मात् साक्षाज्जन्यजनकभाव एव फल-
व्यापारयोः सम्बन्ध इत्येषामुपेयम्, तावतीत्येकप्रयोगवारणात् । प्रकृते शक्तिरूपसहकारिकारणभावेन तदनुपत्तापत्ति
सत्त्वेनोद्देश्यत्वस्य तदानीमसम्भवाच्च । एतदभिधेयैव सारकृता, 'उद्यानानुकूलयत्नस्ये' इत्युक्तम् । अत एव पाकानुकूल-
प्रकृतधार्थयत्नस्ये पचतीत्येव प्रयोगोऽन्यथा तु 'पाकाय यत्ने' इति ।

इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात् । एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव, भावनैव प्रधानम् । यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टम्, तथाऽपि 'भावप्रधान-

प्रभा

एवञ्चेति—पूर्वोक्तयुक्तीनामवश्याश्रयणीयत्वे चेत्यर्थः । यद्वा, कालस्यापि विशेषणत्वसिद्धौ चेत्यर्थः । भावनैवेति—धात्वर्थव्यापार एवेत्यर्थः । एवपदेनात्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यनिरासः । ननु भावनाया धात्वर्थत्वे तस्यास्तित्त्वर्थकञ्जादिकम्प्रति विशेषणत्वापत्तिः, 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यं द्रुतस्तयोश्च प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इत्यभियुक्तोक्तेः । नन्वेवं सङ्ख्याकालयोरपि प्राधान्यापत्तिः, तयोरपि प्रत्ययार्थत्वादिति चेन्न, 'क्रियाभेदाद्य कालः स्यात् सङ्ख्या सर्वस्य भेदिका' इति बृहोक्तेः सङ्ख्याकालातिरिक्तप्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यादित्याराहक्यं निराकरोति—यद्यपीति । अन्यत्र = वृजायन्ते ।

भावप्रधानमिति—आख्यातम्=तिङन्तम्, भावप्रधानम्=तिङर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितधात्वर्थनिष्ठविशेष्यताकबोधजनकमित्यर्थः । आख्यातं लक्ष्यम्, भावप्रधानत्वं लक्षणम् । अत्र भावपदेन फलव्यापारयोर्महणमिति कर्मतिङ् फलस्य प्राधान्यमिति मतेऽपि न दोषः । नच कृत्वान्तां भावप्रधानत्वात् तत्रातिप्रसङ्गः, तिङर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिभावात्प्रतिपादकत्वम् आख्यातत्वमिति तदर्थोत् । तेन 'काष्ठैः पाकः' 'पक्त्वा इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । पचति भवति, (पाको भवतीत्यर्थके) 'पर्य मृगो धावति' इत्यादौ च नाप्यासिः । भावप्रधान-

दर्पणव्याख्या

वस्तुतस्तु कृतिरूपव्यापारमाश्रय धात्वर्थविवक्षायासुचित्वेति प्रयोगः । प्रयत्नसामर्थ्यं चेष्टादिघटितस्य तस्य ससु-
दायस्य तद्विषयापान्तु नैति सारकाराशयः, अत एव तदोत्थानाय यतते इति प्रयोगोऽपि सूत्रपाद इति धोष्यम् ।

उपसंहरति ॐ एवञ्चेति ॐ विशेषणमेवेत्येवकारेण तिङर्थस्य विशेषणत्वव्यवच्छेदः ॐ भावनैवेति ॐ धात्वर्थभावनैवेत्यर्थः । अत्राप्येवञ्चेन फलस्य तिङर्थकप्रादेश्यव्यवच्छेदः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरेति श्रुत्यतिविरोधननाहते ॐ यद्यपीति ॐ । ॐ अन्यत्र ॐ पक्षोत्पादौ । ॐ दृष्टमिति ॐ तथाच प्रकृत्यर्थभावनायाः प्राधान्योपगमे तद्विरोध इति भावः । ॐ भावप्रधानमिति ॐ नामाऽऽख्यातपदसंगनिपातभेदेनोद्दिष्टं चतुर्विधं पदं प्रकृत्य नामाऽऽख्यातलक्षण-
प्रतिपादकं इमे धार्ये । अत्राऽऽख्यातं भावप्रधानमिति योजना । यथाश्रुते यच्छब्दयोगः प्राथममित्याद्युद्देश्यलक्षणम्

इत्यभियुक्तोक्तेः, तादृशोपे प्राह्निर्दिष्टस्योद्देश्यतया विवक्षितायांश्यानाम् । अत एव 'दृष्टिमान्दस्य प्राह्-
निर्देशो मन्नाथार्थः' इत्याऽऽश्रुतेः सङ्घटते । एवमनेऽपि । भास्पातत्वाऽऽश्रुते प्रधानमायायमनिपादकत्वफललक्षण-
तापव्यापारणाद्य लक्षणवाक्याच्छब्दमयादिषा प्रकृतपदद्वयार्थमिदस्याऽधिकस्य भावेऽपि न क्षतिः । लक्ष्यताऽऽश्रुतेऽप्य
तिङन्तव्यवस्थाऽऽख्यातत्वम् । 'आख्यातमाख्यातेन' इत्यादौ तत्रैवाऽऽख्यातपदस्य धारण्यवधारणात् । 'भावकालकारक-
सङ्ख्याप्रत्ययोऽर्था भास्पातत्वं, तत्र भावः प्रधानम्' इति प्रकृतनिरुक्तमाप्याय । एतेन तिङः प्रधानभावाद्यवस्थास्य
प्रतिपादकमेव तदिति वदन्तः प्रयुक्ताः ।

तच्छब्दप्राप्तस्य भावादिषु प्रत्ययैकदा लिटा प्रतिपरान्तात्प्रमवयाद्य । भावत्वं निष्पादत्वम् । गतः कर्माऽऽख्या-
तस्य फलवितोत्पन्नव्यवस्थायादिमते तत्राऽऽश्रुतेः । प्रधानप्रतिपादकत्वस्य नाममात्रे, भावप्रतिपादकत्वस्य भुक्तव्यादि-
नान्यत्र निष्पादकत्वस्य निहितगुणात्तम् ।

प्राधान्यमोपस्थितान्तात् स्वरवाचकमहतिप्रत्ययार्थनिरूपितमेव । नानः 'काष्ठैः पाकः' इत्यादौ 'प्रत्ययार्थं इत्यनेन'

माख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति (नि० अ० १ ख० १) निरुक्तात्, भूवादिसूत्रादिस्य-
क्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते ।

प्रभा

त्वमात्रन्तु न लक्ष्णम्, अत्र्याप्यतिव्याप्तिदोषप्रस्तन्यात् ।
सत्त्वप्रधानानीति—नामानि सत्त्वप्रधानानि । नामानि लक्ष्याणि, सत्त्वप्रधानानीति लक्ष्णम् । तत्र नामानि कृदन्तप्रकृतिकविभक्त्यन्तानि । यद्वा, उपसर्गनिपातभिन्नानि सुधन्तानि । अत एव 'नामाख्यातोपसर्गनिपाताः' इति पदचतुष्टयविभागः सङ्गच्छते । सत्त्वम्=द्रव्यम्=लिङ्गाद्यन्वयि, तन्निष्ठमुख्यविशेष्यताकार्योपस्थापकम् । मुख्यविशेष्यतानिवेशाच्च 'पचति' इत्यादौ तिङन्ते आश्रयत्य-सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपिततिङ्गर्थ-कर्त्रादिनिष्ठविशेष्यताकबोधजनकत्वसत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः ।
निरुक्तादिति—निरुक्ते हि 'चत्वार्थ्याहुः पदजातानि—नामाख्यातोपसर्गनिपाताः । 'सत्त्वप्रधानं नाम गवप्रधानमाख्यातम्' इत्युक्तम् । आख्यातम् = तिङन्तम्, न तु तिङ्मात्रम्, अत एव तन्निरुक्तभाष्ये 'भावकाल-कारकसङ्ख्याश्रवणरोऽर्था आख्यातस्य, तत्र 'भावः प्रधानम्' इत्युक्तिः सङ्गच्छते । एतेन 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्ते भावपदेन भावनाऽपरपर्याया कृतिरेवाभिधीयते । तस्याश्च प्रथमान्तपदासमभिध्याहारे प्राधान्यसत्त्वेन तिङ्गा कृतेरभिधाने नैयायिकानामपि उक्तनिरुक्तन्न विरुद्धत इत्यपास्तम्, कारकस्याख्यात-वाच्यत्वबोधकनिरुक्तभाष्यविरोधान् ।
भूवादिसूत्रादिस्थेति—तत्र हि 'का तर्हि इयं वाचोयुक्तिः' 'पचति भवति' 'त्वं पचसि भवति' 'पद्यति

दर्पणन्यास्या

प्रकारानिरूपितविशेष्यताशास्त्रिनोऽधजनके प्राकादिनाम्पतिप्रसङ्गः । नवीसर्गिकैकवचनान्तभावविहिततत्प्राप्तनानाति सः, तथाच तिङ्बोधोपार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानात्पर्यप्रतिपादकत्वं तत् पर्यवस्यति ।
इतराविशेष्यत्वरूपं तु न तत्, पचति भवतीत्यादिवाच्यधटक्यच्यापार्थक्रियायां तदसत्त्वेन पचतीत्याख्यातेऽ-
यापतेः । क्वः पूर्वकालार्थकत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वाच्चोक्तलक्षणस्यालक्ष्येऽतिप्रसङ्गः । "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाराने" इति भाष्येण, पाक इत्यादाविव तस्य सत्त्वाऽतिद्वेषेन साध्यत्वरूपभावत्वाऽभावत्वादेव नाऽतिप्रसङ्ग इति तु न सत् । यतः तत्रागत्यान्वात्पायकम्याकरणसूत्या यद्कृद्भ्रंभावे लिङ्गाद्यन्वयेऽनुभवसिद्धतस्मिन्नेव तदतिदिश्यते । यथा पाक इत्यादौ पचन्मात्रे । क्वार्थे तु लिङ्गाद्यन्तुभवेन तत्र तदतिदेशविषयस्यान्याप्यत्वात्, अव्ययकृतेन तस्य धापर्यान्तुपादक-त्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

तथाच भावप्रधानकचं तिङ्गर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशास्त्रिभावप्रतिपादकत्वं पर्यवस्यति । एतेन, पचति भवतीत्यादिवाच्यधटकाऽऽख्यातसंग्रहाय क्वचित् क्रियान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेष्यतासमाभावत्वं तत् । पचापार्थक्रियाया भवत्वर्थविशेष्यत्वेऽपि क्वचित्तदसमभिध्याहारे विशेष्यतयैव भागान्न तत्रातिप्रसङ्ग इत्युक्तं निरस्तम् । उक्तापेक्षया समाच-पदितत्वेनास्य गुरुत्वात् । अप्रिमलक्षणे प्राधान्यस्य विशेष्यत्वरूपस्यैव वक्ष्यमाणत्वाऽऽपि तस्यैव न्याय्यत्वात् । तत्र 'भावप्रधानम्' इति भाष्येण मनुकार्यस्यैव लभ्यात् ।
सत्त्वप्रधानानीति ॐ अत्रापि पूर्ववद्वेषयविशेष्यभावकल्पना । लक्ष्यतावच्छेदकं च वृदाद्यन्तमृत्तिकवि-भक्त्यन्तत्वरूपं नामभवम् । प्रकृतिः, प्रत्ययः, विभक्तिरित्येतन्नानि, सत्त्वा, द्रव्यम्, लिङ्गम्, संख्या, च नामार्थ इति तद्भाष्यात् । 'क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानं नाम । यतः क्रियां प्रवृत्तिश्चावचे-किं करोति १, पचतीति । द्रव्यं पृष्टः कृताऽऽवचे-कृतेरो देवदत्तः, पा पाचक' इति 'प्रसंगायाम्' इति सूत्रस्यनहामाष्याच्च । तत्र कृते पच्य तज्जहृत्किमुपन्तेनेयर्गः । कृता द्रव्या-

अपिच, आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः सममभेदान्वयात् प्रथमान्तस्य प्राधान्या-

प्रभा

भवति' इति सैषा वाचोयुक्तिः पच्यादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्रो भवन्ति' इत्युक्तम् । अत्र 'पचति भवति' इत्यस्य पाककर्तृका भवनक्रिया, 'त्वं पचसि भवति' इत्यस्य त्वदभिन्नाश्रयनिष्ठपाकाभिन्नाश्रयिका भवनक्रिया, 'पच्यति भवति' इत्यस्य च भविष्यत्कालिकपाकाभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति बोधः । प्रथमान्तार्थस्य मुख्यत्वे तु उक्तबोधसिद्धिः । 'त्वं पचसि भवति' इत्यत्र भवसोत्यस्यापत्तिश्च, युष्मदर्थस्यैव प्राधान्येन भवतिक्रियायाः कर्तृत्वापत्तेः । मन्मते तु पाकक्रियाया एव प्राधान्यात् 'भवति' इति प्रथमपुरुषोपपत्तिः । नच 'पच्यति भवति' इत्यसम्भवः, भविष्यत्कालिकपाकक्रियाया वर्तमानकालिकभवनक्रियायाः कर्तृत्वासम्भवादिति वाच्यम्, भविष्यन्ती पाकक्रिया सूक्ष्मरूपेण भवतीत्यर्थान्तं, बौद्धभविष्यत्पाकक्रियायास्तदानीमपि सत्त्वाच्च ।

अत्रेवं बोध्यम्—कालकर्त्राद्विनिरूपिता या शक्तिः सा निरूपकतासम्बन्धेन कालाद्यर्थे आश्रयतासम्बन्धेन च लट्त्वाद्यवच्छिन्ने शब्दे । तत्र वर्तमानत्वम्—न 'प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाधिकरणदिवसादिकालवृत्तित्वरूपम्', व्यापारविगमेऽपि तद्दिनमादाय 'पचति' इत्यस्यापत्तेः । किन्तु 'पचति' इत्यादिशब्दप्रयोगाधिकरणकालवृत्तित्वरूपमिति न गतदिनमादाय 'पचति' इत्यस्य प्रयोगः । एवं विद्यमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वस्वरूपातीतत्वे, वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूपे भविष्यत्त्वे च तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणकालवृत्तित्वरूपमेव वर्तमानत्वं ग्राह्यम् । एवं 'पचति' इत्याद्याख्यातजन्या या वर्तमानत्वप्रकारिका क्रियाविशेषिक्या प्रतीतिशब्दीया या पचतीत्यादिशब्दप्रयोगाधिकरणकालवृत्तित्वरूपता तादृशविषयताश्रयक्रियात्वं वर्तमानकालिकक्रियात्वम् । अत्र एव पाकाग्निबुत्तेऽपि कर्तरि तदोच्यन्त्यापारे वर्तमानत्वभ्रमेण 'पचति चैत्रः' इति व्यवहारस्योपपत्तिः । भूतत्वादिघटकवर्तमानत्वस्य ध्वंसप्रागभावयोरन्वयः । वर्तमानत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकप्रतीतिविषयताया वर्तमानकालिकत्वादेव कृष्णजन्मादिवरणे 'श्रीकृष्णो विहरति' इत्यादिप्रयोगाणामुपपत्तिः ।

एवञ्च भविष्यत्त्वादिघटकवर्तमानत्वमाप तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणज्ञानवृत्तित्वप्रकारकज्ञानविषयत्वरूपं बोध्यम् । तेन भविष्यत्पाकाभावेऽपि पच्यतीति प्रयोगसिद्धिः । ननु न्यायादिभेदेऽपि प्रथमान्तपदासमभिध्याहारे प्रत्ययार्थकृतिरूपभावनायाः प्राधान्यस्यानुभवसिद्धत्वात् पूर्वोक्तनिरुक्तभाष्योपपत्तिर्भविष्यति । एव भूषादि-सूत्रस्य भाष्यस्यापि भवनक्रियाकर्तृविक्रियतनुकूलन्यायपारातुकूलकृतिरित्यर्थोऽश्रययेन विरोधाभाव इत्यत आह—

श्रापचेति ।

अभेदान्वयादिति—तिरुर्थोऽश्रयस्य प्रथमान्तार्थे मृगादावभेदेनान्वयादित्यर्थः । अभेदान्वयोसिः स्व-

दर्पणव्याख्या

ऽभिधानेऽपि, 'न केवलः' इति न्यायेन केवलस्य प्रयोगाऽनर्हत्वात्, निरुक्तभाष्यस्यविभक्तिपदस्वारस्याच्च । व्युत्पत्तिप्रसङ्गस्य चेदम् । नातोऽप्युत्पत्तिपक्षे नामाऽऽविद्यतिप्रसङ्गः ।

लक्षणमाह ॥ सत्त्वम् = द्रव्यं बह्यमाणलक्षणं तत्प्रधानं यत्रेति विग्रहाह्निर्ज्ञादिनिष्ठप्रकारानिरूपितविशेष्यतासाध्यैः प्रतिपादकत्वं नामलक्षणमित्यर्थः । विशेष्याऽर्थकत्वस्य निपाताऽऽव्ययतादावतिप्रसक्तत्वाच्च तद्व्यतिरिक्तप्रकारानिरूपितत्वस्य प्रतिपादकत्वं प्रकाशानिरूपितत्वान्तं विशेषणम् । व्यक्तिबोधस्य धर्मविषयकत्वनिषेधेन जातिप्रकारानिरूपितत्वस्य प्रतिपादकत्वापत्तौ नानात्वम् । लक्ष्यतावच्छेदकाऽनामान्तेषु यादृच्छेदकेष्वतिप्रसङ्गस्तु लक्षणे तद्व्यतिरिक्तत्वविशेष्यतेनैव पदरणीयम् । एवं धात्वर्थान्नुवाद्कप्रत्ययान्तेष्वप्रसङ्गोऽपि लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनैव परिहार्यः । तत्र नामत्वन्वयवहारे-स्वाद्यन्तन्निबन्धनो भाग इति तद्भावः । उपसर्गादिलक्षणं तु भक्ष्यते । ॥ भूषादोति ॥ ।

पत्तिः । तथाच, 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र भाष्यसिद्धेरुवाक्यता न स्यात्,

प्रगा

वासनाभिप्रायेण, तन्मते एव तिष्ठ आश्रयार्थकत्वात् । नैयायिकनये तु कृतिरेव तिष्ठत्यर्थः । तस्याश्चाऽऽश्रयतासम्बन्धेन, समवायसम्बन्धेन वा प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । उभयमतेऽपि भाष्यसिद्धेरुवाक्यत्वानुपपत्तिरस्येव ।

तथाहि—'कर्माणां यमभिप्रैति' (१-४-३२) इति सूत्रे क्रियाप्रहणमपि कर्त्तव्यम्, इहापि यथा स्यात् 'श्राद्धाय निगर्हते' 'युद्धाय संनहते' 'पत्ये शेते' इति, तत्तर्हि वक्तव्यम्, न वक्तव्यम्, कर्मं नियां हि नाम लोके कर्मैत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्यसि । किं कर्मं करिष्यसीति, एवमपि कर्त्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कर्मसम्प्रत्ययो भवति । क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्मं । न सिद्धयति । 'कर्तुरोरिसततमं कर्म' इत्युच्यते । कथन्नाम कर्मसम्प्रत्ययो भवति । क्रियाऽपि क्रियया ईप्सिततमा भवति । कया क्रियया ? संदर्शनक्रियया प्रार्थयति क्रियया, आध्यवस्यति क्रियया च' इत्युक्तं भाष्यकृता । एवञ्च 'सन्दर्शनक्रियया' इत्युक्तया धारनक्रियायाः दर्शनक्रियाम्प्रति कर्मत्वमुक्तप्रायमिति 'पश्य मृगो धावति' इति वाक्यं मृगानृकधावनकर्मकदर्शनपरत्वेन भाष्यकृतामभिप्रेतमिति प्रतीयते । तदुक्तं हरिणाऽपि—

'सुषन्तं हि यथाऽनेकं तिष्ठन्तस्य विशेषणम् ।

तथा तिष्ठन्तमप्याहुस्तिष्ठन्तस्य विशेषणम् ॥' इति ॥

न तु भाष्यकृता 'पश्य मृगो धावति' इत्यस्यैकवाक्यत्वं कुत्रापि कथंठरवेणोक्तम् । तदुक्तं भाष्यसिद्धेति । रक्वाफ्यता न स्यादिति—वायमते धावनानुकूलकृतिमान्मृगाः, 'दर्शनाश्रयत्वम्' इत्येव बोधः स्यात् । धावनस्य कृती विशेषणतया 'एकत्र विशेषणत्वेनान्वितस्यापरत्र विशेषणत्वायोगात्' दर्शनविशेषणता न स्यादित्येकवाक्यताभङ्गः स्पष्ट एवेति भावः । पदयोरेकवाक्यत्वञ्च—'साक्षात् परम्परया वा स्वार्थान्वितापरार्थबोधकत्वसम्बन्धेन परस्परविशिष्टत्वम्' ।

यद्वा, 'स्वघटकमुख्यविशेष्यतायोग्यक्रियाविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यायविशेष्यतावत्पदविशिष्टभिन्न यन्मुख्यविशेष्यतायोग्यक्रियाविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यायविशेष्यतावत्पदं तादृशपदद्वयाप्यदितत्त्वे सति परस्परनिरूप्यनिरूपकभावानामपन्नविषयताप्रयोजकपदाप्यदितत्त्वमेकवाक्यत्वम्' । पदवैशिष्ट्यञ्च—रघुत्वात्पुर्णमत्त्व—रघुप्रयोज्यविषयताप्रयोजकत्वैतदुभयसम्बन्धेन । 'देवदत्तो ग्रामं गच्छति' इत्यत्र मुख्यविशेष्य-

दुर्पणव्याख्या

इत्थं हि तत्र भाष्यम्—'का तर्ह्येवं वाचोयुक्तिः 'पचति भवति' 'स्वं पचति भवति' पश्यति 'भवति' । सैवा 'वाचोयुक्तिः', पचादिक्रिया भवतिक्रियाया कर्म्यं भवन्ति' इति । तेन चाऽऽहत्सैव पचादर्थक्रियाकर्त्तकभवनक्रियाया' प्रधान्यं प्रतिपाद्यते । धात्वर्थक्रियाया भाष्यतात्पर्यविशेषणत्वानुपपत्तेः तु स्वस्वार्थविरुद्धत्वेन पदार्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वये नैराकारद्वयेण भवत्यर्थक्रियायामाख्यातार्थविशेषणवचनद्विक्रियाणामन्वयाऽसम्भवेन तद्विरोधोऽप्रविरोध एव स्यादिति भावः । सूत्रादीत्यादिना 'ग्रहोसायाम्' इति सूत्रप्रतिपत्तिः ।

ननु "भावप्रधानमाख्यातम्" इति निरुक्तेन तिष्ठन्ते भावनाऽपरस्परव्यापनाप्रधान्यं प्रतिपाद्यते । सा च नैयायिकमते कर्त्राप्यते कर्त्तृत्वं कृतिः, कर्माख्याते कर्मत्वं फलम्, तन्निरूपिताऽऽश्रयत्वं वा । तैः सहशुश्रूषाकालातिरिक्ताऽऽख्यातार्थस्य भावनापदद्वयपदैश्वर्यवोगमात् । भावाऽऽख्याते तु धात्वर्थव्यापार एवाऽनुवादकत्वात् तदाख्यातस्य । प्राधान्यं च तस्याः प्रकृत्यर्थविधानम् ।

श्रामान्प्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्या कर्त्तृत्वमिति चर्त्ता मीमांसकानामेतदपि भाष्यं मूलम् । तत्र लडाघर्ष-

प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशेषस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः ।

प्रमा

एतयोर्ग्यक्रियाविषयकबोधजनकत्वप्रकारकं तात्पर्यम्—‘गच्छतिपदं मुख्यविशेष्यतायोग्यगमनक्रियाविषयक-
बोधकम्भवतु’ इत्याकारकतात्पर्यायविशेष्यतावत्पदं गच्छतिपदं तद्विशिष्टं पदन्तदेव । यतः स्व (गच्छति) वृत्तिरानुपूर्वी गच्छतिस्वरूपा तद्वत्त्वं तत्रैव गच्छतिपदे एव । स्व (गच्छति) प्रयोज्यविषयता गमननिष्ठा तत्प्रयोजकत्वमपि तत्रैवेति गच्छतिपदविशिष्टं गच्छतिपदमेव, तद्विन्नं मुख्यविशेष्यतायोग्यक्रियाविषयकबोध जनकत्वप्रकारकतात्पर्यायविशेष्यतावत्पदं ‘पचति देवदत्तः’ इतिवाक्यघटकं पचतिपदं तादृशपदद्वयाघटितत्वं ‘देवदत्तो ग्रामं गच्छति’ इत्यस्य । स्वघटकपदप्रयोज्यविषयत्वानिरूपितविषयताप्रयोजकं पदं घटादिपदं तद-
घटितत्वमपि ‘देवदत्तो ग्रामं गच्छति’ इति वाक्ये ।

‘ओदनं पच तव भविष्यति’ इत्यस्य तु नैकवाक्यत्वम्—पचपदविशिष्टं पचपदं तद्विन्नं भविष्यतिपद-
भिति तादृशपचपदभविष्यतीतिपदद्वयघटितत्वमेव तत्र । ‘ओदनं पच तव’ इत्यस्यापि नैकवाक्यत्वम् । स्वघटक-
पदप्रयोज्यविषयत्वानिरूपितविषयताप्रयोजकं पदं स्वपदं तदघटितत्वं तत्र नास्तीति । ‘पश्य मृगो धावति’
इत्यत्रैकवाक्यत्वमुपपन्नम्, धावनक्रियायां तादृशतात्पर्यायविशेष्यता नास्तीति तादृशं पदं पर्यपदं तद्विशिष्टं
तदेव तद्विन्नं तादृशं पदमुदासीनं न तु धावतिपदम्, तदर्थस्य दर्शनाक्रियायां विशेषणत्वान्मुख्यविशेष्यत्वाभावान्
एवं ‘पचति भवति’ इत्यादावप्येकवाक्यत्वं बोध्यम् । विच्छिद्यपाठे साकाङ्क्षत्वे सति एकार्थं (परस्परनिरूप्य
निरूपकभावापन्न) प्रतिपादकत्वमेकवाक्यत्वमित्यर्थकम् ‘अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षत्वेद्विभागे स्यात्’ इति
जैमिनिस्मृतमपि तदर्थकमेव ।

प्रथमान्तमृगस्येति—प्रथमान्तमृगपदेनोपस्थितस्येत्यर्थः । एतेन प्रथमान्तरयानन्वयादिदमसङ्गत्वमित्य-
पास्तम् ।

द्वितीयापत्तेरिति—धावनजनककृतिमान् मृगकर्मकदर्शनाश्रयस्त्वमित्यर्थे ‘पश्य मृगं धावति’ इति

दर्पणव्याख्या

कालान्वयोपगमे तु तदपेक्षमपि । उक्तभाष्येऽपि क्रियापदार्थस्तरसमत्वभावनैव । अत एव “क्रियां पृष्टतिष्ठाऽऽपे”
इत्येवोक्तम्, न तु तिष्ठन्तेनेति ।

हृत्पादिरूपभावनया आख्यातार्थत्वे मानं तु भूवादिसुप्रसङ्गम् “कथं ज्ञापतेऽयं प्रकृत्यर्थं अयं प्रत्ययार्थः” इति प्रषट्-
केऽन्वयस्यतिरेक्यामां शक्तिः आहकम्—“इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दं ध्रुयते, पचन्नाद्व्यकारान्त अतिश्वप्रत्ययः । ध्रुयते प्रत्य-
यार्थोऽपि कश्चिद् गम्यते, विच्छिन्ति”, कर्त्तृत्वम्, पृक्त्यम् । ‘पठति’ ह्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्यथी ।
पच्छन्दो हीयते, पदनाद उपजायते, अतिशब्दशान्त्वथी । अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्यथी । विच्छिन्ति
हीयते, पठिक्रियोपजायते, कर्त्तृत्वमेकत्वं शान्त्वथि । तेन मन्वामहे यः शब्दो हीयते तस्याऽज्ञावर्षो योऽर्थो हीयते, “
शब्द उपजायते तस्याऽज्ञावर्षो योऽर्थ उपजायते, यः शब्दोऽन्वयो तस्याऽज्ञावर्षो योऽर्थोऽन्वयो” इति भाष्यम् । तत्राऽं
प्रत्ययस्य कैश्चित्पूर्वार्थं बडयनाद्, अतिश्व प्रत्यय इत्युक्तमिति कैयटः । ‘पश्यते’ ‘पश्यते’ इत्यादावप्युक्तान्त्वयस्यतिरेकोदो
कर्मत्वस्याप्याख्यातार्थत्वं न्यायसाम्यात् सत एवाऽवधार्यते । किञ्च, भावप्रधानम्” इति निरर्थं तद्भाष्यस्यारसत्त्वं सक
कारकसङ्गत्यापि विशिष्टभावनया धारणार्थत्वमाश्रित्य प्रकृतम् । अत एव, नामपृष्टगणनिर्वचनेन कारकस्य तत्र नामार्थेनोत्ते
स्य धातुस्यत्येन नामार्थेनाभावादिति तद्व्याख्या ।

नच रूपसुप्रसङ्गमात्रमात्राभ्याम् क्रियाया एकत्वस्येऽपि द्विशब्दाऽऽसिद्धे मानाऽभावान् कथं तपोषसप्ततिरिति

दर्पणन्यास्या

तदर्थस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव तत्प्रसारात् । न्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिहात् । आख्यातार्थकर्तुरेवामधात्वर्थत्वेन “नामार्थधात्वर्थत्वयोः” इति श्युत्पत्तिविषयताया अप्यनावात् ।

नच तवापि चैत्रस्य पाकानुकूला कृतिरिति ‘चैत्रस्य पचति’ इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, पच्यर्थस्य नामार्थसाकृद्भक्षतयाऽऽख्यातार्थकृतेष्व प्रथमान्तार्थसाकृद्भक्षतया परस्परकाङ्क्षाविरहात्, “गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानाम्” इत्यादाविव पाकादिसम्बन्धितया चैत्रादिविवक्षयां पञ्चमप्रयोगस्य सर्वैरेवोपगमाच्च । तस्माद्भावार्थक्रियाया आख्यातार्थ प्रति प्राधान्ये निरुक्तमानोपन्यसनं मुधैवेति कोविदो विष्वाङ्कुर्वन्तु ।

पचतिभवतीत्यादी पाकानुकूलाऽऽख्यातार्थकृतौ भावनाधयत्वरूपभवतीति तिङन्ताऽर्थभावनाऽन्वयोपगमेन पाकविशिष्टकृतौ भवमकत्त्वेऽवगते तद्विशेषणपच्यर्थक्रियायामपि तल्लाभात् ‘पचादयः क्रियाः भवतिक्रियायां कर्त्वी भवन्ति’ भाष्यस्यादिपदस्य हेतुपरतया तेन व्यापाराऽर्थरूपचादिशब्दस्य समाप्ते पच्याद्यर्थहेतव क्रियाः कृत्यात्मकक्षयात् भवमक्रियानिरूपितकत्त्ववत्यौ भवन्तीत्यर्थस्य तस्माल्लाभाद् वा तादृशैकवाक्यत्वस्याऽस्मान्भिरभ्युपगमात् भूवादिसूत्रस्थ-भाष्यविरोधोऽपि । तादृशभाष्यग्रामाण्यादेव च भवन्गते भात्वर्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितेहेतुत्ववन्मन्मतेऽप्याऽऽख्यातार्थ-भावनाप्रकारकबोधे तिङ्जन्मभावनोपस्थितेरपि विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य कल्प्यतयोक्तैकवाक्यत्वस्य सूत्रपादत्वात् ।

नचोक्तबोधाम्युपगमे आख्यातेन कर्त्तुरेवोधान्यैत्रादिपदोत्तरं कृत्याऽऽपत्तिरिति वाच्यम्, तादृशप्रथमान्तार्थ-प्रकारकबोधे विशेष्यतया तिङ्जन्मोपस्थितेहेतुतया तस्यां चैत्रस्याऽऽधेयतासम्बन्धेनाऽन्वयाभ्युपगमेन मुख्यविशेष्यत्वैव तन्नातेन आध्रयातिरिक्तो विशेषणतया कृत्याध्रयबोधनरूपस्याभिधानस्य तत्र सत्वात् कृत्याऽऽधेयत्वसम्भवात् ।

नच चैत्रः पचतीत्येतावन्मात्रप्रयोगोऽपि चैत्रस्याऽऽधेयतासम्बन्धेनान्वयाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्, प्रथमान्ताऽर्थप्रकारकबोधे तिङ्बोधविशेष्यतापक्षभावनोपस्थितेहेतुत्वस्यापि कल्पनेनोक्तदोषाप्रसक्तेः ।

नच चैत्रे पाकानुकूला कृतिरित्यत्र चैत्रः पचति भवतीत्यादी सप्तम्याऽऽपत्तिदुर्बरेवेति वाच्यम्, धात्वर्थविशेषण-भूताधेयत्वस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव सप्तमीविधानात्, एवमाधेयत्वस्य प्रकारतयाऽविवक्षणाच्च । इदं चाख्यातार्थकृतिसुख्यविशेष्यत्वबोधमभिप्रेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु, चैत्रः पचति भवतीत्यादी प्रथमान्तार्थविशेष्यकनोषाम्युपगमेऽपि नैकवाक्यताक्षतिः, भवमकत्त्वाऽन्वितया एव पाकविषयकभावनायाश्चैत्रादे प्रकारतया भानसम्भवात् ।

एतेन कृतिविशेष्यत्वबोधाम्युपगमे प्रथमान्तार्थप्रकारकबोधे तिङ्बोधभावनोपस्थितेहेतुत्वकल्पने गौरवमिति दूषणम-ह्यनकम्, विशेषणतयैव तदन्वयाभ्युपगमादित्यख्येराह ॐ अपिचेति ॐ । ॐ अमेदान्वयादिति ॐ इदं च तन्मतेऽपि कर्त्ताख्यातार्थ इति स्वोच्चासनाऽनुसारेण । नैयायिकमते तु कृतेराख्यातार्थतया तस्या आध्रयत्वेनैव प्रथमान्तपदाऽर्थ-ऽन्वयादित्यवधेयम् ।

ॐ भाष्यसिद्धेति ॐ “क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म, क्रियाऽपि हि क्रियेऽपि भवति, कया, सन्दर्शतप्रार्थनार्थ-क्रियया” इति “कर्मणा यम्” इति सूत्रस्य भाष्यसिद्धेयर्थः । स्वमते धावनाऽनुकूलकृतिमान् मृग इत्यावान्तरबा-ध्यायबोधस्य तत्र जायमानत्वेन धावनस्य कर्मरूपत्वतया विशेषणतयाऽन्वयाऽन्वये नैराकाङ्क्षेण दर्शने कर्मतयाऽन्वयाऽपी-गात् । किन्तु धावनाऽनुकूलकृतिमान् मृगो दर्शनाध्रयत्वमित्येव बोध एतद्व्यः । एतन्नैकमुपस्थितोप्येकबोधजनकत्वरूपैक-धात्वयत्वाऽन्वयात् तद्विरोधो दुर्भार इति भावः ।

अतु धावनाऽनुकूलकृतिमन्मृगस्यैव कर्मतया इदर्थेऽन्वयात्कृत्योऽत आह—ॐ प्रथमान्तेति ॐ । ॐ कर्मत्वा-पक्षादिति ॐ कर्मत्वेन प्रकारतयाऽविवक्षयाः । कर्मतासम्बन्धेन मृगस्य दर्शनक्रियायामन्वयत्वस्यसम्भवी, “नामार्थधा-त्वर्थयो” इति श्युत्पत्तिविरोधात्, यस्यामाणाद्वितीयाऽऽपादन्विरोधाच्चेति भावः । ॐ द्वितीयापचोरेति ॐ कर्मणोऽ-तिङान्तिगणानेन अन्तिगणित्वात्कार्त्वीय “कर्मणि द्वितीया” इत्यस्य जागरूकत्वादिति भावः ।

नचैवमप्रथमासामानाधिकरण्याच्छतृप्रसङ्गः, एवमपि द्वितीयाया दुर्बारेत्वेन 'पश्य मृगः' इत्यादि-
वाक्यस्यैवाऽसम्भवापत्तेः ।

नच पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्यम्, वाक्यभेदप्रसङ्गात्, उत्कटघावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शन-
कर्मतयाऽन्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात्, आध्याहारेऽनन्वयापत्तेश्च ।

प्रभा

वाक्यस्यैव सम्भवेन तादृशवाक्यस्यैवासिद्धिरित्याशयः । चैयाकरणमते तु न द्वितीयापत्तिः, घावनस्यैव कर्मतया
तद्वाचकघातोरप्रातिपदिकत्वात्, मृगस्याकर्मत्वाच्च । घावनस्य च कर्मतानिरूपकत्वसम्बन्धेन दर्शनेऽन्वयः ।

ननु वार्तिकमतेऽपि न द्वितीयापत्तिः, घावनक्रियाविशिष्टमृगस्यैव कर्मतया मृगशब्दस्य तादृशविशिष्टावाचक-
त्वेन कर्मावाचकत्वात् । नच विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया शुद्धस्यापि कर्मत्वेन दोषतादवरय्यम्, ज्ञानार्थक-
घातुसमभिव्याहारे कर्मत्वस्य विषयतारूपतया प्रकृते घावनविशिष्टमृगत्वावच्छिन्नविषयताया एव कर्मतात्वेन
मृगशब्दस्य तदप्रयोजकत्वात् । अत एव

'श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभाः ।'

'जानामि सीता जनकप्रसूता ।'

इत्यादिषु सीताशब्दादुत्पत्तिशब्दाच्च न द्वितीयेति चेन्न, नीलगुणविशिष्टपदादेः कर्मत्वविवक्षायां
'नीलं घटमानय' इत्यादौ द्वितीयानापत्तेः । नचेष्टापत्तिः, 'अनभिहिते' (२-३-१) इतिसूत्रस्यभाष्यपिरोघात् ।
वत्र हि 'अभिधानञ्च प्रायेण तिङ्कृतकद्वितसमासैः' इति परिगणनाभावे भीष्मगुणविशिष्टस्य कर्मत्वविवक्षायां
कटशब्दादुत्पन्नद्वितीयया कर्मत्वस्याक्ततया भीष्मशब्दाद् द्वितीया न स्यादिति परिगणनमित्युक्तम् । विशिष्टस्य
कर्मत्वे प्रत्येक कर्मत्वाप्रयोजकत्वे 'भोष्मं कट कृष्ट' इत्येत्त्वरकभाष्यस्यासङ्गत्यापत्तिः स्पष्टैव । पूर्वोक्तेषु

'श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभाः ।'

'जानामि सीता जनकप्रसूता' इत्यादिषु 'उत्पत्तयः शुभाः' इत्यत्राऽऽर्पत्वादेव द्वितीयार्थे प्रथमा ।
'जानामि सीतां जनकप्रसूताम्' इत्येव पाठः । वाक्यभेदेति—'घावनजनककृतिमान् मृगः' इत्येको दोषः ।
'तत्कर्मकदर्शननिरूपिताऽऽश्रयतावांस्त्वम्' इत्यपर इत्येकवाक्यत्वाभावः, पूर्ववाक्यघटकपदार्थनिष्ठविषयत्वानि-
रूपितविषयताप्रयोजकपर्यादिपदपठितत्वात् । ननु तमित्यस्याध्याहारे पूर्ववाक्यघटकमृगपदार्थतत्पदार्थयोरैक्या-
न्मृगनिष्ठकर्मतानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपितानिरूपितदर्शननिष्ठविषयतायां सत्त्वेनैकवाक्यत्वाच्चित्तरत
आह—उत्कटघावनेति । अनन्वयेति—घावनक्रियाया इति शेषः । यद्वा, तदर्थमृगस्य । तथाच दर्शनक्रिया-

दर्पणव्याख्या

ॐ एवमिति ॐ मृगपक्षेत्तरं द्वितीयाप्रसङ्गे इत्यर्थः । शत्रुराननृषिषी लडधंक्तुः प्रथमान्ताऽयं सामानाधिकरण्येन
विशेषितत्वान्मृगपदस्य द्वितीयान्तत्वे तदापल्या द्वितीया न भविष्यतीति शङ्कितुराशयः । नहि राजापत्तिर्द्वितीयापत्तिव-
न्धिक्का, किन्तु कर्मणोऽभिधानम्, तदभावसत्त्वाच्च द्वितीया दुर्बारेत्वाशयेन समापत्ते— ॐ एवमपीति ॐ । ॐ असम्भ-
वापत्तेरिति ॐ । मृगस्य कर्मतया द्रव्यस्यैव प्रयोगमे 'घावन्तं मृगं पश्य' इति वाक्यस्यैवोचितत्वादिष्यर्थः ।

ननु "अर्थव्यादेकं पारस्यं साकाङ्क्षेद्विभागो स्यात्" इति जैमिनिस्वरूढं विच्छिद्य पाठे साकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपत्ति-
जनकत्वमेकवाक्यत्वमित्यर्थो लभ्यते । प्रकृते तमित्युक्ते कमित्याकाङ्क्षासत्त्वाद्यथाक्यद्विद्वान्मृगस्य घावनाऽनुकूलकृतिम-
न्मृगकर्मकदर्शनरूपकार्यप्रतिपादकत्वाच्च न वाक्यभेदप्रसङ्गोऽत आह— ॐ उत्कटेति ॐ । ॐ अध्याहार इति ॐ
पूर्वाऽनुपात्ताकाङ्क्षितपदस्याऽनुसन्धाने इत्यर्थः । ॐ अनन्वयापत्तेरिति ॐ सत्पदेन मृगस्य घावनाऽनुकूलकृतिमन्-

एवञ्च, 'भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणम्' इति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् । किन्तु 'आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणम्' इति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः । भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु कृञ्जन्योपस्थितिबद्ध धात्वर्थभावनो-

प्रभा

निरूपितविषयतारूपफलाश्रयत्वेन धावनस्यैव विद्यत्तितयया शृगत्याकर्मत्वेनानन्वयापत्तेरित्यर्थः । एवञ्च भाष्याभिमतैकवाक्यत्वासिद्धिरिति भावः । नच श्रय्याहृतवत्पदेन धावनस्यैव प्रहणमिति नातुपपत्तिरिति याच्यम्, सर्वान्मां प्रधानपरामर्शित्वेन विशेषणीभूतधावनस्य तेन परामर्शुमशक्यत्वात् । एवञ्च = उक्तरीत्या कर्तुं आख्यातार्थत्वस्य, धात्वर्थप्राधान्यकबोधश्च सिद्धौ । भावनेति—कारिकमते सङ्ख्याकालातिरिक्तस्तिब्धयो भावना । बोध इति—विशेष्यतासम्बन्धेन इति शेषः । कारणमिति—तत्प्रथमान्तार्थनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेनेति शेषः । तेन प्रथमान्तपदजन्यसमुद्हात्मबन्धोपस्थितौ पदार्थान्तरे नान्वयः । कर्त्तृप्रकारकेति—कर्त्तृनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनेत्यर्थः । फले व्यभिचारवारणायऽऽह—भाष्यनात्वेति—ननु धातुना भावनायाः पृथगुपस्थितौ भावनात्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता भावनानिष्ठा विशेष्यतारूपविषयता सा च न भावनात्वावच्छिन्ना, स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः स्वेनानवच्छिन्नत्वादिति चेन्न, भावनात्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताऽऽख्यविषयतयेति तदार्थात्, भावनात्वस्य भावनानिष्ठोपस्थित्यविशेष्यतायाः शक्तिभास्यसम्बन्धसम्बन्धेनावच्छेदकत्वाभावेऽपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनावच्छेदकत्वसम्भवावेति तत्त्वम् । धातुना भावनात्वेन भावनोपस्थितिरित्यभिप्रायेणोदम् ।

वस्तुवरु, नेवं युक्तम्, सर्वधातूनां पर्यायतापत्तेः, एकधर्मप्रकारकोपस्थापकानामेव पर्यायत्वात् । अतस्तत्तद्विशेष्योपस्थितौ पस्थापकत्वे तु पाकत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनेत्यर्थो बोध्य इति गुरवः ।

एवं कर्मप्रत्ययस्थले विशेष्यतासम्बन्धेन तिङ्बन्धकर्मप्रकारकबोधोऽप्रति धातुजन्यफलोपस्थितिविशेष्यतासम्बन्धेन कारणमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु धात्वर्थभावनायाः कृदर्थम्प्रत्येव विशेषणत्वम्, यथा 'पक्त्वा' इत्यादौ विक्रित्यनुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः । तथाच 'परय शृगो धावति' 'पचति भवति' इत्यादौ क्रियाप्रकारकक्रियाविशेष्यकबोधो न स्यादित्यत आह—भावनान्प्रकारकेति । कृञ्जन्योपस्थितिबद्धिति । ननु यत्र कृञ्जन्यापस्थितौ कथञ्चिद् घटाद्योऽपि विषयीभूतस्तत्र कृञ्जन्योपस्थितिर्विशेष्यतासम्बन्धेन घटेऽपीति तत्रापि भावनान्वयः स्यादिति चेन्न, स्वजनकज्ञानीयकृन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन कृञ्जन्योपस्थितेः कारणत्वस्वीकारात् । स्वम्=वर्षास्थितस्वजनकज्ञानम्, शक्तिसम्बन्धेन कृद्विशिष्टः कर्त्तृरूपोऽर्थस्तज्ज्ञानीयविशेष्यता कर्त्तृनिष्ठेति तादृशविशेष्यतासम्बन्धेन कर्त्तृव्यवोपस्थितेः सत्त्वान्न घटादावन्वयो भावनायाः ।

दर्पणव्याख्या

गल वा परामर्शोऽपीप्सितस्य तादृशधावनभियाया इत्यर्थकर्मत्वान्वयस्य तद्वाक्याद् भानाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । उपसंहरति—
 * एवञ्चेति * भाष्यतातार्थविशेष्यकबोधोऽङ्गीकर्तृमये एकवाक्यताऽनुपपत्तिरूपदृषणदाव्यं चैत्यर्थः । * नादरणीय-
 मिति * उक्तबोधप्रस्तत्वादिति भावः । स्वमतनिष्कर्षमाह—* किन्त्विति * फले व्यभिचारनिरासार्थोपस्थितिभि-
 । विचिनन्ति—* भावनात्वावच्छिन्नेति * ।

पस्थितिरपि हेतुः, 'पद्य मृगो धावति', 'पचति भवति' इत्याद्यनुरोधादिति दिक् ।
इत्यश्च पचतीत्यत्रैकाऽऽश्रयिका पाकाऽनुकूला भावना । पच्यते इत्यत्रैकाऽऽश्रया या विक्लि-
चित्तदनुकूला भावनेति बोधः ।

प्रभा

हेतुरिति—कार्यकारणभावस्यानुभवमूलकत्वात्तादृशकार्यकारणभावोऽपि फलप्यत्व इति भावः ।
इत्यञ्चेति—कर्त्तृप्रत्यये तिङ्मर्थकर्त्तुः, कालस्य च धात्वर्थव्यापारविशेषणत्वे, तिङ्मर्थसंख्यायास्तिङ्मर्थ-
विशेषणत्वे, कर्माऽऽख्याते तृतीयार्थकर्त्तुः, तिङ्मर्थकालस्य च धात्वर्थव्यापारविशेषणत्वे संख्यायास्तिङ्मर्थ-
कर्मविशेषणत्वे, कर्मणश्च धात्वर्थफलविशेषणत्वे, फलास्य च धात्वर्थव्यापारविशेषणत्वे चेत्यर्थः । एकाऽऽश्रयि-
केति—समवायसम्बन्धेनैकत्वविशिष्टो य आश्रयस्तन्निष्ठा वर्तमानकालावच्छिन्ना विक्लित्यनुकूला भावनेति
बोधः । पच्यत इति—समवायसम्बन्धेनैकत्वविशिष्टो यः कर्मरूप आश्रयस्तन्निष्ठा या विक्लित्तित्तदनुकूला
देवदत्ताभिन्नकर्त्तृनिष्ठा वर्तमानकालावच्छिन्ना भावनेति बोधः ।

नवीनमते कर्मणि तिङ्कि धात्वर्थव्यापारः फले जन्यत्वसम्बन्धेन विशेषणम् । 'पकः' इत्यादौ कर्मणि
ऋति 'पुत्रकारादिव्यापारजन्यविक्रित्याश्रयः' इति बोधानुसारेण व्यापारस्प्रति फलस्य प्राधान्यदर्शनात् कर्म
तिङ्मर्थपि फलस्यैव विशेष्यत्वमुचितम् । अत एव 'इष्यते पुत्रः' 'इष्टः पुत्रः' इत्यर्थे 'पुत्रीयति' इति न प्रयोगः,
भिन्नार्थत्वात् । किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यर्थे एव 'क्यच्' इति 'सुप आत्मनः' इति सूत्रे भाष्यम् । भिन्नार्थत्वञ्चैकत्र
फलप्राधान्यम्, अपरत्र व्यापारस्येति नव्याः ।

उभयत्र व्यापारविशेष्यकबोधविद्याप्राचीनास्तु पुत्रीयतीत्यत्र कर्त्तरि संख्यान्वयः, कर्मप्रत्यये कर्मणि
तदन्वय इति भिन्नार्थत्वमाश्रित्य भाष्यं सन्नमयन्ति । तथाच देवदत्ताभिन्नकर्त्तृनिष्ठस्तदनुकूलाभिन्नाऽऽश्रयनिष्ठ-
विक्रित्यनुकूलो वर्तमानकालावच्छिन्नो व्यापार इति प्राचीनमते व्यापारविशेष्यक एव बोधः । नव्यमते तु
देवदत्ताभिन्नकर्त्तृनिष्ठवर्तमानकालावच्छिन्नव्यापारजन्या तदनुकूलाभिन्नाऽऽश्रयनिष्ठा विक्लित्तिरिति बोधः ।

दर्पणन्याख्या

ननु स्वम्भतेऽप्याप्यातस्य धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकवचनियममङ्गसङ्गोऽत आह—ः पर्येति ः तथाचो-
क्तनियम एतदतिरिक्तविषयक इति भावः ।

ननु धावनकर्त्तृत्वविशिष्टमृगरूपवाक्याऽर्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयः । तथाच न "नामाथ्योः" इति प्युत्प-
त्तिविशेषः, वाक्यत्वानामत्वात् । अत एव न ततो द्वितीयापत्तिरिति । धावनविसिष्टस्य दर्शनकर्मत्वाऽवगतौ विशेषणमूल-
धावनस्यापि कर्मतालाभाच्च न प्रतिपिपादयिषितान्वयालाभोऽपि । 'चैत्रः पचति भवति' इत्यादौ तृत्तद्वितीकवाक्यत्वमुप-
पादितमेव । तथाचोक्तकार्यकारणभावकल्पे कथं तदनुरोधो बीजमत आह—ः दिगिति ः तदर्थस्त्वेवरीत्या वाक्यैक-
पात्यताप्रतिपादने भाष्यकृतसम्मतपदैकवाक्यतया प्रतिपिपादयिषितान्वयालाभ एव । किन्वाभेदेन नीलविसिष्टपदस्य कर्मत्वे
प्रतिपिपादयिषिते, 'नीलं घटं जानाति' इत्यादौ द्वितीयानुपपत्तिरिति ।

अत्र नैयायिकाः—धावनक्रियाकर्त्तृत्वावच्छिन्नमृगस्य कर्मतासम्बन्धेन इत्यर्थेऽन्वयोपगमाच्च पदैकवाक्यतामङ्गः ।
तदवच्छिन्नत्वात् तदन्वयितया तात्पर्यव्यतिरेकत्वम् । नचैव कर्मतासंसर्गेण तदनुकूलाऽऽप्यन्वयसम्भवात् 'तदनुकूलः पचति' इति
प्रयोगापत्तिरिति पाच्यम्, यतो न पद्यं सामान्यतः कर्मत्वादिभेदसम्बन्धेन नामार्थस्य धात्वर्थेऽन्वयमभ्युपेयः, किन्तु
क्रियान्तरकर्त्तृत्वाऽवच्छिन्नस्य, यतो न तदनुकूलतया, येन पच्यार्थे तस्य कर्मतासंसर्गः स्यात् । अत एव 'काष्ठं भस्मरतिः
करोति' इति न प्रयोगः, भस्मरतो कर्त्तृत्वानुपपत्त्यात् । 'काष्ठं भस्मरतिः क्रियते' इत्यादौ कर्मत्वान्तरावच्छिन्नक्रियायां
तदनुकूलस्यापि प्युत्पत्तिवैनिश्चयात् । तस्य तत्र तात्सर्गात्वाऽननुपगमे वाक्यभेदाऽऽपराया तद्वारण्यबोधस्य, 'काष्ठं

दर्पणव्याख्या

नाश्रते 'भस्म कियते' इति वाक्यद्वयजबोधस्यैव 'भस्मकाष्ठपिकृतिरन्यपिकृतिर्वा' इति संशयनिवर्धकत्वानापपोरित्याद्यन्त्र प्रपञ्चितम् ।

एवञ्चाऽत्र पदैकवाक्यताया अनयासेनैवोपपत्तौ भावनाप्रकारकबोधे धात्वर्थभावनोपस्थितेहेतुत्वं निष्प्रमाणमेव । नाऽपि मृगपदोत्तरं द्वितीयाऽऽपत्तिः, प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्याऽविपक्षणात् । अत एव न तत्र पक्षीप्रसक्तिरपि, संसर्गस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव, "पक्षी शोषे" इत्यनेन तद्विधानात् । एवम्, 'घटो नास्ति' इत्यादावपि बोध्यम् । किन्तु प्रातिपदिकार्थे तत्र प्रथमैव । नाऽपि 'नीलं घटं जानाति' इति प्रयोगाऽनुपपत्तिः, घटस्य क्रियान्तरकृतं कल्पाऽनवरुद्धत्वेन कर्मत्वान्तरविशेषणतानापञ्चायां जानात्यर्थक्रियायां कर्मतायाः संसर्गत्वासम्भवात् ।

'पश्य लक्ष्मण पम्पायां यकः परमधार्मिकः' ।

इत्यादावस्तीत्यन्वाहाव्यम् । वस्तुतस्त्वेतत् दृष्टान्तेन 'तण्डुलः पचति' इत्यादौ बोधाऽऽभादनं न विचारसहम् कर्मताऽन्वयसंसर्गकपच्यर्थविशेष्यकबोधस्याप्रसिद्धौ तयाऽऽपादनासम्भवात् । 'तण्डुलं पचति' इत्यादौ विभक्त्यर्थकर्मत्व सम्बन्धेन तादृशबोधः प्रसिद्ध इति चेत्तर्हि तादृशबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदसमभिव्याहृतपचतीत्यानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वं तदभावादेवाऽऽपाद्यस्याऽऽसम्भवात् । तदुक्तम्—'चारशं फलं षचित् प्रसिद्धं तादृशस्यैवाऽऽपत्तिः सम्भवति' इति ।

एतेन 'पश्य लक्ष्मण' इत्यत्र 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽनुप्रमुन्यमानोऽन्वयति' इति भाष्यस्याऽपिसाद्वस्वारस्येन वाक्यपरी पोपकक्रियान्तराऽभावेऽस्तेरध्याहार इत्यर्थलाभेन प्रकृते वाक्यपरिपोषिकाया दर्शनक्रियायाः सत्त्वेन तदध्याहारे मानाभावात् कर्मतासंसर्गाऽन्वयोऽनुपपन्न इति दूषणमलप्रकम् । एवञ्चाऽऽख्याते प्रथमान्तपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यक बोधो निरावाप्यः । अत एव, 'यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽहं सोऽतिनिन्दितः' इत्यत्र प्रधानपरामर्शितदो द्विजपरामर्शकत्व मनायासेन संगच्छते ।

ननु प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधनादिमते, 'पचति कल्पं धैत्र्यं' 'पचत कल्पं धैत्री' इत्यादौ कल्पनाद्यन्त्र नामतया, तद्विशेषणवाचकतया च प्रथमान्तवैप्रादिपदसमानलिङ्गषष्मगत्याऽऽपत्तिरुपपादात्तार्थकृतेः प्रथमान्तार्थवैप्रादावभेदान्वाव्यापयित्तेति चेन्न, स्वार्थिकानां प्रायशः प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकगतकुसारादिद्योतकतया प्रकृते प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकमियागतेपदसमाह- त्वस्य कल्पना धोवनात्, सत्त्वात्सत्त्वान्यां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसमानस्य भावेपदसमाहृत्यप्रतिपादककल्पवाच्यन्ते ननुसकैकवचना- न्तत्ययोरीधित्यात् । कल्पवाच्यस्य नामत्वेन समागन्विभक्तिकत्वेन च तदर्थस्य धैत्रेऽनोदाऽन्वयाऽऽपत्तिरिति तु मूलप्रतिपा- त्वाद्नादेयम्, एद्वार्थकतरेभेदान्वाव्यत्येष्टत्वात् । शक्यार्थस्य स्वयोन्वयादेवान्वयत्वात्, 'घटः' 'पटः' इत्यादौ व्यभिचार- पारणाय श्युल्पत्तावसति बाधके इति विशेषणाद्येत्याहुः ।

अत्रेदमाविति—प्रथमान्तकृतं वाचकपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोध एव नैयायिकानाम् । क्वचित्तु, पश्य मृगो धावतीत्याद्येकवाक्यताऽनुरोधत्वात् तिरुर्थभावनाविशेष्यकौऽपि सः । तथाहि—वैयाकरणैरकस्यलीरैक- वाक्यताऽनुरोधत्वात्पर्यभावनाप्रकारकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेहेतुता कल्प्यते ।

नैयायिकैस्तु कर्मतात्प्रत्यन्धेन तिरुर्थमायनाप्रकारकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेस्त्वदिति सममेव । 'द्विपदः पचति भवति' इत्येकवाक्यताऽनुरोधत्वात्प्रथमान्तार्थकृतं प्रकारकबोधे तिरुर्थभावनोपस्थितेरेपि तादृश्यते । तथाचोपस्थल आधेयता सम्बन्धेन मृगविशिष्टधावनाऽनुद्वलकृतेः कर्मताया दृश्यर्थेऽन्वये मृगनिहा या धावनाऽनुद्वला कृतिस्तन्कर्मदर्शनाऽऽध्वयत्वं इति धारणार्थबाधः । धावनविशिष्टकृतौ च बोधितकर्मत्वस्य, 'सविशेष्ये हि' इति न्यायाज्ञापने पर्यवसानाच्च प्रतिपिपात विपितार्थत्वाऽपि धामः । नाऽपि मृगपदोत्तरं द्वितीयाऽऽपत्तिः, मृगकर्मताया धृग्धात्व्याऽदलाभात् । एवञ्च, 'पचति भवति इत्यत्राऽपि 'प्रथमान्तार्थकृतं' विशिष्टा पाककृतिर्वर्षमाननापनाऽऽधिका' इति बोधात् तथाऽप्येकराक्यत्वाऽप्राति । एवम्

वर्षणव्याख्या

'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः' इति न्यायाऽविरोधेनैव भाष्यकारोक्तपदैक्यात्पता न्यायनयेऽपि गुणपादैर्यत् परमताऽनुवर्णेन ।
 फलितमाह * इत्युच्येति * आख्याताऽर्थकत्प्रकारकयोर्धं प्रति पार्वर्यभारतोपस्थितेस्तारशकर्ममकारकयोधे
 तारदाफलोपस्थितेहेतुत्वे चेत्यर्थः । भावनेत्यस्य यर्षमानेत्यादिः । कर्माऽऽप्यवाते भावनाविरोधकयोधोपपन्नम्
 माचामनुरोधेन ।

नव्यास्तु—कर्मकृतिफलविशेषबोधस्य दृष्टत्वेन कर्माख्यातेऽपि तद्विरोधकयोध एव न्यायः । एवञ्च प्रत्ययार्थं
 साक्षात्प्रकृत्यर्थविशेषान्वयित्वमिति व्युत्पत्तिरपि न विरच्यते । अत एव 'इत्येते पुत्रः' इत्यर्थं पुत्रीपतीनि न, विघ्नार्थ-
 कत्वात् । किन्तु, पुत्रभिच्छतीत्यर्थं एवेति, "सुप आत्मनः" (पा० सू० ३।१।१८) इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । अन्यधोमपत्राऽपि
 व्यापारविशेषकयोधेन विभिन्नार्थकत्वकथनाऽऽह्नतिः, अस्मन्मते त्वेकत्र व्यापारो विशेष्योऽन्यत्रेच्छारूपं कर्ममिति भिन्नाऽर्थ-
 कावं स्पष्टमेव, कथजन्तात्तु कर्मणि प्रत्ययो दुर्लभः, अकर्मकत्वात् । उक्तञ्च दैवदेन—'यदा क्रियाफलस्य प्राप्त्यन्तं तदा
 वाच्यमेव—इत्येते पुनः, नतु कथजन्तः, तस्याऽकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययाऽनुपादात्' इति । इत्यत्र 'भावनाऽन्यैकाग्रप्रियदा
 वर्षमाना विक्रिन्तिः' इति बोध इत्याहुः ।

भावाऽऽख्याते तु भावनैव विशेष्या, तथैवाऽनुभवात् । तिष्ठत्वानुवादक एव, किन्तु छट्वादिना कालार्थकः ।
 यथा तु न तदर्थः, कर्त्रादिरूपाऽर्थोपस्थित्याऽन्यकृतेत्वभावेन तदर्थसंख्याया अन्यथाऽऽत्मनान् । किन्तु, 'न केवलता'
 त्यादिन्यायेन साधुत्वार्थमेकवचनमेव । "एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते" इति सिद्धान्तात् ।

"काले युक्ताभिसरणे मुखन्ते मृगमोक्षिकाः ।
 वट्टासिकाः समास्यन्ते शयन्ते हतशायिकाः ॥"

इत्यत्र बहुवचनम् भाष्यकारप्रयोगादेवेति प्रायः ।

नव्यास्तु, एकवचनस्योत्सर्गिकत्वं सत्येव गमके, यथाऽन्यथात् तदुत्पत्ती "भय्यादाऽनुपः" इति । अत एव
 "ऊयाप्" इति सूत्राऽभावे तिङन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाहाङ्ग्य तिङ्ग संख्याया उक्तत्वापेति परिहर्तुं भाष्ये । एतदुक्तीया तिङ्गा
 कारकगतायास्तस्या उक्तत्वेऽपि प्रकृत्यर्थगतायास्तस्या अनुकतवौत्सर्गिकतया वैकवचनस्याशक्यवारणत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टेव ।

"द्वयेकयोः" इत्यादौर्धः कर्मणि इत्यनैकैकवाक्यताऽपि—लकाराः कर्मादी मयन्ति तेषां स्थाने वैकवादी तिवाद्दो
 भवन्तीत्याकारैव । नहि तत्र द्वितीया कर्मणीत्यापत्तिः, येन संख्यायाः कारकविशेषगता प्रतीयते । आहृती च न मानम् ।
 तस्मात् सर्वत्र संख्यायाः प्रकृत्यर्थं एवाऽऽन्यव ।

'कस्यैकवादी' इत्याकाहृतायानुपस्थितत्वात् प्रकृत्यर्थोऽन्यवस्यैवोचितत्वात् । कर्मणीत्यादेरपि विशेषं प्रति
 विशेषणत्वेन, 'गुणानाञ्च परामर्त्यात्' इति न्यायेन संख्यायामसम्बन्धात् । कर्मणीत्यादेरपि कस्य कर्मणीत्याऽऽहृतात्मत्वेन
 तत्र पाल्यार्थान्वयस्य क्लृप्तत्वात् । क्रियाधामत्येकवचनस्यैव "एका क्रिया" इति रूपच्युत्रमाप्यात् । एवञ्च तस्य प्रकृत्यर्थ-
 ऽन्यवादेकवचनम् । द्वित्वादिभ्यस्तु स्वोत्तरतिङ्वाच्चकारकगतं तत्रारोप्य कर्तृकर्मकेषु तिङ्गु द्विवचनादिनिदि । अत
 एव न साधने द्वित्वादिंसंशयः । क्रियागतसंख्यारूपस्य साधनज्ञाननिमित्तत्वात् । अनेकः पचतीत्यापनुरोधेन साधनेऽपि
 संख्यारूपस्य तवाऽपि भाष्यत्वात्, तस्याऽन्यऽन्यवः प्रकृत्यर्थं एव । प्रकृते, हतशायिकाः शयन्ते इत्यादी हतशयनस्यारशा-
 भीत्यर्थं उपमाने बहुवचोपपादनसामर्थ्येनोपमेने तिङ्गन्तार्थक्रियारूपे उपमानगतपहुवारोपेण बहुवचनम् । तिङ्गन्तार्थकारक-
 गताया एधारोपे भाऽन्यगताया इत्यत्र पाल्यार्थशाफित्वभाव एव धीञ्जम् । अत एव भाष्ये द्विवचनादिः । तदुक्तम्—

"एकत्वेऽपि क्रियाऽऽख्याते साधनाऽन्यसंख्याया ।
 तिङ्गन्ते न त लिङ्गात्स्यो भेदस्य तदाशयः ॥" इति ।

व्यापार इति बोधः । स चान्तत आश्रयतैवेतिरीत्योहम् ॥ २ ॥

नन्वाख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तत्वे 'पचति' इत्यत्रोभयबोधापत्तिः । कर्तृमात्रबोधवत् कर्ममात्रस्यापि बोधापत्तिरित्यतस्तात्पर्यग्राहकमाह—

फलव्यापारयोस्तत्र फले तद्व्यकृतिणादयः ।

व्यापारे शप्इनमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयाऽन्वयम् ॥ ३ ॥

तडादयः फले आश्रयाऽन्वयं द्योतयन्ति, फलाऽन्वय्याश्रयस्य कर्मत्वात् । तद्द्योतकाः = कर्मद्योतकाः । व्यापाराऽन्वय्याश्रयस्य कर्तृत्वात् । तद्द्योतकाः = कर्तृद्योतका इति समुदायार्थः । द्योतयन्ति = तात्पर्यं ग्राहयन्ति ॥ ३ ॥

प्रभा

अत्र फलतावच्छेदको व्यापारतावच्छेदकश्च समवाय एवेति व्यापाराधिकरणमात्रवृत्तिफलवाचकत्वेना-
कर्मकतया देवदत्ताभिन्नाश्रयवृत्तियन्नसमानाधिकरणो व्यापार इति बोधः । व्यापारश्च आत्ममनःसंयोग एव ।
तदनुसन्धानाभावे त्वाह—आश्रयतैवेति । आश्रयता चात्राखण्डधर्मरूपा । तत्र क्रमिकत्वाभावेऽपि क्रमि-
कत्वारोपः, स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपैव वा ।

यत्त्वावरणभङ्गानुकूलो ज्ञानरूपो व्यापारो जानात्यर्थ इति तत्र, 'धर्मो धर्मो जानाति' इत्यादावनुपपत्तेः ।
तथाहि—आवरणं द्विविधम्—असत्त्वापादकम्, अमानापादकञ्च । तत्र धर्मो धर्मोः परोक्षत्वात् परोक्षान्तः-
करणवृत्त्याख्यज्ञानेन असत्त्वापादकावरणस्य भङ्गेऽपि अमानापादकावरणस्य परोक्षवृत्तिरूपज्ञानेनानिवृत्तिः ।
यथा 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यत्र व्याप्याकारान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नपैतये प्रतिबिम्बितवह्नयवच्छिन्नरूपचैतन्य-
रूपपरोक्षज्ञानेन वह्नयसत्त्वापादकावरणस्य भङ्गेऽपि अमानापादकावरणस्य तेनानिवृत्तिः । उह्यमिति—
इच्छत्यादावप्युह्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

उभयेति—कर्तृकर्मोभयबोधापत्तिरित्यर्थः । ननु 'सङ्कटुच्चरितः' इति न्यायविरोध इत्यत आह—कर्तृ-
मात्रेति—यत्र तात्पर्यग्रहस्तस्यैव बोधेन कर्मणि तात्पर्यग्रहे तन्मात्रस्यापि बोधापत्तिः, कर्मण्यपि 'लः कर्मणि'
इत्यनेन शक्तिबोधनात् ।

तात्पर्येति—तात्पर्यञ्च—'तिङ्पदं कर्तृत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकम्भवतु' इति, 'कर्मत्वावच्छिन्न-
विषयकबोधजनकम्भवतु' इत्याकारकञ्छेदविशेषरूपम् । नच 'पचति' इत्यत्र 'तिङ्पदं कर्मत्वावच्छिन्नं
बोधयतु' इति तात्पर्यस्यापि सत्त्वे तिपा कर्मणोऽपि बोधापत्तिः, तात्पर्यपदेनात्रानादितात्पर्यस्यैव ग्रहणात् । तथाच
तात्पर्यग्राहकमित्यस्यानादितात्पर्यग्राहकमित्यर्थः । फलव्यापारयोरिति—निर्द्वारेणे पृष्ठी । निर्द्वारेणे बहुवचना-
न्तरस्यैव प्रयोगदर्शनात् । तादृशपृष्ठयसम्भवे तु 'मध्ये' इति शेषो बोध्यः । तत्र 'पृष्ठी शेषे' इति पृष्ठी । तडादयो
धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्मध्ये फले आर्यातायाऽऽश्रयान्वयं द्योतयन्ति । शब्दादयो व्यापारे आश्रयान्वयं
द्योतयन्ति = व्यञ्जनया बोधयन्तीत्यर्थः । ननु तिङ्पदिसमभिव्याहारे आश्रयस्य फलव्यापारयोरन्वयेऽपि कर्मा-
द्विद्योतनत्वं न सिध्यतीत्यत आह—फलान्वयीति । तत एव हेतात्तद्द्योतकाः । तदर्थबोधनायाह—कर्मद्योतका
इति । अत्र तद्पदं कर्मविषयकबोधजनकव्यवहारकतात्पर्येणोच्चरितमित्येवं व्यञ्जनया बोधयन्तीत्यर्थ इत्याह
तात्पर्यं ग्राहयन्तीति ।

दर्पणव्याख्या

ॐ स येति ॐ । ज्ञानानुकूलो व्यापारोऽर्थः । तद्व्येपणायतममनः संयोगस्यैव सुखमत्वाद्वाह ॐ अन्तत इति ॐ
तदनुपपत्तिप्राप्तिकर्मः ॐ आश्रयतैवेति ॐ तस्या भयवयवत्वेऽपि तादृशवयवत्वात् व्यापारस्य निर्वात्ममिति भावः ।

नन्वेवं 'क्रमादमुं नारद इत्यधोधि स' इत्यादौ, 'पच्यते ओदनः स्यमेव' इत्यादौ च व्यभिचारः, कर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षायां कर्त्तरि लकारे सति, 'कर्मणत् कर्मणा तुल्यक्रियः' (पा० सू० ३।१।७०) इत्यतिदेशेन यगात्मनेपदचिण्चिण्प्रदिटामतिदेशाद्यगादिसत्त्वेऽपि कर्त्तुरेव बोधात्, व्यापारे एवाश्रयान्नयाच्च । अबोधोत्पन्नापि बुध्यतेः कर्त्तरि लुङ्, तस्य "दीपजन" (पा० सू० ३।१।६१) इति चिण्, 'चिणो लुक्' (पा० सू० ६।४।१०४) इति तस्य लुग् इति साधनादित्याशङ्क्यामाह—
उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृनिपयादौ विपर्ययात् ।
तस्माद् यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम् ॥ ४ ॥

प्रभा

ग्वञ्च यत्र यत्र यगादिसमभिव्याहारास्तत्र तत्राऽऽत्त्यातस्य कर्मद्योतनत्वमिति, यत्र यत्र शनादिसमभिव्याहारास्तत्र तत्राऽऽख्यातस्य कर्त्तृद्योतकत्वमिति चान्यत्रव्याप्ति । यत्र यत्राऽऽत्त्यातस्य कर्मप्रोधनत्वाभावात्तत्र यगादिसमभिव्याहाराभाव इति, यत्र यत्राऽऽत्त्यातस्य कर्त्तृद्योतकत्वाभावास्तत्र तत्र शनादिसमभिव्याहाराभाव इति च व्यतिरेकव्याप्ति फलति ॥ ३ ॥

तत्र यगादीनामन्वय-यातो व्यभिचारमाह—नन्वेवमिति—अत्र चिण्यन्सत्त्वेऽपि आत्त्याते कर्मप्रो-धनत्वाभावात् । अत्रोद्योति—अत्र कर्त्तरि लुङ् । अत एव 'स' इति कर्त्तृवाचके तृतीयाया अभ्यास । पच्यते औत्पन्न स्वयमेवेति—अत्र ओदनरूपे कर्त्तरि लट् ।

यत्तु तर्पणकारेणोक्तम्—शनादीना व्यतिरेकव्याप्ती अत्र व्यभिचार इति, तत्र, आख्याते कर्त्तृप्रोधनत्वा भावस्य शनादिसमभिव्याहाराभावव्याप्यत्वेन व्याप्याभावे व्यापनस्य शनादिसमभिव्याहाराभावस्य सत्त्वेऽपि व्यतिरेकव्यभिचाराभावादिति पञ्चोल्लिख ।

कर्मण कर्त्तृत्वेति—सौकर्यातिशयद्योतनायैतादृशी विवक्षा । अयमभाव—सर्वेषा वारन्त्या व्यापारा धातुवाच्या । यदा यस्य व्यापारो बुद्धिस्थ सन् धातुना विवक्ष्यते तदैव तादृशव्यापाराश्रय कर्त्ता । अत एव 'वाप्ट पचति' 'स्थाली पचति' इत्यादिप्रयोगा सङ्ग-उन्ते । एतन्न 'वाप्टेन पचति' इत्याद्यप्युपपन्नम्, तत्र तद्व्यापारस्य धातुना अविवक्षणात् ।

अयम्—तडात्प्य शनादयश्च तत्तदर्थद्योतका इत्युक्तोऽर्थ । यथागमम् = यथाशास्त्रम्, यथानोध चा ।

दर्पणव्याख्या

उपोद्घातसङ्ग या शवादानो द्योतकता निरूपयितुमाह ॥ नन्वेति ॥ ननु 'सङ्गुदुचरित शब्द सहृदयं गमयति' इति श्पुशत्तेनैकदाऽर्थद्वयबोधोऽत आह ॥ कर्त्तृमात्रबोधवदिति ॥ मात्रशब्दोऽव्यापारे ॥ तात्पर्यमिति ॥ तत्तदर्थप्रतीतो षड्योच्चरितत्वरूपतात्पर्यग्रहजन कर्मित्यर्थ । अत एव कर्त्तरि शशित्वाद् कर्त्तादिप्रश्न साधकम् । अन्यथा 'ह कर्मणि' इत्येतेद्विदितलादेशैरेव कर्त्तादिबोधेनान्यत्रयत्नवान् इत्यर्थे स्वष्टमेवेति भाव ।

सूले ॥ कञ्ज्यापारयोस्तत्रेति ॥ तत्रेति पात्पर्याप्ययोरित्यर्थ । 'कञ्ज्यापारयो' इति निर्द्धारण सप्तमा-र्यायनेन व्याचष्टे सारे ॥ फल इति ॥

॥ व्यभिचार इति ॥ यगादीनामन्वये शवादीना व्यतिरेके क्षेत्र्ये । यगादिसत्त्वेऽपि क्वे आश्रयाऽत्रयाऽ-बोधाच्छवाद्यमात्रेऽपि व्यापारे तिष्ठर्थ आश्रयान्वयात् तदेवोपवादयति ॥ कर्मण कर्त्तृत्वविवक्षायाभिव्यादि ॥ सौकर्यातिशयद्योतनार्था च तद्विवक्षा तण्डुलादिगनामित्योगादिरूपव्यापारस्यैव फलजनकतया धात्वर्थ विवक्षाया मित्यर्थ ।

एवं सूचीकटाहन्यायेन सोपपत्तिकं वाक्यार्थमुपवर्ण्य 'फलव्यापारयोः' इति प्रतिज्ञातं धातोर्व्यापारवाचित्वम्, लडाद्यन्ते भावनाया अवाच्यत्वं वदतः प्राभाकरादीन् प्रति व्यवस्थापयति—

प्रभा

ननु 'फलव्यापारयोर्धातुः' इत्यनेन प्रतिज्ञातं फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वं समर्थं उभयोर्वाच्यत्वमरची-
कुर्यतां मतं निराकरणीयम्, तदकृत्वा ततः पूर्वमेव शाब्दबोधनिरूपणमसङ्गतमित्याशङ्क्यामाह—एवं सूची-
कटाहेति—युगपत् सूचीकटाहापेक्षिणौ लौहकारसमीपे गतवन्तौ । तत्र सूच्यपेक्षक आह 'कुरु मे सूचीम्'
इति । अपर आह 'कुरु मे कटाहम्' इति । शिल्पी तु अल्पकालायाससाध्यां सूचीं निर्माय बहुकालायाससाध्यं
कटाहं निर्माति, यतः सूच्यपेक्षकस्य बहुकालायापनं सा भूद्भिति । तथैवाल्पायाससाध्यम्, अल्पवादिप्रतिपन्नञ्च
याम्यार्थमुपवर्ण्य बहुकालायाससाध्यं बहुवादिप्रतिपन्नञ्च फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वं समर्थयितुमाह—
लडाद्यन्त इति—परसमीपवाचकान्तशब्देन बहुव्रीहिणा, अतद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहिणा वा लडादिरन्तः
समीपोऽन्तावयवो वा यस्येत्यर्थकेन लडाद्यन्तशब्देन धातोर्प्रहणम् । तेन निहन्ते आर्यातावाच्यां भावनां
स्वीकृत्येतोऽपि प्राभाकरादीन् प्रति 'भावनाया अवाच्यत्वं वदतः' इति विशेषणस्य नासङ्गतिः ।

प्राभाकरास्तु—फलमेव धात्वर्थः । पचिगमित्यजिप्रभृतीनां विद्धित्तिरसंयोगविभागादिरूपफलमेवार्थः ।
पुरप्रप्रवृत्तिरुवा आर्थी भावना चाऽऽह्यातार्थः । आह्यातार्थवर्तमानस्याधिकं तु भावनायामेवान्वेति, समान-
पदोपस्थितत्वात् । तेन भावनाधिरामे न 'पचति' इत्यादिप्रयोगः । नच 'प्राभो गमनवान्' इत्यापत्तिरुत्तर-
देशसंयोगरूपफलस्योभयनिष्ठत्वादिति वाच्यम्, निरूपकत्वादिरूपसम्बन्धविशेषेण वर्तमानस्य फलस्यैव
धातुवाच्यत्वान् । अन्यथा अभिमुख्यसम्बन्धेन संयोगानुश्लक्ष्णियाया ग्रामेऽपि सत्त्वाद् धातोर्व्यापारवा-
चित्वेऽपि तुल्यो दोषः । नचैवं 'यजति' 'ददाति' 'जुहोति' एतेषा पदार्थोत्पत्तिः, स्वत्वध्वंसरूपेण फलार्थत्वादिति
वाच्यम्, यजतेरदृष्टोत्पादकत्वध्वंसरूपफलस्य, ददातेः परस्वत्वोत्पत्तिमात्रफलस्य, जुहोतेरदृष्टोत्पादकप्रक्षेप-
फलस्य च वाच्यत्वाङ्गीकारात् । तथाच स्वस्वत्वध्वंसरूपफलोपलक्षितदेवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागो यजतिपदस्य,
सङ्कल्पितस्वीकरणपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिस्वत्वध्वंसरूपफलोपलक्षितदेवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागो ददातिपदस्य,
द्रव्यत्यागो जुहोतिपदस्य च वाच्य इति फलितम् । अत एव 'अस्ति' 'विद्यते' इत्यादितः फलमात्रप्रतीतिरूप-
पद्यते । 'करोति' इत्यत्रोत्पत्तिरूपकलं धातुवाच्यम्, तदनुकूलो यत्रन्ध्याख्यातवाच्यः । एवञ्च न करोतियतयोः
समानार्थकत्वम् । एवं 'जानाति' इत्यत्र विजातीयविषयता, 'इच्छति' इत्यत्र च विजातीयविषयता च फलमिति
सर्वथातूतं फले एव शक्तिरित्याहुः ॥

आदीनिति—आदिना प्राचीननेयायिकादिसङ्ग्रहः । तन्मते हि मीमांसकमत इव फलं धात्वर्थः,
कृतिरार्यातार्थः ।

दर्पणव्याख्या

प्रतिज्ञातस्वोत्तरक्षणे एवोपपत्तिरिति द्वादशव्यापनं कर्तुमुचितम्, नतु वाच्यार्थनिरूपणानन्तरम्, तेन जिज्ञासाविच्छेदा-
दिप्राशाङ्क्यामाह ॥ सूचीकटाहन्यायेनेति ॥ तथाच सामान्यतः फलव्यापारयोर्धातुवर्धत्वे, आद्यपय तितर्धत्वे च
ज्ञाने, निरसनीयवादिप्रतिपत्तिवत्त्वेन सुप्रतिपाद्यतया च प्रथमं वाच्यार्थं एव निष्पत्तिज्ञातोद्घातः । स एवाऽऽदी-
निरूपितः, नतु धात्वर्थः, निरसनीयबहुवादिप्रतिपत्तिवत्त्वेन विरुद्धतया च तस्य पूर्वमिज्ञासितत्वादिति भावः ।
'लडाद्यन्ते' इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा धातुपरम् । तथाच, यजेत, पच्येतेत्यादौ गत्यादिधातावित्यर्थः ।
अवाच्यत्वम् ॥ वाच्यतानिरूपकत्वाऽभावम् । 'प्राभाकरादीन्' इत्यादिना त्रैयायिकसंग्रहः ।

नचैवमेपां शक्यताऽवच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतिरूपेण तदन्वच्छेदकं वाच्यम्, 'रथो गच्छति' जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकघोषो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यताऽवच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यताऽवच्छेदकत्ववद् गुरुणि सम्भवाद,

प्रश्ना

नचेति—अस्य साध्वीति वक्ष्यमाणेनान्यथ । नच साध्वीत्यर्थ । एवामिति—अथ मन्तापनन्यादीनामित्यर्थ । गौरवेति—यन्नत्वजात्यपेक्षया घृत्कारत्वादीनामुपाधित्वात्मानाधर्मत्वाच्च गौरवापत्त्येत्यर्थ । तदवच्छेदकमिति—धातुवाच्यतावच्छेदकमित्यर्थ । यन्नत्वस्य जातिरूपतया लुगुत्वादिनि भाव ।

ननु यन्नत्वस्यापि जातित्वे मानाभाव इति चेन्न, चेट्टाम्प्रति यन्नत्व कारणतया कारणानान्छेदकतया प्रवृत्तिरूपयन्नम्प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वेन, कार्यताऽवच्छेदकतया वा जातिरूपमिच्छे । एतन्न फलधात्वर्थ, यन्न आख्यातार्थ इति नैयायिकमत पर्यवसन्नम् ।

ननु यन्नत्व प्राणिधर्मत्वाद् रथादौ बाधान् 'रथो गच्छति' इत्यादी सर्वाणुभवमिद्धा व्यापारप्रतीतिरित्येतेत्यत आह—रथो गच्छतीति । जानातीति—आदिना 'इच्छति' 'नश्यति' इत्यादे नरुद्ध ।

व्यापारत्वादीति—आश्रयत्व-प्रतियोगित्वादीना समूह । जानातीत्यत्र ज्ञानजननताया जन्यताया च कृतौ बाधान् 'इच्छति' इत्यत्रेच्छाया कृतायनन्वयस्य 'नश्यति' इत्यत्र नाशस्य च कृतान्नन्यस्य चाऽऽवृत्तिर्गोप्या ।

लक्षणयेति—उत्तेषु आख्यातस्य व्यापारे आश्रयत्वे, प्रतियोगित्वे च लक्षणयेत्यर्थ । 'रथो गच्छति' इत्यत्र 'सयोगानुवृत्त्यापारवान् रथ' इति । 'जानाति' 'इच्छति' इत्यत्र ज्ञानेच्छानिरूपितनाश्रयतायान् देवदत्त इति, 'इत्यत्र घट' इत्यत्र 'नाशनिरूपितप्रतियोगितावान् घट' इति च घोष । नचैवमिति—नन्यस्य साध्वीयानान्यथ । नैयायिकेति—नैयायिकेन यथा कृत्यर्थेकाऽऽख्यातस्य तत्र व्यापारे लक्षणा कृता, तथा मन्तापिनचैवेति भाव ।

लक्ष्यतावच्छेदकत्ववदिति—व्यापारे लक्षणावादिनये यथा गुरुभूतस्य = (सरण्टोपाधिरूपस्य) व्यापारस्य लक्ष्यताऽवच्छेदकत्व तथा धातुशक्यत्वे ऽपि तस्य शक्यतावच्छेदकत्वस्य गौरवाभावात् इति भाव ।

यन्तुनस्तु व्यापारत्वरूपण्डोपाधिरूपमेवेति न गौरवम् । व्यापारत्वस्य जातिरूपम् न, यन्नत्वेन साङ्ख्यानं । यदि तु यन्नत्वस्य गुणत्व तादृगीक्रियते तदा नोत्तरोप । रथो गच्छतीत्यत्र तत्र लक्ष्यताऽवच्छेदके गौरवम्, अस्माकं शक्यताऽवच्छेदके तद्विति साम्यमेव । गुरुरीति—शक्तिरक्षणयोर्भयोरपि धातर्यसम्बन्धत्वादिप्रयोज

दर्पणन्यास्या

ॐ एवाम् ॐ अधिभ्रयणत्वादीनाम् । ॐ गौरवेति ॐ धातुवाच्यत्वावच्छेदकत्वस्य गौरवापत्त्येवम् । तेषां हिनत्वापेक्षया गुरुत्वात्माना वाच्येति भाव । ॐ धातुवाच्यताऽवच्छेदकमित्यर्थ । ननु कृतेरेव धात्वर्थे रथाशब्चेने तद्वाचात्कारणमयोगानुपपत्तिरत आह ॐ रथो गच्छतीत्यादि ॐ व्यापारत्वादीनाऽऽश्रयत्व-प्रतियोगित्वपरिमह । जानातीत्यादावित्वादिबन्धात्ते घटो नश्यतीत्यादौ नाशाश्रयत्वस्य बाधाप्रतियोगित्वे एव लक्षणया द्रष्टव्यवान् ।

ॐ नैयायिकरीतिरिति ॐ आख्यातार्थविचारे हि तत्कार्यारे लक्षणाम, कृतौ च शक्ति स्वीहत्याऽय प्रयोग समर्थितस्तद्वन्मथाऽपि समर्थनीय इति साधयत्वात् रातिपक्षोपदानम्, न खन्याऽशो तन्मतादर इति भाव । लाघवोपपत्त्यनानादेवा अर्थसिद्धिर्नैवेकलक्षणावदित्याशयेन मीमांसकरीत्या तद्वीतेरवाऽऽश्रयत्वमाविष्करोति ॐ शक्यताऽवच्छेदकत्वपर्येति

व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ।

कृञोऽकर्मकतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इव्यते ॥ ५ ॥

पचति = पाकमुत्पादयति, पाकानुकूला भावना, तादृश्युत्पादना इति विवरणाद् विव्रियमाण स्यापि तद्वाचकतेति भावः । व्यापारपदं च फृत्कारादीनामयत्नानामपि फृत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम् । अत एव पचतीत्यत्र अधःसन्तापनत्व-फृत्कारत्व-चुञ्च्युपरिधारणत्व-यत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः ।

प्रभा

सैवेति—यद्यपि तच्छब्देन व्यापारस्य परामर्शात् पुल्लिङ्गनिर्देश उचितस्तथापि 'उद्देश्यविधेययोरैक्य-मापादयत् सर्वनाम पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभाग् भवति' इति वृद्धोक्तेरुभयविधप्रयोगदर्शनाच्च भावनारूपविधे-यानुरोधेन 'सा' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । अत एव 'सैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । यद्वा 'स' इति पुल्लिङ्गनिर्देश एव, 'सोऽचि लोपे चेत्' इत्यनेन सोल्लोपे वृद्धौ तद्रूपमिद्वेः । व्यापारभावनयो-र्भेदभ्रमनिरासाय एक एवार्थः, कुत्रचित् केनचिच्छब्देन बुध्यते, कुत्रचित् केनचिच्छब्देनेति प्रसिद्धयनुरोधाय चानेकरथार्थयोपादानम् । चेतनाचेतनसाधारणयत्नफृत्कारादीनां धातुवाच्यत्वक्रियात्वयोर्बोधार्थं वा अनेक-पर्यायोपादानम् ।

ननु न हि क्रियापदं व्यापारपर्यायमूतम्, यत्प्रमात्रार्थककृधातुना निष्पन्नत्वेन यत्प्रमात्रार्थकत्वादिवाशङ्काया-माह—कृञोऽकर्मकतेति । ननु धातोऽर्थोऽप्यत्राचित्वे मानाभावः, इति चेद् विवरणस्यैव मानत्वादित्याह— पाकमिति । अत एव = फृत्कारयत्नादीनां तेन तेन रूपेण धातुवाच्यत्वादेव । सर्वसिद्धः = सर्वानुभवसिद्धः । अनुभवोऽर्थनिर्णये प्रबलं प्रमाणमिति भावः ।

दर्पणश्याख्या

यद्यपि व्यापारो धातवर्थेनैव शेषाधिक्यममस्तथापि माऽसौ तन्मते भावनापदव्यपदेश्य इति भावः । 'व्यापारो भावना सैव' इत्यादिपूर्वाद्धैव यो 'गुणभूतैरवयवैः' इत्याद्युक्तलक्षणलक्षितोऽर्थस्तदाव्यापारपदं भावनादिपदैर्निविषते । विव्रियमाणस्य विद्यमानमानार्थकत्वेन धातोर्भावनावाच्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । तत्रोद्देश्यविधेययोर्भेदयमापादयत. सर्वनाम-पदविद्यमान्यतरलिङ्गकत्वस्य, 'सैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य' इत्यादिबहुषु स्थलेषु दर्शनात् 'सा' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशानु-पगतः । सुंलिङ्गत्वेऽपि, 'सोऽचि लोपे चेत्' इति लोपेन सापुत्र्वाच्च । भावनेव याऽप्यु तत्पदप्रामाण्यम् ।

ननु सगमवेदेश्य धातोर्भावनापदार्थक्ये, तत्र च किं मानमित्याद्यङ्ग इत्या धातुविराणे मानं दर्शयति साऽः पचति पाकमुत्पादयतीति ॥ ननु 'या क्रिया भावना सैवोत्पादनाऽपि च सा स्मृता' इत्युक्तेऽपि क्रियाया भाव-नात्प्रत्ये किमिति व्यापारपदयोर्भावात्तत्त आह— व्यापारपदश्चेति ॥ तथाच व्यापारपदोऽनेनेति वरणशुभ्रत्वेन, भावशुभ्रत्वेन वा व्यापारपदेन कलानुसृष्ट्यावशात्तदधिक्यपदार्थो भावत्वरत्वाभावात्तदुत्पादानम् । क्रियापदेन तु कृतिपद-वचनप्रामाण्यत्वात्तदपि सगमत्वेन सम्प्रामाण्येन तद्विवरणेन भावनात्प्रामाण्यः स्यादिति भावः ।

५ अत्र पद्येति ॥ तत्रोद्देश्य फृत्कारत्वादीनां धातुवाच्यत्वादेवार्थः । सर्वसिद्ध इति ॥ अत एव पचतीत्युक्ते फृत्कारादिमात्रेण ननु सन्देहादुत्पादिति भावः । यद्यपि या शेषापिदैर्प्यव्यापारत्वात्तदुत्पादयतावच्छेदकत्वं नित्यं इतिवच्यं तदुत्पादयतावच्छेदकत्वं तत्रोद्देश्य धातोः कृतिव्यपदेश्यत्वात्तदुत्पादयतावच्छेदकं भवितव्यमिति तद्वयाऽऽनङ्गो नित्योऽपि ॥ ननु च व्यापारत्वादि ॥ 'नच' इति शब्दोऽप्यनेनानिश्चयम् ।

नचैवमेपां शक्यताऽवच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृत्तित्त्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यम्, 'रथो गच्छति' जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यताऽवच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यताऽवच्छेदकत्ववद् गुरुणि सम्भवात्,

प्रथम

नचेति—अस्य साध्वीति वक्ष्यमाणेनान्वय । नच साध्वीत्यर्थ । एवामिति—अथ मत्तापनत्वादीनामित्यर्थ । गौरवेति—यत्नत्वजात्यपेक्षया कृत्कारत्वादीनामुपाधिरवाप्राणाधर्मत्वात् गौरवापत्त्येत्यर्थ । तदवच्छेदकमिति—धातुवाच्यतावच्छेदकमित्यर्थ । यत्र तस्य जातिरूपतया लुप्तुर्नादिति भाव ।

ननु यत्नत्वस्यापि जातित्वे मानाभाव इति चेन्न, चेष्टामप्रति यत्नस्य कारणतया कारणताऽवच्छेदकत्वस्यापि प्रवृत्तिरूपयत्नप्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वेन, कार्यताऽवच्छेदकत्वतया वा जातिरिति चेत् । एतन्न क्व धात्वर्थ, यत्र आर्यातार्थ इति नैयायिकमत पर्यवसन्नम् ।

ननु यत्रस्य प्राणिधर्मत्वाद् रथादौ वाधान् 'रथो गच्छति' इत्यादीं रथानुभवमिच्छा व्यापारप्रतीतिर्विद्येतेत्यत आह—रथो गच्छतीति । जानातीति—आदिना 'इच्छति' 'नश्यति' इत्यादे महिम् ।

व्यापारत्वादीति—आश्रयत्व-प्रतियोगित्वादीना समूह । जानातीत्यत्र ज्ञानजन्यताया जन्यताया वा कृतौ वाधान् 'इच्छति' इत्यत्रेच्छाया कृतावनन्वयस्य 'नश्यति' इत्यत्र नाशस्य च कृतावनन्वयस्य चाऽऽवृत्तिरौघ्या ।

लक्षणयेति—उक्तेषु आर्यातस्य व्यापारे आश्रयत्वे, प्रतियोगित्वे च लक्षणयेत्यर्थ । 'रथो गच्छति' इत्यत्र सयोगानुवृत्त्यापारवान् रथ' इति । 'जानाति' 'इच्छति' इत्यत्र ज्ञानेच्छाविशेषित्वाश्रयानान देवदत्त इति, नश्यति घट' इत्यत्र 'नाशनिरूपितप्रतियोगितावान् घट' इति च बोध । नर्धनमिति—नयेत्यस्य साध्वी-श्रयत्वव्य । नैयायिकेति—नैयायिकेन यथा कृत्यर्थकाऽऽर्यातस्य तत्र व्यापारे लक्षणा कृता, तत्र मत्ताऽपि कर्तव्येति भाव ।

लक्ष्यतावच्छेदकत्ववदिति—व्यापारे लक्षणायादिनये यथा गुरुभूतस्य = (सरण्टोपाधिरूपस्य) व्यापारत्वस्य लक्ष्यताऽवच्छेदकत्व तथा धातुशक्यत्वे ऽपि तस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वगौरवाभावात् इति भाव ।

वस्तुतस्तु व्यापारत्वमरण्टोपाधिरूपमेवेति न गौरवम् । व्यापारत्वस्य जातित्वमनु न, यत्र तेन साङ्ख्यीना । यदि तु यत्नत्वस्य गुणत्व नाङ्गीक्रियते तदा नोक्तदोष । रथो गच्छतीत्यत्र तत्र लक्ष्यताऽवच्छेदके गौरवम्, अस्माक शक्यताऽवच्छेदके तदिति साम्यमेव । गुरुणीति—प्रतिलक्षणायोग्यभयोरपि धात्वर्थसम्बन्धत्वानिमोषात्

दर्पणव्याख्या

ॐ एवाम् ॐ अधिभयणत्वादीनाम् । ॐ गौरवेति ॐ धातुवाच्यत्वावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्येत्यर्थ । तेषा कृत्तित्वा पक्षया गुरवाप्राणावाच्येति भाव ।

ॐ तदवच्छेदकमिति ॐ धातुवाच्यताऽवच्छेदकमित्यर्थ । ननु कृतेरेव धात्वर्थे रथादावच्छेदकत्व तद्वाधा तारदाप्रयोगानुपपत्तिरत आह ॐ रथो गच्छतीत्यादि ॐ व्यापारादीत्यादिनाऽऽश्रयत्व-प्रतियोगित्वपरिग्रह । जानातीत्यादावित्यादिप्रमाणे घटो नश्यतीत्यादौ नाशाश्रयत्वस्य बाधाप्रतियोगित्वे एव लक्षणाया द्रष्टव्यवान् ।

ॐ नैयायिकरीतिरिति ॐ आर्यातार्थविचारे हि तैव्यापारे लक्षणम्, कृतौ च प्राप्ति स्वीकृत्याऽप्य प्रयोग समर्थित स्तद्वन्मत्ताऽपि समर्थनीय इति सादृश्यत्वात् शक्तिरूपोपादानम्, न तन्व्याऽप्ये त मत्ताद् इति भाव । लक्षणबोध-धर्माभावेनाऽप्यसिद्धिर्न वैकलाज्ञाघवादित्याशयेन भीमात्करीत्या तद्गतेरेवाऽमाधुवमाविकरीणि ॐ शक्यताऽवच्छेदकत्वस्येति ॐ

तयोर्धैपम्ये बीजाभावात् । नच पचति = पाकं करोतीति यत्तार्थककरोतिना धिवरणाद् यत् एवाऽऽख्यातार्थ इति वाच्यम्,

प्रभा

गुरुधर्मावच्छिन्ने लक्षणाया इव शक्तेरपि सम्भवादित्यर्थः । धैपम्य इति—शक्तिलक्षणयोर्द्वयोरपि पद-तदर्थ-सम्बन्धघटितत्वसाम्याद् गुरुधर्मे लक्ष्यतावच्छेदकत्वं स्वीकार्यम्, शक्यतावच्छेदकत्वं न स्वीकार्यमिति धैपम्य इत्यर्थः ।

बीजाभावादिति—समनियतस्य गुरुधर्मस्य, लघुधर्मस्य च सत्त्वे लघुधर्मे एवावच्छेदकत्वं स्वीकार्यं न तु गुरुधर्मे, गौरवात् । प्रकृते रथो गच्छति' इत्यत्र व्यापारे लक्षणायां व्यापारत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् । 'इच्छति' इत्यत्र आश्रये लक्षणायामाश्रयत्वम् । 'नदयति' इत्यत्र प्रतियोगिनि लक्षणायां प्रतियोगित्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति शक्यतावच्छेदकीभूतकृतित्वापेक्षया गौरवसत्त्वेऽपि यथा लक्ष्यतावच्छेदकत्वं नैयायिकानामिष्टं तथा शाब्दिकानां व्यापारस्य शक्यत्वे व्यापारत्वस्य फूत्कारत्वादीनाञ्च शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवसत्त्वेऽपि तत्स्वीकार्यम्, समनियतस्य तादृशस्य लघुधर्मस्याभावादित्युक्तं बीजाभावादीति । तादृशलघुधर्मस्यासम्भवेन 'सम्भवति लघुधर्मे' इत्यस्य विपर्यायाभावादिति भावः । कृतित्वस्य व्यापारत्वादेञ्च समनियतत्वाभावात् । किञ्चावच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तदा गुरुणामपि धर्माणां सत्त्वेन स्वरूपसम्बन्धत्वकल्पने गौरवाभाव एव ।

अथ स्वरूपसम्बन्धादतिरिक्तं तदापि 'गान्तातीरत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्' इत्युपपत्तये गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वमावश्यकम् । यद्यवच्छेदकत्वमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं तदापि तादृशत्वस्य गुरुधर्मेऽपि सत्त्वावच्छेदकत्वं दुर्वारमेव ।

अयम्भावः—स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपमवच्छेदकत्वं सम्भवति लघुधर्मे गुरुणि न तत्प्रकल्पयेत् । यथा प्रत्यक्षं प्रति महत्त्वस्य कारणत्वे लघुनि महत्त्वे कारणतावच्छेदकत्वं कल्प्यते, न तु अनेकद्रव्यस्य कारणत्वं स्वीकृत्यानेकद्रव्यत्वे । यथा वा 'प्रमेयपटो नास्ति' इत्यत्र घटत्वे एव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न तु प्रमेयत्वविशिष्टपटत्वे । अतः 'सम्भवति' इति न्याये सम्भवतीत्यस्य सम्भवत्तदवच्छेदकताके धर्मे इत्यर्थः ।

एवञ्च—सम्भवत्तदवच्छेदकताकधर्मापेक्षया यो गुरुः स तदवच्छेदकत्वाभाववानिति न्यायिः फलिता । असम्भवत्तदवच्छेदकताकधर्मे गुरुण्यपि तदवच्छेदकत्वमुचितमेव । सम्भवत्तदवच्छेदकत्वञ्च = तदवच्छेदकत्वाधकशून्यत्वम् । बाधकञ्चावच्छेद्यं यत्प्रतियोगितादि तदसमनैयत्यम् । तथा प्रतियोगिसमनैयत्यमेव सम्भवत्तदवच्छेदकत्वम् । समनैयत्यञ्चात्र न स्वव्याप्यत्व-स्वव्यापकत्वोभयमन्वयेन परस्परविशिष्टत्वरूपम्, 'गुणे गुणकर्मान्वयविशिष्टसत्ता नास्ति' इतिवत् 'गुणे सत्ता नास्ति' इति प्रतीत्यापत्तेः ।

तथाहि—विशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगिताया विशिष्टसत्ताद्युद्धसत्तयोरेक्येन सत्तायामपि सत्त्वेन सत्तात्वस्यापि प्रतियोगितासमनैयत्येन तत्रैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वकल्पनेनोक्तप्रतीतिदुर्वारत्वान् । किन्तु 'तदन्यूनवृत्तित्वे सति तन्निरूपकाभावविरोधितावच्छेदकत्वरूपम्' ।

दर्पणन्यास्या

तथाच असति बाधके शक्तिर्गुणोऽपि धर्मेणावच्छिद्यते, वृत्तित्वाद्दृश्यावदित्यनुमानात्तेषु शक्तिः सेत्स्यतीति भावः ।

ननु तेषां कृतित्वापेक्षया गुरुत्वमेव बाधकमत आह ॥ तयोरिति ॥ बाधकतावच्छेदकत्व लक्ष्यतावच्छेदकत्वयोरेवार्थः । ॥ बीजाभावादिति ॥ सम्भवति समनियते लघु धर्मे गुरौ तदभावादित्यस्य प्रकृतेऽनवतारेण यद्यवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तदा तत्स्वरूपत्वस्य गुरुणामपि सत्त्वारिक्तमनुपपन्नम् । अथातिरिक्तं तदा गुरुधर्मेऽपि तत्स्वीकार

तयोवैपम्ये बीजाभावात् । नच पचति = पाकं करोतीति यत्तार्थककरोतिना विवरणाद् यत्
 एवाऽऽख्यातार्थ इति वाच्यम् ,

प्रभा

गुरुधर्मावच्छिन्ने लक्षणाया इव शक्तेरपि सम्भवादित्यर्थः । वैपम्य इति—शक्ति लक्षणयोर्द्वयोरपि पद-
 सम्बन्धपटितत्वसाम्याद् गुरुधर्मे लक्ष्यतावच्छेदकत्वं स्वीकार्यम् , शक्यतावच्छेदकत्वं न स्वीकार्यमिति
 इत्यर्थः ।

बीजाभावादिति—समनियतस्य गुरुधर्मस्य, लघुधर्मस्य च सत्त्वे लघुधर्मे एवावच्छेदकत्वं स्वीका-
 गुरुधर्मे, गौरवात् । प्रकृते रथो गच्छति' इत्यत्र व्यापारे लक्षणायां व्यापारत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् । 'ऽ
 इत्यत्र आश्रये लक्षणायामाश्रयत्वम् । 'नश्यति' इत्यत्र प्रतियोगिनि लक्षणायां प्रतियोगित्वं लक्ष्यताऽवच्छेद-
 शक्यतावच्छेदकीभूतकृतित्वापेक्षया गौरवसत्त्वेऽपि यथा लक्ष्यतावच्छेदकत्वं नैयायिकानामिष्टं तथा
 कानां व्यापारस्य शक्यत्वे व्यापारत्वस्य फूत्कारत्वादीनाञ्च शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवसत्त्वेऽपि तत्स्यी
 समनियतस्य तादृशस्य लघुधर्मस्याभावादित्युक्तं बीजाभावादीति । तादृशलघुधर्मस्यासम्भवेन 'सम्भ-
 धर्मे' इत्यस्य विपयाभावादिति भावः । कृतित्वस्य व्यापारत्वादेश्च समनियतत्वाभावात् । विञ्चात्
 यदि स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तदा गुरुणामपि धर्माणां सत्त्वेन स्वरूपसम्बन्धत्वकल्पने गौरवाभाव एव
 अथ स्वरूपसम्बन्धादतिरिक्तं तदापि 'गङ्गातीरत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्' इत्युपपत्तये गुरुधर्मस्य

नचात्र घटस्य कर्तृत्वेन तत्संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधात्र द्वितीयेति वाच्यम्, अनुगतकर्तृत्वस्य त्वन्मते दुर्बलत्वेन घटस्याकर्तृत्वात् । कृत्याश्रयत्वस्य, कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात्, धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात् ।

प्रभा

फलमात्रस्य धातुवान्श्रयत्वे तु बाधो न स्यादित्याह—नचेति । अनुगतेति—चेतनाचेतनमाधारणेत्यर्थः । कृत्याश्रयत्वस्येति—धात्वर्थकलानुकूलकृत्याश्रयत्वस्येत्यर्थः । कारकेति—कारकाणां चक्रम् = समूहः, मरुल-कारकेत्यर्थः, तस्य प्रयोक्तृत्वम् = प्रवर्तकत्वम्, इतरकारकाणां व्यापारस्य कर्तृव्यापारप्रयोज्यत्वान्, कृत्याश्रय-त्वस्य प्रयोक्तृत्वस्य च प्राणिधर्मतया घटादावभावात् । एवञ्च तव मते कृतमित एव स्वतन्त्रपदेन विवक्षिततया कृतेरभावे कर्तृसंज्ञाऽप्राप्त्या फलाश्रयत्वेन कर्मसंज्ञायां द्वितीयापत्तिर्दुर्बला स्यादिति भावः । ननु धात्वर्थानुकूल-व्यापाराश्रयत्वमेव कर्तृत्वमस्मन्मते विवक्षितमिति दोषाभाव इत्यत आह—कारकमात्रेति—मरुलकारके-धित्यर्थः, मात्रशब्दस्य सर्वार्थकत्वात् ।

ननु कारकचक्रप्रयोक्तृत्वप्रकारकविषयाधिपत्यत्वमेव कर्तृत्वम्, तस्य च घटेऽपि विवक्षितं शस्यत्वेन नोक्तापत्तिरत एव 'कारके' (अ० १ पा० ४ सू० २३) इति सूत्रभाष्ये 'सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यञ्च विव-क्षितम् । तयोः पर्यायेण वचनम् । तयोः = स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । पचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति । तद्यथा 'बलाहकाद् विद्योतते विद्युत्' 'बलाहके विद्योतते' 'बलाहको विद्योतते' इत्युक्तम् । अनेन विवक्षाधीनं कारकमात्रमिति स्पष्टमेव बोधितमित्यत आह—

दर्पणव्याख्या

॥ नचेति ॥ घटस्येति ॥ घटं भावयतीत्यत्रेव, घटो मन्वतीत्यत्राऽपि द्वितीयाऽऽपत्तिः । मन्मते तु धातुपात-व्यापाराऽऽश्रयत्वेन परया कर्तृसंज्ञया बाधात्र तदापत्तिरिति भावः ।

निराकरणप्रकारतामाह ॥ अनुगतेति ॥ चेतनाचेतनसाधारणेत्यर्थः । ॥ त्वन्मते ॥ भवदीयमते ।

॥ दुर्बलत्वेनेति ॥ वक्तुमशक्यत्वेनेत्यर्थः । तदेवाऽह ॥ कृत्याश्रयत्वंस्येति ॥ तस्याऽचेतनेज्ज्याहत्वादिनि भावः ।

॥ कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वेति ॥ तद्भाष्येयमिच्छिलकारकप्रवर्तकरूपस्य चेत्यर्थः । नैयायिकमत निरस्य

मीमांसकं प्रत्याह ॥ धात्वर्थेति ॥ ॥ कारकमात्रेति ॥ मात्रपदं कृत्वाऽप्येकम् । सर्वस्याऽपि कारकस्य धात्व-र्थानुकूलपरिष्कृतक्रियाश्रयत्वात् । क्रियाजनकरास्यैव कारकत्वादिति भावः ।

नन्वचेतने कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य बाधेऽपीतरव्यापाराऽऽनधीनत्वप्रकारकविषयाधिपत्यव्यापाराश्रयत्वस्वरूपकारक-

चक्रप्रयोक्तृत्वस्येव कर्तृसंज्ञानियामकम् । व्यापारश्च क्वचित् कृतिः, क्वचिन् सयोगादिरेव । तादृशव्यापाराश्रय एव

'स्वतन्त्र-कर्ता' इति सूत्रे स्वतन्त्रपदार्थः, तत्सूत्रप्रणयनसामर्थ्यात् । तदुक्तम्—'कारके' इति सूत्रे भाष्ये—प्रधानेन ममभावे

'स्वाधीनो परतन्त्रा व्यवचारे स्वतन्त्रा । किं पुनः प्रधानम् ? कर्ता । कर्तुं ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति ? यस्मिन्नु कारकेषु सन्निहि-

तेषु कर्ता प्रवर्तयित्वा भवति' इति । स्वाधीनो काष्ठैः पचतोऽयादीं स्वाधीन्येव तत्त्वेन विवक्षिता इति तद्भाषः । वक्ष्यते

षाऽधिकमुपरिष्टात् ।

मीमांसकमते प्रसक्तूपर्णोद्घृतिरिति वक्ष्यमाणैव । एवञ्च घटागततादृशव्यापारस्यैव स्वानन्वयविवक्षया कर्तृत्वस्य

निराधायेन न द्वितीयाप्रसक्तोऽप्य भाव

किञ्च, भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात् ।

प्रभा

फूत्कारत्वादिना । अन्यथा पचेव्यापारसामान्यार्थककरोतिना विवरणासङ्गतिः, तत्र तत्र विहित्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थ इत्यर्थोल्लेखासङ्गतिश्च ।

नच पचिना लोकप्रसिद्धफूत्कारत्वादिरूपेण बोधानुपपत्तिः, लक्षणादिना तथाबोधस्योपपादयितुं शक्यत्वात् । ननु व्यापारावाच्यत्वे चन्नजन्यत्वाप्रतिसन्धानदशायां 'घटः कृतः' 'अङ्कुरः कृतः' इति व्यवहारानुपपत्तिः, व्यापारजन्यत्वप्रतिसन्धानाविशेषात्, ईश्वरकृतिजन्यत्वेऽपि चैत्रादिकृतिजन्यत्वाभावप्रतिसन्धानदशायां तादृशव्यवहारस्येष्टत्वात् । तदुक्तमाचार्यैः—

कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया ।

यत्र एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना ॥ इति

परस्मिन् = मिमांसकमत इत्यर्थः । निरूढलक्षणा एव कर्तृपदस्य कृत्वोऽपीति चेत्लाघवात्कृतित्वावच्छिन्ने एव शक्तिरस्तु, व्यापारे एव लक्षणाऽस्तु, लघुधर्मावच्छिन्ने एव शक्तेर्मिमांसकादिमतसिद्धत्वात्, लक्षणया बोधात् तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवद्विच्छायाः सन्मात्रविषयिण्यास्त्राचरयत्वेऽपि लघुधर्मावच्छिन्न एव सम्यन्धत्वमङ्गीक्रियते, न गुरुधर्मावच्छिन्ने, अनुभववलेन गौरवज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । शक्यसम्बन्ध-रूपलक्षणायास्तु तत्रापि सम्यन्धत्वं कल्प्यते, न कल्प्यमिति वैषम्यमत एव न लक्ष्णोच्छेद इति सकलतान्त्रिक-सिद्धमित्यत आह—किञ्चेति ।

अवाच्यत्व इति—व्यापाररूपभावनाया धातोस्तिङ्श्चावाच्यत्वे इत्यर्थः । द्वितीयेति—व्यापारस्या-वाच्यत्वे स्वजनकव्यापारव्यधिकरणधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपं कर्मत्वं वक्तव्यम्, धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपं वा । तथाच 'घटो भवति' इत्यत्रापि घटपदाद् द्वितीयापत्तिः, भूधात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वात् । व्यापारस्य धातुवा-च्यत्ववादिनये तु न दोषः, धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृत्वेन परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया वाधात् ।

दर्पणव्याख्या

स्वमवश्यमङ्गीकरणोपमिति भावः ।

अत्रेदमवधेयम्—वैयाकरणमतेऽपि पचत्यादेः फूत्कारादिव्यापारे व्यापारत्वेनैव शक्तिः, व्यापारसामान्यार्थककृता विवरणात् । एषश्च व्यापारत्वेन कृतेरपि समवायमत्तो भूतं ननु 'मया कृतम्' इति तत्र तत्रोक्तं स्पष्टयते । तत्रदूरेण प्रविद् बोधस्तु पचत्यादीनां तत्रदूरावच्छिन्ने लक्षणयोपवाच्यः ।

वाक्यादन्वयेन रूपेण ज्ञाने भवति लक्षणा । इत्यभिपुक्तोक्तैः ।

। अत एव वाक्यार्थप्रदर्शनाऽवसरे विकृत्यनुकूलो व्यापारः, जगानुपूलो व्यापार इति व्यापारसामान्यार्थकवापा-रपर्येण संशुक्तिस्तस्य सङ्गतिरिति । 'कृत्वोऽकर्मकतापत्तेः' इति मूलमवतारमतिः ॥ किञ्चेति ॥ अवाच्यत्वे ॥ धात्वर्थव्यापारे । ॥ द्वितीया स्यादिति ॥ धात्वर्थव्यतिरूपकत्राऽऽध्वयत्वात् ।

ननु घटा भवतीत्यत्र कृतधाम्यत्वरूपकर्तृत्ववापेऽपि धात्वर्थकलाऽन्विताऽऽग्यातात्प्रापारधाम्यत्वरूपकर्तृत्वव्यतिरूपेण कर्मत्वव्यापारव्यतिरूपेण वापेन नोत्पद्यते द्वितीयाप्रसक्तिः, अन्वयात् कर्तृरि कर्तारोऽप्यनाकरतामापचोत्पत्त्याऽऽव निरापुण्ये

नचात्र घटस्य कर्तृत्वेन तत्संज्ञया कर्मसंज्ञाया वाधात्र द्वितीयेति वाच्यम्, अनुगतकर्तृत्वस्य त्वन्मते दुर्वचत्वेन घटस्याकर्तृत्वात् । कृत्याश्रयत्वस्य, कारकचक्रप्रयोजकत्वस्य वा घटादावभावात्, धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात् ।

प्रभा

फलमात्रस्य धातुवान्त्वत्वे तु बाधो न स्यादित्याह—नचेति । अनुगतेति—चेतनाचेतनमाधारणेत्यर्थः । कृत्याश्रयत्वस्येति—धात्वर्थफलानु कूलकृत्याश्रयत्वस्येत्यर्थः । कारकेति—कारकाणां चक्रम् = समूहः, मन्त्र-कारकेत्यर्थः, तस्य प्रयोजकत्वम् = प्रवर्तकत्वम्, इतरकारकाणां व्यापारस्य कर्तृव्यापारप्रयोज्यत्वान्, कृत्याश्रय-त्वस्य प्रयोजकत्वस्य च प्राणिधर्मतया घटादावभावात् । एवञ्च तव मते कृतिमग एव स्वतन्त्रप्रदेन विचक्षिततया कृतेरभावे कर्तृसंज्ञाऽप्राप्त्या फलाश्रयत्वेन कर्मसंज्ञायां द्वितीयापत्तिदुर्चारा स्यादिति भावः । ननु धान्वर्थानु-कूल-व्यापाराश्रयत्वमेव कर्तृत्वमस्मन्मते विचक्षितमिति दोषाभाव इत्यत आह—कारकमात्रेति—मन्त्रकारके-वित्यर्थः, मात्रशब्दस्य सर्वार्थकत्वात् ।

ननु कारकचक्रप्रयोजकत्वप्रकारकविवक्षाविषयत्वमेव कर्तृत्वम्, तस्य च घटेऽपि विचक्षितं शस्यन्वेन नोक्तापत्तिरत एव 'कारके' (अ० १ पा० ४ सू० २३) इति सूत्रभाष्ये 'सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं पाठतन्त्रस्य विच-क्षितम् । तयोः पर्यायेण घचनम् । तयोः = स्वातन्त्र्यपाठतन्त्रयोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । घचनाश्रया च मंज्ञा भविष्यति । तद्यथा 'बलाहकाद् विद्योतते विद्युत्' 'बलाहके विद्योतते' 'बलाहको विद्योतते' इत्युक्तम् । अनेन विचक्षाधीनं कारकमात्रमिति स्पष्टमेव बोधितमित्यत आह—

दर्पणव्याप्त्या

ॐ नचेति ॐ । घटस्येति ॐ घटं भाववतीरप्यत्र, घटो भवतीत्यत्राऽपि द्वितीयाऽऽपत्तिः । मन्मते तु फलपाप व्यापाराऽऽश्रयत्वेन परया कर्तृसंज्ञया वाधात्र तद्वापत्तिरिति भावः ।

निराकरणप्रकारतामाह ॐ अनुगतेति ॐ चेतनाऽचेतनसाधारणेत्यर्थः । ॐ त्वन्मते ॐ भवदीयमते ।

ॐ दुर्वचत्वेनेति ॐ वक्तुमशक्यत्वेनेत्यर्थः । तदेवाऽह ॐ कृत्याश्रयत्वस्येति ॐ तस्याऽचेतनेऽप्याप्तत्वादिति भावः ।

ॐ कारकचक्रप्रयोजकत्वस्य वेति ॐ तदालम्ब्यनिहितकारकप्रवर्तकत्वस्य चेत्यर्थः । नैवाधिकमत निरस्य

मीमांसकं प्रत्याह ॐ धात्वर्थेति ॐ । ॐ कारकमात्रेति ॐ मात्रवदं ह्यस्ताऽर्पकम् । सर्वस्याऽपि कारकस्य घटत्व-
र्थानुकूलप्रयोजकत्वव्यापारात् । क्रियाजनकरं ह्यैव कारकत्वादिति भावः ।

मन्त्रचेतने कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य बाधेऽपीतरव्यापाराऽऽपत्तिरिति तत्रापाऽऽपत्तिरिति भावः ।

एकप्रयोजकत्वमेव कर्तृत्वमिति तदर्थम् । व्यापारस्य कश्चित् कृतिः, कश्चित् सयोगादिरेव । तादृशव्यापाराश्रय एव

'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रे स्वतन्त्रप्रदायः, तत्सुप्रदर्शनमयमर्थ्यात् । तदुक्तम्—'कारके' इति सूत्रे भाष्ये—प्रधानेन समवाये

स्थाली परतन्त्रा भवत्येव स्वतन्त्रा । किं पुनः प्रधानम् ? कर्ता । यथा ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति ? यामर्तु कारकेषु मन्त्रि-
केषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति' इति । स्थाली काष्ठैः पृथतोऽप्यादी ह्यात्येव तत्रेव विचक्षिता इति तत्राहः । वदयते

चाऽधिकमुपरिधात् ।

मीमांसकमते प्रसक्तूपगोद्वृत्तिरपि वक्ष्यमाणा । एवञ्च घटगननादव्यापारास्यैव स्वातन्त्र्यविषयता कर्तृत्वस्य

निरावाधेन न द्वितीयापत्तौ भावः

तथाच 'न हि यत्नः' इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः । कृञ इति-धातुमात्रोपलक्षणम्, सर्वेषामप्यकर्मकता, सकर्मकता वा स्यादिति भावः ।

अथवा, 'व्यापारो भावना' इत्यर्थेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत् साधयन्

प्रभा

नच धातुमात्रस्य व्यापारवाचकत्वे सकर्मकधातुभिन्नाकर्मकधातुत्वमिति दुर्वचम्, भेदप्रतियोगिनः सकर्मकधातोर्दुर्लभत्वादिति वाच्यम्, ण्यन्तधातुद्वादिधातुरूपप्रतियोगिनः सुलभत्वात् । ननु अकर्मकत्वापत्त्या सविपर्यार्थकज्ञाधात्वादेर्व्यापारार्थकत्वसिद्धावपि धातुमात्रस्य व्यापारवाचकत्वे प्रमाणाभाव इत्यत आह—धातुमात्रेति । 'फलमात्रं धात्वर्थः' इति कस्यचिन्मीमांसकस्य मतं रण्डयित्वा व्यापारमात्रं धात्वर्थः, संयोगादिरूपफलविशेषोपान्यययोश्च गम्यादिधातुविशेषजन्यव्यापारोपस्थितेहेतुतया न गच्छति-त्यजत्योः समानान्वययोधजनकतेति व्युत्पत्तिवादीकृतनैयायिकविशेषस्य मतं निराकर्तुमाह—अथवेति । तत्=सकलधातुवाच्यत्वम् ।

दर्पणव्याख्या

नन्विदानीं धातुमात्रस्यैव व्यापारवाचकत्वात्सिद्धत्वात् सकर्मकरूपप्रतियोग्यः सिद्धः । भयतुक्ताभावादनस्याप्यसम्भवदुक्तिरत्वं समानम् । अन्यतमत्वरूपस्य तु स्वयमेव निराकृतत्वाद्दुकरदेन तद्ग्रहणाऽसम्भवादिति चेन्न, नयस्याद्विकर्मकाणां संयोगाऽथनुकूलऽजादिनिष्क्रियारामकफलांशकत्वरस्य धातोः फलमात्रार्थकत्वादिनाऽप्यभ्युपगमाद्जादिनिष्क्रियायाः संयोगरूपफलजनकत्वाद्येकप्रसिद्धे च व्यापारवाचकत्वात् ण्यन्तादिधातून् घोषादयैव कथञ्चिदिति सिद्धम्भवादिति नोक्तव्याख्याने शेषः ।

नन्वेतावता प्राकृणादीनां व्यापारार्थकत्वं सिद्धम्, न धातुमात्रस्येत्यतः कृञ्पदं धातुमात्रपरतया व्याचष्टे—कृञ् इतिः । धातुमात्रोपलक्षणमिति कृञ्पदं नान्यलक्ष्यसाधारणधातुत्वेनाऽजह्रस्वार्थलक्षणया धातुमात्रबोधकम् । तथाच धातुमात्रस्याऽकर्मकतापत्त्या न फलमात्रार्थकता, किन्तु व्यापारार्थकताऽपीत्यर्थः । अकर्मकतेति पूर्वोक्तमित्यसंबंधात्पूर्वोक्तस्यैव । यदि फलवाचकत्वमेव सकर्मकत्वं, तदा सर्वेषामविशेषेण सकर्मकत्वं स्यादित्याह सकर्मकतेति ।

यन्तुत्तरं, इत्तुक्ता धातोर्द्वारांशकत्वसिद्धिस्तद्वैव स्यात् यदि स्वार्थकत्वादिनसकर्मकलक्षणं सकर्मकधातुमात्रसाधारणं स्यात्, तत्रैव न, अध्याद्युपसृष्टशीडादित्त्वात्प्राक्तेः । तस्माद् प्राकृणादीनां धातुत्वाऽनापत्तिः । मैत्रेण वाच्यतीत्यादीं मैत्रादीनां कर्तृत्वाज्जुपपत्तिश्च तथा । अत एव 'नितृत्तरेपणादातोः प्राकृनेऽर्थे जिजिप्यते' इत्याद्युपपत्तिरिति दिक् ।

ननु, 'कृञोऽकर्मकतापत्तेः' इति श्रुत्यो न मीमांसकमतनिराकरणपरः । तस्य, तस्मात् करोतिरित्यादिना निराकरि इदमाणत्वात्, तैः कृञ्वा यत्तार्थकत्वाऽननुपगमाच्च । नापि नैयायिकमतनिरासपरः, नैयायिकैः फलव्यापारयोर्हमभयोरपि धातुवाच्यत्वाऽभ्युपगमात् । तदुक्तमात्पत्तात्वाद्दीपितौ 'स्तौ वा फलव्यापारी पृथगेव धात्वर्थः' इति । धातोः फलाऽवच्छिन्नव्यापारार्थकत्वे कर्माख्याते फलस्य हेधा भानापरया तयोर्विचकलितयोरेव कतिज्यापत्तीति तद्भावः । फलस्य धातुवाच्यत्वे परं हेपाञ्जिन्यापविदौ विप्रतिपत्तिः, कर्माख्यातेन द्वितीयाया च तद्भवानसम्भवात् । किञ्चित्प्रत्ययस्य धातुमात्रस्य व्यापारार्थकत्वसाधकत्वे धातोरकर्मकतापत्तेः, 'फलमात्रार्थता न हि' इत्येव म्याच्च तु ह्य इत्यपरितोषादन्यार्थपरतया मूलमन्वयति इति अथवेति ।

प्रसाधयेति इति पूर्वोक्तस्य विवरणपरतया व्याख्यानादिति भावः । इति सति धातुवाच्यत्वमित्यर्थः ।

नैयायिकाभ्युपगतं जानाति—करोत्यादेः केवलज्ञान-यत्नादिक्रियामात्रवाचित्वं दूषयति—कृञ इति ।
अयं भावः—फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्यात् । तथाच स्वार्थफलव्यधिकरण-

प्रभा

क्रियामात्रेति—मात्रपदेन फलस्य धातुवाच्यत्वनिरासः । ननु फलावाचकत्वेऽपि फलव्यधिकरणव्यापार-
वाचकत्वरूपसकर्मकत्वं धातोर्व्यापारमात्रवाचित्वेऽपि अक्षतम्, यद्वा, द्वितीयाद्यर्थफलान्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वम्,
द्वितीयादीनामेव फलार्थकत्वाददोष इत्यत आह—अयम्भाव इति ।

दर्पणव्याख्या

❀ जानातिकरोत्यादेरिति ❀ निदिष्टयत्नार्थकमिच्छसविपर्ययार्थकधातुमात्रोपलक्षणम् । ❀ क्रियामात्रेति ❀ मात्रपदेन
फलव्यधिकरण-
फलव्यधिकरण-
फलव्यधिकरण-
फलव्यधिकरण-
फलव्यधिकरण-
फलव्यधिकरण-
फलव्यधिकरण-
फलव्यधिकरण-
फलव्यधिकरण-
फलव्यधिकरण-

गनु कृञः फलावाचकत्वे कथमकर्मकत्वमत आह ❀ अयं भाव इति ❀ । वाचकत्वादीत्यादिना स्वार्थव्यापारव्यधि-
करणफलवाचकत्वस्य नैयायिकस्य फलाव्यधिकरणव्यापारार्थकत्वस्याऽपि सकर्मकत्वात्तत्त्व च सङ्ग्रहः । जानात्यादीनामेव
पार्थक्यत्वात्तदनुपपत्तौ उच्यते । अतः फलार्थकत्वम्, तस्य ततोऽननुभवत्, किन्तु
व्यापारार्थकत्वमेवेति प्राचीननैयायिकानुपपत्तौ । वक्ष्यमाणरीत्या कृञः फलार्थकत्वे तु तुल्यव्यापारत्वं सर्वेषामेव तदिति-
रिति भावः ।
ननु कृञः फलावाचकत्वे कथमकर्मकत्वमत आह ❀ अयं भाव इति ❀ । वाचकत्वादीत्यादिना स्वार्थव्यापारव्यधि-
करणफलवाचकत्वस्य नैयायिकस्य फलाव्यधिकरणव्यापारार्थकत्वस्याऽपि सकर्मकत्वात्तत्त्व च सङ्ग्रहः । जानात्यादीनामेव
पार्थक्यत्वात्तदनुपपत्तौ उच्यते । अतः फलार्थकत्वम्, तस्य ततोऽननुभवत्, किन्तु
व्यापारार्थकत्वमेवेति प्राचीननैयायिकानुपपत्तौ । वक्ष्यमाणरीत्या कृञः फलार्थकत्वे तु तुल्यव्यापारत्वं सर्वेषामेव तदिति-
रिति भावः ।

यद्यपि व्यापारान्ते विप्रतिपन्नं प्रत्यपि कृञ इत्याद्युपपत्तमकम्, तथापि विवरणस्यैवाऽऽख्यातपरतया सकर्मकत्वस्य
व्यापारार्थकत्वं विनाऽप्यन्यथासिद्धाद्युक्तविज्ञानां तदुपपत्तयः स्वस्वकार्थकत्वादिनि ।
नव्यनैयायिकास्तु—सकर्मकधातुनां फले तज्जनकत्वेन विवक्षितव्यापारेण चोपलक्षणीभूतसाधनाऽऽकाङ्क्षारोधापकताऽऽ-
पच्छेदकथमेतमानाऽधिकरणधर्मत्वाऽनुगतोक्ततत्त्वदर्शनाऽवच्छिन्नेषु शक्तिः, सम्भवति फलजनकतया विपक्षितानां तेषां विभिन्न-
धर्मवत्त्वम् । यत्र त्वेकधर्माऽवच्छिन्नस्यैव फलाऽनुपलक्ष्यं विवक्षाविषयस्तत्र तदवच्छिन्न एव धातोः सा । नहि सर्वत्र
समुदाय एव शक्तिरिति राजाऽऽज्ञाऽस्ति ।
‘क्रिया नामेवम्’ इत्यादि भाष्यं तु बहुकालसाधोक्तधार्यविषयमिति न तद्व्याकोपः । अन्यथा सर्वत्राऽप्यतिक-
रणाद्यारोधापकताऽपत्तेः । तेषामेव च व्यापारपदस्यपदस्यत्वम् । कृत्स्नस्य तादृशधर्मसमानाधिकरणधर्मत्वेऽपि न तस्य पच्या-
द्यर्थताऽपच्छेदकत्वम्, तदर्थे तस्योपलक्षणत्वाऽऽनङ्गीकारात् । अत एव द्युपपन्नानां न कदापिदपि तत्कारण्येण यागपाकादि-
पदप्रयोगस्तथा प्रयुक्तादपि तस्मात्पाकादिकृतिबोधश्च । एतेन तस्या अपि व्यापारतया धातोरेव व्यापार तद्वत्त्वत्र शक्ति-
रिति निराकृतम् ।

व्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मत्वोच्छेदापत्तिः । नच कृञादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तम्, व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणि लकारासम्भवात् ।

प्रभा

ननु पच्यादेरुक्तसकर्मकत्वानुरोधेन, गच्छति-त्यजत्योरैकस्यैव व्यापारस्य संयोगविभागजनकतया पर्यायत्वव्यवहारणाय द्वितीयया फलविशेषबोधे गम्यादिरूपतत्त्वमभिब्याहारादिरूपानेकविधकारणकल्पने गौरवेण च फलव्यापारोभयार्थकत्वेऽपि यत्नादिरूपसविपर्ययार्थककृञ्ज्ञाधात्वादेर्यत्नज्ञानादिरूपव्यापारमात्रवाचित्वेऽपि वाचकाभावः । सकर्मकत्वव्यवहारस्तु सविपर्ययार्थकधातूनां विपर्ययरूपं लाक्षणिकं कर्मत्वमादायेत्यत आह—भाक्त इति—लाक्षणिक इत्यर्थः, भज्यते = सेव्यते स्व (लक्षणा) प्रयोजकतयाऽनयेति भक्तिलक्षणा, शक्य-सम्यन्धरूपलक्षणायाः स्वघटकत्वेन शक्यस्यापि भजनादिति भावः । नैयायिकोक्तमिति—प्राचीननैयायिकोक्तमित्यर्थः, नन्यनैयायिकैः फलव्यापारयोरुभयोरपि धातुवाच्यत्वस्वीकारान् । व्यवहारस्य = सकर्मकशब्देन

दर्पणव्याख्या

जानात्यादीनां तु विपर्ययं फल तत्रिर्वाहकज्ञानादिव्यापाराश्च शक्यम् । कृञ्स्तु साध्यत्वम्, यत्तत्रार्थः । तेन तद्वा-श्वर्यफलसम्बन्धिरूपं मुख्यकर्मत्वं घटादीनां निरावापत्तम् । एवं स्वार्थफलव्यधिकरणरूपं सकर्मकत्वमपि । यत्नासकर्म-काणां तु तत्तदमावच्छिन्नयत्नादिरूपव्यापार एव सा । भोजन यतते' इत्यपयोगेण तद्विपर्ययस्य धातुशक्यत्वाऽनुपगमात् । 'यतते' इत्युक्ते कर्माऽङ्गाङ्गाया अभावाच्च ।

अथाद्युपसृष्टतीलादीनां तु फले निरुद्धलक्षणेन, शीहादितः सर्वत्र फलाबोधः । तदर्थेऽनादितात्पर्यं प्रादुक्तवैय-ञ्च "अधिशोइत्यासाम्" (पा० सू० ७ । ४ । ४६) इत्यादिप्रसंगेन । कर्त्तव्यं तु कृञो यत्नबोधत्वादेव नाऽचेतने श्वरसतः कर्त्तव्यप्रयोगः ।

एवञ्च कर्त्तव्यबोधनिर्वाहाय पचतीत्यादावाख्यातस्य कृती दाक्षिणावदयत्नी । तदर्थेऽयत्नस्याऽऽश्रयाश्रविभावेन प्रथमा-न्तार्थेऽन्वयात् तद्बोधोपपत्तेः । यत्र तु न तद्बोधसिद्धी रथो गच्छतीत्यादौ तत्र व्यापारे, आश्रयत्वादी वा पर्यायत्वं लक्षणा । 'स्वतन्त्रः कर्ता' (पा० सू० ७ । ४ । ५४) इति सूत्रसामर्थ्येन, धारण्यव्यापाराऽऽश्रयतत्त्वमितियोगिनामपि कर्त्तव्यस्य परिभा-षणान्न कर्त्तव्योपाऽनुपपत्तिः । यत्र प्रथमान्तसमभिव्याहारे, यत्र तु कृत्वादिबोधक एव तात्पर्यं तत्र तद्विशेष्योऽपि बोधः । अनभिहित इत्यस्याप्यबोधित इत्येवाऽर्थः । अबोधनं त्वाश्रयाऽतिरिक्तार्थे विशेषणतया कृत्वाद्यर्थप्रबोधनमेवेति नाऽभिधाना-ऽनभिधानस्यवस्थाऽनुपपत्तिः । सैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्तव्यबोधस्य कृतिराश्रयत्वं निर्वाहं तत्राऽस्यातत्त्विकत्वात्पनाऽनीधित्वाच्च । व्यापारस्यपदेशामावेन विह्रियादीनामुक्तकर्मत्वरयोपलक्षणत्वाऽनुपगमात्, पृथक्काक्षिरदष्टैव । फलत्वं तु पूर्वं निरूपितमेव । एवं सति कश्चिद् दूषणं प्रसक्तमवगणयित्वे इत्याहुः । एवं सकर्मकत्वादिनिर्वचनाऽनुपपत्त्या धातोऽरमपार्थक्यमावश्यकमिति पर्यवसितम् ।

व्यापारमात्रशक्तिव्यापारस्तु—द्वितीयाद्यर्थान्वयपर्यकत्वं सकर्मकत्वम् । पच्यादिसमभिव्याहारे द्वितीयाया विह्रिया-पर्यकरत्वात् । जानात्यादिसमभिव्याहारे च विपर्ययव्यापारपर्यकरत्वात्, तदन्वयित्वं तदर्थेऽक्षरतमित्याहुः । जानात्यादियोगे घटादीनां शून्यकर्मत्वमिति वदतां मतमाश्रय्य निरापद्ये ऽ नचेति ऽ । ऽऽ भाक्त इति ऽ भज्यते = आश्रयते सेव्यते वा शक्यार्था-ऽनयेति भक्तिलक्षणा, तथा, दाश्वार्थस्य तिरोधानात्, स्वज्ञाने घटकृतया दाश्वार्थस्याऽपेक्षणाच्च । तत आगतो भाग इत्यर्थः ऽ ऽऽ भाक्तत्वेऽपि ऽ । लक्षणाभिन्नवचनत्वेऽपि ऽ कर्मणीति ऽ । मुख्यसकर्मत्वमादाय दाश्वस्य चरितार्थ-योगे तद्व्यापारे भानाऽभावादिति भावः ।

नहि तीरे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्यं कर्तुं शक्यम् । एवञ्च 'नहि यत्नः'
इत्यत्र यत्नमात्रमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अत एवाह—

किन्तूत्पादनमेवातः कर्मवत् स्याद् यगाद्यपि ।

कर्मकर्त्तर्यन्यथा तु न भवेत् तद् दृशेरिव ॥ ६ ॥

उत्पादनम् = उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कुञ्चर्थ इत्यर्थः ।

प्रभा

प्रयोगस्य । तेन = तदरूपलाक्षणिकार्थेन । तथाच 'क्रियते घट' इत्यादेरसिद्धिरिति भावः, धातुवाच्यन्या-
पारव्यधिकरणफलाश्रयस्यैव प्रधानकर्मतया धात्ववाच्यस्य विपयत्वरूपफलस्योत्पत्तिरूपफलस्य वा घटादौ सत्त्वेन
मुख्यकर्मतयाभावात् 'गौणमुख्य'न्यायेन, प्रधानाप्रधानयोरिति न्यायेन च तादृशकर्मण 'ल कर्मणि' इति
सूत्रेऽग्रहणात् ।

नचैव तुल्यन्यायात् कर्तुरपि तादृशस्यैव ग्रहणेन 'पच्यते तण्डुल' इत्यादेरसिद्धिः, 'कर्मवत्कर्मणा'
इति सूत्रारम्भसामर्थ्येन कर्तृपदे गौणमुख्यन्यायाद्यप्रवृत्ते । यत्नमात्रमिति—व्यापारस्थानीययत्नमात्रमित्यर्थः ।
मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः । कृत्वादेरुत्पत्त्यसकर्मकत्वसिद्धये यत्नादिरूपव्यापारस्य, उत्पत्त्यादिरूपफलस्य च धातु-
वाच्यत्व स्वीकार्यमिति भावः ॥ ५ ॥

अत एवेति—उक्तदोषनिरासाय धातूनां फलव्यापारार्थकत्वादेवेत्यर्थः । उत्पादनमिति—उत्पत्तिरूपफलम्,
व्यापारश्च धात्वर्थः । अत एव 'स्तोक पचति' इत्यत्र विच्छिक्त्यादौ स्तोकादेरन्वये 'पदार्थं पदायनं' इति न
व्युत्पत्तिविरोधः । यत्नादीति—आदिना यत्नेतरव्यापारस्यापि धातुमान्यत्व सूचिन्म । तेन 'रथो गच्छति'
'रथो गमन करोति' इत्यादौ शक्यार्थयनाश्रयत्वस्य चाधेऽपि यत्नेतरशक्यार्थव्यापाराश्रयत्वस्य रथादिरूपेऽपि
कर्त्तरि सत्त्वान्न लक्षणाऽऽश्रयत्वरूप गौरवमिति ध्वनितम् ।
ननु व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वेऽपि प्रत्यया (द्वितीयादि) र्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसर्वक-
त्वस्य प्रत्ययार्थकलाश्रयत्वरूपाकर्मकत्वस्य चाश्रयणे दोषाभावः, 'घट भावयति' इत्यादौ फलव्यापारव्यतिरे-

दर्पणव्याख्या

तत्र लौकिक दृष्टान्तमाह— ॐ नहीत्यादि ॐ भास्त्राजपदव्ययहार्येण पुरोहितादिना तदीयकार्यप्रयत्नान्महद्गु-
थन्दमा इत्यादावातवधाराणाऽऽश्रितगौणमुख्यन्यायस्य विशिष्याधीनस्याकृत्सिद्धरूपोपादानपुरस्तरपदकार्यविपयकत्व-
स्याऽन्यत्र व्यवस्थापनाच्च नाश्रय तद्विषयत्वेत्यन्ये ।

परत्वेतच्छास्त्रीयकर्मसङ्काशान्वयवर्धकरामेव सकर्मकत्वम्, सकर्मकपदात् कर्मणा सहस्यर्थकारुण्डमसर्वाद्या पूर्वो-
क्ताधोलाभाच्च 'ल कर्मणि' इत्यादौ सकर्मकपदात् बोधाऽनापत्ते । तदन्यव्ययर्कत्वमकर्मकत्वम् । अत एवाऽप्यासिता
भूमय इत्यादौ कर्मणि कोपपत्तिः । अन्यव्ययस्य पृथगुपस्थितससर्गरूपतया न कीकन्यादियु दोष इत्याहुः ।

अयमेव पक्ष फलावच्छिन्नव्यापारबोधकञ्च सकर्मकत्वमिति बद्धिपराश्रितः, फलस्य कर्मताया सर्वैवोपगमात्,
फलाऽन्वयवर्धकत्वस्य सकर्मकेषु सरावात् । यदि चैकोपस्थितिविपयत्वाश्लोक प्रकार सन्मवर्तिति विभाव्यते तदा पृथक्शक्ति-
पादिमते निर्दुष्टत्वमेव, अवच्छिन्नपदस्य सगन्धपरत्वेन कर्मभूतफलसम्बन्धिव्यापाराऽप्यर्थकत्वस्य सुस्पष्टत्वात् । अकर्मकाणां
फलाधीनत्वाऽनङ्गीकारेणाऽतिव्याप्यव्याप्योत्पन्नवकासादिव्यवयेयम् । 'अप्यासिता भूमय' इत्यादौ यद्योकोपत्तिसाधोपपत्ति-
दितं प्राक् ॥ ५ ॥

फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह—अत इत्यादि । यतः कृत्रो यत्नमात्रमर्थो नेष्यते, अतः 'कर्मवत् स्यात्' इति पदेन 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' (पा० सू० ३।१।८७) इति सूत्रं लक्ष्यते । अयमर्थः—यत एवास्योत्पादनार्थकता, अतः पच्यते ओदनः स्वयमेवेतिवत्, क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात् तत्र स्यात्, दृश्यते । यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न,

प्रभा

काभ्यां कर्मप्रत्ययस्य बहुत्वेनानुपूर्व्यरूपशक्तताऽवच्छेदके गौरवेण, प्रत्ययार्थत्वे मानाभावेन च णिच्प्रकृतिधातुवाच्यत्वे सिद्धे घटे कर्मत्वस्य भाविधातो सकर्मकत्वस्य चाव्याप्यापत्तेः, पचतीत्यादौ द्वितीयादिकं विनाऽपि सर्वानुभवसिद्धस्य फलविषयकयोधस्यापलापापत्तेः ।

ननु मुख्यामुख्यसाधारणकर्मत्वान्वितव्यापारवाचकत्वमेव सकर्मकत्वम् । कर्मत्वञ्च—सङ्केतसम्बन्धेन कर्मपदवच्यमेवेति नाननुगमः । 'कर्मवत्कर्मणा' इति सूत्रबलात् 'गौणमुरय'न्यायस्य 'कारके'इत्यधिकारेऽप्रवृत्त्या गौणकृतत्ववद् गौणकर्मत्वस्यापि ग्रहणे द्वितीयादिसिद्धावपि 'लः-कर्मणि' इत्यादौ 'गौणमुख्य'न्यायाप्रवृत्तौ मानाभावेन 'ज्ञायते घटः' 'क्रियते घटः' इत्याद्यसिद्धिरिति चेन्न, कर्मणि लकारादिविधायके स्वरितत्वप्रतिज्ञाकरणेन 'स्वरितेन अधिकः कारः' इत्यर्थकेन 'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रबलेन गौणकर्मत्वस्यापि ग्रहणेनादोपात् । सङ्केतसम्बन्धेन कर्मपदवदर्थान्वितार्थकत्वरूपसकर्मकत्वस्य ग्रहणादेव 'अध्यासिता भूमयः' इत्यादीनां सिद्धिः । अन्यथा स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकस्य सकर्मकत्वे तत्सिद्धयनापत्तिरित्यत आह—युक्त्यन्तरमाहेति ।

अतः = फलव्यापारोभयार्थत्वात् । कर्मवत्—कर्मणि इवेत्यर्थे सप्रत्यन्ताद्भवति । कर्मणि प्रत्यये यथा यगादिर्भवति तथा कर्मकर्तृत्वेऽपि यगादिः स्यादित्यर्थः । यद्वा, 'कर्मवत्' इति 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति सूत्रेकदेशानुकरणम् । तत्र 'कर्मवत्कर्मणा' इति सूत्रविहिते लाक्षणिकम्, सूत्रे लक्षणायामप्यनव्यापत्तेः । तथाच मूले 'सूत्रं लक्ष्यते' इत्यस्य सूत्रविहितं लक्ष्यते इत्यर्थः । तस्य यगादिन्यन्वयः । अन्यथा = व्यापारतुल्या क्रियोक्तरूपा यत्र तादृशः लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदित्यर्थकस्य 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यस्य कृत्रो व्यापारमात्रवाचकत्वेऽप्राप्तेर्धात्वर्थयत्नस्य घटाद्यसमवेतत्वाच्च । 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्र 'कर्मणा'पदम् 'मञ्चा. क्रोशन्ति' इतिवत् कर्मस्थक्रियायां लाक्षणिकम्, क्रियायां क्रियाप्रतियोगिफुल्यत्वस्यैवोचितत्वात् । सादृश्यनियामको धर्मश्च—स्वसजातीयान्यूनानतिरिक्तत्वरूपः । नच 'घटं जानाति' इत्यत्र विषयतया घटस्य ज्ञानाश्रयत्ववद् अन्वयस्यापि विषयतया सत्त्वात् 'क्रियते घटः स्वयमेव' इत्युपपन्नमेवेति वाच्यम्, उक्तरीत्या 'दृश्यते घटः स्वयमेव' इत्यादेरप्यापत्तेरित्याशयेनाह—दृश्यते घटः स्वयमेवेति । नचेष्टापत्तिः, कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणाञ्च कर्मवद्भावः' इति भाष्यविरोधात् । नचैव 'घट यतते' इत्यपि स्यात्, विषयताया 'यत्'धात्वर्थफलश्रयतानवच्छेदकतया तदनापत्तेः, समवायस्यैव तत्र फलतावच्छेदकतायाः शिष्टप्रयोगानुसारेण कल्पनात् ।

दर्पणव्याख्या

ननु 'कर्मवत् स्याद् यगाद्यपि' इति मूलरूप कर्मवद् यगाद्यपि भवेदित्यर्थो लभ्यते । स च भाषितोऽविबक्षितश्रेयस आह—* कर्मवत्स्यादिति पदेनेति * । * सूत्रं लक्ष्यते इति * । सूत्रविहितं लक्ष्यते इत्यर्थः । यथाश्रुते कर्मपदात् स्वपक्षिन्धेन लक्षणया सूत्रोपस्थितावपि तस्य यगादिकमित्यनेनाऽनव्यापयोः । एतद्व्योपगम्यैव स्यादिति लक्ष्यकोटलुपत्तिमिति ।

दर्शनस्य घटावृत्तित्वात्, तथा यत्नस्यापि, इति तथा प्रयोगानापत्तेरिति ॥ ६ ॥

नन्वेवं कृत्वादेरिव जानातीत्यादेरपि विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफलवाचित्वमावश्यकम्,
अन्यथा सकर्मकतानापत्तेः ।

प्रभा

ननु यत्धात्वादी विषयतायाः फलताऽनवच्छेदकत्वे समवायस्यैव फलताऽवच्छेदकत्वं वाच्यमिति तेन सम्वन्धेन फलाश्रयत्वात् कर्तुः कर्मत्वापत्तिः, कर्तृसंहया बाधेन तदनापत्तेः । यत्तु—विषयतया घटावृत्तित्वेऽपि समवायेन कर्तृवृत्तितया न कर्ममात्रवृत्तिक्रियकत्वरूपकर्मस्थक्रियकत्वमिति तत्र, 'दृश्यते घटः' इतिवत् 'क्रियते घटः' इत्याख्यस्य सङ्गत्यापत्तेः । मन्यते तु लक्ष्यानुरोधान् समवाय-विषयत्वोभयोरपि दृश्यात्वर्थफलतावच्छेदकत्वस्वीकारेण फलतावच्छेदकसम्वन्धेन कर्ममात्रवृत्तिक्रियकत्वाभावात् दृश्यात्वधात्वादी क्षतिः ।

अयम्भावः - प्राचीननेयाधिक्रमते विषयत्वस्य फलत्वेन यथा 'क्रियते घटः' इत्यत्र विषयत्वरूपफलस्य घटादिरूपकर्ममात्रवृत्तित्वात् कर्मस्थक्रियकत्वेन कर्मबद्धान्वस्तथा यत्-दृशिधात्वादावपि तत्त्वस्य सत्त्वेन 'यत्यते घटः स्वयमेव' 'दृश्यते घटः स्वयमेव' इति स्यात् । यदि तयोः कर्मस्थक्रियकत्वं त्वन्मते नास्ति तदा कृत्वोऽपि तत्र स्यादिति । वैयाकरणनये तु उत्पत्तेः = फलस्य, यत्नरूपव्यापारस्य च कृत्वर्थत्वादुत्पत्तिरूपफलस्य घटादिमात्रवृत्तित्वात् कर्मबद्धान्व इति । एवमिति—स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारायाचक्रत्वस्यैव सकर्मकत्वे इत्यर्थः ।

विषयावच्छिन्नतेति—अयम्भावः—ज्ञानार्थकघातूनां सकर्मकत्वसिद्धये फलव्यापारोभयार्थकत्वं घक्तव्यम् । तत्र फलम् = आवरणभङ्गरूपं धातुवाच्यम् । घटादिप्रत्यक्षस्थलेऽन्तःकरणं चक्षुरादिद्वारा घटादिरूपविषयदेशे गत्वा विषयाकारेण परिणमति । विषयाकारपरिणाम एवान्तःकरणस्य वृत्तिरित्युच्यते । तथा वृत्त्या चावरणभङ्गे जायते । आवरणभङ्गः—आध्यासिकतादात्म्यसम्वन्धेन विषयघटाद्यवच्छिन्नं यच्चैतन्न्यं तस्यावरण (नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारयोग्यत्वम् = आच्छादकमिति यावत्) मज्ञानं तन्निष्ठा या आवरकशक्तिः सैवावरणमित्युच्यते । तस्यावरणस्योक्तरूपया ज्ञानपदव्यवहर्त्तव्यया वृत्त्या भङ्गे (नाशो) जायते स एवावरणभङ्गः फलम्, ज्ञानञ्च व्यापारः । एतदाशयेनाह—विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफलतेति । आदिना वृत्तौ चैतन्यसम्वन्धस्य परिग्रहः । ज्ञानस्य चैतन्यसम्वन्धरूपत्वे, चैतन्यरूपत्वे वा आवरणभङ्गस्य फलत्वासम्भवः, धात्वर्थफले व्यापारजन्यत्वस्य, ज्ञानस्य चैतन्यसम्वन्धरूपत्वे, चैतन्यरूपत्वे वा आवरणभङ्गे तदुभयोरप्यसम्भवात् । जन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वस्यैव फलप्रयोज्यत्वस्य वा आवश्यकतया आवरणभङ्गे तदुभयोरप्यसम्भवात् । जन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वस्यैव फलप्रयोज्यत्वस्य वा आवश्यकतया आवरणभङ्गे तदुभयोरप्यसम्भवात् । जन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वस्यैव फलप्रयोज्यत्वस्य वा आवश्यकतया आवरणभङ्गे तदुभयोरप्यसम्भवात् । जन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वस्यैव फलप्रयोज्यत्वस्य वा आवश्यकतया आवरणभङ्गे तदुभयोरप्यसम्भवात् । जन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वस्यैव फलप्रयोज्यत्वस्य वा आवश्यकतया आवरणभङ्गे तदुभयोरप्यसम्भवात् ।

दर्पणव्याख्या

ॐ घटावृत्तित्वादिति ॐ घटमात्रवृत्तित्वाऽभावेन कर्मस्थक्रियकत्वाभावादिति तु परमार्थः ॥ ६ ॥

ॐ एवमिति ॐ कर्मबद्धान्यानुरोधेन करणाऽर्थकरोत्तरपरिसिद्धितयज्ञाऽर्थकत्वाऽप्युपगमे इत्यर्थः । जानात्यादेरपीत्यादिप्रवाद गम्यादिपरिग्रहः ॥ आवरणभङ्गादीत्यादिपदेन तु संयोगादेः सः । आवरणभङ्गमित्यनेन तत्र ज्ञानस्यैव फलत्वाऽर्थाकारे तत्रनाश्रयत्वाद् घटादेः कर्मत्वानुपपत्तिरपि सूच्यते । आवरणभङ्गस्याऽप्यतीतादौ यथा फलत्वं तथा साते एव सुवर्णनिर्णये षड्यते । ॐ सकर्मकतानापत्तेरिति ॐ स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापाररूपस्य तत्राऽसम्भवादिति भावः ।

तथाच ज्ञायते घटः स्वयमेवेति किञ्च स्यात् ।

प्रभा

विषयावच्छिन्नत्वविशेषणं स्वरूपकीर्तनपरम्, आवरणभङ्गमात्रं धात्वर्थः । उदत्तिरूपफलस्य कर्ममात्र-
निष्ठत्वेन कर्मस्थक्रियत्वे चेत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्—आवरणभङ्गस्य, विषयताया वा फलत्वे ज्ञाधात्वादीनां
कर्मस्थक्रियकत्वापत्तिः । तदुक्तं हरिणा—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥

इति । यत्र कर्मणि धात्वर्थक्रियाकृतविशेषदर्शनं तत्र कर्मस्थक्रियकत्वम् । यत्र कर्तरि क्रियाकृतविशेषदर्शनं तत्र
कर्तृस्थक्रियकत्वमिति पूर्वार्धस्याशयः ।

नन्वेवं पच्यादिकर्तृष्वपि श्रमादिरूपविशेषस्य दर्शनात् पच्यादीनामपि कर्मस्थक्रियकत्वानुपपत्तिः,
चिन्तयति-पश्यतीत्यादीनां कर्तृस्थभावकत्वानुपपत्तिश्च कर्तरि क्रियाकृतविशेषाभावात्तो मतान्तरमाह—
क्रियाव्यवस्थेति—अन्येषां मते क्रियाव्यवस्था शब्दैरेव प्रकाशयते ।

अयम्भावः—येऽपि कर्मस्थभावकाः पच्यादयः तत्रापि श्रमादिविशेषः कर्तृष्वपि दृश्यते । तथाच 'विशेष-
दर्शनं यत्र' इति लक्षणेन नास्ति निर्वाहः । तस्माद् यत्र शब्दैरेव विशेषः प्रतिपाद्यते तत्रैव क्रिया स्थिता ।
तद्यथा—'घटं पश्यति' इत्यादौ शब्दः किञ्चिद् विशेषविशिष्टं दृशिक्रियाविषयं घटादिकं नाभिभक्तं इति शब्द-
वशेन कर्तृस्थभावकत्वात् 'दृश्यते घटः स्वयमेव' इति न भवति । 'काष्ठं भिनत्ति' इत्यादौ भिदिक्रियाविषयं
काष्ठादिकं किञ्चिद् विशेषविशिष्टमभिभक्तं इति तद्वशेन कर्मस्थभावकत्वात् 'भिद्यते काष्ठं स्वयमेव' इति
भवति ।

गञ्जूपाकारास्तु—उत्तरार्धमन्यथा व्याचख्युः । तथाहि—यत्र कर्तृकर्मसाधारणधर्मरूपं फलं शब्देन प्रति-
पाद्यते स कर्तृस्थभावकः, यथा—'पश्यति घटम्' 'भ्रामं गच्छति' 'हसति' इत्यादौ । तत्र विषयतासमवायाभ्यां
ज्ञानमुभयनिष्ठं संयोगश्चोभयनिष्ठः, एवं हासोऽपि । नच विषयताऽऽवरणभङ्गावेवम् । यत्र तु कर्त्रेशुक्तिधर्मरूपं
फलं सः कर्मस्थभावकः । यथा—'भिनत्ति' इत्यादौ । तर्हि द्विधाभवनादि कथमपि कर्तृनिष्ठं प्रतीयन्तीति
हेलाराजः ।

अत एव कर्मवत्सूत्रे भाष्ये उक्तम्—'नच कर्तृस्थभावकानां कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति' इति । तेषां
धातूनां धाचयायाः फलरूपक्रियायाः कर्ममात्रे प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थं इत्याहुः । ज्ञायते घट इति—अत्रेदमाकृतम्—
यद् गमि-जानात्योः फलव्यापारोभयार्थकत्वं प्रसाध्य तत्र ज्ञायते घटः' स्वयमेवेत्याद्यापत्तिः प्रदर्शिता । सा
'चित्रोपदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता'

इति ह्युक्तप्रथमफलप्राप्तिप्रायेण बोद्धव्या । 'शब्दैरेव प्रकल्पिता' इति द्वितीयपक्षे तु गमि-जानात्योः फलव्या-
पारार्थकत्वेऽपि शब्दतः कर्मणि क्रियाकृतविशेषदर्शनेन कर्तृस्थक्रियकत्वात् कर्मवद्भावो न सम्भवति । सकर्म-
कत्वोपपत्तये तु ज्ञानानुपपत्त्यापारार्थकत्वाद्यभ्युपेयम् । धातुवाच्या फलरूपा क्रिया यत्र कर्ममात्रनिष्ठा तस्य
कर्मस्थक्रियकत्वमिति मते तु धातूनां फलवाचकत्वमावश्यम्, फलवाचकत्वाभावे कर्मस्थक्रियकत्वानुपपत्तेः ।
एवञ्च निदान्तभूतकर्मस्थक्रियकत्वपक्षे उक्तस्थले कर्मवद्भाषाप्रोक्त्या 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यस्य यथाश्रुतकर्मसंज्ञकार्य-
क्रियानुत्पत्त्यः कर्ता कर्मवदित्यर्थाभिप्रायेणोऽप्युक्ता । प्राप्यकर्मत्वप्रदर्शनेन कर्तृव्यमाणमुत्तरमपि प्राचीनमता-
भिप्रायेणैवेत्याह—

एवं ग्रामो गम्यते स्वयमेवेत्याद्यपीत्याशङ्कं मनमि कृत्वाह—

निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मगङ्गा इत्येते ।

न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः ॥ ७ ॥

ईप्सितं कर्म त्रिविधम्—निर्वर्त्यम्, विकार्यम्, प्राप्यञ्च । तत्राययोः कर्मगङ्गाः,

प्रमाण

मनसि कृत्येति । लिखितपुस्तके मनसि कृत्येति पाठ । तत्र 'मनसि' इति रिभक्तान्तप्रतिष्ठाकर्मव्ययम् । 'उरसि मन्तरी अनत्याधाने' इति गतिरुदाह गतिममासे ल्यप्, अन्तुपगम्येत्पर्य । परीक्षात्प्राप्तनिष्पत्तुक्तम् । तथाच यथा शङ्का तथैव उत्तरमिति धनितम् । सिद्धान्तोऽस्तीति—'सिद्धान्तो हि व्यवस्थितः' इति लिखितपुस्तके पाठ । 'हि' इत्यस्य 'यत्' इत्यर्थकत्वेन कारणप्रदर्शनायाऽऽमेव पाठो युक्तः ।

(त्रिविधमिति—त्रिविधात्रोपाधिगतम्, निर्वर्त्यादिप्रत्येककर्मण एव बहुवारि विनामस्यते । भाषयो = निर्वर्त्य—विकार्ययो । 'तुल्यक्रिय कर्ता' इत्युक्ती केन तुल्यक्रियत्वमित्याहाह्वायाम् 'कर्मवर्त्मणा' इति सूत्रे 'धातोरैवाच' इति सूत्राद् धातोरित्यस्यानुवर्तनाद् धातुवाच्यक्रियया सूत्रपट्टे 'कर्मवर्मा' इत्यनेन कर्मकारक-स्योपस्थित्या च कर्मस्थया धातुवाच्यक्रियया तुल्यक्रिय इत्यर्थलाभेन करणाधिकरणम्यतुल्यक्रियते कर्मवर्तमाना-याप्राप्त्या सूत्रे 'कर्मणा' इति ग्रहणं व्यर्थं सद् इत्यमानो य कर्मनिष्ठो विद्येते धात्वर्थकत्वोपसे प्राग् गान्धर्व-स्वरूप कर्मणस्तद्विचक्षणं यद् धातुवाच्यफलकृत स्वरूप तद्गो यो विद्येतेस्तत्रयोजिता या फलादिभ्यां कर्मण्या क्रिया तां लक्ष्यति ।)

दर्पणव्याख्या

यस्तुतलु जानातेर्ज्ञानरूपफलाऽर्थकामेव युक्तम् । 'नच कर्तृत्वं भावज्ञानं कर्मणि क्रियाया प्रवृत्तिरिति' इति भाष्येण कर्तृत्वभावज्ञानं क्रियाफलस्य कर्ममात्रे श्रुतिनास्तीत्यर्थकैः कर्तृकर्मभयमापारजकत्वापेक्षया कर्तृत्वत्रियैवार्थं यत्नं कर्ममात्रवृत्तिफलार्थं कृतवकर्मैस्त्वैकियैवाऽनुपगमेन तत्राऽऽस्वत्वमिहस्य फलत्वे तदने कर्मवर्तमानस्य दर्पणव्यवहारे । भातेश्चायमेव पक्षो जानातीत्यादीं ज्ञानेच्छाघनुकूलो ह्याचार इति शास्त्रवैशेषिककार दनंयता प्रवृत्त्याभिः । प्रवृत्ते अन्वष्टा समाधाने तु भाष्यहृदयांशुप्रथमरूपप्राप्तिप्रायेणेति सारे एव स्फुटम् ।

नचोक्तइत्ये ज्ञानस्य समवायेन घटादायसमावायेषो जानाति कर्मज्ञानुपपत्ति, ज्ञानस्य तदनुकूलत्वात्समावायेषो सामानाधिकरण्यात्कर्मैकत्वावपत्ति, कर्तृत्वभावज्ञानानुपपत्तिश्चेति कारणम् शास्त्रे ज्ञानम्, घटे ज्ञानमिति प्रवृत्त्या विरयतया तस्य ज्ञानाधरायानुपगमेनाघटोपस्य फलताऽऽस्वत्येदकसम्बन्धघटितनामानाधिकरण्यादित्याऽऽमेव तत्राऽऽस्वत्वेन द्विवचनं विरयतानसमवायार्थ्यां कर्मकर्तुमयुक्तिर्येनाऽस्त्वदोषस्य सामानात् । अपि कर्ममात्रे वक्ष्यते ।

प्रकृतमनुस्राम । ॐ किञ्च स्यादिति ॐ कियते घटः स्वपमेवेत्यत्र घटव्येतेति कर्मफलप्रधानं कर्मरूप-फलाधयन्त्रस्यापि सारवादिति भावः । ननु निर्वर्त्यं विकार्यं कर्मणी कर्मवद्भावो न प्राप्यकर्मणोऽप्यत्र हि मानमन अहं मूले- ॐ सिद्धान्तोऽस्तीति ॐ अथ "कर्मवर् कर्मणा तुल्यक्रिये" (पा० सू० ३।१।८०) । इति सूत्रमप्ये । तत्र हि घटनेर्काच ॐ इति सूत्रादनुवर्तमानधातुग्रहणेन धातुवाच्यक्रियया ह्यर्थलाभेन 'सात्त्वमि रिजन्ति' 'स्वामी पञ्चनि' इत्यादी करणविकार-म्यां तुल्यक्रिये कर्तारि यस्तुल्य सतोऽपि ह्याचरस्य धातुवाच्यत्वात्समावादात्कर्मणोऽप्यत्र कर्मवर्तमानविरयतानादी वदन्तान्मनि-व्यवहारेति सिद्धातो व्यवस्थित इत्यर्थः । कर्मैक्यक्रियैक्य च प्राप्यमिह कर्मण्येव कर्मवर्तानि ह्येति युमादी वदन्तान्मनि-विभाग सुखवैशेष्याऽऽह— ॐ ईप्सितवृत्तेति ॐ यद्यपि द्वैपाऽऽस्वत्वेन तस्याऽऽप्येवैव तन्मन्त्रात् कर्म विविधमिति वस्तु

तथाच ज्ञायते घटः स्वयमेवेति किन्न स्यात् ।

प्रभा

विपयावच्छिन्नत्वविशेषणं स्वरूपकीर्तनपरम्, आवरणभङ्गमात्रं धात्वर्थः । उत्पत्तिरूपफलस्य कर्मोक्ति-
निष्ठत्वेन कर्मस्थक्रियत्वे चेत्त्वर्थः । अत्रेदं बोध्यम्—आवरणभङ्गस्य, विपयताया वा फलत्वे ज्ञाघात्वादीनां
कर्मस्थक्रियकत्वापत्तिः । तदुक्तं हरिणा—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र ज्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥

इति । यत्र कर्मणि धात्वर्थक्रियाकृतविशेषदर्शनं तत्र कर्मस्थक्रियरूपम् । यत्र कर्तरि क्रियाकृतविशेषदर्शनं तत्र
कर्तृस्थक्रियकत्वमिति पूर्वार्थस्याशयः ।

नन्वेवं पच्यादिकर्तृष्यपि श्रमादिरूपविशेषस्य दर्शनात् पच्यादीनामपि कर्मस्थक्रियकत्वानुपपत्तिः;
चिन्तयति—पश्यतीत्यादीनां कर्तृस्थभावः कृतवानुपपत्तिश्च कर्तरि क्रियाकृतविशेषाभावादतो मतान्तरमाह—
क्रियाव्यवस्थेति—अन्येषां मते क्रियाव्यवस्था शब्दैरेव प्रकाशयते ।

अयम्भावः—येऽपि कर्मस्थभावकाः पच्यादयः तत्रापि श्रमादिविशेषः कर्तृष्यपि दृश्यते । तथाच 'विशेष-
दर्शनं यत्र' इति लक्षणोपेन नास्ति निर्वाहः । तस्माद् यत्र शब्दैरेव विशेषः प्रतिपाद्यते तत्रैव क्रिया स्थिता ।
तद्यथा—'घटं पश्यति' इत्यादौ शब्दः किञ्चिद् विशेषविशिष्टं दृशिक्रियाविषयं घटादिकं नाभिधत्ते इति शब्द-
चशेन कर्तृस्थभावकत्वात् 'दृश्यते घटः स्वयमेव' इति न भवति । 'काष्ठं भिनत्ति' इत्यादौ भिदिक्रियाविषयं
काष्ठादिकं किञ्चिद् विशेषविशिष्टमभिधत्ते इति तद्वशेन कर्मस्थभावकत्वात् 'भिद्यते काष्ठं स्वयमेव' इति
भवति ।

मञ्जूपाकारास्तु—उत्तरार्धमन्यथा व्याचख्युः । तथाहि—यत्र कर्तृकर्मसाधारण
कारणे न कर्मस्थभावकः यथा—'पश्यति घटम्' 'ग्रामं गच्छति' 'हसति' इत्यादि ।

एवं ग्रामो गम्यते स्वयमेवेत्याद्यपीत्याशङ्कां मनसि कृत्वाह—

निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इत्यते ।

न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः ॥ ७ ॥

ईप्सितं कर्म त्रिविधम्—निर्वर्त्यम्, विकार्यम्, प्राप्यञ्च । तत्राययोः कर्मवद्भावः,

प्रमा

मनसि कुरुतेति । लिखितपुस्तके मनसि कुरुतेति पाठः । तत्र 'मनसि' इति विभक्त्यन्तप्रतिरूपकम्-
व्ययम् । 'उरसिमनसी अनत्याधाने' इति गतिव्वाद् गतिसमासे ल्यप्, अभ्युपगम्येत्यर्थः । परीक्षाकृत्याऽपि
एतदुक्तम् । तथाच यथा शङ्का तथैव उत्तरमिति ध्वनितम् । सिद्धान्तोऽत्रेति—'सिद्धान्तो हि ध्ययस्त्रियतः'
इति लिखितपुस्तके पाठः । 'हि' इत्यस्य 'यतः' इत्यर्थकत्वेन कारणप्रदर्शकतायाऽयमेव पाठो युक्तः । आद्ययोः =

(त्रिविधमिति—त्रित्वञ्चात्रोपाधिगतम्, निर्वर्त्योदिप्रत्येककर्मण एव बहुत्वान् त्रित्वासङ्गतेः । आद्ययोः =
निर्वर्त्ये—विकार्ययोः । 'तुल्यक्रियः कर्ता' इत्युक्ती केन तुल्यक्रियत्वमित्याकाङ्क्षायां 'कर्मवत्कर्माणा' इति मूले
'धातोरेकाचः' इति सूत्राद् धातोरित्यस्यानुवर्तनाद् धातुवाच्यक्रियया सूत्रघटक 'कर्मवत्' इत्यनेन कर्मकारक-
स्योपस्थित्या च कर्मस्थया धातुवाच्यक्रियया तुल्यक्रिय इत्यर्थलाभेन करणाधिकरणमर्थतुल्यक्रियते कर्मवद्भा-
याप्राप्त्या सूत्रे 'कर्माणा' इति प्रहृणं व्यर्थं सद् इत्यमानतो यः कर्मनिष्ठो विदोषो धात्वर्थपत्नोत्यत्तेः प्राग् यादृशं
स्वरूपं कर्मणस्तद्विलक्षणं यद् धातुवाच्यफलकृतं स्वरूपं तद्रूपो यो विशेषस्तत्रयोजिका या फलादिरूपा कर्मस्था
क्रिया तां लक्षयति ।)

दर्पणञ्यास्या

प्राप्त्यनुवर्तमानानुरूपफलार्थकत्वमेव युक्तम् । 'नच कर्तृस्थभावरानां कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरिति' इति
गण्ये कर्तृस्थभावरानां क्रियाफलस्य कर्ममात्रे वृत्तिर्नास्तीत्यर्थकेन कर्तृकर्मभयमाचारणकृत्यार्थकत्वं कर्तृस्थक्रियार्थं यदनां
कर्ममात्रवृत्तिफलार्थकरत्वरूपकर्मस्थक्रियकरत्वरथेयाभ्युपगमेन तत्राऽऽवरणमहस्य फलते तत्रज्ञे कर्मवद्भावस्य दुर्निवार्यतावतः ।
भारतभाष्यमेव पक्षो जानातीत्यादीं ज्ञानेनकारुण्येवो ह्यावार इति शान्तद्वेषधरकारं दर्शयता प्रत्येकानुवर्ति । प्रहृणो अत्राङ्क-
वमाद्ये तु भाव्यहृद्यार्थकप्रथमकरत्वाऽतिप्रायेणैति सारे एव रक्ष्यम् ।

मचोफलस्ये ज्ञानस्य समवायेन घटादावसत्त्वातेषां जानाति कर्मत्वानुपपत्तिः, ज्ञानस्य तदनुकूलव्यापारस्याभ्यवगतेऽथ
तामनाधि करत्वाद् कर्मत्वावपत्तिः, कर्तृस्थभावरभावानुपपत्तिश्चेति वाच्यम् । शान्ते ज्ञानम्, घटे ज्ञानमिति प्रतीत्या विपर्ययया
तस्य ज्ञानाभ्यवगताभ्युपगमेनापदोपस्य फलताऽऽवच्छेदकसम्बन्धव्यतिरिक्तसामानाधिकरण्याव्यतिशयसम्बन्धे तत्राऽऽभावेन द्वितीयस्य
विपर्ययता-समवायाभ्यां कर्मकर्तृमगत्त्वेनेऽऽन्वयोपस्य बाभावाद् । अधिकमपि दृश्यते ।

प्रकृतमनुसुरामः । किञ्च स्यादिति किञ्चेत घटः स्वमेवेत्यत्र घटस्योपत्तिरूपकलाध्वयप्रदावरणमहस्य-
कलाध्वयत्वस्यापि सत्त्वादिति भावः । ननु निर्वर्त्ये विकार्ये कर्मणाः कर्मवद्भावो न प्राप्यकर्मणोऽत्र किं मानमत्र आह मूले—
सिद्धान्तोऽत्रेति अत्र "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" (पा० सू० ३।१।८०) । इति सूत्रभाष्ये । तत्र हि घातोरेकाच
इति सूत्रादनुवर्त्तमानधातुमहनेन धातुवाच्यक्रियया इत्यर्थलाभेन 'साध्वमि विठनन्ति' 'स्यात्तां पचन्ति' इत्यादीं करणाधिकरण-
मो तुल्यक्रिये कर्तृति यस्तुल्य- सतोऽपि व्यापारस्य धातुवाच्यत्वाऽऽभावाद्वाऽऽन्वितप्रसङ्गे कर्मप्रहृणमनिरिच्यमानं कर्मस्थक्रियां
स्थायतीति सिद्धान्तो व्यवस्थित इत्यर्थः । कर्मस्थक्रियकत्वं च प्राप्यभिष्टकर्मण्येव सम्भवतीति दर्शयितुनादौ बह्व्यस्यमागमपि
विभागं सूत्रबोधायामाऽऽह— ईप्सितकर्मैति इति यद्यपि द्वेष्याऽऽवच्छेदीयवन्त्याऽन्वयेऽन्वितमानवान् कर्म त्रिविधमित्येवं वस्तुं

नान्त्ये प्राप्यत्वञ्च—क्रियाकृतविशेषानुपलम्बमानत्वमिति सुवर्धनिर्णये वक्ष्यते । नहायं घटः
केनचिद् दृष्टो ग्रामोऽयं केनचिद् गत इति शक्यं कर्मदर्शनेनाऽवगन्तुम् ।

प्रभा

एतेन यत्र नगरादौ राजागमनप्रयोज्यपताकाद्यलङ्करणदर्शनेन गम्धात्वर्थाऽगमनस्य ज्ञातुं शक्यतया
गम्यादीनामपि कर्मस्थत्रियकत्वापत्तिरित्यपास्तम्, तद्वलक्षण्यस्य गम्धात्वर्थस्योपरूपफलाप्रयोज्यत्वात् ।
एवञ्च 'कर्मणा'पदसामर्थ्यादुक्तकर्मस्थत्रियकाणां धातूनामेव कर्ता कर्मबन्धान्येपामित्याह—

नान्त्य इति—प्राप्ये कर्मस्थत्रियया तुल्यत्रिय कर्ता कर्मबन्धेत्यर्थः । राजदर्शनप्रामगमनादौ कर्तव्यैष
हर्षभ्रमादिरूपविशेषस्य दर्शनात् तत्र 'कर्तृस्था त्रिया' इत्येव व्यवहारः । वक्ष्यत इति—यद्यपि हरिणा सप्त-
विध कर्म उक्तम्, तथाऽपि ईप्सितस्य कर्मणोर्विधमैवोक्तमिति कर्मवद्भावे तस्यैवोपकारकतया अनीप्सित-
कर्म चतुर्विध सुवर्धनिर्णये वक्ष्यत इत्युक्तमित्यर्थः । तथाच कर्मगतो यो विशेषस्तद्व्यवहारप्रयोजकव्यापारार्थको
यो धातुस्तत्कर्मणं कर्तृत्वविषयक्षाया कर्मबन्धाव इति सिद्धम् । तदाह—न हाय घट इति ।

अवगन्तुमिति—यथा पाकादिना तण्डुलादौ विशेषो भवति नैव गमनादिना ग्रामादादिति विशेषाभावात्
कर्मदर्शनेन कर्तृव्यापारोऽनुमातुमशक्य एवेति भावः । तथाच 'क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता'
इति भाष्यकारीयसिद्धान्तेन फलताऽवच्छेदकसम्बन्धेन व्यापारनिष्ठजनकतानिरूपितफलनिष्ठजन्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन वा यत्र कर्तृकर्मोभयनिष्ठ धातुवाच्य फल तत्र कर्तृस्थत्रियत्वम् । यथा—'पश्यति घटम्' इत्यत्र ज्ञान
रूप फल फलताऽवच्छेदकसम्बन्धेन विषयत्वरूपेण घटे, ज्ञानरूपफलस्य जन्यताऽवच्छेदकसम्बन्धश्च समवा-
यस्तेन ज्ञानरूप फल कर्तारि तिष्ठति इति फलताऽवच्छेदकसम्बन्धेन कर्मणि फलजन्यताऽवच्छेदकसम्बन्धेन
कर्तरीत्युभयवृत्तितया कर्तृस्थत्रियत्व जानाते । 'तण्डुल पचति' इत्यत्र विहिते पूर्वरूपध्वंसपूर्वकरूपान्तरत्प-
त्तिरूपत्वे उत्पत्तेराद्यक्षणसम्बन्धरूपतया तस्या स्वरूपसम्बन्धेन फलतावच्छेदक फलजन्यतावच्छेदकश्चेति तेन
सम्बन्धेन कर्ममात्रवृत्तित्वात् कर्मस्थत्रियत्वम् । विहितेतरवयवशैथिल्य—काठिन्यादिरूपत्वे च समवायसम्बन्ध
एव फलताऽवच्छेदकस्तज्जन्यताऽवच्छेदकश्चेति तेनापि कर्ममात्रवृत्तित्वमेव फलरूपेति कर्मस्थत्रियत्वमेवेति
कर्मबन्धाव सिद्धयति । नच स्वरूप—समवाययो फलजन्यताऽवच्छेदकत्वे धात्वर्थव्यापारेण सद् कार्यकारण-
भावानुपपत्ति, व्यापारस्य व्यापारताऽवच्छेदकसमवायादिसम्बन्धेन कर्तृवृत्तितया व्यधिकरणत्वात् कार्य-
ताऽवच्छेदक—कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्य—कारणयो सामानाधिकरण्यस्यैव कार्यकारणभावनियाम-
कत्वादिति वाच्यम्, स्व (व्यापार) जन्यरूपादिध्वंसवत्त्वस्यैव कारणताऽवच्छेदकत्वस्वीकारेण तेन सम्बन्धेन-
व्यापारस्यापि तण्डुलादिवृत्तित्वात् ।

नचैवमपि जन्यत्वस्य सम्बन्धनियततया व्यापाररूपध्वंसयोर्यधिकरणत्वेनोक्तसम्बन्धासिद्धि, स्वस
मानाधिकरणेनछोदेदयत्वस्यैव कारणतावच्छेदकत्वेनादोषान् ।
नचैव फलसमानाधिकरणव्यापारधाचकतया पञ्चादेरकर्मवरवापत्ति, फलताऽवच्छेदकसम्बन्धेन

दर्पणव्याख्या

पुनरम् । तथापि हरिणा—

"नवोत्पत्तिना मतम् । तद्विगतमतम्"—

इत्यादिना धार्यत्वेन विभक्त्या तदनुगृह्याऽप्रापि तथैवानिति ध्येयम् । १० प्राप्यत्वञ्चोक्ति ६ आद्योक्तौ
तु सुवर्धनिर्णये वक्ष्यते । ११ घट्या इति १२ क्रियावृत्तिगततामिति कारिकेवमेव । कर्मगतविशेषाणावक्रियावर्धक
कर्मबन्धावचनोक्तमिति दर्शयितुं तद्व्यवहारनिर्णयो दर्शयितुं—नहाय्यादि

नान्त्ये प्राप्यत्वञ्च—क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वमिति सुवर्धनिर्णये वक्ष्यते । नक्षयं घटः केनचिद् दृष्टो ग्रामोऽयं केनचिद् गत इति शक्यं कर्मदर्शनेनाऽवगन्तुम् ।

प्रभा

एतेन यत्र नगरादौ राजागमनप्रयोज्यपताकाश्लङ्करणदर्शनेन गम्धात्वर्थाऽगमनस्य शातुं शक्यतया गम्यादीनामपि कर्मस्थक्रियकत्वापत्तिरित्यपारतम्, तद्वलक्षण्यस्य गम्धात्वर्थसंयोगरूपफलप्रयोज्यत्वान् । एवञ्च 'कर्मणा'पदसामर्थ्यादुक्तकर्मस्थक्रियकाणां धातूनामेव कर्ता कर्मवन्नान्येषामित्याह—

नान्त्य इति—प्राप्ये कर्मस्थक्रियया तुल्यनित्यः कर्ता कर्मवशेत्यर्थः । राजदर्शनमामगमनादौ कर्तव्यं च हर्षममादिरूपविशेषस्य दर्शनात् तत्र 'कर्तृस्था क्रिया' इत्येव व्यवहारः । वक्ष्यत इति—यदापि हरिणा सम- विषं कर्म उक्तम्, तथाऽपि ईप्सितस्य कर्मणस्यैविष्यमेवोक्तमिति कर्मचद्भावे तत्रैवोपकारकतया अनीप्सितं कर्म चतुर्विधं सुवर्धनिर्णये वक्ष्यत इत्युक्तमित्यर्थः । तथाच कर्मगतो यो विशेषस्तद्व्यवहारप्रयोजकत्वापारार्थो यो धातुस्तत्कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मवद्भाष इति सिद्धम् । तदाह—न हायं घट इति ।

अवगन्तुमिति—यथा पारादिना तण्डुलादी विशेषो भवति नैनं गमनादिना मामादाविति विशेषाभावात् कर्मदर्शनेन कर्तृव्यापारोऽनुमानागमस्य भवेति भावः । तथाच 'क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दरेषु प्रकल्पिता' इति भाष्यकारीयमिद्वान्तेन फलताऽवच्छेदकमभ्यन्धेन व्यापारनिष्ठजनकतानिरूपितफलनिष्ठजन्यतावच्छेदक- सम्यन्धेन वा यत्र कर्तृकर्मोभयनिष्ठं धातुवाच्यं फलं तत्र कर्तृस्थक्रियत्वम् । यथा—'पश्यति घटम्' इत्यत्र ज्ञान- रूपं फलं फलताऽवच्छेदकमभ्यन्धेन विषयस्वरूपेण घटे, ज्ञानरूपफलस्य जन्यताऽवच्छेदकसम्यन्धेन समया- यत्नेन ज्ञानरूपं फलं फलतः तिष्ठति इति फलताऽवच्छेदकमभ्यन्धेन कर्मणि फलजन्यताऽवच्छेदकसम्यन्धेन फलतः त्वनुभवश्रुतितया कर्तृस्थक्रियत्वं जानाते । 'तण्डुलं पचति' इत्यत्र विहितेः पूर्वरूपध्वंसपूर्वकत्वात्तरोत्प- त्तिरूपत्वे उपरोदायक्षणसम्यन्धरूपतया तस्याः स्वरूपसम्यन्धः फलताऽवच्छेदकः फलजन्यतावच्छेदकः फलजन्यतावच्छेदकश्चेति तेन सम्यन्धेन कर्ममात्रश्रुतितया कर्मस्थक्रियत्वम् । विहितोत्पत्त्यर्थेभित्य-वाठिन्यादिरूपत्वे च समवायसम्यन्ध- एव फलताऽवच्छेदकजन्यताऽवच्छेदकश्चेति तेनापि कर्ममात्रश्रुतित्वमेव फलरथेति कर्मस्थक्रियत्वमेवेति एव फलताऽवच्छेदकजन्यताऽवच्छेदकश्चेति तेनापि कर्ममात्रश्रुतित्वमेव फलरथेति कर्मस्थक्रियत्वमेवेति फलताऽवच्छेदक-कारणतावच्छेदकसम्यन्धेन कार्य-कारणयोः सामानाधिकरण्यादेव कार्य-कारणभावनियाम- श्रवादिनि याच्यम्, न (व्यापार) जन्यत्वादिष्वस्यैव कारणताऽवच्छेदकत्वार्थाकारेण तेन सम्यन्धेन- व्यापारम्यापि तण्डुलादिरूतितया ।

नर्षयमपि जन्मवयस्य सम्यन्धनिवृत्ततया व्यापाररूपध्वंसार्थोऽपि श्रवणत्वेनोक्तमवगन्तुमिति, स्वग- मानाधिकरण्यादेरेवकार्येव कारणतावच्छेदकत्वेनागोचरम् ।

नर्षयं चन्मनानाताधिकरण्यात्कारणतावच्छेदकत्वात् पश्यादेरकर्मवत्तयापि, फलताऽवच्छेदकसम्यन्धेन

द्वन्द्वस्य

पुनश्च । तदर्थे इति—
"नर्षयमपि जन्मवयस्य सम्यन्धनिवृत्ततया व्यापाररूपध्वंसार्थोऽपि श्रवणत्वेनोक्तमवगन्तुमिति, स्वग- मानाधिकरण्यादेरेवकार्येव कारणतावच्छेदकत्वेनागोचरम् ।
नर्षयं चन्मनानाताधिकरण्यात्कारणतावच्छेदकत्वात् पश्यादेरकर्मवत्तयापि, फलताऽवच्छेदकसम्यन्धेन

नान्त्ये प्राप्यत्वञ्च—क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वमिति सुचर्यनिर्णये वक्ष्यते । नह्ययं घटः
केनचिद् दृष्टो ग्रामोऽयं केनचिद् गत इति शक्यं कर्मदर्शनेनाऽवगन्तुम् ।

प्रभा

एतेन यत्र नगरादीं राजागमनप्रयोज्यपताकायलङ्करणदर्शनेन गम्धात्वर्थाऽगमनस्य ज्ञातुं शक्यतया
गम्यादीनामपि कर्मस्थक्रियकत्वापत्तिरित्यपास्तम्, तद्वैलक्षण्यस्य गम्धात्वर्थसंयोगरूपफलाप्रयोज्यत्वात् ।
एवञ्च 'कर्मणा'पदसामर्थ्यादुक्त कर्मस्थक्रियकाणां धातूनामेव कर्ता कर्मवचनान्येपामित्याह—

नान्त्य इति—प्राप्ये कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवचनेत्यर्थः । राजदर्शनप्रामागमनादी कर्तव्यैव
हर्षश्रमादिरूपविशेषस्य दर्शनात् तत्र 'कर्तृस्था क्रिया' इत्येव व्यवहारः । वक्ष्यत इति—यद्यपि हरिणा सप्त-
विधं कर्म उक्तम्, तथाऽपि ईप्सितस्य कर्मणस्त्रैविध्यमेवोक्तमिति कर्मवद्भावे तत्रैवोपकारकतया अनीप्सित-
कर्म चतुर्विधं सुचर्यनिर्णये वक्ष्यत इत्युक्तमित्यर्थः । तथाच कर्मगतो यो विशेषस्तद्व्यवहाराप्रयोजकत्वापारार्थयो
यो धातुस्तत्कर्मणः कर्तृत्वविचारायां कर्मवद्भाव इति सिद्धम् । तत्राह—न ह्ययं घट इति ।

अवगन्तुमिति—यथा पारादिना तण्डुलादी विशेषो भवति नैत्रं गमनादिना प्रामादाविति विशेषोभावात्
कर्मदर्शनेन कर्तृव्यापारोऽनुमानामशक्य एवेति भावः । तथाच 'क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दरेषु प्रकल्पिता'
इति भाष्यकारीयमिद्वान्तेन फलताऽवच्छेदकसम्बन्धेन व्यापारनिष्ठजननतानिरूपितफलनिष्ठजन्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन वा यत्र कर्तृकर्मोभयनिष्ठं धातुवान्त्यं फलं तत्र कर्तृस्थक्रियत्वम् । यथा—'पश्यति घटम्' इत्यत्र ज्ञान-
त्वं फलं फलताऽवच्छेदकसम्बन्धेन विषयस्वरूपेण घटे, ज्ञानरूपफलस्य जन्यताऽवच्छेदकसम्बन्धश्च समवा-
यनेन ज्ञानरूपं फलं कर्तृरिति तिष्ठति इति फलताऽवच्छेदकसम्बन्धेन कर्मणि फलजन्यताऽवच्छेदकसम्बन्धेन
कर्तृरित्युभयप्रवृत्तितया कर्तृस्थक्रियत्वं जानातेः । 'तण्डुलं पचति' इत्यत्र विहितैः पूर्वैरुपसर्गपूर्वकान्तरौत-
तिरूपत्वे उपसर्गाश्रयणसम्बन्धरूपतया तस्याः स्वरूपसम्बन्धः फलतावच्छेदकं फलजन्यतावच्छेदकं च तैत्रेण
सम्बन्धेन कर्ममात्रप्रवृत्तित्वात् कर्मस्थक्रियत्वम् । चिह्नितैरययशोभिल्य—याठिन्यादिरूपत्वे च समवायसम्बन्ध
एष फलताऽवच्छेदकसम्बन्धजन्यताऽवच्छेदकत्वमिति तेनापि कर्ममात्रप्रवृत्तित्वमेव फलरथेति कर्मस्थक्रियत्वमेवेति
कर्मवद्भावः सिद्धमिति । नच स्वरूप-समवाययोः फलजन्यताऽवच्छेदकत्वे धान्त्यव्यवहारेण महः कार्यकारण-
भाषानुपपत्तिः, व्यापारस्य व्यापारताऽवच्छेदकसम्बन्धेन कार्य-कारणयोः सामानाधिकरण्यस्यैव कार्यकारणभावनियाम-
नाऽवच्छेदक-कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्य-कारणयोः सामानाधिकरण्यस्यैव कार्यकारणभावनियाम-
कत्वादिति याच्यम्, न च (व्यापार) जन्यत्वादिध्वंसवत्त्वस्यैव कारणताऽवच्छेदकत्वयोः शरेण तेन सम्बन्धेन-
व्यापारस्यैव तण्डुलादिर्दृष्टित्वात् ।

नर्चैवमपि अन्यदस्य सम्बन्धनियतता व्यापाररूपत्वगतोऽर्थविचरणेनोक्तसम्बन्धादिभिः, सम्ब-
न्धानाधिकरणेनोक्तैरेवैवकारणतावच्छेदकत्वेनादौत्वात् ।

नर्चैव फलजन्यतावच्छेदकत्वगततावच्छेदकत्वगतता फलताऽवच्छेदकत्वगतत्वेन, फलताऽवच्छेदकत्वगतत्वेन

धातूनां फलावाचकत्वे त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिः, क्रियावाचकत्वाविशेषात् । फलस्योपलक्षणत्वेऽप्येकक्रियाया एव पूर्वदेशविभागोचरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्यपि वदन्ति । तस्मादावश्यकं सकर्मकाणां फलावाचकत्वम् ।)

प्रभा

नव्यनैयायिकरीत्या फलस्य धातुवाच्यत्वं साधयितुमाह—धातूनामिति—बहुवचनेन सर्वेषामेव धातूनां पर्यायतापत्तिः सूचिता । सा च धातुवाच्यव्यापारनिष्प्रशम्यताया व्यापारत्वस्यावच्छेदकत्व एव । यदि तु व्यापारत्वव्याप्यफूलकारत्वादीनामेव शक्यताऽवच्छेदकत्वं तदा धात्वन्तरस्य पर्यायत्वाभावेऽपि त्यजिगम्यादीनां विभाग-संयोगजनकक्रियावाचकतया पर्यायापत्त्या प्रामं गच्छतीत्यर्थे प्रामं त्यजतीति प्रयोगापत्तिर्दुर्वारैव ।

अविशेषादिति—एकधर्मावच्छिन्नाया एव क्रियायाः संयोग-विभागजनकत्वादिति भावः ।

ननु विभागोपलक्षिते व्यापारे त्यजतेसंयोगोपलक्षिते गच्छतेः शास्त्रिकीकारणोक्तदोषाभाव इत्यत आह—फलस्येति । उपलक्षणत्व इति—उपलक्षणत्वश्चात्र अशक्यत्वे सति शक्यव्यावर्तकत्वम् । जनकत्वादिति—तथाच संयोग-विभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वाविशेषाद् गम्यर्थव्यापारे संयोग एवोपलक्षणम्, न विभाग इत्यत्र विनिगमनाविरहादुभयोपलक्षणत्वे पर्यायापत्तिस्तदवस्थैवेति भावः ।

नच व्यापारमात्रस्य धात्वर्थतानये कर्मवाचकत्वेनाभिमतद्वितीयादेरेव फलवाचकत्वं स्वीकार्यम् । तथाच द्वितीयाद्यर्थसंयोगनिष्पन्नकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितव्यापारनिष्प्रविशेष्यताकत्रोभम्प्रति गम्यादिधातुसमभिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वम् । द्वितीयाद्यर्थविभागप्रकारकत्रोभम्प्रत्युत्तरीत्या कार्यकारणभावान् पर्यायापत्त्यादिदोषधारणे तु गौरवमिति धातूनां फलवाचकत्वमेवोचितमित्युपसंहरति तस्मादिति—पूर्वोक्तयुक्तिक-

दर्पणव्याख्या

तद्दर्शनाच्चाऽतिव्याख्यादिदोषादुक्तभाष्येण,

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाण्यवस्था स्वन्नेषां शब्दरेव प्रकल्पिता ॥

इति हरिकारिकोत्तरार्द्धे न पूर्वोक्तलक्षणयोरेव निर्भरः प्रतीयते इत्युच्यते, तदाऽपि न क्षतिः । कर्मस्थक्रियक-लक्षणे जानात्यादिभिन्नत्वस्य पोषदेवलक्षणे एवज्ञान्यतमत्वस्येव कर्तृत्वक्रियकलक्षणे जानात्याद्यतमत्वस्यापि निवेदनेन करोती कर्मस्थक्रियकत्वस्य जानात्यादी कर्तृत्वक्रियकत्वस्य पोषपत्तेः । अत एव हरिणाऽपि, 'शब्दरेव प्रकल्पिता' इत्यत्र शब्दपदयुगात्तम् । शब्दप्रतिपाद्याऽर्थगतविशेषः शब्दक्षेति तदर्थमिति । दर्शान्तरिणां युक्तिमुपन्यस्यति—
 ❀ धातूनामिति ❀ त्यजिगम्योरित्युपलक्षणं तादृशागतमात्रस्य । ❀ पर्यायतापत्तिरिति ❀ तच्छक्यताऽवच्छेदका-
 ऽवच्छिन्नदोषत्वस्यैव पर्यायतापदायत्वादिति भावः ।

ननु त्यजिगम्योः क्रमेण विभागसंयोगोपलक्षितव्यापाराऽर्थकत्वमेव पर्यायलक्षणे तदुपलक्षणेतरानुपलक्षितत्वस्याऽपि विशेषणस्रोताऽऽपत्तिरत आह—❀ उपलक्षणत्वऽपीति ❀ उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यदोषविषयत्वेन शक्यविषयत्वे सति शक्तिविषयत्वम् । ❀ जनकत्वादिति ❀ तथाच संयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वाविशेषाद् गम्यर्थव्यापारे संयोग एवोपलक्षणं, नो विभाग इत्यत्र विनिगमकाऽभावाद्युभयस्यैवोपलक्षणत्वे उक्तापत्तिर्दुर्वारैति फलेऽपि शक्तिरावश्यकमिति भावः । अत्र प्रामं गच्छतीत्यादी द्वितीयाऽर्थसंयोगादिरूपकत्वाऽन्वयित्वस्यैव विनिगमकत्वाद् गमनक्रियायाः संयोगस्यैवोपलक्षणत्व-मित्यत्र सुबचनयाऽन्यत्र लक्षणयोपपत्तेर्न नोपरतिः सार्थाण्यस्वरसोऽपि पदमित्या मूचितः । उपसंहरति—❀ तस्मा-

अकर्मकाणां तु तन्निर्विवादमेव, “भू सत्तायाम्” इत्याद्यनुशासनाच्च । अत एव ‘द्वयर्थः पविः’ इति भाष्यं सङ्गच्छते इति दिक् ॥ ७ ॥

एवं सिद्धयत् फलव्यापारयोर्वाच्यत्वम्, किन्तु आख्यातवाच्यैव सा भावना, न धातोः; प्राधान्येन प्रतीयमानस्य व्यापारस्य धात्वर्थतायाः ‘प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम्’ इति न्यायविरुद्धत्वात्, ‘तदागमे हि दृश्यते’ इति न्यायविरुद्धत्वाच्च ।

प्रभा

दन्यादित्यर्थः । निर्विवाद्मेवेति—सकर्मकस्थले फलस्य द्वितीयार्थत्वं सम्भवति, अकर्मके भवतीत्यादौ च सत्ता-दिरूपफलवाचकत्वं धातोरेव सम्भवतीति भावः । द्वयर्थे इति—विद्येदना, निर्वर्तना च पचेरर्थः । तण्डुलान् विद्येदेयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । एवञ्च विहित्तिनिर्मुक्तिरूपफलवाचकत्वे भाष्योक्तद्वयार्थत्वासम्भवेन फलव्यापारोभयोर्वाच्यत्वं भाष्यसम्मतमिति भावः । सङ्गच्छत इति—तण्डुलानोदनं पचतीत्यत्र तण्डुलानां विचार्य-कर्मत्वमोदनस्य निर्वर्त्यकर्मत्वमभिमतं तन्निर्वाहार्थमुत्पत्तिविहित्तिरूपफलद्वयार्थकत्वपरमेव भाष्यम् ।

ननु धातुमात्रस्योभयार्थकत्वे चक्षुरादिकं जानातीति स्यात्, ज्ञानानुलूचचक्षुरादिमनःसंयोगादेः फलस्य सत्तायाम् चेत, स्थाली पचतीति विद्येदपत्तेरित्याह—दिगिति ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तयुक्त्यादिकदन्वै फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वे साधिते तिङ्वाच्यैव भावनेति मण्डनमिश्रमतमा-शक्य निराकुरुते—एवं सिद्धयति । आख्यातेति—आख्यातम् = तिङ् तदुवाच्यैव भावनेत्यर्थः । यद्वा, आख्यातम् = तिङन्तं तज्जन्यबोधविषयत्व भावनाया इत्यर्थः । विरुद्धत्वादिति—प्रत्ययान्तेन प्रतीयमानार्थ-योर्यस्य प्राधान्येन प्रतीतिस्तस्य प्रत्ययार्थत्वमिति नियमादिति भावः ।

प्रत्ययार्थसङ्घायाः स्त्रीत्वस्य च विशेषणतयैव भानङ्गीनेन तन्नियमस्य प्राग्विन्वदङ्गनादाह—तदागम इति—‘पशुना यजेत’ इत्यत्रैकत्वस्य करणत्वेन साक्षात् त्रियायामन्वय ‘प्रवृत्त्यर्थान्वितप्रार्थनोपलक्ष्यं प्रत्ययानाम्’ इति व्युत्पत्त्या प्रकृत्यर्थे एवान्वयस्य मिद्वत्वादेकत्वस्य यागाद्भवाभाषाद्विप्रतिलम्बमेव तस्य स्थितिदिति पशुद्वयादिकरणन्यागेनापीष्टभावनापत्तिरिति पूर्वपक्षे ‘शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि तद् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषाम्’ इत्युत्तरपक्षीयजैमिनिस्वरम् । एतदर्थस्तु शब्दोद्देश्यमेकत्व यथा भवति तयोपलभ्यते ।

हि = यतः तदागमे = एकवचनानाममे एकवचनश्रवणे तन् = एकत्वं दृश्यते = बुध्यतेऽतः शब्दत उपस्थितत्वान् दर्पणशय्याया

ॐ निर्विवादमेवेति ॐ स्वार्थफलसमानाऽपि हरणव्यापारवाचकत्वरूपाऽकर्मकत्वस्य धातो फलवाचकत्वं विना-ज्जुपचधत्वादिति भावः । ननु सकर्मकत्व पूर्वोक्तमेव, तन्निर्वादानुवं चाऽकर्मकत्वमिति नोपाऽनुपपत्तिरत आह—ॐ भू सत्ता-यामिति ॐ गणेषु फलस्यैव निर्देशादिति भावः । ॐ अत एवेति ॐ धातुमात्रस्य फलवाचकत्वादेवेत्यर्थः । ॐ द्वयर्थे इति ॐ द्वयर्थपदं फलव्यापारोभयार्थकमित्यत्राद्यः । ननु ‘द्वयर्थः पविः’ इति भाष्यं पचेर्यादानामकर्मकाणां फलार्थकत्वे साधकमस्तु, न त्वकर्मकाणामत आह—ॐ दिगिति ॐ तथा सति सत्तादर्थनिर्देशनैवार्थाऽऽसत्तेः । धातु-सामान्यवाक्या पच्चादेरिव भक्त्वादेरिव व्यापारयोपसम्भवादिनि दिगर्थोऽन्येन ॥ ७ ॥

ननु ‘न्यापारो भावना सेव’ इत्युक्तविरुद्धेन न व्यापारस्य धात्वर्थतानिर्णयः, पचति=पचं करोति विवरणेन भाष्यात्ताथताया अपि तद्युं शब्दत्वादिति मीमांसकानाङ्गसमाधानपरतया मूलमवतारयति—ॐ एयमित्यादिना ॐ । ॐ वाच्यत्वमिति ॐ तिङन्तजन्यबोधविषयत्वमित्यर्थः । तथाच पाऽऽनुदुलभा भावनेत्यादिविरुद्धेनाऽपि पचतीत्यस्य पाकाऽनुकूलभावनायोपलक्ष्यमिति न्यायः । ‘यथायुते विवरणेन धातोर्भावनावाचकत्वनिर्णये ‘हिन्वाख्यातवाच्यैव मा’ इत्यु-त्तरप्रत्यासक्तते । ‘प्रकृतिप्रत्ययौ’ इति न्यायस्य संत्यादी ध्वमिचरमानाङ्गाह—ॐ तदागमे हीति ॐ

एवञ्च 'स्वयुक्ताख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वम्, आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वञ्च कर्तृत्वं वाच्यम्' इत्यादिवदन्तं मीमांसकम्पन्यं प्रत्याह—

प्रभा

तस्य = एकत्वस्य ज्ञानम् = यागाङ्गत्वज्ञानं यथाऽन्येषाम् = पशुत्वादीनां यागाङ्गत्वं तथा एकत्वस्यापीत्यर्थः । तदागमे यद् दृश्यते तत्तत्स्यार्थ इत्यर्थः । एवञ्च यथा एकवचनागमे एकत्वं प्रतीयतेऽतः एकवचनार्थत्वं तस्य, तथा आख्यातप्रयोगे व्यापारः प्रतीयतेऽत आख्यातार्थत्वं व्यापारस्याङ्गीकार्यम्, अन्यथा न्यायविरोधापत्तिरिति तात्पर्यम् । तथाचोक्तं भट्टपादैः—

प्रत्ययार्थं सह द्रुतः प्रकृति-प्रत्ययौ सदा ।

प्राधान्याद् भावना तेन प्रत्ययार्थोऽवधार्यते ॥ १ ॥

तथा क्रमवतो नित्यं प्रकृति-प्रत्ययार्थयोः ।

प्रत्ययश्रुतिवैलयां भावनात्माऽवगम्यते ॥ २ ॥ इति

प्रत्ययश्रुतिवैलयामित्यस्यैव 'तदागमे' इत्यनेनोक्तिः । नन्वेवं पूर्वोक्तसकर्मकाकर्मकत्वविभागानुपपत्तिः, धात्वर्थ-व्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य दुर्बलत्वेन कर्तारि प्रत्ययासिद्धिश्चेत्यत आह—एवञ्च स्वयुक्तेति—स्वम् = प्रकृतधातु-रूपम् । स्वयुक्तेति—आख्यातविशेषणम् । योगश्च स्वाव्यवहितोत्तरवर्तित्वरूप इति 'दिवदत्तः पचति' भवति घटः' इत्यादीं भूधातुयुक्तत्वेऽप्याख्यातस्य न भूधात्वादावतिव्याप्तिः । चाच्यमिति—कृदन्तेऽप्याहशकृत्वत्वस्य वक्तव्यतया गौरवञ्चेति भावः । यद्वा, स्वयुक्तप्रत्ययार्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वं चाच्यमिति भावः । सकलमीमांसकैः फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वं स्वीक्रियते, नतु फलफलस्येत्याह—मीमांसकम्पन्यमिति—नतु मीमांसकान्प्रति, तैर्भयवाचकत्वस्य धातौ स्वीकारादिति भावः ।

दर्पणव्याख्या

इदं च यं प्रधानं स प्रत्ययार्थ इति न्यायाऽऽकार इत्यभिप्रेत्य सन्मूलखुरालोचने नु च प्रत्ययार्थं स प्रधानमिति न्यायाकारो हन्यते । तथाहि—'पशुना यजेत' इति ध्ययने, तत्रैकवचनोपात्तेरेकत्व यागे विशेषणमुन प्रकृत्यर्थे इति सगणे पशु-पदार्थस्य यागं प्रति गुणवात् सन्भावितयावत्पशुकरणेन प्रधानाहुतौ प्रधानभद्रागपत्या यावद्गुणप्रधानाऽऽवृत्तेरयोगादेकत्ववित-ष्टपशोर्विधाने त्वेकत्वस्य पशुविशेषणतया यागाङ्गत्वाऽभावात्तद्विवक्षितमेव स्यादित्यर्थेन "तयैकत्वमयागाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात्" इति सूत्रेण पूर्णपक्षिते, "शब्दवत्पलभ्यते तदागमे हि दृश्यते तस्य ज्ञान यथाऽन्येषाम्" (जि० अ० ४ पा० १ सू० १५) इति सिद्धान्तसूत्रम् । शब्दवत् = शब्दवाच्यम्, यथा भवति तथोपलभ्यते । एवत्वं हि यत्तदागमे = एकवचनसमवधाने दृश्यते । अतस्तस्य प्रापा-येन प्रतीतिर्येनान्येषाममरणार्थानामित्यर्थः । यद्वा 'तदागमे' तद् = एकत्वम्, आगमे = एकवचनविधायकागमे 'सोऽयोः' इत्यत्र दृश्यते एकवचनरूपप्रत्ययार्थत्वेन प्रतीयते, अन्येषाम् = करणादीनामित्यर्थः ।

एवञ्च समानप्रत्ययोपात्तत्वात्प्रत्यासत्या विमक्तार्थकरणेऽभिवृत्त्याऽरुणाऽधिकरणन्यायेन प्रथम द्विधावामन्वयः, पश्चात् प्रकृत्यर्थे । तथाच परवेकत्वोभयकरणे चो वाग इति योषेनेकत्वस्य यागाङ्गत्वाऽवगमात्तानेकपशुभिर्वाग इति तद्भावः । प्रापान्च च प्रकृत्यर्थोऽपि विशेषणत्वमेव, प्रत्ययार्थमादाय न्यायाभावात्ताराद्यः प्रत्ययार्थ इति भागस्य न्यायपक्षकत्वम् । प्रकृते भाव्यताऽसमवधाने भावनाऽवोधात् तत्त्वामाधान्येन भातमिति त्वत्प्रतिरिति बोध्यम् ।

नतु सकर्मकत्वाऽनुगतवर्तकत्वयोर्दुर्बलत्वमेवैतन्मते वृषणमत आह ऋ एवञ्चेति ऋ भाषनाया आख्यातवाच्यत्वे चोद्यर्थः । तथावाऽऽरब्धे पाके फलाऽनुत्पत्तिद्वारा पाको जातो नवेति प्रथमे, भविष्यतीत्युत्तराऽनुतोधात् फलमात्रं धातु-वाच्यमिति मीमांसकाशयः ।

धात्वर्थनिर्णयः

तस्मात् करोतिर्धातोः स्याद् व्याख्यानं नत्वसौ तिडाम् ।

पक्वान् कृतवान् पाकं किं कृत पक्कमित्यपि ॥ ८ ॥

तस्मात् = अभिप्रायस्थहेतोः, स चेत्थम्—फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे 'ग्रामो गमनवान्' इति प्रयोगापत्तिः, संयोगाश्रयत्वात् । फलानुत्पाददशायां व्यापारसत्त्वे 'पाको भवति' इत्यनापत्तिः, व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यत इत्यापत्तिश्च ।

यत्तु, भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वान्नानुपपत्तिरिति, तत्र, कर्त्राख्यातम्

प्रमा

अभिप्रायस्थेति—तच्छब्दस्य बुद्धिविशेषविषयत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारादित्याशयात् । स चेति—अभिप्रायस्थहेतुरित्यर्थः । गमनचानिति—गमन-सयोगयो पर्यायत्वादिति भावः । अनापत्तिरिति—पारूप्यस्य फलमात्रार्थकत्वेन तदानीं फलाभावादिति भावः । आपत्तिश्चेति—फलस्य विनिलत्वादे सत्त्वान् । फलव्यापारयो वृथक्धात्वर्थत्वमतेऽपि केवलफलार्थत्वमादाय तदापत्तिस्तु न शङ्कया, अन्तरङ्गत्वात् फलस्य व्यापारे एव प्रागन्वयात् ।

केनचिदुक्त दूषणोद्धार निराकुरुते—यत्त्विति—घञादिव्यापारार्थकत्व फलमात्र धात्वर्थ इति मतस्यानुपपत्तिर्नैत्यर्थः । अन्विताभिधानवादिन्ये पदमात्रस्य सम्बन्धविशिष्टस्वार्थबोधकत्वादाह—अनुकूलेति । वस्तुतस्तु अनुकूलत्वस्याकाङ्क्षालभ्यत्वात् फलितार्थपरमेतत् । तथाच 'पाकानुकूल भावना' इति मानसो बोधः । अत एव 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र दधि जुहोतीत्यर्थः । 'ज्योतिष्टोमेन' इत्यत्र तु यागस्य मानसिक पार्श्विक करणत्वबोधः, अस्मिद्धस्यापि यागस्य स्वकरणनिष्पन्नस्य करणत्वसम्भवात् । सोमादीनान्तु साक्षात् करणत्व न सम्भवति, नहि क्रियामन्तरेण काष्ठादिमात्रात् सोमरसे पाक उत्पद्येतेति । कर्त्राख्यातवदिति—'ल कर्मणि' इति सूत्रेऽनुवृत्तकर्तृपदस्य व्यापाराश्रयार्थकत्वेन तत्र प्रकारतया भासमानस्य व्यापारस्य धर्मवाचककर्तृपदेन लाभध्व-दनापि कर्तृपद तत्पर स्यादिति भावः । नचैव 'पक्ता देवदत्त' इत्यादे सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, लक्षण्या, 'कर्तरि' इत्यस्यावृत्त्या एकस्य 'कर्तरि' इत्यस्य धर्मिपरत्वेन वा सामानाधिकरण्योपपत्तेः ।

दर्पणव्याख्या

हेतोः पूर्वमनुपादानादाह ॥ अभिप्रायस्थेति ॥ स्वर्वादीना बुद्धिस्वरामशंकरादिति भावः । ॥ प्रयोगापत्तिरिति ॥ भावबुद्ध्यन्तगमनपदार्थसंयोगामकफलस्य प्रामे सत्त्वाद् प्राम संयोगवानितिरिद् प्रामो गमनवानिति प्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः । पूर्वमप्रैष्युष्यम् ॥ फलानुत्पादेति ॥ फलानुत्पादे तादृशप्रयोगस्य सर्वानुमतत्वाद्दुष्कम् ॥ व्यापारसत्त्व इति ॥ अचतीत्यनापत्तिरिति ॥ पारूप्यार्थस्य विशिष्टैरवतमानवादि त्यर्थः । फलोत्पाददशायां व्यापारतादृशप्रयोगस्येत्वादाह ॥ विद्यत इत्यापत्तिश्चेति ॥ व्यापारादापरि यागेन फलमात्रस्य धात्वर्थत्वाऽभिप्रायेण तु भविष्यतीत्युत्तर पारूप्यत्वात्पत्तिरिति विवरणवैति भावः । ॥ अनुकूलेति ॥ अनुकूलत्वोक्तं तत्र अन्विताभिधानवादिना मतमेतदिति सूचयितुम् ॥ नानुपपत्तिरिति ॥ भावविहितव्युत्पन्नार्थव्यापारस्य प्रामादौ वापान् पूर्वतः प्रयोगापत्तिरित्यर्थः । विहितव्युत्पन्नार्थव्यापारस्य कर्तृत्वाभावनादावन्वयान् पूर्वोक्तप्रयोगानुपपत्त्यापत्तिरिति भावः ।

ननु कर्तरि कृदिति विहितस्य कृत् पक्ता पाचक इत्यादौ कर्त्रर्थत्वदर्शनात्तद्विहितव्यापारानां व्यापारार्थवद्बोद्धंभ्योत्तदर्थत्वबोधनाय 'भावे' इत्यनुशासन चारितार्थमित्याशङ्कामपाकरिष्येत्तदनुगुण इष्टान्तमाह ॥ कर्त्राख्यातवदिति ॥ तथाच ल कर्मणाति विहितकर्तृत्वात् स्वन्मते व्यापारार्थकत्ववत्, कर्तरि कृदिति विहितव्यापारानामपि व्यापारार्थकत्व सम्भवादित्यर्थः ।

‘कर्त्तरि-कृत्’ इत्यत एव तद्विधानलाभे भावे विधायकाऽनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः, तद्विरोधापत्तेश्च । अथ व्यापारोऽपि धात्वर्थ इत्यभ्युपेयमिति चेत्तर्हि धातुत एव सकलव्यापारलाभसम्भवेनाख्यातस्य पृथक्शक्तिकल्पने गौरवमिति । पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात्मा करोतिर्थातोरेव व्याख्यानम् = विवरणम्, अतस्तदपि नाख्यातार्थत्वसाधकमिति भावः । मीमांसकोक्तं बाधकमुद्धरस्तन्मत दूषयति—नत्वित्यादिना ।

प्रभा

वैयर्थ्यापत्तेरिति—तथाच तद्विरोध इति भावः । तद्विरोधापत्तेश्चेति । (तदभाष्यविरोधापत्तेरिति क्वचित्पाठः) घञादीनामपि असत्त्वभूतकारकान्वययोग्यव्यापारार्थकत्वे ‘भावे’ इति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेरित्यर्थः । तत्र हि भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः..... ‘सर्वलिङ्गे भावे एते प्रत्यया यथा सुः, एतेन घञादीनां सत्त्वार्थकत्वं सूचितम् । यदि घञादीनामसत्त्वभूतक्रियार्थकत्वं स्यात्तदा भाष्यविरोधः स्पष्ट एवेति भावः । चो हेतौ यतो भावे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरतस्तद्विरोध इति भावः । यद्वा, ‘भावप्रधानमाख्यातमिति निरूक्तबलादाख्यातस्य व्यापारार्थकत्वस्वीकारेऽप्यत्र तथात्वे मानाभावेन भावप्रत्ययानां घञादीनां साधुत्वमात्रार्थकत्वमिति त्वदीयसिद्धान्तविरोधापत्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु तद्भाष्यविरोधापत्तेरित्येव पाठः काशिकासम्मतः साधुः ।

ननु घञादीनां सत्त्वासत्त्वोभयार्थकत्वस्वीकारेण सत्त्वार्थकत्वपरकभाष्याद् विरोधाभाव इत्यत आह—चेति—चेन दूषणान्तरसङ्ग्रहः, तथाहि—आख्यातस्य व्यापारवाचकत्वे कर्त्तृदीनामभिधानानभिधानयोर्व्यवस्थायाः ‘पाचकः’ ‘पकः’ इत्यादौ साध्यक्रियान्वययोग्यकर्तृत्वानुपपत्त्या कारकपट्टपादीनाञ्चानुपपत्तेः सङ्ग्रहः । नच घञादीनां सत्त्वासत्त्वार्थतयोक्त एव दोषपरिहारः, तद्वाचकत्वे गौरवापत्तेः । अभ्युपेयमिति—उक्तदोषनिवृत्तिरसाय यत्नातिरिक्तो व्यापारोऽपि धात्वर्थो यत्र आख्यातार्थ इति भावः । सकलेति—विनिगमनाधिरहाद् यत्रव्यापारयोरित्यर्थः । पृथक्शक्तीति—व्यापारे धातोराख्यातस्य च यत्र शक्तिकल्पनायां गौरवमिति भावः । नन्वाख्यातार्थस्य करोतिना विवरणाद् यत्रार्थत्वं तस्येत्यत आह—पचतीत्यस्येति । विवरणात्मेति—विवरणस्यात्मा = स्वरूपम् = करोतिः धातोरेव नाख्यातस्येति भावः । व्याख्यानमित्यस्यैवाधो विवरणमिति—तदर्थकथनमित्यर्थः । करोतिना धात्वर्थविवरणे भाष्यमपि मानम् ।

तथाहि—‘कथं ज्ञायते क्रियावचनाः पच्याद्य इति प्रश्ने यदेयां करोतिना सामानाधिकरण्यम्, किं करोति ? पचति’ इति । अनेन ‘करोति’ इति धात्वर्थविवरणमिति स्पष्टमेवोक्तम् । मीमांसकेति—मीमांसकमन्येत्यर्थः, यद्दमीमांसकैरुभयार्थकत्वस्वीकारात् । बाधकमिति—‘प्रकृतिप्रत्ययी सहार्थम्’ इति न्यायविरोधात्मकमित्यर्थः । तन्मतमिति—

‘प्रत्ययार्थं सह व्रूतः प्रकृतिप्रत्ययी सदा ।

प्राधान्याद् भावना तेन प्रत्ययार्थोऽवधार्यते ॥’

इति भट्टपादोक्त्या आख्यातार्थ एव भावनेति मीमांसकमतमित्यर्थः ।

दर्पणव्याख्या

ॐ विरोधाऽऽपत्तेश्चेति ॐ चो हेतौ, यतो वैयर्थ्यमतस्तद्विरोधापत्तिरित्यर्थः । उक्तिवैचित्र्यमेतत् । यद्वा भाव निहितप्रत्ययानां धात्वर्थानुवादवत्त्वाद् प्रयोगमाधुतामात्रार्थकत्वमिति त्वदीयसिद्धान्तविरोधापत्तेरित्यर्थः । व्याख्यानमित्यस्य विवरणम्—ॐ विवरणमिति ॐ ।

ॐ अतस्तदपि ॐ पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपीत्यर्थः । अपिना दूषयित्वसाणप्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायसमुच्चयः । धातोः प्रथमविवरणं तु तथाऽऽख्यातार्थस्यैवाकाख्यातपाराणां मध्ये व्यापारस्य कृञा सत्त्वादेत्त्वदुत्तरति

नाऽसौ तिङां व्याख्यानम्, 'पक्वान्' इत्यादावनन्वयापत्तेः ।

अयं भावः—“प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्” इत्यत्र हि 'विशेष्यतया

प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधे(बोधम्प्रति)तदुत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुः' इति कार्यकारणभावः फलितः ।
तथाच पक्वानित्यत्र पाकः कर्मकारकम्, क्तवतुप्रत्ययार्थः कर्तृकारकम् । तयोश्चाहणाधिकर-
णोक्तरीत्या, वक्ष्यमाणाऽस्मद्रीत्या चान्वयासम्भव इति

प्रभा

अनन्वयापत्तेरिति—ननु पदार्थोपस्थित्यादिसामग्रीसत्त्वेऽन्वये बाधकाभावः । नच कारकाणां क्रियाया-
भेदानन्वयनियमेन प्रकृते 'पक्वान्' इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां क्रियाया अनुपस्थित्या तदन्वयाभावात् इति वान्यम्,
कर्तृत्वादिना क्रियायाभेदानन्वय इति नियमेऽपि सम्बन्धसामान्येनानन्वये बाधकाभावादित्यत्र आह—अयम्भाय
इति । सहार्थमिति—सह चासावर्थश्चेति सहार्थ इति अन्वितार्थ इत्यर्थः । नकार्यंशब्दात् 'सह युक्ते' इति
एनीयापत्तिः, 'उपपदविभक्तेः' इति न्यायाद् द्वितीयया बाधान् । केनान्वित इत्याकाङ्क्षायां प्रकृत्यर्थेनान्विन-
सर्थ प्रत्ययः प्रत्ययार्थेनान्वितमर्थं प्रकृतिश्चाभिधत्ते इत्यर्थः । विशेष्यविशेषणभावात्काङ्क्षायात्माह—तयोश्चेति ।
विशेष्यतयेति—प्रकृत्यर्थेनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनेत्यर्थः । हेतुरिति—विशेष्यतासम्बन्धेनेत्यर्थः ।
पाकः = विच्छित्तिरूपफलरूपः । कर्मकारकमिति—उपपदेशिवद्भावेन फलत्वापि फलाश्रयत्वात् कर्मत्वमित्यर्थः ।
नच कालिकसम्बन्धेन 'फलाश्रयत्वमादाय कर्मत्ववारणाय फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयस्य कर्मत्वं वान्यम्,
व्यपदेशिवद्भावेनेत्यस्य फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रये व्यपदेशिनि तण्डुलागविव तेनैव सम्बन्धेन फला-
श्रयत्वादिदेशेनेत्यर्थः । अत्र मानञ्च 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्' इत्यभियुक्तोक्तिरेव । अरुणेति—यथा आर-
ण्यादिगुणानां गुणिनाञ्च करणत्वश्रुत्या कारकाणां क्रियान्वयनियमात् क्रियायान्भेदानन्वयेन परस्परम्, तथा
कारकयोः कर्मकर्त्रोः परस्परमन्वयाभावात् एव स्यादिति भावः । इदंस्तु विशेषो बद्ध्यमानेनान्वयेन परस्परम्, तथा
विशेष्यविशेषणभावव्योक्ततासम्भवेनार्थिकः पाठिकान्वयः । अत्र तु अयोग्यतयाऽनन्वय एव इति । वक्ष्यमाणेति—
क्रियात्वस्यैव कारकान्वयितावच्छेदकतया क्रियायामेव कारकान्वय इति वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः ।

दर्पणव्याख्या

विवरणवद्भावात्परस्परत्वात्पुनरिति न तदाह्यतात्पर्यवभाषकम् । अत एव “कथं ज्ञायते क्रियावचनाः पर्यादयः पदयो
करोतिना सामानाधिकरण्यात्, किं करोति ? पचति” इति भूयदिव्यभाष्ये उक्तम् । तेन विवरणमपि धातोरेवेति स्पष्टमेव
बोध्यते इति भावः । परवचनिति मूलमपि करोतेरात्यन्तविवरणवाऽभावमाप्यतया न्याचते ॥ परवचानित्यादायिति ॥
अनन्वयमेव विशदयति ॥ अयम्भावा इत्यादि ॥

॥ सहार्थमिति ॥ सम्बन्धार्थमिष्यः । ॥ मतः ॥ बोधयन, ॥ तयोः ॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये,
॥ प्रत्ययार्थः ॥ प्रत्ययवृत्तिप्रहविशेष्यः, ॥ प्रधानमिति ॥ प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यताग्राह्यार्थः । तादा-
श्रुत्यसिद्धिकारणकारणभावमभिलषेण बोधयति ॥ विशेष्यतयेति ॥ प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन
शाब्दबोधं प्रतीत्यर्थः । हेतुरित्यस्य विशेष्यतासम्बन्धेनेति दोषः ।

॥ अहणाधिकरणोक्तरीत्येति ॥ अरुणेति पदोपात्ताऽऽन्यस्य प्रथमं करणत्वेनेतरक्रियायामन्वयः, नामा-
॥ अन्वयस्तु पाठिक इति तत्रोक्तम् । ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ कारकान्वय क्रियाजनरूपत्वात् क्रियाजनकमिति ज्ञाने, का
सा कियेत्याङ्गादौदेने क्रियाया अपि साधुरूपयाः साधकाऽऽङ्गात्तया च परस्परान्वयौचित्यमिदानीदेन क्रियात्वेनैव
हि कारकान्वयितावच्छेदकमिति सुबोधनिर्णये वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः ।

क्रियात्वमेव हि कारकान्वयिताञ्चच्छेदकमिति वक्ष्यते । तदेतदाविष्कर्तुं विवरणेन धात्वर्थक-
वत्त्वर्थयोः कर्मत्व-कर्तृत्वे दर्शयति—'कृतवान् पाकम्' इति ।

वस्तुतस्तु 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इत्यस्य, यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ एवेति वा, यः प्रत्ययार्थः स
प्रधानमेवेति वा नार्थः, 'अजा' 'अश्वा' छागोत्यत्र स्त्रीप्रत्ययार्थे स्त्रीत्वस्यैव प्राधान्यापत्तेः, छाग्या-
देरनापत्तेश्च । किन्तुत्सर्गोऽयम् । विशेष्यत्वादिना बोधस्तु तथा व्युत्पत्त्यनुरोधान् ।

अत एव नैयायिकानां प्रथमान्तविशेष्यक एव बोधः ।

प्रभा

फस्यच्चिद् घटस्य कारणतारूपोऽपि सम्भवति इति सुपरितरत्वस्य लाभो न स्यात् । यदि तु अन्यप्रयोजक-
रूपवत्त्वं योग्यतेत्युच्यते तदा सच्छिद्रस्य घटस्य जलाहरणे करणत्वासम्भवेन सच्छिद्रेतरत्वलाभः । अन्यथा
तदन्ययासम्भव इत्याह—क्रियात्वमिति ।

ननु क्ववत्प्रत्ययार्थो भावनाश्रयः कर्तेति तेनाक्षिप्तभावनायामन्यव स्यादित्यत आह—घस्तुतस्त्विति—
अयम्भावः—यत्र यत्र प्राधान्यं तत्र तत्र प्रत्ययार्थत्वमिति व्याख्या प्राधान्यस्य व्याप्यत्वं प्रत्ययार्थत्वस्य
व्यापकत्वं लभ्यते । यत्र यत्र प्रत्ययार्थत्वं तत्र तत्र प्राधान्यमिति व्याप्ती च प्रत्ययार्थत्वस्य व्याप्यत्वं
प्राधान्यस्य व्यापकत्वं प्रतीयत इत्युभयथाऽपि 'अजा' इत्यादी 'स्त्रीत्वविशिष्टा अजा' इत्येवं स्त्रीत्वप्रकारकबोध-
स्यैव सर्वसम्मतत्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारतयोक्तनियमासम्भव एव इत्याह—अजेति । उत्सर्ग इति—प्रायिक
इत्यर्थः । अयम्—प्रत्ययार्थः प्रधानमिति न्यायः । ननु नियामकाभावे यथेच्छं विशेष्यविशेषणभावः स्यादत
आह—विशेष्यत्वादिनेति । व्युत्पत्तिः = शास्त्रप्रयोज्यप्रकृति-प्रत्ययरूप-तदर्थ-तद्-
न्यायादिविषयकधार्थज्ञानजन्यसंस्कारविशेषः, तथाच तत्तच्छास्त्रप्रयोज्यसंस्कारानुरोधेति फलति । तथाच
तत्तच्छास्त्रप्रयोज्यव्युत्पत्त्य (संस्कार) नुसारी बोधः, ननु बोधानुसारिणी व्युत्पत्तिरिति भावः । व्युत्पत्त्यनु-
सारिबोधं दर्शयति—अत एवेति—आख्यातस्थले धियाकरणानां व्यापारविशेष्यकबोधेऽपि नैयायिकादीनां
व्युत्पत्त्यनुसारात् प्रथमान्तार्थोदिविशेष्यक एव बोधः ।

दर्पणव्याख्या

ननु 'घटेन जलमाहर' इत्यत्र घटे छिद्रेतरघटत्ववत् प्रकृते किं कारकान्वयिताञ्चच्छेदकं यद्भागादनन्ययापत्तिरुत्पद्यतेऽत
आह ॥ क्रियात्वमेव हीति ॥

ननु कृदर्थकर्त्रीशिवभावनायां पाकादीनां कर्मत्वेना-वयमीलभ्याशोक्तदूषणमन आह ॥ वस्तुतस्त्विति ॥ प्रधान-
प्रत्ययार्थवचनमिति सूत्रस्वरतो यः प्रधानं स प्रत्ययार्थः । तदागमे हीति व्याख्य, यः प्रत्ययार्थ इत्यर्थं मूलमिति ध्येयम् ।
भजेत्यादौ विशेष्याजादिविषयस्य प्रत्ययार्थत्वाऽभावेन व्यभिचारस्य स्फुटत्वात् तदुपेय, द्वितीयरूप एव व्यभिचारं दर्शयति-

॥ अजेति ॥

इष्टापत्तायाह—॥ छाग्यादेरिति ॥ स्त्रीत्वविशेषणछाग्यादेरजागणित्वादादेरिति वाऽयं । पृथक् विशेषणतयाऽ-
न्वितस्यापरत्र विशेषणतयाऽन्ये नैराकारद्वयेण छागीमानयेत्यादौ कर्मजादिकारके छागी गच्छतीत्यादौ छागानिच्छतीत्यस्य
छागीपदार्थव्याप्योऽप्यतयाऽऽख्यातार्थकस्यै वाऽनन्वयापत्तेरिति भावः । छाग्यादेरनापत्तेरिति पाठे प्राधान्यानापत्तेरिति भावः ।

ननु सा व्युत्पत्तिरपार्थव स्यादत आह ॥ निवृत्तिति ॥ तथाच तादृशानुपत्तेः कृत्तद्विद्यमानविषयकत्वं न प्रत्यय-
मात्रविषयकत्वमिति न तद्वत्त्वाद् व्यापारव्याप्यतात्पर्यमिति भावः । ननु कथं तर्हि व्यापारविशेष्यको बोधोऽन आह
॥ विशेष्यत्वादिनेति ॥ तथाच व्युत्पत्त्यनुसारी बोधः, ननु बोधानुसारिणी व्युत्पत्तिः । पृथक् तादृशानुपत्त्यङ्गीकर्तृणां
वयैव बोधः, अन्यादग्न्युत्पत्तिमता स्वन्वयापत्तिरिति भावः । तदेव विनादपि ॥ अत एवेति ॥ ।

लक्षणायांमालङ्कारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्रकारक एव बोधः, न नैयायिकादीनाम् । घटः, कर्मत्वम्, आनयनं कृतिरित्यादौ विपर्ययेणापि व्युत्पन्नानां नैयायिकनव्यादीनां बोधः, न तु तद्व्युत्पत्तिरहितानाम् । अन्येषां तन्निराकाङ्क्षमेवेत्यादिकं सङ्गच्छते ।

अत एव “प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्” (पा० सू० १।२।५६) इत्याह मगवान् पाणिनिः ।

प्रभा

मालङ्कारिकानाम्—अलङ्कारशास्त्रवासनावताम् । शक्यतावच्छेदकेति—‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ गङ्गात्वेन तदबोधः, न तु तदत्वेन, तदत्वेन बोधे चमत्कारासिद्धेः । नेति—नैयायिकानां मते ‘शक्यादन्वयेन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा’ इत्यभियुक्तोक्त्या लक्ष्यवृत्तितदत्वादिनैव लक्ष्यस्य बोधः । अत एव ‘कचतस्त्रस्यति वदनम्’ इत्यादौ कचस्य राहुत्वेन बोधात् प्रासोपपत्तिः, वदने चन्द्रत्वारोपश्च सिध्यति । शक्यतावच्छेदकरूपेण भाननये तु तदनुपपत्तिरेव ।

वस्तुतस्तु शक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यार्थबोधनयेऽपि कचत्वेन राहोरेव बोधात् प्रासात् चमत्कारासिद्धिः । राहुत्वेन राहुबोधे चमत्कारे तु तादृशबोधे सर्वत्रैव चमत्कारापत्तिः । ‘शक्यादन्वयेन’ इत्यस्य लक्ष्यवृत्तिधर्मोऽपि लक्ष्यस्य ज्ञाते एव लक्षणा इत्येवार्थः । अत एव ‘विधौ न लक्षणा’, विधेयस्यापूर्वबोधस्य ज्ञातत्वाभावात् । घट इति—‘घटमानय’ इत्यादौ यथा घटकर्मकानयनविपर्ययो बोधरतथा तत्रैव ‘घटः’ कर्मत्वम्, आनयनम्, कृतिः, इत्यादौ शब्दजन्योपरिचितसत्त्वाद्बन्धनैवायिकानां बोधः । तद्व्युत्पत्तिरहितानाम्—शब्दजन्यपदायां स्थितिसाम्येण बोध इति व्युत्पत्तिरहितानाम् । किन्तु प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थे एव विशेषतया, विशेषणतया वाऽन्वय इति व्युत्पत्तिमतां न तेन बोधः । निराकाङ्क्षमिति—आकाङ्क्षायाः अपि शाब्दबोधे कारणत्वात् ‘घटनिष्ठं कर्मत्वम्’ इत्यादिवोधे घटाद्युत्तरकर्मत्ववाचकप्रत्ययसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाया अपेक्षितत्वेन तदभावादेव न बोध इति भावः । अत एव = बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसारित्वादेव ।

दर्पणव्याख्या

शक्यतावच्छेदकप्रकारक इति ❀ ‘लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया’ इति काव्यप्रकाशायसूत्रपर्यालोचनया शक्यतावच्छेदकारोपविपर्ययनिष्ठसंमर्गस्यैव लक्षणात्वलाभात्, ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यत्र गङ्गात्वेनैव लक्ष्यार्थमतीतिरत एव ततो वैयञ्जिनी शैल्यपावनत्वादिप्रतीतिः । ‘जाता लता हि शैले’ इत्यादौ च कनकलतात्वेनैव रूपेण बोधस्य चमत्काराऽऽधारकत्वादिति तदाशयः ।

❀ नैयायिकादीनामिति ❀ सम्यग्नितावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यार्थस्य भानम् । अत एव ‘कचतस्त्रस्यति वदनम्’ इत्यादौ सम्यग्नितावच्छेदकराहुत्वादिनैव बोधस्य प्रासाऽऽधारकत्वोपपत्तिः । कचत्वादिशक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यार्थबोधोपपत्तिकारे तदनुपपत्तिः स्पष्टे । किञ्च, शक्यतावच्छेदकम्, न लक्ष्यतावच्छेदकम् । शक्यादन्वयेन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा ।

इत्यभियुक्तोक्तिविरोधादिति तन्नायः ।

❀ घटः कर्मत्वमिति ❀ नव्यमते एकपदेऽपरपदगत्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वस्याकाङ्क्षात्वोपगमेन घटपदे कर्मत्वपरपदतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वज्ञानदशायां तादृशवाक्यात्तेः शाब्दबोधोऽऽनुपगमादित्यभिप्रेत्य ‘नस्यानाम्’ इत्युक्तम् । निराकाङ्क्षमित्यस्याऽऽपेक्षयासंमर्गेण बोध इति शेषः । ❀ अत एवेति ❀ बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसारित्वादेवेत्यर्थः ।

कृत्वा विवरणं प्रतीतिश्च पक्वमित्यत्रापि, इति तत्रापि भावना वाच्या स्यादिति भावः ।

नन्वस्तु तिष्ठ इव कृतामपि भावना वाच्येत्यत आह—अपीति—तथाचोभयसाधारण्येन तत्र-
तीतेरुभयसाधारणो धातुरेव वाचक इति भावः । भवद्गीत्या प्रत्ययार्थत्वात् प्राधान्यापत्तिश्चेति
द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ ।

साधकान्तरमाह—किं कार्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्स्वपि ।

किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥ ९ ॥

‘कार्यम्’ इत्यत्र ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (पा० सू० ३।१।१८४) इति कर्मणि ण्यत् । ‘पचनीयम्’ इत्यादौ
चानीयर् । आदिना ‘ज्योतिष्टोमयाजी’ इत्यादौ करणे उपपदे कर्त्तरि णिनिः । एते च क्रियायोग-

प्रभा

एकशेषे एकवद्भावः । इत्यत्रापि—अपिना ‘पक्वान्’ इत्यस्य संग्रहः । अत्र त्वन्मते धातुना फलस्य, प्रत्ययेन
कर्मादिश्च प्रतीतिसम्भवेऽपि भावनायाः प्रतीतिराक्षेपेणैव वाच्या, इति तस्याः प्रत्ययार्थत्वाभावेन पूर्वोक्तन्याया-
देर्व्यभिचार इति भावः । उभयेति—अत्र साधारण्यम् = समभिव्याहारः । कृदाख्यातोभयत्रोपलभ्यमानस्य
धातोरेव भावनावाचकत्वे लाघवमिति । नच धातुत्वं दुर्बलम्, पाणिन्याद्यभियुक्तसङ्घे तस्मिन्नेन धातुपदव-
त्स्वरूपधातुत्वस्य सुवचत्वात् । अन्यथा ‘सर्वं नाम च धातुजमाह’ इत्यादिधातुपदघटितवाक्याद्
बोधानापत्तिः ॥ ८ ॥

अनीयरिति—कर्मणीति शेषः ।

दर्पणव्याख्या

ऋषिवरणमितिः विवरणञाऽत्र प्रभोत्तररूपमेव । तद्बोधनार्थमेव किमनुहोसः, अन्यथा केवलकृतशब्दस्य पक्षपद-
विवरणतया लोकाऽप्रसिद्धे विवरणं चाऽतिव्याप्तमित्यस्याऽसङ्गतेः । ऋषाच्या स्यादितिः प्रत्ययवाच्या स्यादित्यर्थः । ‘अपि-
शब्दः पूर्वोक्तार्थस्यैव न समुच्चारकः, किन्त्वर्थान्तरस्यापीति वक्तुमादाहते—ऋ नन्वितिः तदार्थोत्तापत्तिरिच्छेति भावः ।
अपिसमुच्चिनार्थं प्रकृत्यति—ऋ तथाचेति ऋ । उभयेति ऋ आख्यातहृदन्तोभयेत्यर्थः । साधार-
ण्येनेति ऋ साधारण्यमत्र समभिव्याहारविशेषः । प्रतीतिरितिः भावनाप्रतीतेरित्यर्थः । उभयसाधारण
इति ऋ घटकतया प्रयोगद्वयाऽनुस्यूत इत्यर्थः । तथाच प्रयोगद्वये नियतवृत्तित्वेन धातोरेव भावनावाचकत्वसिद्धिः, धातु-
त्वस्य शक्त्याऽवच्छेदकत्वेन लाघवात्, नतु तिष्ठतोः, तिष्ठत्वस्य धानुगतस्य शक्त्याऽवच्छेदकत्वे गौरवात्, परस्परव्यभि-
चाराद्येयुक्तापत्तेर्हरवमभावनेति भावः ।

ननु धातुत्वस्य शक्त्यावच्छेदकतायाः प्रागेव निराहृतत्वाद्येऽपि प्रत्ययार्थत्वात्प्रधान्येन पूर्वोक्तप्रत्ययस्यैव स्वस्यैव मीमांसकसम्मतत्वमिति
सूच्यते । व्याख्यातञ्च तथैव । अथतरणे तन्व्यायविरोधोपदर्शनं तु प्रत्ययार्थत्वप्रधान्ययोः प्रायतः समनैष्येन, प्रधानस्य
प्रत्ययार्थत्वनाशकत्वस्याऽपि ततो कालेन प्रकृतिवाच्यत्वे तदनुपपन्नमित्याशयेनेति बोध्यम् ॥ ८ ॥

साधकान्तरमित्यस्य धातोर्व्यापारवाचकत्वे इत्यादिः । किं कार्यमित्यत्र प्रभोत्तरभावरूपविवरणेनैव व्यापारस्य
धामर्थत्वसिद्धिरित्यत्र न तात्पर्यम्, किन्तु प्रभोत्तरभावरूपविवरणस्य प्राधान्यत्वात् किम उद्येन इति सूच्यताह ऋ कार्य-
मित्यत्रेति ऋ । ऋ णिनिरितिः “भूते” इत्यपिठ्य “करणे यजः” (पा० सू० ३।१।५) इति सूत्रेनेति
शेषः । ऋ गते ऋ ण्यत्वात् इत्यर्थः ।

मन्तरेणासन्तस्तद्वाच्यतां बोधयन्ति, विना क्रियां कारकत्वासम्भवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यऽसम्भवात् । नच 'गम्यमानक्रियामादाय कारकयोगः' इति भाट्टीतिर्युक्ता, आख्यातेऽपि तथा-त्वापत्तौ तत्रापि भावनाया वाच्यत्वासिद्ध्यापत्तेः ।

अथ लिङ्गसंख्यान्वयानुरोधात् कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमिति तेनाऽक्षेपाद् भावनाप्रत्ययः स्यादिति मतम्, तर्हि संख्यान्वयोपपत्तये आख्यातेऽपि कर्त्ता वाच्यः स्यात् । 'पक्षवान्' इत्यादौ कालकारकान्वयानुरोधाद् भावनाया अपि वाच्यत्वस्याऽऽवश्यकत्वाच्चेति भावः ।

अपिना हेत्वन्तरसमुच्चयः । तथाहि—नरैर्भिन्नः 'नखभिन्नः', हरिणा त्रातः 'हरित्रातः' इत्यादौ, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" (पा० सू० २ । १ । ३२) इति समासो न स्यात्, 'पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्य' इतिवद्, असामर्थ्यात् ।

प्रभा

असन्त इति—असम्भवन्त इत्यर्थः, कारकस्य क्रियान्वयनियमादिति भावः । तद्वाच्यताम् = क्रियाया वाच्यताम् । असम्भयमेव दर्शयति—विना क्रियामिति । गम्यमानेति—पदं विनाऽपि प्रतीयमानाम् 'नियते' इत्यादिक्रियामित्यर्थः । भाट्टीतिरिति—कृदन्ते कर्त्तादिना भावनाऽऽक्षिप्यते इति तदुक्तेरिति भावः । 'धात्वापत्तौ = भावनाया आक्षेपापत्तौ । आवश्यकमिति—आवश्यकमिति शेषः । लिङ्गस्य सत्त्वेन प्रतीयमाने पान्वयस्य सर्वसम्मतत्वादिति भावः । सङ्ख्यान्वयेति—'सङ्ख्यान्वितं द्रव्यम्' इत्याभियुक्तोक्तेरित्याशयः । अनुरोधादिति—कालकारकयोस्तत्रैवान्वयनियमादिति भावः । न स्यादिति—नरोरित्यादिकरणदिकारकाणां क्रियायामेवान्वयनियमेन मिदादिधातुवाच्यायाः क्रियाया अभावात् अथाहृत 'कृत्वा' इत्यादिनिययैवान्वयस्य वाच्यतया भिन्नादिपदार्थेन सामर्थ्याभावादिति भावः । भाव्येति—भाष्यार्था देवदत्तेनान्वयाद् राज्ञोऽन्वयाभावेन यथा सामर्थ्याभावः ।

दर्पणव्याख्या

क्रियायोगमन्तरेणेति ॥ क्रियान्वयनियमेव कारकत्वा घातोर्थापारावाचकत्वे 'कार्यां घटा' इत्यादौ कर्मदि-संज्ञानां, 'कारके' इत्यधिकृत्य विहितानां घटादावसम्भवेन तत्र विधीयमानप्यदाद्यनुपपत्तिर्वातोऽस्तिपत्ति, देवदत्तस्य पीनत्वानुपपत्तिरियं रात्रिमोत्रमिति भावः । तदेवाह—॥ विना क्रियामिति ॥ गम्यमानेति ॥ अस्य तदुपस्थापक-पदाभावेऽपीत्यादिः । ॥ तथात्वापत्ताविति ॥ गम्यमानक्रियामादायेव कर्त्तृकर्मार्थ्यं कर्मण्योपपत्तावित्यर्थः । ॥ तत्राऽपि ॥ तिङ्संज्ञकाऽऽख्याते ।

लिङ्गसङ्ख्यान्वयाऽनुरोधादिति ॥ अस्य पाठक इत्यादावित्यादिः । ॥ आवश्यकम् ॥ इत्यस्य कृतीति शेषः । ॥ इतिरूपितवाच्यत्वं कर्तुर्वाच्यमस्तीतिरणीयमित्यर्थः । ॥ तेन ॥ कर्त्ता । ॥ आक्षेपान् ॥ इत्यस्य स्वरूपनिरूपकमेत्यादिः । ॥ प्रत्यय इति ॥ बोध इत्यर्थः । ॥ तस्य ॥ वाच्यत्वस्येत्यर्थः ।

असामर्थ्यादिति ॥ विविधाभेदपक्षिण्यजन इत्यादित्यर्थः, निराकाङ्क्षादिति यावत् । प्रातः-मिन्नपदान्तगतंवाच्यार्थ-क्रिययोः कर्तृकरणकारकसाक्षात्त्वेन, हरिणेऽपिदिपदोपस्थितकर्तृकरणयोश्च कारकत्वेन क्रियामाकाङ्क्षत्वेन परस्परमाकाङ्क्षस्वरूप-सामर्थ्यं सुषट्म, स्वापारह्य धावर्थतावादिन्ते । अत्रन्मते ऽ 'पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्य' इत्यादिनिराकाङ्क्षत्वाद् समासाऽनुपपत्तिरिति भावः । इदमप्युक्तम्—कारकविभक्तरेपि ।

नचाध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्यं वाच्यम्, 'दध्द्योदनः' 'गुडधानाः' इत्यादिवत् । अन्यथा तत्रापि "अन्नेन व्यञ्जनम्" (पा० सू० २।१।३४) "मक्ष्येण मिथ्रीकरणम्" (पा० सू० २।१।३५) इति ममासौ न स्यादिति वाच्यम्, तत्र विध्यानर्थक्यादगत्या तथा स्वीकारेऽपि 'हरिकृतम्' इत्यादौ साक्षाद्वात्त्वर्थान्वयेनोपपद्यमानस्य, "कर्तृकरणे" इत्यस्याक्षेपेण परम्परासम्बन्धे प्रवृत्त्ययोगात् ।
नचैकक्रियान्वयित्वमेव सामर्थ्यमिति शङ्क्यं, 'असूर्यम्परयाः'

प्रभा

अध्याहृतेति—भिन्नादिपदघटककृद्दर्धकर्मदिना 'हरिणा' इत्यत्र कृत्यार्थकर्त्रादिना वा स्वान्वययोग्यत्वेन 'नलैः कृत्वा भिन्नः' इत्येवं क्रियाया अध्याहारेण तस्यां हर्षादीनामन्वये स्वान्वयव्यन्वयित्वरूपपरम्परासम्बन्धेन भिन्नादिपदार्थाऽप्यन्वयसत्त्वादिति भावः । दध्द्योदन इति—'अन्नेन व्यञ्जनम्' इत्यादिसूत्रसामर्थ्यात् 'दध्द्योपसिक्तो गुडेन मिश्रितः' इत्येवमुपसेकादिक्रियाद्वारासामर्थ्यमावाय यथा समासस्तद्वदेत्यर्थः । धन्व्यथा = आक्षिप्तक्रियान्वयेऽसामर्थ्याङ्गीकारे । धानर्थक्यादिति—सूत्रवैयर्थ्यादित्यर्थः । धगत्या = उपायान्तराभावेन । इत्यादाविति—आदिना 'हिरण्येन कृतम्' इत्यादेः संप्रहः । साक्षादिति—हर्षादिनिष्कृत्वादिनिरूपकत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । कृधातोः यन्नरूपव्यापारार्थकतया तन्निरूपितकर्तृत्वस्य हर्षादीनाक्षात्सत्त्वेन साक्षादन्वयेन चरितार्थस्य 'कर्तृकरणे' इति सूत्रस्येत्यर्थः । आक्षेपेण = कृत्वेत्याद्याक्षेपेण । परम्परासम्बन्धे = स्वान्वयव्यन्वयित्वरूपे । स्वम् = कर्त्रादिस्तादन्वययि कृद्दर्धव्यापारस्तदन्वययि भिन्नादिपदार्था इत्युक्तपरम्परासम्बन्धः सुलभः ।

नचैकक्रियान्वयित्वमिति—एकस्यां क्रियायामन्वयित्वमेव मुख्यं सामर्थ्यम् । अत एव 'धवखदिरो' इत्यादिद्वन्द्वे परस्परं धवखदिरयोः सम्बन्धाभावेऽपि एकत्र ह्येदनादिक्रियायामन्वयमादाय सामर्थ्यम् । तत्र 'नलैः कृत्वा भिन्नः' इत्यर्थे, 'नलैर्भिन्नः कृतः' इति वार्थे नरपदार्थभिन्नपदार्थयोः करणकर्मणोः कारकत्वेन । कृवार्थव्यापारेऽन्वयेन सुलभमित्यत अत आह—असूर्यमिति—नवर्थनिपेधस्य सूर्यरूपकर्मकारकस्यापि क्रियायामन्वयेन मुख्यसामर्थ्यस्यैव सत्त्वेनासमर्थसमासपरकभाष्यविरोधापत्तिरिति भावः ।

दर्पणव्याख्या

ॐ अध्याहृतक्रियामादायेति ॐ क्रोत्वर्थव्यापारमादायेत्यर्थः । ॐ सामर्थ्यमिति ॐ तथाच 'नलैः कृत्वा भिन्नः' इति बोधानुपगमेनाध्याहृतार्थमादाय सामर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । अध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्याऽनुपगमे दृष्टान्तमाह—
ॐ दध्द्योदन इत्यादि ॐ । ॐ विध्यानर्थक्यादिति ॐ अन्नेन व्यञ्जनम्' इत्यादेरपि पदविधिवेन समर्थपरिभाषाविषयता स्वतोऽमन्वयदध्यादिपदानां समासविधानवैयर्थ्यापर्योपसेचनादिक्रियाप्यहाराऽनुपगमेऽपीत्यर्थः ।
ॐ हरिकृतमिति ॐ कृधातोर्व्यापारार्थकत्वस्वीकारात्निरूपितकर्तृत्वस्य हरी साक्षात्साक्षाद्व्याहार विनैव शाब्दचरितार्थे 'हरिशातः' इत्यादावध्याहृतक्रियाद्वारकसामर्थ्यमादाय तद्व्यवृत्ती मानाभावादित्यर्थः । कृषो व्यापारार्थकत्वानुपगमे स्वध्याहृतार्थस्यापि सामर्थ्यानुपपादकत्वाच्छब्दैवार्थमेव स्यादिति सूचनाय 'कृतम्' इत्युक्तम् । आदिना 'शरदृतम्' इत्यादिकरणवृत्तियात्तरपुरपरिमहः ।

वेचिज्जु, कृद्दर्धस्यैव कृत्यार्थकर्त्राक्षिप्तभावनामादाय 'हरिशातः' इत्यादौ, 'नलैर्भिन्नः' इत्यादौ तु वरगसामर्थ्यानाप्यहृतां सामादाय सामर्थ्यापत्तौ न तदनुपपत्तिर्घातोर्भावनाप्राक्कत्वगापिना । एतन्न हृषः फलार्थकत्वेऽपि न समासात्तुपपत्तिरित्याहुः, तच्चिन्त्यम् ।

ॐ एकक्रियान्वयित्वमेवेति ॐ 'धवखदिरो' इत्यादौ तस्य दृष्टेनान्यत्रापि साक्षात्परम्परया वा तस्यैव समासप्रयोगरूपमिति भावः । ॐ असूर्यम्परया इति ॐ ननर्थप्रगपत्तिनेत्यस्य क्रियान्वयित्वस्य पश्यमाणतया सूर्यस्यापि

इत्यादेरसमर्थसमासत्वानापत्तेः । इष्टापत्तौ कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यत्र 'कृतमर्थमृत्तिकः'
इत्यापत्तेः । नचाऽत्र समासविधायकाभावः, "सह सुपा" (पा० ख० २ । १ । ४) इत्यस्य
सत्त्वात् । अन्यथा असमर्थसमासोऽपि विधायकाभावान्न स्यादिति ।

किञ्च, भावनायास्तिष्ठर्थत्वे 'भावयति घटम्' इतिवद् 'भवति घटम्' इत्यपि स्यात्, धात्वर्थफला-
श्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात् । नचाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्तत्संज्ञया कर्मसंज्ञाया चाधान्न द्विती-
येति वाच्यम्, आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे 'पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेण' इत्यत्र विष्णुमित्र-
स्याकर्तृतापत्तौ तृतीयानापत्तेः, 'ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रम्' इत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृतापत्तौ

प्रमा

इत्यादेरिति—'अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः' 'अपुनर्गयाः श्लोकाः' इत्यादेः संग्रहः । कृतः सर्व इति—कृतमर्थमृत्तिकायां
श्रुत्तिकापदार्थस्य करणतया, सर्वपदार्थस्य कर्मतया चान्वयेनोक्तसामर्थ्यस्य सत्त्वाविति भावः । नचात्राप्रीष्टा-
मृत्तिः, अत्र समासाभावस्यैव सर्वसम्मतत्वात् । अत एव 'सर्वचर्मण. कृत.' इति सूत्रे 'सर्वचर्मण.' इति
निर्देशान् निपातनान् समास इत्युक्तम् । ननु कृत सर्व इत्यादावनभिधानान् समासाभावः । यद्वा 'सह सुपा'
इत्यस्यासावैत्रिकत्वाजोक्तापत्तिः, तेनैव सर्वत्र समाससिद्धौ 'द्वितीया श्रित' इत्यादिस्त्रयैदर्थेन तस्यासावैत्रि-
कत्वज्ञापनान् । अन्यथा तत्तत्सूत्रैस्तत्पुरपादिसंज्ञा एव विधीयेरन् । एवञ्च 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इति सूत्रे समा-
सव्याप्यसंज्ञाविधायकशाल्यपटकप्रथमान्तपदनिर्दिष्टमुपसर्जनमित्यर्थेनरणेनोपसर्जनसमासपि नियतेत । अन एव
'सुपा' इत्यनेन समासस्यागतिकगतिवत्त्वं तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । 'देवत्रातो गलो प्राहः' इति निर्देशान्
'कर्तृकरणे' इति न्यासेन 'सुपा' इत्यनुपस्था च कृदन्तेनैव समासे सिद्धे कृदमहणसामर्थ्यां गियाद्वारक-
'कर्मत्वसंज्ञा' इति न्यासेन 'सुपा' इत्यनुपस्था च कृदन्तेनैव समासे सिद्धे कृदमहणसामर्थ्यां गियाद्वारक-
सामर्थ्यमादाय कृदन्तेन समासो भवतीति ज्ञापनेन सिद्धिरित्यत आह—किञ्चेति । धात्वर्थफलेति—
रूपतिरूपभूधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपस्य कर्मत्वादित्यर्थः । ननियमापत्तिः 'फलव्यापारोभयमपि धात्वर्थः' इतिवादि-
मतेऽपि तुल्या, कर्तृसंज्ञाया कर्मसंज्ञाया वाध इति समाधानमप्युभयसम्मतमित्यत आह—नचाख्यातेति—तथा
दृष्टान्ते घटं भावयतीत्यादौ प्रयोजकव्यापारो जिजर्थः, दार्ष्टान्तिके घटो भवतीत्यत्र तु घटरूपप्रयोज्यव्यापार
आख्यातार्थः । एवञ्च घटं भावयतीत्यत्र घटस्याख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वाभावात् जिजर्थभावनां प्रति कर्मत्वम् ।
घटो भवतीत्यत्र घटस्याख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वात् कर्तृसंज्ञाया वाधात्कर्मत्वाभावः ।
अकर्तृतापत्ताविति—'गुरुः शिष्याभ्यां 'पाचयति' इति सर्वसम्मतवाक्यानुसारेणैवाख्यातार्थव्यापारान्वयि-
न्येव तदर्थसंख्यान्वयनियमादाख्यातेन गुरोरुक्तत्वात् प्रथमा, तदुसुरोयेन 'पाचयति' इत्यत्रैक्यचनोपपत्तिश्च ।
प्रयोज्यस्मारयाताथव्यापाराश्रयत्वे पाचयतीत्येक्यचनानुपपत्तिः, शिष्यशब्दात्प्रथमापत्तेश्च प्रयोज्यस्याख्यातार्थ-
व्यापाराश्रयत्वाभावात् प्रयोज्यविष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तिरिति भावः । नच विष्णुमित्रस्य करणत्वविवक्षया
करणतृतीयया निर्बाहः, कर्तुः प्रयोजकव्यापाराश्रयस्यैव हेतुसंज्ञाविधानेन तस्य करणत्वे जिजनुत्पत्त्यापत्तेः ।

दर्पणव्याख्या

कर्मकारकतया तदन्वयित्वेन भवदुक्तसामर्थ्यस्य तत्र सत्त्वाविति भावः । कृतसर्वमृत्तिक इति मृत्तिकायाः करण-
तया, सर्वपदार्थस्य कर्मतया कृधाप्यर्थाऽन्वयित्वाविति भावः । योगविभागस्यानिष्टानादादृक्वादाह—किञ्चेति ।
अकर्तृतापत्ताविति कृधाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेऽपि कर्मत्वविवक्षया तत्र तृतीया सुलभेत्यत आह—ग्रामं
कर्मत्वात् तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तिरिति भावः । नच विष्णुमित्रस्य करणत्वविवक्षया
गमयतीति 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्यनेन प्रकृतिकर्तृनिष्ठव्यापारतन्त्रकर्मत्वव्यवधान एव कर्मसंज्ञाविधानेन त्यक्त्वेन विष्णु-

ग्रामस्य गमिकर्मत्वानापत्तेश्च । तथाच ग्रामाय गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रम्' इत्यपि न स्यात्, "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेटायामनध्वनि" (पा० सू० २ । ३ । १२) इति गत्यर्थकर्मण्येव चतुर्थीविधानात् । एतेन णिजन्ते आख्यातार्थ उभयम्, तदाश्रयत्वाद्देवदत्त-यज्ञदत्तयोः कर्तृत्वत्यपास्तम् ।

प्रभा

ननु 'फलव्यापारौ धात्वर्थः' इति मतेऽपि प्रयोज्यविष्णुमित्रस्य कर्मतया 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्यनेन ग्रामस्य कर्मत्वाप्राप्तौ तद्वारणाय तत्र सूत्रे कर्तृपदं स्वतन्त्रपरं वाच्यम्, स्वातन्त्र्यञ्च—'धात्वर्थफलानुकूलव्यापाराश्रयत्वरूपम्' इति मम मतेऽपि तस्य प्रयोज्ये सत्त्वाहोपाभाव इति चेन्न, फलानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य कारकमात्रेऽतिव्याप्तत्वादाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्यैतन्मते स्वातन्त्र्यपदार्थत्वात्तस्य च प्रयोज्येऽभावाद्दुक्तदोषतादवस्थान् । ननु प्रयोज्यस्य स्वतन्त्रार्थककर्तृपदेनाग्रहणेऽपि प्रयोजके उत्तरवातन्त्र्यसत्त्वेन तस्मिष्टव्यापारजन्यं फलं प्रयोज्यव्यापारस्तादृशव्यापारजन्यं फलं संयोगादिरिति ग्रामवृत्तिसंयोगे कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यत्वस्याभावेऽपि साक्षाद्दुस्त्यां परम्परया 'चोत्पाद्यं यत्तदुभयसाधारणस्य प्रयोज्यत्वस्य सत्त्वेन प्रयोजककर्तृवृत्तिव्यापार-प्रयोज्यफलाश्रयत्वमादाय कर्मत्वाद् द्वितीयासिद्धिरित्यत आह—गमिकर्मत्वेति—णिच्प्रकृतिगमिनिरूपितकर्मत्वानापत्तेरित्यर्थः । तथाचेति—णिच्प्रकृतिगमेः कर्मत्वाभावे चेत्यर्थः । गत्यर्थकर्मण्येवेति—फलमात्रस्य धात्वर्थतावादिनये गत्यर्थकर्मत्वञ्च—संयोगरूपगत्यर्थकधातुविहितत्वस्यानिकाख्यातार्थव्यापाराश्रयकर्तृनिष्ठाख्यातार्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपम्, तच्च ग्रामे वाधितम्, प्रयोज्यव्यापारजन्यसंयोगरूप-फलाश्रयत्वस्यैव ग्रामे सत्त्वात्, प्रयोज्यस्य च गत्यर्थकर्तृत्वाभावादिति भावः ।

एतन् = उक्तरीत्या 'ग्रामाय' इति प्रयोगनिर्वाहण । उभयम्—प्रयोज्यव्यापारः, प्रयोजकव्यापारश्चेत्यर्थः । श्रपास्तमिति—अयम्भावः—आख्यातस्य व्यापारद्वयाभिधायकत्वेन विष्णुमित्रस्य कर्तृत्वोपपादनेऽपि तत्कर्तृत्वस्य तिडाऽभिधानानुत्तीयानुपपत्तेरुक्तार्थकसूत्राप्राप्त्या चतुर्थ्यनापत्तेश्चेति भावः । ननु गत्यर्थकर्मपदेन गम्यर्थसंयोगाश्रयत्वे सति तदर्थव्यापारानाश्रयो विवक्षितः, लक्ष्यानुसारात् । किञ्च 'गत्यर्थकर्मणि' इति सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि—“किमर्थं पुनरिदमुच्यते? चतुर्थी यथा स्यात् । चतुर्थ्यपि सिद्धा, कथम् ? सम्प्रदान इत्येव, न सिध्यति, 'कर्माणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्' इत्युच्यते, क्रियया चासौ ग्राममभिप्रेति, कया क्रियया = गमिन्क्रियया, क्रियामहणमपि तत्र (सम्प्रदाने) चोद्यते” इति । एवञ्च 'पत्ये

दर्पणव्याख्या

मित्रस्याकर्तृत्वना तद्व्यापारजन्यफलाश्रयस्यापि ग्रामस्याङ्गत्वेन तद्धारणपदोत्तरं द्वितीयानापत्तिः, विष्णुमित्रस्य करण्ये णिचोऽप्रसम्भवश्च । धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयस्यैव कर्मत्वाङ्गीकारे तु णिजन्तकर्मतैव स्यात् गमिकर्मतेति भावः । इष्टापत्तायाह—
 ❧ तथाचेति ❧ ।

❧ एतेनेति ❧ आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वनिरासेनेत्यर्थः । ❧ णिजन्ते ❧ पाषणतीत्यादी । ❧ उभयमिति ❧ प्रयोग—प्रयोज्यव्यापारद्वयमित्यर्थः । ❧ तदाश्रयत्वादिति ❧ आख्यातार्थव्यापारद्वयाश्रयादित्यर्थः ।

❧ अपास्तमिति ❧ अयं भावः—आख्यातस्य व्यापारद्वयाऽभिधायावकथनेन विष्णुमित्रस्य कर्तृत्वोपपादनेऽपि तत्कर्तृत्वस्याख्यातभिधानादेवदत्तपदोत्तरमिव विष्णुमित्रपदोत्तरं श्रुतीपादीलक्षणम्, एवमाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वयोर्मयोत्पत्तिरिति एवञ्च ग्राममभिप्रेतारोपेदपरवा "हेतुमति च" (पा० सू० १ । १ । २६) इत्यनुतामनविरोधप्रति ।

अव्यये = 'वा' इत्यादावतिप्रसङ्गः, तादृशस्यैव गणे पाठेन निर्णयासम्भवात् । तथाच विकल्पार्थकः 'वाति' इति प्रयोगः स्यादिति भावः । नच गतिगन्धनाद्यर्थनिर्देशो नियामकः, तस्य "अर्थानादेशनात्"

प्रभा

त्युभयसम्बन्धेन । विधेयतायामानुपूर्वीवैशिष्टयञ्च—स्वावच्छिन्नत्वम्, स्वावच्छिन्नपदप्रयोज्योद्देश्यतानिरूपित्वमित्येतदन्यतरसम्बन्धेन । स्वविशिष्टमित्यत्र स्वपदेन यत्र सूत्रे परिभाषा प्रवर्तनीया तत्सूत्रं ग्राह्यम् । यथा 'गातिस्त्याघुपा' इति । आद्यसम्बन्धनिवेदनेन 'गतिकारकपूर्वपदस्य यणिव्यते' इति वार्तिके परिभाषाया अप्रवृत्त्या 'आध्यै' 'प्रध्यै' इति भाष्योक्तबहुव्रीहावपि यणिसिद्धिः, गतित्वावच्छिन्नविधेयताध्रयत्वस्य समासेऽसम्भवाद-विशेषेण बहुव्रीहितत्पुरुषयोरुभयोर्ग्रहणात् । द्वितीयसम्बन्धदानात् 'विभाषा दिक्समासे' इत्यत्र स्वघटक-दिक्पदपृष्ठ्यानुपूर्वीमत्वदघटित 'दिङ्नामानि' इति शास्त्रविहितबहुव्रीहेरेव ग्रहणम् । अत्रोद्देश्यतावच्छेदक-समर्पकज्ञानेति विशेषणेन 'वृत्तीयासमासे' इति सूत्रीयसर्वादित्वज्ञानायोपयुज्यमानपूर्वत्वादिरूपानुपूर्वीमत्पूर्व-पदघटित 'पूर्वसदृश' इति विहितवृत्तीयासमासस्यैव ग्रहणम् ।

यत्तु, 'भूयादयः' इति सूत्रे 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः' इति परिभाषा न प्रयतते । अन्यथा

'नकारजावनुस्वारपञ्चमी क्षलि धानुषु ।
सकारजइशकारध्वेर्पाट्टवर्गस्तवर्गजः' ॥

इत्यातोक्तेरनुस्वारादिपठितानां धातुसंज्ञा न स्यात्साक्षनिकत्वादिति तत्र, 'भूयादयः' इति सूत्रपठणानु-स्वारादीनामसिद्धत्वेन तेषामपि प्रतिपदोक्तानामेवोपलब्धेः । 'आतोऽनापः' इति न्यासे दोषाभावेनाह—अव्यये धेति—आदावित्यादिना 'मा' 'तु' इत्याद्यव्ययानां संग्रहः । ननु 'या' इत्यन्य धातुत्वेऽपि न क्षतिः, 'याति' इति प्रयोगस्येष्टत्वादिति चेन्न, गत्यर्थस्य यातीत्यस्येष्टत्वेऽपि विकल्पार्थे तस्यानिष्टत्वात्, तदाह—विकल्पार्थक इति-तथाच विकल्पार्थके यातीत्यस्यानिष्टत्वमिति भावः ।

नियामक इति—एवञ्च गतिगन्धनयोर्वाशब्दो भ्यादिः । ष्यं मानेऽर्धे माह्वात्तदो भ्यादिरित्येवं रूपेण नियामकत्वे विषयत्वेऽर्थे वाशब्दस्य भ्यादित्वाभाव इति भावः । तस्य = अर्थनिर्देशाय । शब्दानादेशनात् = अच-

दर्पणन्यास्या

नच 'अन्यतमत्वं धातुत्वम्', 'भूवादयः' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह— अस्त्विति । व्यापारसन्तानः क्रिया, तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वमित्यर्थः । ननु सत्तादीन् फलांशानन्यतमत्वेनादाय तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वं लक्षणमुच्यताम् । धात्वर्थत्वात् तेषां क्रियाशब्देन व्यवहारो भाष्यादौ कृतोऽप्युपपत्स्यत इति चेन्न, अन्यतममध्ये विकल्पस्यापि 'विकल्पयति' इति प्रयोगानुसारात् प्रवेशावश्यकत्वेन तदर्थके 'वा' इत्यव्यये उक्तरीत्या गणपठितत्वसत्त्वेनाऽतिव्याप्तेरिति ॥ ११:॥

प्रमा

यदि घटजन्यः स्यात्तदा घटभिन्नः स्यात्, कारणस्य कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वनियमादिति । एवं शफ्यादावपि बोध्यम् । वस्तुतस्तु धात्वर्थस्य क्रियात्वे, क्रियात्वस्य च धात्वर्थतायामविवादात्तत्र दूषणोद्भावनमनुचितमिति ग्रहणं पूर्यित्वेत्युक्तमिति पर्यवसितोऽर्थः । यत्रोत्पत्तौ अनादित्वं तत्रान्योन्याश्रयो न क्षतिकरः, धीजा-हुरवात् । एवं स्थितावपि बोध्यम् । यावन्तो धातुपदव्यवहार्यास्तात्रिदृश्यैतदन्यतमत्वं धातुत्वम् 'धात्वर्थत्वं क्रियात्वञ्चेत्' इति कारिकायां ग्राह्यमती नान्योन्याश्रय इत्याह—अन्यतमत्वमिति—भ्वादिभिन्नभिन्नत्वरूपमित्यर्थः । भ्वादिभिन्ना ये तद्भिन्नत्वे भ्वादिपेवेति तत्त्वं सुवचम् । यदि तु उक्तान्यतमत्वलक्षणे जगतः प्रवेशाद् गौरवं तदा भ्वादिप्रतियोगिकयावन्नेदकूटाभावावस्त्वमेवान्यतमत्त्वं ग्राह्यम् । लघुभूतं तदेवादाय धातुहेत्यकार्यसिद्धौ संज्ञाविधायकशास्त्रस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तिरित्याह—वैयर्थ्यापत्तेरिति ।

केचित्तु मीमांसको धात्वर्थत्वं क्रियात्वं यदि ब्रूयास्तदाऽन्योन्याश्रयो दोषस्तत्र मते इति वैयाकरणं प्रति दोषमुक्त्वा 'तस्मादादायतार्थः क्रिया' इत्याह—वैयाकरणः समाधत्ते—अस्त्विति—'व्यापारसन्तानः क्रिया' तद्वाचको धातुरिति नान्योन्याश्रय इत्यर्थे इत्याहुः । लक्षणमिति—सूत्रजन्यवार्थारूपमित्यर्थः । नन्वेवं 'कर्म' पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पच्यादयो यदेतेषां करोतिना सामानाधिकरण्यम्' इति भाष्यविरोधः, फलांशस्य करोतिना सामानाधिकरण्याभावादत् आह—धात्वर्थत्वादिति—तथाच गौणस्तत्र क्रियात्वव्यवहार इत्याशयः । 'कर्मवत्कर्मणा तुल्य' इति सूत्रे 'क्रिया' शब्देन फलस्यैव ग्रहणात् । तेषाम् = फलानाम् । विकल्पयतीति—कृपपातोरैव 'विकल्पयति' इति प्रयोगानुसारेण विकल्परूपफलार्थकत्वमावश्यकम् । तथाच तादृशफलवाचक 'वा' इत्यव्ययस्य धातुत्वं दुर्वारमिति भावः । अर्थात् = क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वस्यैव ॥ ११ ॥

दर्पणव्याख्या

अन्यतमत्वमिति ॥ भ्वादिभिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः ॥

वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ तावन्वक्तिप्रसङ्गभ्रंशे गुरुपर्यायपरिच्छेदात्प्रतिपादकस्य तस्यानतिप्रयोजनकत्वावच्छेदित्यर्थः । एतद्व्याप्यादिति भावः । केचित्तु भ्वादिषु धातुहेत्युक्तानुगतव्यवहारात् क्रियावमपि जातिरेव धारयतावच्छेदकत्वेव धातुतावच्छेदकत्वाप्यसति साधते जातिसिद्धेर्निष्प्रयुक्तत्वात् । भ्वादिषु च स्वतन्त्रभ्रंशप्रतीतिरस्ति, तादृशानतिपरिचायकप्रदतीर्णग्राह्यः ।

नन्वेवं मते पूर्वपरिभ्रंशव्यवहाराद्युपपत्त्याया धात्वर्थत्वेन तद्गृहीतयोर्धोपपत्तौरेण फलस्य क्रियाधोपपत्तिः । नन्वेवं तु क्रियाया धात्वर्थत्वानुपगमेन कर्म तत्र तद्गृह्यवहारोऽन्त आह ॥ धात्वर्थत्वादिति ॥ तदाच तत्र फलत्वव्यवहार इव क्रियात्वव्यवहारोऽपि धात्वर्थत्वप्रयोजकत्वात्तदुपगमेन तदुपपत्तेरिति भावः । ॥ भाष्यादौ फल इति ॥ "कर्मवत्कर्मणा" इति सूत्रे 'गृह्यादि' सूत्रे च भाष्यादावित्यर्थः । आदिपदाद् गृह्यादिपरिग्रहः ॥ ११ ॥

धात्वर्थनिर्णयः

नन्वस्यैव धातुत्वे 'अस्ति' इत्यादौ क्रियाप्रतीत्यभावादस्त्यादीनां तदवाचकानामधातुत्व-
प्रसङ्ग इत्यत आह—

अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना ।
अन्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रकाशते ॥ १२ ॥

अस्त्यादौ = 'अस् भुवि' इत्यादौ, धर्म्यंशे=धर्मिभागे, भाव्ये=भाव्यत्वेन विवक्षिते,
अस्त्येव = प्रतीयत एव । अयमर्थः—'स ततो गतो न वा'इति प्रश्ने, महता यत्नेन 'अस्ति' इति
प्रयोगे सत्त्वरूपफलानुकूला भावना प्रतीयत एव ।

प्रभा

क्रियेति—तत्तत्कालसम्बन्धरूपसत्तायाः, जातिरूपसत्ताया वा एवं प्रतीतेः क्रियावाचकत्वाभाव इति
भावः । धर्मिभागे—धर्मः=फलं तदस्त्यास्तीति धर्मो=कर्ता, अकर्मकधातुस्थले फलाश्रयस्य कर्तृत्वात् ।
तथाच धर्मिभागे इत्यस्य धर्मिणि (कर्तरि) प्रकारतया भासमाने फले इत्यर्थः । धर्मिणो धर्मघटिततया फले
धर्म्यंशव्यवहारः । फलस्य भाव्यतायां विवादादाह—भाव्यत्वेन विवक्षित इति । अयमर्थः=अयमभिप्रायः ।
गतो न वेति प्रश्न इति—अनेन भाव्यजिज्ञासा ध्वनिता । सा च भाव्यस्य बोधेनैव निवर्तते । यद्युत्तर-
वाक्याद् भाव्य (फल) बोधो न स्यात्तदा—

'जिज्ञासितपदार्थस्य संसर्गो येन गम्यते ।
तदुत्तरमिति प्रोक्तमन्यदाभासशब्दितम् ॥

इत्यभिपुक्तोक्तिविरोधादुत्तरवाक्यत्वानुपपत्तिः । प्रतीयत इति—उत्पत्त्यनुकूलव्यापार आत्म (स्वरूप)
धारणानुकूलव्यापारश्चास्त्यादीनामित्यर्थः । तत्तद्धर्मिणि उत्पाद्यत्वेन विवक्षिते सति 'रोहितो लोहितादासीत्'
इत्यत्र उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रतीयत एव ।

दर्पणव्याख्या

ॐ अस्यैवेति ॐ क्रियावाचकस्यैवेत्यर्थः । एवकारेण फलमात्रवाचकत्वव्यच्छेदः । एतदवाचकत्वे हेतुः ॐ क्रिया-
प्रतीत्यभावादिनि ॐ तदवाचकानाम् = व्यापारावाचकानामित्यर्थः । ॐ अथातुत्वप्रसङ्ग इति ॐ आपत्तेरित्यं तु न,
ततो ह्यकाराद्यनुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥

ॐ धर्म्यंशे ॐ फलरूपे इत्यर्थः । अंशपदोपादानात् धर्मिणो धर्मघटितभूतिकावादनकस्यले कर्तृवृत्तित्वाच्च फलस्थायि
तदंशत्वात् तस्य भाग्यतायामेव विवादादाह ॐ भाव्यत्वेनेति ॐ भावनानिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः । फलसाध्यव्यापारस्य जिज्ञासि-
तात्वे इति वाच्यम् । अत एव यद्यपि 'आसन्नविनाशम्' इति । विवक्षास्थलमेव प्रश्नोत्तरभावेन दर्शयति ॐ स ततो गतो
न वेति ॐ गत्यर्थाऽकर्मकैति कर्तरि क्तः । प्रश्न इत्यनेन भाव्यत्वस्य जिज्ञासत्वं ध्वन्यते । सप्राच गतो न वा किमिति
प्रभाऽकारः ।

ॐ प्रयोग इति ॐ प्रश्ननिवर्तके वाक्य इत्यर्थः । ॐ प्रतीयते एव ॐ इत्यस्मात्प्रधानेति शेषः । ननु स ततो गतो
न वेति वाक्याद् रोहाद्यधिकविभागात्तुकूलव्यापाराश्रयत्वं तदभावात्प्रत्यक्षस्य जिज्ञास्यत्वमवगम्यते । महता यत्नेनास्तीनि
वाक्यावच्छेदव्यापाराधं क्वानुपपत्तेःपि धैत्र्यादिकर्तृकसत्ताऽनुकूलव्यापार एवेति कथमेतयोः प्रश्नोत्तरत्वम् ? तथाहि—यद्-
मौषिपिञ्चे जिज्ञासिततदमौषिपिञ्चस्य सन्त्यन्धो यत्प्रदन्वाक्यात् प्रनीयते तदमौषिपिञ्चे जिज्ञासिततदमौषिपिञ्चस्यस्य
बोधकत्वात्प्रत्यक्षोत्तरता । यदाहुः—

उत्पत्त्यादिबोधने तु सुतराम् ।

रोहितो लोहितादासीद् धुन्धुस्तस्य सुतोऽभवत् । (रामायणम्) ।

इत्यादिदर्शनात् ।

किञ्च, अत्र भावनाविरेहे लडादिव्यवस्था न स्यात्, तस्या एव वर्त्तमानत्वादिविबक्षायाम् तद्विधानात् ।

“क्रियाभेदाय कालस्तु सह्यथा सर्वस्य भेदिका”

इति वाक्यपदीयादिति ।

नन्वेवम् अस्ति इत्यत्र स्पष्टं कुतो न बुद्ध्यत इत्यत आह—अन्यत्रेति ।

प्रभा

उत्पत्त्यादीति—उत्पत्त्याद्यर्थकत्वे मानन्तु ‘धान्यानां भवने क्षेत्रे’ ‘तत्र भवः’ इति निर्देश एव । आसीदिति—अभवदित्यर्थः । घाल्मीकीयरामायणे वंशवर्णनमिदम् । तस्या एव = भावनाया एव । एवेन फलांशव्यवच्छेदः ।

क्रियाभेदायेति—स्य (काल) विशिष्टक्रियाया इतरक्रियातो व्यापृत्तये इत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—‘नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्तमानाः काला व्यज्यन्ते । अस्त्यादिभिरपि भूतभविष्यद्वर्तमानाः काला व्यज्यन्ते’ इति । अस्तिभवतिविद्यतीनामात्मभरणमित्यर्थः । आत्माऽत्र सत्ता । सत्ता च पदभावविकाराः—जन्म, सत्ता, मृद्धिः, परिणामः, अपचयः, विनाशः । तत्र आधिनाशरूपपद्यविकाराद्गुरुर्युतं सदिति प्रत्ययवेगं यदुपं सत् । निरुद्धेऽपि—‘अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वावधारणात्’ इति । अस्तीति चोत्पन्नस्य सत्त्वस्य = सत्तावतोऽवधारणमाचष्टे इति तन्नाप्यकृतः । सर्वस्य—क्रियायास्तद्विभक्तस्य च । एवम् = धातुमात्रस्य नियावाचकत्वे । अन्यत्र = सकर्मकत्वंलभित्त्वत्वेऽकर्मके इत्यर्थः ।

दर्पणव्याख्या

विज्ञासितपदार्थस्य संगमो येन गम्यते ।

तदुक्तमिति प्रोक्तमन्यदाऽऽभावसिद्धिरम् ॥ इति ।

यथा घटायावच्छिन्नं विज्ञापितपदार्थविरिद्धसम्बन्धबोधकस्य, कस्मात् घट इति प्रथमावयवस्य घटायावच्छिन्ने विज्ञानिनाऽप्यन्वयविरिद्धस्य हेतुहेतुमद्भावबोधकम् ‘दण्डाद् घटः’ इति वाक्यमुत्तरम् । प्रश्ने तु, गल इति, तैति वेद्युत्तरं युज्यते ।

द्विबोधकभेदेन प्रकृत्यापदस्यापारम्ब विज्ञानत्वानवगमात् कथमेतन्नयोग्यत्वम् । तयोपेक्षि तुपौचरत्वात् तदपेक्षुपादानाद्यवधारणायव्यवस्थित्याद्यवधारणैर्नोत्तरावगिर्या, न ततो धानोप्योपातार्थकविरिद्धिर्ना आह इ उत्पत्त्यादीनि चिदुक्तमित्यस्य व्यापारार्थकत्वमिति उच्यते । अत्राधपतनाबोधनोपासितमिदमेव हीन ग्राह्यत्वेनाभिधीयमानत्वात् व्यापारः । तौचरत्वं च परमाते गतायामिव कालमने तत्रातेरितिभेदेन आह ।

तनु तदाप्याधपतनाया धापार्थकत्वरत्नान्यव्यापदगृह्येतेषु । तत्रोपनिमात्रार्थकत्वेऽपि रोदितावदिका भूतावच्छिन्नेत्यनिरवितानार्थबोधकत्वात् आह इ विद्वांसि ॥ ११ ॥ तस्या तदपेक्षि ॥ अत्राथा एवेत्यर्थः । एकत्रोक्तं इत्यवच्छेदः । यथा कालमार्थं गत एव । १२. तद्विधानात् ॥ १३. इतिविरिद्धिर्ना ॥ तत्र इतिगम्येतिमप्यह इ विद्याभेदान्तेति ॥ १४. तुपार्थिदिनि चतुर्थी, कर्मिदेव सार्वथ्ये वा । त्रिधा भेदम् = विवेकविभुमित्यर्थः । इत्यतः लडादिव्यवस्था, अस्तीति केषु । कदाचर्येऽपि विद्याभेदार्थक इति वाक्यम् । विद्वत्त्वेऽपि सदा सदा तु सर्वमान्यत्वात्तद्विरिद्धार्थक भेदित्वेति तदर्थः । अत्राभारे तु कानुनित्त्वेऽपि बोध्यम् । एवम् = धातोप्योत्तरकथने ।

अशेषभावात् = भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् । तथाच भावनायाः फलसमानाधिकरण्यं तत्स्पष्टत्वे दोष इति भावः ।

नन्वेवम् 'किं करोति' इति प्रश्ने, 'पचति' इत्युत्तरस्येव 'अस्ति' इत्युत्तरमपि स्यादिति चेत्, इष्टापत्तेः, आसन्नविनाशं कश्चिदुद्दिश्य 'किं करोति' इति प्रश्ने, पचतीत्युत्तरस्येव, 'अस्ति' इत्युत्तरस्य सर्वसम्मतत्वात् । इतरत्र तु सुस्थतया निश्चिते 'किं करोति' इति प्रश्ने, - पाकादिविशेषगोचर एवेत्यवधारणात् 'अस्ति' इति नोत्तरमिति ॥ १२ ॥

प्रभा

अशेषभावादिति— भावशब्दो भवत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽधिकरणघबन्तोऽधिकरणवाची, शेषः = फलव्याप्यतिरिक्तः = फलानधिकरणम् । तथाच शेषः = फलानधिकरणम्, भावः = अधिकरणं यस्याः सा फलसमानाधिकरणा सा न भवतीत्यशेषभावा = फलसमानाधिकरणा । अशेषभावशब्दोऽत्र धर्मपरः, तथाच अशेषभावात् = फलसमानाधिकरण्यादित्यर्थः ।

यद्वा अशेषेण = काल्पर्येण भावः = भवनं तस्मादित्यर्थः । भावनायाः फलेन सहान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वादिदियावत् । ननु सकर्मकान्यादिस्थलेऽपि फलसमानाधिकरण्यसत्त्वात् भावनाप्रतीतिर्न स्यादिति चेन्न, भावना- नधिकरणावृत्तिफलसमानाधिकरण्यं भावनानिष्ठ स्वरूपतो भावनाप्रतिबन्धकम्, न तु तज्ज्ञानापेक्षया । तथाच गम्यादिस्थले संयोगस्य भावनानधिकरणप्रामादिवृत्तित्वात् तत्सामानाधिकरण्यं भावनाप्रतीति स्थगयति । एवञ्च आत्मधारणानुद्बुद्ध्यापारार्थके घटोऽतीत्यादौ फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्याद् भावना स्पष्टं न प्रतीयत इति भावः ।

ननु 'घटोऽस्ति' इत्यादौ साध्यमानावस्था प्रतीयते, तदानीञ्चासिद्धस्य घटस्य न कर्तृत्वसम्भवः । किञ्च निष्पन्ने घटे न साध्यमानत्वसम्भव इति चेन्न, बौद्धघटस्य बाह्यघटेनाभेदमध्यस्थोभयोपपादन- सम्भवात् । तत्स्पष्टत्वे = भावनाप्रतीतिस्पष्टत्वे । स्पष्टत्वञ्च प्रतीती फलप्रतीत्यनभिभूतत्वम् । निरूपितत्वं स्पष्टत्वस्यान्वयः, तथाच भावनाप्रतीतिस्पष्ट- रण्यमित्येवैव सम्बन्धेन दोषपदार्थकदेशप्रतिबन्धकतायां रण्यमित्येवैव सम्बन्धेन दोषपदार्थकदेशप्रतिबन्धकतायां त्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावदुक्तफलसमानाधिकरण्यमित्यर्थः । भावनाप्रतीतिस्पष्टताप्रतिबन्धकफलसमानाधि- करण्यमिति यावत् ।

नचात्माऽस्ति, दिगस्ति, इत्यादौ विगात्मकर्तृकसत्ताया नित्यत्वात् कथं भावनाप्रतीतिरिति याच्यम्, स्वरूपधारणानुद्बुद्ध्यापारस्यैव तत्रास्त्यर्थत्वात् । तथाच 'पच्यते तण्डुलः स्वयमेव' इत्यादिस्थले आश्रयता- रूपव्यापारस्य साध्यत्वेन यथा भानं तथाऽऽत्माऽस्तीत्यादावपि तस्या एव साध्यत्वेन भानन्प्रोध्यम् । आत्मादिकर्तृकं स्वरूपधारणमिति बोधः । एवमिति— अकर्मकाणामपि व्यापारार्थकत्वे इत्यर्थः ॥ १२ ॥

दर्पणव्याख्या

श्लो— अशेषभावादिति ः शेषः = फलव्याप्यतिरिक्तः, भवत्यस्मिन्निति भावः = अधिकरणं यत्वेति बहु- मीहिणा शेषभावशब्दः फलव्यधिकरणार्थकः भावप्रधाननिर्देशस्तस्माद्भवसंस्ताद् पक्षमेकवचने फलव्यधिकरणत्वाभावा- दित्यर्थावगातिः ॥ १२ ॥

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात्, फलाश्रयस्य च कर्मत्वात्, सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरित्यत आह—

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ।

धातुस्तयोर्धम्मिभेदे सकर्मकं उदाहृतः ॥ १३ ॥

एकनिष्ठतायाम् = एकमात्रनिष्ठतायां भिन्नाधिकरणावृत्तितायामिति यावत् । तेन गम्यादौ फलस्य कर्त्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अकर्मको यथा—भ्वादिः । तयोः = फलव्यापारयोः

प्रभा

फलनियतत्वादिति—फलव्याप्यत्वादित्यर्थः । यदापि निपूर्वकयमेव्योपकत्वमर्थस्तथाच नियतत्वादित्यस्य व्यापकत्वादित्यर्थ उचितस्तथापि 'यत्र यत्र फलवाचकत्वं तत्र तत्र व्यापारवाचकत्वम्' इति व्याप्ती फलवाचकत्वेन हेतुना व्यापारवाचकत्वानुमितिः स्यात् तत्तु नात्र विवक्षितम्, अतः पूर्वमेष फलवाचकत्वस्योभयसम्मतत्वेन तेन हेतुना व्यापारवाचकत्वसिद्धौ व्यापारस्योक्त्युक्तिभिर्धात्वर्थत्वाङ्गीकारे फलनियतत्वकथनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । भावनावाचकत्वस्य व्याप्यत्वे तु तद्व्यापकफलवाचकत्वस्यावश्यकत्वेन फलव्यापारोभयवाचकतया सकर्मकत्वापत्तिश्च युज्यते । फलं नियतम् (व्यापकम्) यस्येति व्युत्पत्त्या फलवाचकत्वस्य व्यापकत्वं भावनावाचकत्वस्य व्याप्यत्वमुपपन्नम् । एवञ्च फलनियतत्वादित्यस्य 'भावनायाः फलव्यापकत्वात्' इति परीक्ष्याव्याख्यानं चिन्त्यमिति शुरुवः । फलाश्रयस्येति—धात्वर्थफलश्रयत्वरूपकर्मणः सर्वत्र सत्त्वादिति भावः ।

फलव्यापारयोः = धात्वर्थफलव्यापारयोः । एकनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताघेयतावत्फलव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वमिति स्वीकारे देवदत्तादिनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताघेयतावत्संयोगव्यापारोभयवाचकतया गम्यादेरप्यकर्मकत्वापत्तिरित्याह—एकमात्रेति—धात्वर्थव्यापाराधिकरणभिन्नावृत्तिफलवाचकत्वमकर्मकत्वमिति भावः । तथाच गम्यादेर्देवदत्तरूपव्यापाराधिकरणभिन्नप्रामादिदृष्टिसंयोगादिरूपफलवाचकतया नावर्मकत्वम् ।

दर्पणव्याख्या

कलितमाह सारे ॥ भावनायाः फलेति ॥ एकमात्राधिकरणकलसामानाधिकरण्यास्य स्वरूपतो भावनापदमानप्रतिबन्धकत्वात्प्रमुपगमात् स्यत् तत्प्रतीतिः । एषश्चञ्च—फलप्रतीत्यनभिभूतत्वमिति भावः । ॥ एवम् ॥ अस्यवाचकमंकाणां व्यापाराऽर्थक्ये । ॥ फलनियतत्वादिति ॥ फलव्याप्यत्वादित्यर्थः । भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् ॥ सकर्मकतापत्तिरिति ॥ फलव्यापारोभयवाचकत्वस्येत्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ।

ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वस्य सकर्मकतायां तन्त्रात्वे गम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिः, तदर्थं फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वत्वात्तो व्याप्ये ॥ एकमात्रनिष्ठतायामिति ॥ एकमात्रनिष्ठत्वम् ॥ एकैतत्प्राप्तित्वे सत्येकनिष्ठत्वम् । तत्र प्रयोत्रनाभावाद्भिन्नोभ्यांतामपहाय कलितार्थमाह ॥ भिन्नाधिकरणेति ॥ भिन्नत्वञ्च व्यापाराधिकरणपक्षेऽप्यप्यमि ।

तथाच स्वाधेयव्यापारनाधिकरणावृत्तिफलवाचकत्वं तदर्थमिति लक्षणं इत्ये प्राहपति, तत्र स्यात्सकर्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याधिकरणावृत्तिरिति भावः ।

ननु मूले 'तयोर्धम्मिभेदे' इत्यनेन स्वार्थफलमपि चरणाव्यापारवाचकत्वम्, स्वाधेयव्यापारमपि चरणावृत्तिफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुच्यते । तत्र वैयर्थिकत्वं तदधिकरणावृत्तित्वम् । तथाच प्रामादावप्याप्तिः, तदर्थं फलव्यापारयोः परस्परार्थ-

आश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते ।

अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः ॥ इति ।

विभ्रदिति—तेन स्वधारणानुकूलो व्यापारोऽत्रापि गम्यत इति भावः । तेन = कर्मणा

सकर्मकत्वन्तु न, अन्तर्भावात् = फलांशेन सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यर्थः । 'आत्मानं जानाति' 'इच्छति' इत्यादौ च द्वावात्मनो=शरीरात्मा, अन्तरात्मा च । तत्रान्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति "कर्मवत्कर्मणा" (पा० सू० ३ । १ । ८७) इति सूत्रीयभाष्योक्तरीत्या भिन्नाधिकरणनिष्ठतामादाय सकर्मकत्वमित्यवधेयम् ॥ १३ ॥

प्रभा

आश्रयेति—'धर्मभेदे' इत्यस्यैव व्याख्यानमाश्रयभेद इति । एवञ्च धात्वर्थव्यापाराधिकरणमिभ्रद्वृत्तिपदवाचकत्वं सकर्मकत्वम् । तच्च पच्यादीनां गम्यादीनाञ्चास्तीति भावः । आत्मानम् = स्वरूपम् । आत्मना = स्वेन । विभ्रद्वृत्ति = धारयत् । अस्य देवदत्तादिरिति शेषः । 'अस्ति देवदत्तः' इत्यनेन देवदत्ताभिन्नाश्रयवृत्तिरात्मधारणानुकूलो व्यापार इति बोधः । व्यपदिश्यते = व्यवहियते । तेन = तादृशव्यवहारेण । स्वधारणेति—स्य = आत्मा । नन्वेवम् 'आत्मानं धत्ते' इतिवत् 'आत्मानमस्ति' इति स्यादत आह—तेन कर्मणेति । अन्तर्भावादिति—

धात्वर्थतावच्छेदकशरीरे आत्मरूपकर्मणः प्रवेशादित्यर्थः । तथाच सकर्मकपदस्य कर्मणा सह परत इति व्युत्पत्त्या कर्मसंज्ञकान्वयव्यर्थप्रतिपादकः सकर्मक इत्यर्थः । प्रकृते च न धात्वर्थे आत्मरूपनर्मान्वयः, पृथगनुदयोः संसर्गस्यैवान्वयपदार्थत्वात्, आत्मरूपकर्मणश्च पृथगनुपगम्यते । इदञ्च व्याख्यानं ह्यलाराजानुगारेण । फौण्डभट्टश्च स्वार्थसाधकत्वेन सामान्यतोऽसकर्मकपरतया व्याचष्टे—अन्तर्भावादिति । फलांशेन = स्वरूपधारणाऽऽत्मकफलेन । सामानाधिकरण्येति— धात्वर्थव्यापारस्यैकाधिकरणत्वादित्यर्थः ।

ननु फलव्यापारयोरेकमात्रवृत्तिरवेनाकर्मवत्त्वे 'आत्मानं जानाति' इत्यादौ ज्ञानादिरूपफलस्य तदनुद-
लात्मनःसंयोगरूपव्यापारस्यैवैवत्र कर्तरि सत्त्वाद्कर्मवत्त्वापत्तिरित्यत आह—आत्मानमिति—शरीरा-
वच्छिन्न आत्मा एकः, अन्तःकरणावच्छिन्न आत्मा चान्यः । तत्रायं कर्म, द्वितीयः कर्ता । एवञ्च फलताव-

दर्पणव्याख्या

करणवृत्तिभित्तवाभावादौ व्याचष्टे भूषणसारे— आश्रयभेद इति । तथाच प्रथमद्वारे कर्तुमिभ्रतदधिकरण-
वृत्तिस्वरूपस्य द्वितीये तदनधिकरणवृत्तिस्वरूपस्य निवेनाक्रानुपपत्तिरिति भावः ।

अस्तेः फलव्यापारोभवाद्यर्थकत्वे हरितमन्मिमांसाह— उक्तञ्चेति इति । व्यपदिश्यते इति = व्यवहियते ।

अन्तर्भावादिति इति धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः ।
पृथगुपस्थितयोरेवान्वयनियमात् कर्मसंज्ञकार्थान्वयपर्यंकरूपसकर्मकत्वस्य तत्रानुदयादिनि भावः । स्वोन्-
लक्षानुसारेण साररुद्ध व्याचष्टे— फलांशेनेति स्वकर्मकारणरूपफलेन सह तदनुद्वेगव्यापारस्यैकाधिकरणत्वादित्यर्थः ।

आत्मरूपकर्मणा सकर्मकत्वं कुतो नैवाकाङ्क्षायां तत्समाधानस्योदरर-रदोपदुग्ध्यं योन्त्यं सुपीमिंमिमात्रपीमत् ।
ननु 'आत्मानं जानाति' इत्यादायानुपदोक्तकर्मकरुणस्यावाप्तिः, तत्र ज्ञानरूपकत्वे तदर्थव्यापारस्यैवैवधित्वात्पा-

भावादितिव्याप्तिश्च फलसमानाधिकरणेन्यादिकर्मकरुणस्यैवाकाङ्क्षायाः समाधत्ते— आत्मानं जानातीत्यादिना इति । अन्त-

रात्मेति इति अन्तःकरणवच्छिन्नतायाः शरीरात्मा तद्व्यतिरेकः सः । तथाचाऽऽत्मनः पदत्रयेऽपि ततः शरीररूपोपाधिभेदेऽपि-
कृतिपतं भेदमादाय वैधधिकरणस्यैव सुपादात्वादुक्तकर्मणोर्नागात्त्वत्पिवाहं इत्याह— भिन्नाधिकरणेति ॥ १३ ॥

नन्वसत्त्वभूतक्रियाया धात्वर्थत्वे 'पाकः' इत्यत्रापि तत्प्रत्ययोपत्तिः । नचेष्टापत्तिः, "कृदभि-
हितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्यविरोधादित्यत आह—

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनरूपता ।

प्रकल्पिता यथा शस्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥ १४ ॥

आख्यातशब्दे = 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ, भागाभ्याम् = तिङन्ताभ्याम्, प्रकृतिप्रत्यय-
भागाभ्यामिति विवरणकारोक्तमपव्याख्यानम्, पचतीत्यत्रापि भागद्वयसत्त्वात् । साध्यसाधनरूपता

प्रभा

च्छेदकविषयतासम्बन्धेन शरीरात्मनः फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम् । व्यापारतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन व्यापारा-
श्रयत्वादान्तरात्मनः कर्तृत्वम् ॥ १३ ॥

असत्त्वभूतेति—क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्यापकतावच्छेदकधर्मविशिष्टैत्यर्थः । तत्प्रत्ययेति—असत्त्वभूत-
क्रियावोधोपापत्तिरित्यर्थः । द्रव्यधदिति—लिङ्गसङ्ख्यान्वयि अत्र द्रव्यम् ।

आख्यातेति—'आख्याते' इत्येव वक्तव्ये शब्दग्रहणं बहुव्रीहिलाभार्यम् । द्वे आख्याते शब्दौ यत्र
वाक्ये तदाख्यातशब्दम्—तिङ्ङयधटितवाक्यमित्यर्थः । यत्रा आख्यातयोः शब्द आख्यातशब्दः, घटितत्वं
पष्ठयर्थः, तथाआख्यातद्वयधटितवाक्यात्मकशब्द इत्यर्थः । तदाह—पश्य मृग इति—आदिना 'पचति
भवति' इत्यादेः सङ्ग्रहः । भागाभ्याम् = वाक्यस्य तिङन्तरूपांशाभ्याम् । 'भागाभ्याम्' इत्यस्य प्रकृतिप्रत्यय-
भागाभ्यामिति विवरणकारोक्तं यद्व्याख्यानं तद् अपव्याख्यानम्—दूषितं व्याख्यानमित्यर्थः । भागद्वयेति—
एतन्मते आख्यातश्चासौ शब्दश्चेति कर्मधारयः । तथाच तत्रापि प्रत्ययशक्तिगदाद्य धात्वर्थस्य सिद्धत्वापत्ति-
रिति भावः । वस्तुतोऽपव्याख्यानमित्युक्तिश्चिन्त्या । तथाहि—'धावति' इत्यादौ धातुना साध्यावस्था क्रिया,
तदुत्तरप्रत्ययेन च कर्माद्यभिधानात् साधनवर्तित्वं यथा, तथा 'पाकः' इत्यत्रापि । अन्ते इयान् विशेषो यद्
धातुप्रत्ययाभ्यां क्रियैवाभिधीयत इति । साध्यस्ताधनेति—'पश्य' इति तिङ्प्रकृत्यर्थदर्शनस्य साध्यरूपता,
साध्यरूपक्रियायामिव कारकान्वयस्य चक्ष्यमाणत्वात् । 'धावति' इत्यत्र प्रकृत्यर्थधावनस्य दर्शने कर्मत्वेनान्व-

दर्पणव्याख्या

ॐ असत्त्वभूताया इति ॐ क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्यापकतावच्छेदकधर्मिज्ञानात्वा इत्यर्थः । ॐ तदिति ॐ तेन
रूपेण प्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः । ॐ कृदभिहित इति ॐ इदर्थ इत्यर्थः । ॐ द्रव्यधदिति ॐ द्रव्येण = नामार्थेन तृष्य
प्रकाशते = भावते इत्यर्थः । द्रव्यधर्मणि—लिङ्गसङ्ख्यान्वयानि मृदातीति यावत् । यत्रा द्रव्यम् = क्रियाशब्दोपापकता-
वच्छेदकरूपमिदंशब्दम्, तेन तृष्यं प्रकाशते इत्यर्थः, सिद्धत्वेन भावते इति यावत् । तथाच तादृशभाष्येणापापत्तिरि-
निर्णये तद्वैतुषूते ग्रामाण्योपगमादिशारधेरनुत्तरत्वादिति भावः ।

आख्ये ते शब्दौ धर्मिभ्रिति यद्ग्राहीणा वाच्यमन्वयपदार्थं इत्याशयेनाह— ॐ पश्येत्यादि ॐ । ॐ तिङन्ताभ्याम् ॐ
पश्य-धावतिभ्याम् । धावते, साधनत्वेन, पश्यतेः साध्यत्वेन क्रियावोधपरत्वाद् दृष्टान्तान्तोपपत्तिरत एव पचति 'इयान् परं
विशेषः' इति । ॐ प्रकृत्यादीति ॐ ॐ व्याख्यानम् ॐ विवरणस्यम् । आख्यातशब्द इति कर्मधारय इति तत्राद्यः । अपव्याख्याते
हेतुमाह ॐ पचतीत्येति ॐ तथाच तिङन्तास्तेन संख्यान्वयानुद्देशेन पचत्यादिनिङन्तरूपाधेराभ्ये शब्दपदार्थस्यम् ।
प्रमते तु तस्य यद्ग्राहीणाभ्यामप्युक्तयाऽऽख्यानतावच्छेदस्य तिङन्तावच्छेदित्यपरतोपपत्तिः, पचत्यादेर्भागद्वयस्य साध्य-
साधनवर्तित्वेनैव क्रियायान्तरः साधनत्वेनाऽवोपाद् दृष्टान्तावास्यमवमेति भावः । तदेव विनादयति— ॐ साधनरूपतेति ॐ ।

यथाकर्मं ग्राह्या । साध्यत्वम्—क्रियान्तरात् । नुत्यापकृतावच्छेदकरूपवत्त्वम् । साधनत्वम्—कारकत्वेनान्वयित्वम् । स घञादिष्वपीति—प्रकृत्या साध्यावस्था, प्रत्ययेन साधनावस्था । इयान् परं विशेषः—घञाद्युपस्थाप्या लिङ्गमद्धान्वयिनी, कारकान्वयिनी च । आख्यातान्तोपात्ता तु नैवम् । तथापि कारकत्वेनान्वयित्वमात्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतैत्पवधेयम् ।

मभा

यात् साधनम् = कारकं तद्वृत्ता । लोके यथा 'पश्य मृगो धावति' इत्यादी भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिना = वृत्तिः प्रकल्पिता, तथा शास्त्रे = व्याकरणशास्त्रे स एव क्रमो घञादिभावार्थकप्रत्ययेष्वपि 'पाठ' इत्यादिषु प्रकृत्या साध्यवर्तिता प्रत्ययेन साधनवर्तिता प्रकल्पनीयेति ।

एवञ्च 'पश्य मृगो धावति' इत्यनेन कर्मत्वसम्बन्धेन एकरत्रयिप्रतिष्ठाभिन्नाश्रयवृत्तित्वमानकालात्-चिह्नसाधयनविशिष्ट त्वदभिन्नाश्रयनिष्ठ प्रवर्तनाविषयो दर्शनमिति बोधः । अत्र धावनस्य कर्मत्वसम्बन्धेन दर्शनेऽन्वयः । एवम् 'देववक्तः पचति भवति' इत्यनेन कर्तृत्वसम्बन्धेन एकरत्रयिप्रतिष्ठादेवदत्ताभिन्नाश्रयनिष्ठप्रवर्त-मानकालावचिह्नपचिक्रियाविशिष्टा वर्तमानकालावचिह्नभा भवनक्रियेति बोधः । अत्र पचिक्रिया भजनक्रियायाः कर्मि । अत एव 'भवतिक्रियायाः पचिक्रिया कर्त्रो भवन्ति' इति भाष्य सङ्गच्छते । विशेषः = भेदः । कार-कान्वयिनीति—कारकत्वव्याप्यधर्मण कर्मत्वादिनाऽन्वयिनीत्यर्थः । यथा 'पाकं पश्य' 'पात्रेन घृतम्' इत्यादि ।

तथाच श्रुतुपस्थाप्यक्रियाया लिङ्गसङ्ख्यान्वितत्वम्, कारकत्वव्याप्यकर्मत्वादिनान्वयिनीत्वान्प्रोक्तुमभं भासते । नैवम् = उभयधर्मवती न, किन्तु कारकत्वव्याप्यधर्मण कर्मत्वादिनाऽन्वितत्वेनैव दृष्टान्त (पश्य मृगः) दार्ष्टान्तिक (पाकम्) यो. साधर्म्यम्, सर्वधर्मण सादृश्यस्य प्रायोऽदर्शनात् । तद्वाह—कारकत्वेनान्वयित्वेन । ननु तिङन्तार्थक्रियायाः कारकत्वेनान्वयित्वे कारकत्वेनान्वयित्वरूपतासत्त्वरूपता तस्या भवेतेति चेत्, धात्वर्थानाश्रयकारकत्वेनान्वयित्वस्यैवासत्त्वरूपत्वात् । तिङन्तार्थक्रियाया धात्वर्थकलाप्रत्ययकर्मत्वेन धात्वर्थ-व्यापाराश्रयकर्तृत्वेन चान्वयेऽपि तदितरकारकत्वेनान्वयित्वस्याक्षते, कर्तृवर्णारेय धात्वर्थानाश्रयकारकत्वात् । तदुक्त वाक्यपदीये—

'क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारके ।

असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम्' ॥ इति ।

साधनाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्यासत्त्व (साध्यत्व) स्व स्वीकारे दोषाभावात् । धात्वर्थ-क्रियैव हि साधनमाकाङ्क्षति । नन्वेकैव धावनादिन्रियायां साध्यत्वसाधनत्वाद्गीकारे तयोर्धर्म्यमद्ग इति चेन्न, सम्बन्धिभेदे वैधर्म्यभावात्, धावनादेर्दर्शनमिति साधनत्वस्य, मृगादिप्रति साध्यत्वस्य च स्वीकारे वापकाभावात् । यथा एकर एकनिरूपितपितृत्व-पुत्रत्वयोरसम्भवेऽपि विभिन्ननिरूपितपितृत्व-पुत्रत्वयो-

दर्पणान्याम्या

ॐ प्रकृत्या ॐ—'पाकः' इत्यादाविति बोधः ।

नन्वनयोर्लिङ्गसङ्ख्यान्वयित्वानन्वयित्वेन धैर्य्यात् कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽत्र आह ॐ इयान् परमिति ॐ तथाच यत्किञ्चिद्धर्मवधेन सादृश्यविषयज्ञानात्तदौघ इति भावः ।

ननु धात्वर्थस्य कारकत्वेनाऽनन्वयित्वे कारकानन्वयित्वरूपमसत्त्व तस्या भवेतेति चेत् तत्र क्रियानाधारत्वविशेषेन कर्तृव्यापाराऽऽधारत्वेन कर्मणः कलाधारत्वेन कर्तृत्वेन कर्मत्वेनान्वयेऽप्युक्तत्वरूपस्यासत्त्वस्याक्षतत्वात् । उक्तञ्च—

'क्रिया न युज्यते लिङ्ग क्रिया नाऽऽधारकारके ।

असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम्' ॥ इति ।

नच घञन्ते धातुना तथाभिधाने मानाभावः, 'ओदनस्य पाकः' इति कर्मपष्ठ्या मानत्वात् नचाध्याहृततिङन्तक्रियान्वयात् पष्ठी, "कर्तृकर्मणोः कृति" (पा० सू० २।३।६५) इति कृदन्तेन योग एव तद्विधानात्, "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतनाम्" (पा० सू० २।३।६९) इति लादेशयोगे पष्ठीनिषेधाच्च । एवंरीत्या 'काष्ठैः पाकः' इत्याद्यपीष्टमेव । एवं फलांशोऽपि धातुना असत्त्वावस्थापन्न एवोच्यते ।

प्रभा

सामानाधिकरण्यं प्रसिद्धमेव । धातुना = धातुभागेन । तथाभिधाने = साध्यत्वेनाभिधाने । मानत्वादिति — साध्यत्वेन प्रतीयमानक्रियायामेव कारकान्वयात्, प्रकृते साध्यत्वेन पाकालुपस्थितौ कर्मत्वानुपपत्त्या कर्म-पष्ठ्यनुपपत्तिरिति भावः । नचेति—यथा 'कटे घेते' 'स्थाल्यां पचति' इत्यादी कर्तृकर्मद्वारा क्रियायोगमा-श्रित्याधिकरणसप्तम्याः साधुत्वम्, तथा प्रकृतेऽपि पाकद्वारा भवतिक्रियायोगमादाय पष्ठी भविष्यतीति भावः । कृदन्तेनेति—यद्वात्वर्थफलपच्यं प्रत्यासत्त्या तद्वात्वर्थक्रियानिरूपितकारकत्ववत् एव कर्मणो ग्रहणात् पष्ठ्यसिद्धिरिति भावः । नन्वेवं घञन्तादौ साध्यक्रियाया माने करणादीनामपि तत्रान्वयः स्यादित्याह— एवंरीत्येति । एषम् = क्रियांशवत् ।

दर्पणव्याख्या

क्रियान्तराकाङ्क्षानुष्यापकृतावच्छेदकधर्मवत्त्वम्—असत्त्वभूतत्वमिति मते तत्र दोषः प्रागुक्त एव । साधनाशङ्कोत्थापञ्जा-वच्छेदकधर्मवत्त्वरूपतया परिहरते तु न षापि दोष इति । ❀ तथाभिधाने इति ❀ उक्तसाध्यत्वेन रूपेण प्रतीताक्रियर्थः ।

❀ ओदनस्येति ❀ अत्रादनपदं तद्गुलादिपरम्, अन्यथा विद्विन्नस्वैर्वीदनपदार्थतया तस्य पारासम्भवेन साधितं-थंकताऽऽपत्तेः । ❀ कर्मपष्ठ्या इति ❀ कर्मत्वेन कर्मशान्तायाः पठ्या एतेष्वर्थः । ❀ मानत्वादिति ❀ अनुपपत्तिरूप-प्रमाणत्वादिपर्ययः । घञन्तेन सिद्धभावस्वैवाऽभिधाने कारकाणां साध्यस्वभावक्रियाऽन्वयित्वनियमेनौदनस्याकारकत्वमाऽकर्म-त्वेन तत्र पष्ठ्यनुपपत्तेरेव तस्य साध्यस्वभावक्रियाऽन्वयं मानत्वादिति भावः । ❀ क्रियान्वयादिति ❀ साध्यस्वभावाऽऽधा-ह्ननभावपर्ययस्य परम्परात्वव्यादिरपर्ययः ।

मन्योद्गन्तव्य इदन्तार्थकलाप्रयावच्छेदकधर्मवत्त्वम्—असत्त्वभूतत्वमिति मते तत्र दोषः प्रागुक्त एव । साधनाशङ्कोत्थापञ्जा-समाधिमीकर्षादुक्तम् । प्रत्यासत्त्या पदार्थपर्ययकलाप्रययं तद्वात्पर्ययान्तरत्वेन कर्मतालाभेन पाकपदार्थस्य क्रियात्वेन भव्यपर्यय-क्रियात्वेऽपि तदर्थकलाप्रययकलाप्रययैर्वीदने कर्मत्वस्यैव दुरुपरसद्व्यपत्तेः । मनु तत्र सत् सूत्र इत्येतदपि, तेवदपि च तथा प्रयोगोपपत्तेरिति चेत्, सर्वत्र सम्बन्धपर्ययैव प्रयोगोपपत्त्या कर्तृकर्मणोऽपि विधिनिषेधपर्याययोः । यदि च 'जगतः कृता' इत्यादौ कर्मत्वेन कर्मत्वपरिहारकर्मवत्सिद्धयोऽप्युपपत्त्यं समासस्थले "गतिवारकोपपदाङ्गम्" (पा० सू० ३।२।३३९) इत्यादिव द्वित्वपरिहारार्थार्थं च मन्वावयवत्वेन विभाज्यते, तदा प्रकृतं किं तत्रोपपन्नं पाणिनिद्विगिति भावः । नन्वन्तमृतक्रियाया भावप्रापचपदकृत्पर्ययैः काष्ठाभिः तद्विरुद्धित्वात्कण्यत्वापि सम्भागादकर्मणोऽन्वयादप्येव 'काष्ठैः पाकः' इत्याद्यपि प्रसङ्ग्येते-त्यानाङ्गवैहापत्त्या परिहरति—❀ एवंरीत्येति ❀ ।

अप्येव भावप्रापचपदकृते सम्बन्धोर्द्धेऽप्येव विनूत्र-भावावच्छेदकधर्मवत्त्वम्—असत्त्वभूतत्वमिति मते तत्र दोषः प्रागुक्त एव । साधनाशङ्कोत्थापञ्जा-समाधिमीकर्षादुक्तम् । प्रत्यासत्त्या पदार्थपर्ययकलाप्रययं तद्वात्पर्ययान्तरत्वेन कर्मतालाभेन पाकपदार्थस्य क्रियात्वेन भव्यपर्यय-क्रियात्वेऽपि तदर्थकलाप्रययकलाप्रययैर्वीदने कर्मत्वस्यैव दुरुपरसद्व्यपत्तेः । मनु तत्र सत् सूत्र इत्येतदपि, तेवदपि च तथा प्रयोगोपपत्तेरिति चेत्, सर्वत्र सम्बन्धपर्ययैव प्रयोगोपपत्त्या कर्तृकर्मणोऽपि विधिनिषेधपर्याययोः । यदि च 'जगतः कृता' इत्यादौ कर्मत्व-परिहारकर्मवत्सिद्धयोऽप्युपपत्त्यं समासस्थले "गतिवारकोपपदाङ्गम्" (पा० सू० ३।२।३३९) इत्यादिव द्वित्वपरिहारार्थार्थं च मन्वावयवत्वेन विभाज्यते, तदा प्रकृतं किं तत्रोपपन्नं पाणिनिद्विगिति भावः । नन्वन्तमृतक्रियाया भावप्रापचपदकृत्पर्ययैः काष्ठाभिः तद्विरुद्धित्वात्कण्यत्वापि सम्भागादकर्मणोऽन्वयादप्येव 'काष्ठैः पाकः' इत्याद्यपि प्रसङ्ग्येते-त्यानाङ्गवैहापत्त्या परिहरति—❀ एवंरीत्येति ❀ ।

अत एव 'स्तोकं पचति' इतिवत् 'स्तोकं पाकः' इत्युपपद्यते इति ॥ १४ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥ १५ ॥

नच घञादिभिः सिद्धत्वेनाभिधाने मानाभावः, 'पाकः' इत्युक्ते, भवति नष्टो वेत्याद्याकाङ्क्षो-
त्थापनस्यैव मानत्वात्,

प्रभा

स्तोकं पाक इति—व्यपदेशिवद्भावेन फलस्यापि फलाश्रयत्वेन कर्मतया तत्समानाधिकरणात्स्तोकपदाद् द्वितीया । अत एव 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्' इत्यभियुक्तोक्ति सङ्गच्छते ।

नच कृद्योगे 'कर्तृकर्मणो' इति पठ्या द्वितीयाया बाधः स्यादिति वाच्यम्, कर्तृसाहचर्याद् भेदेन क्रियान्वयिनः कर्मण एव तेन पृष्ठीविधानात् । प्रकृते च फलेऽभेदेनैव स्तोकपदार्थस्यान्वयः । अत्र च 'मलोप-
वचनञ्च' इति वार्तिकमेव मानम्, अन्यथा 'दारुणाध्यापक' इति भाष्योक्तमुदाहरणमसङ्गतं स्यात्, कृद्योग-
पठ्या समासेन सिद्धत्वात् । नचैवं 'कर्तृकर्मणो.' इत्यस्य वैयर्थ्यम्, 'कर्तरि कृत्' इति सूत्रभाष्यानुसारेण तुमुन्नादीनामिव किनोऽपि साध्यावस्थापन्नधात्वर्थानुवादकत्वमेवेति 'यस्य कृत्' इत्यादौ चरितार्थत्वात् ।
नच शेषपठ्यैव समासो वाच्यश्चेति वाच्यम्, कर्तृत्वादिना बोधासिद्धेः ।

यद्वा—'ओज.सहोम्भसा वर्तते' इत्यतः 'वर्तते' इत्यनुवर्त्य 'तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्' इत्यनेन द्वितीयान्तात् प्रतीपान्वीपादिशब्दात् 'वर्तते' इत्यर्थे ङ् विधीयते । तत्र 'वर्तते' इत्यस्याकर्मकत्वाद् द्वितीया-
न्ताट्टनिबन्धानवैयर्थ्येन ज्ञाप्यते—'क्रियाविशेषणाद् द्वितीया भवति' इति, नतु व्यपदेशिवद्भावेन कर्मत्वम्,
फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वाभावादिति स्तोकशब्दात् पठ्यप्राप्तिः ॥१४॥

एतदेव = प्रकृत्या साध्यावस्था, प्रत्ययेन साधनावस्थेत्यर्थस्वरूपमेव । साध्यत्वेनेति—तत्र पाकादिशब्दे
साध्यत्वेन प्रतीयमाना या क्रिया सा धातुरूप निबन्धनम् = प्रतिपादकं यस्याः सा धातुप्रतिपाद्या क्रिया
वाचकतासम्बन्धेनास्ति । यद्वा—धातुरूपं निबन्धनम् = निमित्तं यस्याः क्रियायाः । प्रतीतौ यन्निमित्तजन्यत्व
वत् प्रतीयमानक्रियायामारोप्यान्वयपदार्थत्वं तस्याः । तस्याः = क्रियायाः, यः सिद्धभावः = सिद्धत्वम् । स
न्वादि निबन्धनम् = प्रतिपादक यस्य स घञादिनिबन्धन —घञादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः । कारिकाप्रतिपाद्यमर्थ
शब्दासमाधिभ्यां द्रष्टयति—नच इत्यादिना । आकाङ्क्षोत्थापनस्येति—क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकधर्म-

दर्पणव्याख्या

अत एवेति ॥ अन्यथा तादृशप्रयोगानुपपत्तिस्तारुण्य फलस्य वाच्यत्वे तु तस्य व्यपदेशिवद्भावेन स्वमन्बन्धितया
कर्मत्वात् तत्समानाधिकरणस्तोकादिशब्देभ्यो द्वितीयोपपत्तिः । तत्र स्तोकादिभ्य कर्तृकर्मणोरिति पृष्ठी तु न, कर्तृ-
साहचर्येण भेदान्वयिन एव कर्मणस्तत्र प्रहणात् । अत एव "पूजनात्पूजितम्" इति सूत्रे भाष्ये 'दारुणं यथा भवति
तथाऽप्यापक इत्यर्थे दारुणाध्यापकसिद्धार्थं मलोपवचनमाकर्षं भाष्ये' । अन्यथा, कर्तृकर्मणोरिति विहितपठ्यन्तेन समासे
तद्वैयर्थ्यं स्पृष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

भाष्ये तु ओज सहोम्भसा वर्तते, इत्यधिकारे "तद्वान्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्" (पा० सू० ४।३२८) इति सूत्रे
द्वितीयान्तात्पठ्यदुपपन्नं ज्ञापकम्—'क्रियाविशेषणाद् द्वितीया' इत्यस्यार्थस्य, नतु स्तोकाद्यर्थस्य कर्मत्वमपि, फलस्य फलाश्रय-
त्वाभावात् । एवञ्च न तत्राचक्षेभ्य पृष्ठीप्रसक्तित्याहुः ॥ १४ ॥

धातूपस्थाप्यायां तदसम्भरस्योक्तत्वात्, 'स्तोकः पाकः' इत्यनापत्तेश्च । तस्माद्धातुर्थान्वये स्तोकादि शब्देभ्यो द्वितीया । घञर्थान्वये प्रथमा, पुँल्लिङ्गता चेति-तत्सिद्धये घञादेः शक्तिरूपेया । एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमिति नैयायिकनव्योक्तमपास्तम् ।

नच घञन्तशक्त्युपस्थाप्यानवये 'स्तोकः पाकः' इति भरतीति वाच्यम्, घञन्तानुपूर्व्याः शक्तावच्छेदकत्वे गौरवादानुशासनाच्च घञादेरेव तथा शक्तिरूपनादिति दिक् ।

प्रभा

वचस्वैव साधनरूपत्वमिति भाव । अनापत्तेश्चेति-प्रत्ययेन सिद्धावस्थापन्नक्रियाया अनभिधाने धातुप्रतिपाद्यक्रियायामेवाभेदान्वयेन द्वितीयैव स्यान्न तु प्रथमा, धात्वर्थान्वयान्वये नपुसकालिङ्गता च । धात्वर्थान्वये = धात्वर्थकलान्वये । द्वितीयेति-पदार्थमात्रस्य लिङ्गत्रयवत्त्वेन क्रियाया अपि लिङ्गत्रयवत्त्वात् क्रियाविशेषणे विनिगमनाविरहाल्लिङ्गत्रये प्राप्ते 'मामान्ये नपुसकम्' इति नपुसकविधानात् । घञ्वानुपस्थाप्याया 'घञजपुसि' इति पुस्तविनिर्णयान्न तद्विशेषणे नपुसकत्वमिति भाव । घञर्थेति-घञर्थस्य सिद्धरूपत्वेन = लिङ्गसङ्ख्या न्वयित्वेन भानम् । एव च्यापारान्वयेऽपि 'स्तोकः पाकः' इत्येव, व्यापारस्यावर्तयता तद्विशेषणे द्वितीयाया अप्राप्ते । घस्तुतलु 'तत्प्रत्यनुपूर्वम्' इति ज्ञापकसिद्धेन 'क्रियानिशेषणात् द्वितीया' इति वचनेन साध्यभूतव्यापारान्वयेऽपि द्वितीयैव । एतेन = घञादिशब्दाया उक्तप्रयोगव्यवस्थापनेन । कातन्त्रपरिशिष्टमतमनूद्य दूषयति-नच इत्यादिना-तथाहि-'पाकः पश्य' इत्यादौ घञन्तानुपूर्व्यां शक्तावच्छेदकत्वमावश्यकम्, अन्यथा सुनर्थसङ्ख्याकर्मोद्देशोत्त्वर्थेऽन्वयो न स्यात्, धातो सुवप्रकृतित्वात्, प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनिश्चयान् । प्रकृत्येकदेशार्थेऽपि अन्वयाभ्युपगमे तु यत्रैव एव कर्ता पाकद्वय करोति तत्र पाके द्वित्वान्वयानाधात् 'पचन्ती पश्य' इति प्रयोगापत्तिः । ननु 'धात्वर्थे सुनर्थसङ्ख्यान्वयपुद्गलिप्रति धातुत्तरप्रत्ययविशेष्यकयत्किञ्चिदर्थपरत्वज्ञान प्रतिबन्धकम्' इत्युच्यते, अस्ति च प्रकृते 'शता वतुबोधको भवतु' इति ज्ञानम्, तथाच न तत्र सङ्ख्यान्वय इति चेन्न, कल्पनागौरवात् । एवञ्च प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थान्वयाभिप्रायेण घञन्ते शक्तिरूपेया । एवञ्च घञन्तार्थेऽन्वयाभिप्रायेण 'स्तोकः पाकः' इत्यपि सिध्यतीत्याशङ्क्यामाह-गौरवादानुशासनाच्चेति । नच वैयाकरण-

दर्पणव्याख्या

ॐ उक्तत्वादिति ॐ क्रियान्तराङ्गाऽऽनुल्यापकतावच्छेदकरूपवच्च साध्यवमित्यादिनेत्यर्थः, क्रियान्तराङ्गाऽऽनुल्यापकतावच्छेदकत्वपेगोपस्थिते क्रियान्वयत्सम्भवादिति भाव । तेन रूपेणोपस्थिते 'पश्य घृगो धावति' इत्यादौ व्यभिचरित्वाद्वाह-ॐ स्तोकः पाक इति ॐ घाग सिद्धावस्थक्रियाया अवोधनं धात्वर्थोपनिषणवाचकस्तोकादिशब्दस्य लिङ्गसर्वनाम नपुसकत्वापत्तिरिति भाव । तद्वै विशदयति-ॐ तस्मादिति ॐ । ॐ एतेनेति ॐ घञादीनां सिद्धावस्थाऽऽपन्नक्रियायाच कवव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । ॐ प्रयोगसाधुतामात्रमिति ॐ मात्रपदेन वाचकत्वव्यवच्छेदः ।

ॐ नैयायिकनव्योक्तमिति ॐ धातुना सुविभक्त्यप्रकृतित्वात्तदर्थं सुवर्थसङ्गाकार्मत्वादीनामन्वयानुपपत्त्या धातो विच घञन्तत्वापि क्रियावाचकत्वमभ्युपेयम् प्रकृत्येकदेशार्थं तदन्वयाऽभ्युपगमे तु यत्र पाकप्रोद्वित्वादि क वाधितम्, पाका देह तदवाधितम् तत्र 'पचन्ती पश्यति' इत्यादिप्रयोगापत्तेः । धातुपस्थाप्यायां सुवर्थान्वयबोधं प्रति तद्व्यापत्तरथमिकमिकिदर्थं परत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वावगमे तु गौरवम् । एवञ्च यत्र धातुमात्रस्य पाकादौ तापर्यं तत्र तद्विशेषतावाचकस्तो रूपत्वं द्वितीयैव । यत्र तु द्रवन्तसमुदायस्य तत्र तद्विशेषणवाचकत्वं तत्समाननिमित्तकमेवेति कातन्त्रपरिशिष्टमनूद्य नव्यनैयायिकमतधेनान्द दूषयति-ॐ नचेति ॐ । ॐ गौरवादिति ॐ ।

एवञ्च घञ्शक्त्यभिप्रायेण 'कृदभिहितः' इति भाष्यम्, अतो न तद्विरोध इति भावः ॥ १५ ॥
ननु कारकाणां भावनान्वयनियम एव 'पाकः' इत्यत्रापि कर्मपठ्यनुसारेण भावनाया
वाच्यत्वं सिद्धयेत् । स एव कुत इत्याशङ्कां समाधत्ते—

सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः ।

धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् ॥ १६ ॥

सम्बोधनान्तस्य क्रियायामन्वयः, 'त्वं ब्रूहि देवदत्त' इत्यादौ निघातानुरोधाद्, "समाननाम्ने

प्रभा

सिद्धान्तेऽपि वृत्तिमात्रे समुदायशक्तिरावश्यक्यी, अन्यथा 'कृतद्धित' इति सूत्रेऽपि अर्थवद्ग्रहणानुष्ठत्या
प्रातिपदिकत्व न स्यादिति वाच्यम्, समुदायशक्तेरावश्यकत्वेऽपि 'तयोरेव' 'भावे' 'अन्तरी च' इत्यादि-
शास्त्रवलात्कृतोऽप्यर्थवत्त्वस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा तद्वि शननुत्पत्त्या जनमेजयासिद्धयापत्ते । नच एत-
न्निमित्तकगुणेन सिद्धि, तस्य द्वित्वेन 'विडिति च' इति गुणनिषेधात् ॥ १५ ॥

स एव = कारकाणां भावनायामेवान्वय इति नियम एव । सम्बोधनान्तमिति—सम्बोधनान्तमित्यस्य
सम्बोधनविभक्त्यन्तार्थं इत्यर्थं । क्रियायाम् = साध्यभूतक्रियायामन्वेति, कृत्वोर्थाः—क्रियायामनुयन्ति ।
कारकम्, प्रथमवत्वर्थश्च तत्रैवान्वेति, धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नार्थोऽसमस्तनञ् अर्थश्च क्रियायामन्वेतीत्यर्थः ।
देषदत्तेति—बोधनाय सम्बुद्धीकरण सम्बोधनमिति व्युत्पत्त्या 'प्रकृतनाम्न्यर्थविषयकत्रोधफलरभिमुखी-
भावानुसृल्लव्यापारविषयकेच्छा सम्बोधनविभक्त्यर्थः' । अभिमुखीभावश्च—'प्रकृतनाम्न्यर्थबोधाय श्रोतुर्मानो-
दानादिरूप, तत्र देवदत्तस्य निष्ठत्वसम्बन्धेन विभक्त्यर्थकेदेशे प्रकृतनाम्न्यर्थविषयकत्रोधफलरभिमुखी-
भावेऽन्वय, विशिष्टेच्छायाश्च विषयत्वसम्बन्धेन भाषणक्रियायामन्वय । तथाच देवदत्तनिष्ठो य प्रकृत-
वाक्यार्थविषयकत्रोधफलोऽभिमुखीभावस्तदनुसृतो व्यापार = सम्बोधनविभक्त्यन्तपयोगरूपो वस्तुनिष्ठव-
द्विषयकेच्छा प्रयोक्तु, ता'शेच्छाविषय = प्रवर्तनाविषयश्च त्वत्त्वृक भाषणमिति 'एव ब्रूहि देवदत्त' इत्यनेन
बोध । तथाच देवदत्तस्य निष्ठत्वसम्बन्धेन अभिमुखीभावे, तस्य च विषयितासम्बन्धेनेच्छायाम्, तस्याश्च
विषयतासम्बन्धेन भाषणेऽन्वय, इति देवदत्तस्य रचनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषय-

दर्पणव्याख्या

ननु भावार्थावतद्भावविहितधर्मादीनां धात्वर्थानुवादरत्वे स्थिते प्रागुक्तप्रयोगोपपत्तयेऽनावस्था घञान्तानुसृत्यां दत्त-
तावच्छेदकत्वार्थीकार आवश्यक् इत्यत आहन्त ॥ अनुशासनादिति ॥ तथाच गुरुभूतानुसृत्यां शततत्त्ववद्देश्यापेक्षयाऽ-
नुशासनानुगुण्यादुक्तप्रयोगोपपत्तये घञ्चस्यैव तत्त्वमुचितमिति भावः ।

ननु धर्मादीनां व्यापारावाक्यत्वेऽपि 'क्रियाविनापणाद् द्वितीया इत्यत्र त्रियापदस्य पाठार्थक्यता तथापुपराव्यपरावत्
'स्तोत्र पाक' इत्यादौ धातुपराव्यपारस्योक्तविशेषणवैकल्यात् तद्विनापणात्तत्रैवदाद् द्वितीयाऽऽपत्तिरत आह ॥ द्विगिति ॥
तदर्थस्तु—स्यादेव यदि त्रिया विनोपणाद् द्वितीयेति स्वतन्त्रमनुशासना स्वात्, द्विन्स्मदुक्तलिनार्थक्यमनेव तत्र । तथाचे
वा त्वन्मते स्तोत्रम्' इत्यनापत्तेश्च ॥ १५ ॥

॥ क्रियायामिति ॥ प्रवर्तनाविषयक्रियायामित्यर्थः । तत्र तदनन्वये विघानाऽनुपपत्ति प्रमाण्यति—॥ निघा-
ताऽनुरोधादिति ॥ ॥ समानवाक्य इति ॥ 'आन्यात् संबोधन वाक्यम्' इति नमार्थसूत्रमाभ्यान्त्याशा परम्परया वा
पदार्थान्तराऽन्वितक्रियाबोधकारत्वात्तस्यैक्यान्वयतात्प्रेन सम्बोधनान्तार्थस्य क्रियायामन्वये 'त्वं ब्रूहि देवदत्त' इत्यादौ तदर्थानु-
'समानवाक्ये' इति, प्रकृत्यामन्वितस्येति विहितसू निघातस्यानुपपत्तेरित्यात्पठ्यत्वात् । तत्र 'शालीना ते ओद्भन् वास्यानि'

प्रभा

यतावत्स्वरूपपरम्परासम्बन्धेन भाषणक्रियायामन्वयात् देवदत्तपदार्थभाषणक्रिययोः विशेष्यविशेषणभावसत्त्वादेकवाक्यस्थत्वम् । तथाहि—स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्स्व-स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाच्चिह्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्स्वैतदन्यतरसम्बन्धेन क्रियाविशिष्टार्थप्रयोजकत्वरूपैकवाक्यत्वघटकद्वितीयान्यतरसम्बन्धो देवदत्तपदे सुलभः । तथाहि—भाषणक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यता इच्छानिष्ठा तन्निरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यताऽभिमुखीभावनिष्ठा तन्निरूपितप्रकारतावत्स्व-देवदत्तस्येति तत्प्रयोजकत्वं देवदत्तपदे इति 'स्वं ब्रूहि देवदत्त' इत्यत्र पदात्परस्यामन्वितस्य निघात (अनुदात्त) इत्यर्थकेन 'आमन्त्रितस्य च' इत्यनेन निघातः सिद्धमिति, निमित्तं ब्रूहिपदं निमित्ति (कार्त्वि्य) देवदत्तपदं तयोरेकवाक्यस्थत्वात् । यद्वा विभक्त्यर्थसम्बन्धेन देवदत्तस्य भाषणे प्रकारत्वमिति प्रथमनिरूपितत्वमादायैव लक्षणसम्बन्धः । नागेशमते तु बोधनायाभिमुखीभावः सम्बोधनमिति व्युत्पत्त्या 'बोधफलकाभिमुखीभाव एव विभक्त्यर्थः', तस्य च संख्याया इव प्रकृत्यर्थे आश्रयतासम्बन्धेनान्वयः । प्रकृत्यर्थस्य च

'भ्रामाभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते'

इति ह्यर्थुक्तेरुद्देश्यतानिरूपकत्वसम्बन्धेन प्रवर्तनान्वयद्वारा विधेयभूतक्रियायामन्वयः । तथाच अभिमुखीभवद् देवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयः त्वत्कर्तृकं भाषणमिति बोधः । एवं 'ब्रजानि देवदत्त' इत्यत्र प्राचीनमते 'प्रकृतवाक्यार्थविषयकबोधफलकदेवदत्तनिष्ठाभिमुखीभावानुकूलव्यापारविषयकेच्छाविषयः प्राप्तकालिकं मत्कर्तृकं गमनाम्' इति बोधः । नव्यमते—'जानीहि' इत्यस्याभ्याहारः । तथाचाभिमुखीभवद् देवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयः मत्कर्तृकब्रजनविषयकं त्वत्कर्तृकं ज्ञानमिति बोधः । अत्र ब्रजननिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया देवदत्तेऽनावेऽपि साक्षात्परम्परासाधारणाख्यातार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपस्यैकवाक्यत्वस्य सत्त्वेन निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वाभिघातासिद्धिः । अस्ति च प्रकृते आख्यातार्थब्रजननिष्ठविषयतानिरूपितज्ञाननिष्ठा विषयता तन्निरूपिता विषयता च प्रवर्तनानिष्ठा तन्निरूपिता विषयता देवदत्तनिष्ठा तत्प्रयोजकत्वं देवदत्तस्येति निघातसिद्धिः । अत एव 'तिङ्सामानाधिकारणे प्रथमा' इति धात्विकमते देवदत्तपदात् प्रथमा सिध्यति ।

यत्तु श्वोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वसम्बन्धेन क्रियायामन्वय इति तत्र, नामार्थस्य साक्षाद् भेदसम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्यवस्याव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा कर्मत्वादिस्म्बन्धेन अन्वये 'तण्डुलः पचति' इत्यपि स्यात् । तस्माद् विभक्त्यर्थसम्बन्धेन विभक्त्यर्थान्वयद्वारा वा क्रियायामन्वय इत्येव पक्षो ज्यायान् । प्राचीनमते 'प्रजानि देवदत्त' इत्यत्र तिङ्सामानाधिकारण्याभावात् प्रथमा न सिध्यतीत्यतो नव्यमतमेवादाणीयम् । 'उद्देश्यत्वसम्बन्धेन प्रवर्तनयामन्वयः' इत्यनेन सिद्धस्यैव सम्बोध्मत्वं सूचितम् । तेन 'राजन् भव शुभ्रसव' इत्यस्य न साधुत्वम्, सिद्धस्यैवोद्देश्यत्वात्, राजत्वस्य चासिद्धत्वात् । एवञ्च सम्बोध्मत्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य सम्बोध्मत्वावच्छेदकरूपेण सिद्धत्वे एव सम्बोधनविभक्तिरिति फलितम् । 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति समर्थसूत्रोक्तैकवाक्यत्वस्य, पूर्वोक्तैकवाक्यत्वस्य च 'पचति भवति देवदत्त' इत्यत्र सत्त्वाभिघातासिद्धिः । नचात्र 'पाको भवति' इत्यर्थे देवदत्तपदार्थस्य तत्रानन्वयाभिघातासिद्धिः, किञ्च तिङ्सामानाधिकारण्याभावात् प्रथमानुपपत्तिरिति वाच्यम्, 'जानीहि' इत्यस्याभ्याहारेणादांघात्, 'वान्यैकदेश'न्यायेन तावन्मात्रस्यैव ज्ञानार्थफलत्वाद्वा । तिङन्त-

दर्पणत्रयास्या

इत्यादौ 'शास्त्रीनाम्' इत्यादेः गमानवाक्यगन्धसिद्धये 'परिभरवा' इति । 'पचति भवति' इत्यादिगाधारणं धेनुम् । प्रकृते च सम्बोधनस्यानुवाचविषयताऽनुवाचस्य विषयगाहकानुपपत्त्या, विषयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तत्रैव सम्बोधनान्वाधान्यावर्थाविष्कारसमानवाक्यपरत्वात्प्रवृत्तमिति भावः । शेषत्वमभिमुखीभावमात्रेणानुपपत्त्यापारविषयदेवदत्तोद्देश्यत्वपरत्वात्विषयकत्वविभक्त्यर्थे

धात्वर्थनिर्णयः

निघातयुष्मदस्मदादेशाः" इत्यनेन समानवाक्ये एव तन्नियमात् । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥ इति ॥

'पचति भवति देवदत्तः' इत्यादौ तु सूत्रभाष्यादिरीत्यैकवाक्यतासत्त्वात् स्यादेव निघातः,

"तिङ्ङितिङः (पा० सू० ७ । १ । ८८) इति सूत्रयता तिङन्तानामप्येकवाक्यतास्वीकारात् ।

'एकतिङ् वाक्यम्' इति वदतां

प्रभा

द्वयादिघटितेऽप्येकवाक्यत्वे सूत्रकारसम्मतिमाह—तिङ्ङितिङ् इति—तिङन्तद्वये एकत्राम्यत्वाभावे 'अतिङ्'—

त्यस्य वैयर्थ्योपस्था तिङन्तद्वयेऽपि एकवाक्यत्वं सूत्ररूढभिमतामिति प्रतीयते इति भावः । भाष्यकृता तु

पचति भवति' इत्यस्य 'पचिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति' इत्यर्थः स्वयमेवोक्तः । तदुक्तं हरिणा—

'बहुष्वपि तिङन्तेषु साक्षाद्भेदेकवाक्यता ।

तिङन्तेभ्यो निघातस्य पर्युदासस्तथाऽर्थवान्' ॥ इति ।

एकतिङ्ङिति—एकम् = अद्वितीयं तिङन्तं यत्र समुदाये तद्वाक्यमित्यर्थः । अत्रापि 'विशेषणविशिष्टक्रिया-

र्थकम्' इति विशेषणं देयम्, अन्यथा 'पठति चैत्रः, पचति मैत्रः' इत्यत्र 'चैत्रः पचति' इत्यंशमादाय निघाता-

परिः, एकतिङ्ङितित्वात्, तदाने तु पचतिना सह चैत्रस्य सम्बन्धाभावात्तत्र दोषः । हरिणाप्युक्तम्—

'एकतिङ्ङ्यस्य वाक्यन्तु शास्त्रे नियतलक्षणम् ।

तस्यातिङ्ङग्रहणे नार्थो वाक्यभेदात् विद्यते ॥' इति ।

दर्पणव्याख्या

भाषणमिति । तत्र हरिसम्मतिमाह—उक्तञ्चेति ॥

॥ सम्बोधनपदमिति ॥ तद्वोप्यमित्यर्थः । ॥ विशेषणमिति ॥ स्वोद्देश्यप्रवर्तनान्विषयवस्त्वपरम्परा-

सम्बन्धेनेत्यर्थः । नजानीत्यस्य हि 'जानीहि' इति शेषः,

शब्दस्याभियुष्मिभावगारं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताऽऽभिमुख्यो हि जनः क्रियातु विनियुज्यते ॥

इति कारिकान्तरे 'विनियुज्यते' इति वदता प्रवर्तनान्विषयक्रियायामेव ऋन्वयबोधनात् । प्रवर्तनोद्देश्यस्यैव तद्विषय

क्रियाोद्देश्यत्वाद्बुद्देश्यविषयभावस्य तयोः संसर्गमर्थ्यादया शाभादेश्याक्यतया निघात इति तदर्थः । शाब्दबोधस्वरूप सम्बोधन-

विषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तनान्विषयो मन्वृत्कमत्रनर्मकं ज्ञानमिति । ॥ सूत्रभाष्यादिरीत्येति ॥ भूवादिसमर्थसूत्रस्य-

भाष्योक्तरीत्येत्यर्थः । ॥ आमन्त्रितदेवदत्तपदस्येत्यर्थः । अत्र 'जानीहि' इति पदाभ्याहारणोक्तरीत्या देवदत्तपदस्यैकवाक्यस्य-

त्वाऽऽनेतिरिति भावः । तत्र सूत्रकारसम्मतिमाह ॥ तिङ्ङितिङ् इतीति ॥ ॥ तिङन्तानामिति ॥ बहुवचनेन प्रवृत्ते

'जानीहि' पदाभ्याहारः सूच्यते, अन्यथा तत्र निघाताप्राप्त्या तत्पर्युदासबोधकतिङ्ङणस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ।

सम्मतिरियं सूत्रकृत एकवाक्यतातो निघातांशो च । भाष्यसम्मतिरतु न, तेनातिङ्ङणस्य प्रत्यापयानान् ।

नन्वेवं कथमितिङ्ङणप्राप्त्याख्यानसन्नति, पचति भवतीत्यस्य निघातवाक्यतया तस्याऽऽशयःकथादिति चेन्न, तत्र का-

कान्वितक्रियावोपपत्तत्वरूपैव वाक्यत्वस्य सुपचयसुसिङ्ङन्तचयसाधारणस्य सत्त्वेऽपि यातिक्रियारपरिभाषितश्रयमार्थकतिङ्ङ्वरूपै-

क्याक्यत्वस्य सप्राप्तत्वादित्याशयात् । तथाचोक्तस्थले तादौक्यवाक्यत्वाभावात्निघातपरिसिद्धैव सूचनार्थेन ॥ स्यादेव निघात

वाचिककाराणां मते परं न । वस्तुतस्तु 'एकतिङ्विशेष्यकं वाक्यम्' इति तदभिप्रायस्य हेलाराजीयादौ,
वैयाकरणभूषणेऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात्तन्मतेऽपि भवत्येवेत्यवधेयम् ॥ कृत्वोऽर्थाः,

भ्रमा

नियतलक्षणम् = विवक्षितैकत्वम् । ऋषीणां दर्शनं तार्त्त्विकं भवतीति मतभेदेन वाक्यत्वभेदो न न्याय्य
इत्याह—वस्तुतस्त्विति—एकं तिङन्तं मुख्यविशेष्यीभूतार्थप्रतिपादकं यत्रेति व्युत्पत्त्या मुख्यविशेष्यताभ्रमा-
र्थबोधकैकतिङन्तघटितसमुदायत्वरूपं वाक्यत्वं फलितम् । नन्वेकतिङ्घटितस्य वाक्यत्वे 'त्वया शयितव्यम्'
'ब्रूहि ब्रूहि देवदत्त' इत्यस्य चैकवाक्यत्वानापत्तिः, आद्ये तिङन्तघटितत्वाभावात्, द्वितीये 'तिङ्घन्तद्वयघटि-
तत्वात् । किञ्च, 'त्वया शयितव्यमिति मैत्रो ब्रूते' इत्यस्यैकवाक्यत्वापत्तिश्च, इति चेन्न, 'मुख्यविशेष्यतायोग्य-
क्रियाप्रतिपादकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिततात्पर्यायविशेष्यतावत्, पदाघटकञ्च यत्पदद्वयं तदघटितत्वे सति
परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयत्वाप्रयोजकपदाघटितत्वमेकवाक्यत्वम् इति स्वीकारेणादोषात् । आद्ये
मुख्यविशेष्यतायोग्यक्रियाप्रतिपादकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिततात्पर्यायविशेष्यतावद् एकमेव शयितव्यपदमिति
तादृशपदद्वयाघटितत्वात्, द्वितीये 'नित्यधीप्सयोः' इति सूत्रेण 'सर्वस्य द्वे' इति द्विर्वचननिर्देशेन एकस्य पदस्य
स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते । अतः स्थानिचम्भावेन समुदायस्य पदत्वम्, अवयवबोध
स्वत एव, अप्रानरतमितावयवभेदस्य समुदायस्याऽदेशत्वात् । एषञ्च 'वृक्षाम् वृक्षाम्' इत्यत्र णत्वनिषेधः,
'अद्वेषेऽद्वेषे' इत्यादौ पूर्वरूपादिकम्, 'अदनीतादनीत' इत्यादौ पररूपाभावादिकञ्च सिध्यति । तथाच यद्यपि
'ब्रूहि ब्रूहि' इति पदद्वयम्, तथापि समुदायरूपपदघटकतया पदाघटकपदद्वयाघटितत्वस्य तत्राक्षतत्वात् ।
द्वितीये वदन्क्रियायां शयनस्य कर्मत्वेऽपि मुख्यविशेष्यतायोग्यक्रियावाचकपदद्वयघटितत्वाद् दोषाभावाद् बोध्यः ।
उदासीनपदमादायातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यद्वयम् । यथा—'त्वया शयितव्यं देवदत्तस्य वृक्षम्' इत्येतद्घटके
'त्वया शयितव्यं देवदत्तस्य' इत्यत्र । एतेन—'सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता' ।
इत्यभरकारोक्तं लौकिकवाक्यलक्षणमपि संगृहीतम् । 'क्रिया वा' इत्यत्र 'वा' शब्दश्चेदर्थे । 'सुप्तिङन्तचयः'
इत्यत्र सुप् च तिङ् च सुप्तिङौ तावन्तौ ययोस्ते सुप्तिङन्ते, सुप्तिङन्ते, सुप्तिङन्तम्, सुप्तिङन्ते च सुप्ति-
ङन्तञ्च सुप्तिङन्तानि तेषां चय इत्यर्थः । तथाच सुवन्तचयः—'देवदत्तेन शयितव्यम्' इत्यादिः, तिङन्तचयः—
'पचति, भवति' इत्यादिः, सुवन्तचिष्टितिङन्तचयः—'चैत्रः पचति' इत्यादिः, त्रयाणामपि वाक्यत्वम् ।

'अर्थक्यादेकं वाक्यं साकारं चेद्भिन्नेभ्यो स्यात्' ।

इति जैमिनिमुद्रमाप्येतत्परमेव । हेलाराजोयेति—हेलाराजः = वाक्यपदीयटीकाकारः, तस्येदं व्या-
ख्यानमित्यर्थे 'वा नामधेयस्य' इत्यनेन वृद्धत्वे 'वृद्धाच्छ' इत्यनेन छप्रत्यये हेलाराजीय इति शब्दः
सिध्यति । कृत्वोऽर्था इति—कृत्वसुच् सुच् च द्वावेव कृत्वोऽर्था प्रत्ययौ, बहुवचनन्तु लक्ष्यबहुत्वाभिप्रायेण ।
तत्रेकशब्दात् 'एकस्य सकृच्च' इति सुचि सकृदादेशे एकवारं पचतीत्यर्थे—'सकृत्पचति' इत्यस्य साधुत्वम् ।
गणनञ्च—कस्यचित्पदार्थस्य संख्यावत्तया बोधनम् । अभ्यासुचित्तौ शब्देन बोधयितुं न शक्यते इति

दर्पणत्यास्या

इति ॐ सुम्भान्नाद्योतवित् उपदानम् । तदेतद्वाचिकरोति— ॐ वाचिककाराणामिति ॐ ॐ परम् ॐ देवत्वं ।

यथाश्रुतवृत्तमनुरब्धाह ॐ यन्तुतस्त्विति ॐ । ॐ हेलाराजीय इति ॐ

बहुवचने तिङन्तेषु सान्नाह्येऽस्मात्पत्तया ।

तिङन्तेषु निधानस्य प्रतिषेधस्तथाऽर्थवान् ॥

इति वाक्यपदीयव्याख्याऽपरम् इति शेषः । ॐ तन्मतेऽपि भवत्येवेति ॐ इदञ्च निरुद्धीकृत्वाक्यत्वस्यैव

“संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्” (पा० सू० ५ । ४ । १७) इति क्रियायोगे तत्साधु
त्वोक्तोः, क्रियाया अभ्यावृत्तिः = पुनः पुनर्जन्म, तस्मिन् द्योत्ये इति तदर्थात् ।

कारकम्, ‘कारके’ इत्यधिकृत्य तेषां व्युत्पादनात् । कारकशब्दो हि क्रियापरः, करोति
कर्तृकर्मदिश्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । तथाचाग्रिमेष्वपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियास्यैकारकशब्दा-
नुत्पत्त्या क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् ।
प्रथमो वतिः, “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” (पा० सू० ५ । १ । ११५) इति निहितः,

प्रभा

अभ्यावृत्तिरत्र न सम्बध्यते । क्रियागणनाया सुजत्र, ‘द्वित्रिचतुर्थ्यं सुच्’ इति द्वयादिभ्य सुजेन, इति पञ्चा
दिभ्य एव कृत्वसुच्प्रत्ययो बोध्य । ‘पञ्चकृत्यो भुङ्क्ते’ इत्यादौ पञ्चादिशब्दास्तत्संज्ञोत्पत्तिपरान्तद्व्योतनाश्र
कृत्वसुजादय । पुन पुनर्जन्मेवाभ्यावृत्तिस्तस्याश्च साध्यार्थविषयतया क्रियायामेव सम्भव, न त्रय्यगुणयो,
तयो सिद्धस्वभावत्वात् । पुन पुनर्दण्ड, पुन पुन स्थूल, इत्यादावपि भजतित्रियाया एवाभ्यावृत्ति,
एवञ्चाभ्यावृत्ते क्रियायामेवान्वय आवश्यक, तदन्वयिताऽवच्छेदकस्यान्यत्रासम्भवात् । नन्वेव क्रियाग्रहण
व्यर्थम्, ‘एको देववत्’ इत्यत्र सुज्वारणायोत्तरमूत्रे क्रियाग्रहणस्थाननुवृत्तेरुक्तत्वात् । सङ्ख्यायास्तत्तम-
इत्यावृत्त्या बोधरूप यद्गणन तत्रैव हेतुतया गणनलाभे गणनग्रहण लोके गणनाया प्रसिद्धा चे तेषामेव
ग्रहणार्थमिति युग्मशरादिशब्दात्र ते प्रत्यया । तथाच ‘पञ्चकृत्यो भुङ्क्ते’ इत्यादिना पञ्चादिसंज्ञोत्पत्तिका
वर्तमानादिकालिकी एकादिकर्तृका भुञ्ज्यादिक्रिया इति बोध । क्रियापर इति—तथाच भाष्यम्—
‘अथवा यावद् ब्रूयान् क्रियायामिति तावत्कारके इति’ इति, कारकशब्द क्रियापर्याय इति तदर्थ । ‘एवञ्च
कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति—‘कारके’ इति । इतरथा हि कारकेऽपि नूयान्’ इति भाष्यात् ‘कारके’
इति विषयसप्तमी, ‘अन्वयी’ इत्यध्याह्नियते, तथाच ‘क्रियाग्रहणस्यै कर्मादिसंज्ञो भवति’ इति
कर्मादिसंज्ञाविधायकानामर्थ । एवञ्च ‘कारके’ इत्यस्य क्रियायामित्यर्थे कारकसंज्ञा एव नास्ति । ‘गतिशरको-
पपदात्’ इत्यादौ कारकपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञया स्वरितेनाधिक कार इत्यर्थमादाय कर्मादीना ग्रहणन । क्रियाऽ
पयिनामिति—क्रियायामन्वयि कर्मसंज्ञं स्यात्, क्रियायामन्वयि कर्तृसंज्ञं स्यादित्येव रूपेणेत्यर्थ । प्रथम
इति—इदमुपलक्षणम्—‘तदर्हम्’ इति निहितवचरेपि, तत्रापि क्रियाग्रहणानुवृत्ते, द्वितीयान्तादर्हणस्य कर्त्या
क्रियाया वतिरित्यर्थ । तेन तुल्यमिति—द्वितीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वति स्याद् वतुल्य सा क्रिया चेदित्यर्थ ।
उपमानपदार्थ, उपमेयपदार्थश्च क्रियेति यावत् । तथाच ‘ब्राह्मणपदधीते क्षत्रिय’ इत्यनेन ब्राह्मणाध्ययनसदृश
क्षत्रियकर्तृकाध्ययनमिति बोध । ब्राह्मणपदञ्चान् ब्राह्मणाध्ययने लाक्षणिकम्, तस्मात् क्रियानोधकान् कृतीया-
न्ताद्वतिरिति फलितम् । ‘ब्राह्मणसदृश क्षत्रिय’ इत्यर्थे ‘ब्राह्मणवत् क्षत्रिय’ इत्यसाधुरेव । ‘परतो नहिमान,

दर्पणद्वारास्य

ॐ पुन पुनर्जन्मेति ॐ ॥ अत एव सङ्ख्यावृत्ती, द्वि पचतीति न । ‘पञ्चकृत्यो भुङ्क्ते’ इत्यादौ पञ्चादिशब्दा-
स्तत्संज्ञोत्पत्तिपर । तस्या एव कृत्वसुजादिव्योक्तक । सूत्रस्वरस्याश्च तद्द्योत्यार्थस्य क्रियायामन्वय इति भाव । क्रियायामन्वयिनामेव
सङ्ख्येयपादानादिमध्यम् । वचित्तयैव पाठ । ॐ स्पष्टमिति ॐ
अन्वे तु—उत्तरभाष्ये करोति = क्रिया निर्बन्धयतीति न्युत्पत्तिप्रदर्शनाकारकत्वम् । अत एव ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थान
शुक्लनीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम्, पुत्रेणाऽन्यथासिद्धत्वात् । अत एव तेन क्रियायामन्वय । क्रियाग्रहणमिति शब्दे
का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन, क्रियाया अपि जनकाकाङ्क्षा च तत्रैवान्वयस्योचित्यात् । अत एव ‘गतिशरकोपपदात्कृन्’
(पा० सू० ६ । २ । ३९१) इत्यादौ कारकशब्दस्यापादानादिपरता सन्न्यते । ‘कारके’ इति तु प्रथमार्थे सप्तमीत्याहुः ।

वाचिककाराणां मते परं न । वस्तुतस्तु 'एकतिङ्विशेष्यकं वाक्यम्' इति तदभिप्रायस्य हेलाराजीयादौ, वैयाकरणभूषणेऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात्तन्मतेऽपि भवत्येवेत्यवधेयम् ॥ कृत्वोऽर्थाः,

प्रभा

नियतलक्षणम् = विवक्षितैकत्वम् । ऋषीणां दर्शनों तात्त्विकं भवतीति मतभेदेन वाक्यत्वभेदो न न्याय्य इत्याह—वस्तुतस्त्विति—एकं तिङन्तं मुख्यविशेष्यीभूतार्थप्रतिपादकं यत्रेति व्युत्पत्त्या मुख्यविशेष्यताश्रयार्थबोधकैकतिङन्तघटितसमुदायत्वरूपं वाक्यत्वं फलितम् । नन्वेकतिङ्घटितस्य वाक्यत्वे 'त्वया शयितव्यम्' 'ब्रूहि ब्रूहि देवदत्त' इत्यस्य चैकवाक्यत्वानापत्तिः, आद्ये तिङन्तघटितत्वाभावात्, द्वितीये 'तिङन्तद्वयघटितत्वात्' । किञ्च, 'त्वया शयितव्यमिति मैत्रो ब्रूते' इत्यस्यैकवाक्यत्वापत्तिश्च, इति चेत्, 'मुख्यविशेष्यतायोग्यक्रियाप्रतिपादकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिततात्पर्यायविशेष्यतायान्, पदाघटकश्च यत्पदद्वयं तदघटितत्वे सति परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयत्वाप्रयोजकपदाघटितत्वमेकवाक्यत्वम् इति स्वीकारेणादोषात् । आद्ये मुख्यविशेष्यतायोग्यक्रियाप्रतिपादकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिततात्पर्यायविशेष्यतायान् एकमेव शयितव्यपदमिति तादृशपदद्वयाघटितत्वात्, द्वितीये 'नित्यवीप्सयोः' इति सूत्रेण 'सर्षथ द्वे' इति द्विर्वचननिर्देशेन एनस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुद्दिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते । अतः स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वम्, अवयवयोश्च स्वत एव, अत्रान्तस्तमितावयवभेदस्य समुदायस्याऽदेशत्वात् । एवञ्च 'वृक्षान् वृक्षान्' इत्यत्र णत्वनिपेधः, 'अद्वेऽद्वे' इत्यादौ पूर्वरूपादिकम्, 'अद्वनीताद्वनीत' इत्यादौ पररूपाभावादिबद्धा सिध्यति । तथाच यद्यपि 'ब्रूहि ब्रूहि' इति पदद्वयम्, तथापि समुदायरूपपदघटकतया पदाघटकपदद्वयाघटितत्वस्य सन्नाश्रतत्वात् । तृतीये वदनक्रियायां शयनस्य कर्मत्वेऽपि मुख्यविशेष्यतायोग्यक्रियायाचकपदद्वयघटितत्वाद् दोषाभावाद् बोध्यः । उदासीनपदमादायातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । यथा—'त्वया शयितव्यं देवदत्तस्य वस्त्रम्' इत्येतद्घटके 'त्वया शयितव्यं देवदत्तस्य' इत्यत्र । एतेन—'सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता' । इत्यमरकारोक्तं लौकिकवाक्यलक्षणमपि संगृहीतम् । 'क्रिया वा' इत्यत्र 'वा' शब्दश्चेदर्थः । 'सुप्तिङन्तचयः' इत्यत्र सुप् च तिङ् च सुप्तिङौ तावन्तौ ययोस्ते सुप्तिङन्ते, सुप्तिङिष्टं तिङन्तं सुप्तिङन्तम्, सुप्तिङन्ते च सुप्तिङन्तञ्च सुप्तिङन्तानि तेषां चय इत्यर्थः । तथाच सुन्तचयः—'देवदत्तेन शयितव्यम्' इत्यादिः, तिङन्तचयः—'पचति, भयति' इत्यादिः, सुन्तविशिष्टतिङन्तचयः—'चैत्रः पचति' इत्यादिः, ग्रयाणामपि धास्यत्वम् ।

'अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकारं चेद्विभागे स्यात्' ।

इति जैमिनिसूत्रमप्येतत्परमेव । हेलाराजीयेति—हेलाराजः = वाक्यपदीयटीकाकारः, तस्यैवं व्याख्यानमित्यर्थं 'वा नामधेयस्य' इत्यनेन वृद्धत्वे 'वृद्धाच्छः' इत्यनेन छप्रत्यये हेलाराजीय इति शब्दः सिध्यति । कृत्वोऽर्था इति—कृत्वसुच् सुच् च द्वारेण कृत्वोऽर्था प्रत्ययो, बहुषचनानु लक्ष्यबहुव्याभिप्रायेण । तत्रेकजटात् 'एकस्य सृष्टय' इति सुचि बहुदादेशे एवकारं पचनीत्यर्थं—'मृत्पचति' इत्यस्य साधुत्वम् । गणनञ्च—कर्मचित्पदार्थस्य संख्यायत्तया बोधनम् । अभ्यावृत्तिश्रेयसादेन बोधयितुं न शक्यते इति

दर्पणस्यागत्या

इति १०० मुग्धापत्ताघोरइतिह उपादानम् । ऋद्धेदाविष्करोति—६ यासिञ्जरागामिति २ १० परम् १०० केवलम् । यथाधुत्पत्रमनुच्छाह १० यन्नुतम्यिति १० १० हेलाराजीय इति १०

बहुष्यति तिङन्तेयु गानानुसरेटकारयता ।

तिङन्तेषो निघाणस्य प्रनिषेधनपाठार्थकम् ११

इति वाक्यपदीयव्याख्याऽन्तरे इति धेयः । १० तन्मतेऽपि भयत्येयेति १० इत्यत्र तिङन्तविशिष्टवाक्यत्वस्यैव निघाणस्यैकत्वमिति—वागामानुसरेटमित्यवधेयम् ।

“संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्” (पा० सू० ५ । ४ । १७) इति क्रियायोगे तत्साधु-
त्वोक्तेः, क्रियाया अभ्यावृत्तिः = पुनः पुनर्जन्म, तस्मिन् द्योत्ये इति तदर्थात् ।

कारकम्, ‘कारके’ इत्यधिकृत्य तेषां व्युत्पादनात् । कारकशब्दो हि क्रियापरः, करोति
कर्तृकर्मार्दिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । तथानाग्रिमेवपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियास्यकारकशब्दा-
नुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् ।

प्रथमो वतिः, “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” (पा० सू० ५ । १ । ११५) इति विहितः,

प्रमा

अभ्यावृत्तिरत्र न सम्यध्यते । क्रियागणनायां सुजत्र, ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्’ इति द्वयादिभ्यः सुजेव, इति पद्मा-
दिभ्य एव कृत्वसुच्प्रत्ययो बोध्यः । ‘पद्मशब्दो भुङ्क्ते’ इत्यादौ पद्मादिशब्दास्तत्संयोगवृत्तिपरमाणुद्वयोनराश
कृत्वसुजादयः । पुनः पुनर्जन्मेवाभ्यावृत्तिस्तस्याश्च साध्यार्थविषयतया क्रियायामेव सम्भवः, न द्रव्यगुणयोः
तयोः सिद्धत्वभावात्वात् । पुनः पुनर्दण्डः, पुनः पुनः स्थूलः, इत्यादावपि भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिः,
एवञ्चाभ्यावृत्तेः क्रियायामेवान्वय आचश्यकः, तदन्वयिताऽन्यच्छेदकस्यान्यनामम्भवान् । नन्वेवं क्रियाग्रहणं
एवञ्चाभ्यावृत्तेः क्रियायामेवान्वय आचश्यकः, तदन्वयिताऽन्यच्छेदकस्यान्यनामम्भवान् । नन्वेवं क्रियाग्रहणं
व्यर्थम्, ‘एको देवदत्तः’ इत्यत्र सुजागरणायोत्तरमृत्ते क्रियाग्रहणयाननुत्तनेस्तस्यान् । महत्यायामनतान-
इत्यावृत्तया बोधरूपं यद्गणनं तत्रैव हेतुतया गणनलाभे गणनग्रहणं लोके गणनायां प्रसिद्धा ये तेषामेव
ग्रहणार्थमिति युगमशरादिशब्दात्र ते प्रत्ययाः । तथाच ‘पद्मशब्दो भुङ्क्ते’ इत्यादिना पद्मादिभ्योऽन्यवृत्तिका
वर्तमानादिकालिकी एकादिकर्तृका भुज्यादिक्रिया इति बोधः । क्रियापर इति—तथाच भाष्यम्—
‘अथवा यावद् भूयात् क्रियायामिति तावत्कारके इति’ इति, कारकशब्दः क्रियापर्याय इति तदर्थः । ‘एतद्ग्र
कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति—‘कारके’ इति । इतरथा हि कारकेत्यति ज्ञायत्’ इति भाष्यात् ‘कारके’
इति विषयसप्तमी, ‘अन्वयी’ इत्यध्याह्वयते, तथाच ‘क्रियायामन्वयी कर्मादिसंज्ञो भवति’ इति
कर्मादिसंज्ञाविधायकानामर्थः । एवञ्च ‘कारके’ इत्यस्य क्रियायामित्यर्थे कारकमन्ता एव नास्ति । गतिशरको-
पपदान्’ इत्यादौ कारकपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञया स्वरितेनाधिकः कार इत्यर्थमादाय कर्मादीनां ग्रहणम् । क्रियाऽ-
न्वयिनामिति—क्रियायामन्वयि कर्मसंज्ञं स्यात्, क्रियायामन्वयि कर्मसंज्ञं स्यादित्येवं रूपेणेत्यर्थः । प्रथम
इति—इदमुपलक्षणम्—‘तदर्थम्’ इति विहितयतेरपि, तत्रापि क्रियाग्रहणानुवृत्तेः, द्वितीयान्नादर्शनस्य कर्तृ
क्रियायां वतिरित्यर्थः । तेन तुल्यमिति—तृतीयान्तास्तुल्यमित्यर्थं वतिः स्याद् यस्तुल्यं सा क्रिया चेदित्यर्थः ।
उपमानपदार्थः, उपमेयपदार्थश्च क्रियेति यावत् । तथाच ‘ब्राह्मणवदधीते क्षत्रियः’ इत्यनेन ब्राह्मणाध्ययनमदृष्टं
क्षत्रियकर्तृकाध्ययनमिति बोधः । ब्राह्मणपदञ्चात्र ब्राह्मणाध्ययने लाक्षणिकम्, तस्मान् क्रियाबोधकान् कृतीया-
न्ताद्वतिरिति फलितम् । ‘ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियः’ इत्यर्थे ‘ब्राह्मणवत् क्षत्रियः’ इत्यन्तापुरेव । ‘परतो यद्विमान,

दर्पणस्यास्या

ॐ पुनः पुनर्जन्मेति ॐ ॥ अत एव महत्यद्वैतो, द्विः पचन्ती न । ‘पद्मशब्दो भुङ्क्ते’ इत्यादौ पद्मादिशब्दा-
संख्यावृत्तिपरः । तथा एव कृत्वसुजादिर्घोक्तः । सूत्रत्वात्स्याद्य तद्घोषार्थस्य क्रियायामन्वय इति भावः । क्रियाऽन्वयिनामेव
संज्ञेत्वपादानादिमध्यम् । क्वचित्पिच पाठः । ॐ स्पष्टमिति ॐ
अन्वये तु—उत्तरभाष्ये करोति = क्रियां निर्वृत्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनकारकम् । अत एव ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं
दृष्टतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम्, पुत्रेणाऽन्वयासिद्धावाद् । अत एव तेषां क्रियायामन्वयः । द्विवाजनकमिति ज्ञाने
का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोद्देशेन, क्रियाया अपि जनकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयपत्तीविन्यात् । अत एव ‘गतिशरकोपपदानुवृत्तः’
(पा० सू० ६ । २ । १९१) इत्यादौ कारकसदृश्यापादानादिपरता सद्गच्छे । ‘कारके’ इति तु प्रधानार्थे सहसोपधाद् ।

तत्र यत्तुल्यं सा क्रिया चेदित्युक्तत्वात् । धातुसम्बन्धाधिकारे, 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' (पा० सू० ३ । ४ । १) इत्यधिकृत्य तेषां विधानात् ।

असमस्तनञ्—समासायोग्यः प्रसज्यप्रतिपेधीयो नञित्यर्थः, उत्तरपदार्थान्वयेऽपि समास-

प्रभा

महानसवत्' इत्यपि महानससदृश पर्यत इत्यर्थेऽसाधुरेव । वह्निमत्त्वेन महानसकर्तृकभवनसदृश पर्वतकर्तृकभवनमित्यर्थे तु साधुरेव ।

धातुसम्बन्ध इति—अत्र धातुपद धात्वर्थपरम्, श्दरूपाणा 'धातूनामाकाङ्क्षितसम्बन्धस्य दुरुपपादत्वात् । यदि त्वर्थद्वारको धातूना सम्बन्धो गृह्येत, तदा धातुद्वयादिसत्त्वे एतत्स्य प्रवृत्ति स्यात्तथाच 'गोमाना सीत्' 'गोमान् भविता' इत्यादि न सिध्येदिति लक्षणया 'धात्वर्थाना सम्बन्धे प्रत्यया' इत्येवार्थो ब्राह्म । इदञ्च सूत्र ये प्रत्यया यत्र काले उक्तास्ते प्रत्यया धात्वर्थयोरेककालिकत्वादिरूपे सम्बन्धे विचक्षिते प्राधान्येन या क्रिया प्रतीयते तस्या यत्कालिकत्व तस्मिन्काले गुणभूतक्रियावाचिभ्य प्रत्यया भवन्तीति कालान्तरेऽपि प्रत्ययान् विदधाति । काल निमित्तीकृत्य विहिता ये प्रत्ययास्तेऽस्य विषया । तथाच गुणीभूतक्रियावाचको उत्तरप्रत्ययार्थस्य प्रधानीभूतक्रियायामेवान्वय इत्युक्त कारिकायाम्—धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पद्येति । यया 'वसन् वदद्' 'पश्यन् ययौ' इत्यत्र वासदर्शनयोर्दर्शनगमनयोश्च भूतकालिकत्वम्, तत्र वर्तमानकालिकलट स्थाने शरुप्रत्ययो नोपपद्यते इति 'धातुसम्बन्धे' इत्यनेन प्रधानीभूताऽख्यातार्थक्रियाकालमादाय भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृक परोक्षभूतकालिक दर्शनमित्यादिरूपेण बोध ।

समासायोग्य इति—प्रसज्यनञ् क्रियायामेवान्वयेन सुनन्तार्थेन सह सामर्थ्याभावात् समासायोग्य इत्यर्थः । प्रसज्येति—प्रपूर्वकसङ्गधातो ङो ल्यपि नलोपे साधु । प्रतिपिभ्यतेऽसौ प्रतिपेध, कर्मणि घञि प्रतिपेध इति । तथाच प्रसज्य = आपाद्य = वितर्क्य = तर्कौ नाम-तर्क्यामि' इत्यनुभवसाक्षिकमानसत्वव्याप्य जातिविशेषाश्रय तद्विषयीकृत्येति यावत् । प्रतिपेध = निपेधविषय प्रतियोगी यस्याभावरय सोऽभाव प्रसज्यप्रतिपेध = अत्यन्ताभाव इत्यर्थः । 'सुपा' इति समास । प्रसज्यप्रतिपेधम् = अत्यन्ताभाव चाचवत्त्वे नाहंति यो नञ् 'तदहंति' इति सूत्रेण छे प्रत्यये प्रसज्यप्रतिपेधीयो नञ् अत्यन्ताभावार्थक इति यावत् । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वमिति गतेनेदम् । अन्ये तु प्रसज्येत्यस्य क्रियाया सम्यध्वेत्यर्थः ।

क्रियान्वयव्यभावार्थकनञित्यर्थः । तथाचोक्तम्—

'प्रसज्यप्रतिपेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ।

पर्युदास' स विश्लेषो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ इति ॥

नञ्समासेऽपि विभाषाधिकारात् समासाभावेऽपि उत्तरपदार्थेन घटादिनैव नञर्थस्य सम्बन्धात् 'न घट' इत्यनेनापि आरोपितघटत्ववान्, प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावविशिषो घट इति या बोधात् समासायोग्य इति विशेषणम् । तथाच 'न घट' इत्यत्र समासायोग्यत्वसत्त्वात् क्रियायामन्वयाभावेऽपि न द्रोप' । समासायोग्यत्वञ्च नञ्—उत्तरपदार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयो नक्तव्यम् । समासायोग्यत्वैव विवरणम्—प्रसज्य प्रतिपेधीयेति ।

दर्पणशय्या

ॐ इत्युक्तत्वादिति ॐ तथाच ब्राह्मणरिति वृत्तौ ब्राह्मणदात्यस्य ब्राह्मणशुक्लाप्यननुश्रमभङ्गसम्ययनमिति माहणशुक्ल' इत्यन्ते बोध । तत्र तस्यवति विदितावनेऽस्यगुणा'वतिवा'मूले प्रथम इत्युक्तम् । ॐ विधानादिति ॐ मय पातुनात्यस्य धान्य'परताया 'वसन् वदद्' इत्यत्र अतीतवासकर्तृकर्तृक दर्शनमित्यादिरित्या बोधादिनि भावः ॥

ॐ प्रसज्येति ॐ प्रनिरथात् नमंपात, पातुल्लार । प्रसज्य = आपाद्य प्रतिपेध = प्रतियोगी वरय तात्सा

विकल्पेन पक्षेऽसमस्तत्वाद् यथाश्रुतग्रहणायोगात् ।

नचामस्तनञः क्रियान्वये मानाभावात्, न त्वं पचसि, न युवां पचथः, चैत्रो न पचति, घटो न जायते इत्यादौ क्रियाया एव निषेधप्रतीतेः । अत एव विद्यमानेऽपि घटे तादृशप्रयोगः ।

प्रभा

ननु 'घटो नास्ति' इत्यत्र घटाभाव एव न तु क्रियाभाव इत्याशङ्क्यामाह—नचामस्तेति । असमस्तनञ इति—समासाघटकनञर्थत्यात्यन्ताभावरूपस्येत्यर्थः । न त्वमिति—यदि नञर्थभावे

प्रतियागितया युष्मदाद्यर्थस्यान्वय स्यात्तदा 'न त्व पचसि' इत्यनेन त्वदभावकर्तृक पाव' इति 'न युवा पचथ', इत्यनेन 'द्वित्वविशिष्टयुष्मदाभावकर्तृक पाव' इति च बोधात् तिडा युष्मदर्थसामानाधिकरण्याभावात् नमध्यमादिपुरुषानुपपत्ति, अभावरूपकर्तृक्यात् 'न युवा पचथ' इत्यत्र द्विषचनासिद्धिः, अभावे पाकक्रियान्मध्यमादिपुरुषानुपपत्ति, अनुभवसिद्धस्य तत्रियाऽभावविशेष्यत्रोधस्यापलापश्च स्यादिति कर्तृत्वनाधात्तज्जन्यबोधस्याप्रमात्वापत्ति, अनुभवसिद्धस्य तत्रियाऽभावविशेष्यत्रोधस्यापलापश्च स्यादिति तत्तत्रियाप्रतियोगिकामात्रविशेष्यत्रोध एव स्वीकर्तव्य इति भावः ॥

चैत्र इति—अभावे एकत्वविशिष्टचैत्रादेर्विशेषणत्वे एकवचनस्य सिद्धावपि प्रतियोगिनो द्वित्वादिद्विशिष्टेऽपि एकवचनमेव स्यादिति भावः ॥

निषेधप्रतीतेरिति—'त्वत्कर्तृकपाकाभाव' इति धात्वर्थक्रियाया अभावनोधने तु युष्मदाद्यर्थसामानाधिकरण्यात् तद्वि सत्त्वात्पुरुषव्यवस्था सिद्धप्रतीति भावः ।

यतु—'न त्व पचसि' इत्यादौ युष्मच्छ-दस्य युष्मदर्थभिन्ने लक्षणया लक्ष्यार्थस्यापि युष्मदर्थतया तत्र तिङ्शामानाधिकरण्यात्तत्रात्र पुरुषव्यवस्थानुपपत्तिरिति तत्र, युष्मदर्थस्य, तद्विन्नस्य च पान्नवृत्ताभावात् दशायामिष्टस्य 'न त्व पचसि' इत्यादिप्रयोगस्यासङ्गत्यापत्ते, युष्मदर्थभिन्नस्य वृत्तेऽपि युष्मच्छ-दस्यार्थे द्वित्वविवक्षायाम् 'न युवा पचथ' इत्यादिप्रयोगानापत्तेरपि । अत एव =प्रसज्यप्रतिषेधयानत्र त्रियाप्रतियोगिकाभावस्य बोधकत्वादेव ।

विद्यमानेऽपीति—घटवत्तानिश्चये घटाभावबोधस्याशङ्क्यतया तत्र घटकर्तृकोत्पत्त्यनुसृत्यापाराभावात् एव बोद्धव्य इति भावः । यद्यपि घटात्यन्ताभावस्य नित्यतया घटाभावजनननोधन न सम्भवति इति 'विद्यमानेऽपि' इत्युक्तिर्निष्फला, तथापि उत्पादयिनाशशाली कश्चनापरोऽप्यत्यन्ताभाव इति पक्षे घटाभावेऽपि जननाश्रयत्वसम्भवाद् घटस्य विद्यमानत्वोक्तिरित्याशयात् ।

तादृशेति—'घटो न जायते' इत्येतादृश इत्यर्थः । 'तथाप्रयोग' इत्येव लिखितपुस्तनेषु पाठः ।

दर्पणव्याख्या

ऽभावोऽर्थो यत्वेति न्युपस्थाऽभावार्थक इत्यर्थः । ॐ यथाश्रुतेति ॐ 'न घातनमानय' इत्यादौ नञर्थोपस्य मादगादात्तन्वयेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः । ॐ निषेधप्रतीतेरिति ॐ अत्यन्ताभावप्रतीतेरिति । तथाच तादृशप्रतीतिरनोक्तनञर्थस्य क्रियाऽन्वयित्वे मानमिति भावः ।

तस्य प्रतियोगितया युष्मदाद्यर्थोऽन्वयित्वे तु युष्मदादौ लक्षारवात्पकर्तृवाचकरूपरूपसामानाधिकरण्याभावात्तन्मध्यमपुरुषपापनुपपत्तिर्युष्मदर्थप्रतियोगिकाभावार्थकत्वेन द्विषचनापनुपपत्तिश्चेति सूचेयितुम्—ॐ न त्व पचसि ॐ न युवा पचथ ॐ पापनुपपत्तिर्युष्मदर्थप्रतियोगिकाभावार्थकत्वेन द्विषचनापनुपपत्तिश्चेति सूचेयितुम्—ॐ न त्व पचसि ॐ न युवा पचथ ॐ इत्युक्तम् । एव चैत्रप्रतियोगिकाभाववृत्तौपपत्तेरिति बोधयितुम्—ॐ चैत्रो न पचति ॐ इत्युक्तम् । ॐ अत एवेति ॐ न च पकाभावेन कदाचिन्मध्यमोत्तमयोरापत्तिश्चेति बोधयितुम्—ॐ चैत्रो न पचति ॐ इत्युक्तम् । ॐ अत एवेति ॐ न च क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वादेवेत्यर्थः ॥

ॐ तादृशप्र

तथाच 'घटो नास्ति' इत्यत्राप्यस्तित्वाभाव एव बोध्यते । नहि घटो न जायते, नास्तीत्यनयो धात्वर्थमेदान्तरणास्ति विशेषः । तथाच 'भूतले न घटाः' इत्यत्राप्यस्तीत्यध्याहार्यम्,

प्रभा

तथाच = 'न त्वं पचसि' इत्यादौ क्रियानिषेधाऽवश्यकत्वे च ।

यदि नवर्थस्य क्रियायामन्वयस्तदा घटकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य प्रकृते सत्त्वेन 'घटो न जायते' इति वाक्यार्थस्याज्ञापिता प्रतीतिर्जायते । घटाभावस्य कर्तृत्वे तु जननप्रतीतिर्बोधिता स्यादिति भावः । नचैवमपि लडर्थवर्तमानत्वस्य धात्वर्थे एवान्वयात् प्रकृते घटकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलवर्तमानकालाऽवच्छिन्नव्यापारासत्त्वेन प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धया तादृशव्यापाराभावस्यापि बोधो न स्यादिति वाच्यम्, वैयाकरणने बौद्धतादृशव्यापारस्य, नैयायिकने वेदान्तरीयस्य च तस्य प्रतियोगिनः प्रसिद्धेः । यथा 'घायो रूपं नास्ति' इत्यत्र वायु-निरूपिताद्येयतावद्रूपस्याप्रसिद्धावपि बौद्धतादृशरूपकर्तृकसत्ताभावस्य शाब्दिकने प्रतीतिः । नैयायिकने च स्पर्शगतवायुनिरूपिताऽद्येयत्वस्य रूपे भ्रममादाय तज्जन्यो बोध उपपाद्यः ।

अस्तित्वाभाव इति—घटकर्तृकसत्ताया अस्तित्वाभाव इत्यर्थः । ननु घटस्य विद्यमानत्वे घटाभावबोधस्य बाधात् क्रियानिषेधप्रतीतिस्वीकारेऽपि घटस्याविद्यमानत्वे घटाभावप्रतीतौ बाधकाभाव इत्याशङ्क्यामाह—नह्येति—तथाच क्वचित् क्रियाऽभावस्य क्वचित्तदन्याभावस्य प्रतीत्यभ्युपगमेऽर्धजरतीयं स्यात्तच्च न युक्तमिति भावः । तथाच = प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञः क्रियान्वयनियमे च । अध्याहार्यमिति—यत्र क्रियावाचकपदं न श्रूयते तत्रोक्तनियमात् 'अस्तिर्भवन्तीपरो' भवन्तीति 'लट्' इत्यस्य संज्ञा)ऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति भाष्याच्च ननर्थान्वययोग्यक्रियापदमध्याहार्यमिति भावः । तत्राध्याहृतपदप्रतिपाद्यक्रियाया अनुयोगितासम्बन्धेन ननर्थान्भावेऽन्वयः । एवञ्च 'घटकर्तृकसत्ताभावः' इत्येव बोधस्तत्रापि ।

यत्तु—'भूतले न घटाः' इति वाक्यात् 'भूतलनिरूपिताऽद्येयत्वाभाववान् घटाः' इत्येव बोध इति तत्र, कारकाणां क्रियैधान्वयनियमेन क्रियाऽतिरिक्ते ननर्थे भूतले इत्यधिकरणकारकस्यान्वयानौचित्यात् । अत एव 'सुडनपुंसकस्य' इति सूत्रे 'नपुंसकस्य सुटो न सर्वनामस्थानसंज्ञा' इत्यर्थे 'नहि नपुंसकेन सामर्थ्यम्, केन तर्हि, भवतिना' इति भाष्यं सङ्गच्छते ।

शाब्दबोधस्थले द्विविधो हि कार्यकारणभावः—आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या, विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या च । तत्र कार्यकारणयोः कार्यताऽवच्छेदककारणताऽवच्छेदकसम्बन्धाभ्यां सामानाधिकरण्यमपेक्ष्यते । तथाच आत्मरूपमधिकरणमादाय यदा कार्यकारणभावस्तदा शाब्दबोधरूपकार्यस्य, उपस्थितिरूपकारणस्य च आत्मनि समावायसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यमिति आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभाव इत्युच्यते । तत्र समवाय-सम्बन्ध एव कार्यताऽवच्छेदकः, कारणताऽवच्छेदकश्च ।

शाब्दबोधीयविषयताऽऽश्रयः, उपस्थितीयविषयताऽऽश्रयश्च यो घटादिस्तज्निष्ठविषयतामादाय विषयता-सम्बन्धेन यदा शाब्दबोधोपस्थितयोः कार्यकारणभावस्तदा विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभाव इति व्यवह्रियते । तत्र विषयता एव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धः, कारणताऽवच्छेदकसम्बन्धश्च । सा च नानाविधा—प्रकारता,

दर्पणव्याख्या

व्यापाराभावाऽवाधान्मते तु घटाऽभावे उत्पत्त्यनुकूलव्यापारकर्तृत्वाऽभावात्तुल्ययोगानुपपत्तिरिति भावः । उपरीत्या नत्र-क्रियाप्रतिबोधिताऽभावबोधकृत्वात् घटो नास्तीत्यत्र घटाऽभावकर्तृत्ववर्षावर्षे अवाधेऽपि तद्वोद्यमनारव्य घटास्तित्वाभाव-बोधाभ्युपगम उचितः, वक्ष्यमाणकारणभाववत्त्वादित्याह कृतस्थाच घट इति ॥ तदेवोपपाद्यते नहीत्यादिना ॥

ननु यत्र न क्रियावाचकसमनिष्ठाहारे भूतले न घट इत्यादौ तत्र नना कर्ष क्रियाप्रतिबोधिताभावो बोधनीयोऽत आह— ॥ तथाचेति ॥ ॥ अध्याहार्यमिति ॥ 'अस्तिर्भवन्तीपरो' इत्यादिभाष्ये क्रियान्तराभावेऽप्यस्तिक्रियामादाय

प्रकारतासम्बन्धेन नञर्थविशेष्यकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुत्वस्य वल्लसत्वात् । शेषं

प्रभा

विशेष्यता, अयच्छेदकता, संसर्गताऽऽदिविषयतापदव्यवहाय्या । तत्र विषयनिष्ठप्रत्यासत्तिपक्षमादायाह—प्रकारतासम्बन्धेनेति—नञर्थान्यन्ताभावविशेष्यको बोधः कार्यम्, नञर्थोभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितशब्दबोधीय-प्रकारता च कार्यताऽवच्छेदकसम्बन्धः, धातुजन्यभावनोपरिस्थितः कारणम्, उपरिस्थतीयविशेष्यता च कारणताऽवच्छेदकसम्बन्धः । तथाच आत्मधारणानुकूलव्यापाररूपसत्ताया अस्तिना विशेष्यतयोपरिस्थितिसत्त्वात्तत्र नञर्थोभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन घटकर्मकसत्ताभाव इति बोधस्य च सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । एतेन 'भूतले नऽघटः' इत्यत्र भूतलनिरूपिताऽऽपेयत्वाभाववान् घटः' इत्येव बोध इत्यपातम्, उक्त-

नियमविरोधात्, भाष्यानुमतत्वाच्च ।

अत्र नैयायिकाः—'भूतले न घटः' इत्यत्र 'भूतलनिरूपिताऽपेयत्वाभाववान् घटः' इत्येव बोधः । 'अहं नास्मि' 'त्वं नास्ति' इत्यादौ मद्भावे त्वद्भावे युष्मदस्मदौर्लक्षण्या तिङ्गा युष्मदस्मदर्थस्य लक्ष्यार्थस्य सामानाधिकरण्यसत्त्वात्तत्र दोषः । नच 'युवां न स्थः' इत्यत्र युष्मदर्थोभावस्य युष्मदर्थत्वेऽपि तस्यैकत्वाद् द्विवचनानुपपत्तिः, प्रतियोगिनो द्वित्वादिविशिष्टत्वे युष्मदर्थकर्तृकसत्तानिरूपिततिङ्गोऽश्रयत्वप्रतियोगिकाभावस्यैव द्वित्व-विशिष्टयुष्मदार्थ्यं, 'सत्तानिरूपिताऽश्रयत्वाभाववन्तौ' 'युवाम्' इति 'न युवां स्थः' इत्यादिना 'सत्तानिरूपिताश्रयत्वाभाववन्तौ घटौ' इति घटौ न स्तः, इत्यादिना च बोधाद्भक्तिकाराण्युपव्यवस्थोपपत्तेः । एवं 'घटो न जायते' इत्यत्र 'उत्पत्त्यनुकूलव्यापाराऽश्रयत्वाभाववान् घटः' इत्येव बोधः । 'वायौ रूप नास्ति' इत्यत्र वायु-निरूपितापेयत्वाभाववद् रूपम् इत्येव बोध इत्याहुस्तन्निरासायाऽऽह—शेषमिति—यदा कश्चिदपि पाकं न करोति तदाऽपि 'न त्वं पचसि' इत्यादिप्रयोगा इत्यन्ते, ते न सिद्धयेयुः, युष्मद्भिन्नकर्तृकपाकस्याभावात् । नच देशान्तरे युष्मदाश्रयंभिन्नकर्तृकपाकः सम्भवतीति वान्यम्, एवमपि इह नगरे पाकसामान्याभावसत्त्वे 'इह नगरे त्वं न पचसि' इत्यादीनामसिद्धितादवस्थ्यात्, तादृशप्रतियोग्यप्रसिद्धेः । एवं सामान्यादिषु 'समवायसम्बन्धेन सत्ता नास्ति' इति वाक्येन शब्दबोधानापत्तिः, समवायसम्बन्धेन सामान्यादिषु कस्यापि पदार्थस्यावृत्तितया समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामान्यादिवृत्तित्वस्याप्रसिद्धेः । 'सामान्यादिवृत्तित्व

दर्पणव्याख्या

पान्यपरिवृत्तिबोधनादिति भावः । ॐ प्रकारतासम्बन्धेनेति ॐ नञर्थोभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन नान्यदुद्विष्टत्वावच्छिद्यं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपरिस्थितेर्हेतुत्वस्य 'न त्वं पचसि' इत्याद्यनुबोधेन वल्लसत्वाद्वाऽपि तद्व्यवधानोपपत्तयेऽन्यत्प्याहार आवश्यक इति भावः । -

ननु नञर्थोभावस्य शाब्दबोधे प्राधान्योपगमे तदर्थमेवामकाभावस्यापि प्राधान्यमेवाभ्युपेयम्, अभाववादिदेवात्, तथाच 'असर्वभै' इत्यादौ सर्वनामताप्रबुद्धरमायादिकार्याण्यनुपपत्तिः, 'अतिसर्वाय' इतिवद् । असर्वशब्दात् 'सर्वभित्तः' इति बोधेन भेदयोः सर्वपदार्थस्योपसर्जनत्वात् महासञ्चारणेन संश्लेषसंज्ञानार्थानां सर्वोऽदिपहिर्भावात् । निजानेकमभ्यपदार्थोऽप्यत्रात्रेकशब्दादेकपञ्चानुपपत्तिस्त आह—शेषमिति—
नञर्थं पचसीत्यादिविकाराऽपि नञः पर्युदास्योक्तवन्वाभ्युपगमाद् युष्मदर्थार्थत्वद्विधेः सामानाधिकरण्यात्-
धातु पृथक्पथवस्थाऽनुपपत्तिः । सद्भाव्यावास्ताप्राज्ञाधाश्च द्विवचनाऽनुपपत्तिरपीति । तादृशकार्यकारणभावस्यैवाप्रामाणि-
कतया पुं तदनुबोधोऽस्याप्याहारनियामकः । 'घटो न जायते' इत्यादौ प्रमज्ज्यप्रतिषेधार्थंनप्रस्थले तु यथा नानुपप-
न्नतया पदं तदनुबोधोऽस्याप्याहारनियामकः । 'घटो न जायते' इत्यादौ भूतलवृत्तिघटाभाव इति बोधे वापकाभावोऽत आह—ॐ शेषमिति ॐ ।
कस्तथा वदयते । तथाच भूतले घटो ज्ञेयवदौ भूतलवृत्तिघटाभाव इति बोधे वापकाभावोऽत आह—ॐ शेषमिति ॐ ।

नञर्थनिर्णये (निरूपणे) वक्ष्यते ॥ १६ ॥

तथा यस्य च भावेन पृष्ठी चेत्युदितं द्वयम् ।

साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवावधार्यताम् ॥ १७ ॥

“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” (पा० सू० २ । ३ । ३७) इत्यत्र भावनार्थकभावशब्देन तद्योगे साधुत्वाख्यानलाभात् । “पृष्ठी चानादरे” (पा० सू० २ । ३ । ३८) इति तदग्रिमसूत्रे-
ऽपि चकाराद्यस्य च भावेनेत्यायातीत्यर्थः ।

प्रभा

समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावात् इति बोधस्तु वक्तुमशक्यः, तादृशाभावतात्पर्येण ‘पृथिव्यामपि सत्ता नास्ति’ इति प्रयोगापत्तेः, पृथिवीनिरूपितपटवृत्तित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावात् ॥ १६ ॥

तथा यस्य चेति—तथा=सम्बोधनार्थस्यैव । ‘यस्य च भावेन’ इत्येकदेशेन सूत्रं लक्ष्यते । तथाप्यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः=ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकात् सप्तमीत्यर्थकेन ‘यस्य च भावेन भावलक्षणम्’ इति सूत्रेण विहिता सप्तमी । ‘पृष्ठी च’ इत्यनेन ‘पृष्ठी चानादरे’ इति सूत्रं लक्ष्यते । अनेनापि ज्ञापकक्रियाऽऽश्रयवाचकादनादरे गम्ये पृष्ठी सप्तमी च, ‘च’ शब्देन पूर्वसूत्रात् सप्तम्यनुवृत्तेः । तत्र पृष्ठीसप्तम्योः ज्ञापकत्वमर्थः ‘गोषु दुह्यमानानु गतः’ इत्यनेन दोहनकर्माभिन्नगोनिष्ठज्ञापकत्वानिरूपितज्ञाप्यतावदतीतकालिकगमनाश्रयो देवदत्तादिरिति बोधः । ‘भावलक्षणम्’ इत्युक्तेर्ज्ञाप्यतायाः क्रियायामेव सत्त्वाच्च तत्रैवान्वयस्यौचित्यात् ‘छात्रेष्वधीयानेषु गतः’ इत्यनेनाप्यध्ययनकर्त्रभिन्नछात्रनिष्ठज्ञापकत्वानिरूपितज्ञाप्यतावदतीतकालिकगमनाश्रयामिन्नश्चैत्रादिरिति बोधः । एवं ‘रुदति रुदतो वा प्राप्नोतीति’ इत्यत्र ‘पृष्ठी चानादरे’ इति पृष्ठी-सप्तम्यौ । तत्र रोदनकर्त्रभिन्नपुत्रादिषिष्टमतीतकालिकं यद् अजनं तदाश्रयः पित्रादिरिति बोधः । अजने पुत्रादिवैशिष्ट्यञ्च—स्ववृत्तिरोदनकालिकत्वम् स्वविषयकानादरतामानाधिकरण्यमेतदुभयसम्बन्धेन । इमे पृष्ठीसप्तम्यौ पत्र भानान्तरेण ज्ञातस्वार्थस्य कालविशेषादिज्ञापनाय शब्दप्रयोगस्तत्रैवेति ‘राहूपराने स्नायात्’ इत्यादावधिकरणे एव सप्तमी, नानेन । उक्तोदाहरणेषु रुदतीत्यादियु ‘धातुसम्बन्धे’ इत्यनेन भूते लट् ।

दर्पणव्याख्या

तथाच यद्वा युष्मदर्थमिष्टकृत्कोन पाकस्तदा न त्वं पचसीति प्रयोगाऽनापत्तिः । पृथुदासस्रोतःकृतायादिमतेऽतस्तत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवाऽऽस्तीरणीयविरुक्तपुरुषा वाच्यकारणभावरयावदयकतेत्यादिशेषपदार्थः । नैयायिकमतमपि तत्रैव व्यक्ती भविष्यति । ‘नञर्थनिरूपणे’ इत्यस्य ‘विशेषण विशेष्यो वा न्यायसम्बन्धवाच्यताम्’ इति वारिकाव्याख्यानानुसारे इति शेषः । वक्ष्यते इति—‘एतत्तदोः इति सूत्रे ‘अनन्ममातप्रहणेन ननुसमासान्तर्गतोपसर्जनोभूतार्थप्रतिपादकानामपि गणपठितानां सर्वोदित्वज्ञापनाशोक्तानुपपत्तिः । तथा अनेकमन्त्रे’ इत्यत्र विशेष्यवाचकैकमन्त्रज्ञानं ‘मुष्’ शब्दानुरोधेण, ‘सेष्यतेऽनेस्या’ इत्यादी प्रत्येकं योषामु सेवनान्वयबोधानुरोधादेकमन्त्रमिति न तदनुपपत्तिरपीति वक्ष्यते इत्यर्थः । तदुद्योग इति—त्रियान्वय इत्यर्थः ॥ १६ ॥

ॐ साधुत्वाऽऽख्यानलाभादिति ॐ अयमभावः—“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” । (पा० सू० २ । ३ । ३७) इति सूत्रेण क्रियाज्ञापकक्रियाश्रयवाचकपदात् सप्तमी विधीयते । ‘भावलक्षणम्’ इत्युपादानाऽज्ञापकत्वसप्तम्यर्थस्य त्रियाया मेवाव्ययः । अत एव ‘गोषु दुह्यमानानु गतः’ इत्यादी दोहनक्रियाऽऽधारकालेन गमनपरिरुद्धेदत्वं सुष्यते इति ।

ॐ आयातीति ॐ । समस्तग्रामेन सत्रानुबन्धे इत्यर्थः । सथाचाऽनादरे गम्यमाने यस्मिन्नश्रियाया क्रियान्तरज्ञापकत्वं गद्यावच्छेदेति तदर्थान् तद्विहितयोरपि तयोः पृष्ठोपसप्तम्योः क्रियायोगे एव साधुत्वं लक्ष्यते इत्यर्थः । ननुफानां त्रियान्वया

धात्वर्थनिर्णयः

साधुत्वमिति—तत्स्वरूपं तु वक्ष्यते ।
 क्रिययैवेति—अयं भावः—भूवादिसूत्रादिषु प्रायशः क्रियाशब्देन भावनाव्यपदेशात् तत्र तस्य
 साङ्केतिकी शक्तिः । फलांशे काचित्कः—क्रियत इति यौगिकः प्रयोगः । तथाच संज्ञाशब्दस्या-
 नपेक्ष्य प्रवृत्तत्वेन बलवत्त्वाद्भावानन्वय एव साधुता लभ्यते । अत एव संज्ञाशब्दप्राचल्यात् 'रथन्त-
 रमुत्तराग्रन्थपठितश्रुत्वेव गेयम्, नतु वेदे तदुत्तरपठ्यमानश्रु' इति नवमे निर्णयितम् ।

प्रभा

साधुत्वमिति—व्याकरणव्यङ्ग्यो जातिविशेषः साधुत्वम्' इति वक्ष्यते इत्यर्थः । तथाच क्रियान्वये एवैषां
 साधुत्वं नान्यथेति भावः । नन्वस्तु क्रियान्वयेऽष्टानां साधुत्वम्, परन्तु क्रिया च धात्वर्थ एवेति फलमात्रं धात्वर्थ
 इति मते फलान्वयेऽपि क्रियान्वयित्वमक्षतमेवेति न पाक इत्यादिरथले एवामन्वयवलेन भावनाया धात्वर्थत्वं सिध्य-
 तीत्याशङ्क्यामाह—अयम्भाव इति । तस्य = क्रियाशब्दस्य । सङ्केतात् = शास्त्रकारीयव्यवहारान् आगता
 शक्तिः साङ्केतिकी—अध्यात्मादित्वान् ठब्, रुडिशक्तिरिति यावत् । यौगिक इति—योगान् = अवयवशक्तेः
 आगतो यौगिकः । अनपेक्ष्येति—प्रकृतिप्रत्ययशक्तिमननुसन्धायेत्यर्थः । तथाच क्रियाशब्देन क्रियते या सा
 क्रिया = फलम् इति प्रकृतिप्रत्ययतदर्थज्ञानपूर्वकमेव क्रियाशब्देन फलप्रतीतिः । व्यापारस्य तु शक्तिज्ञानमात्रे-
 गोपस्थितिरिति शीघ्रोपस्थितिकतया क्रिययैवावधार्यतामित्यत्र क्रियापदेन भावनाया एव ग्रहणम्, नतु फलस्य ।
 नलस्य तु फचित्प्रमाणान्तरसत्त्वे एव । यथा 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्' इत्यत्र फलस्य ग्रहणम् । अत एव—
 रुदेर्बलवत्त्वादेव । प्राचल्यादिति प्रकृतिप्रत्ययाशनपेक्ष्यतया शीघ्रोपस्थितिकत्वमेव बलवत्त्वे चीजमित्युक्तं
 प्राचल्यादिति । अत एव = संज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्यप्रवृत्तत्वादेव । संज्ञाशब्दानां प्राचल्ये मीमांसाभाष्यमपि प्राण-
 यति—रथन्तरमिति—रथन्तरशब्दः सामवेदीयमन्त्रविशेषः । उच्यते—'रथन्तरमुत्तरयोगीयति' इति ध्रुयते ।
 अथेदानीमिदं सदिह्यते—रथन्तरयोन्यपेक्षया उत्तरत्वविशिष्टयोर्योन्योः 'रथन्तरमुत्तरयोगीयति' इति श्रुतिघट-
 केन 'उत्तरयोः' इति पदेन गृह्यते, उत उत्तरानामकप्रत्ययपठितश्रुचोर्वा ग्रहणमिति । तत्र उत्तरत्वविशिष्टयो-
 रित्यर्थे किन्निरूपितमुत्तरत्वमित्यवध्याकाङ्क्षा जायते । ग्रन्थस्य ग्रहणे तु अवध्याकाङ्क्षा न जायते इत्यनपेक्ष्य-
 वोधकत्वेन बलवत्त्वाद्युत्तराग्रन्थपठितश्रुचोरेव ग्रहणमिति मीमांसाया नवमाध्याये निर्णयितम्, इति रुदेर्बल-

दर्पणव्याख्या

भावेऽपि शक्तत्वरूपसाधुत्वं सुलभमत आह—ः तत्स्वरूपमिति ॥ साधुत्वस्वरूपमित्यर्थः । ॥ वक्ष्यत इति ॥
 साधुत्वनिश्चयनवसर इति शेषः ।

साधुत्वं न धाकत्वम्, अपशब्दादिषु बोधोदायत, किन्तु व्याकरणैरन्वयिका सुष्यजनकत्वावच्छेदकजातिरिति वक्ष्यत
 इत्यर्थः । प्रकृते च व्याकरणेन क्रियान्वितत्वेव तद् व्यज्यत इति तदन्वयसाधुत्वेति भावः ।
 नतु 'क्रिययैवावधार्यताम्' इति गृह्येन क्रियाऽन्वये एवोक्तानां साधुत्वं लभ्यते इति मत्वमेव, तथापि भाष्ये
 क्रियापदस्य फलेऽपि प्रयोगात्साक्षात्परम्परया वा क्रियापदाद्यफलान्वयेनापि तेषां साधुत्वोपपत्ती नोच्यतेतिर्भातोऽन्यप्राचवाच-
 कषण्यपिकेलाशङ्क्याऽऽशयं प्रकाशयति—अयम्भाव इति ॥ ॥ प्रायशः क्रियाशब्देनेति ॥ तथाच प्रयोगवाङ्मुख्यं
 रुदिसत्रावे प्रयोजकमिति भावः ।

॥ साङ्केतिकीति ॥ सङ्केताभिप्रेत्याह रुडिरित्यर्थः । तत्र हेतु—काचित्क इति ॥ तत्र नियामकमाह—
 ॥ यौगिक इति ॥ त्रियते = व्यापारेण निष्पाद्यते इति ह्युत्पत्तेरिति भावः । ॥ अनपेक्ष्येति ॥ प्रकृतिप्रत्ययशक्तिम-
 नुसन्धायेत्यर्थः । ॥ अत एवेति ॥ संज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्य प्रवृत्तिकत्वेन बलवत्त्वादेवेत्यर्थः ।
 ॥ नवमे इति ॥ मीमांसाजन्यमाध्याये इत्यर्थः । तथाहि—रथन्तरं हि "योन्यां तदुत्तरयोगीयति" इति ध्रुयते ।

किञ्च फलांशोऽपि भावनायां विशेषणम्, कारकाण्यपि क्वचित्प्रथमाभूतानि, इति "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्" (जै० सू० ३।१।२२) इति न्यायेन सर्वे सेवका राजानमिव भावनायामेव परस्परनिरपेक्षान्विन्यन्ति । 'नहि मिक्षुको मिक्षुकान्तरं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नमिक्षुके' इति न्यायेनापि फलं त्यक्त्वा भावनायामेवान्विन्यन्तीति मीमांसका अपि

प्रभा

वत्त्वं स्पष्टमेवोपलभ्यते । एवञ्च वेदे रथन्तरयोन्युत्तरं बृहद्योनिः पठिता, तस्यां रथन्तरं न गीयते, किन्तुत्तरान्तर्य-पठितः ऋक्षेवेत्युक्तम् । ननु क्रियाशब्दः 'फले यौगिकः' 'भावनायां रुढः' इति निर्णयिते एषोक्ताधिकरणानुरोधेन क्रियापदेन भावनाया प्रहणमिति वस्तुं शक्यते, कर्माणि प्रत्यये फलपरत्वम्, करणे प्रत्यये भावनापरत्वमिति योगेनैव निर्बाहः । किञ्च फलत्वापि 'कर्मवत्कर्मणा' इति सूत्रे क्रियापदेन ग्रहणात्, साध्यत्वेन प्रतीयमान-त्वादत्वाद्वा सत्तादेरेव क्रियात्वोपपादनाच्च सर्वत्र क्रियापदेन फलस्य ग्रहणेऽपि बाधकाभाव इत्यत आह—

किञ्चेति—'तण्डुलं पचति' इत्यादौ तिङन्ते, कृदन्ते—'पाचकः' 'पकः' इत्यादौ क्रियायाः कर्तृकर्मणोर्विशेष-णीभूततया आह—क्वचिदिति । तथाभूतानि = क्रियायां विशेषणीभूतानि । गुणानाञ्चेति—अग्न्याधेये वारण-वैकङ्कतनामानि पात्राणि श्रूयन्ते । तानि यज्ञपात्राणि यज्ञावचरवचनात् तत्र संदिह्यते—पवमानेष्टेरङ्गानि दर्शपूर्णमाससर्वयज्ञाङ्गानि वा । तत्र वारणस्य होमार्थत्वं भूत्या न बोध्यते, इति प्रधानेऽग्न्याधेयेऽसम्भव-पदार्थः प्रधाने यो गुणीभूतस्तदङ्गं भवति । तथाच प्रधानेऽग्न्याधेयेऽस्तम्भवन्ति वारणपात्राणि अग्न्याधे-अङ्गभूता या पवमानेष्टिस्तदङ्गानि स्युरिति पूर्वपक्षे समाधीयते—यदि अग्न्याधेयाय पवमानेष्टिरङ्गभूता तद-तदङ्गानि वारणपात्राणि स्युः । तदेव तु न, अग्न्याधानमग्नेः संस्कारकमिति स्वयमेव होमात्मकयज्ञस्याङ्गम् एवञ्च 'गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्' गुणानाम् = विशेषणानाम्, परार्थत्वात् = अन्योप-कारकत्वात् समत्वात् = समानधर्मवत्त्वात् परस्परसम्बन्धः स्यात् = परस्परं सम्बन्धः = गुणगुणिभावो न स्यादिति न्यायेनाग्न्याधेयोऽङ्गम् पवमानेष्टिरङ्गम्, इति परस्परसङ्गाद्गीभावो न स्यादिति मीमांसकै-स्वीकृतम्, तथा प्रकृतेऽप्यनेनैव न्यायेन फलमपि भावनायामन्वितमिति भावनाङ्गभूते फले कारकाणामन्वयो न स्यात्, किन्तु प्रधानभूतायां भावनायामेवेत्याह—सर्वे सेवका इति—सेवका यथा राजोपकारकास्तथा फल-मपि भावनोपकारकम् । फले विशेष्यभूतभावनोपकारकत्वञ्च इतरभेदसाधकत्वरूपम् । कारकाणाञ्च भावना-निष्पादकत्वमेवेति तस्यामेव फलस्य कारकाणाञ्चान्वयः, नतु फले कारकाणामन्वयः, निराकाङ्क्षत्वात् । अत्र लोकाप्रसिद्धमपि दृष्टान्तमाह—नह्येति ।

दर्पणव्याख्या

तत्र रथन्तरयोनेः परतो बृहद्योनेः पठितत्वाद्ग्रन्थन्तरं तस्यां गेयम् ? उतोत्तरामन्धे, "न स्वा वां मन्थते" इत्यस्य पठितत्वात् तत्र गेयमिति संशयेऽविशेषादुभयत्रैव गेयमिति पूर्वपक्षे उत्तरामन्धे उत्तरामन्धस्य संज्ञारूपेण प्रसिद्धिः । बृहद्योनी तु तस्याः पूर्वग्रन्थारोहिकोत्तरत्वव्यवहारौगिकी सेतिसंज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्य प्रवृत्तिकत्वेन बलवत्त्वात् उत्तरामन्धसंज्ञेति—"न स्वा वा मन्थते" इत्यापृष्टये तद्व्यपमिति नवमे निर्णयितम्, तद्वत्तत्रापति भावः । नतु भावनायां क्रियापदस्य साङ्केतिकी शक्तिः, फले तु यौगिकः प्रयोग इत्यत्रैव न दृढतरं मानम्, येनोक्तप्रतिष्ठावतारः सम्भाव्यते, प्रायेण तस्य तु यौगिकत्वेनाऽप्युपपत्तेर आह—ऋक् श्रौतेः ।

ॐ तथाभूतानीति ॐ विशेषणानीत्यर्थः । कर्ताऽऽग्न्यातस्यै हत्विति भावः । ॐ गुणानामिति ॐ विशेषणानां परार्थत्वात् = अन्योपकारकत्वात् एव समत्वात् = समानधर्मवत्त्वात् परस्परं सम्बन्धो न भवेदिति न्यायार्थः । तथाच यथा कलरूपोपकारकत्वाद् विशेष्यभावनायामन्वयस्तथा कारकाणामपि साक्षात्परम्परया वा त्रैविद्यान्वयः, अन्वया कारकत्वस्यैव अनुपपत्तेः । नतु फले, निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । तदनुत्पारिलौकिकन्यायमप्युपपन्नत्वमिति 'नहि मिक्षुक' इत्यादि । अन्वयन्तीति—मीमांसकप्रसिद्धरूपम् । ॐ मीमांसका अपीति ॐ उक्तन्यायेन कारकप्रकारको

मन्वते । एवञ्च 'विशेष्यतया कारकादिप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्यभावनोपस्थितिर्हेतुः' इति कार्य-
कारणभावस्य क्लृप्तत्वात् । यत्रापि 'पक्ता' 'पाचकः' इत्यादौ भावना गुणभूता, तत्रापि क्लृप्तकार्य-
कारणभावानुरोधात् तस्यामेवान्वय इत्यवसीयते, इत्यादि भूषणे प्रपञ्चितम् । केचित्तु भूतले घटः,
देवदत्तो घटमित्यादावन्वयबोधाकाङ्क्षानिवृत्त्योरदर्शनाच्च तत्रातिरेकेण साधुत्वलाभ इत्याहुः ॥१७॥

प्रमा

मीमांसका इति—फलनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधप्रति आख्यातजन्यभावनो-
पस्थितेः कारणत्वमनेन न्यायेन तैः साधितमिति भावः । विशेष्यतया = विशेष्यतासम्बन्धेन । कारकादीति—
आदिना फल-कालयोः सम्प्रहः, तयोरपि धात्वर्थभावनायामेवान्वयात् । कार्यकारणभावस्य—कार्यम् = विशेष-
प्यतया कारकादिप्रकारकशाब्दबोधरूपम्, कारणम् = धात्वर्थभावनायामपि परोपस्थितिरूपं तत्त्वमित्यर्थः । ननु
कृत्यले—'पक्ता' 'पकः' इत्यादौ विहित्यनुकूलव्यापाराश्रयः, व्यापारजन्यफलाश्रयः, इति प्रमेण बोधाद्
भावनाया अपि कार्यकर्मादौ विशेषणत्वात् 'गुणानाञ्च' इति न्यायेन भावनायामपि कारकान्ययो न स्यादि-
त्याह—यत्रापीति । अनुरोधादिति—कार्यकारणभावान्तररूपने गौरवादिति भावः । अत एव 'नहि भिद्युः
भिक्षुकान्तरम्' इति लौकिकन्याये 'सत्यन्यस्मिन्' इत्युक्तम् । कृतकार्येति—विशेष्यतासम्बन्धेन कारकादिप्रका-
रकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति भावनात्वसमानाधिकरणविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितिः कारणमिति मिद्वकार्य-
कारणभावादित्यर्थः । तस्यामेव = भावनायामेव । अथस्योपते = निश्चीयते । प्रपञ्चितमिति—फलाने न
गरकाणामन्वयः, किन्तु भावनायामेवेति मीमांसकसम्मतत्वादित्यर्थः । अन्यथा तन्मते 'मोमेन यत्नेन'
त्यादौ कारणस्य फलरूपयागस्य भावनायामनन्वयापत्तेः, फलांशस्यार्यातात्पर्यभावनां प्रति करणनेनान्वये पठे
प कारकान्वये चाज्ञपेयाधिकरणभङ्गापत्तेश्च । तस्मात् 'पाकः' इत्यादौ ओदनादिकारकान्वयमित्येव भावनाया
धात्वर्थत्वमावश्यकमिति भावः ॥

कारकाणां भावनायामन्वये प्रकारान्तरमाह—केचित्स्थिति—अन्ये धेयान्तराण्यित्यर्थः । अन्यपयो-
षेति—अन्वयबोधस्य, आकाङ्क्षानिवृत्तेश्चादर्शनादित्यर्थः । क्रियावाचकपदाकाङ्क्षामन्वयेन निराकाङ्खबोधादर्श-
नादिति भावः । तद्व्यतिरेकेण—क्रियावाचकपदाभावेन । साधुत्वेति—'सर्वं हि वाच्यं क्रियया परि-
समाप्यते' इति न्यायात् 'निराकाङ्क्षान्वयबोधघटनश्रवणे घट इति, 'देवदत्तः' 'घटम्' इत्यादावपि 'एच्छविवि-
इत्यनेन भूतलनिरूपिताधेयतावान् एतद्व्यतिरेकेण घट इति, 'देवदत्तः' 'घटम्' इत्यादावपि 'एच्छविवि-
शिष्टो देवदत्तः' 'घटनिष्ठं कर्मत्वम्' इति च बोधदर्शनादिदममङ्गतमिति अपान्तम्, तथापि निराकाङ्खबोधामिद्वेः । तत्र
आहुतिरिति—अनेनाकृषिः सूचिता । तथाहि—साधुत्वं हि व्याकरणव्यङ्ग्यो जातिविशेषः । तत्र
क्रियावाचकपदाभावेऽपि 'अग्ने तेजविवन्' इत्यादावस्त्येव । अत एव 'गाम्' इत्युक्ते 'कर्म निदिष्टम्, कर्ता
क्रिया चानिदिष्टे' इति भाष्यं सङ्गच्छते ॥ १७ ॥

दर्पणव्याख्या

प्रत्याख्यातजन्यभावनोपस्थितहेतुतायास्तैः क्लृप्तव्यतिरिति भावः ॥ कारकादीत्यादिना सहाकार्यकारणविद्वेः । हेतुजन्यतेन हे-
तुजापर्यकर्तरी विशेषणोभूतैत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तन्यायस्य तत्रामन्वयो दक्षितः । हेतुतायानेवेति हेतुत्वरूपभावनाया-
मेवेत्यर्थः । हेतु प्रपञ्चितमिति हेतुत्वमेव न कारकाणामन्वयः, कर्मत्वमेव न स्यात्साधुत्वत्वात्, अन्यथा कारकादि-
तस्य कारकत्वसम्बन्धेन यागरूपकस्य कारणतया क्रियायामनन्वयाऽप्युपस्थितिर्हि तत्रोपपन्नः ।
हेतुदर्शनादिति हेतुत्वं हि वाच्यं क्रियापरिसमाप्यते' इति न्यायेन तत्रानिदानादिद्विक्रियामन्वयेनान्वय-
बोध-निराकाङ्खत्वकोरदर्शनादित्यर्थः । तत्र 'वेद्यः सुन्दरः' इति क्रियायाकाङ्क्षकारकस्यापुनरावृत्तिः । फलांशान्वयत्वमेतौ-
पपत्तौ भावनावाचकत्वात्तत्रोपस्थितस्य 'आहुः' इत्यनेन सूच्यते ॥ १७ ॥

स्वयमुपपत्तिमाह—यदि पक्षेऽपि वत्यर्थः कारकञ्च नजादिषु ।

अन्वेति त्यज्यतां तर्हि चतुर्थ्याः सृष्टिकल्पना ॥ १८॥

‘पर्वतो वह्निमान्, धूमात्, महानसवत्’, भूतले न घटः, ‘भूतले घटः’ इत्यादिपदात् । एवमादिभ्रनुशासनविरोधेऽपि यदि साधुत्वमन्वयबोधश्चाभ्युपेयते तर्हि चतुर्थ्याः सृष्टिकल्पनाऽपि

प्रभा

स्वयमिति—कारिकाकृतेत्यर्थः । आत्मना कल्पितामुपपत्तिमाहेत्यर्थः । एतेन स्वयमित्यस्य ‘आत्मना’ इत्यर्थकत्वेन ‘स्वयमाह’ इत्यसङ्गतमित्यपास्तम्, आत्मपदार्थस्य कल्पितक्रियायामन्वयात् । यद्वा—‘प्रकृत्या’ दिभ्यः’ इत्यभेदे तृतीया, आत्माभिन्नो ग्रन्थकार आह इत्यर्थः । उपपत्तिम् = क्रियायामन्वये बाधकप्रदर्शनरूपाम् ।

यत्तु, केनचिन्नैयायिकेनोक्तम् ‘भूतले न घटः’ इत्यनेन ‘भूतलनिरूपिताधेयत्वाभाववान् घटः’ इति बोधान्न क्रियाध्याहारोपेक्षा, एवम् ‘पर्वतो वह्निमान् धूमात्, महानसवत्’ इति वेदान्तिकृतन्यायप्रयोगे प्रतिज्ञायां क्रियापदप्रयोगो वृथेति च तद्दूषयन्नाह—यदि पक्ष इति—पक्षे = पर्वतादी, चत्यर्थः = सादृश्यम्, यदि सादृश्यमनुयोगितामन्वयेन पक्षे ‘महानसप्रतियोगिकसादृश्यवान् पर्वतः’ इत्येवंरूपेणान्वेतीत्यर्थः । वैयाकरणमते तु—महानसपदम्—महानसवृत्तिवह्निकृत्कसत्तापरम्, पर्वतपदञ्च पर्वतवृत्तिवह्निकृत्क सत्तापरम्, अतीत्यध्याह्रियते । तथाच महानसवृत्तिवह्निकृत्कसत्तासादृशी पर्वतवृत्तिवह्निकृत्का सत्तेति बोधः, इति वत्यर्थ—सादृश्यस्य सत्तारूपक्रियायामन्वयः । आदिपदादिति—वारिषास्य ‘नजादिषु’ इति पदपठ्वादिपदान् ‘भूतले न घटः’ ‘भूतले घटः’ इत्यादि गृह्यते इत्यर्थः । अत्रापि सतन्वयार्थध्वनयत्वेन, नञर्थस्य च सत्तारूपक्रियायामेवान्वयः । एवमादिषु—‘भूतले न घटः’ इत्यादिपूर्वोक्तविधेःप्येत्यर्थः । अनुशासनविरोधेऽपि—शास्त्रविरोधेऽपि उक्ताष्टकस्य, वत्यर्थस्य च क्रियायामेवान्वय इति शास्त्रेन धितार्थविरोधेऽपीति यावत् । अन्यपदेति—शास्त्रबोधितान्वयातिरिक्तान्वयश्चेत्यर्थः । चतुर्थ्याः = ‘पुण्यपिपयिणीन्छा’ इत्यर्थे चतुर्थ्यां धृतायां ‘सृष्टयति’ इतिपदमेवाध्याह्रियते, ननु पदान्तरमिति कल्पना त्यज्यताम्, ‘सृष्टेरीप्सितः’ इति सृष्टिविरोधस्य त्यज्यते-ऽकिञ्चित्करत्वादिति भावः ।

दर्पणव्याख्या

ॐ उपपत्तिमिति ॐ उक्ताष्टकस्य भावनायामन्वये तापशोपन्यामरूपां तामुपानयन्ते बाधशोपन्यामरूपां तामार्ह-
त्यर्थः । ‘स्वयमुपपत्तिम्’ इति वाटे ‘स्वयम्’ इत्यनेन स्वयमागमुपशोपनात्प्रत्यये गृह्यते । ननु स्वयमेतान्तादीनां क्रियास्य एव
तापुषे, पर्वतो वह्निमान् महानसवत्तयादीं वयर्थमात्तदवयवकं पर्वतोऽन्वयः ? कथं वा भूतले न घट इत्यस्य सादृश्यंभूतला-
धेयत्वस्य नञर्थोऽभावे इत्यस्य आह मूले ॐ यदि पक्षेऽपीति ॐ पक्षे = प्रतिज्ञावाच्यन्यबोधविरोधे सत्सिद्धसादृश्ये
धर्मिणि पर्यतादायिनि यावत् ॐ पारपरम् ॐ अधिपरणादि । ॐ नजादिषु ॐ नञर्थोभावे, इतरनामार्थे चेत्यर्थः । तदेव
विनादयति माते—ॐ पर्वतो वह्निमानित्यादिना ॐ ॐ आदिपदादिति ॐ नजादिष्व्यादिपदादिपदार्थः । तदेव
विश्रुतेति ॐ एवमादिरिचित्येति ॐ भूतले न घट इत्यादादिपदार्थः ।

ॐ अन्ययत्वेति ॐ महानसपदनाः पर्वतः, भूतलवृत्तिव्यापारवान् घटः, भूतलवृत्तिपदभावे इति वा बोधार्थेऽर्थः ।
तेन तुल्यमित्यनुशासनमेव त्रिपदागताऽपवोधन एव बोधः, ‘कारके’ इत्यपिष्टम्, साम्प्रतिपदमेव चतुर्थागतेन त्रिपदास्य
एव गतापद्य तापुषोऽपनापुषम् ॐ यदीति ॐ । ॐ चतुर्थ्या इति ॐ पुण्यस्य इत्यस्य “सृष्टेरीप्सित” (पा० सू०
१ । ४ । ३३) इति निहितसमुच्चयः सृष्टयत्युत्तमार्थे एव वार्थोऽप्यवबोधोऽप्यस्य, न पदान्तरान्ते, अत्राहने वा, तर्पणं
सायनविरोधोऽपि इति तद्विद्वान् १८-व्याख्यास्यर्थः ।

त्यज्यतामित्यर्थः । अनुशासनानुरोधतौल्ये अर्द्धजरतीयमपुक्तमिति भावः ॥ १८ ॥
एवं कर्त्रादौ विहितानामिन्यादीनां क्रिययैवान्वय इत्याह—

प्रभा

चतुर्थ्या इति—हेतौ पञ्चमी । विषयतासम्बन्धावच्छिन्नेच्छानुकूलमनःसंयोगादिरूपो व्यापारः, सम-
वायसम्बन्धावच्छिन्नेच्छानुकूलेच्छासमानाधिकरणमनःसंयोगादिरूपो व्यापारश्च सृष्टेरर्थः । आद्यार्थ—विष-
यतारूपफलतावच्छेदकसम्बन्धेनेच्छारूपफलाश्रयत्वात् पुष्पाणां कर्मत्वम् । द्वितीयार्थ—फलतावच्छेदकसमवाय-
सम्बन्धेन पुष्पाणां फलाश्रयत्वाभावात् कर्मत्वाप्राप्त्या शेषपुष्पाणां प्राप्तायां सम्प्रदानत्वविधानम् । अनुशासनेति—
'सृष्टेरीप्सितः' इति शास्त्रानुरोधेन तथा कल्प्यते इति चेत्तर्हि अन्यत्रापि शास्त्रानुरोधलागोऽनुचित इति भावः ।
अर्धजरतीयमिति—जरत्या अर्धम् अर्धजरती, तत्सदृशम् अर्धजरतीयम् । 'समासाद्य तद्विषयात्'
इतीवार्थे छः । यद्वा गद्वादिवाद् भवार्थे छः । भाष्यसम्मतोऽप्ययं न्यायः । तथाहि—'अणिमोः' (पा० सू०
४।१।७८) इति सूत्रे भाष्ये "व्यङ्गः प्रत्ययत्वम्, आदेशत्वं वा इति विकल्प्य प्रत्ययत्वेऽनुबन्धाकरणत्वं समर्थम्,
आदेशत्वेऽप्यनुबन्धो न वर्तव्यः, इत्याश्रित्य इवो यादेशे 'यद्वाच्चाप्' इति चापोऽभावे 'वाराहा' इत्यत्र
'स्त्रित्यादिर्नित्यम्' इति प्राप्ताशुदात्तत्वाभावाय इत्संज्ञामदृत्वैवादेश इत्युक्तम् । ततः प्रत्ययत्ववादिनाऽऽदेशत्ये
स्वरसिद्धावपि वृद्धिर्न स्यादित्यर्धजरतीयत्व स्यात्" इति दूषणमुक्तम् । प्रत्ययत्वाभिप्रायेण 'नेचदानीमर्धजर-
तीयं लभ्यम्, वृद्धिर्मम भविष्यति स्वरो नेति, तद्यथा अर्धं जरत्या कामयन्तेऽर्धन्नेति, इति प्रत्ययत्वपक्षे
तीर्थं लभ्यम्, वृद्धिर्मम भविष्यति स्वरो नेति, तद्यथा अर्धं जरत्या कामयन्तेऽर्धन्नेति, इति प्रत्ययत्वपक्षे
कैयटस्य 'कामिनः' इति शेषः । तथाऽन्यत्रापि 'न जानीमो विषयसन्धायामिवान्तरालेऽवस्थानेऽर्धजरतीय-
कौशलम्' (वृह० उप० भा०) । अत्रानन्दगिरिः—'यथा न जागर्ति, न स्वपिति... इति अन्तरालेऽवस्थानेऽर्धजरतीय-
यथा चार्थं बुबुधुः पाकाय, अर्धञ्च प्रसवाय' इति कौशलत्रोपलभ्यते' इति । अर्धजरतीसदृशं शास्त्रस्य
त्यागोपादानम्, तत्सदृशञ्चैचित्यानीचित्यम् ।

एकं सादृश्यं समासार्थः, द्वितीयञ्चेवार्धः । एवञ्च 'भूतले न घटः' इत्यादौ स्वसिद्धान्तानुसारेणान्वय-
बोधोत्पत्तये 'अरित' इत्यादिपदमध्याहार्यम् । 'पर्वतो वह्निमान् धूमात् महानसवत्' इत्यादावपि चत्यर्थसादृ-
श्यस्य क्रियायामन्वयाय 'भवितुमर्हति' इति योजनीयम् । तत्रार्हणक्रियायां चत्यर्थसादृश्यस्यान्वयः, 'तेन तुल्यं
क्रिया चेत्' इत्यनुशासनानुरोधात्, वतिप्रकृतिमहानसादिशब्दानां महानसवत्कर्मभवे लक्षणा, 'तेन तुल्यम्'
इति शास्त्रानुरोधेन क्रिययोरेव सादृश्ये वतेर्विधानात् । 'महानसवत्' इत्यत्र 'तत्र तत्वेव' इति चतिन्तु न,
'महानसवत् पर्वते' पर्वतस्य वा इत्यापत्तेः ॥ १८ ॥

कर्त्रादायिति—आदिना भावार्थस्य संग्रहः । इत्यादीनामिति—आदिना क्त्रातुमुभादीनां संग्रहः ।
तत्र कर्त्रादिकारकाणां क्रियायामेवान्वय इत्यत्र प्रमाणान्युक्तानि । क्त्रार्थस्य क्रियान्वये प्रमाणन्तु 'समानकर्तृ-
कयोः पूर्वकाले' इति, 'सुमुण्डुलौ क्रियायां क्रियायांयाम्' इति च सूत्रे एव । ननु 'कृतपूर्वी कृतम्' इत्यत्र
दर्पणव्याख्या

ॐ अर्द्धजरतीयमिति ॐ इदमर्थं, गद्वादिवाच्यः । क्वचिदनुशासनानुरोधः, क्वचिन्नोत्पन्नजरतीमनमित्यर्थः ।
तथाच स्वीयसिद्धान्तप्रत्युतिरूपवाच्यभवाऽऽश्रयि पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हतीत्येव प्रतिशास्त्रीयप्रयोगा, ननु क्रियावाचक-
पदस्य नोक्तमिदमेव स्थितिः । 'भूतले न घटः' इत्यादौ यद् वक्तव्यं तत्तूक्तम् । वक्ष्यते चाधिकमिति भावः ॥ १८ ॥
कृतपूर्वीत्यत्र भावविहितकने सिद्धाऽप्युत्पादो भाव उच्यते । तद्विरोधो च प्रकृत्यर्थस्येति यावन्मूलमवतारयति—
ॐ एवमित्यादिना ॐ कर्त्रादाविवान्तरा भावपरिग्रहः, इत्यादीनामित्यादिना क्त्रा-सुमुभादीनाम् ।

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।

क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥ १९ ॥

न विविच्य ग्रहः = ग्रहणं यस्याः सा अविग्रहा = गुणीभूतेति यावत् । यथाच 'ग्रामं गतः' इत्यत्र क्रप्रत्ययार्थगुणीभूतापि क्रिया ग्रामादिकर्मभिः सम्बध्यते, तथा 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यत्रापि गुणभूता इत्यादिभिरित्यर्थः ।

प्रभा

भाष्यप्रामाण्यात् पूर्वं कर्मणोऽविवक्षया भाष्ये के पश्चात्कर्मणो विवक्षा, कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहः । 'पूर्वादिनिः' इत्यतः पूर्वादित्यनुवृत्तेः 'सपूर्वाव' इत्यनेन कर्तरि इनिः । यद्वा 'नपुंसके भावे क्' इत्यनेनेवाकर्मकत्वाद् भावे क् ।

ननु 'कृतपूर्वी' इत्यत्र कार्यस्य भावस्य सिद्धावस्थापन्नस्य धात्वर्थो भावो विशेषणम् इति गुणीभूतक्रियायां कथं कर्मणोऽन्वय इत्याशङ्कान् निराकुर्वन्नाह—अविग्रहेति । विविच्येति—पृथग्भूतेत्यर्थः, इतराविशेषणत्वेनेति यावत् । ग्रहणम् = ज्ञानम् । गुणीभूतेति—क्रप्रत्ययार्थकर्त्रादी विशेषणभूतेत्यर्थः । गुणभूतेति—सिद्धावस्थापन्नकार्यभावं प्रति विशेषणभूतेत्यर्थः । इत्यादिभिरिति—इत्याद्यर्थकर्त्रादिभिरित्यर्थः । यद्वा, कर्मणोऽविवक्षया भावे विहितस्य कस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगस्यादृष्टतया धात्वर्थानुवादकत्वमेवेति कार्यं गुणीभूतत्वाभावेऽपि इत्याद्यर्थकर्त्रादी गुणीभूतत्वमेवेति गुणीभूतत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यं बोध्यम् । नन्वेवमपि दृष्टान्ते गुणीभूतक्रियायां विशेषणतया कर्मणोऽन्वयः, इत्याद्यर्थकर्त्रादेस्तु न गुणीभूतक्रियायामन्वय इति चेन्न, विरोध्यत्वविशेषणत्वकृतभेदेऽपि परान्वयित्वमात्रेण दृष्टान्ततयोपादानात् । एकत्वविशिष्टकटाभिन्नाश्रयिका या उत्पत्तिस्तदनुकूलव्यापाराश्रयान्भिन्नो देवदत्तादिरिति 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यनेन बोधः ।

दर्पणव्याख्या

ॐ सम्बध्यते इति ॐ कारकप्रकारकबोध प्रति विशेष्यतया धातुजन्यभावनोपस्थितेहेतुतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति भावः ।

ॐ कृतपूर्वी कटमिति ॐ नन्वत्र कर्मणि क्ते क्त्वाद्वादनभिहित्वाधिकारीयद्वितीयाऽनुपपत्तिः, भावे षत्सु सकर्मकाद्गगनकुसुमायमान एव, तयोरेवेति नियमात् । अत एव नपुंसके भावेऽपि न सः । तथाच कथमुक्तदार्ष्टान्तिकत्वाव्योपपत्तिरिति चेन्नानु.—कर्मणो विशेषरूपेण प्रागविवक्षया अकर्मकत्वाद्भावे प्रत्यये तदन्तस्य पूर्वशब्देन समाने 'सपूर्वाव' इतीनिः, पश्चात् कर्मणो विशेषरूपस्य विवक्षया तत्र द्वितीयेति । इदञ्च 'कर्तृकर्मणोः हृत्' (पा० सू० २।३।१५) इति भाष्ये स्पष्टम् । ईदृशविवक्षाऽविवक्षे च तन्नाप्यप्रामाण्यात् कृतपूर्वीत्यादिनिपये एव, नान्यविषये इति बोध्यम् ।

ॐ इत्यादिभिरिति ॐ तदर्थकर्त्रादिभिरित्यर्थः । पस्तुतस्य दार्ष्टान्तिके स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थेऽन्वयिन्मू षा गुणीभूता क्रिया कटादिकर्मादिभिरिति व्याख्येयम् । नातः कृतपूर्वीति प्रयोगघटकेन्यर्थकर्तृविशेष्यत्वेन प्रकृतार्थसङ्गतिः, पूर्वकालिकक्रियाकर्त्तृति ततो बोधेन तादृशक्रियाया इत्यर्थकर्त्तृति गुणत्वात् । नाप्यय भावाधिकारीयः, स्वातन्त्र्येणाप्रयोगात् । नच 'पूर्वं कृतमनेन' इति विग्रहात् धात्वर्थक्रियाविशेष्यक एव ततो बोधः, तथा एति तस्यां अविग्रहत्वाभावेन मूलविरोधप्रसङ्गात् । धात्वर्थानुवादकप्रत्ययान्ते प्रत्ययार्थाविशेषणभूतधात्वर्थक्रियाया एव प्रतीत्या तद्विहितप्रत्ययार्थकर्तृविशेष्यताया पूर्वापित्यात्, अन्वया 'पचतिरूपम्' इतिवत् नपुंसकत्वापत्तेश्च । अत एव भोक्तुं गतमेतेत्यादिप्रयोगोपपत्तिः, भावानधिकारीयभावविहितप्रत्ययस्य धात्वर्थानुवादकत्वेन तत् प्रकृत्यर्थक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावात्, अगुणात्वाच्च । एवम् 'अस्ययदृते भावे' इत्युक्ते 'पाकः' इत्यादिप्रयोगस्यधर्मात्समुच्चार्थे वैलक्षण्यानुभवत् तदुपादीनामपि साध्यमात्रस्वभावभावात्कथमित्यन्यत्र विस्तरः ।

धात्वर्थनिर्णयः

नच वृत्तिमात्रे समुदायशक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् तत्रान्तर्गता भावना पदार्थकदेश इति कथं
तत्रान्वय इति वाच्यम्, नित्यसापेक्षेष्वेकदेशेऽपि 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्,' 'चैत्रस्य नप्ता'

प्रभा

वक्ष्यमाणेति—'समासे खलु मित्रैव शक्तिः पद्मजशब्दवत्' इत्यादिनेत्यादि ।
पदार्थकदेश इति—पदार्थकदेशत्वञ्च—पदजन्योपस्थितीयप्रकारताश्रयत्यम्, तथाच 'पदार्थं पदार्थे-
नान्वेति नतु पदार्थकदेशेन' इति न्यायविरोधात् पदार्थकदेशे न पदार्थान्तरस्यान्वय' ।
एवञ्च 'यत्किञ्चिन्निरूपकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधमग्रति सुरयविशेष्यतासम्बन्धेन
शक्तिज्ञानजन्योपस्थिति कारणम्' इति कार्यकारणभाष एषान न्याये वीज बोध्यम् । कथामिति—'गत' ।
इत्यादी कृद्बृत्तिसत्त्वेन गमनकर्तृरूपगतपदार्थकदेशशक्त्याया कर्मान्वयासम्भवाद् दृष्टान्तासिद्धिरिति भाव ।
नच 'पदार्थं पदार्थेनान्वेति नतु पदार्थकदेशेन' इति न्यायस्वीकारे फलाभाष, नित्यपदार्थस्य गौत्वे, पशुत्वे
पान्थयाभिप्रायेण 'गौर्नित्या' इत्यादे पशुभेदस्य पशुत्वेऽन्वयतात्पर्येण 'पशुरपशु' इत्यादेश्य कारणरूप-
फलसत्त्वात् ।

नित्यसापेक्षेष्विति—नित्यसापेक्षत्वञ्च—स्वनिरूपकाकाङ्क्षाव्याप्यज्ञानविषयत्वम् । स्वम् = नित्यसाकाङ्क्षत्वेन
जिपुक्षितम् । एवञ्च यत्र यत्र गुरुत्वज्ञान तत्र तत्र गुरुत्वस्य निरूपक किमित्याकाङ्क्षाया सत्त्वेन आकाङ्क्षाया
व्यापकत्वम्, गुरुत्वज्ञानस्य च व्याप्यत्वमिति व्याप्यज्ञानविषयत्व गुरुत्वे इति गुरुत्व नित्यसाकाङ्क्षम् ।
देवदत्तस्येति—निरूपितत्व पठ्यर्थ, तेनैव सम्बन्धेन गुरुपदार्थकदेशगुरुत्वे देवदत्तपदार्थरूपनिरूपकस्यान्वय ।
नप्तेति—'जन्यजन्य गुमान् नप्ता', तदेव देवदत्तज्ञानजन्यताया चैत्रस्य निरूपितत्वरूपपठ्यर्थसम्बन्धेनान्वय ।
तथाच देवदत्तनिरूपितगुरुत्ववत् कुलमिति, चैत्रनिरूपितजन्यतावज्जन्य पुमानिति च बोध । नित्यसापेक्षस्थले
हि पक्षद्वयी, चैत्रस्य गुरुकुलम्' इत्यादी विशेषणीभूतचैत्रादेर्गुर्वादिद्वारक'स्वनिरूपितगुरुत्ववदुत्पाद्यत्व'सम्बन्धेन
कुलादिरूपविशेष्ये एनान्वय इत्येक पक्ष ।

दर्पणन्यास्या

ॐ वृत्तिमात्रे इति ॐ मात्रपद हृत्सार्थकम् । ॐ वक्ष्यमाणत्वादिति ॐ 'समासे खलु मित्रैव' इत्यनेन
इत्यादि, तत्र समासपदस्य वृत्तिसामान्यपरत्वेन व्याख्यासमानत्वादिति भाव । ॐ कथामिति ॐ गत इत्यादी कृद्बृत्ति
सत्त्वेन गमनकर्तृरूपगतपदार्थकदेशभावनाया कर्मान्वयासम्भवाद् दृष्टान्तासिद्धिरिति भाव । नित्यसापेक्षस्थले हि
पक्षद्वयम्—चैत्रस्य गुरुकुलमित्यत्र विशेषणत्व चैत्रादेर्गुर्वादिद्वारकसम्बन्धेन कुलादिरूपविशेष्य एनान्वय इति तत्रैक पक्ष ।
एव चोक्तो हरिणा—

समुदायेन सम्बन्धो येषा गुरुकुलादिना ।

सष्टयावयववैस्ते तु ज्यन्ते तद्गता सह ॥ इति ।

उक्तस्थले समुदायनिरूपितसम्बन्धे पृष्टी अचयवह्नारवञ्च समुदायेन सम्बन्ध इति भागध्याद् अवयवमपीति विदोपः
रुद्रानतीति तदर्थ । अपरस्तु गुर्वादिनिरूपितसम्बन्धे एव देवदत्तस्येति पृष्टी तत्रैव तदन्वय । उक्तञ्च—
स बन्धिसत्त्वे सापेक्षो नित्य सर्वं समस्यते ।
वाक्यवत् सा रूपपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥ इति ॥

नित्यमिति—सापेक्षपदाऽर्थावयवि, हि = यतो देवदत्तस्य गुरो कुलमिच्छादिभ्यस्ते वा व्यपेक्षा सा समासेऽपि न
हीयत इति कारिका । पदार्थं पदार्थान्त्वेष्वेताति व्युत्पत्तिरसु नियसपेक्षानिरिचविषयेति तत्राव । तत्रान्तिम पक्षम्
मित्येव समापत्ते—ॐ नित्यसापेक्षेष्विति ॐ

इत्यादाविवाङ्मयाभ्युपगमात् । एवं भोक्तुं पाकः, भुक्त्वा पाक इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

प्रभा

तदुक्तं हरिणा—

‘समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।
संस्पृश्यावयवोस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह’ ॥ इति ।

उक्तस्थले समुदायनिरूपितसम्बन्धे पृष्ठी । अवयवद्वारकश्च समुदायेन सम्बन्ध इति सामर्थ्यादवयवमपि विशेषणं स्पृशतीति तदर्थः । अपरस्तु पक्षः—गुरुत्वादिनिरूपितसम्बन्ध एव पठ्यर्थ इति गुरुत्ये एव देवदत्तादेरन्वय इति । उक्तञ्च—

‘सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।
वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥’ इति ।

देवदत्तस्य गुरोः कुलम् इति वाक्ये या व्यपेक्षा सा समासेऽपि न हीयते इति कारिकार्थः । तत्रान्तिमपक्षमभिप्रेत्य समाधत्ते—नित्यसापेक्षेऽपि—तथाच गुरुत्वादेर्नियतान्वनिरूपितत्वेन तदुपस्थितौ नियमेन जायमानाया निरूपकाकाङ्क्षाया निवृत्तये देवदत्तादिपदार्थान्वयवत् प्रकृतेऽपि गमनरूपसाध्यस्य साधकं किमित्याकाङ्क्षानिवृत्तये ग्रामादिरूपकर्मादिकारकान्वयस्यावश्यकत्वात् दृष्टान्तासङ्गतिरिति भावः । इत्यादायिवेति—आदिना पदान्वयः, घटादृश्यक, इत्यादेः संग्रहः । अत्र भेदे पृथक्त्वे चैरुद्देशे पञ्चम्यर्थावधित्वस्यान्वयः । विशेष्ये एव एकदेशघटितपरम्परासम्बन्धेनान्वय इति पक्षे तु “भावनायामेवान्वयः” इत्यस्य भावनायामेव साक्षात्सम्बन्ध इत्यर्थः । एयञ्च भावनाघटितसम्बन्धं विना अन्यत्रान्वय एव तादृशनियमेन व्याधत्त इति भावः । कारिकायां ‘गतादिस्था’ इत्येतद्व्यपक्यादिपदप्राप्तमाह—भोक्तुमिति—अत्र घञर्थभावनायां विशेषणीभूतसाध्यवस्वरूपपचिभावनायामेव तुमुन्कार्थभावनयोरन्वय इति भावः । अत्र भाष्यप्रदीपोद्योतकाराः—‘एकस्य सकृच्च’ (पा० सू० ५।४।१९) इति सूत्रभाष्यात् ‘भोक्तुं पाकः’ इत्यादेरसाधुत्वं लभ्यते । तथाहि—“अधातु-

दर्पणव्याख्या

तथाच गुरुत्वादेर्नियतान्वनिरूपत्वेन तदुपस्थितौ नियमेन जायमानाया निरूपकाकाङ्क्षाया निवृत्तये देवदत्तादिपदार्थान्वयवत् प्रकृतेऽपि किं साधकं गमनरूपसाध्यमिति साधनाकाङ्क्षानिवृत्तये ग्रामादिरूपकर्माकारकान्वयस्याऽऽवयवत्वात्प्रकृतान्तासङ्गतितिरिति भावः । आदिना ‘दरः शातितप्रः’ इत्यादेः सकृद्वहः । अन्तरङ्गिकास्थादिः इमात् एष्यति—३. एयं भोक्तुं पाक इत्यादायिविति ३ अथाऽस्यादिपदप्राप्तम्—३ भुक्त्वा पाक इति ३ घञर्थभावगुणभूतायां पर्यर्थत्रियायां तुमुप्राप्त्यन्तार्थभोजनदित्रियान्वय इति बोध्यमित्यर्थः । घञाद्यन्तमयोगस्येन प्रकृतिप्रत्ययान्याममावयवभावसा विशेष्यविशेषणमावापञ्चान्तिमपि त्रियान्वय इति बोध्यमित्यर्थः । तत्र प्रायसार्थत्वेन घञाद्यन्तत्रियायाः प्राधान्यम् । अत एव प्रकृत्यर्थमाप्यमात्रस्वभावां तामादायकारकान्वयोपपत्तिः, उक्तपक्षान्तिमपि योवत्त्वेन तुल्य समवेऽपि ‘वारयो गतः’ इत्यादीनामन्तिभानमेवेति भावः ।

नत्यान्तु—तुमुन्कारिणाद्ये त्रियार्थायां त्रियायामित्युक्त्या प्रत्यागत्या त्रिययोरेकजान्तिव्यप्यभेन स्ववाचकप्रकृतिप्रत्ययार्थं प्रत्यगुर्गभूतायाः साध्यमात्रस्वभावाया एव त्रियायामित्यनेन प्रदशान्तिं गतम्, भोक्तुं पाक इत्यन्तये, तत्रैवत्रापि त्रिययोः साध्यमात्रस्वभावाभावात्, प्रकृतिप्रत्ययार्थोन्त्ययोर्विन्त्यविशेषणमावापञ्चान्तिमपि त्रियान्वय इति बोध्यमित्यर्थः । तत्र त्रियायामप्यन्तये तत्र त्रियायामप्यन्तये तत्र त्रियायामप्यन्तये तत्र त्रियायामप्यन्तये ।

नत्यान्तु—तुमुन्कारिणाद्ये त्रियार्थायां त्रियायामित्युक्त्या प्रत्यागत्या त्रिययोरेकजान्तिव्यप्यभेन स्ववाचकप्रकृतिप्रत्ययार्थं प्रत्यगुर्गभूतायाः साध्यमात्रस्वभावाया एव त्रियायामित्यनेन प्रदशान्तिं गतम्, भोक्तुं पाक इत्यन्तये, तत्रैवत्रापि त्रिययोः साध्यमात्रस्वभावाभावात्, प्रकृतिप्रत्ययार्थोन्त्ययोर्विन्त्यविशेषणमावापञ्चान्तिमपि त्रियान्वय इति बोध्यमित्यर्थः । तत्र त्रियायामप्यन्तये तत्र त्रियायामप्यन्तये तत्र त्रियायामप्यन्तये तत्र त्रियायामप्यन्तये ।

अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते—

कृत्वोऽर्थाः क्त्वातुमुन्वत्स्युरिति चेत् सन्ति हि क्वचित् ।
अतिप्रसङ्गो नोद्ग्राव्योऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥ २० ॥

‘भोक्तुं पाकः’ भुक्त्वा पाक इत्यादौ, “तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्” (पा० सू० ३।३।१०) “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” (पा० सू० ३।४।२१) इति क्रियावाचकोपपदे क्रिययोः पूर्वोत्तरकाले विधीयमाना अपि तुमुन्नादयो गुणभूतां तामादाय यथा जायन्ते, तथा कृत्वोऽर्था अपि स्युः । ‘एकः पाकः’ इत्यत्र, “एकस्य सकृच्च” (पा० सू० ५।४।१९) द्वौ पाकौ, त्रयः, चत्वार इत्यत्र “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” (पा० सू० ५।४।१८) । ‘पञ्च’ इत्यत्र कृत्वसुच् स्यात् । तथाच ‘सकृत् पाकः’ द्वित्रिधत्तुः पाका इत्याद्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिः, “द्विर्वचनम्” इत्यादिदर्शनात् ।

प्रभा

वर्तमानेऽपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति । ‘एकः पाकः’ इति पूर्वयोश्चापि योग्योः कस्मान्न भवति ‘द्वौ पाकौ’ ‘त्रयः पाकाः’ ‘चत्वारः पाकाः’ ‘पञ्च पाकाः’ ‘दश पाकाः’ इति । नैतद्विक्रियागणनम्, किन्तु हिं द्रव्यगणनमेतत् । एतेन भावघबन्तपाकादिसमभिव्याहारे कृत्वोऽर्थानामसाधुत्वं स्पष्टमेव लभ्यते । ‘तुमुन्वुलौ’ इति सूत्रे ‘क्रियार्थायाम्’ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेनैव तत्कलक्रियाया लाभे क्रियाग्रहणसामर्थ्यात् प्रत्यासत्त्या च प्रत्ययार्थविज्ञेपणतानापञ्चसाध्यत्वमात्रापन्नक्रियावाचकपदोपपदे एव तुमुन्नादिविधानात् ‘पाकः’ इत्यत्र साध्यक्रियाया गुणोभूतत्वान्न तुमुन्नादिरित्याहुः ॥ १९ ॥

ननु गुणीभूतक्रियाऽन्वयेऽपि यदि तुमुन्नादीनां साधुत्वं तदा ‘सकृत्पाकः’ ‘द्विः पाकाः’ इत्याद्यापि स्यादित्याशङ्कयेष्टापत्त्या परिहरन्नाह—एकः पाक इति । इत्याद्यापत्तिरिति—आदिना ‘पञ्चकृत्वः पाकाः’ इत्यादेः संग्रहः ।

दर्पणव्याख्या

तत्रेदं चिन्त्यम्, भावान्पिनारोकाप्रत्ययार्थानुवादकप्रत्ययान्नयोगे तुमुनो दुर्वात्सयात् । किञ्च सुञिपायकैःशुक्तरिते-पणविशिष्टयास्तस्या ग्रहणमावश्यकम् । तत्रद्वित्रिपेर्णोभूतक्रियायाः साध्यमात्रस्त्वभावेन तज्जन्मगणने द्वौ पाकादित्दुत्पापत्तेरदक्यचारणत्वात् । नच तत्रैष्टापत्तिः, क्रियाग्रहोपादानवैयर्थ्याद्भ्यासृत्तिपदसामर्थ्येनैव क्रियाया लामार्शि-वक्ष्यमाणत्वात् ।

किञ्च ‘साधयत्वेन क्रिया तत्र’ इति हरिपद्यात्पाऽश्वमे, एकस्यैव सम्बन्धिभेदादाचार्यत्वानुल्लापादिचदेकत्वा एव क्रियायाः प्रकृतिप्रत्ययरूपयाचकसम्बन्धिभेदादुपस्थितिरिति स्वोक्तिविरोधः क्रियाग्रहणार्थोपादानकार इति ।

अतिप्रसङ्गमिति ❁ स्वमेते गुणीभूतक्रियामादाय इत्योऽर्थप्रत्ययापत्तिरूपं तन्निर्णयः । ❁ क्रिययोः पूर्वकाले इति ❁ क्रिययोर्मध्ये पूर्वकालवृत्तिक्रियार्थेनाद् धातोर्निर्णयः । ❁ तुमुन्नादयः ❁ इत्पादिपदान् प्रुदिपदिग्रहः । ❁ विधी-यमाना इति ❁ ‘अव्ययकृत्रो भादे’ इत्युक्तेर्भाव इति शेषः । पूर्वकालेदेशेय राजीनां संसर्गविषया भातव्य वक्ष्यमाण-त्वात् । ❁ द्विर्वचनम् ❁ इत्यादिपदार् द्विःप्रयोगद्वारागमनादिप्रतिग्रहः, तत्र एवमर्थगुणीभूतक्रियामादाय सुचो-दर्शनादिति भावः ।

अतिप्रसङ्गस्त्वन्भिधानान्नेत्याह—अतीति । “नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते” इत्याद्यभियुक्तो
करीत्या समाधेयमिति भावः ।

केचित्तु—“सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने” इत्यत्र क्रियाग्रहणं व्यर्थम्, तस्या एवाभ्यावृत्ति-

प्रभा

अतिप्रसङ्ग इति—विशेषणीभूतक्रियामादाय कृत्योऽर्थप्रत्ययानामापत्तिरूप इत्यर्थः । यस्तुतस्तु कृत्योऽर्थविधायके क्रियाया एवाभ्यावृत्तिसम्भवेन अर्थतः क्रियालाभे क्रियामहणस्योत्तरार्थताया उक्तत्वेन गुणभूतायामपि क्रियायां कृत्योऽर्थप्रत्ययानां साधुत्वमेव । अत एव ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति सूत्रम्, ‘द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं पाठम्’ इति भाष्यञ्च सङ्गच्छते ।

नच ‘द्विर्वचने’ इत्यत्र वचधातुना साध्यत्वेनोपस्थितायाः, ल्युटा सिद्धत्वेनोपस्थिताया भाषणक्रियायाः ‘प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितत्वार्यथोपकृत्यम्’ इति नियमात् परस्परमन्वय आवश्यकः । तत्र सिद्धसाध्यक्रिययोर्विरुद्धतयाऽभेदान्वयासम्भव इति वाच्यम्, स्ववृत्तिक्रियात्ववत्सम्बन्धेनान्वयस्य वक्तुं शक्यत्वात् । यद्यपि कृद्वृत्तावेकार्थभावात्मकशक्तेः सत्त्वेन पृथगुपस्थितेरभावादन्वयासम्भवस्तथाप्येकोपस्थितिविपर्ययीभूतयोरपि साध्यसिद्धक्रिययो सम्बन्धोऽपेक्ष्यते इति सम्बन्धकाङ्क्षायां स एव सम्बन्धो यक्तव्यः । तथाच स्ववृत्तिक्रियात्ववत्सम्बन्धेन ‘साध्यभाषणविशिष्टं सिद्धभाषणम्’ इति वचनशब्देन बोधः । एवमेव ‘पाकः’ इत्यादावपि धोष्यमिति पञ्चोलिनः ।

किञ्च तुमुनादीनां प्रधानक्रियान्वयित्वे साधुत्वस्वीकारेऽपि भावप्रत्ययस्थले

‘साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना’

इति ह्यर्थकरीत्या एकस्यैव चैत्रादेर्यथा सम्बन्धिभेदाद् आचार्यत्व-पितृत्वादिभेदस्तथैव एकस्या एव क्रियायाः धातुना साध्यत्वेन प्रतिपादने प्रत्ययस्य तात्पर्यप्राहकत्वम्, प्रत्ययेन सिद्धत्वेन प्रतिपादने धातोस्तात्पर्यप्राहकत्वमिति गुणीभूतत्वाभावे उक्तप्रयोगाणामिष्टापत्तिरचितैव । अत एव भावप्रत्ययस्थले ‘पाकः’ इत्यादौ क्रियाया न द्विधा बोधानुभवः । यत्र ‘गतः’ इत्यादिस्थले गुणीभूतत्वं क्रियायास्तत्र तुमुगुणादीनान्तु अस्ताधुत्वमेव, क्रियाप्राधान्ये एव तत्प्रयुत्तेरिति दिक् ।

यदि तु ‘सकृत्पाकः’ इत्यादीनां शिष्टप्रयुक्तत्वं तदाऽनभिधानमेव तेषामित्याह-अनभिधानादिति । तादृशप्रयोगेण क्रियाजन्यगणनाऽप्रतीतेरित्यर्थः । तथाच भाष्यम्—‘एकः पाकः’ ‘द्वौ पाका’ ‘त्रयः पावाः’ इह क्रियागणनसत्त्वात् कस्मान्न कृत्योऽर्थो भवन्तीत्याग्रदायासुक्तम्—नैतत्क्रियागणनम्, किन्तहि, द्रव्यगणनमेतन् ? कथं कृदभिहितो भावो द्रव्यवद् भवतीति । ‘सकृदुक्त्या’ ‘सकृदोष्टुम्’ ‘द्विभुक्त्या’ ‘द्विभोष्टुम्’ इत्यादौ गुणोऽभावमाशङ्क्योक्तम्, नैपः दौषः, क्रियागणनाद् भविष्यति, इति लिङ्गसंख्यान्वय्यर्थभावस्थले ‘पाकः’ इत्यादौ साध्यत्वेन सिद्धत्वेन च क्रियाया भानम् । लिङ्गसङ्गणनन्ययिभावस्थले एतद्भाष्यप्रामाण्यदेह साध्यत्वेनेव भानं, न सिद्धत्वेनेति भावः ।

अनभिधानमन्तरापि ‘सकृत्पाकः’ इत्यादिप्रयोगापत्ति निरावृत्त्यां मगमाह—केचिदिति—यत्र साध्यत्वेनेव प्रतीतित्तत्रैव कृत्योऽर्थप्रत्ययः । ‘पाकः’ इत्यादिस्थले तु सिद्धत्वेनैव प्रतीतिरिति न तत्र तादृशप्रयोगप्रसक्तिरिति भावः । तस्या एवेति—अभ्यावृत्तिः = पुनः पुनर्जन्म, सा च क्रियाया एव भवति । द्रव्यगुण-

दर्पणव्याया

अनिवर्तनमिति ६: ‘सकृत्पाकः’ इत्यादिप्रयोगापत्तिरुपस्थित्यर्थः । ६ अनभिधानादिति ६: तिस्रस्युक्त्यादित्यर्थः । ६ तथा एवेति ६: पूर्वार्थाभ्यावृत्तवत्सङ्ख्यायामपि पादा एवेत्यर्थः । ६ तत्रैवैव द्रव्यगुणवत्त्वोद्देश, तयो

गम्भवेन सामर्थ्यात्तन्नात्मात् । तथाच साध्यमात्रस्वभावक्रियालाभाय तदिति वाच्यम्, नच 'पाकः', इत्यादौ तादृशीति नातिप्रसङ्गः, द्विर्वचनमिति च 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्' इति व्युत्पत्त्या, "द्विर्वचनेऽपि" (पा० सू० १ । १ । ५९) इति ज्ञापकं वा आश्रित्योपपादनीयमित्याहुः ॥२०॥

ननु सिद्धान्ते बोधकतारूपा शक्तिराख्यातशक्तिग्रहवतां बोधादावश्यकी, इति धातोरेव भावना वाच्या, नाऽऽख्यातस्येति कथं निर्णय इत्याशङ्कां समाधत्ते—

भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनियन्धनम् ।

साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते ॥ २१ ॥

प्रभा

योस्तु सिद्धस्वभावतया न पुनः पुनर्जन्म । 'पुनः पुनर्दण्डः' 'पुनः पुनः स्थूलः' इत्यादौ तु गम्यमानभवत्यादि-क्रियाया एव पीतः पुन्यमिति न दोषः ।

यस्तुतस्तु 'एकस्य सकृच्च' इति सूत्रे अभ्यावृत्तिरिति न सम्बध्यते, एकपदेन हि एकैव क्रिया व्यक्तिः प्रतीयते, तस्यास्त्वभ्यावृत्तेरसम्भवान् 'एको देवदत्तः' इत्यर्थे 'सकृदेवदत्तः' इत्यादिवारणाय क्रियाग्रहणस्याना-वश्यकत्वमित्यरुच्या केचिदित्युक्तम् । सामर्थ्यादिति—अभ्यावृत्तिपदसामर्थ्यादित्यर्थः । तत् = क्रियापदम् । तादृशी = साध्यमात्रस्वभावा । नच धातुना साध्यमात्रस्वभावे प्रतीयते इति दोषतादयस्यम्, प्रत्ययेन सिद्धाया अपि प्रतीत्या तत्र तन्मात्रप्रतीतेरसम्भवान् । द्विर्वचनमिति चेति—द्विर्वचनमिति प्रयोगस्त्वित्यर्थः । ज्ञापकमिति—साध्यमात्रस्वभावत्वाभावेऽपि मुञ्जभवतीत्यर्थे व्युत्पत्त्येति—भाष्योक्तव्युत्पत्तिवलेनेत्यर्थः । ज्ञापकमिति—साध्यमात्रस्वभावत्वाभावेऽपि मुञ्जभवतीत्यर्थे ज्ञापकमित्यर्थः । उपपादनीयमिति—अस्य 'द्विर्वचनम्' इति शब्दरूपेणान्वयः । आहुरिति—अनेनाकृतिः सूचिता । क्रियाग्रहणस्योत्तरानुवृत्त्या चरितार्थत्वाद् भाष्यानुक्तत्वेन 'इह किञ्चित् प्रपौ' इति न्यायेन यथेच्छ-कल्पनाया अन्याप्यत्वात् ॥२०॥

'सिद्धावलोकन'न्यायेन पुनरपि भावनाया आख्यातवाच्यत्वमाशङ्क्य निराकर्तुमाह—नन्यति—सिद्धान्ते = वैयाकरणसिद्धान्ते । बोधकतेति—'इन्द्रियाणां स्वविषये' इत्यनेन चक्ष्यमाणबोधजनकतारूपेत्यर्थः । बोधा-आख्यातेति—'आख्यातं भावनाविषयकबोधजनकतावत्' इति शक्तिज्ञानयतां नीमांसकानामित्यर्थः । बोधा-इति—आख्यातेन भावनाया बोधादित्यर्थः । आवश्यकीति—बोधकतारूपा शक्तिराख्याते आवश्यकीति भावः । भेद्यभेदकेति—भिद्यते = इतरस्माद् व्यावर्त्यते यत्तद् भेद्यम् = विशेष्यम्, विशेष्यताश्रय इति यावत् । कर्मणि ष्यत् । भिनत्ति = इतरस्माद् व्यावर्त्यते यत्तद् भेदकम् = विशेषणम्, इतरव्यावर्तकमिति यावत् ।

दर्पणव्याख्या

सकृदेवोत्पत्तेः । क्रियायास्तु नैकस्या अपि निवृत्तिभेदाया धातुवाच्यबोधगमेन तज्जन्मनि पीतःपुन्यसम्भवादिति भावः ।

ॐ सामर्थ्यादिति ॐ अभ्यावृत्तिपदोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । सामर्थ्यं च—तदाज्ञेपार्थक्यवत् ।

ॐ साध्यमात्रेति ॐ यद्यपि धातुपत्त्याप्यायां तस्यां तत्पदगतम्, प्रागुक्तवृत्तेस्तथापि साध्यमात्रस्वभावपद-श्लोक्तप्रत्ययार्थगुणीभूतताप्यस्वभावनमात्रपरत्वात् दोषः । ॐ तादृशीति ॐ धनुषस्थाप्योकरूपेत्यर्थः । ॐ व्युत्पत्त्येति ॐ निवरणपरभाष्यकारप्रयोगादित्यर्थः ॐ ज्ञापकमिति ॐ तादृशसूत्रप्रयोगरूपमित्यर्थः । 'इतराधिकः शक्यते' इतिवदिति भावः । ॐ आहुरिति ॐ सारमादिज्ञ इति शेषः, आहुरिति—आहुरित्यस्वरमः सूचिनः । तदानीन्तु क्रियापदस्योक्तार्थपर-त्वेऽपि उक्तातिप्रसङ्गस्यापरिहारेण तस्य स्पष्टमतिपत्त्यर्थेनोचिता । अनभिधानाश्रयणैवोक्तपरिचारेण द्विर्वचनमित्यादि-प्रयोगाणां लोकसिद्धानां ज्ञापकानुसरणेनोपपत्तिश्चानुचितेति ॥ २० ॥

ॐ सिद्धान्त इति ॐ वैयाकरणसिद्धान्ते । 'इन्द्रियाणां स्वविषयेषु' इत्यादिना प्रतिपादिता

अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याह-अतीति । “नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते” इत्याद्यभिधुक्तो-
क्तरीत्या समाधेयमिति भावः ।

केचित्तु-“सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने” इत्यत्र क्रियाग्रहणं व्यर्थम्, तस्या एवाभ्यावृत्ति-

प्रभा

अतिप्रसङ्ग इति-विशेषणीभूतक्रियामादाय कृत्वोऽर्थप्रत्ययानामापत्तिरूप इत्यर्थः । वस्तुतस्तु कृत्वोऽ-
र्थविधायके क्रियाया एवाभ्यावृत्तिसम्भवेन अर्थतः क्रियालाभे क्रियाग्रहणस्योत्तरार्थताया उक्तत्वेन गुणभूता-
यामपि क्रियायां कृत्वोऽर्थप्रत्ययानां साधुत्वमेव । अत एव ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति सूत्रम्, ‘द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं
पाठम्’ इति भाष्यञ्च सङ्गच्छते ।

नच ‘द्विर्वचने’ इत्यत्र वचपातुना साध्यत्वेनोपस्थितायाः, ल्युटा सिद्धत्वेनोपस्थिताया भाषणक्रियायाः
‘प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वम्’ इति नियमात् ‘परपरमन्वय आवश्यकः । तत्र सिद्धसाध्य-
क्रिययोर्विरुद्धतयाऽभेदान्वयासम्भव इति वाच्यम्, स्ववृत्तिक्रियात्ववत्सम्बन्धेनान्वयस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।
यद्यपि कृद्घृत्तावेकार्थभाषात्मकशक्तेः सत्त्वेन पृथगुपस्थितेरभाषादन्वयासम्भवस्तथाप्येकोपस्थिति विपरी-
भूतयोरपि साध्यसिद्धक्रिययोः सम्बन्धोऽपेक्ष्यते इति सम्बन्धाकाङ्क्षायां स एव सम्बन्धो वक्तव्यः । तथा-
स्ववृत्तिक्रियात्ववत्सम्बन्धेन ‘साध्यभाषणविशिष्टं सिद्धभाषणम्’ इति वचनशब्देन बोधः । एवमेव ‘पा’
इत्यादावपि बोध्यमिति पञ्चोलिनः ।

किञ्च तुमुत्रादीनां प्रधानक्रियान्वयित्वे साधुत्वरधीकारेऽपि भावप्रत्ययस्थले

मम्भवेन सामर्थ्यात्तल्लाभात् । तथाच साध्यमात्रस्वभावात्क्रियालाभाय तदिति वाच्यम्, नच 'पाकः', इत्यादौ तादृशीति नातिप्रसङ्गः, द्विर्वचनमिति च 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्' इति व्युत्पत्त्या, "द्विर्वचनेऽचि" (पा० सू० १ । १ । ५९) इति ज्ञापकं वा आश्रित्योपपादनीयमित्याहुः ॥२०॥

ननु सिद्धान्ते बोधकतारूपा शक्तिरारूपातश्चक्तिग्रहणतां बोधादावश्यकी, इति धातोरेव भावना वाच्या, नाऽऽख्यातस्येति कथं निर्णय इत्याशङ्कं समाधत्ते—

भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनिबन्धनम् ।

साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते ॥ २१ ॥

प्रभा

योस्तु सिद्धस्वभावतया न पुन पुनर्जन्म । 'पुन पुनर्दण्ड' 'पुन पुन स्यूल' इत्यादौ तु गम्यमानभवत्यादिक्रियाया एव पौन पुन्यमिति न दोषः ।

वस्तुतस्तु 'एकस्य सकृच्च' इति सूत्रे अभ्याश्रितिरिति न सम्बध्यते, परंपदेन हि एकैव क्रिया व्यक्तप्रतीयते, तस्यास्त्वभ्याश्रितेरसम्भवात् 'एको देवदत्त' इत्यर्थे 'सकृद्देवदत्त' इत्यादिवारणाय क्रियाप्रदणम्यानावश्यम् इत्येत्युक्तमित्युक्त्या केचिदित्युक्तम् । सामर्थ्यादिति—अभ्याश्रित्यपदसामर्थ्यादित्यर्थः । तत् = क्रियापदम् । तादृशी = साध्यमात्रस्वभावा । नच धातुना साध्यमात्रस्वभावेन द्विर्वचनमिति चेति—द्विर्वचनमिति प्रयोगस्त्रित्यर्थः । सिद्धाया अपि प्रतीत्या तत्र तन्मात्रप्रतीतिरसम्भवात् । द्विर्वचनमिति चेति—द्विर्वचनमिति प्रयोगस्त्रित्यर्थः । व्युत्पत्त्येति—भाष्योक्तव्युत्पत्तिबलेनेत्यर्थः । ज्ञापकमिति—साध्यमात्रस्वभावत्वाभावेऽपि मुम्भवतीत्यर्थे ज्ञापकमित्यर्थः । उपपादनीयमिति—अस्य 'द्विर्वचनम्' इति शब्दस्वरूपेणान्तर्य । आहुरिति—अनेनारुचि सूचिता । क्रियाप्रदणस्योत्तरानुवृत्त्या चरितार्थत्वाद् भाष्यानुक्तत्वेन 'इह किञ्चित् प्रपो' इति न्यायेन यथेन्द्रकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥२०॥

'सिंहावलोकन'न्यायेन पुनरपि भावनाया आख्यातवाच्यत्वमाशङ्क्य निराकर्तुमाह—नन्यिति—सिद्धान्ते = वैयकरणसिद्धान्ते । बोधकतेति—'इन्द्रियाणा स्वविषये' इत्यनेन वक्ष्यमाणबोधजननरुतरूपेत्यर्थः । आख्यातेति—आख्यात भावनाविषयकबोधजनकतावत्' इति शक्तिज्ञानयत्वा मीमांसकानामित्यर्थः । बोधादिति—आख्यातेन भावनाया बोधादित्यर्थः । आवश्यकीति—बोधनरूपा शक्तिरारूपाय आवश्यकीति भावः । भेद्यभेदकेति—भिद्यते = इतरस्माद् व्यावर्त्यते यत्तद् भेद्यम् = विशेष्यम्, विशेष्यताश्रय इति यावत् । कर्मणि पठ्यत् । भिनत्ति = इतरस्माद् व्यावर्त्यते यत्तद् भेदकम् = विशेषणम्, इतरव्यावर्तकमिति यावत् ।

दर्पणव्याख्या

सकृदेवोपपत्ते । क्रियायास्तु भेदस्या अपि निवृत्तिभेदाया धातुवाच्यबोधगमेन तद्वन्मिति पौन पुन्यसम्भवादिति भावः ।

॥ सामर्थ्यादिति ॥ अभ्याश्रित्यपदोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । सामर्थ्येऽन्त—तदाज्ञेयार्थकत्वम् ।

॥ साध्यमात्रेति ॥ यद्यपि धातुपस्थाप्याया तस्यां तत्त्वमज्ञतम्, प्रागुक्तपुक्तेस्त्रयापि साध्यमात्रस्वभावपदस्योक्तप्रयार्थगुणोभूततात्पर्यस्वभावमात्रप्रवाश्र दोषः । ॥ तादृशीति ॥ षणुपस्थाप्योक्तरूपेत्यर्थः । ॥ व्युत्पत्त्येति ॥ विवरणपरमायकारप्रयोगादित्यर्थः ॥ ज्ञापकमिति ॥ तादृशसूत्रप्रयोगरूपमित्यर्थः । 'हृत्सायिका शक्यन्ते' इतिवदिति भावः । ॥ आहुरिति ॥ सात्प्रदादिण इति शेषः, आहुरिति—आहुरित्यस्वरस सूचित । तद्वीरान्तु क्रियापदस्योक्तार्थपरत्वेऽपि उक्तातिप्रसङ्गापरिहासेन तस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं त्वोचिना । अनभिधानाप्रयगैवोक्तप्रतिवारणे द्विर्वचनमित्यादि प्रयोगाणा लोकासिद्धाना शापकाजुसरणेनोपपत्तिश्चात्रुचितेति ॥ २० ॥

॥ सिद्धान्त इति ॥ वैयकरणसिद्धान्ते । 'इन्द्रियाणा स्वविषयेषु' इत्यादिना प्रतिपादिता बोधकतारूप

भेद्यम् = विशेष्यम्, भेदकम् = विशेषणं तयोर्यः सम्वन्धस्तस्य यो भेदस्तन्निबन्धनं साधु-
त्वम् । अयमर्थः—व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्वपरा तत्रैवावच्छेदकतया कल्प्यमानधर्मस्य शक्तित्वं
वदतां. भीमांसकानां पुनः शक्तत्वं साधुत्वमित्येकमेवेति तद्रीत्या विचारे साधुत्वनिर्णये एव शक्ति-
निर्णय उच्यते ।

प्रभा

वर्तते ष्णुलु । भेद्यञ्च भेदकञ्चेति भेदाभेदके तयोर्यः सम्वन्धः = विशेष्यविशेषणभावरूपस्तद्द्रुष्यो ग उपाधिः =
इतरव्यावर्तको धर्मस्तस्य यो भेदः = विशेषः = सम्वन्धविशेषसमवायादिरिति यावत् । सः = सम्वन्धविशेष
एव नियन्धनम् = निमित्तं यस्य = साधुत्वस्य तादृशं साधुत्वमित्यर्थः ।

अयम्भावः—घटादिशब्दानां घटत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तं तदेव भेदकमित्युच्यते । यत्र तदाश्रयीभूतं घटादि
तदेव भेद्यम् = विशेष्यम्, तयोः = घटत्वपदयोर्यो विशेष्यविशेषणभावः स एव सम्वन्धोपाधिः = इतरव्याव-
र्तकः = समवायसम्वन्धेन घटत्वविशिष्टघटनिरूपितबोधकत्वमेव घटशब्दे, नतु घटविशिष्टघटत्वबोधकत्वम्,
पदत्वविशिष्टपदबोधकत्वं वेत्येवं घटादिशब्दानामन्यतो बोधकत्वं चारयति । तथाच यस्मिन् विशेष्ये =
विशेष्यतया भासमाने घटादीं यादृशविशेषणा (घटत्वादि) न्विते, यादृशा (घटत्वादिरूप) तुपूर्व्याः सूत्रवार्ति-
कभाष्यकाराद्यन्यतमेन साधुत्वमुक्तं स शब्दस्तत्र साधुरन्यत्रानामधुरेव, अर्थविशिष्टशब्दानामेव तैः साधुत्व-
बोधनात् । अत एव इत्यस्यकारमध्योऽस्वशब्दो द्रिष्टे साधुः, नतु घोटके । एवं तालव्यशकारमध्योऽस्वशब्दो
द्रिष्टेऽसाधुर्घोटके च साधुरित्यादि व्यवतिष्ठते । एवञ्च सूत्रसारादिभिः 'धातुर्भावनाविषयकयोः धजनरनापाभा'
इति बोधिते भावनारूपार्थे आग्यातममाधु, धातुश्च साधुरिति लब्धम् । नतु व्याकरणस्य शब्दसाधुत्वान्या-
स्यायकत्वमेव, नतु शक्तिमाहवस्त्वम्, अत एव 'अथ धातुनामानम्' इति 'लोचतोऽर्थमुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण
धर्मनियमः' इति, 'शुद्धिरादिच' इति सूत्रे, सूत्रैर्विहृत्युपलयेषु 'सूत्रप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भवति' इति च भाष्यम्—
'साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः'

इति यास्यपदीयञ्च सङ्गच्छते ।

नन्वेवमप्यनु धातोरैव भावनार्यां साधुत्वम्, तथापि भावनाबोधकसाधुत्वानमिति भावनानाश्रयत्वाना-
वस्य नावगमनित्याशङ्कां निरमित्तुमाह—अयमर्थ इति । तत्र = साधुशब्दे । अयच्छेदकत्वमिति—'पण्यादिपदं
भावनाविषयकबोधजनकनाशन' इत्याकारकं यच्छेदकज्ञानं तादृशमान्नीया या बोधजनकत्वनिष्ठप्रकारानि-
रूपितपण्यादिनिष्ठा विशेष्यताऽऽज्या विषयता तद्वच्छेदकीभूतो धर्मविशेष शक्तिः । यत्रा—पण्यादिनिष्ठा या
भावनाविषयकबोधजनकता तद्वच्छेदकत्वमेव शक्तिप्रपमुचितम् । तथाचाद्यच्छेदकीभूतधर्मस्य, साधुत्वस्य च
साधुशब्दे समनियततया समनियतयोरेकस्यान्तीनांसकानां गते साधुत्वरूपे शक्तिमित्याह—समस्यं (शक्तिः
साधुत्वमिति । तद्रीत्या = भीमांसकरीत्या । साधुत्वनिर्णय इति—तथाच तत्रात्मन्यैव साधुत्वनिर्णयकत्वेऽर्था-
शक्तिनिर्णयकत्वस्यापि निर्बोधनया 'सः कर्मणि' इति सूत्रादिविगोभाद् भावनानाश्रयत्वेन आदशाश्रयदीप्ती
ऽसाधुरेवेति भावः ।

अतिरिक्तशक्तिवादेऽप्याख्यातानामसाधुता भावनायां स्यादेव । एवञ्च चतुर्थर्थे तृतीयाप्रयोग-
वद्धात्वर्थभावनायामाख्यातप्रयोगे, याज्ञे कर्मण्यसाधुशब्दप्रयोगात् 'नानृतं वदेत्' इति निषेधोल्लङ्घन-
प्रयुक्तं प्रायश्चित्तं

प्रभा

ननु साधुत्वातिरिक्तमेव शक्तत्वम्, न साधुत्वरूपम्, अन्यथा असाधुशब्दाद् बोधानापत्तिरित्याह—
अतिरिक्तशक्तिवाद् इति—साधुत्वापेक्षयाऽतिरिक्ते शक्तिवादे इत्यर्थः । तत्र साधुत्वम्=व्याकरण-शिष्ट-
प्रयुक्तवान्यतरव्यङ्गो जातिविशेष, पदार्थान्तर वा । अत एव 'अत्राय शक्त' 'अत्राय साधु' इति वाक्य
द्वयजन्यप्रतीतिभेद उपपद्यते । स्यादेवेति—व्याकरणस्यूते साधुत्वज्ञापनार्थकत्वेऽपि साधुत्वस्यार्थविशेषविशिष्टे
शब्दविशेषे एव नियतत्वानर्थोपेक्षतया शक्तिनिर्णायकत्वमपि सिद्धमेव । तदुक्तम्—
'शक्तिग्रह व्याकरणोपमानकोशाप्तवान्याद् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वेदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा' ॥ इति ।

आख्यातेन भावनाया बोधेऽपि सूत्रकाराद्यन्यतमेनाऽऽख्यातत्व भावनाया शक्तेरबोधनादसाधुता स्यादेवे-
त्यर्थः । अत एव भाष्ये 'समानश्च रेदविगमो गम्यायाञ्जागम्यायाञ्च' इति दृष्टान्तेन 'समानायामर्थवगती
श-देन चापश-देन च, तत्र धर्मनियम क्रियते, श-देनेनार्थोऽभिधेयो नापश-देन' इत्युक्तं सह-उते । ननु
धर्मनिर्णायकजैमिनिसूत्रविरोधे पाणिनिस्मृतिरौध्येतेति चेन्न, 'यत्पर शब्द स श-दार्थ' इति न्यायेन साधु-
त्वानुशासनार्थमेव पाणिने प्रवृत्तत्वाद् व्याकरणस्य स्वबोध्यसाधुत्वार्थविषयत्वे दर्शानन्तरापेक्षया बलीयस्तान् ।
यस्तुतस्तु जैमिनिवचनव्याख्यातृविरोधेऽपि तत्सूत्रविरोधो नास्त्येव । तथाहि—'भावार्थोधिः' इत्याद्य
सूत्रम्—'भावार्थो कर्मश-दा (धातव) स्तेभ्य क्रिया प्रतीयेतैप ह्यर्थो विधीयते' इति । 'दद्यात्' 'जुहुयात्' इत्याद्य
कर्मश-दा भावार्थो 'क्रियार्थका', 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तात् । अतस्तेभ्य क्रिया प्रतीयेत = प्राधा-
न्येन प्रतीयेत । हि = यत् = प्राधान्यात्, एष एव = क्रियारूप एवार्थो विधीयते, ननु द्रव्यरूप, क्रियायाश्चाशु-
विनाशित्वात्, कालान्तरभाविस्वर्गादिरूपेऽप्यजनकता तत्र न सम्भवतीति द्वारभूतमपूर्व (पुण्यम्) कल्पनीयमिति
ग्रन्थकृता—'जैमिनीयवचनव्याख्यातृमिद्वैपितान्' इति । चतुर्थर्थे इति—इदमुपलक्षणम्—यार्थे यस्य शास्त्रेण
विधान तत्रार्थे शास्त्राबोधितस्य । प्रयोगे इति—सती सप्तमीयम् । नानृतमिति—अनृत द्वेषा—शान्तानृतम्,
अर्थानृतम् । शब्दानृतम्—'गावी' 'गोणी' 'गोता' इत्यादि । अर्थानृतम्—'अद्वे' 'अरव'शब्द । निषेधेति—
निषेधोल्लङ्घनञ्च निषिद्धार्थानुष्ठानम् । प्रायश्चित्तमिति—पापविशोधनमित्यर्थः ।
'प्राय पाप विजानीयात् चित्त तस्य विशोधनम् । इत्युक्ते ।

दर्पणव्याख्या

अतिरिक्तशक्तिवादेऽपीति—साधुत्व न शक्त-वम् असाधोरपि बोधात् । किन्तु बोधकत्वमिति बह्व्यमाणसिद्धान्तिमतेऽपीत्यर्थः ।
'असाधुता भावनाया स्यादेवेति—आख्यातात्पर्यक्रमेण भावनावबोधेऽपि तत्र तस्यासाधुता स्यादेवेत्यर्थः ।
तथाच भाष्यकृता—'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' (म० सा० भा० १) इत्यत्र "समानायामर्थवगती साधुभिर्भोषितव्य नासाधुभि
रिति गम्या गम्येतिवस्त्रियम क्रियते इति परपदायामुक्तम् । एवञ्च वादराशिपेणान्वितयादादविरोध्य-योधे वादशानुपूर्व्या
सूत्रकृदाद्यन्यतममममत्तव तादाशबोधे तादशानुपूर्विक शब्द साधुन्यत्र । अत एवास्त्वशब्दोऽश्वे न साधु, किन्तु
नि श्वे । अश्ववन्दो निवेने न साधु, किन्तु तुरग इति सह-उते । नन्वस्तु असाधुतेत्यत आह—एव-उचेति—याज्ञे
कर्मणीयनेन "नानृतं वदेत्" इत्यादिश्रुते प्रत्युत्करणे पाठादितरत्र तत्प्रयोगे प्रत्यवायाभाव सूचयति ।

दर्शनान्तरीयव्युत्पत्तिमतां स्यादेवेति ।

ननु त्वन्मते 'नानृतम्' इति निषेधः क्रत्वर्थ एव न सिद्धयेत्, आरयातेन 'कर्तुरुक्तत्वाच्चुत्या' पुरुषार्थैव स्यात्, प्रकरणाद्धि क्रत्वर्थता, तच्च श्रुतिविरोधे बाध्यते, इति चेत्,

प्रभा

दर्शनान्तरीयेति—व्युत्पत्तिः=शास्त्रजन्य यत् शब्दार्थज्ञान तत्सम्पाद्य सम्भारविशेष, शास्त्रीयार्थ-बोधकशक्तिर्वा । तथाच मीमासादर्शनजन्यो य सस्कार—'आल्यात भावनारोधकम्' इत्येतद्विषयकस्तादृश सस्कारवतामित्यर्थ । त्वन्मते=वैयाकरणमते । क्रत्वर्थ एवेति—अत्रेव बोध्यम्—सूत्रादिप्रमाणे कर्तुरात्वा र्थत्वे साधितेऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य 'नानृत घटेत्' इति निषेधवाक्यस्य क्रत्वर्थत्व (कर्तृपकारकत्वम्) न सिद्धेत्, कृतावपभाषणे जाते याज्ञिके ऋषुर्गुण्यनिवारणार्थं प्रायश्चित्तमनुष्ठीयते, तदसद्गतं स्यात् । तथाहि—नानृतमित्यस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात्क्रत्वर्थत्वम्, आरयातेन कर्तुरुपस्थितत्वात् शुत्या-दीनामेकत्र समवाये=एकत्र समवधाने परस्य=एतत्सूत्रपठितेषु परस्य दीर्घत्वम्, वैयाकरणनये शुत्या=आरयातरूपशब्देन कर्तुरुपस्थितत्वात् पुरुषार्थत्वम्, तत्र 'श्रुति लिङ्ग-नास्य प्रकरण-स्थान समा-यानां समवाये पारद्वीर्घत्वम्, अर्थविप्रकर्षात्' इति न्यायान् श्रुतेर्लि-रच्यात्पुरुषार्थत्वमेव स्यात्, न प्रकरणप्राप्रद्वयर्थत्वम् ।

मीमामन्मते तु आरयातरूपश्रुत्या उपस्थिता भावना, कर्ता च भावनया आक्षिप्यते इति श्रुत्या गिन्या रूपा या ऋतुस्तदर्थेनमनृतघटनस्य सिध्यति । तथाच ऋतुर्गुण्यनिवारणाय सफलयाज्ञिकमीमांसकप्राय-श्चित्ताऽऽचाररूपाऽऽचारविरोधाद् भावनायाचरद्वयमेव तिनदीनामभ्युपेयम् । न च 'ल कर्मणि' इति शास्त्रादिविरोधः—यथा श्रुद्धिगुणशब्दे लोकेचेद्वयोरार्थजद्वेष्टा बोधकत्वेनादृष्टावपि वैयाकरणे स्वशास्त्रे परि-भाषितौ यथा सा प्रयोगेऽमन्त्रेव लभार उद्देश्यवस्तुधेय कर्त्रादियाचरद्वयस्यापि प्रतिशानिर्पाहाय कल्पितव्य-सम्भवात् । नचेतावता व्याकरणस्मृतेर्ग्रामाण्यम्, अर्थवादवनात्पर्यप्रिपरिभूतार्थे प्रामाण्याभते । बाध्यत इति—श्रुतिलिङ्गेति न्यायादित्यर्थ । तत्र निरपेक्षरप ध्रुति । स्वार्थभिधाने पदान्तरात्तादृशद्विता यो रव = शब्द सा श्रुति । यथा 'प्रीहान्नरहन्ति' इत्यत्र द्वितीयया श्रुत्या अवहननस्य प्राग्वद्वयम्, अवहननमभार-

दर्पणश्याम्या

प्रभा

विशिष्टो श्रीहिर्द्वि सम्पादनद्वारा यागाङ्गम् । लिङ्गम् = पदानामर्थप्रतिपादनसामर्थ्यम् । यथा—'वर्हिर्द्वैवसदन दामि' अस्य मन्त्रस्य कुत्र विनियोग इत्याकाङ्क्षाया दामीत्यस्य लवनाथं प्रकाशयति तन्निष्पन्नतया देवगृहभूत-
दासि' इत्यस्य मन्त्रस्य कुत्र विनियोग इत्याकाङ्क्षाया दामीत्यस्य लवनाथं प्रकाशयति तन्निष्पन्नतया देवगृहभूत-
कुशच्छेदने विनियोग, ऋषिदे उद्देशार्थप्रकाशनसामर्थ्यं पाहिल्लिङ्गात् । वाक्यम् = समभिध्याहार । समभि-
ध्याहारो नाम—साध्यसाधनत्ववाचकद्वितीयादिराहित्यम्, समानाधिकरणविशेषविशेषणभाव इति यावत् ।
शेषशेषिणो (अङ्गाङ्गिनो) सहोच्चारणम् । यथा 'पर्णमयी जुहुर्भवति' अत्र जुहा पर्णमयत्तम् अङ्गम्, समभि-
ध्याहारात् । पर्णम् = पलाशकाष्ठम्, तस्यैव जुहु कर्तव्या, नान्यकाष्ठस्येति सामानाधिकरण्येन सहोच्चारणरूप-
समभिध्याहारनिर्णय । जुहुर्नाम = चरुपात्रादुत्थापित यद्विधिश्वररूप तस्य धारणपात्रम् । पर्णपदेनात्र पत्रस्य
न ग्रहणम्, तत्र चरुधारणासम्भवात् । तदुक्तम्—

वैकङ्कती ध्रुवा प्रोक्ता आदवस्थी चोपश्रुमता ।
जुहु पलाशकाष्ठस्य रज्जिरस्य स्युयो मत' ॥ इति ।

प्रकरणम् = उभयाकाङ्क्षा । यथा दर्शपूर्णमासौ प्रधानयागौ । तत्र श्रुति — 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो
यजेत' इत्यस्य दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्ग भावयेदित्यर्थ । कथ भावयेदिति इति कर्तव्यताकाङ्क्षा जायते ।
'समिधो यजेत' इत्यस्य समिधागौन भावयेदित्यर्थ । तत्र उपकार्यं (फल) स्याकाङ्क्षा प्रतीयते, इत्युभयो

दर्पणव्याख्या

तथाहि—श्रुत्याद्यय पडिह विनियोजका । तत्र विरद्धयोरैकत्रोपनिपाते समुच्चयशैल्यभावेऽनापरस्य याधो
वत्त्व । स च चलयता दुर्बलस्येति कस्य दौर्बल्यामित्याङ्क्षायां पारदौर्बल्यप्रतिपादकम्—'श्रुतिलिङ्गात्क्यप्रकरणस्यानसमा
ख्याना समवाये पारदौर्बल्यम्, अर्थविप्रकर्षात् इति सूत्र प्रणिनाय महविज्ञे मिनि । श्रुत्यादीना पठिताना समवाये एकत्रोप
निपाते पारदौर्बल्यमिति । परमेव पारम् = उत्तरपठितम् । तथाचैवा मध्ये षट्पेक्षया यत्पर तद्दुर्बलमित्यर्थ । तत्र
हतुमाह — अर्थविप्रकर्षादिति—अर्थस्य = विनियोजकस्य लिङ्गादितो विप्रकर्षात् = उत्तरसत्सत्वात्, लिङ्गादेविलम्बेन पूर्वापेक्षया
विनियोजकत्वावगतेरिति धारत् ।

तत्र श्रुत्यादीनामुदाहरणानि—निरपेक्षो रव श्रुति । इतरप्रामाण्यानधीनप्रामाण्यरत्नत्वं निरपेक्षत्वम्—यथा
'म्रीहानवहन्ति' इति । अत्र क्रियाजन्यफलभागीत्व कर्मत्व बोधयन्ती द्वितीया श्रुतिरितरनिरपेक्षं म्रीहीणामवयवात्सोपि व
प्रतिपादयति । १ ।

अर्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गम् । यथा 'वर्हिर्द्वैवसदन दामि' इति । अत्र लवनाथं प्रकाशयतया लवने अस्य
विनियोग । २ ।

परस्परानाङ्गावशादेकस्मिन्नर्थे पदसंबन्धानि पदानि वाक्यम् । यथा 'द्वयस्य त्व' सति प्रमथेऽद्विनोर्वाङ्मुखा
पूर्वो हस्ताभ्याम् 'अभये त्वा ष्टु निर्वपामि' इति । अत्र मन्त्रलिङ्गेन निर्वपे प्रयुज्यमानस्य समवेतार्थभागस्यैवक्रावयता
यत्न वेवस्य श्लेषादिभागस्यापि तत्रैव विनियोग । ३ ।
लक्षणात्क्यभावात् पदानां कार्यन्तरापेक्षावशाद्वाक्यान्तरेण सम्बन्ध आनाङ्गापर्यवसत्त प्रकरणम् । यथा—

'समिधो यजति' इति । अस्य हि दर्शपूर्णमासे कथम्भावात् आङ्गाया प्रकरणपाठनशास्त्रेण चम् । ४ ।
स्थानम् = क्रम । स यानेकस्यानगतस्य सन्निधिविशेषाद्गानम् । यथा—दधिरसीत्यत्रानेयो पादवर्णीयोर्माययागः
क्रमेण पठितान एव मन्त्रभागेऽपि प्रमेणानुमन्त्रणप्रय पठितम् । तत्रान्येयाग्नीषोमयोर्द्वयोर्लिङ्गेनैव विनियोगसिद्धि । दधि
रसित्यत्र तु न लिङ्गाद्विनिधोचकम् विन्तु यस्मिन् प्रदेशे ब्राह्मण उपायुयागविधान तस्मिन् प्रदेशे मन्त्रेऽप्यस्य पाठ इति
क्रमादुपायुयागानुमन्त्रेण तस्य विनियोग । ५ ।

समाख्या = योग्यत्वम् । यथा 'होत्र' 'होत्रम्' इत्यादि । तत्र हि—होत्रिद होत्रमि यादियोगबलेन होत्रादिममा
श्यातानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानीति । ६ ।

प्रभा

साकाङ्क्षतयो दर्शपोर्णमासयोरितिकर्तव्यतया समिध्यागः सम्बन्ध्यते । स्थानम् = देशसामान्यम् । तत्र द्विवि-
धम् = पाठसादेश्यम्, अनुष्ठानसादेश्यञ्च । मन्त्राणां क्रमः पौर्वापर्यमिति यावत्, कर्मणाञ्च बाहुल्ये केन
मन्त्रेण किं कर्मेति विचारे यथासहस्र्यं सम्बन्धो मन्त्रकर्मणोः पाठसादेश्येन । एवं प्रथमपठितस्य मन्त्रस्य
केमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रथमविहितकर्मणा सम्बन्धोऽपि पाठसादेश्येन । सन्निधिपाठोऽपि पाठसादेश्यमेव । यथा
यागो द्विविधः—प्रकृतिरूपः, विकृतिरूपश्चेति । तत्र यस्मिन् यागे इतिकर्तव्यता उपदिष्टा, यागान्तरेण उप-
जीव्यते सा प्रकृतिः । येनोपजीव्यते सा विकृतिः । एवञ्च ये विकृतिथागाङ्गभूताः प्रकृत्यङ्गानुवादेन विहिता-
स्तेषां विकृत्यङ्गत्वम्, सन्निधिपाठात् । अनुष्ठानसादेश्यम्—यथा—‘ज्योतिष्टोमो त्रयः पशवः समान्नाता’—
‘अग्निपोमीयः, सवनीयः, आनुबन्ध्यश्च’ इति । तत्र पशुपर्मा उपाकरणादयः सप्त औपवसथ्येऽहनि श्रूयन्ते ।
अग्निष्टोमीयस्यापि तदेव स्थानमिति समानानुष्ठानदेशत्वात्पशुधर्मा अग्निपोमीयाङ्गभूता न ज्योतिष्टोमाङ्गभूता,
विभिन्नदेशत्वात् । समाख्या = यौगिकः शब्दः । प्रकृतिप्रत्ययरूपयोगात् = अवयवाद्यर्थप्रकाशकः । अत एव
योगबलम् = अवयवबलं समाख्या इत्यप्युच्यते । ज्योतिष्टोमयागे सोमरसो भक्षणीयो न वेति सहायः, तत्र
‘प्रैतुहोतुश्चमसः’, ‘प्रत्रहणः’, ‘प्रोद्ग्रातृणाम्’, ‘प्रयजमानस्य प्रयन्तु सदस्यान्’ इति श्रुत्या हीत्रादिना सह
चमसस्य सम्बन्धमात्रं प्रतीयते, नतु सोमभक्षणमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तस्त्वाम्—‘चमसेषु समाख्यानात्
संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्’ इति । हीत्रादेः चमसे यः सम्बन्धः स भक्षणनिमित्तक एव, कुतः, समाख्यानात् =
चमसो यहापात्रम्, यौगिकत्वात् । तथाहि—चमधातुर्भक्षणार्थः, ‘चमु अदने इत्युक्तेः । तस्मात् चमति =
भक्षयत्यस्मिन्निति अधिकरणे औणादिकोऽसत्प्रत्ययः । एवञ्च सोमस्य भक्षणाभावे होतुश्चमस इति सम्बन्धो
नोपपद्येतेति समाख्यया सोमस्य भक्षणमावश्यकमिति निर्णीतम् । एवञ्च श्रुत्याविपु कयोश्चित् केपाञ्चिद्वा
समवाये पूर्वस्य वलीयस्त्वमुत्तरस्य दुर्बलत्वमिति वलीयसा निर्णयः ।

दर्पणव्याख्या

विरोधोदाहरणादि यथा—श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे श्रुतिर्बलीयसी, लिङ्गं तु तुबलम्, अर्थविप्रकर्षात् । यथा, कदाचन-
स्तरोरस्तादिवादिना श्रुचो विनियोजिका श्रुतिः ‘इन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते’ इति इन्द्रप्रकारानसामर्थ्यालिङ्गादिन्द्रोपस्थापने
विनियोगोऽस्याः प्रतिभाति, अन्यप्रकाराकस्यान्यत्र विनियोगायोगात् । श्रुत्या गार्हपत्योपस्थापने स प्रतीयते । गार्हपत्य-
मिति द्वितीया हि कर्मविमर्शिता कामादि क्रियामपेक्ष प्रहृत्यर्थस्य शेषित्वं बोधयति, क्रियान्तमेकफलभागित्वस्य तदर्थत्वात् ।
एवमैन्द्रोति वृत्तीयाप्रहृत्यर्थस्य शेषत्वम्, क्रियां प्रति साधनत्वस्वरूपकरणत्वस्य तदर्थत्वात्, तदन्योर्विरोधः ।

तत्रात्रं पूर्वपक्षः—सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष श्रुतिविनियोजिका । नह्यसमर्थं श्रुतिसहस्रमपि विनियोभतुमलम्, अतो
लिङ्गस्य बलवत्त्वादिन्द्रोपस्थापनेऽस्या विनियोगः । तदनुरोधिताया द्वितीया सप्तमर्थतया व्याख्याया । गार्हपत्यसमीपे ‘इन्द्रो-
ऽनया उपस्थातव्यः’ इत्यर्थः पर्यवस्यतीति ।

सिद्धान्तरनु—श्रुतिः स्वरूपसत्सामर्थ्यमपेक्षते, ननु मज्जानमपि, येन लिङ्गं बलवद्वेत्ते । तस्य च पूर्वं सत एव
विनियोगोऽन्यथानुपपत्त्या ज्ञानं पश्चादुपजायते । लिङ्गं तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते । नह्यनयेन्द्र उपस्थातव्य इति लिङ्गात्
स्वरसत्. प्रतीयते, निस्त्विन्द्र एतारगित्येतावनमात्रम् । तथाच प्रकरणाज्ञानसामर्थ्यादिन्द्रप्रकारानसमर्थ्या श्रुचोऽन्यथा-
नुपपत्त्या लिङ्गेनानयेन्द्र उपस्थातव्य इति श्रुतिः कथनतोया, यया विनियोगो भवेत् । ततो यावदलिङ्गं श्रुतिकल्पनार्थं प्रमा-
न्तस्यापार ताजन् प्रत्यक्षश्रुत्या विनियोगो सिद्ध इति प्रकरणे निराकाङ्क्षे कयाऽनुपपत्त्या श्रुतिः कल्पनीया । तस्माच्छ्रुतेर्बलवत्त्वा-
त्तदनुगुणतया सामर्थ्यं नीयमाने इन्द्रपदं परमैववर्थाध्रयवाचकतया गार्हपत्यतात्पर्यं स्मित्युक्तवार्थ्यत इति । श्रुतिप्रकरणयो-
र्विरोधोदाहरणम् यथा प्रतिष्ठाकामदशपूर्णमासयागे एवर्षितानिमनुप्रवात् प्रतिष्ठानामप्येति श्रुत्या एवर्षितानि सामपेन्व-
पषनानां सद्गर्भाधगतौ दीराकाङ्क्षानुपश्रद्धासामर्थ्यनुबचनान्ने त्यागमन्त्रप्रकरणस्य भाषः ।

‘तिङ्र्थस्तु विशेषणम्’ इत्यनेन परिहृतत्वात् । नहि गुणभूतः कर्ता निषेधं स्वाङ्गत्वेन ग्रहीतुमलम् । भावना तु प्रधानं तं ग्रहीतुं समर्थेति प्रकरणात् ऋत्वर्थतैव । अस्तु वा ऋतुयुक्तपुरुषधर्मः, अनुष्ठाने विशेषाभावात् ।

प्रभा

ननु तिङ्र्थस्य कर्तुर्भावनायां विशेषणत्वेऽपि श्रुत्यर्थत्वस्य सत्त्वात् कथं न निषेधस्य पुरुषार्थत्वमित्या-
शङ्कां निराकरोति—गुणभूत इति—‘प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसाम्प्रत्ययः’ इति न्यायेन विशेष्येऽङ्गित्वस्य
न्याय्यत्वाद् विशेषणेऽङ्गिसम्बन्धे प्राधान्याप्राधान्यस्य विरुद्धस्याऽऽपत्तिः, एकत्र विशेषणतयाऽङ्गित्वापरत्र
विशेषणत्वायोगाद् भावनायामन्वितस्य निषेधेऽन्वयानौचित्यम् । प्रधानमिति—इदं प्रथमान्तं भावनाविशे-
षणम्, प्रधानशब्दस्य श्रेष्ठेऽर्थे त्रिलिङ्गत्वात् ‘प्रधाना’ इति त्चितम् । तम् = निषेधम् । ग्रहीतुम् = प्रतियो-
गितया सन्त्यद्भुम् । एवञ्च निषेधस्य, प्रतियोगिगभूतभावनायाश्च कैमर्थ्याकाङ्क्षायां ऋतुप्रकरणात् ऋत्वर्थतैव ।

नन्वेवम् ‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ इति निषेधस्यापि पुरुषार्थत्वं न स्यात्, कर्तुः पुरुषस्य भक्षणरूपभावनायां
विशेषणत्वात् । यदि तु भावनायाः प्राधान्यान्नवर्थान्वये तद्द्वारा कर्तुरपि निषेधेऽन्वय इति बुद्ध्या पुरुषार्थत्व-
मुच्यते तदा प्रकृतेऽपि तथैवास्त्वित्याह—अस्तु वेति—ऋतुयुक्तपुरुषसंस्कारद्वारा ऋतुयुक्तपुरुषधर्मः । नच
ऋतुयुक्तः प्रधानीभूतो यजमानस्तेनैव प्रधानतयाऽनृतं वर्जनीयं स्यान्नान्यैः ऋतुयुक्तैः पुरुषैः, इष्यते तु सर्वैः ।
भावनाया आख्यातवाच्यत्वे तु यजमानस्याप्यप्राधान्यात् प्रधानन्यायापत्तौ सर्वैरेव ऋतुयुक्तैरनृतं वर्जनीयमिति
लभ्यत इति वाच्यम्, श्रुत्या, प्रकरणेन च ऋतुसम्बद्धा ये ये पुरुषास्तत्कर्तृकानृतवदनाभावयोश्च एवानेन
लभ्यते, ननु ऋतोः कर्ता यो यजमानस्तत्कर्तृकानृतवदनाभाव एवेत्याशयात् । अनुष्ठान इति—ऋतुर्कृता यज-
मानः ऋत्यङ्गक्रियाकर्तारश्चान्ये इति क्रियाऽनुष्ठाने विशेषाभावात् = भेदाभावात् श्रुतिप्रकरणाभ्यां सर्वै-
रेवानृतं वर्जनीयमिति सिध्यतीति भावः । ऋतुयुक्तपुरुषधर्मतै च ऋत्वर्थत्वे फलतीति भावः ।

दर्पणव्याख्या

विरोधोदाहरणास्तराणि स्वन्यतोऽवधार्याणि, गौरवभयाच्छेद प्रपञ्चितानि । तदयं निर्गलितोऽर्थः—श्रुतिनिर्देशत्वात्
सर्वतो बलवती, सिद्धं तु विनियोगे एकान्तरितत्वाद् द्वयन्तरितवाक्याद् बलवत् । एवं वाक्याद्बलप्लुष्टम् । समाया तु
पदान्तरितत्वात्सर्वतो बुद्धेति प्रकृते आकाङ्क्षापर्यवसन्नप्रकरणेन वाक्य कल्पनीयम् । तेन च लिङ्गम्, लिङ्गेन श्रुतिस्तथाऽङ्-
तवदननिषेधस्य ऋतो विनियोगः । यावच्च प्रवरणं वाक्यकल्पनायै प्रव्रान्तत्वापारं तावत्प्रत्यक्षया कर्तृर्भेदात्प्राप्तव्यस्य तस्य
पुरुषार्थत्वेन विनियोगो सिद्धः कलसमपि वाक्यादल्लिङ्गत्वरमिति श्रुतिविरोधे यावत् इत्यस्यार्थः, लिङ्गादीनामुक्तप्रकरणेन
श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वादिति भावः ।

समापचे—ः तिङ्र्थस्तु विशेषणमिति ः तथाचात्प्राप्तव्यस्य कर्तृरप्यस्यापनेऽपि न मानवात् तस्य प्राधान्येन
मानम्, येन निषेधस्य पुरुषार्थता शङ्क्येत, किन्तु विशेषणतयैव, तथोपस्थितस्य च विशेषणान्तरनैराकाङ्क्षेण कर्तुः श्रौतननर्ध-
रावन्त्याभावात्प्राप्त श्रुत्या प्रकरणेनैव इत्याशयं विनादपति—ः स्वाङ्गत्वेनेति ः स्वयितोषणतयैवर्धः ।

नन्वेवं निषेधस्य तापि श्रौतपुरुषार्थता न स्यात्, ‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ इत्यत्राप्युक्तरीत्या कर्तृति ननर्धसम्बन्धेन
श्रौतत्वात् । यदि च कर्तुरप्राधान्येऽपि कर्तृश्रुतिभावनाया प्राधान्यात्तस्या ननर्धान्वये तद्द्वाराऽऽपत्तयार्थकर्तृरप्यन्वयात्
तस्य श्रौतपुरुषार्थत्वात्पत्तिरिति विभाष्यते, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमत आह—ः अस्तु वेति ः ।

ः अनुष्ठान इति ः नच नातृतं वदेदिति निषेधस्य ऋतुयुक्तपुरुषधर्मतै यजमानस्य प्राधान्यात्प्रधानीभूतकर्त-
वानृतवदनं वार्यं स्यात् ऋत्वर्थतै च कर्तृनिषेधत्वेन यजमानेन विभिन्नं वर्जनं सिध्यतीति विशेषात् कथमेतदिति
वाच्यम्, श्रुतिप्रकरणाभ्यां ऋतुसम्बन्धेन पुरुषकर्तृकानृतवदनाभाव इति योषेन ऋतुकर्तृकेतिरोधे मानाभाव इति ऋतुयुक्तैति
पदतोऽभिप्रेतत्वादिति ।

“जङ्गभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू” इति वाक्योक्तमन्त्रविधिवदित्यादि भूषणे प्रपञ्चितम् ।

प्रमा

तत्र दृष्टान्तमाह—मयि दक्षेति—दर्शपूर्णमासप्रकरणे एतत्श्रूयते—‘जङ्गभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू’ इति, जङ्गभ्यमानः=जुम्भां कुर्वाणः, ‘मयि दक्षक्रतू’ इति शब्दघटितं मन्त्रमनुब्रूयादित्यर्थः । तत्र सन्दिह्यते—अस्य मन्त्रोच्चारणस्य शुद्ध (केवल) पुरुषसंस्कारकतया पुरुषार्थत्वम्, उत ऋतुसम्बद्धपुरुषसंस्कारकतया ऋत्वर्थत्वमिति, तत्र कृत्यत्वयेन ज्ञानचा कर्तुरूपस्थितत्वात् प्रकृतवाक्येन पुरुषसंस्कारत्वं प्राप्नोति । ऋतुप्रकरणे षष्ठितत्वात् प्रकरणेन ऋतूपकारकत्वस्य प्राप्तावपि प्रकरणापेक्षया वाक्यस्य वलीयस्त्वात् ऋतुधर्मत्व न युज्यमिति पूर्वपक्षे उत्तरितम्—यत्र श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधस्तत्र श्रुत्या प्रकरणस्य बाधः । यत्र तु विरोधाभावसम्भवस्तत्रोभयो समावेश एव, नतु बाध्यबाधकभावः । तथाच वाक्येन (ज्ञानचा श्रुत्या) कर्तुरूपस्थितत्वेऽपि ऋतुसम्बद्धपुरुषसंस्कारमुख्येन ऋतुसंस्कारकत्वमपि सिध्यतीति श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधाभावाद् बाध्यबाधकभावाभावः, तथा प्रकृतेऽपि अनृतवदननिषेधस्य ऋतुयुक्तपुरुषधर्मतया ऋतूपकारकत्वमुपलभ्यते इति वाक्यप्रकरणयोः समावेश एव उचितः । तदुक्तं कुमारीलभट्टैः—

‘ऋतुपायमांसभक्षादिपुरुषार्थत्वमपि धितः ।

प्रतिषेधः ऋतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥ इति ।

ऋतुपायः=ऋतुपगमनम् । आदिना अनृतवदनस्य संग्रहः । प्रतिषेधः=‘न स्त्रियमुपेयात्’ ‘न मांसमन्नीयात्’ ‘नानृतं यदेत्’ इति प्रतिषेधः । मन्त्रविधिवदिति—यथा ऋतुयुक्तजङ्गभ्यमानपुरुषधर्मतया ऋत्वर्थत्वं ‘मयि दक्षक्रतू’ इति मन्त्रपाठस्य, तथा अनृतवदननिषेधस्यापि ऋतुयुक्तपुरुषधर्मतया ऋत्वर्थत्वमपि ।

किञ्च दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य ‘नानृतं यदेत्’ इति निषेधस्य शब्दानृतमर्थानृतमुभयमपि विनिगमनाविषय इत्यवधेयम् । नच निर्मूलत्वाद् व्याकरणानुरोधो नाऽऽदरणीयः, ‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च’ इति श्रुतेः,—

‘पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।

सर्वापकारकं प्राहं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन’ ॥

इति पराशरोपपुराणोक्तेश्च व्याकरणस्य प्रामाण्याक्षतेः । तस्माद्धातो फलव्यापारोभयार्थकत्वम्, तिङ्कर्तृकर्मोभयार्थकत्वं स्वीकार्यमिति दिक् ।

दर्पणव्याख्या

एष इष्टान्तमाह—जङ्गभ्यमान इत्यादि दर्शपूर्णमासप्रकरण एवैतन्मन्त्रवचनं श्रूयते—‘जङ्गभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू’ इति । तत्र किमेतन्मन्त्रवचनं शुद्धपुरुषधर्मः, उत ऋतुयुक्तपुरुषसंस्कारकतया ऋत्वङ्गमिति सन्देहः, वाक्येन तावज्जङ्गभ्यमानपुरुषधर्मनर्थावयव प्रतीयते, कृत्यत्वस्य ज्ञानच कर्तृवाच्यत्वात् । प्रकरणेन तु ऋत्वङ्गतया प्रकरणस्य वाक्यपेक्षया दुर्भलमिति पुरुषधर्मतैव युक्त । सत्या च फलाकाङ्क्षायाम्—‘प्राणापानावेवात्मानं धमे’ इति वाक्यशेषे धृतस्य फलस्य रात्रिसप्रन्यायेन कल्पनादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्त—वाक्य-प्रकरणयोर्विरोधे बाध्यबाधकभावो नत्वस्ति विरोधः । जङ्गभ्यमानपदस्य कर्तृवाच्यतया तादृशपुरुषस्य कर्तावपि सत्त्वात् तस्यैस्कारमुख्येन ऋत्वङ्गतासम्भवात् । एवञ्चार्थवादेऽपि फलवदनार्थकत्वमपि नैति । तथाच वलयलक्षित्यामेव विरोधे द्वौधित्वेन जङ्गभ्यमानवाक्यानुवचनस्य वाक्यप्रकरणयोः ऋतुयुक्तपुरुषधर्मतावत् प्रकृतेऽप्यनृतवदननिषेधस्य श्रुतिप्रकरणाभ्यां ऋतुसम्बद्धपुरुषधर्मतैवोचिता । उक्तञ्च भट्टपादै—

ऋतुपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि धितः ।

प्रतिषेधः ऋतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥ इति भावः ।

॥ प्रपञ्चितमिति ॥ प्रपञ्चन्तु उक्तः ।

नन्वाख्यातस्य भावनायामसाधुत्वे ततस्तद्गोधो न स्यात्, साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वान्-
इत्यत आह—बोध इति—असाधुत्वेऽपि साधुत्वभ्रमाद् बोधोऽस्तु नाम, अपभ्रंशवत् । असाधुत्वन्तु
स्यादेवेति भावः ।

वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न हेतुः, तद्व्यतिरेकनिर्णयोऽपि न प्रतिबन्धक इति 'असाधुरनुमानेन'
इत्यत्र वक्ष्यामः ॥ २१ ॥

रङ्गोजिभट्टपुरेण कौण्डभट्टेन निर्मिते ।

पूर्णां भूषणसारैऽस्मिन् धात्वाख्यातार्थनिर्णयः ॥ १ ॥

इति श्रीकौण्डभट्टविरचिते वैयाकरणभूषणसारे धात्वर्थाऽऽख्यातसामान्यार्थयोर्निरूपणम् ॥ १ ॥

प्रभा

शाब्दबोधेति—साधुशब्दा एव बोधका । 'बोधकत्व शक्ति' इति मते साधुत्व शक्तिश्चेत्यनर्थान्तरम् ।
साधुत्वधमादिति—तिगादि भावनाविषयकरोधजनकृताऽऽच्छेदनधर्मवदिति धमादित्यर्थः । अपभ्रशवदिति—
यथा 'घडा' इत्याद्यपभ्रशाना साधुत्वधमाद् बोधकत्वेऽप्यसाधुत्वम्, तथा भावनाबोधकत्वेऽपि तस्या तिनारे-
साधुत्व दुर्नियारम् । न हेतुरिति—हालिकाना साधुत्वज्ञानभावेऽपि बोधदर्शनात्, अन्यथा सिद्धिशून्ये
सति कार्योऽन्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणत्वन्तुभावाप्रतियोगित्वरूपकारणत्वस्याभावात्
हेतुरित्यर्थः । नच साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधम्रति हेतुत्वभावेऽपि असाधुत्वज्ञानसत्त्वे शाब्दबोधदर्शनात्
तस्य त प्रति प्रतिबन्धकत्वम्, इति भावनाया तिनारैसाधुरिति ज्ञानदर्शनाय कथं तद्गोध इति चान्यम्,
असाधुत्वज्ञानसत्त्वेऽपि बोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह—तद्व्यतिरेकिति—य प्रति यस्य कारणत्वं तद्व्यतिरे-
(अभाव) निश्चय एव प्रतिबन्धको भवति । प्रकृते साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोध प्रति कारणत्वाभावे तद्व्यति-
रेकस्य प्रतिबन्धकत्व न स्यादिति भावः । वक्ष्याम इति—साधुत्वज्ञानरहिताना असाधुत्वज्ञानवतामपि
शाब्दबोधस्यापभ्रशेऽपि सर्वाऽनुभवसिद्धतया तत्र साधुत्वज्ञानस्य न हेतुत्वम्, नापि असाधुत्वज्ञानस्य
प्रतिबन्धकत्वमिति वक्ष्याम इत्यर्थः ॥

दिवालीं अननीं तातं नीलकण्ठं नमस्ततः ।

प्रभायां बालकृष्णस्य पूर्णां धात्वर्थनिर्णयः ॥ १ ॥

॥ शुभम् ॥

दर्पणव्याख्या

ननु साधुत्वज्ञान तिनारैऽपि शाब्दबोधद्वयेन व्यभिचाराद् कथमेतत्, साधुत्वस्य शाब्दरूपताया निराकरिष्यमाण
व्याचान आह—वस्तुतः इति ॥ तद्व्यतिरेकनिर्णय इति ॥ असाधुत्वनिश्चय इत्यर्थः । तत्रिश्रव्येऽप्यपभ्रशाद्
बोधदर्शनात् । तथाचाऽऽख्यातज्ञानावेषे बाधकाभाव इति भावः ॥ २१ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारदर्पणे धात्वाख्यातार्थनिर्णयम् ॥ १ ॥

॥ अथ लकारार्थनिर्णयः ॥

प्रत्येकं दशलकाराणामर्थं निरूपयति—

वर्तमाने परोऽक्षे श्चो भाविन्यर्थे भविष्यति ।

विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः ॥ २२ ॥

लडादयष्टितः पट् क्रमेणैष्वर्थेषु द्रष्टव्याः । तथाहि—वर्तमानेऽर्थे लट्, “वर्तमाने लट्”
(पा० सू० ३ । १ । १८३) इति सूत्रात् । प्रारब्धापरिसमाप्तत्वम्,

प्रमा

॥ अथ लकारार्थनिर्णयः ॥

यद्यदनन्तरं निरूपणीयं तस्य तत्सङ्गतेन भवितव्यमिति व्याप्तिः, ‘नासङ्गतं प्रयुञ्जीत’ इत्यभियुक्तोक्तैः । सङ्गतिनिरूपकज्ञानप्रयोज्यं यद् अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानं तद्विषयस्मरणानुकूलसम्बन्धः सङ्गतिः । प्रकृते लकारार्थसामान्यनिरूपणानन्तरम् ‘लकाराणां विशेषार्थज्ञानं मे जायताम्’ इत्याकारिका जिज्ञासा जायते, तादृशजिज्ञासाजनकं ज्ञानञ्च—लकाराणां विशेषार्थज्ञानं तद्विष्टसाधनमिति, तद्विषयो लकाराणां विशेषार्थः तत्सम्बन्धश्च स्मार्यस्मारकभाव इति स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गसङ्गत्याऽऽह—प्रत्येकमिति—वीप्सायामव्ययीभावादेकैवस्येत्यर्थः । दशलकाराणामिति—‘विकसंल्ये संज्ञायाम्’ इति कर्गधारयः । ‘दशलकारः’ इति लकाराणां संज्ञा । लकाराणामिति—षट्कत्वं पष्ठ्यर्थः, तस्य प्रत्येकमित्यत्रान्वयः । निरूपयतीति—विशेषज्ञानञ्च सामान्यज्ञानपूर्वकमिति सामान्यज्ञाने जाते लकारविशेषार्थजिज्ञासोदयः ।

वर्तमाने इति—१-‘वर्तमाने लट्, २-‘परोक्षे लिट्’ ३-‘श्चो भाविन्यर्थे’ = अनद्यतने भाविन्यर्थे लृट्, ४-‘भविष्यति’ = भविष्यन्सामान्ये लृट्, ५-‘विध्यादौ लेट्’, ६-‘प्रार्थनादौ लोट्’ इत्याह—लडादय इति । पठिति—ननु यदि जातिपक्षस्तदा एवत्वमेव लकारस्य, यदि व्यक्तिपक्षस्तदाऽऽनन्त्यमिति इदमसङ्गतमिति चेन्न, इत्संज्ञाकारादिविशिष्टटिप्त्वादिरूपोपाधिगतपट्त्वारोपेण पट्वसम्भवात् । प्रारब्धेति—इदं क्रियागतं वर्तमानत्वम्, प्रारब्धत्वादेस्तत्रैव सम्भवात् । प्रारब्धः = तत्तत्कालानुकूलव्यापारध्वंसासामानाधिकरण-त्वत्तत्कालानुकूलकृतिविषयः । अपरिसमाप्तः = तत्तत्कालानुकूलचरमक्रियाव्यसप्रागभावाधिकरणकालवृत्ति, ध्वंसानाधिकरणकालवृत्तिर्वा यः क्रियाऽऽत्मनो अर्थस्तस्य वर्तमानक्रियात्वम् । तादृशक्रियाधिकरणत्वोपलक्षितकालस्य वर्तमानकालत्वम् । इदं लक्षणं क्रियात्मककालत्वाभिप्रायेण ।

अत्र केचित्—‘कालं क्रियाऽऽत्मकमाहुः’, अपरे—‘क्षणसमूहम्, अन्ये—अरण्यमतिरिक्तं कालं वदन्ति । अरिखलनयेऽपि वर्तमानकालस्य प्रत्यक्षेण निश्चेतुमशक्यत्वादानुमानात्म्यत्वमेव । कालसामान्यलक्षणञ्च—

दर्पणव्याख्या

॥ अथ लकारार्थनिर्णयः ॥

लकारसामान्यार्थं निरूपिते तद्विषयकजिज्ञासानिवृत्तावब्रवणवचनव्यवधानाद्विशेषार्थनिरूपणेऽवसरस्य सङ्गतित्वं सूचय-
ह—ऽऽ प्रत्येकमिति ॐ । दशलकाराणामिति ॐ लृट्—लिट् इत्यादिक्रमेण पठितानामित्यर्थः । आदेशानां वाचक-
मिति पठेऽपि तिङाद्यादेशनिर्णयं बोधकतात्पर्यं शक्तिं लडादिभ्यारोप्य तद्विधानान् तदर्थं कर्त्वं सेपात्मकत्वमिति भावः ।
ॐ प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति ॐ विनष्टाद्ययव्यागभावइत्ये सत्यनुत्पन्नध्वंसाव्यवकत्वमित्यर्थः ।

भूतमविष्यद्विभ्रतत्वं वा वर्त्तमानत्वम् । 'पचति' इत्यादावधिप्रयणाद्यधःश्रयणान्ते मच्चे तदस्तीति भवेति लट्प्रयोगः ।

प्रभा

अत्रापि यत्किञ्चित्क्रियाप्रतियोगिकप्रागभावाधिकरणत्वस्य तत्र काले सत्त्वेनाध्यातिपरिहारस्य प्रागभावे यावद्विप्रयाप्रतियोगिरत्वनिवेग इति ।

प्रथममम्बन्धेन द्विवादनमारभ्य चतुर्वादनपर्यन्तं जातपाकाधिपरणकालमादाय न दोषः, तदानी-
मुपरितघात्यधिकरणत्वाभावात् । धातूधारणाधिररणे, तद्वोद्धवमिचानधिररणे च काले 'पचति' इति
प्रयोगवारणाय द्वितीयः सम्बन्धः । भूतपाकक्रियामादाय उपारणाधिकरणकालपर्यन्तकालस्याधिकरणत्वं
सात्ययेण पचनीतिप्रयोगवारणाय तृतीयः सम्बन्धः । एवं भविष्यत्पाकाधिकरणकालमवधौष्टस्य उपारणकालं
यान्तु कालमादाय सादृशप्रयोगो मा भूदिति चतुर्थः सम्बन्धः ।

एतन्न घर्तमानसामीप्यमपि लटाद्यर्थः, तद्य—धातुविशिष्टत्वम्, वैशिष्ट्यत्रा—पर्ययिष्टत्वम् ।

आत्माऽस्ति पर्वताः सन्तीत्यादौ तत्तत्कालिकानां राज्ञां क्रियाया अनित्यत्वाच्चद्विशिष्टस्योत्पत्त्या-
दिकमादाय वर्त्तमानत्वमूह्यम् । उक्तं हि भाष्ये—“इह भूतभविष्यद्वर्त्तमानानां राज्ञां क्रियास्तिष्ठते-
रधिकरणम्” इति,

प्रभा

ननु व्यापारसमुदाय क्रिया । ‘आत्माऽस्ति’ पर्वता सन्ति इत्यादौ च सत्तारूपा क्रिया एकविधा ।
यथा पच्यादावयवयवभूतव्यापाराणा वैलक्षण्याद् व्यापारसमूहरूपक्रियात्वम् । अत्र तु अवयववैलक्षण्याभावेन
तदसम्भव इत्यत आह—आत्माऽस्तीति ।

राज्ञामिति—इदमुपलक्षणम्—यस्य कस्यचित् क्रियाया । प्राधान्यात् राज्ञामित्युक्ति । तथा च
राजादिक्रियाया वर्त्तमानत्वस्थानुभूयमानत्वेन साहचर्यात् आत्मपर्वतादिस्थितिक्रियायामपि तद्विशिष्टेन
वर्त्तमानत्वसुपपादनीयम् । यथा जीवस्य नित्यत्वेऽपि शरीरादेरनित्यत्वेन तद्व्यच्छिन्नजीवस्यानित्यत्वम् ।
तथा आत्मसत्तादेरपीति भाव । राजादिक्रियाया प्रागभावप्रतियोगित्वस्य, ध्वंसप्रतियोगित्वस्य च
सत्त्वादानित्यत्वेन तद्विशिष्टसत्ताया अपि अनित्यत्वमिति भाव । भूतत्वादिभेदेन भिन्ना राजस्थितिरात्मा-
दिस्यतेर्भेदिका, इत्यत आत्मसत्ताया अपि क्रियात्वम्, कालत्रययोगश्लोपपद्यते । तिष्ठतेरिति—कालस्य
त्यारूपत्वाभिप्रायेण क्रिया = राजादिक्रिया, तिष्ठते = आत्मादिसत्ताया कालिन्सम्बन्धेनाधिकरण-
नित्यर्थ । तन्मानपरिणाम काल इति मते तु ‘क्रिया’ इति पदेन क्रियापरिच्छेदकालस्यात्मस्थितौ आधेयता-
न्वन्धेनारोपाद् वर्त्तमानादिकालावच्छिन्नत्वव्यवहार ।

वर्षणव्याख्या

क्रियातिरिक्तकालस्यैव वर्त्तमानत्वादिक प्रतीयते, तथापि निरुपाधिकरय तस्य वर्त्तमानत्वादिना प्रयेमुपशक्यत्वादुपाधिभूत
क्रियामादायैव तत्र तत्रस्य वक्तव्यतयाऽऽपश्यन्त्वान् क्रियायामेव तच्च्युक्तिमि यवधेयम् ।

वस्तुतस्तु दण्डमुहूर्त्ताद्यात्मक एण्डकाल एव वर्त्तमानत्वादिना लडादिवाच्य । तद्वत् वर्त्तमानत्व च तत्तच्छब्दप्र
योगाधिकरणयमेव । ‘तदादि’न्याये शब्दप्रयोगाधिकरणवनानुगमाद्य न शक्यानन्वयम् ।

यद्येवमपि तत्तत्कालेन तत्तत्कालयोधस्थानुभ्रमिन्द्रानुपपत्तिरिति विभाष्यते तदास्तु शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्व
व्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षिततत्तत्काल वाचच्छिन्न एव लट शक्ति । क्रियारम्भात् पूर्व्य समाप्त्युत्तर पार्श्वीते पचतीत्यादिप्रयोगा
पत्तिस्तु स्वयुक्तिप्रागभावप्रतियोगिवृत्तिच-स्वयुक्तिध्वसाप्रतियोगिप्रवृत्तिक्रियानुयोगिक वाच्या विशेषितेन आधेयतासम्बन्धेनान्व
यनिवामपागमेन वारणीया ।

यत्र तु अरण्यक्रियैव धाल्यैस्तत्र शुद्धाधेयतासम्बन्धेनैव तदन्वयात्ताऽऽत्माऽस्तीत्यादौ दोष इति । ॐ भूतभविष्यद्वि-
जत्व वाऽऽ ॐ इत्यत्र वाकारोऽनास्थायात्, पूर्वैलक्षणपक्षेयाऽस्त्व गुणवाद्भविष्यत्परम्भापि वर्त्तमानत्वप्रतिवेन तद्वह, भविष्यत्वग्रह,
भविष्यत्वग्रहे च तद्व्यच्छिन्नभिन्नरूपवर्त्तमानत्वग्रह इत्यन्वोऽन्वाश्रयाच्च । एव भूत वमादायाव्य योन्वाश्रयो द्रष्टव्य ।

ननु यत्र सत्ताश्रयवादीनां धा-वर्षय तत्रागति, तेपामल्लण्ड चेनावयवयदितोत्तलक्षणवर्त्तमानत्वासम्भवाद् त आह-
ॐ आत्माऽस्तीति ॐ । ॐ अनित्यत्वादिति ॐ सावयवत्वेन प्रागभावप्रतियोगित्वे सति ध्वंसप्रतियोगियादित्यर्थ ।
ॐ तद्विशिष्टस्य ॐ अनि-यरा-क्रियाद्विनिश्लेषसादिरु-पार्श्वेयर्थ । तथाच केवलसत्तादिरूपायं तदसत्त्वेऽप्युक्तविशेषण
विशित्ये तस्मिन् विशेषणत्वादाय तत्सत्त्व नानुपपन्नमिति भाव ।

यदा तद्विशिष्टेत्यत्र तदा अव्यवहितत्वादिनिय-चस्यैव परामर्शात् तादृशक्रियागत वर्त्तमानत्वमारोप्य सत्तापर्यको
रदित्यर्थ । तत्र स्वोत्पत्तित्व निरव्यति—ॐ उक्त हीति ॐ । तिष्ठतेरधिकरणमिति ॐ आधेयतासम्बन्धेन तादृश
क्रियात्मककालविशिष्टत्वात् (तस्य)तासामिति भाव । अनेन भाष्येण, वस्तुतस्त्वियादिना उक्तकल्पस्यैव साधुत्व लभ्यते ।
तस्मिन्नुत्तलक्षणलक्षितकालस्यैव सर्वत्र क्रियायामाधेयतयाव्यवलाभात् ।

परतो मिद्यते सर्वमात्मा तु न विकम्पते ।

पर्वतादिस्थितिस्तस्मात् पररूपेण मिद्यते ॥

इति वाक्यपदीये च । एवम्, "तम आसीत्" "तुच्छेनाभ्यपिहितं यदासीत्" "अहमेकः प्रथममात्मम्, वर्तामि च, भविष्यामि च" इत्यादिश्रुतयोऽपि योज्याः ।

तत्र वर्तमानत्वादि लडादिमिद्योत्पत्ते, क्रियासामान्यवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणायां लडादे-

प्रभा

तथाचोक्तं हरिणा—परत इति । सर्वम्—सर्वभायजातं पन्थादिरूपम् । परतः=वर्तमानत्वादिकालधर्मतः । मिद्यते—वर्तमानकालिनी भूतकालिनी भविष्यत्कालिनी राता इत्येवं रूपेण भिन्नतया प्रतीयते । आत्मा = आत्मसत्ता तु न विकम्पते = परतः = वर्तमानत्वादिना न मिद्यते, आत्मादिकर्तृकसत्ताया नित्यत्वान्, ध्यापार-ममूहत्वरूपमिद्यात्वाभावात् । तस्मात् = स्वतो वर्तमानत्वादिना भेदाभावात् ।

पर्वतादिस्थितिः—आदिना आत्मस्थितेर्महणम् ।

पररूपेण = परस्य राजादेर्यत्रियारूपम्, तेन = तद्वत्वर्तमानत्वादिना आत्मादिकर्तृकसत्ताऽपि भिन्न इत्यर्थः । तमः = अविद्या = अज्ञानमिति यावन् । विन्दार्थोऽत्र नञ् विद्याविन्देत्यर्थः । अविद्याया अनादित्वात् सर्वदा मत्त्वेन भवत्यात्मभयः । तुच्छेन = अज्ञानेन, अभ्यपिहितम् = आश्रितम् । एकः = अद्वितीयः । 'आत्मम्'—इत्यत्र भवन्यम्, 'वर्तामि' अत्र वर्तमानत्यम्, 'भविष्यामि च' अत्र भविष्यत्त्वात् राजादिभियामनं भवत्यादि आरोप्य राजादिभियामाह्वयार्थाद्वा वर्तमानत्वादिभ्यस्त्वसादनीयम् । यदुक्तं पूर्वं 'दशलक्षानामर्थः' इति तत्रार्थशब्देन श्रोतवार्थपर इत्याह—वर्तमानत्वादीति—वर्तमानत्वात्त्वादीत्यर्थः ।

ननु लटादीनां श्रोतव्यम् = स्वममभिन्नाह्वयघानुनिष्ठमत्युद्गोपकत्वान्तरम् । तथापि पन्थादिषु वर्तमानत्वादिनिरूपिणा शक्तिः स्वीकार्येति स्पष्टान्तानां पन्थादिनिष्ठानुपूर्वीनां शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवम् । अतः कतिपयप्रत्ययानां विटादीनां वाचकत्वमेव सुप्रमित्वागच्छायामाह—त्रियाम्नामान्येति । चिन्त्यनिदम्, तत्र-दात्तानां तत्रात्रि-रावाचकत्वेन क्रियासामान्यवाचकत्वम् शून्यत्वात् । धातुनेन क्रियासामान्यवाचकत्वेऽपि क्रियासामान्ये वर्तमानत्वादिरेनन्वयात् । यद्वा त्रि-रा-वा-च-क-त्व-मो-प-निष्ठ-प-वा-च-क-त्वे-त्यर्थः । वाचक-त्वे-ति—अत्र धातोऽपि दोषः । तद्विशिष्टे = वर्तमानत्वादिपिनिष्ठक्रियायात् ।

स्तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगात् । अन्यव्यतिरेकाभ्यां तद्रूपं लडादिवाच्यमेव । अन्यथा प्रत्ययानां वाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपि पक्षान्तरम् ।
लिङ्गर्थाह—परोक्षे इति—“परोक्षे लिट्” (पा० ध० ३।२।११५) इति सूत्रात् । कालस्ता-

प्रभा

तात्पर्यग्राहकत्वेनेति—‘स्वसमभिव्याहृतपदनिष्ठवृत्त्युद्बोधकत्वमेव शोतकत्वम्’ इति भावः । तेन धातुषु वर्तमानत्वादिनिरूपितशक्तिस्वीकारप्रयुक्तं गौरवमपि निरस्तम् ।

ननु ‘सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयति’ इति न्यायविरोधाद् युगपद्वृत्तिद्वयेन बोधानुपपत्तिरिति चेन्न, विशिष्टे लक्षणास्वीकारे तन्न्यायाविषयत्वात्, ‘गङ्गायां मीनघोषी स्तः’ इत्यत्र गङ्गापदेन युगपत् तटमीनयोर्घोषस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन युगपद्वृत्तिद्वयजन्यबोधयोर्विरोधे मानाभावाच्च । ‘लडाद्यो वर्तमानत्वादिवाचका एव’ इतिवादिनां मतमाह—अन्यथेति—नच वाचकत्वपक्षे ‘येन नामाप्ते’ इति न्यायेन सामान्यत्वम् = कर्मव्यस्य विशेषेण = वर्तमानत्वाद्यर्थेन बाधः, ‘लः कर्मणि’ इति सूत्रेण कर्तरि लकारविधानवैयर्थ्यापत्तेः, शक्ततावच्छेदकभेदाच्च, लत्वेन कर्त्रादिवाचकताया लट्त्वादिना वर्तमानत्वादिवाचकतायाः स्वीकारात् । अन्यथा विध्याद्यर्थरपि लिङ्गादिस्थले बाधापत्तिः । अन्यथा = शक्तिमाहकयोरेकव्यतिरेकयोस्तोरपि शोतकत्वस्वीकारे ।

वस्तुतस्तु वर्तमानत्वस्य लडादेर्घोच्यत्वे ‘लः कर्मणि च’ इति सूत्रेण कर्तरि लकारविधानसामर्थ्यात् ‘तर्क’ व्यायस्य विधेयविषय एव प्रवृत्तेर्भौज्यादिसम्मतत्वाच्च वर्तमानत्वाद्यर्थेन कर्त्राद्यर्थस्य बाधाभावेऽपि वाचकतापक्षे वर्तमानत्वादिः प्रत्ययार्थतया प्राधान्यापत्तिः, तद्वारणाय ‘प्रकृतिप्रत्ययौ सद्द्वयं धृतः’ इति नियमे तदतिरिक्तत्वेन सकोचकल्पने गौरवाद् शोतकतापक्ष एव ज्यायान् । अत एवामे अपिघटितया ‘इत्यपि पक्षान्तरम्’ इत्युक्तया मन्थकृताऽऽरुचिः सूचिता । शोतकत्वपक्षे ‘प्रकृतिप्रत्ययौ’ इति नियमे संकोचस्तु न, ‘हितमति च’ ‘स्त्रियाम्’ इत्यादिसुत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात्, लोके शोत्यार्थस्य विशेषणत्वदर्शनाच्च तादृशनियमस्य वाच्यार्थविषयत्वं स्यादवश्यवत्त्वात् । तद्रूपम् = वर्तमानत्वादिरूपम् । लडादीति—तिवादीनामपि आरोपितलट्त्वलिट्त्वादिनेव वर्तमानत्वादिवाचकत्वम् । अत एव ‘यजेत’ इत्यत्रास्ति अंशद्वयम्—आप्यातत्वम्, लिङ्त्वञ्च । आख्यातत्वेन दशलकारस्येनार्थी भावना = क्रियारूपा तिङा उच्यते, लिङ्त्वेन च पुरुषप्रवृत्त्यनुरल्लन्यापारविशेषणत्वात् शब्दो भाषयता उच्यते, इति मीमांसकोक्तिः संगच्छते ।

वस्तुतस्तु तिवादिवृत्त्यानुपूर्वी एव वाचकताऽवच्छेदिका, लट्त्वादिना अज्ञानेऽपि बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । शब्दादिसमभिहारश्च बोधविशेषनियामक इति न दोषः ।
परोक्षे लिङ्गिति—गतरात्रेनिशोधाद्भ्रूम् आगामिरात्रेनिशीयात्पूर्वी यावान् कालः सोऽद्यतनपदेनोच्यते । तद्विभूतकालवृत्तिः परोक्ष्वा या क्रिया तद्वाचकाद्वातोर्लिङ्गित्वर्थकान् ‘परोक्षे लिट्’ इति सूत्रादित्यर्थः । शोतकत्वपक्षे इदम् । वाचकत्वपक्षे तु तादृशकाले वाच्ये लिङ्गित्वाद्यर्थः ।

दर्पणव्याख्या

ॐ उपयोगादिति ॐ स च प्राक् प्रतिपादितः । तथाच लडाद्यादेशत्वेन तिवादीनां वर्तमानत्वादिघोषकत्वात्-‘अथाश्रीत्’ इत्यादौ वर्तमानक्रियाप्रतीतिः, क्रियासामान्यशफच्यतोस्तद्विदिष्टे लक्षणस्यैव तच्चक्षित्तिवृत्त्यायोधोपपत्तौ प्रथमवर्तमानत्वादी तेषां शक्तिरूपने गौरवादिति भावः । वाचकत्वपक्षेन लट्त्वस्याऽह ॐ अन्यव्यतिरेकाभ्यामित्यादि ॐ । नच ‘तर्ककौण्डिन्य’स्याप्य लट्त्वस्य कर्त्राद्यर्थबाधः, शक्तताऽवच्छेदकमेदात् । किञ्चन “लः कर्मणि” इति सूत्रं निरवकाशं स्यात्, स्थलान्तरेऽपि विध्याद्यर्थबोधमभेदादिति भावः । ॐ अन्यथा ॐ अन्यव्यतिरेकयोः शफच्यमाहकत्वे । ॐ विलोपापत्तिरिति ॐ सर्वत्र प्रवृत्त्यैव तत्प्रत्ययार्थवाभिमतबोधमभेदादिति भावः । अधिकं सुबर्णनिर्णये वदयते ।

वदद्यतनानद्यतनभेदेन द्विविधः । द्विविधोऽपि भूतभविष्यद्रूपः । तत्रानद्यतने भूते परोक्षे लिङ्-
त्यर्थः । तेनाद्यतने भूते, अनद्यतने भविष्यति, भूतेऽप्यपरोक्षे च न लिट्प्रयोगः । परोक्षत्वञ्च-
'साक्षात्करोमि' इत्येतादृशविषयताशालिङ्गानाविषयत्वम् ।

नच "क्रिया नामेयमत्यन्तापर(रि)दृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता
निदर्शयितुम्" इति भाष्यात् तस्या अतीन्द्रियत्वेन 'परोक्षे' इत्यव्यावर्तकमिति शङ्क्यम्,

प्रभा

अनद्यतन इति 'विशेषणत्रिकस्य क्रमेण फलमाह—अनद्यतन इति—अतेनाद्यतनस्य, भूते इत्युक्तेर्भवि-
ष्यतः, परोक्षे इत्युक्त्या अपरोक्षस्य च व्यावृत्तिः । ननु परोक्षत्वं यदि 'प्रत्यक्षप्रमाणान्वयप्रमाणजन्यज्ञानविष-
यत्वम्' तदा प्रत्यक्षक्रियाया अपि शाब्दज्ञानविषयत्वे, अनुमितिविषयत्वे वा 'पपाच' इत्यादिप्रयोगापत्तिरत
आह—परोक्षत्वञ्चेति । एतादृशेति—विषयताया एतादृशत्वासम्भवादेतादृशशब्दबोधेत्वर्थः ।

नन्वेवमपि यत्र कस्यापि 'पाकं साक्षात्करोमि' इति ज्ञानं जातं तत्र 'पपाच' इति प्रयोगानुपपत्तिः,
उक्तज्ञानविषयत्वादिति चेन्न, लिङ्गाद्यन्तशब्दप्रयोक्तृसमवेत (साक्षात्करोमि) इत्येतादृशविषयताशालिङ्गाना-
विषयत्वस्यैव परोक्षत्वात्, वक्तृस्तादृशज्ञानाविषयत्वस्यैव लिङ्गादिप्रयोजकत्वात् । इयमिति—पचतीतिव्यय-
हारविषयीभूतेत्यर्थः । अनुमानगम्येति शेषः । अत्यन्तेति—परेण = चक्षुरादिरूपप्रत्यक्षप्रमाणेनात्यन्तमदृष्टा ।
'अपरिदृष्टा' इति पाठे प्रत्यक्षाविषय इत्यर्थः । तत्र हेतुगर्भितविशेषणमाह—पूर्वेति—पूर्वापरीभूतावयवा =
क्रमिकव्यापारसमुहात्मिका । नन्वेवमपि प्रत्यक्षे चाधाभाव इत्याशङ्क्यामाह—न शक्येति—अवयवानामा-
शुविनाशित्वात्, पिण्डीभाव (समूहीभाव) स्यैवाभावादिति भावः । ननु तर्हि तादृशक्रियायाः सत्त्वे किं
मानमिति चेन्न, विच्छित्त्वारिरूपकार्यानुमेयत्वात् । अव्यावर्तकमिति—क्रियायां परोक्षत्वस्य व्यभिचारा-
भावेन 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद् विशेषणमर्थवत्' इति न्यायविरोधादिति भावः । शङ्क्यमिति—नच
शङ्क्यमित्यर्थः ।

दर्पणव्याख्या

ॐ अनद्यतने भूते इति ॐ "भूते" (पा० सू० ३।१।२४) इति, "अनद्यतने लट्" (पा० सू० ३।१।११)
इति सूत्राभ्यां तत्त्वप्रदानुद्धारितेति भावः । ॐ न लिट्प्रयोग इति ॐ उक्तार्थस्य कापात् पपाचेत्यादिजयोधानन्तरमनद्य-
तनत्वादिसन्नेहाणुदयाद् भूतत्वादिवद्यतोऽपि तद्व्याप्त्ययोधे त्रिंशो विशेषणतया भातमभ्युपेयम् । तच्च वाचकतां द्योतयती
या विनाऽनुपपन्नमिति लिट्स्तदभ्युपगम आवश्यक इति भावः ।

ननु परोक्षत्वं प्रत्यक्षान्वयज्ञानविषयत्वम् । तथाच प्रत्यक्षक्रियायामपि ध्युतानुमितप्रयोः सत्त्वात् पपाचेत्यादिप्रयोगा-
पत्तिरत आह— ॐ परोक्षत्वञ्चेति ॐ यथाभूतप्रत्यक्षाविषयत्वस्वोर्नातक्रियायामभावेन तत्र पपाचेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरत
आह— ॐ साक्षात्करोमीति ॐ साक्षात्करोमीत्येतत्प्रतीनिसाक्षिकलौचिःविषयस्वाभाजनत्वमित्यर्थः ।

उक्तस्थले प्रत्यक्षविषयतासत्त्वेऽपि तादृशविरुद्धविषयताभावमात्रावमधुष्णमिति न तदनुपपत्तिः । प्रत्यक्षं तादृशशब्द-
प्रयोचनुर्माहम् । ननु 'द्वनामस्यमसि' इत्यादीं शब्दादप्यपरोक्षज्ञानस्य दृष्टयेन शब्दजन्यतादृशज्ञानविषयेन्द्रियमनद्य-
क्रियायां लिङ्गानुपपत्तिरिति चेन्न, तत्रापि शाब्दज्ञानमदृष्टमनस्येन द्वनामसाक्षात्कारः, नतु शब्दात्, लौकिकविषयतानिवा-
देन्द्रियसंयोगादेरभावेन शाब्दे तद्व्याप्त्यभावात् । अत एव 'तस्यमसि' इत्याद्याचार्योपदेशशब्दमादिर्नष्टं मन आत्मानन्दने
प्राणमिति गीताभाष्ये उक्तमिति सर्वं समग्रमम् ।

"नित्या गमेयम्" इति भाष्ये माऽमात्रानुमानगम्येति शेषः । ॐ नित्या ॐ सात्त्विकेन प्रतीवमाना । ॐ इयम् ॐ

पिण्डीभूताया निदर्शयितुमशक्यत्वेऽप्यवयवशः 'साक्षात्त्वरोमि' इति प्रतीतिविपयत्वसम्भवात् । अन्यथा 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र तस्या दर्शनकर्मता न स्यादिति प्रतिभाति ।

प्रमा

अवयवश इति—एकैकावयवस्येत्यर्थः । 'सङ्ख्यैकवचनाद्य चीप्सायाम्' इति वीप्तायां पठ्यन्ताच्छस् । अन्यथा = क्रियाया एकैकावयवस्यापि साक्षात्कारानभ्युपगमे । ननु सदसदात्मनावयवसमूहरूपा क्रिया यथा प्रत्यक्षाविपयः, तथा क्रियाऽवयवा अपि प्रत्यक्षाविपया एव । अवयवानामपि समूहात्मनैव धातुधाच्यत्वम् । इन्द्रियप्राप्त्यत्वमपि सत्तानेव, ननु सदसदात्मनाम् । उक्तञ्च चावयवपदीये—

'क्रमात् सदसतां तेषामात्मना न समूहिनः ।
सदस्तुविपर्ययान्ति सम्यन्धं चक्षुरादिभिः' ॥ इति ।

क्रमात्=पूर्वापर्ययः । पूर्वोवयवस्य सत्त्वे परावयवस्यासत्ता । परावयवसत्त्वे पूर्वस्यासत्त्वेवं क्रमतः सदसतां तेषाम् = अवयवानाम् आत्मना = स्वरूपतः सद्विपर्ययश्चक्षुरादिभिः समूहिनः = अवयवाः सम्यन्धं न यान्तीत्यर्थः । ननु माऽस्तु सदसतां चक्षुर्विपयत्वम्, सतोरयवस्य चक्षुर्विपयत्वं स्यादिति चेन्न, समूहत्वेनैव

तुवाच्यतया समूहस्य च प्रत्यक्षाविपयत्वतादवस्थादित्याशङ्क्याऽऽह—अवयवश इति । वस्तुतस्तु अवयवा अपि समूहत्वेन स्वरूपतश्च प्रत्यक्षज्ञानाविपया एव । अत एव 'परोक्षे' 'इत्यन्यावर्त-
म्' इति, 'अस्ति वर्तमानः कालः परन्त्वादित्यगतिवन्नोपलभ्यते' इति भाष्यम्, 'अत्यन्तापरदृष्टा' इति च भाष्यं संगच्छते । अन्यथा आदिकर्मणि अवयवगतातीवत्वस्य समूहे आरोपेण 'प्रकृतः वटं सः' इत्यादी निष्पा-
वेधानवत्, अवयवगतप्रत्यक्षत्वस्य समुदाये आरोपस्थले 'परोक्षे' इत्यस्य चारिताद्यर्थेन भाष्यासङ्घतिः स्पष्टैव ।
रमादवयवा अपि अप्रत्यक्षा एवेति भाष्यसम्मतम् । प्रतिभातीति—अवयवानामपि प्रत्यक्षाविपयत्वमेवेति-
यादिनये तु 'पश्य मृगो धावति' इत्यादिस्थले दृशिज्ञानसामान्यार्थे इति 'पश्य' इत्यस्य 'अनुमितु' इत्यर्थः ।
यद्वा धावतिरत्र उत्तरदेशसंयोगरूपफलपर एव । संयोगस्य च प्रत्यक्षत्वे कस्यचिद्विरोधाभावेन न कर्म-
त्वानुपपत्तिः ।

दर्पणव्याख्या

पक्षतीत्यादिव्यवहारविपर्याभूता, यतः पूर्वापरीभूता = क्रमिकानेकरूपापारत्समूहात्मिका, अतोऽव्ययतापरदृष्टा = परेण = प्रत्यक्ष-
प्रमाणेनात्यन्तमदृष्टा = तत्रान्यज्ञानाविपया इति यावत् । ❀ पिण्डीभूतेति ❀ अत्रवयवानामभ्युपगमिनातिचेन पिण्डस्वंगमावा-
दिति भावः । ननु तद्वि तस्यां किं प्रमाणत आह—❀ साक्षादिति ❀ निहित्यादिरूपमावांनुमेयेति । ❀ अन्यथेति ❀
त्रियाया अवयवतोऽपि साक्षात्कारानभ्युपगम इत्यर्थः । ❀ प्रतिभातीति ❀ उक्तार्थ एवास्मदुद्धिविपयो भवतीत्यर्थः ।
ननु त्रियाऽवयवा अपि त्रिधावदतीन्द्रिया एव । यथा पंचेदकमेवचताद्वोऽव्ययवास्तया तेषामप्यवयवास्तेऽपि समूह-
रूपेणैव धातुवाच्यः । यस्तु क्षणायत्तिच्छस्त्वोऽवयवः स तु न धातुवाच्यः, किन्तवयवसमूहाऽऽत्मनैव । आश्रितकर्मरूप-
त्वात्तद्वाच्यस्य । एवञ्च सदसद्रूपा क्रिया न सद्विपर्ययप्राप्ता । तदुक्तम्—

क्रमात् सदसतां तेषामात्मना न समूहिनः ।
सदस्तुविपर्ययान्ति सम्यन्धं चक्षुरादिभिः ॥ इति ।

अत्यन्तापरदृष्टेति भाष्यस्याप्यवयवरूपेण समूहात्मना चादृष्ट्येवार्थः । अत एव "वर्तमाने इत्" इति सूत्रे
भाष्ये, "अस्ति वर्तमानो कालः, परन्त्वाऽऽदित्यगतिवन्नोपलभ्यते" इत्युक्तम्, तस्य प्रत्यक्षेणेति शेषः ।
एवञ्च वर्तमानत्वात्कनत्रियाणां रपदमेवाप्रत्यक्षत्वं तत् उपलभ्यते । पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु शिञ्जिनार्थकः,

व्यापाराविष्टानां क्रियानुकूलसाधनानामेवात्र पारोच्यं विवक्षितमतो नोक्तदोषः । 'अयं पपाच' इत्याद्यनुरोधाद् व्यापाराविष्टानामित्यपि वदन्ति ।

कथं तर्हि "व्यातेने किरणावलीमुदयनः" इति, स्वक्रियायाः स्वप्रत्यक्षत्वादिति चेत्, असङ्गतमेव, व्यासङ्गादिना स्वव्यापारस्य परोक्षत्वोपपादनेऽपि (बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यशास्त्रार्थ-

प्रभा

मतान्तरमाह—व्यापाराविष्टानामिति—इन्द्रियागोचरसाधनसाधितानस्यतनक्रियावाचिनस्तु धातोर्लिङ्गित्यर्थाद् व्यापारकाले कर्तुरेष्टत्वे लिटः साधुत्वमिति भावः । अयं पपाचेति—'पपाच' इति प्रयोगकाले पाककर्तुः प्रत्यक्षत्वेऽपि पाककालविशिष्टकर्तुः परोक्षत्वमवाधितमेवेति भावः । तथाच व्यापाराविष्टानामिति विशेषणस्य फलमिदमेव । यद्यपि समूहोऽप्यवयवतश्च क्रियाया अत्रत्यक्षत्वे तद्विशिष्टसाधनानां प्रत्यक्षत्वं दुरुपपादम्, तथापि व्यापारवैशिष्ट्यसमये साधनपरोक्षत्वस्य विवक्षितत्वात्त्र दोषः । कथमिति—स्यकर्तृक्रियायाः परोक्षत्वासम्भवात् लिङ्गनुपपत्तिरिति भावः । व्यासङ्गति—मानसो विषयान्तरसंचारो व्यासङ्गः । आदिपदेन मद्यादिजन्यविकारस्य संप्रदः । साध्येति—अस्य निर्णयेऽन्वयो रचनायां चा । बहुतरेत्यारभ्य प्रत्य इत्यन्तभागो लिखितपुस्तके नोपलभ्यते । तादृशपाठे व्यासङ्गो वक्तुमशक्य इति 'परोक्षत्वोपपादनेऽपि' इति ग्रन्थासङ्गतित्ति पञ्चोलिनः ।

दर्पणव्याख्या

धावतिर्वा कलपर इति न कश्चिदोषः । रिञ्ज अवयवस्य प्रत्यक्षत्वे प्रकृतः कर्मित्यादावयववातीतत्वेन समुदापातीतत्वमादाय काव्युपपादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमादाय 'परोक्षे' इत्यस्य चारितार्थ्ये भाष्यस्यपूर्वपक्षस्य निर्दोषत्वात्पत्तिरित्य-परितोषान्मतान्तरमाह—ॐ व्यापाराविष्टानामिति ॐ एवञ्जातीतानस्यव्यापाराविष्टपरोक्षकर्तृक्रियावृत्ताद्गतोर्लिङ्गिति "परोक्षे लिट्" (पा० सू० ३ । २ । ११५) इति सूत्रायः ।

ॐ अयं पपाचेति ॐ तदानीं कर्तुरपारोक्ष्येऽपि व्यापारदशायां पारोक्ष्यसत्त्वाद्बुक्तप्रयोगोपपत्तिरिति भावः ।

ॐ इत्थपि वदन्तीति ॐ मतान्तरानादरे अद्यापिः, पूर्वोक्तार्थस्याऽऽपातरमणीयत्वं मन्वाना भाष्याऽनुसारिण इति शेषः ।

अत्राहुर्नैयायिकाः—पूर्वाऽपरिभूताऽवयवसमुदायात्मकपारिभाषिकक्रियाया अप्रत्यक्षत्वं युक्तमेव, समूहस्यैवाभावात्, पिण्डीभूतेति भाष्यस्वारस्येन समूहस्यैव तत्त्वाद्यगतेश्च । तदवयवानामपि पारोक्ष्यं तु सर्वानुभवविरुद्धम्, तत्र प्रत्यक्षकारण-चक्षुःसंयुक्तसमवायादेः सत्त्वान् । अन्यथा घटपुस्तकादिरप्यप्रत्यक्षत्वाऽपत्तिरिति यदुच्यतेकोपः । अधिधयणं साक्षात्करोमीति सार्वजनीनप्रतीतेश्च । प्रतीतेः पदार्थासापेक्षत्वे इवहारमात्रोच्छेदाऽऽपत्तिश्च । "मिया नामेयम्" इति भाष्यस्य इयम् = सावयवपदव्याघर्षरूपेत्यर्थात् तद्विरोधः । सदसतां तैपामित्यस्य विषयानाविष्टमानावयवरूपाणामित्यर्थात् समूहात्मकक्रियायाः पारोक्ष्यप्रतिपादनपरत्वात् हस्तिवाक्यविरोधोऽपि । अन्यथा 'क्रिया सदसद्रूपा' इति वदतो व्याघातः स्पष्ट एव ।

कालस्य प्रत्यक्षत्वामेव सद्बुवाद्काम्योपेष्टमन्यासोऽपि नावयवानां पारोक्ष्योपपादकः । प्रकृतः कर्मित्यदावयव-वयववातीतत्वमादायैव प्रयोगोपपत्तौ समुदापातीतत्वारोपे मानामेव तददृष्टान्तासङ्गतिश्च । दृष्टाङ्गित्येवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमारोप्य पूर्वपक्षस्य निर्दोषत्वादादानमपि स्वाग्रहमूल्यमेव । अत एव भाष्ये पदय मूगो धावतीत्यनेन कौटि-कविषयतादाहयर्षकदशिकर्मत्वं धावतेः प्रतिपादितम् । कथमन्यथा आगारागतरहितस्य न तादृशप्रयोगः । मृगवचकधावने शनविषयारूपप्रज्ञानकर्मत्वाऽप्याप्तम् । धावतेः संयोगरूपपरलार्थत्वे द्यापारवाचकत्वाभावादानुभवप्रसङ्गश्च । स्वजनकव्या-पारगतवीर्यावरोपेण क्रियाव्योपपादने चाप्रत्यक्षत्वात्पत्तिस्तदवस्थावैति न विद्मिदत्तम् । तस्मात् पूर्वोक्तमेव नित्याप्यम् । अत एव ग्रन्थहृताऽपि 'अपि-वदन्तिन्त्यां तत्राक्षरस एव सूचित इति । ॐ व्यासङ्गादिनेति ॐ यथा "मनोऽहं किल विल-क्षण" इत्यत्र मन्वादिना मनोऽसिधधानात् मियापारोक्ष्यं तद्वदित्यर्थः ।

निर्णयजनकशब्दरचनात्मके ग्रन्थे) अनद्यतनत्वातीतत्वयोर्विस्तारक्रियायामसत्त्वेन अनद्यतनातीतत्व-
योरभावेन तदर्थकलिङ्सम्भवात् ।

लुडर्थमाह—श्वो भाविनीति । अनद्यतने भाविनीत्यर्थः, “अनद्यतने लुट्” (पा० सू०
३ । ३ । १५) इति सूत्रात् । यथा “श्वो भविता” इत्यादौ ।

प्रमा

अनद्यतनेति—किरणावलीग्रन्थकर्मकाविस्तारानुकूलव्यापारावच्छिन्नकाले अद्यतनभिन्नत्वस्यातीतत्वस्य
(भूतत्वस्य) चासम्भवादिति भावः ।

यस्तुतस्तु क्रियावयवानामपि सावयवत्वात् सर्वाऽपि क्रिया परोक्षैव । अवयवसमुदायरूपक्रियाया
सद्वस्तुत्वासम्भवेन प्रत्यक्षत्वस्य च सद्वस्तुत्वनियतत्वात् । तदुक्त हरिणा—

‘क्रमात् सदसता तेषामात्मना न समूहिन ।
सद्वस्तुविषयैर्यान्ति सम्ग्रन्ध चक्षुरादिभिः’ ॥ इति ॥

अत एव ‘अत्यन्तापरदृष्टा’ इति भाष्येऽत्यन्तेतिपदस्वारस्यम् । तारिक परोक्षत्वन्तु न लिङादे प्रयो
जकम्, किन्तु विवक्षैव तत्तत्प्रयोगप्रयोजिका । ‘अध्यास्त सर्वेषुसुखामयोध्याम्’ इत्यादिभट्टीप्रयोगकाले परोक्ष
त्वादे सत्त्वेऽपि न लिट्, किन्तु लृट् । एवञ्च ‘व्यातेने किरणावलीमुदयन’ इति प्रयोगोऽप्युपपद्यते । अत्र
शीघ्रतया, अनायासेन च रचितत्वप्रतीतये भूतानद्यतनत्वविषयक्षया ‘एतापता सूक्ष्मकालेन निर्मास्यामि यत्र
मयापि साक्षात्कर्तुंमशक्यम्’ इति ज्ञानफलरूपारोक्ष्यविषयक्षयाश्च तात्पर्यविषयत्वसम्भवात् सङ्गतत्वमेव
तस्य प्रयोगस्य । एवमत्यन्तापह्वेऽपि लिट्, ‘अत्यन्तापह्वे लिट्प्रत्यय इति वचनात् । अत्रापह्ववश्च—
‘प्रष्टव्यविषयकनिश्चयोत्पत्तिप्रतिग्रन्धकज्ञानजनकशब्दप्रयोगः । तत्रत्यन्तत्वञ्च—प्रष्टव्यविषयविपरीतत्वनाभा-
वेऽपि प्रष्टव्यविषयोपपादाकाङ्क्षिपरीतार्थकथनम् । तथाच कलिङ्गेषु—

‘जगन्नाथात्पूर्वभागे कृष्णातीरान्तरं शिवे । कलिङ्गदेशे सम्प्रोक्तः’,

इत्युक्तदेशेषु त्वमवात्सी, इति प्रश्नं प्रष्टव्यविषयस्य वासस्य निषेधाभावेऽपि चासोपपादकगमननिषे-
धामिप्रायेण ‘नाह कलिङ्गान् जगाम’ इत्युक्तिः ।

श्वो भाविनीति—अत्र श्व पदमनद्यतनपरम्, लक्षणया । तथाचानद्यतने भविष्यति काल इत्यर्थः ।
भविष्यत्त्वञ्च—‘वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम्’ । अनद्यतनत्वञ्च—‘अद्यतनभिन्नकालवृत्तित्वम्’ । अद्यतन-
कालञ्च—‘अतीताया रात्रे पश्चाद्धैन, आगामिन्या रात्रे पूर्वार्द्धेन च सहितो विवस एव ।

दर्पणव्याख्या

ॐ लिङ्सम्भवादिति ॐ । अत्रेदं चिन्त्यम्—न वास्तव पारोक्ष्यादि लिङादिनिषामकरम्, ‘अध्यास्त सर्वेषुसुखाम-
योध्याम्’ इत्यत्र लृटोऽज्ञाधुतापत्तेः । किन्तु वैवक्षिक तत्त्वं, तथा वदयति च स्वयमेव सारङ्गः—‘अनद्यतनभूतत्वेन विवक्षिते
लृट्, तत्रैव पारोक्ष्यविषयानां लिट्’ इति । प्रकृते चाऽज्ञावासनिष्पन्न-शाधनिष्पन्नत्व-प्रतीतिकल-कृतानद्यतनत्व
विषयक्षया, एव सूक्ष्मकालेन कर्तव्यामि यत्र काले मयाऽपि साक्षात्कर्तुंमशक्यमिति प्रतीतिकल-रूपारोक्ष्यविषयक्षयाश्च सत्त्वा
लिङ्गुपत्तिसम्भवादिति ।

ॐ अनद्यतन इति ॐ अतीताव्यवहितरात्रिपश्चाद्धैविनिष्ठाऽगामिरात्रिपूर्वार्द्धेऽपि तद्दिनमद्यतनम् एतद्भिन्नकालत्वम्
नद्यतनत्वमिति वृत्तिकारादयः । नैवस्तु—लुङ्सूत्रेऽन्तरात्रेऽनद्यतनत्वामेनाऽगामिरात्रेऽरात्रायामेन सहितो विवसोऽद्यतन इत्युक्तेः ।

अत्रेदमवधेयम्—अनद्यतनभूते यदा भूतवमात्रविषया तदा लृट् । तेन लृटोऽज्ञादीदित्यादौ भूतवमात्रविषयक्षया
लुटि, पश्चाद् अ पदेन सम्ग्रन्थे नाद्यतनत्वप्रतीतिरिति न लृटोऽज्ञाधुता । एवमनद्यतनभविष्यति भविष्यत्त्वमात्रविषयक्षया लृट् ।
श्वो यद्यभागे—‘देवता यद्यति’ इत्यत्र पश्चाद्धनद्यतनत्वप्रतीतिरिति ॥

लडर्थमाह—भविष्यतीति । भविष्यत्सामान्ये इत्यर्थः, “लट् शेषे च” (पा० सू० ३ । ३ । १३) इति सूत्रात् । यथा “घटो भविष्यति” इत्यादौ । तच्चञ्च—वर्तमानप्रागभावप्रतियोगि-
समयोत्पत्तिमच्चम् ।

प्रभा

भविष्यत्सामान्य इति—तच्चञ्च—‘अद्यतनत्वानद्यतनत्वप्रकारकप्रतीत्यविषयभविष्यत्त्वम् । एवं भूत-
सामान्यत्वमपि अद्यतनत्वानद्यतनत्वप्रकारकप्रतीत्यविषयभूतत्वरूपं बोध्यम् । लट् शेषे चेति—उक्तादन्यः
शेषः, प्राक् ‘सुनुन्पुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्’ इत्युक्तम् । तथाच शेषे = क्रियार्थायां क्रियायामसत्याम्, च-
शब्दात् तादृशक्रियायां सत्याञ्च भविष्यति लडित्यर्थात् । घटो भविष्यतीति—‘घटाभिन्नाश्रयवृत्तिर्धर्तमान-
प्रागभावप्रतियोगिसमयावच्छिन्न उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः’ इति बोधः । क्रियागतं भविष्यत्त्वमाह—
वर्तमानेति—वर्तमानो यो ध्वंसः तत्प्रतियोगी यः समयस्तदधिकरणकोत्पत्तिमक्रियात्वमित्यर्थः ।

ननु कियत्यामधिष्यणादिक्रियायां जातायामवशिष्टफूत्कारादिव्यापाराभिप्रायेण पचतीति प्रयोगो यथा
भवति, तथा यत्किञ्चिन्न क्रियाया भविष्यत्त्वमादाय ‘पश्यति’ इति प्रयोगापत्तिः । नच पाकत्वावच्छेदेन भवि-
ष्यत्त्वान्वयस्य विवक्षितत्वान्न दोषः, अतीतपाकस्यापि पाकत्वावच्छिन्नत्वेन पाकत्वावच्छेदेन तदन्वयासम्भ-
वात् । नच तत्पाकत्वावच्छेदेन भविष्यत्त्वान्वयविवक्षेति वाच्यम्, पचतिना तत्पाकत्वावच्छिन्ने शस्यभावेन
तत्पाकत्वेनानुपस्थितेः । नच तादृशपाके लक्षणा, गौरवापत्तेरिति चेन्न, तत्तत्क्रियाबोधजनकत्वप्रकारकतात्यर्थ-
विषयीभूतधातुसंगमिन्याहृतलडादिना भविष्यत्त्वप्रकारकबोधप्रति तत्तत्क्रियाद्यावयवकव्यापारविशेष्यकवर्त-
मानप्रागभावप्रतियोगित्वप्रकारकज्ञानस्य सहकारिकारणत्वबोधीकारेणादौषात्, कियत्क्रियायां जातायाम्
‘पाकक्रियाया आद्यो व्यापारः वर्तमानप्रागभावप्रतियोगी’ इति ज्ञानासम्भवेन तादृशप्रयोगानापत्तेः ।
ध्रमात्मकज्ञानसत्त्वे चेष्टापत्तेः ।

दर्पणज्यास्या

परे तु साद्व्यागस्य द्वयहात्मककालस्यैवात्तदधिकरणद्वयहात्मककालरूपानद्यतनत्वाभावेन लुप्तोऽन्यसत्तालुप्तपत्तिः ।

‘अद्य प्रभृति मे दादा ! मदावच्यं भविष्यति’ इतिवदित्याहुः ।

ननु ‘अहमेकः प्रथममासं वर्त्तमि भविष्यामि थ’ इत्यत्र धात्वर्थसत्तायां वर्त्तमानप्रागभावाप्रतियोगित्वस्य भविष्यत्त्वस्य
धात्वात् तदर्थकान्नविष्यदर्थकत्वव्यापसत्तिरत आह ः तच्चञ्चेति ः वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिक्रमवपारप्रति-
पाकः । तथाच तदर्थव्यापाराधिकरणस्य कालस्यानित्यरात्रिक्रियाऽऽधारमस्य वर्त्तमानप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपभविष्यात्मकान्न
तदाशयेव लुप्तपत्तिरिति यथाधुताथानुसारिणः ।

अन्ये नु-ननु येषां मते नश्यत्थादिपान्नां नाशमात्रमर्थमेवार्त्तं भविष्यत्त्वस्य वर्त्तमानप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपधये, शो
भाविनाशके परधो ननुवतीति प्रयोगापत्तिः, वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनि तस्मिन्ने परश्चरन्तरालवृत्तिव्यवहारः ।

नच परश्चरन्तरालस्य भविष्यत्त्वघटकप्रागभावेऽव्यवधानुत्पत्त्यात् तस्य च तत्प्रागभावे धात्वात्तदवयवगत्यतिरिति
वाच्यम्, तथा सति शो भाविनाशकं ऽपि ‘शो नष्टा’ इति प्रयोगानुपपत्तिः । तद्यथाप्रागभावे श्वतनकालस्यन्यथाधात्वात् आह—
ः तच्चञ्चेति ः अत्र समयवपेदोपादानं काले लडात्थं ह्यर्थमिमेय, ननु सत्य एदणं निवेद्याः, प्रयोत्रनाभावात् विद्यमान-
प्रागभावाप्रतियोग्युत्पत्तिकार्यस्यैव स्तवकत्वात् । यत्र त्वपत्तिरेव धात्वर्थमेव तद्व्यवहितमेव तद्विद्यमेव, अन्यथापत्तेः
भावनमपत्त्यात् । एवञ्चोक्तमन्वले भविष्यत्त्वघटकोऽपत्तेः परश्चरन्तरालवृत्तिव्यवधानुत्पत्तिप्रयोगप्रतियोगित्वस्यव्यवधानमिति । नाय
त्पत्त्यां कालस्यावयवोत्पत्तिव्यवधानुत्पत्त्यात् तद्वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपधायुत्पत्तिरिति प्रायेणोच्यते ।

लेडर्थमाह—विध्यादाविति, “लिङर्थे लेट्” [पा० सू० ३।४।७] इति सूत्रात् ।
लिङर्थश्च विध्यादिरिति वच्यते ।

लेडर्थमाह—प्रार्थनेति । आदिना विध्याद्याशिपो गृह्यन्ते, “प्राशिपि लिङ्लोटौ” [पा०
सू० ३।३।१७३] “लेट् च” इति [पा० सू० ३।३।१६२] सूत्राभ्यां तथाऽवगमात् ।
यथा—‘भवतु ते शिवप्रसादः’ इत्यादौ । एतयोरर्थो लिङर्थ एव, त्रयाणां समानार्थत्वादिति
तन्निर्णयेनैव निर्णयः ॥२२॥

लडादिक्रमेण ङितामर्थमाह—

ह्यो भूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लडादयः ।

प्रभा

विध्यादाविति—आदिना निगन्त्रणादीनां सङ्ग्रहः । विध्याद्याशिप इति—विधिर्यक्ष्यते । आशीश्च—
‘प्रयोक्तृसमवेतहितप्राप्तिविषयकेच्छारूपैव’ । हितञ्च—स्वस्य, परस्य वा । इच्छायाश्च विषयतासम्बन्धेन
लोडादिप्रकृतिभूतधात्वर्थेऽन्वयः । तथाच ‘भवतु ते शिवप्रसादः’ इत्यनेन वक्तृसमवेतहितप्राप्तिविषयकेच्छा-
विषयस्त्वस्तम्बन्धिशिवप्रसादकर्तृकं भवनमिति बोधः । एतयोः = लेङ्लोटोः । त्रयाणाम् = लेङ्लोटुलिङाम् ।
तन्निर्णयेन = लिङर्थनिर्णयेन । निर्णय इति—अस्य लेडाद्यर्थस्येति शेषः । ङितामिति—लकाराणामिति
शेषः ॥ २२ ॥

ह्यो भूत इति—ह्यपदान्तनपरम् । तथाच ह्यो भूते = अनद्यतनभूते लङ् इत्यर्थः । अनद्यतनत्वम् =
अद्यतनभिन्नत्वम् । अद्यतनञ्च—‘वर्तमानध्वसप्रतियोगिरात्रिपूर्वाद्धंविशिष्टत्वे सति वर्तमानप्रागभावप्रति-
योगिरात्रिपूर्वाद्धंविशिष्टदिनत्वम्’ । आशो वैशिष्ट्यम्—स्वाव्ययहितोत्तरत्वसम्बन्धेन, द्वितीये वै० स्वाव्ययहित-
पूर्वत्वसम्बन्धेन । प्रेरणादौ = विध्यादौ लिङ् । भूतमात्रे = भूतसामान्ये लुङ् । लडादय इति—आदिना लिङ्-

दर्पणव्याख्या

अत्रेदमवधेयम्—इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ देशकालविशेषादेरभिवरणत्वेन धात्वर्थोत्पत्तावेवाऽन्वयः । ननु भविष्य-
त्वघटक्रमागभावे उत्पत्तिमति वा, तथा सति कपालनाशजन्यघटनास्तथले, इह कपाले घटत्वञ्चो भविष्यतीति प्रयोगोऽऽपत्ते-
घटरूपप्रतियोग्यात्मकघटत्वसंप्रागभावरूप कपाले सत्त्वादेवं शो भविष्यति भविष्यतीति प्रयोगप्रसङ्गश्च, अद्यतनकालवृत्तित्वस्य
प्रागभावे सत्त्वात् । तथा भवने श्वः समुत्पद्य प्राज्ञे परशो गमिष्यति मैत्रे प्राज्ञे परशो भविष्यतीति प्रयोगोऽऽपत्तिः, उत्प-
त्तितमो मैत्रस्य प्राज्ञणवृत्तित्वात्, परशस्तनकालवृत्तित्वाच्च । यथोक्ते तु तस्य परशस्तनकालवृत्तित्वेऽप्युत्पत्तेः कालवृत्तित्वाच्च
कश्चन शेषः । ‘घटो भविष्यति’ इत्यादौ उत्पत्त्यर्थक्यातुयोगे उत्पत्त्यघटितमभिव्यक्तत्वात्त्वान्वयो लोपत्वात्, उत्पत्त्यघटिते
तस्मिन्नेव घटादेः शस्यस्युत्पत्तमात्र, उत्पत्त्यघटितलक्ष्यार्थस्य तु ‘नङ्घृषति’ इत्यादौ नातोऽन्वयादन्वयमतेऽपि गानुत्पत्तिः ।
पृथक् ‘भविष्यति’ इत्यादौ उत्पत्तेर्द्वेषाभावनप्रसङ्गात्पि न । शाब्दबोधस्यैव वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्त्यनुद्धौ घटाश्रयको
व्यापार इति धियाकरणमते बोधः ।

ॐ विध्याद्याशिप इति ॐ आशीस्तु सम्बोधयित्तिविषयकलोटाद्यन्तसद्व्यप्रयोक्तिरुच्यते । ॐ भवतु ते इति ॐ
हितविषयकमदिच्छाविषयसम्बन्धिशिवप्रसादकर्तृकं भवनमिति बोधः । ॐ एतयोरिति ॐ लेट् लोटोरित्यर्थः ॐ त्रया-
णाम् ॐ लेङ्लोटुलिङामित्यर्थः । ॐ तन्निर्णयेनैवेति ॐ वक्ष्यमाणलिङर्थनिर्णयेनैवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लङ् स्मृतः ॥२३॥

लङ्घ्यमाह—द्यो भूत इति । अनद्यतने भूत इत्यर्थः, “अनद्यतने लङ्” [पा० सू० ३ । १ । १११] इति सूत्रात् । यथा—‘अस्य पुत्रोऽभवत्’ इत्यादि ।

लिङ्घ्यमाह—प्रेरणादाविति, “विधिनिमन्त्रणान्मन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्रयार्थनेषु लिङ्” (पा० सू० ३ । ३ । १६१) इति सूत्रात् । तत्र विधिः = प्रेरणम्, भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तनम् । निमन्त्रणम् = नियोगकरणम् ;

प्रभा

लुङ्घोर्महणम् । क्रियातिपत्तौ = क्रियाया अतिपत्तौ = असिद्धौ सस्याम् = गम्यमानायाम् । भूते भाविनि = भविष्यति च लङ् स्मृतः । अस्य पूर्वाचार्यैरिति शेषः । ‘स्मृताः’ इति विभक्तिविपरिणामेन लडाद्य इत्यनेनान्वयः । इति कारिकार्थः । अस्य पुत्र इति—‘इदं सम्बन्धि पुत्रकर्तृकम् अनद्यतनभूतकालिकं भवनम्’ इति बोधोऽनेन । ननु ‘विधिनिमन्त्रण’ इति सूत्राद् विध्यादीनां लिङ्घ्यत्वं लभ्यते इति ‘प्रेरणादौ’ इत्यसङ्गतमित्यत आह—तत्र विधिरिति—घटक्त्वं सप्तम्यर्थः । प्रेरणादिघटको विधिः प्रेरणारूप एवेत्यर्थः । निकृष्टस्य = प्रेरकापेक्षया अपकर्षविशिष्टस्य । प्रवर्त्तनम् = चिकीर्षाकृतिसाध्यताज्ञानाधीनो यः प्रयत्नः तत्प्रयोजको व्यापारः । निकृष्टस्येत्युक्त्या स्वसमानोत्तमयोः प्रवर्त्तनार्थान्न व्यभिचारो लक्षणस्य । अपकर्षश्चाधिकारजात्यादिकृतः, तेनाधिकषयस्कथुत्यादिप्रेरणायां नाव्याप्तिः । प्रवर्त्त्यांभिलपिताज्ञातोपायोपदेशः प्रवर्त्तनमिति फलितम् । नियोगकरणमिति—‘ब्राह्मणान् निमन्त्रयते’ इत्यादिना ब्राह्मणायाश्रयवृत्तिप्रवृत्तित्तजनकव्यापारबोधदर्शानान् । ‘नियोगः’ = प्रवृत्तिः सत्करणञ्च तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः ।

दर्पणव्याख्या

शःपदस्याप्यवहितानीतदिवसे रुढतया तदात्मककालस्य लङ्घ्यत्वेकदिनान्तरितभूते लङ्नुपपत्तिरत आह ङ अनद्यतन इति ङ तयाच हा.पदं लक्षणवाऽनद्यतनत्वेनानद्यतनमात्रबोधकमिति नोक्तदोषावकाशः । एवं शो भाविनीत्यत्रापि बोध्यम् ।

अस्य पुत्र इति ङ वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्यतनकालवृत्तिरेतत्सम्बन्धिपुत्रकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः । अप्यास्तेत्यादौ तु भूताऽनद्यतनत्वमात्रविकक्षया लङ्नुपपत्तिः । सूत्राद् विध्यादीनां लिङ्घ्यत्वप्रतीतेः कथं प्रेरणादेर्विध्यर्थत्वमन आह ङ तत्रेति ङ तेषु मध्ये इत्यर्थः । ङ विधिः = प्रेरणामिति ङ प्रेरणार्थयो विधिसिद्ध इत्यर्थः । प्रेरणाया लिङ्गादिशब्द-स्वरूपतां यदां मतं निराकर्तुं प्रेरणायाः स्वरूपं दर्शयति ङ भृत्यादेरित्यादि ङ ।

अपरभावः—यदिपयकत्वेन ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वं सैव प्रवर्त्तना । तादृशविषयमानिरूपकत्वं चेष्टमाधनताया एव तद्विषयकत्वेनैव स्वपरज्ञानात्प्रवृत्तेः सर्वमभ्यन्तरेण । ननु लिङ्गादीनाम्, तद्विषयकज्ञानात् प्रवृत्त्यनुदयात् । सा यदि वा पेक्षयाऽपहृद्योरेदयत्र प्रवर्त्तकज्ञानविषयीभूता तदा प्रेरणेषुच्यते । [अन्यादङ् तु निमन्त्रणादिपदस्यपदेश्या । तथाच स्वाभिलषितोपायाज्ञानादनुदयात्कालेऽप्रयोज्यस्योपायविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रेरणैति पर्यवस्यतीति । अधिकमत्रे यदयते ।

तत्र वैदिकशुद्धादरणम्—‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादि । स्वर्गकामाभिसङ्कुचकागमायना स्वर्गादीहमाधनमिति वैपार रजमते बोधः । भावनायामिष्टसाधनत्वं तु प्रत्यामाया स्वर्गकामस्यैव । तादृशाहामिनि अभिसन्धाय चागादी नियोग्यत्वं प्रवृत्तिनिर्गदनि । शौकिकं तु ‘जलमाहर’ इत्यादि । बोधः स्वयमुद्यः ।

निमन्त्रणादि स्वमतेन व्याचष्टे—ङ नियोगकरणमिति ङ ‘विधं निमन्त्रयते’ इत्यादितो विप्राधपत्रप्रवृत्तिजनकभाषनाधीनेन प्रवृत्ते नियोगपदार्थः = प्रवृत्तिरतारणम् = तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः ।

आचरयके (श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम्) प्रेरणेत्यर्थः । आमन्त्रणम् = कामचारानुज्ञा ।

अधीष्टम् = सत्कारपूर्वको व्यापारः । सम्प्रभ्रः = सम्प्रधारणम् ।

एतच्चतुष्टयानुगतप्रवर्तनात्त्वेन वाच्यता, लाघवात् । उक्तञ्च—

प्रभा

आचरयक इति—श्राद्धभोजनादाविति शेषः । कामचारेति—कामः = इच्छा तेन चरति = प्रवर्तते इति कामचारः = स्वेच्छया चरणप्रवृत्तिशीलः, तस्य अनुज्ञा = प्रवृत्तिविघाताकरणेनानुमितिः । यद्वा—कामचारः = इच्छयाऽऽचरणम् । कामचारश्च प्रवर्तनीयस्यैव, तेन अनुज्ञेत्यर्थः । अधीष्टमिति—अधिपूर्वकादिपद्यतेभ्योक्ते अधीष्टमिति । 'अधीष्टः' इति स्वपाठः, भाष्ये निष्ठाप्रत्ययान्तस्य 'निष्ठा' इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण नपुंसकत्वविधानात् । अत एव 'अधीष्टन्नाम सत्कारपूर्विका व्यापारणा' इति भाष्ये उक्तमिति पञ्चोलिनः ।

अधीष्टमेवाध्यर्थनाऽऽप्युच्यते । सम्प्रभ्रश्च सम्प्रधारणम् = 'तद्वा कर्त्तव्यमिदं वा कर्त्तव्यम्' इत्येवं विचाररूपम् । स्वामिलपितार्थदानादिविषयकेच्छा प्रार्थनम् । तत्र न प्रवृत्तिजनकम्, अन्यथासिद्धत्वादित्यत उक्तम्—चतुष्टयेति । यदि तु स्वामिलपितवस्तुदानादिप्रवर्तिकोक्तिः प्रार्थनम्, तदा चतुष्टयेत्यस्य प्रार्थनसहितचतुष्टयेत्यर्थः । एवं कारिकायामपि प्रार्थनसहितानां चतुर्णामित्यर्थः । एतच्चतुष्टयेति—विध्यादिचतुष्टये अनुगतम् = एकरूपेण स्थितं यत्रवर्तनात् तदेव विध्याद्यर्थनिष्ठशक्यताऽवच्छेदकम्, ननु विधिस्वादिकम्, तेषामनेकत्वेन

दर्पणव्याख्या

ॐ आचरयक इति ॐ श्राद्धभोजनादिश्च तथा ॐ प्रेरणेति ॐ प्रवर्तनेत्यर्थः । अस्य दौहित्रादेरित्यादिः । तत्राप्राप्तस्य प्रवृत्त्यनुदल्ल्यापार इति यावत् । यथा 'इह भुञ्जीत भवान्' इत्यादि । ॐ कामचारानुज्ञेति ॐ स्वेच्छया प्रवृत्तस्येतरत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात्स्वामिलपितविषयकप्रवृत्त्यनुदलो व्यापार इत्यर्थः । यथा 'इहासीताऽऽरब्धं कुरुत साहृदय यथा हितम्' इत्यादि । उपवेशनादिव्यापार इहसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तावितत्रापवृत्तिर्यत्र पठति । ॐ सत्कारपूर्वको व्यापार इति ॐ अध्यापनादिव्यापारे सम्मानपूर्वकप्रवृत्त्यनुदलो व्यापारोऽर्थाष्टपदार्थ इत्यर्थः । अ (इ)यमेवाऽऽद्यर्थनेत्युपपत्तेः । यथा 'भागवकमध्यापयेद् भवान्' इति । उक्तेष्विहसाधनत्वे अनुदल्ल्यापारं प्रवृत्तिजनकताऽवच्छेदककोटिप्रतिपत्तया बोध्यम् ।

ॐ सम्प्रधारणमिति ॐ उपस्थितक्रिययोर्मध्ये एकरत्निकार्षमिकेहसाधनत्वनिर्णयेच्छेत्यर्थः । यथा किं भो वेदसंप्रिपीयोत तर्कमिति । स्वोद्देश्यकरत्वसम्बन्धेन सम्बोध्यविसिद्धा मज्झिटा च वेदाध्ययन-तर्काप्ययनान्यतरभाष्येहसाधनत्वप्रकारनिर्णयेच्छाविषय इति बोधः । एवमत्रेऽपि । ॐ विधिः प्रेरणमिति ॐ प्रेरणम् = प्रवर्तनमित्यर्थः । अत्रवृत्तप्रयोगवत्याज्ञातस्वामिलपितोप्राय इहसाधनताबोधनमिति यावत् । अयच्छेदोद्देश्यकताऽहोहसाधनत्वबोधविषयाप्रवृत्तं लिहादिपठितं वाच्यमेवाऽऽहोपदेशपदार्थां व्यवदिश्यते । तदेवाऽऽह—ॐ भृत्यादेरिति ॐ आदिना निष्पादिपरिग्रहः । तत्र लौकिकमुदाहरणम्—भवाञ्जलमानयेदित्यादि । वैदिकम्—स्वर्गकामो जनेतेत्यादि । ॐ नियोगाकरणमिति ॐ निमन्त्र्यते = नियुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नियोगानुदलो व्यापारो निमन्त्रणपदार्थ इत्यर्थः ।

[ॐ आचरयक इति ॐ श्राद्धभोजनादावित्यर्थः । प्रेरणेत्यस्य दौहित्रादेरित्यादि । तथाचाचरयके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेरिहसाधनताबोधनं निमन्त्रणमिति फलितम् । यथेह भुञ्जीत भवानिति । ॐ कामचारेति ॐ स्वामिलपिते कामचारेण प्रवृत्तस्येहसाधनताबोधनमित्यर्थः । ॐ यथेहासीतेति ॐ अनुज्ञातुः प्रवृत्तिप्रयोगनयेतरप्रवृत्तिप्रतिबन्धनेतत्प्रवृत्तिविषय इहसाधनताबोधनम् । यथारब्धं कुरुत, तल्लृदय यथा हितमिति च । एतन्नादि सर्वोपलक्षणम् ।

ॐ सत्कारपूर्वको व्यापार इति ॐ सम्मानपूर्वकमध्यापनादिव्यापार इहसाधनताबोधनमित्यर्थः । अयमेव चाऽऽद्यर्थनेति व्यवहृत्यते । उदाहरणम्—भागवकमध्यापयेद्भवानिति ।] सम्प्रभ्रः = सम्प्रधारणम् । प्रार्थना तु स्वामिलपितवस्तुदानादौ स्वामिच्छाबोधनम् । यथा—भोजनं हभ्येति । ॐ एतच्चतुष्टयेति ॐ विध्यादिचतुष्टयेत्यर्थः । ॐ लाघवादिति ॐ तस्य

अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ध्वपि ।
 तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥
 न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्यमयापि वा ।
 विद्वयादीनामुपादानं चतुर्णांमादितः कृतम् ॥ इति ।

प्रवर्त्तनात्वञ्च— प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयताऽवच्छेदकत्वम् ।

प्रमा

गौरवान्, शक्यताऽवच्छेदकभेदेन शक्तेर्नानात्वप्रसङ्गाच्चेति भावः । प्रवर्त्तनारूपमिति—यद्यपिपदपरत्वेन शान्त्य प्रवृत्तिजनकत्वं सैव प्रवर्त्तना । शान्त्य प्रवृत्तिजनकत्वञ्च—इष्टसाधनताविषयवत्त्वेन 'इदं मदिष्टसाधनम्' इतिज्ञानादेः प्रवृत्तिदर्शनान् । तथाच 'इष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तना । नच लिङ्-तव्यदादिप्रत्ययज्ञानादपि प्रवृत्तिदर्शनान् लिङ्-तव्योऽपि प्रवर्त्तनेति पान्यम्, लिङ्-तव्यदादिप्रत्ययज्ञानेन प्रवृत्तेरदर्शनात् । मा प्रवर्त्तना यदि आस्तापवापेक्षयाऽपट्टोरेदयपप्रवर्त्तकज्ञानविषयीभूता तदा प्रेरणेत्युच्यते । प्रवर्त्तनाया रूपम् = धर्मं प्रवर्त्तनात्व-मित्यर्थः । अनुस्यूतम् = मन्वद्यम्, अनुपूर्वपारसोप्यते षते ऊटि अनुस्यूतमिति । तथैव = प्रवर्त्तनायामेव । यद्यपि तत्परत्वेन प्रवर्त्तनात्वस्य प्रदणमुच्यते, पूर्वत्र प्रवर्त्तनात्वस्यैवोच्यते, तथापि लिङ्-तव्यदादिना विधातव्येण योषदर्शनानादाधयस्य प्रदणम् । आट्टत्यपि रणन्यायेन धर्ममात्रे शक्तिरिति स्थीकारे 'तत्र' इत्यस्य प्रवर्त्तनाये पत्यर्थः । भेदस्य = विधित्वादिप्रयोगश्च ।

स्यायेति—'विशेषणमव्यापको हि सामान्यधर्मः' इति न्यायः । तत्र द्युत्पादनार्थम् = शान्तमिपरित-त्त्वप्रदर्शनार्थम् । 'विधित्वादिरूपव्याप्यधर्मस्य प्रवर्त्तनार्थं व्यापकम्' इति न्यायविदमत्येन शान्तं शक्यम् तथा शान्तं तदर्थमित्यर्थः । प्रपञ्चार्यमिति—प्रवर्त्तनात्वस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वे तेन रूपेण विध्यादित्येष शक्तिरिति विशेषेण ज्ञानार्थमिति भावः । सादित इति—आदावित्यर्थः । आदादित्याय सामान्यतामिति । एषश्च 'प्रव-र्त्तनात्प्रमाशब्दोऽस्ति' इत्येष सूत्रं परंपर्यामिति भावः । प्रवर्त्तनेऽनेयेति प्रवर्त्तना 'व्यापकस्य' इति चरणानुपूर्व-पदान्प्रवर्त्तनाशब्देन अनुस्यूतानुस्यूतज्ञानविषयस्य प्रवर्त्तनायाभिप्रायेणाह—प्रवर्त्तनायश्चेति । प्रवृत्तिजनक इति—प्रवृत्तिजनकं यज्ञज्ञानम्—'इदं मदिष्टसाधनम्' इति तद्विषयताऽवच्छेदकत्वमित्यर्थः । 'परमोऽयं सत्त्वः' इत्यनेन 'सत्त्वो मदिष्टसाधनम्' इति शान्तं प्रवर्त्तकं भवति । तदुक्तानिदा विषयता विशेषतया चानुस्यूतानुस्यूत-प्रवर्त्तना इष्टसाधनत्वनिष्ठा इति विशेषतया निरूपकत्वमवच्छेदकत्वमित्येव साधनत्व-भावः । यद्यपि शक्यताऽवच्छे-दकत्वनिरूपकता प्रवर्त्तनात्मिके, तथापि 'तद्विषयताऽपि तद्विषयक' इति स्यादेत प्रवर्त्तनात्मिकवैद्व्याप-कत्वमिति तद्विषयत्वम् । एतेनैव साधनत्वज्ञानविषयताया साधनत्वविषयताऽवच्छेदकत्व-इष्टसाधनत्व-प्रव-र्त्तनात्मिकत्वमवच्छेदकत्वं न सामर्थ्यात् । विशेषतयाऽवच्छेदकत्वमवच्छेदकत्व-प्रवर्त्तनात्मिकम् ।

तच्चेष्टसाधनत्वस्यास्तीति तदेव विषयर्थः ।

पमा

तद्य = उक्तविधप्रयत्नान्त्वञ्च ।

इष्टसाधनत्वस्येति—प्रयुक्तित्वावच्छिन्नमप्रति इष्टसाधनत्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वेन तद्विषयताऽवच्छेदपरत्व-
मिष्टसाधनत्वस्येति—प्रयुक्तित्वावच्छिन्नमप्रति इष्टसाधनत्वमेव । एवकारेण कृतिमाध्यत्यव्ययवच्छेदः । विषयर्थ-
इति—विधिवोधकप्रत्ययार्थ इत्यर्थः । तत्रेष्टत्वञ्च इच्छाविषयत्वम्, प्रकृते लिङादिसमभिध्याहृतपदोपस्थापित-
कामनाविषयत्वं वा । नच इष्टत्वावच्छिन्नसाधनताज्ञानमात्रेण प्रयुक्तित्वादि सम्भवति, किन्तु इष्टत्वव्याप्यस्वर्ग-
त्वादिधर्मावच्छिन्नविषयकज्ञानत्वेनेव प्रयत्नत्वमिति व्याप्यधर्मस्य स्वर्गत्व-मुपत्वादेर्नात्वालिङ्गादेर्नाथ-
स्वापत्तिरिति वाच्यम्, इष्टत्वावच्छेदकत्वोपलक्षितस्वर्गत्वाभावच्छिन्ने विधेः शक्तिस्वीकारेण 'तदादि'न्यायेनो-
पलक्षणीभूतधर्मस्यैकत्वेन क्षन्तेरेक्यात्, स्वर्गत्वादिरूपेण प्रयत्नत्वज्ञानस्य सिद्धेश्च ।

एवञ्च इष्टसाधनत्वस्येत्येष्टत्वोपलक्षितस्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नसाधनत्वस्येत्यर्थो बोध्यः । यत्र तु 'अहरदः
सन्ध्यामुपासीत' 'अहरदः श्राद्धमुपासीत' इत्यादी फलविशेषा श्रुतिः, तत्रार्थवाद्वाक्योक्त फलसाधनताज्ञानेनैव
प्रयत्नकत्वं लिङादेः कल्प्यम् । नच नित्यकर्मणः फलकल्पने नित्यत्वहानिः, मूढाश्राद्धादी नित्यत्व-प्रामाण्ययोः
सर्वसम्मतत्वेन सन्ध्यादिष्वपि नित्यकर्मसु फलकल्पने विरोधाभावात् । अर्थवाद्वाक्यप्रश्न—

दवादहरदः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमायकम् ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितप्रताः ।

विभूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥

इत्यादिवाक्यान् श्राद्ध-पितृहृत्प्योः, सन्ध्या-ब्रह्मलोकावाप्त्योश्च कार्यकारणभावकल्पनान् । नच श्राद्ध-
कर्मणः पुत्रादिस्थत्वात्, एतेश्च पित्रादिस्थत्वादिति वैयधिकरण्यात् कथं कार्यकारणभाव इति वाच्यम्, एदेदय-
त्वसम्बन्धस्यैव कारणताऽवच्छेदकत्वेन पितृणामुदेदयत्वेन तेन सम्बन्धेन श्राद्धादेरपि पित्रादिस्थत्वात् सामाना-
धिकरण्याक्षतेः । पितृणां मुक्तये तु श्राद्धकर्तृरेव तत्फलम् । 'असति वचनान्तरे शास्त्राऽऽदिशतं फलं कर्तारि'

दर्पणव्याख्या

ॐ तच्चेति ॐ निरुक्ताऽवच्छेदकत्वञ्चेत्यर्थः ।

ॐ तदेवेति ॐ इष्टसाधनत्वमेवेत्यर्थः । एवकारेण कृतिमाध्यमादित्यवच्छेदः । इष्टत्वञ्च समभिध्याहृतपदोप-
स्थापितकामनाविषयत्वम् । स्वर्गकामो यजेतेश्च स्वर्गकामपदोपस्थापितकामनाविषयत्वस्य स्वर्गं सात्वादिष्टं तस्याज्ञतम् ।
तेनैव च स्वर्गादीष्टानामनुगमः । यदि च सामान्यत इष्टसाधनत्वज्ञाने प्रयुक्त्यनुदयात् तत्तद्रूपेण स्वर्गपात्रिना स्वर्गसाधनता-
ज्ञानं तथा वाच्यम्, तथाच तेन रूपेणेष्टसाधनत्वस्य भुक्तेरनुगममाद्रिधियाक्यात् कथं प्रवर्षकज्ञाननिर्वाह इति विभाव्यते
तर्हिहिताऽवच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीनुगमस्य तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधेः शक्तिरूपगन्तव्या, एवञ्च न विधेर्नानार्थत्वमपि, तत्रा-
दिवत् । इष्टताऽवच्छेदकत्वव्योपलक्षणत्वोपयोगमात्रं न स्वर्गत्वादीनां तद्रूपेण भाताऽऽपत्तिः ।

अथ 'स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमं यजेत' इत्यत्र भृत्या स्वर्गसाधनत्वं ज्योतिष्टोमे घोषनीयम्, तद्य न मग्भवति, वाज-
पेयादिपि स्वर्गोपलक्षितव्ययमिति त्रिनेत्रकर्मण्यवप्रकारकज्ञानावगमनत् स्वर्गत्वाश्रयवत्किञ्चिद्व्यप्यसमानाधिकरणाभावाप्रति-
पोषितत्वेनैव भृत्या यज्ञोपयोग्यते । अथना यागानुष्ठानकालात्कृतिमेव स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनेति न कश्चिदोपः । अत एव
साध्येष्टकत्वस्य विषयत्वमामनन्ति । तत्र अन्यपासिद्धत्वं तु विधेः प्रयुक्तित्वापर्यवसायधारणादुत्तरकालकल्प्यम् ।

प्रभा

इति वृद्धोक्तेः । नचैष्टसाधनत्वस्य लिङ्बर्धत्वे आर्यातेनोक्तत्वात् 'अग्निष्टोमेन यजेत' इत्यत्र वृत्तीयाया अनुप-
पत्तिः, स्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वस्याऽऽख्यातेनोक्तत्वेऽपि लिङ्गिष्टसाधनत्वभावनाभाव्या या पुरुषनिष्ठा यज्यर्थकृतिरूपा
आर्थी भावना तन्निर्वर्तकत्वरूपपारिभाषिककरणत्वस्यानभिधानेन तत्र वृत्तीयासिद्धेः ।

अयम्भावः—'अग्निष्टोमेन यजेत' इत्यादिस्थले देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपं फलम्, पुरुषनिष्ठा कृतिश्च
यज्यर्थः । तत्र कृती त्यागरूपफलस्य फरणतया इष्टसाधनत्वरूपलिङ्बर्धस्य च स्वरूपसम्बन्धेनान्वयः । तथाच
देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपिका लिङ्बर्धेष्टसाधनत्वविशिष्टा या पुरुषनिष्ठा कृतिरूपा भावना तयाऽदृष्टं भावयेदिति
बोधः । अत्र लिङ्गा यज्यर्थकृतिरूपा भावनानिष्ठस्वर्गादीष्टसाधनत्वरूपकरणत्वस्वोक्तत्वेऽपि पुरुषनिष्ठयज्यर्थ-
कृतिरूपभावनानिरूपितद्रव्यत्यागरूपफलनिष्ठस्य लिङ्बर्धभावनाभाव्यपुरुषनिष्ठकृतिरूपभावनानिर्वर्तकत्वरूप-
पारिभाषिककरणत्वस्यानुक्तत्वेन तत्समानाधिकरणार्थापचाद् व्योतिःश्लेषश्चदात् वृत्तीया सिद्धतीति ।

नन्विष्टसाधनत्वस्य लिङ्बर्धत्वे नब्रह्ममभिष्याहारे 'न ब्रह्मं (विपाकशरविद्धमभ्रमांसम्) भक्षयेत्,
'नागम्यां गच्छेत्' इत्यादाविष्टसाधनत्वस्यानुपपत्तिः, धात्वर्थव्यापारे इष्टसाधनत्वस्य बाधादिति चेन्न, तत्र
लक्षणया अनिष्टसाधनत्वस्यैव लिङ्बर्धत्वात् । तथाच 'ब्रह्मकर्मकं भक्षणमनिष्टसाधनम्' इति बोधः ।
नन्विष्टसाधनताज्ञानस्यैव कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यापि प्रयुक्तिप्रयोजकत्वम्, सुमेरुक्षियरानयनं मदिष्टसाधनमिति

दर्पणव्यख्या

इत्यत्र ग्रहणध्राद्वादी नित्यत्व—नैमित्तिकत्वयोरिव नित्यश्राद्धसन्ध्यादी नित्यत्वकाव्यत्वयोरप्यविरोधाह्लाघयाद्वात्रि-
सन्नयनायेन—

दद्याद्दहरह' आहं पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितयताः ।

विधृतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥

इत्याद्यर्थबाधोपस्थितपितृसिमहालोकाऽनाप्यादिकमेव फलं कल्पते । यद्यप्यत्र समवायघटितसामानाधिकरण्येनैव
याग—स्वर्गायो कार्यकारणभावः क्लृप्तस्तथास्तु कथाक्यमामाग्याच्छ्राद्धपितृवृत्तयोरदेवत्वत्वसमवायघटितत्वामानाधिकरण्येनैव
कल्पनीयः । कर्तृनिष्ठादृष्टत्वं तु न पितृवृत्तिजनकत्वम्, व्यधिकरणत्वात्, आत्मानन्तरहृन्कर्तृनादाजलस्पर्शादिना तत्रातेन
पित्रादिस्वर्गाणापत्तेश्च । पितृणां मुक्तत्वे तु अनुष्ठानार्थेयं तत्कल्प्यताम् । अत एव द्राक्षाऽऽदेर्नातं परमनुष्ठारतीत्युत्सर्ग
इति वृद्धाः ।

रयतः पुरुषार्थो दुःखप्रागभावः, प्रत्यवायानुत्पादो वा तथा फलपत्नीयः । तत्साधनत्वञ्च योगक्षेमसाधारणम् । नित्ये
कृते प्रत्यवायानुत्पादनिषमात्, तत्सत्त्वे दुःखप्रागभावानुत्पन्नाभावश्च । तथाच सर्वशक्ती प्रवृत्तिः स्यात् तथा धृतेरपदेवादिनि
मर्षनास्तु विष्करणपूर्वपक्षस्यैव पुरपार्थस्य भाव्यत्वोभयत्र तौत्वेन यथा कार्यं कलाय अत तथा नित्यमर्थिति व्याख्यातं भट्टैः ।

नन्विष्टसाधनत्वस्य विषयत्वे स्वायत्तत्वाऽऽख्यातेनाऽभिधानागम्योतिष्टोमेनेत्यत्र वृत्तीयाऽनुपपत्तिरिति चेन्न, 'ब्रह्मं
कारुम्' इति पक्षे शब्दाऽनवकाशात् । 'शक्तिः कारुम्' इति पक्षेऽपि यद्यर्थव्यापारनिष्ठभावनाभावात्तन्निर्वर्तकत्वरूपरत्नत्वस्या-
भिधानेऽपि यागनिष्ठस्य तस्यानभिधानेन तत्समानाधिकरणयोतिष्टोमपदात्तदुपपत्तेः । 'न ब्रह्मं भक्षयेत्' इत्यादेर्निषेधवि-
श्लेषोपपत्तये नब्रह्ममभिष्याहारे विधेरनिष्टसाधनत्वे शक्तिरूपगन्तव्या । तस्यापि धात्वर्थेऽयमवयवः । ननु तापचर्यमाहूकं ।
ब्रह्मकर्मकं भक्षणमनिष्टसाधनमिति तु बोधः ।

यद्वा नमर्षिभावादिनेष्वप्यत्र बोधः, नना विधेर्निवृत्तिसात्पर्यकत्वात्प्रारणान् । तेन च स्वप्रतिबोधिनिष्ठसाधनत्वा-
धेयात्ततो निवृत्त्युपपत्तिरिति भावः । बलवदनिष्टाजनके इष्टसाधने चन्द्रमण्डलनयने बलवदनिष्टाननुयन्ति स्याथे निवृत्तये,
नित्यरूपेष्टसाधने इति नित्यत्वमुपनिषयवृत्ताऽऽभोजने च प्रवृत्त्यदर्शानात् प्रवर्तकज्ञाने विषयनाऽव्यपेक्षक्योती तेषां निषेधास्वाभ-

यद्यप्येतत् कृतिसाध्यत्वस्यापि अस्ति, तज्ज्ञानस्यापि प्रवर्त्तकत्वात्, तथाऽपि यागादौ सर्वत्र तल्लोकत एव लभ्यत इत्यन्यलभ्यत्वान्न तच्छक्यम् ।

प्रभा

ज्ञानसत्त्वेऽपि प्रवृत्तेरदर्शनादिति तस्यापि लिङ्गर्थत्वमस्तिवत्याशङ्क्य निरसितुमाह—यद्यपीति—‘अनन्यलभ्यो (प्रमाणान्तरालभ्यः) हि शब्दार्थः’ इति न्यायेन कृतिसाध्यत्वस्य लोकतः = अनुमानतो लभ्यत्वान्न लिङ्ग-
र्थत्वं तस्य । अनुमानप्रयोगश्च—‘यागो मत्कृतिसाध्यः, मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वात्, मदीय-
प्रामादिगमनवत्’ इत्यनुमानरूपलोकप्रमाणादिति भावः । यद्वा विधिधाक्यजन्यशब्दबोधानन्तरम् ‘यागो
मत्कृतिसाध्यः, मत्कृतिं विनाऽनुपपद्यमानत्वे सति मद्विद्वत्साधनत्वात्’ । स्वर्गादौऽसाधनत्वं तु न लोकतः
सिद्धम्, लिङ्गादिरूपशब्दैकगम्यत्वादिति तस्य लिङ्गाच्च्यत्वमावश्यकम् ।

परे तु कृतिसाध्यत्वं न प्रवृत्तिप्रयोजकम्, कृत्यसाध्यत्वज्ञाने सति इष्टत्वाभावेन घृथा श्रमजनकतया
द्वेषात् । द्वेषस्य च प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतायाः सर्वसम्मतत्वात् । तदिति—कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः । मधुधिपसम्पृ-
क्षान्नभक्षणे, लोभादिना क्रमेच्चिद् विपादिद्वारा मारणादिषु च प्रवृत्तिचारणाय बलवद्दनिष्टाजनकत्वमपि प्रवृत्ति-

दर्पणव्याख्या

इयस्त्वया विधिशाध्यत्वं श्रुतेः प्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थमावश्यकमिति नैयायिकमतं निराकर्तुंमाशङ्कते—ः यद्यपीति ः ।
ः एतन् ः प्रवर्त्तकज्ञानविषयताऽवच्छेदकरवम् । तत्सत्त्वे युक्तिमाह ः तज्ज्ञानस्येति ः इत्यसाध्येऽपि तज्ज्ञानाद्
प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः । निराकर्ते—ः तथापीति ः ।
ः लोकत एवेति ः लौकिकप्रमाणाद्वैशेष्यः । ः न तच्छक्यमिति ः ‘अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः, इति न्याया-
दिति भावः । वस्तुतस्तु उक्त्यायस्य पदान्तरलभ्यैव शक्तिः, अन्यथा कस्यापि पदस्य शक्तिर्न सिध्येत्, सर्वस्यापि शब्दातिरि-
क्षप्रमाणागम्यत्वात् । किञ्च, इष्टसाधनत्वादीनां स्वातन्त्र्येण यद्दि शक्यत्वं स्यात् तदा स्यादप्युक्तीतिनिराकरणशक्यम्, किन्तु
प्रवर्त्तकज्ञानविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षणादनुगतीऽप्येतु तेषु सा । उपलक्षणस्य च कृतिसाध्यत्वसाधारणतया तत्रापि सिध्यन्ती
शक्तिः केन प्रतिषेद्येति सन्त एवाऽधारयन्तु ।

यत् कृतिसाध्यत्वे वेदादवगतेऽप्यदाकस्य यागादौ प्रवृत्त्यनुदयात् मर्दाविधिद्वैतज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वं वाच्यम् ।
तस्य च ‘यागो मत्कृतिसाध्यः’, मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वात्, मत्कृतिसाध्यपाकवत्, इत्यनुमानेनैवापगमा-
प्राप्त्य शक्यत्वमित्याशय इति तन्न, इष्टसाधनताज्ञानस्याऽपि मर्दाविषयकस्यैव प्रवर्त्तकतया तस्य विधिधाक्यादलाभेनेष्टसा-
धनत्वे शक्यमप्युपगमेऽपि प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तेरपरिहारान् ।

यदि तु प्रतिपुरुषं विधेरादृष्ट्या बोधकत्वात्तेनैव तत्पुरुषविष्टसाधनबोधकत्वात्प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौ नानुमानावश्यकत्वमिति
विभाव्यते तथा कृतिसाध्यत्वेऽपि सुव्यमिति बलवद्दनिष्टानुबन्धित्वस्य विध्यशक्यत्वे, “न कलत्रं भक्षयेत्” इत्यत्र
भक्षयेदिरवत्य भक्षणोऽनिष्टसाधनत्वाबोधकतया निषेधविधित्वानुपपत्तिरिति तत्रापि विधिधाकिरग्युपेया । अनिष्टे बलवत्त्वं
जनककर्मसम्भवाच्च नोकार्थस्य निदिः । यदि च कदाचिदात्मभावस्तद्वेष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वमेव तद्वाच्यम् ।
पूतेन बलवद्दनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वमते (मेव) यद्वाहाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनपत्तेः, बहुतरातु एतस्य
जापमानत्वाद्बलवत्त्वस्यैव प्रवृत्तिर्न बलवत्त्वेनानुगतबलवाक्यस्य निर्वक्तुमत्तवयावाच्येति न (क) तस्य विधिधाक्यावयवसम्भ-

पनेति कैपाश्रित् प्रलपितं प्रवृत्त्यम् ।
अथोक्तयुक्त्याऽनिष्टत्वेनानिष्टसाधनत्वाभापज्ञानस्य न प्रवर्त्तकत्वम्, किन्तु ‘भगव्यो न- गच्छेत्’ ‘शार्कं न

बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानञ्च न हेतुः, द्वेषाभावेनान्यथासिद्धत्वात्,

प्रभा

कारणम् इति प्राचीननैयायिकैः स्वीकृतं तन्निराकुर्वन्नाह— बलवदमिष्टेति— अनिष्टे बलवत्त्वञ्च— इष्टोत्पत्तावाव-
 द्यकदुःखातिरिक्तत्वम् । तेन व्यापारमात्रे किञ्चिद्दुःखजनकत्वेऽपि न प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अत्रापि अनिष्टत्व-
 ज्ञानस्य नरकत्व-रोगादित्वविशेषविषयकत्वेनैव प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया तादृशानिष्टाजनकत्वस्य लिङ्गत्वे शक्ते-
 रानन्त्येन गौरवात् 'द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 भावकूटस्यैव प्राचीननैयायिकैः लिङ्गत्वं स्वीकृतम्', इति न गौरवमित्यपि तन्मतेन द्रष्टव्यम् । न हेतुरिति—
 कार्यमात्रप्रति प्रतिबन्धकाभावस्य कारणतया द्वेषस्य च प्रवृत्तिप्रति प्रतिबन्धकत्वस्य सर्वसम्मतत्वेन प्रतिब-
 न्धकाभाविधयैव अवश्यकल्पनियतपूर्ववर्तितावद् द्वेषाभावरूपकारणेनैव तादृशस्थले प्रवृत्तिवारणसम्भवे
 बलवदनिष्ठानजनकत्वज्ञानस्य न प्रवृत्तौ कारणत्वम् । प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकस्यैव लिङ्गत्वेनेति न तस्य
 लिङ्गत्वेमिति भावः । बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानाभावेऽपि 'अगम्यागमनं नरकादिसाधनम्' इति ज्ञानस्य
 सत्त्वेऽपि आस्तिक (शास्त्रयोधितार्थं प्रामाणिकत्वेन मन्यमान) कामुकस्य प्रवृत्तिदर्शनात् कार्यसमानाधिक-
 रणात्पन्ताभावीयप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव कारणत्वेन अगम्यागमनस्थले प्रवृत्तिरूपकार्यसमानाधि-
 करणोऽभावो बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानरूपो बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानाभावः सत्प्रतियोगित्वमेव बलवद-
 निष्ठाननुबन्धित्वज्ञाने इत्यकारणत्वमेव तस्य । अन्यथासिद्धत्वादिति— कारणत्वस्यान्यथासिद्धिज्ञानत्वप्रदित-
 तयाऽस्य चान्यथासिद्धिविशिष्टत्वेन कारणत्वासम्भव इति भावः । अन्यथासिद्धत्वञ्च लघुनियतपूर्ववर्तिभिन्न-
 त्वम् । लघुत्वञ्च स्वरूपकृतम्, उपस्थितिकृतम्, सम्बन्धकृतञ्चेति त्रिविधम् । तत्र स्वरूपकृतम्— प्रत्यक्षप्रति
 महत्त्वस्य कारणत्वम्, अनेकद्रव्यत्वस्य वेति विचारे महत्त्वापेक्षया अनेकद्रव्यत्वस्यानेकरूपार्थघटितत्वेन

दर्पणव्याख्या

भुञ्जीत' इत्यादिवाक्यानां प्रामाण्योपपत्तये विशिष्य नरकत्वादिरूपेण तदसाधनत्वस्य ज्ञानस्य तथात्वं दास्यम् । तथा च
 शक्याऽऽनन्त्यम्, शक्तिप्रज्ञाऽनुपपत्तिञ्चेति चेत्, द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नाभाव-
 कूटे तादृशाऽभावत्वेनानुगते एवैव विशिष्टत्वस्य शक्तिः । उपलक्षणत्वादेव च द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वं परित्यज्य
 नरकत्वाद्यवच्छिन्नाऽसाधनत्वमर्थं प्रतीयते । कश्चित्च नरकासाधनत्वम्, क्वचिन्नोगाऽसाधनत्वं प्रतीयते इत्यत्र तात्पर्यमेव
 नियामकम् ।

नवातिशक्तस्योपलक्षणस्याऽनुपपत्तये प्रमेयत्वस्यैव तत्तात्विकस्य, तत्राद्यदिति वाच्यम्, सुखाद्यसाधनत्वस्य क्लिय-
 ताविरहेण तत्रसाधारणप्रमेयत्वस्योपलक्षणत्वमसम्भवात् । अथन्ताजनकसाधारणरूपस्य कारणतावच्छेदकत्वमन् (अ) द्विष्टसा-
 धारणरूपस्यापि द्विष्टोपलक्षणताकरुणानीचिप्यत् । तात्पर्याभावादेव सुखाद्यसाधनतायोपानागतौ तस्य क्लियत्वेऽपि न
 क्षातिरिति तु न युक्तम्, तथा सति तु तत्तात्पर्येणाऽऽपुनिकानं न भुञ्जीतेति प्रयोगापत्तेः ।

तस्माद् द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेनानुगते तादृशाभावे
 विधिप्रत्ययस्य शक्तिरिति परिकृतं प्राचीननैयायिकमतं नगरीनिमगलम्य दूषयति— ॥ बलवदनिष्टेति ॥ निरकत्वस्य
 बलवदनिष्ठानजनकत्वाज्ञानप्रत्ययः । ॥ न हेतुः ॥ = न प्रवृत्तिहेतुः । कश्चित् तस्यैव पठतः । तथा च तद्विषयस्य विधिवाच्य-
 त्वमिति भावः । तस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे हेतुमाह— ॥ द्वेषाभावेनेति ॥ मनुविषयं पृथाऽत्रोक्तं द्विष्टसाधनताज्ञानात् द्वेष-
 विषये प्रवृत्तिवारणाय तद्विषयकप्रवृत्तिप्रति तद्विषयकत्वेऽप्येव बलवत्प्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकाभाविधयस्यावश्यवदुत्तियमपूर्-
 वच्छिन्नाद्वेषाभावेनैवोपपत्तौ बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानस्य न हेतुत्वम्, तेनागम्यागमिर्देहिवर्धः ।

आस्तिककाष्ठकस्य नरकसाधनताज्ञानदशायामप्युक्तच्छाया द्वेषाभावदशायां प्रवृत्तेर्व्यमि-
चाराश्च । तस्मादिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तना । उक्तञ्च मण्डनमिश्रैः—

पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः ।
प्रवृत्तिहेतुं धर्मञ्च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनाम् ॥ इति ।

प्रभा

गुरुतया अन्यथासिद्धत्वम् । उपस्थितिकृतं लघुत्वञ्च—गन्धं प्रति गन्धप्रागभावस्य कारणत्वम्, रूपप्रागभावंत्य
वेति संशये कार्यविधया गन्धस्योपस्थितत्वेन गन्धप्रागभावस्य शीघ्रोपस्थितिकतया रूपस्य चानुपस्थितत्वेन
रूपप्रागभावस्य ज्ञाने रूपस्य, प्रागभावस्य च ज्ञानमपूर्वमेव कर्तव्यमिति गुरुत्वं रूपप्रागभावे । सम्बन्धकृतं
लघुत्वञ्च दण्डादौ । घटं प्रति दण्डस्य कारणत्वम्, नतु दण्डत्वस्य । दण्डत्वस्य कारणतेरे स्वाश्रयजन्यधर्मिवत्त्व-
सम्बन्धो वाच्यः, दण्डस्य हेतुत्वे च स्वजन्यधर्मिवत्त्वमिति आश्रयस्यातिवेशेन सम्बन्धकृतं लाघवं दण्डे
इत्यन्यत्र विस्तारः । प्रकृते बलवद्विघ्नाननुबन्धित्वज्ञाने स्वरूपकृतगौरवरूपान्यथासिद्धिः ।

तस्मादिति—कृतिसाध्यत्वस्य लोकतोऽवगतत्वाद् बलवद्विघ्नाननुबन्धित्वम्य च प्रवृत्त्यजनकत्वा-
दित्यर्थः । इष्टसाधनत्वमेवेति—नन्विदमसङ्गतम्, कृतिसाध्यत्वस्य लोकतोऽवगतत्वेऽपि तत्र प्रवृत्तिकारणत्वस्य
सर्वसम्मतत्वेन 'इष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तना' इत्यसङ्गतमिति चेन्न, इष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तनात्वेन लिङ्वाच्य-
मिति तदर्थात् । एवञ्च कृतिसाध्यत्वस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेऽपि लिङ्वाच्यत्वं नास्तीति भावः ।

पुंसांमिति—स्त्रिया अपि प्रवृत्तिदर्शनात् 'पुंसां' इत्युपलक्षणम्—प्राणिमात्रस्य । इष्टाभ्युपायत्वात् =
इष्टसाधनत्वाद् । इष्टसाधनत्वात् अन्यः = कृतिसाध्यत्वादिः क्रियासु प्रवर्त्तको न । चो हेतौ, यतः प्रवृत्तिहेतुं पर्य
प्रवर्त्तनां प्रवदन्ति आचार्याः । एतन्मते कृतिसाध्यत्वस्य प्रवर्त्तकत्वमेव नास्तीति प्रतीयते । नच सुमेरशिखरा-
नयनादौ प्रवृत्त्यापत्तिः, कृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते वृथाश्रमजनकत्वाद् द्वेषेण द्वेषाभावरूपकारणान्तरस्थाभावान् ।
प्रवृत्तीति—प्रपूर्वकाद् हेतुसण्यन्तद्युगातेर्भावे युधि निष्पन्नप्रवर्त्तनापदं प्रवृत्तिप्रयोजकत्वापारपरम् । करणे

दर्पणव्याख्या

मन्वन्वयम्यतिरेकतद्द्वारज्ञानस्य कारणत्वस्योभयत्र साम्यात् तेनैवास्यान्यथासिद्धिर्दुर्वारित्वत आह ॐ आस्तिकेति ॐ
स च परलोकान्निहारवान् । तदनङ्गीकर्तुं नैरकसाधनताज्ञानसम्भवात्तद्विषेणमुपात्तम् । भास्तिकस्य नरकसाधनताज्ञानेन
तत्र द्वेषावदवम्भावेन प्रवृत्त्यसम्भवाद्—ॐ कामुकेति ॐ । तावन्नोक्तद्वारागतत्वम् । रागे उक्तत्वं जातिविशेषः,
विषयताविशेषो वा । प्रवृत्तेरित्यस्यागमयोगने इत्यादिः । द्वेषाभावदशायामित्यनेन द्वेषसामर्पिवत्त्वं दर्शितम् । तत्र
विषयतया द्वेषमिति उल्लेखेच्छासाममीविरहविशिष्टादिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतया तादृशासामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धक-
तया बोध्यम् ।

ॐ व्यभिचाराद्येति ॐ न हेतुरिति पूर्वोक्तान्वितम् । अत एव "दयेनेनाभिवरन् यजेत" इत्यत्र न विषयध्याय,
बलवद्विघ्नाननुबन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वेन तद्विषयस्य तस्य विषयत्वस्यैवाभावादिति भावः । उपसंहरति—ॐ तस्मा-
दिति ॐ । ॐ इष्टसाधनत्वमेव ॐ इत्येवकारेण कृतिसाध्यत्वबलवद्विघ्नाननुबन्धित्वयोर्बलवत्त्वेदः । भास्यस्य लौकिकप्रमा-
णैर्नैवावगतान्यस्य प्रवर्त्तकज्ञानाविवरत्वादिति भावः ।

ॐ प्रवर्त्तनेति ॐ लिङ्गाद्यर्थः इत्यर्थः । ॐ इष्टाभ्युपायत्वादित्यादि ॐ इष्टसाधनत्वात् । ॐ अन्यः ॐ कृतिसाध्य-
त्वादिः । ॐ क्रियासु ॐ चागादिरूपासु । ॐ पुंसां प्रवर्त्तको न ॐ ज्ञाननिष्पन्नप्रवृत्तिजनकत्वायां विषयतयाऽल्लेखेदको
नेत्यर्थः । यजेतेत्यादिवार्यान्तर्गतलिङ्गादिशस्यो नेति यावत् । चो हेतौ । यतः प्रवृत्तिहेतुं तद्वैतुताप्येदकमेव प्रवर्त्तनापदेन

प्रपञ्चितं चैतद् वैयाकरणभूषणे ।

प्रभा

युचि च इष्टसाधनत्वादिपरम् । नच 'राज्ञा प्रवर्तितोऽहं करोमि' इति व्यवहारात् प्रवर्तना प्रवर्तकपुरुष-
निष्ठा सैव विधिपदेनोच्यते । अत एव 'विधिर्नियोगः' इति यास्कः । इष्टसाधनत्वन्तु प्रवर्तनीयपुरुषनिष्ठमिति
न तद्धिडादिशास्त्रमिति वाच्यम्, इष्टसाधनत्वस्यापि स्वज्ञापनवत्त्वसम्बन्धेन प्रवर्तकनिष्ठत्वात् । प्रवर्तनीय-
स्येष्टसाधनत्वं ज्ञात्वैव प्रवर्तकवाक्यप्रयोगकरणात्, इष्टसाधनताज्ञानस्यापि प्रवर्तकनिष्ठत्वान्, वेदे पुरुषा-
भावाज्ज्ञापवाच्य प्रवृत्त्यनुकूलधर्मस्यैव प्रवर्तनापदार्थत्वम्, न तु प्रवर्तकनिष्ठत्वस्य तत्रान्तर्भाव इत्यस्यापि बहू-
शक्यत्वाच्च ।

नचैवं लिङ्गादीनां णिचश्च पर्यायताऽऽपत्तिः, ततश्च 'पृच्छतु भवान्' इति वक्तव्ये 'पृच्छयति भवान्'
इति णिच् स्यादिति वाच्यम्, सक्रियस्य प्रेरणायामेव णिचो विधानात्, निष्क्रियस्य प्रेरणायां लिङ्गादिरिति
भेदान् । अत एव 'हेतुमति च' इति भाष्ये 'इह कश्चित् कश्चिदाह—'पृच्छतु मा (माम्) भवान्'
'अनुयुक्तां मा (माम्) भवान्' इति । अत्र णिच् कस्मान्न भवति, अकर्तृत्वान्' इति उक्तम् । अयमाशयः—
प्रपञ्चत्येत्वं प्रअक्रियायाः कर्ता भव इति कर्तृत्वमेवाधीयते, न तु कर्तृत्वं तत्रास्ति । यथा 'राजा भव' इत्यनेन

दर्पणशाल्या

व्यपदिशन्तीत्यर्थः ।

परे तु—यत्नवदनिष्ठाननुनन्धिवज्ञानस्य द्वेषाभावेनान्यथासिद्धत्वाऽन्वयवर्तकत्वेऽपि कृत्साध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकताया-
सर्वासिद्धत्वेन तद्विषयस्य तस्य विषयत्वमात्रदशयम् । नच तद्धेतुतायामेव मानाभाव, कृत्साधे प्रवृत्तिस्तु कृत्साध्यता
ज्ञानस्य प्रतिपन्नकतया तत्र तद्भावादेव ज्ञेति वाच्यम्, कृत्साध्यताज्ञानस्य प्रतिपन्नकत्वे कृत्साध्यत्वाऽभावतद्कृत्साध्यतद्
वच्छेदकधर्मद्वन्द्वानादीनां प्रतिपन्नकत्वस्य वक्तव्यतया तावदभावानां प्रवृत्ति प्रति हेतुता कल्पनाऽपेक्षया कृत्साध्यताज्ञानत्वेन
हेतुतायां लाघवस्य स्फुटतरत्वात्, कृत्साध्यताज्ञानाभावस्य सर्वदा सत्त्वेन प्रवृत्त्यापेक्षे ।

अपिच कृत्साध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे कृत्साध्यत्वप्रकारकपादविशेष्यकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावमानस्य प्रति पागादि
गोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिपन्नकत्वं न वक्तव्यते इति लाघवम्, तादृशप्रवृत्तिसामग्रीकाले पादविशेष्यककृत्साध्यत्वप्रकारक
निरूपणत्वाऽऽवश्यकत्वेन, तस्य च स्वरूपस्य पूर्वोक्तज्ञानाभावमानस्य बहूत्रप्रतिपन्नकत्वस्यैव पक्षे ।

अवन्मते तादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिपन्नकत्वस्यैव निरूपणत्वाऽऽवश्यकत्वेन, तस्यैव पादगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिपन्नकत्वाऽऽवश्यकत्वेनापि लाघवम् । तादृश-
विशिष्टविधितारास्तिमानससामग्रीकाले अप्रामाण्यज्ञानास्फण्दितोक्तज्ञानत्वाऽऽवश्यकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानास्तन्दिशपादादिति
सौम्यकृत्साध्यत्वप्रकारकज्ञानघटिततादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योन्मत्तत्वेवाभावात् ।

अवन्मते कृत्साध्यत्वप्रकारकपादादिविशेष्यकज्ञानाभावघटिततादृशप्रवृत्तिसामग्र्यतादृशमानससामग्र्योन्मत्तत्वे वाच्यम् ।
भावेन ताराज्ञानमे तादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिपन्नकत्वस्यावश्यकत्वनिश्चयेन तारावस्यानिरूप्यत्वात् न पर्य-
वगानाभावादीनामपि हेतुता निरसनीयेत्याहः ।

प्रवरन्तु—नेष्टसाधनं विषयः, क्षणिकन्याऽवगते द्यामे तस्य बोधयितुमशक्यत्वादेवं परंपरागतधनत्वमपि तथा ह्या ।
अनुपस्थिते शाब्दबोधप्रयोगकान्तव्यप्रयोगवत्परवर्तयतायां प्रामाण्यत्वात् । अतन्ततायामावबोधोऽवश्येकविशेष्योपे तदितर-
प्रकारकत्वनिष्पत्त्याऽऽवश्यकत्वात् । किञ्च द्यामे न कर्तव्यता प्रतीत्यने कर्त्तव्यताऽऽवश्यकत्वात् तद्विधितान्मेव कर्त्त-
व्यतायाऽऽवश्यकत्वात् । तन्माह ह्यर्थात् न वाचाप्यवहितपूर्ववर्तितान्मेव कर्त्तव्यत्वेन वाच्यम् ।

प्रभा

राजत्वमेवाधीयते । यस्तु प्रवृत्तक्रिय , सम्भावितक्रियो वा तत्र प्रयोष्यत्यस्य प्रेरणायां णिच् , प्रवृत्ते तद्भावात् प्रवृत्तिः । तदुक्त हरिणा—

‘द्रव्यमात्रस्य तु प्रेपे पृच्छयावेर्लोद्धिधीयते ।
सक्रियस्य प्रयोगान्तु यदा स विपयो णिच् ’ इति ।

दर्पणव्याख्या

कार्यत्वञ्च कृत्तुद्देश्यत्वम् । तत्र विशेषणीभूतकृतेराद्यप्रक्रियवयोरात्मन्नायां विपयत्वा याग आधत्वाया स्वर्गकाम सम्भवत्येव । तुखुडु स्वाभावादेर्लोद्धिप्रसङ्गेनैवापूर्वस्यापि वेदेन कृत्तुद्देश्यत्वयोपनादूर्ध्वरूपेये तन्मिदमसामान्यतद्भावात्तत्रागत्य तस्य तावत् । तथाच स्वर्गकामो यन्नेतैवत्र स्वर्गकामकृत्तुद्देश्यो यागविपयको नियोग इति योष ।

अत्रापूर्वस्या यागविपयककृत्तुद्देश्यत्वमेव यागविपयत्वम् । यागस्य तादृशकृत्तुविपयत्वे पुरपत्त्याऽऽध्याये चान्वयितान्त्वच्छेदकमपूर्वकारणत्वम् । सैव योग्यता । यथा ‘घटेन जलसाह्र’ इत्यत्र कृत्तुत्तरत्वे च श्रौतयतान्स्वैरुत्तरीरथिपरिधेर्देनेत्यदावर्थाप्याहारत् । प्रवृत्ते चौरादानिकप्रमाणशक्तत्वेत्येव । तद्वत्त वैवाशक्योपनिषत्प्रबुधवामे लक्षणोपदेद् इति न तत्प्रसङ्ग , स्वशाक्तवाऽन्वययोषकस्यैव स्तोत्रपादसम्पत्पदायेयोषत्वोपयोगमात् ।

नच गङ्गायां योष ‘इत्यादी गङ्गाविषयदाना स्वशाक्तवाऽन्वययोषत्वम् , येन तदुपपादकपरत्पर्यायैषोपनायां तादात्म्यप्रमाणायज्ञान स्वत् । अजहृत्परिधेर्लक्षणां तु क्षामन्मातिसिद्धा । तथाच स्वर्गकामेन कार्त्तव्योपो नियोग्य , समन्वित्या तत्पदोपस्थापितत्पलकामञ्च तथेति काम्ये स्वर्गकामो नियोग्य ।

एवञ्च वेद्वीधितपूर्वमुद्दिश्य पुरप्रवृत्तुपपत्ती नेष्टमाधनत्व विष्यये । इच्छाविषयवसाधनतायेन तत्र शक्ती प्रसर्त कनानानिर्वाह , स्वर्गजननतायेन शक्ती नानार्थापयचेरिति तन्मात्रस्य विरूपप्रसन्नत्वाच्च ।

अथिच नित्यवैमिक्तिकस्यैव शुचिच्यवत्त्वोर्ध्वो नो रदुपराभावनाथ सम सन्ध्यास्तान्निरपयदे नियोग इति येषाम्प्रथमपेक्षा , भयनमेतु तु सत्सुन्दर्यग्रह स्नायात् ‘अहरह सन्ध्यामुपार्मिण’ इत्यादी कलाध्वज्याधिधर्मधाय प्रसज्येते । मम तु वैदिके कर्मणि वेद्वीधितपूर्वमुद्दिश्यैव पुरप्र प्रवर्त्तत , तस्यैव वेदेन पुरपरायचपोयान्त् । काम्ये कलासहितानुप द्विष्येव । अत एव कियेऽपि तदुद्देशेन प्रवृत्तिरपपत्ते इत्याहु ।

तदपरे तु न क्षमन्ते , लोके प्रवर्त्तयन्नेन तस्यैतन्मात यद्विद्विज्ञापनत्वात् तद्विषयेष्टमाधनत्वे विधिनिश्चिद्व्यवहारेण विषे प्रवर्त्तकत्वोपपत्ती निगोमास्य विधिवाच्यत्वे मानाभावात् , वेद्वीधितस्वर्गासाधनत्वानुपपत्त्या हि तद्व्यवहारेण । नच तस्य पूर्वमुपस्थितिरिति येन तत्र शक्तिग्रह । एकविन्दोपपत्ते सामान्यतावत्त्वं तद्विषयकारकत्वनिमित्तेऽपि मात्रमाधनतातिरिक्त साधनतायेन योषे वाचकासाधनत् । तादृशसाधनत्वे योषयतान्स्वैरुत्तरीरथेदक च परतयतादृशकमपूर्वम् । तथाच स्वर्गसाधनत्ववत्तन वैव निवेष्टे औपादानिकप्रमाणशक्त्यादूर्वोपस्थितत्वापि न तद्भावंदम् । अपूर्वतुपस्थितौ परपरामाधनतामपि कथं वेत्ते येषांवेद्वि स्थानुपस्थितेऽपूर्वं कथं वासिग्रह इत्यनेन तुल्यरीणाद्येष्टम् ।

एव काम्यान्ववहितपूर्वसाधन कार्त्त कर्त्तव्यतायाऽवैर्तान्पि न , काम्यसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् तु तन्मा-
स्यवहितत्वनिवेशोऽपि , श्रौतव्यमानासाधनाच्च । इत्येवै च लुपयमिनस्ताऽप्रयोके जलाऽऽहरणाद् प्रवृत्तिः । इष्टमाधनत्वे यथा ताकिमद्गन्धोपपत्तम् । अयं संख्याद्वयत्वेऽपि यथा तिथेनेमित्ति प्रवृत्तिस्तोपोपपत्तितम् ।

प्रवृत्त तत्र तथैव सा दुर्गपदात् , भिषक्यान्त् , दु र्गकल्पत्वाच्च । प्रवृत्तिमा । इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुनाऽप्यतान्त् । प्रवृत्तिविषयसाधनात्वे हातीष्टव्यकूपमाधनत्वमपि नापूर्वम् , येन तदुद्देशेनापि प्रवृत्ति सम्भवत्येव । निष्कल्पताऽऽपत्ते प्रवृत्तिस्तु श्रुतिग्रहसंयोग्यात्प्राप्तितुमशक्येति वेदवाधिनत्वानित्ये प्रवृत्तिरिति छात्रप्रवृत्तारण्यमात्रम् ।

अत एव यशो हान तप कर्म’ इत्यादिनाऽनिर्दिष्टोऽपि मय्यनापपरीहात् स्वर्गादिफलानुद्दिश्य क्रियमानान्मेया फल भवनीरथेर्षेनाहादत्ताभाये भयवद्गतासु पावनत्वमुपपत्तम् । क्रिय पचेते वादिष्ठीकृतविधेरेहात्पत्तव्योषकत्वेन प्रवर्त्तकत्ववत् वैदिकविधेरपि तस्योपपत्ते प्रवर्त्तकत्वात् हानतिर्वाह तस्यानुपस्थित्यापूर्वं प्राक्तिकव्यवहारेण नियममात्रमेवेति ।

दर्पणव्याख्या

परंतु—लिङ्गादिप्रवणे 'अयं मां प्रेरयति' इति नियमेन प्रतीतेरभिधानात्मकः प्रेरणापरपर्यायो व्यापारो लिङ्गादिव्याप्यः । सा च लिङ्गसङ्ख्यानन्वयित्वाद् व्यापारपदेन प्रवर्त्तकत्वत्वात् प्रवर्त्तनापदेन च ध्वनयिते । प्रेरणात्वेन तस्याः सविषयत्वमपि शक्यताऽवच्छेदकं च प्रेर्यादिघातार्थतावच्छेदकतया सिद्धं प्रेरणात्वमस्त्रण्डोपाधिः ।

स च व्यापारः मम्मवाहोके प्रवर्त्तकपुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एव । तत्प्रवर्त्तकत्वे च लिङ्गाद्युच्चारयितृत्वम् । वेदे तु प्रयोक्तुरसम्भवालिङ्गाद्यन्तशब्दस्वरूप एव, प्रवर्त्तकत्वञ्च लिङ्गाद्युच्चारयितृत्वे सति स्वतन्त्रत्वम् । राजादिप्ररितपदातेलिङ्गाद्युच्चारयितृत्वेऽपि प्रवर्त्तकत्वेनाव्यवहित्यमाणत्वात् । ऋ स्वतन्त्रेति ऋ अदिष्टयाऽऽहोक्त्या च तथा स्वविषय इष्टसाधत्वानुमानम् । ततश्च प्रयोज्यप्रवृत्तिः । शयूकाद्विषं मुहूर्त्वेत्यतो विषभोजने इष्टसाधनत्वानवगते ऋ आतोत्तयेति ऋ आहोक्त्यापि 'विषं मुहूर्त्वं' 'मा चास्य गृहे भुवद्धाः' इत्यादिक्यापि तस्मिन्निष्टसाधनत्वाननुमानात् ऋ अदिष्टेति ऋ तत्र विषभोजनविषयकामिप्रायस्य तदीयद्वेषनिशितत्वाच्च व्यभिचारः ।

भवतु वा लिङ्गादिसममिष्याहारे व्यापारान्तरस्याननुभवात् सर्वत्र लिङ्गाद्यन्तशब्दस्वरूपैव सा । अत एव "हेतुमति च" इति (पा० सू० ३ । १ । २६) सूत्रे भाष्ये लिङ्गादिशब्दप्रयोगरूपप्रयोजककर्तृव्यापारस्य सघादित्यशायेन 'शृष्टुत्तु मां भवान्' इत्यत्र णिच् कस्मान्न भवतीति प्रश्ने, अकर्तृत्वादित्युत्तरम् । सक्रियप्रेरणार्था णिच्, निष्क्रियप्रेरणार्था लोडादि । 'तत्प्रयोजकः' इत्यत्र तत्पदेन व्यापाराविष्टः कर्त्तव्यते इति तद्भावः ।

अथापि कथञ्चित् कर्त्ता स्यात्, एवमपि न दोषः, लोटोक्तत्वाद् प्रेणस्य णिच् न भविष्यतीत्युक्तम् । तत आहृत्यैव प्रेरणाया विषयत्वं लभ्यते । विधिनिमन्त्रेति सूत्रभाष्येऽपि विधिः = प्रेरणमित्युक्तेषु । तस्मान्नेष्टसाधनत्वादि विषयार्थः ।

किञ्चेदं ते इष्टसाधनम्, तस्मान् एवं कुर्विति स्वामिकथयवहारोऽपि न तस्य विषयार्थत्वम्, पौनरक्त्यापत्तेः, पौनरक्त्यदस्य सर्वथेष्टसाधनावबोधनतापर्य्यक्तत्वेऽपि तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेः साह्यः । स च प्रापशो भट्टमतानुवाद एव । दतो भट्टमते लिङ्गार्थोऽभिधास्यो व्यापारः । स च लोके प्रयोजनपुरषनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एवेत्यादि प्राप्यत् । वेदे स्वन्यस्याऽसम्भवालिङ्गाद्यन्तशब्दनिष्ट एव सः, समवेतश्चात एव सा 'शाम्दी भावना' इति व्यवहिते ।

भावनायाः शब्दार्थभेदेन द्वैविध्यादाव्याप्यताव्याऽऽधीति व्यवहिते । भावनात्वेन लिङ्गार्थदात्तभावनायाः सविषयत्वमपि भावनाया भाष्यकरभेतिकर्त्तव्यतारूपान्तरप्रतिनिष्टत्वाद्भिधाभावनायाः सविषयत्वनाशङ्कतायाः किं भावयेदिति भावनावाङ्मूर्त्तां सजानप्रत्ययोपात्तत्वात्प्रत्यासत्ताऽन्तरप्रतिनिष्टा स्वविषयप्रवृत्तिरूपाव्यातयाप्यर्था भावना विषयत्वेनोपनिहते । इयमेव साव्याकाङ्क्षति व्यवहिते, साध्यतास्यविषयत्वमेव तस्याः सविषयत्वात् ।

गुरुश्च लभ्यः शृणुष्वश्रुताने केनेति करणावाङ्मूर्त्तां लिङ्गादिपदानानं करणत्वेनाऽभ्येति । करणत्वाद् भावनाभाष्यनिर्वर्त्तकत्वमेव, कुडादेशेऽपि पुरषस्यावारनिर्वर्त्तयित्वा निर्वर्त्तकत्वेनैव करणत्वात् । इयमेव भावना करणावाङ्मूर्त्तुपुत्रते ।

'कदं कर्म' इति न्यायादुपाये द्वैधेयाऽऽस्त्येतिना या अत्रप्रसंगानं पुरषं प्रति प्रजासत्त्वलक्षणावधिनेन द्वैधोपासारेण नार्थवादावयवत्रया प्राधान्यरूपा स्तुतिः महत्कारिकाणमिनीयमितिकर्त्तव्यतेत्युच्यते । एवमार्थभावनाया अप्यंशप्रवर्त्तने ह्येन तद्वगर्त्ता किं भाष्येदिष्ट्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामादिप्रदत्तप्रिधानान्त्वमर्गो भाष्यतयाऽभ्येति स्वर्गो भाषयेदिति यदपि स व्यापारव्यापारप्रियोऽपि तथाऽपि तस्याऽनुरूपतयाऽपुनर्थाप्येन करणत्वेनोपनिहत्या च न भाष्यत्वम् ।

अत एव तन्ममानाधिकरणार्थोऽपि भाष्येदिष्ट्याकाङ्क्षायां कर्त्तव्यताऽभ्येति । कर्त्तव्यताऽभ्येति । करणत्वं नूनमेव । महत्कारिकाङ्क्षरूपे कथं भाष्याकाङ्क्षायां च 'समिधो यजति' । इत्यादिवाक्यावशात्तन्मिष्यामन्त्रवाक्यादिनिष्ठात्तन्मिष्यत्वं व्याऽभ्येतिपथिकमन्त्रतोऽव्याप्यम् । तदुच्यते—

अभिधाभावनामाङ्गस्यामेव लिङ्गाद्यः ।
अर्थाभावना तस्या मा चान्याप्य गोचरः ॥

दर्पणव्याख्या

लिङोऽभिधा सैव च शब्दभाषणा भाष्या च तस्या पुरुषप्रवृत्ति ।
सम्बन्धबोधे करणं तदर्थं प्रतीचना चाऽङ्गतया प्रयुज्यते ॥ इति ।

उक्तोऽर्थः । तत्र पूर्वोक्तमते भट्टमतादियान् विशेषः—यद्गृहमनेऽभिधास्यो वैदिकलिङ्गार्थो व्यापारः शब्दममवेतन्मद्-
तिरिक्तश्च । तस्मिन्स्तु लिङ्गाद्यन्तश्चाद्वाभक्त एव लोकरुवेदसाधारणश्च । स्वविषयवर्गं तु मतद्वयेऽप्यवितिष्ठमिति ।

अत्र वदन्ति—अभिधा—लिङ्गादिनिरूपिता चास्तिरेव, ननु तदतिरिक्तः कश्चन शब्दममवेतो व्यापारः, मानाऽभावात् ।
विधेः प्रवर्तकत्वस्य पूर्वमुपपादनात् तदनुपपत्तौत्यभावात् । अन्यथा शब्दाऽतिरिक्तः शब्दममवेत एको व्यापारः कर्तव्यः ।
तस्य च स्वप्रवृत्तौ परप्रवृत्तौ वा कारणत्वेनाऽवल्लस्य तत्त्वेन कारणत्वम् । प्रवर्तनात्त्वेन परिच्छेद्यापारबोधकत्वेन क्लृप्तस्य
शब्दस्य स्वनिच्छेद्यापारबोधकत्वं सविषयकत्वं च भट्टैः कल्पनीयमिति गौरवस्य स्पृष्टवाच्य ।

प्रेरणाया विषयत्वेऽपि सामान्यस्य विशेषे पर्यवधानात् कोऽपि व्यापार इति विशेषणनेपणायां समीहितसाधनत्वमेव
स ह्येव वक्तुमुचितम् । लिङ्गतदर्थक्यं विना प्रवर्तकत्वस्यैवाऽसम्भवात् । प्रेरणाविषयः पाठ इति बोधस्येष्टसाधनत्वा-
द्यविषयवत्त्वं प्रवर्तकत्वं लोकविरुद्धमेव । न स्वव्यागमसहस्रमेरितोऽपि श्लेषसाधनत्वमज्ञाया प्रवर्तने कश्चिद्विधिर्न भवित्य-
मेव । मूलकरणस्य स्वनिच्छेद्यापारद्वारिव फलजनकत्वमिति नियमस्तु नास्त्येव स्यात्तिसानादौ स्वभिचारान् । तस्मात्सिद्धादिप्रव-
योधविषयाऽभिधाया इष्टसाधनत्वादिज्ञाननिरपेक्षायाः प्रवर्तकत्वं निरूपितकमेव ।

शब्दरूपप्रेरणावादिनाऽपि तद्विषय इष्टसाधनत्वानुमितिद्वारैवोक्तयुक्त्या प्रवर्तकत्वं वाच्यम् । तच्च वैदिकलिङ्गस्यै-
व सम्भवति । “तस्यैव महाभूतस्य निश्चयसितमेतद् यद्गृहेऽथ यजुर्देवः सामवेदः” इति श्रुतुपपत्तयेन निश्चयितव्येदे तत्रैव-
त्वाऽङ्गीकारेण यथाभ्यंशानवदुर्गारितात्वरूपाऽऽसौत्वरूपविशेषणैकत्वयोक्तानुमानाप्रवृत्तेः । एव सविषयत्वमप्यामविशेषण-
तिरेकिण्यास्तस्या सर्वतःप्रविरुद्धम् ।

अथ प्रेरणैव स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिहेतुः, स्वतन्त्रप्रवृत्तौ स्वभिचारात्, “सर्वं ह्यने स्वभूय्यं प्रवर्तन्ते” इति समीहित-
साधनताज्ञानप्रवर्तकताप्रतिपादकहेतुमतिचेतिसूत्रभाष्यविरोधाच्च । “कः प्रयोग्यस्य प्रेरणाऽर्थो यदभिप्रायेण मन्त्रते” इति
तस्युपस्थभाष्येण गिज्ञार्थप्रेरणाया अपि स्वातन्त्र्येणाप्रवर्तकत्वबोधनाच्चेति वैदिकविधेः प्रेरणाऽर्थकत्वामभवेन प्रवर्तकत्वानुप-
पत्त्येष्टसाधनत्वाऽर्थकत्वमेवाऽङ्गीकरणीयम् ।

एवञ्च लौकिकविधेरेषि तच्छब्दस्यैव प्रवर्तकत्वोपपत्तौ न तदर्थोऽपि सा । अभिप्राय एव तत्र विधार्थ इति कथयन्तु
षड्यमाणाऽऽचार्यमतनिरामेनैव निरस्तः । विधिः प्रेरणामिति भाव्यं तु प्रवर्तते प्रवर्ततेऽनेनेति स्युपरया प्रवर्तकत्वानवितिरे-
साधनत्वपरम् । ज्ञानस्य तद्विषयकत्वेनैव प्रवर्तकत्वात् ।

यदपि तदुपपद्यन्मकतया ‘वृत्तुत्वं मां भवान्’ इत्यादिमाद्योपन्यमनं तदपि नाऽस्माकं प्रतिवृत्तम्, यतस्तेन प्रवर्तकज्ञा-
नजनकत्वेन प्रवर्तनापदस्यपदैश्याया लोहाद्यन्तश्चाद्बोधोपस्थायाः प्रेरणाया गिज्ञार्थेऽपि प्रतिपादने, ननु विषयार्थत्वमपि, अर्थ-
भेदस्य दर्शितात्वात् । अकस्मैत्वादित्यनेनाऽपि गमयत्वादेर्गच्छन्तं प्रेरणार्थत्वम्, वृत्तवृत्तं प्रेरयतीति ‘विप्रहस्ताऽ
दर्शनेन कर्त्तव्यम्’ धर्मात्प्रवृत्तिजनकज्ञानाऽनुल्लायास्तस्या गिज्ञार्थत्वाऽभावात्प्रतिपादनात् तद्विशेषणत्वात् ।

अथाऽपि तयापुनरितिरेवैशिनः, विषयकत्वस्य चरुत्वार्थस्य स्वाभाव्येन अतिविषयस्यैव प्रवर्ततेः । तदानीं प्रयोग्यस्य निर्व्या-
पारत्वेन कर्त्तव्यतासम्भवात्, एवं लोहा प्रेरणस्य उत्पत्त्यादित्यपि लोहाद्यन्तश्चाद्बोधोपस्थाया प्रेरणाया अप्रवर्ततेः पूर्वपक्षस्यैव निर्दलतापत्तेः । इदं ते
प्रेरणाविषयज्ञानं गिज्ञो दुर्बलत्वात्, लोडन्ताद्वाच्यविशेषणत्वात् प्रेरणाया अप्रवर्ततेः पूर्वपक्षस्यैव निर्दलतापत्तेः । इदं ते
इष्टसाधनमित्याद्युक्तिस्तु सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनपरिव, इष्टसाधनत्वस्य प्रवर्तनात्त्वेन विधिवाच्यत्वमिति पक्षे पौनरुक्त्यमभ-
वात्, नैयायिकमते ह्यव्यापकत्वात् तस्य पक्षव्यापकत्वाभावेन तन्मते इष्टसाधनतात्वेनेष्टसाधनत्वस्य विषयार्थत्वं पौनरुक्त्या-
पादानवकाशाच्चेति ।

आदिना "हेतुहेतुमतोलिङ्" (पा० सू० ३ । ३ । १५६) "आशिपि लिङ्लोटौ" (पा० सू० ३ । ३ । १७३) इति सूत्रोक्ता हेतुहेतुमद्भावाद्यो गृह्यन्ते । "यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यातयेत्" इति यथा ।

लुडर्थमाह — भूतमात्र इति — भूतसामान्ये इत्यर्थः, भूते लुङ् (भूते इत्यधिकृत्य "लुङ्" (पा०

प्रभा

नच सक्रियस्य प्रेरणा व्यर्थी, आलस्यादिना विरामाऽऽशङ्कया तत्सार्थक्यात् । प्रेरणादौ चेति कारिकास्थाऽऽदिपदब्राह्मणमाह — आदिनेति । हेतुहेतुमद्भावाद्यः — हेतुः = कारणम्, हेतुमतु = कार्यम् । तथाच कार्यकारणभावाद्यः । हेतुहेतुमद्भावाद्योवाहरणमाह — ब्राह्मणायेति — अवगोरणम् = इननार्थं दण्डाद्युत्थापनम्, अक्षिवि-कासो वा, "गुरौ लयमने" इत्युक्तेः । 'पत्ये शैते' इतिवत् सम्प्रदाने चतुर्थी । एवञ्च यत्कर्तुं ब्राह्मणोद्देश्यकं दण्डाद्युत्थापनं तद्वेतुकतादृशपुरुषकर्मकथमदूतकर्तृकशतवर्षयातना (तीव्रवेदना) इति चाक्यार्थबोधः । अत्र दण्डाद्युत्थानक्रियाया यातनक्रियायाश्च हेतुहेतुमद्भावसम्बन्धेनान्वय इत्यत्रैव तात्पर्यको लिङ्, नतु तत्र शक्तिः, गौरवात् । वाच्यत्वाभिप्रायेण तु मूलम् ।

भूतमात्र इति — मात्रपदं कात्स्न्यपरम् । तथाच भूतत्वमात्रविचक्षायां लुङ्, नतु तद्विशेषविचक्षायाम् ।

दर्पणव्याख्या

वस्तुतस्तु भाष्ये घृणुषु रथेषु प्रेरणाया विष्यर्थकत्वकथनात् तत्रप्रभाष्याह्विताद्यन्तशब्दप्रयोगरूपाया एव तस्या विष्यर्थत्वमुचितम् । श्रुतेस्तु "तस्माद्यज्ञसर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे" "धाता यथार्पूर्वमववचयत्" इत्यादिप्रतिपत्त्यात् पौरुषेयत्वमश्रुतेष्वेक रूपेणैव लोकेवेदयोस्तद्विषये दृष्टमाधनत्वाऽनुमानेन विधेः प्रवर्तनत्वं निर्वाह्यमिति सर्वं चतुरस्रमिति ॥

आचार्यास्तु — आत्माऽभिप्रायो विष्यर्थः, पाकं कुर्याः, पाकं कुर्यामिति मध्यमोत्तमपुरुषयोर्लिङ् इच्छाविशेषात्तस्मात्प्येवमानुज्ञाप्रदानप्रार्थनार्थकत्वात् प्रथमपुरुषेऽपीच्छायामेव शक्येति तत्वात् । तत्र भयजनितेच्छा आज्ञा । अध्येपणीये प्रयोश्चरुप्रहृद्योक्तिका साऽप्येपणा । निषेधाभावकथयति केच्छाऽनुज्ञा । उत्तरप्रयोजिका तु प्रश्नः । प्राप्तीच्छा गार्थनेति विवेकः । तथाच 'स्वर्गनामो यजेत' इत्यत्र यागः स्वर्गकामनिष्ठयास्तिच्छाविषय इति बोधः ।

यद्वा कर्तव्यत्वेनेच्छैव विष्यर्थः । तथा वैष्टमाधनत्वाऽऽनुमानम् । तद्यथा स्वर्गकामस्य मम याग इष्टसाधनम्, कर्तव्यत्वेनाऽऽसौकल्येऽप्येच्छाविषयत्वात्, मत्विशेषमागमज्ज्ञानवत् । निषेधोऽज्ञादेरपि कस्यचित्कृतिमाध्यतया कर्तव्यत्वेनेद्वररूपास्तेच्छाविषयत्वेने तत्रेष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावात् स्वयमिच्छारवारणाय लिङ्पदबोधेति । आस्तु वैदिकस्थले ईदृश एव । तस्मिन् विधिवेव तावत्, कुमार्यां गर्भं ह्य पुंसोने मानसित्याहुः ।

तद्विषयं न, कृत्यसाध्यनिष्कलाऽऽदिने प्रवृत्तिवारणायैष्टसाधनताद्विज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वेन तद्विषयेष्टसाधनत्वादीनां विष्यर्थत्वोपगमेनैव प्रवृत्तिनिवर्हि आत्माभिप्रायस्य विष्यर्थत्वे मानागमात् । नहीष्टमाधनत्वाज्ञानमन्तरेणाप्येच्छाविषयत्वज्ञानमाग्यात् प्रवृत्तिः वक्ष्यामि इत्यनेन । स्वतन्त्रप्रवृत्त्यां स्वमिच्छारेणाज्ञाऽभिप्रायज्ञानस्य प्रवर्तकत्वाऽऽगमभङ्गोपपत्त्यम् । प्रकृतमनुस-रामः । ❀ प्रपञ्चित्वां तदिति ❀ वल्लवद्विज्ञाननुयन्धिऽज्ञानस्य प्रवर्तकत्वानिराकरणमित्यप्यतज्ञानस्य प्रवर्तकत्वाऽप्यथारण्यं व्यर्थः । प्रपञ्चमूलप्रकायः ।

❀ आदिनेति ❀ प्रेरणादौ व्यर्थप्रोपात्तादिनाऽऽदिनेत्यर्थः । ❀ यो ब्राह्मणायाऽवगुरेदिति ❀ चार्त्तुंको माहगो-हृदयको व्योषमस्तत्तस्मिन्ना नारदाद्यव्योषमन्त्रया दातसंक्षरपर्यायनेति बोधः, "हेतुहेतुमतोलिङ्" (पा० सू० ३ । ३ । १५६) इत्यनेन प्रवृत्त्यर्थबोधोक्तिः विधानात् । प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन वा वेदस्य प्रामाण्यात्तेन व्योषमिति वृत्तिपरत्वं तस्मात् प्रागुक्तिव्यभिचि विधिः कल्प्यत इति भावः । मात्रपदं कृत्यार्थकमित्यभिप्रायवानाह — भूतसामान्य इति ❀ तेन

सू० ३।२।११०) इति सूत्रात्.) । अत्र 'विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम्' । तत्र क्रियायां निर्वाधमिति विद्यमानेऽपि घटे. घटोऽभूदिति प्रयोगः । विद्यमानध्वंसप्रतियोगी घटामिच्छाश्रयक उत्पत्त्याद्यनुकूलो व्यापार इति बोधः ।

अयमत्र संग्रहः—कालो द्विविधः, अद्यतनोऽनद्यतनश्च । आद्यस्त्रिविधः, भूतमविष्यद्वर्त्तमानमे-
दात् । अन्त्यो द्विविधः—भूतो भविष्य(प्यँ)श्च । तत्र वर्त्तमानत्वे लट् । भूतत्वमात्रे लुङ् । भविष्यत्ता-
मात्रे लट् । हेतुहेतुमद्भावाद्यधिकार्थविवक्षायामनयोर्लृङ् । अनद्यतने भूतत्वेन विवक्षिते लृङ् । तत्रैव
परोक्षत्वविवक्षायां लिट् । तादृशे भविष्यति लृट्, इति द्रष्टव्यः ।

प्रभा

ननु नाशस्य विद्यमानत्वेऽपि 'नष्टो घटः' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन भूतत्वम् = 'विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्व-
कत्वम्' वाच्यम् इत्युत्पत्त्यर्थकधातुसमभिव्याहारे उत्पत्तेर्द्वेषाभानप्रसङ्गे इत्युत्पत्त्यपदितं लक्षणमाह—अत्रेति-
तथाच ध्वंसप्रतियोगित्वस्य व्यापारेऽनद्यतने नाशादिरथलेऽपि नाशानुकूलव्यापारस्य ध्वंसप्रतियोगितया नोक्त-
दोष इति भावः । भूतविशेषविवक्षायां लडादेः साधकाशक्त्यात् न चाध्वंसाद्यकभावः । अत्र 'भूते लुङ्'
इत्येव मूले पाठ इत्यनुमीयते, दर्पणे तथा व्याख्यानादिति पञ्चोलिनः । विद्यमान इति—'अभूत्' इति
प्रयोगाधिकरणक्षणे विद्यमान इत्यर्थः । नच यत्किञ्चिदक्रियाध्वंसमादाय उक्तभूतत्वस्य सत्त्वाद् 'अप्राप्ती'
इत्यादिप्रयोगावतिरिति वाच्यम्, 'तद्विद्विचरन्नुकूलचरमक्रिया विद्यमानध्वंसप्रतियोगिनी' इति चरमक्रिया-
विशेष्यकस्य तादृशातोतत्वज्ञानस्य तादृशप्रयोगं प्रति कारणत्वकल्पनेनादोषान् । क्रियायामिति—इदगुण-
लक्षणम्—क्रियाधिकरणसमयस्यापि, घटे तु नान्वयः, कालस्य क्रियापरिच्छेदकत्वात्, घटस्य ध्वंसाप्रति-
योगित्वेन तादृशप्रयोगानापत्तेः । द्विविध इति—अद्यतनभिन्नकालस्य वर्त्तमानत्वात्सम्भवाद् द्विविध इत्यर्थः ।
भेदादिति—भूताद्यतनः, वर्त्तमानाद्यतनः, भविष्यदद्यतनभेदादित्यर्थः । भविष्यत्येति—प्रवोदरादित्यात्तलोपः ।
तथाच प्रयोगः 'यद्भविष्यो विनश्यति' इति, 'भविष्यति गम्यादयः' 'भविष्यति मर्यादायचनेऽवरस्मिन्'
इत्यादिनिर्वेशान् वैकल्पिकस्तलोपः ।

वस्तुतस्तु 'भविष्यँश्च' इत्येव पाठो युक्तः, पाणिनिना कुत्रापि अदन्तरथाप्रसुतत्वादिति पञ्चोलिनः ।
भविष्यत्तामात्रे = भविष्यत्सामान्ये । अनयोः = भूतभविष्यतोः, उभयत्रापि लृङ् । तत्रैव = अनद्यतने
एव । तादृशे = अनद्यतने ।

दर्पणव्याख्या

विशेषविवक्षायां लडादीनामपकासां सूचयति—ॐ भूते लुङिति ॐ । 'भूते' इत्यधिकृत्य, 'लुङ्' इति सूत्रादित्यर्थः । ननु
वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वस्य भूतत्वम् । अत एव घटनाशस्य रिचमानतादृशायामपि, विनष्टो घट इति प्रयोगः, ननुत्पत्तेर्वर्त्त-
माननाशप्रतियोगित्वात् । तथाच यत्रोत्पत्तिरेव धारयर्थस्तत्रोत्पत्तेर्द्वेषाभानप्रसङ्गे आह ॐ अत्रेति ॐ भूत् इति सूत्रे इत्यर्थः ।
ॐ वर्त्तमान इत्यादि ॐ । नचोक्तदोष, अस्मन्मते नश्यत्यादिर्नाशानुकूलव्यापारार्थकृत्या कालान्वयस्यापि व्यापार एव
समर्थितत्वेन च तदप्रत्ययस्य घटित्वेन द्वेषाभानाऽस्मन्मत्वाच्च । वस्तुतस्तु 'आत्मा आमीत्' इति प्रयोगोपपत्तये भविष्यत्त्ववद्
भूतत्वस्यापि उत्पत्तिवदितस्य सदर्थत्वान्नपक्वमिति बोध्यम् । ॐ क्रियायामिति ॐ फलानुकूलार्थां तस्यामित्यर्थः ॐ विद्य-
मानेऽपि ॐ इत्यादिना समानप्रत्ययोभावात्त्वस्यामत्याऽऽप्यालाभकारके कालान्वयोपगम उक्तप्रयोगानुपपत्तिः सूच्यते ।
नैयायिकस्तु—उत्पत्त्यपदित्वेन लाघवाद्युक्तार्थ एव भूतत्वस्य ताक्तिः । परन्तु नश्यत्यादीं नाशातिरिक्तत्व व्यापार-
रान्तरस्याननुभवात्तत्रोत्पत्तिवदिति प्रत्ययस्य लक्षणाऽऽवरणकरीत्याहः ।

लृडर्थमाह—सत्यामिति—क्रियाया अतिपत्तिः = अनिष्पत्तिस्तस्यां गम्यमानायाम्, भूते भाविनि हेतुहेतुमद्भावे सति लृडित्यर्थः। “लिङ्निमित्ते लृड् क्रियाऽतिपत्तौ” (पा० सू० ३। ३। १३९) इति सूत्रात् । लिङो निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि । यथा—‘सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिक्षमभविष्यत्’ । ‘वह्निश्चेत् प्राञ्जलिष्यद् ओदनमपक्ष्यत्’ इत्यादौ । अत्र वह्निश्चेत्प्राञ्जलिऽऽश्रयकप्रज्वलनानुकूलव्यापाराभावप्रयोज्य—ओदनाभिन्नाश्रयकविक्रियन्तुकूलव्यापाराभाव इति शाब्दबोधः ।

प्रभा

अनिष्पत्तिरिति—असम्भावनमित्यर्थः । पथतेरत्र सम्भावनमर्थः । यद्वा—अतिपत्तिः = अनुपपत्तिरेव । हेतुहेतुमद्भावादीति—आदिता ‘विभाषा कथमि लिङ् च’ इत्यादीनां लिङां निमित्तानां ग्रहणम् । तत्र ‘उवाचोः समर्थयोः’ इत्यतः प्राग् यानि लिङ्निमित्तानि तेषु भविष्यति क्रियातिपत्तौ सत्यां नित्यं लृड् । भूते तु क्रियातिपत्त्यभावेऽपि, क्रियातिपत्तावित्यस्याननुवृत्तेः विकल्पेन लृड्, ‘भूते’ इत्यधिकृत्य ‘घोताप्योः’ इत्युक्तेः । भविष्यति—‘कथं नाम भवान् धर्ममत्यक्ष्यत्, भूते—त्यजेत् त्यजति, अत्यक्ष्यत्, अत्याक्षीढा इति चतुर्णां प्रयोगः । ‘उवाचोः’ इत्यत आरभ्य परेषु लिङ्निमित्तेषु भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तौ सत्यां नित्यं लृड् । यथा ‘कामो मेऽभोक्ष्यत भवान् यद्यहमज्ञोविष्यम्’ इति । हेतुहेतुमद्भावादि स्वरूपसन्निति तम्, नतु लृडः शक्यम् । एवं क्रियातिपत्तिरपि यथाकथञ्चिद्गम्या अपेक्ष्यते, नतु वाच्या । सुवृष्टिश्चेदिति—नतु सुवृष्टिभवनसुभिक्षभवनयोः सामग्रीवैकल्यान्नियमनानुत्पत्तिः, अनुत्पत्ति रव्यमपगत्य यत्र प्रतिपाद्यते तत्र भावेष्वत्वादेवानुत्पत्तिक्रियायाः । उत्पन्ने एव भूत इत्युच्यते । सामग्रीसमवधाने सम्भावितोत्पत्तिरश्व भविष्यन्तिरुच्यते । अत्र च साधनाभावात् सम्भाविताऽपि न क्रियोत्पत्तिरिति भूतत्वमभविष्यत्स्वयोरसम्भवात् कथं लृडिति चेत्, अमूतेऽपि भूतत्वम्, अभविष्येऽपि भविष्यत्स्वयोरप्येव क्रियाया अनुत्पत्तेः समर्थनीयत्वात्, सुभिक्षभवने सुवृष्टिभवनं हेतु सम्भावयत एव तादृशोक्तः । एवमेव क्रियातिपत्तिः समर्थनीया । अत्र भूतत्वमभविष्यत्स्वयोरभावनिश्चयसत्त्वेऽपि भूतत्वादिप्रकारकराद्य आहार्यापोपात्मक एव बोध्यः ।

यस्तुतस्तु शाब्दबोधमप्रति बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाभावात् एव । अत एव ‘एष वन्धासुनो याति’ इत्यादितो बोधः । ‘वह्निना सिञ्चति’ इत्यतो बोधाभावे ‘अद्रवेण वह्निना कथं सेक प्रवीयि’ इति उपहासानुपपत्तिश्च स्यात् । तथाच लृड्प्रत्ययेनाहात्पर्यापोपात्मक एव बोधः । बाधज्ञानं ज्ञाने अत्रमात्वं बाध्यते, नतु शाब्दबोधस्य प्रतिबन्धकम् । लृड्सुमभिव्याहारे धातौलृडो वा अभावीऽप्यर्थः । तथाच सुवृष्टिश्चेदिति श्रयकोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराभाव इति सुवृष्टिश्चेदित्यादिना बोधः । अभावाथैकत्वमेव विशदयन्नाह—घड्यमिन्नाश्रयकेति ।

दर्पणव्याख्या

॥ भूते भाविनीति ॥ कार्यकारणभावात्प्रकृत्यर्थयोर्भूतत्वे मत्रिष्यत्वे वा गम्यमान इत्यर्थः । ॥ हेतुहेतुमद्भावादीति ॥ आदिता शक्यादियदिग्रहः । तत्र भविष्यदर्थे उदाहरणमाह—॥ सुवृष्टिश्चेदिति ॥ अत्रैकत्वं धार्यर्थेव कार्यरूपोपाधिभेदेन कार्यकारणभावात्कतिः, उत्तरत्र तु स्वरूपतो भिन्नोत्पत्तिरिति वितेपः । ॥ ज्यापाराभाव इति ॥ धार्यर्थोर्भविष्यत्प्रदर्शनार्थं परमभाववितेपकयोर्लौकिकीर्तनम् । यद्वापिन्नाश्रयकमाश्रयज्वलनानुत्पत्त्याऽऽश्रयकविक्रियन्तुकूलव्यापाराभाव इति शाब्दबोधपर्युचितः । ॥ प्रयोज्य इति ॥ प्रयोज्य इति ॥ ज्यापाराभावात्तत्रैव प्रयोज्यत्वोत्कीर्तनं च यद्वापिन्नाश्रयकमाश्रयज्वलनानुत्पत्त्याऽऽश्रयकविक्रियन्तुकूलव्यापाराभाव इति शाब्दबोधपर्युचितः । ‘यद्भासो यद्भावप्रयोगः स तज्जय’ इति नियमात् । तथाच प्रकृते ओदनपाकाभावे वह्निप्रयोजनाभावप्रयोज्यत्वेऽन्यतः तत्प्रतिबोधितोत्पत्तयोः कार्यकारणमायः सुबोधो भवतीति भावः । एवं भूते—

एवंरीत्या द्रष्टव्यम् । अयञ्च अर्थनिर्देश उपलक्षणम्, अर्थान्तरेऽपि बहुशो विधानदर्शनात् । प्रसिद्धत्वादेव्वेवार्थेषु शक्तिरन्यत्र लक्षणेति मतान्तररीत्या चोक्तम् । एतेषां क्रमनियामकत्वानुबन्धक्रम एव । अत एव पञ्चमो लकार इत्यनेन मीमांसकैर्लेट् व्यवहियत इति दिक् ॥ २३ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे लकारविशेषार्थनिरूपणं समाप्तम् ॥ २ ॥

प्रभा

अर्थान्तरेऽपीति—अहं प्रशंसाप्राप्तकालाविषयत्वर्थः । एव्वेवेति—वर्तमानत्वादिष्वेवेत्यर्थः । शक्तिः = सङ्केतरूपा = 'इद्' पदमेतदर्थविषयकबोधजनकं भवतु' इति पदविशेष्यिका, 'अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यः' इत्यर्थविशेष्यिका वा इच्छेय संकेतसद्वरूपा, पदार्थान्तररूपा वा । अन्यत्र = अर्हादिष्वर्थेषु । मतान्तररीत्या = नैयायिकमीमांसकादिररीत्या । बोधकत्वं शक्तिरिति वादिनः शाब्दिकस्य मते तु वेप्यर्थेषु बोधोऽनुभवसिद्धस्तत्र शक्तिरेव, नो चेत्ययोगोपाधिस्त्वम्, (प्रतरणादिना यथाकथञ्चिद्गम्यमानत्वमेव) अन्यथा गम्यमानत्वार्थस्य शाब्दत्वेन प्रतीतिविषयत्वमिति यावत्, यथा—स्फटिके लौहित्यम् । कारिकायां 'क्रमाज् श्रेया लडादयः' इत्युक्तम् । तत्र क्रमनियामकः क इत्यपेक्षायामाह—क्रमनियामक इति—अष्टाध्याय्यां लिट् एव 'छन्दसि लिट्' (३।२।१०५) इत्यनेन प्रथमं विहितत्वान्तिडादय इति चतुमुचितमित्याशङ्कयामाह—अनुबन्धक्रम एवेति—वथाच वर्णसामान्याक्रमेणोक्ता अकारादयोऽनुबन्धा एव क्रमनियामकाः । अत एव कौमुद्यामपि प्रथमं 'वर्तमाने लट्' (३।२।१४) इत्यनेन लडेवोक्त । अत्र मीमांसकव्यवहारमपि प्रमाणयति—अत एवेति—अकारानुबन्धानां क्रमनियामकत्वादेवेत्यर्थः ।

नन्वेवमपि लडादय इत्येव धक्तुम् याणिनिना प्रथमम् 'अनद्यतने लङ्' (३।२।९) इत्यस्यैवोपादानादिति चेन्न, वर्तमानकालस्योपस्थितत्वेन तदनुरोधाल्लडादय इत्युक्तेः । दिगिति—दिगर्थस्तु उच्चारितस्यैव शब्दस्य द्योतकत्ववाचकत्वयोर्बुद्धौ क्षम्यतया यत्र 'इयान्' 'व्यतिध्वे' इत्यादौ प्रत्ययमात्रस्य दर्शनं तत्र प्रकृतेः, यत्र 'गर्गाः' 'भव' इत्यादौ प्रकृतिमात्रस्योपलब्धित्वत्र प्रत्ययस्य च द्योतकत्व-वाचकत्वयोर्बुधयोरप्यसम्भव इति पदस्फोटस्य, वाक्यस्फोटस्य वा वाचकत्वं स्वीकरणीयम् । तथाच पदवाक्ययोः स्वरूपप्रत्यायनार्थैव प्रकृति-प्रत्ययादीनां कल्पनया पदवाक्ययोः शक्तिबोधने एव तात्पर्यम् । अतो वाक्यैकदेशन्यायेन, 'यः शिष्यते स

दर्पणव्याख्या

परस्परं स्पृहणीयशोभं नचेदिदं हृद्भ्रमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन् इमे रूपविधानययः परबुः प्रजानां विकलोऽभविष्यत् ॥

'मत्र उक्तो वेत्यवधत्त' धनशान्त्वन्तंरिष्यद्विष्यादि बोध्यम् । यदि वेवक्तो नामविष्यद्वित्वादि बोध्यमित्याह ॥ एवंरीत्येति ॥ ॥ अयञ्चेति ॥ वर्तमाने लडित्वादिनोपात्त इत्यर्थः ॥ अर्थान्तरेऽपि ॥ अहं प्रशंसाप्राप्तकाल-धर्मोऽर्थः । एषु वर्तमानत्वादिषु शक्तिः सङ्केतरूपा, पदार्थान्तररूपा वा ॥ अन्यत्र ॥ अर्हाद्यर्थेषु । ॥ मतान्तररीत्या चेति ॥ बोधकत्वमेव शक्तिरिति वदन्तामस्माकं तु केवाञ्छिन्न प्रयोगोपाधित्वमितरेषां वाक्यत्वमेवेति भावः ॥ अनुबन्धक्रम इति ॥ अकारादनुबन्धक्रम इत्यर्थः । ननु यत्र ग्रन्थस्य, निशादेशदर्शनं तत्र द्योतकत्वं वाचकत्वं वेति पञ्चदशेऽप्यनुपपत्तिः, वाचकस्य द्योतकस्य चाऽस्त्येन वर्तमानत्वादिशोधस्योपादयितुमदाव्यवत्वाद् न आह ॥ दिगिति ॥ तदर्थस्तु 'पदं वाचकम्' इति पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागवद्वपनया वाचकत्वं तत्रारोप्य पदशक्तिरेव श्लुगच्छते । यत्र प्रश्नेषां प्रत्ययस्य अश्रूयमाणत्वं

अथ सुवर्थनिर्णयः

सुवर्थमाह—

आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः सम्बन्धः शक्तिरेव च ।

यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्मेति भाष्यतः ॥ २४ ॥

प्रभा

लुप्यमानार्थाभिधायी' इति न्यायेन च पदसंज्ञकस्य प्रकृतिरूपस्य, प्रत्ययरूपस्य वा लुप्यमानार्थबोधकत्वम-
ङ्गीकरणीयमिति ।

व्याख्या भूषणमारस्य कृता पञ्चोलिना प्रमा ।
समाप्तिमगमत्तत्र लकारार्थस्य निर्णयः ॥

॥ शुभम्भूयात् ॥

'सर्वं नाम च धातुजमाह' इति निरुक्ताभ्रान्तो मूलभूतघातोस्तत्प्रकृतिप्रत्ययानाञ्चार्थनिर्णयानन्तरं
वक्तव्यत्वरूपावसरसङ्गत्या तिष्ठः पदत्वप्रयोजकतया, त्रियया कारकस्याकाङ्क्षितत्वेन च स्मृतत्वात्सुवर्थं निरूप-
यन्नाह—आश्रय इति—कर्माद्वितीयायाः, कर्तृकरणवृत्तीयायाः, अधिकरणसम्बन्धाच्च आश्रयोऽर्थः । शब्धिः
पञ्चम्यर्थः । उद्देश्य-सम्प्रदानचतुर्थ्यर्थः । सम्बन्धः शेषपञ्चम्यर्थः । एतेन उपपदद्वितीयादिविभक्तीनाम्,
कारकपञ्चमाञ्च आश्रयादिनांर्थ इत्यपास्तम् । शक्तिरेवेति—आश्रयत्वम्, अवधित्वम्, उद्देश्यत्वम्, सम्प्र-
न्धत्वम् एव वा उक्तविभक्त्यर्थ इति पक्षान्तरम् । यथायथम्—तत्तद्विभक्तीनां यद्यदात्मोयमर्थस्वरूपं तद्यथा-
यथं विभक्त्यर्थ इत्यर्थः । 'यथायथं यथायथम्' इत्युक्तेः ।

सुपां कर्मेति—

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्घा चैव तथा तिष्ठाम् ।

प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥ १ ॥

अयं भावः—'कर्माणि द्वितीया' इत्यादे प्रकरणस्य, 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यादेश सुवादिविधायकसूत्रेण
सङ्घेकवाक्यता । तथाच प्रातिपदिकादेशरजविशिष्टे कर्माणि द्वितीयैकवचनमित्येधं रूपेण प्रत्ययविधाने
सङ्घाकर्मादयश्च सुपामर्था भवन्ति, तथैव तिष्ठामपि सङ्घाकर्मादिश्चार्थः, तत्रार्थनियमः प्रसिद्ध इत्यर्थः ।
नियमः प्रकृतेषु चेति—प्रकृतेषु अर्थेषु वा नियम', तुल्यजातीयस्यार्थस्य तुल्यजातीयेन नियमेन व्यावृत्तिः
क्रियते, इत्यव्ययानां सङ्घास्यार्थत्वाभावाज्जियमसजातीयत्वाभावेन तेषु स्वादयः सिद्धान्तीति 'स्पष्टं
'बहुषु बहुवचनम्' (१।४।२१) इति सूत्रे भाष्ये ।

दर्पणव्याख्या

तत्र ध्यमाणस्यैव तदर्थकत्वं कल्प्यते । तदाहुः—'दिष्यमाण लुप्यमानाऽर्थाभिधायि' इति । अत एव, 'व्यक्तित्ते' इत्यानि-
त्यादौ प्रत्ययमात्राप्रवृत्त्यर्थविषयको बोध इत्यादि- ॥ २३ ॥

॥ इति भूषणसारदर्पणे लकारार्थनिर्णयः ॥ २ ॥

अवसरसङ्गत्या सुबन्तार्थे निरूपणीये प्रातिपदिवार्थविशेषत्वात् त्रियाकाङ्क्षितत्वाच्चादौ (कारक) विभक्त्यर्थनिरू-
पणमित्यभिप्रायवानाह ॥ सुवर्थमिति ॥

द्वितीया-तृतीया-सप्तमीनामाश्रयोऽर्थः । तथाहि—“कर्मणि द्वितीया” (पा० सू० २।३।२) । तच्च कर्तुरीप्सिततमम्—क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थः, क्रियाजन्यफलवत्त्वेन कर्मण एव कर्तुरीप्सिततमत्वात् ।

प्रभा

आश्रयोऽर्थ इति—आश्रयतावानित्यर्थः, आश्रयनिष्ठा वाच्यता न किञ्चिदसंघच्छिन्ना, आश्रयत्वस्य भूतलादावपि सत्त्वेनातिप्रसक्ततया द्वितीयादिवाच्यतानवच्छेदकत्वात् । फलादिनिरूपितत्वविशिष्टमाश्रयत्वमपि नावच्छेदकम्, गौरवान्, ‘वैकुण्ठमध्यास्ते’ इत्यादौ तदभावेन न्यूनवृत्तित्वाच्च । तच्च = कर्म च । ननु कर्तुर्निष्ठा या प्राप्तीच्छा तद्विशेष्यं कर्मस्यैव सूत्राल्लभ्यते इत्याश्रयार्थत्वमसङ्गतमित्याशङ्क्यामाह— क्रियाजन्येति—कर्तुरित्यत्र ‘क्तस्य च वर्तमाने’ इत्यनेन कर्तुरे पठौ । सा चाऽऽश्रयमात्रयोधिका । पृष्ठीप्रकृतिकर्तृपदार्थश्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपत्वतन्त्रपदार्थः । तस्य चाभेदसम्बन्धेन पठ्य-र्थाश्रयेऽन्वय इति न ‘घटो घटः’ इति घटभेदान्वयबाधः, ‘नीलघटो घटः’ इत्यत्र विधेयोऽपिधावगादि-ज्ञानस्य दर्शनेन विधेयीभूतस्य विनिष्ठाऽऽश्रयस्याभेदेनाऽऽश्रयान्वये बाधकाभावात् । सङ्घेतसम्बन्धेन कर्तृ-पदार्थोऽप्यस्तु न प्रकृते कर्तृपदार्थः, ‘सार्थाद्दीयते’ इत्यत्र सार्थपदार्थस्यापादानतया सङ्घेतसम्बन्धेन कर्तृ-पदार्थत्वाभावेन चैत्रादेः कर्मत्वानुपपत्त्या ‘हीयते’ इत्यत्र कर्मणि लकारानापत्तेः । नच कर्तृसंज्ञया अपादानसंज्ञाया बाधः, ‘अपादाने चाहीयरुहोः’ इति ज्ञापकेन कर्तृसंज्ञया अपादानसंज्ञाया बाधाभावात् । आसिन्नाश्च सम्बन्धः । समन्तात्कर्मणि क्ते सम्बन्धविषयकेच्छाविषय ईप्सितपदार्थः । ‘केन रूपनान् । आसिन्नाश्च सम्बन्धः । समन्तात्कर्मणि क्ते सम्बन्धविषयकेच्छाविषय ईप्सितपदार्थः । ‘केन रूपनान् । आसिन्नाश्च सम्बन्धः । समन्तात्कर्मणि क्ते सम्बन्धविषयकेच्छाविषय ईप्सितपदार्थः । ‘केन रूपनान् । आसिन्नाश्च सम्बन्धः । समन्तात्कर्मणि क्ते सम्बन्धविषयकेच्छाविषय ईप्सितपदार्थः ।

दर्पणव्याख्या

ॐ आश्रयोऽर्थ इति ॐ किञ्चिदसंघच्छिन्नाश्रयतावानित्यर्थः । तेन चतुर्थी-पञ्चम्योर्त्थयोर्हृदस्याव्योराधयात्म-कत्वेऽपि न क्षतिः । तत्र द्वितीयाया आश्रयार्थकत्वे मानमाह— ॐ तथाहीत्यादिना ॐ । ननु यथाश्रुते ‘कर्तुरीप्सिततमम्’ इत्यनेन कर्तृसम्बन्धिप्राप्तीच्छाविशेष्यस्यैव कर्मत्वं प्रतिपाद्यते, ननु क्रियाजन्यफलाश्रय-स्येत्यत आह ॐ क्रियाजन्यफलवत्त्वेनेति ॐ अयं भावः—सूत्रे ‘ईप्सिततमम्’ शब्द आप्नोतेरिच्छासम्बन्धात् कर्मत्वान्तात् प्रकृत्यर्थातिहायचौतक्रे तमपि निष्पन्नः । तद्योगाच्च कर्तृशब्दात्, ‘क्तस्य च वर्तमाने’ (पा० सू० २।३।६७) इति कर्तुरे पठौ । तथाच कर्त्रोपस्थितत्वात् स्वीकृत्यापारेण ध्यानुमित्यभागतस्य व्यापारजन्यफलसम्बन्धित्वप्रकारकर्तृनिष्ठोक्त-टिप्पणिरिति वाच्यम्, धारवर्धीपसङ्घेदिकर्मत्वमित्याह इति । नचेश्चकर्ममृताध्यापारेण ‘घातोः कर्मणः’ इति सूत्रेणैच्छायां सती विधानाद् व्याप्तीच्छाधिक्यमन्तधातुना व्याप्तिरूपकर्मोपसंभ्रान्तीत्यादिवदकर्मकतया ततः कथं कर्म-कारान्तरसाकाङ्क्षत्वेनोक्तकर्मकत्वस्य सशन्ते असम्भवात् । एवं सप्रन्तस्य घृतितया तद्घटदकर्मोऽऽप्य कर्मसंज्ञका-न्यव्यर्थक्यरूपकर्मकत्वाभावेऽपि तद्वदिभूतकर्मोऽनित्यत्वमादायैव सकर्मकत्वं योष्यम् । एवं फलतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धारवर्धकत्वमधिपरणव्यापारवाचकत्वरूपं तदपीति नेष्टव्यादितः कर्मपरययानुपपत्तिः । जिघ्रसेरिपि स्वार्थान्तरभूतकर्मणस्त-दीयगुण्णादिकर्मोन्तरसाकाङ्क्षत्वमस्यैव । गन्धनिरूपितलीङ्गिकविषयितायां गुण्णादेः स्वनिष्ठाश्रयव्यवसंगीकविषयतानिरूपि-तप्रकारतानिरूपकत्वेनान्वयेनाकर्मत्वात् ।

“तथायुक्तञ्जानीप्सितम्” (पा० सू० १ । ४ । ५०) इत्यादिसंग्रहाच्चैवमेव युक्तम् ।
ईप्सितानीप्सितत्वयोः शाब्दबोधे भानाभावेन संज्ञायामेव तदुपयोगः, ननु वाच्यकोटौ तत्प्रवेशः ।

प्रभा

ननु इच्छाकर्मभूतार्थकधातोरिच्छायां सतो विधानादाप्धात्वर्थसम्बन्धरूपकर्मणो धात्वर्थेऽन्तर्भाव-
कर्मकत्वापत्तिरिति कथं सन्नन्तात्कर्मणि क्त इति चेन्न, तादृशकर्मणः सन्नन्ताधात्वर्थेनोपसङ्गहेऽपि बहिर्भूत-
कर्मादाय जिघ्रतेर्गन्धरूपकर्मणो धात्वर्थकुक्षिगतत्वेऽपि पुण्यादिकर्मणा सकर्मकत्ववत्सन्नन्ते सकर्मकत्वस्य
वक्तुं शक्यत्वात्, सन्नप्रकृतेः सकर्मकतया कर्मणि प्रत्ययस्य सुलभत्वाच्च ।

ननु सना इच्छायाः प्रतीतेः फलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यस्यैव ‘कर्तुरीप्सिततमम्’ इति सूत्रेण लाभात् क्रिया-
जन्यफलाश्रयस्य कर्मत्वोक्तिरसङ्गतेत्याशङ्क्यामाह—तथायुक्तञ्चेति—तादृशफलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यत्वं कर्म-
संज्ञायामेवोपयोगि, ननु तावतो वाच्यकोटौ निवेशः । ‘तथायुक्तञ्जानीप्सितम्’ इति सूत्रारम्भेण कर्म-
पदघटिते ‘कर्मणि द्वितीया’ इत्यादिशास्त्रे सर्वविधकर्मणो ग्रहणस्यावश्यकतया फलाश्रयत्वेनैव कर्मणो
द्वितीयादिवाच्यत्वम् ।

वस्तुतस्तु—‘अधिगोड्स्थासां कर्म’ ‘दिवः कर्म च’ इत्यादिसूत्रबोधितकर्मणः सङ्गहाय कारिकायामाश्रय-
पदेन ‘कर्मणि द्वितीया’ इत्यादौ कर्मपदेन च कर्मत्वशक्त्याऽऽश्रय इत्यर्थ एवोचितः । कर्मत्वशक्तिश्च यस्य यस्य
कर्मसंज्ञा तत्र तत्र बोध्या, संज्ञायाम् एव तदुच्योक्तवत्त्वात् । क्रियाजन्यफलाश्रयस्यैव कर्मपदेन ग्रहणे तु ‘वैकु-
ण्ठसधिशेते’ इत्याद्यसिद्धापत्तिरिति पञ्चोलिनः ।

इत्यादीति—आदिना ‘गतिबुद्धि’ इत्यादेः परिग्रहः । एवमेव = इच्छया अघटितमेव । नन्वेवं ‘हरि
भजति’ इत्यादौ कर्मण ईप्सितत्वेन भानं न स्यादित्यत आह—ईप्सितानीप्सितत्वयोरिति । नन्वेवमपि क्रिया-
जन्यफलाश्रये एव शक्तिर्नतु आश्रयमात्रे इत्यत आह—

दर्पणश्याल्या

‘कृष्णाय राष्यति’ इत्यस्य ‘कृष्णस्य शुभानुभवं यथालोचयति’ इत्यर्थस्य धात्वर्थान्तर्भूतशुभानुभवं कर्मन्तरसाराङ्ग-
मिति न तत्रातिप्रसङ्गः । शुभपुण्यादीनां तु भवनाऽऽदिकर्मणः कर्म-तराणाकाङ्क्षस्य धात्वर्थतावच्छेदकौटिप्रविष्टादकर्मकत्वं
व्यक्तमेव । एवं ‘स्वयंते’ इति माप्यप्रयोगस्थस्वरबद्धरूपविकृतिकर्मणः सप्तिहितशन्दरूपप्रकृतिकर्मसाराङ्गताया कर्ताप्यपि
जन्तान् कर्मप्रत्ययोपपत्तिरिति बोध्यम् । केचित्तु—सनाद्यन्तस्य धात्वर्थोपसङ्गहेऽनुचितत्वेनाकर्मकत्वेऽपि तत्प्रकृतेः सकर्मकत्वमा-
दाय तस्मात् कर्मप्रत्ययोपपत्तिमाहः ।

ननु तथापीहापत्तिरस्य भवन्नुक्तस्य कथं कर्मलक्षणपमत आह—इत्यायुक्तमिति इः कर्मस्येवहारस्य हेतोर्दार्ढ्ययो-
रप्यविनिष्टत्वात्तत्साधारणस्यैव लक्षणकमुच्यते । इच्छापठितस्यैव तस्य लक्षणत्वे तु द्वेष्यादिकर्मण्यप्यातिः श्यात् । तथाच
तत्साधारण्येदमेवाश्रयितुं युक्तमिति भावः । इः एवमेवेति इः इत्यमेवेत्यर्थः । ननु द्वितीयाया उक्तकर्माधिक्ये ‘हरि भजति’
इत्यादौ इत्यादीरप्यितत्वादिना धात्वर्थबोधे भानानुपपत्तिरत आह—इप्सितानीप्सितत्वयोरिति इः । इः भानाभावे-
नेति इः सापेक्षनीनतयाऽनुभवाभावेनेत्यर्थः । ननु तद्वि क्रियान्त्यफलभयः कर्मत्वेव स्यात्तान् आह—इः संज्ञायामेवेति इः

अयमादाय—क्रियाजन्यफलभयः कर्मणि सृष्टप्रणयने यद्यर्थाविरतानीप्सितघोषविद्वेषेण सना गिद्धयति, तथाप्यने
मांशवत् कारणात्त्यादौ क्रियाजन्यफलभागिभवेनेत्य भाग्यवत्स्यापि विदोषविहितेन “वारणायानाम्” (पा० सू० १ । ४ ।
२०) इत्यनेनापादानसंज्ञा प्रसज्येत । सृष्टस्यु ‘हरि भजति’ इत्यादौ घटितात् । तत्परिहारात्किमन्तमप्यस्य संज्ञाकोटौ
निवेशेन अमत्तहेतोर्दार्ढ्यसंज्ञाविज्ञानांभुत्तरसृष्टमिति तथा लोचमिति । ननु तथापि प्रणया इव न द्वितीयाया अत्याश्र-
यमात्रार्थक्या, किन्तु विनिष्टस्येवेत्या आह—

सुवर्षनिर्णयः

तथाच क्रियायाः, फलस्य च धातुनैव लामादनन्यलभ्य आश्रय एवार्थः । तत्त्वञ्चाखण्डशक्तिरूपम-
वच्छेदकम् । 'ओदनं पचति' इत्यत्र विक्रित्याश्रयत्वात् कर्मता ।

प्रभा

तथाचेति—क्रियाजन्यफलाश्रयस्य कर्मत्वे चेत्यर्थः । ननु आश्रयत्वस्य निरूपकादिभेदेन भेदान् शक्त्या-
नन्त्यमित्यत आह—तरञ्चेति—आश्रयत्वञ्चेत्यर्थः । अखण्डशक्तिरूपम् = अखण्डोपाधिरूपम् । उपाधित्वञ्च—
'विशेषणत्वे सति जातिभिन्नत्वम्' । तत्राखण्डत्वञ्च—'इतरपदार्थघटितत्वरूपरूपमभिन्नत्वम्' । तथाच
फलाश्रयत्वरूपस्य सखण्डस्योपाधित्वेऽपि शक्त्यानन्यतादवस्थमित्यपास्तम् । अखण्डत्वे घटत्वादिघटत्वमेव
तस्येति भावः । अत एवैकस्य तस्य शक्त्यतावच्छेदकत्वे लाघवम् । अर्थस्वरूपभेदेऽपि 'आश्रयः' 'आश्रयः'
इत्यनुगतव्यवहारनियामकत्वादिपि एकमेवाऽऽश्रयत्वम् ।

नचैवं विभुषु आकाशादिषु 'विभुः' विभुरित्यनुगतप्रतीत्या एकं विभुत्वं सिधेदिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः ।
'मामं गच्छति' इत्यादौ मामस्याभेदेन द्वितीयाश्रयेऽन्वयः, तस्य 'स्वनिष्ठाश्रयतानिरूपकत्व' सम्बन्धेन संयो-
गारूपे फलेऽन्वयः । नचाऽऽश्रयत्वस्य निरूपकभेदेन भेदान्नानात्वापत्तिः, समवायस्य प्रतियोग्यनुयोगिभेदेऽपि
एकत्ववन्निरूपकभेदेऽपि तद्वेदात्फलान् । नच 'स्वनिष्ठाश्रयतानिरूपकत्व'स्य घृच्यनियामकतया तस्य प्रतियो-
गिताऽनवच्छेदकत्वेन 'विहगो भूमि गच्छति न महीरहम्' इत्यादौ सयोगे आश्रयाभावशोधानापत्तिः, घृच्य-
त्यामकस्यापि प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वोपगमात् । नचातिरिक्ताभावस्वीकारे गौरवम्, मन्मते तु साहशाभा-
त्सम्भत् इति तस्य स्वनिष्ठाश्रयतानिरूपकत्वसम्बन्धस्य स्वरूपसम्बन्धेन योऽभावः स च नैयायिक-
सम्भत् इति तस्य स्वनिष्ठाश्रयतानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य च समनिश्चयतया समनि-
श्चयतया योऽभावः नैयायिकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिताऽतिरिच्यते
इति गौरवमित्यपि न, घृच्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिताऽतिरिच्यते
त्याकिञ्चित्करत्वात् । कर्मतेति—कर्मसंज्ञेत्यर्थः ।

दर्पणन्यास्या

☞ तथाचेति ☞ । ☞ आश्रय एव ☞ इत्येवकारेण विशिष्टार्थस्य शक्त्यावगमवच्छेदः । नन्वाश्रय इत्यत्र स्व-
रूपान्तस्य तत्तदाश्रयभिन्नत्वात् कथं तस्य शक्त्यावच्छेदकत्वम्, अनुगतकर्मस्यैव तत्त्वात् आह—☞ तत्त्वञ्चेति ☞
आश्रयत्व एवार्थः । ☞ अखण्डशक्तिरूपमिति ☞ शक्तिः = धर्मः; इतरपदार्थघटितमूर्तिरूपधर्मरूपमिति पाठः । आश्रय
इत्यनुगतव्यवहारादाश्रयत्वे शक्त्यतावच्छेदकत्वाच्च तस्मिन्निर्दिष्टव्यत्वादिवादिति भावः ।

नैयायिकारण-आश्रयताया नियतान्यनिरूपितस्वरूपाया अनुगमकत्वाऽसम्भवः । शक्त्यतावच्छेदकत्वापि विभुत्वा-
न्यतरत्वाद्दोषविचारेण नाखण्डत्वसाधकत्वमिति न द्वितीयाया आश्रयोऽर्थः, तस्य प्रकृत्यैव लामात्, प्रकृत्यर्थमिन्नत्वेन
तत् आश्रयस्यानुगमत्वात् । किन्तु फलान्वयिनी वृत्तिरेव तदर्थः । कर्मणि द्वितीयेत्यस्य फलनिष्ठाऽप्येवार्थे प्रकृतिता-
त्पर्येण तदुत्तर द्वितीयेत्यर्थो न तद्विरोधोऽपि । अनादितात्पर्यमाहकत्वेन परम्परया शक्तिमाहकत्वाच्च न तद्वैयर्थ्यम् । आश्र-
यत्वम् न तच्छब्दम्, तस्य निरूपकतासम्बन्धेनैव फलान्वयित्वस्यानुगमगतत्वतया निरूपकत्वस्य च वृत्तनियामकतयाऽ-
भावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेन 'विहगो भूमि गच्छति, न महीरहम्' इत्यादौ घातार्थकले सयोगे महीरहनिष्ठाश्रयतामास्तेन
सम्बन्धेनाभावस्याप्रसिद्धतया तत्राशोध्यतासम्भवात् । नच सूत्रस्वरसम्भः, 'शक्तिः कारकम्' इति पक्षे तदयोगात् ।
आश्रयताया अपि निरूपकतया कारकधर्मत्वादिवाद्वाहः ।

☞ विक्रित्याश्रयत्वात् कर्मतेति ☞ कर्मसंज्ञेत्यर्थः । एतेन कर्तृगतप्रकृतत्वावर्ष्यापारप्रयोऽप्यतद्व्यधिकरणप्रकृत-
त्वावर्ष्यकलाश्रयत्वं कर्मत्वमुक्तं भवति । यद् वक्ष्यति 'उक्तत्वावत्त्वात्' इति । 'अग्नेर्निगवक वारयति' इत्यादावन्त्यादावति-

प्रमा

एतेन स्वतन्त्रनिष्ठप्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यतादृशव्यापारानधिकरणवृत्तिप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मसंज्ञाप्रयोजकमिति सूचितम् । 'अग्नेर्माणवकं धारयति' इत्यत्र धारयतेः संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारचाचकृतया अग्निवृत्तिसंयोगस्य प्रधानीभूतव्यापारप्रतिबन्धत्वेन कर्मत्वाप्राप्त्या तत्र 'धारणार्थो नाम्' इत्यस्य धारितार्थ्येन न माणवकस्य अपादानत्वम्, किन्तु परत्वात्कर्मत्वमेव । अग्निसंयोगे माणवकव्यापारप्रयोज्यत्वसत्त्वेन कर्मत्वधारणाय व्यापारे प्रधानत्वविशेषणम् । 'प्रामं गच्छति' इत्यादौ संयोगस्य व्यापाराधिकरणभिन्नप्रामवृत्तितया नाव्याप्तिः, कर्मादौ प्राप्तापि कर्मसंज्ञा कर्तृसंज्ञया बाध्यते । 'चैत्रः श्रेते' इत्यादौ निद्रारूपफलस्य व्यापारानधिकरणवृत्तितया नातिव्याप्तिः ।

निद्रा तु—

“यदा तु मनसि छान्ते कर्मात्मानः दृमान्विताः ।

विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः” ॥ १ ॥

इत्युक्तेर्विषयेभ्यः कर्मेन्द्रियाणां व्यापारविरमरूपा ।

योगसूत्रे तु “अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा”, जाप्रत्ययप्रवृत्तीनामभावस्य प्रत्ययः = कारणं बुद्धिं सत्त्वाच्छेदकं तम एवाऽऽलम्बनम् = विषयो यस्याः सा तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा । सा च निद्रा प्रत्ययविशेष ए नतु निरोधकैवल्ययोरिव घृत्त्यभावः । अत एव 'सुप्तमहमस्वाप्सम्' इति प्रत्ययोपपत्तिः ।

'भाषेद्वचं वप्नाति' इत्यत्र भापस्य प्रकृत (उच्चरितवाक्यघटक) धात्वर्थप्रधानीभूतबन्धनप्रयोज्यमक्षर (गलबिलाधःसयोग) रूपफलाश्रयत्वसत्त्वेन कर्मत्वधारणाय फले प्रकृतधात्वर्थत्वविशेषणम् । भक्षणस्य प्रकृत धात्वर्थत्वाभावात्तत्र दोषः । फलताऽवच्छेदकसम्बन्धेन फलाऽऽश्रयत्वनिवेशात् 'तण्डुल पचति' इत्यादौ कालकालिकसम्बन्धेन विच्छित्त्याश्रयत्वेषुपि न कर्मत्वम् ।

फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च न फलनिष्ठकार्यताऽवच्छेदकः । कालिकसम्बन्धेन फलोत्पत्तिं प्रति तादात्म्येः कालस्य कारणतया तण्डुले पचति द्वेषदत्ते 'काष्ठ पचति' इत्यादेरप्यापत्तेः । समवायेन संयोगविभागी प्रति तादात्म्येन द्रव्यस्य कारणतया फलतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापारानधिकरणवृत्तिफलवाचकत्वेन सकर्मकत्वम् फलतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापारानधिकरणवृत्तिफलवाचकत्वेनाकर्मकत्वं वोमयोरपि विभाग-सयोगरूपफलवाचकयोस्त्यजति-विभजत्योः स्यात् । अतस्तत्तद्गतुनिष्ठशक्तिविषयत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपेषुऽनुकूलत्वे स्वेच्छाधीनेच्छाविषयत्वे च स्वीकृतं व्युत्पत्तम् । प्रयोगानुसारादनुकूलत्वम्, स्वेच्छाधीनेच्छाविषयत्वञ्च व्यापारे भासते । स्वः = कर्ता । तथाच कर्तृनिष्ठेच्छीयफलनिष्ठाऽऽश्रयतावच्छेदको यः सम्बन्धः स एव फलतावच्छेदकत्वेन सम्बन्धेन फलाश्रयस्य कर्मत्व बाध्यम् । एवञ्च 'तण्डुल पचति' इत्यादौ समवायेन 'विच्छित्त्याश्रय-स्तण्डुलो भवतु' इति कर्तृनिष्ठेच्छीयफलनिष्ठाऽऽश्रयताया अवच्छेदकः सम्बन्धः समवाय इति तेन सम्बन्धेन फलाऽऽश्रयस्य तण्डुलादेरेव कर्मत्वम्, नतु कालिकादिसम्बन्धेन फलाश्रयत्वमादाय कालादेः, पापाणादेर्चा ।

एव विषयकभ-अधातुसमभिव्याहारे 'अनुयोगित्वेन विभागाश्रयोऽह भवेत्यम्' इतीच्छाया एव कर्तृनिष्ठत्वेनात्रेच्छीयफलनिष्ठाऽऽश्रयताऽऽव्यविषयताया अनुयोगित्वसम्बन्ध एव फलतावच्छेदक इति तेन सम्बन्धेन तत्प्रतियोगिभूतप्रामादौ विभागास्यासत्त्वेन न तस्य कर्मत्वम्, सम्बन्धाऽनुयोगित्वस्य वत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकार-तानिरूपितविशेष्यतारूपतया तादृशविशेष्यतायाश्चास्पर्द्धे एव सत्त्वात् । नचास्पर्द्धस्य कर्मतापत्तिः, कर्तृ-संज्ञया परत्वाद्वाधादिति 'प्रामाद्विभजते' इत्यादौ न दोषः । एवमेव 'वृक्षं त्यजति खगः' इत्यादौ 'प्रतियोगित्वेन विभागाश्रयो वृक्षो भवतु' इतीच्छाया एव खगे सत्त्वेन तत्र प्रतियोगित्वरूपफलतावच्छेदकसम्बन्धेन विभागरूपफलवत्त्वस्य वृक्षे सत्त्वात्कर्मत्वम् । रसगत्य तादृशेच्छायां धीजन्तु सर्वाभिमत् उक्तप्रयोग एव ।

'घटं करोति' इत्यत्र उत्पत्त्याश्रयत्वात्, उत्पत्ते-

पमा

एवञ्च 'व्यापारानधिकरणनिरूपितफलताऽवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्राधेयतावत्फलवाचकत्वं सकर्मकत्वम्' ।
त्यजतेः व्यापाराधिकरणाभिन्ननिरूपितफलतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावघटफलवाचकत्वमकर्म-
कत्वञ्च विभजतेः सिद्धयति ।

नन्वेवमपि प्रतियोग्यनुयोग्युभयकर्मजविभागस्थले उभयत्रापि प्रतियोगित्वस्य, श्रुतयोगित्वस्य च सत्त्वेन
'चैत्रान्मैत्रो विभजते' इत्यादौ चैत्रे, मैत्रे चानुयोगितासम्बन्धेन विभागरूपफलवत्त्वात्कर्मत्वापत्तिरिति चेन्न,
अत्र 'अनुयोगित्वेन विभागाश्रयो मैत्रो भवतु' इतीच्छाया एव कर्तृनिष्ठत्वेन चैत्रस्य कर्तृवृत्तीच्छोद्देश्यत्वा-
भावेन कर्मसंज्ञाया अप्राप्तेः । नच फलताऽवच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वमात्रेण 'तथायुक्तम्' इत्यनेन कर्मत्वा-
पत्तिः, अत्रेच्छोद्देश्यत्वस्यानपेक्षणादिति वाच्यम्, अनेन सूत्रेण फलनिष्ठविशेष्यतानिरूपितफलतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नबोधीयप्रकारताऽऽश्रयत्वप्रकारकतात्पर्यविषयस्य कर्मसंज्ञाविधानात् । तादृशतात्पर्यविषयश्च
कर्तृव नतु चैत्रः । नन्वेवमपि 'स्तोकं पचति' इत्यादौ चिह्निकादेः फलस्य फलताऽवच्छेदकसमवायादिसम्ब-
न्धेन फलाश्रयत्वाभावात्कर्मत्वानापत्तिः, 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्' इत्यभियुक्तोक्त्वा व्यपदेशिवद्भावेन
फलाऽऽश्रयत्वकल्पनात्, फलाऽऽश्रयस्यैव फलताऽवच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन फलताऽवच्छेदकधर्माश्रय-
स्यापि कर्मसंज्ञाविधानाच्चेति दिक् ।

ननु 'काशीमगच्छन् काशी गतः' इत्यत्र काश्याः फलाऽऽश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यत्वाभावात् कर्मत्वानापत्ति-
रिति चेन्न, कचित्प्रसिद्धस्य काश्यभिन्नकर्मोद्देश्यकगमनकर्तृत्वम्याभावबोधनेन काश्यभिन्नकर्मोद्देश्यकगमनव-
र्तृत्वाभाववान् काशीकर्मकगमनवर्तेति बोधेनाऽऽस्य कर्तुरिति, द्वितीयस्य 'तथायुक्तम्' इति कर्मत्वेनादोषात् ।
एवम् 'ग्रामं न गच्छति चैत्रः' इत्यत्र बाह्यसंयोगानुकूलव्यापारस्यासत्त्वेऽपि "शब्दज्ञानानुपाती यस्तु-
शून्यो विकल्पः" इति पतञ्जल्युक्तरीत्या बौद्धव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वमादाय ग्रामस्य
कर्मत्वं बोध्यम् ।

यद्वा 'मातुः स्मरति' इत्यादौ मातुः फलाश्रयत्वेऽपि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनाविषक्षायां कर्मत्वादर्शनात्
'विषक्षात् कारकाणि भवन्ति' इत्यस्यावश्य स्वीकरणीयतया कर्तृ (स्वतन्त्र) वृत्तिप्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूत-
व्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकार-
ताश्रयत्वेन विषक्षितं कारकं कर्मसंज्ञकमिति 'कर्तुः' इत्यनेन विषक्षितत्वात् तादृशफलाश्रयत्वप्रकारक-
ग्रामनिष्ठोद्देश्यत्वाभाववद्गमनस्य, तादृशोद्देश्यत्ववद्गमनभाषस्य वा विषक्षितत्वेनोद्देश्यत्वनिष्ठविशेष्यता-
निरूपितप्रकारताश्रयत्वस्य ग्रामे सत्त्वात् कर्मत्व सिध्यतीत्यन्यत्र विस्तरः ।

उत्पत्त्याश्रयत्वादिति—अस्य कर्मतेति शेषः । उत्पत्तेरिति—उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्येत्यर्थः, घातुमात्रस्य

दर्पणव्याख्या

व्याप्तनिरासाय व्यापारे कर्तृगतत्वमुपास्य । वारयतेश्च संयोगानुकूलव्यापारामावानुकूलव्यापारोऽयं । 'चैत्रो ग्रामं गच्छति'
इत्यादौ चैत्राद्बोधानाय व्यधिकरणेति । व्यधिकरण्यञ्च—तद्व्यधिकरणवृत्तित्वम्, नतु तद्व्यधिकरणावृत्तित्वम्, तस्य
सयोगे असत्त्वेन ग्रामादावव्याप्तेः । तादृशधैयविकरण्यविशिष्टाधिकरणतायाश्चैत्रादावसत्त्वाच्चातिप्रसङ्गसम्भावनाऽपि । 'मापेप्यवर्ध-
यताति' इत्यादौ घननप्रयोज्यवद्गमनाऽऽश्रयमापाणां तत्त्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थत्वं फलविशेषणम् । प्रकृतत्वञ्च—तत्र तत्र
विशिल्योपादेयम् । 'वयसौदनं भुङ्क्ते' इत्यादौ तु कर्मत्वाविवक्षणात् द्वितीया, कृतमोजनस्य पयोलोभेन प्रवृत्तार्थाप्सिततमत्व-
स्यापि पचति सम्भवादिति ।

ननु परैः कृत्रो यत्प्रार्थकत्वाभ्युपगमात् कैममुत्पत्तेः प्रकृतधात्वर्थत्वमत्त भावः—उत्पत्तेरिति ॐ तथाच, कृत्र

धार्तवर्थत्वात् । 'जानाति' इत्यत्र आवरणभङ्गरूपधात्वर्थफलाऽऽश्रयत्वात् । अतीतानागतादिप्रोक्ष-
स्थलेऽपि ज्ञानजन्यस्य तस्याऽऽवश्यकत्वात् । अन्यथा 'यथापूर्वं न जानामि' इत्यापत्तेः ।

प्रभा

फलव्यापारोभयार्थकत्वस्य पूर्वोक्तप्रमाणैः साधनात् । एवञ्च नैयायिकोक्तं जानातेर्ज्ञानमात्रार्थकत्वमसङ्गतमिति
ध्वनयन्नाह—जानातीत्यत्रैति । आवरणम् = अज्ञानम्, तस्य भङ्गः = नाशः, तदनुकूलो व्यापारः = विपयाका-
रान्तःकरणवृत्तिरूपः । तथाच अभावरूपस्यावरणभङ्गरूपफलस्य फलताऽवच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन घटादीं सत्त्वा-
त्कर्मत्वोपपत्तिः । नचाज्ञानस्य ज्ञानात्यन्ताभावरूपतया नित्यत्वेन तद्भङ्गासम्भव इति वाच्यम्, अज्ञानस्य माया-
परिणामरूपत्वेन ज्ञानधरोविभारूपत्वात् । आवरणभङ्गानुकूलव्यापारार्थकत्वोक्तिः प्राचां मतेन । ज्ञानानुकूल-
व्यापार एवार्थः । ज्ञानमेव फलम्, विषयता च फलताऽवच्छेदकः सम्बन्धः, तेन सम्बन्धेन घटादेर्ज्ञानरूप-
फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम् । ननु भूतभविष्यदुपस्थले आह—अतीतानागतादीति—अतीतम् = भूतम् । अनागतम् = भवि-
ष्यत् । अतीतानागतयोरावरणभङ्गरूपफलाश्रयत्वांनुपपत्तिः, असत् आश्रयत्वायोगात् ।

ननु ज्ञानकाले ज्ञानजन्यावरणभङ्गरूपफलाश्रयतादिघटसत्त्वेऽपि तद्घटादिकालावच्छेदेन आवरण-
भङ्गरूपफलाश्रयत्वमक्षतमेवेति चेन्न, व्यापारस्य स्वशून्योत्तरकालिकफलाऽऽरम्भकत्वस्य स्वशून्यपूर्वकालिकफला-
रम्भकत्वस्य च काष्ण्डहृष्टत्वेन व्यापारशून्यपूर्वोत्तरकालिकघटकालावच्छेदेन आवरणभङ्गरूपफलाश्रयत्वा-
सम्भवादित्यत आह—तस्यैव—वृत्तिरूपज्ञानजन्यस्य तस्य = आवरणभङ्गरूपफलस्य । आवश्यकतामेव
दर्शयति—यथापूर्वमिति—अयम्भावः—अतीतानागतस्थले जानातेर्ज्ञानमात्रार्थकस्वरवीकारे ज्ञानकाले घटस्य
विद्यमानतायां ज्ञाननावरणभङ्ग उत्पद्यत इति तस्मिन्काले आवरणभङ्गविशिष्ट ज्ञानं जायते । घटस्थातीतादि-
दृश्यां जानातिना उत्पन्नज्ञानेन घटादिरूपाऽऽश्रयाभावादावरणभङ्गां नोत्पद्यते इति घटकालोत्पन्नं ज्ञानमिदं
ज्ञानमतिक्रामति । तथाच पूर्वकालाद्भूतज्ञानकर्मकातिक्रमणस्य ज्ञाने सत्त्वेनाव्ययीभावेन प्रतीयमानस्था-
नतिक्रमणस्याभावाक्षततया पूषकालिकज्ञानमनतिक्रम्य ज्ञानाभावाश्रयोऽहमिति तव (नैयायिकस्य) मते
प्रयोगापत्तिर्दुर्बला ।

मन्मते तु पूर्वकालिकज्ञानस्यैतत्कालिकज्ञानस्य चावरणभङ्गविशिष्टतया अनतिक्रमसङ्गात्वात् 'यथापूर्वं
जानामि' इत्येव व्यवहारः । ननु शाब्दिकनयेऽपि असती घटस्य फलाश्रयत्वाभावात्कथं कर्मत्वमिति चेन्न,
यथा नैयायिकनये घटस्यासत्त्वेऽपि विषयतासम्बन्धेन ज्ञानाश्रयत्वमादाय कर्मत्व तथाऽऽरमभ्रयेऽपि वस्तु
शक्यत्वात् । व्यवहारानुरोधेन विषयतासम्बन्धेनावरणभङ्गातिरिक्तफल प्रत्येव घट आश्रयस्य कमेत्यप्रयोज-

दपणव्याख्या

वस्तुतिल्लपकलायंकरवश्यं प्रागुपपदान्नापार्थक्यमिति तिरिक्तं भावः । ॐ घातवर्धत्वात् ॐ इत्युपपत्त्या कृतः केवलपलायंकरे घटा-
दीनां कर्मांशानुपपत्तिरपि दौषक्येन ध्वन्यते । ॐ आवरणभङ्गेति ॐ मार्धाननतानुसारेणैवम् । निरुपपत्तेः तु ज्ञानरूपकत्वस्य
विषयतया घटादीं सत्कारकमतेति बोध्यम् । नचाकर्मधत्ताऽऽपत्तिः, फलतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सामानाधिकरण्याभावात् ।
नैयायिकमते ष्टेऽऽऽश्रयत्वे घटा घटादीनां कर्मत्व सत्तापवादित घातवर्धितरूपणावसरे ।

ननु विद्यमानघटे ज्ञानजन्यावरणभङ्गस्य सम्भवेऽपि भाविविद्यच्छेदं निराश्रयस्य तस्यासम्भवेन तस्य कर्मत्वानुप-
पत्तिरत आह— ॐ अतीतानागतेति ॐ । तत्राऽऽश्रयतादीकारेणुक्तिमाह— ॐ अन्यायेति ॐ तत्रावरणभङ्गादीकारे इत्यर्थः ।
ॐ यथापूर्वमिति ॐ जानातिविशेषणम् । घटादीनि तदुत्पत्त्यर्थमावः । पूर्वमतिक्रमयेत्यर्थः । पूर्वज्ञानातिक्रमो
धर्मिस्तदिति यावत् । घटस्य विषयमात्रदृश्यां तत्राऽऽश्रयतास्य तदुत्पत्तेः आवरणभङ्गजन्यत्वात् अतीतदृश्यामापुनिकाश्रयता

अतीतादेराश्रयता च विषयतया ज्ञानाश्रयताया नैयायिकानामिव सत्कार्यवादमिद्वान्ताद्वोपपद्यते इति । उक्तञ्च—

तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तित्ता ।

लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥ इति ।

प्रभा

कत्वात् । शास्त्रपुराणादिजन्यज्ञानानन्तरम् 'अतीतं रामं भविष्यन्तं कलङ्गिनञ्च जानामि' इत्यनुव्यथसायानुरोधेन समानकालिकयोरेवाधाराधेय इति नियमे विषयतासम्बन्धस्य यत्राधारतावच्छेदकत्वं तद्विषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोच इत्याह—अतीतादेराश्रयता चेति । तथाचानुभवानुरोधाद्विभिन्नकालिकस्यापि घटादेरावरणमङ्गाश्रयत्वं कल्प्यते इति भावः । साहचर्यमतानुसारेणाह—सत्कार्येति—कारणे सूक्ष्मरूपेण स्थितस्य सत एव घटादेर्दण्डचक्रादिसामग्रीसमवधानेन स्थूलरूपेणाभिव्यज्यते । सर्वथा असत् एवोत्पत्तौ तु सर्वत्र सर्वमुत्पद्येतेति भावः । स्थूलरूपेण स्थितस्य स्वकारणे सूक्ष्मरूपेण स्थितरेव किनाश साहचर्यानामिति सत्कार्यवादः ।

ननु नाशस्यासत्त्वात्मकतया कथं सत्कार्यवाद इति चेदाह—तिरोभावेति—अयम्भावः—अभावो नाम न भावाद्व्यतिरिच्यते, किन्तु सत्तैव तिरोभूय स्वकारणेण शक्तिरूपतया स्थिता वस्तूनां नाश इत्युच्यते । 'सैव तिरोभावावस्था साधनसम्पर्कात् क्रमधर्त्वेन प्रतीयमानानश्यती' इति व्यवहियत इति । तथाच सूक्ष्मरूपेण स्थितस्य घटस्य भूतभविष्यत्काले आवरणभङ्गरूपेण लयाऽऽश्रयतेति न दोषः । अत एव 'घटो जायते' 'घटं करोमि' इत्यादावुत्पत्तिमन्त्रि घटस्य कर्तृत्वादिकारकत्वञ्चोपपद्यते । अन्यथाऽसत्तदनुपपत्तिरेव । साहचर्यमते ह्युक्तमपि प्रमाणयति—तिरोभावेति—दण्डागभिघातादिरूपतिरोभावकसामग्रीसमवधाने भावानाम् = पदार्थानां सैव = तिरोभाव एव नास्तितेति—विषेयानुरोधेन स्त्रीलङ्गनिर्देशः । नास्तित्ता = 'नष्ट' इति-व्यवहारविषयता । तिरोभावकसामग्र्या, क्रमेण समवधानकाले 'नश्यति' इति व्यवहारः । अभिव्यक्तेः प्राक् सूक्ष्मरूपेण स्थितौ 'नश्यति' इति भविष्यत्त्वेन व्यवहारः । वस्तुतस्तु बौद्धघटमादाय आश्रयत्वादि सर्वमुपपन्नमेव । सूक्ष्मावस्थातः प्रच्युतोऽपि अभिव्यक्तिमप्राप्तो 'जायते' इत्युच्यते । यदा तु सम्यग्भिन्न्य किस्तदा 'अस्ति' इतिव्यवहारः ।

दर्पणव्याख्या

तदजनकत्वेन पूर्वातिक्रमस्य तत्वात् पूर्वानतिक्रान्तज्ञानाभावस्य विषयस्याधाधात्तादशाप्रयोगस्य प्रामाण्यात् । तैरित्यर्थः । अती-
त्यदे आधुनिकज्ञानेनाशरणमङ्गेत्पादानुपगमे तु जेतु पूर्वज्ञानानतिक्रमात् तदभावस्य चाप्रोज्ञयति तस्याप्रामाण्यमिति भावः ।

ननु किनष्टे घटे वास्तवतदाश्रयतैव कथमत आह—ॐ अतीतादेरिति ॐ आदिना माविपरिग्रहः । ॐ नैयायिका-
नामिवेति ॐ यथाऽनुभवानुरोधेन तस्मिन् विषयतया ज्ञानाश्रयताद्वीकारस्तेषां तथासामकमपीति आहः । नन्वतीतो घटो
ज्ञानविषय इति श्रुतीरेस्तु नाम तादृशघटस्य विषयतया ज्ञानाश्रयता, आवरणमङ्गाश्रयतायान्तु न तथा साधकोपरिचरत
आह—ॐ सत्कार्येति ॐ । तमेव दर्शयति—ॐ उक्तञ्चेति ॐ "सदेव सोम्येदम अद्योव" इति श्रुतेः कार्यजातं
सूक्ष्मरूपेण प्रागतस्थितमेव । परमते जनकत्वेनाभिमतसामग्रीसमवधानान्तु तदभिव्यक्तिर्भवति । कारणे सूक्ष्मरूपेणावस्था-
नमेव तत्प्रागभावः । तस्यामेवावस्थायां स भविष्यतीति ध्वबहियते । तत प्रच्युतमभिव्यक्तिक्षणं धर्ममाहं जायत इति
प्राप्ताभिव्यक्तिरुवस्तीति ।

ननु सर्वदेव सति तस्मिन् कथं नास्ति नश्यतीति व्यवहारोऽत आह—ॐ तिरोभावाभ्युपगम इति ॐ तिरोभावा-
भिव्यक्तसामग्र्या तिरोभावेऽभिव्यक्तिरे सति, 'नास्ति' 'नष्ट' इति व्यवहारः । लब्धक्रमायान्तु तस्यां नश्यतीति सत्कार्य-
वादसिद्धान्तः । प्रकृते घटस्य तिरोभावेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वात्तत्रावरणमङ्गरूपफलाश्रयत्वं सुलभमिति भावः । उक्तनिरूप्य

ननु 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इत्यत्र ग्रामस्यैव चैत्रस्यापि क्रियाजन्यग्रामसंयोगरूपफलाश्रयत्वादेव कर्मताऽऽपत्तौ 'चैत्रश्चैत्रं गच्छति' इत्यापत्तिः, प्रयागतः काशीं गच्छति चैत्रे 'प्रयागं गच्छति' इत्यापत्तिश्च, क्रियाजन्यसंयोगस्य काश्यामिव विभागस्य प्रयोगेऽपि सत्त्वात्, इति चेन्न, ग्रामस्यैव चैत्रस्यापि फलाऽऽश्रयत्वेऽपि तदीयकर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधेन 'चैत्रश्चैत्रम्' इति प्रयोगासम्भवात्, द्वितीयोत्पत्तौ संज्ञाया एव नियामकत्वात् । अन्यथा 'गमयति कृष्णं गोकुलम्' इत्यत्रैव 'पाचयति कृष्णेन' इत्यत्रापि कृष्णपदाद् द्वितीयाऽऽपत्तेः ।

शाब्दबोधः 'चैत्रश्चैत्रम्' इत्यत्र स्यादिति चेन्न, तथाव्युत्पन्नानामिष्टाऽऽपत्तेः । उच्यतां वा 'प्रकारता'

प्रभा

चैत्रश्चैत्रमिति—चैत्रकर्तृकश्चैत्रनिष्ठसंयोगानुकूलो वर्तमानो व्यापार इत्येकस्मादेव चैत्रपदात् स्यात् । 'चैत्रश्चैत्रम्' इति बोधकारः । यद्वा कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया वाध इति अजानन्नाह—चैत्रश्चैत्रमिति । अत एव वक्ष्यमाणप्रयोगापत्तिरित्युक्तिः सङ्गच्छते । गच्छति चैत्र इति—गच्छतिपदं सप्तम्यन्तम् । संयोगस्येति—एकस्या एव गमिक्रियायाः संयोगो विभागश्च फलमित्यर्थः । प्रयागेऽपीति—फले धात्वर्थविशेषणानिवेशमि-
प्रायेणेदम् । विभागरूपफलाश्रयत्वात्प्रयागस्य कर्मत्वापत्तिरिति भावः । बाधेनेति—अस्य परत्वादिति शेषः । ननु कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधेऽपि यन्तुतः कर्मत्वलक्षणाक्रान्तत्वाद् द्वितीया स्यादत आह—द्वितीयो-
त्पत्ताविति । अन्यथा = संज्ञाया अभावेऽपि कर्मत्वलक्षणसत्तामात्रेण द्वितीयोत्पत्तौ । द्वितीयापत्तेरिति—
णिजर्थव्यापारे विशेषणीभूतविद्युत्त्यनुकूलव्यापाररूपफलस्य कृष्णे सत्त्वादिति भावः । द्वितीयाया. संज्ञया
नियमन्त्वे तु 'गतिबुद्धि' इति सूत्रस्य नियमार्थतया पचत्यादियोगे फलाश्रयत्वेऽपि कर्मसंज्ञाया अभावेन न
द्वितीयापत्तिरिति भावः । ननु णिजन्तभिन्नधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्यैव द्वितीयोत्पत्तौ नियामकत्वाभ्यु-
पगमानेयमापत्तिरित्यत आह—शाब्दबोध इति—चैत्रकर्तृकं चैत्रकर्मकं गमनमित्याकारकशाब्दबोधो इत्यर्थः ।
इत्यत्रेति—'चैत्रश्चैत्रं गच्छति' इत्यत्रेत्यर्थः । ननु कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधे इदं वाक्यमसङ्गतमिति चेन्न, अत्र
कर्तुः तादृशफलशालित्वपक्षे चैत्रश्चैत्रमित्याकारकः शाब्दबोध इत्यर्थात् ।

ननु विषयावाधसत्त्वात् चैत्रनिष्ठसंयोगानुकूलश्चैत्रनिष्ठो वर्तमानकालावच्छिन्नो व्यापार इति बोधः स्यादत
आह—तथाव्युत्पन्नानामिति—व्युत्पत्तिः = कार्यकारणभावज्ञानम् ; 'समवायसम्बन्धेन धात्वर्थफलनिष्ठविशे-
ष्यणानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधमप्रति आश्रयोपरिधितः कारणम्' इति ज्ञानवतामित्यर्थः । तादृश-
व्याख्यादुक्तशाब्दबोधस्याननुभवादिष्टापत्तेर्युक्तत्वादाह—उच्यतां चेति । प्रकारतेति—'चैत्रनिष्ठसंयोगानुकूलो

दर्पणव्याख्या

कर्मत्वं विनादीकर्तृमात्राद्भवे—ॐ नन्विति ॐ । ॐ विभागस्य ॐ इत्यस्य क्रियाजन्येत्यादि । ननु कर्मसंज्ञायाः परया
कर्तृसंज्ञया बाधेनेऽपि बाधवकर्मत्वस्य तत्रावाधात् स्यादेव तादृशप्रयोगोऽत आह—ॐ द्वितीयोत्पत्ताविति ॐ इदञ्च
प्रकृतानिप्रयोगे । कारकविभक्त्यनुपत्तिमात्रस्यैव तन्निष्पत्त्यत्वात् । ॐ अन्यथेति ॐ संज्ञाया अनियामकत्वे इत्यर्थः ।

ॐ द्वितीयाऽऽपत्तेरिति ॐ 'गमयति कृष्णं गोकुलम्' इत्यत्र णिजर्थव्यापारजन्यसंयोगानुकूलव्यापाररूपयावर्थ-
फलाश्रयत्वस्यैव, 'पाचयति कृष्णेनैदंनम्' इत्यत्रापि तादृशव्यापारजन्यविच्छिन्नानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य तत्र सत्त्वादिति
भावः । ॐ शाब्दबोध इति ॐ चैत्रनिष्ठसंयोगानुकूलसंज्ञककर्तृको वर्तमानो व्यापार इति शाब्दबोध इत्यर्थः, उद्विषयस्या-
बाधयोपरिधितेर्द्वैतुस्त्वनादिनामित्यर्थः । योषस्य स्वस्वयुत्पत्त्यनुपत्ताविति भावः ।

चैत्रकर्मकचैत्रकर्तृकव्यापारतादृशबोधस्य 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इत्यादावननुभवादाह—ॐ उच्यतां चेति ॐ

सुबर्थनिर्णयः

सम्बन्धेन धात्वर्थफलविशेष्यकबोधं प्रति धात्वर्थव्यापारानधिकरणाऽऽश्रयोपस्थितिर्हेतुः' इति कार्य्य कारणमावान्तरम् । प्रकृते चैत्रस्य व्यापारानधिकरणत्वाभावात्त दोषः । प्रयागस्य कर्मत्वन्तु सम्भावितमपि न, समभिज्याहृतधात्वर्थफलशालित्वस्यैव क्रियाजन्येत्यनेन विवक्षणस्य उक्त प्रायत्वात् ।

नैयायिकास्त्वाद्यदोषवारणाय परसमवेतत्वम् ,

प्रभा

व्यापार' इति बोधे चैत्रे प्रकारता, सयोगे विशेष्यता । तथाचोक्तशाब्दबोधनिष्ठा या कार्य्यता तदध च्छेदक धात्वर्थफलनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्ध । धात्वर्थव्यापारानधिकरणविशेष्यतासम्बन्ध कारणताबच्छेदक इति कारणतायच्छेदकसम्बन्धेन चैत्रे उपस्थितेरभावाच्च शाब्दबोधभावाच्च, चैत्रस्य धात्वर्थ व्यापाराधिकरणतयोपसम्बन्धेनोपस्थितेरभावादिति भावः ।

वाश्रयोपस्थितिरिति- विभक्तिजन्याऽऽश्रयोपस्थितिरित्यर्थं सम्बन्धे व्यापारानधिकरणत्वनिवेशेन विभक्त्या आश्रयत्वेनैवाश्रयोपस्थित्या व्यापाराधिकरणत्वानधिकरणत्वयोस्तत्राभानादिदमसद्गतमित्यपास्तम्, कारणताबच्छेदकसम्बन्धस्याऽऽकाङ्क्षाभास्यतया तत्र तथात्वसम्भवात् । 'चैत्रो ग्राम गच्छति' इत्यत्र विभक्त्युपस्थिताऽऽश्रयाभिन्ने ग्रामे धात्वर्थव्यापारानधिकरणविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थिते सत्त्वात्तादृशबोध सूत्रपाद उपस्थितौ विभक्तिजन्यत्वनिवेशाद् व्यापारजन्यसयोगाश्रयो ग्राम इत्येतदर्थके 'गम्यमानो ग्राम' इत्यादौ धात्वर्थव्यापारानधिकरणविशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञानवर्थाश्रयोपस्थिते सत्त्वेऽपि फलनिष्ठविशेष्यतानिरूपित प्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानवर्थाभावात्प्रान्यव्यभिचार । चैत्रश्चैत्रमित्यत्रातिप्रसङ्ग वारयति-प्रकृत इति सम्भावितमिति-कर्मत्वासम्बन्धोक्तिविभागे नात्र गम्यर्थ इत्यभिप्रायेण । अपादानस्यले 'प्रयागात्काशी गच्छति' इत्यादौ विभागाऽपि गम्यार्थ इत्यस्य वक्ष्यमाणतया प्रयागस्य कर्मत्वन्तु न, निरवकाशत्वात्पादान सहाया वाधात् । उक्तप्रायत्वादिति- 'तत्र फलुंरीप्सितसमम्-क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थ' इति पूर्वग्रन्थेनोक्त प्रायत्वादित्यर्थः । तत्र फले धात्वर्थेति विशेषणतयातुक्तत्वात्प्रायपदोपादानम् ।

यन्तुतरु अत्र फलपदस्य धात्वर्थप्रयोज्यत्वविशिष्टधातुज-योपस्थितिविषयताऽऽश्रये सङ्केतिततया फलपदेन धात्वर्थत्वे लप्ते फले धात्वर्थेति विशेषण व्यर्थमेवेति पञ्चोलिन । प्रायपदोपादानु फलपदेन तत्प्रतीतावपि धात्वर्थेतिशब्देनानुक्तत्वाभिप्रायेण । नैयायिकमत प्रदर्श्य दूषयितुमाह-नैयायिका इति । धारोति- चैत्रश्चैत्र गच्छति' इति दोषवारणाय परसमवेतत्व विशेषण सुपादते इत्यर्थः । परसमवेतत्वमिति-द्वितीयाप्रकृतित्वेन विवक्षितार्थभिन्नसमवेतव्यापारजन्य यत्फल तादृशफलाश्रयस्यैव कर्मत्वमिति भावः । प्रकृते द्वितीयाप्रकृतित्वेन विवक्षितचैत्रार्थप्रतियोगिकभेदस्य चैत्रेऽस

दुर्पणव्याख्या

ऽऽकार्य्यकारणभावान्तरमिति ॥ सामान्यत कार्य्यकारणभावकदपने उक्तप्रसङ्गेनाऽश्रय प्रकृतत्वात्त्वैवापारानधिकरणत्वेन विनेष्य तादृशाश्रयोपस्थितेर्हेतुत्वस्य कदपनात् तादृशाब्दबोधोपापत्तिरिति भावः । ॥ समभिज्याहृतैति ॥ प्रकृतैत्यर्थः । ॥ उक्तप्रायत्वादिति ॥ धात्वर्थविवक्षित्याश्रयत्वात् कर्मत्वेत्यादिप्रत्ययेनेत्यस्वाऽदि । गमेस्तत्र पार्थक्येऽनुपादानानुपपत्त्यः । ॥ प्रायेति ॥ वस्तुनस्तु फलत्वापारोक्षित्वत्र फलत्वस्य तदावर्धनं यत्ते सति तदातुजन्वोपस्थितिविषयत्व रूपस्य निर्वचनम् (तद्व्यापारस्यधिकरणत्व) । अथर्वरूपकर्मबोधोक्तवैधानतिसङ्गोक्तविशेषणस्य पार्थक्येन निवेश इतिभेदम् । नैयायिकमत दूषयितुमवस्थिति- ॥ नैयायिकास्त्विति ॥ ॥ आश्रयोपेति ॥ चैत्रश्चैत्र गच्छति' इति

द्वितीयदोषवारणाय धात्वर्थताऽवच्छेदकत्वं फले विशेषणं द्वितीयावाच्यमित्युपाददते । परसमवेतत्वं धात्वर्थक्रियायामन्वेति, तथैव कार्यकारणभावान्तरकल्पनात् । परत्वञ्च द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया बोध्यते ।

भ्रमा

स्वात्तत्समवेतव्यापारजन्यसंयोगरूपफलाश्रयस्य न कर्मत्वम् । ग्रामप्रतियोगिकभेदवच्चैत्रसमवेतव्यापारजन्य-फलाश्रयत्वाद् ग्रामस्य कर्मत्वं सिध्यति । द्वितीयेति—'प्रयागात्काशीं गच्छति' इत्यत्रेत्यर्थः ।

धात्वर्थताऽवच्छेदकेति—धात्वर्थता=धातुजन्योपरिधतीविशेष्यता तदवच्छेदकेत्यर्थः । धात्वर्थ-विशेष्यविशेषणमिति यावत् । तथाच संयोगानुकूलव्यापारस्य गम्यर्थत्वाद् व्यापारनिष्ठविशेष्यताया अवच्छेदकत्वं विशेषणीभूतसंयोगे पवारितं, नतु विभागे, विभागस्य धातुवाच्यत्वाभावात् । द्वितीया-वाच्यमिति—परसमवेतत्वम्, धात्वर्थताऽवच्छेदकत्वञ्च द्वितीयाथं इत्यर्थः । तन्मते द्वितीयायाः कर्मत्वे विधानाद् धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्यैव कर्मत्वया फलस्य धातुलभ्यत्वेन 'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः' इति न्यायेनाऽऽधेयत्वमात्रं द्वितीयाथं । तथाच संयोगरूपे धात्वर्थताऽवच्छेदके 'प्रयाग'निरूपिताऽऽधेयत्वा-भावात् द्वितीयावाच्यत्वं तदाधेयत्वस्येति भावः । तत्र परसमवेतत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वयः । धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्य च स्वरूपसम्बन्धेनैव धात्वर्थफलेऽन्वयः ।

ननु परसमवेतत्वस्य विनिगमनाविरहात् फलेऽन्वये चैत्रभिन्नग्रामसमवेतफलाश्रयत्वाद्दोषतादवश्य-मत आह—धात्वर्थक्रियायामिति । कार्यकारणभावेति—'स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन परसमवेतत्वप्रकारकबोधप्रति भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्यभावनोपरिधतिः कारणम्' इति कार्यकारणभावान्तरमित्यर्थः । ननु परसमवेतत्वम्=भेदाश्रयसमवेतत्वम् । तच्च यत्किञ्चिद्भेदस्य सर्वत्रैव सत्त्वात् केचलान्यपि । तथा 'मैत्रात्परश्चैत्रः' इति चैत्ररूपपरसमवेता या क्रिया तज्जन्यधात्वर्थतावच्छेदकसंयोग-रूपफलाश्रयत्वाच्चैत्रस्य कर्मत्वापत्तितदवश्येत्येव आह—परत्वमिति—द्वितीयाया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया यत्परत्वं तदेव बोध्यत इत्यर्थः । द्वितीयेति—इदमुपलक्षणं कर्मार्थकप्रत्ययस्य । तेन 'चैत्रश्चैत्राय गच्छति' 'चैत्रेण चैत्रस्य गमनम्' इत्याद्यापत्तेः परिहारः । स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया—स्वप्रकृतित्वेन विवक्षितार्थापेक्षेत्यर्थः । तेन मान्योन्याश्रयः ।

दर्पणव्याख्या

प्रयोगपरतिरूपेत्यर्थः । ॥ द्वितीयेति ॥ प्रयागात् काशीं गच्छति चैत्रे 'प्रयागं गच्छति' इति प्रयोगपरतिरूपेत्यर्थः । ॥ धात्वर्थताऽवच्छेदकत्वमिति ॥ फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वमितिवादिनां मतेभेदम् । तथाच तन्मते धात्वर्थ-ताऽवच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं द्वितीयाथं पर्यवसति । ॥ कार्यकारणभावेति ॥ द्वितीयाथं परसमवेतत्वस्य स्वनिष्ठ-प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धि मति भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपरिधतेर्हेतुत्वान्तर-व्यवनादित्यर्थः ।

ननु भेदस्य केवलान्यवितया सर्वस्यैव परत्वेन चैत्रक्रियाया अपि मैत्रान्यसमवेतत्वात् तद्व्यत्यताङ्गीकारेऽप्युक्तदोष-तादवश्यमत आह—परत्वञ्चेति ॥ द्युत्पत्तिवैचिण्यात्तु पदार्थैकदेशेऽपि परत्वे प्रतियोगितया प्रकृत्यर्थान्वयः, प्रकृते चैत्रतयोगजनकक्रियायां चैत्रभिन्नसमवेतत्वयापात् 'चैत्रश्चैत्रं गच्छति' इति प्रयोगः । यत्र चोभयकर्मयोगं गतुषोः संयोगतत्र गम्यन्तरक्रियाया स्वनिष्ठसंयोगजनक्रियायाः स्वभिन्नसमवेतत्वेऽपि तादृशक्रियायाः स्वस्मिन् यथाशक्त 'महः रथं गच्छति' इति प्रयोगः, स्वनिष्ठसंयोगजनकस्वक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्यायोग्यत्वेनाभावेऽप्यद्याधितसंयोगजनकत्वं विपरीतस्य 'अभिचरन्

प्रभा

ननु द्वितीयार्थकदेशे भेदे प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितानिरूपकत्वसम्बन्धेनान्वये चैत्रघटोभयभेदस्यापि प्रतियोगितानिरूपकत्वसम्बन्धेन चैत्रविशिष्टयोक्तदोषतादवस्थस्यम् । नच प्रतियोगितावच्छेदकपर्योतावच्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यतावत्प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयान्नोक्तदोष इति धाच्यम्, एवम् 'मल्लो मल्लं गच्छति' चैत्रो द्रव्यं गच्छति' इत्यादौ कर्मत्वानापत्तेः, तत्र मल्ले, चैत्रे च तादृशभेदस्यासत्त्वात् । नच द्वितीयाप्रकृत्यर्थ-निष्ठतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयान्न दोषः, प्रकृतिनिष्ठवृत्त्यविषयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सम्बन्धत्वविरहात् तद्व्यक्तित्वस्यानुपस्थितदशायांमपि शाब्दबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति चैत्र, भेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वस्यैव द्वितीयार्थत्वाभ्युपगमात् । तथाच भेदे प्रकृत्यर्थस्य निष्ठत्वसम्बन्धेनान्वयः; प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तु धात्वर्थव्यापारेऽन्वयः, कर्माभूतमल्लादौ गम्यर्थक्रियावात्रेति भेदस्य सत्त्वेनोक्तापत्तेरभावात् । उभयकर्मजैकसयोगस्थलेऽपि क्रियाया भेदान्न क्षतिः ।

यदि तु फलानन्वितक्रियाया धात्वर्थे क्रियात्वेनेव प्रवेशात् 'मल्लो मल्लं गच्छति' इत्यादौ दोषतादवस्थस्यमित्युच्यते, तदा द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन भेदेऽन्वयान्नीकारेणोक्तदोषो निरसनीयः । 'अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव संसर्गत्वम्' इति नियमस्तु यत्र ननुप्रस्थाप्याभावविषयकशाब्दबोधस्तद्विषयक एव । एतेन विहगादिप्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टसयोगादेः जनन्त्वन्वयप्रस्थाप्याभावविषयकशाब्दबोधसम्बन्धेन क्रियायामन्वययोगमाद् भूमिं प्रयाति विहगो उदासीननिष्क्रियविहगनिष्ठम् 'अयं विहगः सयोगजनकक्रियायात्र' इति भेदमादाय विहगनिष्ठसयोगजनकक्रियायास्तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया 'विहगो विहगं गच्छति' इत्यापत्तिरिदानीयत्वेत्पारतम, उभयकर्मजैकसयोगस्थले 'विहगो विहगं गच्छति' इतीष्टस्यासिद्धापत्तेरुक्तनिवेशेऽपि तादवस्थयात् ।

दृपणव्याख्या

नेत' इत्यादाविव शाब्दबोधसम्भवात् तदर्थतावच्छेदकस्य गच्छन्तीति प्रयोगो दुर्बार इति तु नाशङ्कनीयम्, परममवेत' तांसाव्ययकस्य द्वितीयाऽधीनफलजनकत्वबोधस्य कुत्राप्यन्युपगमेन तादृशबोधे तद्भानतामग्न्या अप्यवेक्षणान् तस्याथ प्रवृत्तेऽस्त्वात् ।

अथ स्वस्यापि द्वित्वावच्छिन्नमित्याह 'स्व गच्छति' इतिप्रयोगवदणाय द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वयो वाच्यः । तथाच 'चैत्रो द्रव्यं गच्छति', 'मल्लो मल्लं गच्छति' इत्यादिवाक्यानामनामाण्यापत्ति, चैत्र — मल्लादिनिष्ठक्रियाया द्वितीयाप्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकद्रव्यत्वम् — मल्लावावच्छिन्नमित्यासम्भवेत्त्वात् तद्व्यक्तित्वानुपस्थितानपि शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावन्वयसम्भवात्, तद्व्यक्तित्वोपस्थापकत्वाभावात् । एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अन्वयधर्मावच्छिन्नसम्बन्धे मानाभावाच्च प्रतियोगिनिशेषिताभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्याऽवगाहित्वेनियमात् ।

तदुक्त दीपितिकृता — 'प्रतियोगिविशेषिताभावमानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यधर्मयोदा नातिरोते' इतीति 'वेव तर्हि क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व द्वितीयार्थ' । भेदे प्रकृत्यर्थस्यापेयतवाऽन्वयान्न पूर्वोक्तापत्यनुपपत्ता । ननुत्वमभिन्यादारे च नना तावच्छेदकत्वचैत्रधरे न गच्छता गदौ द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टतदपरार्थभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः । अत्रिच चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयाऽर्थवृत्तित्वविशिष्टतावच्छेदकत्वसंयोगजनकत्वाभाव क्रियाया बोधते ।

ये तु प्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगादिरूपकत्वस्यैव जनकत्वस्याश्रयणित्वेभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपस्थानसम्बन्धेन क्रियायामन्वययोगमाद् भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्वितीयाधर्मत्वम-तरेणाप्युक्तापत्तिमुद्धरन्ति, तन्मते वृत्त्यनियामकत्वसम्बन्धेनान्वयप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वबोधस्यैव उक्तसम्बन्धेन नना सर्वोभावावबोधानुपपत्ति, 'परसमवेतत्वं द्वितीयार्थ' इति दीपितिविरोधश्च ।

प्रभा

यद्वा-भेदः, आघेयत्वञ्च कर्मप्रत्ययार्थः । तत्र भेदे प्रकृत्यर्थस्य पूर्वघटवान्वयः । भेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्यापारेऽन्वयः । आघेयत्वे च निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य, आघेयत्वस्य च स्वरूपसम्बन्धेन संयोगेऽन्वयः । तथाच 'ग्रामं गच्छति चैत्रः' इत्यतः ग्रामवृत्तिसंयोगजनको ग्रामप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणो यो व्यापारस्तज्जनककृतिर्माँश्चैत्र इति बोधः । नचैवमपि 'चैत्रश्चैत्रं न गच्छति' इत्यस्याग्रामाण्यापत्तिः; चैत्रनिष्ठः चैत्रभिन्नसमवेतक्रियाजन्यसंयोगजनको यो व्यापारस्तस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्, ननुसमभिव्याहारे धात्वर्थव्यापारे, चैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य भानोपगमेनादोपात् । चैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च भैत्रत्वादी प्रसिद्धमेव । तथाच 'चैत्रश्चैत्रं न गच्छति' इत्यतः चैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववान् यः चैत्रवृत्तिसंयोगानुक्थो व्यापारस्तज्जनककृतिर्माँश्चैत्र इति बोध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

दर्पणव्याख्या

एवञ्च 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इत्यत्र ग्रामवृत्तिसंयोगजनिका ग्रामवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदिका च या क्रिया तदनुकूलकृतिर्माँश्चैत्र इति नैयायिकमतपरिष्कारः ।

अत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते—नञर्थप्रसज्यप्रतिषेधस्य प्रतियोगितया क्रियाऽन्वयित्वमिति व्यवस्थापनात् वध 'चैत्रो ग्रामं न गच्छति' इत्यादौ नञः संयोगजनकत्वाभावबोधरूढम् । उक्तञ्च—

पर्युदासः स चिज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ।

प्रसज्यप्रतिषेधस्तु क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ।

यत्र नञर्थभावः क्रियया = धात्वर्थव्यापारेण प्रतियोगितया सम्बद्धो भवतीत्युत्तरादर्थः । तस्मात् तिष्ठन्ते नञ्समभिव्याहारे क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधे एव न्यायः, ननु क्रियायां फलभावस्य विभक्तवाभावस्य वा प्रथमान्तार्थे वा तिष्ठर्थभावस्य, क्लृप्तकारणविरहादिति ।

अत्र वदन्ति—यद्गर्भावच्छिन्नं यद्गर्भावच्छिन्नत्वं येन संसर्गेण नञ्समभिव्याहारे प्रतीयते तद्गर्भावच्छिन्ने तद्व्यभिच्छिन्नस्य तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताभावे नञ्समभिव्याहारे पुञ्चते इति सकल्लोपानुभवसिद्धोऽयमर्थः । 'प्रतियोग्यभावावयवी तुषययोगक्षेमो' इति वदता दीप्तिरुक्तोपनियदः । एवञ्च चैत्रो ग्रामं गच्छति इत्यत्र नञ्समभिव्याहारे क्रियायां द्वितीयाध्ववृत्तिविरादिष्टसंयोगजनकत्वस्य बोधात् तत्समभिव्याहारे तत्र तदभावस्य बोधो जायमानः केन वाणीया । नञ्कारणभावः, नञर्थभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन प्राग्बोधो प्रतियोग्यत्वयोग्यार्थपरिधतेर्हेतुतया तस्याप्रक्रियायां सत्त्वात् । ननु नञर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन बोधे धातुजन्यभावबोधपरिधतेर्हेतुता, 'चैत्रश्चैत्रं न गच्छति' इत्यादिवाक्याभामग्रामाण्यापत्तेः, चैत्रकर्मकचैत्रकर्मज्ञानक्रियारूपप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धा नञ् । तदभावस्य बोधयितुमशक्यत्वात् ।

मन्मते तु चैत्रनृकक्रियायां चैत्रवृत्तिसंयोगजनकत्वेऽपि चैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तस्यामस्तत्वेन नञ् तदभावस्य प्रत्यापनात् ग्रामाण्योपपत्तेः । अत एव परसमवेतत्वस्य द्वितीयाध्वत्वमन्यावयवकम् । नच स्वन्मतेऽपि चैत्रस्याकर्मत्वात् वधं तदाचकात् द्वितीयोपपत्तिरक्षयले इति वाच्यम्, चैत्रो गच्छति चैत्रम् न चैत्र इत्यत्र मीप्रक्रियाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताऽन्वेदकत्वतर्दायसयोगाभ्यत्वयोर्भुवोर्द्वितीयाध्वयोर्वापेण तदुपपत्तेः । अधिकममे वक्ष्यते ।

नस्माच्चैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रो न कर्मेति व्यवहारात्, संध्या कर्तृव्याहृतपाठवर्थव्यापारप्रयोग्यत्वधिकरणधात्वर्थकलऽऽश्रयत्वं कर्मत्वं निर्वाच्यम् । तत्र कल्याणारयोर्धातुलक्षणप्रत्ययेऽपि वृत्तिरेव भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्ववर्धयसिते वैधधिकरण्ये च द्वितीयाध्वे नञ्कर्मन्यायव्याख्या स्वोक्तरीतिः, प्रकृतमनुसारामः ।

मुख्यनिर्णयः

तथाच 'चैत्रस्तण्डुलं पचति' इत्यादौ तण्डुलान्यसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थताऽवच्छेदकविभक्ति-
शालित्वात् तण्डुलस्य कर्मता । शाब्दबोधस्तु तण्डुलसमवेतावच्छेदकविभक्तियनुकूलतण्डु-
लान्यसमवेतक्रियाजनककृतिमात्रेण इत्याहुः;

तत्र रोचयामहे, परसमवेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात् । अतिप्रसङ्गः किम् द्वितीयायाः, शाब्दबो-
धस्य वा ? नाद्यः, तावद्वाच्यकथनेऽपि तत्तादवस्थ्यात्, 'गमयति कृष्णं गोकुलम्' इतिवत् 'पाचयति
कृष्णं गोपः' इति द्वितीयाऽऽपत्तेः, 'तण्डुलं पचति चैत्रः' इतिवत् 'तण्डुलं पचते स्वयमेव' इत्यापत्तेश्च,

प्रभा

'चैत्रेण प्रामो गम्यते' इत्यतश्च चैत्राऽऽश्रयको प्रामप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणो यो व्यापारस्तत्प्रयो-
ज्यसंयोगाश्रयो प्राम इति बोधः । इत्थञ्च न 'चैत्रश्चैत्रं गच्छति' इत्यापत्तिः । नापि 'महो महं गच्छति'
'चैत्रो द्रव्यं गच्छति' इत्यादेरसिद्धिः । तथाच 'द्वितीयाप्रकृतित्वेन विचक्षितं यत्पदं तदर्थप्रतियोगिकभेदा-
धिकरणवृत्तिक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वं कर्मत्वम्' नैयायिकमते फलितम् इत्याशयेनाह—तथाच
चैत्र इति । शाब्दबोध इति—अत्र धात्वर्थतावच्छेदकेत्युक्तिर्विभक्तिपूर्वाशक्यत्वद्योतनाय, नतु तेन रूपेण
शाब्दबोधे भानम्, अननुभव्याद् गौरवाच्च । तन्नेति—तत्=परसमवेतत्वादेर्द्वितीयावाच्यत्वम् । रोचयामह
इति—अस्य तात्किञ्च इति, वयमिति च शेषः । तावद्वाच्येति—तावान्=परसमवेतत्वादिपठितो यो
वाच्यः=शक्योऽर्थः तस्य कथनेऽपि=कर्मपदेनोक्तावपि । तदिति—तस्य=अतिप्रसङ्गादेस्तादवस्थ्यात्=
तथैव स्थितेः । पूर्वोक्तातिप्रसङ्गत्योक्तरीत्या चारितत्वादातिप्रसङ्गान्तरमाह—पाचयति कृष्णमिति—प्रयोगे
कृष्णे स्वभिन्न (कृष्णभिन्न) प्रयोजक (गोप) समवेता या संयोगानुकूलव्यापारानुकूला प्रथतंनारूपा गिजनन्त-
धात्वर्थक्रिया तज्जन्यधात्वर्थताऽवच्छेदकोभूतं यद् गम्यर्थव्यापाररूपं फलं तच्छालित्वरूपकर्मत्वसत्त्वाद्
द्वितीयाऽऽपत्तिरित्यर्थः ।

ननु 'गतिबुद्धि' इत्यादिसुदोषात्तातिरिक्तधातुप्रकृतिकणिविषये प्रयोज्यस्य कर्मत्वाविषक्षया बोधना-
न्नायमतिप्रसङ्ग इत्यत आह—तण्डुलं पचत इति—'तण्डुलम्' इत्यापाद्यमानद्वितीयान्तपदघटितवाद्यच्छि-
वाच्यमेतत्, नतु तादृशं पदं साधु, वैयाकरणनये कर्मणः कर्तृत्वविषक्षया धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन परत्वात्
कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधात् । यगादिकन्तु कर्मणः कर्तृत्वविषक्षयाऽत्र कर्तरि लटः सत्त्वेऽपि भवत्येव,

दूषणव्याख्या

ॐ विभक्तियनुकूलेति ॐ इदं तण्डुलान्यसमवेतक्रियाऽन्वयि ।
यथाश्रुतं दूषयति—ॐ तत्र रोचयामहे ॐ इत्यादिना । नतु परसमवेतत्वरूप द्वितीयायांत्वं विनाप्रतिप्रमत्तानिरासाद्
गौरवं न दूषयायेत्यत आह—ॐ अतिप्रसङ्गः किमिति ॐ । ॐ तावदिति ॐ परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थताऽवच्छेदक-
शालित्वरूपकर्मत्वस्य द्वितीयाधार्तृत्वकारोऽपि द्वितीयाऽतिप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः । तमेवाह—ॐ गमयति कृष्णमित्या-
दिना ॐ । ॐ द्वितीयापत्तेरिति ॐ द्वितीयापत्तिसाधुषककर्मत्वस्य तन्प्रत्ये, 'गमयति गोकुलं कृष्णम्' इत्यत्र गिजनन्त-
रूपितनिरुक्तकर्मत्वस्येव पञ्चिप्रकृतिकणिव्यर्थकर्मत्वस्य कृष्णे सत्त्वेन पाचय'यादिप्रयोगेऽपि प्रयोज्यकर्तृवाचकाद् द्वितीयापत्तेरन्तः
संज्ञाया एव द्वितीयापत्तौ प्रयोजकताऽङ्गीकरणीया । एवञ्च तत् एवातिप्रसङ्गमन्ने इत तत्र द्वितीयापत्तेरिति भावः ।
नतु तादृशकर्मत्वत्वेन द्वितीयानियामकम् । निरुक्तस्ये कृष्णे तस्मात्त्वेऽप्युपाचय'परं कावतिरिक्तगिजनन्तचानुयोगे
'गतिबुद्धि' इति सूत्रेण तदविषयबोधनाच्चोक्तापत्तेः, विवक्षय्या एव विभक्तिसुत्वत्वे नियामकताया वक्ष्यमाणत्वात् आह—
ॐ तण्डुलं पचत इति ॐ तण्डुले मधुक्द्वितीयानियामककर्मत्वस्य सत्त्वात्तापत्तेः, मन्मते नु कर्तृत्वस्य कर्मसंज्ञाया

विक्रित्यनुकूलतण्डुलान्यसमवेतामिसंयोगरूपधात्वर्थाऽऽश्रयत्वात् । शाब्दबोधो धातिप्रसङ्गोऽप्युक्तरीत्यैव निरस्तः, परसमवेतत्वस्य शक्यत्वेऽपि परत्वस्य, परसमवेतत्वस्य च इष्टान्वयलाभाधानेकशः

प्रभा

“कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः” इत्यतिदेशेन कर्मप्रत्ययप्रयोज्यकार्यस्यातिदेशात् । नचातिदेशशब्दाद् द्वितीयाऽपि स्यादिति वाच्यम्, एकगतानेकशक्त्योर्मध्ये एकस्या उक्तत्वे उभयोरप्युक्तत्वमिति सिद्धान्तात् । तदुक्तम्—

“प्रधानेतरयोश्च द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥ १ ॥
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते ॥ २ ॥ इति ।

नच तण्डुले परसमवेतक्रियाजन्यफलाभावात् द्वितीयेति वाच्यम्, अमित्योगस्यापि पन्थर्थतया तण्डुलभिरक्राष्टृत्यमित्यसंयोगरूपक्रियाजन्यफलाश्रयतया द्वितीयापत्तेः सुवचत्वात् । धात्वर्थाश्रयत्वादिति— गिजन्तधात्वर्थक्रियाजन्यपञ्चात्वर्थविक्रित्यनुकूलव्यापाररूपफलाश्रयत्वादित्यर्थः । धात्वर्थाश्रयत्वादित्युक्त्या फलसंज्ञाया अवस्थितिः सूचिता । ‘अमित्योगो धात्वर्थतया विवक्ष्यते’ इति वक्ष्यमाणाभिप्रायेणैव दूषणम् । कर्मकर्तृरिति फलमात्रस्य; विक्रित्यनुकूलकर्ममात्रवृत्तिव्यापारस्य वा धात्वर्थत्वमिति मते नैव दूषणम्, ताकिन्मते उभयत्रापि तण्डुलनिष्ठस्य फलमात्रार्थस्य, तत्रनकतण्डुलमात्रवृत्तिव्यापारस्य वा धात्वर्थतावच्छेदकफलरथाभावात् ।

तण्डुलान्यसमवेतेति—तण्डुलान्यक्राष्टसमवेतेत्यर्थः । उक्तरीत्येयेति—विपरीतव्युत्पत्तिमत्तां तथा बोधयेष्टापत्तिरोत्येत्यर्थः । यदि तु नेष्यते शाब्दबोधस्तदा ‘द्वितीयाप्रकृत्यर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधमप्रति विशेष्यतासम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारानधि करणाश्रयोपरिधितिः सहकारिकाकरणमिति रीत्येत्यर्थः । प्रकृते तण्डुलस्य कर्तृत्वापपत्तये धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्याप्यावश्यकतयोक्तापत्तिर्निरसनीया । ननु कर्मकर्तृप्रत्ययस्थले कर्मण एव कर्तृत्वेन फलजन्यिकरणव्यापारस्याविवक्षा, फलसमानाधिकरणव्यापारस्य च विवक्षाऽभिप्रेता “फलव्यापारयोर्धातुः” इत्युक्त्या फल व्यापारश्च पृथगेव धात्वर्थस्तथाच फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकरताभावाप्रोक्तदाप इत्यत आह—परसमवेतरवस्येति । परत्वम्—‘द्वितीयाप्रकृत्यर्थमिति योगिकमेव नान्यप्रतियोगिकम्’ ।

इष्टान्वयेति—धात्वर्थतावच्छेदकस्य फले, परसमवेतरस्य धात्वर्थक्रियायाम्, द्वितीयाप्रकृत्यर्थत्वाऽऽधेयत्वे परत्वे चेष्टान्वयलाभायेत्यर्थः ।

दर्पणव्याख्या

यायाश्च तदापत्तिरिति भावः । तण्डुलान्यसमवेतेत्यनेन परसमवेतक्रियाजन्यत्वं विक्रितत्वावर्तते बोधितम् । धात्वर्थाश्रयत्वादिप्रत्ययेन कर्तृत्वशासकभावेच्छेते । उक्तरीत्येयेति उ तथाद्युत्पन्नानामिष्याद्युक्तरीत्यैवैवम्, धात्वर्थव्यापारानधिकरणाश्रयोपरिधितिरूपेणमात्रादिति भावः । ननु मासम्बन्धेऽप्युक्तप्रयोगापरिः, तत्र व्यापारवैशेष्येन, फलस्य मानार्थीकानि तण्डुलस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलताल्लिखामात्रात्, निष्कृत्यमन्वन्तेऽपि व्यापारमार्गावपरवारांशेन फलस्य व्यापारताया र्थीभारत्वोक्तो रूपगान्तरमाह— परसमवेतरवस्येति ।

इष्टान्वयेति इष्टस्य = प्रकृत्यर्थस्य प्रतिबोधितामन्वयेन परसमवेतरवच्छेदे परत्वे परसमवेतरस्य धात्वर्थताया क्रियापामन्वरस्य लाभाय = मानार्थवैशेष्ये । अनेकदा इति प्रकृत्यर्थमकारकतावच्छेदं प्रति द्वितीयाऽपि-

कार्यकारणभावाम्युपगमे गौरवान्तरत्वादिति स्पष्टं भूपणे ।

एतच्च सप्तविधम्—

निर्वर्च्यश्च विकार्य्यश्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् ।
तच्चेत्सिततमं कर्म चतुर्धाऽन्यत्तु कल्पितम् ॥
औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम् ।
संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यथाप्यन्यपूर्वकम् ॥

इति वाक्यपदीयात् ।

प्रभा

कार्यकारणभावेति—‘द्वितीयार्थभास्वर्थतावच्छेदवत्त्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्द-
बुद्धित्वावच्छिन्नमप्रति धातुजन्यफलोपरिथितिः कारणम्’; परसमवेतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन
शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नमप्रति क्रियात्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपरिथितिः कारणम्’; द्वितीयाप्रकृत्य-
र्धनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नमप्रति द्वितीयाथार्थाऽऽधेयत्वोपरिथितिः, द्वितीया-
र्थपरत्वोपरिथितिश्च कारणम्’ इत्येव कार्यकारणभावकल्पने गौरवान्तरत्वादिति भावः ।

ननु शाब्दिकमतेऽपि द्वितीयाथार्थाऽऽश्रयस्य फले, फलस्य च व्यापारांशे प्रकारतया कार्यकारणभावद्वेष्य-
स्यावश्यकतया साम्यमेवेति चेन्न, भयन्मते (नैयायिकमते)ऽपि द्वितीयाथार्थाऽऽधेयत्वस्य फले, तस्य च व्यापार-
प्रकारत्वमादाय कार्यकारणभावकल्पनया साम्येन पूर्वोक्तकार्यकारणभावाधिक्याक्षतेः ।
‘विशेषज्ञानश्च सामान्यज्ञानपूर्वकम्’ इति नियमेन सामान्यप्रकारकज्ञानस्य विशेषरूपेण जिज्ञासाहेतुत्वादि-
शेषरूपेण ज्ञानेच्छायां प्रसङ्गसङ्गत्या कर्म विभजते—एतच्चोति—ईप्सितं कर्म निर्वर्त्यदिभेदेन त्रिधा । तदाह-
निर्वर्त्यमिति । तत् = क्रियाजन्यफलशालिकर्म द्विविधम्—ईप्सिततमम्, अनीप्सिततमम् । ईप्सिततमं कर्म
निर्वर्त्यम्, विकार्य्यम्, प्राप्यञ्चेति त्रिधामतम् । अन्यत्तु = अनीप्सिततमम् कर्म तु । चातुर्विध्यमाह—
निर्वर्त्यम्, विकार्य्यम्, प्राप्यञ्चेति त्रिधामतम् । अन्यत्तु = अनीप्सिततमम् कर्म तु । चातुर्विध्यमाह—
औदासीन्येनेति—औदासीन्येन प्राप्यम् = वृणादि । अनीप्सितम् = विपादि । संज्ञान्तरैः = अपादानादिभिः,
अनाख्यातम् = ‘अकथितश्च’ इति सूत्रविहितम् । अन्यपूर्वकम् = ‘अधिशीङ्’ ‘कृद्यद्गुहोः’ इत्यादिसूत्रविहितम् ।

दर्पणव्याख्या

नाधेयत्वोपरिथितेरित तदधीनपरसमवेतत्वोपरिथितेः प्रकारतासम्बन्धेन, एवं परसमवेतवप्रकारकबुद्धिं प्रति धातुजन्योपरिथिते-
व्यापारत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वकल्पने चातिगौरवादित्यर्थः । मन्मते तु फलप्रकारकतावच्छेदोपकृतसहेतुताइत्या-
पारोपरिथितिष्वप्यव्यापारांशे द्वितीयाप्रकृत्यर्थावृत्तित्ववैशिष्ट्यनिवेदनेन नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु ‘वैश्रो मैत्रश्च परस्परं गच्छतः’ इत्यादी धारण्यन्वयापारस्य द्वितीयाप्रकृत्यर्थावृत्तित्वात् तत्र फलानन्वय प्रसङ्गोऽन-
भाह—ऽऽस्पष्टमिति ऽऽ तथाच द्वितीयाप्रकृत्यर्थावृत्तीत्यनेन द्वितीयाप्रकृत्यर्थावृत्तित्वेन द्वितीयोपनिगताऽवच्छेदकत्वस्याविवक्षान्ता-
‘परस्परं गच्छतः’ इत्यादी नियायाः परस्परवृत्तित्ववाधेऽपि परस्परनिष्ठमेव द्वितीयोपनिगताऽवच्छेदकत्वस्यावाधाद्य फलान्वयापुन-
पत्तिरित्यादि तत्रोक्तमिति ।

इति—सर्वविभागमाह—ऽऽ तच्चोति ऽऽ क्रियाजन्यफलाऽऽश्रयरूपं कर्मत्वर्थः ।

यदसञ्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते ।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्वेषा कर्म व्यक्स्थितम् ॥

प्रभा

निर्वर्त्यादीप्सितकर्मणो लक्षणमाह—यदसदिति—इदं नैयायिकमतेन, तैरसतः कार्प्येत्योत्पत्तिर्बीकारात् । सद्देति—साङ्ख्यमतेनेदम्, तैः सत एव आविर्भाव-तिरोभावस्वीकारात् । जन्मना=आविर्भावकसामग्र्या । प्रकाशते=आविर्भवति । निर्वर्त्यमिति—निर्वर्त्यते=निष्पाद्यते यत्तन्निर्वर्त्यम् । एवञ्च 'यत्र विशेषप्रयोज्योत्पत्तिमत्त्वम्' निर्वर्त्यत्वं लक्ष्यम् । यथा 'तण्डुलं पचति' इत्यत्र तण्डुलरूपं कर्म । नच 'तण्डुलान् ओदनं पचति' इत्यत्रोदनरूपविकार्येऽतिव्याप्तिः, प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति यत्रविशेषप्रयोज्योत्पत्तिमत्त्वस्य तद्लक्षणत्वात् । प्रकृते च ओदनस्य प्रकृतिवाचकतण्डुलपदसमभिव्याहृतोदनपदोपस्थाप्यत्वात् । तदुक्तं वाक्यपदीये—

“सती चाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाऽऽश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते” ॥ इति ॥

'घटं करोति' इत्यत्र यस्य=घटस्य कर्मणो मूर्दरूपा प्रकृतिः सत्यपि परिणामिनी नाश्रीयते=परिणामित्वेन यदा न विवक्ष्यते तदा घटस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते । 'भस्म करोति' इत्यत्र यस्य भस्मरूपस्य कर्मणः प्रकृतिः काष्ठरूपा भस्मदशायामविद्यमाना एव यस्य=भस्मरूपस्य कर्मणः परिणामित्वेन नाश्रीयते=न विवक्ष्यते तदा अस्य निर्वर्त्यत्वमेव । एवञ्च प्रकृतेः परिणामित्वेनाविषक्षार्या निर्वर्त्यत्वम्, परिणामित्वेन विषक्षार्याञ्च विकार्यत्वम् इत्येकस्यापि कर्मणो विषक्षार्यभेदेनोभयं वक्तुं शक्यमिति भावः । विकार्यमिति—कार्यकाले विद्यमानाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामित्वेन विवक्ष्यते तदा कर्मणो विकार्यत्वम् ।

दर्पणव्याख्या

ॐ यदसञ्जायते इति ॐ असत्कार्यंवाद्मवलम्ब्य । सद्देत्यादि तु साङ्ख्यमतेन । प्रकाशत इत्यनन्तरम्—

“प्रकृतेस्तु विवक्षार्यां विकार्यं कैश्चिद्व्यया ।

तन्निर्वर्त्यम्” इत्येव वाक्यपदीमपाठः, अन्यथा सामान्यधर्मेण अलक्षितस्य विकार्यस्य विशेष्यरूपेण प्रदर्शनेऽर्थान्तरतापत्तेः । तदर्थस्तु कैश्चित् प्रसिद्धैराचार्यैः प्रकृतिविवक्षार्यां निष्पाद्यं विकार्यमित्युच्यते । अन्यथा तदविवक्षार्यां तन्निष्पाद्यं निर्वर्त्यमिति तदर्थः । सत्र घटं करोतीत्यादौ सत्या अपि शृद्धादिप्रकृतेः परिणामित्वेनाविदक्षा । भस्म करोतीत्यादौ त्वसत्या एव तस्यास्तात्वेन सा ।

यद्यपि निर्वर्त्यते=निष्पाद्यते इति द्युत्पत्त्या निर्वर्त्यत्वं तण्डुलानोदनं पचतीत्यादानोदनादौ विकार्यकर्मण्यप्यसि तत्रापि प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति निष्पाद्यत्वरूपपारिभाषिकनिर्वर्त्यत्वस्य विवक्षणात्तत्र दोषः । तदुक्तम्—

सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाऽऽश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥ इति ।

यस्य = विकृतिकर्मणः, नार्थायते = न प्रयुज्यते, न विवक्ष्यते इति यावत् । अन्यत् = उत्तर्धम् । ॐ विकार्यं इत्यसि ॐ तद्लक्षणं तु प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावकत्वे सति निर्यानिर्वाहपिनिष्ठासत्त्वोत्पत्त्यन्वयत्तत्फलत्वम् । घटं करोतीत्यादिनिर्वर्त्यं विद्यानिर्वाहोत्पत्तिमत्त्वपि प्रकृतिविकृतिभावाभावात्प्रतिपत्तः । प्रकृतिकर्मणस्तद्वादिनिष्ठासत्त्वाद् विकृति-कर्मणश्च सात्त्वतोत्पत्त्याश्रयत्वाद्भक्षणसदृशः । ईदृशागले फलद्रव्यप्रयोजनव्यापारार्थैर्यं धातोरादवयवम् । उच्यते मान्ये—'कार्यं पचिः' इति, अन्यर्थकफलव्यापारार्थैर्यं दानानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

सुबर्धनिर्णयः

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

प्रभा

विकार्यं कर्म द्वेषा व्यवस्थितम् । तस्य द्वैविध्यमाह—प्रकृत्युच्छेदेति—प्रकृतेः=कारणस्य उच्छेदः=नाशः । स च अत्यन्ताप्रतीयमानप्रकृतिस्वरूपफलकः, तेन सम्भूतम्=उत्पत्तिशालि । इदञ्च काष्ठादिभस्मवदित्यन्वितम् । काष्ठादिभस्मवदिति समस्तपदम् । यत्तु 'काष्ठादि' इति पृथक् पदम्, नतु भस्मना सह समासः । समासे काष्ठस्य तुरीयकर्मतापत्तेः । तन्न, असमासे एव तुरीयतापत्तेर्दोषात् । तथाहि—'काष्ठादि' इत्येकम्, 'भस्म' इत्यपरम्, 'सुवर्णादि' इत्येकम्, 'कुण्डलम्' इत्यपरमिति पञ्चोलिनः । मम तूभयोः काष्ठ-भस्मनोर्विकार्यत्वमेव ।

दर्पणव्याख्या

परो तु—'द्वयर्थः पथि.' इति भाष्याद् विकृतेन निर्वर्त्तनं च पचेरर्थः, 'तण्डुलानोदनं पचति' इत्यस्य 'तण्डुलान् विकृतेयस्योदनं निर्वर्त्तयति' इति विवरणात् । तथाच प्रकृते तण्डुलाश्रयविक्रियानुकूलव्यापाराश्रयाश्रयक ओदनाश्रयकोत्पत्त्युच्छेदो व्यापार इति बोधः । एवं 'काष्ठं भस्म करोति' इत्यादावप्युदाह्रियाम् ।

तदसद्, भावनाप्रकारकबोधे हेतुत्वेन कृसायाः कृद्भावव्ययसंज्ञान्योपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातायां भावेन तादृशयोभासम्भावात्, एकयैव क्रियया फलद्वयोत्पत्तिसम्भवेन तदाव्ययजन्यबोधस्य व्यापारद्वयविषयकत्वकल्पनानौचित्यादाव्याप्तशब्दाश्रित्युत्तमेदाया एव क्रियाया अवगमादिति रूपप्युत्तीर्यकैयटाद्यः । किञ्च पचेर्यथाश्रयद्वयार्थकत्वे न्ययमते क्रियायां हेत्वाभावेन 'चैत्रो तण्डुलान् ओदनं पचति' इति द्विचचनापत्तिर्दुर्वारा ।

वस्तुतस्तु विकृतेनम = विकृतिः, निर्वर्त्तनम् = उत्पत्तिरेव, उत्कृष्टयोर्भाववस्तुदन्तत्वात् । तथाच फलद्वयानुकूल एक एव व्यापारो धार्यवर्धतया भाग्यकृतसम्मतः । व्यापारद्वयार्थक्योक्तिस्तु केपाञ्चिन् सत्यदयोगिजन्तप्रकृतिकस्युदन्तत्वभ्रमनिपन्थनैवेत्यपेक्षयम् । यद्यपि विकार्यं द्वेषा—प्रकृतिविकृतिश्रेयैव वस्तुमुचितम्, तथापि विकृतिर्द्वेष्यैव प्रकृतावपि विकार्यत्वं ज्ञातप्रायं भवतीत्याशयेन तदनुकूलैव विकृतिकर्म विभजते—ः प्रकृत्युच्छेदेति ः एतेन क्रियानिर्वाहाभावः प्रतियोगितावच्छेदकप्रमर्षकं प्रकृतिकर्मत्वमिति ध्वनितम् ।

काशान् कटं करोति' 'कुसुमानि स्रजं करोति' 'सुवर्णं कुण्डलं करोति' 'मृदं घटं करोति' 'काष्ठं भस्म करोति' 'तण्डुलानोदनं पचति' इत्यादी क्रियानिर्वाहो यः पूर्वभावविशिष्टकाशकाष्ठादिप्रतियोगिकाभावो विशिष्टास्त्वरूपस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकप्रतिपक्षवच्यं काशकाष्ठादेरिति तत्तत्प्रकृतौ लक्षणसङ्गतः । सर्वत्र विशिष्टाभावप्रतियोगिनि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकप्रतिपक्षवच्येन तादृशवच्येन क्रियानिर्वाहोति प्रकृतभावव्यंभ्यापारनिर्वाहाशङ्कम् । क्वचित् काष्ठतण्डुलादिधर्मिणाणां देव विशिष्टाभावो भस्मीदनादिसम्पादात् । क्वचिद्धर्मिणः सत्त्वेऽपि कटलगादिसम्भवंविशेषविरहरूपपूर्वभावविशिष्टासत्त्वं कटसम्भवंदिनित्यादकं क्रियातो निर्वहति ।

ः सम्भूमितिः प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिमदित्यर्थः । इदञ्च भस्मवदित्यन्वयि 'काष्ठादि' इति पृथक् पदम्, अन्यथा काष्ठसुवर्णादेस्तुरीयतापत्तेः । भस्मवदिति ः तत्रोत्पत्तेन वर्त्तमानमन्यदपि विकारजातमित्यर्थः । सादृश्यञ्च प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिमत्त्वेनैव । पृथगप्येति । तथाच प्रकृतिविकृतिभावापक्षकाष्ठभस्मादिविकार्यमित्यर्थः पर्यवस्यति । एवञ्च 'काष्ठं भस्म करोति' इत्यत्र शरीतेः (प्रतियोगित्वविशिष्ट) नाश उत्पत्तिश्च फलद्वयम्, तदनुकूलव्यापारस्यार्थः । नाशे प्रतियोगितया काष्ठस्योत्पत्तौ भस्मन आधेयतयाऽन्यथात् काष्ठप्रतियोगिकनाशानुकूलो भस्मोत्पादको वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः । एवं 'तण्डुलानोदनं पचति' इत्यादावपि ।

नैयायिकास्तु—'तण्डुलानोदनं पचति' इति विकार्यस्थले प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयाया नाशकत्वमर्थः । विकृतिकर्मोत्तरद्वि-

किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥

प्रभा

किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्येति—‘प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावकत्वे सति पूर्वकालिकावयवसंस्थानविजातीयवयवसंस्थानविशिष्टत्वम्, विलक्षणोत्पत्तिमत्त्वञ्चैतदन्यतरवत्त्वरूपं विकार्यकर्मत्वम्’ । ‘काष्ठम्’ सुवर्णश्च प्रकृतिः, भस्म कुण्डलश्च विकार इति प्रकृति-विकृतिभावः भस्मनि, कुण्डले च वर्तते । एवं सुवर्णं यादृशं विकारात्पूर्वमवयवसंस्थानमासीत् ततो विजातीयमवयवसंस्थानवैशिष्ट्यं कुण्डले जातम्, तथा प्रकृत्युच्छेदपूर्वकविलक्षणोत्पत्तिमत्त्वञ्च भस्मनि सम्पन्नमित्यन्यतररूपवत्त्वादुकुलक्षणमुपपन्नम् । एतादृशस्थले क्वचिर्बन्धविकारपूर्वकोत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपः ।

काशिकाकारास्तु—काष्ठसुवर्णयोरेव विकार्यकर्मत्वम् । भस्मकुण्डलयोस्तु निर्वर्त्यत्वमेवाहुः । तन्मते ‘काष्ठं भस्म करोति’ इत्यतः ‘काष्ठं विकुर्वन् भस्म उत्पादयति’ इति बोधः । एवं ‘सुवर्णं कुण्डलं करोति’ इत्यतोऽपि ‘सुवर्णं विकुर्वन् कुण्डलमुत्पादयति’ इति च बोधः । इयान् विशेषः पूर्वत्र उच्छेदरूपो विकारः । द्वितीये आकार-विशेषात्मकः ।

दर्पणव्याख्या

तीयायाश्चोत्पादकत्वम् । तण्डुलाद्यन्वितं नाशकत्वं च पाकेऽन्वेति । ओदनान्वितोत्पादकत्वस्य नाशकत्वविशिष्टे पाकेऽन्वेति । नाशे चोत्पत्तेः प्रयोजकत्वमुद्देश्यविधेयभावमहिम्ना भासते । तेन पाकस्य तण्डुलारम्भकसंयोगनाशकत्वैऽपि ‘मयोगमोदनं पचति’ इति न प्रयोगः, तण्डुलारम्भकसंयोगनाशस्योदनोत्पत्तौ तण्डुलनाशेनान्यथासिद्धतया अप्रयोजकत्वात् ।

वस्तुतस्तु विकृतिकर्मात्ममिष्याहते ‘तण्डुलं पचति’ इतिवत् ‘संयोगं पचति’ इति प्रयोगात्प्राप्य नाशद्वारा नाशकारवमेव द्वितीयार्थो बाध्य इति प्रकृते प्रयोज्यप्रयोजकभावाभावेऽपि न क्षतिः । तथापि तण्डुलनाशक ओदनोत्पादको यो व्यापारस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः । ईदृशस्थले च वर्मात्प्रायेण प्रकृतेः कर्मत्वमेवाभिधीयते । अत एव ‘काष्ठानि भस्मराशिः क्रियन्ते’ इत्यादीं काष्ठपदसमानवचनत्वमाल्यतस्य, ननु भस्मादिविकारवाचकपदसमानवचनत्वम्, आदनान्वयिनि सहस्यान्वयनियमात् ।

ननु प्रधानाप्रधानकर्माद्यकर्मपदसममिष्याहृत्तनी—वहादि (हुहादि) प्रकृतिकर्मात्प्रायेण प्रथाने हुहादीनाम् ‘प्रधाने षोडश्व्याम्’ इत्यनुदासनात् कर्मत्वस्यानभिप्रायत्वानिषेधेन प्रकृते कर्मत्वप्रथम्यैव तुह्यतया विहितगतकर्मत्वस्यापि लकारेणानिषेधे बाधकाभावः । आत्प्रायेण विकृतिसमानवचनत्वप्रसङ्गस्तु—

“युक्ताति घाचकः सदृश्यां प्रकृतेर्विहृतेर्न हि” ।

इत्यनुदासनासिद्धविकृतिसदृश्यान्वयपुद्भिः प्रति प्रकृतिसदृश्यान्वयपरत्वेनाशुद्धभाषायातज्ज्योपरिघतेर्हेतुत्वकल्पनया निरस्तनीयः । कथमन्यथा “भरमिगचन्ति काष्ठानि” इत्यादिप्रयोगा इति चेन्न, ‘घटपरो हृदयेते’ इत्यप्रद्विषयवैभयसाधारणविनोप्यतावप्येदकापरिषेधेन विकारविकारिणोर्द्वयोरेवत्यतात्पर्यविधीष्यते वा याक्यमेदापत्तेः । नपेक्षापत्तिः, तथा सति ‘काष्ठं नाशयते च भस्म क्रियते’ इति वाक्यज्योषस्येव ‘काष्ठं भस्म क्रियते’ इति काव्यज्योषस्येव भस्म काष्ठविकृतिरन्वयविकृतिरिति संज्ञानिर्वर्तकस्यानुपपत्तेः, समूहात्प्रथमवोधजनकत्वापि नोपेन काष्ठभस्मनोः प्रकृतिविकृतिभावज्योषवाक्याद्ग्राह्यात् । गत्यामेवेकवाक्यतायां यत्पूर्वप्रथमे प्रयोच्यप्रयोजकभावस्य विनिहात्यव्यविषयानिषेधेन एव च कर्मत्वस्यपरत्वेऽपि तथा विहाया नियमव्यवसाये कर्मात्मनेऽपि भस्मनि काष्ठोच्छेदप्रयोज्योत्पत्तिवत्त्वरूपकाष्ठविकृतिरवयव लाभान् ।

नच विकृतिवाचकत्वात् द्वितीयापत्तिः, लकारेण विकृतिकर्मत्वस्यानभिप्रायेऽपि कर्मत्वान्तरविनोप्यतावत्कृत्वाद्यो तस्य विकृत्यर्थेनानायास्युपगमेनैव द्वितीयापदपरत्वमवाप्, प्रातिपदिकार्थविनोप्यतया कर्मत्वविहितत्वात्प्रायेण द्वितीयापदमवाप् ।

सुवर्धनिर्णयः

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्वत्र न गम्यते ।

प्रभा

प्राप्यलक्षणमाह—क्रियाकृतेति—‘क्रियाप्रयोज्यो योऽसाधारणो धर्मस्तत्प्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति फलाश्रयत्वं प्राप्यकर्मत्वम्’ । यथा ‘रूपं पश्यति’ इति । अत्र चक्षुरिन्द्रियजन्यहानानुक्कूलो व्यापारो दर्पणव्याप्त्या

भवेच्च ‘घटः करोति’ इत्यापत्तिः, कर्मत्वान्तरविशेषणतानापक्षक्रियायां क्रियान्तरकर्तृत्वविशेष्यतापक्षार्थकस्यैव कर्मता-संसर्गणं भानाम्पुपगमात् । अत एव ‘काष्ठं भस्मराशिः करोति’ इति न प्रयोगः, भस्मराशेः क्रियान्तरकर्तृत्वविशेष्यतानापक्ष-त्वात् । उपपद्यते च ‘पश्य चक्षुः शब्दो भवति’ इत्यादिः ।

प्रकृते च ‘नीलो घटो भवति’ इत्याशयसाधारणधर्मरूपभवने नीलादेराश्रयत्वरूपकर्तृतासम्बन्धेनान्वयवद्दुपपत्तिवै-चित्र्येण प्रकृतिरुर्ध्वविशेषणतापक्षान्यां कृधात्वर्थवृत्तौ भस्मादिरूपविकृतिकर्मणः धर्मतासम्बन्धेनान्वयव्यपेक्षया एवैव-पस्योक्तसंशयनिर्बन्धकत्वोपपत्तेः । तथाचोत्पादवत्त्वेन भस्मसम्बन्धिप्रकृतिप्रयोज्यनानाप्रतियोगानि काष्ठीनिति ‘काष्ठं भस्मराशिः म्रियते’ इति वाक्यजो बोधः । सम्बन्धस्य प्रातिपदिकाधिविशेष्यतया अविवक्षणादेव न तत्र पठ्यति ।

एव “भूदो न घटो न” इत्यत्रापि प्रकृतिविकृतिभावस्थले कर्मत्वान्तरविशेषणतानापक्षधात्वर्थान्वयवर्धवोधने द्विती-यायाः साधुत्वमिति नियमोपगमे नोक्तस्थले द्वितीयापसन्नः, नापि ‘दुह्यते गोः क्षीरम्’ इत्यादौ तदनुपपत्तिः । एवमेवैव-वा-वच्छिन्ने द्वित्वावच्छिन्नारोपस्थलेऽपि ‘एको द्वौ शायते’ इत्यादौ आरोप्यविशेष्यतावचकसमानवचनत्वमात्मानस्य । प्रयुज्यन्ते च कवयः—‘एकोऽपि त्रय इव भाति कन्दुकोऽयम्’ इति । नच तत्रापि ‘भान्ति’ इत्येव पाठः, वयमन्यथा—

“अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विकालवदाश्रितुराः शिरःस्थितम्” ।

इत्यत्रारोप्यनिजायशोयुगसमानवचनम् ‘अमानि’ इत्याद्यात्वं प्रत्युक्त श्रीहर्षेणेति वाच्यम्, तत्रापि पूर्वार्द्धसमर्थितानाश्रयो-युगस्य वास्तवत्वेन तस्मिन् कालद्वयवदचक्रकारणमेव राज्ञ आरोप्यत्वेन कवेरश्रितवत्वात् । अत एव न तत्राविशेष्यविधेयांश-तादेश्यावकाश इत्याहः ।

अत्र वेचित्—“पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्त खदिराद्धारसवर्णे कुण्डले भवनः” इति महाभाष्य-प्रयोगादाख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वमेव ।

गृह्णाति वाचकः सहस्र्यां प्रकृतेर्विकृतेर्णं हि ।

इति तु चिदप्रत्ययमात्रविषयकम् । एवञ्च ‘काष्ठानि भस्म राशिः क्रियन्ते’ इत्यादिप्रयोगानामसाधुत्वमेवेति । अपरे तु—‘खदिराद्धारसवर्णे’ इति विशेषणेन तत्र कुण्डलयोः प्रकृतित्वं गम्यते, सिद्धाया विकृतेः पाकानपेक्षात्वात् । ‘पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तः’ इति विशेषणेन तु सुवर्णपिण्डस्य विकृतित्वम्, आहृत्यन्तरयोगस्य प्रकृतिव्याप्यव्यपेक्षत्वात् । सुज्यते षैतत् । “मृत्तिरेत्येव सायम्” इतिवत् संहतिमुखेन ‘पुनरावृत्तः’ इति विशेषेणानापि सुवर्णपिण्डस्य विकृतित्वं गम्यते ।

तथाहि—पूर्वोक्तान्ताऽऽकृतिपरपरयास्तत्पर्यवसायित्वेन स्तिपाधयिपितसुवर्णानित्यवस्य सिद्धेः, तस्मात् पूर्वनि-दिष्टाकृतिविनिष्टसुवर्णस्य कुण्डलादिप्रकृतैरप्यनिदिष्टाऽपरा कृतिविनिष्टस्य विकृतित्वमेव भाष्यकृतापर्यवस्य इत्यस्यापि यत्तु शक्यतया न तद्विदेष आख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वे उपपद्यते इति ।

अत्रेदमाभाति—वैद्याकरणसत्ते प्रकृतेः प्रकृतिविकृत्योर्द्वयोरपि कर्तृत्वान्वयेन कर्तृत्वमेव अभिधानीयम् । एवं तद्वत्संख्याऽपि तत्रैकैनाख्यातेन विरुद्धसंख्यावयोस्तयोः संख्यायाः अभिधानुभवात्पक्षतया भगवता कुण्डले भवन इति विकृतिसदर्थ्यवोक्ता । ननु प्रकृतिगता नाख्यातप्रतिपाद्येति मुनिग्रयस्याऽऽज्ञासिद्धिः । एवञ्च प्रयोगवचनेन पर्यायेणान्यतरसमान-वचनत्वमाख्यातस्य निराबाधमिति ।

क्रियाकृतेति क्रियाप्रयोज्यतासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति फलाऽऽश्रयत्वम् । निर्धर्त्या-

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥

इति च तत्रैवोक्तम् ।

'घटं करोति' इत्याद्यम् । 'काष्ठं भस्म करोति' इति, 'सुवर्णं कुण्डलं करोति' इति च द्वितीयम् । 'घटं पश्यति' इति तृतीयम् । 'वृषं स्पृशति' इत्युदासीनम् । 'विषं भुङ्क्ते' इति द्वेष्यम् । 'गां दोग्धि' इति संज्ञान्तरैरनाख्यातम् ।

प्रभा

दृशेरर्थः । तथाचासाधारणधर्माश्रयत्वप्रकारकप्रतीत्यविषयत्वेन, फलाश्रयत्वेन च प्राप्यकर्मत्वमुपपन्नम् । नच दृशोः चक्षुरिन्द्रियजन्यावरणभङ्गानुकूलव्यापारार्थकत्वादावरणभङ्गाश्रयो रूपमिति प्रतीत्या रूपस्यावरणभङ्गरूपासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतयोक्तप्राप्यलक्षणाव्याप्तिरिति वाच्यम्, तादृशावरणभङ्गरूपफलस्य ज्ञानकर्तृभिन्नावेद्यतयोक्तापत्तेरभावात्, 'क्रियाकृतविशेषाणाम्' इति कारिकया तथैव बोधनात् । दशानात् = चक्षुरादिरूपप्रत्यक्षप्रमाणाद् गम्यते । अनुमानात् = अनुमितिकरणात् । यथा 'सुप्तगनुभवति देवदत्त' इति सुप्तप्रसादादिना सुप्तमनुमीयते ।

क्रमेणोदाहरणमाह—घटमिति । आद्यम् = निर्वर्त्यम् । द्वितीयम् = विकार्यम् । अत्र काष्ठ-सुवर्णयोरेव विकार्यकर्मत्वम् । भस्मकुण्डलयोस्तु निर्वर्त्यत्वमेव । वाक्यपदीयकारस्तु—यत्र प्रकृतिः परिणामित्वेन न विवक्ष्यते तत्र निर्वर्त्यत्वम् । यथा 'घटं करोति' इति 'भस्म करोति' इति च । 'मृदं घटं करोति' 'काष्ठं भस्म करोति' 'सुवर्णं कुण्डलं करोति' इत्यादीं परिणामित्वविवक्षया उभयोर्विकार्यत्वमेव । विकार्यकर्मस्थले विकारानुकूलव्यापारपूर्वकोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः करोतेरर्थे इति विकारः, उत्पत्तिश्च फलद्वयं धात्वर्थस्तदाश्रयत्वाद्दुभयोः कर्मत्वम् । विकारश्च उच्छेदरूपः, आकारविशेषरूपश्च । उच्छेदस्थले भस्मादिदशायामविद्यमाना प्रकृतिः, आकारविशेषदशयां विद्यमाना प्रकृतिरिति च विशेषः । तृतीयम् = प्राप्यम् । निर्वर्त्य-विकार्यं च स्वरूपभात्मको गुणान्तरात्मको वा विशेषः । कर्तुरनीप्सितमित्यस्योदाहरणमाह—विपमिति—फलाश्रयत्वे सति फलाश्रयत्वोद्देश्यत्वेनाविवक्षितम्, कर्तुरनीप्सितमित्यर्थः । संज्ञान्तरैः = अपादानादिभिः । अनाख्यातम् = अविवक्षितम् ।

दर्पणव्याख्या

दावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । तत्रापि विषयतानाश्रयत्वस्य धर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वस्याताधारणधर्मबदितस्य वा तस्य 'घटं जानाति' इत्यादौ घटादापसम्भव इति प्रयोज्यान्त धर्मविशेषणम् । तत्रैव क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मसंयोगप्रतीतिविषये ग्रामादिकर्मण्यव्याप्तिनिरासाय असाधारणेति । त्रिधाजन्यफलानाश्रये अतिप्रसक्तिनिरासाय विशेष्यम् ।

नच 'घटं जानाति' इत्यादौ त्रिधाजन्यफलभावत् सामान्यलक्षणाव्याप्ति, तद्वारणाय तत्राऽऽवरणभङ्गाभ्युपगमे तु तस्यैव त्रिधाप्रयोज्यासाधारणधर्मतया 'अयं घट एतेन ज्ञात, एतद्वत्त्वव्यहारविषयत्वात्' इति अनुमानजन्यप्रमाविषयत्वेन सत्यन्ताभावाद्द्विषेदलक्षणाव्याप्तिरिति वाच्यम्, कर्तृभिन्नावे सति कर्तृकर्मोभयस्यधारणक्रियाजन्यफलाश्रयत्वे उच्छेदलक्षणव्यवसायव्यतिरिक्तव्यवसाय ज्ञानरूपफलाश्रयत्वाच्च न सामान्यलक्षणाव्याप्तिः, आवरणभङ्गफलमादाय धात्वात्वादिकर्मणि लक्षणसङ्गमेऽर्पच्छ्रयादिकर्मण्यव्याप्तिवारणयोक्तरीतेरानुसृत्यत्वत्वादिति । निर्देशक्रमेणोदाहरणान्याह—ॐ घटमिति ॐ ।

ॐ आद्यमिति ॐ निर्वर्त्यमित्यर्थः । एवमप्रवेष्टि ।

ॐ संज्ञान्तरैरनाख्यातमिति ॐ अपादानत्वादितत्तद्रूपविशेषरविवक्षितमित्यर्थः । अङ्गितश्रेयस्यङ्गकथितशब्दोऽविवक्षितपर, नत्यप्रधानपर । तथा सति 'पाणिना कंस्थपाप्यां दोग्धि' इत्यत्र कर्णाधिकरणयो कर्मसङ्गा प्रसङ्गतेति हुं हा

‘क्रूरमभिक्रुद्यति’ इत्यन्यपूर्वकम् ।

प्रभा

अन्यपूर्वकम् = शास्त्रान्तरप्राप्तसंज्ञान्तरवाचकशास्त्रप्रयोज्यकर्मसंज्ञकमित्यर्थः । यथा ‘क्रूरमभिक्रुद्यति’ इति । अत्र ‘क्रुधदुहोरुपसृष्टयो’ इत्यनेन सम्प्रदानसंज्ञा प्राप्ता बाध्यते । एव ‘वैकुण्ठमधिष्ठेते’ अत्रापि आधार-संज्ञा प्राप्ता ‘अधिशीङ्’ इत्यनेन कर्मसंज्ञया बाध्यते ॥

दर्पणव्याख्या

दीना परिगणनात् तत्संज्ञयो करोत्यादियोगे सावकाशत्वादिति भावः । तथाच पूर्वविधिमत्तत्पूर्वकं तद्विवक्षयां सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्ती च तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । यद्यपि विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्यापि दुर्घर्षत्वेन कर्तुरीप्सिततममित्यनेनेव कर्मसंज्ञा सिद्ध्यति, कर्तृनिष्ठव्यापाराविशेषणफलाश्रयतया गो प्रधानकर्मतया न तत्र लाघानुपपत्तिः, पयोनिष्ठ-विभागानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारस्य शब्दतत् प्राधान्यादन्यथासिद्धप्रयोजनकमेतत् सूत्रमित्याभाति, तथापि विभागानुकूलव्यापार एव यदि धात्वर्थस्तदाऽप्यादानत्वात्तद्विवक्षायामन्यसूत्रापासकर्मत्वाधर्मिन्मावावयकम् । एतस्मिन्नर्थेऽप्यघाने दुर्घर्षानामित्यनुशासनाद् गणाद्विवेक इत्येव ।

अप्रधानकर्मत्व चोक्तकर्मभिन्नत्वम् । तद्योक्तार्थं गणादीनामक्षतम्, धात्वर्थफलानाश्रयत्वात् । तथाचैतत्कल्पे रियतद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारो दुर्घर्षः । तत्र गोरपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् तद्विवक्षया पञ्चमी । गो पय रथन्वये तु षष्ठी । एवञ्च गोकर्मकरयोनिष्ठविभागानुकूल एककर्मको व्यापार इति बोधः । विभागावधिष्वमेव गो कर्मत्वम् । भावकल्पे तु पयोनिष्ठविभागानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूल एककर्मको बर्त्तमानो व्यापार इति । तत्र विभागाश्रयत्वात् पयस कर्मता । तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वात् गो, नतु विभागाश्रयत्वेन, पयोनिष्ठविभागोयमगवन्धस्यैव परत्वावच्छेदकरत्वात् । एवमन्यत्राप्युद्धम् ।

ॐ अन्यपूर्वकमिति ॐ अन्यसंज्ञायामनपूर्व शास्त्रबोधितमित्यर्थः । ‘क्रूरमभिक्रुद्यति’ इत्यत्र क्रुधदुहोर्व्यतिप्रसक्त-सम्प्रदानसंज्ञया “क्रुधदुहोरुपसृष्टयो कर्म” (पा० सू० १ । ४ । १८) इति याचनात् । एव ‘वैकुण्ठमधिष्ठेते’ इत्यादावपि बोध्यम् । ‘अज्रा ग्राम गमयति’ ‘शिष्यः श्राद्धं योजयति’ ‘ब्राह्मणस्य भोजयति’ ‘यजमानं मन्त्रं पाठयति’ ‘घटं जययति’ ‘नाशयति’ इत्यादी गतिबुद्धौ सूत्रेण गम्यादिधात्वर्थकर्तृ कर्मसंज्ञाविधानाद् गम्यादिप्रकृतिकणजन्तुधातुसमभिव्याहृत-द्वितीयाया अप्याश्रयोऽर्थः । यद्यपि निजन्तयात्वर्थभेदेणान्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वाद्गणादीनामपि कर्मत्व कर्तुरीप्सिततममित्यनेनेव सिद्धम् तथापि निजन्तेन आप्यमानस्य चेद्भवति तस्याद्यर्थव्यापाराश्रयस्यैवेति नियमार्थं सूत्रम् । तेन ‘पाचय-त्योदन देवदत्तेन’ इत्यादी न । तदुक्तम् —

गुणक्रियाया स्वातन्त्र्यात् प्रेपणे कर्मता गतः ।

नियमात् कर्मसंज्ञाया स्वधर्मैर्नाभिधीयते ॥ इति ।

याचकतासम्बन्धेन स्वनिष्ठया श्रुतीपयैत्यर्थः । यद्यपि कर्तृत्वज्ञाया परत्वाद्देतुमति चेत्यनुशासनात् स्वकारकविसिद्ध-क्रियाया निजार्थसम्बन्धावगतेरन्तरद्वत्वाच्च कर्मसंज्ञायास्तथा वाप्य एवोचितस्तथाप्यन्यान्धीनत्वबलक्षणार्थप्राधान्य-शाब्द-प्राधान्ययो प्रयोजकस्यागारे स्वनेन प्रधानकार्यस्य च सर्वतो बलवत्त्वस्याऽऽकरार (पा० सू० १ । ४ । १) सूत्रे कैयटे नोक्तत्वात् ‘हेतुमति च’ इति सूत्रस्यभाष्यमप्याप्याच्च तदनुरोधिकर्मत्वस्यान्तरद्वत्वादि कर्तृत्वाद् बलवत्त्वानियमत्वमेव साम्प्रतम् । परे तु—‘हेतुमति च’ इत्यनुशासनादन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा स्वतन्त्रप्रेरणया निरर्थः । कर्तृत्व च द्विचित् प्रयत्नः, क्वचिदश्रयत्वादि । यादृशयाचकतास्यते यादृश कर्तृत्वमभिधीयते तादृशयाचकतारणित्वात्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनिर्वाहको व्यापारोऽभिधीयते । निर्वाहश्च च स्वरूपसम्बन्धविशेषः, नातो ‘नाशयति’ इत्यादावन्वयानुपपत्तिः ।

कर्तृवृत्तीयाया आश्रयोऽर्थः । तथाहि—“स्वतन्त्रः कर्ता” । (पा० सू० १।४।५४) स्वातन्त्र्यञ्च—

मग्रा

कारकद्वितीयायै निरूप्य कारकवृत्तीयायैमाह—कर्तृवृत्तीयाया इति—करणवृत्तीयाया व्यापारोऽप्यर्थ इत्युक्तम्—कर्तृवृत्तीयाया इति । आश्रयार्थे प्रमाणमाह—तथाहीति । ननु स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञाविधानेन ‘स्वतन्त्रस्यवृत्तीयायाऽर्थः’ इति वक्तुमुचितमित्याशङ्क्यामाह—स्यातन्त्र्यमिति ।

दर्पणव्याख्या

एवञ्च पाकादिकृतस्तकर्मत्वविरोधेऽपि पपन्तघातुप्रतिपाद्यतावच्छेदककर्तृत्वस्य कल्याणेन तदाश्रयत्वात् पाकादिकर्तुः कर्तृत्वं तादृशकर्तृत्वविदोपगतया सहायादिरूपस्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविविध्यायां ‘पाचयत्योदनं सहायम्’ इत्यपि प्रयोगः साधुरेव । अत एव “अजिग्रहस्तज्जनको धनुस्तद्” इति भट्टिप्रयोगः रयरसतः सहायते । प्रदोर्ज्ञानलाक्षणितया ननुपपादनं स्वगति-क्यन्तिः । यदा तु गिच्यमङ्गपर्यम्पापारे स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वस्य विशेषणतया विवक्षता तदा सहायेनेत्येव । ‘गतिबुद्धि’ इति सूत्रं तु गत्यारथैकपातुयोगे तादृशकर्तृत्वविदोपगतया स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षया नियता मान्यश्रेयस्यैवोधनद्वारा तत्र कर्तृत्वव्यासास-धुत्वज्ञापकम् । तेन ‘पाचयत्योदनं सहायेन’ इतिवत् ‘अजया प्रामं गमयति’ इति न ।

एवञ्च ‘अजां प्रामं गमयति’ इत्यत्र प्रामनिष्ठसंयोगानुसूच्यापारस्य यदज्ञानिष्ठकर्तृत्वं निर्वाहकरवसम्बन्धेन तद्विदितो यो व्यापारस्तदनुकूलं इतिमानिति बोधः । ‘पाचयत्योदनं सहायेन’ इत्यत्र सहायकर्तृको यो विक्रियतनुकूलो व्यापारो निर्वाह-करवसम्बन्धेन तत् कर्तृत्वसम्बन्धेन तत्कर्तृत्वविशिष्टाभ्यापारानुसूच्यापारस्य यदज्ञानिष्ठकर्तृत्वं इतिमानिति बोधः ।

‘चैत्रेण प्रामं गमयते अजा’ इत्यत्र कर्मात्वात् तत् तादृशव्यापारनिर्वाहककर्तृत्वानिरूपकस्तादृशभावार्थः कर्मात्मनेपदोपरिग्रह-कर्तृत्वेऽन्वेति, संयोगकले च द्वितीयायां प्रामवृत्तित्वान्वयः । एवञ्च चैत्रकर्तृकव्यापारनिर्वाहककर्तृत्वनिरूपकं यद् प्रामवृत्तिसंयो-गानुकूलं गमनं तत्कर्तृत्वेति बोधः । ‘सहायेन पाच्यते तद्गुणव्यंशेण’ इत्यत्र तु चैत्रकर्तृकप्रेरणानिर्वाहककर्तृत्वनिरूपको यः सहायरूपस्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वव्यापारस्तज्जन्यविक्रियाश्रयस्तद्गुण इति बोधः । अर्थविवेक स्वयमूढः ।

ये त्वनुकूलव्यापार एव गिजर्धस्तदन्वयिनी गमनादिमिथैव भाववर्थावच्छेदक फलं, तच्छालितयाऽजादीनां प्राप्तमेव कर्मत्वं ‘गतिबुद्धि’ (पा० सू० १।४।५२) इति सूत्रेण नियम्यते इति वदन्ति । तेषां मते ‘पाचयत्योदनं सहायेन’ इत्यादौ द्वितीयावृत्तियोनियामकालाभः । अधिकमन्यप्रातुसम्बन्धमिषाद्गुः ।

‘वैकुण्ठमपितिष्ठति’ इत्यादवपि द्वितीयाया आश्रय एवार्थः, अत्यापुपसृष्टशोभादियोगे “अभिर्शाद्” (पा० सू० १।४।४६) इत्यादिसूत्रैराश्रयस्य कर्मसंज्ञाविधानात् । यदपि इषांन्यापारान्तर्भागेऽप्यापुपसृष्टशोभादीनां रक्षण-मुपगत्य ‘कर्तृत्वोत्पत्तमम्’ इत्यनेनैव कर्मसंज्ञा सुताया, तथापि सुच्यापकतयोगेऽपि कर्मस्त्वयसाधुत्वबोधनार्थम् ‘अभिर्शाद्व्यासात्’ इत्यादिसूत्राणामप्यावश्यकतोति । कर्मप्रवचनीययोगविहितविभक्तेशु यथायथ इत्यलक्षणभावादिः सम्बन्धो शोच्य इति वदयते ।

उपपदविभक्तीनां तु पठ्यपवादाकत्वात् सम्बन्ध एवार्थः । “कालाच्यनोररन्तसयोगे” (पा० सू० २।३।५) इति विहितद्वितीयाया व्यापकत्वमर्थः, ‘मासमधीते’ इत्यादौ मासव्यापकात्म्यमिति बोधात्, द्वितीयादीनामाश्रयोऽर्थ इत्यत्र विभक्तिपदस्य कारकविभक्तिपरत्वेन तद्विरोधादित्यन्यत्र विस्तरः ।

क्रमभासं कृतायार्थं निरूपयति—ः कर्तृवृत्तीयाया इति ः करणवृत्तीयाया व्यापारार्थत्वस्यापि वक्ष्यमाणत्वादुक्तम्—
ः कर्त्रिति ः । ः आश्रय इति ः आश्रयमात्रमित्यर्थः । आश्रयार्थकत्वे मानमुपन्यस्यति ः तथाहीत्यादिना ः । ननु स्वातन्त्र्यमित्यव्यापारान्तर्धानव्यापारवक्ष्यम्, तच्च ‘काष्ठ पचति’ इत्यादी काशादावपसकम्, तद्व्यापारस्य चेतनव्यापार-धीनत्वात् आह—ः स्वातन्त्र्यञ्चेति ः व्यापाराश्रयवक्ष्य काले, धात्वव्यंशवक्ष्य कर्मण्यतिप्रसक्तत्वात् तद्व्यापृत्तये

धात्वर्थव्यापाराऽऽश्रयत्वम् ।

धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ।

प्रमा

धात्वर्थेति—प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमित्यर्थः । अत्र प्राधान्यञ्च—कारकान्तराप्रयोज्यत्वेनाविष-
क्षितत्वम् । तेन 'काष्ठं पचति' इत्यादौ काष्ठस्य कर्तृत्वविवक्षायां काष्ठव्यापारस्यान्यप्रयोज्यत्वेऽपि नाव्याप्तिः ।
एवञ्च स्वतन्त्रपदमत्र पारिभाषिकमिति भावः ।

अत्रार्थे प्रमाणमाह—धातुनोक्तेति—प्रकृतधातृपात्तेत्यर्थः, यत्किञ्चिद्धातृत्वं त्वस्याव्यभिचरितत्वात् ।
व्यापारश्च—धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितशाब्दबोधीयानुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानाश्रयो माहः । तेन
'ग्राममजां नयति' इत्यादौ संयोगानुकूलव्यापारस्याऽऽश्रयत्वेऽपि अजाया न कर्तृत्वम्, तद्व्यापारस्य द्वितीयनय-
त्यर्थव्यापारे प्रकारीभूतत्वात् । 'पकस्तण्डुलो देवदत्तेन' इत्यत्रापि न द्योपः, व्यापारस्य धात्वर्थफले प्रकारत्वेऽप्यनु-
कूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वानाश्रयत्वात्, तत्र जन्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया एव सत्त्वात् । नचैवमपि
'चैत्रेण पाचयति मैत्रः' इत्यादौ चैत्रीयव्यापारस्य प्रयोज्यत्वस्य विवक्षितत्वेन पचधात्वर्थव्यापारा-
त्त्वाभावात् कर्तृत्वं न स्यादिति वाच्यम्, तद्भात्वर्थव्यापाराप्रयोज्यत्वस्य किञ्चित्करत्वात् ।

प्रयोज्यत्वस्याश्रयः, गिजन्तधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् ।
निर्दुष्टकर्तृत्वञ्च—धातुनिष्ठशक्तिविशिष्टार्थोऽऽश्रयत्वम्, अर्थे शक्तिवैशिष्ट्यञ्च—स्वज्ञानप्रयोज्यशाब्द-
बोधीयानुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्व-स्वज्ञानोपयिष्यताश्रयत्वैतदुभय-
सम्बन्धेन । प्रतियोगिता च—स्वाश्रयस्य—स्वावच्छेदकताऽऽश्रयतान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना प्राह्य । यथा—
'पठं करोति चैत्रः' इत्यत्र 'कृत्स्नपदम् उत्पत्त्यनुकूलव्यापारत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकतायत्' इतिशक्तिज्ञानम् ।
तत्र व्यापाररूपोऽर्थं शक्तिविशिष्टमाह—स्य—(शक्ति) ज्ञानप्रयोज्यानुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्ना प्रकारता
उत्पत्तौ तादृशप्रकारतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभावश्च व्यापारे, स (शक्ति) ज्ञानीयविषयताश्रयत्वमपि
व्यापारे, व्यापारस्य शक्तिज्ञानीयविषयत्वात् । उक्ता प्रकारता चाऽऽश्रयत्वसम्बन्धेनोत्पत्तौ, अवच्छेदकत्व-
सम्बन्धेनोत्पत्तित्वे चास्ति, व्यापारे च नास्ति, इत्यन्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना प्रकारतानिष्ठा प्रतियोगिता जातेति
तादृशव्यापाराश्रयत्वेन चैत्रस्य कर्तृत्वं सिद्धम् ।

दर्पणव्याख्या

कामेणोभयम् ।

अन्ये तु—वर्षप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयतद्भात्व-
र्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । तदेव च कर्तृत्वम् । कालिकरुग्बन्धेन व्यापाराश्रमेऽतिप्रसन्नवारणाय व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेनेति ।
'ग्रामं गच्छति' इत्यादावुक्तसंयोगात्मके फले तादृशधात्वर्थत्वाभावाच्च तदाश्रयैतिप्रसङ्गः । 'पकस्तण्डुलो देवदत्तेन' इत्यादौ
फलस्य विशेष्यत्वेन देवदत्तेऽव्याप्तिपरिहाराय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति । सामग्रीसत्त्वात्पार्थ क्रियाया भवेषां स्वत्व-व्यापारे
स्वातन्त्र्येऽप्युक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वैश्वभावाच्च सूत्रानर्थक्यमिति । तच्च नर्मप्रत्ययसमभिव्याहारकर्तृव्यावृत्तत्वाद् धात्वर्थ-
व्यापाराश्रयत्वस्यैव सम्बन्धे गुरविशेषणस्यानतिप्रयोजनकरत्वाचोपेक्ष्यम् । कर्मकर्तारि तु नय्यमते फले व्यापारत्वाऽऽश्रोपाज्ञाऽ-
व्याप्तिः । व्यापारत्वेन कृतेरपि सङ्गहाच्च तदनश्रयैऽचेतेन स्वरसत् कर्तृत्वव्यवहारः । तदतिरिक्तव्यापारस्य धातुना विवक्षायां
तु कश्चित् कर्तृत्वव्यवहारोऽपि । यद्यपि च—'यदा यद्वीथो व्यापारः' इत्यादि । एवमेव 'मत्तो मूलं न तु मया कृतम्' इत्या-
द्युपपाद्यमिति भावः । तत्र हरिवाक्यं प्रमाणयति ॐ धातुनेति ॐ । ॐ उक्तक्रिये इति ॐ विशेषणादम्मुक्तमेव स्वातन्त्र्य-
हरिसम्मतमिति सूचयति ॐ ।

इति वाक्यपदीयात् । अत एव 'यदा यदीयो व्यापारो धातुनाऽभिधीयते तदा स कर्ता' इति 'स्थाली पचति' 'अग्निः पचति' 'एधांसि पचन्ति' 'तण्डुलः पच्यते स्वयमेव' इत्यादि मङ्गलान्ते । नन्वेवम् "कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च" (ब्र० छ० १ । २ । ४) इति सूत्रे "मनोमयः प्राणसारीः" इति वाक्यस्थमनोमयस्य जीवत्वे वाक्यशेषे तस्य "एतमितः

• प्रभा

प्रतियोगिण्याम् अवच्छेदकत्वसम्बन्धानिवेदो 'अग्नेर्माणवकं धारयति' इत्यत्र माणवकनिवृत्तयोगानुबुद्धव्यापारस्यापि वारिधातुनिवृत्तास्त्रिविधप्रत्यया माणवकस्य, 'धिप्राय गां ददाति' इत्यत्र स्वरवत्पर्यससमानाधिकरणपरस्वत्वोत्पत्तीच्छाभोधानुबुद्धव्यापारनिरूपितदाधातुनिवृत्तास्त्रिविधप्रत्ययोत्पत्ती सत्त्वेन तदाभयस्य गवादेश्च कर्तृत्वापत्तिः, इति तद्व्याख्याय प्रतियोगितायामवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेदो आबद्धक इति दिक् ।

नन्वेवमपि 'चेन्नः पचति' इत्यादौ कर्तृत्यानापत्तिः, पुत्तारादिव्यापारस्य पच्यर्थगहनयोगदत्तेन विवक्षितत्वादिति चेन्न, पौत्रीयपक्षधात्वर्थयत्नप्रयोजनस्य विवक्षितत्वेऽपि धारयन्तर्व्यापाराप्रयोज्यत्वविक्षायाः सक्त्याम् । अत एव = कर्तृत्ययोच्छेदान्प्रत्ययरूपत्वादेव । अमन्मनामेव व्यापारानां ममूहः मङ्गलानामिक्यैकत्वयुक्त्या प्रकल्पितः, म न ममहाः स्वभावतो गुणभूतैरवयवैर्गुणैः । अथवा सर्वेषां धारकाणां व्यापारा धातुवाच्याः । यदा यो व्यापारो यस्य सुष्ठिभयसद्वा स धातुनाऽभिधीयते, तदेव महाभयः कर्ता । तदाह—यदा यदीयेति—एषात्र 'वाद्येन पचति' इत्यादपि नानुपपन्नम्, तदा तद्व्यापारस्य धात्वर्थविना-विबक्षणम् ।

विवक्षायाः प्रयोगनियामकत्वमिति दृष्टव्यं इदमे—नन्वेवमिति । एवम्—विवक्षाया एव प्रयोग-नियामकत्वे । इति सूत्रे इति—अथ 'निर्वाणम्' इत्यनेनान्वयः । तथाच 'इति सूत्रे' निर्वाणं कथं मङ्गलान्त-विशययः । वेदे अकारानि द्विविधानि धाकानि, अष्टप्रकारानि, अतएव अष्टप्रकारानि च । तत्र अष्टप्रकार-द्विप्रियु 'मनोमयः प्राणसारी' भास्वः सत्यसङ्घेप अकारानाम् । सर्वेषां सर्वेषातः इत्यादिविपरुते वाक्यम् । अत्रान्ते 'एव मे आमाज्जहृदय पचत् इति' इतिः प्रत्याभिगमभाष्यामिति । (छा० २-१४-१-२-३) इति । अत्रार्थः—नायं अरदादिविषय भवत्वाविषयः, किन्तु मनोमय धारकः । मनोमयमाधुन्योः मनोमय इत्युक्तिः । विदुष्टमनोमाह इति वाक्यम् । प्राणसारीः = प्राणाऽऽत्मयथायुः सारीर् ५५५ मः । भास्वः = भा = ईतिरेव रूपम् = अकारान्तस्य भाषो मार मः । दीमिरेह इति' इति । सत्यसङ्घेप इत्यादेशः । अत एव ।

अत्र अन्विष्टे—विभिद् मनोमय-धारकत्वमिति धारयन्तर्व्यापाराप्रयोज्यत्वमिति मङ्गलान्त-विशय-मम आदिभिः अकारानि । अमिष्टो न मङ्गलान् इति जीव-कर्तृत्वमिति पूर्वदशे, अकारसङ्घे 'अनुवृत्तेः' म-कारस्य । इति तद्व्याख्याय अकारसङ्घेप-कारानामिति । अन्विष्टेपुनरनेने सारीः । (जीव.) कर्ताय, (कर्तु-कृतेः ।

एवञ्च व्यापारांशस्य धातुलभ्यत्वादाश्रयमात्रं तृतीयार्थः । कारकचक्रप्रयोक्तृत्वम्, कृत्याश्रयत्वं वा 'दण्डः करोति' इत्यत्राभ्यासम् ।

प्रभा

एवञ्च = धातुपात्तव्यापाराश्रयत्वेन विवक्षितस्य कर्तृत्वे च । नैयायिकाभिमतं कर्तृत्वं दूषयति—कारकचक्रोक्ति—कर्मोदिकारकाणां चक्रम् = समुदायस्तत्प्रयोक्तृत्वम् = प्रवर्तकत्वम् । तच्च 'चैत्रः काष्ठैरतण्डुलारस्थाल्यां पचति' इत्यादौ चैत्रे एव न काष्ठादौ । लाघवादाह—कृत्याश्रयत्वमिति—प्रकृतधात्वर्थव्यापारानुकूलकृत्याश्रयत्वं तद्भात्वर्थकर्तृत्वमित्यर्थः । तेन यत्किञ्चित्कृतिमादाय नातिप्रसङ्गः । कृत्याश्रयत्वञ्च समवायेन ग्राह्यम्, तेन कालिकादिना कृत्याश्रयत्वमादाय 'घटः पचति' इति न प्रयोगः । श्रद्ध्यात्ममिति—प्रवर्तनायाः, कृतेश्च चेतनधर्मत्वेनाचेतने तद्भावादादिति भावः । 'कृत्याश्रयत्वं कर्तृत्वम्' इति मतेऽपि कृतेर्धातुनेव लाभादाश्रयत्वमात्रं कर्तृत्वतीयार्थ इति शाब्दिकमतसाम्यमेवेति चेन्न, फलानुकूलकृतेर्धातुलभ्यत्वेऽपि फलानुकूलव्यापारानुकूलकृतेर्धात्ववाच्यत्वेन तत्र विभक्तिवाच्यत्वसम्भवात् । यद्वा फलप्रयोजककृतेर्धातुवाच्यत्वाभिप्रायेण तत्कृतेरपि धातुलभ्यत्वादाह—दण्डः करोतीति ।

परे तु 'कारकचक्रप्रयोक्तृत्वमेव स्वातन्त्र्यम्' भाष्यसम्मतम् । तच्च चेतने चारतविक्रम्, अचेतने चारोपितम् इति 'दण्डः करोति' इत्यादौ नाभ्यासिः । अत एव 'भिक्षा वारुयति' इत्यादिप्रयोगनिर्वाहः । अत एव "प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा, किं पुनः प्रधानम् ? कर्ता । कथं ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति ? यत्सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति इति" इति 'कारके' इति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छते ।

एवं स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपि स्वतन्त्रत्वम् । चेतनेऽनारोपितम्, अचेतने चारोपितमिति 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । 'प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्' इति तु न भाष्यसम्मतम्, क्वचिदपि तादृशस्वातन्त्र्यस्यापरिभाषणात्, लोके पूर्वोक्तार्थे एव तत्प्रवृत्तेः प्रसिद्धत्वाच्च । अत एव प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानुपपत्तिशङ्कायां स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वरूपं स्वातन्त्र्यं साधितं भाष्ये । एतादृशस्वातन्त्र्याश्रयनिष्ठो व्यापारो धातुवाच्यः । तदभिप्रायेणैव 'धातुनोक्तक्रिये नित्यम्' इति ह्युक्तिः । अत एव—

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्यग्भावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तत्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात् ॥

अदृष्टत्वात्प्रतिनिधिः प्रविवेके च दर्शनात् ।

आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्यं कर्तृरुच्यते ॥

इति वाक्यपदीये उक्तम् । अस्यायमर्थः—करणादिकारकात्प्रागेवान्यतः = अर्थित्वादेरेव निमित्तात् शक्तिलाभान् = कर्तृत्वशक्तिलाभान् कर्ता प्रवर्तते । करणादिकन्तु तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकम् । तदाह—न्यग्भावापादनादिति—अन्येषां कारकाणां स्वाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वात्पादनादित्यर्थः । विद्वांश्च करणादेरभावे प्रतिनिधिदृश्यते, ग्रीष्मभावे यववत् । कर्तुरभावे प्रतिनिधिर्न दृश्यते । कर्तृभेदे विद्यान्तरत्वमेव । प्रविवेके च = कारकान्तराणामभावे च कर्तुर्दर्शनात् । आरादप्युपकारित्वात् = आरात् = दूत उपकारित्वात् = कारकान्तरव्यापारे परस्परस्या उपकारित्वात् । कर्तुः स्वातन्त्र्यमुच्यते युद्धैरिति ।

दर्पणव्याख्या

ननु विनिष्ठाश्रयस्य तावता स्तृतीयाश्रयभावात्तत आह—ॐ एवञ्चेति ॐ धातुपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे चेत्यर्थं ॐ आश्रयमाश्रयमिति ॐ अनन्यलभ्यत्वादिनि भावः । मतान्तरं दूषयति—ॐ कृत्याश्रयत्वमित्यादिना ॐ । ॐ अभ्यासमिति ॐ अचेतने तस्मिन्तद्भावादिति भावः ।

दर्पणव्याख्या

अत्र वदन्ति—दण्डादिनिष्ठव्यापारस्य धात्वर्थत्वविश्लेषा भग्दुष्टत्वात्तन्व्यद् वास्तवभारकचक्रप्रयोगानुरूप्य दण्डा-
दावभावेऽपि तदारोपात् कर्तृत्वव्यवहारस्तदिमन् सूत्रपादः । अत एव हरिणा—

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्यरभाषाऽऽपादनादपि ।
तदधीनप्रवृत्तत्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात् ॥
अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेर्न्यतिरेके च दर्शानात् ।
आरादप्युपकारित्वे स्वानन्यं कर्तुरित्यते ॥

इत्यनेन करणादिव्यापारात् पूर्वं करणादिसम्पादकशक्तिभावेन करणादीनामाम्नाधीनत्वस्यापादनेन च तदावस-
थ्यापारत्वेनातिप्रवृत्तानां निवर्तनेन कर्तुं फलप्राप्तीत्यत एव निवृत्त्या प्रतिनिधयभावेन वारकान्तराभावेऽप्यस्यादौ कर्तु-
दर्शनेन च आरा (दूरा)दप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यमित्यर्थेन वारकचक्रप्रयोगत्वमेव स्वातन्त्र्यमभिहितम् ।

वस्तुत एषां धर्माणामभावेऽपि दण्डेन यद्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते स कर्त्तव्ये तदारोप्ये । 'पाचयति चैत्रेण मैत्र' इत्यादी
प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्यापारानीनत्वेऽपि निचप्रवृत्त्यर्थसाधनान्तरविषये उक्तस्वानन्यस्य मर्यात् कर्त्तृत्वोपपत्तिः, धातुस्य-
क्रियाकृतत्वात्तन्व्यस्यैव विवक्षणात्, कर्त्तृत्वपरत्वरगादेन स्वस्यापारमादाय कर्त्तृत्वम्; प्रयोज्यस्य स्वार्थनिर्वाहमपि प्रवृत्त्या
करणादीनां कर्त्तृधीनत्ववत् प्रयोज्यस्य प्रयोजनधीनत्वात् । नहि कर्त्तुहेतुधीना करणादीनां व्यापारवत्ता । प्रयोज्यस्य तु
तादात्म्यवृत्तौ "सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते" इति, हेतुमति चेति सूत्रार्थं भाष्यमनुभवश्च सांबन्धीना प्रमाणमिषाहः ।
कृत्वाश्रयत्वं दण्डादावङ्गतामभियुक्तया नैयायिकोक्तकर्त्तृत्वस्योपेक्षणीयत्वमावेदितम् । तेनैव त्वमागव.—कर्त्तृत्वं
सुख्यं पूर्वोक्तमेव, आश्रयप्रतियोगित्वादिरूपे तु गौणम्, उभयमपि कर्त्तृत्वधीनत्वात् प्रतिपाद्यते ।

तथाहि—'चैत्रेण पच्यते' इत्यादी इतिप्रभेदेन राजन्यत्वं वा क्रियाविशेषगतया नृतीययाऽभिधीयते । अचेतन-
काशदेरपि कर्त्तृत्वविवक्षणायां तु 'काष्ठ पचति' इतिवत् 'वाष्टेन पच्यते तण्डुलः' इत्यपि प्रयोगाद् व्यापाररूपे कर्त्तृत्वे तत्रन्य-
त्वरूपे सकर्त्तृत्वे वा तस्य लक्षणा । एव 'चैत्रेण ज्ञायते' इत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्त्तृत्वे आश्रयत्वरूपे कर्त्तृत्वे वा, नदयो
पटेनेर्यादौ प्रतियोगित्वात्तन्व्यत्वेऽनुयोगित्वरूपकर्त्तृत्वे वा लक्षणा । चैत्र पचतीत्यादायुक्तमप्ये कर्त्तृत्वमेव मुख्यं गौणं वा
किपाविशेषतयाऽऽख्याते । बोध्यते । अचेतने स्वरमनः कर्त्तृत्वव्यवहारभावेन तत्र कर्त्तृत्वमपि भावमेव ।

नच यद्यवत एव गुण्यकर्त्तृत्वे तदारोप्ये "कर्त्तृकरगयो." (पा० सू० २।३।१८) इत्यादेश्वारिणाप्यं गौणकर्त्तृत्वे
नृतीययात्पुत्रपत्तिरिति धात्वर्थम्, तस्यैव कर्त्तृत्वस्य परिभाषिककर्त्तृत्वपरत्वात्, तस्यैव प्रणयनस्यैव तस्य तत्परत्वे मान्यत्वं ।
एते स्वातन्त्र्यवृद्ध—तमभिध्याइतकारकान्तरानधीनत्वे सति कारकत्वम् । पुत्रवन्त्यानाराधीनक्रियायुक्तत्वात्तद्वदन्ते
काष्ठादीनामन्यानधीनत्वविवक्षया काष्ठं पचतीत्यादौ कर्त्तृत्वम् । अनधीनत्वान्त्वनिर्दोषं च, चैत्रः काष्ठैः स्वात्तं पचतीत्यत्र
चैत्रः काष्ठाभि स्थाली पचन्तीति प्रयोगवारणाय । चैत्रः पचति, स्थाली पचतीत्यादौ यत्र कारकान्तरनिष्ठित्वं न
मान्तविशेषणं न प्रतीयत एव, तस्मिन्वाह्य स्वतन्त्रतत्पिच्छरान् । विनिष्ठतात्वेविशेषणविषयकविशेषणयोगान्नकारकत्वं,
निविष्टताकस्या निर्वाहान् । चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्त्तृत्वमभिध्याहारे प्रयोज्यस्य हेतुकर्त्तृत्वव्यतिरेकेऽपि प्यन्प्रतिपाद्यत्वात्तन्व्य-
दिक्रियायामेव प्रयोजकस्य कारकतया प्रयोज्यस्य पत्यार्थक्रियाकारकानधीनत्वात् अर्थात्प्रयोजनेन तद्वाक्यप्रयोज्यत्वं तदा
नुपपत्तिः, स्वतन्त्रकर्त्तृत्वप्रयोजकस्यापारस्य तण्डुलस्येणादिवत् पाकादावन्व्यपामिज्वाद्कारकत्वेन तस्य पाकादिप्रयोजक-
व्यापारवत्त्वेऽपि तत्क्रियाकारकत्वाभावाच्च । अत एव चैत्रेण मैत्रः पाचयतीत्यत्र, मैत्रं पचतीति न ।

नन्वसूत्रपदनिर्दोषाया चैत्रादेः स्वतन्त्रकर्त्तृत्वनिर्वाहस्तथापि तदारोप्येऽपि तदाऽनुपपत्तिः, कर्त्तृत्वनिर्वाहकस्या-
पारस्य निजार्थत्वेन स्वतन्त्रनिष्ठस्य तस्य निजार्थमिधानादिति चेन्न, कर्त्तृत्वनिर्वाहकत्वव्यवहारेण पाकादावन्व्यहेतुकर्त्तृत्व्यापारस्य
निजार्थतापेदेऽप्येव । कर्त्तृत्वस्येव फलवन्विशेषणपारस्य निजार्थतामनेऽपि तदुपपत्त्यर्थस्यान्यतो भागानिर्वाहान्तन्व्य-
नस्यादस्तात्वात्, अर्थात्तस्यैव तत्रानभिधानवर्थात्त्वादिभिधानस्य "तिदृष्टवद्विगतमन्ये." इति परिग्रहनात् ।

अयञ्च त्रिविधः—शुद्धः, प्रयोजको हेतुः, कर्मकर्ता च । 'मया हरिः सेव्यते' 'कार्यते हरिणा' 'गमयति कृष्णं गोकुलम्'

प्रमा

कर्तारं विभजते—अयमिति—धातुपात्तप्रधानव्यापाराश्रय इत्यर्थः । व्यापारे प्राधान्यञ्च—'तद्वात्वर्थ-निष्ठविशेष्यतानिरूपितानुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वानाश्रयत्वरूपम्' । त्रिविध इति—त्रैविध्यञ्च धर्मगतत्रित्वस्य कर्तारि आरोपाद् बोध्यम् । एतेन व्यक्तपक्षे व्यक्तीनामानन्त्यात् जातिपक्षे च जातेरैक्यात् त्रिविधत्वमनुपपन्नमित्यपास्तम् । शुद्ध इति—शुद्धत्वञ्च—'हेतुत्वानाश्रयत्वे सति सामानाधिकरण्येन कर्मत्वविशिष्ट-कर्तृत्वानधिकरणत्वरूपम्' । मयेति—अत्र मर्थः शुद्धकर्ता । कार्यते इति—अत्र हरिर्हेतुकर्ता । गमयतीति—अज्ञाणो कर्तुः कृष्णस्य 'गतिनुद्धि' इत्यादिकर्मसंज्ञाविधानात् कर्तृसंज्ञाया बाधेऽपि प्रकृतधातुपात्तप्रधानव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वलक्षणस्य सत्त्वात् कृष्णः कर्मकर्ता । नचैकत्र कर्मत्वकर्तृत्वसत्त्वे—

'कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च ।

अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि पट्' ॥

इति विभागानुपपत्तिः, 'स्वसमभिव्यञ्जितपदार्थत्वावच्छेदकीभूतधर्मव्याप्यमिथोविरुद्धयावद्धर्मप्रकार-कनोधानुकूलव्यापारस्यैव विभागपदार्थत्वादिति वाच्यम्, सङ्केतसम्बन्धेन कर्मपदवत्त्वाद्गोनामेव कारक-विभाजकोपाधित्वादेकदा संज्ञाद्वयासत्त्वेन तत्त्वाश्रयेः । नच 'दिघःकर्म च' इत्यनेनेकदा कर्मकरणसंज्ञयोर्वि-

दर्पणव्याख्या

आख्यातस्य धर्म्यवाचस्त्वेऽपि वृत्त्यादिविशिष्टकर्तृबोधकरूपगमिधानस्य तत्र सत्त्वाच्च चैत्रः पचतीत्यादौ कृतीया-ऽऽपत्तिः । 'चैत्रः पचति भवति' इत्यादौ मुख्यविशेष्यतया तद्विवक्षाया चैत्रेण पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यपि न, आश्रया-तिरिक्ते विशेषणतया कृतिबोधनस्यैवानभिधानपदार्थत्वत् । तथाभिधानं च 'लकृत्तद्धितसमासैरेव' इति त एवाभिधायक-तया घृतिहृतीपात्ताः ।

यद्यपि स्वतन्त्रव्यापार एव कृतीयादेरनुशासनम्, तथापि कृतिरूपकर्तृत्व एव लघवावच्छिन्नं, व्यापारादौ तु लक्ष-णेऽप्युक्तमनुशासनस्यानादितारत्वेत्यत्राहकारकात्वाद्यवयवसहकृतस्यैव तस्य शक्तिकल्पकत्वात्, व्यापारे तत्सत्त्वेऽपि शौर्येण तदसिद्धे ।

एवञ्च कृतिरूपकर्तृत्वबोधस्यलक्षकारकान्तरव्यापारानधीनत्वं न प्रतीयत एवेति न तदन्तर्भावेण घातिः, प्रमाणा-भावाद्, व्यापारलक्षणिककर्तृप्रत्ययेन लक्षणया तदन्तर्भावेण व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य चारणात्, अन्यथा तदन्तर्भावेण कृती शक्तावपि पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य दुष्परिहरत्वात् । 'यद्यो जायते' 'ओदनः सिञ्चति' इत्यादौ घटादेः कारकत्वं कर्तृत्वं च सत्कार्यत्वात्प्रबलभ्रमैर्बोधपादनीयम् ।

मुख्यं क्रियाकर्तृत्वं च न तदनुकूलकृतिमात्रम्, एकक्रियाविषयककृतेर्धनं ज्ञानरौरवक्रियानिर्वाहस्तत्र तत्क्रियाकर्तृ-त्वाव्यपदेशात् । किन्तु तत्क्रियाविषयकत्वे सति तदनुकूलकृतिस्तत्कर्तृत्वम् । शुक्तरभारोत्तोलनादौ तु यत्र क्रियाया अविष्पत्ति-स्तत्र गतिद्वयैव । अन्योद्देशेन नाराचक्षेपाद् यत्र प्राज्ञगवयस्तत्र मरणानुकूलनाराचक्षेपरूपव्यापारस्य कृतिविषयत्वेऽपि हिंसात्क्षणगरोद्देशयताःघटिततया तस्य त्रिमरणाभुकूलव्यापारत्वैरानभिसहितत्वानेन रूपेण कृतिविषयत्वस्य तादृशव्यापारे भवत्त्वेन न प्राज्ञगवयवित्तिष्टपयकर्तृत्वं तादृशव्यापारकर्तृरिति न सम्पूर्णं प्रायश्चित्तं तस्येति ।

कर्तृविभागमाह—ः अयञ्चेति ः अनुपपत्तौ कृतीयाद्यर्थेन निरुक्तः, कर्तृत्वर्थः । ः शुद्ध इति ः हेतुत्वकर्तृ-कर्तृत्वानधिकरणमित्यर्थः । प्रोणात्कणिष्पट्तिधातुपात्तव्यापाराश्रय इति यावत् । ः हेतुरिति ः गिनर्ध्रैरणाश्रय इत्यर्थः । ः कर्मकर्तृरिति ः धातुपात्तव्यापाराऽऽश्रयत्वे सति गिनर्ध्रव्यापारोणाऽऽश्रयमानत्वेन विवक्षित इत्यर्थः । क्रमेणो-दाहरणान्याह—ः मया हरिः सेव्यते इत्यादिना ः अत्र व्यापारप्रतिषेधकरोत्तोलार्त्तं तु कैवदानुपपत्तेः । तां तु प्रामे-

मदभिन्नाश्रयको हरिकर्मकसेवानुकूलो व्यापारः, ह्यर्थभिन्नाश्रयक उत्पादनानुकूलो व्यापारः,
गोकुलकर्मकगमनानुकूलकृष्णाश्रयकतादृशव्यापारानुकूलो व्यापार इति शब्दबोधः । करण-
वृत्तीयायास्तदाश्रयव्यापारौ वाच्यौ । तथाहि—“साधकतमं करणम्” (पा० सू० १ । ४ । ४९) ।
तमवर्थः प्रकल्पः । स चाव्यवधानेन फलजनकव्यापारवत्ता ।

प्रभा

धानादोपतादवस्थम्, तथाच कर्मत्वत्वादीन् धर्मानादाय विभागपदार्थोपपत्तेः, उपधेयसाङ्ख्येऽपि उपाधीना-
मसाङ्ख्येयत् । मदभिन्नेति—आश्रयवृत्तीयार्थस्तत्राभेदेन मदर्धस्यान्वयः । आश्रयस्य च निष्ठत्वसम्बन्धेन धात्वर्थ-
व्यापारेऽन्वयः । कर्मप्रत्ययार्थोऽप्याश्रयस्तत्र हरेरभेदेनान्वयः, आश्रयस्य च वृत्तित्वसम्बन्धेन सेवायाम्,
सेवायाश्चानुकूलत्वसम्बन्धेन व्यापारेऽन्वय इत्याह—मदभिन्नेति । एवमप्रेऽप्युक्तम् । कर्मणि प्रत्यये फल-
मुख्यविशेष्यक एव बोध इति नव्यमते मदभिन्नाश्रयनिष्ठव्यापारजन्या ह्यर्थभिन्नाश्रयनिष्ठा च सेवेत्यादिरू-
पेण बोधः । सेवा = पादसंचाहनादिरूपा, प्रीतिरूपा वा ।

ननु करणवृत्तीयाया आश्रयव्यापारयोर्वान्यत्वे मानाभाव, साधकतमस्यैव करणसंज्ञाविधानादित्याहः-
कायामाह—तथाहीति । प्रकल्प इति—प्रकल्पश्च कारकान्तरापेक्षया, ननु करणान्तरापेक्षया, कारकसामान्यथा-
कसाधकशब्दात्तमयो विधानात् । तेन ‘देवदत्तोऽद्वेने दीपि कया पथा गच्छति’ इति प्रयोगः सिध्यति । कर-
ान्तरापेक्षया प्रकृतस्य करणत्वे तु युगपदेकस्यैव करणत्वं स्यात्, परस्मैव कस्यचित्प्रकृत्यत्वात् । स च = प्रकल्पश्च । कर-
व्यवधानेनेति—अव्यवधानेन फलजनको यो व्यापारस्तद्वत्तेत्यर्थः । ननु सर्वेषां कारकाणां चिबक्षया करण-
रत्त्वमिति ‘करणम्’ इत्येव सूत्रमस्तु कारकपदानुवृत्त्या कारक करणसज्ञं त्यादित्यर्थेनैव साधकत्वे लब्धे साधक-
प्रहणेनैव प्रकर्षपरं भविष्यतीति तमत्रप्रहण व्यर्थमिति चेन्न, तेनैव व्यर्थेन सता ‘कारकाधिकारे शब्दसामर्थ्य-
लभ्यः प्रकर्षो नाश्रीयते’ इति ज्ञापनात् । तेन गौणाधारस्यापि अधि करणसज्ञा सिध्यति । एवञ्च यद्व्यापारान्वय
धानेन फलनिष्पत्तिसत्तस्य करणत्व फलति । तथाच सर्वेषांपि कारकाणि चिबक्षया करणानि । तदुक्तं हरिणा—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
चिबक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥
वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्यात्स्या पच्यत इत्येवा चिबक्षा दृश्यते यतः ॥ इति ॥

दर्पणव्याख्या

वाचोचामः । ❁ आश्रयव्यापारविति ❁ आश्रयविशिष्टव्यापारस्यैव तु एकदेशान्वयप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु व्यापारस्य धातुत्वेनैव ह्यभावात् तत्र शक्तिः स्वपनमपार्थमित्यादाङ्कवैकस्य कर्तृनिष्ठव्यापारस्य धातुलभेऽप्यनुभूय-
मानकरणनिष्ठव्यापारस्य पदार्थत्वमन्तरेण शब्दविषयतानुपपत्त्या दान्तरावश्यकौ । अल्पाताश्रित्यभिन्नेदाया एव क्रियाया
भवामाद् व्यापारद्वयस्य धारवर्धत्वात्सम्भवाच्चेत्त्वभिन्नेस्य स्वोक्तार्थस्य सप्रमाणतां दर्शयितुं करणसंज्ञाप्रतिपादकं सूत्रमुपन्य-
स्यति —❁ तथादीत्यादिना ❁ । सांप्रकृतमिति सूत्रस्य कारकाधिकारीयत्वात् सूत्रोपात्तासाधकशब्दादेव प्रकर्षलाभे-
ऽपि गौणाधारे अधिकरणसंज्ञाकलकस्य ‘कारकप्रकरणे शब्दसामर्थ्यागम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते’ इत्यर्थस्य बोधनाय तमनुपादान-
मिति सूचयन्नाह ❁ तमवर्थं प्रकर्ष इति ❁ प्रकर्षं—कारकान्तरापेक्ष, ननु करणान्तरापेक्ष, कारकसामान्यवाचिसाधक-
शब्दादुरपत्तेन तमया तदवधिकप्रकर्षस्यैव शोतनात् । तेनाश्वेन दीपिकया प्रजतीति प्रयोगोपपत्ति, अन्यथा करणान्तरा-
पेक्षिकप्रकर्षस्य करणान्तरे अभावेन तदनुपपत्ते ।

तादृशव्यापारवत्कारणञ्च करणम् । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ।

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विरक्षा दृश्यते यतः ॥ इति ॥

‘विवक्ष्यते’ इत्यनेन सकृदनेकेषां तदभावाद् द्वितीयासप्तम्यादेरकारांश्च सूचयति ।

प्रभा

न च व्यापारस्यापि करणतृतीयार्थत्वे कारिकायामाश्रयमात्रकथनमसङ्गतमिति वाच्यम्, आश्रयपदस्य व्यापारोपलक्षणत्वात् । तादृशेति—अव्ययधानेन फलजनकेत्यर्थ । अव्ययधानेनेत्यस्य फलन्तु यत्र राजा चक्षुषा चारपुष्पान् शत्रुसैनिकान् द्रष्टुं प्रवर्तयति तत्र ‘राजा चक्षुषा शत्रुसैनिकान् पश्यति’ इति प्रयोगवारणम्, चक्षुर्व्यापाराव्ययधानेन दर्शनरूपफलाभावात् । किन्तु ‘राजा चारैश्शत्रुसैनिकान् पश्यति’ इत्येव प्रयोगः क्रियाया इति—फलस्येत्यर्थ । धात्वर्थफलस्य साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात्, क्रियते या सा क्रियेति व्युत्पत्त्या क्रियात्वेन व्यवहारः । तथाच ‘रामेण वाणेन हतो वाली’ इत्यत ‘रामाभिन्नाश्रयवृत्तिव्यापारजन्यो वाणाभिन्नाश्रयवृत्तिव्यापारजन्यश्च य प्राणवियोगस्तदाश्रयो वालीति बोधः । वाणस्याभेदेन तृतीयार्थाश्रये तस्याभेदतया तृतीयार्थव्यापारे तस्य जन्यत्वसम्बन्धेन प्राणवियोगे फले तस्याश्रयतया वालिन्यन्वयः । रामस्याभेदेन तृतीयार्थाश्रये तस्याभेदतया धात्वर्थव्यापारे तस्य जन्यतया फले तस्याश्रयतया वालिन्यन्वयः ।

परे तु करणतृतीयाया अपि आश्रय एवार्थः । आश्रयस्य च स्ववृत्तिव्यापारजन्यत्वसमर्पणं फलेऽन्वयमाहुः । करणत्वशक्तिमानस्यार्थ इति नव्या । यत्र स्वले यदा यद्व्यापारानन्तरं फलनिष्पत्तिरिष्यते तदा तत् = करणत्वादिपदं करणं स्मृतम् आचार्यैः । सर्वाणि कारकाणि तादृशवियक्षया करणानि भजन्तीति भावः । वस्तुत इति—वस्तुत = वस्तुविशेषे, सप्तम्यन्तात्तसि । अनिर्देश्यम् = स्वरूपतो निर्देष्टुमशक्यम् । तत्र हेतुमाह—नहीति—हि = यस्माद्ध्येतोस्तत्करणत्व वस्तु व्यवस्थितं न = गोत्वादिघट्टव्यक्तिविशेषे नियमेन विद्यमानं न । वस्तुविशेषमात्रे वृत्तित्वाभावे हेतुमाह—स्थात्थेति—अधिकरणत्वेन निश्चितापि स्थाली सनुत राधयवतया झटिति तत्रत्वेन रजव्यापाराव्ययवहितोत्तरपाकनिष्पादकतया विचक्षितत्वेन वैचक्षिक करणत्व यदा काष्ठानामेव करणत्वविवक्षा न स्थाल्यास्तदा ‘चैत्र काष्ठे स्थाल्या पचति’ इत्यादावधिकरणादिसहा

दर्पणव्याख्या

ॐ तादृशेति ॐ फलोपपत्त्यव्ययवहितपूर्वबर्त्तित्यर्थः । परे तु—फलायोगव्ययवच्छिन्नकारणत्वम् करणत्वम् । स्वव्याप्ये-
र्यावत्कारणसम्बन्धेन सति यदव्ययवहितोत्तररूपे फलनिष्पत्तिस्तरागमिति यावत् । स एव तृतीयार्थः । सत्यन्तनिवेताश्च
ध्रुवोऽन्वयकारे फलायोगोऽपि न तत्राप्रसङ्गः । प्रयोजकैः प्रसङ्गनिरासायाव्यवहितेति वदन्ति ।

तत्र हरिसम्मतमप्याह ॐ उक्तञ्चेति ॐ । अत्र क्रियायुक् फलपरम् । ‘वाणेन हत’ इत्यत्र वाणव्यापाराव्ययवहितो
त्तररूपे प्राणवियोगरूपफलावयवमावाहलक्षणसम्बन्धः । ॐ विरक्ष्यते ॐ इत्यनेन विरक्षेव विभक्तौ प्रयोजिका, न यास्त
वकरणत्वादिसत्तेषुक्तम् । अत एव द्वाभ्यानादत्र एव निश्चिताविकरणत्वापि स्थाली सनुतरकपालाद्यैव क्षिककरणत्ववर्त्तित्यर्थः ।
ॐ अयकाशमिति ॐ तदुक्तं स्थाल्या पचतीत्यादौ करणत्वाविशेषात् तत्तरावज्ञापयुक्तद्वितीयादेरव्यापारमिथ्यार्थः ।
तथाच काष्ठे पचतीत्यादौ प्रत्ययकारादेरभेदेनाश्रयस्वरूपतृतीयायैऽन्वयः । तत्र च इत्युपत्तिवैधियेण समानप्रत्यययोगात्

सुबर्धनिर्णयः

नचैवम् "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" (ब्र० सू० २ । ३ । ३३) इत्युत्तरमीमांसाधिकरणे

प्रम्

लघ्वावकाशेति भावः । उत्तरीत्या सर्वेषां करणत्वेऽपि कारकान्तरविचक्षाकाले करणत्वविचक्षया अभावेन न सर्वेभ्यास्तृतीयापत्तिः ।

सर्वकारकाणां विचक्षया करणत्वे मीमांसाधिकरणविरोधमुद्भास्य परिहरति—नचैवमिति । एवम् = विचक्षया एव नियामकत्वे । कर्त्तैति—तत्र हि कर्मणि कर्तृत्वं जीवस्य, बुद्ध्यात्मकविधानस्य चेति सन्देहे जीवस्यैव कर्तृत्वमित्युत्तरपक्षसाधकमिदं सूत्रम्—'कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इति । अत्यायमर्थः—प्रवृत्ति-निवृत्त्यात्मककर्मणो जीव एव कर्त्ता । शास्त्रार्थवत्त्वात् = शास्त्रस्य = विधिनिषेधात्मककार्यार्थवत्त्वात् = उपपन्नत्वात् । जीवस्य कर्तृत्वे हि विधिनिषेधात्मकं शास्त्रमुपपन्नं भवति ।

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
 पुंसो येनोपदिश्येत शास्त्रं शास्त्रविदो विदुः ॥

इति शास्त्रलक्षणम् । नित्येन = वेदात्मकेन । कृतकेन = स्मृत्यात्मकेन । जीव एव विहितं कर्म कर्तुम्, निषिद्धं कर्म च हातुं प्रभवत् । उत्तरमीमांसेति—मीमांसाशास्त्रस्य कर्मकाण्डात्मको भागः पूर्वमीमांसाशब्देन, ज्ञानकाण्डात्मको भाग उत्तरमीमांसा (वेदान्त) शब्देनोच्यते । अधिकरण इति—पूर्वोत्तरमीमांसाप्रसिद्ध प्रकार्यप्रतिपादको न्यायसमुदायः । अधिक्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन्नित्यधिकरणम् । तत्र विषय-संशय-पूर्वपक्ष-सिद्धान्त-निर्णयात्मकपञ्चाङ्गबोधव वाक्यसमुदायात्तत्तम् । तत्र विचारार्हं वाक्यं विषयः । १ । तदर्थविषये अयमर्थोऽस्य न चेति विकल्पः संशयः । २ । सन्दिग्धमानयोः पक्षयोरसत्येने युक्तिप्रदर्शकं वाक्यं पूर्वपक्ष । ३ । पूर्वपक्षोच्चयुक्ति स्पष्टयित्वा सर्वपक्षे युक्तिप्रदर्शकं वाक्यं सिद्धान्तः । ४ । ततश्चेत्यादिहेतु-प्रदर्शकशब्देन सिद्धान्तसिद्धार्थोपसंहारकं वाक्यं निर्णयः । ५ । यद्यपि वाक्यात्मकमेव पञ्चाङ्गम्, तथापि

दर्पणव्याख्या

त्वप्रत्यासत्या व्यापाररूपतदर्थान्तरे भाधेयतासम्बन्धेन फलोपहिततारुव्यापारस्य च अनुकूलतामगन्धेन त्रिविधवगुण्डल-व्यापारे । एवञ्च वाऽम्बिताश्रयदो यः फलोपहितव्यापारतद्विनिधौ त्रिविधवगुण्डल एकाग्रयको वर्तमानो व्यापार इति बोधः । वैशिष्ट्यं च धात्वर्थव्यापारे जन्मजनकभादसम्बन्धेन बोध्यम् । अत्र च 'यत्सिद्धितेपु सर्वेषु कारकेषु कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवति' इति सकलकारकव्यापारस्य कर्मधीनत्वप्रतिपादकम् "कारके" इति सूत्रस्य भाव्य प्रमाणम् ।

अपरे तु—'त्रियायाः परिनिष्पत्त्यर्थद्व्यापारादन्वयम्' इति वाक्यरथानन्तरपद्वारस्यात् तृतीयाध्व्यापारस्य जन्मतासम्बन्धेन फलोऽन्वयः । तथाच जन्मतासम्बन्धेन काष्ठाश्रयकव्यापारविशिष्टविक्रियतुङ्गलो व्यापार इति बोधमाहः । तृतीयाध्व्यकरणत्वस्य व्यापार एवान्वय, शब्दशक्तिस्वभावाच्च फलोऽन्ते । अत एव मन्वधेऽलक्षणाया सोमादिपदस्य नामधेयत्वं सिद्धान्तितम् । अन्यथा व्यापार प्रति करणत्वेनाविधेय फलोऽन्ते करणवेनान्वयोपपत्तौ लक्षणाया अपरसह एव । अत एव सोमेन यजेतेत्यत्र सोमपदस्य मन्वधेऽलक्षणे लक्षणाया अपरसह एव । अत एव

वस्तुनस्त्वाश्रयोऽवधिदहेष्य इति मूलस्वारस्यात् करणतृतीयाया अत्याग्रयमात्रमर्थः । प्रहृत्यर्थांन्वितस्य तस्य स्थानिष्ठव्यापारजन्यत्वसम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वय इत्येव ज्यायः ।

नैवाधिकारव्यसाधारणं कारणं करणम् । कारणे असाधारण्यं च व्यापारवत्त्वमेव, ननु फलायोग्यवर्तिष्ठत्वम्, तस्य यावत्कारणवदिततया गौरवेण तदभावंचिच्छेदे शक्यमित्येदं । स एव च प्रकरंस्वापकृतमिति तमया बोध्यते । व्यापारश्च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपः । एवञ्च जनकत्वस्याप्यतनाघटितत्वेन लाभस्यान्तरीयकरत्वाच्च तस्य पृथक्कृत-किरिति व्यापारमात्रं करणतृतीयाध्वंत्वमित्यनु प्रहृत्यर्थव्यापयेयतासम्बन्धेनान्वयः । शेषं पूर्ववदित्वाहुः ।

ॐ एवमिति ॐ एकस्मिन्चपि धर्मिणि कर्तृत्व-करणत्वयोरर्हाकार इत्यर्थः । कर्तृकरणत्वकधीरविरोध इति यावत् ।

“शक्तिविपर्ययात्” इति सूत्रेणान्तःकरणस्य कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्ता न युज्येतेति वाच्यम्, “तदेवैतेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय” इति श्रुत्यन्तरे करणतया क्लृप्तस्य कर्तृतां प्रकल्प्य शक्तिविपर्ययापत्तिर्निष्प्रमाणा कल्प्येतेत्यभिप्रायात् ।

प्रभा

तदर्थोऽपि तत्तच्छब्देन व्यवह्रियते, इत्यलं ग्रामद्विकेन ।

जीवस्य कर्तृत्वं प्रसाध्य विज्ञानस्य कर्तृत्वाभावसाधिकां युक्तिमाह—शक्तिविपर्ययादिति—‘इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवितुमर्हति । यदि पुनर्विज्ञानपदवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् । करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत । सत्याश्च बुद्धेः कर्तृत्वशक्तौ तस्या एवाहम्प्रत्ययविपयत्वमभ्युपगन्तव्यम्’ इति शङ्काभाष्यम् । योऽहं धीगन्यः स कर्ता । अन्तःकरणस्येति—ननु बुद्धेरेव कर्तृत्वं भाष्ये आशङ्कितमित्यन्तःकरणस्येत्यसङ्गतमिति चेन्न, अन्तःकरणं बुद्धिपरिणामः, ‘परिणामपरिणामिनोरभेदाद् बुद्धेरप्यन्तःकरणत्वादित्युक्तमन्तःकरणस्येति । शक्तिविपर्ययेति—विज्ञानस्य कर्तृत्वे करणत्वशक्तिविपर्ययः = व्यतिक्रमः स्यात् करणस्य कर्तृत्वात् । न युज्येतेति—भवन्मते करणस्यापि काष्ठस्य यथा ‘काष्ठं पचति’ इति कर्तृत्वं भवति इति न करणत्व—कर्तृत्वशक्तिर्विरोधस्तथेहापि बुद्धौ कर्तृत्व—करणत्वयोरविरोधे भाष्या- सङ्गतिः स्पष्टैव ।

तदेतेषामिति—यत्रैवः सुप्तोऽभूत् एपस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाश-स्तस्मिच्छेते’ इति । (वृ० अ० २ ब्रा० १ मा० १७) य एष पुरषो विज्ञानमयो यत्र काले सुप्तोऽभूत् तदा (स्थापकाले) एषां प्राणानाम् = चक्षुरादीन्द्रियाणां विज्ञानम् = विज्ञानजननशक्तिं विज्ञानेन = मनसा = तज्जन्य-बुद्ध्यात्मककृत्त्या आदाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः = परमात्मा तस्मिच्छेते इत्यर्थः । अत्र श्रुतौ करणतया क्लृप्तस्य विज्ञानस्य कर्तृत्वे शक्तिविपर्ययः स्यादिति भावः । तथाच कल्पनायाः करणत्वशक्तेस्सागः, कर्तृत्वशक्तेः कल्पनश्चायुक्ते निष्प्रमाणके च स्यातामित्याशयः, नत्वेकत्रोभयशक्तेरसम्भवाभिप्रायेण सदुक्तिरिति तत्त्वम् ।

एकत्र श्रुतौ करणतया क्लृप्तत्वेऽप्यन्यत्र श्रुतौ तत्कर्तृत्वविषयतायां न किञ्चिद् बाधकमित्याशङ्क्यामाह—

दर्पणव्याख्या

॥ शक्तिविपर्ययादिति ॥ “कर्ता शास्त्रार्थवाचात्” इति सूत्रेण ‘एष हि मष्टा भोताऽनुमन्ता सोऽथा विज्ञानाऽजमा पुरषः’ इत्यादीनां तथा कर्तृ-कर्तृत्वविशेषप्रतिपादकानाम् ‘यजेत’ ‘उद्दयात्’ इत्यादीनां च सार्थक्यस्य जीवस्य कर्तृत्वबोधिते बुद्धिपदस्यपदार्थविज्ञानमेवास्तु कर्तृत्वसाक्षात्कारायां विज्ञानपदस्यपदार्थबुद्धेः कर्तृत्वमभ्युपगमे लोके समर्थस्यापि कर्तुः सार्थकारिकरणान्तरसाधनेष्वेव कार्यकारित्वदर्शनेन विज्ञानपदस्यपदार्थबुद्धेः करणशक्तिहान्यापत्तिरस्तदतिरिक्तजीवस्यैव कर्तृत्वमुचितमित्यर्थप्रतिपादनेन “शक्तिविपर्ययात्” इति सूत्रेणेत्यर्थः ।

॥ न युज्येतेति ॥ कर्तृकरणत्वयोरविरोधस्यैव भवतिरभिप्रायान्विति भावः । समापत्ते— ॥ तदेवैतेषां-मिति ॥ ॥ प्राणानाम् ॥ इन्द्रियाणाम् । ॥ विज्ञानम् ॥ महणशक्तिम् । ॥ विज्ञानेन ॥ विज्ञानपदस्यपदार्थेन मनसा तज्जन्यबुद्ध्यामकृत्तेति यावत् । ॥ आदाय ॥ गृहीत्वा इदं स्वप्ने गच्छतीति धृत्यर्थः ।

॥ करणतयेति ॥ विज्ञानेनेत्यत्र करणतया क्लृप्तत्वेत्यर्थः । निष्प्रमाणत्वादे कर्तृते करणशक्तिर्बोकारेभ्य इषोः शास्त्रार्थेकदा विशदयामसम्भवेन “विज्ञानं यत् ननुते” इत्यादी कर्तृत्वविषयतायां करणे शक्तिविषयानुपविज्ञानेनेति श्रुतौ याम्भनिर्देशात्पदानाम्भवेन तद्विषयप्रसङ्गाभावादित्यादायादित्यर्थः ।

नन्विदमप्युक्तम्, आशङ्कनप्रतिपादकप्रत्ययैवापचायमाशङ्कनप्रतिपादकप्रत्ययस्यैव, आपत्तेः प्राक्तनप्रतिपादकान्त-

सुपर्यनिर्णयः

यस्तुतस्तु अभ्युच्यमात्रमेतदिति "यथा च तक्षोभयथा" (ब्र० सू० २।३।४०) इत्यधिकरणे भाष्य एव स्पष्टमित्यादि प्रपञ्चितं भूषणे ॥

प्रभा
यस्तुतस्त्विति । अभ्युच्यमात्रमिति—प्राधान्येन तात्पर्यविषयीभूतार्थप्रसङ्गाद्यत्रार्थान्तरस्यापि सम्बन्धप्रतीतिः सोऽभ्युच्योऽन्वाच्यो वा । प्रकृते जीवस्य कर्तृत्वं साधितम्, तत्त्वाभाविकम्, उपाधिनिसिक्तं वेति विचार्यते—न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः सम्भवति, अनिमोक्षप्रसङ्गात् । कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वानिमोक्षः सम्भवति, अग्रेरिवीप्सयात् । तस्माद्दुपाधिधर्माभ्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकम् । तथाच श्रुतिः—'ध्यायतीव लेलायतीव' इति ।

आत्मेन्द्रियमतोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः । इति ।

'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मेयाभूत् तत् केन कं पश्येत्' एभिर्वैदिकवाक्यैः सोपाधिकस्यैव कर्तृत्वं लभ्यते ।

अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति—'यथा च तच्चा' इति सूत्रं दृष्टान्तपरम् । चशब्दस्त्वर्थे । यथा तु तक्षा लोके वास्या (वसिला) विकरणहस्तः कर्ता दुःखीभवति; स एव स्वगृहं प्राप्तो विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थः निर्द्वैतो तिष्ठोपारः सुखीभवति । एवमद्वैतप्रत्युपस्थापितद्वैतसम्पृक्त आत्मा स्वप्रजामरितायम्ययोः कर्ता = निर्द्वैतो तिष्ठोपारः सुखीभवति । एवमद्वैतप्रत्युपस्थापितद्वैतसम्पृक्त आत्मा स्वप्रजामरितायम्ययोः कर्ता = निर्द्वैतो तिष्ठोपारः सुखीभवति । स तच्छ्रमापनुस्यते स्वमात्मान परं ब्रह्म प्रविश्य विमुक्तकार्यकरणसंघातोऽकर्ता = सुखीभवति सम्प्रसादावस्थायाम् । तथा मुक्त्यवस्थायामविद्याध्यस्तं विद्याप्रदीपेन विधुयास्मैव वैशलो निर्द्वैतः सुखीभवति । तक्षदृष्टान्तश्चैतावतांशेन द्रष्टव्यः । तक्षा हि—तक्षणादिव्यापारेषु अपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वायादीनि कर्ता भवति, स्वशरीरेण त्वकर्तैव । एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मन आदीनि करणानि कर्ता भवति, स्वात्मना त्वकर्तैव । एवञ्च शक्तिहान्यापत्तिरूपदूषणम् । 'यदो ! मिश्रामट गाञ्जानय' इत्यत्र कर्ता भवति, स्वात्मना त्वकर्तैव । एवञ्च शक्तिहान्यापत्तिरूपदूषणम् । 'यदो ! मिश्रामट गाञ्जानय' इत्यत्र प्राधान्येन तात्पर्यविषयगवानयनयत्तादृशतात्पर्यविषय एव शक्तिहान्यापत्तिरूपदूषणम् इति तद्विरोधोऽकिञ्चित्कर एव । प्रकृते जीवस्योपाधिकं कर्तृत्वं नतु स्वाभाविकमित्येव प्राधान्येन तात्पर्यविषयीभूतं नतु शक्तिविषयार्थापत्तिरूपं दूषणमिति तस्यान्वाच्यशिक्षित्य स्पष्टमेवेति भावः । यद्वा बुद्धेः करणत्वशक्तिविषयोऽन भाष्यतात्पर्यम्, किन्तु पराभ्युपगतशुद्धिकर्तृत्वनिरास एवेति दिक् ।

दर्पणव्याख्या

त्वाच्चेत्यत आह—ः यस्तुतस्त्विति ॥ अत्र अभ्युच्यमात्रमेतदिति ॥ एतत् = शक्तिहान्यापत्तिरूपं दूषणम् । मात्रपदेन तात्पर्यविषयत्वस्य व्यञ्जकत्वेऽपि । अभ्युच्यत्वञ्च तात्पर्यज्ञानविषयार्थसिद्धित्वात्, उपेक्षाविषयत्व वा । तच्च बुद्धेः करणशक्तिविषयत्वेऽस्ति । दृष्टान्तप्रतिपादकसूत्राद् बुद्धेः कर्तृत्वनिरासस्यैव मुख्यस्वाभावतेरिति भावः ।

भूषणे तु तद्वैतेपामित्याद्यभिप्रायादित्यन्तः पाठो नास्त्येव । नन्वेवं कर्तृत्वादिर्न युज्येतेति चेत् सत्यम्, "अन्वाच्यमात्रमेतद्" इति पाठः । अन्वाच्येति विज्ञानशब्दाद्यर्थेव जीवस्य शक्तिविषयार्थापत्तिः सम्भाव्यते, नतु निर्भरत्वश्रेयर्थः । उपाधिबोधेन परमात्मन्येव तत्सम्भवादिति भावः । तदेव विज्ञापयति—ः यथा चेति ॥ सूत्रे चसम्पृक्तत्वे, परामिततद्बुद्धिकर्तृत्वनिरासार्थः । नहि परमात्मनोऽन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता वा सम्भवति, विषयशुद्धिः

शुक्लान्नः कर्तृत्वाद्यसम्भवात्, अनिमोक्षप्रसङ्गात् ।

किन्तु "ध्यायतीव लेलायतीव" इति श्रुतेरप्यग्नं तत्तत्र वाच्यम्, अविद्योपस्थापितं तु तत् परस्वयापि सम्भवति, "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" इति श्रुतेः । विद्याऽन्वयात् तु तदभावात् "यत्र तु सर्वमात्मेयं स्वात् किं केन पश्येत्" इति श्रुतेः । यथा तक्षा वाद्यदिकरणहस्तः कर्ता दुःखीभवति, स एव गृहस्थो विमुक्तवास्यादिनि-

सप्तम्या अध्याश्रयोऽर्थः । “सप्तम्यधिकरणे च” (पा० सू० २ । ३ । ३६) इत्यधिकरणे सप्तमी । तच्च “आधारोऽधिकरणम्” (पा० सू० १ । ४ । ४५) इति सूत्रादाधारः । तच्चञ्चाश्रयत्वम् । तत्राश्रयांशः शक्यः, तच्चमवच्छेदकम् । नचाश्रयत्वमात्रेण कर्मकर्तृकरणानामाधारसंज्ञा स्यात्, स्यादेव, यदि तामिरस्या न बाधः स्यात् । “कारके” (पा० सू० १ । ४ । २३) इत्यधिकृत्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येव यद्यपि तात्पर्यम्, तथाप्यत्र कर्तृकर्मद्वारा तदाश्रयत्वम-

प्रभा

सप्तमीति—यतोऽधिकरणे सप्तमी अत आश्रयोऽर्थ इत्याध्याहारेणान्वय उपपाद्यः । अन्यथा अनन्वया पत्तिः । तच्च = अधिकरणञ्चाधारः, ‘आधारोऽधिकरणम्’ इति सूत्ररूपप्रमाणात् । नन्वेवमपि सप्तम्या आधार एव शक्यो नत्वाश्रय आधारत्वाश्रयत्वयोर्भेदादित्यत आह—तच्चञ्चेति । तच्चञ्च = आधारत्वञ्च । आधारत्व-माश्रयत्वञ्चैकमेव, ननु तयोर्भेद इति भावः । आश्रयस्यापेये साकाङ्क्षतया ‘कारके’ इत्यधिकृतपदेनोपस्थितक्रिया एवापेयतया सम्बध्यते । सा च घातुलभ्येति अनन्वयलभ्य आश्रय एव शक्य इत्याह—आश्रयांशः शक्य इति । तच्चम् = आश्रयत्वम् । अचच्छेदकम् = शक्यतावच्छेदकम् । ननु क्रियाधारमात्रस्यापि स्मरण-संज्ञायां फलरूपक्रियाया आधारत्वेन कर्मणः, व्यापाररूपक्रियाया आधारत्वेन करणस्य कर्तृमाधिकरणसंज्ञा स्यादित्यत आह—नचेति । आधारसंज्ञेति—नचाधारसंज्ञायाः येनाप्यविहितत्वादिदमसहस्रमिति वाच्यम्, आधारस्य विधीयमाना या अधिकरणसंज्ञा सा स्यादित्यर्थकत्वेनादोषात् । तामिः = कर्म-कर्तृ-करणसंज्ञाभिः ।

तथाच निरवकाशाभिस्तामिरधिकरणसंज्ञाया बाधान्न तेषामधिरस्मरणसंज्ञा । अत एव ‘गृह प्रविशति’ ‘भोजमिच्छति’ इत्यादी नाधिकरणसंज्ञा । ‘प्राग् गच्छति’ इत्यादी संयोगरूपक्रियायाः ‘स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन प्रामवृत्तित्वेऽपि नाधिकरणत्वम्, ग्रामस्य संयोगरूपफलाधारत्वे विना चैत्रादिरूपकर्तृद्वारा क्रियाश्रयत्वासम्भवा-दन्तरङ्गत्वात्कर्मत्वेन बाधान् । नचाधिरस्मरणसंज्ञेयं तासां बाधोऽस्त्विति वाच्यम्, अनेकशास्त्राद्यवच्छेदेन गौ-घात, कर्म-कर्तृसंज्ञयोः परस्मिन् विप्रतिषेधश्चास्त्यापि बाधवत्पनायामतिगौरवाद्य । क्रियाश्रय इति—साक्षात् क्रियाश्रय इत्यर्थः । एवेन कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयवटादेर्व्याप्तिः । तथाच साक्षात्क्रियाश्रययोः कर्तृकर्म-णोरेवाधिकरणसंज्ञा स्यान्न तु वटादेरिति तात्पर्यम् । साक्षात्क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधाद् अधिक-रणसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् परिशेषात् साक्षात् क्रियाश्रयो ये कर्तृकर्मणी तयोराश्रयस्य वट-वत्वात्वादेरेवाधिक-रणसंज्ञा अनेन विधीयते इत्याह—तथापीति । तदाश्रयत्वमिति—कर्तृकर्मवृत्तिव्यापारफलान्यतराश्रयत्वमि-

दर्पणव्याख्या

व्यापारः शुभोभवतीति तदर्थः । तथाच तन्निविरत्येवादिपत्य परामुपगतद्वन्द्विकर्तृत्वनिर्गम्यं तात्पर्यम्, ननु बुद्धेः कर्तृत्व-कारणाधिकारिणां इति न तद्विरोध इति भावः ।

सप्तम्यं निरूपयति—१० सप्तम्या अपीति—११ ननु तावता सूत्रादुपपत्त्येव वारतावच्छेदके, माधवस्येति आह—
१२ तच्चञ्चेति १३ अजातरत्नेत्यर्थः । १४ आश्रयत्वमिति १५ आश्रयत्वमिति वृत्तिव्यतिरिक्तः । इतिहे मूलेन शक्तिव्ये-
नेऽप्याश्रयांशः एव सा, ननु विनोर्गन्तुमाद्यवच्छेदः । ननुकारकतात्पर्येण आश्रयत्वनिर्गमनस्य हेतुतावच्छेदकत्व-तद्वानेव
वनेदित्याश्रयात्—१६ मयाश्रयात् शान्त इति १७ यद्वा—ननु तावता परंपराया द्विधाऽऽश्रयस्य सप्तम्यर्थं रूपं,
माऽऽश्रयमात्रमेव आह—१८ आश्रयात् इति १९ कर्तृकर्मणा विधाया धातोरेव सप्तम्यवच्छेदकत्वाद्य-
२० तच्चमिति २१ आश्रयत्वमिति २२ आश्रयत्वमात्रेणेति २३ शक्यतावच्छेदकत्व-कर्तृकर्मणोरेवाधिक-
रणसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् परिशेषात् साक्षात् क्रियाश्रयो ये कर्तृकर्मणी तयोराश्रयस्य वट-वत्वात्वादेरेवाधिक-
रणसंज्ञा अनेन विधीयते इत्याह—तथापीति । तदाश्रयत्वमिति—कर्तृकर्मवृत्तिव्यापारफलान्यतराश्रयत्वमि-

स्येव । (नचेवमपि साङ्कर्यमेव स्यादिति वाच्यम्, निरूपकमेदेन मेदात् । फलनिरूपिताधारो द्वितीयार्थः, व्यापारनिरूपितस्तु तृतीयार्थः, कर्तृकर्मव्यापारफलनिरूपितः सप्तम्यर्थः) । स्थाल्यादेर्भूतलकटादेश्चेति, 'स्थाल्यां पचति' 'भूतले वसति' 'कटे शेते' इत्याद्युपपद्यते । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।
उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ इति ।

एतच्च त्रिविधम् औपश्लेषिकम्,

प्रभा

त्यर्थः । उक्तार्थे हरि प्रमाणयति—'कटे शेते' इत्यत्र कर्तृनिष्ठशयनरूपक्रियाया साक्षादधिकरणं कर्तो । एवम् 'स्थाल्या तण्डुलान् पचति' इत्यत्र विहित्यात्मकफलरूपक्रियाया साक्षादधिकरणं कर्म एव । परन्तु कर्तृद्वारा अधिकरणं कटं, कर्मद्वारा अधिकरणञ्च स्थाली चाधार इति तयोरेवाधिकरणसद्भावात्, नतु साक्षात्-क्रियाऽऽधारयो कर्तृकर्मणो, उक्तरीत्या ताभ्यामधिकरणसद्भावात् वाधात्, तदाह—कर्तृकर्मव्यवहितामिति—कर्तृकर्मद्वारा क्रियाधारभूतामित्यर्थः । असाक्षादिति—स्वा (क्रिया) श्रयाश्रयत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । उपकुर्वेदिति—परस्परया स्वरिम्भू वर्तमानक्रियाया कर्तृनिष्ठप्रधानक्रियासिद्धौ उपकुर्वत् = सहायकमित्यर्थः । शास्त्रे = व्याकरणशास्त्रे । स्मृतमिति—ह्यर्थोऽभिमिरिति शेषः ।

नतु कालस्य साक्षात्क्रियाधारत्वेन 'समये तण्डुलान् पचति चेन्न' इति न स्यादिति चेन्न, अत्र सूत्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञया कालस्यापि परस्परया क्रियाश्रयत्वविचक्षायामेवाधिकरणत्वात् । साक्षादाधारत्वविचक्षया 'समय पचति' इत्येवेष्टम्, 'भूतानि काल पचति' इतिवत् ।

अत्र कैयटदीक्षितादिप्राचीनमते अधिकरणकारकस्य परम्परासम्बन्धेन (स्ववृत्तिवृत्तित्वसम्बन्धेन) साक्षात्क्रियायामन्वयः । नव्यमते अधिकरणस्य साक्षात् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः, तद्द्वारा क्रियायामन्वयः नतु साक्षात्-क्रियायामिति विशेषः । तथाच प्राचीनमते 'अक्षेपु शौण्ड' इत्यत्र अक्षपत्नार्थस्य शौण्डेऽन्यथाभावात् समासो न स्यादिति शौण्डपदस्य आसक्तशौण्डे लक्षणा कृत्वा आसक्तक्रियारूपे लक्ष्यार्थं शौण्डपदार्थं कदेदेशे साक्षाद्भव यमादाय समास उपपाद्य । नवीनमते तु अक्षस्य शौण्डरूपे कर्तरि अन्वयः, शौण्डस्य चास्त्यादित्रियायामन्वय इति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः । एतच्च = अधिकरणञ्च । यद्वा—उप = समीपे श्लेष - सयोग उपश्लेषस्तत आगत सयोग इति यावत् । अत्र 'उप' इत्यविवक्षितम् । यद्वा—उप = समीपे श्लेष - सयोग उपश्लेषस्तत आगत सौपश्लेषिकम् । 'तत आगत' इत्यर्थेऽध्यात्मादित्वाद्वाङ् । यद्यपि उपश्लेषादागतमधिकरणत्व न तदधिकरण तथापि धर्मधर्मिणोर्भेदमादायाधिकरणेऽपि तथात्वम् । उपश्लेष = सयोग इति मते 'यदे गाव शेते' 'सुरो वसति' इति न स्यात् सयोगाभावादिति चेन्न, गोसयुक्तदेशसयोगस्य सयोगरूपतया तस्य च वटादौ सत्त्वेना-

दर्पणव्याप्त्या

तथाहि—कारकाधिकारीयेणैतेन त्रियाऽऽन्यथाधारत्वाधिकरणमज्ञा विधायते । त्रिया च धावर्धं । साक्षात्तदाधारयो परात्मा कर्तृकर्मसङ्ख्यायामात्रात्तदादिदं सूक्ष्मनवकाशात् परम्पराया धावर्धार्थस्याधिकरणसङ्ख्याविधानेन चरितार्थम्, परम्पराघटके च कर्तृकर्मणो एवेति भावः । परमा कर्मसङ्ख्या याधात्व 'भोक्षे इ' एतत् इति चर्मोक्षे इ' एतत् भवतीति न प्रयोगः ।
ॐ औपश्लेषिकमिति ॐ सयोगसंबन्धनिच धनमित्यर्थः । सामान्यस्यापि सयुक्तसयोगरूपतया सयोगपदेन तस्यापि सङ्गहात् आभेयव्याप्त्यात्तदाऽवच्छेदेक्यत्तद्विद्वयवचकमित्यर्थः ।

वैपयिकम्, अभिव्यापकञ्च । 'कटे शेते' 'गुरौ वसति' 'मोक्षे इच्छारित' 'तिलेषु तैलम्' इति ।
एतच्च "संहितायाम्" (पा० सू० ६ । १ । ७२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

प्रभा

दोषात् । समीपे श्लेष इति पक्षेऽपि सामीप्यस्य सद्युक्तसयोगरूपतया तदवच्छेदेन सयोगस्य सत्त्वाद् गुर्वादा
वधिकरणत्वोपपत्तिः । 'इको यणचि' इत्यादावपि इद्विनिरूपितरालिङ्गसामीप्यावच्छेदेन सयोगस्यापि सत्त्वा
दौपश्लेषिकाधिकरणत्वम् । शब्दस्य गुणत्वपक्षे तु श्लेषपदेन सम्बन्धमात्रस्य ग्रहणात् 'स्वाव्यवहितोत्तरत्व'
सम्बन्धेनौपश्लेषिकाधिकरणत्व बोध्यम् । एकदेशावच्छेदेन श्लेषेऽप्यौपश्लेषिकम् । तत्र श्लेषस्य समीपमुपश्ले
पम् । आरोपितश्लेष इत्यर्थः । तत् आगतमौपश्लेषिकम् । एकदेशावच्छेदेन सम्बन्धस्यावयवविनि आरोपः ।
यथा 'कटे शेते' इत्यत्रावयववृत्तिसयोगस्य अवयवविनि कटे आरोपः । तद्वत् पटात्मकमौपश्लेषिकमधिकरणम् ।
वैपयिकमिति—विपयात्= विपयत्वसम्बन्धादागत वैपयिकम् । औपश्लेषिकाभिव्यापकमिनाधिकरण
मात्र वैपयिकपदेन गृह्यते । अत एव तत्र तत्र घटवत्य सप्तम्यर्थ इत्यादि सङ्गच्छते । अत्योदाहरणम्—
'मोक्षे इच्छास्ति' इत्यादि ।

अभिव्यापकमिति—सर्वावयवावच्छेदेनावयवसम्बन्धाश्रय इत्यर्थः । 'अवच्छेदवत्त्वसम्बन्धावच्छि
न्नावेयत्वनिष्ठव्याप्यतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताशालित्वम् अभिव्यापकत्वम्' । अवच्छेद
कता यावदवयवनिष्ठा प्राणा, यथा 'तिलेषु तैलम्' इत्यत्र यावदवयवावच्छेदेन तिले तैलस्य सत्त्वात् ।
तैलनिष्ठाऽऽवेयता अवच्छेदकतासम्बन्धेन यावदवयवेषु, तत्रैव समवायसम्बन्धेन तिलस्यापि सत्ता अवयवाव
यविनो समवायनिपमात् । तिल समवायसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताशालीत्यभिव्यापकत्व तस्मिन् ।
सयोगसम्बन्धेनौपश्लेषिकस्योदाहरणम्—'कटे शेते' इति । सद्युक्तसयोगनोदाहरणम् 'गुरौ वसति' इति ।
छात्रसद्युक्तदेशसयोगो गुरौ । वैपयिकस्य 'मोक्षे इच्छास्ति' इति । अभिव्यापकस्य 'तिलेषु तैलम्' इति 'द्वि
सर्पि' इति च । यावत्तिल-द्वयवयवावच्छेदेन तैल-सर्पि सम्बन्धस्य सत्त्वेनाभिव्यापकत्वोपपत्तिः । इद
व मुख्यमधिकरणम् । एतद्विभक्तं सर्वं गौणम् । तदुक्तम् 'स्वरितेनाधिकार' (१३११) इति सूत्रे भाष्ये—
अधिकरणमाचार्यं किं न्याय्यं मन्यते, यत्र कृत्स्न आधारत्वात् व्याप्नो भवति, तेनेहैव स्यात्—'तिलेषु तैलम्'
इति सर्पि इति । 'गङ्गाया गावः' 'कूपे गर्गकुलम्' इत्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकार्यं भवतीत्यत्रापि रि
वति' इति । भाष्ये स्पष्टमिति—तत्र हि अयं योग शक्योऽवच्छुम्, कथम् 'अधिकरणं नाम त्रिप्रकारकम्
यापकमौपश्लेषिकं वैपयिकमिति । शब्दस्य च शब्देन कोऽन्य सम्बन्धो भवितुमर्हति अन्यदत् उपश्लेषात्
'इको यणचि' 'अचि उपश्लेष्येति' इति ।

दर्पणव्याख्या

ॐ वैपयिकमिति ॐ विपयतासम्बन्धनिबन्धनमित्यर्थः । ॐ अभिव्यापकमिति ॐ आधेय थाव्यताय वेदक
दवयवकमित्यर्थः । तत्राद्यस्य कटे शेते, गुरौ वसतीत्युदाहरणे । द्वितीयस्य मोक्षे इच्छास्ति अन्वयव्यापकम् । 'कटे शे
ते' पत्र परस्परत्वा कटाभिज्ञाश्रयक कथयनायुक्त्वो व्यापार इति बोधः । एवमन्वयत्राऽप्युक्तम् ।

ॐ भाष्ये स्पष्टमिति ॐ तत्र हि संहिताधिकारखण्डनाय 'अथ योय शक्योऽवच्छुम्' । अधिकरणं नाम त्रिप्रकारक-
यापकमौपश्लेषिकं वैपयिकमिति । इद्वन्नाशब्दस्य अथशब्देन कोऽयं भिन्नसम्बन्धो भवितुमर्हति ददत् उपश्लेषात् । 'इ
यणचि' उपश्लेष्येति तत्रात्तरणं संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति' इत्युक्तम् । अत्रोपश्लेषदाभाहारेण सप्त
म्यर्थं इदमेव भाष्यं मानम् । संहितायामिदमुपश्लेषणम्—'तथ च दोषेने कार्यं भवति' इत्यादिस्वरथभावरत्वात्

अवधिः पञ्चम्यर्थः, "अपादाने पञ्चमी" (पा० सू० २ । ३ । २९) (इति) । सूत्रात् । तच्च
 "ध्रुवमपायेऽपादानम्" (पा० सू० १ । ४ । २४) इति सूत्रात् । अपायः = विदलेपस्तजनकक्रिया,
 तत्रावधिभूतमपादानमित्यर्थाकादवधिभूतमिति भावः । उक्तञ्च वाक्यपदीये—
 अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

प्रभा

अपादाने पञ्चमीति—अस्य 'सूत्रात्' इति शेषः । तथाच अपादाने कारके पञ्चमी भवतीत्यर्थकात्
 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रादित्यर्थः । ननु सूत्रेण अपादानस्य पञ्चम्यर्थत्वलाभेऽप्यत्रचेः कथं तदर्थत्वलाभ
 इत्यत आह—तद्येति—अपादानञ्चेत्यर्थः । अस्य 'अवधिभूतम्' इति चक्ष्यमाणेनान्वयः । अत्राप्य इति—
 अत्र सूत्रे अपायपदं विदलेपस्तजनकक्रियापरम् । तदाह—अपायः = विदलेपः = विभागः । तज्जनकक्रिया =
 विभागजनकक्रिया । तत्र = विभागजनकक्रियायाम् 'अवधिभूतमपादानम्' इत्यर्थकादपादाने पञ्चमीति सूत्रा-
 दवधिभूतम् । अनाश्रयः = विभागजनकधात्वर्थक्रियानाश्रयः । चलम् = जडममदवादि । अचलम् = स्थावरं
 मामादि । एतेन ध्रुवपदं नात्र निश्चलार्थकम्, किन्तु अवधिभूतपरमिति सूचितम् । भूपणारमते 'प्रकृतधा-
 त्वर्थप्रधानीभूतव्यापारानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयत्वं ध्रुवरम' इष्टम् । नागेशमते च अपाये = गति-
 विशेपे सति यद् ध्रुवम् = अवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदतिरिक्तावधित्वोपयोगिव्यापारानाश्रयत्वं ध्रुव-

दर्पणव्याख्या

तत्रापिचरणात्रैविध्यमितिपादानादिति ।
 नैवाधिकारो—'सयोगेनाऽऽधारः' समवायेनाऽऽधारः' इत्याद्यनुगतप्रतीतिव्यापारत्वमस्यस्योपाधि । सयोगादिरूपं
 तु न तत्र, कुण्डसयोगिनी चद्रादेरपि कुण्डाऽऽधारतापत्तेः ।
 ननु चद्रमतियोगिकव्यतिरिक्तसंयोगानुयोगितायां कुण्डाधारताव्यवहारनियामरत्वाद्युपगमाश्रयदोषः, न दा कुण्डे
 कुण्डसंयोगानुयोगितासत्त्वेऽपि कुण्डे कुण्डमिति प्रतीत्यापत्ति, कुण्डप्रतियोगिस्त्वितिहसयोगानुयोगितायातत्र
 विरहादिति चेदेवमपि गहले महान्तरतयोगसत्त्वे उक्तानुयोगिताश्रोव्याप्यमरुले मह इति व्यवहारपरिपोरकस्यवारणत्वेनोक्त-
 प्रकारस्यैवानुसक्तस्येव्यात् । तथाच तादृशमाधारः, स, आप्तैव वा सस्यर्थः । वर्याधारव्य इत्याकाङ्क्षायां नियामिकरूपितस्य
 तस्य याथावुपस्थितत्वात् कर्तृकर्मणोराधार एव सति तयोरेव तदन्ययः ।
 एवञ्च 'भूतले घट' इत्यादीं न यत्र क्रियाश्रवण तत्रापि कारकत्वनिर्वाह्या तदव्याहारस्याऽऽवश्यकता । ईदृशास्यले
 परंपरासम्बन्धस्यापि क्रियाऽन्वयित्वरूपकारकत्वघटकता, शास्त्रप्रामाण्यात् । अत एव 'अक्षशीण्डः' इत्यादीं मामस्योपपत्तिः ।
 एवञ्च भूतले घटोऽस्तीत्यत्र भूतलतुत्तिचंदो वर्तमानसत्ताऽऽश्रय इति बोधः । ननुसमभिव्याहारे तु नादनासत्त्वमपिभावो
 घटादी भासते इत्याहुः ।
 पञ्चम्यर्थं निरूपयति— ❀ अवधिः पञ्चम्यर्थ इति ❀ । ❀ विश्लेषेण इति ❀ विभाग इत्यर्थः । अवधिपत्र
 प्रकृतधात्वर्थविभागजनकक्रियानाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थजन्यविभागप्रत्ययम् । वरणादिधारनेऽतिरिक्तविवरणाय
 विदोष्यम् । यत्किञ्चिद्विभाजन्यविभागस्य तत्रापि सत्त्वादितिप्रसङ्गनादवस्थमत्तत्तद्विदोषणम् ❀ प्रकृततेति ❀ । एवञ्च
 पृष्ठान् पततीत्यादी विभागजनकक्रिया पतत्यर्थः । यद्वक्ष्यति—यत्र पानुना गतिनिर्दिश्यते तच्चिद्विद्विषयमिति । अधिकं
 हरिपद्यव्याख्याऽवसरे प्रपञ्चकृतैव स्फुटीकरिष्यते ।
 ❀ उदासीनम् ❀ = विभागजनकक्रियानाश्रय । यद्वर्तमानमाह—❀ चलमित्यादि ❀ । चलः = अवादिः,
 अचलः = प्रामादिः ।

ध्रुवमेवातदावेशाच्चदपादानमुच्यते ॥
 पततो ध्रुव एवाऽमो यस्मादश्वात् पतत्यसौ ।
 तस्याप्यश्वस्य पतने कुब्वादि ध्रुवमुच्यते ॥
 उभावप्यध्रुवौ मेपौ यद्यप्युभयकर्मजे (के) ।
 विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र विवक्षिते (व्यवस्थिते) ॥
 मेपान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
 मेपयोः स्वक्रियापेक्ष कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक् ॥ इति ।

अस्यार्थः—अपाये = विश्लेषहेतुक्रियायाम्; उदासीनम् = अनाश्रयः, अतदावेशात् = तत्क्रिया-
 नानाश्रयत्वात् । एवञ्च 'विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वम्' फलितम् । 'वृक्षात् पर्ण-
 पतति' इत्यत्र पर्णस्य तद्धारणाय सत्यन्तम् ।

प्रभा

त्वम् । अतएव "गतियुक्तेष्वपादानसज्ञा नोपपद्यते—'रथात् प्रवीतात् (प्रचलितात्) पतित ' अश्वात् प्रस्तात्
 पतित ' सार्थाद् गच्छतो हीन ' इति । किं कारणम् ? अध्रुवत्वात् । नवा ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । नवैप दोष ।
 किं कारणम्, अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्, नात्राध्रौ य विवक्षितम्, किन्तर्हि ध्रौव्यम्" इति भाष्ये सङ्गच्छते ।
 धात्वर्थव्यापारानाश्रयत्वस्य ध्रुवत्वे तु तदसङ्गतं स्यात्, धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्य तदभिमतताभ्रुवत्वस्य
 रथादिष्वभावेन 'सतोऽध्रौव्यस्याविवक्षा' इति भाष्यस्यासङ्गत्यापत्तेरिति दिक् ।

अतदावेशात् = तत्क्रियानाश्रयत्वात् = तद्धात्वर्थक्रियानाश्रयत्वात् । शेषरमते तु 'अतदावेशात्' इत्य-
 स्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्याविवक्षितत्वादित्यर्थः । तदपादानमिति— तत् = ध्रुवम् = अवधिभूतगपादान-
 मुच्यते इत्यर्थः । पद्यञ्जेति—अपाये ध्रुवमित्यनेन विश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वविषयक्षणे चेत्यर्थः । विश्लेषा-
 श्रयत्वमिति— धात्वर्थविभागाश्रयत्वमित्यर्थः । अपादानसमभिव्याहारे विभागोऽपि धात्वर्थो बोध्यः ।
 करणादिकारकेऽतिव्याप्तिवारणाय विश्लेषाश्रयत्वमिति विशेषदल्म् । नच परत्वात्करणसज्ञया बाध,
 अपादानान् करणसज्ञाया पूर्वत्वात् । करणस्यापि यत्किञ्चिद्विभागश्रयत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय विश्लेषे-
 प्रकृतधात्वर्थक्रियाजन्यत्व विशेषण देयम् । तथाच यत्किञ्चिद्विभागश्रयत्वमिति विशेषण देयम् ।
 प्रकृतधात्वर्थक्रियापन्यविभागाश्रयत्वभावात्तत्र दोषः ।

यत्तु 'प्रयागत कर्शो गच्छति' इत्यत्र काश्या अपादानत्ववारणाय धात्वर्थविभागश्रयत्वमिति विभाग-
 स्य गम्यर्थत्वाभावात्तत्र दोष इति तत्र, परत्वात्प्रमेसज्ञया बाधात् । यद्वा धात्वर्थविभागसमानाधिकरणपाणा-
 नत्वशक्तिरिति बाधनायैव तदुपादानम् । नच विभागस्यापादानविषये धात्वर्थत्वरावीकारे धात्वर्थफलशालि-
 त्वात् प्रयागादे कर्मत्वापत्ति, तत्रानुयोगिताया एव फलतावच्छेदवत्त्वेन प्रयागत्य प्रतियोगित्वेन फलतावच्छे-
 दकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वाभावात् । अनुयोगितया कर्तुं फलाश्रयत्वेऽपि कर्तृसज्ञया परत्वाद् बाधात्तत्र दोषः ।
 तद्धारणाय = अपादानत्ववारणाय । सत्य-तमिति— तथाच पर्णस्य विभागानुपवृत्त्यापाराश्रयत्वात् नाति-
 प्रसङ्गः । यद्यपि परत्वात्कर्तृसज्ञया बाधात्तत्प्रसङ्गतथापि विभागसमानाधिकरणापादानत्वशक्तिरिति बाधना-
 तात्पर्येणैव तन्निवेशः । यद्वा सत्य-तविशेषणभावे कर्तृसज्ञाया अपवाद एवैव स्यात्, अपायविषये यत्परक-

दर्पणव्याख्या

ॐ तत्क्रियानाश्रयत्वादिति ॐ तद्विभाजनकतत्क्रियानाश्रयत्वादित्यर्थः । ॐ क्रियाश्रयत्वादिति ॐ तथा-
 चाप्याप्तिरिति भावः ।

वपसरतः' इति न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—उभावपीति । मेपान्तरेति—यथा निश्चलमेपादपस-
रद्वितीयमेपस्थले निश्चलमेपस्यापमरन्मेपक्रियामादाय ध्रुवत्वम्, तथात्रापि विभागैक्येऽपि क्रिया-
भेदादेकक्रियामादाय परस्य ध्रुवत्वमिति । तथाच 'विश्लेषाश्रयत्वे सति तज्जनकतत्क्रियानाश्रयत्वं
तत्क्रियायामपादानत्वम्' वाच्यम् । क्रिया चात्र धात्वर्थः, ननु स्पन्दः । तेन वृक्षकर्मजविभागवति
वृक्षे, 'वृक्षाद् वृक्षं पतति' इति सङ्गच्छते ।

प्रभा

भूषणे च 'विवक्षिते' इत्येव पाठः । 'व्यवस्थिते' इति पाठे तु प्रविभक्ते = तत्तन्मेपवृत्तित्वविशिष्टत्वेन
भिन्नतया प्रतीते । एकमेव ब्राह्मणत्वं यथा चैत्रवृत्तित्वविशिष्टत्वेन चैत्रे एव । एवमेकाऽपि क्रिया तत्तद्वृत्तित्व-
विशिष्टत्वेन व्यवस्थिता एव तत्तदनाश्रितैव । एतन्मेपवृत्तित्वविशिष्टक्रियाया मेपान्तरेऽभावेनापादानत्व
सूपपादमेवेति भावः । निश्चलमेपादिति—यत्र एको मेपो निश्चलः = विश्लेषजनकक्रियाया अनाश्रय-
स्तरमान्मेपात् रूपस्तरम् = विभागजनकक्रियाश्रयो यो मेपतत्क्रियामादाय निश्चलमेपस्य ध्रुवत्वम् । तथा
तत्तन्मेपवृत्तित्वक्रियाया व्यक्ते' तद्व्यक्तित्वेन भिन्नतयोभयोऽनक्रियानाश्रयत्वेनापादानत्वम् । तद्विश्लेषजनकक्रियाया-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगितानाभावरयासत्त्वेऽपि तद्विश्लेषजनकक्रियानिष्ठतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
वस्य 'तत्क्रिया नाश्रित' इत्याकारकस्य तत्तन्मेपे सत्त्वात् नश्रितोप इति भावः । तथाच = तत्तत्क्रियायास्तद्व्य-
क्तित्वेन लक्षणे निवेशे च । तज्जनक = विश्लेषजनक । तत्क्रिया = सा चासौ क्रियाच तद्व्यक्तिरूपा या क्रिया
तदनाश्रयत्वम् ! तथाच तद्विश्लेषजनकक्रियाव्यक्तिं तद्व्यक्तित्वेनादाय तदनाश्रयत्वनिवेशादेकमेपस्य तद्वि-
श्लेषजनकमेपान्तरसमवेतक्रियाव्यक्त्यनाश्रयत्वात्प्रातुपपत्तिरपादानत्वमेवेति बोध्यम् ।

वस्तुतत्त्वाश्रयभेदेन क्रियाभेदसत्त्वेऽपि न तद्व्यक्तित्वेन क्रियायाः प्रतीतिः । अत एव सरूपसूत्रे
भाष्ये 'न वै तिङन्तानि एशोवारम्भ प्रयोजयन्ति' इत्युक्तम् । तथाच तिङन्ते निवृत्तिभेदाया एव क्रियाया
धातुनोपस्थापनान्नोक्तरीत्या 'परस्परान्मेपावपसरतः' इत्यत्र दोषपरिहारसम्भवः । तस्मात् शब्दभेदेनार्थ-
भेदमाश्रित्य मेपशब्दविशिष्टयोरर्थयोर्विभागानुकूलधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृत्वम् । परस्पर-
पदविशिष्टमेपार्थस्य विश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वेन विवक्षितत्वात्पादानत्वमित्येव न्याय्यम् । अन्तःकरणादि-
रूपोपाधिभेदेनाऽऽत्मभेदवत् शब्दभेदेनापि भेदस्य वृक्षं शक्यत्वादित्यलम् । ननु वृक्षकर्मणैव विभागोत्प-
त्तिस्थले 'वृक्षाद् वृक्षं पतति' इत्यस्यानुपपत्तिः, वृक्षस्य विभागजनकक्रियाश्रयत्वाद् आह—क्रिया चात्रति ।
घात्वर्थ इति—प्रकृतधातुवाच्यैव क्रिया अत्र गृह्यते, ननु स्पन्दः = यथाकथञ्चित् प्रतीयमानव्यापारमात्रम् ।
तथाच वृक्षक्रियाया विभागजनकत्वेऽपि धात्ववाच्यत्वाद् धातुवाच्यक्रियानाश्रयत्वात्पादानत्वोपपत्तिः ।

अत्रेदमाप्यवधेयम्—वृक्षमजहत्यपि पर्णे यत्र फलभारेण शाखाया न्युञ्जत्वेन पर्णभूमिसयोगस्तथ
'वृक्षस्य पर्णं भूमिं पतति' इति प्रयोग इत्यन्तेऽतः पतधात्वर्थोऽयःसयोगानुकूलक्रियामात्रम्, ननु विभागोऽपि

दर्पणज्याख्या

कर्तृत्वदोषपद्यत इत्यर्थः । तत्तद्व्यक्तित्वेनापि धात्वर्थक्रियाविशेषोपस्थित्याह—ः क्रिया चेति ः । ः धात्वर्थ इति ः
प्रकृतधात्वर्थ इत्यर्थः । ः ननु स्पन्द इति ः यथाकथञ्चित्प्रतीयमानक्रियाऽर्थावयवः । वृक्षकर्मजविभागवति वृक्षे
इत्युक्त्या वृक्षद्वारकसम्बन्धेन त्रियाऽन्वयित्वेन वृक्षस्य सूच्यते । 'त्रियाजनकत्व कारकत्वम्' इति मते तु तत्र वृक्षस्याऽपा-
दानत्वं दुरपवादमेव । ः सङ्गच्छत इति ः तादृशवृक्षनिष्ठक्रियायाः प्रकृतपतधात्वर्थत्वाभावेन तद्वति वृक्षे नात्या-
सिस्तिरिति भावः ।

किन्तु अवधेर्लक्षणमात्रम्, द्वितीयार्थोक्तरीत्या प्रयोगातिप्रसङ्गस्यासम्भवेन वाच्यकोटौ प्रवेशस्य गौरवेणाम्भवाद् इति तु प्रतिभाति । नचैवमपि 'वृक्षात् स्पन्दते' इति स्यादिति शङ्क्यम्, 'आसनाचलितः' 'राज्याचलितः' इतिवद् इष्टत्वात् । एतेन पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे सकर्मकधातुजन्योपस्थितेहेतुत्वमिति समाधानामासोऽप्यपास्तः ।

प्रभा

जनकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थक्रियायामन्वयः । लक्षणमात्रमिति—अवधित्वस्य परिचायको धर्मः । किन्तु अवधि-
मात्रं पञ्चम्यर्थः, नतु तद्विश्लेषहेतुरित्यादि, गौरवात् । अवधित्वञ्चात्राण्डोपाधिरूपम् । प्रकृत्यर्थत्वावधौ
अभेदेनान्वयः, अवधेञ्च 'स्वनिष्ठावधितानिरूपकत्व' सम्बन्धेन क्रियायामन्वयः । ग्रामस्याधोदेशत्वे तु 'ग्रामं
पतति पतङ्गः' इतीष्टमेव, 'द्वितीया श्रित' इति भाष्ये 'नरकं पतितः' इतिवत् । ननु विभागाश्रययोः
पञ्चम्यर्थत्वे पूर्णस्यापि विभागाश्रयत्वात्पञ्चम्यापत्तिरित्यत आह—द्वितीयार्थोक्तरीत्येति—कत्रोदिसंज्ञया
वाधात् तदापत्तिः परिहरणीयेति भावः । एवम्—विभागाश्रयत्वस्यापादानसंज्ञानियामकत्वे 'वृक्षात् स्पन्दते'
इति वृक्षस्य विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वस्य सत्त्वादिति भावः ।

स्पन्दते = स्रवति । अस्य जलमिति श्लेषः । इष्टापत्या द्रोपं परिहरति—आसनाचलित इत्यादिदृष्टान्तेन ।
पल्लवातोर्विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वोपगमेन यथाऽवधित्वाद्पादानत्वं तथा स्पन्देरपि विभागानुकूलव्यापा-
रार्थकत्वेनापादानत्वस्येष्टत्वमेवेति भावः । 'स्पन्दते' इति पाठे 'वज्रम्' इति श्लेषो बोध्यः । एतेन = इष्टत्वाङ्गी-
कारेण । अपादानत्वप्रकारकेति 'अपादानत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता' सम्बन्धेन शाब्दबोधो इत्यर्थः ।
हेतुत्वमिति—विशेष्यतासम्बन्धेनेत्यर्थः । तथाच शाब्दबोधोपस्थित्योः सामानाधिकरण्यामुपपद्यत इति भावः ।
नच तादृशसमाधानामासवादिनये 'वृक्षात् पूर्णं पतति' इत्यस्यानुपपत्तिः, अकर्मकत्वादिति वाच्यम्, अयो-
द्देशानुयोगिकसंयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वेन पतेरपि सकर्मकत्वात् । अत एव 'कूपपतितः' इत्यादि 'द्वितीया
श्रित' इति सूत्रे भाष्योक्तोदाहरणमुपपद्यते । विशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपरिधत्तेः कारणत्वम्, फलविशिष्ट-
व्यापारवाचकत्वं धातूनामिति सतेन । फल-व्यापारयोः प्रथमशक्तिरिति नये तु भावनाख्यविषयतासम्ब-
न्धेनोपरिधत्तेः कारणत्वं बोध्यम् । अपास्त इति—'वृक्षात् स्पन्दते' इति प्रयोगावारणाय तादृशहेतुहेतुमद्भाव-

दर्पणत्यास्या

लक्षणमात्रमिति ॐ मात्रपदेन शक्यतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तथाच व्याहृत्पादिकफलकं निरुक्तावधित्वमेव ।
पञ्चम्यर्थस्तु विभागाश्रयमात्रमेवेति भावः । ॐ द्वितीयार्थोक्तरीत्येति ॐ त्रैत्रो ग्रामं गण्डतोतिथयश्चैत्रः स्यं गण्डतीति
वात्स्याय परत्या वर्णसंज्ञया वाधादित्युक्तरीत्येत्यर्थः । नन्वेवं वृक्षात् पूर्णं पततीत्यत्र पूर्णोऽपि विभागाश्रयत्वात्पञ्चम्यात्
तदुत्तरं पञ्चम्यापत्तिरत आह ॐ अतिप्रसङ्गस्येति ॐ स्पन्दत्यत्र प्रसङ्गजन्यविभागाश्रयत्वस्य वृक्षे सत्त्वादतिप्रसङ्गमात्राद्
विषयति—ॐ नचैति ॐ । एवमिति ॐ विभागाश्रयत्वमात्रस्वापादानसंज्ञानियामकत्वे इत्यर्थः ।

ॐ स्यादिति ॐ प्रसङ्गत्वस्योद्देश्ययोगानुसृष्टद्रव्यत्ववियारूपतया विभागस्य धात्वर्थाभावेन परमते
आपादसमागद्यारायः । ॐ इष्टत्वादिति ॐ चालपर्यन्तियान्त्रविभागाश्रयत्वस्येवमदुर्ध्वक्रियान्वयविभागाश्रयत्वस्यापि
पञ्चमीनियामकत्वे इति विश्लेषादित्यर्थः । ॐ लक्षणस्यार्थकत्वेऽपि 'राज्याचलितः' इति प्रयोगे विभागानुकूलविषयत्वव्यव-
च्छेदार्थमुपपत्त्याऽऽपत्तेरित्येवमिति भावः । जलमत्र कर्णं, वृक्षस्यैव कर्णत्वविशेषात्पानु परत्या वर्णसंज्ञया वाधेनोपपत्ते-
रवगम्यादिति भावः ।

सुष्यनिर्णयः

नचैवमपि 'वृक्षात् त्यजति' इति दुर्धारम्, कर्मसंज्ञया अपादानसंज्ञायाः बाधेन पञ्चम्यसम्भवात् । अत्रात् कृते तथा प्रयोगे यदि बोधाभावोऽनुभवसिद्धस्तर्हि पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे त्यजादिभिन्नधातुजन्यबुद्धेर्हेतुत्वं वाच्यम् । 'बलाहकाद् विद्योतते' इत्यादौ निःसृत्येत्यध्याहार्यम् । 'रूपं रसात् पृथक्' इत्यत्र तु

प्रभा

रबीकारे इष्टस्य 'आसनासलितः' इत्यादिप्रयोगस्यासिद्धिरित्युक्तसमाधानाभासो नाभ्युपेय इति भावः । परे तु स्यन्देः कम्पनमात्रार्थकतया विभागानुकूलव्यापारावाचकत्वेन 'वृक्षात् स्यन्दते' इत्यनिष्टमेवेत्याहुः । पञ्चोलिनस्तु—प्रत्ययणार्थकस्य 'स्यन्दते' इति प्रयोगे इष्टत्वं ग्रन्थकाराभिमतमिति शुरुच इत्याहुः । एवमिति—उक्तप्रयोगेष्टत्वमित्यर्थः । दुर्धारमिति—अस्य वाच्यमिति शेषः; तत्रैव 'नच' इत्यस्यान्वयः । सम्बन्धेन विभागरूपफलाश्रयत्वेन कर्मत्वमित्यर्थः । 'प्रामादागच्छति' इत्यादौ तु न प्रामादेः कर्मत्वम्, अनुयोगित्वस्य, अनुयोगित्वसमानाधिकरणसमवायस्य वा फलतावच्छेदकत्वेन फलतावच्छेदकसम्बन्धेन लाश्रयत्वाभावात् । कर्मसंज्ञया बाधेन पञ्चम्यास्तत्र साधुत्वाभावेऽपि अपादानत्वभ्रमेण तत्र तादृशप्रयोगा-वधित्वप्रकारकशाब्दयोपापत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—भ्रमादित्यादिना । बुद्धेः—उपस्थितेः । हेतुत्वं वाच्य-त्वेति तदाशयात्, पतत्यादिपदार्थयत्वेनागृहीतत्वजिज्ञान्योपस्थितित्वेन हेतुत्वमित्यत्र वा ग्रन्थतात्पर्यात् । यजेः पतत्यर्थे शक्तिभ्रमे, लक्षणाग्रहे वा 'वृक्षात् त्यजति' इत्यतस्तादृशशोधस्य सर्वसम्मतत्वेनेष्टमेवेति यदि' इत्यनेन सूचितम् ।

ननु 'बलाहकाद् विद्योतते' इति न स्यात्, विभागस्यानुपस्थितत्वादत् आह—बलाहकादिति । अध्याहार्यमिति—अत्राध्याहारः—निःसरणपूर्वकविद्योतने धातोर्निरूपण एव । बलाहको नाम—धूमज्योतिः-सलिलमरुतां सन्निपातः । तादृशसमुदायात्मरूपेधादवयवभूतज्योतीरूपविद्युतो भेदविषयक्षया निःसरणा-वधित्वं मेघस्य । यदा तु विद्युत् आश्रयत्वेन मेघो विवक्ष्यते तदाधिकरणे सप्ती—'बलाहके विद्योतते विद्युत्' इति । 'रूपं रसात् पृथक्' इत्यत्र रूपे विभागपूर्वकसंयोगानुकूलव्यापाररूपनिःसरणस्य बाधमाहाङ्क्य निराकरोति—रूपमिति—अत्र बौद्धसंज्ञेपुर्वकौ बौद्धो यो विश्लेषस्तज्जनको रूपाश्रयको बौद्धव्यापारः

दर्पणन्यास्या

ॐ नचैवमपीति ॐ एवमपि = धात्वर्थविभागाऽऽश्रयत्वस्यापादानसंज्ञानियामकत्वेऽपीत्यर्थः । ॐ दुर्धारमिति ॐ वृक्षस्य त्यज्यर्थव्यापारजग्यविभागाश्रयत्वा-दिति भावः । पूर्वमितिप्रसङ्गः कर्तृसंज्ञामादावैवोक्तः । इदानीं तु कर्मसंज्ञामादाय प्राप्तः स निवारित इति बोध्यम् । ॐ अनुभवसिद्ध इति ॐ वस्तुतो विभागवधित्वस्य वृक्षे भवाधातुजन्यबोधस्य प्रमात्वमिष्टमेव, धात्वर्थव्यापारजन्यविभागाश्र-यास्य पूर्वप्रमेनावधिवोक्तः । त्यजतेः पतत्यर्थे शक्तिभ्रमदशायां लक्षणाग्रहदशायां वा 'वृक्षात् पर्णे त्यजति' इति प्रयोगस्य प्रामाण्यत्वेन कारणतावच्छेदरूकोऽपि त्यजादिभिन्नत्वस्य धात्वर्थे भिद्येतिवृत्तसक्यत्वादित्यभिप्रेत्योक्तम्—ॐ यदीति ॐ । ॐ बलाहकादिति ॐ धूमजग्यज्योतिःसमूहो बलाहकः । ततोऽवयवभूतज्योतिपामेव विभागविवक्षणात् सोऽवधिः । श्रुतिश्च लक्षणया निःसरणपूर्वकविद्योतनबोधकः । तथाच बलाहकावधिकनिःसरणोत्तरवालिङ्कं विद्युत्कर्तृकं विद्योतनमिति बोधः । ॐ निःसृत्येति ॐ निःसरणपूर्वकं विद्योतने धातोर्निरूपणस्य रश्चसुपपादोत्यर्थः । अत एवोपात्तविशेष्यत्वान्त-र्भावो वक्ष्यमाणः सङ्गच्छते ।

बुद्धिपरिकल्पितमपादानत्वं द्रष्टव्यम्, पृथग्विनेति पञ्चमी वा । इदञ्च—

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽपादानमुच्यते ॥

इति वाक्यपदीयात् त्रिविधम् । 'यत्र साक्षाद्घातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम्' । यथा 'अश्वात् पतति' । 'यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम्' । यथा—'बलाहकाद् विद्योतते' । निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्त्तते । अपेक्षिता क्रिया यत्र तदन्त्यम् । यथा—'कुतो भवान्' 'पाटलिपुत्रात्' । अत्रागमनमर्थमध्याहृत्यान्वयः कार्य्यः ।

प्रभा

कल्पनीयः । एवं कल्पनायां भवत्येतादृशस्थलेऽपादानत्वम् । परिकल्पितमिति—अयमभावः—'ध्रुवमपाये' इति सूत्रेऽपायशब्देन भेदस्यापि ग्रहणम्, 'पञ्चमी विभक्तेः' इति सूत्रे विभागार्थकविभक्तशब्देन भेदस्यापि ग्रहणात् । 'भिदिर् विदारणे' इत्यत्र भेदज्ञानविषयत्वमपि विदारणम्, एकत्वेन ज्ञातस्य तथावोधे बुद्धि-विदारणस्य सत्त्वान् । अत एव 'घटाद् भेदः' इत्यत्रापादानत्वम् । एवञ्च पृथक्पदार्थोऽपि भेद एव, ननु गुणान्तरम्, उक्तप्रयोगदर्शनात् । 'घटाद् भिन्नः' इत्यत्रापि 'ध्रुवमपाये' इत्यनेनैवापादानत्वम् । नच 'अन्या-रादित्तरे' इत्यनेनात्र पञ्चमी, अर्थग्रहणे प्रमाणाभावेनान्यदृशद्घातुर्योगे पञ्चमीविधानात् । अत एव 'इतर-प्रहणं चरितार्थम्' । नच पृथक्शब्दस्य क्रियावाचित्वाभाववात्कारकत्वानुपपत्तिः, 'भवति' इत्याध्याहारेण भेदात्मकपृथग्भावस्य भवत्यर्थेनादोपात् । बुद्धिपरिकल्पनगौरवमपेक्ष्य लाघवादाह—पृथग्विनेति । इदञ्चेति—अपादानत्वञ्चेत्यर्थः ।

निर्दिष्टः = साक्षाद् घातुना बोधितो विषयो निरूपकोऽर्थो यस्य तत् 'निर्दिष्टविषयम्' । उपात्तः = धातुना धात्वन्तरार्थगर्भितः विषयोऽर्थो यस्य तत् 'उपात्तविषयम्' । अपेक्षिता = धातोरनुपादानेनाऽऽकाङ्क्षिता गन्ध-मानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका यस्य तत् 'अपेक्षितक्रियम्' इति भावः । कुतो भवानिति—'कुतो भवान्' इति 'पाटलिपुत्रात्' इति च द्वेऽपि प्रश्नोत्तरवाक्ये अपेक्षितक्रिये । अर्थमध्याहृत्येति—उचरितं वाक्यैकदेशरूपमेव तदर्थपरमित्यर्थः । पदाध्याहारवादे तु अनुपात्तसाकाङ्क्षक्रियावाचकपदकम् । अनुपात्त साकाङ्क्षा वा क्रिया तद्वाचक पदं यत्र तदित्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य' इति सूत्रबलादर्थोऽध्याहारः, तत्र स्थानिनः (अग्रमुज्यमानस्य) इत्युक्तेः । 'रृद्देशीस्वितः' इत्यादिसूत्रबलात् शब्दाध्याहारः ।

दर्पणव्याख्या

❀ बुद्धिपरिकल्पितमिति ❀ बौद्ध (आरोपित) विभागावधिरत्वमाश्रित्येत्यर्थः । तारगपादानत्वधारणे प्रमाणौ-ध्वन्यं मत्वाऽऽह—❀ पृथगिति ❀ । ❀ साक्षादिति ❀ मुखवृत्तेत्यर्थः । धातुनेत्यस्य समभिध्याहृतेत्यादिः । ❀ गतिरिति ❀ विभाजनकक्रियेत्यर्थः । ❀ उपात्तविषयमिति ❀ समभिध्याहृतपातुनोपात्तः लक्षितो गतिरूपो विषयो यत्रेत्यर्थः । ❀ अपेक्षितक्रियमिति ❀ अनुपात्तपदार्थक्रियासाकाङ्क्षमित्यर्थः ।

❀ अध्याहृत्येति ❀ अध्याध्याहाराभिप्रायेण । पदाध्याहारवादे तु आकाङ्क्षितक्रियावाचकपदानुसन्धानेऽप्यनुपात्त-स्वरूपविशेषगणितलक्षणावैकल्यं बोध्यम् । प्रमाणं तत्र दान्वाध्याहारवादे 'पुण्येभ्यः रृद्दयति' इत्यादी रृद्दयत्वादिबोधे सम्प्रदानादिसंज्ञाविधयकानि 'रृद्देशीस्वितः' (पा० सू० १ । ४ । ३६) इत्यादिसूत्राणि, तिस्रस्तद्वाद्योग एव तद्बोधनात् । अध्याध्याहारे तु 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादिसूत्रम् "व्यस्त्वोपे" इत्यादिवाचिकानि च ।

अन्ये तिवदमित्यं व्याचक्षते—यत्र विभागात्मजनकक्रिया बोधयं धातुनाऽभिधीयते तदाद्यम् । यत्र विभागोऽध्याहृत-

सुवर्धनिर्णयः

उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः । तथाहि—'सम्प्रदाने चतुर्थ्या' । तच्च "कर्मणा यमभिप्रैति म सम्प्रदानम्"
(पा० सू० १ । ४ । ३२) इति सूत्रात् कर्मणा = करणभूतेन यमभिप्रैति = ईप्सति तत् कारकं
सम्प्रदानमित्यर्थकाहुद्देश्यम् ।

प्रभा

उद्देश्य इति—प्रकृते उद्देश्यत्वञ्च—'तत्तद्वात्यर्थकर्मनिष्पन्नफलनिरूपकत्वेनेच्छाविषयत्वम्' । चतुर्थ्यर्थे
इति—कारकचतुर्थ्यर्थ इत्यर्थः । तेन लपपदचतुर्थ्यर्थस्य भिन्नार्थत्वेऽपि न दोषः । चतुर्थीति—इतिभूयादिति
नेपः । 'सम्प्रदाने' इत्यत्र वाचकत्वं साम्प्रत्यर्थं । तथाच सम्प्रदानवाचिका चतुर्थी इत्यर्थबोधकसूत्रप्रामाणा-
दित्यर्थः । तच्च सम्प्रदानञ्च । अस्य वक्ष्यमाणेन 'उद्देश्यम्' इत्यनेनान्वयः । यमैनेति—करणे कृतीया । तथाच
'क्रियाया यत् कर्म तत्सम्बन्धजन्यफलाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वम्' उद्देश्यत्वम् । 'विप्राय गां ददाति' इत्यत्र क्रिया
स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वानुसूलेच्छारूपा, तत्कर्म स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वरूपफलाश्रयः गौः । कर्मणः
करणत्वञ्च अभिसम्बन्धक्रियाम्प्रति, करणस्य च व्यापारवत्त्वनियमान् कर्मत्वप्रयोजकत्वेनोपस्थितस्य फलस्यैव
व्यापारत्वं कल्प्यते । गोपदोचरद्वितीयाया आश्रयोऽर्थः । तथाच विप्रयाभेदेनोद्देश्ये तस्य (उद्देश्याय) स्थितिप्रो-
द्देश्यतानिरूपकत्वसम्बन्धेन 'वा' धात्वर्थेच्छायामन्वयः । गोपदार्थस्य द्वितीयाधार्थश्रेयऽभेदेन तस्याधेयतामन्व-
न्धेन स्य (वर्ता) स्वत्वध्वंससमानाधिकरणपरस्वरूपफले तस्य (फलस्य) विषयितारूपानुसूलेच्छासम्बन्धेन-
च्छायामन्वयः । एवञ्च विप्रोद्देश्यिका गवाभिन्नाश्रयनिष्पन्नस्वरूपफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात् राजा-
भिन्नाश्रयनिष्ठा वर्तमानकालावच्छिन्नोच्छा इति 'राजा विप्राय गां ददाति' इत्यनेन बोधः । कामनाविषयत्वन्तु
नोद्देश्यत्वम्, तस्य कर्मण्यतिलयातिः, कर्मणोऽपि इच्छाविषयत्वात् ।

नन्वेवमपि 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इत्यत्रापि 'ग्रामसम्बन्धजन्यं सुखं मे जायताम्' इति यदि
चैत्रस्येच्छा, तदा चैत्रस्य रामनक्रियाकर्मग्रामसम्बन्धजन्यसुखरूपफलाश्रयतया सम्प्रदानरथापत्तिरिति चेन्न,
ग्रामसंयोगस्य चैत्रीयसुखं प्रति अन्यथास्तिष्ठत्वेनाजनकत्वात्, उद्देश्यवृत्तिफलस्य सुखाद्देशीत्वर्थफलद्वारैय
कार्णरूपकरणजन्यत्वस्यापेक्षणात् । क्रियाकर्मसम्बन्धजन्यं फल नानाविधम् । तथाहि—'शिष्याय चपेटां
ददाति' इत्यत्र दुःखं फलम् । ददातिरत्र संयोगविशेषानुसूलेच्छाव्यापारार्थकः । तथाच 'चपेटासंयोगजन्य-
दुःखाश्रयः शिष्यो भवतु' इतीच्छया दुःखरूपफलाश्रयत्वेन शिष्याय सम्प्रदानत्वम् । 'रजकाय दधं ददाति'
इत्यत्र दधातोर्धीनीकरणमर्थः । अधीनीकरणत्वञ्चात्र मलनाशाशुभ्रूलं स्थापनम् । 'वस्त्रनिष्पन्नमलनाशरूप-
फलसम्बन्धेन भृतिमान् रजको भवतु' इतीच्छया भृतिरूपफलाश्रयत्वेन सम्प्रदानत्वं रजकयेत्येवं सर्वत्रोक्तम् ।
ईप्सति = सम्बन्धुमिच्छति । अभिप्रैतिरत्र सम्बन्धविषयकेच्छापरः ।

दर्पणव्याख्या

पातुना तथा तद्वितीयम् । यत्र तुभममप्यप्याहृतपात्वभिषेधं तत्पृतीयमिति । अधिकमन्त्यतोऽप्युपार्थम् ।
चतुर्थ्यर्थे निरूपयति—ॐ उद्देश्य इति ॐ ननुद्देश्याय कामनाविषयत्वम्, तच्च 'विप्राय गां ददाति' इत्यत्र
क्रियजन्यफलभागतया कामनाविषये गवादायप्रतिप्रसक्तमत्तस्यावृत्तम्, तत्सूत्रप्रामाण्येन दर्शयति—ॐ तस्य कर्मणे-
त्यादि ॐ कर्मणेत्यनन्तरं सम्बन्धुमिति शेषः । कर्म चात्र पारिभाषिकम्, "कर्मणा यमभिप्रैति" (पा० सू० १ । ४ । ३२)
इति क्रियाव्याप्यमानस्य सम्प्रदानसंज्ञाविधानात् । अत एव तदङ्गमङ्गीकरणम् ।
ननु 'ग्रामं गच्छति' इत्यत्र ग्रामरूपकर्मजन्यसुखादिकफलभागतयोद्देश्ये कर्त्तरि अतिप्रसङ्गोक्त आह—ॐ करणभूतेनेति ॐ
करणत्वञ्च सारथ्यक्रियाऽपेक्षम्, क्रियाथयवहितत्यापारवत् एव करणत्वात् न्यापारे कर्महेतुत्वलाभेन तद्दृष्टिवरय धात्वर्थ-

दर्पणव्याख्या

तावच्छेदकफल एव सम्भवात् । धर्मवृत्तितन्मयत्वस्य प्रागजन्मसुखे असत्त्वात्प्रोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । यमित्यस्यानुपादाने योऽभिप्रेतौत्थर्थापि एवाभात् प्रथमान्ताथर्वकर्मयतिप्रसङ्गः स्यादतस्तदुपात्तम् ।

यद्यपि 'गौर्माह्वणस्य भवतु' इतीच्छाविशेष्यतया गामेवापगाहते तथापि सूत्रस्य फलितार्थपरत्वाच्च दोषः । तथाच कर्मजन्यतद्गुत्तिकाफलभागित्वप्रकारको यद्विदोष्यवोऽभिप्रायः स सम्प्रदानमिति सूत्रार्थः । तादृशफलत्वगन्धिव्यवप्रकारता निरूपितेविदोष्यताश्रय इति यावत् ।

'विप्राय गां ददाति' इत्यादौ परस्वत्वजनकस्वत्वव्यप्यसावच्छिद्येच्छात्मकस्यागो दाधार्थः । उद्देश्यत्व चतुर्थ्यर्थः । (निरुद्धविदोष्यताश्रयरूपस्य तस्य स्ववृत्तिविदोष्यतानिरूपणत्वसम्बन्धेन त्यागेऽन्वयः) गोरूपकर्मणश्चाऽऽश्रयत्वेन स्वरूपफले । तथाच गोरुत्तित्त्वरजनकस्वत्वव्यप्यसावच्छिद्येच्छा विप्राभिन्नोद्देश्यकस्याग इति वैयाकरणमते योषः । उद्देश्यत्व च विभे गोजन्यत्वप्रभोगितयेच्छाविपयत्वमेव, एवं वृक्षायोदकमानिन्धर्तारयप्राप्त्युदकनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगफलभागित्वयेच्छा विपयत्वात् सम्प्रदानत्वसूत्रम् ।

वैयाधिकारस्तु-परस्वत्वेच्छाधीनस्वत्वव्यप्यवेच्छात्याग इति मते स्वत्वत्वप्यसावच्छिद्येच्छात्यागो ददात्यर्थः । विदोष्यत्व चतुर्थ्यर्थः । तस्य स्वनिरूपणनिरुद्धेच्छाजन्यत्वसमन्वयेन ददात्यर्थत्वागे गोरूपकर्मणस्तथाप्येतया परस्वत्वप्यस्वरूपफले । तथाच गोरुत्तित्त्वरजनकजनको निरुक्तसमन्वयेन विप्रनिष्ठविशेष्यताविशिष्टो यस्यागस्तदाश्रयश्चैत्र इति 'विप्राय गां ददाति चैत्र' वाक्याद् योषः ।

यदि तु गौर्दिप्रत्य भवतु न ममेतीच्छैव त्यागः, स च गपि स्वत्वत्वप्यसमिध परस्वत्वमपि भवगाहते तदा स्वत्वत्व-प्यसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिद्यत्यागो दाधार्थः । एवञ्च उक्तश्ले निरूपितत्वेनेच्छाविपयत्व चतुर्थ्यर्थः । तस्य च स्वत्वत्वप्यसोऽन्वयाद् विप्रनिरूपितत्वेन इच्छाविपयगोरुत्तित्त्वरजनकस्वत्वप्यसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिद्यत्यागोऽऽश्रय इति योषः । जन्यत्वत्वस्य गोरुत्तित्त्वेऽवगतेश्चरिस्मितजन्यत्वस्य लभ्यते एवेति गोजन्यत्वत्वनिरूपकत्वेनेच्छा विपयत्वरूपमुद्देश्यत्व विप्र-स्वाक्षतम् । वृक्षायोदकमासिञ्जतीत्यत्र तु सयोगान्निष्ठद्रवद्रव्यक्रियावच्छिद्येच्छायापारो धार्थ्यः । वृत्तिश्वेनेच्छाविपयत्व चतुर्थ्यर्थः । स च धार्थ्यतावच्छेदकसयोगान्निध्यः । द्वितीयाथर्ववृत्तित्व तु द्रवद्रव्यक्रियाव्यभिचि । तथाच वृक्षवृत्तित्वेनेच्छा विपयो य सयोगस्तदनच्छिद्यः या उदकाभिन्नद्रव्यवृत्तिक्रिया तदवच्छिद्यत्यागारानुसूत्रकृतिमानिति योषः ।

नपैव सिधधात्वर्थतावच्छेदकद्रवद्रव्यक्रियाया द्वितीयाथर्ववृत्तित्वान्यत्वे पयसा वृक्ष सिञ्जताति न स्यात्, तादृश क्रियाया वृक्षावृत्तित्वादिनि शक्यम्, तत्र सयोगान्निष्ठद्रव्यक्रियाया एव धार्थ्यतया तदवच्छेदकीभूतसयोग एव वृक्षवृत्ति-त्यागव्याघानुपपत्तिरित्याहुः ।

अपरे तु—विजातीयत्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्व सम्प्रदानत्व चतुर्थ्यर्थः । एवञ्च विप्राय गा ददातीत्यादौ त्यागजन्यफलभागित्वप्रकारकप्राहणवृत्त्युद्देश्यतागोविपयकत्यागाश्रय इति योषः । रुद्राय गा ददातीत्यत्र रुद्रस्य त्यागजन्य-फलभागितयोद्देश्यत्वमस्त्येव । स्वत्व तु तस्य जायते न वेत्यन्यत् । त्यागजन्य फल तु स्वत्वरूप ग्राह्यम् । तेन पितृस्वर्ग-मुद्दिश्य दद्यात् गवि प्राहणस्य सम्प्रदानत्वोपपत्तिः । पितु स्वत्वरूप फल नोद्देश्यम्, किन्तु स्वर्गः ।

पितृभ्यो दद्यादित्यादौ तु रुद्राय गा ददातीतिवत् सम्प्रदानत्वमस्त्येव । त्यागे वैजातवनिवेशाच्च न ग्रेतु सम्प्रदान-त्वम् । वृक्षायोदकमासिञ्जतीत्यादौ तु चतुर्थ्यर्थे गौणसम्प्रदानत्वम् । तत्र सिचैत्रेऽव्यवृत्तिसंयोगानुसूत्र क्रिया । उदकादि-पदसमन्विताहारे च सयोगानुसूत्रक्रियागान्निध्यः । चतुर्थ्यर्थस्तु वृत्तित्वम् । इत्थञ्च वृक्षवृत्त्युदकीयसयोगान्निष्ठक्रिये-त्यादिवोषः ।

अथ चतुर्थोद्दिर्न्यागया तुल्यवोधजननात्तत्र द्वितीया या भूदिति सम्प्रदानसंज्ञानुशिष्यत्वे । वृक्ष पयसा सिञ्चती-त्यादौ तु वृक्षशब्दात् द्वितीया भवत्येव । तत्र द्वितीयाथर्वोऽभेदस्तस्य द्रवद्रव्योऽन्वयः । द्वितीयाथर्ववृत्तित्वस्य तु सयोगोऽन्वयः ।

इदमेव शेषित्वम् । तदुद्देश्यकेच्छाविषयत्वं च शेषत्वमित्येव पूर्वतन्त्रे निरूपितम् । अत एव
 "प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानम्" (अ० ४ पा० २ अ० ६) इत्यधिकरणे क्रीते सोमे
 मैत्रावरुणाय 'दण्डं प्रयच्छति' इति विहितं दण्डदानं न प्रतिपत्तिः,

प्रभा

इदमेवेति—धात्वर्थक्रियाया यत्कर्म तद्वृत्ति यद्धात्वर्थफलं तत्सम्बन्धजन्यफलश्रयत्वकेच्छाविशेष्य-
 त्वमेवेत्यर्थः । 'दानकर्मगोवृत्तितत्ताटशयत्वसम्बन्धजन्यसुप्ताश्रयो किप्रो भवतु' इत्याकारिका या इच्छा तादृशेच्छा-
 विश्लेष्यत्वरूपं शेषित्वं विप्रस्य । तादृशेच्छाप्रकारताश्रयत्वरूपं शेषत्वं गोः, गवि इच्छीयप्रकारतायाः सत्त्वात् ।
 तदाह—तदुद्देश्यकेति—विप्रासुद्देश्यकेच्छाविषयत्वमित्यर्थः । विषयत्वञ्चात्र प्रसारत्वरूपं ग्राह्यम्, नानो
 विप्रादावतिव्याप्तिः । पूर्वतन्त्रे = पूर्वमीमांसायाम् । चतुर्थीध्यायस्य द्वितीयपादे पद्याधिकरणे निरूपितम् ।
 प्रासनवदिति—अग्निष्टोमप्रकरणे 'नीतासु दक्षिणासु कृष्णविषाणं चात्वाले प्रास्यति' इति श्रुतिः । अयमर्थः—
 यदा यजमानेन दत्ता दक्षिणा ऋत्विग्भिर्नीता तदा यजमानो यश्च गात्रकण्डूयनाय स्वहस्ते श्रुत कृष्णमृगशृङ्गं
 चात्वालनामके यज्ञीयगतं प्रास्येत् = प्रक्षिपेत् इति । तत्र सन्दिह्यते—चात्वाले कृष्णमृगशृङ्गं श्लेषेण प्रतिपत्तिकर्म
 त अर्थकर्म इति । प्रतिपत्तिकर्म च—प्रधानकर्मणि यज्ञादौ कृतोपयोगस्य वस्तुनः सत्कारकं कर्म
 ऋच्यते, यथा इडाभक्षणादि । इडा नाम दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशशिशोपरतद्भक्षणस्य 'यजमानपञ्चमा
 ङ्कां भक्षयन्ति' इति श्रुत्या विधानात् । यजमानं पञ्चमो वेपु ऋत्विक्षु ते यजमानपञ्चमा । चत्वारः
 ऋत्विजः पञ्चमो यजमानः । नचोपयुक्तस्य सत्कारे फलाभावः, यज्ञीयमुमिसङ्कीर्णतानिष्टृतेरेव फलत्वरूपत्वात् ।

दर्पणव्याख्या

'शतवेऽङ्गं सुप्रति' अत्र तु खोदयत्त्वं चतुर्थ्यर्थं । सोचन विभागात्प्रतिप्रक्रिया, त्रिपातदुर्लभ्यापातो या ।
 प्रकृत्यर्थस्य वृत्तित्वेन चतुर्थ्यर्थकदेशे तु खेऽन्वयः । एव मित्राय दत्तं प्रेषयतीत्यत्र वाचादानोद्देश्यकत्वम् । पुत्राय पत्नं
 प्रेषयतीत्यत्र प्रीत्युद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थं इत्याशूहमित्याहुः ।

तत्र सम्प्रकृ, सगप्रदाने हि चतुर्थी । नच भवदुक्तसम्प्रदानत्वे विश्वि-मानम्, येन वृक्षापेत्यत्र चतुर्थी स्यात् ।
 किञ्च संयोगरूपधात्वर्थान्त्वविराविदौपातुदकपवादापि चतुर्थ्यापत्तिः । वापकं कर्मत्वं तु पूर्वस्यक्षतमिति न स्मिञ्चिदत्रम् ।
 ❀ इदमेवेति ❀ निरुक्तोद्देश्यत्वमेवेत्यर्थः । ❀ पूर्वतन्त्रे ❀ मीमांसायाम् । ❀ अत एवेति ❀ शेषित्वस्याप्यर्थकर्मप्रयो-
 जकावादेवेत्यर्थः ।

❀ प्रासनवदिति ❀ "प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं इत्यर्थं वा" इत्यधिकरणे इत्यर्थः । प्रासनरहान्त्वमैत्रम्
 ज्योतिष्टोमे श्रूयते "नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणं प्रास्यति" इति । यदा यजमानेन दत्ता दक्षिणा ऋत्विग्भिर्नी-
 तास्तदा यजमानः स्वहस्ते श्रुतं कृष्णमृगशृङ्गं चात्वालनामकगतं प्रक्षिपेदिति तदर्थः । तत्रैवं सन्दिह्यते—किमेतत् प्रासन-
 मर्थकम्, प्रतिपत्तिकर्मेति वा ? अर्थकर्मैव भवितुमर्हति, सयोजनत्वात् । प्रतिपत्तितादां तु अपूर्वभावे निरर्थकमेव स्यादिति
 पूर्वपक्षे—"कृष्णविषाणया कण्डूयति" इति श्रुत्या इत्यर्थस्य प्रतिपत्त्यपेक्षात्वात् प्रतिपत्तिकर्मतेव युक्ता । नचानर्थक्यम्,
 प्रासनवियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि चात्वाल एवेति नियमापूर्वसन्नावादिति मित्रान्तिवत् । तददण्डदानं न प्रतिपत्तिरिति सौतना ।
 ❀ इत्यधिकरणे इति ❀ चतुर्थीध्याय इति शेषः ।

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्यैव सोमे दीक्षिताय दण्डं प्रयच्छतीति दण्डस्य दीक्षाभिन्यङ्गकत्वं विधायक्रीते सोमे "मैत्रावरुणाय
 दण्डं प्रयच्छति" इति श्रूयते । तत्र दण्डदानस्याप्यप्रतिपत्तिकर्मभावन्यदेहेऽन्वयुंता दीक्षासिद्धये दत्तदण्डस्यान्योन्यायत्वात्-
 नानाधारणेन कृतार्थत्वात्पुण्यकस्य तस्य दानं प्रतिपत्तिकर्मैवेति पूर्वपक्षे, "दण्डो प्रैपानन्वाह" इति श्रवणान्मैत्रावरुणस्य

किन्तु चतुर्थीश्रुत्यार्थकर्मैति तत्र निर्णीतम् । 'रजकाय वृत्तं ददाति' इत्यपि 'खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददाति' इति भाष्योदाहरणादिष्टमेव ।

प्रभा

अर्थकर्म = उपयोक्ष्यमाणस्य संस्कारः, यथा—उपयोक्ष्यमाणस्य ब्रीह्यादेरुपयोगात्पूर्वमेव प्रोक्षणादि-संस्कारः । अत्र संस्कृतेन द्रव्येण यज्ञस्वरूपसिद्धितद्द्वारा अष्टष्टक फलम् । प्रतिपत्तौ संस्कारजन्यं न किञ्चित्कर्म-मित्युपयुक्तस्य संस्कारापेक्षया उपयोक्ष्याय संक्रिया गरीयसी, इत्यर्थकर्मत्वं यथा प्राशनस्य न प्रतिपत्तिकर्मत्वम् । एवं यज्ञे 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रोणाति' इति श्रुत्या विहितसोमक्रयणाय, गोनयनार्थं दीक्षा-सिद्धये च दीक्षिताय यजमानाय दण्डो दीयते । 'क्रीते सोमे' मैत्रावरुणाय दण्ड प्रयच्छति' इति विहितं दण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म (उपयुक्तस्य वस्तुन अष्टष्टजनकः संस्कारविशेषः) अर्थकर्म (करिष्यमाणोपयोगस्य वस्तुन उपयोगात्पूर्वं क्रियमाणोऽष्टष्टजनकः संस्कारविशेषः) वेति सन्दिह्य गोनयनोपयुक्तस्य दण्डस्य दानरूपं कर्म प्रतिपत्तिकर्मैव भवितुमर्हति, प्रतिपत्तिकर्मण उपयुक्तस्य संस्कारकत्वरूपत्वादिति पूर्वपक्षे मैत्रावरुणायैति चतुर्थीश्रुत्या अर्थकर्मैव स्यात् चतुर्थ्यर्थयोर्देश्यत्वाद्देश्यस्य । सफलत्वात् उपयुक्तापेक्षया उपयोक्ष्यमाणोऽस्यादरात् । उपयोक्ष्यमाणस्य संस्काराभावेऽसंस्कृतद्रव्येण यज्ञस्यानिष्पत्तिः । उपयुक्तसंस्काराभावे तु अङ्गविशेषस्यानिष्पत्तिरित्यादरवीजम् । अत एव 'दण्डी प्रैषा नन्वाह' इति श्रुते प्रैषानुवादेऽवलम्बन्याय मैत्रावरुणस्य दण्डोऽपेक्षयत इति सफलत्वादर्थकर्मैव, नतु प्रतिपत्तिः, निष्फलत्वादिति निर्णीतम् । स्वरवत्त्व-ध्वंसविशिष्टपरवत्त्वाद्बृहद्व्यापारवाचकधातुसमभिन्दाहारे एव सम्प्रदानत्वमिति न नियमः, किन्तु अर्थान्तरवाचकधातुसमभिन्दाहारेऽपीत्याशयेनाह—रजकायेति—अत्र दाधात्वर्थगटापवर्णाय किय-त्कालिकस्वरत्वेच्छा । अत्र स्वत्वनिरूपकत्वसम्बन्धजन्यभूतिमान् रजको भवत्यतीच्छया रजकस्योद्देश्यत्वम् । खण्डिकोपाध्यायः = बृहोपाध्यायः, बालकोपाध्याय इति वा । चपेटा = परतलम् । ददातिरत्र संयोगविशेषा-नुदलेच्छा । तथाच क्रियाधर्म (चपेटा) संयोगसम्बन्धजन्यत्वात् साश्रयः शिष्यो भवतु इतीच्छया शिष्यस्य सम्प्रदानत्वम् । 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इत्यादी उपदेशो धात्वर्थः । गतिपदस्य ज्ञानजनकवैदपरम् । सम्बन्ध् प्रदीयते इति—वदुक्तम्—

दर्पणव्याख्या

प्रैषानुवादेऽवलम्बन्याय दण्डोपेक्षितः । एवञ्च अकिष्णदुपयोगात्तदायात् दानव्याप्यमानदृष्टत्वाप्यभावात्तेन मैत्रावरुणस्य माघान्याच दण्डदानस्य प्रतिपत्तिकर्मण उपयुक्तसंस्काररूपार्थकर्मैवोपयोक्ष्यमाणस्य स्वरूपत्वेन प्राशरवाचाध्वर्मैतीवोचिता, उपयोचित्तुमेव गर्वत्र संस्कारप्रभृतेः । उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्य साधारणसम्प्रदायस्यैवसाहित्येन कार्यपर्यवसानाभावात्-दानतापयनो मैत्रावरुणसंस्काराय तद्वानमर्थकर्म । तथा सति निरुपपत्तौ असत्यपि केषांचित् दण्डसंस्कारान्तर्यपेक्षं दानप्रयोग-रक्षितं सिद्धान्तितम् ।

अर्थकर्मत्वं च दीपित्वं प्रयोगकम् । तद्य चतुर्थीश्रुत्या मैत्रावरुणस्य बोधयत इत्यह— ॐ चतुर्थीश्रुत्येति ११ ननु वयं प्राधानुधीनीकरणार्थकर्मप्रधानीनाकारूपपरानिहृत्परतयेणादिपवत्परतमददानवत्परतमददातिरिति गन्धवात् 'रजकाय' इति ददाति "होत्रे उष्ट ददाति" इत्यादिप्रयोगे प्रत्याख्येराश्रित्यात्प्रातिपदिकपर्याय परिहरति— १२ रजकायेति १३ । अत्र प्रमाणमुपस्थापयति— १४ खण्डिकोपाध्याय इति १५ । १६ ददातीति १७ दाधात्वर्थसंयोगसम्बन्धनेऽप्येकाकिनस्य रूपोद्देश्यत्वस्य तत्र सत्यत्वादिन गणना । अस्मिन् प्रयोगे ददाति संयोगानुष्ठानत्वात्प्रातिपदिकः । चपेटापदाध्वंशु प्रयत्नस्य तस्य । "न शूद्राय मतिं दद्यात्" इत्यत्र ददातिर्वाच्यार्थः । गतिपदार्थं तज्जन्तं येषांदिनाद्यमिति बोधयम् ।

वृत्तिकारास्तु—सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञया स्वस्वत्वनिवृत्तिपर्यन्त-
मर्थं वर्णयन्तः 'रजकस्य वस्त्रम्' इत्येवाहुः ।

प्रभा

ददाति वण्ठं पुरुषो महीपतेर्नचातिभक्त्या नच दानकाम्यया ।

यहीयते दानतया सुपात्रे तत्सम्प्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः ॥ इति ।

निवृत्तिपर्यन्तमिति—स्वस्वत्वध्वंसाणुकूलव्यापारपर्यन्तमित्यर्थः । इदृशार्थस्तु दानेन न परस्वत्वो-
पत्तिः, किन्तु प्रतिग्रहेण (स्वीकारेण) इत्यभिप्रायेण । यदि दानमेव परस्वत्वोत्पादकं तदा परस्वत्वोत्पत्ति-
विशिष्टस्वस्वत्वध्वंसाणुकूलव्यापार एव दानम् । व्यापारश्चात्र सङ्कल्पादिरूपः । संसृष्टिपदे = सम्भिलितधने
दातुः प्रतिग्रहीतुश्च 'ददाति' इत्यप्रयोगाद् धात्वर्थे परमात्रेति निवेशनीयम् । तथाचोभयस्वत्वसत्त्वे ददातीति
न प्रयोगः । नच तत्र परमात्रेति निवेशाभावेऽपि न दोषः, स्वस्वत्वध्वंसाभावादिति वाच्यम्, परस्वत्वोत्पत्ती
स्वस्वत्वध्वंसास्यावश्यकत्वेन स्वस्वत्वध्वंसस्य तत्र सत्त्वात् । अर्थमिति—'कर्मणा यमभिप्रैति' इति सूत्र-
स्यार्थमित्यर्थः । 'आहुः' इत्यनेनारुचिः सूचिता । तद्वीजनूक्तभाष्यप्रयोग (पण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेदां
ददाति) विरोध एव । तथाच 'सम्प्रदानम्' इति महासंज्ञाकरणं नान्वर्थत्वाय, किन्तु सर्वनामस्थानादि-
संज्ञावत् प्राचामनुरोधत्वात् ।

दर्पणव्याख्या

परस्वत्वोत्पादकत्वात् स्वस्वत्वध्वंसेच्छारूपं व्यापारम् । अर्थम् अर्थात् ददातीत्यर्थः ।
तथाचोक्त्या कदाचारव्यर्थकर्मनिष्कलभागितयेच्छाविपयत्वमेव सम्प्रदानत्वम् । अन्वर्थनार्थसंज्ञाकरणसामर्थ्यादुक्त्याथले च
ददातेस्तदर्थं कस्याभावेन रजकस्य वस्त्रं ददातोत्येवेति तेषामाशयः । उक्तभाष्यप्राप्त्याप्यदान्वर्थपरमेवासिद्धम् । महासंज्ञाकरणं
तु प्राचामनुरोधोदायेव, सर्वनामस्थानसंज्ञावदित्यस्वरसादाह आहुरिति ।

नत्रज्ञां प्राप्तं नयतीत्यत्राज्ञायां निरुक्तत्वम्प्रदानस्य सत्त्वात्तद्वाचकाच्चतुर्थ्यापत्तिरिति चेत् स्यादेव यदि परया कर्म-
संज्ञया सम्प्रदानत्वस्य न वाच इति । 'यूपस्य दाह' इत्यादौ न सम्प्रदानचतुर्थी, अपि तु तादर्थ्ये । तादर्थ्ये—स एवायं:
प्रयोजनमस्य तत्त्वम् । समभिव्याहृतार्थे तादर्थ्यं त्रिवक्षायां तद्वाचकाच्चतुर्थीति 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्य' इति वाचिःशार्थः ।

प्रयोजनत्वञ्च न जन्यत्वञ्च, दुःस्वप्न पापमित्यस्याप्यापत्तेः । नापि जन्यत्वयेच्छाविपयत्वम्, स्वर्गादेः पुण्यादिजन्य-
तयेच्छाविपयत्वेन स्वर्गाय पुण्यादित्यापत्तेः । नचेशपत्तिः, तथा सति पत्न्यु व्रजतीत्यर्थे 'पाकाय व्रजति' इति प्रयोगनिर्वाहाय
'तुमर्थाच्च' (पा० सू० २ । ३ । १५) इतिसूत्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः, पाकादेर्निष्कलजन्यत्वस्य तादर्थ्यं तु तद्विच्छाधी-
चतुर्थ्युपपत्तेः । अपि तु समभिव्याहृतपदार्थनिष्कलव्यापारेच्छाणुकुलेच्छाविपयत्वम् । तदप्रयोजनकारुण्यं तादर्थ्यं तु तद्विच्छाधी-

नेच्छाविपयव्यापारान्प्रभवत्वम् । दाहो यूपेच्छाधीनेच्छाविपयतत्त्वादिरूपव्यापारत्वस्य यूपार्थत्वाच्चद्विवक्षया यूपपदाच्चतुर्थी ।
तदर्थंश्रेच्छाधीनेच्छाविपयव्यापारान्प्रभवत्वम् । प्रथमेच्छायां यूपदेः प्रकृत्यर्थस्य विपयित्वेनान्वयः । तस्याऽऽश्रयतया दाहोदो,
एवं रन्धनाय स्याल्लोद्यादावयूपस्यमिति केचित् ।

तत्र मनोरमम्, तादर्थ्यस्योत्तरपत्ते सुकये हरिं, भजतीत्यत्र चतुर्थ्युपपत्तेः । न हि भजनस्य सुकीर्त्याधीनेच्छा-
विपयव्यापारवत्ता नापि मुक्तेः सम्प्रदानता, कर्मजन्यफलभागतयातुदेइत्यत्रात् । तस्माच्चद्विच्छाधीनेच्छाविपयत्वमेव
तत्रादर्थ्यम् । स्वर्गाय पुण्यादित्यादयस्त्वयन्त एव । वाचिकं चट्टा सूत्रज्ञोऽप्रवृत्तेन 'तुमर्थाच्च' इतिसूत्रानुपपत्तिरिति ।

नमःस्वस्त्यादिजन्मदोषेऽपि तदर्थंविशेषणवाचकात् । 'नमः स्वस्ति' (पा० सू० २ । ३ । १६) इति सूत्रेण चतुर्थी
विधीयते । तत्र नमःपदार्थस्यागो व्रतिश्च । तत्र ततिः स्वापकर्षबोधनानुकूलो व्यापारः । 'हरये नमः' 'पुपोऽर्थः

इदञ्च—

अनिराकरणात् कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम् ॥

प्रमा

इदञ्चेति—सम्प्रदानञ्चेत्यर्थः । अनिराकरणादिति—उद्देश्ये सूर्यादौ प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरानुकूल-
ध्यापाराभावादित्यर्थः । कर्तुरिति—अत्र कर्मणि षष्ठी । कर्मस्त्वञ्च निराकरणक्रियानिरूपितम् ।
त्यागाङ्गम् = दानपदार्थघटकीभूतं क्रियाकर्मसम्बन्धजन्यकलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यम् । प्रेरणा = प्रवर्तना =
दानेऽप्रवृत्तस्येष्टसाधनत्वाविशोधनम् । अनुमतिः = स्वाभिलषिते स्वयं प्रवृत्तस्येष्टसाधनतावशोधनम् । तथाच
कर्तुरनिराकरणात् = अप्रत्याख्यानात्, 'प्रेरणानुमतिभ्याञ्च त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितं सम्प्रदानतां लभते'
इत्यन्वयः । अथवा सम्प्रदानतायामेव हेतुत्रयम् ।

दर्पणञ्चास्या

शिवाय नमः' इत्यादी ल्यागः । चतुर्थ्यां च तत्रोद्देश्यत्वं प्रत्याव्यते । त्यागश्च यदि शिवस्यायं भवत्विति फलेच्छापीनो न
समेत्याहारकः स्वस्वत्वेच्छाभावरूपस्तदा तदुद्देश्यत्वं त्यागजनकेच्छायाः स्वत्वभागितया विपयत्वम् । यदि त्यागरूपेष्टैवा-
न्यदीयत्वेन त्यज्यमानगतं स्वत्वमपि विपर्ययकरोति तदा स्वत्वभागितया विपयत्वमेव तदुद्देश्यत्वम्, नतु स्वविताराश्रयत्वम्,
शिवादिबिम्बद्वयोऽपि स्वीकाराभावात्तदापारकतया ध्यातव्य मन्त्रस्य त्यागोद्देश्यतामते तदभावाच्च ।

त्यज्यमानोपचारादौ शिवादिनिरूपितस्वत्वाभावेऽपि तदीयत्वेन तत्र इत्ये स्वत्वावगाहिनीच्छाविसर्वादिस्वैप्य ।
अभ्यदीयत्वमेव बाधितं शिवादिनिरूपितत्वं शिवादिनिरूपितप्रसिद्धस्वत्वान्तरे वा बाधितं तद्द्रव्यसम्बन्धमवगाहते ।

तत्र प्रथमे स्वावप्रकारकेच्छाजन्यात् ज्ञयतासम्बन्धेन तादोच्छासत्वं वा चतुर्थ्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षस्य शिवादेर्वि-
यताविशेषसम्बन्धेनाश्रयः । द्वितीये विपयताविशेष एव सः । तत्र च प्रत्यक्षशिवादेर्निरूपितत्वसम्बन्धेनाश्रयः । नमः-
पदार्थत्यागास्य विपयताविशेषसम्बन्धेनापादिद्रव्येऽश्रयः । द्रव्यस्यैव वा विशेष्यतया भासमानत्वागोऽश्रयः । शिवाद्योत्स-
र्जताद्यादाविव नात्रानिराकर्तृसम्प्रदानता, नमःपदस्यापानुत्पत्त्यात् ।

नमःपदेन च स्वयंपोषणरूपकर्तृत्वोपरागमेव त्यागो योष्यते, अन्योद्यमितनमःपदेनान्यदोषत्यागावोधनात्,
तद्युद्धोपचारितनमःपदावगाहोपे त्यागे त्यज्यमानद्रव्ये च तदीयत्वसंज्ञापानुत्पत्त्यात् । अत एव तदीयत्वोपेक्षणायां
ददे इतिवत्, 'अहं नमः' इत्यादि न प्रयुज्यते । अतिस्या च पत्रज्ञानरूपपुरदान्तरियद्रव्यत्यागो स्वीयत्वगतोऽप्येव पूजायां
नमःपदं प्रयुज्यते । स चारीपस्तस्मिन् विशेषदर्शनद्रव्यामाहार्यतयोपपद्यते । प्रतिनिधिप्रयुक्तदानत्वावयवस्यैव पूजायां नमः-
पदप्रयुक्ततास्यैव बाधितार्थकत्वेऽप्यदृष्टजनकत्वं न विद्वेत्, चास्त्रप्रमाणपादित्याद्यन्यत्र वितरः ।

तद् विभजते ऽ इदमिति ऽ "कर्मणा धर्मप्रति" (पा० सू० १ । ४ । ३२) इति सङ्केतितं सम्प्रदानं
वेत्यर्थः । त्रिविधमित्येनाश्रयत्वम् । त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितं कर्तुरनिराकरणादित्रिभ्यः सम्प्रदानस्यपदेशं लभत इति योजना ।
स्वविशोद्देश्यतातिरूपस्वत्वाश्रयत्वेन त्यागे समभिव्याहृतभावत्वे विनोपगतया प्रतीयमानत्वं तद्वद्वयम् । तेन बुद्धाद्योदक-
माध्यापीत्यादौ न पूजादेराधिक्यम् । परतुस्तद्दृष्टिदृग्मते नार्थ विभागः । तेन पूजादेरसंग्रहेऽपि न क्षतिः । तथाच
धर्मनिष्पादकत्वार्थं इति न व्याक्येयम् ।

इदं च त्रिविधं तद्वेदनिवागकम्मा— ऽ अनिराकरणादिति ऽ प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरानुकूलत्वात्प्राप्तस्यप्रादि-
त्यर्थः । ऽ कर्मणेप्सितमिति ऽ कर्मज्ञस्त्वञ्च भागितस्वत्वेऽपिपयः । ऽ प्रेरणेति ऽ अभ्यवृत्तस्य कर्तृत्यागादा-
विवशोधनतावोभेन प्रेरणा, ज्ञातेष्टसाधनतावोभे भ्रममाश्रयतादृशा त्रिधिरूप कर्तृत्यागादात्तजानुपगतसम्प्रदानतावोभे
सकर्मणं कर्मनिष्पादकत्वात्प्राप्ततामामानुष्यत्वात्प्राप्ततावोभे चानुमितितराग्यामित्यर्थः । एवञ्च 'प्रवृत्तपदार्थकर्मणस्तत्प-

विभक्तीनां धर्मिवाचकत्वात्, धर्ममात्रवाचकत्वे "कर्मणि द्वितीया" (पा० सू० २।३।२) इति सूत्रस्वरसमङ्गापत्तेः, कर्मार्थककृचद्वितादौ तथादर्शनाच्च, द्वितीयाद्यर्थकबहुव्रीहौ 'प्राप्तोदकः' इत्यादौ धर्मिवाचकत्वलाभाच्च ।

प्रभा

विभक्तीनाम् = कारकविभक्तीनाम् । धर्मिवाचकत्वादिति—कर्मोद्विवाचकत्वादित्यर्थः, ननु कर्मत्वादिहूपधर्मवाचकत्वम् । कारकविभक्तिद्वितीयादीनां कर्मत्वादिधर्ममात्रमर्थतत्र स्वरूपसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः । तस्य च निरूपकतासम्बन्धेन धात्वर्थफले व्यापारे वा यथाहर्मन्वय इति मतं निरास्तुमाह—धर्ममात्रेति । कर्मणि द्वितीयेति—वाचकत्व सप्रत्ययः । तथाच कर्मवाचिका द्वितीयेत्यर्थकसूत्रस्य स्वः=स्वकीयो यो रसः=अभिप्रायः=तात्पर्यमिति यावत् तस्य भङ्गापत्तेरित्यर्थः । कृदिति—'कृतः' इत्यादौ । तद्विद्वेति—'शत्योऽश्वः' इत्यादौ । धर्ममात्रवाचकत्वे 'नामार्थयोरभेदान्वयः' इति व्युत्पत्तिविरोधाद् भेदसम्बन्धेन कर्मत्वादेः कटादावनन्वयापत्तिरिति भावः । तथेति—अभेदेनान्वयदर्शनादित्यर्थः । ननु कृचद्वितादौ कटादिना सामानाधिकरण्यादर्शनाद् धर्मिवाचकत्वमस्तु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्य च कर्मणि बोधनीये सति लाघवात्कर्मत्वे द्वितीयेत्येवार्थ इत्यत्र आह—द्वितीयाद्यर्थकैति—'प्राप्तोदकः' इत्यादौ उदककर्मप्रतिष्ठाकर्मोभिन्नो भ्राम इति शब्दबोधदर्शनाद् द्वितीयायाः कर्मणि शक्तिरावश्यकै । अन्यथा द्वितीयाद्यर्थे विहितसमासस्यापि कर्मत्वादिवोधकत्वापत्त्या मामादावन्वयाना-

दर्पणव्याख्या

सम्बन्धस्वैवास्तीति तम् ।

कम्पुतस्तु प्रकृते विशेष्यविशेषणभावस्य सम्बन्धतानुपपन्नैव, सम्बन्धरूप सम्बन्धिभेदनियतत्वादिनि त्यदुक्तैः । विशेष्यविशेषणयोर्भावं इति व्युत्पत्त्या तस्य विशेष्यविशेषणत्वमानुपपन्नैवसामर्थ्यतया प्रायेक तयोरद्विष्टवाञ्छानुयोगित्वप्रति-योगित्वाभ्यां द्विल्लोपोपादनेऽप्येकस्यैव सा स्वाय म्मुदितयोर्द्वयो । स्वस्वामिभावत् शब्दानुगममात्रस्थार्थाद्विशेष्यत्वात् सम्बन्धान्तरे पृष्टी, न विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धे ह्येत्यत्र मानाभावाच्च । तस्मात्पथोक्तमेव रमणीयमिति ।

ननु विभक्तीनां धर्मिवाचकत्वस्य तन्मात्रतरसिद्धतया कथं तत्र प्रकृत्यर्थस्यभेदेनान्वयः, भवोग्यावादत् आह
 ❀ विभक्तीनामिति ❀ कारकविभक्तीनामित्यर्थः । ❀ धर्मिवाचकत्वात् ❀ =कारिभक्तत्वात्वादिष्यर्थः ।

नन्वस्तु शक्तिरेवार्थोऽह आह ❀ धर्मिवाचकत्व इति ❀ । ❀ सूत्रस्वरसमङ्गापत्तेरिति ❀ तदुत्पत्तकर्म-
 दिपदानो धर्मवत्तौ विनोकार्थाभावात्परत्वे तद्भङ्गः स्पष्ट एवेत्यर्थः । तथाप्यस्य सूत्रकारसमतत्वे, कर्मत्वे द्वितीयेत्येवार्थो
 भावः ।

ननु कर्मणिवाद् द्वितीयवत्तर्मावोप्य इत्यर्थः । तथाच विभक्तीनां धर्मिवाचकत्वेऽपि तस्याप्रत्ययत्वात् प्रकृत्यर्थोऽप्येव
 कर्मबोधोपाय तत्फलान्वयिनी वृत्तिरेव द्वितीयाद्यर्थ इति मतेऽपि तदुत्पत्तिरेवैतत्तया तदुत्पत्तीनां कक्षाप्रत्ययकर्मत्वादिना आताड
 सूत्रस्वरसमङ्गापत्त आह—❀ कर्मार्थयेति ❀ । ❀ वृत्ति ❀ = 'पञ्चतन्मुल' इत्यादौ । ❀ तद्विद्वेति ❀ = 'नाथोऽश्व' इत्यादौ । आदिपदान् 'परममानसतन्मुल' इत्यादौ लडादेनाताडप्रत्ययः ।

ये तथादर्शनादिति ❀ धर्मिवाचकत्वादर्शनादित्यर्थः । तथाच कर्मपरामर्शत्वात्तदुत्पत्तितयोरित्यादिमुत्पत्तिरिति
 नादीनां धर्मिवाचकत्वात्तदपि तद्वाचकत्वमेव न्यायमिति भावः । ननु तत्र पदार्थान्तरसामानाधिकरण्यानुपपत्त्यात्
 तथाप्यस्य मूलोपायभावेनान्यु धर्मिवाचकत्वमेवैतत् आह ❀ द्वितीयाद्यर्थयेति ❀ द्वितीयादिविभक्तीनां धर्मिवाचकत्वे
 तदर्थवित्तिसमासकार्ये च धर्मिवाचकत्वात्तया "प्राप्तोदकः" इत्यादौ उदककर्मप्रतिष्ठाकर्मोभिन्नो भ्राम इति शब्दबोधदर्शनाद् द्वितीयायाः कर्मणि शक्तिरावश्यकै ।

सुबर्धनिर्णयः

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः महत्या ईय तथा निहाम् ।

इति भाष्याच्चेति दिक् ।

पण

पत्तिरिति भावः । ननु होपपष्टा सम्बन्धार्थवत्यत्र सर्वसम्मतत्वेन तद्धै विहितपदार्थस्यैव पीपापर-
सम्बन्धस्याभेदेनान्वयवाधेन लक्षणया, त्रिभिष्टनाफया वा सामानाधिकरण्यात्प्राप्तयन्त्राणि तथैव निर्वा-
स्यादत्त आह—भाष्याच्चेति—'बहुषु यद्भवानम्' इति मूलाध्यायान्तरात् । द्वितीयानीनां धर्मवाचकत्वे
'कर्म'वादि सुपासर्थे साहचर्यात् तत्र तथा तिष्ठाम्

इत्येव भाष्यवृत्तो वदेयुरिति भावः ।
ननु धर्मिवाचकत्वेऽभेदेनान्वयो न सम्भवति, अभेदत्र सम्बन्धत्वाभावात् । तथा हि—'सम्बन्धो
हि सम्बन्धिभ्यां भिन्नो द्विष्टो विभिष्टुद्विनियामकश्च भवतीति नियमः । अभेदे च सम्बन्धिभिन्नप्रत्यय
साधादिति चेन्न, सम्बन्धिप्रतियोगिकभेदस्योभयभेदमात्राय सर्वत्र सत्त्वात् प्राप्तावस्थानात् । सम्बन्धिभ्यां
नवच्छेदकानवच्छिन्नप्रतिपत्तयत्वरूप पारिभाषिक प्रयासभेद इति ज्ञेयम्, स चाभेदस्य समानोऽपि
सम्भवत्येव । अभेदस्य सम्बन्धत्वादेव 'नीलो घट' इत्यादियाजानां विभिष्टुद्विनियमनप्रसङ्गोऽपि । ते तु
स्यापि सम्बन्धनियततया इतरसम्बन्धानवच्छिन्नत्वात् तत्र कस्याप्यद्वयत्वात् । विद्यया इतरस्य साध्यात् ह्यन-
विशेष्यविशेषणभाव प्रयासः ससर्ग इत्यप्यनादेव नैव, ताज्ज्ञाभेदेऽपि सम्बन्धिभिन्नं तस्मिन् यत्र नमम
तायच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकानुयोगितावच्छेदकमित्यत्र तत्र ससर्गमित्यभेदस्य समानो वा सत्त्वात्
इत्यन्यत्र वित्तरः ।

नन्वत्र भाष्येऽपि धर्मपदं कर्मत्वरमेवास्तु, इति चेत्, सर्वत्र लक्षणोऽप्यन्यानीति वा । ननु
'धर्मणि द्वितीया' इत्यादी कर्मादिपदे लक्षणाऽप्यत्रापि द्वितीयादिव्यभिक्तीनां लक्षणं धर्मस्यैव
वक्ष्येव स्यात् । नचैव बहुषुहोरपि धर्ममात्रवाचकत्वम्, सामानाधिकरण्येनान्वयत्वात् । तत्राप्यत्राप्य
मानत्वादिति वान्यम्, इष्टापत्तेः । कर्मत्वादिरूपे सुपासं बहुषुहोरे प्रयोगाभावात् न इत्यत्र सत्त्वात्
बोधनाभिप्रायेण 'प्राप्तोदकोऽस्ति' इत्यादिप्रयोगसम्भवात् आह—द्विनिति—तदर्थं तु एव गति 'पदस्य
ण्डुला' 'शत्योऽश्च' इत्यादी कृतद्वितीयादीनां धर्मिवाचकत्वात् । ननु तेषु सामानाधिकरण्येनान्वय-
वर्शानां धर्मिवाचकत्वम्, धर्ममात्रवाचकत्वेऽपि लक्षणया तथासम्भवात् । 'पदस्य' इत्यादिकं कर्म समा-
बोधोऽनुभवविरुद्ध इति चेत्, 'प्राप्तोदक' इत्यादावपि तथात्वरं यत्तु शक्यं तादृशं भाव इति ।

ननु द्वितीयादीनामभयेऽपि न शक्तिः, कल्याणकारयोर्धोषोऽनुत्पन्नयवदात्मत्वादि द्वितीयादिप्रत्यय-
दर्पणमास्या

पदोऽप्यध्याप्रामादावभेदान्वयानुपपत्तेरापि जागरूकतया द्वितीयादिपदस्यैव कर्मादिपदानां धर्मस्यैव तत्र
वच्यकमिति भावः ।
ननु तस्मिन्नेपि लक्षणा सम्बन्धार्थकत्वात् तदर्थं विहितपदार्थे परंपर्यात्मस्यैव विहितपदार्थस्यैव तत्र
लक्षणया विभिष्टनाफया वा सामानाधिकरण्यस्योपपत्तयत्वात् प्राप्ते तथैव हीना निर्वाह इति सुपां धर्मस्यैव तत्र
आह—ए सुपा कर्मादयोऽप्यर्था इति ॥ ।

यदि कर्मादिपदो द्वितीयादिपदवत्वात् विभिष्टोऽप्येव तत्र धर्मस्यैव तत्र इत्येव तत्र । तदुक्त्य-
यु तेषां द्वितीयादीनामभयान्तरम्, मुनिप्रवक्तृत्वादि भावः ।

आश्रयस्यापि प्रकृत्यैव लाभान् विभक्तिवाच्यता, किन्त्वाश्रयत्वमात्रं वाच्यम् । तदेव च तादात्म्येनावच्छेदकम् । करणतृतीयायाश्च व्यापारोऽपि, पञ्चम्या विभागमात्रम्, चतुर्थ्या उद्देश्यत्वमात्रम् ।

प्रभा

त्वात् । किन्तु आश्रयत्वरूपधर्ममात्रे शक्तिः । धर्मधर्मिणोश्चाभेदात् 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिसूत्रविरोधोऽपि न । शक्तिमदभेदापन्नाया एव शक्तेर्विभक्तिवाच्यतया प्रातोदकादिवहुमीहावपि न दोषः । तिङ्कृदादेस्तु पचति, पक्ता, पक्ः, इत्यादौ सामानाधिकरण्यदर्शनात्, 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम' इति सूत्रप्रामाण्याच्च अस्त्याश्रयवाचकत्वम् । अत्राश्रयवाचकत्वे प्रमाणाभाव इत्यत आह—आश्रयस्यापीति । विभक्तिवाच्यतेति—'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः' इति न्यायान्न द्वितीयादिविभक्तिवाच्यतेत्यर्थः । नन्वाश्रयत्वस्य वाच्यत्वे आश्रयत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तस्य च तदाश्रयातिरिक्तावृत्तित्वे सति सकल-तदाश्रयवृत्तित्वरूपत्वाद् गौरवमत आह—तदेवेति—आश्रयत्वमेवेत्यर्थः । एतेनाश्रयत्वत्वस्य शक्यतावच्छेद-कत्वव्यवच्छेदः ।

ननु शक्यतासामानाधिकरणधर्मस्यैवावच्छेदकतया आश्रयत्वस्य शक्यतासामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वानुपपत्तितर आह—तादात्म्येनेति—तथाचाश्रयत्वस्य तादात्म्येन शक्यतासामानाधिकरण्यमिति भावः । तादात्म्यस्य वृत्त्यनियामकत्वेऽपि तादात्म्येनाश्रयत्वसम्बन्धित्वमाश्रयत्वस्यास्तीति तादात्म्येन स्वसम्बन्धितया न स्वनिष्ठशक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः । यद्यप्याश्रयतात्वस्याखण्डोपाधत्वं स्वीकृत्य शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे न गौरवम्, तथापि फलाश्रयत्वव्यापाराश्रयत्वादेरेव विभक्तिवाच्यतया आश्रयतात्वस्याश्रयत्वमात्रवृत्तित्वेन नावच्छेदकत्वसम्भवः । नापि फलाश्रयतात्वस्यावच्छेदकत्वम्, अनेकपदघटितत्वेन गौरवतादृक्स्थानात्, आश्रयतात्वविशिष्टे शक्तिस्वीकारे धर्मधर्मिणोरुभयत्र शक्तिरूपानायां लाघवाभावाच्च । व्यापारोऽपीति—व्यापारपरत्कारणं करणम्' इति करणपदार्थघटकव्यापारोऽपीत्यर्थः । अपिना आश्रयस्य संग्रहः, आश्रयत्वस्य वा । 'विभागमात्रम्' 'उद्देश्यत्वमात्रम्' उभयत्र मात्रशब्देनाश्रयस्य विभक्त्यर्थत्वव्यवच्छेदः ।

वस्तुतस्तु अवधित्वमेव पञ्चम्यर्थः । विभागस्य तदर्थत्वे धातुनापि विभागस्योपस्थित्या विभागस्यैवामानप्रसङ्गात् । अवधित्वस्य च निरूपकतया धात्वर्थे विभागोऽप्यव्ययः ।

दर्पणव्याख्या

शक्त्यादपक्षमवलम्ब्याह—ः आश्रयस्यापीति ः आश्रयत्वेन भानं त्वतिङ्गमेवेति भावः । ः आश्रयत्वमात्रमिति ः द्वितीयातृतीयासप्तमीनामिति दोषः । मात्रपदेनाश्रयत्वव्यवच्छेदः ।

नन्वाश्रयत्वस्य शक्यत्वे आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकं चाश्रयम्, तथाचाश्रयत्वेरावृत्तित्वघटितत्वाद् गुर्विति शक्यता-वच्छेदकगौरवमेवेतिरिमन् कल्पे दोष इत्यत आह ः तदेवेति ः आश्रयत्वमेवेत्यर्थः । 'पुप'कारेण निरुद्धाश्रयत्ववस्तुदास' । तस्याखण्डत्वस्योपपादितर-गणानाम्यतिविशेष्यव शक्तिग्रह एव रपेतरपमत्वाच्च छेदकत्वापेक्षणादिति भावः । वस्तुतयापि आश्रय(त्व)मात्रार्थकत्वाद्वाह—ः करणेति ः । व्यापारोऽर्थाव्ययिनाश्रय(त्व)समुच्चयः ।

वस्तुतस्तु अत्रापि 'व्यापारमात्रमर्थः' इत्येव वक्तुमुचितम्, अपिशब्दस्यावधारणार्थकत्वात् ।

ः विभागमात्रमिति ः मात्रपदेनाश्रयत्वव्यवच्छेदः, विभागस्याश्रयत्वान्यत्वादेरेव वृक्षादावधि-व्यापारमिति भावः । वस्तुतस्तु वृक्षादेरेवधि-परत्वरूपसंग्रहणेन पञ्चम्यर्थविभागोऽप्यव्यय इत्युक्तम् । उद्देश्यत्वमात्रमित्यनेनावाधयत्वर

अत एवाकृत्यधिकरणमपि न विरुद्धयत इत्यभिप्रेत्याह—शक्तिरेव वेति । पण्णामपीति शेषः ।
 "श्रेये पट्टी" (पा० सू० २ । ३ । ५०) इति छत्रात् तस्याः सम्बन्धमात्रं वाच्यम् ।

पना

अत एव = कर्मत्वादिधर्ममात्रस्य वाच्यत्वादेव । न विरुद्धयते—शक्तिप्रदे जातिव्यक्त्योरुभयोर्भावेऽपि न
 व्यक्ति शक्त्या, आनन्त्याद्यव्यभिचारात्, 'नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमवगाहते' इति न्यायात्,
 'विशेष्य नाभिधा गच्छेत् क्षोणशक्तिर्विशेषणे'
 इति न्यायाच्च । किन्तु विशेषणीभूते धर्मे एव शक्तिरिति तत्र निर्णायम् ।

पण्णामिति—पण्णा कारकविभक्तीनामित्यर्थ । कारकाणा पट्टेन तद्विभक्तीनामपि पट्टवामिप्रायेणे-
 यमुक्ति । पतेन पट्टीवर्जितविभक्तीना पट्टेऽपि कारकपट्टया अपि सत्त्वेन तदसङ्गहापत्ति । सत्तानामित्युक्ती
 सम्बन्धपट्टया अपि ग्रहणापत्तिरित्यपास्तम् । सम्बन्धमात्रमिति—अत्र न धर्म-धर्मिवाच्यत्वप्रयुक्तमगभेद
 इति मात्रपदेन सूचितम् ।

यत्राय विवेक—श्रेयपट्टया क्वचित् सम्बन्धसामान्यरूपेण सम्बन्धवाचकता । यथा—'मातु स्मरन्ति'
 इत्यादौ । क्वचिद्विशेष्यरूपेण स्वत्वत्वादिना । यथा 'राज्ञ पुरुष' इत्यादि । सर्वत्र सम्बन्धसामान्येनैव
 बोधकत्वे तु चैत्रेण रक्षिते मैत्रीयदत्त्यादौ 'नेत्र चैत्रस्य धनम्' इति प्रयोग सङ्गच्छते । अन्यथा
 चैत्रसम्बन्धस्यापि तत्र इत्यादौ सत्त्वेन निषेधानुपपत्ति । स्वत्वत्वेन स्वत्वस्य भावे तु चैत्रीयस्य पाल्य-
 पालकभावसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि तदीयस्वत्वस्याभावात्निषेधोपपत्ति । सम्बन्धश्च सर्वाऽपि क्रियाकारक
 भावमूलक एव । तदुक्तम्—

सम्बन्ध कारकेभ्योऽन्य क्रियाकारकपूर्वकः ।

श्रुतायामभ्रुताया वा क्रियाया सोऽभिधीयते ॥

भाष्येऽपि "नहि कर्मादिभ्योऽन्ये अर्था सन्ति । इह तावद् राज्ञ पुरुष इति, राजा कर्ता पुरुष सम्प्रदानम्,
 राजा पुरुषाय सम्प्रदाति इत्यर्थसम्प्रत्ययाद् 'वृक्षस्य शाखा' इति वृक्ष शाखाया अधिकरणम् (वृक्षे
 शापेति लोकप्रसिद्धे) यदेतत्तन्नाम (स्वत्वनाम) चतुर्भिरित्कार्थैरप्यति—वयणात्, अपहरणात्,
 याज्ञाया, विनिमयात्, इति । अत्र सर्वत्र कर्मादय सन्ति । एवन्तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेष, कयनाम
 सतो नाम अविवक्षा स्यात्, सतोऽप्यविवक्षा भवति—तद् यथा—'अलोमिषा ण्डका' 'अनुवरा कन्या'
 इति । असतश्च विवक्षा भवति, उच्यते—'समुद्र कुण्डिका' 'यिन्धो वर्धितम्' इति । अनेन भाष्येण
 क्रियाकारकभावसम्बन्धस्य सदित्रसम्बन्धस्थले सर्वत्र सत्त्वेऽपि क्रियाकारकभावमूलकरसत्ताभिधानादे
 सम्बन्धत्वेन विवक्षाया क्रियाकारकभावसम्बन्धस्याविवक्षा । तदुक्तम् भाष्येऽहता—'कर्मादीनामनिरक्षा
 शेष इति । यदा राज स्वत्वविवक्षा तदा राजपदादिषु, यदा तु पुरुषस्य सत्त्वविवक्षा तदा पुरुषपदान

दर्पणव्याप्त्या

। स । ॐ अत एवेति ॐ कर्मत्वादिशक्त्येतद्विभक्त्याच्यवक्यपनाद्वेत्पर्यं ।

ॐ न विरुद्धयत इति ॐ शक्तिप्रदे जातिव्यक्त्योरुभयोर्भावेऽपि जातिरेव शक्त्या, 'नागृहीतविशेष-
 न्यायात्',
 'विशेष्य नाभिधा गच्छेत्' इति न्यायाच्च । इतिशक्तौ व्यभिचारात् तामामानन्यायेति तत्र विद्वान्तिनक्ति भाव ।
 कारकविभक्त्यापि निरूप्य प्रसङ्गात् पट्टात्पि निरूपयति मूले—ॐ सम्बन्ध इति ॐ । "श्रेये पट्टी" (पा० सू० २ । ३ ।
 ५०) इति सूत्रात् कारकशक्तिर्दिशार्थमिच्छ स्वत्वमिमावादिमन्वप्यथ इति ॐ । तत्रान्यविभक्त्या सत्त्वेन
 धर्मिपथाचकवदेतत्त्वात्सया भ्रमो वा भूदित्यासापेनाह तारे ॐ सम्बन्धमात्रमिति ॐ पञ्चदशोऽपि शेषः ।

प्रभा

पट्टी—'राज्ञः पुरुषः' 'पुरुषस्य राजा' इति । तदुक्तं हरिणा—

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपचर्यते ॥ इति ।

एतदर्थं श्वायम्—यद्यप्यसौ सम्बन्धो द्विष्टः = प्रतियोग्यनुयोग्युभयवृत्तिस्तथापि परार्थत्वात् = अन्यप्रति गुणानां विशेषणत्वाद् विशेषणत्वेन विवक्षितस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वासम्भवात् सम्बन्धो व्यतिरिच्यते = उद्भूततया प्रतीयते इति विशेषणवाचकादेव पट्टी । विशेष्यस्य तु पदान्तरासामभिव्याहारस्थले स्वरूपत एव प्रतीयत्या उद्भूतसम्बन्धो नास्ति इति न ततः पट्टी, सम्बन्धस्य द्विष्टत्वेऽपि तत्र = विशेषणे, अभिधीयमानः = पट्ट्या प्रतीयमानः प्रधाने = विशेष्येऽपि उपचर्यते = पुरुषनिष्ठराजनिरूपितविशेष्यतयाः राजपदसन्निधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवति इति ।

ननु सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वाद् विशेषणाद् यथा पट्टी भवति तथा विशेष्यवाचकादपि राजनिरूपितस्यैवानुपुरुष इत्यर्थे पट्टी स्यादिति चेन्न, उक्तार्थे विशेष्यवाचकात् पट्ट्युत्पत्तौ 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहायं व्रतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति न्यायविरोधात्, उक्तार्थे प्रत्ययार्थस्य स्वत्वस्य पुरुषरूपप्रकृत्यर्थ-म्प्रत्यप्रधानत्वात् । किञ्च यदपेक्षया यस्य लघुभूतसम्बन्धेन क्रियान्वयित्वं तद्वाचकप्रकृतिकविभक्तेः कारक-विभक्तित्वम् । गुरुभूतसम्बन्धेन क्रियान्वयिवाचकप्रकृतिकविभक्तेस्तदपेक्ष्योपपदविभक्तित्वमिति सिद्धान्तात्, 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र प्रथमायाः कारकविभक्तित्वात् 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तियंतीयसी' इति न्यायेन शेषपट्ट्याः प्रथमया कारकविभक्त्या धाधात् । एतादृशकारकविभक्त्युपपदविभक्त्योर्मनन्तु 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सूत्रस्याभावेमेव । तत्र हि—'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यादौ पितृशब्दात्तृतीयावारणाय कृतमप्रधान-महणमुपपदविभक्तेरिति न्यायेन प्रथमां प्रसाध्य 'अप्रधाने' महणं प्रत्याख्यासम् । नच तद्भाष्येण प्रथमाया एव कारकविभक्तित्वं कल्प्यते इति पाठ्यम्, पुत्रेण सहागतस्य पितुर्धर्ममत्स्यादौ पित्रादिशब्दात् तृतीया-वारणायप्रधानं महणस्याभेदयकृतया प्रत्याख्यानपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः । उक्तकारकविभक्तित्वरूपने तु न दोषः, तृतीयापेक्षया पट्ट्या अपि कारकविभक्तित्वेनोक्तन्यायेन तृतीयायाः पट्ट्या धाधात् ।

दर्पणव्याख्या

एतच्च वदितुं सम्बन्धत्वेन सामान्यधर्मेण वाच्यः, एचिच्च विशेषरूपेणैव । तत्र सामान्यरूपेण "मातुः स्मरति" इत्यादौ, विशेषरूपेण चिपश्यायां स्वस्वप्रिये तत्तद्विभक्तौ प्रसरात् । "राज्ञः पुरुषः" इत्यादौ तु विशेषरूपेणैव । अनेकसामान्यसत्त्वेऽपि सामान्यविशेषविभक्त्या 'वेदं चिपश्या' इति प्रयोगात् । सम्बन्धश्च सर्वत्र क्रियाकारकभावमूल एव । "पट्टी दोरे" इति सूत्रे 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र राजा पुरुषाय ददातीति सम्बन्धवादाज्ञा कर्त्ता पुरुषः सम्प्रदानम्, वृत्तस्य शालेत्पत्र कृषो दासेति कौत्सप्रमिष्टया वृक्षः दास्याना अभिन्नरामम् । "यदेतत् स्वं नाम चतुर्भिः प्रकर्तरेतद्भवति — अयमादपदरणाधात्वायाः चरित्वं-नरुणाद्विनिमयादित्यनेन यत्राभ्युपगमात् क्रिया तत्रापि तत्कलमन्वन्वाजुमिनकल्पणादिशक्तं संस्तुतः साधादिपर्यंकेन भाष्येन दोषपदार्थमिति दिसात्सर्वैर् तदि कर्त्तादीनामविशेषा दोष इति दोषोक्तः" । निष्कारकसम्बन्धस्य च यन्तुः सर्वत्र सत्त्वेऽपि तस्मिन्निमित्तम् स्वस्वामिभाष्यादेः सम्बन्धत्वेन विशेषणे मद्याविशेषाणां दोषपदार्थमौल्यमिति सङ्ग्राहः ।

नच सम्बन्धस्याभ्युपगमात् 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र राजपदोपरमिण पुरुषपदोपरं पट्ट्यावतिरिति चेन्न, यदा राजः उपकारकविशेषा तदा राजपदादेव । यदा तु पुरुषस्य तद्विशेषा तदा पुरुषपदादपि, पुरुषस्य राजेति । नचिकी-भयस्य सेति नोभातिप्रसङ्गः । तदुक्तं हरिणा—

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपचर्यते ॥ इति ।

प्रमा

द्वयनिरूपितं मध्यत्वं न स्यादिति वार्तिकप्रत्याख्यानं विरुद्धमेत । शक्तेः कारकत्वे तु कर्तृत्वशक्तिनिरूपक-
भुजिक्रियाया भेदात् कर्तृत्वशक्तेरपि भेदेन अद्यतनभुजिनिरूपितकर्तृत्वशक्तेः द्वयहोत्तरभुजिनिरूपितकर्तृत्व-
शक्तेर्भेदात् तयोः शक्त्योर्मध्ये द्वयहरूपः फालो मध्यः सम्पद्यते इति सूत्रेणैव कारकमध्यत्वसादायैव लक्ष्यं
सिध्यतीति 'क्रियामध्य इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकप्रत्याख्यानं सङ्गच्छते ।

'अनभिहिते' (२-३-१) इति सूत्रभाष्यादपि 'शक्तिः कारकम्' इति पक्षः प्रतीयते । तथाहि—
'द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः । द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्तिर्न
प्राप्नोति । क ? 'प्रासादे आस्ते' 'शयने आस्ते' इति । किं कारणम् ? सद्विप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति
कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोति, नवाऽन्यतरेणानभिधानात् । नवा एव दोषः । किं कारणम् ? अन्यतरेणानभिधानात् ।
अन्यतरेणात्रानभिधानम् । सद्विप्रत्ययेना (घञ्वा) मिधानम् । आसिप्रत्ययेना (लटा) नमिधानम् ।
यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी भविष्यति ।' कुतो नु खल्वेतत् सत्यभिधाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया
सप्तमी भविष्यति, न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति 'अनभिहिते' हि विधानम् । अनभिहिते सप्तमी
विधीयते । नाभिहिते प्रतिषेधः' इति । पर्युदासनञ्चम्, 'शक्तिः कारकम्' इति पक्षश्चाश्रित्य समाधत्ते
भाष्यकारः—अत्राधिकरणत्वशक्तिद्वयम्—सदिनिरूपितम्, आसिनिरूपितञ्च । तत्राभिहितं यत् सद्विनि-
रूपितमधिकरणत्वं तद्विन्नं यदासिनिरूपितमधिकरणत्वं तदाश्रया सप्तमी निर्वाधा । शक्तिमतोऽधिकरणत्वे
पर्युदासे प्रसज्ये च दोष इति उक्तपरिहारो न सम्भवेदित्यभिप्रायेणाह भगवान्—'किं पुनर्द्रव्यं साधनम्
(कारकम्), आहोस्विद् गुणः (शक्तिः) ? किञ्जातः । यदि द्रव्यं साधनं नैतदप्यद् भवत्यभिहितात्' इति
पर्युदासपक्षेऽपि दोष एव । अथ हि गुणः साधनम्, भवत्येतदप्यदभिहितात् । अन्यो हि सद्विगुणः
(शक्तिः), अन्यश्चासिगुणः (शक्तिः) । किं पुनः साधनं न्याय्यम् ? गुण इत्याह—कथं ज्ञायते ? एवं हि
कश्चित् कश्चित् पृच्छति—क देवदत्त इति । स तस्या आचष्टेऽसौ वृक्ष इति । कतरमिन् ? यस्तिष्ठति इति ।
स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसम्बध्यमानः कर्ता सम्पद्यते । 'वृक्षे आस्ते' इत्यत्राधिकरणम् ।
'यः (वृक्षः) तिष्ठति' इत्यत्र कर्ता इति भावः । 'द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म तत्कर्मैव स्यात्, यत्करणं
करणमेव, यदाधिकरणमधिकरणमेव' इति भाष्येण कण्ठत एव 'शक्तिः कारकम्' इति पक्षस्य न्याय्यत्वं
समर्थितं भवति, इत्यन्यत्र विस्तरः ।

दर्पणव्याख्या

तथाच देवदत्तादिरूपकर्तृद्रव्यस्यैव्येऽपि कालभेदभिरभुजिक्रियानुमितकारकपदाधिकर्तृत्वसादायैर्भेदात् तस्मिन्म-
ध्यव्यपदेशावापद्योक्तोऽनुपपत्त्यभावात् 'क्रियामध्ये' इति वार्तिकं नाग्यनीयमिति तद्भावः ।

इदमुपलक्षणम्—अनभिहिततद्व्यपत्त्यस्य । तत्र 'संख्या विभक्त्यर्थः' इति पक्षेणानभिहिताधिकारं समर्थं द्वयोः
कारकयोरन्यतरेणानभिधाने विभक्त्यभावाप्रसङ्गः, क ? 'प्रासादे आस्ते' 'शयने आस्ते', किं कारणम् यदि प्रत्ययेना-
भिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य, नवान्यतरेणानभिधानात्, 'अनभिहिते विधानम्' इत्यादिना
प्रसर्ज्यप्रतिषेधे, पर्युदासे वा नयर्थं दूषणं परिहृत्य यदि साधनं द्रव्यं स्यात् तदेकमेव, तथाभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारो
न सम्भवति । अथ नाति साधनं तदा तद्वानेदादनभिहितत्वमभवात्तदुक्तपरिहार इत्यभिप्रेय किं पुनर्द्रव्यं साधनमा-
होस्विद् गुण इत्याशङ्क्योक्तम्, किं पुनः साधनं न्याय्यम् ? गुण इत्याह । कथं ज्ञायते, एवं हि कश्चित् कश्चित् पृच्छति,
क देवदत्त इति ? । न तस्याआचष्टेऽसौ वृक्षे इति, कतरमिन् यस्तिष्ठति स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्यतरेणानभिधानमभ्यपमाना
कर्ता सम्पद्यते । द्रव्ये साधने यत् कर्म कर्मैव स्यात्तत् करणं करणमेव यत्पिप्रमाणमधिकरणमेव' इति ।

एवञ्च 'देवदत्तस्य गौत्राक्षिणाय गोहात् गङ्गायां हस्तेन मया दीयते'

प्रश्न

एवञ्चेति—उक्तप्रकारेण धर्मिणो विभक्तिवाच्यत्वसिद्धौ चेत्यर्थः । देवदत्तस्य गौत्राक्षिणाय गोहात् गङ्गायां हस्तेन मया दीयते इति—स्वस्वामिभाष्ये पठ्यर्थस्तत्र देवदत्तरूपप्रकृत्यर्थस्योक्तसम्बन्धेन गवि, गोश्चाभेदसम्बन्धेन 'दीयते' इत्येतदुपलक्ष्यतात्पर्याशये, तस्य च स्वस्वत्वध्वंससमानाधिकरणपरस्वत्वरूपफले स्वरूपसम्बन्धेन, फलस्य चातुकूलत्वसम्बन्धेन व्यापारेऽन्वयः । 'गङ्गाणाम्' इत्यत्रोद्देश्य चतुर्थ्यर्थः, तत्राभेदेन ब्राह्मणस्य, तस्य निरूपकतासम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारे, 'गोहात्' इत्यत्राधेयतासम्बन्धेन, रोहस्य पञ्चम्यर्थ-विभागे, तस्य जनकतासम्बन्धेन, 'गङ्गायाम्' इत्यत्र प्रकृत्यर्थस्य सप्तम्यर्थाधिकरणेऽभेदेन, अधिपरणस्य निरूपकत्वेन, 'हस्तेन' इत्यत्र हस्तस्याभेदेन तृतीयायकरणे, तस्य निरूपकतया, 'मया' इत्यत्रात्मद्वयस्याभेदेन तृतीयायाशये, तस्य चाधेयतया व्यापारेऽन्वयः ।

दर्पणव्याख्या

कैवटेनापि यदि द्रव्य माद्यन् स्यात् तदा तस्यैकरूपत्वात् तन्नियमनाशयितप्रत्यक्षिणायवियान् नान्तर्ग्रह्या कारणनिबन्धन मयेन जलमाहर' घट कुट' 'घटोऽस्ति'इति स्पष्टशो न स्यात्, इत्यते चास्ते । तस्मान्नाशाशचिन्नावा चगम सिद्ध' इति तद्विद्वनम् ।

एवञ्च शक्तिपक्षस्याऽऽकरस्तततया द्वितीयादीनां कर्मत्वादीं शक्तिरिति वदतां मतमपि सम्यगैवेति भावः । प्रातिपदिकार्थेतिरुन्नविहितप्रथमाया यथायथ प्रातिपदिकार्थं, लिङ्ग्यं, परिमाणं चार्थं ।

कर्माद्याधिक्ये प्रथमा मा भूदिति तत्र नाद्यप्रदणम् । इन्द्रान्ते भूयमाजस्य तस्य प्रत्येक इन्द्रघटकपदार्थेऽन्वयात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेऽपिवाक्यभक्तम् । प्रातिपदिकार्थत्वञ्च— नामनिष्ठताकवयोरुन्नजनकताविरूपितत्वमभ्यत श्रयोपरिचयित्वव्यापनविपरिधाप्रतियोगित्वम् । उच्चैरित्याद्यर्थविपरिधातास्तदुक्तोपरिचयित्वव्यापकत्वान् सत्र प्रथमोपपत्तिः ।

एष वृष्ण इत्यादौ वृष्णादिविपरिधातया इव वृष्णिनादिविपरिधातया अपि तदुपरिचयित्वमैकस्यैकमेव । यद्यपि 'द्विव प्रातिपदिकार्थे' इति पक्षे लिङ्गव्योपरिचयित्वस्य दुर्भेदश्च उभयानुभवानुशोभेन शयवार्थोपरिचयते प्राग् लिङ्गो दोषकामयवधानस्य नियमेन कल्पनात् तस्य तस्य दोषम् । एवञ्चलिङ्गा निश्चयलिङ्गाः प्रातिपदिकार्थमात्रं इत्यर्थोक्तोक्तह-
णानि । तदादिनाऽऽङ्गोपरिधत्तौ वृष्णिनादिविपरिधातयोरित्येव प्रतीतावप्यन्तर्गतत्वात् स्वार्थभाजनश्रुत्वात् तस्मात् प्रथमं सुखमेव ।

'सिद्धो मागवक' इत्यादीं साधवशाधिकार्यस्य प्रतीतावप्यन्तर्गतत्वात् स्वार्थभाजनश्रुत्वात् तस्मात् प्रथमं सुखमेव । तत्र प्रथमार्थेऽङ्गस्य विशेषणतया प्रह्वयर्थेऽन्वयः, योग्यताबलादनुभवकांक्ष, तथैव कार्यकारणभाष्यकल्पनात् । एव द्वितीयोर्माहिरित्यादौ द्विगोप्रातिपदिकार्थोपरिचयित्वेन द्विगोपदार्थं परिमाणस्याधिक्येन भानान्न परिमाणग्रहणम् ।

यच्च मीमांसिद्विप्रसमभिरसाद्वारान् तद्वानेऽप्यन्तरह्वान् प्रातिपदिकार्थमात्रं एव सापेक्षवित् वाच्यम्, तथा सति द्विगोपदार्थस्य पदमागस्य भेदसम्बन्धेनपठ्यत्वात्तुल्यपणे । प्रथमार्थस्य तस्य तु भेदेनाप्येव न किञ्चिद् वाच्यमिति सम्प्रदायः ।

नव्याणु—प्रातिपदिकार्थं—तत्त्वपदप्रवृत्तिनिमित्तम्, तदाश्रयश्च । अत एव लिङ्गग्रहणं चरितार्थम्, अथवा "स्वमेतन्पुस्तकात्" (पा० सू० ३ । १ । ८२) इति सूत्रप्रामाण्यात् तस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तदुपपदात्तवैभवात्पते । साधयत्स च वैताजिकम्, शनयनाशयेदकरीरं एव लक्षणेऽप्यमत्र स्वयन्भाषितत्वात् । शोषीचादौ प्रकृत्यर्थस्य साक्षात्क-
मेविति न क्षतिः । तदादिनाऽङ्गोपरिधत्तौ लिङ्गं नाप्यमेव । विसर्गादयस्त्वदीयान् ।

एवञ्च प्रातिपदिकार्थं इत्यस्यलिङ्गाः लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तसाध्यव्याप्त्यावदिन्द्रदार्थोद्धारणम् । इतरे लिङ्गनाशाधायि

इत्यत्र देवदत्तसम्बन्धिनी या गौस्तदभिन्नाश्रयकत्यागानुकूलो ब्राह्मणोद्देश्यको गेहनिष्ठविभाग-
जनको गङ्गाधिकरणको हस्तकरणको मन्त्रिणो व्यापार इति बोधः । यथायथम् = उक्तप्रकारेण ।

अत्र मानसुपदर्शयन् 'घटं जानाति' इत्यादौ द्वितीयाया विपयतायां लक्षणेति बह्वाकुलं वदते ।
नैयायिकादीन् प्रत्याह—सुपां कर्मेति ।

प्रभा

तथाच देवदत्तत्वावच्छिन्नस्वरामिभावसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितगोत्वावच्छिन्ना या विशेष्यता
साहस्रविशेष्यत्वावच्छिन्ना गोत्वावच्छिन्नाऽभेदसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रकारता साहस्रप्रकारतानिरूपिताऽऽश्रय-
त्वावच्छिन्ना या विशेष्यता साहस्रविशेष्यत्वावच्छिन्ना आश्रयत्वावच्छिन्ना स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रकारता
साहस्रप्रकारतानिरूपिता स्वस्ववर्धसमानाधिकरणपरस्वत्वावच्छिन्ना या विशेष्यता साहस्रविशेष्यत्वाव-
च्छिन्नोक्तस्वत्वावच्छिन्नाऽनुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रकारता साहस्रप्रकारतानिरूपिता, (१) ब्राह्मणत्वाव-
च्छिन्ना अभेदसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रकारता साहस्रप्रकारतानिरूपिता उद्देश्यत्वावच्छिन्ना या विशेष्यता साह-
स्रविशेष्यत्वावच्छिन्ना उद्देश्यत्वावच्छिन्ना निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रकारता साहस्रप्रकारता-
निरूपिता, (२) गेहत्वावच्छिन्नाऽऽश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रकारता साहस्रप्रकारतानिरूपिता विभागत्वा-
वच्छिन्ना या विशेष्यता साहस्रविशेष्यत्वावच्छिन्ना विभागत्वावच्छिन्ना जनकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना या
प्रकारता साहस्रप्रकारतानिरूपिता, (३) भगीरथनातावच्छिन्नजलप्रवाहावच्छिन्ना (गङ्गात्वावच्छिन्ना)
अभेदसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रकारता साहस्रप्रकारतानिरूपिता अधिकरणत्वावच्छिन्ना या विशेष्यता साहस्र-
विशेष्यत्वावच्छिन्ना अधिकरणत्वावच्छिन्ना निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रकारता साहस्रप्रकारतानिरूपिता,
(४) हस्तत्वावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रकारता साहस्रप्रकारतानिरूपिता धरणत्वावच्छिन्ना या
विशेष्यता साहस्रविशेष्यत्वावच्छिन्ना करणत्वावच्छिन्ना निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रकारता साहस्र-
प्रकारतानिरूपिता, (५) अरमर्द्व्यत्वावच्छिन्नाऽभेदसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रकारता साहस्रप्रकारतानिरूपिताऽऽ-
श्रयत्वावच्छिन्ना या विशेष्यता साहस्रविशेष्यत्वावच्छिन्नाऽऽश्रयत्वावच्छिन्नाऽऽश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्ना या
प्रकारता साहस्रप्रकारतानिरूपिता (६) च यत्मानकालावच्छिन्नव्यापारत्वावच्छिन्नविशेष्यताशाब्दीनि
परिच्छिनो बोध इति पञ्चोक्तिः ।

दर्पणव्याप्त्या

अयं भावः—

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।

प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥

वाचिकतद्भाष्याभ्यां कर्मादिवर्धनयतायास्तन्नियमस्य च लामः ।

प्रमा

‘सक्तून् जुहोति’ इत्यत्र द्वितीयया करणत्वम्, ‘अग्निहोत्रं जुह्यात् स्वर्गकामः’ इत्यत्र च द्वितीयया साधनत्वम्, ‘घटं जानाति’ इत्यत्र तिङा आश्रयत्वम्, द्वितीयया विषयत्वम्, ‘रथेन गम्यते’ इत्यत्र पृतीयया व्यापारश्च लक्ष्यते, इत्येव सुपां तिङाञ्च नैयायिकमीमांसकाशुक्तां लक्षणां निराचिकीर्तुः कर्मादयो विभक्त्यर्था इत्यत्र प्रमाणोपदर्शनव्याजेनाह—

सुपां कर्मादय इति—भादिना कर्त्रोदीनां सप्रहः । अपिना कर्मत्यादीनाम् । तद्धति—तिङामपि कर्मत्वादय, सङ्ख्या चार्थः । तत्र=सुप्तिङ्क्षु । सुपस्तिङ्क्षुपेक्ष्य नियमः=‘कर्मणि द्वितीयैव’ ‘करणे तृतीयैव’ ‘अभिहिते कर्मादौ प्रथमैव’ ‘एकत्वे एकवचनमेव नान्यत्’ इत्यर्थनियमः । येन नियमेन अर्थो नियम्यते सोऽर्थनियमः । उक्तनियमेन कर्मरूपार्थो द्वितीयामेव लभते नान्यां सुप्तिङ्भक्तिम् । द्वितीया तु यद्यन्यत्रापि प्राप्नोति तर्हि तत्रापि स्याद्यथा—‘स्वौजसमौट्’ इत्यनेन कर्माद्यभावेऽप्यत्र पक्षे द्वितीयादयः सामविभक्तयोऽप्यर्थेभ्यो जायन्ते ।

अयम्भावः—‘स्वौजसमौट्’ इति सूत्रेण खर्वेभ्य प्रातिपदिकेभ्य अर्थविशेषमतपेक्षया सर्वा विभक्तयो विधीयन्ते इति कर्मणि सर्वा विभक्तयस्तेन स्युरिति कर्मणि द्वितीयायास्तेन सिद्धतया ‘कर्मणि द्वितीया’ ‘द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने’ इत्यादीनि सूत्राणि न्यामकानि स्युः । तथाच कर्मणि द्वितीयैवेति नियमसामर्थ्यात् ‘स्वौजस’ इति सूत्रेण कर्मणि विहितानां द्वितीयेतरविभक्तीना निवृत्तिः स्यात् । यत्र (अव्ययादी) कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्राणा विषयो नास्ति तत्र सामान्यसूत्रेण विहितानां विभक्तीना न निवृत्तिरित्यव्ययेभ्य प्रवरणप्राप्तेषु कर्मादिषु वा नियमः । प्रत्ययनियमो यथा—‘कर्मण्येव द्वितीया’ एकत्वे एव एकवचनम्, अभिहिते एव प्रथमा’ एवमादिः । अत्रार्थमपेक्ष्य विभक्तयो नियम्यन्ते यथा ‘कर्मण्येव द्वितीया’ ‘प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा’ इति नियमेन कर्मत्वसत्त्वे एव द्वितीया, न तु तदसत्त्वे; इत्यव्ययेभ्यो प्रथमादय. वा अपि विभक्तयो न स्युः । सामान्यसूत्रेण विहितानां सर्वासां निवृत्तिः स्यात्, इत्यव्ययेभ्य ‘अव्ययादापसुपः’ इत्यादिसूत्रसामर्थ्यादेव विभक्तिः साध्या स्यान्नतु न्यायतः इत्ययम् ‘प्रत्ययनियमः’ इत्युच्यते, इत्याह—कर्मदेरिति । अयं नियमः स्वातन्त्र्येण, नत्वेकवाक्यतया । एवमेव ‘तिससृञ्चि’ इत्यादिना कर्तारि,

दर्पणव्याप्त्या

यति—अयं भाव इत्यादि ॐ ‘स्वौजसमौट्’ (पा० सू० ४ । १ । २) इत्यत्र कारकविभक्तित्वाद् द्वितीयाया उपदानाद् यातिरेऽपि तदर्थकर्मण प्राहर्निर्देशः । कर्मादीत्यादिना वारकान्तसप्रहः । अपिना प्राग् कारकमिति पक्षोक्त-कर्मत्वादिनाकीनां सगुचय ।

ॐ तथा तिङामिति ॐ तद्विहितमपि सङ्ख्याकर्मार्थं इत्यर्थं । ॐ तत्र ॐ सुप्तिङ्क्षु । ॐ प्रकृतेषु ॐ अर्थव्यवस्थे । ॐ वाचिकतद्भाष्येति ॐ लोकादेव बहुत्वादिसु बहुवचनादि भिन्नप्यति, किमर्थम् ‘बहुषु बहुवचनम्’ । (पा० सू० १ । ४ । २१) इत्यादिसूत्रसिद्ध्यर्थेण सुप्तिङ्भक्तिरेकेण विधानाद् दृष्टप्रयोगवाच नियमत्वं वचनमिति समाधाय निवामाऽऽनारप्रदर्शकमिद् दलोक्तवाचिकम् ।

तथाहि—“स्यौजसमौट्” (पा० सू० ४ । १ । २) “कर्मणि द्वितीया” (पा० सू० २ । ३ । २) इति “द्व्येकपोद्विवचनेकवचने” (पा० सू० १ । ४ । २२) इत्यादेः; (लः कर्मणिष) “लस्य” (पा० सू० ३ । ४ । ७७) “तिप्तम्झि” (पा० सू० ३ । ४ । ७९) “तान्नेकवचनद्विवचन” (पा० सू० १ । ४ । १०१) इत्यादेरेकवाक्यतया कर्मदिस्तत्सहायायाश्च वाच्यता लभ्यते । तथा तन्नियमश्च द्विविधौ लभ्यते—द्वितीया कर्मण्येव, तृतीया कर्मण्येवमादिः शब्दनियमः । कर्मणि द्वितीर्येव, कर्मणे तृतीर्येवत्येवमर्थनियमश्च । उभयधापि मिद्वानियमविरुद्धं

लक्षणादिकमसाधुत्वप्रयोजकमिति याज्ञे कर्मणि “नानृतं वदेत्” इति निषेधविषयो भवत्येवेति स्वेच्छया लक्षणाऽपि विभक्तावप्रयोजिकैव । अत एव ‘विभक्तौ न लक्षणा’ इत्यादिर्नैयायिकदृष्टानां व्यवहार इति दिक् ॥ २४ ॥

इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे सुवर्धनिर्णयः ॥ ३ ॥

प्रमा

प्रयोगे याज्ञे कर्मणि अनृतवदनमनिष्टसाधनमिति निषेधविषयता स्यात् । विभक्तौ = विभक्तिविषये । अप्रयोजिका = नास्ति प्रयोजकम् = प्रमाणं यत्र सा, अप्रमाणिकेत्यर्थः । अत एव = स्वेच्छया लक्षणाया असाधुत्वप्रयोजकत्वादेव । नैयायिकदृष्टानामिति—एतेन नव्यनैयायिकानां केवलव्याकरणविरोध एव न, किन्तु स्वकीयवृद्धसिद्धान्तविरोधोऽपीति सूचितम् ॥ २४ ॥

पूर्णा भूषणसारस्य बालकृष्णकृता प्रमा ।

सुवर्धनिर्णये भागे महेशः प्रीयतां ततः ॥

॥ शुभम्भूयात् ॥

दर्पणव्याख्या

निरुक्तकर्मत्वानामकत्वेन तत्र द्वितीयादेः प्राप्तेनाविधानात् तदुच्चारणस्यानृतत्वादित्यर्थः । ॥ अत एवेति ॥ विभक्तौ लक्षणाया अप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः ।

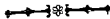
ननु व्याकरणस्य शक्तिरूढलक्षणान्यतरप्रतिपादकत्वेन यत्र मुख्यार्थवाचकप्रतिस्पर्शानादि तत्र प्राक्यसम्यग्नि लक्षणास्वीकारे बाधकाभावः । घटं जानातीत्यादितो घटादिविषयकज्ञानबोधस्य सर्वाणुभवसिद्धस्य द्वितीयाया वृत्ति विना-नुपपद्यस्यैव लक्षणाकरपकत्वाच्च “विभक्तौ न लक्षणा” इति प्रवादस्वेकविभक्तेरपरविभक्त्यर्थे न लक्षणेत्येतत्परोऽत एव न स्यात्पदानुशासनवैयर्थ्यम् । ‘सुपां कर्माद्वयोऽव्ययाः’ इत्यत्र कर्मादिवदस्य गौणमुक्त्यसाधारणकर्मत्वपरतयाऽप्युपपत्तेन तद्विरोधोऽपीत्यत आह— ॥ दिगिति ॥ ।

तदर्थस्तु मुख्यार्थमादाय प्राज्ञचारितार्थं गौणे तदुच्चारणे मानाभावः । नच घटं जानातीति प्रसिद्धप्रयोगानुरोधेन गौणेऽपि तदुच्चारणकल्पनाविविधैति वाच्यम्, जानातेऽपि विषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वाभावात् नार्थकतया मुख्यकर्मत-वैवासात्मन्ते प्रयोगोपपत्तिरभवत् । स्यानुभवैकगम्येऽर्थे लक्षणानुपपत्तेऽर्थनिर्देशस्य विपर्ययापत्तेः श्रेत्यादिः ।

अत्र घटन्ति—शास्त्रस्य गौणे प्रवृत्तननुपपत्तेः रथादीनां कल्पेनाभिमतो गत्यभावे घात्वर्थन्यापारजन्यत्वाभावेन तद्वदितमुख्याकर्मत्वाभावात्सतो भावे कर्त्तृ च प्रत्ययानुपपत्तिः, एवं वारपत्तेः संयोगानुक्तलक्ष्यापारामाचानुक्तलक्ष्यापारार्थ-कतायाः सर्वसम्मततया तस्यापि मुख्यसकर्मत्वाभावेन ततोऽपि कर्त्तृ कर्मणि च एकाराधनुपपत्तितो गौणेऽपि

शास्त्रविषयतावदयमभ्युपेतव्येति न घटं जानातीत्यादीनां विषयत्वलक्षणायामप्यसाधुता । वस्तुतस्तु शक्तिः कारकमिति पक्षस्य तन्मते तिष्ठन्तु व्यवस्थितत्वेन द्वितीयाया विषयत्वान्वय्यापेक्षबोधकत्वेऽपि न शक्तिः, सादृश्यत्वे विषयरूपकत्वस्य घात्वर्थपरतयाः प्रागुपपदानात् तन्मतेऽप्युक्तनियमविरोधस्य निषेधविषयतावाश्चा-सम्भवादिफलम् ॥ २५ ॥

इति श्रीभूषणसारदर्पणे सुवर्धनिर्णयः ॥ ३ ॥

॥ अथ नामार्थनिर्णयः ॥

नामार्थमाह—

एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ।

-नामार्थ इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ॥ २५ ॥

एकम् = जातिः, लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वोचित्यात्, अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् ।

॥ नामार्थनिर्णयः ॥

प्रमा

सुपां प्रातिपदिकप्रकृतिकत्वात् प्रत्ययेन प्रकृतिरमरणात् प्रसङ्गसङ्गत्या नामार्थं निरूपयति—नामार्थमिति—नाम = प्रातिपदिकम्, तदर्थमित्यर्थः । एकशब्दस्य एकत्वगुणविशिष्टार्थकतया तस्य चानियतत्वादाह—एकं जातिरिति—जातिरुपलक्षणम्—तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य । तेनाकाशत्वाभावत्वादीनां जातित्वाभावेऽपि न क्षतिः । प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च—‘वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपरिस्थतीयप्रकारत्वावच्छेदरूपम्’ । घटत्वरूपे घटशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्ते वाच्यत्वस्य, वाच्यो यो घटस्तद्वृत्तित्वस्य, समवायेन घटत्वविशिष्टघटोपरिस्थितौ उपस्थितोपप्रकारतावत्त्वस्य च सत्त्वेन लक्षणसमन्वय इति नैयायिकाः ।

नन्वेवमपि घटशब्देन पुंसत्वत्वेन पुंस्त्वोपरिस्थितौ पुंसत्वत्वेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न, प्रातिपदिकविशिष्टत्वं प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । वैशिष्ट्यञ्च स्ववाच्यत्वं स्ववाच्यवृत्तित्वं—स्वजन्यशाब्दबोधोद्योगस्य विश्लेष्यतासमानाधिकरणीपरिस्थितौ विश्लेष्यतां न हृषितप्रकारताश्रयत्वैतन्नियतसम्बन्धेन । निरूपितत्वञ्च साक्षात्स्वरूपसाधारणम् । पुंसत्वत्वे तृतीयसम्बन्धाभावाद्जातिव्याप्तिः, ‘पुंसवचिशिष्टो घटः’ इत्येव बोधात् । यद्यपि जातेर्नामार्थत्वे ‘जात्याख्यायाम्’ इति सूत्रम्, ‘सर्वोऽणप्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्’ इति भाष्यञ्च मानमस्ति तथापि पराभिमतं युक्तिमाह—लाघवेनेति । लाघवस्य गौरवसापेक्षत्वादाह—गौरवादिति—अनन्तव्यक्तिषु शक्तिरूपेण, जातौ शक्तेः शक्यतावच्छेदकत्वस्य च कल्पनागौरवादिति भावः । न च जातिशक्तिवादेऽपि गोत्वस्य शक्यत्वे तन्निष्ठशक्यतावच्छेदकं गोत्वत्वं वाच्यम्, गोत्वत्वञ्च ‘गयेतरासमवेतत्वे सति

दर्पणव्याख्या -

क्रमप्राप्त नामार्थनिरूपणमित्याशयेनाह—ः नामार्थमिति ः । ः जातिरिति ः तत्त्वदायासाधारणो धर्म इत्यर्थः । तेनाभावत्वादाशब्दादीनां नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातित्वाभावेऽपि न क्षतिः । एकस्यैव शास्त्रे ‘स्वार्थं’ पदेन व्यवहारः । जातेः पदार्थत्वे मानन्द—‘जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्वयतरस्याम्’ (पा० सू० ३ । २ । ५९) इति सूत्रम्, ‘सर्वोऽणप्रहणमपरिभाष्यम्, आकृतिग्रहणात् सिद्धम्’ इति वाचकम्, ‘आकृति वाजयजान्.’ इति सत्त्वसूत्रस्य भाष्यम् । युक्तिमप्याह—ः लाघवेनेति ः एकाश्रयकत्वादेवैव्या एव सम्भवादिति भावः ।

ननु शक्तिप्राप्तकशिरोमणिना व्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदात् कथं जातौ तत्सिद्धिरत आह—ः अनेकव्यक्तीनामिति ः एवं व्यवहारेण व्यक्ती शक्तिग्रहेऽप्यानन्त्यात् तावतीषु शक्तिमद्भास्यभास्यत्वात् प्राथम्यभेदभिन्नानानाशक्तिरूपेण गौरवात् पक्षाजातावेव निर्द्धार्यन्ते इत्यर्थः ।

एवञ्च विविपयकशक्तिज्ञानादपर्ययति विपयकशाब्दबोधोपपत्तौ तु गोशक्तिविपयकशक्तिज्ञानाद्भवविपयकबोधोपपत्त्या तद्व्यक्तिविपयकशक्तिज्ञानस्य तद्व्यक्तिविपयकबोधो हेतुताया अवयवकल्पयत्सैन्यविपयकज्ञानादपर्ययति गोशक्तिविपयकशक्तिज्ञानात् तद्व्यक्तिविपयकशक्तिज्ञानस्य तावद्व्यक्तिषु शक्तिरूपनामां गौरवस्य स्पृष्टताया जातावेव शक्तिरूपनोपिचित ।

नच व्यक्तीनापि प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहः, एवं हि एकस्यामेव व्यक्तौ शक्यभ्युप-
गमे व्यक्त्यन्तरे लक्षणायां स्वसमवेताश्रयत्वं संसर्ग इति गौरवम्, जात्या तु सहाश्रयत्वमेव
संसर्ग इति लाघवम् ।
किञ्चैवं विशिष्टवाच्यत्वमपेक्ष्य नागृहीतविशेषणन्यायाज्जातिरेव वाच्येति युक्तम्,

प्रभा

सकलगोसमवेतस्वरूपम् । तथाच तस्य व्यक्तयाद्यनेकपदार्थघटिततया अतिगौरवमिति वाच्यम्, वादन्येन
गोस्वरूपाया जातिरेव शक्यवाचच्छेदकत्वात्, शब्दार्थयोस्तादात्म्याद्वीकारे शब्दगतजातेर्गत्वत्वात्सखण्डघर्म-
रूपत्वस्वीकारेण तस्यैवावच्छेदकत्वे गौरवाभावाच्च । किञ्च जातेः शक्यत्वे शक्तिनिरूपिकाया जातेरैक्येन
शक्तेरेकत्वम् । ननु व्यक्तेः शक्यत्वेऽपि एकव्यक्तिनिरूपितैव शक्तिरस्तु । तथात्वेऽपि शक्तिनिरूपिकाया
व्यक्तैरेक्येनेकैव शक्तिः सिद्धयेदित्याह—नचेति—शक्तिनिरूपिकाया जातेः, प्रत्येकं व्यक्तेइत्येकत्वाद् विनि-
गमनाविरहान् = एकतरपक्षसाधिका युक्तिर्विनिगमना तस्या विरहान् = अभावाद् व्यक्तिरपि वाच्या स्यादिति
भावः । ननु नात्र विनिगमनाविरहः, जातिशक्तिसाधकलापवरूपविनिगमनायाः सत्त्वादित्याह—एवं हीति-
शक्तिश्चैकव्यक्तिनिरूपितशक्तौ स्वीकृतायामपि व्यक्त्यन्तरस्य शाब्दबोधविषयतोपपत्तये लक्षणा स्वीकार्यो ।
जातेः शक्यत्वेऽपि 'गामानय' इत्यादिव्यवहारस्य व्यक्तिविषयकतया व्यक्तिबोधाय लक्षणा स्वीकार्यो इति
लक्षणास्वीकारसाम्येऽपि जातिशक्तिवादे व्यक्तिबोधाय स्वा (जाति) श्रयत्वरूपः शक्यसम्बन्धः । व्यक्ति-
शक्तिवादे स्व (व्यक्ति) समवेता (जाति) श्रयत्वरूपः शक्यसम्बन्धः । 'शक्यसम्बन्ध एव लक्षणा' इति
व्यक्तिशक्तिवादिनो लक्षणास्वरूपे गौरवम्, जातिशक्तिवादिनश्च लक्षणास्वरूपे लाघवरूपं विनिगमकमस्तीति
भावः । 'शक्यसम्बन्धमूलिका लक्षणा' 'ननु शक्यसम्बन्धरूपा' इति मतेऽपि लक्षणाप्रयोजकसम्बन्धे लापवं
जातेः शक्यत्वे बोध्यम् ।

नन्वेकव्यक्तिनिरूपिता शक्तिरिति मते एतद्व्यक्तिनिरूपिता शक्तिरुत व्यक्त्यन्तरनिरूपितेत्यत्र
विनिगमनापिरहाद् जात्याश्रयत्वेन अनुगतीकृतासु सर्वासु व्यक्तिषु शक्तिरिति न लक्षणाऽवसरः, नाप्या-
नन्त्यादिदोष इत्यरुचेराह—किञ्चेति—जात्यानुगतीकृतासु व्यक्तिषु शक्तिरिति स्वीकारे जातिविशिष्टव्यक्ती-
शक्तिरिति लभ्यते । तथाच विशिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वेनोपजीन्यत्वाद् विशेषणीभूतजातावेव
शक्तिरुचिता । तदुक्तम्—'नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमवगाहते' इति,
'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे' । इति च ।

दुर्पणव्याख्याः

यथापि 'गौर्गोपदवाच्यः' इति शक्तिप्रदो व्यक्तिविषयकोऽपि, तथापि 'सविशेषणे हि त्रिभिन्निषेधौ विशेषणमुपपन्नक्रा-
न्तः सति विशेष्यवाधे' इति न्यायेन जातावेव सत्ता परिच्छिनत्ति । यद्वा जातिविशेष्यक एव शक्तिप्रदः 'गौर्गोपदवाच्यः'
इति जातिनाशिकाद् एवमेवाभिलाषात् । व्यक्तिभानस्य स्वमे उपपाद्व्यभिचारत्वाच्च तदनुपपत्तिरिति भावः ।

ॐ विनिगमनेति ॐ एकतरपक्षपातियुक्तिरूपेणः । तथाचैवं व्यक्तिः शक्या, न जातिरित्येवं प्रत्येकव्यक्तिप्रदे
विनिगमकभावः । पूर्वत्र तु व्यक्तिमुदाहरणैव कीदृशता गौरवज्ञानस्यैव वाचकस्य विनिगमकत्वाच्च तदभाव इति भावः ।
तत्पक्षेऽपि गौरवमेव याधकमित्याह— ॐ एवं हीत्यादि ॐ ।

ननु उक्तविनिगमनाविरहेण सर्वोऽपि व्यक्तिषु शक्तिरिति शक्यत्वेनैव न तद्गानाय व्यक्तिरुक्तिरूपनेति
'एतत्तद्व्यक्तिवाच्यो निर्दुष्टोऽत आह— ॐ किञ्चैवमिति ॐ । यद्वा ननु गोत्वादिजान्यनुगतीकृतवाच्यव्यक्तिषु शक्तिस्वीकारा-
ज्ञानन्यादिदोषोऽत आह— ॐ किञ्चैवमिति ॐ एवम् = चिन्ताये शक्यभ्युपगमे । ॐ नागृहीतेति ॐ 'नागृहीतविशेषणा

व्यक्तियोधस्तु लक्षणया । एवञ्च तत्र विभक्त्यर्थान्वयोऽप्युपपद्यते इति दिक् ।

प्रभा

ननु जातिमात्रे शकौ व्यक्तियोधो न स्यात् । नच 'दिवाऽभुज्जानो देवदत्तः पीनः' इत्यत्र रात्रिभोजनवद् व्यक्तेराक्षेप इति वाच्यम्, प्रकृतिनिष्ठवृत्त्या अनुपस्थिततया 'गां ददाति' इत्यादौ व्यक्तौ प्रत्ययार्थकर्मत्वान्वयानुपपत्तेः, 'प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेः । यथाकथञ्चिदुपस्थितार्थे प्रत्ययार्थान्वये 'घटं पश्यति' इत्यादौ शब्दाश्रयतया उपस्थिताकारोऽपि दर्शनकर्मत्वान्वयापत्तेः । यदपि समान-वित्तिवैचल्यमेवाक्षेप इति गुरवः । तथाचोक्तं तैरेव—“यावती हि जातिधीर्व्यक्ति विषयीकरोति अतो जाति-भासकसामग्रया एव व्यक्तिभासकत्वम् ।” इत्यञ्च जातिशक्तिज्ञानमेव जातिप्रकारकव्यक्तिविशेष्यकबोधं प्रति कारणमिति, तदपि न, 'गोत्वमस्ति' इत्यतो जातिविशिष्टव्यक्तियोधोपत्तेरित्यत आह—व्यक्तियोधस्त्विति । लक्षणयैति—निरूढलक्षणयैत्यर्थः । एवञ्च 'गौरस्ति' इत्यादौ अन्वयानुपपत्त्यभावेऽपि न दोषः, निरूढलक्षणायां तदनुपेक्षणात् । एवञ्च = लक्षणाङ्गीकारे च । विभक्त्यर्थान्वय इति—व्यक्तेः प्रकृतिनिष्ठलक्षणाऽऽर्य-वृत्त्या उपस्थितत्वात् प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिविरोधाभावात् ।

ननु सर्वत्रैव गोपदाजातिव्यक्त्युभयविषयको बोधः सर्वसम्मतः । तदुपपत्तये युगपद्बृत्तिद्वयमङ्गीकार्यम्, तच्च न युक्तम्, युगपद्बृत्तिद्वयविरोधात्, इति चेत्, 'गङ्गायां मीनयोर्गौ स्तः' इति वाक्यात् अवाहे मीनस्य, तदे गोपस्य चान्वययोधस्य सर्वसम्मतत्वेन युगपद्बृत्तिद्वयविरोधे मानाभावात्, शक्तिः, तात्पर्योविषये लक्षणा च युगपन्नेत्येतत्तारपर्यैस्त्वैव तन्न्यायविषयत्वात् । प्रकृते तात्पर्योविषये एव लक्षणा इति न तन्न्यायविरोधः । 'गौरस्ति' इत्यत्र गोत्वस्यापि सत्तायामन्वयसम्भवेनान्वयानुपपत्तिरूपबीजाभावात्लक्षणाया अभावेन व्यक्तियोधोपपत्तिरिति तु न युक्तम्, तात्पर्यानुपपत्तेरेव लक्षणाधीनत्वात् । अन्यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र घोषपदस्य मीने लक्षणाऽऽपत्तिः, तावताऽपि अन्वयानुपपत्तेः परिहारात् ।

दर्पणव्याख्या

बुद्धिर्विषयमधिगच्छति' इति न्यायसारीरम् । विरोपणाविषयकबुद्धिर्विरोप्यं नावगाहत् इति तदर्थः, विरोप्यविषयहरत्वस्य त्रितोपणविषयकत्वनिवृत्तिमिति यावत् । तथाच विनिष्टदक्षिणदिशि विनिष्टदक्षिणप्रहस्य विरोपविषयकत्वात्तदवयवतया तदुभय-विषयकत्वस्य पदार्थोपस्थित्यादिवारणतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया विरोपणविषयकत्वमात्रस्यैव तद्वच्छेदकत्वकल्पना उच्यते-बुद्धिर्वेति जातावेव शक्तिः सिद्धयतीति भावः ।

मन्वेवम् 'गां ददात्' 'मीनानवहन्ति' इत्यादौ दानावहननकर्मत्वाद्यन्वयानुपपत्तिः, जातेस्तदन्वययोः यावादिति चेद्द्र वेचित्—जात्याऽऽक्षिप्तत्वात्तद्वे दानादिकर्मत्वान्वय इति तत्र, 'प्रत्ययानाम्' इति स्युत्पत्तेरप्रत्ययस्यैव तदन्वयस्य सम्भवात् । तदुक्तम्—

'गम्यमानस्य चाभस्य नैव इष्टं विरोपणम् ।

शाब्दान्तर्बिभक्त्या या भूमोऽयं ज्वलतीतिवत्' ॥ इति ।

किञ्चापमादोपोऽप्योपपत्तिः, सामानस्यविभक्त्येव वा । नाद्यः, अनुपपत्तिमन्तरेणापि 'गौरस्ति' इत्यतो गोत्वविहित-बोधात् । नात्यः, जातिविषयकदक्षिणप्रहस्य त्रिनिष्टविषयकबोधेऽप्यनुपपत्तेन जातिविषयताया व्यक्तिविषयतामेतत्वरूपो-पाध्यः, अन्वयसम्भवात् । स च 'गोत्वमस्ति' इत्यत्र गोत्वविनिष्टाप्रत्ययाद् व्यभिचरित इत्युक्तानुपपत्तिर्बुद्धिरेव तत् आह—
१) व्यक्तियोधोपस्थितिः ॥ २) लक्षणयैति ॥ ३) अन्वययोगोपाधत्वात्सम्भवेत्तदलक्षणादोषः । तथाच यद्बृत्तिविषय-विषयैरेव शाब्दबोधे हेतुना च व्यच्छेदकत्वेऽपि लक्षणादुपपत्तितायां तस्यां नात्रशाब्दिकसंवाययानुपपत्तिरिति भावः ।
४) एकदोषेति ॥ लक्षणाऽनुपपत्तेः । ननु व्यक्तिलक्षणाऽनुपपत्तेः युगपद्बृत्तिद्वयविरोधे इति सिद्धान्तमहः, गौरस्ति निवृत्त्या यद्बृत्तमात्रमपि बोधोपपत्तिश्च, एतावताऽपि तस्यानुपपत्तेः तत्राभावात् आह—५) दिगिति ॥ ।

यद्वा, केवलव्यक्तिरेव एकशब्दार्थः,

प्रभा

नचैवमपि गोशब्दात् गोस्त्रमात्रस्य भानासम्भवेन प्रातिपदिकार्थमात्रे विद्यमानप्रातिपदिकाभायात् प्रथमाया असिद्धि, प्रातिपदिकनिष्पन्नकतानिरूपितोपरिथितनिष्ठा या जन्त्यता तद्व्यापिका या विपयिता तत्प्रतियोगिनोऽर्थस्यैव प्रातिपदिकार्थमात्रपदेन ग्रहणाद् व्यक्तेरपि तथात्वेनादोषात् । अथवा मास्तु व्यक्ती लक्षणा, केवलाया जातावसम्भवन्ती आनयनादिक्रिया व्यक्तिसाहित्येन निष्पादिता स्यात् । तदुक्तम्— 'तद्धितार्थोत्तरपद' (पा० सू० २ । १ । ५१) इति सूत्रे भाष्ये—'आकृतावाल्भनादीनां सम्भवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्वये आरम्भणादीनि क्रियन्ते' इति, 'अथवतिरेकाद् ब्रज्याऽऽकृत्यो' इति च । लक्ष्य— लक्ष्यताघच्छेदकयोरेकरया शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भवेन लक्ष्यताघच्छेदकज्ञानप्रति लक्ष्यार्थोपरिथित कारणमिति यत् 'शक्यताघच्छेदकज्ञान प्रति शक्यार्थोपरिथित कारणम्' इति कार्यकारणभावेनेव जातिबोधसम्भवे न तत्र शक्तिरित्याशङ्क्यायामाह—यद्येति ।

केवलव्यक्तिरेवेति—एवेन जातिव्यावर्च्यते । केवलपदेनैव तद्व्यापृत्तिसिद्धौ 'एव' पद स्पष्टार्थम् । जातिप्रतिशेष्टव्यक्ती शक्तिरिति मते 'तत्तज्जातिप्रकारकतदाश्रयविशेष्यकशाब्दबुद्धिः प्रावच्छिन्न प्रति तज्जा-

द्वैपण्यव्याख्या

तदर्थस्तु सति तावर्थ्ये 'गङ्गाया घोषमस्त्यौ स्त' इत्यत्र वृत्तिद्वयस्य सर्वैरेवाभ्युपगमात्तादात्म्याय, दुर्गापञ्चतिरतात्पर्याद्विषये लक्षणा च नेत्येवपर इति न तद्विरोध । तात्पर्यानुपपत्तिसत्त्वाच्च न व्यक्तिलक्षणाऽनुपपत्ति, तद्विरोधाभ्युपगमे तु जातिव्यक्योरेवदक्षमुपगम्य विभक्त्यर्थान्धस्य उपपाद्य । तदुक्तम्—

'तेन तद्व्यक्तित्वयुक्ते क्रियासम्बन्धचोदनात् ।
जातिव्यक्तयोरेवो वा चाख्यायेंतु व्यवस्थित' ॥ इति ।

वस्तुतस्तु जातिप्रथमकश्चिन्नग्रहस्य जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दयोरे हेतुत्वकवपनात् व्यक्तिसात्तात्पर्यात्, भाव्यशक्य भानाऽऽपत्ति, तस्य तद्व्यक्तिव्यक्त्यादिति जातिशक्तिवादनिकर्ष । वक्ष्यते चाधिकमुपरिष्टात् ।

अन्ये तु जातिशक्तिवादिमात्रमुपपादयामासु—माऽस्तु व्यक्तभानम, आनयनादिक्रिया केवलाया जातावसम्भवन्ती व्यक्तिसाहित्येन निष्पाद्यते समाहारे पाणिपादसाहित्येन वादनक्रियावत् । तदुक्तम्— 'तद्धितार्थे' (पा० सू० २ । १ । ५१) इति सूत्रे भाष्ये—'आकृतावाल्भनादीनां सम्भवो नास्तीति कृत्वा तस्यसहचरिते द्वये भविष्यति यथा—'अनिरागोपताम्' इत्युक्ते केवलस्यागनेरानयनासम्भवाद्चोदितमपि पाद्यमानीयते । एतदेवानेरानयन यथाप्रस्थस्य । तथाऽऽहृतावाल्भनादीनि 'बोधमानानि' सामर्थ्याद् साहचर्याद् ब्रज्यसम्भिनविदात्ते । सर्वे एवाऽऽहृतेयोऽस्तमभिविदात्तव्याया इति नैवद्वारक' सम्बन्ध सम्यक्त्वे' इति । साहचर्यस्य = सम्बन्ध । सरूपसूत्रे भाष्येऽपि स्फुटोऽयमर्थः । हरिप्रयाह—
व्यक्ती कर्ताणि समष्टा जातिस्तु प्रतिपद्यते । इति ।

गोवादिपदानां तु गोत्वादिप्रथमिच्छिद्यार्थं एव शक्तिरिति न तत्र गोविद्योप्यको बोध । जातेराश्रयादियोगेऽपि केवला यास्तस्या शब्दवाच्यत्व नानुपपन्नम्, जलादी दृश्यमानस्य गुणस्य स्वस्थानावियोगेऽपि सुखादिपदबोधवत् । शक्यताघच्छेदकता तु जातिगतपरमस्यैवेति ।

इदमपि मतं जात्या व्यवस्थाक्षेपे पर्यवस्यति । तस्य नचापदार्थं प्रत्ययान्वय इति वृणमस्तम् । विनापि सङ्केतविययता सामान्येन सम्बन्धनियमाद्गोत्वाहारन्यायेनोपस्थिता व्यक्ति पुनर्जातिविशिष्टा, रूपादिज्ञानाविषयाणां चतु र्दादीनां चाष्टुपपत्तीति प्रतीत्या विपर्ययरणयदित्यपि वेचिय ।

शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया एकरया लक्ष्य लक्ष्यताघच्छेदकयोरेकसम्भवेऽपि लक्ष्यार्थप्रतीती लक्ष्यताऽऽवर्द्धकमान वस्तुताघच्छेदके शक्यभावेऽपि नादत्तावर्धकारणभावलादेव गोवादिभाननिर्वाहे ह्य न तत्र शक्तिपदपदव्यत्यागपदैक्यद् यथा—यद्येति ॥ ॥ व्यक्तित्वेरेति ॥ एवेन प्रातिपदकपदे ।

केवलव्यक्तिपक्षे एवाण्ग्रहणस्य, एकशेषस्य चारम्भेण तस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात्। युक्तञ्चैतत्—व्यवहारेण व्यक्तावेव तद्ग्रहणात्। सम्बन्धितावच्छेदकस्य (सम्बन्धितावच्छेदिकायाः) जातेरैक्याच्छक्तिरप्येकैवेति न गौरवमपि।

नचैवं घटत्वमपि वाच्यं स्यात्, शक्यतावच्छेदकत्वात्, तथाच 'नागृहीतविशेषण'न्यायात्

प्रमा

त्यवच्छिन्नविशेष्यताकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वेन 'अ' इत्यादिपदेनैव अत्रजात्यवच्छिन्नसकलव्यक्तिमान् सम्भवेन 'अणुदित्सवर्णस्य' इति सूत्रेऽणुग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिः। केवलजातिशक्तिवादेऽपि जातिशक्तिज्ञानस्यैव विशिष्टबोधे कारणतया, लक्षणया, अव्यतिरेकेण (अविनाभावेन) वा व्यक्तिबोधसम्भवेऽणुग्रहणवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याह—केवलव्यक्तिपक्ष एवेति—अणुग्रहणस्य, सरूपसूत्रेणैकशेषाय चारम्भेणेत्यर्थः। तस्यापीति—'व्यक्तिमात्रं शक्यार्थः' इति पक्षस्यापीत्यर्थः। अणुग्रहणस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानात् सरूपसूत्रस्य च शास्त्रीयप्रक्रियामात्रोपयोगित्वस्याकरे सिद्धान्तितत्वात्तयोः प्रामाण्यासङ्गतित्वत्त आह—युक्तमिति—सयुक्तिकमित्यर्थः। एतदिति—व्यक्तिरेवैव शक्यार्थ इति मतमित्यर्थः। व्यवहारेणेति—'गामानय' इति वाक्यप्रयोगानन्तरं प्रयोष्यगृह्यत्व गवानयनेन प्रयुक्तदर्शनात् व्यक्तावेव शक्तिगृह्यते इत्यर्थः।

ननु व्यक्ती गृहीताऽपि शक्तिर्लघवाद्यपि बाधिता स्यादिति चेन्न, बाधो नाम—अप्रामाण्यज्ञानम्। चन्द्रमण्डलादिप्रमाणं पूर्वमिन्द्रियेण गृहीतमपि ज्योतिःशास्त्रेण बाध्यते, नतु लापयनेत्यदोपात्तम्। पूर्वं जातस्य लापयमात्रेण बाधायोगात्, 'निषादस्थपतिं चाजयेत्' इत्यादौ पूर्वं जातस्यापि कर्मधारयनिश्चयस्यापूर्वविद्याकल्पनभिया वाधापत्तेश्च, व्यक्तौ शक्तिबाधे 'गां दधात्' इत्यत्रानुपपत्तिः, गोत्वादेर्दानाद्यसम्भवात्। लक्षणया तु न निर्वाहः, व्यक्त्यन्तरे शक्यसम्बन्धामहात्। ननु व्यक्तीनामानन्त्यात् शक्यानन्त्यप्रसङ्ग इत्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—सम्बन्धितावच्छेदकस्येति—शक्यतावच्छेदकस्येत्यर्थः। विशेष्यभूताया जातेः स्त्रीत्वेऽपि 'दृढं भक्तिः' इतिवत् 'सामान्ये नपुंसकम्' इति नपुंसकनिर्देशः। क्वचित् 'सम्बन्धितावच्छेदिकायाः' इत्येव पाठः। शक्तिरप्येकैवेति—शक्यतावच्छेदकभेदे एव शक्येर्द इति भावः। ननु गोत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यत्वे सति शक्यविशेषणस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वनिश्चयमेव गोत्वादिमपि शक्यं स्यादित्याशङ्कानिराकुर्वन्नाह—नचेति। एवम् = जातेः शक्यतावच्छेदकत्वे। तथाच = जातेः शक्यत्वे च। विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानस्य कारणत्वेनोपजीव्यत्वान् 'नागृहीत' इति न्यायात्।

दर्पणव्याख्या

ननु 'सर्वोऽणुग्रहणम्' इत्यादिप्रामाण्यादल्लूतः पञ्च, 'व्यक्तिः पदार्थः' इत्यत्र तु किममानमत आह—इह केवलव्यक्तीति ॥ ॥ एकशेषस्य चेति ॥ जातिपक्षे एकैवैव शक्येन द्वयोर्वैदृतां वा प्रायापनसम्भवात् तदुपपत्तौ सत्त्वव्यतिरेकज्ञापकमित्यर्थः। अणुग्रहणस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानात् सरूपसूत्रस्य च शास्त्रीयप्रक्रियामात्रोपयोगित्वस्याकरे व्यवस्थापनात् क्यगुक्तार्थे तयोः प्रामाण्यमत आह—इह युक्तञ्चैतदिति ॥ सयुक्तिकमप्येतदित्यर्थः। अविना 'द्रव्याभिपानं व्याहः' इति सरूपसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यं समुपस्थापने। युक्तमेवाह—इह व्यवहारेणेति ॥

एतत्तत्त्वं शक्तिवादे वर्यते। एतत्कार्ये पूर्वोक्तं शक्यत्वाऽनन्त्यदर्शने समुद्धारति—इह सम्बन्धितावच्छेदकार्येति ॥ शक्तिप्रदे धर्मिणावच्छेदकत्वमित्यर्थः। सम्बन्धितावच्छेदकत्वस्य लिङ्गसर्वैक्यामानन्युपपत्त्यादुद्देश्यमस्यैक्यत्वात् न ताशुच्यपत्तिः। तथाच सम्बन्धितावच्छेदकप्राप्यगुणतीततनात्मव्यतिषेकसम्बन्धिप्राया दृश्यत्वा एव शक्यत्वमना च तन्मात्रकप्रपुण्णोत्तरव्यतिषेकमाहः।

इहः एवमिति ॥ वितिये शक्तिवर्णिका इत्यर्थः। यथादेर्दृष्टिदृष्टकतावच्छेदकानुपपत्तौ इति वाच्यं

तदेव वाच्यमस्त्विति शङ्कथम्, अकारणत्वेऽपि कारणतावच्छेदकत्ववत्, अलक्ष्येऽपि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववत्तथात्रापि सम्भवात् । उक्तञ्च—

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।

शब्दः सुकरसम्बन्धो नच व्यभिचरिष्यति ॥ इति ।

प्रभा

तदेव = घटत्वादिरूपशक्यतावच्छेदकमेव वाच्यमस्त्विति भावः । एवकारेण व्यक्तेर्व्यवच्छेदः । शक्यतावच्छेदकीभूतधर्मस्य शक्यतां विना अवच्छेदवत्त्वानुपपत्तेः पदार्थोपरिस्थितिप्रति जाति—व्यक्तगुण्यविषयकशक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वकल्पनापेक्षया प्रवृत्तिनिमित्तविषयवशक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वे लापकमिति भावः । अकारणत्वेऽपीति—दण्डत्वस्यान्यथासिद्धत्वेन घटं प्रत्यकारणत्वेऽपि यथा कारणतावच्छेदकत्वम् । तद्वत्तदयोरेकविधशक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया असम्भवेन तदवस्थालक्ष्यत्वेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकत्वं यथाऽङ्गीक्रियते तथाऽत्रापि घटत्वादेरशक्यत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकं स्यादिति भावः । उक्तञ्चेति—

हिरण्येति शेषः ।

आनन्त्येऽपीति—भावानाम् = व्यक्तीनामानान्त्येऽपि एकम् = जातिरूप धर्ममुपलक्षणं कृत्वा सुकरसम्बन्धः = सुकरशक्तिप्रहः शब्दः । सम्बन्धपदं शक्तिप्रहपरम् । नच व्यभिचरिष्यति = नासम्बद्धां व्यक्तिसंशोधयिष्यति । तद्धर्मप्रकारकोपरिस्थितिप्रति तद्धर्मोपच्छिन्नरूपितशक्तिमच्छिन्नज्ञान कारणमिति कार्यकारणभावेन पदार्थोपरिस्थितिनिष्ठकार्यतानिरूपिता या तद्धर्मोपच्छिन्नरूपितशक्तिमच्छिन्नज्ञाननिष्ठा कारणता तन्निरूपिता या शक्त्यवच्छिन्ना शब्दनिष्ठा कारणतावच्छेदकता तस्या न व्यभिचरिष्यतीति यावत् । ननु जातौ शक्तिरिति, व्यक्ती शक्तिरिति च पक्षद्वयमप्यनुपपन्नम् । तथाहि—जातौ शक्तिरिति पक्षे जातिविशिष्टव्यक्तिविषयकोपरिस्थितिप्रति जातिशक्तिज्ञानस्य कारणत्व वाच्यम्, तथाच 'गोत्वपदं गोत्वे शक्तम्' इति शक्तिज्ञानस्यापि जातिशक्तिज्ञानरूपत्वेन ततोऽपि गोत्वविशिष्टगवबोधोपपत्तिः । नच किञ्चिद्धर्मोपच्छिन्नजातिनिष्ठविषयताकशक्तिज्ञान जातिविशिष्टव्यक्तियुद्धौ कारणमिति वल्यते । उक्तशक्तिप्रहं तु जातिनिष्ठा विषयता गोत्वत्वावच्छिन्नैव, उचित्यमानजाते. येन वेनापि रूपेण भाननियमादिति वाच्यम् । तथाहि—गोपदस्य जातावेव शक्तौ 'गो दद्यात्' 'श्रीहीनवहन्ति' इत्यादितो दानादौ जातेरन्वययोग्यत्वेन शाब्दबोधोपपत्तिः । नच जात्याक्षित्यव्यक्तेस्तान्त्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम्, 'प्रकृतिनिष्ठरूपस्यापि पदार्थान्वितवत्त्वार्थबोधकर्तव्यं प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्त्याऽऽक्षिप्रव्यक्तेरिभक्त्यर्थवर्मत्वादावन्वयानुपपत्तेः

दर्पणव्याख्या

तदेव ॥ घटत्वाद्येव ॥ वाच्यम् ॥ शक्यमित्यर्थः । शक्यत्वे हेतुपन्मसम्बन्ध—ऽन्यायादिति ॥ अकारणत्वेऽपीति ॥ दण्डत्वाऽऽदीनामन्यथासिद्धत्वेनाकारणत्वेऽपि हीनत्वादीना प्रमाहात्मन्यवधत्तया स्वयमेवैषि च तत्र निष्ठावच्छेदानिरूपितस्वरूपसम्बन्धाऽऽसिक्त्या, विपदितादिदोषाऽऽसिक्त्या वावच्छेदकताया अनुपपत्तिरिति तद्वत्त्वमिति वदन्त्याऽऽस्तादृशाशक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् । शक्यत्वे सति शक्यविशेषणताऽऽप्येव शक्यतावच्छेदकत्वमिति नियमे मानान्नाशदिति भावः ।

उक्तोऽर्थं सम्मतिमाह—उक्तञ्चेति ॥ आनन्त्येऽपीति ॥ भावानाम् ॥ = व्यक्तीनां नाना वदपरिच्छेदत्वेऽपि, एकम् ॥ अनुगतजातवादिधर्मस्य उपलक्षणम् ॥ अशक्यत्वेऽपि शक्यत्वात्पक्षे ॥ कुरता ॥ अनुपपत्त्यर्थेऽपि, अशक्यतावच्छेदकतायाऽऽनुपपत्तेरिति यावत् ॥ शब्दः ॥ गतात्प्राप्तक ॥ सुकरसम्बन्धः ॥ सुमाहात्म्यादिनिष्ठवाच्यतावच्छेदकत्ववत्त्वार्थबोधकर्तव्यं प्रत्ययानाम् ॥ नचेति ॥ शक्तिप्रहाविषयव्यक्ति न बोधयिष्यतीति तदर्थं । गोत्वादिनामाऽऽप्येव शक्यतावच्छेदकत्वमिति नियमे मानान्नाशदिति भावः ।

प्रभा

स्तादवस्थान् । तदुक्त वान्यपदीये—

गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्ट विशेषणम् ।

शब्दान्तरेर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत् ॥ इति ।

यथा धूमेनाक्षिप्तवह्नयभिप्रायेण 'वह्निर्ज्वलति' इत्यर्थे 'धूमोऽयं ज्वलति' इति न प्रयुज्यते । तथा गोत्वे-
नाक्षिप्तव्यत्तेर्दानादायन्वयो न स्यादिति भावः ।

किञ्चात्राक्षेपोऽर्थापत्तिरूपः, समानसवित्सवेषत्वरूपो वा ? नाह, उपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पना
रूपैवार्थापत्तिः । उपपाद्यत्वञ्च 'तदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्तरूपम्' । तदभावव्याप्यीभूताभावप्रतियोगि
त्वरूपञ्चोपपादकत्वम् । यथा पीनत्वम् उपपाद्यम् = साध्यमिति यावत् । रात्रिभोजनम् उपपादकम् = साधन
मिति यावत् । यथा दिवाऽभुञ्जानत्वसमानाधिकरणरात्रिभोजनाभावव्यापकीभूत पीनत्वाभाववत्त्वप्रति
योगित्वमुपपाद्ये पीनत्वे । एव पीनत्वाभावव्याप्यीभूतो दिवाऽभुञ्जानत्वसमानाधिकरणरात्रिभोजनाभाव-
स्तत्प्रतियोगित्वमुपपादके रात्रिभोजने । प्रकृते व्यक्तज्ञानेन विना जातिज्ञानं नोपपद्यते इति जातिज्ञानमुपपाद्यम्
व्यक्तिज्ञानञ्चोपपादकं वाच्यम् । तच्चान्नैयत्वं न सम्भवति, व्यक्तिज्ञानमन्तरेणापि 'गोत्वमस्ति' इति वाक्यं
तो जातिज्ञानसम्भवान् । जातिसत्ताया व्यक्तिसत्तासापेक्षत्वेऽपि जातिज्ञाने व्यक्तज्ञानानपेक्षणात् ।

नान्य, जातेर्हि व्यक्तिमानसवित्सवेषता यदि स्यात्तदा जातिभासकजातिशक्तिप्रहूरूपसामग्र्या
व्यक्तिमानं स्यात्, जातित्रिपयताया व्यक्तिविपयतानियतत्वात् । तन्नियतत्वञ्च न सम्भवति, 'गोत्वमस्ति'
इति वाक्यजन्यप्रत्यये जातित्रिपयताया सत्त्वेऽपि गोत्वत्रिशिष्यव्यक्तेरबोधेन व्यभिचारात् । जातिविपयक
शक्तिज्ञानस्य व्यक्तिविशेषकजातिप्रकारकशाब्दबोधोपाभाववति वृत्तित्वादिति यावत् । समानसवित्सवेष
त्वमित्यस्य जातिसम्बन्धिनी या व्यक्तिस्तस्या समाना = एका सवित् - सविद्यतेऽनयेति वरणे किपि सवेदन
(ज्ञान) सामग्री । जातिभासकजातिशक्तिज्ञानरूपा तथा जन्म यज्ञानं जातिविपयकशाब्दबोधरूपं तद्विप
यत्वं व्यक्तेरपि, व्यक्तिविशेषकजातिप्रकारकबोधं प्रति जातिविपयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति तत्त्वम् । तद्य
न उक्तस्थले, व्यभिचारादिति भावः ।

दर्पणव्याख्या

शाक्यवधारेणादिति भावः । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

व्यक्तिदेवात् द्रव्यपदेन व्यवहित्यते, सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वात् । उच्यते—

'यस्यूपलक्षणं यत्र सर्वनामं प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदात्वेन विवक्षितः' । इति ।

स्वभावादेव बुद्धिनिपयताऽवच्छेदकरूपोपलक्षिततद्वर्मावच्छिन्नबोधक सर्वनामं यस्मिन् घमिणि तादृशार्थं प्रवृत्ति
निमित्तीकृत्य प्रयुज्यते । 'इदम्' 'तद्' इति परामर्शोऽर्थव्यमिति यावत् । द्रव्यपदेन व्यवहित्यत इत्यर्थः । भेदात्वेन = विशेष्य
त्वेनेत्यादि तु लक्षणात्परम्, एतत्पक्षे तु जात्यादेरपि विशेष्यं वविवक्षया द्रव्यत्वमित्येव । सिद्धन्तार्थान्यायाः किमादिभि
परामर्शात् श्लोकाद्यर्थैर्निरूपितविशेष्यतावत्प्रायः द्रव्यत्वमस्येव । "विप्रतिपिदम्" (पा० सू० २४ । १३) इत्यादीं च
सामर्थोक्तान्तरप्रसिद्धद्रव्यग्रहणम् । "वाद्योऽमत्ये" (पा० सू० १ । ४ । ५०) इत्यत्र प्रथमकक्षोत्तद्रव्यस्यैव
पर्युदासो बोध्यः ।

शाक्यतावच्छेदकत्वञ्च—शाक्यनिष्ठविशेष्यताऽवच्छेदकतया भाममानत्वम् । अत्रापि शाक्यप्रहरे च घत्वादेरेव
मत्वम्, न एषिवीत्यादेरिति न तेभ्य एषिवीत्यादियेव । आकारात्तद्व्यव दार्याऽप्रयत्ने शाक्यभावेऽपि तत्तत्तद्रूपणं
भावः, तद्विशिष्टशक्तिप्रहृत्य तद्व्यवहृतुत्वात् । यद्वाऽऽकारात्तत्त्वमग्न्यग्नौषधि । वृद्धिगुणोन्नीयता तत्पदं वाऽऽकारात्तद्व्यव
दाक्यतावच्छेदकमिति न 'आकारात् शाक्याध्य' इति प्रयोगानुपपत्तिरिति द्रव्यत्वादिनिष्कर्षः ।

नामार्थनिर्णयः

प्रभा

किञ्च जातिशक्तिवादिनये गोशब्दवद् गोत्वादिशब्दाद् गोत्वविशिष्टबोधोपापत्तिः, विशिष्टबोधोपयिकस्य जातिशक्तिमहस्य सत्त्वात् । नच निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिमहः स्वरूपतो गोत्वविशिष्टबोधे हेतुः, गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिमहस्य गोत्वत्वेन गोत्वोपस्थितौ तत्त्वेन गोत्वविशिष्टशब्दबोधे च कारणमिति न गोत्वपदात्स्वरूपतो गोत्वविशिष्टबोधोपापत्तिरिति वाच्यम्, 'गोत्वत्वेन गोत्वं न गोत्वपदशक्यम्' इति बाधप्रहकाले गोत्वपदेऽपि निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिमहसम्भवेन गोत्वपदान् तत्र स्वरूपतो विशिष्टबोधोपापत्त्या गोत्वपदेऽपि गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिमहस्यापि स्वरूपतो गोत्वप्रकारकबोधं प्रति हेतुताया आवश्यकत्वात् । बाधप्रहकाले च तादृशशक्तिमहाभावेन स्वरूपतो गोत्वविशिष्टबोधोपापत्तिः ।

यदि च बाधप्रहकाले निर्धर्मिता वच्छेदक एव न शक्तिमहः, किन्तु शक्तिसम्बन्धेन गोत्वप्रकारकं गोपद-त्वविशिष्टविषयकं यत् 'गौरित्याकारकं गोपदम्' इति शक्तिज्ञानं तद् स्वरूपतो गोत्वविशिष्टबोधे कारणम् इति कार्यकारणभावस्वीकारे बाधप्रहकालिकस्य शक्तिसम्बन्धेन गोत्वप्रकारकस्य गोत्वपदत्वविशिष्टविषयकस्य शक्तिमहस्य गोपदत्वविशिष्टविषयकत्वाभावेन न गोत्वपदाद्विशिष्टबोधोपापत्तिरित्युच्यते तदा गोशब्दस्य गोत्वमात्रे शक्तिस्वीकारे ततः कदाचित्समवायेन गोत्वविशिष्टस्य, कदाचित्कालिकादिना गोत्वविशिष्टस्य बोध इति व्यवस्थानुपपत्तिः, उभयविधबोधकारणीभूतस्य गोत्वविषयकशक्तिज्ञानस्य सत्त्वात् । गोत्वविशिष्टबोध्यत्वात् शक्तिरिति वादे तु समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दद्विधावच्छिन्नं प्रति समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानम्, कालिकादिना गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दद्विधावच्छिन्नं प्रति कालिकादिना गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानं कारणमिति कार्यकारणभावप्रसङ्गस्य हेतुतया नोक्तव्यवस्थानुपपत्तिः । 'गोत्वपदं गोत्वम्' इत्याकारकशक्तिमहात् स्वरूपतो गोत्वप्रकारकबोधानुभवत् गोत्वादिपदानां गोत्वत्वे शक्तिरित्यपि न, प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतार्थं भावार्थकत्वतलाद्विधिधानेन गोत्वशब्दाद्विहितस्य त्वन्त्यस्य गवेतरासमवेतत्वसमानाधिकरणसकलगोसमवेतत्वरूपगोत्वत्वार्थकत्वे गौरवापत्त्या लापयमूलकस्य जातिशक्तिवादस्य सिद्धान्तस्य भङ्गापत्तेः ।

यद्यं केवलव्यक्तियादोऽपि न विचारसहः, सकलपदानां व्यक्तिसाधोपपत्तयः ।
इत्यादौ पुनरुक्तिभया सहमयोगानुपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ।

दर्पणव्याख्या

ननुकल्पश्रयमपि न विचारसहस्र, तथाहि—जातिशक्तिवादे गोत्वादिपदात्तद्विशिष्टबोधोपापत्तिः, गोत्वविशिष्टमहस्य तद्विशिष्टबोधोपयिकस्य सत्त्वात् । नच निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिमहो गोत्वविशिष्टबोधे हेतुर्गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिमहस्य गोत्वत्वेन तदुपस्थितौ शब्दबोधे च हेतुरिति वाच्यम्, गोत्वं न गोपदशक्यमिति गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिमहस्य तादृशबोधहेतुताया निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिमहसम्भवेन गोत्वविशिष्टबोधोपापत्त्या आवश्यकत्वात् ।

यदि च गोत्वे निरवच्छिन्नैव शक्तिः—गोपदं गौरित्याकारकं शक्तिसम्बन्धेन गोत्वप्रकारक गोपदत्वविशिष्टविषयकं शक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टबोधहेतुरिति विभाज्यते, तथापि कदाचित् समवायेन गोत्वविशिष्टबोधः, कदाचित् कालिकादिशक्तिमहस्येनैव व्यवस्थानुपपत्तिः, गोत्वविषयकशक्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वात् । सम्भवे तु समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दद्विधावच्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन गोत्वविशिष्टशक्तिमहस्य, पूर्वमितारसम्बन्धेन तादृशविशिष्टविषयबोधे तेन सम्बन्धेन तादृशविशिष्टज्ञानस्य हेतुतया तत्त्वमोपपत्तेः । गोपदं गौरित्याकारकशक्तिमहात्, तादृशबोधानुभवत् गोत्वादिपदानां गोत्वत्वे शक्तिरित्यपि न, प्रकृतिजन्यबोधप्रकारे भावप्रत्ययविधावात् । गवेतरासमवेतत्वविशिष्टसकलगोसमवेतत्वरूपस्य गुरोः शक्यत्वात्-शुपगमे, लापयमूलकाकृतिवादस्य मूलदीपित्यापत्तेः । इत्येव वादेऽपि पदान्तरस्यैव इत्येव बोधकत्वाविशेषत्वात् । 'गोसलो

वस्तुतस्तु “नह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थः” इति ।

भाष्याद् विशिष्टं वाच्यम् ।

प्रभा

विशिष्टशक्तिवादे तु समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकं शक्तिज्ञानं समवायेन गोत्वप्रकारकबोधे, कालिकेन गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानं कालिकेन गोत्वविशिष्टबोधे च कारणमिति व्यवस्था सम्भवति । किञ्च केवलव्यक्तिकादोऽपि न युक्तः, ‘गौः शुक्लः चलो डित्यः’ इति सहप्रयोगानुपपत्तेः, चलशुक्लादिशब्देनैव व्यक्तेर्बोधात् । नच गोपदस्य गोत्वं शक्यतावच्छेदकं शुक्लपदस्य शुक्लत्वमिति शक्यतावच्छेदकभेदात् सहप्रयोगो नानुपपन्न इति वाच्यम्, अशक्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वायोगात्, अन्यथा द्रव्यरवादेरपि गोपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तेः । किञ्च यस्मिन् हस्तिपके हस्तिनः सम्बन्धो गृहीतस्तस्यैव हस्तिपकस्य हस्तिनि दृष्टे स्मरणं जायते, नतु हस्तिपकान्तरस्येति सर्वानुभवसिद्धम् । एवञ्च तद्व्यक्तविषयकसृष्टौ तद्व्यक्तविषयकसम्बन्धज्ञानं कारणमिति कार्यकारणभावो वाच्य इति यत्किञ्चिद्व्यक्तौ सम्बन्धग्रहाद् व्यक्तयन्तरस्य बोधानापत्तिस्तत्र सम्बन्धग्रहभावादतो विशिष्टशक्तिवाद्पक्ष एव ज्यायानित्याह—वस्तुतस्त्विति । विशिष्टमिति—जातिविशिष्टं द्रव्यम्, पदार्थः, द्रव्यपदार्थस्याकृतिर्न पदार्थ इत्युभयोरभय पदार्थ इत्युक्त्या जातिव्यक्तयोः प्रथमेव वाच्यता लभ्यते, तथापि कस्यचित् किञ्चिद्गुणभूतम्, किञ्चिद्व्यक्त्या जातिव्यक्त्या विशिष्टशक्त्याैव भाव्यतात्पर्यं प्रतीयते । यदि विशकलितयोर्जातिव्यक्त्योः शक्यत्वं स्यात्तदा गोपदात् ‘गोत्वम्’ इत्याकारकनिर्विकल्पकस्मरणापत्तिस्स्यात्, अनुभव-स्मरणयोः समानविषयताकरवनिश्चयमात् । तत्र यदि जातेः प्राधान्यविषयता तदा द्रव्यगते द्वित्य—

दर्पणव्याख्या

माला’ इत्यादीनां सह प्रयोगानुपपत्तिः ।

किञ्च हस्तिपकव्यक्तयन्तरे सम्बन्धग्रहे यत्र हस्तिपके सम्बन्धो न गृहीतस्तस्यापि हस्तिदर्शने स्मरणापत्त्या तद्व्यक्तविषयकसम्बन्धग्रहस्य तदुपस्थितिनिग्रामकत्वस्यावश्यकतया कथमेकविषयकशक्तिज्ञानादपरविषयकोपरिचितः । सामान्यलक्षणत्वात्पातराजनीयैरेवमिन्द्राशयानाह—ॐ वस्तुतस्त्विति ॐ । ॐ विशिष्टमिति ॐ जातिविशिष्टा स्वक्तिः, व्यक्तविशिष्टा जातिर्वैत्यर्थः ।

यद्यपि “आकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थं द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्न पदार्थं इत्युभयोर्भयं पदार्थः” इति भाष्याद्विशकलितयोरेवाकृतिव्यक्तयोः शक्तिग्रहविषयता लभ्यते । तथापि “कस्यचित् किञ्चिद्गुणभूतं किञ्चित् प्रधानम्” इत्युक्त्याभावात्पदार्थोचनया तत्र एव विशिष्टे शक्यत्वधारणाद् तद्योगदानमविरुद्धम्, अन्यथा मृत्तीयोपात्तकत्व—करणत्वबोधिर्विशेष्यविशेषणभावाभावात्प्रजाति—व्यक्तयोः शक्यत्वे गोर्वद् गोत्वं व्यक्तिश्रेति समूहात्म्यनबोधापत्तेः शक्तिज्ञानपदार्थोपरि गतिर्न शान्दबोधानां समानप्रकारव्यनियमात् ।

पृथमेवावयवसंयोगरूपमाहृती । तथापि सूत्रितं गौतमेन “जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः” इति श्रित्यैव शक्तिरिति बोधनाय च तत्रैकवचनम्, गुणभूतमिति भावस्य च स्वार्थिकतयोति दोषः । जातेः कदाचित् प्राधान्येन भाव तु तात्पर्य-ग्रहतापेक्षामिति सदानायः । जातेः प्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्यामादाय तत्र द्विवचनानुपपत्तिरिति । तदुक्तं कैयटेन—“यथा भवतः” इत्यादी निष्प्राधान्येऽपि साधनहृत्तो वचनभेदः, पूर्वमाहृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यतदुत्तमाहृत् इत्यदोषः” इति । द्रव्यप्राधान्येऽपि वृत्तित्वात्सदुत्तमादाय वचनम्, ‘प्राक्षणं न इत्यात्’ इत्यादी यथा । जातेः प्राधान्ये च निरविष्टत्वात् एव एवच्छेः प्रकारताविशेष्यीभूतज्ञाया च तदनुगमः “नहि प्रकारोभूतमेवानुगमकमिति नियमः” इति हाकल्पपरिहारः ।

धन्वन्तु जातिविशिष्टव्यक्तिरेव तावत्या, गवादिपदान्नेविशिष्टगोवबोधोपर्यायानुभवेनोपकल्पान्तरभावात् । अत एव

‘एकम्’ इत्यस्य चायमभिप्रायः—शक्तिज्ञाने च विषयतयाऽवच्छेदिका जातिरेकैव । तथाच घटत्वविशिष्टबोधे घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन

प्रभा

नन्वेवम् ‘एकं नामार्थः’ इति पक्षो विरुद्धोऽस्ति आह—एकमित्यस्य चेति—कारणदले एकस्या जातेरेव निवेशो ननु व्यक्तेः । तथाहि—‘घटत्वविशिष्टघटविषयकबोधं प्रति घटत्वविषयकशक्तिज्ञानं कारणम्’ इति घटत्वशक्तिज्ञानत्वेन कारणता, लाघवात् । ननु घटत्वविशिष्टशक्तिज्ञानत्वेन कारणता । तथा सति शक्तिज्ञाननिष्ठकारणताया अवच्छेदकत्वं वैशिष्ट्ये घटे च कल्पितं स्यात्, तादृशज्ञाने उभयोः प्रकारीभूतत्वान् । घटत्वशक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वे तु घटत्वरयैव ज्ञाने प्रकारतया तत्रैव कारणताऽवच्छेदकत्वं कल्प्यते इति ‘एकम्’ इतिपक्षस्य एकं घटत्वादिकमन्तर्भाव्य कार्यकारणभाव इत्येवाभिप्रायस्तदाह—शक्तिज्ञाने चेति । विषयतयेति—विषयतानिरूपकत्वसम्बन्धेन, प्रकारितासम्बन्धेन वा शक्तिज्ञाने प्रकारीभूता घटत्वादिजातिरेव शक्तिज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदिका, ननु वैशिष्ट्यं घटश्चेति भावः । एवञ्च ‘एकम्’ इत्यस्य केवला जातिरेव नामार्थस्तदौक्तकार्यकारणभावः । यदा तु ‘एकम्’ इत्यस्य केवलव्यक्तिरेवार्थस्तदा घटत्वविशिष्टघटबोधं प्रति केवलघटशक्तिज्ञानं कारणम् । अत्रापि एकं व्यक्तिरूपं कारणतावच्छेदकमिति न विरोधः ।

यत्तु—इतिमत्तं तु न युक्तम्, जात्याश्रयत्वेनानुगमे द्रव्यत्वजात्याश्रयत्वेनाव्यनुगतत्वापत्तौ घटादिपदादिपि द्रव्यत्वेन बोधापत्तेः । तत्तत्पदज्ञानत्वेन हेतुता तु न, पर्यायान्तरादिपि तादृशबोधस्यावश्यकत्वात्तत्पदज्ञानामाने बोधानापत्तेरिति तन्न, यत्किञ्चिज्जात्याश्रयत्वेनानुगमे षट्कोपसत्त्वेऽपि गोत्यादिनानुगमे दोषाभावात्, तत्तत्पदज्ञानत्वेन हेतुत्वे दोषाभावाच्च । नच पर्यायान्तराद् बोधानापत्तिः, कार्यैकेऽनेककारणस्यैव तत्तत्कारणव्याप्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यदले निवेशेनानुपादिति पञ्चोलिनः । नच व्यक्तीनामानन्त्यावच्छेदकैक्यानुपपत्तिः, जात्यानुगतीकृतत्वेनैकयाश्रितेः । तथा चेति—घटत्वविशिष्टघटस्य वाच्यत्वे चेत्यर्थः । तत्र कार्यकारणभावं दर्शयति—घटत्वविशिष्टेति—‘घटत्वविशिष्टबोधे’ इत्येव पाठः प्रामाणिकः, ‘घटत्वप्रकारकविशिष्टबोधे’ इति पाठे ‘प्रकार’पदस्य वैयर्थ्यात्, विशिष्टपदेनैव सत्त्वाभावात् । ‘घटत्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबोधे’ इति पाठे प्रकारकान्तं व्यर्थम् । घटत्वांशेऽन्याप्रकारकेति—‘घटो घटपदशक्यः’ इत्याकारकमेव घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानम् । अयमाशयः—‘घटत्वविशिष्टो घटो घटपदशक्यः’ इत्याकारकन्तु घटत्वांशेऽन्या-

दर्पणव्याख्या

मन्वेवम् ‘एकम्’ इति पक्षस्य निराकरणतापत्तिरत आह—एकमित्यस्य चेति ॥ ‘बोधकत्वं शक्ति’ इति मते बोधकत्वज्ञानविषयबोधोऽनेन प्रकारितवावच्छेदकत्वं शक्तिरित्यर्थं लाभासत्त्वात्प्रयजातिरेकवाच्छेदनिष्ठबोधोपकथयत्येव विनिगमनापिरहादर्पणनिष्ठोपपत्तिरिति मतेऽपि ‘अस्मात् पदादेतदर्थं बोधो भवतु’ इति शक्तिज्ञाननिष्ठतात्पर्येणैव तावत्प्रकारितवावच्छेदकत्वात् । तथाच तादृशप्रकारितावच्छेदकरूपत्वात् शक्यतामिमांशनिष्ठताया ‘आहृतिरेव पदार्थः’ इति पक्षः समर्थो भवति । अवच्छेदकतायाः स्वरूपमन्वयरूपत्वात् घटत्वात्प्रकारकत्वेऽप्यवच्छेदावच्छेदकभाव उपहितानुपहितभेदात् समर्थनीयः ।

एवमेव ‘एकं’ इति पक्षेऽपि समर्थनीयः, तादृशज्ञाननिष्ठतात्पर्येणैव बोधांशे विनोपपत्त्या व्यपेक्षकत्वेऽप्यवच्छेदात् । एतत्पक्षे घटत्वविशिष्टघटत्वकारणत्वस्य सामान्येणोपपत्तिर्गोत्यादिनानुगमात् तादृशत्वमपि । शक्यतावच्छेदकप्रकारकत्वमिति बोधोऽपि शक्तिज्ञाननिष्ठतात्पर्येणैव हेतुतायाः शक्यतादिना शक्तिविषयबोधोऽपि तत्प्रयोगात्तत्त्वविशिष्टेति बोधकम् । ननु ‘घटो घटपदबोधोऽपि’ इत्याकारकशक्तिज्ञानम् इत्यस्यैव घटत्वप्रकारकविशिष्टबोधेऽपि शक्तिज्ञानेन शक्यतामिमांशेऽप्यवच्छेदात्, तादृशप्रकारकत्वेऽप्यवच्छेदात् तादृशता आह—एतन्मतेऽपि ॥ ५५ घटत्वविशिष्टबोधे इति ॥ इत्यवच्छेदक-

हेतुतेति कार्यकारणमात्र इत्यादि प्रपञ्चितं भूपणे ।
तदेतदभिप्रेत्याह— द्विकमिति—जाति-व्यक्ती इत्यर्थः । पूर्वपक्षाद् विरोधपरिहारः पूर्ववत् ।

प्रभा

प्रकारकं शक्तिज्ञानन्तु न युक्तम्, घटत्वपदस्य घटत्वत्वावच्छिन्ने शक्तत्वात् । घटत्वांशेऽन्याप्रकारकत्वञ्च घटत्वे यत्किञ्चिन्निरूपणकारणानिर्गमितविशेष्यतानाश्रयस्वरूपम् । घटत्वांशेऽन्याप्रकारकत्वञ्च कार्यदले, कारणदले च निवेशनीयम् । तेन 'घटत्वं घटपदशक्यम्' 'जातिर्घटपदशक्यम्' इत्याकारकघटत्वशक्तिज्ञानान्न घटत्वविशिष्ट-पदविषयको बोधः । उक्तशक्तिज्ञाने घटत्वे घटत्वत्वं प्रकारः, जातौ जातित्वं प्रकार इत्यन्याप्रकारकघटत्व-शक्तिज्ञानाभावान्न घटत्वविशिष्टपदविषयको बोधः । एवं घटो घटपदशक्य इत्याकारकशक्तिज्ञानान्न जातिमान्-घटः, घटत्वत्वेन घटत्वविशिष्टो घट इति च बोधः, कार्यदले घटत्वे घटत्वत्वस्य जातित्वस्य च प्रकारीभूत-त्वात् । तदभिप्रेत्येति—अत एव 'प्रातिपदिकार्थ' इति सूत्रे 'प्रवृत्तिनिमित्तम्, तदाश्रयश्च प्रातिपदिकार्थः' इति शेषखरकाराः । जातिव्यक्ती इति—जातिव्यक्तित्वात् प्रथमपदार्थ इति भावः । पूर्वपक्षादिति—'एकं नामार्थः' इति पक्षादित्यर्थः । द्विकादिविषयकसर्वशक्तिज्ञानस्य जातिशक्तिज्ञानत्वेनैव कारणता लाघवादिति शब्दबोधीयकारणतावच्छेदकं जातिरूपमेकमेवेति सर्वपक्षे विरोधपरिहार इत्याह—पूर्वपक्षे ।

यद्वा 'जातिः पदार्थः' इति पक्षे विपयितया, व्यक्तिरिति पक्षेऽपि विपयितया, जातिविशिष्टव्यक्तिरिति मते प्रसारितया, विशेष्यितया वा, त्रिकं पदार्थ इति पक्षे 'विपयितयाऽवच्छेदकत्व शक्तिः' इत्यभ्युपगमेन विरोधपरिहारः, अवच्छेदकतात्वेनावच्छेदकत्वस्यैक्यात् । वस्तुतस्तु 'समोर्नपुंसकात्' 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्यादिप्रामाण्येन 'वेधाः' 'वाग्' 'गघु' इत्यादौ प्रकृतिमात्रेण पुंस्वादेवोयेन च लिङ्गमपि प्रातिपदिकार्थ इत्याशयेनाह—त्रिकमिति । ननु—

'स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यथा तदभावे नपुंसकम् ॥'

दर्पणव्याख्या

व्यकारकबोध इत्यर्थः । ॐ कार्यकारणभाव इति ॐ तथाच 'जातिमान् घटः' इति बोधस्य घटत्वांशे जातिव्यप्रकारक-व्यनेोक्तशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकानाकान्तत्वेनोत्पत्तेरसम्भवाद् घटत्वांशे जातिव्यप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति तु तदने जातिव्यप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वान्तर कल्पनीयमिति भावः ।

ननु तदनेऽन्याप्रकारकत्वपटितधर्मस्वार्थसमाग्रप्रत्ययता कथं कार्यतावच्छेदकत्वमत्र आह— ॐ प्रपञ्चितमिति ॐ तथाच निरवच्छिन्नप्रकारकताकृतद्विशिष्टबुद्धिं प्रति निरवच्छिन्न(तत्त्व)प्रकारकताशक्तिज्ञानस्य, सावच्छिन्नप्रकारकताकृतद्विशिष्टबुद्धि-प्रति सावच्छिन्नप्रकारकताकृतद्विशिष्टबुद्धिं प्रति निरवच्छिन्न(तत्त्व)प्रकारकताशक्तिरिति तत्रोपमित्यर्थः । ॐ तदभिप्रेत्येति ॐ इतरतीत्या विशिष्टस्य शक्यतावच्छेदकत्वमित्यर्थः । ॐ जातिव्यक्ती इति ॐ विशेष्यविशेष्यभावोपपत्तेरिति हेतुत्वमित्यर्थः ।

ॐ पूर्वपक्षादिति ॐ 'एकस्य' इति पक्षादित्यर्थः । तत्रोपे हि शान्दज्ञानकारणतायां बोधांशे प्रसारितयावच्छेदकत्वं शक्तिरिति जातिरेव शक्यम् । 'विशेष्यितयाऽवच्छेदकत्व' इति मते केवलव्यक्तिरेव शक्येति सिद्धान्तितम् । अत्र तु विपयि-तात्वेन प्रसारिताविशेष्यित्ये अनुगमस्य तत्र विपयितयाऽवच्छेदकत्वं शक्तिरित्युपगमाद् द्वयोरपि नामार्थत्वसिद्धिरिति न तयो-परस्परविरोधशङ्कंति भावः । एतेषां मतानामाकराकृतत्वेऽपि 'व्यक्ति' पदार्थः' इति पदा एव क्षोदकत्वमिति । प्रत्येकपदशक्ति निर्णयस्त्वम्यतोऽप्युपपत्त्यर्थः ।

त्रिकमिति—जातिव्यक्ति-लिङ्गानित्यर्थः । सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था नपुंसकत्वम् ।
आधिक्यं पुंस्त्वम् । अपचयः स्त्रीत्वम् । तत्तच्छब्दनिष्ठं तत्तच्छब्दवाच्यम्,

प्रभा

इत्यादिनोक्तमवयवसंस्थानविशेषरूपं लिङ्गं न शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहकम्, 'दारान्' 'स्वसा' इत्यादीं
नत्व-टापोरभावप्रसङ्गात् । उक्तवचने केशपदं योनिपरम्, 'लेशशः' इतिपदं लिङ्गपरम्, केशादिपरत्वे गवा-
दिष्वव्याप्तेः । नचाहार्यारोपेण तत्प्रतीत्या नत्वादिकार्योपपत्तिः, आरोपाभावेऽपि तादृशप्रयोगाणामिष्टत्वात् ।
आहार्यारोपश्च बाधसमकालिकेच्छाजन्यज्ञानरूपः । 'रक्तः स्फटिकः' इत्यत्र यथा 'स्फटिको रक्तत्वाभाववान्'
इति बाधसत्त्वेऽपि 'रक्तस्त्वान् स्फटिकः' इतीच्छाजन्यज्ञानं जायते । अत एव भाष्यदृता निर्णीतं लिङ्गमाह—
सत्त्वरज इति—पदार्थमात्रस्य सत्त्वरजस्तमस्त्रितयात्मकप्रकृतैरेवोत्पत्तिः । तथाच सर्वेषु पदार्थेषु कस्यचिद्गुण-
स्याधिक्यम्, कस्यचिन्न्यूनत्वम्, स्थितिश्च । तत्राधिक्यं पुंस्त्वम्, न्यूनत्वं स्त्रीत्वम् स्थितिमात्रं नपुंसकत्वम् ।
गुणानामुत्कर्षोपकर्षसाम्यावस्थात्रयसाधारणस्थितिमात्रं नपुंसकत्वमिति यावत् । साम्यावस्थेति—साम्या-
वस्थायां सृष्टेरभावेन व्यवहाराभावाद् गुणत्रयस्य स्थितिमात्रमित्यर्थः । अपचय इति—न्यूनत्वमित्यर्थः ।
इदञ्च लिङ्गमर्थनिष्ठं केवलान्वयी = सर्वं लिङ्गं सर्वेष्वर्थेषु वर्तते । अत एव एकस्मिन्नपि 'अयं पदार्थः'
'इयं व्यक्तिः' 'इदं धरतु' इति लिङ्गत्रयप्रतीतिः । ननु लिङ्गरथार्थनिष्ठत्वे 'पुंलिङ्गः शब्दः' इत्यादिव्यवहारानु-
पपत्तिः, तादृशव्यवहारस्यारोपनिमित्तरत्वात्, पुंस्वादिर्कं लिङ्गं प्रतीयतेऽस्मादिति योग्यत्वात् ।

अन्ये तु उपचयापचयादेर्विरुद्धस्य एकत्रार्थे आत्मा, ब्रह्म इत्यादिनिर्विकारिणि चासम्भवात्
शब्दनिष्ठमेव तदित्याहुः, पुंस्त्वविशिष्टोऽयमर्थ इति त्वारोपात् । तस्मात्—

तिस्रो जातय एवैताः केपाञ्चित् समवस्थिताः ।

अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः ॥

इति वाक्यपदीयाज्जातिरेव लिङ्गमित्याहुः । ननु तस्य केवलान्वयित्वेनाव्यावर्तकतया लौकिकस्त्रोत्व-
विशिष्टया छाग्याऽपि 'पशुना यजेत' इति श्रुतिबोधितयागापत्तिरिति चेन्न, 'छागो वा मन्त्रवर्णनात्' इति मीमा-
सकोक्तेन मन्त्रेषु पुंस्त्वस्य वर्णनरूपलिङ्गेन लौकिकपुंस्त्वविशिष्टेनैव याग इति निर्णयसम्भवात् । विश्व नियत
पुंलिङ्गादिशब्दानां लौकिकलिङ्गविशिष्टे शास्त्रीये लिङ्गे शक्तिरबीकारेणानतिप्रसङ्गाच्च । अर्थनिष्ठत्वे चाचेतन-
चेतनवाचकानां मध्वादिशब्दानां मक्षिकादौ पुंसुपुंसत्वत्वे, वसन्ते च पुंस्त्वमिति व्यवस्थाया अनुपपत्तिः । गधं
'स्वो ज्ञातावास्मिन् स्वं त्रिपत्वात्मीये स्त्रियां धने' इत्यादिप्यप्यर्थनिष्ठत्वे नियमोच्छेदापत्तिः । शब्दनिष्ठत्वे च
द्वयत्वदीर्घत्वोदात्तत्वानुदात्तत्ववत् स्त्रीत्वपुंस्त्वविरुद्धधर्मवत्त्वात् शब्दा भिद्यन्ते । केपाञ्चिदनेकलिङ्गत्वव्यव-
हारस्तु समानानुपूर्वीकत्वेन तेषां तत्रेणानुकरणानुपपत्तयः । एवञ्च समानानुपूर्वीषु तटादिषु लिङ्गत्रयम्,
छागादिषु लिङ्गद्वयम्, पदार्थादिष्वेवमिति सर्वत्र मुख्य एव लिङ्गव्यवहारः । तत्तच्छब्देति—जात्यादिभेदेन
भिन्ना ये शब्दास्तेषु शब्देषु स्थितं यल्लिङ्गं तत्स्या (लिङ्गं) धयशब्दाप्यम् ।

दर्पणव्याख्या

ॐ लिङ्गानिति ॐ लिङ्गवद्—माहृतगुणवती धर्मविनेश्वर । तद्विषयेषु नपुंसकत्वादीपान्देनाह—
इति मन्त्रेति ॐ । ॐ साम्यावापथेति ॐ उपचयापचयस्यारोपनिमित्तरत्वात् । उपचयः = इति, अपचयः =
मन्त्रव्यवहारम् । ॐ तत्तच्छब्दनिष्ठमिति ॐ जाति-गुण-विधादिभेदभिन्नतावन्निष्ठम् । ॐ तत्तच्छब्दवाच्यमिति ॐ
स्यावयवव्यवहारप्रयोगार्थः, 'इति' इति 'तत्तच्छब्दवाच्यम्', "तत्तच्छब्दो म" (पा० सू० १ । १ । १०१) "एतन्मो-

तमेव विरुद्धधर्ममादाय तटादिशब्दा भिद्यन्ते ।

केपाञ्चिदनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानानुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपात् ।

एवञ्च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव । व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव । वस्तुपदे नपुंसकत्वमेव इति सर्वत्रैव 'अयं पदार्थः' 'इयं व्यक्तिः' 'इदं वस्तु' इति व्यवहारः, 'तटः' 'तटी' 'तटम्' इति चोपपद्यते ।

प्रभा

तमेव = शब्दनिष्ठं पुंस्त्वादिकमेव । भिद्यन्त इति—'तटः' इति शब्द इतरेभ्यो भिद्यते पुंस्त्वादिति तटरूपशब्दे पक्षे पुंस्त्वादिलिङ्गेन हेतुना इतरभेदविधेयकानुमितेरुद्देश्यता सम्पद्यते । ननु लिङ्गभेदेन भेदे 'उभयलिङ्गकोऽयं शब्दः' 'त्रिलिङ्गकोऽयम्' इति व्यवस्थानुपपत्तिलिङ्गभेदेन भेदादित्याशङ्क्यामाह— केपाञ्चिदिति । समानेति—हेतौ वृत्तौ । हेतुत्वञ्चारोपनिरूपितम् । समानानुपूर्वीकत्वेन हेतुना अभेदारोप इत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु शब्दस्यार्थस्य च सत्त्वादिगुणत्रयात्मकतया तत्र फस्यचिद् गुणस्योपचयः फस्यचिदुपचय त्वेवंरूपस्योपचयापचयस्यैव त्रैककालावच्छेदेन सम्भवात् आत्मादिनिरवयवपदार्थेषु उपचयादेरभावेऽपि तद्वा- पकगुणत्रयात्मकशब्दगतोपचयादिमादाय दोषाभावात् केपाञ्चिदनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानानुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपादिति मूलोक्तिश्चिन्त्येति गुरुवः । शारोपादिति—वस्तुतस्तु लिङ्गभेदेन भिन्न एव शब्दोऽभे- इस्वारोपित एव । अन्ये तु सर्वेषामर्थानां त्रिगुणात्मकतया अवस्थाभेदेन भेदस्य सर्वसम्मतत्वेनार्थभेदेन शब्दानां भेदः । तदुच्यते—'अर्थभेदात् शब्दभेदः' इति । एवञ्चेति—शब्दनिष्ठस्य पारिभाषिकस्य गुणत्रयोप- यादिरूपस्य लिङ्गस्य व्यवहारोपयोगित्वे चेत्यर्थः । तथाच यः शब्द एकावस्थाविशिष्टः सन्नर्थमभिधत्ते स नियत लिङ्गः । यश्चावस्थाद्वयविशिष्टः सन्नर्थमभिधत्ते स उभयलिङ्गवस्तदाह—पदार्थपद इति । लिङ्गस्य वेयलान्व- यित्वं दर्शयति—सर्वत्रेति ।

दर्पणत्रयाख्या

नैपुसकात्' (पा० सू० ७ । १ । २३) इत्यादिपुत्रप्रामाण्याच्चेति भावः । ❀ तमेवेति ❀ समानानुपूर्वीकत्वेऽप्युप- याधवस्थास्य परस्परसमानाधिकरणं लिङ्गमादायैवेत्यर्थः । ❀ भिद्यन्ते इति ❀ पुंस्त्वादिलिङ्गकेतरन्यातृत्विधेयकानुमि- त्युद्देश्या भवन्तीत्यर्थः ।

ननु लिङ्गस्योक्तव्यवस्थास्ये तासां परस्परविरुद्धानामेकत्रावस्थानासम्भवेन केपुचिच्छन्देनैकलिङ्गत्वव्यवहारः क्रियिष्यन्नोक्त आह— ❀ केपाञ्चिदिति ❀ तटादिशब्दानामित्यर्थः ।

वस्तुतस्तेषां विरुद्धत्वेऽपि शब्दानां समानानुपूर्वीकत्वनिबन्धनाभेदाप्यासादनेकलिङ्गत्वव्यवहारोपपत्तित्यर्थः । अर्थनिष्ठम्— "स्तननेशवती नारी लोमशः पुरप. स्मृतः ।"

इत्यादिरस्मृतिरक्षितं लिङ्गं तु नात्राश्रयितुं शक्यम्, 'दादात्' इत्यादीं शस्त्रवृत्त्यर्थं तद्भावेन नत्वाचनपत्तेः । तथाच माध्यम्— "एकार्थशब्दाव्यववाद् एष्टं लिङ्गान्यात्वमवयवाव्यववाच्" इति । एकस्मिन्नर्थे पुष्यः, तारका, नक्षत्रम्' इति लिङ्गानामवयवदर्शनात्, 'तटीरः' इत्यादी रेफस्यावयवस्योपपत्तेऽपि लिङ्गभेददर्शनाच्चान्यदेव शब्दनिष्ठं लिङ्गमिति तदर्थः । अर्थनिष्ठत्वे तु 'तुलिङ्गः शब्दः' इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्चेति भावः ।

❀ एवञ्चेति ❀ पारिभाषिकशब्दनिष्ठलिङ्गस्य व्यवहारोपयोगित्वे चेत्यर्थः । ❀ व्यवहार इति ❀ अर्थनिष्ठस्य तस्य तन्निवृत्तत्वे तु स्त्रीस्यर्थात्पदार्थपदार्थानां न व्यवहित्यर्थे, नैव पुरपादिरपि । व्यवहारादिशब्देः स्तनकेदादिरूप- लौकिकलिङ्गस्य शब्दादायभेदेन तटलिङ्गस्य स्त्रीप्रत्ययात्तनापत्तेश्चेति भावः । ❀ तटतटीति ❀ अर्थं लौकिकलिङ्गभावेऽपि

तच्च लिङ्गमर्थपरिच्छेदकत्वेन अन्वेति, इति पश्वादिशब्दोक्तम्—'पशुः स्त्रियां नास्ति' इति, 'पशुना' इत्यादिविधिर्न छाग्यादीनङ्गत्वेन प्रयोजयतीति विभावनियम् । नच व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गस्यैव पश्वादिशब्दोक्तस्यापि साधारण्यं शङ्क्यम्, व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तथा सम्भवेऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वे प्रमाणाभावात् ।

प्रभा

ननु नियतलिङ्गकस्य पदार्थादिशब्दस्य लौकिकलिङ्गानादरेण लौकिकस्त्रीत्वादिविशिष्टेऽपि यथा प्रवृत्तिस्तथा पशुशब्दस्य शास्त्रीयपुंस्त्ववैशिष्ट्यमादाय लौकिकपुंस्त्वानादरेण लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टपशावपि प्रवृत्तिः स्यादिति कथं नाभावदर्शनमात्रेण निर्णय इत्याशङ्कामाह—तच्चेति—शब्दनिष्ठमित्यर्थः । अर्थपरिच्छेदकत्वेनेति—शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् लिङ्गस्य जातिरूपत्वे तु समवायेन, भिन्नत्वे स्वरूपसम्बन्धेनार्थपरिच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । शब्दार्थयोर्भेदे तु स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन परिच्छेदकत्वं बोध्यम् । पश्वादिशब्दोक्तपरिच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । शब्दार्थयोर्भेदे तु स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन परिच्छेदकत्वं बोध्यम् । पश्वादिशब्दोक्तमिति—पश्वादिशब्दोक्तं लिङ्गमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेतीति पूर्वोणान्वयः । स्त्रियां नास्तीति—'पशुना यजेत' इति वाक्यान्तर्गतः पशुशब्दः नाभावेन पुंस्त्वबोधनात् स्त्रियां नास्ति - इति हेतोः 'पशुना यजेत' इति विधिर्न छाग्यादीनङ्गत्वेन = यज्ञाङ्गत्वेन प्रयोजयति = बोधयतीत्यर्थः । ननु पुंलिङ्गः पशुशब्दो यदि लौकिकपुंस्त्वविशिष्टव्यक्तेरेव वाचक इति नियमः स्यात्तदा छाग्यादेर्यज्ञाङ्गत्वं न स्यात्, स नियम एव तु नास्तीत्याशङ्कते—'नचेति—व्यक्त्यादिशब्दोक्तशास्त्रीयलिङ्गस्य यथा साधारण्येन स्ववाच्यत्वसम्बन्धेन पुंस्त्रीसम्बद्धतया अर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वयेऽप्युक्तदोषतादयस्यमित्याशङ्कं निराकरोति—

व्यक्तिशब्दस्येति—व्यक्तिशब्दस्य किञ्चिन्तत्वेन नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् साधारण्येऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वे प्रमाणाभावात् साधारण्यम् । नादेशस्य पुंलिङ्गत्वे प्रामाण्येऽपि नित्यपुंलिङ्गत्वे न प्रामाण्यमिति भावः ।

दर्पणव्याख्या

परस्परानामानाधिकरणपादिभाषिकलिङ्गत्वेन विभिन्नानां तटादिशब्दानां तत्पदार्थभास्यमुपपद्यते इत्यर्थः ।
 ननु शब्दनिष्ठोक्तलिङ्गस्यैव स्त्रीपुंसतादिसव्यवहारीपदिकत्वे तस्य स्त्रीवाचकपशुशब्देऽपि सत्त्वात् 'पशुना यजेत' इत्यत्र
 भावः—तच्चेति शब्दनिष्ठमेवेत्यर्थः । अर्थेति शब्दमपि परिचिन्तनार्थवयः । तदेवाह—पश्वादि
 मिति लिङ्गमिति शेषः । यदि स्त्रीपुंसताङ्गत्वेन विश्रिततोऽभिव्यक्त्या अर्थाविहितनामाद्यं विमरयन्ते न
 माचोदयत् । तदन्तपशुशब्दप्रयोगात् पुंस्यनुरेव चागाङ्गमिति निर्णीयते इत्यर्थः ।
 स्त्रीलिङ्गार्थकपशुशब्दात् 'भासो भासिष्याम्' (पा० सू० ७ । ३ । ३२०) इति विहितनामावयव पूर्वादेशकत्वेः
 सम्भवेन तदन्तपशुशब्दप्रयोगात् तदर्थस्य पुंस्त्ववागतेरिति भावः । ननु 'स्वरापादिशब्दानामर्थनिष्ठलिङ्गानादरेण प्रवृत्ति
 यन्पशुशब्दस्य तथा प्रवृत्तिः वाऽत्राभावात्पुंसदोषो दूरपक्षेव इत्याशङ्क्य निराप्ये—तच्चेति शब्दपर्यायात्पादिना
 यन्पशुशब्दस्य तथा प्रवृत्तिः साधारण्येन स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन, स्त्रीपुंसताङ्गत्वं निराप्योक्तित्वात्तेति, 'स्त्रियां लिङ्ग' (पा० सू०
 ३ । ३ । ८४) इत्यनुशासनादिति भावः ।

'पश्या न तापुं गुहा चतन्तम्' (क्र० वे० म० १ अनु० १२ सू० ६५) ।

प्रभा

इष्ट वेदादपि नित्यपुंलिङ्गत्वाभावात् एवोपलभ्यत इत्याह—पश्या न तापुमिति—'पश्या न तापुं गुहा चतन्तं नमो युजां नमो यदन्तं सयोपा धीराः पदेरनुगमन्पुप रवा मीदन्निदने ययत्रा.' कुत्रा-
कारणादग्नेरप्सु, अश्वत्थे च प्रवेशः तैत्तिरीये श्रूयते—'म निलायत मोऽपः प्रायिषाम्' 'अग्निदेव्यो
निलायत अश्वो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्ये संवत्सरमविष्टा' तद्वृत्तमाश्रित्येयम् प्रवृत्ता । अस्या अर्थः—
हे अग्ने ! धीराः=मेधाविनो देवाः, सयोपा=समानं युजन्ते इति सयोपा, युपतेरनुमि 'युपां सुपुर्'
इति जसः सुः, समानप्रीतयः सन्तास्तां पदे.=मागं पादकृत्रिणि, अनुगमन=('मन्त्रे यम्' इति
लेटुंक्) अन्वगमन्, हे अग्ने ! ययत्रा.=यजनशीलाः, (यजेरोगात्रिके घनि ययत्रा इति) यिदने=सर्वे देवाः,
गुहा चतन्तम्=अचरूपगुहायां गच्छन्तम्, 'गुहा' इत्यत्र ('युपां सु' इति सेटुंक्) चतनिर्गन्विजर्मा, नमः=
हविलक्षणमज्ञम्, युजानम्=आत्मना संयुजानम्, नम.=देव्यं प्रतं हवि, यदन्तं रवा=श्याम्, उपसीदन=
समीप प्राप्नुवन्, 'छन्दस्यमाह्योगेऽपि' इत्यडभावः । यथा धीरा=मेधाविन, इतैन पशुना समं यामानं
तापुम्=स्तेनम्, न=इव उपसीदन्ति । नशश्च इवार्थे ।

अय भाव.—यथा बुद्धिमन्त. पुरुषा परकीयपश्यादिधनमपश्यत दुःखमेव गिरिगह्वरे गां वीरं
मागं स्थितैस्तदीयपदचिह्नैरनुगत्य प्राप्नुवन्ति, तथा देवा अपि भ्येभ्यो यजमानेन उक्त हविरादाय
अचरूपगुहायाम्, अश्वरूप वृत्वा पिपले च स्थितमग्निं प्राप्नुवन्, अश्वरूपमाग्निं स्थितमाह योधिपृथस्य
'अश्वत्थ' इति नाम प्रसिद्धम्, अतयेव श्रुत्वा जलस्य विशुद्धस्य शक्तिमत्त्वं सूचितम् । एतन्मूत्रमा-
श्रित्यैवाऽऽधुनिकवैज्ञानिकैर्जलाद् विशुद्धं किं प्रादुर्भाव्य प्रकाशादिकं सर्वं कार्यं विधीयते । एनाम् अक्षमाभि-
त्यैवाश्वत्थरूपस्याग्नेः प्रवेशस्तस्मिन् 'वाडवानल' इति प्रसिद्धित्वेऽपि अनुमातुं शक्यते । एतमेव सर्वं विज्ञानं
तत्र तत्र वेदे निहितम् । यत्र सम्प्रति 'परमाणुयम' (ऐटम) इति वैज्ञानिकैः उच्यते, सोऽपि—
अणवः सर्वशक्तिनाद् भेदससंगृह्यत ।
छायाऽऽनपतम शब्दभावेन परिणामिन ॥

(वास्यप० ३३ = १ कारि० १११)

इति कारिकाया हरिणा परमाणो सर्वशक्तिमत्त्वं यदता उक्तमिहोदरपदार्थं नूनमन्त मूचिन्नेव ।
एवमेव शब्दस्य नित्यत्वं सर्वदेशव्यापित्वं यद् वैयाकरणैरुक्तं योपितं तद् किञ्चिद् यन्न दूरदूरदेशान् सम्भा-
षणादिकं कुर्वेदुर्भिवैज्ञानिकैर्ज्ञातमेव । एवमेव जलाकाशमदीधेरेषु गमनशीला रथा —
वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्रभावादुदन्वदाकाशमदीधेरेषु ।

महत्सद्यस्येव यलाहस्य गतिर्विजन्ने न हि तत्रयस्य ॥ १२० = म० ५ उलो० = ३ ।

इतिपद्येन कालीदासेन प्रदर्शिताः साम्प्रतं येन केनापि रूपेण प्रकाश नीता दृश्यन्ते ।
आधुनिकवैज्ञानिकैर्यद् यदाविष्कियते तत्सर्वं वेदादिरूपे संस्कृतसाहित्ये येन केनापि रूपेण स्थितमेव

मूलमाश्रित्य रूपान्तरेण परिणतमुपलभ्य स्वकीयवीशलेन लोका आश्चर्यं निमग्नन्ते । मन्कृतविद्वांसोऽप्येते
पते वाह्यप्रपञ्चकरा लोकविनाशकाः परस्पररागद्वेषादिना वैरभावाद्योत्रका इति मत्या उपेक्षन्ते, इत्याधुनिकानां
वैपु ज्ञानशून्यत्वाभिधानमुन्नतप्रलपितमेवेत्यलं पलायितेनेति पञ्चोलिनः ।

दर्पशून्यान्ना

ननु 'पशुना यजेत' इति वैदिकप्रयोग एव तावन्मिथ्युंरूपे मानं स्यादन् आह— पशवेति न तावन् वेदे पशुना

तच्च लिङ्गमर्थपरिच्छेदकत्वेन अन्वेति, इति पश्वादिशब्दोक्तम्—'पशुः स्त्रियां नास्ति' इति, 'पशुना' इत्यादिविधिर्न छाग्यादीनङ्गत्वेन प्रयोजयतीति विभावीयम् । नच व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गस्यैव पश्वादिशब्दोक्तस्यापि साधारण्यं शङ्क्यम्, व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तथा सम्भवेऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वे प्रमाणाभावात् ।

प्रभा

ननु नियतलिङ्गकस्य पदार्थोपशब्दस्य लौकिकलिङ्गानादरेण लौकिकस्त्रीत्वादिविशिष्टेऽपि यथा प्रवृत्तिस्तथा पशुशब्दस्य शास्त्रीयपुस्त्ववैशिष्ट्यमादाय लौकिकपुंसत्वानादरेण लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टपशानपि प्रवृत्तिः स्यादिति कथं नाभावदर्शनमात्रेण निर्णय इत्याशङ्क्याह—तच्चेति—शब्दनिष्ठमित्यर्थः । अर्थपरिच्छेदकत्वेनेति—शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् लिङ्गस्य जातिरूपत्वे तु समवायेन, भिन्नत्वे स्वरूपसम्बन्धेनार्थपरिच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । शब्दार्थयोर्भेदे तु स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन परिच्छेदकत्वं बोध्यम् । पश्वादिशब्दोक्तमिति—पश्वादिशब्दोक्तलिङ्गमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेतीति पूर्वेणान्वयः । स्त्रियां नास्तीति—'पशुना यजेत' इति वाच्यान्तर्गतः पशुशब्दः नाभावेन पुंसत्वबोधनात् स्त्रियां नास्ति - इति हेतौ 'पशुना यजेत' इति विधिः छाग्यादीनङ्गत्वेन = यद्वाङ्गत्वेन प्रयोजयति = बोधयतीत्यर्थः । ननु पुल्लिङ्ग पशुशब्दो यदि लौकिकपुस्त्वविशिष्टव्यक्तेरेव वाचक इति नियमः स्यात्तदा छाग्यादेर्यद्वाङ्गत्वं न स्यात् न नियम एव तु नास्तीत्याशङ्कते—'नचेति—व्यक्त्यादिशब्दोक्तशास्त्रीयलिङ्गस्य यथा साधारण्येन स्ववाच्यत्वसम्बन्धेन पुस्त्रीनपुसकस्यक्तिसम्बद्धत्वेन बोध्यं तथा अवाच्यत्वं क्व तथा पशुशब्दोक्तशास्त्रीयलिङ्गस्यापि स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन पुंस्त्रीसम्बद्धतया अर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वयेऽप्युक्तदोषताद्वयस्थमित्याशङ्क्या निराकरोति—

व्यक्तिशब्दस्येति—व्यक्तिशब्दस्य किञ्चनत्वेन नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् साधारण्येऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वे प्रमाणाभावात् साधारण्यम् । नादेशस्य पुंलिङ्गत्वे प्रामाण्येऽपि नित्यपुंलिङ्गत्वे न प्रामाण्यमिति भावः ।

दर्पणव्याख्या

परस्परगतमानाधिकरणपारिभाषिकलिङ्गत्वेन विभिन्नाना तदादिशब्दानां तत्कार्यभाक्त्वमुपपद्यते इत्यर्थः ।

ननु शब्दनिष्ठोक्तलिङ्गस्यैव स्त्रीपुसादिव्यवहारौपयिकत्वे तस्य स्त्रीवाचकपशुशब्देऽपि सत्त्वात् 'पशुना यजेत' इत्यत्र पशुस्त्रीकरणक्यागादप्यदृष्टलिङ्गि स्यात्, तद्द्रव्यात्तलिङ्गस्य व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गत्वं स्त्रीपुसादिसाधारण्येनार्थपरिच्छेदकत्वात् आह—ऋ तच्चेति ऋ शब्दनिष्ठमेवेत्यर्थः । ऋ अर्थेति ऋ अर्थमपि परिच्छिन्नसौम्यम् । तदेवाह—ऋ पश्वादिशब्दोक्तमिति ऋ लिङ्गमिति शेषः । यदि स्त्रीपशुनाङ्गत्वेन विवक्षितोऽसमिप्यत्तदा अस्त्रीविहितनाभाव निश्चयन्ते न प्रायोऽप्यत् । तदन्तपशुशब्दप्रयोगात् पुष्पशुभे वामागमिति निर्णयिते इत्यर्थः ।

स्त्रीलिङ्गार्थकपशुशब्दात् 'आद्यो नाऽस्त्रियाम्' (पा० सू० ७ । ३ । १२०) इति विहितनाभाक्त्ववृत्तीयेकवचनेऽसम्बन्धेन तदन्तपशुशब्दप्रयोगात् तदर्थस्य पुस्त्ववाच्यतेरिति भावः । ननु 'व्यक्त्यादिशब्दानामर्थनिष्ठलिङ्गानादरेण प्रवृत्तिव्यवहारस्य तथा प्रवृत्त्यां वाच्यताभावात्तदोषो दुरपह्य इत्यादाह्य निराकरोते—ऋ नचेति ऋ व्यक्त्यादीनादिना वचकादिपदसङ्ग्रहः । साधारण्ये स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन, स्त्रीपुस्त्वस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेनेति, "स्त्रियां किञ्" (पा० सू० ३ । ३ । ८४) इत्यनुशासनादिति भावः ।

'पश्या न तापुं गुहा चतन्तम्' (ऋ० धे० म० १ अनु० १२ सू० ६५) ।

पश्या

किञ्च वेदाद्यपि नित्यवैलक्षण्यत्वाभावात् पशोपपन्नत्वात् इत्याह—पश्या न तापुमिति—'पश्या न तापुं गुहा चतन्तं नमो युजानं नमो यद्वनं मयोपा धीरा' परैरनुगम्यन्तु एषा मीर्क्षन्वन्वये यदन्ता' इति—कारणादनेरप्यु, अश्वत्थे च प्रवेशः तीक्ष्णरीये धृयो—'न निष्ठाया सोऽयं प्राविश्या' 'अग्निर्विश्वो निलायत अश्वयो रूपं धृत्वा सोऽश्वयो संवन्मन्विष्वा' तादृशमाहितेयम्कृ पश्या । अन्ता भागं—हे अग्ने ! धीराः=मेधाविनो देवाः, मयोपा=ममानं युजन्ते इति मयोपा, तापुमिति 'मतां तापुः' इति जसः सु, ममानप्रोतयः मन्तायौ परे =मार्गे यादृशमिति, अनुगम्यन्=('गन्ते यन्' इति लेटुं) अन्यगम्य, हे अग्ने ! ययत्रा.=यजनशीला, (यजेरीनादिके प्रति ययत्रा इति) यद्वनं=मार्गं देवाः, गुहा चतन्तम्=अमूरूपगुहायां गच्छन्तम्, 'गुहा' इत्यत्र ('मुतो मु' इति लेटुं) चतर्न्निर्गतम्, नम=द्वेषेण्य प्रसं ह्यि, यद्वनं यत्रा=यत्रा, यत्रा इव=द्विचलेश्रणमक्षम्, युजानम्=आत्मना संयुजानम्, नम=द्वेषेण्य प्रसं ह्यि, यद्वनं यत्रा=यत्रा, यत्रा इव=समीपं प्राप्नुयन्, 'छन्दस्वमाद्ययोगेऽपि' इत्यद्वभावात् । यथा धीरा =मेधाविन, इति न पश्या ममं वर्तमानं तापुम्=सोतम्, न=इव उपसीदन्ति । नशस्व इत्यर्थः ।

अथ भावः—यथा बुद्धिमन्त पुरुषा परलौकिकव्यक्तिभवनमवहाय दूरवेगे निरिच्छते एवं धीरं मार्गं स्थितं तदीयपदचिद्वैरनुगत्य प्राप्नुयन्ति, तथा देवा अत्र मार्गं यत्रमानेन यत्र हविशाराय अमूरूपगुहायाम्, अश्वरूपं धृत्वा विप्लवे च निरतमिति प्राप्नुयन्, अश्वरूपमात्रे विप्लवस्तु संविभूतत्वात् 'अश्वत्थ' इति नाम प्रसिद्धम्, अनयेव ऋषा जलस्य विशुद्धस्य शक्तिमत्त्वं सूचयन् । यन्मूलमभित्येवाऽऽधुनिकवैज्ञानिकैर्ज्ञातं लाटु विशुद्धमिति प्रादुर्भावात् प्रशासनिकं मार्गं कार्यं विधीयते । एतन्मूलमभित्येवाश्वत्थरूपमात्रे प्रवेशात्ममुत्तरे 'यादधानल' इति प्रसिद्धिर्भवति अनुमायुं दाहयते । एतमेव मार्गं किञ्चन तत्र तत्र वेदे निहितम् । यत्र सप्रति 'परमाणुपम' (मेट्रम्) इति वैज्ञानिकेन्द्र विव. मेट्रि—अन्य सर्वशक्तिगद् भेदसंसर्गकृतम् । छायाऽऽपवतम् शब्दभावेन परिभाषितम् ॥ (वाङ्मय० का० १ का० १३३)

इति कारिकाया हरिजा परमाणो सर्वशक्तिमत्त्वं यदन्ता अक्षयिणोऽवदाशं तन्तं सूचयन्नेव । एवमेव शब्दस्य नित्यत्वं सर्वदेहाख्यापित्य यद् वैज्ञानिकैर्ज्ञातं तत्र किञ्चिद् यत्र दूरदूरेऽपि यत्रा—पणादिकं सुवैदुर्भियैः शानिकैर्ज्ञातमेव । एवमेव जलाकाशमहाभारेषु गमनशीला यथा—यमिष्टमन्त्रोक्षणजातवभावायुदन्वदाकाशमहाभारेषु ।

महत्सत्त्वमेव यदाहस्यं गतिर्विजाने न हि नृधनम् ॥ मनु० म० ५ उ० ०२१ ।

इतिपद्येन कालीदासेन प्रदक्षिणाः साम्प्रतं येन वेदानि रूपेण प्रकाशं नोवा दृश्यन्ते । आधुनिकवैज्ञानिकैर्दृष्टं यदाविज्ञानेन सत्यं वेदादिकरूपे मन्त्रसहिते येन वेदानि रूपेण चिन्तयेव मूलमाभित्य रूपान्तरेण परिपतमुपलब्धं एतदीयकैः ज्ञानेन लोका आश्रितं निरगच्छन्ते । मन्त्रसहितैर्देवैर्मनुष्यैः पते बाह्यप्रपञ्चकरा लोकविनाशकरा परम्परगतद्वेषादिना वैरमायनतोयका इति भावा उपेक्षन्ते, इत्यनुचितानि तेषु ज्ञानशक्त्याभिधानमुत्तमप्रतिभेदेऽर्जुनं यज्जित्नेनेति पञ्चमिनः ।

दर्शनात्मकः

ननु 'पश्या यत्रे' इति वैदिकवचनेन एव तत्र विदुर्भियैः मार्गं स्मरन् प्रकाशं पश्यन्ति न तत्र वेदे पश्या

“पश्ये नृभ्यो यथा गवे” (ऋ० वे० अ० १ अ० ३ व० २६) इत्यादिवेदे दर्शनाच्च, मीमांसायां चतुर्थे “पशुना यजेत” इत्यत्रैकत्व—पुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वान्नानेकपशुभिः, पशुस्त्रिया वा याग इति प्रतिपादितत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावे उपत्ययान्तानां पुंस्त्वस्य व्याकरणेन निर्णीतत्वाद् वेदभाष्येऽपि ‘जसादिषु छन्दसि वा वचनम्’ इति नाभावाभाव इत्युक्तेः पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वनिर्णयात् । प्रकृते

प्रभा

‘पशवा’ आशीदं रूपम् । पुल्लिङ्गत्वे नाभावो दुर्वारः स्यादिति भावः । पश्ये इति ‘यथा नो अदितिः करत्पश्ये नृभ्यो यथा गवे यथा तोकाय रुद्रियम्’ अस्यार्थः—अदितिः=भूमिः, यथा नः=अस्माकं रुद्रियम्=रुद्रसम्बन्धिभेपजम्, यथा=येन प्रकारेण सिद्धयति, करत्=तथा करोतु । किञ्च यथा पश्ये=अस्मदीयाश्व-महिषादिपशवे, नृभ्यः=अस्मदीयरूपेभ्यो गवे=विशेषेण गोजातये हितं रुद्रियं सिध्यति तथा करोतु । किञ्च तोकाय=अस्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु इति, भेपजस्य रुद्रसम्बन्धित्वं तैत्तिरीये (४ । ५ । १० । १) (१ । ८ । ६ । १ । उक्तम् । पशुशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वे स्त्रीवाचकत्वाभावेन ‘डिति ह्रस्वश्च’ इति नदीत्वाप्राप्तौ भित्त्वे ‘चेडिति’ इति गुणापत्तिर्दुर्वीरिति भावः । पशुशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वस्यापि स्वीकारे तु नदीत्वेन चित्वाभावाद् गुणाभाव इति भावः । नच स्त्रीलिङ्गत्वास्वीकारेऽपि जसादिषु ‘छन्दसि वा वचनं प्राङ्गो चङ्युपधायाः’ इति वार्तिकबलात्प्राभावगुणादीनां वैकल्पिकत्वेन ‘पशवा’ ‘पश्ये’ इत्यादीनां सिद्धिरिति वाच्यम्, वार्तिकेन ‘आडो ना’ ‘चेडिति’ इत्यनयोर्वाचकत्वात्पशुना स्त्रीलिङ्गत्वस्वीकारस्यैवोचित्यात् । नच नदीत्वे आडागमापत्तिः ‘सागर तर्तुकामस्य’ इत्यादिलक्ष्योपपत्त्ये आगमानित्यत्वस्यावश्यकत्वेनेव सिद्धे । तथाच पशुशब्दस्यानियतलिङ्गतया शास्त्रीयपुंस्त्वलिङ्गविशिष्टलौकिकपुंस्त्वलिङ्गविशिष्टस्यैव ग्रहणेन न पशुस्त्रिया याग इति भावः । तत्र मीमांसकसम्प्रतिमप्याह—मीमांसायामिति—मी० द० अ० ४ पा० १ सू० १७ ‘तथाच लिङ्गम्’ संब्यावत् लिङ्गमपि विवक्षितमिति हि तदर्थं । वेदभाष्येऽपीति—चिन्त्यमिदम्, वेदभाष्ये ‘पश्ये’ इत्यत्र ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति वचनमाश्रित्य गुणाभावस्योपपादितत्वान् । ननु ‘पशुशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वे प्रमाणाभावात्’ इत्यसङ्गतम्, ‘उकारान्तः’ (५१) पुंसि उकारान्त इत्यर्थकेन शिक्षासूत्रेण नित्यपुंस्त्वस्य व्याकरणेनेव निर्णीतत्वादिति प्रकारान्तरेण पुंस्त्वविशिष्टस्यैव पशोर्ग्रहणमिति साधयति—प्रकृत इति । ‘अग्निपोमीयं पशुमालभते’ इत्यनेन ज्योतिःश्लोमं प्रकृत्य पशवालम्भन विधीयते । तत्र पशुपदा-पादानात् ‘पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात्’ (मी० अ० ६ पा० ८ सू० ३०) इति सूत्रेण यस्य कस्यचित् पशोर्ग्रहणमाङ्ग्य ‘छागो वा मन्त्रवर्णात्’ (मी० अ० ६ पा० ८ सू० ३१) इत्यनेन छागस्यैव ग्रहणं नान्य-पशोरिति निर्णीतम् । तत एव ‘छागस्य’ इति पुंस्त्वश्रवणात् पुंस्त्वविशिष्टस्यैव ग्रहणमिति निर्णयः । छागप्रकाशान-

दर्पणव्याख्या

वृत्त्य स्त्रीलिङ्गत्वस्यापि दर्शनेन न तस्य व्यक्त्वादिशब्दसाग्यमिति भावः । स्वोक्तेऽर्थं मीमांसकसम्प्रतिमाह—
 ❀ मीमांसायामिति ❀ ।
 वक्ष्यमाणान्तरमादाह—❀ वस्तुतस्त्यिति ❀ । ननु उपत्ययान्तानां नित्यपुंस्त्वे पश्येत्यादिस्त्रीलिङ्गप्रयोगानुपपत्ति-
 रन भाह—❀ वेदभाष्येऽपीति ❀ तथाच व्यक्त्वादिशब्दोक्तलिङ्गस्यैव पशुशब्दोक्तलिङ्गस्यापि स्त्रीपुंसमाधारण्यात् तस्य-
 भेपजस्यैव इत्यमिति भावः ।

“छागो वा मन्त्रवर्णात्” इति न्यायेनैव निर्णयः । मन्त्रवर्णे हि ‘छागस्य वपाया भेदतः’ इति श्रूयते । तत्र छागस्येति छाग्यामसम्भावितम्, इति भवति ततः पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे ।

मगा

समर्थो वाक्यविशेषो मन्त्रवर्णः । स च ‘छागस्य वपायाः’ इत्येव । न्यायेनैवेति—न्यायोऽयं युक्तिमूलक-
दृष्टान्तः । पशुविशेषनिर्णय इयं पुंस्त्वस्यापि तेनैव निर्णय इत्यभिप्रायः । लिङ्गस्य प्रातिपदिकवाच्यत्वे मानन्तु
‘स्वमोर्नपुंसकात्’ ‘ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य’ इत्यादिशारुमेव । नच ब्रह्मात्मादिशब्दाद्यस्यात्मनो नित्यतया
तत्र सत्त्वादिगुणानामुपचयापचयोरभावाद्भिन्नबोधानापत्तिरिति वाच्यम्, सर्वस्यैव प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्यप्यस्तत्त्वेन
लिङ्गस्याप्यध्यासेनोपपत्तेः । अध्यासश्च शुक्लो रजतप्रतीविरियं ब्रह्मण प्रपञ्चप्रतीतिरूप एव । यद्वा-गुणानामु-
त्कर्षविषयविषयतारूपस्य पुंस्त्वस्यापकर्षविषयविषयतारूपस्य स्त्रीत्वस्योत्कर्षोपकर्षयोर्विषयक्षीयविषयत्वा-
भायरूपसाम्यस्य नपुंसकत्वस्य च एकत्रैकदा सत्त्वेऽपि न काप्यनुपपत्तिः ।

दुर्षणस्यास्या

ननु कथं तर्हि पुगुपरोरेव वागाङ्गत्वनिर्णयोऽत आह ॥ छागो वेति ॥ ॥ न्यायेनैव ॥ एवेत्येवकारेण लिङ्ग-
स्यापेपरिच्छेदकस्य व्युत्पत्तः । यथा “सारस्वतो मेवौ” इत्यत्र तद्विद्वत्प्रकृतिशब्दः स्त्रीलिङ्गः पुल्लिङ्गो वेति सन्देहे “समिद्धये
वाच्यवदोशवात्” (मी० सू० १ ४।१।२९) इति न्यायेन, “तद्ब्रह्मदेव्यमिगुनम्” इत्यपवादोद्देशेन प्रदणं तद्ब्रह्म-
न्त्रवर्णादत्र पुगुपरोर्यागाङ्गत्वनिर्णय इति भागः । ॥ तत्रैति ॥ मन्त्रवर्णे इत्यर्थः । ॥ असम्भावितमिति ॥ छागत-
वदस्य व्यक्त्यादिव्यक्त्यालिङ्गात्वाभावादिति भावः । ॥ प्रपञ्चितमिति ॥ लौकिकलिङ्गमेव नामार्थः । तदावयवविशेष-
संस्थानरूपम् । ‘दारान्’ इत्यादौ पुंस्वरूपेणैव तत्रपुगुकार्यम्, “रात्राद्वाहाः पुंसि” (पा० सू० २।४।२९) इत्यादि-
लिङ्गाद्ब्रह्मात्मनस्यैवोक्तार्थे मानत्वात् । अत एव न पशुक्षिया वागमिति । अथवा स्त्रीत्वादिजातिरेव ।

‘तिस्तो जातय एवैताः केषाञ्चित् समवस्थिताः ।
अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमद्विष्वादिजातिभिः ॥

इत्यादि तन्नोक्तमिति ।
परे तु—

‘स्तनकैदावती नारी लोमशः पुरुषः स्युतः ।
पृतयोरन्तरं यच्च तदमावे नपुंसकम् ॥

• इति सट्टयुक्तलक्षणलक्षितलिङ्गस्यासार्वत्रिकत्वेन ‘दारान्’ इत्यादौ नत्वानापरया ‘क्षिचाम्’ इति सूत्रे “अवयवं कश्चित्
स्वकृतान्त आख्येयः” इत्यादिना सार्वत्रिकगुणावस्थारूपपरिभाषिकलिङ्गस्य शास्त्रीयकार्योपयोगिनो भाष्यकृताम्पुगुपरोरेऽपि
पुरसंज्ञाविज्ञानासत्त्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकलिङ्गस्याप्याश्रयणं पुमादिसंज्ञानां सङ्ख्यासंज्ञाया इवाधिकसंमहायं प्रहृत्वात्वेऽपि
मतसिद्धान्तनिरासार्थमप्रवृत्तेः । अत एव

‘भाविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यप्यपायिनः ।
धर्मा मूर्तिषु सर्वास्तु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिताः ॥

इयत्रापिनाऽलौकिकलिङ्गमपि समुच्चितावान् हरिः । तत्र सति सम्भवे सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन लौकिकपुरुषविशिष्ट-
शास्त्रीयलिङ्ग एव पुमादिज्ञानानां शक्तिर्न केवलदास्योये, नापि लौकिके । अन्तर्गमे तु शास्त्रीय एव । अत एव ‘पशुना
पजेत’ इत्यादौ पशुक्षिया इते यागे वैगुण्यम् । तत्र लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वस्यैव दारुणेन प्रतिपादनादित्याहुः ।
अथ किन्ने शक्तिप्रदविषयतया अभावेन प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् ‘त्रिकम्’ इति पशोऽनुपपन्न इति चेन्न, “स्वमो-
र्नपुंसकात्” (पा० सू० १।१।२९) इत्यादिमूलप्रामाण्येन ‘पुल्लिङ्गादिविनिष्टोऽयं शतो षट्पदवाच्यः’ इत्याकारकशक्ति-

चतुष्कम्—सङ्ख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः ।

पञ्चकम्—कारकसहितं चतुष्कमित्यर्थः ।

नन्वन्वय—व्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यम्, तत एव लिङ्गादीनामुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावाच्चेति चेत्, सत्यम्, प्रत्ययवर्जिते 'दधि पश्य' इत्यादौ प्रत्ययमजानतोऽपि बोधात् प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते, लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनाच्च ।

प्रभा

अन्वयेति—तत् (कारण) सत्त्वे सत्त्वम् (कार्यस्य) अन्वय, तदभावेऽ (कारणभावे) भाव (कार्याभावः) व्यतिरेक । तथाच 'अजा' इत्यादौ टाप्सत्त्वे स्त्रीत्वप्रतीति, टावाच्यभावे स्त्रीत्वप्रतीत्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति भाव । तत् = लिङ्गादिक्म् । ततः = प्रत्ययात् । बोधादिति—लिङ्गस्येति शेष । प्रकृतेरेवेति—नच प्रकृतेलिङ्गादौ लक्षणा, अनुपपत्तिप्रतिसन्धान विनापि बोधदर्शनात्, प्रकृतिमार्गे गृहीतशक्तिरस्य पुसो लिङ्गादिवोधोदयात्, प्रकृतेरेव लिङ्गानुशासनस्य दृष्टत्वाच्च । प्रकृतेर्याचकत्वादपि 'स्वौजसमौट्' इत्यनेन 'अनिर्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थे (प्रकृत्यर्थे) भवन्ति' इति न्यायेनेव विभक्तीना सङ्ख्याार्थवत्त्वे 'द्वयेकयो' 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादीना नियमार्थत्व भाव्यकृदुक्त सङ्गच्छते ।

केचित्तु—सङ्ख्याभात्रस्य विभक्त्यर्थत्वम्, शेषचतुष्टयस्य प्रातिपदिकार्थत्वमाहुः । तत्र घटत्वविशिष्टे घटे, लिङ्गे, सङ्ख्यायाम्, कारके च स्रष्टश शक्ति । घटे लिङ्ग-सङ्ख्यायोर्विशेषणतयाऽन्वय । कारकस्य तु विशेष्यत्वम् । लिङ्गसङ्ख्याविशिष्टे घटादौ शक्तिकल्पनायान्तु ससर्गस्यापि शक्तिविषयतापत्या गौरवम्, 'राजपुरुष' इत्यादौ सङ्ख्यानवच्छिन्नबोधोधासिद्धिश्च । विशकल्पिते शक्तिस्वीकारे तु न सङ्ख्यायानवच्छिन्नबोधानुपपत्ति, सङ्ख्याविषयकतात्पर्यमाहङ्काभावेनानुपस्थिते । परे तु घटे लिङ्गादिविशिष्टे च शक्तिरिति न सङ्ख्यायानवच्छिन्नबोधानुपपत्ति ।

ननु 'पञ्चकं नामार्थ' इति स्वीकारे 'नामार्थप्रकारकबोधप्रति विभक्तिजन्योपस्थिति कारणम्' इति कार्यकारणभावविलयापत्ति, इष्टापत्ते, द्योत्यार्थसादाय तदुपपत्तेश्च । लिङ्गानुशासनस्येति—वक्ष्यमाणयुक्त्या

दर्पणव्याप्त्या

प्रहाम्युपगमेन सामञ्जस्यात् । 'शब्दनिष्ठमेव लिङ्ग लब्धादिप्रवृत्तौ निमित्तम्' इतिमते शब्दार्थयोरेभेदे लिङ्गस्य साक्षादितरथा स्वाध्यवत्पत्यत्वसम्यग्नेनाद्योते प्रकारकावाङ्मितावापदेदकत्वेन धमितावरदेदकसमानाधिकरणत्वेन साक्षिप्रवृत्तिव्ययताया नियामकत्वस्य फलफलन कथननात् ।

यस्तुतस्तु पारिभाषिकलिङ्गमप्यर्थ एव स्वीकृत्युचितम् । सुलिङ्ग शब्द इत्यादौ सुलिङ्गादिशब्दा अर्त आद्यनन्ता । आत्मनि सर्वस्याप्यस्तत्त्वेन परपरया तत्रापि स्थानादिसत्त्वात् 'आत्मा प्रह' इत्यादिप्रयोगोपपत्ति । स्थानम् = नितोभ-वोऽपचय इति धावत्, उपचयादिविधहाया एव प्रयोगनियामकत्वेन तेषामेकत्र विरोधेऽपि क्षत्यभावात् । अत एव 'सामान्ये नदुस्तकम्' इति तत्र तत्रोक्त सङ्गच्छते । उक्तार्थपरकंसापेऽपि तत्रविशेषापत्ति तत्रार्थ इत्याद्यन्ताऽप्यकार्यम् ।

लिङ्गादिप्रत्यय नामार्थत्व साधयितुं शक्यते—ः नन्विति ः । ः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति ः टावादिप्रत्यय निव्यादौ अर्वादिप्रदात्त स्त्रीत्वबोधोद्भावे च तदभावादेव रूपान्ध्यामित्यर्थः । एवमप्यत्राप्युक्तम् । तथाच ताभ्यां लिङ्गारेः प्रत्ययार्थत्वावधारणाच्च लिङ्गादिप्रत्यय प्रवृत्त्यर्थत्वमित्यर्थः । इति परवतीत्यादाभियादिना 'अय याति' 'इदमायाति' इत्यादिपरिग्रहः । ः योधादिति ः कर्मोधादिवोधोदात्त्यर्थः । तथाच व्यतिरेकत्वविभारणान्त्वस्यैवाच्च तत्रार्थत्वाभावात् प्रामाण्यमेव तेषामावश्यकमिति भावः । वक्ष्यमाणयुक्त्या सङ्ख्याकारकयोः प्रत्ययार्थत्वेऽपि लिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वमेव पुष्पितासाधनेनाह—ः लिङ्गेति ः ।

अत एवैषु पक्षेषु न निर्वन्धः (प्रत्ययस्यैव वाचकताया युक्तत्वात्) ।

प्रश्न

महत्या-कारकयोर्विभक्त्यर्थत्वेऽपि लिङ्गस्य तु लिङ्गानुशासनप्रामाण्यात्, 'गी.' 'पु.' इत्यादी प्रत्यय विनापि बोधदर्शनाय नामार्थत्वमेव युक्तम् । अत एव=प्रकृतिप्रत्ययोरन्यतरस्य वाचकत्वे तुल्यबलत्वादेव । न निर्वन्ध इति—अयमेव पक्षो युक्त इत्यत्रामहो नेत्यर्थः ।

प्रत्ययस्यैव वाचकतेति—अनन्तप्रकृतीना वाचकत्वे शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवात्पुनरप्रत्ययानां वाचकत्वे तु तेषा परिगणितत्वेनाल्पतरधर्मेणैव शक्ततावच्छेदकत्वमिति लाघवमिति भाव ।

अत्र प्रत्ययस्य वाचकत्वसमर्थनमयुक्तम्, पूर्वत्र 'न निर्वन्ध.' इत्युक्त्वा प्रत्ययस्य वाचकत्व समर्थं च पुनर्न निर्वन्ध इत्यस्यैव वाक्यपदीयकारिकया समर्थितत्वात् । अन्यथा प्रत्ययस्य वाचकत्वव्ययस्यापनानन्तरमुभयपक्षसमर्थिका 'द्योतिका वाचिका वा' इति वाक्यपदीयोक्तिरसद्भता स्यादिति पञ्चोलिनः ।

दर्पणव्याख्या

ॐ अत एवेति ॐ प्रकृतिप्रत्ययोरन्यतरस्य वाचकत्वे युक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः । ॐ निर्वन्ध इति ॐ इदमेव मतं सुखमित्यभिनिवेश इत्यर्थः । तदेवाह—ॐ प्रत्ययस्यैवेति ॐ । ॐ युक्तत्वादिति ॐ । अनन्तानां प्रकृतीनां शक्यत्वकल्पनावेक्षया कतिपयस्वादीनामेव तत्कल्पने लाघवादिति भाव ।

केचित्तु—द्रायादिक विनापि वागादिशब्दस्य स्त्रीत्वस्याप्युत्पत्तिपक्षे रामज्ञानादिशब्दस्य, पुष्यस्यैवयोर्बोधस्य सावैजनीनानुभवसिद्धत्वाद्दिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वमेव । सुप्तविभक्तिरमरणदपि बोधाद्गीकारेण सद्गुणाकारकयोर्विभक्तियाप्येते । उक्तञ्च—

स्वार्थो द्वन्द्वस्य लिङ्गस्य सद्गुणा कर्मादिये च ।

अभी पश्येव नामार्थाद्यत्र केवादिद्रिमा ॥ इति ।

अग्निमा = लिङ्गान्ता इत्याहु ।

नन्वेकवचनत्वादेरनुगतस्य दुर्बलतया कथं तेन रूपेण स्वादीनामेकत्वादिवाचकत्वम् । सद्यहि—न तावदेकव्यादिना चकत्व तत्, वाचकताया शक्तारूप वेनारमाऽऽध्याय, बोधकतारूपात्वे तु द्विवचनादीनामपि शक्तिभ्रमेणैकत्वादिबोधकन याऽतिप्रसङ्गात्, 'बोधकत्व शक्ति' इति मते आत्माभ्यस्य दुर्गारत्वाच्च । नान्येकवचनत्वादिक जाति, मुत्पादिना साङ्ग्यात् । याऽतिप्रसङ्गात्, 'बोधकत्व शक्ति' इति मते आत्माभ्यस्य दुर्गारत्वाच्च । नान्येकवचनत्वादिक जाति, मुत्पादिना साङ्ग्यात् । नच पाणिनिसङ्केतसम्बन्धेनैकवचनादिपदस्य च तत्, तादृशमङ्गलस्य सङ्केतत्वेन सम्बन्धये कस्यचिदेकवचनादिपदादीनासादिर्बोधकत्वात् इत्याकारकसङ्केतस्यापि सम्बन्धेनातिप्रसङ्गात्तदवस्थ्यात् । पाणिनिसङ्केतत्वेन तत्त्वे तु स्यात्प्रान्तरमण्णुपुपया तरस्यापि पाणिनिसङ्केततुल्यसङ्केतसम्बन्धेन एकवचनादिपदवचकत्व, 'द्विस्थादिपदाद् स्त्रीप्रसादिविर्द्धय' इत्याकारकमुपदिशैपीय सङ्केतसम्बन्धेन द्विस्थादिपदवचकत्वात् विनिगमनाविरहेण शक्ततावच्छेदकत्वापत्तेरिति चेन्न,

शुक्लाम्बुत्वादिनैवेकवचनस्य शक्यत्वाभ्युपगमेनोद्योपानवकारात्, कार्यतावच्छेदककोणवचकत्वहितोत्तरनिर्देशात् न परस्परजन्योपस्थितौ ध्वनिभार । नच 'दधि' 'स्यु' इत्यादी व्यभिचार, तस्य सुखमित्यनुसन्धानेनैव बोधाद्युपगमात् । कथमन्यथा द्योतकतावादिमतेऽपि केवलप्रातिपदिकान् तदुपपत्ति, शोतकस्यैवाभागात् ।

नपानेरसुक्त्वादीना शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवात् प्रातिपदिकत्वपरिषेकस्य तावमुचितम्, लाघवादिनि शङ्कणम्, उक्तरीत्या प्रातिपदिकत्वस्याप्यनुगतस्य दुर्बलत्वात्, तदज्ञानेऽन्येकत्वादिबोधकत्वानुभवसिद्धत्वात् । पदत्वेन वर्णनेन वा शक्यत्वे तु विभक्त्येव वाचकतासिद्धे, एकवचनपरिषेते प्राग्वर्णव्याप्युपस्थितौ तस्यैवनात्रयकत्वात् तदनुरोधेन तद्वचने गौरवाच्च । पदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावेनान्येव वि. तदपदजन्योपस्थितेस्तावत्पर्यप्रकृत्युपगमात्पर्यप्रकृत्यावोत्तरान्तरैव परस्परमन्यव्याप्यत्विचेति त्वादीना सद्गुणादिवाचकत्वमेवेति भाव ।

नामार्थनिर्णयः

इति वाक्यपदीयेऽपि पक्षद्वयस्य व्युत्पादानात् ।
 शास्त्र इति—यद्गुपु स्थलेषु व्युत्पादनं व्यञ्जयितुम्, प्राधान्येन तु सरूपसूत्रादौ व्यक्तम् ॥२५॥
 शब्दस्तावच्छाब्दबोधे भासते,
 न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते ।

प्रमा

व्युत्पत्तिवादादौ द्रष्टव्यः । शास्त्र इतीति—अस्य कारिकायामुक्तिरिति शेषः । तथाच यद्गुपु स्थलेषु व्युत्पादनं व्यञ्जयितुं कारिकायां शास्त्रे इत्युक्तिरित्यर्थः ॥२५॥
 शब्दस्य शब्दबोधविषयत्वे विप्रतिपन्नैवायिकादीन् प्रति शब्दबोधविषयत्वं द्रष्टव्यमाह—
 शब्दस्तावच्छाब्दबोधे इति । प्रत्यय इति—बोध इत्यर्थः । स च बोधो निर्विकल्पकतिरिक्त एव, सत्र शब्द-
 भागे निर्विकल्पकत्वात्सिद्धेरिति शुरुवः । नतु शब्दजन्यो बोध एव । शब्दानुगमात् = शब्दनिरूपितविषयिता-
 रूपसम्बन्धात् । प्रत्ये = विना । यः = प्रत्ययः शब्दनिरूपितविषयितारूपसम्बन्धादते भवेत् स प्रत्ययो लोके

दर्पणव्याख्या

यदि च नामार्थधारात्पर्यवर्धेन पररसान्वयापादानम्, तण्डुलकर्मकपात्रविशेषकबोधे द्वितीयान्ततण्डुलरूपद्वयमभि-
 ध्याहृतपञ्चतीत्यादावातुपूर्वाविशेषज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनयैव निरतिशयं वाक्यम् । अनभिदिताधिकारस्यापि तद्गुपा विमग्नयर्थः
 इति पक्षे पूर्वोपयोगरत्पक्षे "कर्मणि द्वितीया" (पा० सू० २ । २ । २२) "द्वैक्यो" (पा० सू० २ । २ । २२)
 इत्यादीनामेकवाक्यतयैव प्रवृत्तैस्तत्र विशेष्यविशेषणभागे कामचारात् । एकस्य वाक्यं, कर्मणि वक्ष्येकमिति द्विधा वाक्या-
 र्थसम्पत्तिः प्रथमरूपे द्वितीयादीनाम्, तिदादीनाम् कर्मादिवाचकतयाभ्यन्तरेणाभिधानेभ्यतरस्य इतार्थवादादभिहितरूपम-
 कल्पम् । द्वितीये तु कृता कर्मणोऽभिधानेऽपि तद्गतसद्गुपाया अनभिधानात् प्राप्तां द्वितीयां वाचयितुं तद्वचनः । इति
 तस्मिन्ननभिहितकर्मगतत्वाभावाच्च द्वितीयादिप्रसङ्गः । तद्गुपायि यदि प्रातिपदिकार्थस्तदोक्तवाक्यार्थासम्भवात् सूत्रपैगम्येन ।
 नन्वनभिहितसूत्राभावे भीष्मं कटं करोति' इत्यादौ भीष्मादिपदाद् द्वितीयाद्यनुपपत्तिः, निगिष्टस्यैव कटादेः
 निययेत्सितसत्त्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसङ्गात् । ताम्प्रपक्षे त्वभिधानस्य दृष्टादितिः परिगमनात् कटप्रतिद्वितीय-

याऽभिहितेऽपि तस्मिन् भीष्मादिपदेभ्यो द्वितीयादिविभक्तैः सूत्रपादात्वादिति चेन्न,
 विनिष्टस्य विधिसायां धर्मिसायेण तोयाभावाद्द्वितीयान्ततण्डुलकर्मकम्, तस्य चात्रवाचकपदोक्तद्वितीया-
 ययानभिधानात् । "कृताः कटः" इत्यादौ तु प्रत्ययस्य धातुरवतिवेन तेन प्रातिपदिकार्थत्रिनेर्निरुक्तकर्मत्वस्यानभिधानाद्-
 विशेषाद्द्वैधर्मिनिष्ठतदभिधानमिति भीष्मादिविशेषणवाचकपदेभ्यः प्रथमोपपत्तिरिति न कापि तद्वचनम्भेऽनुपपत्तिः ।
 तदुक्तं भाष्ये "कटोऽपि कर्मं भीष्मादयोऽपि" इति, तदाऽस्तु कारकमपि प्रातिपदिकार्थः, अस्मिन्नपि पक्षे कारकस्य प्रकृत्यर्थ-
 व्यक्तिविशेषणतैव विभक्तिषोऽप्युत्पादिति केचित् ।

नचैवं प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे सुञ्जन्व्योपस्थितेर्दुर्बलं विधीयेतेति वाक्यम्, इत्यत्र । एतन्पक्षे जातिनिष्ठसद्गुपा-
 कारकविशिष्टद्रव्यस्य प्रातिपदिकाद् बोधनोक्तहेतुमत्तावस्य गगनतुसुमायमानत्वाद् विशेष्येनैव तु कारकस्योक्तितानुमत्तम्,
 क्रियावन्वयानुरोधाद्येति पञ्चकपस्योपपत्तिरिति । शब्दगुपु स्थलेष्विति शब्दार्थादाहरणमेतन्निर्णयः । तत्र पञ्चक-
 पतुष्कपत्तौ तत्रोपपदमित्यत्र कैवटेनोपन्यस्तौ, त्रिकमिति पक्षस्तु हृत्कारेण । प्राधान्येनेति शब्दार्थगमेन पदानां
 भाष्यकृतोपपत्तादिति भावः । सूत्राद्यपि यादिनाऽनभिदितादिसूत्रमप्रहः ॥ २५ ॥
 "यदमानय" इत्यादिशाब्दबोधे घटादिनद्रव्य भावे प्रमानाभावेन तस्य प्रातिपदिकार्थत्वमाधनमनुचितमित्यादाह
 परिहरति— शब्दस्तावदिति । तत्र इतिवाक्यं प्रमानयति— न सोऽस्तीति । प्रत्ययः— शब्द-
 बोधात्मकः । शब्दानुगमादिति शब्दविषयकत्वादिपर्यः ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

इत्याद्यभियुक्तोक्तैः ।

‘विष्णुमुच्चारय’ इत्यादावर्थोच्चारणासम्भवेन, विना शब्दविषयं शाब्दयोधासङ्गतिश्चेति सोऽपि प्रातिपदिकार्थः ।

प्रभा

नास्तीत्यर्थः । सर्वं ज्ञानं तादात्म्यसम्बन्धेन शब्देनानुविद्धमित्यतः शब्दोऽपि शाब्दबोधे भासते इत्यर्थः । ज्ञाने शब्दनिरूपितं तादात्म्यमारोपितमेवेति बोधयितुमिवशब्दप्रयोगः । यः शब्दः ज्ञातः सन्नर्धमुपस्थापयति स एव शब्दः प्रकारतया भासते, नतु शब्दान्तरम् ।

केचित्तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्यारोपितत्वेनार्थभाने तत्तादात्म्यापन्नशब्दस्यापि भानमित्यसङ्गतम्, भ्रमस्थले शुक्तौ रजतप्रतीतावपि रजतस्याक्षतत्ववदिति शब्दार्थयोर्भेदेऽपि ज्ञानसामान्यसामान्या एव शब्दविषयकज्ञानजनकत्वं कल्प्यतेऽनुभवबलादतः शब्दानोपपत्तिः । अर्थज्ञानेनोद्बोधकविषयोपस्थितस्य शब्दस्य चाङ्गुपादिप्रत्यक्षेऽपि न भानानुपपत्तिरित्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते, उपस्थापकार्यज्ञाने उपस्थाप्यस्य ज्ञानादर्शनात् । अतः ‘घटादिशब्दः, तत्तच्छाब्दबोधविषयः, अभियुक्तोक्तसकलत्वज्ञानविषयत्वात्’ इति शाब्दबोधविषयत्वं साध्यते । यावज्ज्ञानविषयत्वं तदन्तर्गतयत्किञ्चिज्ज्ञानविषयत्वं विना न सम्भवतीति नाप्रयोजनत्वम् । घटादिशब्दे तत्तच्छाब्दबोधविषयत्वपुरस्कारेण ‘न सोऽस्ति’ इत्यभियुक्तोक्तवाक्यजन्यबोधविषयत्वमादाय न सिद्धसाधनमित्याहुः ।

वस्तुतस्तु—शब्दार्थयोर्षात्विकतादात्म्यमादायार्थभाने शब्दभानमुपपादनीयम् । खड्गादिशब्दोच्चारणे मुखोच्छेदादिरूपदोपस्तु न, मुखोच्छेदादिकारणतावच्छेदकीभूतसंयोगादिसम्बन्धस्य शब्देऽभावादिति शाब्दिकाः । नन्वस्तूक्तरीत्या शब्दस्य शाब्दबोधविषयत्वम्, परन्तु तस्य घटादिशब्दशक्यत्वे मानाभाव इत्यत आह—विष्णुमिति—शब्देनार्थमात्रस्य बोधेऽर्थे उच्चारणकर्मताया बाधेन ‘विष्णुमुच्चारय’ इत्यतो बोधानापत्तिः । शब्दस्यापि शक्यत्वे तु तत्रोच्चारणकर्मत्वसम्भवेन विष्णुरूपाधर्षोषकं शब्दमुच्चारय इति बोधः । अत एव ‘उदेति सविता ताग्रस्ताम्र एवास्तमेति च’ ।

इत्यादौ उदयास्तसमययोर्भेदात्कैरूपत्वबोधनाय कथितपदत्वस्यादोपत्वमालङ्कारिकैः स्वीकृतम् । शाब्दबोधे शब्दस्याभाने तूभयत्राप्येकप्रतीतिरेव सत्त्वात् पदान्तरोपादानेऽप्येकरूपत्वलाभेनात्र कथितपदत्वस्य दोषत्वं दुर्वारमेव स्यात् । शब्दभानस्वीकारे तु ताम्रपदभिन्नरकाविवोपादाने पदान्तरस्यैव शाब्दबोधविषयत्वेनेकरूपत्वानापत्तिः । सोऽपि = शब्दोऽपि । प्रातिपदिकार्थ इति—शब्देऽर्थे च एकघृन्तगतफलद्वय-यायेन न ७८१. शक्तिः । तथाच ‘विष्णुमुच्चारय’ इत्यादौ वाचकत्वसम्बन्धेनार्थः शब्दे विशेषणम् । ‘विष्णुं पश्य’

दर्पणव्याख्या

ॐ अनुविद्धमिति ॐ विशिष्टमित्यर्थः । अनुभवमायो यथाऽर्थेन विशिष्टज्ञान विषयीकरोति तथा शब्देन विशिष्टमपीत्यर्थः । वैशिष्ट्यस्यैवकारक बोध्यम् । घटपदजन्यबोधानन्तरम् ‘घटं शाब्दयामि’ इत्येवानुपस्थापनाय कलशं कुम्भं वेत्यत एव “उदेति सविता ताम्रः” (भातुः) इत्यादौ न पीनरूपस्य, तत्पदानुपादाने उदयागतयो शाब्दबोधे ऐकरूप्यानिर्वाहादिति भावः ।

ननु ताजनाऽपि शब्दभानं सिद्धम्, न विशेष्यत्वेनेति कथं शब्दस्य शब्दार्थत्वनिश्चित आह— ॐ विष्णुमिति ॐ अर्थोच्चारणासम्भवेनेति वदता लक्षणाऽवसरोऽपि स्थिताः । ॐ असङ्गतिरिति ॐ अनुपपत्तिरित्यर्थः । ॐ सोऽपि ॐ = शब्दोऽपि । ॐ प्रातिपदिकार्थ इति ॐ प्रकृतान्तर्गोपस्थितस्य विशेष्यत्वासम्भवादिति भावः ।

नच लक्षणया निर्वाहः, निरूढलक्षणायाः शक्यत्वनतिरेकात्, 'जयगडदशमुखारय' इत्यादौ म्याग्रहेण शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अग्रहाच्च ।

प्रभा

।।दिस्थले स्ववाच्यत्वसम्बन्धेन शब्दोऽर्थे विशेषणम् । नचैवमुपस्थितयमुग्रविशेष्यतायाः शब्देऽर्थे च 'मानय' इत्यत्रार्थविशेषणीभूतशब्दे 'घटमुञ्चारय' इत्यादौ मन्वृविशेषणीभूतेऽर्थे च 'सुन्दरादिपदार्थान्तरायापत्तिरिति वाच्यम्, तत्पदप्रयोज्यशाब्दबोधोद्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वासमानाधिकरणोपस्थितयविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितेः कारणत्वस्वीकारात् । प्रकृते विशेषणीभूते शब्दे, अर्थे च शाब्दप्रकारतासमानाधिकरणोपस्थितयविशेष्यतेति न दोषः ।

नन्वेवं सुन्दरादिपदार्थस्य घटरूपार्थेऽन्वयाभिप्रायेण 'सुन्दरं घटमानय' इत्यस्याप्यनापत्तिः, अर्थ-उपस्थित्यन्वयायाः 'घटमुञ्चारय' इत्यत्र प्रकारतासमानाधिकरणोपस्थितयविशेष्यताया अर्थेऽपि सत्त्वादिति । इतरपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति तत्पदप्रयोज्यशाब्दबोधोद्यविशेष्यतारूपितप्रकारताश्रयत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वाभावसमानाधिकरणोपस्थितयविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितेः (णत्वात् । 'सुन्दरं घटमानय' इत्यत्र च 'घटशब्दः घटपदप्रयोज्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-शाब्दबोधोद्यविशेष्यताश्रयो भवतु' इत्याकारकतात्पर्यविशेष्यतासमानाधिकरणोपस्थितयविशेष्यतेति न ।थान्तरान्वयस्तत्र । घटरूपेऽर्थे च तादृशप्रकारताश्रयत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यताया अभावेन तादृश-पर्ययविशेष्यत्वाभावसमानाधिकरणोपस्थितयविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितेः सत्त्वात्तत्र सुन्दरादिपदा-द्यय उपपद्यते ।

लक्षणयेति—स्ववाच्यवाचकत्वरूपसम्बन्धादिमकया, तादृशसम्बन्धमूलिन्या वा लक्षणयेत्यर्थः । एदेति—निरूढत्वञ्च—'स्वजन्यशाब्दबोधसमानाकारकशाब्दबोधसंकालिकजन्यशाब्दबोधसामान्यरूपम् । स्वपदं लाक्षणिकशाब्दपरम् । तथा च निरूढलक्षणास्थले गङ्गापदिनिष्ठलक्षणाज्ञानजन्यतद्विषयको बोधस्तादृशबोधसमानाकारकस्तद्विषयको बोधः कस्यचित् ततः पूर्वं जात एव भवेत्, गङ्गापदेन श्रावोपस्थानादित्वाद्दिति तद्वोध्यत्वसमानकालिक एव सर्वोऽपि गङ्गापदजन्यतद्विषयको बोध इति णसमन्वय ऊहनीयः । एतथानादिलक्षणायाम्, शक्तौ चाक्षतमित्याह—शक्तयनतिरेकादिति—शक्तिरूप-दित्यर्थः । निरूढलक्षणायां शक्तौ चानादितात्पर्यार्थेऽस्ति तत्त्वादिति भावः । लक्षणाया असम्भवस्यला-धेनाह—जयगडेति—जयगडदेशेति समुदायस्य कुत्रापि शक्यमावाहक्षणा न सम्भवतीति भावः । किदा समुदायस्योच्चारणकर्मत्वमसम्भवि, चर्णानां क्षणस्याधित्वात् । तथा च प्रत्येकस्योच्चारणवर्मतयैव द्वाये कर्मत्वमारोपणीयमिति प्रत्येकवर्णानामर्थस्य कोशे प्रसिद्धतया शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा स्यादिति

दर्पणव्याख्या

ॐ लक्षणया ॐ स्ववाच्यवाचकत्वसम्बन्धरूपया ॐ निर्वाह इति ॐ तावताऽपि पदवाच्यत्वादिरेति भावः । निरूढेति ॐ निरूढत्वञ्च लक्षणायामनादित्वात्पर्यग्रहार्थान्वयम्, अनादिपञ्च तत्र स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्व-तीयव्यवसवत्वम् । शक्यत्वनतिरेकादित्यस्यासम्भवं इत्यादि । एतत्तत्रममे वक्ष्यते । तस्या अनावृत्तिरन्वयम्याह— जयगडदशमिति ॐ तत्र समुदायस्य कुत्राप्यशक्यत्वादिति भावः । ॐ अमहादिति ॐ मन्वते तु तादृशसमुदायस्यैव दशक्यतयाऽनुपपत्तिरिति भावः ।

ननु एत समुदायस्याशक्यत्वेऽपि तद्व्यक्त्रकारादिवर्णानामेकारकोदादौ वैभ्रादौ शक्तिप्रतिपादनात्तद्व्यवाचकत्वरूप-

अज्ञातायाश्च वृत्तेरनुपयोगात्, 'गावमुच्चारय' इति भाषाशब्दानामनुकरणे साधुतासम्प्रतिपत्तेः, तेषां शक्यभावेन परन्थे लक्षणाया असम्भवाच्चेत्यभिप्रेत्य षोढाऽपि क्वचित् प्रातिपदिकार्थ इत्याह—

शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात् तदा तथा ।

नोचेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसार्थो व भासते ॥२६॥

यद्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षा तदा शब्दोऽपि प्रातिपदिकार्थः ।

प्रभा

चेन्न, शक्वावज्ञातायां शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया ज्ञानासम्भवादित्याह—अज्ञातायाश्चेति—प्रत्येकवर्णशक्य-ज्ञानेऽपि उक्तवाक्येन शब्दबोधदर्शानात्तत्र शब्दस्य प्रातिपदिकार्थत्वमावश्यकम् । गावमिति—गाव इति अपशब्दः तमनुकृत्याह—'गावमुच्चारय' इति । साधुतासम्प्रतिपत्तेरिति—साधुत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । तथाच भाष्यम्—न चापशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवति; 'यो हि मन्यतेऽपशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवतीति तस्यापशब्द इत्येवापशब्दः स्यात्' इति । एतेनानुकरणस्य साधुत्वं स्पष्टमेव बोधितम् । गाव इति भाषाशब्दे नैयायिकादिमते शक्तेरभावेन तस्य शक्यार्थाप्रसिद्धा लक्षणाया असम्भवः । शब्दस्य शक्यत्वे तु गावशब्दरूपार्थैर्नैवार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वेऽस्मिभक्तिः सुलभा ।

योदेति—पूर्वोक्तपञ्चकसहितः शब्द इति षोढा प्रातिपदिकार्थः । क्वचिदिति—अनुकार्यानुकरणयो-र्भेदविवक्षायामित्यर्थः । पटदिति कुर्वित्यादौ अनुकरणानुकार्ययोर्भेदस्य ध्वनिगम्यत्व-वर्णमयत्वादिरूपविरुद्ध-धर्मसम्बन्धेन सिद्धत्वाद् यदि अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षा तदा शब्दोऽपि तथा=प्रातिपदिकार्थः । चेद्=यदि । नो=भेदविवक्षा न । तदा श्रोत्रादिभिः=श्रवणेन्द्रियेण । आदिना शक्तिज्ञानतत्संस्काराणां संग्रहः । सिद्धोऽपि=उपस्थितोऽपि । असौ=शब्दः । अर्थो व=शक्यार्थ इव । 'शाप्रवं वं पुपुर्षः' इतिवत् इवार्थकोऽत्र वशब्दः । भासते=शाब्दबोधविषयो भवति ।

दर्पणन्याख्या

लक्षणायास्तत्र मानुपपत्तिरत आह—**ॐ** अज्ञाताया इति **ॐ** । गङ्गापदस्य वस्तुतः स्वशक्यप्रवाहसामीप्यरूपसम्बन्धस्याप्रभे-लक्ष्यार्थबोधस्यानुदयेन ज्ञाताया एव तस्याः पदार्थोपस्थित्यौपयिकत्वेन प्रकृते तदप्रहातुक्त्वानुपपत्तिरतदवस्थैवेति भावः । ननु शाब्दबोधाव्यवहितप्राक्काले तादृशवृत्तिप्रहासत्वेऽपि यदा कदाचिज्जाततादृशवृत्तिप्रहादिनोदशुद्धसंस्कारेण पदा-र्थोपस्थितिद्वारा तादृशप्राब्दबोधोपपत्तिः सुकरेत्यत आह—**ॐ** गावमिति **ॐ** शोशाद्वापुनुरणे साधुत्वस्य सर्वैरामुपग-मादित्यर्थः । **ॐ** परन्थे इति **ॐ** परः नैयायिकस्तन्मते तेषां शक्यभावेन तद्व्यतिरलक्षणाया अप्यप्रसाराद् वृत्तिमत्त्वाम-कार्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वाद्यनुपपत्तिरिति भावः ।

ॐ षोढाऽपीति **ॐ** पूर्वोक्तपञ्चकसहितः शब्दोऽपीत्यर्थः **ॐ** क्वचित् **ॐ** = अनुकरणस्यले । तस्यानुकरणं द्विविधम् । ध्वनेवर्णस्य च । तत्रापचम्—पटक्वरोतावादि । द्वितीयम्—शुभो सुमित्यादि । **ॐ** भेदविवक्षेति **ॐ** पटदित्यादौ ध्वनिगम्यत्व-वर्णमयत्वात्प्राप्तम्, शुभो सुमित्यादावर्धपदाद्यंश्च-शब्दपदार्थकत्वाभ्यां तद्विवक्षेत्यर्थः । **ॐ** शब्दोऽपि प्राति-पदिकार्थ इति **ॐ** तथाच "मती छः पूरमाग्नोः" (पा० सू० ५ । २ । ५९) इति सूत्रे षोढावागनायेऽप्यवामशब्द-पठ्यते स एप्रकृतेरस्यवामोपस्थित्यादौ पदार्थोऽत एव प्रातिपदिकत्वात्तद्विद्वित्तीति भावः । सूत्रे अर्थोऽवभासते इति पाठे अर्थं = पटादिस्यरूपे अवभासते विरोधतया विषयो भवतीत्यर्थः ।

नामार्थनिर्णयः

यदि न भेदविवक्षा, तदा श्रोत्रादिभिरुपस्थितोऽप्यर्थवद् भासते । अपिर्हेतौ, उपस्थितत्वाद्भासते इत्यर्थः । अयं भावः—अनुकार्यानुकरणयोर्भेदेऽनुकार्यस्य पदानुपस्थितत्वात् तत्सिद्धये शक्तिरूपेया, अभेदे प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वात् स्वप्रत्यक्षरूपां पदजन्योपस्थितिमादाय शाब्दबोधविषयतोपपत्तिरिति ।

यद्यप्यतिप्रसङ्गवारणाय

प्रभा

तत्सिद्धये = अनुकार्योपस्थितिसिद्धये । शक्तिरिति—अनुकार्यनिरूपिता शक्तिरनुकरणे उपेया = स्वीकार्या । नन्वनुकरणेनानुकार्योपस्थितये भेदेऽभेदे चोभयत्रानुकार्यनिरूपिता शक्तिरनुकरणे कल्पनीयेति भेदपक्षे एव शक्तेरावश्यत्वकथनमयुक्तमत आह—अभेद इति । प्रत्यक्ष इति—अनुकरणस्य धावणप्रत्यक्षे प्रत्यक्षात्मकज्ञानस्य विषयोऽनुकरणात्मकः शब्दः स चानुकार्यादिभिन्न इति स्व (अनुकार्यं) प्रत्यक्षरूपां शब्दात्मकानुकरणजन्यामुपस्थितिमादाय शब्दस्य शाब्दबोधविषयतोपपत्तिः, पदप्रत्यक्षस्य विषयविधया पदजन्योपस्थितिमात्रेण शाब्दबोधविषयत्वे आकाशस्यापि शाब्दबोधविषयत्वापत्तिरूपतिप्रसङ्गेत्यर्थः ।

दर्पणव्याख्या

वस्तुतस्तु भूषणपदार्थोचनयासावर्थो व भासते इति पाठः । तत्र 'व'शब्दः मादस्ये, तथाच भेदपक्षे यथाऽनुकार्यरूपोऽर्थो विशेष्यतया शाब्दबोधे भासते तथाऽभेदपक्षेऽनुकार्याभिन्नानुकरणशब्दोऽपीत्यर्थः । तत्रानुपस्थितस्य कथं मानमित्याकाङ्क्षा-यामुणम्—ॐ श्रोत्रादिभिरिति ॐ आदिना—वृत्तिज्ञानतज्जन्यसंस्कारसद्ग्रह इति केषिन् । वस्तुतस्तु—हिष्वाचनुसंहितस्य तास्य शाब्दे मानसमपचये—आदीति । 'पदोपरिधतमेव शाब्दबोधे भासते' इति त्वसार्वाधिकमिति भावः । अत एव सारश्रुता 'अर्धवज्जानते' इति तद्विश्रुतम् । एतेनाभेदपक्षेऽनुकरणस्यार्थोभावेन तदर्थं मानवर्णनमसम्भवदुक्तिरितिप्रादात्ता समाहितम् । नन्वभेदपक्षेऽप्यनुकार्यस्य शाब्दे कथं मानम्, पदवृत्तिजन्योपस्थित्यभासात् आह—ॐ अयमभाय इति ॐ 'पदानुपस्थितत्वात्' इत्यस्य शब्दबोधे भानानुपपत्त्येति शेषः । ॐ तत्सिद्धये ॐ शाब्दबोधजनकपदजन्योपस्थितये इत्यर्थः । ॐ शक्तिरिति ॐ 'असम्बद्धस्य तत्कृत्यजनकत्वात्' इति शेषः । तथाच पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्रदावात्तस्य शाब्दविषयता गृह्यते । ॐ अभेदे इति ॐ अभेदविवक्षायामित्यर्थः, तत्रक्षे निरूप्यनिरूपणयोर्भेदनिबन्धनरूपेणानुकरणे तद्व्यायम-ग्भवादिति भावः । ॐ हेतुत्वादिति ॐ उपस्थितिनिष्ठजन्यतागामवेति । ॐ स्वप्रत्यक्षेति ॐ अनुकरणप्रत्यक्षरूपमित्यर्थः । ॐ शाब्दबोधविषयतोपपत्तिरिति ॐ अयमाशयः—अभेद-पक्षे स्वप्रत्यक्षरूपामुपस्थितिमादाय यथा शाब्दे शब्दस्य मानम्, तथैव 'घटमानय'शब्दादौ घटादिपदानामपि तां सामग्री-

किं कारणम् ? शब्दपूर्वको वाच्यं सम्प्रत्ययः, आश्रय शब्दपूर्वः योऽपि ह्यसौ नाश्राऽऽहृतये नाम व तेन यदा नोपपद्य तदा पृच्छति—किं भवानाहेति, शब्दपूर्वकधार्मिक्यं सम्प्रत्ययः, इह शास्त्रे शब्दे सम्भवादर्थस्य निवृत्तिः इति । तत्र—'शब्द-पूर्वको हि' इत्यादिना शब्दवृत्तिज्ञानस्य पदार्थोपस्थित्यादात्तजन्यत्वेतिरौ प्रद्वयं 'शब्दपूर्वक' इत्यादिप्रन्धेन प्रकारान्तरं प्रवृत्तयेति, शब्दविशेषणक इत्यर्थः । तेनार्थं असम्भवेऽर्थविशेषणतयोपस्थितये शब्दे कार्यमित्यर्थः । तथाचोक्तभाष्याच्छब्दतदर्थ-योरभयोरेव शब्दाज्ञानम् । यत्र च लोके शब्दे इतरपदार्थान्वयथायच्छास्त्राभिति शब्दस्य विशेषणता । यत्र त्वर्थं 'त्रिण्यु-मुच्चारण' "अनेदं क" (पा० सू० ४ । २ । ३३) इत्यादौ तत्र शब्दादौऽर्थस्य विशेषणतेति स्पष्टप्रतिपत्तेः, ॐ विषय-त्यमनाट्टयेति ॐ पाश्चपदीयात्वेति । ॐ अतिप्रसङ्गेति ॐ—घटोऽस्तीत्यनः समवायेनैकज्ञानविषयत्वादिना योपस्थितनयाकाशादः शाब्दे भानापत्तिवारणायेत्यर्थः ।

वृत्तिजन्यपदोपस्थितिरेव हेतुः, तथाप्यत्राश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्य सत्त्वानानुपपत्तिः । निरूपकता-
ऽऽश्रयताऽन्यतरसम्बन्धेन वृत्तिमत एव शब्दबोधविषयत्वं कल्प्यते इत्यनवद्यम्, सम्बन्धस्योभय-
निरूप्यत्वात्, पदादर्थस्यैव तद्बोधकत्वेन स्वस्यापि ज्ञानसम्भवाच्चेति ।

- प्रभा

वृत्तिजन्येति—'विषयतया शब्दबोधं प्रति पदविशिष्टोपरिस्थितिः कारणम्' इत्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च—
स्वजन्यत्व—स्वनिष्ठवृत्तिविशिष्टविषयकत्वोभयसम्बन्धेन । सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यञ्च—स्वाश्रयत्व-स्वनिरूप-
कत्वान्यतरसम्बन्धेन । तथाचाकाशोपरिस्थितेः घटपदजन्यत्वेऽपि घटपदनिष्ठवृत्तिविशिष्टविषयकत्वाभावेन
नातिप्रसङ्ग इति भावः । तत्रैव घटपदस्य शब्दबोधविषयतोपपत्तिः, घटपदोपरिस्थितेरुभयसम्बन्धेन घटपदवि-
शिष्टत्वात् । एवञ्चाभेदानुकरणपक्षेऽनुकार्यस्य वृत्त्यानुपरिधत्तत्वेऽपि तदुपस्थितौ पदविषयकत्वेन पदजन्यत्वस्य
त्वा (वृत्ति) श्रयपदविषयकत्वेन स्य (पद) निष्ठवृत्तिविशिष्टविषयकत्वस्य च सत्त्वेन शब्दबोधविषयत्वोप-
पत्तिः । तथाच बोधनिष्ठविषयिताव्यापकविषयिताकत्वं शब्दस्य सिद्धम्, शब्दार्थयोस्तादात्म्येन ज्ञानस्यार्थ-
विषयकत्वे शब्दविषयकत्वस्य नियतत्वात्, अनुभवपलाञ्छानसामान्यसामग्र्या एव शब्दभासकत्वोपगमाश्च ।

वृत्तिमत एवेति—आश्रयतासम्बन्धेन शब्दस्य, निरूपकतासम्बन्धेनार्थस्य च वृत्तिमत्तया शब्दबोध-
विषयत्वम् । निरूपकतासम्बन्धेन वृत्तिमत एवार्थस्य अर्थवत्त्वे प्रहणान्नाभेदपक्षेऽनुकरणस्य प्रातिपदिकत्वमिति
विभक्त्यप्राम्निः । कल्प्यते इति—अन्यतरसम्बन्धेन वृत्तिविशिष्टस्य शब्दबोधविषयत्वकरूपेण गौरवसत्त्वेऽप्यनु-
भवानुरोधान् तत्कल्प्यते इति भावः । तदुक्तम्—'रवं रूपम्' इति सूत्रे भाष्ये—'नैतद् वच्यम् । किं कारणम् ।
शब्दपूर्वको हि अर्थसम्प्रत्ययः । अतश्च शब्दपूर्वको योऽपि ह्यसौ नाम्नाऽऽहूयते । नाम च यदाऽनेन गोपल-
ब्धं तदा वृच्छति किं भवानाहेति । शब्दपूर्वकश्चार्थस्य सम्प्रत्ययः । अत्र शास्त्रे शब्दे कार्यसम्भवादर्थस्य
निवृत्तिरिति ?' ननूक्तसम्बन्धेन वृत्तिविशिष्टस्य शब्दबोधविषयत्वमिति कल्पनेऽपि ख (शब्द) प्रतियोगि-
त्वविशिष्टस्य वृत्तिरूपसम्बन्धतयानुयोगिन्येव सत्त्वेन प्रतियोगिनः शब्दस्य भानानुपपत्तिरित्यत आह—
उभयनिरूप्यत्वादिति—सम्बन्धस्य शब्दार्थोभयनिष्ठत्वादित्यर्थः । तथाच शब्दप्रतियोगिकः सम्बन्धश्चेत्तदा
प्रतियोगितया शब्देऽनुयोगिताया चार्थं तद्वृत्तित्वम् । पदादर्थस्येवेति—अर्थस्य यथा वृत्तिरूपसम्बन्धवत्त्वं
तथा तद्व्योधिकत्वेन = वृत्तिमदर्थबोधकत्वेन स्वस्यापि = शब्दस्यापि वृत्तिरूपसम्बन्धवत्त्वेन बोधविषयत्व-
मिति भावः ।

दर्पणव्याख्या

ॐ वृत्तिजन्येति ॐ वृत्तिज्ञानजन्येत्यर्थः । ॐ पदोपरिस्थितिरिति ॐ घटपदं शब्दव्यादौ तादात्म्योपपत्त्येवेत्तन्नाम
दर्पणम् अहते च तदभावेऽनुकरणस्य शब्दबोधवत्त्वं दुर्घटमिति भावः ।

ॐ आश्रयतयेति ॐ इदम् 'बोधकार्यं प्राति' इत्यनुपेत्य । 'बोध्यत्वं सा' इति पक्षे तु निरूपकतयेति बोध्यम् ।
मन्वाःश्रयतासंगो वृत्तिमत्त्वस्यैव शब्दबोधविषयत्वे सम्प्रत्ये निरूपकतासंगो वृत्तिमतः शब्दे भानानुपपत्ति-
रत आह— ॐ निरूपकतेति ॐ प्रामानिकगौरवस्याशोणवादिनि भावः । ॐ अनवद्यमिति ॐ वृत्तिनिरूपकार्यबोधक-
त्वस्यैव प्रातिपदिकत्वे सम्प्रत्यावाभावेऽपि तासंगतामिति भावः ।

ननु इवप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धाऽऽश्रयतायाः स्वरिमन्मनुपपत्तेन कथमनुकरणस्य वृत्तिमत्त्वस्य आह—
ॐ सम्बन्धस्येति ॐ ॐ तद्व्योधिकत्वेनेति ॐ प्रत्येऽपि शब्दबोधवत्त्वमेत्यर्थः । तत्रापि इत्यादिवाक्यव्याप-
न

विपयत्वमनाद्यत्य शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यते । इति चेति ।

प्रसङ्गादनुकार्यानुकरणयोरभेदपक्षे साधकमाह—

अत एव गवित्याह भू सत्तायामितिदृश्यम् ।

न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत् स्मृतम् ॥२७॥

‘गवित्ययमाह’ ‘भू सत्तायाम्’ इत्येवमादयो यतोऽनुकरणशब्दाः अनुकार्यान्नि म्रियन्ते ।

प्रभा

अयम्भावे.—द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्यालोकसयोगस्य हेतुत्वमावश्यकम्, अन्यथा चक्षुःसयोगावस्थायामन्धकारेऽपि घटादिप्रत्यक्षापत्तिः । तथाच दीपो यथा घटं प्रकाशयन्नात्मानमपि प्रत्यक्षीकरोति, तथा अर्धगोचरशब्दनिष्पन्नसिद्धकृत एव शब्दोऽर्थस्य स्वस्य च प्रत्यायकः । यथा घटाद्यभावे स एवालोकः स्वमात्रविपयकप्रत्यक्षजनकस्तथाऽर्थे तात्पर्याभावे शब्दे च तात्पर्ये सति स एव शब्दस्तद्वृत्त्यैव स्वमात्रबोधं जनयति ।

यत्तु दर्पणकारादयः—ज्ञानत्वव्यापकविपयिताकत्व न शब्दे साधयितुं शक्यते घटादिप्रत्यक्षाद्यव्यवहितप्राक्काले घटादिपदोपस्थितेरनैयत्येन तादृशप्रत्यक्षादेः घटपदादिविपयकत्वासम्भवादिति तन्न, पदपदार्थयोस्तादात्म्यमते पदोपस्थितेरनैयत्यात् । नच तादात्म्ये ‘घटरूपोऽर्थे घटशब्दो न’ इति व्यवहारसम्भवात्, भेदाभेदघटितस्यैव तादात्म्यस्य स्वीकारेण भेदस्योद्भूतत्वविपयकार्या तथा व्यवहारसम्भवात् । पदविपयकज्ञानजनकतायाः प्रमाणचतुष्टयेऽपि स्वीकारेण ज्ञानमात्रे तद्भानस्य निराकर्तुमशक्यत्वादिति गुत्वाः ।

दर्पणव्याख्या

स्य रूपमिति सूत्रभाष्यात्पदुक्तार्थस्यैव क्त्वाविति तस्यैव पदान्तरमाह—ः विपयस्त्वमिति स्वस्य विपयता समन्याय शब्दैरर्थो न बोध्यते इत्यर्थः, स्वजन्यार्थबोधत्वरूप इतिविपयकत्वात्पदादिति यावत् ।

अर्थ भाव—शब्दार्थबोधमते सम्मूलकाभ्यासाच्छाब्दादर्थोऽऽस्तरवृत्तौ जायमानार्थं शब्देनापि तस्यां स्वाकारममर्पणमिति शब्दबोधस्य शब्दविपयत्वसिद्धिरिति ।

अथ वदन्ति—“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके” इत्युक्त्यात् किं बोधत्वावच्छेदेन शब्दविपयकरं प्रतिजायते, उत प्राज्ञत्वमिति पदद्वयाच्छब्दत्वावच्छेदेन तावत् । किं वा शब्दत्वसामानाधिकरण्येन । नापि, घटादिप्रत्यक्षावहितप्राक्काले घटादिपदोपस्थितेरनैयत्येन तादृशप्रत्यक्षादेः घटादिपदविपयकत्वासम्भवात् । एव घटाद्यनुमित्यापि तज्ज्ञान न सम्भवति, व्यापकत्वात् तदवच्छेदकत्वात् वा उपासिष्टे तदभानार्, तदनन्तरम् ‘घटपदं साक्षात्करोमि’ ‘घटपदमुमितोमि’ इत्यनुभववशात्तादात्म्यात् । न द्वितीय, घटपदज्ञानजन्यवस्थितेस्तद्वाक्यपदेऽभावेन तस्य शब्दविपयत्वसामन्यायः, पदज्ञानस्य सम्पन्निघञानविधवाऽर्थसमारब्धेन इतिपक्षद्वयानजन्यहस्त्युपनिधौ इतिपक्षस्यैव तज्ज्ञानार्थोपस्थितानुदोषकतावच्छेदकपदस्य विपयत्वात्सम्भवात् । ‘घटो न घटशब्द’ इति सार्थान्वीतप्रतीत्या शब्दार्थबोधत्वात्पदादर्थे भावाभावेन तार्थकारण्येः शब्दाऽऽकारतासम्भवात्पि घटादशब्दोपानन्तरं घटपदं शब्दादयामिति प्राप्ते सार्थान्वीतत्वे क्षणविलम्बनविपुला सम्भवेदपि नच तस्यास्तथाप्यमिति न किञ्चिदेतत् ।

अपिच भिन्ने चित्त्येऽनुमितियामगत्या यत्पत्त्यात् अथ तादृशानुमितियामग्रीहाले केवलघटगवित्यादिदिपिदिपिकाकारधीतावतानिर्निर्वाहकत्वात् घटादशब्दोपानन्तरं घटो तज्ज्ञान दुर्गपदमेव । पर्याऽऽकारदेशेऽपिदिपिदिपिदिपिदिपिका

नामाधिनियमः

अतस्तेषामर्थवचनाभावात् 'अर्थवदपातुः' (पा० सू० १।४।४०) इत्याद्यप्रवृत्तौ न प्रातिपदिकत्वम्.
 नापि पदत्वम्, अथ च साधुत्वमित्युपपद्यते । अन्यथा 'प्रत्ययः' (पा० सू० ३।१।१) 'पदम्'
 (पा० सू० ३।१।२) 'अपठं न प्रयुञ्जीव' इति निषेधादिननुदानमाधुनातानिमित्तव्याः ॥२०॥
 इति श्रीमद्भक्तोजिमद्वात्मज्ञकीण्डभद्रवृत्ते वैयाकरणभूषणमारे नामाधिनियमः ॥ ४ ॥

५०६

पम

अतः = अनुकार्यानुकरणयोश्चेत्या । अर्थवदपातुः—निरूपकत्वमाश्रयेण कृत्स्नपदत्वम्
 'अर्थवत्' सूत्रे प्रहणान् प्रकृते आश्रयनामश्रयेण कृत्स्नपदत्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 विपयत्वेऽपि पुर्या अर्थविपयस्योपजनकरवाभावात् प्रातिपदिकत्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 सादृश्यमश्रयेणानुकरणेनानुकार्योपपत्तिः । तथाचानुकार्यविपयस्येति अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 कारणमिति कार्यकारणभावयसादनुकरणेनानुकार्योपपत्तिः । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 अर्थविपयकयोपजनस्यात्प्रातिपदिकत्वेन सुपल्लवात् पदत्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 त्वेन पदत्वाभाव इति । साधुत्वमिति सामर्थ्योपपत्त्यात्प्रातिपदिकत्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 त्वम् । अथ च पूर्वोक्तम् 'शब्दम्' सूत्रस्य भाष्येय मानम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 त्वि—प्रायः सर्वत्र प्रत्ययविधौ पदमीतिरेत्यात् 'तस्मादिन्त्युत्तरम्' इति परिभाषयेत् पदत्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 त्वत्त्वत्वात् लाभात् पर एव प्रत्यय इत्यादि प्रात्यय प्रहृतिप्रत्यययोः सिद्धे 'प्रत्ययस्य प्रहृतिः' इति
 नेयमार्थत्वम् 'परठन' इति सूत्रस्य भाष्येऽपि स्वीकृतम् । तथाच भेदवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 न'यनिष्ठविधेयता नैरुपनिवेश्यतायत्तेदस्यमयत्त्वप्रकृतिरनुकरणे प्रातिपदिकत्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 मादाय वक्तुं शक्यतया 'न केवला प्रहृति प्रयोक्तव्यता इति केवलत्वम्' इति निरूपकत्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 गम्यवितानां विभक्तिरहितानाम् 'भू सत्तागम्' 'न गृही' इत्यादीनामसाधुत्वं विमलित्वमित्युक्तम् ।
 पुत्रस्योपपत्त्यात् । अर्थवत्त्वम् तु प्रहृतिव्याभावात् निषेधविपयत्वमिति नान्यत्त्वं विमलित्वमित्युक्तम् ।
 'अपठं न प्रयुञ्जीव' इति निषेधविपयत्वमाश्रयेण अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 इत्यादिशिष्टप्रयोगाच्च अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 परिनिष्ठितवदञ्च—अपठतन्निचयिष्युरेवतावन्ती इत्यादिप्रत्ययत्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 पत्तेरदकीभूतधर्मव्याभावात् परिनिष्ठितत्वमेव । साधुत्वम् अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 विशेष, इमौ च पक्षी जातिरधिकृत्य त्वत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।

द्वितीयः

सुमित्तियामाश्रया प्रविचिद्येताया सतात् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 म्प्राप्त्या सादृश्विरवत्याया परतनुपपत्त्यात्, उपपत्त्यात् इतिप्रत्ययत्वे इत्येव ह्यर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 तावत्त्वेऽपि अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 मत्त्वत्वात् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 पते त्वत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।
 अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् । अर्थवत्त्वम् ।

प्रभा

विभक्तिरहिताश्चानुकरणप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । -

अत्रेदमाकृतम्—ज्ञानमात्रे शब्दस्य, वाच्यार्थस्य च भानमिति सिद्धान्तः शाब्दिकानाम् । यथा निर्विकल्पके विशकलितयोर्घट-घटत्वयोर्भानम्, तथा आनुपूर्व्याः, शब्दस्य च विशचलितयोर्भानम् । ततो घटशब्दवाच्यो घट इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं जायते । नच चाक्षुषादिप्रत्यक्षस्थले शब्देन तन्निष्ठानुपूर्व्यां जात्या वा चक्षुरादिसन्निकर्षाभाव इति वाच्यम्, इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः, इन्द्रियसम्बद्धतादात्म्यस्य वा सन्निकर्षस्थोभयत्र सम्भवात् । नचैवं तद्वाचकस्य सर्वस्य भानापत्तिः, तार्किकमते चक्षुःसंयुक्तसन्निकर्षेण घटत्वस्य निर्विकल्पकज्ञानकाले द्रव्यत्वस्य भानधारणाय अष्टविशेषस्य, कालविशेषस्य वा हेतुत्वकल्पनवदस्मन्मतेऽपि तथाकल्पनसम्भवात् । 'बुद्धिरादैच' इति सूत्रे सामानाधिकरण्येन निर्देशात् 'रामेति द्वयक्षर नाम मानभङ्गः पिनाकिनः' इति स्मृतेः, 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति श्रुतेश्च शब्दार्थयोस्तादात्म्येन अर्थनिरूपितव्याप्यत्वावगाहिपरामर्शस्यैव शब्दविषयकविशेषणतया शब्दविषयकानुमितौ कारणत्वसम्भवाच्च । शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्य भेदाभेदरूपतया भेदस्योद्भूतत्वविवक्षायाम् 'घटं पद्यामि' 'घटरूपोऽर्थः घटशब्दो न' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः ।

नच पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधया अर्थस्मारकत्वेनार्थस्मृतौ तदभानासम्भवः, हस्तिदर्शने हस्तिपकस्मृतौ हस्तिनो भानादर्शनादिति वाच्यम्, हस्तिपकस्मृतौ हस्तिनो भानस्येष्टत्वात् । एवं भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीकाले 'घटशाब्दबोधो जायताम्' इति या इच्छा तस्याः शब्दविषयकत्वमपीति न सा शाब्दबोधे शब्दज्ञानप्रतिबन्धिषा, इत्येवं 'ज्ञानमात्रे शब्दस्य भानम्' इति पक्षे आपत्तिता दोषा निराकरणीया इति दिक् ।

भूषणे बालकृष्णेन कृता व्याख्या मनोरमा
नामार्थनिर्णयस्तत्र पूर्णः प्रीयान्महेदवरः ॥

— ❁ ❁ ❁ —

दर्पणव्याख्या

❁ अन्यथेति ❁ भेदपरस्परव्युत्पत्तये इत्यर्थः । ❁ प्रत्ययः परश्चेति ❁ नियमशास्त्राणां निषेधमुत्तेनापि प्रवृत्ते 'प्रत्ययपरैव प्रवृत्तिः प्रयोक्तव्या न कैवला' इति नियममूलकस्य "अपदं न प्रयुञ्जीत" इति निषेधविधेः, प्रत्यययोग्यस्य प्रत्ययविना प्रयोगेऽतिक्रमणादस्यापुतापचेरित्यर्थः । अस्मन्मते तु तस्य प्रत्यययोग्यत्वाभावात्प्रियेवविषयत्वाया पुनर्भावात्तदतिक्रमणाप्रसक्तेः साधुत्वादेव च तत्रावादेतादिरिति । अन्यथा भाषाशब्देनैव न तत्प्रवृत्तिरित्यादिति भावः ॥ २७ ॥

इति श्रीभूषणसारदर्पणे नामार्थनिरूपणम् ॥ ४ ॥

— ❁ ❁ ❁ —

अथ समासशक्तिनिर्णयः

समासान् विभजते—

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ।

सुघन्तेनेति विज्ञेयः समासः पङ्क्तिषु बुधैः ॥२८॥

सुपां सुपा—पदद्वयमपि सुघन्तम् 'राजपुरुषः' इत्यादिः । सुपां तिङा— पूर्वपदं सुघन्तं उत्तरपदं तिङन्तम् 'पर्यभूषयत्' 'अनुव्यचलत्' ।

॥ अथ समासशक्तिनिर्णयः ॥

प्रभा

सामान्यतो नामार्थं निरूप्य समासस्यापि नामविशेषत्वात् तदर्थं निरूपयितुं प्रस्ताव्यसमासभेदानाह—
मासानिति—'विशेषज्ञानं सामान्यज्ञानपूर्वकम्' इति न्यायादादौ समासत्वस्यैव निरूपणीयत्वेऽपि तस्य
प्रत्यात्तत्रैव विप्रतिपत्तेश्च तद्भेदा एव मूलकृता प्रदर्शिताः । समासत्वञ्च पाणिन्यादिमङ्ग्ले तस्यन्धेन समास-
इवत्त्वरूपम्, एकार्थभावापङ् पदसमुदायविशेषत्वं वा । ननु पदपदेन शक्यं प्रहणे कृदन्ते तद्धितान्ते
तिव्याप्तिः, सुघन्ततिङन्तयोर्महणे कुम्भकारकटपूर्वादिष्वव्याप्तिः, तत्र कृदन्तधातुभ्यामेव समासविधानेन
ऽदृशविपदसमुदायत्वाभावादिति चेन्न, तत्र पदपदेन पदत्वयोग्यस्य प्रहणात् । पदत्वयोग्यत्वञ्च—पदत्वप्रयो-
क्तस्ययनिप्रविधेयतांनिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपम् । तथाच कारशब्दे तादृशधर्मस्य प्रातिपदि-
त्वस्य, प्रहण्दे धातुत्वस्य च सत्त्वेनादोषादिति मुरवः । एकार्थभावश्चापेक्ष्यते ।

सुपामिति—सुपा सह सुपां समासः । एवमुत्तरत्र योजनीयम् । सुपदं सुघन्तपरम् तिङ्पदमपि तदन्त-
रम् । तथाच सुघन्तप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टसुघन्तनिरूपितवृत्तत्वविशिष्टः समास एकः । तिङन्तप्रतियोगि-
कसाहित्यविशिष्टसुघन्तनिरूपितवृत्तत्वविशिष्टो द्वितीयः । नामप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टसुघन्तनिरूपितवृत्तत्व-

दर्पणन्यास्या

कृतशक्यैव निर्वाहाद्य नामसमुदायात्मकसमासेऽतिरिक्ता द्रष्टिरिति मतं दृष्यते इत्यन्वयं प्रस्ताव्यसमासार्थं निरूपयितु-
मादौ तद्विभागप्रदर्शनमित्याशयेनाह— समासानिति समासत्वञ्च शक्तिसङ्गन्धेन समासपदत्वम्, एकार्थभावा-
पङ्गपदसमुदायविशेषो वा । एकार्थभावे मानव्य "किं पुनः समासं नाम ? पृथगर्थानामेकार्थभावाः समर्थवचनम्, क पुन-
पृथगर्थानि, वैक्यार्थानि । यान्ये पृथगर्थानि— राज्ञः पुरवः" इति, समासे पुनरेकार्थानि—'राजपुरुषः' इति समर्थवचनस्य
भाष्यम्, तन्मूलिका तद्व्यमाणा सुक्त्यश्च ।

सत्रैकार्थत्वमेकोपस्थितिविपर्ययार्थकत्वम् । मत्वेकार्थतास्यम्, घटादिपदानामपि घटपदत्वत्तन्व्यव्यन्धरूपनानार्थतास्यत्वे-
नैकार्थानापत्तेः । नानोपरिधितिविपर्ययार्थकत्वं पृथगर्थकत्वम् । यथा वाक्ये पृथक्पदार्थानाकाङ्क्षादिसदकारेण विशिष्टार्थप्रत्ययः,
मैवं श्रुत्वा, किन्त्ववयवशक्त्या समुदायशक्तिसद्वृत्तत्वा जायमाना पदार्थोपस्थितिरेव विशेष्यविशेषगमावावृत्तिविशिष्टार्थमवगा-
हते, "संश्लेषार्थं समर्थम्" इति भाष्यात् । राजपुरुषादिपदम्—'राजसमन्वयवपुरपादौ शक्यम्' इत्याकारकः दक्षिणः । तत्र
प्रासाप्राप्तविधेकेन विशिष्टशक्तिः पद्यार्थे पर्यवस्यति । अत एव न तत्र राजादौ मुद्गरादिपदार्थान्वयः, एकदेशात्वात् ।
'देवदत्तस्य मुकुन्दम्' इत्यादौ तु गमकत्वात् स इति चर्यते । जहल्लक्षणावृत्तिः पदानामानर्थक्यमिति तु न सम्यक्,
'महाबाहुः' इत्यादावात्ताघनापत्तेः । भूतपूर्वगत्याध्वगणान्तु सत्यां गतावनुचितम् । तदुक्तम्—

'गतिमतोदात्तवता तिङ्ङापि समासः' इति वार्त्तिकान्तु समासः । सुपां नाम्ना 'कुम्भकारः' इत्यादिः । 'उपपदमतिङ्' (पा० सू० २।२।१९) इति समासः । स च 'गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक्, अत्रोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थान्तु ।

प्रभा

विशिष्टशृतीयः । धातुप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टसुबन्तनिरूपितवृत्तित्वविशिष्टश्रुतुर्थः । तिङन्तप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टतिङन्तनिरूपितवृत्तित्वविशिष्ट. पञ्चमः । सुबन्तप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टतिङन्तनिरूपितवृत्तित्वविशिष्टः पष्ठः । अत्र साहित्यञ्च सङ्केतसम्बन्धेन समासशब्दवचनरूपगुणकृतम्, अपर्याप्तया उभयमपि समासपदवत् । तथाच 'समासान् विभजते' इत्यत्र स्व (विपूर्वकभजधातु) समभिव्याहृतपदा (समासपदा) र्थतावच्छेदकीभूत (समासत्व) धर्मव्याप्यमिथोविरुद्धधर्मसुबन्तप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टसुबन्तनिष्ठसमासत्व, तिङन्तप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टसुबन्तनिष्ठसमासत्व, नामप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टसुबन्तनिष्ठसमासत्व, तिङन्तप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टतिङन्तनिष्ठसमासत्व, सुबन्तप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टतिङन्तनिष्ठसमासत्वरूपपृष्ठधर्मावच्छिन्ननिषेधकघोषानुसूक्तो व्यापारः विपूर्वकभजधात्यर्थः प्रकृतेः । गतिमतति—'कुगतिप्राद्य' (२।२।१८) इति सूत्रे भाष्ये गतेरितिङन्तेन सह समासविधानार्थमिदं वार्त्तिकम् । उदात्तवता, गतिमता च तिङ्ङा गतिःसमस्यते इत्यर्थः । 'उदात्तवता' इत्यस्योदाहरणम्—'ग्रपरियन्ति' इति । अत्र 'निपातैर्बुद्धिः' इति सूत्रेण 'तिङ्ङितिङ्' इति प्राप्तस्य निपातस्य प्रतिषेधे 'यन्ति' इत्यस्य प्रत्ययस्वरणेणानुदात्तताया परिरूपगतेरुदात्तवता 'यन्ति' इत्यनेन समासः । 'गतिमता' इत्यस्योदाहरणम्—'अनुव्यचलत्' इति । अत्र 'धि' इत्यस्य 'अचलत्' इत्यनेन 'सह' इति योगविभागात् समासः । 'व्यचलत्' इत्यनेन 'अनु' इत्यस्य 'गतिमता च' इत्यनेन समासः । अत्र परत्वात् 'तिङ्ङितिङ्' इत्यनेन निपाते उदात्तवता इत्यस्याप्राप्त्या 'गतिमता च' इत्युक्तम् । 'सह' इति योगविभागेन सिद्धे वार्त्तिकं व्यर्थमिति केचित् । वार्त्तिकदिनि—इदमुपलक्षणम्—'सह' इति योगविभागात् । तेन 'वि' इत्यस्य 'अचलत्' इत्यनेन योगविभागात् समास इत्यस्य नासङ्गतिः । अत्र समासकलन्तु समासस्वरः, 'न समासे' इत्यनेन 'इकोऽसवर्णे' इत्यस्य निषेधे 'पर्यभूयत्' इत्यत्र,

दर्पणव्याख्या

अहस्वार्थां तु तत्रैव पद्य रुद्धिविधेयिनी । इति ।

अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायायस्तत्रैव सा, यथा । वृष्णतर्पादाविति तदर्थं । अयमेव पद्य. —

समासे खलु गित्तैव ताकि पद्मराजद्वयम् ।

इतिवदती मूलवृत्तः सम्मलः, तथा सति पद्मराजद्वयादौ परैर्वोगरज्यभुपगमेन तददृष्टान्तोपन्यासत्वायंभ्यात् ।

अहस्वार्थां वृत्तिरिति पद्यस्य तास्यमतये रयनते तस्य पक्षतया परैस्त्र तदनुभुपगमेन तदुपन्यासानुपपत्तेः स्पष्टव्यात् । अधिग्रहणे पद्यत् इति ।

ॐ गतिमतोदात्तवतेति ॐ उपलक्षणमिदम्—'सह सुपति योगविभागात्वापि । 'अनुव्यचलत्' इत्यत्रानोर्ब-चलदित्यनेन वैश्याचलदित्यनेन युगपात्तमासः, अत्रिति सुषमनेन स्थचलदिति मनुश्राव्य समर्थव्यात् । तस्यां मनाय संज्ञयां दाकलप्रतिषेधाद्येनादेना, समामान्नादात्तवत् भवति । तिङ्ङैकवस्थोच्यत्वात् प्रकृत्यर्थव्यापारस्य सहृदायावयवो-भ्यन्तान् न ततः सुबुत्पत्तिः । समपपरिपाठकौष्यगिकैकवचनस्य तु नास्तरः, इत्यत्र तदापादानात्मकादिनि भावः । तथा सुबन्तस्यानभिधानादेवाप्रवृत्तिरिति भावः ।

अन्यथा 'चर्मश्रीती' इत्यादौ नलोपानापत्तेः ।

सुपां धातुना—उत्तरपदं धातुमात्रम्, न तिङन्तम्, 'कृप्' 'आयतस्तू', "किञ्चिचिच्छ्रवाय-
तस्तुकमुजुश्रीणां दीर्घश्च" इति चाङ्गिकात् । तिङां तिङा—'पिबतखादता' 'पचतभुजता' इत्यादिः,
"आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इति मयूरव्यंसकाद्यन्तगणवद्वात् । तिङां सुवन्तेन—पूर्वपदं
तिङन्तमुत्तरं सुवन्तम्—'जहिस्तम्भः', 'जहि कर्मणा बहुलमागीचये कर्ताश्चाभिदधाति' इति
मयूरव्यंसकाद्यन्तगणवद्वात् ।

अयं षड्विधोऽपि समासः "सह सुपा" (पा० सू० २ । १ । ४) इत्यत्र योगविभागेन
भाष्ये व्युत्पादितः, स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ ॥ २८ ॥

प्रश्नाः

'अनुव्यचलन्' इत्यत्र च यगुस्मिद्धिः । अत्रया-पूर्वपदे, उत्तरपदे च सुवृत्तयोः प्राक् समासस्वीकारे ।
वातिगादिति -वातिंके धातुसुवन्तयोर्द्वन्द्वघटकतया निर्देशेन निपातनादित्यर्थः । पद्विध इति—एकार्थीभाष्या-
पत्रस्ये सति सुवन्तद्वयादिघटितत्वम् । एकार्थीभाष्येत्यस्य सर्वत्र वक्ष्यमाणभेदेषु सम्बन्धः । सुवन्ततिङन्त-
घटितममुदायत्वम्, सुवन्तनामघटितसमुदायत्वम् । नचात्र 'राजपुरुषः' इत्यादिष्वतिव्याप्तिः, सुवन्तनाम-
पर्यायोद्देश्यताकसमासत्वस्य तदर्थकत्वान् । सुवन्तधातुघटितत्वम्, नचैतस्य 'कष्टभितः' इत्यादिष्वतिव्याप्तिः,
सुवन्तधातुसुवन्तोद्देश्यताकसमासत्वस्य तदर्थकत्वात् । तिङन्तद्वयघटितत्वम्, तिङन्तपूर्वपदसुवन्तोत्तरपद-
घटितसमुदायत्वम् । पण्यं समासानामेतानि षड्लक्षणाणि । भाष्ये सूत्रादित इति—चिन्त्यमेतान्, उत्तरषड्वि-
धत्वस्य भाष्यकृताऽसंस्पृष्टत्वात् । तथाहि—'सहप्रहर्षं क्रियते सहभूतयोरेव समाससंज्ञा यथा स्यात्, पूर्वकस्य
समाससंज्ञा मा भूदिति ।' इति सहप्रहर्षस्य प्रयोजनं गर्गदण्डनन्यायेन समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिविधया
संसाध्य उक्तम्—एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहप्रहर्षं करोति तद्वैतत् प्रयोजनं योगाङ्गं (सूत्राश्रयम्) यथा
विज्ञायत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । सह गुप् समन्वये । केन सह ? समर्थेन । 'अनुव्य-
चलन्' अनुभावितात् । वत् सुपा । सुपा च सह सुप्समन्वये । अधिकारश्च लक्षणम् (विधायकं) च ।

द्वयखण्डाख्या

अन्यथेति सुवृत्तयोः प्राक्समाससंज्ञाऽभ्युपगमा इत्यर्थः । नलोपेत्यस्यापदत्वादित्यादिः । यद्यपि 'उत्तरम्'
(पा० सू० २ । २ । १९) इति सूत्रे भाष्येनयोयोगोर्निवृत्त सुवृत्तसुक्तम्, तथा'सुपदमिति महासंज्ञात्वादेन पूर्वपदस्य
सुवृत्तत्वान्तरम् (एव) समास इति भावः । 'प्राक्सुवृत्तयोः' इत्येकदेशप्रयोजनप्रदर्शनमिमेण परिभाषया प्रयोजनमपि
दर्शितम् । सुवृत्तयोः पश्चात् समासे हि शार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-सङ्ख्या कारणाया क्रमिकस्यान्तरङ्ग वदिरहभावमूलकस्य "वृत्तिते"
(पा० सू० ५ । ३ । ७४) इति सूत्रमध्यसम्भक्तत्वेनान्तरङ्गत्वात् सुवृत्तयोः पूर्वेऽप्यन्तदन्तत्वात् "क्रौत्वात् कर्णप्रमाणं"
(पा० सू० ४ । १ । ५०) इति डीयोऽनुपरिवेदिति दिक् ।

भाष्ये व्युत्पादित इति तत्र हि प्रत्येकं समासगणाराण्येव सहदान्प्रयोजनं समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेन
परीह्य "एव तर्हि तिङे सति पत् सहप्रहर्षं करोति तद्वैतत् प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायते, सति योगाङ्गे योगविभागः
परिष्यते । एहं सुप् समन्वये । केन सह समर्थेन, अनुव्यचलन् 'अनुभावितात्' । वतः सुपा, सुपा न सह सुप् समन्वये ।
अधिकारश्च लक्षणञ्च, यस्य समासस्य व्यन्व्यलक्षणं नास्ति इह तस्य लक्षणं भविष्यति" इत्युक्तम् । तत्रापि तत्रप्रयोजनम्—
देवदत्तः पचतीत्यादौ समानाधिकरणेन समानसंज्ञाण्य शेषम् ॥ २८ ॥

स्वयं भाष्यादिभिर्द्धं तद्धेदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणलोकविभागस्याख्याप्यतिव्याप्यादिभिर्द्ध-
 द्धनगतस्य प्रायिकत्वं दर्शयति—

समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवाद्स्तथा परः ।

प्रभा

यस्य समासस्यान्यलक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यति' इति । नेदं पदविधत्तं केनापि स्वीकृतम् । एत-
 एव मञ्जूपाकाराः 'समासो द्विधा—विशेषमंशाविर्निगुक्तः—सुमुपेति चिह्नः । तद् (विशेषमंशा) सुपञ्च ।
 'अन्यथासुपञ्च, अन्यथाभाव-तत्पुरुष-पदुप्राहि-इन्द्रभेदान् । अन्यथाभावत्वादि च पाणिन्यादिसङ्घेन-
 सम्यन्धेनान्यथाभावत्वादिपदव्यवस्थेति नाख्याप्यतिव्याप्यं' इत्याहुरिति श्रुतः । गज-दम्-समासभेदम् ।
 गज-दम्-समासभेदम्—लक्ष्यतायत्तदकममनियतत्वं लक्षणम् । समनियतत्वज्ञ—व्याप्यव्यव्यापकत्वाभयसङ्घेन
 परस्परविशिष्टत्वम् । यथा 'गोः साम्नायस्वम्' लक्षणम् । साम्ना तु गलपस्त्रलः । लक्ष्यतायत्तदकममनियत-
 साम्नायस्वयोग्योभयसम्यन्धेन परस्परविशिष्टत्वान् । यद्यपि 'अन्यथं विभाष' इति सूत्रे भाष्ये 'सुपञ्च
 सुपञ्चाः' इत्यत्र समुद्दिगम्यते 'सुपञ्चः मन्त्राद्यः भोक्तृमागतः' इति शेषे साकल्यं गम्यते, इत्यन्यथाभाष-
 यादीन्कयोपम 'नैप दोषः' । इह कश्चिन् समासः पूर्वपदार्थप्रधानः । पश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । पश्चिदन्व-
 पदार्थप्रधानः । कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽन्यथाभावः । उत्तरपदार्थप्रधानत्वपुरुषः ।
 अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । नचात्र पूर्वपदार्थप्रधानं गम्यते । अप्यथा नैपे
 समासार्थो निर्दिश्यन्ते ? द्वन्द्वेति ? अन्यथाभाव इति । एतेष्वर्थेषु यदन्वयं वर्तते तन्नुपगमेन समस्यते इति ।
 यथा । भूषणहृत् । कृष्यतेनाभिमतानि लक्षणानि भाष्याभिमतानिः तथापि स्वस्वर्थाभाषादिनानामंशावरणा-
 नुक्त्याभ्यामनक्षितेष्वेयाव्यर्थमायादयः । सूत्रारम्भसामान्यांश्च अन्यत्रापि ते इत्यन्ते । यथा 'सूत्रप्रति' 'व्यस-
 गद्ध्य' 'अर्थापत्ती' इत्यादिषु । इति नैवानि समासविधर्मानि । अत एव 'अथवा' इत्यादिना समासार्थ-
 न्तर्ग भाष्ये । प्रायिकं तं—यत्र 'ए' शब्दः प्रथितोऽनन्यपदार्थत्वान्, चापि विविक्तपुस्तकेष्वदर्शिताश्च ।
 प्रायिकं इति—साहचर्येण याव इत्यर्थः । प्राय इति साहचर्येऽन्वयम् । तथाऽत्र इति—अपरोऽपि यावत् ।

समासशक्तिनिर्यायः

योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च ॥ २६ ॥

भौतपूर्व्यात् सोऽपि रेखागवयादिवदास्थितः ॥ २६ ॥

चतुर्था, अव्ययीभाव-तत्पुरुष-द्वन्द्व-बहुव्रीहिभेदात् । अयं प्रायोवादः, 'भूतपूर्वः', 'दन्भूः',
('काराभूः ') 'आयतस्तुः', 'वागर्थवि' इत्याद्यसङ्गहात् ।

तथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः ! उत्तरपदार्थप्रधानरतत्पुरुषः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः ।
अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरित्यादि लक्षणमपि प्रायिकम्, 'उन्मत्तगङ्गम्' 'सूपमति' 'अर्द्धपिप्पली'

प्रमा

योपाद् इत्यर्थः । अपरं वादमाह—योऽयमिति । प्राधान्येति—अस्य वाद इति शेषः । दन्भूः='दण्डं भवति' इति
दन्भूः । अणादिसूत्रेण दृढशब्दस्य दृढावेशो निपातनात्, नृपः, यञ्म, चक्रं वा दन्भूशब्दार्थः । काराभूः=कारा=
ग्यनागारम, तत्र भवः काराभूः=बन्दीकृत इति यावत् । भागतस्=आयतम्=दीर्घं स्तौति इति आयतस्तुः ।
शते 'सह' इति योगविभागात् निपातनाच्च केयलसमासाः=विशेषसंज्ञारहिता इत्यर्थः । पूर्वपदार्थ इति—उत्तर-
निर्वापितोत्तरपदार्थनिष्ठविशेष्यताकोपरिथितजनकोऽव्ययीभावः । पूर्वपदार्थनिष्ठप्रकारता-
भाववती या उत्तरपदार्थनिष्ठविषयता तादृशविषयताकोपरिथितजनकः समासो द्वन्द्वः । पूर्वपदोत्तरपदभिन्न-
पदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोत्तरपदार्थनिष्ठप्रकारताकोपरिथितजनकः समासो बहुव्रीहिरित्यर्थः । अत्र पूर्व-
पदभिन्नत्वनिवेशान् 'अर्द्धपिप्पली' इत्यादौ नातिव्याप्तिः । परस्परेति—लक्ष्यतावच्छेदकस्य लक्षणाभाववति,
लक्षणस्य च लक्ष्यतावच्छेदकाभाववति वृत्तित्वादित्यर्थः । यथा पूर्वपदार्थप्रधानत्वरूपलक्षणाभाववति
'उन्मत्तगङ्गम्' इत्यत्र लक्ष्यतावच्छेदकाव्ययीभावत्वस्य वृत्तित्वम् । लक्ष्यतावच्छेदकाव्ययीभावत्वाभावा-
वति 'अर्द्धपिप्पली' इत्यत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वरूपलक्षणस्य वृत्तित्वमिति परस्परव्यभिचार इत्यर्थः । व्याभि-
चारमेव दर्शयति—उपादीति । उन्मत्तगङ्गमिति—उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्देशे स देश उन्मत्तगङ्गम् । अत्र बहुव्रीहि-
लक्षणातिव्याप्तिरव्याप्तिश्चाव्ययीभावलक्षणस्य । यूपमतिः सूपस्य=द्विदलस्य लेशः=सम्बन्ध इत्यर्थः । तत्पुरुष-
लक्षणातिव्याप्तिरव्याप्तिश्चाव्ययीभावलक्षणस्य । अर्द्धपिप्पलीति—अव्ययीभावलक्षणस्यातिव्याप्तिरव्याप्तिश्च
तत्पुरुषलक्षणस्य । भाष्ये तु 'समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेषुपि दृश्यन्ते' इति न्यायेन पिप्पली-कायादिशब्दाः
विषयव्ययव-कायावयवपरा इति । अर्द्धपिप्पलीत्वस्यार्द्धोऽभिन्नपिप्पल्यवयवः, 'पूर्वकायः' इत्यस्य पूर्वो-
भिन्नकायावयव इत्यर्थेन, एवम् 'भिक्षाद्वितीयम्' इत्यस्य 'भिक्षावयवद्वितीयम्' इत्यर्थेन कर्मधारयमाश्रित्य
'पूर्वोपराधरोत्तरम्' 'अर्धं नपुंसकम्' 'द्वितीयचरतीयं' इति सूत्रत्रयमेकदेशिसमासाविधायकं प्रत्याख्यातम् ।

द्वयण्यख्याख्या

* भूतपूर्व इत्यादि* एषां वक्ष्यमाणशक्तिस्त्रिभङ्गान्कान्तत्वेऽपि तदधिकारीयत्ताननुविधत्वात्सङ्गो बोध्यः, समासाधि-
कारीयत्तानुविधत्वादिभागे तदसङ्गो ह्यप्युत्तरोयोगात् ।

* पूर्वपदार्थेत्यादि* प्राधान्यञ्च समासपदप्रकारप्रकारतानिरूपितसुरविशेष्यत्वम् । तथाच पूर्वपदार्थ-
निशेष्यकरोऽभजनकरमव्ययीभावत्वमित्यर्थः । एवमत्रोऽपि । 'उपकुम्भम्' इत्यत्र कुम्भनिरूपितसामीप्यस्य विशेष्यताया
बोधात् 'राजजुषणः' इत्यादौ राजजन्मत्रियपुरुषयोत्तरपदार्थस्य, 'पीतान्वरः' इत्यत्र पीताभिरान्वरसम्बन्धिनोऽन्यपदार्थस्य,
,अनतदिरि, इत्यत्र सर्वाख्यापनपत्रालदिरयोः पूर्वोत्तरपदार्थोर्विशेष्यताभानाद् यथाया लक्षणसमन्वयः ।

द्वित्राः 'शशकुशपलाशम्' इत्यादौ परस्परव्यभिचारात् । तथाहि—'उन्मत्तगङ्गम्' इत्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः, अन्यपदार्थप्राधान्याद् बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिश्च, 'अन्वपदार्थे च संज्ञायाम्' (पा० सू० २ । १ । २१) इति समासात् । 'सुपप्रति' इत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिः, अव्ययीभावाव्याप्तिश्च । 'सुपप्रतिना मात्रार्थे' (पा० सू० २ । १ । ६) इति समासात् । 'अर्द्धपिप्पली' इति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वाद् अव्ययीभावातिव्याप्तिः, तत्पुरुषाव्याप्तिश्च, "अर्द्धं नपुंसकम्" (पा० सू० २ । २ । २) इति समासात् । एवम् 'पूर्वकायः' इत्यादौ द्रष्टव्यम् । 'द्वित्राः' इति बहुव्रीह्यावुभयपदार्थप्राधान्याद् द्वन्द्वतिव्याप्तिः, बहुव्रीह्याव्याप्तिश्च । 'शशकुशपलाशम्' इत्यादिद्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्याद् बहुव्रीह्यातिव्याप्तिः, द्वन्द्वतिव्याप्तिश्च स्यादिति भावः ।

सिद्धान्ते तु 'अव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वम्' इत्यादि द्रष्टव्यम् । अमम्भवर्धेभामि

समासशक्तिनिर्णयः

त्याह—भौतपूर्व्यादित्यादि—रेखागवयादिनिष्ठलाङ्गूलादेर्वास्तवपश्यलक्षणत्वयदैतेपामपि न समाग-
लक्षणत्वम् । बोधकता तु तद्वदेव स्यादिति भावः ॥ २६१ ॥

नतु पूर्वपदार्थप्राधान्यादि समासे सुवचम् । तथाहि—'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रे भाष्यकार-
नेकधोक्तेष्वपि पथेषु जहत्स्वार्थाः जहत्स्वार्थपक्षयोरेवैकार्थीभाव-व्यपेक्षारूपयोः पर्यवमानं लभ्यते ।

प्रभा

(समुदाये) शक्तिस्वीकारेण तद्वचकपदानामानर्थक्यात् । कल्पचिन्मते विशेषणतया भासमानार्थकपदा-
नामेवानर्थक्यमिति राजपुरुषादौ राजादिपदस्य पूर्वकायादौ कायादिपदस्य चानर्थक्यम् । एवमप्युक्तलक्षण-
सम्भव एव, तेषां पूर्वोत्तरपदयोः सार्थक्य एव सम्भवान् । स्वार्थं प्यञ् । वृत्तेः पूर्वकालिकभवनान्प्रयो-

भूतान् पूर्वपदार्थप्रधानत्वाविरूपाद्धेतोः वृत्तौ तदभावेऽपि रेखागवयवत् । रेखागवयप्रतिवृत्तौ वास्तविकपाणि-
पादाद्यभावेऽपि 'अयं पाणिः' 'अयं पादः' 'इदं मुखम्' इति वास्तविकव्यवहारवत् वृत्तावपि व्यवहार इति
भावः । यद्वा भावे प्यञ् । भूतपूर्वत्वादित्यर्थः । न समासलक्षणमिति—रेखागवयवृत्तिलाङ्गूलादेर्वैस्तवपश्यगत-
त्वावानाद् यथा न वास्तवपश्यलक्षणत्वम् तथा तादृशजोषजनकत्वस्य तत्तत्सामान्यत्वभावात् वास्तवसमास-
लक्षणत्वं तेषाम् । वृत्तौ समुदाये शक्तिस्वीकारेणावयवानामानर्थक्यमिति भावः । बाधस्ता इति—रेखागव-
यादिनिष्ठलाङ्गूलादेरेव सादृश्येन गवयादिनिष्ठलाङ्गूलादिबोधनद्वारा वास्तवगवयादिवोधकत्ववद् वृत्तेः प्राक्
विग्रहाद्यक्यनिष्ठतत्तदर्थबोधजनकत्वस्य सादृश्येन समासनिष्ठतत्तदर्थबोधजनकत्वद्वारा तादृशबोधजनक-
त्वाश्रये तत्तत्समासत्वबोधकता तु स्यादेव ।

अयम्भावः—यद्यपि शब्दानां नित्यतया तदपेक्षप्राक्कालाभावमन्धाऽपि समाससंज्ञापवृत्तिकालात्वाका-
लोऽत्र प्राग्वत्स्मिन्काले समासघटकपूर्वोत्तरपदसजातीयं यत्पठं तस्य योऽर्थो ज्ञातमन्तरं समासेऽपि प्राग-
न्यमिति कलननयैवास्त्वलक्ष्यं तत्तत्समुदायस्य तत्तत्समासबोधकत्वम् । पूर्वपदार्थादिप्राधान्यं यद्यपि
वाक्येऽयस्ति वस्तुगत्या, तथापि समासे तस्यारोपेणाविद्यमानस्याश्रयेन लक्षणत्वमिति ।

नन्वजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे प्रार्थानोक्तं वास्तविक लक्षणं वक्तुं शक्यमित्यादाहकृते—नित्यत्वादिना ।
नरत्तागोति—जहत् त्यजत् स्वम्=पद यमर्थम्, स जहत्स्वोऽर्थः । स्व (पद) कर्तृकत्यागदमीभूतोऽर्थ इति
यावत् । जहत्स्वोऽर्थो यस्यां वृत्तौ सा जहत्स्वार्था वृत्तिः । श्वशरदोऽत्रार्थमीयपरः । अर्थ्यालीयत्र पदमेव ।

दर्पणव्याख्या

मूले *भौतेति* शब्दनिवृत्तावादिमते यथाश्रुतभौतपूर्वस्याप्यवयवोभावादावग्रन्थसाह- *सोऽर्थादिनिष्ठ व्य-
हारोऽपीत्यर्थः । नरेत्येति* । अन्यस्य कथमन्यधर्मबोधकत्वमत आशयं प्रकाशयति शर- *रेखागवयैत्यादि* । *ननु-
दैवेति* रेखागवयादिवदेवेत्यर्थः । यथा गवयादावविद्यमानमपि रेखागवयादिनिष्ठ रेखागवय-क गवयादिपदो-
मूलभावेदाध्यवसायाद् गवयादिवोधकम्, तथा समासेऽपिद्विद्यमानमपि विग्रहाद्यक्यनिष्ठप्राधान्यात् सादृश्य-
अवयवीभावादिबोधकमित्यर्थः ॥ २६२ ॥

अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे तु पूर्वपदार्थप्राधान्यव्यपरागे न पुनः दुश्नराद इत्यप्येन मूलमेवता- *नन्विति* । *यथा-
अनेकधोक्तविति *अथ तेषां मुवता किं जहत्स्वार्था वृत्त्याहत्स्वार्था* इत्यादिनेत्यादिः । *अ-
र्थीभाष्यव्यपेक्षेति* एकाधीमावस्तुतः । व्यपेक्षा तु स्वार्थपरवसापिना पदानामाङ्गुलपदसादृश्यमन्वयार्थवत्त्वात्
पर्यवसानं लभ्यते इति समर्थपदभाष्यपर्यालोचनया तु इत्यपि शक्यमिति पद एव इति

तत्राजहत्स्वार्थपक्षे उक्तव्यवस्था नासम्भविनीत्याशङ्कां मनसिकृत्य आह—

जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा ॥ ३० ॥

भेदः संसर्ग उभयं चेति वाच्यव्यवस्थिते : ॥३०३॥

जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था । पदे वर्णवद् वृत्तां पदानामानर्थक्यमित्यर्थः ।

प्रभा

तथाच जहत्स्वार्थत्वमेवकार्थीभावः । अजहत्स्वार्थत्वं व्यपेक्षा । आद्ये समुदायस्यैव विशिष्टार्थोपस्थापकत्वेऽव्यवभूतानि पदानि न स्वार्थोपस्थापकानि वैयाख्यान्, अनन्यत्वभ्यस्यैव शब्दार्थत्वान् । अजहत्स्वार्थत्वपक्षे परस्परपेक्षाव्यवस्थाव्यपेक्षात्वस्य सम्भवान् तत्पक्षेऽवयवा. स्वार्थोपस्थापका एव । तथाच 'स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षावशात् परस्परान्वयो व्यपेक्षा' इति फलति । तत्रेति— घटकत्वं सप्रत्यर्थः । तद्घटकाजहत्स्वार्थपक्ष इत्यर्थः । उच्यते— पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इत्यादिलक्षणरूपव्यवस्थेत्यर्थः । नासम्भविनी=सम्भवान्वयेत्यर्थः ।

ते=जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे । भेद इति— भेदो वाच्यः । संसर्गो वाच्यः । उभयम्—भेदसंसर्गात्मकमुभयं वाच्यम् । इति वाच्यस्य=शक्यार्थस्य व्यवस्थितः=व्यवस्थाया हेतोः पुनस्त्रिधा=भेदवाचिका, संसर्गवाचिका, भेदसंसर्गोभयवाचिका इति द्वयी वृत्तिस्त्रित्यर्थः । स्वार्थमिति—जहति (पदानि) स्वार्थं यस्यां वृत्ती सा 'जहत्स्वार्था' इति द्वितीयान्तस्वार्थपदप्रथमान्तजहत्पदघटितव्यधिकरणबहुव्रीहिरैव मूलप्रत्ययतः प्रतीयते । स च 'सप्तमी विशेषणे' इति सप्रत्ययन्तस्य पूर्वनिपातविधानेन ज्ञापितात् कचिद्व्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिरिति वचनादुपपाद्य । यस्तुतस्तु इति स्वानि (आत्मीयानि पदानि) यमर्थमिति प्राप्तोदकवद् द्वितीयान्तार्थसमानाधिकरणबहुव्रीहिं कृत्वा जहत्स्वोऽर्थं यस्यामिति समानाधिकरणबहुव्रीहिरैव व्युत्पाद्य । वृत्ताविति—शक्तरामादिपदघटकरेफादिवर्णानामिव वृत्तिघटकपदानामप्यानर्थकत्व मिति भावः । अन्यथा तत्र पदानामर्थवचस्वीकारे तुल्ययुक्त्या वर्णानामर्थवचत्वापत्तिरिति भावः । अत्र पक्षे वृत्तिघटकेषु पदेषु अर्थवच्छब्दनिमित्तकं कार्यं तु प्रागभाविनमर्थमात्राय 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यादिशास्त्रारम्भसामर्थ्याद्वा भवत्येवेति बोध्यम् । तेन 'महावाहु' 'सुपन्या' इत्यादीनां सिद्धिः ।

दर्पणध्यास्या

ब्राह्मभेदेन, किन्तु, अथ ये वृत्ति वर्तयन्ति किंते आहुरित्यादिगाम्याद् वाक्यादेवेवं वृत्तिर्निष्पन्नेति मतमलम्ब्याय विनाश इति लभ्यते । *समासशक्त्यैव *इत्येकारेणाथयवशक्तिव्यवच्छेदः । दृष्टान्तमाह—*वृत्तादिपदानामिवेति * ।

आनुपूर्व्यन्तरपदकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वेन वृत्तभादिपदान्तर्गतवृत्तादिपदानमवेतानुपूर्व्यां शक्तताऽनवच्छेदकत्ववत् समानान्तर्गतराजानुपूर्व्यां शक्ततावच्छेदकरासम्भवादित्यर्थः । अन्यथा रामादिपदादिगन्धारीनामर्थयार्थानामपि पदाद्योपस्थितिशाब्दबोधयोरपत्ति, अयान्तरानुसुत्तरापत्ति, धन वनमित्यादौ अस्ताऽऽपत्तिश्च । वाच्ये तु पदान्पर्यवन्त्येव । 'राजमयवन्धी पुरुष' इत्याद्यर्थे राजः पुरुष, 'पुरुषो राज' इत्यादिपदविशिष्टानुपूर्वीत्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनाऽपेक्षया पदशक्तिरनानाया एव लयीपर्यादिति भावः ।

नचैतत्कल्पे विशिष्टरूपोपदानगिरित्वाऽनपत्त्या, महावाहुः, सुपन्याः, इत्यादौ दोष, अनर्थकत्वात् । एवमर्थवच्यनिष्पन्नप्रातिपरिकत्वात् । विन नलोपायनापत्तिश्चेति वाच्यम्, वृत्तिप्रागभाविनमर्थवचत्वरूपतत्कार्यस्य स्वपादत्वात् । इदञ्च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (पा० सू० ७ । २) (१७) इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् ।

समामशक्तिनिर्णयः

अयं भावः—समामशक्त्यैव राजविशिष्टपुरुषमान (बोध) सम्भवे न राजपुरुषपदयोगि पुनस्त-
द्वबोधकत्वं कल्प्यम्, वृषभयावकादिपदेषु वृषादिपदानामिव ।

प्रभा

ननु पदेषु घटकतया निविष्टानां वर्णानां तुत्रापि अर्थबोधजनकरत्यानेष्टतयाऽऽनर्थक्येऽपि वृत्ति-
घटकराजादिपदानां वाक्येऽर्थबोधजनकरत्वेन नष्टानां समासे तात्पर्यबोधोत्पत्तौ तादृशे तात्पर्यप्राप्त्यागमानर्थ-
क्यमसङ्गतमत आह—अथमात्र इति । राजनिविष्टेति—राजसम्बन्धनिशिष्टेत्यर्थः, इत्यादिमन्वन्वय प्रसार-
विधिर्येव भानौपयमान् । 'राज्ञः पुरुषः' इति वाक्येऽपि ससर्गतयैव भानवादिमते तु स्ववार्तादिमन्वनेन
राजविशिष्टपुरुषेति यथाश्रुतमेव साधु । तद्वशेषक्यम्—राजादित्रो-यकः प्रम । वृषभिति—न कल्पयामि न्यवय,
प्रयोजनविरहात्, बोधावृत्तिप्रसङ्गात् । ननु 'सम्भवे (सम्बन्धे) बोधने' नान्यतरर्थक्यम्, इति न्यायेन
वृषभपुषादिवत्त्वं न बोधावृत्तिप्रसङ्गः । एवञ्च समासघटकपदानामर्थबोधकत्वे अन्वयभाव इत्यत्र आह—
वृषभेति—शक्ततावच्छेदकान्तराघटकीभूता वाऽऽनुपूर्वी यत्र शक्ततावच्छेदिका । यथा वृषभत्वरूपशक्तता-
वच्छेदकघटकीभूतं वृषत्वं लघुभूतमपि नावच्छेदकम् । केवलवृषपराश्रययोगे तु अत्रच्छेदक भवत्येव, शक-
तावच्छेदकान्तराघटकरादित्यनुभवमिदम् । तथैव 'राजपुरुषः' इत्यत्र समुदायनिप्रसारात्तावच्छेदकं राज-
पुरुषत्वम् । तद्वदघटकीभूतं यद्वराजत्व तद राजरूपायैतिप्रसारात्तानिरूपितगततावच्छेदकं न स्यादिति राज-
पदस्यानर्थक्यं तत्प्रक्षे । न चामिन्प्रक्षे 'महाजातु' 'मुपन्धा' इत्यान्ताराज न स्यात्, अर्थवत्परिभाषया
अर्थवतोरेव महत्पथिशान्तयोरात्वविधानादिति वाच्यम्, प्रतिप्रागभाष्येण च प्रागेपेन तत्ररायप्रसङ्गे । अत्र
प्य 'आन्महत' 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यादिसूत्र सार्थकम् । 'इदृती च समर्थ्ये' इत्यत्र तु अर्थप्रसङ्गमात्र-
भ्यादेनारोपितस्यैव समर्थ्येवृत्तित्वस्य प्रहणमिति न 'वाच्यत्वं' इति प्रमुदाहरणपरभाष्यविरोधः । नर्परे
पङ्कजादिपदेषु योगरूढत्वोच्छेद, अवयवपृथग्यानुपूर्व्यां समुदायनिप्रसारात्तावच्छेदकघटकीभूताया
योगरूढत्वोच्छेदेऽनुभवबलान् शक्ततावच्छेदकघटकीभूताया अपि अवयवनिप्रानुपूर्व्यां शक्ततावच्छेदकबोध-
मान, पूर्वपदस्यानर्थक्येऽपि 'राजपुरुषः' इत्यादी राजनि विशेषणत्वव्यवहारान् राजपुरुषत्वार्थव्यवहारम्
बोधे राजो विशेषणत्वभिप्रायान् । 'चरकपुराणवासिततिलतैल' न्यायात् ।

दर्पणव्याख्या

नचैवम 'वाच्यता' इत्यादौ न दाग, जट्टसायायां क्त्वागानर्थक्यादिति "इदृती च समर्थ्ये" (पा० सू० १ ।
१ । १९) इति सूत्रस्यभाष्यविरोधो दुष्परिहर, आरोपिताऽर्थस्य समासाऽन्वयपदेषु रीत्यादिति वाच्यम्,
अर्थप्रहणसामर्थ्येनारोपितार्थस्य तत्राप्रहणादित्यासायात् । एकस्यैव पदस्य वृत्तिप्रसक्तस्य र्पण-नानर्पणत्वे न प्रसङ्गानु-
रोध एव कारणम् । योगरूढित्वात्ते तु यागात्सामर्थ्येण शक्तपुष्पुगमात्तु वदुच्छेदाऽपि ।
नन्वात्र पक्षे राजादिपदेषु नर्पणं सार्वभौमिणं सत्त्वं न स्यात्तस्मात्केनराजागोऽन्यरागो निरपणमिति स्वयमेव इति
सा-यम्, विधिमेवैव राजादिशिष्टपुरुषात्पुष्पुगमात्तेनाऽऽनर्पणत्वमायात् । अथवा 'अन्वयत्वे' इति नर्पणमिति स्वयमेव इति
द्वितीयायापि समाधानात् । निरपणमिति स्वयमेव इति तदर्थं इति बह्वन्वयार्थे इति तदर्थः । सन्तोरे हि सन्तोरे सन्ते पुष्पुगमात्
परकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्व कर्म जहाति, सद्यग—तथा राजकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्व कर्म जहाति । एतं पुन यदात्रा पुष्पुगमे
प्रवर्त्तमानः स्वमर्थं जहादुगुभासतामै रत्तमानः स्वमर्थं जहादिति सन्त्येवकर्मण्येऽपि पूर्वपदाय एव बह्वन्वय-
कल्पते इति ।

अन्यथा राजपदेन विग्रहवाक्य इव, राज्ञः स्वातन्त्र्येणोपस्थितिमन्नात्, 'ऋद्धस्य राजः पुत्र इत्यत्रेव 'ऋद्धस्य राजपुरुषः' इत्यस्याप्यापत्तेरिति ।

अजहदिति—न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा अजहत्स्वार्था ।

अयमभिप्रायः—राजपुरुषादिसमासादौ नातिरिक्ता शक्तिः, कल्पकाभावात्, क्लृप्तराजादिपदादेवार्थोपस्थितिसम्भवे तत्कल्पनस्य गौरवपराहतत्वाच्च । क्लृप्तशक्तित्पारोऽप्यप्रामाणिकः कल्प्येत । तथाचाऽऽकङ्क्षादिवशात् क्लृप्तशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधः ।

प्रभा

अयमत्र विशेषः—यथा तक्षा राजादिकर्मणि प्रवर्तमानः स्वमर्थं जहाति, एवं राजाद्विपदमपि स्वमर्थं जहाति । एवं हि द्वश्यते लोके पुरुषोऽपरकर्मणि प्रवर्तमानः स्वमर्थं जहातीतिवत् यदा राजा पुरुषार्थं प्रवर्तमानः स्वमर्थं जहात्, उपगुञ्जापत्यार्थं स्वमर्थं, जहात्' इति भाष्ये पुरुषार्थं प्रवर्तमानोऽपत्यार्थं प्रवर्तमानः इति भाष्येण पूर्वपदमेव स्वार्थं जहातीति प्रतीयते । अन्यथा—पूर्वपदस्याप्यर्थोपस्थापकत्वे । आपत्तेरिति—जहत्स्वार्थत्वे तु राजपदार्थस्य प्रथम स्थित्यर्थभावेन 'पदार्थः पदार्थेन' इति न्यायविरोधात् तत्र विशेषणान्वयः । न जहतीति—शत्रन्तप्रकृतिकजसन्तं पदं जहतीति । न जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्थेति विग्रहः । ननु समुदायशक्त्यैव राजविशिष्टपुरुषस्य बोधनिर्वाहेऽवयवशक्तिर्बोध्यते आह—'एवमित । अतिरिक्तैति—जहत्स्वार्थपक्षवत् समुदाये शक्तिरत्र पक्षे नाधीयते इति भावः । कल्पकाभावादिति—'नुराजपुरुषः' इत्यनेन 'राजसम्बन्धवान् पुरुषः' इति सम्बन्धप्रकारकबोध एव समुदायशक्तिकल्पक, विभक्तेरभावेन सन्बन्धोपस्थितेः समुदायशक्तिसाध्यत्वात् । नच सम्बन्धस्य संसर्गतायैव भानमाकाङ्क्षावशादिति घान्यम्, नामार्थयोर्भेदसंसर्गैरान्वयस्य 'नामार्थयोरभेदान्वयः' इति व्युत्पत्तिविरुद्धत्वादित्यत्र आह—'ननुतगन्तिकात्वादीति—क्लृप्तशक्तिकराजाद्विपदादेवेति पाठः । क्लृप्ता शक्तिरस्य राजाद्विपदस्य तत् क्लृप्तराजिकम् । क्लृप्तराजिकमत्र नद् राजाद्विपदं तस्मादित्यर्थः । तत्कल्पनस्य=समुदायशक्तिकल्पनस्य । 'नामार्थयोरभेदान्वयः' इति व्युत्पत्तिः समासातिरिक्तविपद्येति स्वयंसंसर्गको बोधो जानुपपन्न इत्यत्र आह—गौरवपराहतत्वादिति—व्युत्पत्तौ वृत्तिघटकातिरिक्तत्वेन नियेशे तत्र तत्र समुदायशक्तिरूपनापेक्षया लाघवमेवेत्यभिप्रेत्याह । क्लृप्तशक्तित्परा इति । आकाङ्क्षादिवशादिति—स्वत्वसम्बन्धेन राजविशिष्टपुरुष इत्याकारकबोधं प्रति राजपदाव्यवहितोत्तर-

दर्पणव्याख्या

॥अन्यथेति॥ वृत्तौ व्यपेशारूपसामर्थ्याभ्युपगमे इत्यर्थः । ॥इत्यस्यापि॥ इत्यपिना राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेत्येकवचनमिते विपद्यताशालिनोपजनकस्य उच्यते च । ॥आपत्तेरिति॥ अस्मन्मते तु पदार्थं कदेऽन्तर्द्वेऽपि शब्दप्युपगमनेन (अ) राजनीयमित्रत्वेनागतते निषेधापन्तरायोगाच्च न उच्यते भावः । अजहत्स्वार्थं वृत्तिपदस्य भाष्यानुसारेणाऽप्येवोपपादनाद् 'वपेत्त्रायां वामर्ष्यमेके' इत्येकीपमताभितामनुव्याह—अयमभिप्राय इति । ॥नातिरिक्तेति॥ क्लृप्तशक्त्यैव इत्यर्थः । ॥कल्पकाभावादिति॥ कल्पकस्यान्यपानुपपत्तिकारणमाशयाभावादित्यर्थः ।

ननु विनिश्चार्थानुपपत्तिरे तत्कल्पना भिष्यतीत्यत्र आह—'क्लृप्तराजादौति॥ तत्कल्पनस्य—विशिष्टशक्तिरूपान्वयस्यैव । ननु स्वादेन वपेत्स्वस्ये प्रत्येकपदवृत्तिरिति, सेव नैति च गौरवसरोऽन आह—'क्लृप्तराजादौति॥ वृत्तिमाश्रिते, क्लृप्तायाः प्रत्येकपदवृत्तिस्तत्परित्याग इत्यर्थः । बालभेदेनाप्येकस्यैव शब्दस्यार्थवत्त्वानन्तरवोरिष्यत्वात्, नतोपादिवयस्यऽनुपपत्त्या च वृत्तिद्वयायां तस्यैकारस्यैवोचिततादिति भावः ।

ननु प्रत्येकवचनता तत्तदार्थोपस्थितायपि विधिष्टे शब्दपदार्थोपस्थितौ तदनुपस्थित्या कथं तस्य शब्दविपद्येत्त्व आह—'नतापेतेति॥ । आकाङ्क्षेति॥ आदिपदाद्योपपत्त्याऽऽदिपरिषदः, राजपदाव्यवहितपुरुषवदन्नादिकल्पनस्यसम्भवा

समासशक्तिनिर्णयः

अथमेव व्यपेक्षापक्षो मतान्तरत्वेन भाष्यकारैरुक्तः ।
 नचात्र मते समासे 'ऋद्धस्य' इति विशेषणान्यापत्तिः, "सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न" इति वार्तिकान् । तथाचैतन्मतवादिनां पूर्वोत्तरपदार्थसत्त्वाद् पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिब्यवस्था सूत्रपदेति भावः ।

प्रभा

पुरुषपदत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानरूपकारणवशादित्यर्थः । नन्वत्र पक्षे प्रमाणाभाव इत्यत आह—अथमेवेति—
 अजहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्ष एव । तथाचात्र भाष्यमेव प्रमाणमिति भावः । मतान्तरत्वेनेति—तथाच
 भाष्यम्—'परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके' इति । बहुव्रीहौ, द्वन्द्वे च समुदायस्यान्यपदार्थं, समूहे च शक्तिः,
 'अनेकमन्यपदार्थं' 'चार्थं द्वन्द्वः' इति सूत्रबलान् । एवञ्च चित्राद्यन्विताया गोः स्वस्वामिभावमन्वयेनान्य-
 पदार्थेऽन्वये चित्राभिन्नगवस्वामांति बोधः । द्वन्द्वेऽपि समूहे वर्तिपदार्थयोरवयवावयविभावसमन्वयेनान्य-
 इति तयोरपि व्यपेक्षापक्षेण निर्वाहः । अन्यत्रार्थं समूहे च शक्तिरूपनेऽपि वर्तिपदार्थविशिष्टे तन्मि-
 न शक्त्यकल्पनेन लाघवसत्त्वात् । अ-वयापत्तिरिति—पृथगुपस्थितौयमुच्यविशेष्यतायाः सत्त्वाद्रिति भावः ।
 विशेषणानामिति—ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः इति वाक्ये ऋद्धस्येति विशेषणसत्त्वात् राजपुरुष इति समासो न
 भवति । एवम् 'राजपुरुषः' इति वृत्तिघटकीभूतस्य राजपदार्थस्य विशेषणसत्त्वान्यो न भवति, ऋद्धस्येत्यादि-
 वैशेषणतया नान्वेतीत्यर्थः । वृत्तस्य—इत्यस्य समासघटकरूपे सति पदान्तरार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रका-
 ष्याऽश्रयस्येत्यर्थः । पुरुषपदार्थं तु अन्यव्यथिवक्ष्यायां 'सुन्दरः राजपुरुष' इति भवत्येव, पुरुषे प्रकारत्वाऽऽश्र-
 यस्याभावात् । समासघटकमात्रस्य सविशेषणत्वे समासाभावे तु 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति सूत्रे
 'सामान्याप्रयोगे' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः, 'पुरुषो व्याघ्र इव शूरः' इत्यत्र पुरुषे शूर इति विशेषणमन्वयात्
 समासाप्राप्तेरिति सामान्याप्रयोगग्रहणाज्ज्ञापकाद् विशेष्यस्य सविशेषणत्वेऽपि समासो भवत्येवेति 'राज-
 पुरुषः सुन्दरः' इत्यादौ न दोषः । वार्तिकानिति—अनन्तसमासे शक्तिरूपतापेक्षया वार्तिकारम्भे एव लाघव-
 मिति भावः । एतन्मतेति—व्यपेक्षासामर्थ्यमितिवादिनां मतेत्यर्थः । एवमेवेति—अव्याप्यतिव्यापितोप-
 परिहारेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भवेनासम्भयो नेति भावः । अत्र एव 'सुवामन्त्रिते' इति सूत्रे 'मुञ्जिति
 किमर्थम् । करोष्यटन् । नैतदस्ति, असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? समानाधिकरणमममर्थ-
 वद् भवतीति' इति भाष्योक्तसङ्गच्छते । एकार्थीभावस्यात्र ग्रहणे तु सूत्रवैयर्थ्यमेव स्यादिति व्यपेक्षा-
 सामर्थ्यस्यैवात्रावश्यकता । ननु समर्थसूत्रे एकार्थीभाव एव सामर्थ्यम्, 'सुवामन्त्रिते' इत्यत्र सूत्रारम्भ-
 सामर्थ्यात् तदनुपस्थितिरिति चेन्न, 'ऋतेन मित्रायरूणावृतावृथावृत्तस्यशा' इत्यत्र 'ऋतेन' इत्यस्य पराङ्ग-
 वद्भावादाप्रमिकनिघातापत्तेः । अत्र समर्थपरिभाषोपस्थित्या व्यपेक्षारूपसामर्थ्यस्य ग्रहणे तु ऋतेनेत्यस्य
 'आशाधे' इति पदोपात्तव्याप्तिक्रियायामन्वयेन सामर्थ्याभावात् पराङ्गवद्भावाभावे पाठेन 'आमन्त्रितस्य'
 इत्यनेन आसुदात्तसिद्धिरिति स्पष्टं चेदं वेदभाष्यादौ ।

दर्पणव्याख्या

नादित्यर्थः । तथाच प्रत्येकपदार्थोपस्थितिसङ्घाताऽऽदिमितेव विशिष्टबोधसम्भवेन तत्पूर्वे विशिष्टोपस्थित्यपेक्षा
 यथेष्टा कल्प्येतेति भावः । अथमेवेति अयमितिभाव इत्यादिनेोक्त एवेत्यर्थः । भाष्यकारैरित्यस्य 'परस्परव्यपेक्षा
 सामर्थ्यमेके' इत्यादिनेति शेषः । उक्तपत्तिमुद्धरति—नचात्रेति । अन्यवयापत्तिरिति # यथाश्रुताभिप्रायेण सम्बन्धिः न-
 णायामाप्रचैरभाप्रस्य
 ३५

प्रसङ्गाद् वृत्तिभेदमपि निरूपयति—ते पुनरिति—द्वे अपि वृत्ती त्रिविधे, वाच्यत्रिविध्यात् । वाच्यमेवाह—भेद इत्यादि । भेदः—अन्योन्याभावः । तथाच 'राजपुरुषः' इत्यादावराजकीयमिवा

प्रभा

प्रसङ्गादिति—वृत्तिसामान्येन विशेषस्य स्मरणान् स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः । भेद इति—एतेषां समासवाच्यत्वे मानन्तु समर्थसूत्रस्य भाष्यमेव । तथाहि—'सामर्थ्यनाम भेदः, संसर्गो वा । अपर आह—भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यमिति । कः पुनर्भेदः संसर्गो वा । इह राज इत्युक्ते सर्वं म्वं (अरयो गृहं वा) प्रसक्तम्, 'पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः' । प्रसक्तिरतद्वैद्य यदा प्रमाणात्परेण पुरुषस्य पारतन्त्र्यं निर्णीतम् । अन्यथा पुरुष इत्युक्तेऽर्थाति प्रवर्तिः म्याज्जतु स्वामिमात्राशेषः । 'इहेदानीं 'राजपुरुषमानय' इत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयति—अन्येभ्यः स्वामिभ्यः । पुरुषो राजानं निवर्तयति अन्येभ्यः स्वैभ्य इति' । अत्र वैयटः—'यष्टि च वृत्ती भेदसंसर्गो न स्याताम तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्, तथात्मकत्वान् सामर्थ्यस्येवार्थः । तत्र संसर्गादिनाभाषित्वात्तदनुमीयमानसंसर्गो भेदः सामर्थ्यमिति भेदः समासवाच्यः । भेदादिनाभाषित्वात्तदनुमीयमानभेदः संसर्गो वा सामर्थ्यमिति संसर्गः समासवाच्यः । तत्र भेदपक्षे राजा पुरुषं म्यान्वन्तरेभ्यो निवर्तयति स्वार्थं जहाति । पुरुषत्वजहदपि स्वार्थं म्यान्तरेभ्यो राजानं निवर्तयतीति । तत्र च कृतकार्यस्य भवतु राजार्थस्य निवृत्तिः । अकृतकार्यस्य निवृत्तौ वृत्तिरेव न स्यादिति भेदे वाच्यः । एवम् 'राजः' इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तम्, पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः । 'राजपुरुषः' इत्युक्ते राजा स्वत्वेन पुरुषमेव सम्ब्रूयति नान्यम्, पुरुषः स्वामित्वेन राजानमेव सम्ब्रूयति नान्यम् । इति संसर्गः समासार्थः । उच्यते वा योगयोजनाश्रीयमाणां सामर्थ्यमित्युभयं समासार्थः । भेदशब्दो विशेषार्थकोऽपि सम्भवति, यथा—'द्रव्यमेदानाह' इत्यादायत आह—अन्योन्याभाव इति । ननु 'राजपुरुषः' इत्यादौ भेदः समासार्थः इति सत्यम् परन्तु राजप्रतियोगिकः पुरुषानुयोगिकः, उत पुरुषप्रतियोगिको राजविशिष्टपुरुषप्रतियोगिको वा राजानुयोगिकः । तथाः राजपदार्थस्य पुरुषे विशेषणत्वेन 'एकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्यापरत्र विशेषणत्वायोगात्' भेदे विशेषणत्वायोगः, राजभेदस्य राजसम्बन्धमात्रे सत्त्वेनाव्यावर्तकत्वान् चक्ष्यमाणप्रयोजनासिद्धेश्च । न द्वितीयः, भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन सह विशेषाद् राजनि पुरुषभेदस्य वाच्यत्वे तत्र पुरुषत्वस्य सत्त्वेन पुरुषभेदस्य वाधितत्वात् । तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपुरुषभेदस्याव्यावर्तकत्वात्, 'राजधनम्' इत्यादौ धनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य राजनि सम्भवेऽपि तदनुयोगाच्च । तृतीयो राजविशिष्टपुरुषभेदेऽपि वक्तव्यः, प्रयोजनविरहादित्यत आह—उपाधेति । बोध इति—राजभिन्नासम्बन्धो पुरुष इति बोध इत्यर्थः । नचैवं 'राजपुरुषः' इत्यनेन 'राजसम्बन्धवान्, स्वत्वसम्बन्धेन राजविशिष्टो वा पुरुष इति बोधोऽप्यनुभवसिद्धस्तस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्, भेदस्य संसर्गादिनाभूतत्वेन तादृशभेदरूपहेतुना संसर्गो नुमानात् तादृशबोधसिद्धेः । तादृशबोधो मानस एव, नतु शाब्दः इति भावः, ननु अराजकीयमिन्नः पुरुष

वर्षखण्ड्याख्या

प्रसङ्गादिति स्मृतिशालागणितोपपत्तानर्हताऽवच्छेदकधर्मवैरादित्यर्थः । *वृत्तिभेदमिति* वृत्ते समासादित्युक्तेऽपि भेदसंसर्गादिरूपार्थद्वयमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—'सामर्थ्यनाम भेदः, संसर्गो वा । अपर आह—भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यम्' इति । यदि वृत्ती भेदपक्षार्थो न स्यात् तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्य' इत्यतल्लक्षणेन तदर्थेति तद्व्याजः । *भेद इति* संसर्गादिनाभाषित्वात्तदनुमीयमान (संसर्गः) तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकार्थत्वं । तदेवम् अन्योन्याभाव इति* ।

व्यपेक्षावादस्यैवं युक्तिभाष्यविरुद्धत्वात् तन्मूलकः 'पूर्वपदार्थप्रधानः' इत्याद्युत्सर्गोऽप्ययुक्तः । किन्तु 'रेखागवय' न्यायेनोत्सर्गोऽपि परम्परयैव बोधक इत्याशयेन समाधत्ते—

प्रभा

व्यवहारानुपपत्तिरिति वान्यम्, पुत्रे चम्पकावासरवेऽपि तत्सम्बन्धमात्रान् निष्कासिताम्बपि चम्पकमल्लिकासुमनःसु 'अयं चम्पकपुटः' 'अयं मल्लिकापुटः' इति व्यवहारवद् राजपदस्यार्थानुपस्थापकत्वेऽपि विशेषणत्वव्यवहारोपपत्तेः । तदुक्तं समर्थसूत्रे भाष्ये—'अन्वयाद्विशेषणं भवत्यथं मल्लिकापुटोऽयं चम्पकपुट इति निष्काशोऽपि सुमनःसु अन्वयाद्विशेषणं भवत्यथं मल्लिकापुटोऽयं चम्पकपुट इति' इति । यद्वा "भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यम्" । तथाहि—राजपदसन्निधानात् पुरुषपदेन राजभिन्नात्यामिकराजस्वामिकपुरुषमेव बोधयति । अतो न राज्ञः स्वान्तरेण सम्बन्धः, नापि पुरुषस्य स्वाम्यन्तरेण सम्बन्धः । तदुक्तम्भाष्ये—'भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यमिति । कः पुनर्भेदः, संसर्गो वा । इह 'राज्ञः' इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तम्, पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः । इहेदानीं राजपुरुषमानय इत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्वयेभ्यः स्वामिभ्यः, पुरुषोऽपि राजानमन्वयेभ्यः स्वेभ्यः । एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने (उभयमिदमपरस्परैणावच्छिन्ने) यद्वि स्वार्थं जहाति फामं जहातु न जातुचित् पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति" इति, अनेन भाष्येण परस्परसम्बन्धाद् भेदसंसर्गो यथाकथञ्चिद्बोधविषयो भवत इत्येव लभ्यते, न तु वाच्यो ताविति ।

किञ्च भेदसंसर्गयोर्बोधविषयत्वे भेदे संसर्गे च प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयाय राजपदार्थस्यावश्यकतया जहत्स्यार्थपत्तिरिति पक्षे राजपदेन तदर्थोपरिथत्यभावपुरुषत्व्यागकथनस्यासङ्गतिः । किञ्च इन्द्र—यदुद्गीह्योभेदसंसर्गयोः शक्यत्वं दुर्घञ्चम् । एवञ्च पुरुषत्वेन रूपेण पुरुषपदमेव व्यक्तिविशेषं बोधयति । नापि पुरुषस्य स्वाम्यन्तरेण सम्बन्ध इति भाष्योक्तेः पुरुषत्वेन रूपेण व्यक्तिविशेषज्ञानस्यापि देवदत्तस्वामिकः पुरुष इति ज्ञानं प्रति विरोधित्वम् । अत एव कः चन्द्रः इति प्रश्ने प्रकृष्टप्रकाशः चन्द्र इत्युक्ते चन्द्रत्वेन प्रकृष्टप्रकाशशब्दस्य बोधकत्वमिति तात्पर्यब्राह्मकत्वं चन्द्रशब्दस्य चेदान्तिभिः र्वकृतम् । एवञ्चोत्तरपदे एव यत्र तादृशाधीनतात्पर्यब्राह्मकत्वं पूर्वपदस्य तत्रैकार्थीभावः । अत एव 'एकार्थीभाव' सामर्थ्यं परिभाषा चेत्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति' इति भाष्ये एष एव पक्षः स्मीचीन इति बोधयितुं तरद्विनिर्देशः । ननु यथा एकार्थीभावमात्रस्य प्रहृष्टो 'समर्थः' इति सूत्रस्यादृष्ट्या सामर्थ्यद्वयपरकत्वं न भवति, तदुच्यते—सूत्रमभिन्नतरकं भवति चावयभेदो न भवतीति । एवं व्यपेक्षामात्रस्य र्वकारेऽपि सूत्रं न भिद्यते इति एकार्थीभावः सामर्थ्यमिति समीचीनमित्यत्र विनिगमकामाव इति चेत्, व्यपेक्षापक्षे अनेकविधगौरवस्य, भाष्ये तरयुनिर्देशस्य च विनिगमकस्य सत्त्वादित्यल विस्तरेण ।

परम्परैवेति—वृत्तिवाक्यार्थबोधकवाक्ये ओ राज इत्यादेरर्थो दृष्टस्तस्य सत्तामात्रोत्सर्गः पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिवोधक इत्येव परम्परा । 'राजपुरुषः' इत्यादेः समुदायस्य राजसम्बन्धविशिष्टपुरुषादाववयवशक्तितो भिन्नैव शक्तिः । यथा पङ्कजादिशब्दे अयववशक्तितो भिन्नैव पङ्कजावच्छिन्नरुपिता समुदाय

दर्पणव्याख्या

व्यपेक्षावादस्येति अन्वयविलोक १५५ वा विं शस्येति ६७ । उक्ताहृत्स्वाथंफस्य तु निर्दिष्टत्वमेवात भाव ।

एवं युक्तित्वात् उक्तवदयमालम्ब्य । ६ भाष्येति* "नावाकरवाग्निघातमुदस्मदादेशात्प्रतिबोध" इत्यादिभाष्यवृत्तित्वादित्यम् ।

समासशक्तिनिर्णयः

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ॥ ३१ ॥
 बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने ।
 स्यान्महद् गौरवं तरमादेकार्थीभाव आश्रितः ॥ ३२ ॥

शक्तिरित्याह—पङ्कजशब्दवदिति । वृत्तिधर्माणामिति—एकार्थीभावपक्षे स्वतः सिद्धानां वृत्तिधर्माणां व्यपेक्षापक्षे वचनैः—‘सविशेषणानां वृत्तिर्न’ इत्यादिवाचिकादिरूपे । साधने=समर्थनि । गौरवमिति—गौरवशब्दे मूले एव स्फुटीभवित्यति । तस्मादिति—व्यपेक्षायाम् गौरवादेकार्थीभाव आश्रित इत्यर्थः । एकार्थीभाव इति—शक्ति- द्विधा—व्यपेक्षारूपा, एकार्थीभावरूपा च । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां शब्दानामाकाङ्क्षावशात् यः परम्पर- सम्बन्ध सा व्यपेक्षा । सा च वाक्ये एव । समासाद्विद्वौ तु एकार्थीभावरूप सामर्थ्यम् । तदेव ‘समर्थो पदविधिः’ इति सूत्रे समर्थपदेन गृह्यते । तदुक्तं समर्थसूत्रे भाष्ये—‘किं समर्थेनाम् । प्रथमार्थानामेकार्थीभाव- समर्थवचनम् । प्रथमार्थानां पदानामेकार्थीभाव समर्थमित्युच्यते । क पुनः प्रथमार्थानि, द्वितीयार्थानि । वाच्यं प्रथमार्थानि—राजं पुन्य इति । समासे पुनरेकार्थीनि—राजपुन्य इति । तथासद्वतम्, घटशब्देऽपि तथात्वापत्तेः ।

यत्तु एकार्थत्वमेवोपस्थितिजनकत्वमिति दर्शयकार । तथासद्वतम्, घटशब्देऽपि तथात्वापत्तेः ।
 चेष्टापत्तिः, समासे पुनरेकार्थीनिर्णयं भाष्यविरोधापत्तेरिति पत्रालिनः ।
 एकार्थीभावत्वञ्च—‘यत्किञ्चित्पदजन्यव्युत्पत्त्यतिप्रसार्थीकृत्येन घटानां शब्दानां विशिष्टविषय- कशास्त्योपस्थितिजनकत्वम्’ । घटपदेऽतिःसङ्गवारणाय पदानामित्यन्तनिवेशः । औपगवादी प्रत्ययानां तथा- प्रत्याभावेनाव्याप्तिवारणाय यत्किञ्चित्पदेति । तथाच उपगोरपत्यमित्यादी अपत्यपदजन्योपस्थिति- व्यपेक्षापर्याप्तपदघटितत्वेन तस्य सिद्धम् । विभक्तिघटितेषु ‘रामाभ्याम्’ इत्यादिषु नातिव्याप्तिः, निभक्ति- नान्यवाचकशब्दान्तराभावादिति मञ्जूपाकारः । एतदपि चिन्त्यम्, लोभवद्गद्गलायच्छिन्नवाचकपशुशब्दे-
 —‘सत्त्व्यालङ्कृता कन्या यो वदति स कुरुद’ ।

इति पारिभाषिककृद्गुणशब्दे चातिव्याप्तिरिति शक्तिविशिष्टत्वमेकार्थीभावत्वमिति गुणः । वैशिष्ट्यञ्च— स्वपर्यायत्वधिकरणघटितत्व-स्वरूपेण एकार्थीत्वनिर्णयितृशक्तिपर्यायत्वधिकरणघटितत्व-व्यञ्जनाप्रयोज्यज्ञान- विषयशक्तिपर्यायत्वधिकरणत्वतत्त्वित्यसम्बन्धेन । लक्षणसमन्वयगुणो—वृत्तिघटकपदनिष्ठशक्तिमादाय विधेयः । यथा—‘राजपुन्य’ इत्यत्र राजपदनिष्ठराजत्वावच्छिन्ननिर्णयितृशक्तिविशिष्टत्व-राजपुन्यपदस्य । इत्यत्र राज- त्वावच्छिन्ननिर्णयिता शक्तिस्तस्य पर्यायधिकरणं राजपदं तदघटितत्वस्य, स्वरूपेण एकार्थीत्वनिष्ठशक्तिज्ञान- तत्त्वयोज्यज्ञान- पुरुषरूपस्तच्छक्तिपर्यायधिकरणं पुरुषपदं तदघटितत्वस्य, स्वज्ञानं राजपदनिष्ठशक्तिज्ञानं तत्त्वयोज्यज्ञान- राजपुरुषत्वावच्छिन्ननिर्णयितृसमुदायनिष्ठशक्तिज्ञानं तद्विषयं समुदायनिष्ठा शक्तिमतपर्यायत्वधिकरणत्वस्य च राजपुन्य इति समुदायेऽक्षतत्वम् । ‘लिट्’ इत्यादावपि शक्तित्रयम्—आप्तत्वात्नत्वावच्छिन्ननिर्णयिता शक्तिरेका, ‘चिह्नं आत्वादेन इत्युक्ते’ । कर्तृत्वावच्छिन्ननिर्णयिता शक्तिरपरा, कर्तारि किञ्चिदानान् । आरता- दनकर्तृत्वावच्छिन्ननिर्णयिता शक्तिश्च, समर्थं पदविधिरित्युक्ते । आद्यशक्तिद्वयान्यतरशक्तिमादाय लक्षण- समन्वयः । एवमेव वृत्तिमात्रे शक्तित्रयम् । नच जहत्सवार्थो वा वृत्तिघटके पदे शक्तेरभावः, घटकपदशक्ते- रर्थोपर्यायत्वभावोऽपि शक्तत्वावच्छिन्नानुपूर्वीसर्वे शक्तिसत्ताया वाधकभावान् । नच जातिविशेषवाचक- मपङ्कजसंसारसदृशं सर्पादेः समुदायशक्तिज्ञानस्यावयवशक्तिज्ञानप्रयोज्यतयाऽत्यसम्बन्धाभावेनाव्याप्तिः, मरुद्- मसम्बन्धसंसारत्वावच्छिन्ननिर्णयितायां, वृष्णाभिन्नसर्पत्वावच्छिन्ननिर्णयितायां शक्तेरेकार्थीभावरूपायास्तत्र- सूत्रान् । अ-यथा ‘योगाद् रुटिर्लौकसी’ इति सिद्धा-तमङ्गापत्तिः । समुदायशक्तेः लयवत्त्वं अवयवशक्त- न जायत इति त्वन्त्यत् ।

ममाम इति—वृत्तिमात्रोपलक्षणम्, "ममभाः पदविधिः" (पा० म० २।१।१) इत्यत्र पदमुदित्य यो विधीयते-ममागादिः न ममभाः—विग्रहवाक्याभांभिधाने जक्तः मन् साधुरिति सूत्रार्थस्य भाष्यान्ताभात् ।

प्रभा

इतिमात्रेति—मात्रपदं साधनपरम्, एकार्थीभावयति तद्व्यगत्या मन्साधुर्बोधोपक्रमित्यर्थः । पदमुदित्येति—उद्देश्यता च विधेयता साक्षात्तरूपिणा, पदत्वमुपलक्षणान्तरुपार्थोपलक्षणा च प्राणा, तेन 'न पदान्तादोः' इत्यादिभूयै 'अन्यादान्' इत्यादी च न ममर्थापरिभाषापरिधिभिः । नर्थायै 'कर्मण्यण्' इत्यादि—वृत्तिभाष्येषु ममर्थापरिभाषाणुपरिधिभिः, पदभ्येन, मुबन्तभ्येन या साक्षात्पदचिह्नोद्देश्यताकल्याभाषादिनिषाण्यम्, पदविधिशाब्देन पदसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययोरितिप्रयोजकसंज्ञानिष्ठोद्देश्यतानिरूपितोद्देश्यतायन्त्रेण संपादकसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययैव प्राणान् । तथाच पदग्रहणं पृथानां पदविधित्येन सामर्थ्यनिमित्तपदं मिदम् । तथाचि—पदसंज्ञाप्रयोजकः प्रत्ययाः—कप्रत्ययाद्यधिप्रत्ययानिभिन्नप्रत्ययाद्यभिन्नानां तादृशप्रत्ययैवितिप्रयोजकसंज्ञा प्रातिपदिकसंज्ञा भावुसंज्ञा च, प्रातिपदिकानित्यधिप्रत्ययप्रत्ययगत्यधिप्रत्ययानिनांसां, भासात्तरिपदिप्रत्ययतिङ्गानि विधानात् । प्रातिपदिकसंज्ञा—भावुसंज्ञास्यतरनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यता टन्तगतद्विमान्तसनाशन्तगमाससंज्ञाप्रयोजकस्यतन्तमनिष्ठा नृप्रत्ययैः कृत्प्रत्ययाः, तद्विधेयतः, समाससंज्ञा सनादिः तन्मन्पादकं शाब्दे 'ह्यनुपूर्व' 'तयापत्यम्' 'सुपा' 'धातोः कर्मण्' इत्यादि, तद्विधेयतं कृत्तद्धितसमाससंज्ञादिषु जानेषु सामर्थ्यम्, सति सामर्थ्याभिधाताः । यत्र सामर्थ्यं तत्रैव प्रयतन्ते । नच कृत्तद्धितसमाससंज्ञासंज्ञादिषु जानेषु सामर्थ्यम्, सति सामर्थ्यं कृत्तद्धित इत्यन्योन्याधय इति धान्यम्, कृत्तद्धितिधायकशास्त्रारम्भसामर्थ्यात्तदुद्देश्येषु आरोपितसामर्थ्यस्य सत्यात् । अत्र एव एकार्थीभाव इति चिप्रत्ययान्तचटित निर्देशः । आरोपितकार्थीभाव एव च वृत्ती निमित्तम् । ताःसमाससंज्ञादिः । तथाच=विग्रहवाक्याभांभिधाने जक्तः मन् साधुरिति प्रथ्येन

दर्पणव्याख्या

●वृत्तिमात्रेति० मात्रपदं वृत्तार्थकम् । अत्रहस्तोपलक्षणया वृत्तत्वादापरिधारणमित्यर्थः । ●वाक्यार्थभिधान इति० तथाभिधाने इत्यर्थं । भाष्यादित्यस्य 'समर्थानां पदजननम्' इत्यादिः ।

मूले० पदग्रहणस्यव्यतिक्तिः० अतन्मन्तादितिः, उन्मेये अतन्मन्तरंनानात् । पदग्रहणस्येव यथाऽत्रयशस्यपतिरितिकदाचि स्तद्व्यतिक्तोऽपीत्यर्थः । नच पदग्रहणे रुदित्वाकारे मानाभावात्, समुदायात् पदप्रत्ययसिद्धिप्रतीतिरेव मानत्वात्, पदविधेयतासिद्धये रुदित्वाकारत्वात् पदग्रहणात् योगेन ह्युद्देश्यापि बोधप्रसङ्गाच्च । रुदित्वाकारेण्युद्देश्येन वृत्तविधेय बोधेन पदग्रहणेन उमुद्देश्येन बोधत इति तु न, यत्र योग-रुदित्यामेकार्थताप्रसक्त केन्ययोगिमात्रं बोधे रुदित्वाकारेण्युद्देश्येन कल्यात् । अथवा रुदित्वा नियमतः स्युत् पदग्रहणं कर्तुं व्यतिक्तिश्चात्प्रत्ययेन पदग्रहणं कर्तुं तथा बोध्यते । 'वाचक विना व्यक्ति यजनानां सतिहितव्यक्ति नेपथरत्वम्' इति नियमात्, व्यक्तियजनानां सतिहितव्यक्तिनेपथरत्वात् सतिहितो या व्यक्तियदिपदप्रत्ययस्त्विति तदर्थं । "घटेन जन्मादर" इत्यत्र सतिहितव्यक्तिद्रव्यव्यक्तिनेपथरत्वात् तत्र 'वाचक विना' इति ।

तथाच घटे ताल्पथसत्त्वेन तदेव योगेनापि प्रतीयते, न कुमुदम् । प्रथमव्यस्तु रुदितानस्य प्राज्ञाभावानवगाहितत्वात्, जनकानानियतकल्याच्च प्रतिबन्धकतासम्भवात् क्षादक्षुमः, सिद्धेरेनावस्था 'मणिमन्त्रादि' न्यायेन प्रतिबन्धकताभ्युपगमेऽप्यन्यत्र तथाकल्पने मानाभावात् । इत्यत्र पदानुभवसामर्थ्यात्तत्त्वेन तस्यैव बोध, न उमुद्देश्य । सत्यां हि सामर्थ्यां पदानुवादे प्रतिबन्धकत्वापेक्षणादिति तार्किकाः । तद्दृष्टान्तेन वृत्तितामात्रे समुदाये शक्तिराजस्यकीति वधने पूर्वोक्तार्थं एव पर्यवस्यतीति ।

समासशक्तिनिर्णयः

पदोद्देश्यकविधित्वञ्च—कृत्तद्धितसमासकशेष मनाद्यन्तधातुरूपासु पञ्चस्यपि वृत्तिष्वन्वयः ।
 विशिष्टशक्त्यस्वीकर्तृणां व्यपेक्षावादिनां मते दूषणं शक्तिमात्ररूपेवेत्यागधेनाह—पङ्कजशब्द-
 दिति—पङ्कजनिकर्तुरपि योगादेवोपस्थितौ तत्रापि समुदायशक्तिर्न मिद्वयेन ।
 नच पञ्चतरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यत इति वाच्यम्;

प्रभा

समाससंज्ञादिकमुद्दिश्य सामर्थ्यं विधीयते इति प्रतीयते, तन्नामद्वयम्, समासाद्विषु सामर्थ्यं नमित्त-
 वात् । तथाच समर्थः कृत्तादीन् लभते । यद्वा कृत्ताद्य- सामर्थ्याश्रिता इत्येवं वक्तुमुचितम् । पञ्चशक्ति-
 र्नाथेकशेषस्योक्तपदविधित्वं नास्ति, तथाऽपि द्वन्द्वविषये एकशेषविधानात् 'अन्तर्गममानदेशा' इति न्याये-
 नैकशेषस्यापि सामर्थ्यविषयत्व लभ्यते । विशिष्टशक्तिर्नित्यं नामिति—अन्वयं पृथक्प्रति शेषः । तत्रापि
 मिति—व्यपेक्षाशक्तौ यहूदूषणं तदेवैकार्थीभावरूपशक्तिसाधकम् ।

ननु समासे शक्तिसाधनाय प्रयुक्तस्य 'पङ्कजशब्दवत्' इति नष्टान्तासङ्गतिः, तस्यापि समासत्वादिनि-
 चेन्न, ये कापि वृत्तौ शक्तिं नेच्छन्ति तेऽपि पङ्कजशब्दे योगरूढिं न्यातुर्नन्ति तन्मतेनास्य नष्टान्तस्य
 सत्त्वात् । योगादेवेति—योगः=अवयवशक्तिस्तस्या एवेत्यर्थः । व्युत्पत्तिर्नैकविध्येण नामार्थस्यापि पङ्क्याधि-
 फरणातिरिक्तत्वसम्बन्धेन जनभावार्थोत्तरत्वात्त्वयः, सप्तमस्यस्येनाधिकरणद्वारा वान्वयः । अन्तर्ग-
 मत्वार्थव्यापारे जनकतया, व्यापारेण चान्वयतया इत्येवार्थोक्तं श्रन्वय इति पङ्क्याधिकरणस्योक्तस्यनु-
 कूलव्यापाराश्रय इति बोधोपपत्तौ परमते समुदायशक्तिर्वैतति भावः । पञ्चतरूपेणिति—तद्वर्तमानद्वन्द्व-
 विषयकोपस्थितिं प्रति तद्वर्तमानद्वन्द्वविषयकशक्तिज्ञानस्य कारणतया पञ्चत्वाच्चिद्वेदे शक्तिः कल्प्यत इति
 भावः । तत्कल्पयत इति—तन्=एकार्थीभावरूपं नामार्थम् । लिखितपुस्तकेषु 'तत्कल्पयते' इत्येव पाठः । स
 कल्पते इत्यपि काचित्कः पाठः ।

दर्पणव्याख्या

ननजदत्त्वार्यद्वितिकल्पे विशिष्टशक्ते सम्प्रधाने विरामस्थात्त्वाद्वाक्येऽपि सम्प्रधाने एव तैः र्वाभगात् क,
 वृत्ति-वाक्यवाच्यकरणनेपि विराम इति चेदनाहः—तत्र हि कल्पनात् पदार्थव्यतिरिक्तं नियमतः सम्प्रदाय उद्बोध
 कासमवधानकरनेन प्रयुगपत्पितयोः पदार्थयोः सप्तमोपः । वृत्तौ तु पदार्थव्यतिरिक्तसमवायेन नियमतं संसर्गं
 उद्बोधकसमवधानकत्वानाद् विशिष्टार्थव्यतिरिक्तिरिति वैलक्षण्योपपत्ते । अत एव प्रास्तादकार्थी विरामविषयता तासीद्वे
 तु न बोधः, तत्राप्रयुगपमानद्वितीयाथः सम्बन्धबोधय सनुदायशक्तिसाध्यम्, अन्तर्गम्यत्वात्, कल्पनासमर्थे रात्रदिवदा
 प्राजादेवस्थितिसम्बन्धेन तत्र समुदायशक्तिरूपेण गौरवान्च । 'नामाधेयोरुत्पेदान्वयः' इत्यादिब्युत्पत्तयश्च प्रयुगपत्पितना
 गार्थनियता इति ।

जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पङ्कजनस्य पूर्वोक्तरीत्या दृष्टान्तत्वात्सम्भवेनाऽन्यथा मूलमतकारयति-विशिष्टशक्त्यस्वी-
 कर्तृणामिति* । *साधकमिति* विशिष्टशक्तिमाधकनेवेत्यर्थः । व्यपेक्षादिनये 'गजपुरुष' इत्यादी प्रत्येकरद्वन्द्व-
 पदार्थव्यतिरिक्ततावासाद्वादिनात् विशिष्टार्थबोधनत् पङ्कजशब्दादि तथैव विशिष्टार्थव्यतिरिक्तता रूढेकशेषेनास्ति, न च सा तयोऽ-
 व्याह-पङ्कजनिकपुं र्पेति* तेन न्येण पदस्यारीत्यर्थः । *योगादेवेति* अत्रयत्नान्तेरेवैवर्णः । *तत्रापि* पङ्क-
 दिपेदेऽपि । तत्र तत्त्वोकारे तु किमत्र

चित्रगवादिपदेऽपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्कल्पनाऽऽवश्यकतात् । लक्षणयं च तथोपस्थितिरिति चेत्, पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा । एवं रथकारपदेऽपि ।

प्रभा

तत्कल्पनेति—समुदायशक्तिरूपनेत्यर्गेः । नहि चित्रगवादिपदेन समुदायशक्तिं विना स्वामित्वेनोपस्थितिः सम्भवतीति भावः । लक्षणयेति—‘बोधसम्बन्धो हि लक्षणा’ इति मते समुदायस्य लक्षणया, शक्यसम्बन्धो लक्षणैति मते उपत्ययस्य लक्षणयेत्यर्थः । नच पङ्कजपदे समुदायशक्तिस्वीकारेऽप्यवयवशक्त्या कुमुदादिवोध स्यादिति वाच्यम्, केवलयौगिकार्थबोधं प्रति समुदायशक्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वात् ।

केचिन्तु ‘मणिमन्त्रादि’ न्यायेनोक्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवात् । रूढ्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितयोगार्थनिष्ठविषयताकबोधं प्रति अवयवशक्तिसहकृतरूढिशक्तिज्ञानं कारणम्’ इति न केवलं यौगिकार्थबोधः । ‘रूढियोगापहारिणी’ इति तु यत्र योगार्थरूढ्यर्थयोरभेदावस्तत्रैव, यथा—मण्डप—प्रधीणादिषु । तत्र प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावोऽपि न, किन्तु रूढ्यर्गस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन बोधान्तरुदुच्चरितन्याय एव तन्नियामक इत्यन्यत्र विस्तरः ।

तेति—लक्षणेत्यर्थः, ननु शक्तिः । पङ्कजपदं योगरूढमात्रस्यापलक्षणमित्याह—एवमिति—पङ्कजपदवदित्यर्थः । रथकारपदेऽपि—समुदाये जातिविशेषनिरूपिता शक्तिर्न सिध्येदिति शेषः । तथा—योगमात्रकल्पने । चशब्दो वाच्यालङ्कारे । रगौ तु रथकार इति—रथकार—शूद्रजातीयः । तथाहि—माहिष्येण करिण्यामुत्पन्नो रथकारः । ‘माहिष्येण करिण्यान्तु रथकारः प्रजायते’ इति स्मृतिः । माहिष्यश्च—क्षत्रियेण वैश्यामुत्पादितः । करिणी च—वैश्याच्छूद्रायामुत्पादिता कन्या । नचास्य जात्यन्तरत्वम्, अनुलोमसङ्कराणां मातृवृत्तिजातिमत्त्वात् । अत एव ‘ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याशूद्रासूतपजाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एव भवन्ति’ इति शङ्खस्मृतिः सङ्गच्छते । अनुलोमसंकरश्च—निम्नजातीयस्त्रीपूजजातीयपुरुषयोःसंकरः ।

अत्र मीमांसायामाशङ्कितम्—किमत्र रथकारपद शूद्रत्वव्याप्यजात्याश्रयपरम्, उत रथकर्मकोत्पादकं । अत्रान्याधानं नोपपद्यते’ आधानस्य । निषेधात् । अतो रथकारपदेनाव

शीघ्रोपस्थितिकतया ग्रहणम् । नच वेदेऽधिकाराभावः, अन्याधानविधायकश्रुत्या तदुपयोगिमन्त्रेषु अधिकारकल्पनमिति निर्णीतम् । नैयायिकमते च समुदायशक्तेरभावाल्लक्षणयैव शूद्रस्य ग्रहणं वक्तव्यमिति लक्षणं धिनैव समुदायशक्त्या शूद्रस्याधिकारित्वं प्रकल्प्य विधानसामर्थ्यादपूर्वविधानकल्पनमनुक्तम् । निषेधकश्चित्तिविरोधवारणाय रथकारकर्तृकान्याधानोपयोगिपन्नकर्मकाध्ययनभिक्षाध्ययननिषेधपरत्वं ध्रुतेत्यम्, इति भावोच्चारिरूपं गौरवं धिनैवावयवशक्त्या ब्राह्मणादिग्रहणेनैव श्रुतिविधानोपपत्तौ तदयुक्तं स्यादिति सवः समुदायशक्तिवादिनये तु रूढिशक्त्या शूद्रस्यैवोपस्थित्या अगत्या मीमांसकानां तत्कल्पनं युक्तम् ।

दर्पणव्याख्या

* तत्कल्पनस्य * =रूढिकृदन्तरे, पर्यः । * तथोपस्थितिरिति * इति मतेऽदिना इत्याद्याद्युपस्थिति रित्यर्थः । * सुवचेति * पद्यत्वादिनोपस्थितिरपि लक्षणयेति तन्तु इत्यर्थित्यर्थः । रथकाराधिकरणतितोपपत्तिरिति * पद्यमिति * ।

समासशक्तिनिर्णयः

तथाच “वर्षासु स्थकारोऽग्निमादधीत” इत्यत्रापि त्रिना लक्षणां वचनस्योभेन ब्राह्मणादिप्रियतयो-
पपत्तौ तत्कल्पनां कृत्वा जातिविशेषस्याधिकारित्वं प्रकल्प्यापूर्वनिघाकल्पनमयुक्तं स्यादिति भावः ।
साधकान्तरमाह—ब्रह्णामिति—वृत्तार्थम्भाः विशेषणाल्लिङ्गसङ्ख्याद्ययोगादयस्तेषां वचनैः (एव)
साधने गौरवमित्यर्थाः ।

प्रभा

ननु पङ्कजपदे लक्षणास्वीकारे रथकारपदेऽपि तथा स्यादिति तु प्रतिवन्दौ (अनिष्टान्तरप्रसङ्गकं वाच्यं
प्रतिवन्दौ) प्रतिवन्दनश्च नोत्तररत्नमत आह—उपपत्तामिति । वृत्तार्थमा इति—एकार्थीभावाद् वृत्तेः फलान्ति-
त्यर्थः । विशेषणेति—“राजपुरुष” इत्यत्र अद्भ्यस्येति न विशेषणान्वयः । “कुम्भकुटाण्डम्” अत्र स्रष्टव्यं न प्रती-
यते । “राज्ञो,” “राज्ञाम्” वा पुन्य” इतिवद् राजपुरुष इत्यत्र सङ्ख्या न शाब्दबोधविषयो भवति । तेषाम्=
विशेषणाद्ययोगानाम् । वचनैः=“सविशेषणानाम्” इत्यादिभिः ।

दृष्यञ्चव्याख्या

* लक्षणास्यमिति * निरुद्धलक्षणास्यमित्यर्थः, तस्याः शक्तिमत्त्वत्वादिति भावः । * योगेनेति * प्रत्येकपदव्यु-
त्स्थाप्यरथकञ्चुत्वेनेत्यर्थः । * उपपत्तामिति * शास्त्रमङ्गात्तन्निर्णयानुष्ठाननिर्वाह इत्यर्थः । * तत्कल्पनमित्यादि *
रुद्धिकल्पनामित्यर्थः । (प्रतिश्लोमज्ञातये) रुद्धिं ता कल्पित्वेति यावत् । * जातिविशेषस्येति *
रथकारस्तु मादिभ्यात् कल्पना यस्य सम्भवः ।

इति स्मृतिसङ्केतितजातिविशिष्टस्येत्यर्थः । * अयुक्तमिति * विनैव शास्त्रमङ्गात् विशेषारितास्यादिति भावः ।
ननु नेय युक्तिविशिष्टशक्तिसाधिका, प्रतिबन्धेरेनुत्तरत्वात्, तदुद्धारस्य स्वयमेव वर्गविधयमागत्याच्च । किञ्च पङ्कजपदे
लक्षणपङ्कजपि न युवचा । तथाहि—सा किं पङ्कजपदे, उत तदवयवप्रत्यये । न तावदाद्यः, समुदाये शक्यभावेन
तद्व्यतिरलक्षणाया एवासम्भवात् । किञ्च जहत्स्वार्थास्तथास्तत्रसम्भव एव, अन्यसार्थनिराधिण्या रुद्धेरभावात् ।

जहत्स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रुद्धिर्निराधिनी ।

इत्यभिपुत्तोत्ते । यथा ‘मण्डपं भोजय’ इत्यत्र मण्डपस्य गृहविशेषे रुद्धियोगानिरोधिनी, रुद्धपर्यग्रहे मण्डपानमृत्तुल्य
रूपयोगार्थस्य बाधात्तत्र “रुद्धेयोंगापहारता” इति प्रसादादेव शक्या मण्डपानक र्त्रोधात्मभवान्मण्डपस्य मण्डपानकर्त्तरि
लक्षणा । तथाच तत्र रुद्धपर्यग्रहसम्बन्धितारुद्धेदकतया गृहीतवैतत्वादिनेन तद्व्युत्थो न मण्डपानकर्त्तरिण । नच तथा
प्रवृत्ते, वपस्त्वेन लक्षणायामन्यसार्थस्याभावेना जहत्स्वार्थाया अप्यसम्भवाच्च । जहत्स्वार्थां स्वव्यवहारप्रतीत्यनुसरत्या न वक्तुं
शक्या । नान्यत्, प्रवृत्त्यर्थस्यानव्यापत्तेः, तदर्थे प्रत्ययस्यावातुतापत्तेश्चेति लक्षणाननसरादनायस्या तत्र विशिष्टशक्त्यनुसरणम् ।
“राजपुरुषः” इत्यादौ तु प्रत्येकपदवृत्त्याऽपि विशिष्टार्थोपनिर्वाहे समुदायशक्तिरूपेण तत्रानुचितमेव । नापि रथकारस्य
करणविशेषः, वौगिकार्थरथकरणनिमित्ते चार्थनिधानस्य सङ्कलस्य विशिष्टाणां प्रत्येकया लज्जुत्वेऽपि श्रद्धान्ता एव देवनामिति
मन्वराण्डमुशीवन्वन्वराण्यप्रतिश्लोमजातिरथकारस्येय तदधिकारानगत्या व्यापगानादरेण रुद्धार्थं तत्र विशिष्टाधानकरत्नम् ।

नचापूर्वनिघाप्यनकल्पना गौरवम्, कल्पयुक्तत्वात् । प्रवृत्ते राजपुरुषादिममुदाये शक्तिप्राहक न तादर्थं कोऽपि, येन
तद्व्यवहारार्थाः परित्यजेतेत्यरितोपानुक्रमेण तत्रारति—साधकान्तरमिति * स्तित्वेति * ‘कुम्भकुटाण्डम्’ इत्यादौ
पुक्कुटयदार्थो स्त्रीत्वस्याप्रतीतेरिति भावः * सङ्घमेति * राज्ञो राजा ना पुत्र इति वाक्ये उपसर्जनपदानि सङ्घपात्रिसोप-
युक्ते स्वार्थमभिदधति समासे तन्तभूतस्वार्थं प्रयानार्थमभिदधतीति भाष्यात्तत्र सङ्घपात्रिसोपस्वार्थप्रतीतेरिति भावः । सङ्घपा-
त्रीत्वादिपदात् “इमे तद्वर्षेकार्याभावाद्वा विशेषाः, सङ्घपात्रिसोऽप्यकार्थनिधानमुपसर्जनविशेषायाञ्च व्यापने” इति भाष्यो-
क्तस्य ‘राज्ञो गवाश्वपुत्राः’ श्वेवदत्तयशदत्तनिष्पुमिनाणा गौः’ इत्यादौ व्यायोगस्य च सङ्घः । * वचनैरिति * “सविशेष-
णानां वृत्तिर्न” इत्यादिरित्यर्थः । उन्वर्धनेन प्रकल्प्यति —

अयं भावः विशिष्टशाक्त्यस्वीकारे 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्रैव 'राजपुरुषः' इत्यत्रापि स्याद् विशेषणाद्यन्वयः, राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसत्त्वात् । विभाषावचनञ्च समाप्तनियमद्वाराण्य कार्यामिति ।

ननु "सविशेषणानाम्" इति वचनाच्च विशेषणाद्यन्वयः, विभाषावचनञ्च कृतमेवेत्याशङ्कं समाधत्ते-वचनैरेवेति । न्यायसिद्धमेव सूत्रम् । व्यपेक्षाविवक्षायां (व्याप्तस्य) वाक्यस्य, एकार्थीभावे समाप्तस्येति स्वभावादेव प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेत्यपि विशिष्टशाक्तौ राज्ञः पदार्थक-

प्रभा

विशेषणाद्यन्वय इति—'ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः' इतिवद् 'ऋद्धस्य राजपुरुषः' इत्यपि स्यादिति भावः । स्वतन्त्रेति—'शाक्त्यभारत्यसम्बन्धायच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधप्रतिमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितिः कारणम्' इति कार्यकारणभावस्य राजपदार्थस्य पृथगुपस्थितौ सत्त्वेन विशेषणान्वयः स्यात् । राजसम्बन्धवत्पुरुषस्योपस्थितौ तु राजपदार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वयोपस्थितेरभावेन न विशेषणाद्यन्वयः । उक्तकार्यकारणभावस्वीकारादेव घटत्वे नित्यपदार्थस्यान्वयाभिप्रायेण 'नित्यो घटः' इति न प्रयोगः, घटत्वस्य विशेष्यताऽनुपस्थितेः । एवं 'राजपुरुषः' इत्यत्र पुरुषेऽन्वयाभिप्रायेण 'राजपुरुषः सुन्दरः' इतिवत् 'राजपुरुषो देवदत्तस्य च' इति न प्रयोगः, राजवैशिष्ट्येनैव पुरुषपदार्थस्योपस्थित्या एकसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्वैशिष्ट्येनोपस्थिते तत्सजातीयसम्बन्धेन तत्रपदार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अत एव 'घटो द्रव्यत्वस्य' इति न प्रयोगः, समवायसम्बन्धेन घटत्ववैशिष्ट्येनोपस्थिते घटे समवायसम्बन्धेन तत्र पदार्थान्तरान्वयस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् । एवं राजपदार्थस्य पुरुषेऽन्वयवद् अश्वादावन्वयाभिप्रायेण 'राजपुरुषोऽश्वश्च' इति वाक्यस्य न प्रामाण्यम्, एकत्र (पुरुषे) विशेषणतयाऽन्नितस्यापत्रत्र (अश्वादी) विशेषणत्वयोगादिति न्यायविरुद्धत्वात् । नियमवारणायेति—विभाषाभिकाराभावे व्यपेक्षापक्षमात्रवादिनो व्यपेक्षायामेव समाप्तस्य विधानेन वृद्धिसंज्ञावन्नित्यत्वं समाप्तसंज्ञायाः स्यात्तथाच वाक्यस्य निवृत्तिरेव स्यात्तद्वाराण्य सत्रं कार्यमिति भावः । एवमिति—'विभाषा' इत्यधिकारसूत्रमित्यर्थः । एकार्थीभाववादिनये तु एकार्थीभावविवक्षायां समाप्तस्य, व्यपेक्षायां समाप्ताप्राप्त्या वाक्यस्य च सिद्धतया विभाषासूत्रं न कार्यमिति भावः । एवम् 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यत्र, 'घातोः कर्मणः' इत्यत्र च वाग्रहणं न कार्यम्, उक्तविवक्षाद्वयेन तद्विद्वत्सनादिवृत्तेर्बोक्तस्य च सिद्धत्वात् । तदुक्तम् 'वावचनानर्थक्यम्' स्वभावसिद्धत्वात् इति । वृत्तिघटकविशेषणौ लिङ्गायोगः 'कुक्कुटाण्डम्' मृगक्षीरम्' इत्यादौ क्वचिदेव, न सर्वत्र, तेन 'राज्ञीपुत्रः' इत्यादौ स्त्रीत्वस्य बोधविपर्यवेऽपि न दोषः । अन्ये तु किञ्जातीयं मांसमिति प्रश्ने छागस्य मांसमित्युत्तरं जाल्यन्तरसम्बन्धान्निवृत्तायेव वाक्यतात्पर्येण वाक्येऽपि लिङ्गविशेषबोधदर्शनाच्च लिङ्गविशेषाबोध एकार्थीभावकृत इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु यत्र यत्र लिङ्गविशेषबोधदर्शनां तत्र तत्रैकार्थीभाव इति न व्याप्तिः, किन्तु असति वाक्ये यत्र यत्रैकार्थीभावस्तत्र तत्रोपसर्जनपदार्थं विशेषणान्वय इत्येवेति क्वचिद्वाक्येऽपि लिङ्गविशेषानन्वयवदोने न क्षतिरिति प्रबोधिनिः ।

दर्पणन्याख्या

* अयम्भाव इति * । * न्यायसिद्धमेव सूत्रमिति * इदं त्रपेक्षाया समाधौ न भावपेक्षापीभावे वाक्यं न भवति, निमित्तप्रियक्त्वेन वाग्रपत्रायकमात्रसम्भवादिति न्यायसिद्धविभाषावचनं नार्थमितिर्षम् । तदुक्तं भाष्ये—'न शाषा भाषाशास्त्रिभ्ये' इति । एकादोना विकल्पानायां विकल्पेनेति तज्जावः ।

समासशक्तिनिर्णयः

देशतयाऽन्वयासम्भवान्यायसिद्धमिति भावः ।

अत एव व्यपेक्षापक्षमुद्भाव्य "अथैतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्यं योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः" इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् ॥ ३२ ॥

- तथा 'धवस्वदिरौ' 'निष्कौशाम्बिः' 'गौरथः' 'घृतघटः' 'गुडधानाः' 'केशचूडः' 'सुवर्णालङ्कारः' 'द्विदशाः' 'सप्तपर्णाः' इत्यादावितरेतरयोग-निष्क्रान्त-गुप्त-पूर्णा-मिश्र-सद्घात-विकार-सुच्चरस्य-लोप-वीप्साद्यर्थो वाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति दूषणान्तरमाह—

प्रभा

'घृताद्युपसर्जनपदार्थे संख्या न प्रतीयते' इत्यस्यापि संख्यात्वव्याप्यैकत्वत्वादिना एकत्वादिसंख्या न प्रतीयते इत्येवार्थः, किन्तु संख्यात्वेन रूपेण एकत्वादिसंख्या प्रतीयते एव । इयमेव घृताद्यभेदैकत्वसंख्या प्रतीयते इत्युक्तं भाष्ये । भेदो विशेषरूपं तदभावसंख्यैकत्वसंख्येत्यर्थः । विशेषरूपं यदेकत्वत्वादि तस्मैतीत्य-भावसंख्येत्यर्थः । उपसर्जनपदार्थगता संख्या न प्रतीयते, उपसर्जनपदोपात्ता तु प्रतीयते इति 'द्विपुत्रः' इत्यादौ न दोषः । भाष्यविद्यस्तु केनापि रूपेण संख्या न प्रतीयते, संकोचेन भाष्यव्याख्याने मानाभावात् । 'त्वपुत्रः' 'तावकीनः' 'मांसजातः' इत्यादौ एकत्वत्वेन रूपेण संख्या न प्रतीयते, संकोचेन भाष्यव्याख्याने मानाभावात् । 'योष्माकीणः' इत्यादा-वनेकत्वेन रूपेणानेकसंख्या भासते । अत एव 'गोपुचरी' 'वर्णासु जातः' इत्यादौ बहुवचनसत्त्वेऽपि न बहुत्वबोधः, किन्तु बहुत्वारीपेक्ष संस्कारमात्रम् । अत एव राजपुरुष इत्यादौ संख्याया अप्रतीतिर्न सुवभाव-कृता, उक्तेषु तत्सत्त्वेऽपि तदप्रतीतिरित्याहुः ।

अन्वयासम्भवादिति—पदार्थः पदार्थान्वेतीति न्यायविरोधादिति भावः । अत एव भेदस्य पशुत्वेऽ-न्यायमिप्रायेण 'अपशुः पशुः' इति वाक्यस्य न प्रामाण्यम् । अत एव व्यपेक्षापक्षे गौरवादेव । ईयदोक्तं दूषण-माह—तथेति । लोप इति—विग्रहवाक्ये निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या इत्यादौ क्रान्ताद्यर्थस्य योपाय यथा क्रान्तादिशब्दानां प्रयोगो भवति तथा घृत्तजन्वबोधेऽपि तेषां भानमस्तीति तत्तदश्वाचकानां सम्प्रयोगः स्यादिति तेषां लोपो वक्तव्य इति भावः ।

वाचनिका वाच्य इति—'पार्थे द्वन्द्वः' इत्यत्र 'चार्ये' इत्येको योगस्तत्रानेकमिति सुधिति चानुवर्तते । एव-ञ्चानेकं सुघन्तं चार्यं वर्तते, तच्च द्वन्द्वसंज्ञकं भवति इति वाक्यभेदेन घचनादेव दोषोऽप्य इत्यर्थः । एवम् अत्याद्ययः क्रान्ताद्यर्थं वर्तन्ते इत्यर्थकम्—'अत्याद्ययः क्रान्ताद्यर्थे' इति वाक्यं गित्वा द्वितीयं 'प्रथमया' इत्यनेन समाससंज्ञा विधेया, इत्येवमनेकवचनरथबोधनेऽतिगौरवमिति भावः । 'धवस्वदिरौ' इत्यत्र 'समाहृतौ धवस्वदिरौ' इति समाहृतार्थः, 'निष्कौशाम्बिः' इत्यत्र निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या इति क्रान्तार्थः । 'गौरथः' इत्यत्र गोभिर्युक्तो रथ इति युक्तार्थः, 'घृतघटः' इत्यत्र घृतपूर्णो घट इति पूर्णार्थः । 'गुडधानाः' इत्यत्र गुडमिश्रा धाना इति मिश्रार्थः, 'केशचूड' इत्यत्र केशसद्घातभूता (जटीभूता) चूडा (शिरा) इत्यत्र गुडमिश्रा धाना इति मिश्रार्थः, 'केशचूड' इत्यत्र केशसद्घातभूता (जटीभूता) चूडा (शिरा)

दूषणव्याख्या

अन्वयासम्भवादिति वृत्तौ उपसर्जनपदेन प्रधानार्थमिषाणिना भाष्यम्, स्वस्य विशेषणाऽऽनाहायाच्च प्राधान्यमिति कथमेकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्चास्य, युगपदयुगप्रधानभावविरोधादिति न्यायविद्वन्नेत्यर्थः । *अत एवेति* व्यपेक्षावादेत्याऽऽपातरमणीयत्वादेत्यर्थः । *दूषणमप्युक्तमिति* अस्य नानाकारकक्रियातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः । 'अयं दण्डो हरानेन' इत्यादिनेति शेषः ॥ ३२ ॥ ईयदोक्तं दोषसद्घातमाह—*तथेत्येत्वादि* । *इति दूषणान्तरमिति* इत्याकारक दूषणान्तरमित्यर्थः । *पूर्वोक्तानामिति* 'निष्कौशाम्बिः' इत्यादौ क्रान्ताद्यर्थगचकाना लोपवचनमित्या-दिकानामित्यर्थः । एतद्दूषणोद्धारस्य चक्षुमागत्वादाह—*दूषणान्तरमिति* ।

चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ॥३३॥

आदिना 'घनश्यामः' 'हंसगमनः' इत्यादाविवादीनां पूर्वोक्तात्ताश्च संग्रहः । रूपान्तरमाह—
बहु व्युत्पत्तिभञ्जनमिति । अयमाशयः—'चित्रगुः' इत्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा ।

नच तत्र लक्षणा, 'प्राप्तोदको ग्रामः' इत्यादौ तदसम्भवात्, 'प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकम्' इत्या-
दिव्योघोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामलक्षणायां प्राप्ति 'उदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्रामः' इत्यर्थालाभात् ।

प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थोक्तस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तहि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभे-
दान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्नप्राप्तिकर्मोति स्यात्, अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय-
व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः, प्राप्तार्थत्वर्थतया कर्तृतासम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च । अन्यथा
'देवदत्तः पच्यते' इत्यत्र कर्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भवेनान्वयानापत्तेः ।

प्रभा

यस्येति संघातार्थः, सुवर्णालङ्कारः इत्यत्र सुवर्णविकारोऽलङ्कार इति विकारार्थः, 'द्विदशाः' इत्यत्र द्विराहृत्ता
दश इत्यर्थान् सुजलोपः । सप्तपर्णः इत्यत्र प्रतिपर्व सप्त सप्त पर्णानि यस्येति वीप्सा प्रतीयते । एते शब्दा
एतादृशार्थबोधका इति वचनं कर्तव्यमित्येवं रीत्या गौरवमिति यावत् । तदाह—

चकारादात्—च—क्रान्तादीनां निषेधः—लौप इत्यर्थः । पूर्वोक्तान्चेति—निष्कौशांस्विरित्यामौ क्रान्ता-
दर्थवाचकानाम् । तत्र समासे । तदसम्भवात्—लक्षणाया अस्मभवात् । प्राप्ति—प्राप्त इत्यत्र कर्तरि क्तः । तथाच
प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमिति 'नामार्थयोरभेदान्वयः' इति व्युत्पत्त्या बोधोत्तरमित्यर्थः । तत्सम्बन्धि—प्राप्तिकर्त्रभिन्नो-
दकसम्बन्धि । अत्रादात्—सम्बन्धि लक्षणायां प्राप्ति कर्त्रभिन्नोदकसम्बन्धी ग्राम इत्येवार्थः । यत्र
उदककृत्कप्राप्तिकर्मग्राम इति । नचत्र स्वकृत्कप्राप्तिकर्मत्वरूप एव सम्बन्धो वाच्य इति उदककृत्कप्राप्ति-
कर्मग्राम इति लभ्यत एवेति चेन्न, सम्बन्धत्वेन रूपेण प्राप्तिकर्मत्वस्य भानेऽपि कर्मत्वत्वेन रूपेण तदलाभात् ।
स्यादात्—'प्रयादाच्चरुमिध्याहारे जातिवाचयानां [देशस्यत्वम्] इति निरमेन प्राप्तिकर्मभिन्नमुदकमिति
बोधः स्यादित्यर्थः, प्राप्तशब्दस्य क्रियावाचकत्वाद्बुद्धशब्दस्य जातिवाचकत्वाच्च । लक्षणाया प्राप्तिकर्मत्वात्
लाभेऽपि उदकस्य कर्तृताया प्राप्त्यान्वयो न स्यादापि तु 'नामार्थयोरभेदान्वयः' इति व्युत्पत्त्याऽभेदान्वय एव
स्यादात्तैर्धोत्वानु दधाभिधानम् । समानाधिकरणम्—अत्र सामानाधिकरण्यात्—समानाधिकरणमिति कर्तव्यम् । व्युत्-
पादात्—'राजा पुरुषः' इत्यत्र स्वस्वामभावसम्बन्धेन राजविशेषः पुरुष इति बोधवारणाय तद्धाद्व्युत्पत्तिरावश्यक्ये ।
अन्वया=कर्तृतासम्बन्धेन उदकस्य प्राप्तान्तरायां न्यायान्वयस्यकारे । समानाधिकरणम्—समानाधिकरणमिति कर्तव्यम् । अन्वया-
र्थयोरित्यर्थः । अन्वयासम्भवात्—नामार्थेधात्वर्थयोः साक्षाद् भेदान्वयाद्युत्पत्तेरिति भावः । अन्वयात्—देवदत्तस्य कर्तृतास-
'नामार्थेधात्वर्थयोः साक्षाद् भेदान्वयोऽव्युत्पत्तिः' इति दृष्टव्यमिति कर्तव्यम् । अन्वयात्—देवदत्तस्य कर्तृतास-
म्बन्धेन पार्श्वान्वयस्यावाधतत्वेनेत्येतन्न्यायस्य=अन्वयात्प्रातिपदिकयोर्जनकत्वाभावात् अनापत्तेः=असिद्धेः ।

दर्पणव्याख्या

व्युत्पत्तिभङ्गापत्तिमाह— अयमाशय इति । लक्षणेति । वाक्ये इति शेषः ।
'चित्रगुः' इत्यादीं विविक्तस्य वाच्यतात्पर्यस्य भौष्यतान्तरात्सम्भवात्—प्राप्तोदको ग्राम इति । लक्षणा-
यामपीति । इदंश मीमांसकमतेन । स्वान्वयसम्बन्धेन तदर्थगतत्वाद्बुद्धमात् । 'बोधोत्तरम्' इत्यस्यानुसृत-
मातृत्वान्न सतात रूपः । लक्षणायां प्राप्ति इत्यां ता तत्र लक्षणाया अस्मभय युत्पत्तः । अर्थालाभादिति ।
प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकप्रातिपदिकग्राम इति । अन्वयात्—प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकस्य कर्तृतासम्बन्धेन उदकस्य कर्तृतास-
म्बन्धेन पार्श्वान्वयस्यावाधतत्वेनेत्येतन्न्यायस्य=अन्वयात्प्रातिपदिकयोर्जनकत्वाभावात् अनापत्तेः=असिद्धेः ।
स्यात् इति भावः । अन्वयात्—देवदत्तस्य कर्तृतासम्बन्धेन पार्श्वान्वयस्यावाधतत्वेनेत्येतन्न्यायस्य=अन्वयात्प्रातिपदिकयोर्जनकत्वाभावात् अनापत्तेः=असिद्धेः ।

साधकान्तरमाह—

अपठार्थवहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना ।

कृतस्त्यागश्चास्ति तव तत् किं शक्तिं न कल्पयेः ॥ ३४ ॥

अयं भावः । चित्रगुस्त्यागदेषु चित्रगवीणां रवाभयादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमुपपद्यते । नच तत्र लक्षणा । सा-हि न चित्रपदे, 'चित्रस्वामी गौः' इति बोधापत्तेः । नापि गोपदे, 'गोरवामी चित्रः' इत्यन्वयबोधापत्तेः । चित्रादिमात्रस्य लक्ष्यैकदेशत्वेन तत्र गवादेरन्वयायोगात् ।

नच 'चित्रभिन्ना गौः' इति शक्त्युपस्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं तादृशगोरवामी गोपदेन लक्ष्यते इति वाच्यम्, गोपदस्य, चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरेहेण लक्ष्यत्वासम्भवात् ।

प्रभा

साधकान्तरमिति—समासशक्त्याविति शेषः । अपठार्थमिति—अत्र पट्टिपदं सप्तम्या अप्युपलक्षणम् । पट्टार्थ-वहुव्रीहादिव तुल्ययुक्त्वा सप्तम्यर्थवहुव्रीहावपि व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनायां अतिरिक्तशक्ति कल्पनात् प्राया अप्रसक्तेः । कृतस्त्यागश्चेति—'कृतस्त्यागश्चेति नियोहे ऽकृतशक्ति कल्पनाया अन्यायत्वात्' इति व्युत्पत्तित्यागरथे-त्यस्यार्थः । तव=व्यपेक्षावादिनः । शक्तिम्=एकार्थीभाव्यात्मिकाम् । चित्रगवीणांमिति—'चित्रगोरवाम्यादि' इति लिखितपुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते, परन्तु स चिन्त्यः, टचो दुर्घोरत्वात् । चित्रगवीणांम्यादीति तृचि-मिति पञ्चोत्थिनः । चित्रगुपदेन चित्राणां गवां स्वामी इति बोधः समुदाये एकार्थीभाव्यात्मिकं शक्तिं विना नोपपद्यत इत्यर्थः । लक्षणमिति—किं पूर्वपदे लक्षणा, उत उत्तरपदे इति विकल्प्य नाद्येत्याह—सा हीति=लक्षणा हीत्यर्थः । चित्रपदस्य चित्रस्वामिनि लक्षणायां वृत्तिजन्योपरिधातविशेषस्य स्वामिनो नामार्थयोर-भेदान्वय इति न्यायेनाभेदसम्बन्धेन गोपदार्थेऽन्वये चित्रस्वामी गौरिति बोधापत्तेरित्यर्थः । पूर्वपदे लक्षणायां दोषमुपत्वा उत्तरपदे तस्या दोषमाह—नापीति । गोरवामिनि—गोरवामिनो गोपदार्थतया तत्र चित्रस्याभेदान्वये 'चित्रो गोरवामी' इति बोधापत्तेरित्यर्थः । एवयैकदेशतयेति—'चित्रपदस्य चित्रस्वामिनि, गोपदस्य गोरवामिनि वा लक्षणायां चित्रपदार्थगोपदार्थयोर्लक्ष्यैकदेशतयेत्यर्थः । अन्यथायांमादिति—'पदार्थः पदार्थेन' इति न्यायविरोधादिति भावः । अन्यत्रोपास्यमिति—'श्रीगोपविधितिकतया पदार्थोपरिधित्यादि-सामग्रीवशात् शक्यार्थयोरान्वयबोधोत्तरं गोपदेन चित्राभिन्नगवीणांमिद्वयेन रूपेणान्वयपदार्थां लक्ष्यते । तादृशयोश्च लक्ष्यतावच्छेदकचित्रत्वादिचिशिष्टगवीणांमिद्वयेन रूपेणान्वयपदार्थां लक्ष्यते । तादृशयोश्च चित्रपदं तात्पर्यमाहकम् ।

दर्पणव्याख्या

पट्टपदार्थवहुव्रीहिरप्युदाये धीन् प्रदशयति— * अयम्भाव इति * । * यना शक्तिमिति * । समुदायशक्ति मित्यर्थः । * नच तत्रेति * तादृशसमुदायपदार्थपूर्वोत्तरपदयोरित्यर्थः । * चित्रस्वामीति * समानाधिकरणं गौः र्वगौः' इति व्युत्पत्तेरिति भावः । ननु गोपदस्य गोमिति लक्षणा । गनि चित्रस्याभेदान्वये चित्राभिन्नगोरवामीति बोधा नानुरक्तोऽत आह—'चित्रादिमात्रस्येति' आदिना गवादिपरिग्रहः । प्रापयान्त् पूर्वपदे लक्षणत्वावधेन विप्र-पदीनादानम् ।

* लक्ष्यैकदेशत्वेनेति * एवयैकदेशतयेत्यर्थः । * अन्यथायांमादिति * 'एकपदार्थप्रकाशा-निकृतिविदं प्यतामगन्धेन शाब्दबुद्धि मति विदं प्यतामगन्धेनारपदक-योगपरिधेदेहेता' इत्यर्थपर्यवर्तितायाः 'पदार्थः परार्थेनान्वेति' इत्यादिव्युत्पत्तेरिति धादुष्पान्नायासः आदिना भावः । * गन्धिभन्तमासादृश निरावच्छे-नपेति *

समासशक्तिनिर्णयः

नच गोपदे साक्षात् सम्बन्ध एव विनिगमक इति वाच्यम्, एवमपि 'प्राप्तोदकः' 'कृतविष्यः' इत्याद्यपष्टयर्थवहुव्रीहौ विनिगमकप्राप्तेः । यौगिकानां कर्त्राद्यर्थकतया साक्षात्सम्बन्धाविशेषात् ।

नच 'पदद्वये लक्षणा' इति नैयायिकोक्तं युक्तम्, बोधावृत्तिप्रसङ्गात् । नच परस्परं तात्पर्यग्राहकत्वादेकस्यैवैकदा लक्षणा, न द्वयोरिति न बोधावृत्तिरिति वाच्यम्, एवमपि विनिगमनाविरहत्वाद्-वस्थेन लक्षणाया असम्भवात् ।

नच चरमपदे एव सा, प्रत्ययार्थान्नयानुरोधात्, प्रत्ययानां सञ्ज्ञितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्व-व्युत्पत्तेरिति वाच्यम्, एवं हि बहुव्रीह्यसम्भवात्पत्तेः । "अनेकमन्यपदार्थे" (पा० सू० २ । २ । ४)

प्रभा

शास्त्रसम्बन्ध इति—गोपदे लक्षणायां स्वत्वनिरूपितस्वामित्वरूपसाक्षात्सम्बन्धः शस्यसम्बन्धः । चित्रपदस्य तु गुणवाचित्वात् स्वसमवायिनिष्ठस्वरूपनिरूपितस्वामित्वरूपः शस्यसम्बन्धो गोपदितपरम्परा-सम्बन्धो लक्षणांरूपो वाच्य इति लाघवमेव गोपदे लक्षणायां विनिगमकम् । नैयायिकमते शुक्लादिशब्द-वचित्रशब्दस्य गुणवाचकत्वेन शस्यसम्बन्धः परम्परारूप इत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादत्त आह—एवमपीति— गोपदे लक्षणायां लाघवरूपविनिगमकसत्त्वेन निर्वाहोऽतित्यर्थः । प्राप्तादक इति—'द्वितीया धितातीत' इत्यनेन द्वितीयान्तस्य प्राप्तशब्देन समासविधानाज्जापकात्सकर्मकादपि कर्तरि क्त । 'तयोरेव' इति सूत्रेण कर्मणि के तु अभिहितत्वेन द्वितीयाया अप्राप्त्या समासविधानव्यर्थं सप्तमेव । प्राप्तमुदकं यमिति कर्मायं बहुव्रीहिः । अत्र अभिहितत्वेन द्वितीयाया अप्राप्त्या समासविधानव्यर्थं सप्तमेव । प्राप्तमुदकं यमिति कर्मायं बहुव्रीहिः । अत्रापि अत्र प्राप्तोदकपदयोः समानार्थकत्वम् । प्राक्तिकर्त्रभिन्नमुदकमित्यर्थान् । एवंविधेषु कर्मादिवाचकप्रत्ययान्तपटि-कृतविश्वशब्दयोरेकार्थबोधकत्वम्, कृतिकर्माभिन्नं विश्वमित्यर्थान् । एवंविधेषु कर्मादिवाचकप्रत्ययान्तपटि-तेषुभयोः समानार्थकत्वेन तुल्यैव शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणेति पूर्वपदे उत्तरपदे वेत्यत्र विनिगमनाविरह एव । अपष्टयर्थेति—ननु 'अध्यापकपुत्रको वेदादत्तः' 'वाचकपुत्रको प्राप्तः' इत्यादौ पठ्यसम्बन्धवहुव्रीहाद्यपि द्वयोरेवैववाचकतया विनिगमनाविरहस्यैव सत्त्वात् परमाताभिप्रायणापि अपष्टयर्थे इति सकोचोऽसङ्गत इति चेत्, पठ्यसम्बन्धवहुव्रीहौ गुणवाचकस्य विशेषणत्वे 'पताम्बरः' 'चित्रगुः' इत्यादौ विनिगमकसत्त्वेन 'अप-पष्टयर्थे' इत्युक्ते । तथाच पष्टयर्थवहुव्रीहिपदेन गुणवाचकपदपटितवहुव्रीहरेव प्रहणम्, ननु पष्टयर्थं बहुव्रीहि-मात्रस्य । इदमपि नैयायिकमतेन । शाब्दिकतये तु तेषामपि गुणवाचकतया अपष्टयर्थे इति संकोचो व्यर्थ एव । पदद्वय इति—चित्रपदं गोपदञ्च चित्रगर्वत्त्वामिनि लाक्षणिकमित्यर्थः । विनिगमनेति—कस्य पदस्य तात्पर्यप्राप्तकत्वं कस्य लक्षणायां विनिगमनाविरहत्वात्प्रत्ययमेवेति भावः । ननुत्तरपदस्य विभक्तिसञ्ज्ञित-तया चर्द्धमाणाव्युत्पत्तिरेव विनिगमिका भविष्यतीत्येव बहुव्रीहिसंज्ञाविधानेन उत्तरपदमात्रस्यान्यपदार्थप्रति-मनकं सुवन्तमन्यपदार्थप्रतिपादकं तादृशसमुदायस्य बहुव्रीहिसंज्ञाविधानेन उत्तरपदमात्रस्यान्यपदार्थप्रति-पादकत्वे बहुव्रीहिसंज्ञाविधायकशास्त्राप्राप्त्या बहुव्रीह्यसम्भवात्तैरित्यर्थः ।

दृष्टेः प्राप्त्या

- * साक्षादिति * गोद्वारक इत्यर्थः । तथाच पठ्यस्य बहुव्रीहौ न व्युत्पत्त्यन्तरकत्वानमिति भावः * पदद्वय इति * विनि-गमनाभावादिति भावः * नैयायिकेति * अस्य प्राचीनेत्यादिः । एकेदेशान्यपक्षे हि तैरित्यमुक्तम् * बोधावृत्तौति * नैयायिकस्य स्वामिनो द्वेषा भावापरैरित्यर्थः ।
- * विनिगमनाविरहेति * चित्रपद तात्पर्यप्राहकमुत्त गोपदमित्येतरपदधातुवृत्तिरिदंत्वाद्यवस्थेनेत्यर्थः ।
- * असम्भवादिति * एकतरपदे लक्षणाया असम्भवादित्यर्थः । पदद्वये लक्षणायां उच्यते इति भावः । प्रत्ययार्थान्नयात् पाश्चिरेव उच्यते लक्षणाया विनिगमिका भविष्यतीत्याद्यह्यपि निराचष्टे—नचेति * एतं हीति * ...

इत्यनेकपुत्रन्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वेन तद्विधानत् ।

किञ्चैवं सति घटाऽऽदिपदेऽपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात्, पूर्वपूर्ववर्णानां तात्पर्य-
प्राहकत्वेनोपयोगसम्भवात् । एवं सति चरमवर्णमत्रश्रवणेऽथबोधोपापत्तिरिति चेद् अत्राप्युदकपदमात्र-
श्रवणार्थप्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः ।

प्रभा

तद्विधानादिति—अयम्भावं—यस्मिन्नर्थे यस्य शब्दस्य शास्त्रेण साधुत्व बोध्यते तस्य शब्दस्य तेन
शास्त्रेणाधेवाचकत्वं न विधीयते, किन्तु लोकसिद्धं तत्तदर्थप्रतिपादकत्वमुद्देश्यतायच्छेदकत्वेनाश्रित्य तत्-
त्कार्यविधानद्वारा तत्तच्छब्दानां साधुत्वं बोध्यते । अत एव पङ्क्तिर्विशल्यादिशब्दानां व्यवहारतस्तत्तदर्थ-
वाचकत्वस्य सिद्धत्वेऽपि 'पङ्क्तिर्विशति' इति सूत्रेण साधुत्वबोधनं सङ्गच्छते । अत एव समर्थसूत्रे
भाष्ये—'स्वभावत एव तेषां शब्दानामर्थेष्वभिव्यक्तिविधानां निमित्तत्वेनान्वारयानं क्रियते' इत्युक्तम् । एवञ्च
लौकिकमर्थप्रतिपादकत्वं निमित्तत्वेनाश्रित्य बहुव्रीहिसंज्ञा विधीयते । तत्र भवन्मते सुबन्तसमुदाये नास्तीति
बहुव्रीह्यसम्भव इति ।

ननु चरमपदे लक्षणास्वीकारेऽपि पृथपदमपि तादृशलक्षणायां तात्पर्यप्राहकतया अन्यपदार्थं वर्तते
एवेति बहुव्रीह्यसम्भवोक्तिश्चिन्त्येत्यत आह—किञ्चेति । एवम्—बहुव्रीहौ चरमपदे एव लक्षणायाम् । ननु
चरमवर्णे एव वाचकताऽस्तु को दोष इति, अत आह—एव सतीति—चरमवर्णे एव वाचके सतीत्यर्थः ।
अर्थबोधोपापत्तिरिति—उदककवृत्कप्राम्निर्कर्मरूपार्थबोधोपापत्तिरित्यर्थः । एतेन उदकशब्दादप्यर्थबोधो जायते एवेत्य-
पास्तम् । ननु तादृशार्थबोधकत्वप्रकारकतात्पर्यप्राहकपूर्वपदाभावान्नोदकमात्रश्रवणात् तदर्थबोधोपापत्तिः । किञ्च
कोशादिप्रामाण्येन वर्णसमुदायात्मकघटादौ शक्तिरङ्गीक्रियते, अत्र तु चरमपदस्य लक्षणैवाव्यन्यपदार्थबोधो-
पापत्तौ अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः' इति न्यायेन समुदायशक्त्यसिद्धिरत आह—अन्यत्र विस्तर इति—भूषणे
विस्तर इत्यर्थः । तत्र हि प्रत्ययानां सन्निहितगतस्वार्थबोधकत्वस्वीकारो न सम्भवति 'सर्वकः' 'दधि इयद्

दर्पणव्याख्या

पदार्थलक्षकत्वे इत्यर्थः । बहुव्रीह्यसम्भवे हेतुमाह—अनेकमिति* तद्विधानादिति* बहुव्रीहिविधानादित्यर्थः ।
अयम्भावः । वृत्तेर्विधिघातार्थकत्वं न शास्त्रैकगम्यम् । "अचतुर" इत्यादावर्णानादेवनात् । किन्तु लौकि-
कव्यवहारगम्यम् । "स्वभावत एव तेषां शब्दानामर्थेष्वभिव्यक्तिविधाना निमित्तत्वेनान्वारयानं क्रियते" इति
समर्थसूत्रभाष्यात् । "अनेकमन्यपदार्थं" (पा० सू० २ । २ । २४) "चार्यं इन्द्र" (पा० सू० २ । २ । २९)
इत्यादीनामनेकप्रगमान्तमन्यार्थप्रतिपादकं बहुव्रीहिसंज्ञक भवति. चार्थं वर्तते यः प्रथमान्तसमुदाय स इन्द्र-
संज्ञको भवतीति क्रमेण लोकसिद्धार्थाऽनुगादेन बहुव्रीह्यादिसंज्ञाविधायकरमात्रम्, अर्थस्यापि विधाने वाक्यभेदापत्तेः ।
स्वसमानार्थकवाक्यानि वृत्तये विभाषाऽधिकारोऽपि विधेयः स्यात् । एवञ्च सुबन्तसमुदायस्यान्यार्थप्रतिपादकत्वे कथं बहुव्रीहि-
स्यादिति । मन्वेकपदस्यान्यार्थप्रतिपादकत्वे तारत्पर्यप्राहकतयाऽपरपदस्यापुनर्योगितेन समुदायस्य निशिद्यार्थप्रतिपादकत्व-
मविकलमत आह—किञ्चैवमिति* एतावत्पर्यचरमपदस्यैव लक्षणत्वे सतीत्यर्थः । इष्टापचाराह—एवं सतीति* चर-
मवर्णस्य वाचकत्वे सतीत्यर्थः* अत्रापि* प्रातोदकादासीत्यर्थः* आपत्तिरिति* आपावेष्यतिरेकनिर्णयकालिकाऽऽपाय-
व्याप्याऽऽपादकवचनानुसर्वादिति भावः ।

ननुदकपदमात्रभणनात् लक्ष्यार्थबोधः, तदानीं लक्षणाकल्पनायास्तारत्पर्यप्राहकपूर्वपदोपरिभेदभावादत आह—
अन्यत्रेति* भूषणे इत्यर्थः । *विस्तर इति* उत्तरपदलक्षणायै प्रत्ययार्थत्वभावेन तत्र प्रत्ययार्थान्वयऽपत्तिरित्यादि

एवञ्च, अप्रपञ्चार्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना, उक्तयुक्तेः । अगत्या शक्त्यन्तरकल्पनेत्यर्थः ।
 कञ्चत्प्राग इत्यस्य कञ्चपशक्त्योपपत्तिरिति व्युत्पत्तित्यागत्र तथास्ति । तत् किं सर्वत्र समासे शक्तिः,
 न कल्पयैरिति वाक्यार्थः । यस्तु व्यपेक्षावादिनो नैयायिक-मीमांसकादयः । न समासे शक्तिः,
 'राजपुरुषः' इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिलक्षणैव 'राजसम्बन्धयभिन्नः पुल्यः' इति घोषोपपत्तेः ।

प्रमा
 ददाति' इत्यादौ व्यभिचारात् । 'दधि बहुपदुर्ददाति' इत्यत्र बहुजर्थस्य दधि अत्रयापत्तेश्चेति प्रातिपदिकात्
 कर्मत्वाद्दौ स्वादय इति 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिशास्त्रेर्बोधितत्वात् प्रत्यासत्तिन्यायेन लब्धायाः 'प्रत्ययानां
 प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वम्' इति व्युत्पत्तेः तादृशव्युत्पत्तिसिद्धस्य प्रकृतिप्रत्यययोः परस्परान्वितार्थबोधकत्वे
 एव साधुत्वस्य भङ्गः, उत्तरपदमात्रप्राप्रकृतित्वात्, प्रत्ययनिप्रविषेयतानिरूपितोद्देश्यतापठ्याप्यधिकरणमैव
 प्रकृतित्वात् । तदर्थं व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारापेक्षया समुदायशक्तिरेव न्याय्येत्यभिप्रायेणाह—एवञ्चेति ।
 व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना-समुदाये शक्तिरूपेण । उक्तयुक्तेरिति—प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरेवयानुपपत्तिरूपयुक्ते-
 रित्यर्थः । तरिकृति—तदिति तस्मादित्यर्थेऽप्ययम् । कल्पयैरिति—सम्प्रश्ने लिङ् । नोधापत्तित्ति—नचैयं
 समासस्य वृत्त्या अर्थोपपत्त्येवोपजनकरत्वाभावात् प्रातिपदिकरत्नानापत्तिः, स्य—स्वावयवान्यतरनिष्ठत्वात्
 नोपपत्त्येवोपजनकत्वरूपार्थवत्त्वस्य ग्रहणेनाटोपात्, समासग्रहणसामर्थ्यादेव प्रातिपदिकत्वसम्भवाच्च ।

द्वर्षणव्याख्या

तत्रोक्तम् । * व्युत्पत्तौ चि * व्युत्पत्तित्यागः प्रकृते प्रतिशदानिरेव । * व्यपेक्षावादिन इति * समर्थयुगे "परस्परान्वययोग-
 लरूपागमध्यमेन व्यपेक्षा" इतिनादिन इत्यर्थः । * न समासे शक्तिरिति * । समासे=राजपुरुषादिराजपदादे, निशिष्टशक्तिर्न
 त्यर्थः । समासशप्रयोजकत्वं कलत्रप्रत्येकपदवृत्त्यतिरिक्ते नास्तीति यावत् । संघट्टार्थं समर्थमिति भाष्यसरोक्तं, समर्थस्य
 पृथगुपस्थितिनिश्चयनरात् परस्परव्यपेक्षैव सामर्थ्यम् । 'इसोः सामर्थ्यं' (पा० सू० ३।१।४४) इत्यत्र समर्थपदस्य
 तादृशार्थकरस्य उर्वरेवाङ्गीकारात्, पराङ्गवद्भावानुरोधोपाच्च । अन्यथा समासादावैकार्यभावात्, पराङ्गवद्भावो व्यपेक्षेति
 वाक्यभेदापत्तेः । तत्र व्यपेक्षाऽनादरे तु "भ्रतेन मित्रावगणावृतावृत्वावृत्तस्योः" इत्यादावृतेनेत्यादेः पराङ्गवद्भावे सति
 'धामनित्रस्य च' (पा० सू० १।१।९८) इत्याद्युदात्ताऽऽपत्तेः ।

नच "सन्निमित्तग्रहण कर्तव्यम्" इति कतिचिन्नाऽमित्रतायस्य यस्मिन् तद्वाचकमेव पराङ्गवदित्यर्थेन नियमि
 त्वात् पराङ्गवद्भावप्रसक्तिरिति वाच्यम्, समर्थपरिभाषामाश्रित्य तत्रस्याख्यानस्यैव न्यायत्वत्वात् । "भ्रतेन मित्रावगणी"
 इत्येतयोः समभिव्याहृतकियाव्यवस्थितेन परस्परसामर्थ्यात् "मित्रावगणावृत्तस्योः" एतयोस्तु पार्श्वकान्वयबोधसत्त्वात्
 स्वैव सामर्थ्यम्, स्वर्धं चेद वेदभाष्ये । अत एवानन्तरपाटोऽपि चरितार्थः । 'पुत्रो राज' पुरुषो देवदत्तस्य' इत्यादौ
 निरुक्तव्यपेक्षारूपसामर्थ्याभावादेव समासप्रसक्तेः ।

समर्थत्वार्थस्तु पदसम्बन्धी समासादिविधिः साधारणस्वरथा वा सप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयप्रयोजकत्वरूप
 व्यपेक्षाऽपरनामकसामर्थ्यवत्त्वादाऽभितो घोष्य इति बहुव्रीहौ चिनाऽदिविषयतायाः साधारण्योपपत्त्याभावात्परस्परयेति ।
 विश्वं वृत्तिरावच्छेदेनेकार्थीमात्रादिमते स्थावयथावतिरिसार्थीभाष्यकत्वरूपवृत्तिलक्षणस्य कर्मधारयेऽप्यास्ति,
 तत्रान्यथावतिरिसार्थीमात्राभावात् । वृत्तिरसामानाधिकरूपेण तु रथन्तराऽद्विद्वच्छब्दे पङ्कजादियोगशब्दे च कोशाऽ
 दितिसिद्धायाः समुदायशक्तोरसामिभिव्यस्त्युपगमेन सिद्धसाधनात् । शब्दयोगिकृचित्रगादित्युदाये शक्यपन्थुगमस्तु कोशाऽ
 शक्यकत्वात्समासप्रकृत्येकपदत्वैवोपपत्तेश्च हेय इति तदभिसन्धिः । शक्तिरवतानुपपत्त्यभावं तत्रयोजनतया दर्शयति-
 * राजपुरुष इत्यादाविति * अत्र राजपुरुषपदगमधूयमाणनिमित्तपूर्वपदकयदौ समासपरम्, तेन 'दास्याः पुनः' इत्याद्यङ्कु-
 समासे न दोषः ।

अत एव राज्ञः पदार्थैरुद्देशतया न तत्र 'शोभनस्य' इत्यादिनिरोपणान्वयः । नरा घनरयामः, 'निष्कौशाम्निः' 'गौरयः' इत्यादौ इरादिप्रयोगापत्तिः, उक्तार्थतयैव क्रान्तादिपदप्रयोगासम्भवात् । न वा "विभाषा" (पा० सू० २ । ७ । ११) इति सूत्रावरयकृतम्, लक्षण्या 'राजसम्बन्धमिन्नः पुल्वः' इति बुबोधयिषायां समासस्य, राजसम्बन्धानिति बुबोधयिषायां विग्रहस्येत्यादिप्रयोगनियमसम्भ-

प्रभा

अत एव = राजसम्बन्धिनि लक्षणाभ्युपगमादेव । तत्रेति-तत्र-राजनि 'पदार्थः पदार्थेन' इति न्यायविरोधादिति भावः । उक्तार्थकतयेति-'घनरयामः' इत्यत्र घनराजस्य घनसदृशे, 'निष्कौशाम्निः' इत्यत्र निःशब्दस्य श्वेतकल्पा-माश्रित्य कौशाम्नीपदस्य कौशाम्न्यवधिकनिष्कमणुकर्तृदि, 'गौरयः' इत्यत्र गौराजस्य गोयुक्ते च लक्षणयो-क्तार्थकतयेत्यर्थः । प्रयोगासम्भवादिति-'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायादिति भावः । यदुक्तं पूर्वं 'विभाषा' इति सूत्रञ्च कार्यमिति तत्र समाधातुमाह-न वेति । विग्रहस्येति-'राज्ञः पुरुषः' इति विग्रहस्येत्यर्थः । अय-म्भावः-'राज्ञः' इत्यत्र पठ्यर्थः सम्बन्धस्तत्र राजपदार्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः । सम्बन्धस्य च स्वरूपसम्बन्धेन पुरुषेऽन्वय इति राजनिरूपितसम्बन्धवान् पुरुष इति बुबोधयिषायां विग्रहस्य प्रयोगसम्भ-वादिति । नियमसम्भवादिति-नच कर्मघान्ये समासेन, विग्रहेण च एकविधबोधस्यैव दर्शनेन तत्र उक्त-नियमानुपपत्तिरिति वाच्यम्, 'नीलमुत्पलम्' इति वाक्ये नीलपदोत्तरविभक्तेरभेदोऽर्थः, तस्य स्वरूपसम्बन्धेन उत्पलेऽन्वयविवक्षायां वाक्यस्य, नीलपदस्य नीलमेदाभाववति लक्षण्या नीलमेदाभाववदभिन्नम् उत्पल-

दर्पणव्याख्या

नच सम्बन्ध एव लक्ष्योऽस्त्वयज्ञ इत्यसमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवादोऽप्युपगतस्येति । राज्ञोऽदिसम्बन्ध-रूपलक्ष्यायैत्योत्तरपदार्थे आश्रयतयाऽन्वयेनैवोपपत्तौ सम्बन्धिनि लक्षणाऽभ्युपगमे प्रयोजनाभावश्चेति वाच्यम्, 'राज्ञा पुरुषः' इत्यादावपि राज्ञापिपदार्थस्य स्वस्वामिभान्तरसम्बन्धेन पुरुषादावन्वयपराणाय निपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्त-सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययनिपातान्यतरानुपस्थितेर्हेतु-त्वस्यावश्यकतया प्रकृते राज्ञसम्बन्धरूपनामार्थस्य प्रत्ययनिपातान्यतरानुपस्थिते पुरुषादावन्वयासम्भवात् निपाताति-रिक्तत्वविशेषणात् 'चन्द्र इव मुखम्' इत्यादाविवेपदार्थसदृश्यस्य नामार्थस्य प्रत्ययज्ञ-यापस्थित्यविषये मुखे निपातातिरि-क्तनामार्थचन्द्रस्य तथोपस्थित्यविषये सारदस्येऽन्वयेऽपि न क्षति । अभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रकारताया निवेद्याच्च 'राज्ञा पुरुषः' इत्यादावभेदान्वयेऽपि न सा ।

नच समर्थमानातिरिक्तत्वेनापि नाम्नो विशेषणीयत्वात् प्रकृतेऽनुपपत्तिरिति वाच्यम्, गौरवात्, क्वचिदगत्या सङ्कोचेऽपि सर्वत्र सङ्कोचस्यान्याप्यत्वाच्च, प्रकृते सम्बन्धिलक्षणाऽभ्युपगमरूपातिस्त्वात्, निपातानां श्वेतकल्पनयै पदा-दिपदानां घटादिप्रतिषोभिकलाक्षिणकतयैषोपपत्तौ व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वात्प्रवेशान्चेति भावः ।

अत एवेति* पूर्वपदस्य सम्बन्धिलक्षणकत्वादेवेत्यर्थः । * (न) विरोपणान्वय इति* "पदार्थः पदार्थेनान्वेति" इति व्युत्पत्तिरिति भावः । ननु 'गभीरायां नर्थां धोपः' इत्यादौ नदीपदलक्ष्यनदीतीरार्थैरुद्देशनशदौ गभीरापन्वयवदशा-प्येऽनुद्देशान्वयो दुर्वार इति चेन्न, इष्टान्तादिः । तत्राप्येत मते नदीपदस्य गभीरनदीतीरलक्षकताया गभीरपदस्य तात्पर्य-प्रादक्षतायाश्च वक्ष्यमाणतया अदोषात् तादृशव्युत्पत्तेः ससम्बन्धित्यतिरिक्तविषयतया चेन्नस्य नतेत्यादावेकदेशान्वयेऽपि क्षतिविरहादिति* । उत्तार्थतयेति* तत्र निरादीनां श्वेतकतया कौशाम्यादिपदस्यैव कौशाम्यवधिकनिष्कमणुकर्तायै लक्षणाऽभ्युपगमेनैवेतिष्ठतार्थबोधोपपत्तौ क्रान्तादिशब्दानामुत्पदानासम्भवादित्यर्थः । * आवरयकत्वमिति * तेन 'राज्ञापदलक्षणावच्छिन्नप्रकारतया स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थकतया वा तद्वययोगेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

समासशक्तिनिर्यायः

वात् । नापि पङ्कजपदप्रतिबन्दी शक्तिसाधिका, तत्रावयवशक्तिमजानतोऽपि बोधात् ।
 नच शक्त्यग्रहे लक्षणाया तेभ्यो विशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति । अत एव राजादिपदशक्त्यग्रहे
 'राजपुरुषः' 'चित्रगुः' इत्यादौ न बोधः । नापि (नच) चित्रगुरित्यादौ लक्षणात्मदेऽप्यपदार्थबहुद्रीदौ
 लक्षणाया असम्भवः बहुव्युत्पत्तिभङ्गनापत्तेरिति वाच्यम्, 'प्राप्तोदकः' इत्यादावुदकपदे एष लक्षणा-
 स्वीकारात् । पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्शज्ञानसाध्यतया विलम्बितत्वात् ;

प्रभा

मिति बुबोधयिष्यायां समासस्य च वक्तुं शक्यत्वात् ।
 नचैवमपि द्वन्द्वे समासवाक्ययोर्नियमानुपपत्तितादयार्थ्यम्, उत्तरपदेन लक्षणाया साहित्यदिवधायान्
 द्वन्द्वस्य, चशब्देन साहित्यविवक्षायां वाक्यस्य च प्रयोगनिर्मुक्तसम्भवात् । एदमोपगदादौ तद्विधादिबुधावपि
 बोध्यम् । उपगुनिरूपितसम्बन्धवदपत्यमिति विवक्षायां वाक्यस्य, उपगुसम्बन्धमिन्नमपत्यमिति विवक्षायां
 तद्विधत्पृष्ठेऽत्र प्रयोगः । एवमन्यत्राप्युक्तम् । शक्तिः पङ्कजशब्देवदिति पूर्वोक्तं दृष्टान्त निराकरोति—नार्थात् ।
 प्रतिबन्दात्—अनिष्ठान्तरसङ्गिकोक्तिरित्यर्थः । पङ्कजशब्दे समुदाये शक्तिस्वीकारोक्तिः समात्तेऽनिष्ठशक्तिसाधिका
 नेति भावः । शक्तिज्ञानं विना शक्यतानुपस्थितौ शब्दसम्बन्धरूपलक्षणाया अभावेन लक्षणाया पक्षान्वा-
 यच्छिन्नस्य बोधो नैव सम्भवतीति भावः । एदञ्च पङ्कजपदेऽद्यदशकत्वज्ञानेऽपि पक्षान्वायच्छिन्नमप्ययकयोष्य
 सर्वानुभवसिद्धतया तत्र समुदायशक्तिरावयवकीति सिद्धम् । अत एव—अवयवशक्तिज्ञानस्य विशिष्टार्थोप-
 प्रयोगकत्वादेव । न बोध इत—तत्रावयवशक्तिज्ञानद्विरक्षदशायां शब्दबोधोपभावादः सर्वानुभवसिद्ध इति
 बोधाभावात्तत्र इष्ट एवेति भावः । अप्युक्तार्थ इति कारिकोक्त दोषं परिहरति—नार्थात्—किप्रतिपुगतवेपु
 नार्थात्तैव पाठः । मुद्रितेषु नचेति । नार्थत्वस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः । लक्षणाया अग्रमभ इत—'असम्भवः'
 इति प्रथमान्त एव पाठः, सप्तम्यन्तस्यानन्वितार्थकत्वाद्दिति पञ्चात्तन । तद्विधगाथाः यौगिकपूर्वपदलक्ष-
 णायाः । धातुप्रत्ययेत—धातुश्च प्रत्ययश्च तदर्थात्तचित धातुप्रत्ययतदर्थात्तेषां ज्ञानेन साध्यतैत्यर्थः । धातु-
 प्रत्ययज्ञानं विना तदर्थाज्ञानासम्भवेनार्थाज्ञानद्वारा धातुप्रत्ययज्ञानमात्रेण लक्षणायाः प्रयोजकमिति भावः ।

द्वर्षणव्याख्या

* प्रतिबन्दीति * पङ्कजादिपदे पदत्वादिविशिष्टशक्त्युपगमरूपेत्यर्थः । * अवयवशक्तिमजानतोऽपि *
 इत्यपिना दृष्टान्त—दार्शनिकप्रकारेण सत्यते । * शब्दपदे * अवयवशक्तिमहाभावे । * तेभ्यः * पङ्कजादिपदपदा-
 वयवैभ्यः । * विशिष्टार्थप्रत्यय इति * । पङ्कजादिरूपेण पञ्चादिबोध इत्यर्थः । लक्षणायाः शक्तिर्भावेत्त्वात्,
 किन्तु समुदायशक्त्युपस्थिते तस्मिन् अवयवशक्त्युपस्थापितपङ्कजनकत्वेऽप्येदानीं योगमप्येति भावः । * अत एवेति * ।
 तल्लक्षणायाग्रहे तत्पदशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः उत्तरपदलक्षणाया विनिगमकमाह—'यौगिकपूर्वपदलक्ष-
 * विलम्बितत्वात् * इत्यनेन शीघ्रोपस्थितिकत्वमुत्तरपदलक्षणाया विनिगमकमिति द्युचितम् ।
 ननु व्युत्पत्तिषो यौगिकत्वमुदकादिपदानामपि सममत आह—'प्रत्ययानामिति * । दयाश्रुतप्रत्ययमंतल्लक्षणादौ
 शब्दात् प्रत्ययमप्येवमन्यथा व्याचष्टे—'सर्वादिहेति * 'दण्डिनमानव' इत्यादौ व्यवहितनदामे—दण्डादौ कर्मताप्यव-
 धारणाय सर्वादिहेति । तथाच "अणुरपि बिदेयोऽप्यपदसायपरः" इति न्यायेनोत्तरपदे एव लक्षणेति न बोधाऽऽदित्यु-
 द्देशमपीति भावः । पूर्वकिद्वेषगान्तरद्वयवति—

प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यनुरोधाय ।

घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते, विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात् ।
बोधकत्वस्यापि प्रत्येकं वर्णेष्वसत्त्वात् । प्रकृते चात्यन्तसन्निधानेन प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्यायोत्तरपदे
एव सा कल्प्यते इति विशेषः ।

प्रभा

ननु 'शक्तं पदम्' 'शक्यसम्बन्धो लक्षणा' इति मते धातोः क्तप्रत्ययस्य च शक्तवेऽपि प्राप्तपदस्याशक्ततया
तत्र शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भव इति क्तप्रत्यये एव लक्षणा वाच्या । तथाच तत्र लक्षणायां
प्रत्ययमात्रज्ञानं तदर्थज्ञानञ्चापेक्ष्यते' उदकपदे लक्षणायामुदकपदज्ञानम्, तदर्थज्ञानञ्चापेक्ष्यते, इत्युभयत्रापि
साम्यमेव, नहि पूर्वत्र धातुतदर्थज्ञानस्यापेक्षा, यतो विलम्बितार्थं स्यादित्येवमसङ्गतम् । नच क्तप्रत्ययस्योद-
ककर्तृकप्राप्तिकर्मणि लक्षणायां तात्पर्यप्राप्तकतया धातुज्ञानं तदर्थज्ञानञ्चापेक्ष्यते एवेति वाच्यम्, उदकेऽपि
वाटशार्थं लक्षणायां पूर्वपदतदर्थज्ञानस्यापेक्षितत्वेन साम्याक्षतेरिति यौगिके पूर्वपदे लक्षणायां विलम्बितत्वं
दुरुपपादमित्यरुचेराह—प्रत्ययानामिति । उक्तद्वयुत्पत्त्यनुरोधेन चरमपदे एव लक्षणेत्यत्र प्रतिबन्धितया यदुक्तं
शाब्दिकेन पदपदेऽपि चरमवर्णं एव वाचकता स्यादिति तन्निराकरोति—घटादिपद इति । अतिरिक्तंति—
नन्वतिरिक्तत्वं भिन्नत्वम्, तत्र याः कश्चित्प्रतियोगिकं सर्वत्रैवेतिवमसङ्गतमिति चेन्न, घटशब्दपदकधातु-
प्रत्ययशक्तिप्रतियोगिकभिन्नत्वस्य, घटपदातिरिक्त यद्गृहीतशक्तं पदं तच्छक्यतिरिक्तत्वात्, बोधकत्वा-
पेक्षयाऽतिरिक्तत्वस्य वा विवक्षितत्वात् । सङ्केतितत्वादि—कोशादिना सङ्केतितत्वस्य बोधनादित्यर्थः । ननु
बोधजनकत्वरूपा शक्तिश्चरमवर्णं एवास्तु, किन्तु बोधजनकत्वं शक्तिं विना अनुपपन्नमिति तदतिरिक्ता
कल्प्यमाना शक्तिरिति ।

रण्यस्यापीत्यर्थः ।

तदन्यथानुपपत्त्या

इति—घटादिपदापेक्षया समासस्य लक्षणायां भेद इत्यर्थः । समासदृष्टान्तेन घटादिपदेयु चरमवर्णं आप-

दर्पणवाक्या

* घटादिपदे चेति* । * कल्प्यमाना* इत्युक्त्वा अवलम्बते सूचयति—* विशिष्टस्यैवेति* व्यवहारादिना
तत्रैव तन्निर्द्देशादिति भावः । * असत्त्वात्* इत्यस्य येन तत्रापि विनिगमकत्वापेक्षा स्यादिति शेषः । * उदकपद
इति* प्राप्तादकादिघटकोदकारिपदे इत्यर्थः । * सा* लक्षणा । * विशेष इति* घटादिपदात् समासस्य
लक्षणाया वैशम्यमित्यर्थः ।

अनेदं बोध्यम्—उक्तयुक्तयोपपत्तुम्भित्यादाद्युत्तरपदस्यैव समीपवर्णं लक्षणा, पूर्वपदं तात्पर्यमाहकम् । तत्तुक्वेऽपि
अचिदद्वन्द्वविपर्ययाद्येवदेशिनि चरमपदस्यैव वा विपर्ययद्वन्द्वार्थं, रतरव् द्योतकम् । नीलोत्पलमित्यादिकर्मधारये तु न
घाऽपि सा, प्रत्येनपदशक्युपस्थितयोरभेदान्वयसौलभ्यात् । ऋषीर्ही त्तरपद एव सेति सार एव व्यक्तम् । पाणिनाद-
मित्यादिद्वन्द्वेऽप्युत्तरपदस्य पाणिनादेकमाहारे लक्षणा, पदान्तर द्योतकम् । तत्रैव परम्भरया वादनकर्मत्वान्वयः । एवमितरे-
तरवागद्वन्द्वे साहित्यापनप्रत्येकपदार्थयोदत्तरपदस्यैव सा । अत एव द्वित्वनादर्थद्वित्वान्वयस्तन । समाहारद्वन्द्वे साहित्यं
विशेष्यम्, अत्र तु विशेषणमिति भेदः ।

यथा समाहारद्वन्द्वेऽपि साहित्याप्रतीतेनैव तत्र लक्षणा, किन्तु प्रत्येकपदशक्युत्पत्त्याप्ययोरेव साधाद् वादनकर्मत्वा-
न्वयः । "द्वन्द्वम प्राणि" (पा० सू० २ । ४ । २) इतिप्रकरणातिदिष्टैकत्वम(स्यस्यैव मुख्य समाहारपदस्यपदेवत्वम् ।
इतरश्च तु तत्पदहार औपचारिकः । नात इतरेतरयोगे तामसङ्गं । एवमितरेतरयोगेऽपि न लक्षणा, एकस्मृत्यारूढपदप्रदात्

समासशक्तिनिर्णयः

स्वीकृतञ्च घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकम्पन्नैरित्याहुः ।

प्रभा .

वितामापत्तिमिष्टापत्त्या परिहरन्नाह—स्वीकृतञ्चेति । मीमांसकम्पन्नैरिति—आत्मानं मीमांसकं मन्यन्ते, न तु ते मीमांसका इति सूचनेन चरमवर्णस्य बोधकत्वाभाव एव सर्वसम्मतो न तु बोधकत्वमितीष्टापत्तिर- युक्तेति ध्वनितम् ।
आहुरिति—अत्र व्यपेक्षावादिनः—“उपकुम्भम्” इत्यादौ प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्याय उत्तरपदस्य

दर्पणव्याख्या

प्रत्येकशब्दपरिधत्तापर्ययोर्द्वित्वान्वयसम्भवात्, एकत्रियाऽन्वयित्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चा- देवानगमेन पूर्वं तत्र लक्षणप्रदासम्भवाच्च । “चापे द्वन्द्वः” इत्यस्य चापान्वययोग्य इत्यर्थान्न तद्विरोधोऽपि ।
गुक्तञ्चेत्तत्, द्वन्द्वत्वाच्चिद्वजस्य प्रधानीभूतार्थद्वयप्रतिपादकत्वे एव “द्वः सामासिकस्य च” (गीता) इत्यनेन
।माससमूहमध्ये द्वन्द्वस्य विभूतितया परिगणनस्य भगवत्त्वस्य सङ्गते । विशिष्टशक्त्या, लक्षणया वा तस्य प्रधानीभूतगमा-
ः।प्रतिपादकत्वे तु समासान्तराद् द्वन्द्वस्याविशेषाच्चदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

यद्यु भारतभावदीपे—सममेकनाऽऽसन समासो विदुषां शुचिशिष्याणा वा मन्त्रार्थे कथार्यं वैकत्रावरयानम् । तत्र
विदितसमर्थज्ञातं सामासिकम्, चातुरधिककृत् तस्य “उत्थेक” (पा० सू० ७।१।५०) इतीकदेश, “यस्येति च”
(पा० सू० ६।४।१४८) इत्यलोपः । तस्य मध्ये द्वन्द्वः—रहरयोऽरेम् “द्वन्द्वं रहस्य” (पा० सू० ७।१।१५)
इति घटे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धमिति व्याख्यातम् ।

तत्तु विदितार्थस्य चतुर्थे चतुरथ्यञ्च अदर्शानाग्रयन्तराधिकरणन्यायेन सङ्केतिसमासशब्दात् पारिभाषिकसमा-
सरूपार्थस्यैवोपरिधेयचित्तत्वेन प्राप्तस्य सामुहिकठकं समासशब्दाच्चदनभिधानात् । “द्वन्द्वं रहस्य” (पा० सू० ७।१।
१५) इत्यनेन रहस्ये व्युत्पादितद्वन्द्वस्य नित्यनपुंसकत्वेन पुल्लिङ्गस्य तद्वाचित्वासम्भवात् । समासवाचिनश्च तस्य पुल्लिङ्ग-
तायाः “चापे द्वन्द्वः” (पा० सू० २।२।२१) इत्यादौ दृष्टत्वात् पारिभाषिकत्वाच्च तेन समासस्यैव ग्रहणत्वोचि-
तत्वाच्च चिन्त्यम् ।

नच साहित्यागानेऽन्यतरस्य क्रियाऽन्वयविवक्षायाम् “पश्य धव खदिरं छिन्धि” इतिवाक्यवत् “पश्य धवलद्विरी
छिन्धि” इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्ययार्थद्वित्वाच्चिद्वजपरिभ्रमस्यैव पदायान्तरान्वयबोधस्यान्यथ दर्शनेनात्रापि
तदवच्छेदेनान्वयस्यैवोचितत्वात् ।

नच द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकसाहित्यभिनमन्तरेण द्वित्वान्वय एव दुर्लभ इति वाच्यम्, योग्यताऽन्वच्छेदको-
परिधेतेरनपेक्षणात्, उपस्थितैर्योग्य एव तदन्वयात् । अत एव “घटेन जलमानय” इत्यत्र छिद्रेतरस्यैव योग्यतान्वेना-
न्वय, ननु छिद्रेतरत्वप्रकारकः शान्दबोध, तत्र प्रकृत्यर्थावच्छेदकस्यैव द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविर-
हाच्च । विवेचित चेदमधिकमन्यत्र ।

नच “क्षीमवसनावनिग्नादधीयाताम्” इत्यत्र तमुच्चयसाहित्यलाभो न स्यादिति वाच्यम्, “यत् कर्त्तव्यं तदनेवा
साह” इति वचनान्तरात्तत्तद्देः । यद्यपि द्वन्द्वे परस्परान्वयित्वरूपव्यपेक्षा दुर्पदा, तथापि “चापे द्वन्द्व” (पा० सू० २।
२।२९) इति विशिष्टसामर्थ्यादेव तत्र समास, तदर्थस्त्व, समुच्चयान्वाच्ययोस्त्वनभिधानादेव न द्वन्द्व इति स्पष्टं
भाष्ये । यद्येकरथा मिषायामेकरूपेणान्वयित्वमेव तत्र सामर्थ्यमिति, तत्र, वनिदेतस्य क्वचित् पूर्वात्तस्य सामर्थ्य-
स्थापयणे समर्थयुगे वाक्यभेदापत्तेः, एकक्रियान्वयित्वस्य ततोऽननुभवाच्चेति पूर्वोक्तापत्तिमिद्वलेनापि परिहरति—
* स्वीकृतमिति * ।

* चरमवर्णस्यैवेति * पूर्वपूर्ववर्णानुभवजगोद्बुद्धस्कारसहितान्तमवर्णस्येत्यर्थः । नातः कैवलचरमवर्णा-

अत्रोच्यते—समाप्ते शक्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात्, अर्थवत्त्वाभावात्

कुम्भसमीपे लक्षणा, पूर्वपदं तात्पर्यमाहकम् । तत्पुरुषे एवदेशिसमाप्तेऽपि उत्तरपदे एव लक्षणा, पूर्वपदं तात्पर्यमाहकम् । कर्मधारये तु न लक्षणा, किन्तु शक्यार्थायोरभेदान्वयः । समाहारद्वन्द्वे 'पाणिपादम्' इत्यादी उत्तरपदस्य पाणिपादादिसमाहारे लक्षणा, पूर्वपदं तादृशार्थलक्षणायां तात्पर्यमाहकम् । समाहारः=समूहः=अपेक्षानुद्धिविशेषविषयताश्रयः । नच समाहारे कर्मस्वाद्यनन्वयः, वाधादिति वाच्यम्, स्वघटकवृत्तित्वरूपपरम्परासम्बन्धेनान्वयसम्भवात् । इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽप्युत्तरपदस्य साहित्यविशिष्टध्वजरादिरादौ लक्षणा । अत एव साक्षात्परम्परया वा निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताप्रयोजकत्वरूपसामर्थ्यं द्वन्द्वेऽयुपपन्नम् । स्वार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वसम्बन्धेन ध्वजरादिरपदयोः परस्परविशिष्टत्वरूपं सामर्थ्यं सिध्यति । ध्वनिष्ठविषयतानिरूपिता या साहित्यनिष्ठा विषयता तन्निरूपिता खदिरनिष्ठा या विषयता तत्रयोजकत्वं खदिरपदस्य । एवं खदिरपदविशिष्टं ध्वजपदमपि बोध्यम् । साहित्यरत्नाभावे तु उक्तसामर्थ्यानुपपत्तिः । एकधर्मोपचिह्नज्ञेऽन्वयित्वरूपमेव सामर्थ्यमिति तु न युक्तम्, 'समर्थः पदविधि' इत्यस्यावृत्तिप्रसङ्गान् । विभक्त्यर्थे सङ्गत्या विशेष्यभूतध्वजरादिरयोरन्वयः । समाहारे तु साहित्यस्य विशेष्यतया तद्गतैकत्वमेव विभक्त्या बोध्यते इत्येकवचनमेव । यदि तु द्वन्द्वविषये साहित्यस्य न प्रतीतिस्तदा न तत्र लक्षणा । अत एवोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इत्युच्यते; सङ्गच्छते । 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इत्यादिशास्त्रेण विहितसमाससंज्ञकत्वं समाहारद्वन्द्वत्वम्, तदतिरिक्तद्वन्द्वत्वमितरेतरयोगात् । ननु ध्वजरादिरादेः चार्थवापकत्वाभावाद् द्वन्द्वानुपपत्तिः, 'चार्थं द्वन्द्वः' चार्थान्वययोगकार्थानां द्वन्द्व इत्येवार्थः । अत एव गीताचाम्—'द्वन्द्वः सामासिकस्य च' इत्युक्तिः सङ्गच्छते । सामासिकस्येत्यस्य समाससमूहस्य मध्ये इत्यर्थोत् । समासान्तरे पूर्वपदोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावो द्वन्द्वे सर्वपदार्थानां समप्राधान्यमित्येव श्रेष्ठत्वम् । नच साहित्यस्य द्वन्द्वबोध्यत्वाभावे उक्तसामर्थ्यानुपपत्तिः, द्वन्द्वोत्तरभाविद्वैतान्वयविषयतामादाय सामर्थ्यस्य सूपादत्वात् । एवञ्च 'न ध्वं छिन्धि' 'खदिरश्च पश्य' इत्यत्रेव द्वन्द्वानुपपत्तिः, साक्षात्परम्परया वा निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताप्रयोजकत्वरूपसामर्थ्यस्य 'इसुसोः सामर्थ्यं' इत्यत्र कृतत्वात् । अत एव 'ऋतेन, मित्रावश्लेषता' इत्यादौ व्यपेक्षाभावे पराङ्गवद्भाववारणाय आमन्त्रितस्य यन्निमित्तं तद्वाचकत्वं पराङ्गवद्भक्तित्थर्थकस्य 'तन्निमित्तमहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकस्य सामर्थ्यानुद्धृत्या वा सिद्धमिति 'सुधामन्त्रिते' पराङ्गवत्' इति सूत्रे भाष्ये प्रत्यारथानं सङ्गच्छते । अन्यथा पराङ्गवद्भावविषये एकार्थिभावस्यासम्भवात् भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । नचैवं द्विगुसमाप्तेऽपि समाहारस्य वाच्यत्वं न स्यादित्युपसर्जनत्वाभावेन 'द्विगोः' इति ङीष् न स्यादिति वाच्यम्, 'तद्विगतार्थ' इति सूत्रे समाहारे इत्यस्य समाहारे विधातुमिष्टे इत्यर्थेनादोषादिति दिक् ।

पूर्वोक्तरीत्या एकार्थिभावाभावेऽपि नैयायिकेन सर्वैरिमन्टोपे परिहृते रवसिद्धान्तेन शाब्दिकः समाधत्ते—अत्रोच्यते इत्यादिना । तस्य=समासस्य । संज्ञादिकमिति—आदिना सुक्लृकः, समुदायात्सुक्लृपत्तेः, 'अनुदानं पदम्' इति सूत्रस्य प्रवृत्तेश्च संप्रहः । व्यपेक्षया अर्थविषयकबोधजनकत्वरूपार्थवचनस्य ग्रहणे तु गौरवम्, सान्दाधिकारप्रसङ्गश्च, पूर्वसूत्रे एतादृशार्थवचन्याप्रहणात्, चिन्त्यादायसम्भवश्च, गोपदस्यैव लक्षण्या विशिष्टार्थबोधकत्वात् । नचार्थबोधजनकज्ञानविषयशब्दत्वमेव अर्थवचनम्, अस्ति च प्रकृते तत्,

दर्पणव्याख्या

यंबोधापत्तिः । अधिक्मन्त्रे वक्ष्यते । "व्यपेक्षया सामर्थ्यं समाप्त एकोऽसदृशहीतो भवति" इति भाष्याद्यं प्रकाशयन्नेयाधिक्यत्वं दूषयति—* अत्रोच्यते इति * । संज्ञादीत्यादिना पदत्वादिपरिग्रहः ।

समासशक्तिनिर्णयः

“अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” (पा० सू० १।२।४५) इत्यस्याप्रवृत्तेः । नच “कृत्-
द्वितसमासाश्च” (पा० सू० १।२।४६) इत्यत्र समासग्रहणात् मा, तस्य नियमार्थताया
भाष्यसिद्धाया वैयाकरणभूषणे स्पष्टं प्रतिपादितत्वात् ।

प्रभा

चित्रशब्दोऽर्थविषयकबोधजनको भवत्विति ज्ञानविषयतायाः समुदाये सत्त्वादिति वाच्यम्, चित्रशब्द-
त्वात्पर्यमाहकतया गोशब्दो लक्षणया अर्थविषयकबोधजनको भवत्विति ज्ञानमादाय प्रत्येकं विभक्त्युत्प-
त्त्यापत्तेः । नचैकाङ्घ्रिर्वचनन्यायेन समुदायादेव सुप्, समुदायस्य कार्यभाक्त्वे यत्रावयवस्यापि कार्य-
भाक्त्वं तत्रैव तत्प्रवृत्त्या प्रकृते समुदायात्पुपि पूर्वपदरूपावयवान्यवहितोत्तरत्वाभावेन तदप्रवृत्तेः । ‘एका-
चो द्वे’ इत्यादिसूत्रेषु विभक्त्यन्तसमाननिर्देशेनावयवाद्धारणं तु न, गौरवान्, छान्दसत्वेनापि तदुपपत्तेर्वक्तुं
शक्यत्वाच्च । तदुक्तम्—‘श्रान्महद्गौरवं तस्मात्’ इति । सा=प्रातिपदिकसंज्ञा । तथाच समासग्रहणं
विध्यर्थमेव स्यादिति भावः । तस्य=समासग्रहणस्य । ननु ‘विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्’ इति
अभियुक्तोक्तेर्विधित्वमेवोचितम् । किञ्च ‘असूर्यम्परया’ ‘शशशृङ्गम्’ इत्यादावर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिक-
संज्ञाया अस्मिद्धया ‘सिद्धौ सत्यामांरभ्यमाणो विधिर्नियमाय कल्पते’ इति न्यायविषयाभावेन नियमार्थ-
त्वानुपपत्तिरित्येतत् आह—भाष्यसिद्धाया इति । तथाच भाष्यप्रामाण्याभियमाथैत्वमेवेति भावः ।

भूषणे स्पष्टमिति—भाष्यसिद्धाया इत्यादावपि सूर्यकर्मकदर्शनाभाववति शक्तिरूपनया ‘अर्थवत्’
सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा सिद्धा । तदुक्तं वैयाकेन—‘असमर्थसमासेऽपि क्रियायामुभयोः सन्निपातादेकार्थी-
भावस्तद्द्वारकोऽस्त्येव’ इति । ‘शशशृङ्गम्’ इत्यादावपि शशरूपः प्रसिद्धः शशरूपः, शृङ्गरूपश्चार्थः । आरो-
पितसम्बन्धश्च शक्य इति ‘अर्थवत्’ सूत्रेणैव प्रातिपदिकसंज्ञा सिद्धा ।

यदा बौद्धार्थमादायार्थवत्त्वं तत्र सुवचम् । किञ्च ‘असूर्यललाटयोः’ इति ज्ञापकादपि प्रातिपदिकत्वं
सिद्धम् । नहि सुयुवति विना समीपोच्चारितपदत्वरूपसुपपदत्वं सम्भवतीति शाब्दिकनये समासग्रहणस्य
नियमार्थत्वं सुवचमेव । किञ्च समासग्रहणादपि प्रातिपदिकत्वं वक्तुमशक्यम्, तत्र ‘अर्थवत्’ इत्यस्यानु-
वृत्तेः । समासादौ तदसम्बन्धस्तु न, एकत्रान्वयित्वाभावेन समासानुपपत्तेः । नहि अन्यतरस्य धनिकत्वे
‘चैत्रमेतौ धनिकौ’ इति प्रयोग इष्यते । छान्दसत्वात्साधुत्वकल्पनायान्तु गौरवमेव । किञ्च ‘बहुपटवः’ इत्य-
त्रार्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकत्वाय वृत्तौ समुदायेऽर्थवत्त्वं स्वीकार्यम् । ‘कृत्तद्वित’ इति सूत्रे स्वाव्यवहितपूर्वत्व-
स्वाव्यवहितोत्तरत्वान्यतरसम्बन्धेन तद्वितविशिष्टो यः स्व (तद्वित) घटितः स प्रातिपदिकसंज्ञको भवती-
त्यर्थस्तु न, पचतकीत्यादावपि प्रातिपदिकत्वापत्तेः । उक्तसम्बन्धेन तद्वितविशिष्टायाः प्रकृतेरेव ग्रहणे माना-
भावो गौरवश्च । किञ्च समासग्रहणस्य विध्यर्थत्वे वाक्यस्य ‘प्रामं गच्छति’ इत्यादिरूपस्य पूर्वसूत्रेण
प्रातिपदिकसंज्ञा दुर्बारा । नच वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वे ‘दृतीयाप्रभृतीनि’ इति सूत्रेऽन्यतरस्य ग्रहणं
व्यर्थम्, इति तत्सामर्थ्याद् वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वं न भवतीति ज्ञाप्यते इति वाच्यम्, समासाभावे
उत्तरपदप्रकृतिस्वराप्रकृतेरेव फलत्वात्, ‘दधि उपदंशम्’ इत्यादौ ‘इकोऽस्तवर्णे’ इत्यस्य समासाभावे ‘न
समासे’ इति निषेधाप्रवृत्त्या प्रकृतिभावरूपफलस्य सत्त्वाच्च ।

दर्पणव्याख्या

* भाष्यसिद्धाया इति * ‘समासग्रहणमर्थवत्समुदायाना नियमार्थम्’ इति भाष्यसिद्धाया इत्यर्थः ।

* स्पष्टमिति * वाक्यस्यान्यवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वप्रसक्तौ तद्व्यावृत्तये वचनारम्भमाहङ्कय विद्यमानेन

तथान् प्रातिपदिकसंज्ञारूपं कार्यमेवार्थवत्तन्मुमुमापयति—धूम इव वह्निम् ।

किञ्चैवं 'चित्रगुमानय' इत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्त्यापत्तिः, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्निर्तस्यार्थबोध-

प्रभा

इदियु धातुषु च न दोषः, तेषां प्रातिपदिकत्वे एकत्वादीनामभावेन सुपोऽप्राप्ते, अपवाददेरित्नादिभिर्भाषाच । धूम इवेति—धूमो यथा वह्निमुमुमापयति, तथा प्रातिपदिकसंज्ञारूपं कार्यं समासेऽर्थवत्त्वमनुमापयेदिति भावः । तथाहि—समास एकार्थीभावात्मकशक्तिमान्, प्रातिपदिकसंज्ञकत्वात्, पङ्कजशाज्वत्, यत्रैवं तन्नैवम्, यथा 'दशदाडिमानि' इत्याद्यनर्थकसमुदायः ।

ननु पर्युदासन्त्यायेनातिप्पदेनार्थवत् एव प्रहृणात् अनर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं न स्यादित्यर्थवदित्यस्य प्रयोजनभावेन समासप्रहृणस्य नियमार्थतयोक्तन्यासे दोषाभाव इत्यरुचेराह—किञ्चेति । एवम्—समुदाय-शक्त्यस्वीकारे । इत्यादाविति—आदिना 'पूर्वकायः' इत्यादेरितरेतरयोगद्वन्द्वस्य च संग्रहः ।

दर्पाणव्याख्या

नचार्थवत्समुदायपदकर्णानामर्थवत्त्वपक्षस्यापि भाष्ये दर्शनात्तद्ग्रहणेऽपि विभक्तिर्बुंभारेति वाच्यम्, तत्र द्वेऽपि, "सङ्घातस्यैवाप्यात् सुवभावो वर्णात्" इति भाष्याचन्नेणैकेन विभक्तिः एमुदायान्यवार्थगतमेकत्वं बोधयेत् । एकमेव तदेकत्वं तच्चैकेन सुपा प्रत्यायितमिति बोधनीयाभावाद् विभक्तेः प्रत्येककर्णादनुत्तरेति भावः ।

ननु समासनाक्यस्यार्थवत्त्वाऽभावेऽपि न प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः, "वृचद्वित" (पा० सू० १ । २ । ४६) इति सूत्रेणैव तत्सम्भावत् । सम्पत्तिरिति विधित्वे नियमकल्पनाया अन्यायत्वात् । समासग्रहणमेव च समास एकार्थीभावानापे गानम् । वाक्यस्य तु 'न' पूर्वसूत्रेण तत्प्रसक्तिः, अर्थवत्त्वामावात् । समासस्याशक्यत्वेऽप्याकाङ्क्षादिवशादेव तद्भानस्य रूपदात्वात् । एव प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याप्यनर्थकत्वेनाप्राप्तशक्तिविधानार्थं वृचद्वितप्रहणमिति समस्तस्यैव सूत्रस्य विधायकत्वम् । आद्यसूत्रस्य तु अत्युपपन्नसाधुशब्दस्वरूपमेव, ननु बहुपद्वित्यादिसमुदायोऽप्युत्तरपदलाक्षणिकतादृशसमुदायस्यार्थवत्त्वामावात् । वृचद्वितानां केपाश्रित्यर्थवत्त्वेऽपि धातुत्वात्, एव तद्वितानामपि 'इ' 'इयान्' इत्यादीनां प्रत्ययत्वेन तादृशसमुदायस्य स्वनर्थकत्वेन पूर्वसूत्रविषयत्वेन तत्र तत्र प्रातिपदिकत्वविधानार्थं सूत्रकारेण द्वितीयं सूत्रं प्रणीतम् । अत एवार्थवदिति नानुवर्तते, असम्भवात्प्रयोजनभावाच्च । तत्र कञ्चन्देन प्रत्ययपरिभाषया तदन्तग्रहणं सञ्जाविधावित्यस्य प्रायिकत्वात्, उतत्रादिप्रत्ययलक्षणमप्रयोगेण तदुपादानवैयर्थ्याच्च । यद्यप्युक्तस्या तद्वितान्तरत्वेन तद्वितान्तपरत्वेन लभ्यते तथापि लभ्यतावच्छेदकान्त्रातुपट्टादिसङ्ग्रहान् तस्याव्यनहितोत्तरत्वसम्भवेन तद्वितविशिष्टप्रकृतिवदितसमुदायतद्वि तान्त्वान्यतरपरतया व्याख्येयम् ।

प्रकृतित्वञ्च प्रत्ययविधानावधित्वम् । 'इ' 'इयान्' इत्यादौ तु प्रत्ययस्यैव तदन्तत्वात् दोषः । पचतक्यादिसमुदाया-न्तर्गततद्वितप्रकृतेर्निरुक्ततद्वितवैशिष्ट्याभावात् तत्रातिप्रसङ्गः, वृचद्वितपरिभाषाया अनन्तरग्रहणजापिताया असावैविकत्वाच्च न मूलकेनोपदेशमित्यादानतिप्रसक्तिः । एव समासग्रहणेनाप्यप्रातिपदिकसंज्ञाविधानाद्वाग्भुक् इत्यादिसमुदायात् स्थायुरसक्तिः सुलमेति तत्र विशिष्टशक्यभ्युपगमो निष्प्रमाणकः । वाक्यस्य सा नैत्युक्तमेव, तत्र कोशादिना शक्यपरिच्छेदात् ।

यत्र तु कोशादिक परिच्छेदकं तत्र समासे पङ्कजादौ तां न निवारयामः । एवञ्च वाक्यस्यार्थवत्त्वामभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रसक्तैस्तदुपाद्वित्त्वरूपलाभावेन समासग्रहणस्य नियमार्थवत्त्वमसम्भवं । भाष्ये तस्य नियमपरतया वर्णनं तु समासस्य शक्यत्वंमित्येकदेशिमतमनुसृत्यैवेत्यरुचेराह—किञ्चैवमिति । एवम्—समासे विशिष्टात्पत्नीकारे । कर्मरत्नयननभापचित्तिरस्य गवादिपदार्थे इति शेषः । तत्र हेतुमाह—प्रत्ययानामिति । तद्यथा प्रकृतित्वम् ।

समासशक्तिनिर्यायः

जनकत्वव्युत्पत्तेः विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययौत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव ऋतित्वात् । यत्तु सन्निहितपदार्थगत-
स्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत इति, तत्र, 'उपकुम्भम्', 'अर्द्धपिप्पली' इत्यादीं पूर्वपदार्थे
विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् ।

नच तत्रापि सन्निधानमेव, आनुशासनिकसन्निधेर्विचक्षितत्वात् । (तथाच यत्पदोत्तरं याऽनु-
शिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयति । समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम् ।)

प्रभा

पूर्वपदार्थे इति—उपपदार्थाद्ध्रिपदार्थस्यैव विशेष्यत्वाद्भिभक्तेर्विशेष्यगतसस्यादिवोधकत्वस्यैव निय-
मेन पूर्वपदस्योत्तरपदेन व्यवधानात् सन्निहितत्व नास्तीत्यतो व्यभिचार इति भावः । ननु 'उपकुम्भम्'
इत्यत्र कुम्भशब्दस्यैव लक्षणया कुम्भसमीपाद्यर्थकत्वम्, 'अर्द्धपिप्पली' इत्यादावपि लक्षणया अर्धशब्दस्यैव
विशिष्टार्थकत्वमित्युक्तव्युत्पत्तौ व्यभिचाराभाव इति चेन्न, विशिष्टे शास्त्रस्वीकारेणोपपत्तौ शक्यार्थतत्सम्बन्ध-
ज्ञानाद्यपेक्षणेन लक्षणया गौरवात्, इतरेतरयोगद्वन्द्वे पूर्वपदार्थेऽपि विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचाराद्यः । नच
तत्रापीति—नचेत्यस्य वाच्यमिति यक्ष्यमाणेनान्वयः । तथाच—पूर्वपदेऽपि । सन्निधानमेव—सन्निधानञ्च नात्रा-
व्यवहितपूर्वत्वरूपम्, किन्तु सन्निहितत्वेन शास्त्रोपहितत्वम् । तथाच—आनुशासनिकसन्निधेर्विचक्षितत्वे च ।
समस्यमानपदोत्तरमेवेति—समस्यमान पदम्—समसनकर्मीभूत पदम् । तथाच समासविधायके शास्त्र-

घटकप्रथमान्तपदनिर्विघ्नानामेव साक्षात्समसनकर्मात् लभ्यते । सुदन्तेन सहाय्य समस्यते इत्युदाहरणस्य
साक्षात्समसनकर्मात् । तथाच समासस्य विधीयमाना प्रातिपदिकसज्ञा समासकर्मैव बोधयेत् । तथाच
समासपदेनान्वयधीभावस्य प्रहारेऽप्ययमेव विशेष्यतया गृह्यते, 'सुवन्तेन सहाय्य समस्यते' समासपद-
जन्यबोधयविशेष्यतायास्तत्रैव सत्त्वात् । एवमेकदेशिसमासे एकदेशे एव समासपदजन्यबोधयविशेष्यता
यदुनीही, द्वन्द्वे च समासपदजन्यबोधयविशेष्यता सुवन्तमात्रे । इत्थञ्च प्रातिपदिकपदबोध्यसमासोत्तरत्व-

दर्पणव्याख्या

प्रत्ययविधानावधितम्, न तु प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वम्, बहुपद्विस्मृतादौ पद्व्यादिशब्देऽप्यते ।
नच 'तावेन सुतिदौ यौ तत' परी, सैव च प्रहृतिराद्यः' इति माभ्यात् प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्यैव प्रहृतिरत्वाम
इति वाच्यम्, तदर्थानवबोधात् । यौ ततो विधानावधेरसति विशेषानुशासने परी तावेव सुतिटानिष्पल्लवम्, प्रत्य
यान्तरस्यापि, यतो विहितौ सैव प्रहृतिरिति तदर्थत् । आद्येत्वन्मासाभिप्रायेण । तथाच समासोत्तरपदस्य विधाना
वधित्वरूपप्रहृतिरत्वामेनेन तदर्थे न कर्मत्वाऽऽप्यन्य सम्भ्रति, उक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति भावः ।

प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिर्दृष्टिदृष्टिगमानयेत्यादी दण्डादौ कर्मत्वान्वयधारणाय स्वीक्रियते । तदर्थं 'प्रहृत्यर्धनिघन्ति-
पयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन शब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपरिहितत्वेन हेतुता' इति तत्र प्रहृते सन्निहि-
तत्वेनेव निवेश्यतावतैवोक्तस्य व्यभिचारवारणात्, न तु प्रहृतिरिति, गौरवादिति मत दूषयितुमुपन्यस्यति—अथचित्ति ।

* सन्निहितेति * सन्निहितत्वशब्दकारणं पूर्वोक्तप्रहृतिरत्वपदित्वस्यैव निघन्तेनानुसन्धीयमानत्वम् । तस्य च चित्तवादिपदे गगदी
सत्त्वान्नोक्तानुपगच्छिति भावः । व्युत्पत्तिरेवेत्येवकारेण पूर्वोक्तप्रहृतिरत्वपदित्वस्यैव निघन्तेनानुसन्धीयमानत्वम् । तस्य च चित्तवादिपदे गगदी
रोद्रावनन्द्य प्राचीनमते । नमनये तत्रोत्तरपदे लक्षणाऽभ्युपगमेन तदप्रसत्ते । * तत्रापि * उपकुम्भादिसमासेऽपीत्यर्थः ।

* आनुशासनिकेति * सन्निहितत्व नाप्यवहितपूर्वत्वम् । तत्त्वेनानुसन्धीयमानत्व वा, घवरादिराधित्वादी
धवादिपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयप्रसङ्गात्, किन्तु सन्निहितत्वेनानुशासनोपहितत्वम् । तच्च धवादिपदार्थानामिदोपादि-
पदार्थानामस्तीत्याद्यवधानात्—* तथाचेति * । * समस्यमानपदोत्तरमिति * समासस्यनेकपदप्रदुदायात्मकतया

अर्थवत्त्वज्ञेय विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरं विभक्त्यनुशासनात् ।

अथ 'प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्वयः' इत्येव कल्प्यत इति चेत्तहि, 'पङ्कजमानय' 'दर्शिनपरय' 'शूलिनं पूजय' इत्यादौ पङ्क-दण्ड-श्लेष्वानयन-दर्शन-पूजनादेरन्वयप्रसङ्गात्, 'अघटमानय' इत्यत्र घटेऽप्यानयनान्वयापत्तेश्च । नच दण्डादीनां विशेषणतया न तत्रानयनाद्यन्वयः,

प्रमा

विशिष्टविधीयमानविभक्तेः सन्निरहितत्व पूर्णपदेऽप्यस्तीति तद्गत कर्मत्वादिक् विभक्तिर्बोधयेत् । अत्र सन्निरहितत्वञ्च—स्वादिप्रत्ययनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वरूपम् । तत्र पूर्णपदेऽक्षतम् । यत्र पदसमुदायात्मकसमासोत्तर विधीयमाना विभक्तिः समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकपदोत्तरगणि विहितेवेति उक्तसन्निरहितत्व पूर्णपदेऽपि सुलभम् । तदाह—यत्पदोत्तरं यावन्निष्पेति । 'वृक्षप्रचलन' न्यायेन 'तस्माद्विर्युत्तरस्य' इति परिभाषावलात् पदसमुदायात्मकसमासाव्ययविहितोत्तरत्वविशिष्टेषु विभक्तिर्भवतीति त्वन्यत् । समासस्थाभिर्वत्सूत्रेणैव प्रातिपदिकसज्ञाविधानात् प्रातिपदिकसज्ञाया समासे सन्नित्वमर्थवत्त्वेनैव, नतु समसनकर्मत्वेनेत्यानुशासनिकसन्निरहितत्वमपि समुदाये एव, नतु तदघटके, विशिष्टे एवाभिधेयत्वत्वात् इत्याह—अथवत्त्वज्ञेयति—नतु नियमस्य निषेधमुद्येन प्रवृत्तौ तु पूर्णपदेऽपि वाटशसन्निरहितत्वमक्षतमेवेति चेन्न, 'पुत्रेण सहागत. पिता' इत्यत्र पुत्रप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टे पितरि आगमनकर्तृत्वविधानवत् सुबन्तादिविशिष्टे सुबन्तादौ समाससज्ञाया विधानेन समसनकर्मत्वस्यापि विशिष्टे एव सत्त्वात्, 'समस्यते' इत्युक्तिस्त्वुपुषानाम् इति शेषरोवत्या, समसनकर्मत्वस्याविधानेन समुदायवृत्तिसमाससज्ञाया एव सकेतसम्बन्धेन विधानाच्च । विशिष्टोत्तरमवति—एवघटित एव, पाठ ।

प्रकृतित्वाश्रये इति—प्रकृतित्वाश्रयार्थे इत्यर्थे, अर्थस्यार्थे एवान्वयौचित्यात् । प्रकृतित्वञ्च—प्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतारूपम्, तदवच्छेदकरूपं वा तदाश्रयत्वञ्चाप्यर्थोप्या पूर्णपदेऽप्यक्षतम् । अन्यप्रसङ्गादिति—पङ्कदिपदेऽप्यपि प्रकृतित्वाश्रयत्वस्याप्यर्थापत्या सत्त्वादिति भावः । दण्डविशिष्टस्यानयनतात्पर्ये दण्डेऽप्यानयनान्वय इष्टापत्तिसम्भावनया रथखान्तरसाह—अघटमिति—अत्र तु घटभिस्रस्यानयने न कस्यापि घटानयने इष्टापत्तिरिति भावः । विशेषणतयेति—'प्रधानाप्रधानयो प्रधाने कार्यसम्प्रत्यय.' इति न्यायेन पङ्कजादायेवान्वय. स्यान्नतु अत्रप्रधाने पङ्कजादिविति भावः । 'एकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्यापरत्र

दर्पणव्याख्या

समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया समासरूपप्रातिपदिकाद् निहितविभक्तेस्तत्त्वदसन्निरहितत्वादिति भावः ।

सम्भवेदेन यदि समासमणनिर्गन्ता प्रातिपदिकसज्ञा, किन्तु तस्य नियामकतया पूर्वसूत्रेणैव सा वाच्या । तयाचोत्तरप्रकारसम्भन इत्याद्येनाह—* अर्थवत्सूत्रेणेति * तथाच शास्त्रबोधितगणितत्वमपि विशिष्टस्यैव, न केवलपूर्वपदस्यैवकार्येणैव व्यभिचारो दुष्प्रकार इति भावः । प्रकृतित्वस्य पर्याप्त्यारयविलक्षणसम्भवेन समुदायमानविभक्त्यन्तर्विधेयत्वतया तद्वत्त्वस्य प्रत्येकदेशेऽपि सम्भवादुक्तव्युत्पत्तिचररीरे आश्रयतेव निवेशनीयत्वाद्येन शङ्कते—* अथेति - । * प्रकृतित्वाश्रये *—प्रकृतित्वाश्रयार्थे । * अवतिरिति प्रसङ्गस्यैव दूष्णमुत्पत्त्यस्य सन्निरहितेऽपि तदाह—* अघटमिति * पूर्वपदार्थप्राधान्यमधेत्याद्येन दूष्णाद्गाननम् । तदप्युच्चाऽप्ये वक्ष्यते । * विशेषणतयेति * एकत्र विशेषणतयाऽपरत्र घटत्वमपि नैराकारत्वादिति भावः । यत्र चापि विशेषणेनापरत्वमिति यथाशुत दूष्णमिति—

‘पाकान्नीलः’ ‘धर्मात् सुखी’ इत्यादौ पाक-धर्मादिहेतुताया रूप-सुरादावनन्वयप्रसङ्गात् । यच्च-प्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानविषयत्वमात्रम्, तच्चात्राविरुद्धमिति, तच्च, ‘घटं पश्य’ इत्यत्र घटपदात् समवायेनोपस्थिताकाशवारणाय घृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्यावरयकत्वात् ।

अर्थ ‘प्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वम्’ इति चेन्न, ‘गामानयति कृष्णो दग्धेन’ इत्यत्र कृष्णे वृत्तीयार्थान्वयप्रसङ्गात् ।

प्रमा

विशेषणत्वायोगात् इत्यभिप्रायेण तु नेयमुक्तिः, ‘पाकान्नीलः’ इत्याद्युत्तरमन्यविरोधात् । न हि जन्यत्वं क्वचिद्विशेषणतयाऽन्वितमिति नीलादौ विशेषणं न स्यात् । नापि ‘प्रकृतिजन्यप्रतीतिविशेष्ये एव विभक्त्यर्थान्वयः’ इत्यभिप्रायेणापि ‘विशेषणतया’ इत्याद्युक्तिः, ‘पाकान्नीलः’ इत्यादिसमाधानासङ्गतेः ।

पाकान्नील इति—पाकः=विलक्षणतेजःसंयोगः, विच्छिन्नतुकूलन्यापारो वा । जन्यत्वरूपपञ्चम्यर्थस्य

‘प्रधानाप्रधानयोः’ इति न्यायेनाप्रधाननीलसुरादावनन्वयो न स्यात् । सुरादे, नीले च जन्यत्वाश्रयत्वस्य सर्व-जनानुभवसिद्धतया ‘प्रधानाप्रधानयोः’ इति न्यायः प्रायिक इति मन्तव्यमिति भावः । ‘पाकान्नीलः’ इत्यत्र नीलपदस्य गुरो एव शक्ततया नीलत्वगुणविशिष्टे लक्षणया नीलगुणस्य विशेष्यत्वं बोध्यं नैयायिकमते । शाब्दिकमते तु भयत्र शक्तिरेव । अत एव ‘गुणवचनेभ्यो मनुषो लुगिष्टः’ इति वार्तिकं सङ्गच्छते । ‘प्रकृत्यर्थान्वितत्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तौ प्रकृत्यर्थत्व न घृत्त्या प्रकृतिप्रयोज्यज्ञानविषयत्वम्, किन्तु यथाकथञ्चित् प्रकृतिप्रयोज्यज्ञानविषयत्वम्, तदाह—यच्चेति । तच्चात्रेति—तच्च=प्रकृत्यर्थत्वम्, अत्र=‘उपकुम्भम्’ अर्धेपि-पत्नी’ इत्यादौ पूर्वपदार्थे । अविरुद्धमिति—कुम्भपदपिपत्नीपदयोर्लक्षणायामपि पूर्वपदस्य तात्पर्यप्राहकतया लक्ष्यार्थोपस्थितौ प्रकृतिप्रयोज्यज्ञानविषयत्वमक्षतमेवेति भावः । आकाशवारणायेति—आकाशे दृशिकर्मत्वा-न्ययवारणायेत्यर्थः । ननु चाक्षुषज्ञानं प्रत्युद्भूतरूपवत्त्वस्य कारणतया नाकारो दर्शनकर्मत्वान्वय इति चेन्न, दृशोर्ज्ञानसामान्यार्थत्वेऽन्वयापत्तेरित्याशयात् । प्रकृत्यर्थत्वस्य=प्रकृतिजन्यज्ञानविषयत्वस्य । आवश्य-कत्वात्=अवरयं प्रवेशनीयत्वात् । प्रत्ययप्राग्वर्तीति—अस्य घृत्त्येति शेषः । तेन ‘घटं पश्य’ इत्यत्र आकारो न कर्मत्वान्वयः । विशेष्यत्वमिति—विशेष्यत्वोक्त्या ‘घटं पश्य’ इत्यत्र घटत्वे ‘दृष्टिर्घटं पश्य’ इत्यत्र दग्धे च न दर्शनकर्मता, तत्रोक्तविशेष्यत्वाभावात् । अत्र प्रत्ययप्राग्वर्तित्वं नाव्यवहितत्वघटितम्, इन्द्रघटकपूर्वपदार्थे दर्शनकर्मता, तत्रोक्तविशेष्यत्वाभावात् । अत्र प्रत्ययप्राग्वर्तित्वस्य सत्त्वात् । नच प्रकृतिघटकप्राग्वर्तिपद-कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तेः । कृष्ण इति—कृष्णपदेऽपि वृत्तीयप्राग्वर्तित्वस्य सत्त्वात् । नच प्रकृतिघटकप्राग्वर्तिपद-

दुर्षणन्याख्या

* पाकान्नील इत्यादि * नीलत्व-सुखयोः स्वाश्रये विशेषणतयाऽन्वितयोः पाकादित्याद्यन्तर्गतपञ्चम्यर्थहेतुत्वस्यानन्वया-पत्तेरित्यर्थः । * तज्जन्यज्ञानविषयत्वेति * तत्पदार्थः प्रकृति । मात्रपदेन ह्युचितप्रतिपाद्यत्वस्य व्यवच्छेदः । * अत्र * चित्रग्यादिसमाख्यन्तर्गतगवादिपदार्थ इत्यर्थः । * अविरुद्धमिति * अवाधितमित्यर्थः । ‘घटं पश्य’ इत्यत्र दृष्टिर्मानवा-मान्यार्थः । * आकाशवारणायेति * समवायेनोपस्थिताकारो दृश्यर्थकर्मत्वाद्यनन्वयवारणायेत्यर्थः । * घृत्त्या प्रकृत्यर्थ-त्वस्येति * वृत्तिजन्योपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः ।

‘यादिवाचये गावन्तोऽर्था सम्भवन्ति’ इति न्यायेनोक्तव्युत्पत्तिं दूयितुमर्थांतरपरतया व्यानघटे—* अथेति * पूर्वं तु प्रत्ययवच्छिदितपदार्थत्वं प्रकृतित्वम्, अत्र तु तत्प्राग्वर्तिपदार्थत्वमिति मेदः । * प्रसङ्गादिति * प्रत्ययप्राग्वर्तिपद-जन्योपस्थितिविषयताया घृष्णे सत्त्वादिति भावः । ‘प्रत्ययानाम्’ इति व्युत्पत्तेरुक्तार्थान्वयादिमते सत्त्वेऽपि नास्मन्मते सा कार्यप्रिकी, समास एवास्मन्मवात् । किन्तु प्रकृते व्युत्पत्त्यन्वयेन कल्पते इत्यभिप्रेत्याह—* अथेति * ।

अथ समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं समासोत्तरविभक्तेः कल्प्यत इति चेन्न, अकृत-
कल्पनां कृतमव्युत्पत्तित्यागशापेक्ष्य समुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति दिक् ।

अपिच समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे 'राजपुरुषः' 'चित्रगुः' 'नीलोत्पलम्' इत्यादीं सर्वत्रा-
नन्वयमसङ्गः, राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायांमपि, 'तण्डुलः पचति' इत्यादौ कर्मत्वादिसंयोगेण
तण्डुलादेः पाकादावन्यववारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेहेतुताया
आवरणकत्वात्, पुल्लादेस्तथात्वाभावात् । 'तण्डुलः शुभ्रः' इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमाथं तण्डु-
लादेः, तस्य च शुद्धे अभेदेनैवान्वयः ।

प्रभा

जन्योपस्थितिविशेष्यत्वस्य निवेशान्नोक्तद्वेषः । एवमपि 'बहुपदुः' 'दधि इयद् ददाति' इत्यत्रान्याप्यति-
व्याप्त्योः सत्त्वादित्यरुचेराह—अथ समस्यमानेति । अलतैति—अकृतस्य—समस्यमानपदार्थेति नियमस्य कल्प-
नामपेक्षेत्यर्थः । कृतमव्युत्पत्तित्ति—कृतायाः, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थे इति व्युत्पत्तेस्त्याग इत्यर्थः ।

नन्वनन्तसमासरूपसमुदायेननन्तशक्तिकल्पनापेक्षया व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनायां कृतमव्युत्पत्तित्यागे च
न गौरवमत आह—दिगिति—दिग्भासु—'राजपुरुषः' इत्यादौ राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणायां राजः
पदार्थकदेशतया शोभनाद्यन्वयवारणोऽपि 'दास्याः पुत्रः' इत्याद्यलक्षसमासे लक्षणायां मानाभावेन दास्यादौ
शोभनाद्यन्वयो दुर्बलः । न च दास्या इति ङसन्तस्य सम्बन्धिनि लक्षणा, ङसन्ते शक्त्यभावेन शक्त्यर्थ-
सम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भवात् । न पठना, तदेकदेशे सम्बन्धे पदार्थकदेशतया दास्या अनन्वयापत्तेः,
'सुद्विषयी न लक्षणा' इति सिद्धान्तभङ्गाय । किञ्च 'राजः पुरुषः' इति वाक्याद्यथा राजसम्बन्धप्रकारकः
पुरुषविशेष्यकः, स्वत्वसर्गाको राजप्रकारकः पुरुषविशेष्यकश्च बोधो जायते, एवम् 'दास्याः पुत्रः' इत्यत्रापि
तथैव बोध इष्टः, स दासीराष्टस्य सम्बन्धिलक्षणायां न स्यात् । किञ्च त्वदुक्तव्युत्पत्तेः 'बहुपदुः' इत्यत्रान्या-
प्यिश्च । तदर्थं व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनायां गौरवञ्च । प्रातिपदिकार्थेति—भेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थनिष्ठ-
प्रकारताकबोधं प्रतीत्यर्थः । तेन 'स्तोकं पचति' इत्यादौ स्तोकरूपप्रातिपदिकार्थस्य अभेदेन पाकेऽन्येऽपि
न व्यभिचारः । तथात्ताभावादिति—पुरुषस्य विभक्तिजन्योपस्थितिपिपयत्वाभावादित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थेति-

दर्पणन्याय्या

● अकृतमकल्पनामिति ● समस्यमानपदार्थविषयतानिरुनिविषयतासम्बन्धेन शब्दं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्यय
जन्योपस्थितेः कारणत्वान्तरकल्पनामित्यर्थः ।

ननु प्रत्ययानां सतिहितारदायंगतस्वार्थबोधकत्वरूपा व्यावृत्तावधापार्येहेन व्युत्पत्तिः । सतिहितरदा प्रशि-
पटकूपे एति प्रार्थितरमिति नोपभूयमव शाह—● दिगिति ● तथाऽन्येन चोक्तव्युत्पत्त्येधवा पदरूप प्रश्रितिलपट
तस्य व्युत्पत्तौ निधेरी गौरवमित्यादिदिगर्थ ।

ननु प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः प्रश्रितिसमस्ययोरनुगतकोर्तुंजायेन तदप्रतिभेदेन
कार्यकारणयो वाक्यः । तथाच समासप्रथमे एतत्प्रधानरदायस्य प्रत्ययार्थान्वयानुबन्धने धापकाशाशान् आह—
● अपि वेति ● । यदादेशकमण्डुपे विधिप्रतिष्ठाकल्पनापेक्षया प्रत्ययुत्पत्तित्वागपदार्था व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनेव लपोन्ती
दास्य आह—● अपि वेति ● । अनन्वयमसङ्ग इति ● नामार्थेवेति व्युत्पत्तेर्नि भयः ।

अनन्वयमेव—● राजपदादेरिति ● । एषलक्षणागरीकाना एवन्वा—एषाणि । तदन्वयभाष्यः एवम् ।
नोपभूयमव—'तण्डुलः शुभ्रः' इत्यादौ व्यभिचारोऽयं आह—एतण्डुलः शुभ्र इति ● । अभेदेनैवान्वय इति ● ।

‘शुभ्रेण तदुल्लेन’ इत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्थिका,

प्रभा

प्रातिपदिकपदं लक्षणया प्रातिपदिकार्थपरम् । तथाच प्रातिपदिकमर्थो यस्याः सा प्रातिपदिकार्थिका मा प्राचीनी प्रथमा चेति प्रातिपदिकार्थकप्रथमा तदर्थे तदुल्लस्याभेदसंमर्गोऽन्यथः । प्रथमार्थस्य चाभेदेन शुभ्रेऽन्यथः । तथाच तदुल्लामिभ्रायाभिन्न शुभ्र इति ‘तदुल्लः शुभ्रः’ इत्यनेन बोधः ।

एतेन ‘तदुल्लः शुभ्रः’ इत्यत्र तदुल्लपदार्थस्य ‘नामार्थयोरभेदान्यथः’ इति नियमेन शुभ्रेऽन्यथा प्रातिपदिकार्थकप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितिः कारणम् इत्यस्य व्यभिचारः, एतन्व्यावाचीकारे कर्मात्तासम्बन्धेन तदुल्लविशिष्टः पाक इत्यर्थे ‘तदुल्लः पाकः’ इत्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति तद्वारणाय विरोप्यतासम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति धातुभिन्नजन्योपस्थितेः कारणत्वं वाच्यम् । तथाच ‘राज-पुरुषः’ इत्यत्र धातुभिन्नपुरुषपदजन्योपस्थितेः सर्वान् स्वत्वससर्गकराजप्रकारकबोधे बाधकामात्र इत्यपास्तम्, तदुल्लः शुभ्रः’ इत्यत्रापि तदुल्लस्य प्रथमार्थभेदे प्रामाण्यम् । प्रथमया प्रातिपदिकार्थव्यर्थत्वेनैवोपस्थाप्यते इति न घटो घट इतिवत् शब्दबोधानापत्तिः ।

यद्वा विभक्त्या असत्स्वरूपेण तदुल्लस्योपस्थितिरिति ध्रुवरेणोपस्थितिसत्त्वात्तान्यथयाधः । अत्र मूलकृता तदुल्लप्रकारको बोधः स्वीकृताः, स चासङ्गतः, ‘जातिगुणत्रयकयोः समभिव्याहारे जातित्रयकस्य विशेष्यताप्रयोजकत्वम्’ इति नियमेन तदुल्लस्यैव विशेष्यत्वया भानौचित्यात् । नन्वेवमपि ‘शुभ्र तदुल्लम्’ शुभ्रेण तदुल्लेन’ इत्यादौ विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकतया शुभ्रस्य तदुल्ल एवाभ्यन्वयनोक्तनियमे व्यभिचारतादवश्यकित्यत आह—शुभ्रेणेति । अभेदार्थकेति—नचाभेदार्थं द्वितीयादिविधायकशास्त्राभावात्,

दर्पणव्याख्या

तथाच तदुल्लान्वयिनि प्रातिपदिकार्थे विभक्तिजन्योपस्थिते सत्त्वात् सत्र व्यभिचार इति भावः । शुभ्रेण तदुल्लेन इत्यादौ व्यभिचारमासङ्गप निरासधे—अभेदार्थकेति अथवा कट इत् तस्मान्नापि करणनीप्साऽऽदिभ्यां द्वितीया मनिष्पतीति द्वितीयादिनिभक्तोरभिहितधरे भाष्यकृताऽभिधानात् सामानाधिकरण्यस्य समानाधिकरण्योर्विरोधनिर्दोषप्रयोगान्तराभावेदस्य विशेषणपदाच्चरिभक्त्यर्थलाभात् तथापि शुभ्रेणेति तुलीयाजन्याभेदापस्यितिसत्त्वात् व्यभिचार इति भावः ।

नन्वत्र अभेदो यदि भेदत्रयवच्छिन्नागस्तदाऽप्रसिद्धिः, भेदस्य केवलान्वयित्यात् । यदि भेदप्रतियोगिकामानसया ‘नीलो वस्त्रः’ इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः द्विगादिना नीलभेदाभावस्य यद्वा सत्यात् विशेषणविभक्त्यर्थे कदेनै अभेदप्रत्यर्थस्यानन्वयापत्तिश्च ।

तत्र भेदेऽभावे च द्वितीयाधेः शक्तिः । भेदे च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थताऽनच्छेदव्यञ्जितप्रतियोगितान्त्वेनाव्ययः, उक्तसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टभेदस्य तु तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वानाभावेऽन्योपपगमात्त्रोच्यपत्त्यादिरिति वाच्यम् । ‘प्रमेयो घट’ इत्यादौ प्रमेयशक्तिश्चभेदाप्रसिद्धिपोषप्रकारसम्भवात्, नीलवस्त्रादिवरनीलवस्त्रवद्वेदनीना घट इति वाक्यस्य प्रामाण्याऽऽपत्तिश्च । नीलवस्त्रादिना नीलभेदाभावस्य धरेऽवधारत् ।

नच तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेद एव विभक्त्यर्थः । तथा सत्यपूर्वव्यञ्जितनिष्ठत्वव्यक्तित्वस्य मानासम्बन्धेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे शक्तिसम्रासम्बन्धेनाव्ययत्वभेदान्वयाऽनुवन्धेः । अत्रावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्याऽवगाहित्वानुपपत्त्या एकधर्मोऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकामावेऽन्यधर्मोऽवच्छिन्नप्रतियोगितायाः सम्बन्धतया मानासम्बन्धाच्चेति चेन्न, अभेदस्तादात्म्यम्, तच्च सङ्ख्यव्यापारणो धर्मः । अयापारणस्य स्वप्रतियोगिभूतित्व-स्वसामानाधिकरण्यप्रयत्नसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्वयमित्येवमात्रवृत्तिधर्म एव, तस्मिन्नाधेयतया प्रकृत्यर्थोऽन्यथ । अपूर्वव्यञ्जितनिष्ठत्वव्यक्तित्वस्य विशिष्ट-

पार्ष्टिको वाऽन्वय इति नातिप्रसङ्गः । तथाच समासे परस्परमन्वयासम्भवादावरिणकैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः ।

प्रभा

कर्माद्यभेदस्य कर्मादिरूपतया 'कर्माणि द्वितीया' इत्यादिनैवाभेदे द्वितीयादेर्विधानात् । ननु समानाधिकरणस्थले विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यैव कर्मादीनामभिधानाद् विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिः साधुत्वार्थिकैवेति व्यभिचारतादृशव्यमित्याह—पार्ष्टिको वेति—कर्मादिष्वेव द्वितीयेति 'कर्माणि द्वितीया' इत्यादिशास्त्राणां नियमार्थतया विभक्तीनां साधुत्वार्थकत्वं न युक्तम्, किन्तु कर्माद्यर्थकत्वमेव । नच विशेषणे कर्मत्वाभावः, कटोऽपि कर्म मीष्मादयोऽपि कर्म इति भाष्योक्त्या विशेषणेऽपि कर्मत्वसत्त्वात् । तथाच 'कारकाणां क्रियायामेवान्वयः' इति नियमेन विशेष्यविशेषणयोः परस्परमन्वयाभावादुक्तनियमे व्यभिचाराभावः । ननु क्रियायामन्वयेऽपि विभक्त्यर्थेऽनन्वयेन व्यभिचारतादृशव्यम्, विभक्त्यर्थोन्वयद्वारैव कारकाणां क्रियाः न्वयनियमात् । नन्वेवं तण्डुले शुभ्रस्यान्वयाभावेऽप्यावर्तकतया 'शुभ्रेण तण्डुलेन शक्तिं पूजयेत्' इति विधिस्थले शुभ्रेण वस्वन्तरेण, श्यामतण्डुलेन च पूजने विधिवैगुण्यानापत्तिः । किञ्च 'नीलोत्पलमानय' इत्यादौ सामर्थ्याभावात्नीलोत्पलयोः समासनापत्तिरिति चेन्न, विशेष्यविशेषणयोः पार्ष्टिकपरस्परमन्वयबोधस्वीकारेणादोषात्—पार्ष्टिक इति—काचित्कः पाठः । घृष्टम्—पश्चात्कालः, तत्र भवः पार्ष्टिकः, 'कालाद्भू' इति ठक् । पार्ष्टिक इति पाठेऽपि पार्ष्टिः=घृष्टम्=पश्चात्कालस्तत्तण्डुल क्रियायामन्वयबोधोत्तरं 'शुभ्रगुणविशिष्टः क इत्याकाङ्क्षायामुपस्थिततण्डुले एवान्वयेन शुभ्रामिन्नस्तण्डुल इति' मानसिकं बोधमादायैव विशेषणत्वम्, सामर्थ्यबोधोपाद्यमिति भावः । पार्ष्टिकबोधकृतसामर्थ्यमादाय समासे च 'विशेषणं विशेष्येण' इति सूत्रमेव मानम् । तत्सूत्रसामर्थ्येन सामर्थ्याभावेऽपि विशेष्यविशेषणयोः समास इति कल्पनापेक्षया ईदृशासामर्थ्यमादायापि समास इति कल्पनस्यैवोचित्यात् ।

परे तु प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थो न वाच्यः, किन्तु द्योत्य एव । वाच्यत्वे तु बोधावृत्तिप्रसङ्गः, घटो घट इतिवदनन्वयापत्तिश्च । नच विभक्त्याऽऽसत्त्वेनोपस्थितिरिति नानन्वयः, सर्वजनानुभवविरुद्धत्वात् । 'प्रातिपदिकार्थे प्रथमा' इत्यस्य तत्प्रातिपदिकेन प्रातिपदिकार्थे विवक्षिते तदुत्तरं प्रथमा इत्येवार्थः । एवं विशेषणविभक्तेरभेदोऽर्थ इत्यप्यसङ्गतम्, तादृशानुशासनाभावात् । नच कर्माद्यभेदस्य कर्मादिरूपतया 'कर्माणि द्वितीया' इत्यादिसूत्रमेव मानम्, कर्मत्वादिनैव तत्तसूत्रेण कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वबोधनात्, विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तेरपि अभेदार्थकत्वप्रसङ्गाच्च । अत एव भाष्यकृता विशेषणवाचकाद् द्वितीयानुपपत्तिः प्रकारान्तरेण समाहिता । तथाहि—'अनभिहिते' इति सूत्रे 'विशिष्टस्य क्रिययेप्सितत्वात् कर्मत्वादुभयत्रापि द्वितीया' इत्युक्तम् । अत्र कैयटः—यथेश्वर (धनिक) मुहूदः स्वयं निर्धना अपि तदनेनैव धनमाजस्तद्वत् तद्वेकयोगक्षेमत्वादिति । विशेषणस्य विशेष्यसमानशक्तिं विना एकार्थबोधकत्वरूपसमानाधिकरणानुपपत्तिरिति विशेष्यसमानशक्तिकत्वं तस्य ।

अयमभावः—विशिष्टनिष्ठं कर्मत्वं विशेष्यविशेषणयोः समानविभक्तिवत्त्वं विना बोधयितुं न शक्यत

दर्पणव्याख्या

शुभ्रगुणवत्त्वेऽप्येकमात्रकर्मत्वेन सामान्यप्रत्याख्याया उपहात् सर्वं मरुथमिति । *पार्ष्टिक इति* । शाब्दबोधोत्तरशक्तिरस्यर्थः । *अन्वय इति* तादृश इत्यर्थः । अरुणाधिकरणरीत्या सर्वेषां विभक्त्यर्थानां प्रथमं क्रियायामेवान्वयेन एव शुभ्रप्रादिप्रधान्येन विभक्तिः योयस्यितिसत्त्वात्तण्डुलेऽपि नाशब्दव्युत्पत्त्यभिचार इति भावः ।

किञ्च 'राजपुरुषः' इत्यादौ सम्बन्धिते, सम्बन्धे वा लक्षणा । नाद्यः, 'राज्ञः पुरुषः' इति विवरणविरोधात् । समाससमानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् । अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात् । नान्त्यः 'राजसम्बन्धरूपः पुरुषः' इति बोधप्रसङ्गात् ।

प्रभा

इति विशेषणादपि अपर्याप्त्या कर्मत्वमादाय सैव विभक्तिरिति । अथवा 'कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि' इति पक्षान्तरेण समाहितम् । अत्र पक्षे विशेषणं पृथक् कर्मत्वशक्तिः, विशेष्ये च पृथक्, परन्तु द्रव्याभेदात् न पार्थक्येन शक्तिज्ञानम् । अत्र पक्षे विशेष्यविशेषणौ परस्परमन्विते एव क्रियायां सम्बन्धः । ननु च कारकाणां क्रियान्वयनिधमङ्गलः, साक्षात् क्रियाजनकानां साक्षात्, द्रव्यद्वारा क्रियाजनकानां द्रव्यद्वारा क्रियायामन्वय इति तत्तात्पर्योक्तम् । तथाच प्रथमायां द्योतकतया 'शुभ्रस्तद्वृत्त' इत्यत्रोक्तस्युरत्तैर्यभिचार एव । प्रकारतायां भेदसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे तु दोषाभाव इत्यत आह—किञ्चेति ।

दर्पणव्याख्या

ननु नामार्थयोरिति न्युत्पत्ते राजा पुरुषस्तद्वृत्तः पनतीत्यादौ राज्ञः स्वस्वामिभारतभवेन पुरुषो, तद्वृत्तस्य कर्मतासम्बन्धेन धात्वर्थयोरुत्पत्त्यस्यारणयाऽवस्थाकत्वेऽपि तत्र राजा पुरुषः स्ताक पचतीत्याभेदसम्बन्धेनान्यथाद्वयगिचारवारणायोभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वे नामार्थनिष्ठप्रकारतायां निवेशनीयम् ।

नच विशेषणविभक्तेरभेदार्थकतया निर्वाहः, कट एव कर्मति माध्वव्याख्यासरे भीष्मादीनां स्वयम्कर्मत्वेऽपि विशेषणत्वनिधिवत्त्वेन भीष्मादिपदोदरे भवितव्यम्, तदेकयोगक्षेपत्वात् । केवलानां च प्रातिपदिकानाम् "प्रत्यय" "परञ्च" इति नियमेन प्रयोगानर्हत्वात् । यथेश्वरमुद्गरः इत्य निर्धना अपि तदीयधनेनैव तत्फलभाजः, एव गुणा भवति "अनभिहित" एते वदता कैयटेन विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वात् एतदेवोक्तम् । विभक्त्यर्थमातिरिक्तार्थविशेष्यकनामा (पुरुषा)दिप्रकारकत्रयस्य समानाधिकरणविशेष्यविशेष्यमात्रस्थलेऽनुभवाच्च । अत एव न्युत्पत्तौ भेदेनेति पृच्छते । तथाच तत्रले लक्ष्यार्थराजसम्बन्धिनः पुरुषादावगम्यो नानुपपन्नोऽत आह—किञ्चेति * । * विवरणविरोधादिति * ।

अत्र वदन्ति—विग्रहस्य त्रिविधमागसमानाऽर्थकत्वम्, नाविविधमागजन्यत्रये यद्द्विशेष्यकत्वे सति यत्स्वरकारक बाधजनकत्वं तत्तद्विशेष्यकत्वं तत्स्वरकारकत्रयजनकत्वम्, प्राप्तमुदक यमित्यादेः प्राप्तादकादिसमासविग्रहानुपपत्तेः, पचति, व्याकरणमर्थीते इत्यादीनां पाचको व्याकरण इत्यादिकृच्छित्तान्तिग्रहनापत्तेः, तत्र विग्रहविग्रहमागजनोपनिषय पदार्थानां विशेष्यविशेष्यमात्रवैर्यत्वात् । नापि तत्रयथाधीयथावद्विषयविषयज्ञोपजनकत्वम्, पुरुषस्य राजैत्यव्याप्ति यत्रपुरुषादिविग्रहसंपत्तेः । किन्तु त्रिविधमागजनोपजनकत्वं तद् वाच्यम् । प्राप्तमुदक यमित्यादेः प्राप्तादकादिसमासजन्योपनिषयः परस्परसम्बन्धतात्पर्यनिषेधाभावाच्च यावन्त पदार्थां उदकादयस्तादृशविषयकत्रयजनकत्वम् । पचतीत्या कर्मतेत्येतान्मात्रस्य घटकर्मकानयनवृत्तिरिति विग्रहस्यारणाय यादिति । राज्ञः पुरुष सुन्दर इत्याधिसाऽवगाहिनो राजपुरुष इति विग्रहस्योपनिषदेव ।

पक्षतस्तु द्वाकिसंग्रहार्थं प्रयुज्यमाने तस्मिन्प्रकारेण्यनिषेधार्थकपदप्रयोगदौर्लभ्यमेव । पुरुषस्य राजैत्यादेस्तु विग्रहस्यारणाय तात्पर्यनिषेधत्व विशेषणम् । तत्र पुरुष प्रतियोगी न, घटः कर्मतामित्यादिसमुदायरप घटकर्मकानपेत्यादिविग्रहस्य न । सुम्भीकतोत्यादीनां तु कच्छलाधणिकानामेव न्यायनये कुम्भकारादिविग्रहस्य । प्रकृते च राजपुरुष इत्यादित्वस्य सः पुरुष इति वाक्ये अन्तरात् तस्य विग्रहत्वानुपपत्तिरिति ।

* अन्यथेति * समानाऽर्थकत्वाभावे इत्यर्थः । * तस्मात् * विग्रहवाक्यात् । * न स्यादिति * तत्त्वमानाऽर्थकवाक्यस्यैव तच्छक्तिनिर्णयकरतादिति भावः । सम्बन्धव्यवहारकस्य दूषयति—* नान्त्य इति * नीलोत्पलद्विसमास-

विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्यव्युत्पत्तेरित्यादि प्रपञ्चितं वैयाकरणभूषणे ।

अत एव “वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः” इत्यत्र न भक्षमुद्दिरय प्राथम्यविधानं युक्तम् ।

प्रभा

विरुद्धविभक्तिरहितेति—विरुद्धविभक्तिरहितश्च—विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थभिन्नार्थकविभक्तित्वम् । तान्शविभक्तिरहितत्व राजशब्देऽस्तीत्यभेदान्वयापत्तिरिति भावः । अत एव=समासे एकार्थीभावस्वीकारादेव । वपट्कर्तुःरिति—‘ऋत्विजो हविरशेष भक्षयन्ति’ इति वाक्यान्तरेण प्राप्त भक्षणमनूय ‘वपट्कर्तुः प्रथमभक्ष’ इति श्रुत्याऽप्राप्त प्राथम्यं विधीयते । वपट्=देवतोद्देशेन हविस्त्यागसम्यन्धी मन्त्रविशेषस्तं करोतीति वपट्कर्ता । थयसुनामकमन्त्रोच्चारयिता होटविशेषस्तथैव प्रथम भक्षणमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तितम् । यदि भक्षणमनूय प्राथम्यं विहितं स्यात्तदा यो भक्षो वाक्यान्तरेण प्राप्तः स वपट्कर्तुः प्रथम इति विच्छेद्य=वाक्य

दर्पणव्याख्या

सम्राज्य समानविभक्तित्वपदायोक्तम्—* विरुद्धविभक्तिरहितेति * विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयो ‘स्तोकपचति’ इत्यादायभेदाऽन्वयदर्शनादाह—* प्रातिपदिकार्थयोरिति * तथाचाभेदसर्गावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शब्दमुद्दि प्रति विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योत्पत्तिर्हेतुतया तस्या राजपुरुष इत्यादि समासोत्तरपदाभिं पुरुषादौ उत्तरादभेदाऽन्वयो दुर्तार इति भावः ।

ननु विरुद्धविभक्तिराहित्यं व्याससमाससाधारणम्, न विशेष्यवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदाऽप्युत्पत्तिकविभक्त्यप्रकृतित्वम्, नीलघ्नमानयेत्यादायभावात् । नापि विशेष्यवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वम्, विशेष्यपदाप्रकृतित्वस्य तदनुत्तरत्वस्य तदुत्तरत्वेनाऽप्रतिषेधोयमानत्वस्य वा नीलो घट इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्तौ षयादिपदोत्तरविभक्तिभिन्नाया स्वत्वेन तत्राभेदान्वयानुपपत्तेरिति चेत्,

अन केचित्—विशेष्यपदे विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिरज्जातीयभिन्नविभक्त्यप्रकृतिकत्वमेव विरुद्धविभक्तिराहित्यम् । साजात्यञ्च प्रथमात्वादिना सुत्वादिना वा नीलो घट इत्यादौ विशेष्यविभक्तेश्च विशेष्यविभक्तिभिरन्वयेऽपि तत्सजातीयभिन्नत्वाभावेनोक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तत्राशक्तत्वादिति ।

वस्तुतस्तु विशेष्यविभक्ते साधुत्वमात्रार्थकत्वमिति मते विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिविरुद्धत्व स्वार्थभिन्नार्थकत्वम् । नीलो घट इत्यादौ विशेष्यविभक्तेश्च विशेष्यत्वया तत्र विशेष्यविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिर्द्वितीयादिरूपैव, तदप्रकृतित्वस्य, विशेष्यवाचकपदे सत्त्वात् तदप्रग्रहः । एव नीलघ्नमानयेत्यादिसमस्तस्थले विशेष्यविभक्तेश्चैवामायेन तादृशविभक्त्यप्रकृतित्वं विशेष्यवाचकपदभाव्याहृतम् । अत एव चैत्रस्य सुतस्य धनमित्यादौ नामेदान्वयाऽऽकाङ्क्षा । तत्र विशेष्यविशेष्यविभक्तयोर्भिन्नसम्बन्धाधिक्यत्वात् । नापि स्तोत्रकमतीत्याद्यसङ्गहः । पूर्वकल्पे तु विशेष्यवाचकविभक्तेश्च विजातीयत्वेनोक्ताकाङ्क्षायान्त्रासत्त्वेन तदसङ्गहः स्पष्ट एव ।

सारे, प्रातिपदिकार्थयोरिति प्रकृतताभिप्रायेणैव । तथाचोक्तविरुद्धविभक्त्यप्रकृतताप्रातिपदिकार्थनिष्ठाभेदसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शब्दबोधे धानुप्रातिपदिकान्यतरजन्योत्पत्तिरिति कारणमित्यर्थं पलित इति ।

ननु पूर्वनिश्चयविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याभेदान्वययोषाकाङ्क्षत्वे चैत्रस्य सुतस्य धनमित्यादौ तत्राप्यितरत आह—*प्रापञ्चितमिति* विभक्त्यर्थमन्तर्याय नामान्याय एषोऽप्युत्पत्तिरिति तत्रोक्तम् । तस्यापि सार्थकविभक्त्यप्रकृतित्वमपि विशेष्यवाचकपदे निषेधनीयमत्र तादृश्यम् । गीमाधकैरपि विशिष्टविभक्त्याऽप्युपेय इत्याह—* अत एवेति * समासे एकार्थीभावस्य सर्वत्रमत्तगदेवेत्यर्थः । *भक्षमुद्दिरयेति* ‘ऋत्विजो हवि शेष्य भक्षयन्ति’ इति निहितमणमनूयैत्यर्थः ।

एकप्रसरतामङ्गापचेरिति तृतीये—“व्यङ्गः स्थिष्टकृतं यजति” इत्यत्राङ्गानुवादेन त्रिव्यविधानं

प्रभा

भित्त्याऽव्ययो वाच्यः, स न सम्भवति ‘प्रथमभक्षः’ इति समासानुपपत्तेः । यथा ‘पण्डितो ब्राह्मणः’ इत्युक्ते यः पण्डितः स ब्राह्मण इति प्रतीयते । तथा ‘पण्डितब्राह्मणः’ इति समासेन न प्रतीयते । अत एव समासे विधेयाविमर्शस्य दोषत्वमुक्तमालङ्कारिकैः ।

तदुक्तम्—एकप्रसरतामङ्गापचेरिति—एकप्रसरता=मित्यर्थबोधजनकतारूपा एकार्थाभावात्मिका शक्तिः, तस्या भङ्गस्वत् वाधरूपो यो वाक्यभेदस्तरयापत्तेरित्यर्थः । उद्देश्यविधेयभावस्यानेकपदसाध्यत्वमेव, नैकपदसाध्यत्वमिति भावः । यच्छब्दः विशिष्टस्य (प्राथम्यविशिष्टमक्षरास्य) अधिकरणे ।

व्यङ्गैरिति—‘पशौ हृदयस्याप्रेऽव्ययति’ इत्यादिश्रुत्या एकादशानामङ्गानाम्—जिह्वायङ्गानां होमस्य विधानेन ‘प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्या’ इत्यतिदेशावाक्येन विकृतियागेऽपि एकादशानामङ्गानां होमे प्राप्ते तदङ्गमनूय त्रिव्यं विधीयते इति पूर्वपक्षे एकप्रसरतामङ्गभ्रम्या—विशिष्टार्थविषयैकोपरिधतिजनकताया वाधरूपो यो वाक्यभेदरूपो भङ्गस्वद्विया त्रिव्यविशिष्टाङ्गान्तरं विधीयते इति निर्णयितम्—पूर्वमीमांसायां दशमाध्याये तृतीयपादे ।

समासेऽपि पृथगुपस्थितिविस्वीकारे मीमांसकोक्त उद्देश्यविधेयभावनिरासो विरुद्धश्चेति भावः । एकादशानामङ्गानि—हृदयम्, जिह्वा, वक्षः, यकृत, वृक्की, सव्यं दोः, उभे पार्श्वे, दक्षिणा श्रोणिः, गुदम्, इति । नच तच्छब्दयोगाभावात्प्राथम्यस्य विधेयताशङ्का अगुक्ता, यत्तच्छब्दयोरुद्देश्यविधेयभावनिर्णायकत्वस्योपलक्षणत्वात् । अन्यथा प्रथमो देवदत्त इत्यनेनापि उद्देश्यविधेयप्रतीतिर्न स्यात् । नच विधेयताया विशेष्यनिष्ठतया ‘इको धर्षयि’ इत्यादिसूत्रेण टष्टत्वेनेदमासङ्गतम्, अङ्गात्सर्वैव विधेयत्वमिति नियमेन विशेष्ये ह्य विशेष्येऽपि तत्सम्भवात् । अत एव ‘प्रथमो देवदत्त’ इत्यत्र विशेष्येऽपि प्राथम्ये विधेयत्वप्रतीतिः । परे तु ‘लोहितोष्णीपाः श्रद्धिवजः सञ्चरन्ति’ ‘सप्तदशारत्नैर्वाजपेयस्य गूपो भवति’ इत्यादिषु समस्तेष्वपि उष्णीप-गूपारत्नानि अन्य लोहितत्वसप्तदशत्वयोर्विधेयत्वस्य मीमांसायां । सङ्गान्तरतया समस्तप्रयोगेऽपि प्राप्ताप्राप्तादि-पर्यलोचनतया उद्देश्यविधेयभावः प्रतीयत एव । अत एवालङ्कारिकैरपि समासस्थले विधेयाविमर्शस्य दोषत्वे कीर्ण विलम्बेन प्रतीतिः, सद्बुदयोद्देशो वेत्येवोक्तम् । ननुद्देश्यविधेयभावाप्रतीतिरिति । एवञ्चास्य प्रमाणत्वेनोपन्यसनं विपक्षमेवेत्याहुः ।

दर्शयन्त्याख्या

* एकप्रसरतामङ्गापत्तेरिति * उद्देश्यविधेयभावेनाव्ये पृथगुपस्थितेर्नियामकत्वेन तदनुरोधेन तदभ्युपगमे निश्चिष्टार्थोपरिधतिजनकत्वरूपेकप्रसरतामङ्गापत्तेरित्यर्थः । तैर्विशिष्टशक्त्यभ्युपगमेऽपि विशिष्टलक्षणाया अभ्युपगमेनैकप्रसरतापत्तन्मलनिवृत्त्यात् । नचोद्देश्यताऽन्ये यच्छब्दयोगप्राथम्यादीनाम्, विधेयतयाचये च तच्छब्दयोर्गादीनां तन्मत्ताया तत्र तदभावात् कर्णं तदापादानमिति धार्यम्, सति तात्पर्यं प्रथमो भक्षः, पण्डितो ब्राह्मण इत्यादाउद्देश्यविधेयभावेन बुद्देशानुपधिकतया यच्छब्दयोगादीना प्रायिकत्वात् । तादृशशब्दबोधे अक्षमत्पदजन्योपरिधतेर्हेतुता तु न, दागोदरः पूष्यः, राजपुरुषः सुन्दर इत्यादितस्तथाबोधानुपपत्तेः, तत्र च प्राथम्यविशिष्टं मध्यमांतरमेव विधीयते शब्दवृत्त्या, तत्र च प्राप्ताप्राप्तविधेकेन प्राथम्यविधिः पदव्यवहतीति सिद्धान्तादिति भावः ।

* व्यङ्गैरिति * । तत्र हीव्याद्योपभूतिपरिविशिष्टविकृतिविधानम्, किं वा त्रिव्यविशिष्टाद्योङ्गविधानमिति दर्शयते

आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥ ३६ ॥

तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदर्थबोधकं विवरणमाख्यातम्, तत्र विपर्ययो दृष्टः । तथाहि—‘आचिकं:’
‘कुम्भकारः’ इत्यत्राक्षरणाकव्यापाराश्रयः, कुम्भोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः । ‘अर्द्धदीव्यति’
‘कुम्भं करोति’ इत्यत्राक्षरणाका देवनानुकूला भावना, कुम्भोत्पत्त्यनुकूला भावनेति बोधः । कल्प-
त्यये कारकाणाम्, आख्याते च भावनायाः प्राधान्यं वदतो मीमांसकस्यापि गुणप्रधानभावांश-
व्यत्यासो न विवरणत्वबाधक इति नात्र पाक्षिकस्य, ‘चित्रा गावो यस्य’ इत्यादेर्विग्रहत्वे बाधक-
मस्तीति भावः ॥ ३६ ॥

प्रभा

आख्यातमिति—तिङन्तमित्यर्थः । तच्च तिङन्तपटितविवरणपरम् । तथाच ‘अर्द्धदीव्यति’ इत्याशा-
कारकं तिङन्तपटितं विवरणमित्यर्थः । यत्किञ्चिदिति इदमीपदर्थेऽव्ययम् । यत्किञ्चिदर्थस्य=ईपदर्थस्य ।
उपदर्शकम्=बोधकम् । गुणेति—विशेष्यविशेषणभावादावित्यर्थः । त =तद्धितकृतोः । आक्षिप्त इति—‘तेन
वीव्यति’ इति कर्त्तरि ठक् । कुम्भकार इति—‘कर्मस्यण्’ इति कर्त्तरि ञण् । भावनेति—‘भावप्रधानमाख्यातम्’
इति सिद्धान्तादिति भावः । तद्धितकृतोर्बोधकवास्ये गुणप्रधानभाववंपरीत्यसत्त्वेऽपि विवरणत्वव्यव-
हारवत् चित्रा गावो यस्येति वाक्येऽपि विवरणत्वमम्भावविति भावः । तथाच श्रुतिजन्यबोधसमान-
विपर्ययबोधजनकत्वमेव विग्रहत्वम्, ननु श्रुतिजन्यबोधीयप्रकारताविशेष्यतासमानप्रकारताविशेष्यताक-
बोधजनकत्वम् । किञ्च चित्राणां गवामयमिति विग्रहो भाष्यवार्तिकारिभिः । तथाच भाष्यवार्ति-
कम्—‘गत्वर्थे बहुव्रीहिः’ ‘कर्त्तृकर्मवचनेनाप्रथमाया अप्रथमायिभक्त्यर्थे बहुव्रीहिः’ शेषो बहुव्रीहिः’
इति । नचालौकिके प्रथमान्तानामेव नियेश इति न भाष्यादिविरोध इति वाच्यम्, यद्विभवत्यन्तानां
लोके वाच्ये सन्नियेशस्तद्विभक्त्यन्तानामेव परिनिष्ठितानां लौकिके वाक्ये प्रवेशेऽप्यौचित्यात्, ननु पृष्ठय-
न्तानाम्, उपरिधत्तं परित्यज्यानुपस्थितफलने ग्नाभावात् । अन्ये तु ‘तत्र दृष्टो विपर्ययः’ इत्यस्यायमर्थः—
कार्त्तिकमुप्यविशेष्यबोधजनकत्वं विग्रहवास्यस्य, भावनामुप्यविशेष्यबोधजनकत्वं कृतद्विधादेरिति,
तद्विपरीतविशेष्यविशेषणभावात्प्राथम्यविपर्ययबोधजनकत्वरूप एवात्र विपर्ययपदार्थो नत्येकाधिवरणे,
विशेष्यताद्विविपर्ययसत्त्वेऽपि आख्यातादिरूपकनिष्ठत्वामावात् ।

अयमभावः—विपर्ययो द्विधा—समानाधिकरणः, व्यधिकरणश्च । तत्राफः—‘देवदत्तस्य स्वभाव-
विपर्ययः’ । द्वितीयः—‘परशुरामावायान्प्रस्य स्यभावा विपरीतः’ इति । तत्र द्वितीयविपर्यय एव पूर्णविग्रह-
योदिति प्रतीयते । परन्तु आद्य एवात्र विपर्ययः । तथाहि—‘सोषे प्रयुक्तस्य’ ‘अर्द्धदीव्यति’ इत्यादितिङन्त्या

द्वर्षगुण्यादयौ

उपर्ययव्यय विवरणम्—● अर्थबोधमिति । ● आद्यातम् ● तिङन्तम् । तत्र तिङन्तपटितो विवरणे इत्यर्थः ।
व्यापारमेवाह—● तथाहीत्यादि ।

ननु त्वर्था विरः ● अर्थबोधतयाऽऽव्ययव्ययव्यय इति बोधात् समानार्थवत्त्वमिदं आह—● इत्यन्तये
इति । ● कारकाणाम्=कार्त्तिकानाम् । ● प्राधान्यम् ● मुख्यं=ईपदत्वम् । ● कारकाणां प्राधान्यम्, ‘प्रकृतिप्रकार्थं’ इत्य-
र्थेण । ● प्राधान्यम् ‘भावप्रधानमाख्यातम्’ इत्येव निबन्धनं भव ॥ ३६ ॥

नन्वस्तूकरीत्या सर्वत्र समामे शक्तिः, 'अस्तु च तथाविग्रहस्तथापि पृष्ठीतत्पुरुष-कर्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशेषान्निपादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यादित्यत आह—

प्रभा

क्यस्य यथा भावनाविशेष्यक्रोधजनकत्वम्, न तथा वृत्त्यर्थप्रदर्शकथिप्रहवाक्यस्य, किन्त्येतस्य तद्धित-
तोरिच कर्त्रीद्विविशेष्यक्रोधजनकत्वमेव । एवञ्च न वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वमङ्ग इति । वाक्यपदीयपत्य-
मध्येयमेव पुञ्जराजेन व्याख्यातम् । तथाच 'आप्यातं तद्धित' इति कारिकायाम् 'गुणप्रधान' इत्यंशेन लोक-
प्रयुक्तवृत्त्यर्थप्रदर्शकतदन्तयोरेव वैपरीत्यं बोध्यते इति भावः । एतेन 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादिविग्रहवाक्यस्य,
'राजपुरुष' इत्यादिवृत्तेश्च समानविशेष्यताप्रकारताक्रमोद्यजनकत्वं सर्वत्र सूचितम् । नच 'वाक्ये व्यपेक्षा'
'वृत्तावेकार्थीभावः' इति भाष्यविरोधः, लोके प्रयुक्तवाक्ये इति तदर्थात् । वृत्तावित्यस्य वृत्तिविषये=विग्रहे
वृत्तौ च वैकार्थीभाव इति च तदर्थाच्चेति भावः । अत एव 'तद्गृहति रथयुग' इति सूत्रस्य भाष्यं संगच्छते ।
तथाहि—'रथादिभ्यः प्रत्ययविधानमनर्थकम्, तस्येति विहितत्वात्' इति । ननु 'रथं गृहति' इत्यर्थे पठ्य-
न्तत्वाभावात् 'तस्येवम्' इति न स्यादिति च भाष्यम् असङ्गतं स्यादिति चेन्न, 'रथस्य वोढा' इत्यर्थे भाष्यनात्प-
र्यात् । अत एव 'वोढा' इति द्रव्यप्रधानम् 'गृहतीति क्रियाप्रधानम्' इत्यादाइत्येव 'य एवार्थो रथं गृहति, स
र्यात् । अत एव 'वोढा' इति सूत्रव्यर्थस्य समर्थं 'द्विरर्थ' इत्यत्र आग्नीव्यतीयत्वाभावाल्लुब्धा मूढिति फला-
न्तरमुक्तम् । 'य एव रथं गृहति' इति भाष्यस्य विग्रहवान्यात्मकस्येत्याशयः । अन्यत्र तु भावप्राधान्यमेव
तस्येति भाव इत्याहुः ॥ ३६ ॥

तथाविग्रह=चित्रा गावो यस्येत्याद्याकारक । शक्तिमत्त्वेति—एवार्थीभाववात्मिकायाः शक्तेरुभयत्र
तुल्यत्वादित्यर्थः । निषादेति—विप्रात् शूद्र्यां जातो निषाद इत्युच्यते । तदुक्तम्—
विप्रांन्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशा स्त्रियाम् ।
अन्धेष्टः शूद्र्यां निषादो जातः पाररावोऽपि च ॥ इति
रथतीति—स्थपति=शिल्पी, राजा वा । तदुक्तम्—
स्थपतिः कारुमेदेऽपि भूष्टुद् भूमिधरे नृपे ॥ इति ॥

विद्वान्-तद्विद्विरिति—सिद्धान्तस्य=प्रमाणैर्निश्चितार्थस्य सिद्धिः अनुष्ठानोपयोगिनी निष्पत्तिः । तत्र हि
'निषादस्थपतिं याजयेत्' इत्यत्र निषादस्थपतिशब्दः किं कर्मधारयः, उत पृष्ठीतत्पुरुषो बहुव्रीहिर्न इत्याशङ्क्य
'निषादस्थपतिशब्दः कर्मधारयः, लक्षणाविरहान् । ननु तत्पुरुषादिस्तत्र, लक्षणाऽऽश्रयणे गौरवान्निहितं तत्रत्य-
सिद्धान्तस्तत्सिद्धिरकार्थीभावस्वीकारे न स्यादुभयत्र शक्तिमत्त्वाविशेषणं बुद्धानि लक्षणाया अभावादिति
भावः । ननु निषादस्थपति शूद्रस्तस्य वेदेऽनधिकाराद् याजनासम्भव इति चेन्न, विधिसामर्थ्याद् यागोपयो-
र्यध्ययनस्य कल्पनात् । नच गौरवम्, फलमुत्पन्नगौरवस्यादोषत्वात् । फलम्-लक्षणवादिस्त्वं मुक्ते=आदौ
यत्र तादृशगौरवस्यादोषत्वादित्यर्थः ।

दर्पणव्याख्या

* शक्तिमत्त्वाविशेष्यपदिति * शक्तिमत्त्वमेकार्थीभावः । * सिद्धान्तसिद्धिरिति * सिद्धान्तस्य=मीमांसिता-
र्थस्य सिद्धिः=अनुष्ठानोपयोगिनी निष्पत्तिः । तथाहि—'निषादस्थपतिं याजयेत्' इति भूयते । तत्र निषादस्थपतिशब्दः किं
पृष्ठीतत्पुरुष, बहुव्रीहिर्न, उत कर्मधारय इति सशये, कर्मधारयेऽपूर्वविधाप्ययनकल्पनागौरवाद् बहुव्रीहौ वाक्यलक्षणाया
गौरवात्प्रधानत्वं पृष्ठीतत्पुरुष एवेति पूर्वपक्षे, तत्पुरुषस्यापि पूर्वपक्षलक्षणिकतया कर्मधारयाऽपेक्षया गौरवात्प्रधानत्वं

पर्यवस्यच्छब्दबोधोधाविदूरमाक्क्षरास्थितेः ।

शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वचिन्तनम् ॥ ३७ ॥

पर्यवस्यंश्चासौ शाब्दबोधश्च तस्मादविदूरथासौ माक्क्षराश्च तदानीन्तनलाघवमादायाधिकरणा-
विरोध इत्यर्थः । अयं भावः—निपादस्थपतिपदस्य समासशक्तिपक्षे, निपादरूपे, निपादानाञ्च
स्थपतौ, निपादस्वामिके पुष्पान्तरे चेत्येवं सर्वत्र शक्यत्वान्नानार्थत्वम् । तथाच “नानार्थे तात्पर्याद्
विशेषावगतिः” इति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वयेन पूर्वोपस्थितार्थे एवोपस्थित्यादिलाघवात् तत्

प्रमा

पर्यवस्यन्—फलीभवन् । तदानीन्तनेति—समासजन्यशाब्दबोधोधाव्यवहितप्राक्क्षराद्युत्तेशक्तिग्रहनिष्ठान्त-
रङ्गवहिरङ्गभावस्य चिन्तनमादायेत्यर्थः । निपादस्वामिक इति—निपादः स्थपतिः स्वामी यस्येति बहु-
व्रीहिपक्षे पुष्पान्तरे इत्यर्थः । तत्कल्पनायाम्—तात्पर्यकल्पनायाम् । पूर्वोपस्थितार्थ इति—समासशक्तिग्रहात्
प्राक् पदद्वयेन उपस्थितेः निपादरूपस्थपतौ एवेत्यर्थः । लाघवादिति—पठितलुपशक्तिग्रहस्य षष्ठ्यर्थसम्बन्ध-
रूपाधिकविषयकत्वेन बहुव्रीहिश्रान्यपदार्थरूपाधिकविषयकत्वेन सप्तपेक्षया पूर्वोपस्थितवृत्तिपदार्थमाजा-
पेक्षत्वेन कर्मधारयशक्तिग्रहे तात्पर्यकल्पने लाघवमिति भावः । जैमिनिनाप्युक्तम्—‘स्थपतिर्निपाद-
स्याच्छब्दसामर्थ्यात्’ इति । निपादाभिन्नस्थपतिरेव निपादस्थपतिपदबोध्य, अन्तरङ्गत्वेन तथाविधेऽर्थे
शीघ्रोपस्थितिजनकत्वानुक्तराक्षिरूपसामर्थ्यादित्यर्थः । ननु मीमांसकमते समासे नानाशक्तेरभावात् कथं

दर्पणव्याख्या

कर्मधारय एव । अपूर्वविद्याभ्यनस्योत्तरकालकल्पत्वेन तादृशगौरवस्य फलमुत्पत्त्या अदोपत्त्यादिति । सिद्धान्तितम्, तद्
विरुद्धेव, भवन्मते तत्पुरुषशरीकारेऽपि गौरवानवकाशादिति भावः ।

* तदानीन्तनेति * तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधोधाव्यवहितप्राक्क्षराद्युत्तेशक्तिग्रहनिष्ठान्तरङ्गवहिरङ्गभावचिन्तन
प्रयुक्तगणमादायेत्यर्थः । तदेव निश्चयति—*अयम्भाव इति* । निपादरूप इति* स्थपताऽपित्यनेनान्वितम् ।
निपादानामिति । निपादसम्बन्धिष्यत्वात्त्यर्थः । तत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धान्तर्मात्रेणैकार्थिभावात्सुरगमात् । *निपाद-
स्वामिक इति* । स्थपतिशब्दस्य स्वाम्यर्थकतया निपादाभिन्नत्वामिके पुष्टीत्यर्थः । तत्रान्यपदाद्योन्तर्भवित्वात् समुदायशक्ति-
रहीकारात् ‘नानार्थ’ इत्यस्य वृत्तानेवाप्योपरिपतौ जातापामिति शेषः । ‘न्यायेन’ इत्यस्य च तात्पर्यमिति सन्देहे सति ।
तत्कल्पनायाम्—तात्पर्यकल्पनायाम् । * पूर्वोपस्थितार्थ एवेति * । समासपदकप्रत्येकपदशक्त्युपस्थापितार्थमात्र-
विषयककर्मधारयशक्तिग्रहस्यान्तरङ्गत्वेन प्रथमोपरिपतार्थ एवपरिपतिर्गणमात्रिपादस्थपतिशब्दस्य तात्पर्यमेवशीपते
तेन विदेष्यगतिः । ननु परिभूतपदार्थविषयकशक्तिग्रहोपस्थापिते, तदुपरिपतेर्विपरिपतत्वादिस्वागण्डलायः ।

निरुक्तवदौरेर सामर्थ्यं मूलशब्दमिदं तदित्यर्थे इदमपि प्रमाणम् । अन्यथा अदृश्याप्युत्तेशक्तिग्रहे पदानामानर्थात्
प्रत्येकपदस्योपरिपतेरसम्भवेन च तन्मुक्तशक्तिग्रह इति तत्राशङ्क्यत्वरूपनमसम्भवेन स्यादिति बोध्यम् । * तत् *
कारणम् । * फलव्यते *—अगणार्थते ।

ननु “संयोगो विप्रयोगश्च” इत्यादिना हरिणा संयोगादीनां विशेष्यगतिहेतुत्वं बोध्यते, तत् कथं तात्पर्यस्य
विदेष्यगतिहेतुत्वमिति चेत्, नानाशक्त्युत्तेशक्तिग्रहे संयोगादिने हरिप्रत्ययपरिते तात्पर्ये विशेष्यगतिरिति च
संयोगव्यत्येद इति भावस्य पदप्रमाणत्वात् । संयोगादीनां तात्पर्यमाहकत्वस्याप्येवंप्रयोगेन तात्पर्यस्य विशेष्यगति-
हेतुत्वं तात्पर्यमाहकत्वेन च ।

कल्प्यत इति । परेषामपि सति तात्पर्ये 'यष्टीः भवेशप' इतिबल्लक्षणया दुर्वारत्वात्, तात्पर्यमेव कल्प्यकोटावयवशिरस्यत इति दिक् ॥ ३६ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे समासशक्तिनिरूपणम् ॥ ५ ॥

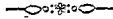
प्रभा

नानार्थकत्वमत आह—रेषामिति । लक्षणाया इति—पष्ठ्यर्थसम्बन्धविशिष्टे, अन्यपदार्थविशिष्टे च लक्षणाया दुर्वारत्वादित्यर्थः । नच निपादशब्दस्य जातिवाचित्वात् स्थपतिशब्दस्य स्वामिवाचकत्वेन गुणवाचकत्वात् विशेषणतया पूर्वनिपात उचित इति वाच्यम्, पूर्वनिपातस्यानित्यत्वात्, राजदन्तादित्वाच्च तस्य परनिपात-करणात् । नच स्वामिनः स्वे नित्यसाकाङ्क्षत्वेन पट्टीसमास एवोचित इति वाच्यम्, जैमिनिना 'लिङ्ग-दर्शनाच्च' इति हेत्वन्तरोक्तेः । लिङ्गञ्च दृश्यते कूटञ्च दक्षिणेति तदर्थः । कूटं हि निपादानामेव स्वमिति शयरस्वामी । तात्पर्यमेवेति—ननु तात्पर्यब्राह्मणेषु ह्यर्थ्युक्तेषु संयोगादिषु लाघवस्यागणनादिदमसङ्गतमिति चेन्न, स्वरादय इत्यादिना तस्यापि ग्रहीतुं शक्यत्वादित्यलम् ॥ ३६ ॥

समासेन समासस्य शक्तीनां निर्णयो गतः ।

प्रभायां बालकृष्णेन कृष्णे ननम्यतेऽसङ्गत् ॥

॥ शुभम्भूयात् ॥

दृश्यन्त्याख्या

ननु प्रत्येकपदत्रिपक्षेऽनायासेनैवाधिकरणसिद्धान्तापपत्तौ विशिष्टशक्तिपक्षे तादृशसिद्धान्तप्रमर्धने क्लेशो दुष्परिहर एवेत्यत आह—*परेषामपीति* । *प्रवेशयित्वादिदि* *तात्पर्यस्यैव लक्षणा नियामकतया तत्त्वत्वे वाक्यच्छ्रयया समासान्तरबोधस्य दुर्वारतया तात्पर्यभावेनेव तदवगतैर्वारणीयतादित्यर्थः ।

ननु "निपादस्यपति याज्ञयेन" इत्यत्र स्थपतिशब्दः स्वामिपदार्थः, श्रेष्ठार्थायो वा । उभयप-ऽप्यसौ गुणचननः । तस्य च जातिचननिपादपदेन कर्मभारत्ये तत्र गुणवचनस्यैव पूर्वनिपातत्रियमेन स्थपतिनिपादमिति प्रसज्येत, ननु निपादस्यपतिमिति स्यात् । किञ्च उभयपापि स्थपतिशब्दार्थस्य नित्यसम्बन्धिमापेक्षत्वेन पट्टीसमास एव ग्राह्यः, ननु कर्मभारत्य इति कथमुक्तसिद्धान्तवङ्कतिः प्रकृतेऽरीत्यत आह—*दिगिति* तदर्थस्तत्र एवास्वरसात् "लिङ्गदर्शनाच्च" इति पूर्व हेत्वन्तरोपसङ्गाहक प्रणीतं महर्षिणा । तच्च शयरस्वामिना, 'कूटं हि निपादानामेवोपसङ्गरकम् नायांणाम्' एवञ्च तत्रिपादानामेव स्वम्" इति भाष्ये व्याख्यातम् । तथाच कूटदक्षिणालिङ्गात् कर्मभारत्ये निर्णति स्थपतिशब्दस्य राजदन्ता-दिनात् परनिपातो बोध्यः, उभयन्धाकाङ्क्षानिर्दिष्टिरूप्यन्तो निपादाना स्वत्वभावाद्बुधपद्यते । एवं व्यापनादिनिवारस्तु कथञ्चित् सम्भवनायेनेति सर्वमनवद्यम् ॥ ३६ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारदर्पणे समासशक्तिनिरूपणम् ।

॥ अथ शक्तिनिर्णयः ॥

शाश्वितमसङ्गात् तस्याः स्वरूपमाह—

॥ अथ शक्तिनिर्णयः ॥

प्रभा

शक्तिप्रसङ्गादिति—“समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।”

इति समासप्रकरणोक्तप्रत्ययेन “एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिनः स्मारकम्” इति न्यायेन शक्तिस्वरूपधर्मसाजात्यसम्बन्धेन घटादिपदनिष्ठशक्तेरपि स्मरणात् स्मृतयोपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गसङ्गत्या आह—
तस्याः स्वरूपमिति—शक्तेराकार इत्यर्थः । येषां पदानामर्थनिरूपितवृत्तिज्ञानं नास्ति ततः पदार्थोपस्थितिः, शाब्दबोधश्च न जायते, अतः “तद्वर्भावच्छिन्नार्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रति तद्वर्भावच्छिन्नार्थनिरूपितवृत्तिविराष्टज्ञानस्य हेतुत्वम्” वाच्यम् ।

ज्ञाने वृत्तिवैशिष्ट्यञ्च—स्वाश्रयपदविषयकत्व—स्वविषयकोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । तत्र पदज्ञानाभावेऽपि शाब्दबोधवारणायामसम्बन्धः । वृत्तिज्ञानजन्यसंस्कारसत्त्वेऽपि विस्मृतवृत्तिकस्य शाब्दबोधवारणाय द्वितीयः । वृत्तिज्ञानञ्च आज्ञापयज्ञापकबुद्धयोः ‘घटमानय’ इत्युक्तिरूपघटकर्मकानयनरूपव्यवहारेणामोपदेशादिना च पदनिष्ठवृत्तिजिज्ञासोर्जायते ।

तथाच ‘तद्वर्भावच्छिन्ननिरूपितवृत्तिविषयकपदज्ञानत्वरूपकारणतावच्छेदकघटकतया निविष्टवृत्तेर्ज्ञानस्य विराष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानं कारणम्’ इति विशेषणज्ञानविषया आवश्यकत्वम् । तत्र वृत्तिवत्सामान्यलक्षणान्तु ‘शाब्दबोधोपयिकसम्बन्धत्वम्’, ‘पदपदार्थोभयनिरूपितसम्बन्धत्वम्’ वा । सा च वृत्तिर्द्विधा—शक्तिर्लक्षणा चेति । तत्र ईश्वरसङ्केतरशक्तिः । आधुनिकसङ्केतः परिभाषा । शक्त्या अर्थबोधकं पदं वाचकमित्युच्यते । बोधेश्चार्थो वाच्य इति । परिभाषया अर्थबोधकं पारिभाषिकम्—यथा नदीवृद्ध्यादिपदम् । यत्पदशक्तिपरिभाषां विनापि सादृश्यादिना बोधकं तल्लाक्षणिकम् इत्युच्यते । ‘अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यः’ इति ‘द्वं पदमेतदर्थविषयकबोधजनकं भवतु’ इति अर्थविशेषिका, पदविशेषिकेश्वरेच्छा वा । ईश्वरेच्छा संकेतः, स एव शक्तिः । लक्षणा च शक्यसम्बन्धरूपा । तत्र तात्पर्योनुपपत्तिरेव लक्षणाधीजम्, नत्वन्वयानुपपत्तिः, गन्नापदस्य नौकायां लक्षणाप्रसङ्गात् । पोपपदस्य मीने लक्षणापत्तिरिति तु न, ‘न विधौ पदशब्दार्थः’ इति न्यायात्, इति नैयायिकाः ।

दर्पणव्याख्या

प्रसङ्गादिति—“समासे लख भिन्नैव शक्तिः” इति प्रत्ययेन स्मृताया शक्तेरनुपेक्षणीयत्वादिति भावः । अयदीव शक्तिरूपं पदात् पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधस्य चादर्शनावद्योग्येऽपि तत्रविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तद्वर्गावच्छिन्नार्थनिरूपितवृत्तिविषयकज्ञानकरणम्, बुद्ध्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिव्यापारः, तां विना तदनुत्पत्ते ननु वृत्तिमत्त्वेन शतं पदम्, अतीतानागतज्ञानानुषन्धानावच्छाब्दबोधोषानुदपप्रसङ्गात् ।

वृत्तिश्च—वृत्तिलक्षणाभेदात् द्विविधा । तयोर्षे पदसङ्केतः शक्तिः । स चेदपदिगममर्थं बोधयतु इति पदविशेषिकेश्वरेच्छात्मकं । ‘समात् पदादयमर्थो बोध्यः’ इत्याकारपदार्थविशेषिकेश्वरेच्छारूपो वा, विनिगमकाभावात् । तथा पारिभाषिकं पदं वाचकमिति व्यवहियते । शाब्दकारादिसङ्केतः परिभाषा । तथा चार्थबोधकं पदं पारिभाषिकमिति व्यवहियते, यथा—नदीवृद्ध्यादिपदम् । लक्षणं तु शक्यसम्बन्धः । तत्कल्पिका च मुख्यार्थभाषोनीतातात्पर्योनुपपत्तिः ।

तथाहि—‘गन्नायां बोधः’ इत्यत्र गन्नापदस्य बोधोभावकत्वपदार्थान्वयेन तीरतात्पर्यवत्त्वे उदीते तात्पर्यविषयवीर-

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।

अनादिरर्थैः शब्दानां सम्यन्धो योग्यता तथा ॥ ३७ ॥

प्रभा

वैयाकरणमते तु वृत्तिरित्रधा—शक्तिर्लक्षणा व्यञ्जना च । तत्र शक्तिज्ञानं विना शक्यसम्यन्धरूपाया लक्षणाया ज्ञानासम्भवात् प्रथमं शक्तिरूपाया वृत्तेः स्वरूपमाह—इन्द्रियाणामिति । स्वविषयेष्विति—स्वम्= इन्द्रियं तज्जन्यं घटादिज्ञानं तद्विषयेषु घटादिषु इत्यर्थः । तथाच इन्द्रियजन्यं ज्ञानरूपं यत्कार्यं तद्गतं सविषयकत्वं कारखोपु=इन्द्रियेषु आरोप्योक्तम्—स्वविषयेष्विति । एतेन ज्ञानेच्छाद्यवर्त्तकाराणामेव सविषय-

दर्पणव्याख्या

स्मृतिं विनाऽनुपपद्यमानेन तीरशान्दबोधेन तस्मृतिराक्षिप्यते । सा च गङ्गापदवृत्तिं विनानुपपद्यमाना तज्ज्ञानमाक्षिपति । तद्विषयो गङ्गापदनिरूपिता वृत्तिर्न शक्तिः, तस्यानाभावात्तस्तीरस्मारिका भाषिदन्वैर वृत्ति कल्प्यते । सा च गङ्गापदशक्य-
गामीत्यर्थैव तेन रूपेण यत्प्रमाणेन तीर स्मारयत्यनुभावयति च । शक्यादशक्योपरिस्थितस्तु न लक्षणा, उपरिस्थितेतिस्त-
स्यास्तत्त्वासम्भवात् । नापि स्वबोधोपसम्यन्धः, समाप्तशक्तिनिरूपणोक्तयुक्तेः ।

नन्वीश्वरेच्छायाः शक्तिरसम्भवः, घटपदस्यापि पटे शक्तत्त्वप्रसङ्गात्, 'घटपदात् पटो बोद्धव्य' इतीच्छाया विषय-
तया पटेऽपि सत्त्वात् । यदि चेन्नरेच्छीयघटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं शक्तिरिति न पटपदेऽतिप्रसङ्गं,
तद्विषयत्वेऽपि तादृशविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तज्ज्ञानम्युपगमादित्युच्यते, तदापि गङ्गापदात् तीरबोध-
स्यापि जायमानत्वेन सम्मात्रविषयकेश्वरेच्छीयगङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तीरे सत्त्वाच्छक्यैव
निर्वाहे कृत लक्षणयेति चेन्न, गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरादावसत्त्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानि-
रूपितविशेष्यत्वसम्बन्धेन ईश्वरेच्छीयगङ्गापददाना प्रवाहादौ शक्तिः, तीरादिनिष्ठविशेष्यतायाश्च गङ्गादिपदजन्यबोधवि-
षयत्वप्रकारतानिरूप्यत्वेऽपि न तस्या तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वम्, अपि तु शुद्धविषयतात्वेनैवेत्यु-
पगमात् तया लक्षणाऽन्यथासिद्धिः, नापि विषयत्वलक्षणसम्बन्धस्य पदे ज्ञानजनकभावे च सत्त्वेऽपि तत्रातिप्रसङ्गः ।

तत्र लक्ष्योपरिस्थितिनियामकः सादृश्यतात्मकः सम्बन्धो गोणी, तदतिरिक्तस्तु शुद्धलक्षणोति व्यनहियते । शुद्धानुपादान-
लक्षणभेदेन द्विविधा । तत्र मुख्यतस्तु यथायोग्यतापकत्वमुपादानत्वम् । शक्याविषयकत्वस्याप्योपरिस्थितजनकत्व लक्षणत्वम् ।
'यद्योः प्रवेशश्च' 'गङ्गाया गोष' इत्यादिके यथायथमुदाहरणे । तत्राप्याद्याऽनहत्त्वार्था, अन्त्या च नहत्त्वार्थोच्यन्ते । तद्वे-
दान्तराणि स्वन्वयोऽन्याभ्यांशोति नैयायिका आहुः ।

मीमांसकास्तु उक्तयुक्त्या लक्षणिकपदस्य वाचकत्वपरिहारेऽपि नेश्वरेच्छायाः शक्तित्वम्, ईश्वरत्वैवानुपगमात् ।
नन्विच्छाया ईश्वरोयत्वं नुपादेयमेवञ्चाऽऽधुनिकतद्वैतरानादपि शान्दबोधोदयेन तादृशसङ्केतस्य वृत्तिवर्तिनिर्वाहः । आधु-
निकसङ्केतत्वेन तात्पर्यव्यत्याऽपि वृत्तित्वप्रसङ्गस्तु न, पदागोपरिस्थितिनियामकसङ्केतस्यैव वृत्तित्वेन तस्याऽवस्थात् । तज्ज्ञानस्य
साक्षादेव शान्दधीजनकतया पदागोपरिस्थित्यात्मकव्यापारानपेक्षणाद् वृत्तुस्यथापित्वायै एव प्रकरणादिना तदवधारणात् ।

आधुनिकसङ्केतितद्विधापरिपेक्षे ल्याधुनिकसङ्केतस्य प्रागवधारितस्य द्वित्यादिभ्यः शान्दधानं रूपद्वयोपरिस्थितौ
नियामकत्वेन तद्वृत्तित्वस्य सौलभ्यादिति चेदेवमपि सङ्केतस्य निष्प्रतियोगिकतया तदीयोचविषयत्वस्याप्यानासत्त्वमीय-
तया सम्बन्धित्वासम्भवेन पदागोपरिस्थापकत्वाद् वृत्तित्वनिर्वाहात् । तस्मात् पदपदार्थयोर्वैषम्यवाचकभावनिर्णयकः सम्बन्धः
पदागोपरिस्थितः । नाप्यसौ समवेत, अभावादावपि सत्त्वात् । किन्तु वैश्विष्ट्यापत्येन सम्बन्धावर्तणे सचेते इत्याहुः ।

वाचकत्व यथा न समवायि तथा सत्यत इति वदता दीवितिहृत्वापि तन्मन्वेनानुसृतम् । तद्वेदानामगानि निरा-
कृतांमदौ तत्स्वरूपप्रदर्शनमित्याद्ययेन मूलमवधारयति—इत्याः स्वरूपमिति इत्याः—शब्देः । निर्दिष्टयागां देवा रूप

इन्द्रियाणाम्=चक्षुरादीनां स्वविषयेषु=चालुपेषु घटादिषु यथाऽनादिर्योग्यता=तदीयचालु-
पादिकारणता, तथा शब्दानामपि अर्थैः सह तद्बोधकारणतैव योग्यता, सैव शक्तिरित्यर्थः ।

ननु न बोधकारणत्वमनादिभूतं शक्तिः, आधुनिकदेवदत्तादिपदे तदभावाद् ।

प्रमा

कतया 'इन्द्रियाणां स्वविषयेषु' इत्युक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम् । इन्द्रियाणामित्यत्र निष्टत्वं पठ्यर्थः । स्वविषयेषु
इत्यत्र निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । वाग्यता=कारणता । तथाच इन्द्रियनिष्ठा इन्द्रियविषयघटादिनिरूपिता या
कारणता सा यथा अनादिस्तथा सकलशब्दनिष्ठा घटादिनिरूपिता योग्यताऽपि अनादिः । नच घटादि-
निरूपितेन्द्रियनिष्ठा कारणतेत्यसङ्गतम्, घटादेरिन्द्रियाजन्यत्वादिति वाच्यम्, घटादिज्ञानगतकार्यत्व-
स्वारोपेण तद्गुप्तेः ।

वस्तुतस्तु घटादिविषयकचाक्षुषादिज्ञाननिरूपिता योग्यता (कारणता) इन्द्रियनिष्ठा यथा अनादि-
स्तथा शब्दनिष्ठा अर्थविषयकज्ञाननिरूपिता योग्यता (कारणता)ऽपि अनादिः । योग्यतायामनादित्वञ्च—
'इन्द्रियजन्यज्ञानप्रतियोगिकध्वंसव्याप्यत्वम्' कालिकसम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभायो बोध्यः । तथाहि—यदा
यदा चक्षुरादीन्द्रियनिष्ठा ज्ञानजनकता तदा तदा तज्ज्ञानपूर्वकालिकतविन्द्रियजन्यज्ञानध्वंस इति ध्वंसस्य
व्यापकत्वम्, ज्ञानजनकतायाश्च व्याप्यत्वं सुलभम् । नच सृष्ट्यारम्भे इन्द्रियनिष्ठाप्रथमिकज्ञानजनकताकाले
तदिन्द्रियजन्यपूर्वज्ञानाभावेन तद्भ्वंसस्याभावाद् व्यभिचार इति वाच्यम्, तत्पूर्वसृष्टिकालिकतादराज्ञान-
ध्वंसस्य तदानीमपि वस्तुं शक्यत्वान् । प्रागभावाप्रतियोगित्वं याऽनादित्वम्, ज्ञानजननसामर्थ्यरूपायोः
जनकताया नित्यतया, प्रागभावाप्रतियोगित्वस्याक्षतेः । इयञ्च योग्यतारूपा शक्तिः पदार्थान्तरम्, नत्वीधरेच्छा-
रूपा, ईधरेच्छा-ज्ञान-यत्नानामन्यतमरूपत्वे मानाभावेन सर्वरूपत्वे गौरवान् । भूषणकाराभिमतं बोधजन-
कत्वं शक्तिरिति सिद्धान्तं स्पृष्टीकर्तुं वाक्यपदीयकारिकयाऽऽह मन्थकारः—इन्द्रियाणामिति । शब्दकीर्तु-
भेऽप्युक्तम्—घटादिबोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्तिरिति । शब्दार्थयोः सम्बन्धो योग्यता ।

तत्रानादित्वविशेषणं न युक्तमिति ध्वनयन्प्राह—नित्यति । आधुनिकेति=एतत्कालिकविषयादिसंज्ञे-
विषयैत्यर्थः । तदभावात्=अनादित्वविशिष्टबोधकारणत्वस्याभावात् । बोधकारणत्वस्य सर्वेऽपि बोधगता-

दर्पणव्याख्या

अन्यथा पित्रादीनां सङ्केताज्ञानेऽप्यन्यबोधप्रसङ्गः, लाक्षणिकातिव्याप्तिश्चेति सङ्केतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यम् । तथाचावश्यकत्वात् स एव शक्तिरस्तु ।

प्रभा

नादित्वस्याभावेन विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभाव इति भावः । अन्यथा=देवदत्तादिपदेऽप्यनादित्वविशिष्ट-
बोधकारणत्वस्वीकारे । पिनादीति—यदि देवदत्तादिपदेऽपि अनादिवोधकारणता स्यात्तदा पित्रादिसंकेत-
ज्ञानस्य तदमाहकतया पित्रादिसंकेतज्ञानाभावेऽपि देवदत्तादिपदाच्छब्दबोधोपाप्तिरिति भावः ।

ननु बोधकारणत्वमेव शक्तिः । अनादित्वं नहि शक्तिशरीरे निविष्टम्, किन्तु प्रसिद्धत्वमात्रबोधकम् ।
तथाच देवदत्तादिपदे सादृशशक्तेरप्रसिद्धत्वात् सत्त्वेऽपि न बोध इत्यत आह—अज्ञानिकेति—अत्र प्रसिद्ध-
बोधकारणत्वसत्त्वात् तदनिरूपितापि गङ्गापदे शक्तिः स्यादिति भावः । नन्वप्रसिद्धबोधकारणत्वस्य सत्ता-
मात्रेण बोधस्वीकारे 'नहि वह्निरविदितशक्तिर्न दहति' इति व्युत्पन्नवद्व्युत्पन्नस्यापि बोधवारणाय यथा
प्रत्यक्षप्रमाणेषु रादेरेनाद्यर्थप्रत्यायकत्वे सत्यपि इन्द्रियसन्निकर्षोपेक्षा, तथा अत्रापि संकेतप्रवृत्तिसचिवस्थैव
बोधकत्वमित्याह—संकेतज्ञानमिति—तथाच लक्ष्यतटादिनिरूपितसंकेतज्ञानाभावात्तद्व्याप्तिरिति भावः ।
अपीति—अपिना योग्यताज्ञानसंग्रहः । तथाच—संकेतज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे च । स एव=संकेत एव । संकेतश्च-
'अस्माच्छब्दाद्यमर्थो बोद्धव्यः' इत्याद्याकारकेच्छारूपोऽर्थविशेषकः । इदं पदं (घटादिपदं) जन्यबोधीय-
विषयतावानर्थ इति तदर्थान् विषयतानिष्ठप्रकारतानिरूपिता विशेष्यता अर्थं मुलमेति अर्थविशेषकत्व-
मुक्तसंकेते । इदं पदं (घटादि) निगमर्थं बोधयतु इत्याकारकेच्छारूपः पदविशेषकश्च इदमर्थं, (घटाद्यर्थं)
विषयकबोधजनकतावत्पदं भवतु इति तदर्थान् बोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः पदे
सत्त्वात् । संकेतस्य शक्तित्वादेवार्थबोधकं पदं शक्तिमिति व्यवहारः । अर्थबोधकत्वस्यैव वाचकत्वे तु दण्ड-
वान् दण्डवान्' इतिवत् उद्देश्यताऽवच्छेदकविधेयताऽवच्छेदकयोरैक्यादुद्देश्यविधेयभाव एव न स्यात् ।
किञ्च बोधजनकत्वान्यथापुनपत्त्या कल्पमानशाक्तेर्वोधजनकत्वरूपस्य आत्माश्रयापत्तेः, स्वस्य स्वोपपाद-
कत्वासम्भवात् । तत्रेदं तत्त्वम्—ईश्वरसंकेतः शक्तिः तथा बोधकं वाचकम् । आधुनिकसंकेतः परिभाषा तथा
बोधकं पारिभाषिकम् । घटपटादिपदं वाचकम् । वृद्धिगुणादिपदं पारिभाषिकम् । यत्र चोभयविधोऽपि
बोधकं पारिभाषिकम् । घटपटादिपदं वाचकम् । वृद्धिगुणादिपदं पारिभाषिकमित्युच्यते । लक्षणा च शक्यसम्बन्धरूपैव । यत्र
संकेतो नास्ति, अथ च सादृश्यादिना बोधकं तद्वाक्ष्यकमित्युच्यते । लक्षणा च शक्यसम्बन्धरूपैव । यत्र
सादृश्यातिरिक्तसम्बन्धरूपा लक्षणा सा शुद्धा इति, यत्र सादृश्यात्मकसम्बन्धरूपा सा गौणी इति च
व्यवहियते । मुख्यार्थपूर्वकतापर्यनुपत्तिरेव लक्षणावीजम् । यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र । प्रथमं गङ्गापदेन
प्रवाहविशेषोपस्थितिः । तत्र घोषाभावज्ञानेष्वाति इदं गङ्गापदं घोषाभाववत्प्रवाहार्थकमिति ज्ञानानन्तरम्—
गङ्गापदं तदविषयकतापर्यवत् घोषाभावव्यर्थबोधजनकत्वप्रकारेण तत्कालिकामिप्रायविषयत्वात् यज्ञेवं तत्रै-
वमित्यनुमित्या तात्पर्यज्ञाने जाते 'तदे घोषः' इति शाब्दबोधो जायते । स च तदोपस्थितिं विनाऽनुपपन्नः ।
तदोपस्थितिश्र गङ्गापदे तदविषयकवृत्तिं विनाऽनुपपन्ना सती गङ्गापदस्य तदे वृत्तिं कल्पयति । तत्र कोशाद्य-
भावात् तदनिरूपिता शक्तिरूपा वृत्तिस्तु असम्भवन्ती सती अनुमितिविषयलक्षणायां पर्यवस्यति । नन्वी-
श्वरेच्छायाः शक्तित्वमेव युक्तम्, ईश्वरेच्छाया एकत्वेन लाघवात् । सा यथा घटपदाद् घटो बोद्धव्य इत्या-

दर्पणव्याख्या

उभयन्तीत्याह— अन्यथेति * सङ्केतनिरपेक्षस्यैव तस्य शाब्दबोधहेतुत्वे इत्यर्थः । * लाक्षणिकेति * तत्राप्यनादि-
भूतस्यापि बोधजनकत्वस्य सत्तादिति भावः । * आधुनिकत्वादिति * अवस्थाऽपेक्षणीयज्ञानविषयतादित्यर्थः । * स एव=

स चाधुनिके पित्रादेः, गवादौ चेश्वरस्य चेति चेत् ,
अत्रोच्यते—सङ्केतो न स्वरूपेण हेतुः, अगृहीतशक्तिकादर्थबोधप्रसङ्गात् ।

प्रभा

कारिका, तथा घटपदात्पटो बोद्धव्य इत्याकारिकापि । तथाच घटस्य घटपदवाच्यत्ववत्पटस्यापि घटपद-
वाच्यत्वापत्तिः, ईश्वरेच्छायाविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया घटपदेऽपि सत्त्वात् । ईश्वरेच्छाया
एकत्वेऽपि घटपदजन्यबोधविषयतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनेच्छावत् एव यदि घटपदस्य
वाच्यत्वमित्युच्यते, तदापि ईश्वरेच्छायाः सन्मात्रविषयकत्वेन 'गङ्गापदान् तटो बोद्धव्यः' इत्याकारिकेच्छाया
अपि आवरणकत्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तदस्यापि ईश्वर-
च्छायाविशिष्टतया गङ्गापदवाच्यत्वापत्तिरिति चेन्न, 'गङ्गापदं तटवाचकम्' इत्यस्य, 'तटो गङ्गापदवाच्य
इत्यस्य वा व्यवहारस्य लोकेऽदर्शनेन 'गङ्गापदजन्यबोधविषयतावास्तवः' इत्यस्य दर्शनेन च गङ्गापदजन्य
बोधीया या विषयत्वनिष्ठा प्रकारता तस्यां शुद्धविषयतात्वावच्छिन्नत्वमेवाङ्गीक्रियते । वाच्यत्वघटकविषयत्व
निष्ठप्रकारतायाश्च गङ्गापदजन्यबोधीयविषयतात्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नत्वमपेक्ष्यते इति तादृशानियत-
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता विशेष्यता च प्रवाहे एव, नतु सटे इति गङ्गापदवाच्यत्वस्य तदेऽनतिप्रसङ्गात्
इत्थञ्च 'तत्तत्पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छायाविशिष्टोऽर्थ-
वाच्यः' इत्यभ्युपगमात् लक्ष्याद्यर्थेष्वतिव्याप्तिरिति सर्वं सुस्पष्टम् । स च-संकेतश्च । आधुनिके-आधुनिक
संकेतविषये देवदत्तादौ । इदं नैयायिकमतम् ।

अत्र भीमांसकाः—ईश्वरेच्छा न शक्तिः, ईश्वराभावात् । किन्तु यस्य फस्यचित्संकेत एव शक्तिः
अत एव देवदत्तादिपदादपि शाब्दबोधः । न च 'द्वादशोऽहि पिता नाम कुर्वीत' इति श्रुत्या तत्रापि ईश्वरसंके-
तसत्त्वात्तद् बोधः, तत्रानुपूर्वीमत्पदघटितसंकेतस्यैव शक्तिर्यात् । अन्यथा अपभ्रंशानामपि तव (नैयायि-
कस्य) मते शक्त्यापत्तिः । नचैवं तात्पर्यस्यापि संकेतरूपत्वान्छित्त्वापत्तिः, पदार्थोपस्थितिजनकस्यैव
संकेतस्य शक्तित्वस्यैवकारणात् । तात्पर्यस्य तु साक्षाच्छाब्दबोध प्रत्येकार्थविशेषविषयकत्वनिर्णायकतया
कारणत्वम्, नतुपस्थितिं प्रत्यपीत्यदोषान् । शब्देन पृथगोपस्थितेषु अनकार्येषु प्रकरणादिना तात्पर्य-
निर्णय इति च लोकप्रतिद्विरिति, तत्र सुचम्, पदपदार्थयोः सम्बन्धोऽभिधा, सम्बन्धस्य च सप्रतियोगिकत्व-
नियमान् । संकेते तु सप्रतियोगिकत्वस्यानुभवविरुद्धत्वाः सम्बन्धत्वाभावः । किन्तु शक्तिः पदार्थोन्तरम्, सैव
च पदपदार्थयोर्बोध्यवाचकभावनियामिका । सा च येशिष्टवाच्यसम्बन्धेनार्थनिष्ठा प्रतियोगित्वसम्बन्धेन
पदनिष्ठा चेति भीमांसकमतं निराकर्तुं स्वमतमाह—अर्थोन्त्यते इत्यादिना—आदौ संकेत शक्तिरिति मतं
निरस्त्यति—तत्रैव इति । संकेतोऽज्ञातोऽपि यद्विरिय स्वरूपतः सत्तामात्रेण हेतुः ? ज्ञातः सन् या हेतुः ?
ज्ञानमपि किं सामान्यरूपेण (येन केनापि धर्मैः) उत विशेषरूपेण ? नायः, स्वस्य रूपम्-स्वनिष्ठा धर्म-
विशेषः संकेतत्वम्, तेन सतोऽज्ञायमानस्यापि हेतुत्वम् । अगृहीतशक्तिवात्—अज्ञातसंकेतरूपशक्तिकादपि शाब्द-

दर्पणव्याख्या

सङ्केत एव । एतकारेण क्षेत्ररूपव्यवच्छेदः, सङ्केतस्य स्वरूपतः कारणत्वं तस्य वा, तस्यापि सामान्यतो विशेषरूपेण वा
हेतुत्वमस्तिमतिमिति विद्वन् दूषयति—० उच्यते इति ० । स्वरूपेणेति ० तस्य चद्रूपमिति श्रुतत्वात् एतावतावत्तथैव
सङ्केतमेतेतत्पर्यं । दृश्यत्वेन पदे दृश्य इव तानादिपद एव संकेतः सङ्केतरेण हेतुरिति वाच्यम् । ० अगृहीतशक्तिकादिति ०
अज्ञापकत्वादित्यर्थः । ० अर्थबोधप्रसङ्गादिनि ० सङ्केतस्य तव विदमानत्वादिति शक्यः ।

नापि सामान्यतो ज्ञातः, प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञानेऽपि बोधप्रसङ्गात् । नाऽपि सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः, गवादिपदेष्वपीश्वरादेः सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानशून्यानां लौकिकमीमांसकादीनां तत्तदर्थ-बोधजनकत्वग्रहणतामेव बोधोदयेन व्यभिचारात् । न चार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन

प्रमा

दर्थबोधोपापत्तिरित्याह—अग्रहीतेति । सामान्येन ज्ञानं निराकरोति—नापीति । प्रमेयत्वादिनेति—प्रमेयत्वस्य सर्वान्वयितया संकेतस्यापि तेन रूपेण ज्ञानसम्भवादिति भावः । सनेतत्वेनेति—संकेतत्वरूपविरोधप्रमंशे-त्यर्थः । गवादिपदेष्विति—गवादिपदेषु ईश्वरसंकेतस्यैव सम्भवेन ईश्वरानङ्गीकर्तृमते तत्र संकेतकर्तुरभावात् संकेतत्वेन ज्ञानाभावेऽपि बोधादर्शनात् संकेतत्वेनापि तज्ज्ञानं हेतुरित्याह—इश्वरादेरिति—आदिना मह-र्षिणां संग्रहः । ईश्वरादेः संकेतत्वेन—ईश्वरादिकर्तृच्छ्रविषयत्वेन । तज्ज्ञानशून्येति—गवादिपदेषु संकेतकर्तुरी-श्वरादेरभावात् । संकेतस्याप्यभावेन तज्ज्ञानशून्यानाम्=संकेतज्ञानशून्यानाम् । लौकिकमीमांसकादीनामिति—लौकिकाश्च मीमांसकाश्चेति विग्रहे द्वन्द्वे लौकिकमीमांसकास्ते आद्यो येषामित्यर्थे द्वन्द्वपठितो यदुप्रीतिः । तत्र लौकिकाः—व्यावहारिकपदार्थमात्रज्ञानवन्तः पामराः । मीमांसकास्तु श्रुति-सिद्धान्तादिवलाचलविचारपूर्वक-कर्मकाल्पविषयकत्वचिन्तायुक्तजैमिनिप्रणीतग्रन्थविरोधं मीमांसामधीयते विदन्ति वा ये ते उच्यन्ते । आदिना पार्थाकादिनास्तिकसंग्रहः । तत्तदर्थेति—‘गवादिपदं गवाद्यर्थविषयकबोधजनकतावत्’ इत्याकारकज्ञानवतामित्यर्थः । ग्रहणतामेवेति—एवशाब्दः सङ्केतज्ञानं व्यवच्छिन्नमिति । तद्व्यवच्छेदस्य ‘तज्ज्ञानशून्यानाम्’ इत्यनेन बोधत्वा-देवकाररहित एव पाठो युक्तः । बोधोदयेनेति—‘इदं पदमेतदर्थविषयकबोधजनकतावत्’ इति पदविशेष्यकार्य-विषयकबोधजनकत्वप्रकारकज्ञानाच्छ्रान्दबोधोत्पत्त्यर्थः । व्यभिचारादिति—संकेतज्ञानस्य पदविशेष्यकबोध-जनकत्वप्रकारकज्ञानत्वेन सत्त्वेऽपि तत्तदर्थनिरूपितेश्वरसंकेतत्वावच्छिन्नशक्तिज्ञानत्वेन सङ्केतज्ञानरूपकार-णस्यासत्त्वेन शाब्दबोधरूपकार्यस्य च सत्त्वेन कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्याधिकरणप्रत्ययन्ताभ. र्चाय-प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवस्वरूपकारणतायां व्यभिचारात्=कार्यसत्त्वेऽपि कारणसत्त्वरूपाद् व्यभिचारा-दित्यर्थः । यद्यपि संकेतत्वेन संकेतज्ञानस्य हेतुत्वशाङ्कायां कारणतावच्छेदकदले नेश्वरस्य निवेशस्तथापि गवा-दावाधुनिक संकेतकर्तुरभावात्संकेताभावे बोधानापत्त्या ईश्वरस्यैव संकेतयितृत्वस्यापर्यक्तया ‘गवादिपदे-ष्वपीश्वरादेः’ इति ग्रन्थोक्त्यनुसारेणेश्वराज्ञानवतां तल्लज्ज्ञानाभावप्रदर्शनायेश्वरोक्तिर्नासङ्गता । यदुक्तं प्राक् ‘संकेतत्वेन’ इति तत्र विरोधरूपेणैति शेषः, तत्पूर्वं ‘सामान्यतः’ इत्युक्तेः । तत्र विरोधरूपं न संकेतत्वम्, किन्तु तत्तदर्थधीजनकतावच्छेदकत्वरूपमितिशङ्कां निराचष्टे—नचेति—गोपदं गोरूपार्थविषयकबोधजनकमिति ज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वं मीमांसकैः स्वीक्रियते । केन रूपेण तत्र जनकत्वेत्याकाङ्क्षायाम् ‘तत्तदर्थधीजनकतावच्छे-दकत्वेन’ इत्युक्तम् । अयं भावः—यथा कस्यचित्पुरुषस्य घटरूपार्थस्य घटत्वेन ज्ञानाभावेऽपि ततो जला-हरणवर्तनेन जलाहरणकरणत्वेन घटस्य ज्ञानमस्त्येव । एवं संकेतकर्तुरीश्वरस्य ज्ञानाभावे तत्कार्यरूपसंके-

दर्पणव्याख्या

* सामान्यत इति * जनकाजनकभाधारणरूपेणेत्यर्थः । * सङ्केतत्वेनेति * ईश्वरीयसङ्केतत्वादिना विरोधप्रम-
णेत्यर्थः । * तज्ज्ञानशून्यानामिति * सङ्केते ईश्वरीयत्वमविदुपामित्यर्थः । * लौकिकमीमांसकानामिति *
वेदिकानां तेषां कथञ्चिदीश्वरबोधसम्भवमुक्तम्— * लौकिकेति * । अथवा लौकिकानां व्यावहारिकदर्शनात्प्रतिषेधक्या-
नवतां पामराणामिति यावत्, मीमांसकानां चेत्यर्थः । * बोधोदयेनेति * सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानमात्राद् गवाद्यर्थबोधोदयेनेत्यर्थः ।

तज्ज्ञानं तथा, ततोऽपि लाघवेनार्थधीजनकत्वेनैव हेतुतायामस्मत्पक्षसिद्धेः । नचाधुनिकदेव-
दत्तादौ सङ्केतज्ञानादेव बोधेनास्य व्यभिचारः, तत्रापि “इदम्पदम् एनमर्थं बोधयतु” इतीच्छाग्रहे-
पदे तदर्थबोधकत्वस्यानगाहनेन व्यभिचाराभावात् ।

प्रभा

तस्य मीमांसकानां संकेतत्वरूपविशेषधर्मिण्ये ज्ञानाभावेऽपि पदविशेष्यकबोधजनकत्वप्रकारकज्ञाने पदस्य
विशेष्यतया विशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधकारणीभूतोक्तज्ञाने पदस्य विशेष्यतया भानेन तत्र पदे ज्ञान-
निष्ठशाब्दबोधकारणत्वावच्छेदकत्वस्य विशेष्यत्वरूपविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्य वक्तुं शक्यतया तत्तदर्थ-
विषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितबोधजनकत्वप्रकारकपदविशेष्यकज्ञाननिष्ठा या जनकता तादृ-
शजनकतानिरूपिता विशेष्यत्वसम्बन्धावच्छिन्ना याऽवच्छेदकता तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकं ज्ञानम् ‘तादृश-
बोधजनकतावच्छेदकतावद्गवादिपदम्’ इति । तथाच गवादिपदनिष्ठेन तादृशावच्छेदकत्वेन संकेतज्ञानस्य
कारणत्वं नानुपपन्नमिति कस्यचिन्मतं दूषयति—ततोऽपीति—अर्थधीजनकतावच्छेदकत्वरूपधर्मादीत्यर्थः ।
ननु अर्थधीजनकतावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञाने जनकतात्वेन जनकता तु निविष्टैवेति तादृशजनकतात्वेनैव संके-
तज्ञानस्य कारणत्वेऽवच्छेदकत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवमित्याह—अथवेनेति—तत्पदविशेष्यकतत्तदर्थविषयकरो-
धजनकत्वप्रकारकज्ञानत्वेन कारणतायां लाघवेनेत्यर्थः । अस्त्येति—‘बोधकत्वं शक्तिः’ इति भूषण-
कारभिमतपक्षसिद्धेरित्यर्थः, ननु तत्तदर्थविषयकबोधजनकत्वज्ञानस्य कारणत्वे यत्र संकेतत्वेन संकेत-
ज्ञानाद् बोधस्तत्र व्यभिचारः, अर्थधीजनकत्वज्ञानस्याभावादित्याह—न वाधुनिकेति । व्यभिचार इति—‘कारणा-
भावे कार्याभावः’ इति व्यतिरेकन्यायैर्न्यभिचार इत्यर्थः । व्यभिचारं निराकरोति—तत्रापि—तादृशसंकेत-
ज्ञानेऽपीत्यर्थः । इच्छाग्रह इति—पदविशेष्यिका या इच्छा तद्रूपो यः संकेतस्तद्ग्रह इत्यर्थः । पद इति—‘इदं
पदमेनमर्थं बोधयतु’ इतीच्छारूपसंकेतस्य ‘इदं पदमेतदर्थविषयकबोधजनकतायत्’ इत्यर्थकत्वेन संकेतस्या-
र्थबोधजनकत्वप्रकारकपदविशेष्यकतया तज्ज्ञानस्यापि अर्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकपदविशेष्यकत्वमक्ष-

दर्पणव्याख्या

यद्यपि सङ्केतत्वेन सङ्केतज्ञानकारणतायामिते नेश्वरीयत्वादेर्निवेशस्तथापि गवादावीश्वरस्येति तद्व्यभिलोचना-
नेश्वरीयत्वादेर्निवेशस्तदमिते इत्यभिप्रेत्य दूषितमिति ज्ञेयम् । तत्तदर्थधीजनकत्वग्रहवतामेवेत्येवारेण निरुक्तसङ्केत-
ज्ञानवत्त्वव्यवच्छेदः । स च तज्ज्ञानशून्यानामित्यस्यैवानुवादः । एतद्व्यवपाठस्तु सुखम् । इदञ्च शक्तिग्रहकारणप्रदर्श-
कम् । * तज्ज्ञानम् * = सङ्केतज्ञानम् * तथा * = हेतु । सङ्केतितपदस्यैवार्थधीजनकत्वेन पदिनिष्ठजनकताया सङ्केतस्या-
वच्छेदकत्वादिति भावः ।

* ततोऽपीति * अर्थधीजनकतानिरूपितविषयतासम्बन्धाऽनच्छिन्नाऽवच्छेदकत्वस्याऽवच्छेदकत्वाऽपेक्षयार्थधीजन-
कतात्वेन हेतुताया औचित्येन वैयाकरणेष्टसिद्धिरित्यर्थः, सङ्केतज्ञानस्यैव पदमर्थधीजनकताऽवच्छेदकनिरूपिताकारकस्याऽर्थ-
धीजनकताऽवच्छेदकत्वाऽनच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वे गौरवादिदं पदमर्थधीजनकमिति ज्ञानस्यैवार्थधीजनकतात्वाव-
च्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वमुचितम्, लाघवादिति भावः ।

वस्तुतस्तु तन्मते सङ्केतत्वेनैव हेतुतेति नोक्तविकल्पायसर इति बोध्यम् । सङ्केतज्ञानादेवेत्येवैनाऽर्थधीजनकत्वम-
व्युदासः । अस्य=बोधकत्वग्रहस्य, व्यभिचारो व्यतिरेके । * तत्रापि * = सङ्केतमज्ञानादर्थबोधपर्यन्तेऽपीत्यर्थः । * इच्छामग्रह-
रूपि * इदम्पदविषयकैतदर्थबोधकत्वप्रकारकत्वाग्रहे इत्यर्थः । * अवागाहनेनेति * विषयीकरणेनेत्यर्थः । ज्ञानेच्छा

नच स्वातन्त्र्येणार्थबोधकृताज्ञानं कारणं वाच्यम् । अन्यथा 'नेदं तदीजनकम्' इति ज्ञानघनः
'अस्माच्छब्दादयमर्थो बुद्धोऽनेन' इति जानतस्तद्ग्रहापत्तेरिति वाच्यम् ,

प्रमा

तम्, इच्छाविशेषरूपसंकेतविषयकं यज्ज्ञानं तत्र स्वविषयीभूतायामिच्छायां यत्प्रकारकत्वं यद्विरोधकत्वं
तादृशेन्द्राज्ञानेऽपि तत्र प्रकारकं च—यद्विरोधकत्वं मानमिति नियमः । तथाच संकेतज्ञानम्यत्वेऽयर्थी-
जनकत्वज्ञानमक्षतमेवेति भावः । स्वातन्त्र्येति—इतराविशेषणत्वेनेत्यर्थः । प्रकृतं तु अर्थीजनकत्वमिच्छा-
रूपे संकेते विषयितासम्बन्धेन विशेषणीभूय तज्ज्ञानेऽपि भासते, ननु संकेतज्ञानेऽर्थीजनकत्वं मात्त्राद्विषय
इति भावः । अन्यथा—अन्यत्र विशेषणतया भासमानस्यापि बोधजनकत्वज्ञानस्य कारणत्वे । ननु तज्ज्ञानं—
'घटपदं घटत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकतावत्' इति तात्पर्येण चैत्रेण 'घटमानय' इति वाक्यमुपाहितम् ।
चैत्रेण तद्व्याकथं भ्रमात् 'घटपदं घटत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकतावत्' इत्यंरूपेण ज्ञात्वा पटो सुदः ।
ततो विष्णुमित्रेण 'घटपदं घटत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वाभावात्' इति जानता 'घटपदज्ञानयोः बुद्धोऽ-
नेन' (चैत्रेण) इति ज्ञातम् । इत्यत्र पारतन्त्र्येण (अन्यत्र—ज्ञाने विद्येणतया) भाममाने बोधजनकत्वमा-
नस्य शाब्दबोधकारणत्वे धान्तज्ञाने घटपदे घटत्वावच्छिन्नबोधजनकत्वस्यानग्राहनेन धान्तज्ञानं जानतो
ज्ञानेऽपि तादृशबोधजनकत्वस्य विषयतया अध्वान्तस्यापि घटपदात्पदयोः गतिः । किञ्च परमस्या तज्ज्ञान-
नस्य कारणत्वे 'घटपदं घटत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वाभाववत्' इति ज्ञानघत. पुंसोऽपि अभावात्प्रतियो-
गितया बोधजनकत्वज्ञानस्य घटपदात्पदयोः गतिः । ननु ज्ञानेतराविशेषणत्वेन बोधजनकत्वज्ञानस्य
कारणत्वे घटपदाद् घटस्यापि बोधो न स्यात् पदे विरोधकत्वं च बोधजनकत्वज्ञानमन्वयानिति चैत्र, 'इतरा-
विशेषणत्वेन' इत्यस्य विषयितया ज्ञानेतराविशेषणत्वेनेत्यर्थः । तथाच पदे बोधजनकत्वस्य स्वरूपेण विरोध-
कत्वेऽपि न दोषः ।

यत्तु—पारतन्त्र्येण बोधजनकत्वज्ञानस्य कारणत्वे 'वयस्या नागरामहाराजानां इति वेदनाम्'
इत्यत्र वयस्यापदं हरीतकीम्, नागरपदं शुष्कीञ्च बोधयतु इति तात्पर्येणोपरितस्थले वयस्यापदं तन्मां बोध-
कम्, नागरपदं नागरिकपुरुषबोधकमिति बोधयुर्थ्यं जानतो वयस्यापदं नात्र तद्व्याप्यबोधकमिति जानतोऽपि
वयस्यापदात्तद्व्याप्यबोधकमिति तत्र, वयस्याशब्दस्योभयार्थकत्वेन वयस्यापदं तद्व्याप्यबोधकबोधजनक-
त्वाभाववदिति ज्ञानासम्भवात् । तद्ग्रहापत्तेरिति—घटशब्दात्पदयोः गतिरित्यर्थः । पारतन्त्र्येण बोधजन

दर्पणव्याख्या

विषयकज्ञानस्य तद्विषयकत्वनियमादिति भावः । * स्वातन्त्र्येति * इतराविशेषणत्वेनेत्यर्थः । प्रकृतं चेच्छाब्दे
विषयितया विरोधणीभूतबोधकरत्वेन तज्ज्ञानेन विषयीकरणमिति भावः ।
* अन्यथेति * पारतन्त्र्येणपि बोधकताज्ञानस्य धान्तयोः तुल्य इत्यर्थः । इष्टवदितिरासावाह—नेदं तद्वि-
जनकमिति * । * अस्माच्छब्दादिति * एतच्छब्दस्यैव शब्दकर्मोपरिबोधनस्य इत्याकारकात्मानपदवत्
इत्यर्थः । पदविशेषणकार्यीजनकत्वबोधपदे विषयाने तद्विरोधबोधजनकतावगादिनः 'इदं पदनेतदर्थीजनकत्वेन बुद्धम-
नेन' इति महत्वावच्छिन्नबोधकारणत्वादिवाच्यकत्वोपमह उक्तः । एतद्विस्तु न तत्र प्रतिन्यक्त्वा, आद्यामानज्ञानमा-
दित्वादिति भावः ।

* तद्ग्रहापत्तेरिति * घटादिशब्दयोः गतिरित्यर्थः । उक्तज्ञानस्य विषयविषयकत्वेऽपि न तेन पदमिदं
बोधकत्वं विषयीक्यते येन तस्य शक्तिप्रदत्वं स्यात् । किन्तु बोधादे तद्वदन्वयस्याप्येव तादृशबोधविषयत्वमेव तथा,
४१

नेदं तद्धीजनकमिति ग्रहवतो वाधेन, पदे, परग्रहं जानतोऽपि तद्ग्रहासम्भवात् । अन्यथा भ्रान्तिज्ञस्यापि भ्रान्तत्वपत्तेरिति ।

प्रभा

कत्वज्ञानस्य कारणत्वे निपतितामापत्तिं परिहरति—नेदं तद्धीति—इदम्=घटपदम् । तद्धीजनकज्ञ=पटत्वाव-
च्छिन्नविषयकबोधजनकत्वाभाववदिति निश्चयस्य 'घटपदं पटत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकतावत्' इति
ज्ञानं प्रति प्रतियन्धकतया प्रतिबन्धकरूपवाधसत्त्वेनेत्यर्थः । पदे=घटादिपदे । परग्रहम्='घटपदं पटत्वावच्छि-
न्नविषयकबोधजनकतावत्' इति परस्य=अन्यस्य भ्रान्तस्य महम्=ज्ञानं जानतोऽपीत्यर्थः । तद्ग्रहासम्भवात्=
घटपदे पटत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वज्ञानासम्भवात् । अन्यथेति—घटपदे पटविषयकबोधजनकत्वा-
भावावगाहिनिश्चयसत्त्वेऽपि तत्र पटविषयकबोधजनकत्वावगाहिज्ञानस्वीकारे इत्यर्थः । भ्रान्तिरुत्थेति—
'रजतत्वाभाववान् शुक्त्यादी रजतत्वेन रूपेणानेन ज्ञातः' इति ज्ञानवत् इत्यर्थः ।

ननु भ्रान्त्यात्मकज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्षाभावात् तज्ज्ञानासम्भव इति चेन्न, चेष्टादिना तज्ज्ञानानुमि-
तिसम्भवात् । 'अर्थं पुरुषः शुक्तिं रजतं जानाति' इति ज्ञानवान्, अथ नेदं रजतमिति च ज्ञानवान् यः स
एव भ्रान्तिज्ञः । यत्र चैत्रस्य शुक्ती रजतत्वभ्रमो जातस्तत्र चैत्रीयं ज्ञानं यथा शुक्ती रजतत्वप्रकारकम्, तथा
भ्रान्तिज्ञस्य मैत्रस्यापि यदि शुक्ती रजतत्वप्रकारकं स्यात्तदा सोऽपि भ्रान्तः स्यात् । तथा तु न भवति, किन्तु
भ्रान्त्यात्मकज्ञाने शुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकं रजतत्वावगाहिज्ञानं जायते, ननु शुक्ती रजतत्वावगाहि-
ज्ञानं भ्रान्तिज्ञस्य ।

ननु पदविशेष्यकार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकज्ञानस्य पदार्थोपरिस्थितिं प्रति कारणत्वस्वीकारेण यथा
पदनिष्ठस्यार्थबोधजनकत्वस्य शक्तिवत्त्वं, तथा अर्थविशेष्यकपदजन्यधोविषयत्वप्रकारकज्ञानस्यापि पदार्थो-
परिस्थितिं प्रति कारणत्वं वाच्यमिति पञ्चजन्यधोविषयत्वमपि अर्थनिष्ठं शक्तिः स्यात् । नचेष्टापत्तिः,
परस्परोपरिस्थितौ व्यभिचारप्रसङ्गात् । तथाहि—यत्र पदविशेष्यकराक्षिज्ञानानुपरिस्थितिस्तत्रार्थविशेष्यक-
शक्तिज्ञानाभावः । यत्रार्थविशेष्यकराक्षिज्ञानानुपरिस्थितिस्तत्र पदविशेष्यकराक्षिज्ञानाभाव इति 'कार्यजनकत्वे
...ति कार्यसमानाधिकरणत्वात्तन्मात्राप्रतियोगित्वरूपकारणत्वम्' कुत्रापि शक्तौ न स्यात्, कार्यसत्त्वेऽपि

दर्पणव्याख्या

तेन तुल्यविधिवेगता पदार्थोऽर्थबोधकत्वमप्यवगाह्यत इति तु दुरन्तम्, तुल्यविधिवेगत्वे मानाभावात्, तत्प्रतिबन्धकरूप
प्राज्ञाभावावगाहिनां नेदं तद्धीजनकमिति ज्ञानस्य आगरुकत्वाच्च ।

नच पदनिष्ठार्थबोधजनकत्ववदर्थनिष्ठवदन्यबोधविषयत्वमपि अर्थविनिगमनान्तरिहात्, उभयविषयानुष्ठान्दो-
षस्य सर्वानुभवविद्वत्त्वाच्च, कारणतावच्छेदककोटानन्वयवदितोत्तरत्वेनियेष्टाच्च न परस्परव्यवधानदोषे व्यभिचारः । एवञ्च
द्वितीयस्यैवदोषात् तस्मान्नुष्ठान्दोषावपि नुत्तेति वाच्यम्, तथा सति नेदमर्थबोधजनकमिति प्राज्ञाभावावगाहिनांऽ-
प्रतिबन्धकरूपवदर्थबोधजनकत्वमप्यवगाह्यत । प्राज्ञाभावावगाहित्वेन्युत्तमविषयशक्तिः प्रवन्त्यव्यतिरेकान्यां प्रतिबन्धकत्वोपगमेन
तदुत्तमव्यतिरेक एवार्थबोधजनकत्वेन तुल्यज्ञानस्यावगाह्यत एवेत्याद्यपेन दूयति— नेदं तद्धीजनकमिति * । वाधेन *
धर्माभावावगाहानास्त्विन्द्रियवत्प्रतिबन्धकप्रतिबन्धकत्वपेनेत्यर्थः । * तद्ग्रहासम्भवात् *—अर्थविशेष्यकरजतत्व-
बोधजनकत्वमहावगाहानादित्यर्थः । * अन्यथेति * आधमनेऽपि अपमानस्य रजः शुद्धमनेनेति मत्स्य, इदं विशेष्यकरजत-
प्रकारकत्वे * भ्रान्तिज्ञस्य * इत्यनेन दोषाभावावगाहमपि गृह्यते * भ्रान्तत्वावपत्तेरिति * तदभावावपत्ति तदवगाहिज्ञानवत्
एव मत्स्यादिति भावः ।

तत्तदुपस्थितिमत्वं कार्य्यतावच्छेदकम्, तत्तदुपस्थितित्वञ्च कारयतावच्छेदकम्, अनन्तकार्य्य-
कारणभावप्रसङ्गान् । किञ्च पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन, लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुतोति
व्यभिचारः, गौरवञ्च प्राग्वदेव द्रष्टव्यम् । नच 'इदं पदमेतदर्थबोधकम्' इति शक्तिज्ञानेन कार्य्यकार-
णभावकल्पनेऽपि तत्तदर्थभेदेनानेककार्य्यकारणभावकल्पने गौरवं तवापि समानम्, परस्परव्यभिचार-
वारणायाव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वे च सुतरामिति वाच्यम्,

प्रभा

तत्तदुपस्थितिमत्रमिति—शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिविशिष्टशाब्दबुद्धित्वम्, लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिवि-
शिष्टशाब्दबुद्धित्वञ्चेत्यर्थः । तत्तदुपस्थितौ—शक्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वम्, लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितित्व-
ञ्चेत्यर्थः । अनन्तेति—नचोपस्थितेर्द्वैविध्यात् कार्य्यकारणभावोऽपि द्विविध एव स्यादित्यनन्तेत्यसङ्गतमिति
वाच्यम्, व्यक्तिभेदेन द्विविधोपस्थितेरप्यानन्त्यमित्याशयात् । शक्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेनोपस्थितिमात्रस्यो-
क्ताव्यवहितोत्तरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् तत्तद्व्यक्तेर्ग्रहणे कार्य्यकारणभावानन्त्यं स्पष्टमेवेति भावः । यद्वा—
अव्यवहितोत्तरत्वम्—स्वध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्ये सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वम् । प्रकृते
स्थम्—उपस्थितिः । गौरवान्तरमाह—किञ्चेति—शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिः, उपस्थितिजन्यः शाब्दबोध इति
उपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञान-लक्षणाज्ञानयोः कारणत्वस्यावश्यकत्वे यत्र शक्तिज्ञानादुपस्थितित्त्र
लक्षणाज्ञानाभावः, यत्र लक्षणाज्ञानादुपस्थितित्त्र शक्तिज्ञानाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिव्यभिचारवारणाय
उपस्थितौ तत्तद्व्यक्तित्वेन शक्तिज्ञान-लक्षणाज्ञानयोः स्वाव्यवहितोत्तरत्वं निवेश्य कार्य्यकारणभा वस्वीकारे
व्यक्तीनामानन्त्यात्कार्य्यकारणभावानन्त्येऽतिगौरवमिति भावः ।

ननु पूर्वोक्तरीत्या सामान्यतः कार्य्यकारणभावस्वीकारे उपस्थितेः, शाब्दबोधस्य चादर्शनेन तत्तत्पदं
तत्तदर्थञ्च निवेशयैव कार्य्यकारणभावो वाच्य इति लक्षणाऽनङ्गीकर्तृमतेऽपि गौरवं तुल्यमित्याह—नचेद-
मिति—'गङ्गापदं प्रवाहविषयकबोधजनकम्' इति शक्तिज्ञानत्वेनोपस्थितिं प्रति कार्य्यकारणभावकल्पनेऽ
पीत्यर्थः । पदतदर्थेति—पदञ्च तदर्थञ्चेति पदतदर्थौ तयोर्भेदेनेत्यर्थः । पदभेदेन यथा भगीरथरतातावच्छिन्न-
प्रवाहविषयकोपस्थितिं प्रति गङ्गापदं भगीरथरतातावच्छिन्नप्रवाहविषयकबोधजनकमिति शक्तिज्ञानत्वेन
जाह्नवीपदं तादृशार्थबोधजनकमिति शक्तिज्ञानस्यापि कारणत्वमिति पदभेदेन कार्य्यकारणभावभेदः । प्रवाह-

दर्पणव्याख्या

जन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणा एतन्मत् । प्रकृते लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे उक्तसम्बन्धेन शक्तिज्ञानज-
न्योपस्थितौ विशिष्टभावेन तत्कार्य्यतावच्छेदकाका-तत्वाच्च व्यभिचार इति भागः ।

● अनन्तेति ● स्वतस्य तत्तद्व्यक्तिरिधान्तत्वेनानुगततया तदुपस्थिताव्यवहितोत्तरत्वध्वञ्चेनोपस्थितिमत्राय
कार्य्यकारणभेदकस्यो निवेशो कार्य्यकारणभावात्तन्त्यमिति भावः । न्यायसाम्यादाह—● किञ्चेति ● प्राग्वदेवेति ●
शक्तिज्ञान विनाऽपि लक्षणाज्ञानात् पदार्थोपस्थितेः, एवं लक्षणाज्ञान विनाऽपि शक्तिज्ञानात्पदार्थोपस्थितेस्तयोर्बोध्यव्यतिरेकप्रमाणं
परस्परं व्यभिचारः, अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्कारणत्वैशिष्यस्य कर्म्यताऽन्तेदकस्य । निवेशे च गौरवं तदर्थेऽप्यर्थः ।

ननु प्राग्वद्व्यवहितोत्तरत्वेनोपस्थितिः शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिः, लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिः—शाब्दबोधवारणाव्यभिचारणाय
व्यवहितोत्तरत्वञ्चैव तत्तदर्थनिवेश्य आरम्भश्च, तत्रान् लक्षणाव्यवहिते च गौरवमित्याह—● निवेशेति ● ।
● परस्परैति ● गङ्गापदनिवृत्तीरवोपकल्पमाद विनाऽपि तादृशदिपदनिवृत्तादुपस्थितौ तत्रोपस्थितौ परस्परजन्यबोधे
व्यभिचारप्रतिषेधोपपत्त्यर्थः ।

शक्तिभ्रमानुरोधेन तत्तत्पदतत्तदर्थभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यस्य तथापि साम्याद् । लक्षणाका-
र्यकारणभावकल्पनागौरवं परं तवातिरिच्यते । अथ वृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शान्दबोधहेतुता,

प्रभा

विषयकोपस्थितिं प्रति 'गङ्गापदं प्रवाहविषयकबोधजनकम्' इति ज्ञानस्यैव तीरविषयकोपस्थितिं प्रति 'गङ्गा-
पदं तीरविषयकबोधजनकम्' इति शक्तिज्ञानस्यापि कारणत्वमित्यर्थभेदेन कार्यकारणभावभेदः । एवं
लक्षणावादिमतेऽपि प्रवाहविषयकोपस्थितिं प्रति गङ्गापदनिष्ठशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिः कारणम् । तीरविषय-
कोपस्थितिं प्रति गङ्गापदनिष्ठलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावद्वयेन साम्यमेवेत्याह—
गौरवं तथापि समानमिति । परस्परव्यभिचारेति—यत्र 'गङ्गापदं तीरबोधकम्' इति शक्तिज्ञानेन तीरोपस्थितिलत्र
'नटपदं तीरबोधकम्' इति तीरोपरथापकशक्तिज्ञानस्याभावः । यत्र 'तटपदं तीरबोधकम्' इति शक्तिज्ञानेन
तीरोपस्थितिस्तत्र 'गङ्गापदं तीरबोधकम्' इति शक्तिज्ञानस्याभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिव्यभिचारवारणाय
समावायेन स्वसामानाधिकरण्य—स्वाव्यवहितोत्तरत्वोभयसम्बन्धेनोक्तप्रितयसम्बन्धेन वा तत्तद्वृत्तिज्ञान-
वैशिष्ट्यं तत्तदुपस्थितिवैशिष्ट्यं तत्तच्छान्दबोधे च निवेश्यमिति वैयाकरणमतेऽपि
अतिगौरवं स्फुटमेवेति भावः । गौरवसाम्यं स्पष्टयति—शक्तिभ्रमेति—अयम्भाव—यत्र 'गङ्गापदं तीरे
शक्तम्' इति शक्तिभ्रमस्तत्र तीरोपस्थितिं प्रति गङ्गापदशक्तिज्ञानस्य कारणत्वम् । यत्र 'गङ्गापदं तीरे
शक्तम्' इति ज्ञानात्तीरोपस्थितिस्तत्र तीरोपस्थितिं प्रति गङ्गापदनिष्ठलक्षणाज्ञानस्य कारणत्वम् । एवं तीरो-
पस्थितिं प्रति तटादिपदनिष्ठशक्तिज्ञानस्यापि कारणत्वमित्युक्तीत्या कारणत्रयवैशिष्ट्यं तीरोपस्थितौ निरे-
रथैवात्रापि व्यभिचारे चारण्यो लक्षणावादिना । शक्तिवादिनस्तु 'गङ्गापदं तीरे लाक्षणिकमिति ज्ञानाभावेन
तीरोपस्थितौ तादृशज्ञानकारणत्वस्य तदव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्य चाभावेन लाघवमिति लक्षणावादिमते
कार्यकारणभावे गौरवं दुष्परिहरमिति भावः । तदाह—लक्षणाकार्यकारणभावकल्पनागौरवमिति ।

ननु तीरोपस्थितिं प्रति गङ्गापदनिष्ठलक्षणाज्ञानम्, भ्रमस्थले गङ्गापदनिष्ठशक्तिज्ञानम्, तटादिपद-
निष्ठशक्तिज्ञानञ्च कारणमिति कारणत्रयम्बीकारे एव गौरवम् । परन्तु लक्षणावादिनापि तीरोपस्थितिं प्रति
गङ्गापदनिष्ठवृत्तिज्ञानं तटादिपदनिष्ठशक्तिज्ञानञ्च कारणमिति कारणद्वयमेव स्वीनियते । लक्षणाज्ञानस्यापि
वृत्तिज्ञाने एवान्तर्भाव इति गौरवाभाव इत्याह—अथ वृत्तीति—अयम्भावः 'तीरविषयकशान्दबोधभ्रम-
गङ्गापदनिष्ठवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिः कारणम्' इत्येव वाच्यम् । एवञ्च गङ्गापदनिष्ठवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिव्य-
मेव कारणतावच्छेदकमित्युक्तरूपेण लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितेरपि कारणत्वे गौरवाभावरत्नद्वयं दृष्य कर्त्तव्य-
कारणभावाकल्पनान् । इदमुपलक्षणम्—तीरविषयकशान्दबोधभ्रमति तटादिपदनिष्ठशक्तिज्ञानजन्यापस्थिति-
त्वेनापि कारणत्वस्य ।

दर्पणव्याख्या

- * शक्तिभ्रमानुरोधेनेति * गङ्गापदस्य तीरे शक्तिभ्रमदशायां तीरोपरिगत्यादे मर्वमदविद्वतया तवापि
उक्तकारणतावच्छेदककोटौ तत्तत्पदतत्तदर्थनिवेशस्यावश्यकतादित्यर्थः ।
- * तत्वेति * लक्षणादीकवृत्तिरित्यर्थः । शक्तिज्ञानकरणतायां चक्षुराशित्वेन निवेशे सादेवोप- किन्तु वृत्तिवैनेति
न तत्सम्भावनेत्याशङ्कते—अथेति * । वाच्यमिति * शक्तिजन्योपस्थितानि लक्षादन्वयगतिरत्र नि शक्तिरूपगणना-
रणवृत्तिनावच्छिन्नजन्यत्ववत्त्वादिति भावः ।

वृत्तिज्ञानत्वेन च पदार्थोपस्थितिकारणत्वेयं मया चाच्यमिति चेन्न, शक्ति-लक्षणा-
न्यतरत्वस्य, शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसम्बन्धत्वस्य वा वृत्तित्वस्य कारणतावच्छे-
दकत्वावच्छक्तित्वमपेक्ष्य गुरुत्वात्, शाब्दबोधहेतुताऽवच्छेदकपदार्थोपस्थितिहेतुवृत्तेज्ञाने तद्व्याप्त-
कार्यकारणभावग्रहस्याप्यसम्भवात् ।

प्रभा

वृत्तिज्ञानत्वेनेति—एवं . तीरोपस्थिति प्रत्ययि गङ्गापदनिष्ठवृत्तिज्ञानं कारणमिति वृत्तिज्ञानत्वमेकमेव
कारणताऽवच्छेदकमिति तेनैव रूपेण लक्षणाज्ञानस्यापि संग्रहे दोषाभाव इति भावः । इदमप्युपलक्षणम्-
तीरविषयकोपस्थितिं प्रति तटादिपदनिष्ठशक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वस्य । तथा कार्यकारणभावस्वीकारेऽपि
गौरवमाह—शक्तिलक्षणोक्ति—शक्तिभिन्नं सत् लक्षणाभिन्नं यत्तद्भिन्नत्वरूपान्यतरत्वे जगत्प्रवेशकृतगौरवस्य
स्वरूपकृतगौरवस्य, शक्तिभेदविशिष्टो यो लक्षणाभेदो लक्षणाभेदविशिष्टो यः शक्तिभेद इत्येवं भेदानां
विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन निवेशप्रयुक्तगौरवस्य च सरवादाह—शाब्दबोधहेत्विति शाब्दबोधस्य हेतु-
शाब्दबोधहेतु स चासौ पदार्थोपस्थितिश्चेति कर्मधारयस्तदनुकूलो यः पदपदार्थयोः सम्बन्धः—शक्तिरूपो
लक्षणारूपो वा तत्त्वं वृत्तित्वम् । पदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसम्बन्धत्वमात्रोक्तौ गगनपदस्य तदर्थेनाकारोने
सह यः सम्बन्धः समवायस्तस्यापि आश्रयतयाऽऽकाशीपस्थापकत्वात् समवायेऽतिव्याप्तिः स्यादिति पदार्थो-
पस्थितौ शाब्दबोधहेत्विति विशेषणम् । तथाच पदनिष्ठवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितावेव शाब्दबोधहेतुत्वस्य
सत्त्वेन शाब्दबोधहेत्वित्यादेः शाब्दबोधहेतुपदनिष्ठवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसम्बन्धत्वमित्यर्थो
लभ्यते । एवञ्च पदार्थोपस्थितिप्रति वृत्तिज्ञानं कारणमित्युक्तौ वृत्तिज्ञाने साक्षात्परम्परया वा यद्विशेषणो-
भूत तत्सर्वं कारणतावच्छेदकं स्यात् । वृत्तिज्ञाने च वृत्तित्वं साश्रयविषयित्वसम्बन्धेन विशेषणीभूतमिति
गुरुभूते वृत्तित्वे कारणत्वावच्छेदकत्वं कल्पनापेक्षया शक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वं स्वीकृत्य लघुभूते शक्तित्वे एव
कारणतावच्छेदकत्वं स्वीकार्यम् । एवञ्च वृत्तिज्ञानत्वेन कारणत्वं हेयमेव । किञ्च शाब्दबोधनिष्कार्यतानिरू-
पिता या वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिनिष्ठा कारणता तदवच्छेदकस्य पदार्थोपस्थितिर्बुद्धेः (पदार्थोपस्थितिर्बुद्धे-
रित्येव पाठः, हेतुपदवैध्वर्यात्, काशिकाकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च) पदार्थोपस्थितिनिष्ठस्य धर्मस्य
पदनिष्ठवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिवरूपस्य विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानस्य कारणतया विशेषणीभूतवृत्ति-
त्वज्ञानं विना ज्ञानं न सम्भवतीति कारणतावच्छेदकज्ञानमन्तरा शाब्दबोध-पदार्थोपस्थित्योः कार्यकारण-
भावोऽपि न सम्भवतीति शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावज्ञाने वृत्तित्वज्ञानं कारणम् । वृत्तित्वज्ञाने
च वृत्तित्वघटकतया निविष्टशाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावज्ञानं कारणमित्यन्योऽन्याग्रयतया
किमपि ज्ञानं न भवतीति भावः ।

दर्पणव्याख्या

* शक्तिलाक्षणेति * शक्तिभिन्ने सति लक्षणाभिन्नं यत्तद्भिन्नत्वस्येत्यर्थः । * शाब्दबोधेति * शाब्द-
बोधजनिका या पदार्थोपस्थितिः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितस्तदनुकूलत्वस्य, कारणताऽवच्छेदकत्वे उभयभा-
धारण दूषणमाह—गुरुत्वादिति * अस्मदभिमतशक्तित्वमपेक्ष्य निरुक्तान्यतरत्वादिगुरुत्वादित्यर्थः । द्वितीये
दूषणावतरमाह—शाब्दबोधहेत्विति * । शाब्दबोधानुकूलत्वस्य तत्रतत्त्वस्य कारणताऽवच्छेदकोपस्थित्यस्य गीतत्वेन
तस्य च पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिगतमकतया तदज्ञानस्य स्वपदवृत्तिज्ञानं विना अस्मन्मयेन कार्यकारणभावमाह एव
दुर्घट इत्यर्थः । तथाच वृत्तित्वग्रहे शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावग्रहस्तदग्रहे च निरुक्तपदपदार्थसम्बन्ध-
न्यतरत्वस्य, शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसम्बन्धत्वस्य वा वृत्तित्वस्य कारणतावच्छे-
दकत्वावच्छक्तित्वमपेक्ष्य गुरुत्वात्, शाब्दबोधहेतुताऽवच्छेदकपदार्थोपस्थितिहेतुवृत्तेज्ञाने तद्व्याप्त-
कार्यकारणभावग्रहस्याप्यसम्भवात् ।

गङ्गा-तीरयोः सम्बन्धाग्रहवतो गङ्गापदशक्तिं जानतोऽपि 'गङ्गायां घोषः' इति वाक्यातीगोधो-
प्रसङ्गः, शक्तिज्ञानस्य हेतोः सत्त्वात् । अपिच 'घटमानय' इति वाक्यम्, हस्तिनश्च स्मरतः,
घटपटादिभ्यो घटादेः, गजाद्धस्तिपकस्य च समूहालम्बनस्मरणवतो घटानयनबद्धस्तिपकस्यापि
शाब्दबोधोपपत्तिः, समूहालम्बनरूपायां पदार्थोपस्थितौ वृत्ति (पद) जन्यत्वसत्त्वात् ।

तथाच 'विषयतया शाब्दबोधं प्रति तदंशविषयकवृत्तिजन्योपस्थितिर्हेतुः' इति वाक्यम्, एवञ्च

प्रभा

सम्बन्धाग्रहवत् इति—'प्रवाहो गङ्गापदशब्दः' इति ज्ञानवतः 'गङ्गापदशब्दसम्बन्धितीरम्' इति
ज्ञानाभाववतः पुरुषस्य गङ्गापटातीरयोधो न जायते । असमानविषयकस्यापि शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे तु गङ्गा-
पदान् तीरोपस्थितेस्तद्द्वाराशाब्दबोधस्य चापत्तिरित्यर्थः । ननु तद्विषयकशाब्दबोधमप्रति शक्तिज्ञानजन्यत्व-
विषयकोपस्थितिः कारणम्, इति कार्यकारणभावे समानविषयकत्वनिवेशोऽस्तु इति गङ्गातीरयोः सम्बन्धाग्र-
हवतः प्रवाहो गङ्गापदशब्द इति जानतोऽपि तीरोपस्थितेरभावात् शाब्दबोध इत्यत आह—'अपिचेति' स्मरत
इति—वाक्यविषयकं हस्तिविषयकञ्चैकमेव समूहालम्बना (विषय) स्मकं स्मरणम् । इदञ्च पद-रानं कारण-
मिति मतेन । यदि त्वच्चरितः शब्दः प्रत्यायक इति मतं तदा वाक्यमित्यस्य श्रुतवत् इति शेषः । तथाच घटादि-
पदहस्त्युभयविषयकसमूहालम्बनात्मकस्मृतिरूपज्ञानेन वाक्यश्रवणात्मक-हस्तिस्मरणात्मकज्ञानद्वयेन वा घटा-
दिपदनिष्ठशक्तिरसृतिद्वारा घटादिपदार्थविषयिका हस्तिपकविषयिका च समूहालम्बनस्मरणात्मिका एका
उपस्थितिः । एषा चोपस्थितिर्घटादिपदनिष्ठशक्तिज्ञानजन्या । अत एव पूर्वञ्च वाक्यस्मरणोक्तिः । तादृशोप-
स्थितेश्च घटकर्मकमानयनमिति शाब्दबोधो जायते । 'हस्तिपकर्मकमानयनम्' इतः शाब्दबोधस्तु न
जायते' शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योरपि समानविषयकत्वमित्यमान्, प्रकृते घटादिपदनिष्ठशक्तिज्ञानस्य
हस्तिपकविषयकतया हस्तिपकविषयकसमूहालम्बनस्योपस्थितेश्च हस्तिपकविषयकशक्तिज्ञानजन्यत्वाभावात् ।
तस्यामेवोपस्थितौ घटादिपदनिष्ठघटादिविषयकशक्तिज्ञान-पदाधोपस्थिति-शाब्दबोधानां समानविषयकत्व-
इत्यञ्च हस्तिपकस्योत्पत्त्ये शाब्दबोधवारणाय शक्तिज्ञान-पदाधोपस्थिति-शाब्दबोधानां समानविषयकत्व-
स्यावश्यकतया 'गङ्गायां घोषः' इत्यादिस्थले तीरादिविषयकोपरिवृत्तिशाब्दबोधमप्रति प्रवाहविषयकशक्ति-
ज्ञानस्य कारणत्वमसम्भवदुक्तिमित्याह—'पिपत्तयेति—प्रकृते हस्तिपकनिष्ठविषयतया, शाब्दबोधं प्रति
तादृशविषयतया हस्तिपकांशविषयकशक्तिज्ञानजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमिति तादृशोपस्थितेरभावात् शाब्दबोध
इति भावः । एतन्न-लक्षणावृत्त्यन्तरमेव । अत एव 'अयं लक्ष्यः' 'अयं शब्दः' इति व्यवहारवैयर्थ्यमप्युपपत्तते,
। इत्यन्यत्र विस्तृतः ।

दर्पणव्याख्या

दर्पणव्याख्या

वान् देश इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहानुस्यवगायात्मकोपरिणतावपि सत्त्वाच्चिद्विषयस्यापि शाब्दबोधोपापत्ति, साक्षाजन्वो-
परिणतेरसंग्रहश्च, साक्षाजन्वत्यस्य तस्यै तु लक्षणाशानजन्वोपरिणत्यसंग्रहः, इत्युभयसाधारणस्य तस्य निर्वचनमशक्यत्वात् ।
स्वरूपसम्बन्धरूपस्य तस्याननुगतस्योभयसाधारण्यं तु सुतरामसम्भावितमिति भावः । अन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेद-
शक्तिकाननियतोत्तरवर्तित्वावच्छेदकधर्मवत्स्वरूपं शक्तिप्रयोज्यत्वसमुभयसाधारणं सुवचमिरपि केचित् । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

अत्र वदन्ति—अर्थबोधजनकत्वस्य वस्तुतः पदनिष्ठस्य वाच्यवाचकव्यवहारनियामकशक्तिरसम्भव एवोक्तसाम्यकार-
णभावे गौरवलापवादिचर्चा, ननु तस्य तद्रूपत्वसम्भवः । तथाहि—शाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानस्य हेतुतेति निर्विवादम् । सा
च भवदुक्तार्थापीजनकत्वस्य वृत्तित्वे न सम्भवति, तद्रूपायास्तस्याः ज्ञाननिष्ठशाब्दधीजनकतायामनवच्छेदकत्वात् । आत्मा-
श्रयेण स्वस्यैव स्वावच्छेदकत्वासम्भवात् ।

किञ्च प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारद्रष्टृप्रयोज्यप्रवृत्त्यनुमिते प्रयोज्यघटानयनादिज्ञाने उपरिणतत्वाच्छाब्दस्यैव हेतुताया-
मवधार्यमाणायामसम्बन्धस्य कारणत्वात्तुपपत्त्या कल्प्यमानसम्बन्धस्य जनकत्वात्मकत्वासम्भव, स्वयमनुपपदानत्वेन
यद्गतस्य प्रतीतुमशक्यत्वात् । तस्मात् 'बोधकत्वं शक्तिः' ।-एव न्यायमतामुपेतारमात् पदादेतदर्थनिरोध्यकबोधो भवति-
स्याकारकेत्येच्छाविषयतस्यापि सङ्केतीयगङ्गापदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितबोधत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकनिरूपितविशेष्यत्ववृत्त-
वच्छेदकताधेयतासम्बन्धावच्छिन्नभावच्छेदकत्वपर्यवसितस्य न शक्तित्वम्, लक्षणोच्छेदापत्तेः ।

गङ्गापदात्तीरवोभोदयेन गङ्गापदात् तीरविशेष्यकबोधो भवत्विति न्याया अपि भागवत्या सम्भवात्, तादृशोच्छीय-
निकृतावच्छेदकताया लक्ष्ये तीरेऽपि सम्भवात् तादृशावच्छेदकतात्वेन शक्तिकाननस्य शाब्दबोधे कारणताकल्पने गौरवान्च ।
तीरादिनिष्ठावच्छेदकतायाः पूर्वोक्तविशेष्यप्रवृत्त्यवच्छेदकतानिरूपितत्वेऽपि न विशेष्यवृत्त्यवच्छेदकतात्वेन तस्मिन्पुत्रत्वम्, किन्तु
शुद्धावच्छेदकतामात्रेणैति न तादृशशक्तिस्तरे इति तु शिष्यप्रवाराणामानम् । इच्छाविषयत्वम्, ज्ञानविषयत्वं वा शक्तिरिति
विनिगमनाविरहाच्छेत्यधिकमग्रे वक्ष्यते । तस्मात् पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामक सम्बन्धः पदार्थान्तरमेव ।

तस्य च लक्ष्यव्यावृत्तत्वेन धर्मिमाहकमानसिद्धत्वाच्छस्यबोधार्थं शक्यसम्बन्धरूपलक्षणावृत्तेरपि स्वीकार आशयकः ।
तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वात्परकल्पनप्रयुक्तगौरवत्तु फलमुखत्वात्तु दोषावहम्, अन्यथाऽनुपपत्तेः । अत एव शक्यत्वव्य-
व्यवहारः स्वरतत सङ्गच्छते ।

अथवा शक्तिलक्षणाज्ञानयो र्शाब्दरूपं प्रत्येकस्वयेन हेतुता । तथाहि—तच्छाब्दं प्रति शक्तित्वावच्छिन्नसाधर्मिक-
विषयतानिरूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपिततदर्थनिरोधताकज्ञानत्वेन हेतुता । शक्तिःसम्बन्धेन, शक्यसम्बन्धेन वा परप्रकार-
करणेन शक्तेः सम्बन्धत्वात् । शक्तिरनिष्ठानवच्छेदकताया पर्याप्तैरनिवेद्येन शक्यसम्बन्धप्रकारकज्ञानस्यापि तेन क्रीडीक-
णात् । परन्तु पदनिष्ठप्रकारतानिरूपिततादृशसर्वात्मिकविषयतायामर्थनिरोधतानिरूपितत्वानन्युपगमात् शक्तिरसम्बन्धेन
पदाभाषप्रकारकवृत्तिप्रतिबन्धत्वं लक्षणाज्ञानस्य ।

"इन्द्रियाम्" इत्यादिहरिपदस्य हर्यमर्थः—इन्द्रियानां चाधुनादिविषयेयुःपटादितु पुरुषप्रयत्नानपेक्षा यथा योग्यता=
तदीयचाधुनादिकारणातानवच्छेदकरूपाभित्ति तथाऽपि साधर्मि पदानां सम्बन्धा योग्यता=तच्छाब्दबोधोपजनकताऽवच्छेदकधर्मः,
ननु जनकत्वमेव, उच्यते, इति न तद्विरोधोऽपीति सर्वमनवयम् । तद्रूपारहस्य-ध्याकरणस्यूतादि । तदुक्तम्—

शक्तिप्रदं व्याकरणावमानकीघातवाक्यार्थं व्यवहारतम् ।

वाक्यस्य बोधादिहेतुर्दत्तः सात्प्रियतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति ।

तत्र व्याकरणादिकं व्याकरणवृत्तयेन जनिमाहकमिति नैयायिकमतम् । यतो व्याकरणवृत्तेन "सः कर्मणि"
(पा० सू० ३।५।९) इति लक्ष्येन वृत्तयेन शक्तिः परिच्छिद्यते, ननु कर्त्तरीति यथैतत्तयोःसम् । एवम् "गुणे घृतादयः"
इति कर्त्तरीति व्यापारवृत्तयेन गुणे एव शक्तिर्निर्भाष्यते, ननु गुणिनि, गौरवात् । गुणिबोधस्तु घृतादिरदयोः निरु-
-

दुर्षगान्याख्या

लक्षणैवेति च तदुक्तेः । निरुदत्यत्रा प्रादु निरुक्तम् ।

उपमानस्य तु सादृश्यज्ञानात्मकस्यापि देशराशकार्यस्मृतिद्वारा गवपादिर्गवपादिषुदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदकत्वम् । इदमेतद्वाचकमित्याकाराऽऽत राशयदपि तदुग्रह । आतत्यञ्च—तदर्थविषयकयथार्थज्ञानपरत्वम् । ध्वनहारत्—यथा प्रयोजनवृद्धेन घटमानयेत्तुक्ते प्रयोजनवृद्धेनाऽनीते घटे पार्वरस्यो घटकर्मकानयनादिकार्यं घटकर्मकानयनादिज्ञानसाध्यमित्यनुमिमीते, व्यञ्जहारे व्यवहृत्स्यज्ञानस्य हेतुत्वात् । अन्तर तद्धेतुजिज्ञासायानुपरिपत तद्वाक्यमेव तद्धेतुत्वेनावधारयति । तस्य चार्थसम्बन्धस्य तद्धेतुत्वानुपरिपत्त्याऽर्थेन साक पश्चाद् वाक्यस्य सम्बन्धमवधारयति । सैव शक्तिरिति ध्वनह्रियेते ।

यऽपि प्रथम तेन वाक्यस्यैव वाक्यार्थेऽवधारिते सः, तथापि घट नय' 'गामानय' इत्याधायोद्गाथाभ्या पश्चाज्जात-प्रत्येकपदशक्तिप्रहेण प्राग्ज्ञातवाक्यशक्तिप्रदे च-प्रादेव्योतिःशास्त्राप्ययनन-यशतयोऽनादिपरिमाणप्रहेण पश्चात्पेन प्राथमि-कालपरिमाणप्रह इनाप्रमाण्यं गृह्यते इति नैयायिका । प्रत्येकपदशक्तिप्रहेणैवाकाङ्क्षादिष्वहृतेन वाक्यार्थयोधोपरिच्छेरिति तदाशयः ।

अन्ये तु वाक्यार्थशक्तिप्रहस्य प्रत्येकपदशक्त्युपश्रीव्यत्वात्तेनैतद्वाचासम्भवेन प्राग्ज्ञातशक्तिप्रहस्यैव नञ्चमितिप्रादुः । वाक्यशेषाच्च—“यत्तुहोति” इत्यत्र यवपदस्य दीर्घशुक्तिविशिष्टे आर्याणा प्रयोगात् कङ्क्षो म्लेच्छाना प्रयोगात् क शक्तिगिति सन्देह' यान्या आपयथो म्हायन्ते अथैते मादमाना इवोत्तिष्ठन्ति” इति वाक्यभेदेण दीर्घशुक्तिविशिष्टे तन्निर्णय । विवरणस्य यथा शक्तिप्राहकत्व तथा धातुर्थनिरूपणे उक्तम् । “इह सहकारसरो मधुर पिका रौति” इत्यादौ प्रविद्धसहका रादिपदसक्तिभानात् पिकादिपदाना कोकिलादौ शक्तिरिच्छित्तिरिति । सैवा शक्तिर्नाार्थेषु सयोगादिना नियम्यते । तदुक्त काल्यप्रकाशे—

सयोगो निप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरण लिङ्ग शब्दस्यान्यस्य सन्निधि ॥
सामर्थ्यमीचिती देशः कालो व्यक्ति स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव ॥ इति ॥

शब्दार्थस्थानवच्छेदे-सन्देहे तद्विरासद्वारा विशेषनिर्णयस्य जनका संयोगादय इति तदर्थ । शक्योपरिपतानाम-नेकेषामेकतरमात्रार्थात्तत्पर्यनिर्णयद्वारा तत्तदर्थबोधजनकत्व तेषामिति भावः ।

तत्र सत्ता धेनुरवस्ता धेनुरिति क्रमेण सयोगविप्रयोगयाचदाहरणे । साहचर्यमे-सादृश्यम्, सटशयोरेव प्रायश सह प्रयोगात्, एवञ्च 'रामलक्ष्मणौ इत्यादावुभयार्थान्मार्थेषुगुणपदेव साहचर्यप्रहाचीनतात्पर्यप्रहेण विशेषावगतिरिति नान्यान्याश्रय । 'रामार्जुनगतिस्तथाः' इत्यादौ विरोधेन वा । 'अञ्जलिना जुहोति' 'अञ्जलिनाऽदित्यनुपतिष्ठते' इत्यादौ धातुर्भवशात्तदाकाराञ्जलिपरत्वम् । 'वै-धयमानय' इत्यादौ तु भोजनादिरूपप्रकरणेन वा । अक्ताः शर्करा उपदधाति' इत्यादौ 'तेजो वै घृतम्' इत्यादिस्तुतिरूपाह्लादादक्षपदस्य घृतवापनान्नेने वातत्यावगतिः । 'रामो ज्ञानदम्य' इत्यादौ ज्ञानदम्यपदस्य अनेन रामपदस्य परश्रामपरता । एवम् 'अभिरुवाप कन्या देया' इत्यवभिरुवतरायेति सामर्थ्यादवगम्यते । 'यन्च नियम परश्रुना' इत्यनौनित्यात् परश्रुपदस्य छेदनार्थत्वम् । 'भत्यत्र परमेश्वरः' इत्यत्र राजधानीरूपदेयात् परमेश्वरपदस्य राजपरत्वम् ।

'चित्रमानुमिति' इत्यत्र चित्र-भाणुपद राजौ बह्वेर्दिधा धृत्यस्य बोधकम् । 'मित्र माति', 'मित्रो माति' इत्यादौ ध्यक्ते ऽलिङ्गादाने सुद्धोऽस्यै स्यस्य बोधक मित्रपदम् । 'स्थूलपृथ्वीमहवाहीम्' इत्यत्र स्वरात् तत्पुरुषबहुव्रीह्यर्थनिर्णय । आदिपदान् पश्यन्त्यादि, यथा—'सुसिक्तम्' इत्यत्र सुशब्दस्य कर्मप्रचनीयस्य पूजार्थकत्वम्, सुसिक्तमित्यथोपसर्गस्या-न्यार्थकत्वम् । एवम्—'प्रणायकः' इत्यत्र गन्तात् प्रणयनकर्तृबोधः । 'प्रनायकः' इत्यत्र तदभावात् प्रगतनायकबोध इत्यादौ ।

दर्पणव्याख्या

यत्तु—पदार्थार्थयोर्धर्मः स शब्दो य शब्दः सोऽर्थ इतीतेतराभ्यामगूलक तादात्म्यं भेदव्यापृष्टमस्ति । तस्य वाचनः प्रणयति । 'आमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति भेदाभेदयोर्दर्शनात् । आद्ये भेदस्योद्भूतत्वविशेषाया पृथी, अभेदस्योद्भूतत्वविशेषाया एतत्प्रे प्रातिपदिनाभौ प्रथमा । स एव सम्बन्ध पदतदर्थयोर्बोध्यगत्तकभावात्प्रवृत्तानियामक ।

शक्तिस्तु सद्देवतं, पदार्थान्तरं वेति अनुयायिमतम् । तत्तु न साधीय, अन्वयमूलकस्यासत्तत्त्वस्य सम्बन्धत्वात् भ्रमात्, भेदाभेदयोः परस्परभावरूपतया विरुद्धत्वेनेकतासम्भवाच्च वर्यमित् तथाऽऽप्यसत्त्वमेवैषि सर्वैषा तथाऽऽप्यतिमानाभावात्, घटपदनामोऽपि पटस्योपलभ्यमानतया तथास्तादात्म्यस्यासम्भवाच्च ।

नच पाठरूपे प्राहुः श्यामेऽपि पाठोचरम् 'अयमिदानीं न श्याम' इति प्रतीतेर्भेदाभेदी न विरुद्धाविति वाच्यम्, अन्वयाप्यवृत्तीनां तेषामेकावच्छेदेन विरोधानपायात् । अत एव तत्र देशकालावच्छेदकभेदेनैव 'अयमिदानीं न श्याम' 'वृक्षो मूले न कश्चियोगी,' इति, ननु तदननमाहिनी पटोऽयं न श्यामा वृक्षो न कश्चियोगीति प्रतीतिः, किं एतभेदवादे घटपदनामो घटनाशापत्तिरेव शब्दवददर्शनायि श्रेत्रेन्द्रियप्राप्ततायाः शब्दस्य चक्षुरादीन्द्रियप्राप्ततायाः अपत्तिरिति वदुःश्याकोप । शब्दस्य यथा न नित्यत्वं तथा यथैते ।

नचात्यन्तभेदे घट. पटोऽस्य ताऽभेदे पटो घट इति सामानाधिकरण्यादर्शनाद् भेदाभेदवादापगत्यतिरिक्तं शङ्क्यम्, 'शब्दो घट.' इत्या-ननुभवात् घटो न शब्द, शब्दो न घटः' इत्याद्यनुभवाच्च भेदस्यैव सिद्धे । ओमित्येवाधरम् इत्यादौ व्यञ्जकस्य तत्प्रतिपाय निरुद्धलक्षणया सामानाधिकरण्यापत्तेस्तत्राक्षरयोपपत्तनाकाण्डस्यतया भेदेऽप्यभेदोपात्तनपरत्वोपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ।

सा च शक्तिस्त्रिधा—योगः, रूढिः, योगरूढिभेति । प्रवृत्तिप्रत्ययनिरूपिता तत्तदर्थे या शक्तिः स योगस्तन्मात्रेणार्थबोधक पदं योगिकमिति व्याह्रियते । यथा पाचकादिपदम्, तद्वत्कषातुप्रत्ययया पाचकौ, कर्नादिकाके न व्युत्पन्नत्वात् । अवयवार्थप्रतीतौ केवलसमुदायस्य तत्तदर्थे या शक्ति सा रूढि, तथाऽर्थनोचक पद रूढम् । यथा—गणिगुपुरादि । अस्वग-पादिपदानु कदाचिदापिनिष्ठसमुदायनिरूपितशक्त्योपपत्तिबोध । कदाचिन्तु अत्रस्य गन्धोऽस्यामिति द्युत्पत्त्या वाविद्यादिबोधोऽवयवशक्त्येति योगिकरूढि वृथङ्नोक्ता, उक्तयारेणान्तर्भावत्वात् ।

"रूढियोगव्यवहारिणी" इति तु प्रकारणधर्मात् । लक्षणिकं तद् वाग्विद्यालानां च इत्यपरे । यत्रावयवार्थसद्वृत्ता समुदायशक्तिरर्थबोधिका सा योगरूढिस्तथाऽर्थनोचक पद योगरूढम् । यथा—पङ्कजादिपदम् । तत्र पङ्कजाधिकरणबोत्पत्त्या श्रयणत्वनिष्ठिष्टनोभाद् अनुपपत्तिप्रतिस्थानं विनापि पञ्चाधात्र तत्र लक्षणानसर इत्यादि प्रपञ्चितं पूर्वमेव ।

गङ्गाया बोधः इत्यादौ गङ्गापदस्य तीरे शक्यसामान्यरूपलक्षणमात्रे तदोऽऽहितसंस्कारज-यतीरादिसमूह्या तीराधिकरणकरोधशाब्दवृद्धि । लक्ष्यव्यवहारान्यथानुपपत्त्या लक्षणाया अन्वयव्यम-सुपेयत्वात् । अन्वयाऽनुपपत्तिप्रतिस्थानं च तत्कल्पने नीजम् । यथोक्ते क्वचिद्विरावाङ्गुत्वमपि तद्गीजम् । यथा वदनं तस्या वदनं सुखनसुखं भाति चान्यासात्म् इत्यत्र तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवदनस्यावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवदनस्यावच्छिन्नविशेष्यताको बोधो न सम्भवति तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ विधेयताऽवच्छेदकभेदस्य तत्रस्तात्, इति वदनस्यावच्छिन्नार्थकवदनपदमिति रूपिताकाङ्क्षा न वदनपदेऽस्तत्र वदनपद लक्षणयाऽऽह्लादकारणम् । तदुपरिस्थात्ताह्लादकत्वावच्छिन्नरथामेदान्वयो वदने अनुशासनबोधितनैरासाङ्गधमपि कश्चित्था । यथा—

वृत्तसीतापरित्याग. स रत्नाकरमेखलाम् ।

द्वयुजे शुचिपीपाळ पृथिवीमेव केवलाम् ॥

इत्यत्र भुजिधातोरयनवाचकस्यात्मनेपदनिरावाङ्गुत्वात् यथावार्थबुद्धौ प्रतिबद्धाया तद्वातुना स्वार्थपालनतन्त्रिणाशासनं लक्ष्यते । अतस्मिन्पदसमन्वयाद्धतमुच्छिन्नेनाऽऽरयातबोधककर्तृव्यतिपादनबोधरूपाभ्यो ग्यत्वरूपनैरावाङ्गुत्वात्,

दर्पणव्याख्या

“शुभोऽनने” (पा० सू० १।३।६६) इति सूत्रेण बाधनात् । तत्र केन रूपेण तत्साम्यकारामभिनष्टृथिवीसालकचूर्णक भोगकर्मानिष्ठान्योन्याभासप्रतियोगिताऽनवच्छेदकैरुपयोगिनी व्यतिरिभ्योयते । एकारेण पृथिव्यन्ययोगव्यवच्छेदः ।

एवञ्च तत्साम्यकारामभिनष्टृथिवीसालकचूर्णकभोगकर्मानिष्ठान्योन्याभासप्रतियोगिताऽनवच्छेदकैरुपयोगिनीसालकचूर्णकभोगकर्ता पृथिव्यन्योन्याभासप्रतियोगिताऽनवच्छेदकैरुपयोगिनीसालकचूर्णकभोगकर्ता रामाभिनष्टृथिवीसालक इति न्यायनये वाक्यार्थानेपे, ‘द्विरेषो गभुरे देति,’ ‘विक्रः कृञ्जति कानने’ इत्यादौ तु मुख्यार्थबाध एव लक्षणाजीवर । किन्तु सा लक्षितरूपेणोपच्यते, लक्ष्यसमाधार्थरेणद्वय विशिष्टघटितरुपात्तया ।

त राहि—येन पुरुषेण द्विरेषादिपदस्य प्राणिविशेषे रुद्धिर्न गृहीता किन्तु द्वौ रेपौ यजेति द्युत्पत्त्या रेफद्वयसम्बन्धि भ्रमरपदे वाच्यसम्बन्धरूपलक्षणा गृहीता तस्य प्राणिविशेषविशेष्यक्रमधुत्तरात्कर्तृत्वशाब्दबोधस्य तात्पर्यनिपत्त्यानुपपत्त्या द्विरेषपदात् स्तलद्वयरेफद्वयपठितपदवाच्यत्वलक्षणवापस्थिते प्राणिविशेषे मधुराऽऽरावकर्तृत्वान्वय इति द्विरेषपदेन भ्रमर पदमुपस्थाप्यते । तेन च प्राणिविशेषोपस्थितिरिति तु न सम्यह, ‘प्रत्ययानाम्’ इति द्युत्पत्तेस्तत्र प्रत्ययार्थान्वया सम्भवात् । भ्रमरपदे लक्षणायामि न तेन तदुपस्थितिः, उच्चरितस्यैवार्थप्रत्यावर्त्तनादित्यन्याहुः । एवम् “विक्रः कृञ्जति कानने” इत्यादावपि बोध्यम् ।

एवम्—

गङ्गा हरति वै पुत्रा दृग पीताऽनगाहिता ।

इत्यत्र पीता गङ्गा पाप हरतीति वाक्ये गङ्गापदात् रशक्त्यप्रमाहायवाचयतिभानसम्बन्धरूपलक्षणामहाऽहितसम्भारसहस्रादादुपस्थितोद्भवतत्त्वे पानकर्तृत्वाऽन्यत्र । तात्पर्योनुपस्थितेरे वा संज्ञं लक्षणाजीवरम् । तदुत्पत्त्यनेन गतनेराकाङ्क्षणादीनामुपयोगः । अत एव ‘वधी प्रवेशय’ इत्यादौ यष्टपादिपदाना तद्वारणकर्त्तारि लक्षणा, यष्टिु प्रवेशर्मत्वान्वयानुपपत्त्यात्वेऽपि भोजनादिप्रकरणोच्चीततात्पर्यानिपत्त्यमेवप्रयोजनकप्रवेशकर्ताऽनुपपत्तेस्तत्र जागरूकत्वात् । एवम् ‘कुन्ता प्रविशति’ ‘छत्रिणो याति’ इत्यादिष्वप्युक्तम् ।

ननु छत्रिशब्दस्य पदद्वयघटितत्वेन वाच्यतया न्यायनये कथं तस्य लक्षणा, शक्याप्रतिदे । किञ्चान नैकार्थं गन्तृत्व लक्षणाऽवच्छेदकम्, ‘याति’ इत्यस्यानन्वयापत्तः, गन्तृत्वेनोपस्थितस्य गमनात्साक्षात्प्रतिहादिति चेत् सत्यम्, सम्बन्धिसत्त्वगन्तु एव तत्रैकसाध्यसम्बन्धिलक्ष्यपत्त्याभ्युपगमेनोत्तदोपदेशस्याप्रसक्तेः । नच छत्रपदस्यैवार्थम्, तस्य तात्पर्यमप्राहकत्वेन धार्थक्यात् । ‘लाक्षणिक पदं नातुभाजकम्’ इति सम्प्रदायः । स्वभावयानुभव प्रत्येन पदाना वारणगच्छता गते स्वजन्योपस्थितिसम्बन्धेनैव पदस्यानुभाजकतया तस्याश्च तीरादावभावात्तस्यानुभावकत्वमिति तन्मूलम् । नच तत्सम्बन्धित, शक्योपस्थितात्तीरादेरप्रसृत्यर्थतया तत्र प्रत्ययार्थान्वयासम्भवात् ।

वस्तुतस्तु लाक्षणिक पदद्वयैवविधेयभावोन्वयान्नकमित्येव तदर्थः, उद्देश्यविधेयभावोन्वयैव शक्तिमत्त्वस्यैव वस्तुत्वात् । अत एव “न विधौ पर शब्दाथः” इति सङ्गच्छते । किञ्च तन्तुसयोगस्य पदस्योपपत्तेरुत्पत्त्यात्पर्यन्ते ‘तन्तुः पट जनयति’ इति सर्वलाक्षणिकभावस्येवतन्तुस्योपपत्त्यात्पत्तेर्लाक्षणिकपदस्यानुभावकत्वमेव न्यायम् गङ्गापदात्तीरमनुभावमि’ इति प्रतीतिश्च वाच्यप्रत्यादे नामिनिषेधव्यम् ।

ननु ‘स्यायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचक पदं प्रयोक्ष्यामहे’ इति न्यायात्तीरायवाचकगङ्गादिपदाभिधानमनुचितम् । प्रयोजनजिज्ञासाया पावनत्वादिप्रतिपत्तये तदिति यदि, तर्हि वृत्ति र्ना तस्य शब्दे भानासम्भवात्तदर्थं व्यञ्जनाद्विपरिपृच्छीतयाऽङ्गीकर्णया । अत एव—

अनञ्जना शिथं हत्वा पारिवाहैः सहानिद्यम् ।
तिष्ठति चपला यत्र स कलः समुपगतः ॥

नन्वेवं भाषादितो बोधदर्शनाद् बोधकतारूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात् । तथाच साधुताऽपि स्यात्, शक्तत्वरस्यैव साधुताया व्याकरणाधिकरणे प्रतिपादनादित्याशङ्कां द्विधा समाधत्ते—

प्रभा

नत्वस्य पानत्वं नोपपादकम्, किन्तु तद्विभ्रं रात्रिभोजनरूपमेव । एवं बोधजनकत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानः शब्दार्थयोः सम्बन्धः पञ्चार्थान्तरमेव, ननु बोधजनकत्वरूपः । अत एव भीमांसैर्व्योधजनकतावच्छेदकधर्म-
त्रिशोपात्मिका शक्तिरिति स्वीकृतम् । तज्ज्ञापकञ्च कोपव्यवहारादि ॥ ३७ ॥

बोधजनकत्वस्य शक्तिर्ये दोषभाशङ्क्य निराचष्टे—नन्वेवमिति—बोधजनकत्वस्य शक्तिराज्ञीकार इत्यर्थः । भाषादितं इति—भाषा—अत्रापभ्रंशः—यज्ञादावुच्चारणेन पापहेतुतया अपभ्रंश्यते—पत्यते नरकादाव-
नेनेति करणे घञि अपभ्रंशः—तत्तद्देशीयव्यावहारिकोऽसाधुशब्दः । यद्यपि भाष्यते या सा भाषेति व्युत्पत्त्या 'गुरोश्च हल.' इति कर्मणि अप्रत्यये भाषाशब्दशब्दमात्रपरः । अत एव 'सख्यशिर्षीति भाषायाम्' इति पाणिनिस्तुत्रं सन्नच्छते । तथापि प्रकृते साधुशब्दप्रतिकूलतया अत्र प्रयोगादसाधुनामेवात्र तेन ग्रहणम् । अत्रापि—गगर्ष्यादिशब्देऽपि । कोशासन्व्यवहारज्ञाप्येश्वरेच्छादिरूपस्य शक्तिर्ये तु न दोषः तत्रेश्वरेच्छादि-
रूपाया. शक्तेः कल्पकाभावात् । तथाच—शक्तत्वे च । व्याकरणाधिकरण इति—साधुपदप्रयुक्तिवमाधिकरणे । तथाच सूत्रम्—'प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात्' इति सूत्रे 'अनादिवाचकत्वं साधुत्वं तद्वि-
पर्यवशासाधुत्वम्' इत्युक्तम् । अत्रे च 'यद्यपि अमीपामवाचकत्वं यद्यपि च मुख्याभावे गौणलाक्षणिकयो-
रप्यसम्भवस्तथापि वाचकाशक्तिजतया मूलशब्दोपस्थापकत्वेन (स्मारणेन) प्रत्यायकत्वं भविष्यति' इत्यनेन 'असाधुत्वानेन' इति पक्ष उपपादितः । शास्त्रटीपिकायाम् । द्विषेति—साहाद्बोधकत्वाभावेन बोधकत्वस्य सर्वेऽपि साधुत्वस्य शक्तत्वादतिरिक्तत्वेनेति प्रकारद्वयेनेत्यर्थः ।

दर्पणव्याख्या

इत्यत्र अशक्ताना भ्रियमरुह्य पुञ्चल्यो जञ्चवाहकैः साक रमन्ते इत्यतात्पर्यविषयकव्यर्थानालिङ्गितार्थान्तरस्यापि प्रतीतिः । सा चाप्यद्वारिकाऽपि—

“भ्रम धार्मिक विदग्ध सोऽऽ इम मारितस्तेन ।
गोदातीरनिद्रुञ्जप्रतिष्ठितनियमं हस्तविधेन ॥”

इत्यादौ प्रतिभाजुषा सहृदयाना यक्तृबोद्धव्येनेतिष्ठपक्षपूर्तो विहप्रतीत्यनन्तः गोदातीरे इवभीक्ष्णमणयोऽप्यत्यप्रत्ययादिति चेत्, स्ववर्णानालिङ्गितार्थस्य कैरल्योमेन प्रतीत्यसम्भवेऽपि लक्षणया तस्या व्युत्पादत्वात् । पापनत्वादप्रतीतिर्विहित लक्षणयाऽपि बुद्धलक्षणयैवानुपत्तिपरिहारे निश्चिदे तदभ्युपगमे बीजाभावा इति तु न, 'यधीः प्रवेद्य' इत्यत्रापि तदनापत्तेः, याव्यार्थवैयर्थ्यादिकमुक्त्वा स्तुमानेनापि गतार्थराशच ।

वस्तुतस्तु गालिप्रदानादेरिवेताऽपि तथा तात्पर्यमेवोच्चीयते, न तन्व्यबोध, अनुमितिर्वा, बोधे व्यभिचाररूपधर्म-
तयो, सन्देहे वा तयोत्पत्तमगात्तत्रैव तैर्व्यञ्जनीहृष्टाभ्युपगमादित्यत्र निश्चर ॥ ३७ ॥

यदि पुनरानुभाविको लोकानां स्वरसवादी शब्दादसुमर्धं प्रत्येभोति प्रत्ययसदा व्यञ्जनावृत्तिरप्रत्युद्देवेति स्वोक्त-
निष्पृष्टमतमगलभ्य मूकमतात्पर्यति— नन्विति * एवम्—बोधकरस्यैव शक्तिर्ये * तत्रापि *—अपभ्रंशसामकभाषा-
यामपि * स्यादिति * तथा अपि बोधकरतात् । ईश्वरेच्छादीनां शक्तित्वविदिनां तु नाप्यतिप्रसङ्ग इति भावः ।
हृष्टारतावाद— तथाचेति * । "नाभ्रंशितो" इत्यादिनिर्णयविधिपत्रतानास्येशपत्ते कर्तुमशक्यतादिति भावः ।
* द्विषेति * अनर्गलानामुप-
शक्तिमत्ताभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्याऽन्यथानिर्णयनेन चेत्यर्थः ।

असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदल्प्यते ।

वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥ ३८ ॥

असाधुः=गान्धादिः, अनुमानेन=साधुशब्दमनुमाय, वाचकः=बोधकः कैश्चिदल्प्यते । तथाच लिपिरत्तेषां साधुस्मरणे एवोपयोगः, नतु साक्षात्तद्वाचकत्वम्, अतो न साधुत्वमिति भावः । उक्तं हि वाक्यपदीये—

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः ।

तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः ॥

प्रभा

अनुमानेनेति—अत्र माधातु स्मृती । अन्तर्भावितस्यर्थश्च । अन्यथा घटस्मरति' इत्यादिप्रयोगादर्शनात् स्मरणकर्तृत्वस्य चेतने एव दर्शनेन 'असाधुशब्द' साधुशब्दमनुमाय बोधक' इत्यर्थे स्मृतिकर्तृत्वस्य शब्दे बाधान् 'समानकर्तृकयो' इति क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिः । शब्दस्य प्रयोजकत्वत्वे तु समानकर्तृकत्वं सूत्रपादम् । यद्वा शब्दे चेतनत्वारोपेण स्मृतिकर्तृत्व बोधकमिति पञ्चाङ्गि । कैश्चित् नैयायिका-दिभिः । वाचकत्वविशेष इति—रुढत्वात् व्यवहारस्या वशो मन्थकार आह तत्र च शास्त्रं नियामकम् । 'साधु-शब्देरेवार्थोऽभिधेनो नापशब्द' एवं क्रियमाणमभ्युदयकार भवति । असाधुशब्दप्रयोगे तु धर्माभाव पाप-त्वेनोपचर्यते । अपराधदाना बोधकत्वे मतत्रयम्—अपशब्देन साधुस्मरणं तत् एव बोध इत्येकम् । अप-शब्द शब्देन तादात्म्यापन्नोऽर्थोऽभिधेयताति द्वितीयम् । अपशब्द' शब्दवत् साक्षादेवार्थ बोधयतीति तृतीयम् । न तृतीयमादाय 'नियम पुण्यपापयो' इत्युक्तिः । तद्वाचकत्वम् तस्य=असाधुशब्दस्य वाचकत्वम् बोधकत्वम् । न साधुत्वमिति—वाचकत्वमेव साधुत्वमिति मत इत्यर्थः । तथाच—साधुशब्दं जानता व्युत्पन्नानामसाधूनां साधुशब्दस्मरणोद्बोधः । अन्युत्पन्नानान्तु शक्तिभ्रमादेव बोधः । नतु रजवत्त्व जानत एव शक्तौ भ्रमो भवति न त्वजानत इति पामरणा भ्रमासम्भव इति चेन्न, कदाचिद्व्युत्पन्नोऽसाधुशब्द साधुशब्दं भवति न त्वजानत इति पामरस्य भ्रमो जातस्तत् एवोत्तरोत्तरेषां भ्रमः । यद्वा—बुद्ध्या व्यवहृतवान्, तन्द्वा पामरास्तथैव व्यवहर्तुमारब्ध्या इति पूर्वपूर्वभ्रमादुत्तरोत्तरभ्रमः । यद्वा—'घटमानय' इति केनचिदुक्तम्, तदानीमेवाव्येनोच्चरित गगरीशब्द श्रुत्वा घटमानयन्तश्च तन्द्वा गगरी-शब्दादेवास्य बोध इति पामरस्य भ्रमो जातस्तत् एवोत्तरोत्तरेषां भ्रमः । त=असाधुशब्दः । साधुमिति—विषयत्व सप्तम्यर्थः । साधुशब्दविषयक स्मरणं कारयित्वा । प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः=प्रत्ययः=अर्थबोधस्तदुत्पत्ति-कारणानि भवन्ति इति पूर्वोद्घोषः । तादात्म्यमिति—साधुशब्दवदर्थयोस्तादात्म्यम् । ययो शब्दार्थयो परस्परं

दर्पणव्याख्या

मूले * अनुमानेन वाचक इति * अनुमानमत्र स्मृति । अनु=पदनामानम्=मिति रिति व्युत्पत्ते नतु व्याप्तिज्ञानम्, शब्द-शानामपि शाब्दबोधदर्शनात् । गान्धादिशब्दविवृत्तित्वेनोद्बोधकविषया शक्तिः प्रकृतिस्मारकत्वा-दित्याशयेन व्याचष्टे—*अनुमानेन साधुशब्दमिति* । *अनुमायेति* स्मृत्वेत्यर्थः । कथयति च—तेषां साधुस्मरणे एवोपयोग इति । अपभ्रशानां साधुशब्दोपकता तु त शब्दजनकसाधुत्वस्याभावात्साधुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाद्देति भावः । तत्र हरिसम्प्रतिमाह—*उक्तं हीति* । ते=अपभ्रशा । *साधुषु* इति विषयवत्तमी, साधुविषयकस्मरणेनेत्यर्थः । *प्रत्ययेति* गवापर्थबोधकारणानित्यर्थः । पक्षान्तरमाह—*सादात्म्यमिति * साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारज्ञान

न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः ।
 ते (न) यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात् साक्षादवाचकाः ॥
 बन्ध्वन्वेति यदा बालः शिष्यमाणाः प्रभापते ।
 अव्यक्तं तद्विदां तेन ध्यक्ते भवति निर्णयः ॥
 एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते ।

प्रभा

लोके शिष्टव्यवहारे तादात्म्यमुपलभ्यते तयोरेव वाच्यवाचकभावः । यदर्थस्य यत्र शब्दे तादात्म्यन्तदर्थनिरूपिता तस्मिन् शब्दे शक्तिः, अपभ्रंशस्य तु शिष्टव्यवहारविषयत्वाभावाद्वाच्येन सह तादात्म्यम् । परन्त्वसाधुशब्दा अपि अर्थेन सह तादात्म्यमुपगता इवार्थप्रकाशका भवन्ति । एतेन बोद्धुरपभ्रंशोऽर्थतादात्म्यध्रमाच्छक्तिभ्रमेण बोध उपपादितः ।

अन्ये हेलाराजादयस्तु अन्यथा व्याचक्षुः । तथाहि—विवाग् (विरुद्धवाग्) अशक्तव्यक्तीनां बालवदन्धादिवदनुमिता (अनुस्मृता) वृत्तिर्विदुषां वाचिका । नहि विद्वांसोऽर्थमपभ्रंशराट्वात् साक्षात्पर्यन्तीति नापभ्रंशानामर्थे कश्चित्सम्बन्धः । अत एव पुराकल्पेऽनृतादिभिरिवापभ्रंशैरपि रक्षिता वागसीत् । अवाचका एवापभ्रंशाः । ते तु साहस्रान् साधुशब्दमनुमापयन्ति (स्मारयन्ति) । तथाच सङ्गहकारकः—'शब्द-प्रकृतिरपभ्रंशः' इति । शब्दः प्रकृतिः—उपादानकारणं यस्य सोऽपभ्रंशः । तथाच स्वप्रकृतिभूतशब्देन तादात्म्यापन्न एवापभ्रंशोऽर्थमभिव्यथाति ।

न शिष्टैरिति—यतः शिष्टैः पाणिन्यादिभिः साधवः पर्याया इव स्मृतिशास्त्रेण व्याकरणस्मृत्या तेऽपभ्रंशाः । नानुगम्यन्ते—अनुगतप्रकृतिप्रत्ययादिरूपेण न बोध्यन्ते । तस्मात्—पाणिन्यादिभिरननुख्यातत्वात् । बन्ध्वन्वेति—मात्रादिभिः 'अन्वा' 'अन्वा' इति कथयेति शिष्यमाणा बालो यदाऽशक्त्या 'म्वा' 'म्वा' इति किञ्चिद्व्यक्तमरुपप्राक्षरं भासते, तद्विदाम्—व्यक्तविदाम्, तेन—अव्यक्तेन व्यक्ते ज्ञाते सति निर्णयो भवति—अर्थज्ञानं जायते । एवमिति—साधौ प्रयोक्तव्ये—प्रयोक्तुमर्हत्वेऽपि कथञ्चिदपभ्रंशः यः शब्दः प्रयुज्यते—

दर्पणव्याख्या

विषयतामापाय वेत्यर्थः । एवकारो वाऽर्थे । गोपदे उच्चारणेषु करणाद्यप्येन गात्रीसुच्चारितम्, यस्ततो गोपदमेवैदमिति तादात्म्येन भासमाना गाव्यादिशब्दा गाव्यादिरूपा र्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः । नच वक्ष्यमाणकल्पामेदः, तत्रापभ्रंशगतानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वात् । अत्र तु साधुगतायास्तस्यास्तत्त्वमिति मेदादिति भावः ।

यद्यु—शब्दार्थयोस्तादात्म्यं शक्तिरिति स्वोक्तार्थे तादात्म्यमित्यादिहरिकारिकाद्वैर्योपपद्यन्तयोपन्यसन्, तन्नुपैव, तादात्म्यस्य शक्तिर्वेऽपि शब्दनिष्ठतादात्म्यशानसार्थाबोधकत्वेन तस्य शक्तित्वात्सम्भवात् । उपक्रमोपसर्हारपर्यालोचनया साधुशब्दतादात्म्यपर्यायाऽपभ्रंशानामर्थबोधकजनकत्वमिति पक्षान्तपरतयेन तद्व्याख्यानस्थौचित्यादिति ।

अवाचकत्वे युक्तिमाह— * न शिष्टैरिति * यतस्तेऽपभ्रंशाः साधवः पर्याया इव शिष्टैः स्मृत्यादिना न प्रतिपाद्यन्तेऽतो न जानन् इत्यर्थः । ते साधुचित्यानुक्रमं विशदयति— * बन्ध्वन्वेत्यादि * 'अव्यक्तम्' इति भाषणक्रियावि-
 रोपणम् । * तद्विदाम् * अभ्यक्तशब्दभोक्तृणां । * तेन * साधुविकृत्यपभ्रश्रवणेन । * व्यक्ते * अपभ्रंशप्रकृति साधुशब्दे । अस्य स्मृतेः सतीति शेषः । * निर्णयः * तदर्थशब्दबोधो भवतीत्यर्थः । * एवमिति * ररुपमेवेत्यर्थः * साधौ * =गादादिशब्दे । * अपभ्रंशः * =न्याव्यादिः ।

तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते ॥ इति ॥

नन्वपभ्रंशानां साक्षादवाचकत्वे किं मानम्, ? शक्तिकल्पकव्यवहारादस्तुल्यत्वात्, इति चेत् सत्यम्, तत्तद्देशभेदेन भिन्नैषु तेषु तेषु शक्तिकल्पने गौरवात् । नच पर्यायतुल्यता शङ्क्या, तेषां सर्वदेशेष्वेकत्वात्, विनिगमनाविरहेण सर्वत्र शक्तिकल्पना, नहि अपभ्रंशे तथा, अन्यथा भाषाणां पर्यायतया गणनापत्तेश्च । एवञ्च 'शक्तत्वमेवास्तु साधुत्वम्' इति नैयायिकमीमांसकादीनां मतं तन्मतैर्नैव द्रष्टव्यम् ।

इदानीं स्वमतमाह—वाचकत्वाविशेषे वेति । अयं भावः—अपभ्रंशानामशक्तत्वे ततो बोध एव न स्यात् । नच साधुस्मरणात् ततो बोधः, तानविदुषां पामराणामपि बोधात्, तेषां साधोरभोधाच्च

प्रमा

प्रयुक्तो भवति तेन=अपभ्रंशेन साधुव्यवहितः=साधुस्मरणद्वारकः कश्चिदर्थोऽभिधीयते=प्रत्याख्यते ।

अपभ्रंशानां वाचकत्वाभावं द्रष्टयितुं शङ्कते—नन्विति । शक्तिकल्पनेति—शक्ति कल्पनेषु मुख्यो द्रष्टव्य-
वहार एव । स चापभ्रंशेष्वपि तुल्य एवेति । अपभ्रंशानामपि वाचकत्वमेवास्त्विति भावः । तदु तेषां भवति—
नानाविधेषु बुद्धिस्थेष्वित्यर्थः । तथाचापभ्रंशानां नानात्वेन संस्कृतस्य च सर्वत्रैकानुपूर्वीकत्वेन बोधकतया
तत्रैव लाघवात् शक्तिरिति भावः । पर्यायतुल्यत्वेति—यथा एकस्यार्थस्यानेके साधवः पर्यायान्तर्भाऽविशेषाद-
पभ्रंशा अपि सन्वित्यर्थः । तेषाम्—साधुपर्यायाणाम् । एकत्वादिति—विष्णुनारायणादिपर्यायाणां सर्व-
देशेष्वेकरूपेण बोधकत्वादित्यर्थः । तथा—सर्वदेशेष्वेकरूपता । अन्यथा—अपभ्रंशेष्वपि शक्ति कल्पनायाम् ।
एवञ्च—अपभ्रंशानामशक्तत्वे च । नच शक्तत्वस्यैव साधुत्वे लाक्षणिकानामसाधुत्वम्, तेषामपि प्रधादादी
शक्तत्वात् । नचैवं षट्पादीनां षट्पादार्थं साधुत्वापत्तिः, शक्तत्वस्य घृत्तिमत्त्वपरत्वेनादोषात् । तन्मतैर्नैवेति—
'असाधुरनुमानेन' इति ह्युक्तमत्राभिप्रायेण नैयायिकादीनां मतमित्यर्थः । आर्हेति—क्रीएडभट्ट इति शेषः ।
वाचकत्वाविशेषेति—शब्दापशब्दयोर्वाचकत्वकृतभेदाभावेऽपि व्याकरणस्मृत्या नियमः क्रियते—साधुभिर्भौ-
षण्ये पुण्यमसाधुभिर्भौषण्येऽपुण्यमिति वाचकत्ववन्तुभयो समभेदेति भावः । अतः 'समानायामर्थवर्गात्
शब्देन चापशब्देन च, तत्र धर्मनियमः क्रियते शब्देर्नैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति' इति भाष्यं सङ्गच्छते ।
ततः=अपभ्रंशात् । तान्=साधुशब्दान् । अविदुषाम्=अजानताम् । तेषाम्=पामराणाम् । साधाः=साधुराणां ।

दर्पणव्याख्या

* तेन *—असाधुशब्देन । * साधुव्यवहितः *—साधुस्मृतिद्वारकः । * कश्चित् *—प्रसिद्धोऽभिहितः । * अभि-
धीयते *—बोध्यते इत्यर्थः । उक्तमेवार्थं द्रष्टयितुमाशङ्कते—* नन्विति * । तेषाम् *—साधुपर्यायाणाम् । * एक-
त्वादिति *—एकजातीयत्वादिसंयं । * तथा *—एकजातीयत्वम्, येन तथापि विनिगमकामागच्छकिकल्पना स्यादिति भवति ।
* अन्यथेति *—एकजातीयत्वस्य शक्तिकल्पनायामतन्त्रत्वे शक्तित्वाविशेषात् साधुनामिवापभ्रंशानामपि बोधादौ
प्रतिपादनं प्रसज्येत्यर्थः । * तन्मतैर्नैवेति *—ते साधुपनुमानेनेत्याहुः कहरिमतेनेवेत्यर्थः । अपभ्रंशाद् बोधस्योचरीत्यो-
पगदितत्वात् तत्र शक्तिकल्पनं स्वाप्ताहकमूलकमित्याशङ्का निराचिकीषु स्तत्रोक्तप्रकारासम्भव दर्शयति—* अवयम्वाच
इति * । * तानिति *—साधुशब्दानित्यर्थः । अज्ञाने हेतुमाह—* पामराणामिति * । * बोधादिति *—व्यवहारेण
तेषां बोधानुमानादित्यर्थः ।

नच शक्तिभ्रमात् तेभ्यो बोधः, बोधकत्वस्यावाधेन तद्ग्रहस्याभ्रमत्वात् । 'ईश्वरेच्छा शक्तिः' इति भतेऽपि सन्मात्रविषयिण्यास्तस्या वाधाभावात्, शक्तेः पदपदार्थविशेषवदितया भ्रमासम्भवाच्चेति ।

प्रभा

यदि प्रत्यक्षश्रुतादपि न बोधश्चेत्तर्हि स्मृतात्कार्थं बोधः स्यादिति भावः । तेभ्यः=अपशब्देभ्यः । अवाधेनेति—अपशब्दे पामराणां बोधजनकत्वप्रकारकनिश्चयात्मकज्ञानविषयतायाः सत्त्वेन बोधजनकत्वाभावरूपवाधज्ञानासम्भवेनेति भावः, तदभाववचनाज्ञानम्प्रति तद्वृत्तानिश्चयस्य प्रतियन्धकत्वात् । ईश्वरेच्छेति—गगन्यादिपदादापि घटादिविषयकबोधदर्शनेन 'घटो गगरीपदजन्यबोधीयविषयतावान् भवतु' इत्याद्याकारिकेश्वरेच्छाशास्त्रियस्यैव । अन्यथा घटादिनिष्ठाया गगन्यादिपदजन्यबोधविषयताया ईश्वरेच्छाया अविषयत्वेन तस्याः सन्मात्रविषयत्वं हीयेत । नच लाघवादीश्वरैक्यमिव तदिच्छाया अप्यैक्यात् गगरीपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारिका या इच्छा तदीयविशेष्यतयैव शक्तिः । एवम् 'घटः पटपदजन्यबोधविषयतावान् भवतु' इत्याद्याकारिकायाः समूहावलम्बनात्मकेश्वरेच्छीयविशेष्यतायाः पटादावपि सन्त्याद् गगरीशब्दात्पटादिवोधापत्तिरिति चेन्न, तत्पटजन्यबोधविषयत्वनिष्ठविषयतात्वाच्चिद्वन्नप्रकारतानिरूपकेश्वरेच्छीयविशेष्यतायाः पटादौ सत्त्वेऽपि गगरीपदजन्यबोधविषयतात्वाच्चिद्वन्नविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकेश्वरेच्छीयविशेष्यताया घटनिष्ठाया एव गगरीपदस्य शक्तित्वेनागिमत्त्वात्, तस्याश्च घटे एव सत्त्वेनादोषात् । एवमेवान्यपदस्यान्यपदार्थे शक्तिर्वारुण्या । तथाच गगरीपदजन्यबोधविषयतात्वाच्चिद्वन्नविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतारूपा शक्तिर्यदि घटेऽस्ति तदा भ्रमत्वासम्भवः, तदभाययति तत्प्रकारज्ञानस्यैव भ्रमत्वात् । यदि घटे नास्ति तर्हि अन्यत्रापि नास्तीति सुतरां भ्रमत्वासम्भवः, क्वचिज्जातरस्यैव भ्रमत्वसम्भवात् । ननु पदविशेष्यताया अपि इच्छायाः शक्तित्वेन घटविषयकबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकैच्छायास्तादृशविशेष्यतासम्बन्धेन घटपदे एव प्रसिद्धतया गगरीपदे तद्भ्रमसम्भव इति चेन्न, घटपटनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेनैव तादृशेच्छायाः शक्तित्वेन भ्रमत्वासम्भवादित्याह—पदपदार्थविशेष्येति ।

दर्पणव्याख्या

तथाचानधीतशास्त्राणां तेषां साधुत्वप्रकारकशब्दज्ञानात्म्येन न तत्र साधुशब्दस्मृतिरूपनया शब्दमुद्रिकायादित्नुं शक्येति भावः । किञ्च साधुशब्दस्मृतिरूपना कश्चित् सम्भवेदपि यदि प्रत्यक्षश्रुतासाधुशब्दाद्येना बोधादयः स्यात् । स एव नास्तीत्याह— * तेषां साधोरिति । * शक्तिभ्रमादिति * अर्थनिरूपितायाः साधुशब्दनिष्ठायाः शक्तेरपत्तेर्भ्रमादिरस्यं ।

किं बोधकररूपशक्तिभ्रमात् तत्र बोध उपपद्यते, उतेररेच्छारूपशक्तिभ्रमात् । तत्र नाप कस्य इत्याह— * बोधकत्वस्येति * । द्वितीये व्याह— * ईश्वरेच्छेति । * सन्मात्रेति * मानपद वृत्तानार्थकम् । अत्रात्रंशाद् बोधस्य उपायुष्यसिद्धत्वेन बोधकरत्वेनेररेच्छाया अपि तत्रावायेन तामादायापि न शक्तिज्ञानस्य भ्रमतरतामिति । प्रतीतिभ्रमत्वे विषयशापस्य तन्प्रत्यादिति भावः ।

ननु साधुशब्द इत्यात्रंशेऽपि याचक्यपदाराभायेन तस्याद्यप्येश्वरेच्छारूपशक्तेस्तत्र भ्रमे वापकाभागेऽत्र भाह— * शक्तेरिति * । * भ्रमासम्भवान्पेति * तादृशेऽप्येवम् * बोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तादृशविशेष्यकत्वेन दर्शिताया पदात्तरविशेष्यकत्वसम्बन्धेन तद्भ्रमासम्भवादिरस्यं । यथाप्रत्याग्रायेणैवम् । परिष्कृतविशेष्यतारूपास्तादृशमग्रायसिद्ध्या- * उपदेशकत्वस्याप्यपत्तिरुत्तराया वा शक्तेरप्य भ्रमे वापकाभावादिति बोध्यम् । तथाच भ्रमेऽपि बोधस्य दुष्टतादत्तेन

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

पारम्पर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातुषु ।

प्रसिद्धिमागता येषु तेषां साधुरवाचकः ॥

दैवी वाग् व्यवकीर्णेषमशक्तैरभिधातुभिः ।

अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन् वादे बुद्धिविपर्ययः ॥ इति ॥

अवाचकः=अवोधकः, बुद्धिविपर्ययः=एते एव वाचका नान्ये इति विपर्यय इत्यर्थः । किञ्च विनिगमनाविरहाद् भाषायामपि शक्तिः । नच तासां नानात्वं दोषः,

प्रभा

उक्तञ्चेति—अपभ्रशानां वाचकत्वमुक्तमित्यर्थः । पारम्पर्यादिति—चतुर्वर्णीनीनां स्वार्थे उपसङ्ख्यानम्, इति यार्तिकाल्पवार्गे व्यञ्ज । परम्परात इत्यर्थः । अभिधातुषु=वक्तुषु । विगुणेषु वागिन्द्रियदोषवशादुच्चारण-सामर्थ्यरहितेषु सत्सु पारम्पर्यात्=तान् शक्यं परम्परातो येषु अर्थेषु प्रसिद्धिम्=रूढिम् आगता =प्राप्तास्तेषां मर्थानां साधु =शब्द स्मरणद्वारा अवाचकः=अवोधको न भवति किन्त्वसाधुरेषु साक्षाद् बोधको भवतीत्यर्थः ।

दैवीति— इय दैवी सस्कृतरूपा वाग् । अशक्तैः उच्चारणसामर्थ्यरहितैरभिधातुभिः=वकीर्णैः विकृतानुपूर्वीका कृता । अनित्यदर्शिनाम् शब्दानित्यत्ववादिनां नैयायिकानाम् । अस्मिन् वादे=शक्तिविचाररूपे वादे । एते=साधवः । नान्ये=नापभ्रशा । ननु तत्तत्पटञ्जल्यवोधविपर्ययप्रकारिका तत्तदर्धविपर्ययवोधजनकत्व-प्रकारिका वेश्वरेच्छा शक्तिरिति मते द्वितीयेच्छाया अर्थघटितत्वेऽपि पदघटितत्वाभावाद् गगन्यादिशब्दे तद्भ्रमसम्भव इत्यत आह—किञ्चेति ।

दृष्यव्याख्या

भाषाया शक्तिरावियकेति भावः ।

अस्मिन्नपि पक्षे हरिकामलिमादशयति— * उक्तञ्चेति * । * पारम्पर्यादिति * स्वार्थे व्यञ्ज । * विगुणेषु इति * हेतुगर्भ विशेषणम् । विगुणश्च वरणापाटवरूपम्, अभिधातुवैगुण्यस्यापभ्रशनिवामकत्वात् । तथाच विगुणेष्वभिधातुषु सत्सु परम्परया शेषांषु प्रसिद्धिमागता इत्यर्थः । * दैवीति * सस्कृतरूपत्वर्थः । * अशक्तैः * =वरणापाटववद्विः * व्यवकीर्णा * =उच्छिन्नानुपूर्वीका कृतत्वर्थः । * अनित्यदर्शिनाम् * =दानित्यत्ववादिनाम् । * अस्मिन् वादे * =शक्तिविवादे इत्यर्थः ।

ननु 'तेषां साधुरवाचक' इत्यनुपपन्नम्, यस्मिन्नर्थेऽपभ्रशा प्रयुज्यन्ते तद्वाचकत्वस्य साधुषु सर्वसम्मतत्वादतो व्याचष्टे— * अवोधक इति * व्यवहित तर्धुर्न तत्र वाचक, किन्तु साक्षादपभ्रशा एव तच्चदानुपूर्वीमत्त्वेन वाचका इति भावः ।

गन्विय अपभ्रंशरूपा वाग्, अभिधातुवैगुण्येनोच्छिन्नानुपूर्वीकाऽपि दैवं सस्कृतरूपैः । नैयायिकानां त्वस्या अवोध कत्वे भ्रम एव । पारम्पर्यादित्युपपादनात् साधुतादात्म्यभ्रान्तिमूलकवाक्यभेदेण बोधकरसम्भवादित्यर्थकम् 'दैवीवाग्यव्य यकार्णयम्, इत्यपि पूर्वोक्तान्तिमकलस्यैरीषोद्भूतकम् । नचैव 'तेषां साधुरवाचक' इत्यनुपपन्नम्, तत्त्वत्वे आरोपित साधुरवाक्यपभ्रशानां बोधकत्वेन साधुस्मरणाद् बोधनम्बुपगमात् । तेषामित्यादे साधुतादात्म्यतोपविषयात् एव प्रसिद्धा र्थानां बोधका, ननु तत्तदानुपूर्वीमत्त्वेन बोधका इत्यर्थोच्छ्रम्भोक्तिसुक्ताऽपभ्रशानां त्वत्वेन वाचकताविवक्षित आह— * किञ्चेति * । * तासाम् * =भाषाणाम् । * दोष इति * तथाच गौरवात् तत्र शक्तिरित्यर्थः ।

संस्कृतवन्महाराष्ट्रादिभाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात् ।

किञ्चानुपूर्वीं पदेऽवच्छेदिका । सा च पर्यायेष्विव भाषायामप्यन्यान्वैवेति कस्तयोर्विशेष इति विभाव्यं स्मरिभिः । तथाच संस्कृतवद् भाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं शब्दाः शक्ता एव । नच पर्यायतया भाषाणां गणनाऽऽपत्तिः, साधूनामेव कोशादौ विभागाभिधानात् ।

नन्वेवं साधुता तेषां स्यादित्यत आह—नियम इति—पुण्यजननबोधनाय साधूनाम्, “साधुभिर्भाषितव्यम्” इति विधिः । पापजननबोधनाय “नासाधुभिः” इति निषेधः । तथाच पुण्यजननयोग्यत्वं साधुत्वम् । पापजननयोग्यत्वमसाधुत्वम् तत्र जनकताऽवच्छेदिका च जातिः ।

प्रभा

महाराष्ट्रेति—इदमुपलक्षणम्—सर्वभाषायाः सर्वत्रैकत्वेण बोधकत्वात् । नहि काचन भाषा देशभेदेन भेदमुपैति । यदि विकृता तर्हि भाषान्तरमेव सा । नन्यानुपूर्वीं वाचकतावच्छेदिका सा च साधुशब्देषु एका । अपभ्रंशानान्तु नानात्वान्नानानुपूर्वीं शक्ततावच्छेदिकेति गौरवमित्याशङ्कयामाह—किञ्चानुपूर्वीति—नानापर्यायनिष्ठा नानानुपूर्वीं यथा शक्ततावच्छेदिका साधुषु स्वीक्रियते तथा नानाऽपभ्रंशानिष्टाया नानाऽऽनुपूर्वीः शक्ततावच्छेदकत्वास्वीकारे बीजाभाव इति भावः । तयोः—साध्वसाध्वोः । नच संस्कृतशब्दानां वाचकत्वे सकलशिष्टपरिगृहीतत्वमेव धीजम्, ‘श्वतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु, विकारे एव एनमायौ भापन्ते’ इति भाष्यात् संस्कृतस्यापि सकलशिष्टपरिगृहीतत्वाभावात् । ‘भाषाशब्दः शक्ता एव’ इत्येव पाठ । ‘भाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं शब्दाः शक्ता एव’ इति स्वपाठः, पुनरुक्तघटितत्वात् । विधिरिति—तथाच भाष्यम्—‘शब्देनैवाथोऽभिधेयो नापशब्देनेति, एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति’ इति । ‘एकः शब्दः सन्त्यज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति’ इति च । सन्त्यज्ञातः—साधुत्वप्रकारकज्ञानविपरीतभूतः । शास्त्रान्वितः—व्याकरणशास्त्रव्युत्पादनमागेष्वानुसहितः । शिक्षोक्तस्थानप्रयत्नादिवैशिष्ट्येनोच्चारितः । निषेध इति—‘न स्तोच्छ्रितव्यं नापभाषितव्यं’ इति भाष्ये ‘न स्तोच्छ्रितव्यं’ इत्यस्यैव दाढ्यार्थमनुवादः—‘नापभाषितव्यं’ इति अपशब्देन न भाषणीयमित्यर्थः । ‘कृत्यार्थं तवैकैन्द्व्यत्वानः’ (३-४-१४) इत्यनेन स्तोच्छ्र-भाषधातुभ्यां तवैप्रत्ययः । समानायामार्थावगतौ शब्देनापशब्देन च तत्र शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते, शब्देनैवाथोऽभिधेयो नापशब्देनेति’ इति च निषेध इत्यर्थः । तथाच पुण्यजनकः साधुशब्दप्रयोगः, पापजनकोऽसाधुशब्दप्रयोगः । समवायेन पुण्यविरोधं प्रति स्वाभिव्यञ्जककष्टाद्यभिघातादिजनककृतिमत्त्वेन साधुशब्दः फारणम् । पुण्यजननेति—शब्दनिष्ठः पुण्यजनकतावच्छेदको धर्मो जातिविशेषः साधुत्वम् । अप-

दर्पणव्याख्या

सकलदेशशिष्टपरिगृहीतत्वमेव विनिगमकगत आह—* अवच्छेदिकेति * बोधजनकताऽन्वच्छेदिकेत्यर्थं * तयोरिति * साध्यपभ्रंशयोरित्यर्थः । सकलशिष्टपरिगृहीतत्वान्तु न विनिगमकम्, ‘श्वतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु प्रयुज्यते । विकारे एतेनमायौ भापन्ते’ इति भाष्यात्तद्देशनियतस स्त्रुतेषु शक्तिरिदं पानापत्ते, वाचकस्य व्यञ्जकतायामालङ्कारिकाणां प्राकृतमपोदाहरणस्यावज्ञततापत्तेः । अत एव तत्तद्देशीयशिष्टानां तत्तद्प्राप्यु निस्सन्दिग्धशक्तत्वप्रत्ययः सङ्गच्छते । नचाहो भ्रमः, बोधकाभावादिति भावः । उासंहरति—* तथाचेति * । एवम् *—अपभ्रंशानामपि शक्तते * तेषाम् *—अपभ्रंशानाम् । * साधुता स्यादिति * शकत्वस्यैव साधुत्वादिति भावः । * साधुभिर्भाषितत्वमिति * साधुत्वेन प्रयुज्यतेत्यदिरूपभेत्यर्थः । * नासाधुभिरिति * “नापभ्रंशितै न ग्लेश्चित्तै” इत्यादिनिषेधविधिरित्यर्थः । * योग्यत्वम् *—जनकतावच्छेदकप्रत्ययत्वम् । * तत्र *—साधुशब्दे । * जातिरिति *

तज्जापकश्च कोशादि, व्याकरणादि च ।

एवमेव च राजसूयादेर्ब्राह्मणे फलाजनकत्ववद् गवादिशब्दानां नास्वादीं साधुत्वमिति सङ्गच्छते । आधुनिकदेवदत्तादिनाम्नामपि "द्वयक्षरम्" इत्यादिभाष्येण व्युत्पादितत्वात् साधुत्वम् । एवञ्च

प्रभा

प्रंशशब्दनिष्ठः पापजनकत्वावच्छेदको धर्मविशेषोऽसाधुत्वम् । साधुत्वं जातिः, कत्वादिना साङ्घर्षन्तु न जातित्ववाधकम्, ययोर्धर्मयोर्लोके वैयधिकरणस्यैव प्रसिद्धिस्तयोरेव साङ्घर्षस्य जातित्ववाधकत्वात् । साधुत्वकत्वादिधर्मयोस्तु 'करोत्यादिशब्दचटकः ककारः साधुः' इति व्यवहारस्यापि दर्शनेन सामानाधिकरणस्य सर्वसम्मतत्वात् । नरस्यसिंहत्वयोस्तु लोके वैयधिकरणस्यैवेति तयोः साङ्घर्षं जातित्ववाधकम्, इति न नरसिंहे नरत्वं सिंहत्वञ्च जातिद्वयम्, किन्तु नरसिंहत्वं जात्यन्तरम् । साङ्घर्षं भेदभङ्गकत्वस्यैव वाधवीजत्वात् । एवञ्च भूतत्वमूर्त्तये जातिरूपे एव । आकाशातिरिक्तभूतचतुष्टयं मूर्त्तम्, इति व्यवहारदर्शनेन नरत्वासिंहत्वयोरेव वैयधिकरण्याभावात् । कोशादिति—आदिना भाष्यशिष्टप्रयोगानुमानादीनां सङ्ग्रहः । अत्र कोशादिव्याकरणाद्योरन्यत्रप्रयोग उचितः । अत एव भूपणे कोशव्याकरणान्दिकमित्युक्तम् । अत्र कोशोपन्यासेन तत्तदर्थपुरस्कारेणैव शब्दानां साधुत्वं बोधितम् । अन्यथा कोशस्य तत्तदर्थनिरूपितशक्तेरेव बोधकतया साधुत्वज्ञापकत्वेनोपन्यसनगसङ्गतमेव स्यात् । वमेतत्तदर्थपुरस्कारेण शब्दानां साधुत्वादेव । एवञ्चादिति—'राजा राजसूयेन यजेत' इति श्रुत्या राजकर्त्तृकेष्टभावनयाभेव राजसूयागमस्य करणत्वबोधनेन राजपदस्य रूढ्या क्षत्रियाद्यैकतया ब्राह्मणस्य तदनधिकारित्वेन कृते राजसूये फलाजनकत्ववदित्यर्थः । नाश्वादी साधुत्वमिति—तत्तदर्थनिष्ठधनत्वात्साधुत्वस्यैत्यर्थः । अत एव 'मत्सरमस्करिणीं वेणुपरित्राजकयोः' इत्यादिसूत्रेण अर्थानिर्देशः सङ्गच्छते । तच्चैवं लाक्षणिकानामसाधुत्वापत्तिः, तीराद्यर्थे केनापि साधुत्वबोधनान्दिति वाच्यम्, शिष्टैस्तीराद्यर्थे लाक्षणिकानां प्रयुक्तत्वेन तत्रापि साधुत्वाक्षतेः, शक्यतावच्छेदकारोपस्यैव लक्षणत्वेन शक्यार्थमादावैव तत्रप्रयोगसत्त्वाच्च । आधुनिकेति—कोशाद्यबोधितार्थे स्वेच्छया अशिष्टैः प्रयुक्तनामित्यर्थः । द्वयक्षरमिति—'घोषवदाद्यन्तरन्तरथं द्वयक्षरं चतुरक्षरं वा पुरुषस्य नामकृतं कुर्यात् सङ्घितम्' इति भाष्येऽस्यैत्यर्थः ।

वर्षणव्याख्या

तत्र प्रभाषण्डु "एकः शब्दः सम्यग् ज्ञात" शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति" इति "एकः पूर्वपरयोः" (पा० सू० ६ । १।६४) इत्यत्र भाष्यपठितश्रुतिः । सम्यग् ज्ञात—साधुत्वेन ज्ञात । 'यदि परिनिष्ठितं तद् साधु' इत्यर्थापत्तिरभ्यवाक्येन च तद् । शास्त्रान्वितः—शास्त्रव्युत्पादनमार्गेणामिष्ठ इति । सुप्रयुक्तः—विशेषात्सुप्रयुक्तमार्गेण प्रयुक्त इति तदर्थः, "ते हेऽल्य इति कुर्वन्त परावभूत्" इति श्रुतिश्च । यदि च कत्वादिना साङ्घर्षात् तस्य जातित्वमिति विभाव्यते तदास्त्याधिरिति भावः ।

* तज्जापकमिति * तदभिव्यञ्जकमित्यर्थः । यथैतत्तथोक्तम् । व्याकरणादिपदाच्छिष्टप्रयुक्तपरिग्रहः । * एवमेवेति * तत्तदर्थपुरस्कारेण तत्तदर्थशब्दानां साधुत्वव्यनतानामभेदेत्यर्थः । * फलाजनकत्ववदिति * क्षत्रियाधिकारित्वस्यैव तस्य फलव्यवधानमिति भावः । * साधुत्वमिति * गवाद्यर्थपुरस्कारेणैव गवादिशब्दानां प्रयोगे पुण्यजनकत्वं साधुत्वमित्यर्थः । नन्याधुनिकदेवदत्ताद्यर्थपुरस्कारेणैव नन्यादिशब्दानां शास्त्रेऽन्युत्पादानात् तेषां देवदत्तादीं साधुता न स्यादत आह— * आधुनिकेति * । * द्वयक्षरमिति * "घोषवदाद्यन्तरन्तरथं द्वयक्षरं चतुरक्षरं वा पुरुषस्य नाम कृतं कुर्यात्" इति

यः शब्दो यत्रार्थे व्याकरणे व्युत्पादितः स तत्र साधुरिति पर्यवसितम् ।

गौणानां गुणे व्युत्पादनात् तत्पुरस्कारेण प्रवृत्तौ साधुत्वमेव । आधुनिकलाक्षणिकानां त्वसाधुत्वमिष्टमेव । अत एव 'ब्राह्मणाय देहि' इत्यर्थे 'ब्राह्मणं देहि' इत्यादिकं लक्षणयाऽपि न साधुरित्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे ॥ ३८ ॥

अतिरिक्तशक्तिग्रहोपायमाह—

प्रभा

व्याकरणेनेति—एतेन व्याकरणेन व्युत्पादितानामेव साधुत्वं ध्वनितम् । नच व्याकरणपरिग्रही-
तानां रथन्तरादीनामसाधुत्वापत्तिः, 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्', 'उणादयो बहुलम्' इत्यादिना
तेषामपि परिग्रहात् । गौणानामिति—गुणादागता गौणाः क्रौर्यादिगुणयोगात् माणवकादौ प्रयुक्ताः,
न लाक्षणिकाः सिद्धादिशब्दाः, नैयायिकमते गुणिनि प्रयुक्ताः शुद्धादिशब्दाश्च गुणे—प्रकारीभूते प्रवृत्ति-
निमित्ते तादृशगुणमादाय व्युत्पादनात्—वाचकत्वेन बोधनात् । तत्पुरस्कारेण—शक्यतावच्छेदकारोपात् तादृश-
प्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण प्रवृत्तौ—प्रयोगे । 'सिंहो माणवकः' इत्यादौ आरोपे निमित्तं क्रौर्यादिगुणयोगः
'शुक्लो घटः' इत्यादौ गुणिनि शुद्धत्वारोपे शुद्धगुणयोगो निमित्तम् । वैयाकरणनये तु शुद्धशब्दो गुणगुण-
नोन्मथयत्रापि शक्त एव । अत एव 'गुणवचनेभ्यो मत्तुपो लुगिष्ट' इति वार्तिकं सङ्गच्छते । अन्यथा लक्ष-
णया प्रकृत्यं मत्वर्थस्य गुणिनोऽभिधानात् मत्तुपोऽप्राप्या लुग्विधानानुपपत्तेः । आधुनिकलाक्षणिकानामिति-
नन्वाधुनिकदेवदत्तादिनाम्नां शरीरविरोपावच्छिन्ने शास्त्रेण व्युत्पादनादसाधुत्वापत्तिरत आह—असाधुत्व-
मिति । अत एवेति—यः शब्दो यत्रार्थे व्याकरणे व्युत्पादितस्तस्य तत्रैव साधुत्वादेवेत्यर्थः । अत एव
'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यादिसूत्रं चरितार्थम् । अन्यथा शोषपच्छ्याः कर्मदौ लक्षणया सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।
नन्वपत्रंशानां वाचकत्वे 'अर्थवत्' इत्यनेन प्रातिपदिकसज्ञापत्तिः, तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तौ साधुत्वस्यापि
उद्देश्यतावच्छेदकत्वे निवेशात् । नच शास्त्रप्रवृत्तौ साधुत्वम्, साधुत्वे च शास्त्रप्रवृत्तौ चरित्यन्योऽन्याश्रय इति
वाच्यम्, 'भूवादयो धातवः' इत्यनेनावृत्त्या साधुत्वस्यापि विधानात् । नच तस्यापि तत्राप्रवृत्त्यापत्तिः,
तदुद्देश्यतावच्छेदकत्वेन साधुत्वस्याप्रवेशात् । 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इति, 'साधुत्वशासनेऽस्मिन् शास्त्रे'
इति च भाष्यात् साधुत्वस्य सिद्धत्वात् कौशादिना तज्ज्ञानेन शास्त्रप्रवृत्तौ बाधकाभावाच्च ॥ ३८ ॥

ननु पुण्यजननयोग्यत्वं साधुत्वम्, तज्ज्ञापकञ्च कौशाव्याकरणाद्युक्तम् । एवञ्च तेषां शब्दानां कोशेन
व्याकरणेन वाऽनुक्तिस्तेषामसाधुत्वापत्तिरत आह—अतिरिक्तेति—कौशाव्याकरणाद्यतिरिक्तो यः शक्तिग्रहो-

दर्पणव्याख्या

तद्विदम्' इति भाष्यरथस्वरूपेत्यर्थः । तत्तद्देशभाषाऽनुसारेण क्रियमाणाना नाम्ना तु शास्त्राख्यलक्षणादसाधुत्वमेवेति
भावः । * गौणानामिति * शुद्धादिशब्दानामित्यर्थः । गुणे=स्वभाव्ये शुद्धादिरूपे ।

* व्युत्पादनादिति * "गुणवचनेभ्यो मत्तुपो लुक्" इति स्मृत्या 'गुणे शुद्धादय पुति" इत्यादिकोशेन चेत-
त्यादि । तत्पुरस्कारेण=नीलायर्थापुरस्कारेणेत्यर्थः * प्रवृत्तौ * =गुणिनि प्रयोगे । शक्यार्थस्य चापे भन्वसानुपपत्तिप्रति-
सन्धानात्तैर्लक्ष्यार्थोऽस्यापेनेऽपि शक्यार्थमादाय तेषां साधुत्वानुपपत्तिः । शक्यार्थपुरस्कारेण तेषां शास्त्राख्यलक्षणादित्यर्थः ।
गौणवत्स्य निरुदलाधिकपदोपलक्षणत्वाच्च न गङ्गाया घोष इत्यादौ गङ्गादिपदानामसाधुत्वमिति भावः । * आधुनि-
कानामिति * ऐच्छिकप्रतिष्ठितसम्बन्धेन शास्त्रवृत्तान्तर्गतावधिष्ये प्रयुक्तानामित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु शक्तिमाह्वयोः कौशाव्याकरणयार्थानामन्तराच्छक्तिग्रहोपायकथनं व्यर्थमत आह * अतिरिक्तेति * कौशाव्या-

सम्बन्धशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ॥

समयाद् योग्यतासंविन्मातापुत्रादियोगवत् ॥ ३६ ॥

सम्बन्धो विषयः । योग्यतां प्रति योग्यता—सम्बन्धशब्दं प्रति योग्यता विषय इति ।
समयात्—व्यवहारात्, योग्यतासंविन्—शक्तिग्रहः । घटपदमत्र योग्यमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारात् सा
ग्राह्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे शक्तिनिर्णयः ॥ ६ ॥

प्रभा

पायस्तमाहेत्यर्थः । सम्बन्धशब्द इति—इन्द्रियाणामिति कारिकायां यः सम्बन्धशब्दस्तत्र वाच्यत्वेन प्रतीति-
विषयो यो योग्यतारूपः (शक्तिरूपः) सम्बन्धः । योग्यताप्रति—योग्यतयैव (सम्बन्धपदनिष्ठशास्त्रयैव)
ज्ञाप्यः । 'लक्षणोत्पन्नभूत' इत्यादिना लक्षणे द्वितीया, वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युन्' इतिवत् । तदुक्तं हेलारा-
जेन—'सम्बन्धशब्दो योग्यतालक्षणं सम्बन्धं योग्यतयैव प्रतिपादयति' इति । एवं समवायशब्दोऽपि
अनादिसिद्धया स्वनिष्ठयोग्यतयैव समवायरूपं स्वार्थं प्रतिपादयति । एतेन सम्बन्धे सम्बन्धान्तराभाव
इत्यपास्तम्, योग्यतारूप (शक्तिरूप) सम्बन्धस्य सर्वत्र सत्त्वात् । ननु योग्यताया एव सम्बन्धत्वे सङ्केतस्य
कोपयोग इत्यत आह—उगयादिति—समयात्=सङ्केतात्, अनादिसिद्धया योग्यतायाः (शक्तेः) सन्नि-
भवति । तत्र घटान्तमाह—मातापित्रेति—'इयमस्य माता' इति व्यवहाराद् यथा
सिद्धस्यैव जन्यजनकभावस्य ज्ञानम्, तथा योग्यताज्ञानं सङ्केतात्स्यादिति भावः । प्रन्धकारस्त्वन्यथा
व्याचष्टे—सम्बन्धो विषय इति—सम्बन्धशब्दे विषयीभूतो यः सम्बन्धः=शक्तिरूपस्त्वस्य 'अयं शब्द एतदर्थ-
सम्बन्धी' इति योग्यताप्रति=योग्यताशब्दं प्रति विषयीभूता या योग्यता तस्याः 'अयं शब्दोऽत्रार्थं योग्यः'
इति समयात्=व्यवहारात्, योग्यतासंविच्छक्तिज्ञानं जायते, योग्यतासम्बन्धयोरक्यात् 'योग्यतासंविद्' इति
सम्बन्धसंविगेरप्युपलक्षणम् । मातेति पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

मञ्जूपाकारस्तु—इमे कारिके इत्थं व्याख्याते । तथाहि—इन्द्रियाणाम्=चक्षुरार्वाणाम् । संविषये=
रूपादिविषयकज्ञानजनने । अनादिः=पुरुषप्रथमज्ञानपेक्षा । यथा योग्यता=तज्जनकतावच्छेदकधर्मवत्स्वरूपा । तथा
शब्दानामर्थोऽनादिः सम्बन्ध एव योग्यता=तज्जनकतावच्छेदको धर्मः । सम्बन्धशब्दे=सम्बन्धधत्तेऽर्थेन सह यः
स सम्बन्धो घटादिः, कर्मणि घञ् । सम्बन्धशब्दे=घटादिशब्दे योग्यताप्रति=बोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्स्व-
रूपयोग्यतानिरूपितो यस्तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धः स एव योग्यता, स्वाभाविकी एव । समयात्=अनादि-
वृद्धव्यवहारपरम्परारूपास्मादादिसमयेन गृहीतादीश्वरसङ्केतान्निश्चीयते । यथा मातापुत्रयोः जन्यजनकभा-
वस्य 'इयमस्य माता' इत्यादिव्यवहारो निश्चायक इति अत्र=अर्थे । अयम्=अर्थः । एतत्सम्बन्धी=घटादिविष-
सम्बन्धी । सा=योग्यता ।

पञ्चोलिवालकृष्णस्य प्रभायां शक्तिनिर्णयः ।

प्रीत्यै भूयाद् भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

॥ शुभम्भूयात् ॥

दर्पसंख्याख्या

करणाभ्यामतिरिक्तो यः शक्तिग्रहोपायस्तमित्यर्थः । तथाचानपीतव्याकरणाना तेन शक्तिग्रहासम्भवात् तदर्थं व्यवहाररूप-
मप्युपायमाहेतिरव्यवधानात् श्वेयर्धमिति भावः । एतेन प्रन्धतातिरिक्तघटजननीकरणे तद्वहोपायप्रदर्शनं व्यर्षमित्या-
द्यद्वापि समादिता । विषयपदाध्याहारणं मूलं व्याचष्टे—* सम्बन्धो विषय इति * ।

अथ नञर्थनिर्णयः ।

नञर्थमाह—

नञसमासे चापरस्व प्राधान्यात् सर्वनामता ॥

आरोपितत्वं नञद्योत्यं न ह्यसोऽप्यतिसर्वत्वं ॥ ४० ॥

अथ नञर्थनिर्णयः

प्रभा

वृत्तिस्त्रिधा—शक्तिर्लक्षणा व्यञ्जना च । तत्र लक्षणायाः शक्त्यैव गतार्थत्वं समर्थ्य व्यञ्जना निरूपणीया । व्यञ्जनाया द्योतकत्वस्वरूपतया द्योतकनवर्थं निरूपयति—नञसमासे इति—यद्यपि नञसमासस्यापि समासशक्तिनिर्णये एव निरूपणमुचितम्, तथापि नञो द्योतकतया पृथङ् निरूपयति—नञसास इति—अत्र 'नञसमासे' इत्युक्त्या 'घटो न पटः' 'अत्र घटो नास्ति' इत्यादावसमासस्थले घटभेदवान् पटः, घटप्रतियोगिकोऽभाव इत्यादिप्रतीत्या नञोऽभावार्यकत्वेऽपि दोषाभावः, तथापि 'असः' इत्यादौ तदभाव इत्याद्यर्थऽभावे तदर्थस्य विशेषणतया 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वोदयः' इत्युक्त्या सर्वनामकार्यं न स्यादित्याह—अपरस्येति—नञसमासे त्रयः पक्षा भाष्ये उक्ताः । तथाहि—१ अन्यपदार्थप्रधानः, २ पूर्वपदार्थ-

दर्पणव्याख्या

तथाचाशनेतत्सम्बन्धीति व्यवहारे सम्बन्धो विषयः । *योग्यतां प्रति*—इदमन योग्यमिति योग्यताव्यवहारे योग्यताविषयो यतोऽत समयात् तद्व्यवहारायोग्यताया बोधनत्वरूपशक्ते सवित्ज्ञान भवतीत्यर्थं ।

तत्र दृष्टान्त—*मातापुत्रादियोग्यदिति* यथाऽपमेतत् सम्बन्धीति व्यवहारस्तयोर्यज्ञजनकभावनिश्चायकत्वद्वयित्यर्थं ।

अन्ये त्विद हरिपशुमिर्त्यं व्याचक्षते—*सम्बन्धिश्च शब्दे*—अयमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारे । *योग्यतामिति*—अर्थबोधजनकताऽनच्छेदकधर्मस्वरूपयोग्यताव्यवहारनिरूपितो यस्तादात्म्यलक्षणोऽन्यो वा सम्बन्धः स एव योग्यताऽप्यर्थयोग्यो विषय इति शेषः । स चानादिः, वृद्धव्यवहारापरपर्यायोऽस्मदादिसमयाभिधीयते, ननु बोधजनकत्वमेव शक्तिः, एतद्बोधजननेऽप्य योग्य इति व्यग्रहाणत् । अत एवैतच्छेषे—

शक्ति प्रत्ययहेतुत्वं सम्बन्ध उपपद्यते ।

शब्दस्थायं यतस्तस्मात् सम्बन्धोऽस्तीति गम्यते ॥

इत्यन्तेनोक्तार्थं सन्धीकृत इति । अथिकमन्यतोऽन्यथाप्यम् ॥ ३९ ॥

इति वैयाकरण भूषणसारदर्पणे शक्तिस्वरूपनिरूपणम् ॥ ६ ॥

'समासे पक्ष भिन्नेव' इत्यत्र पञ्चमशब्दमिति वदता समासे तद्वटकप्रत्येकशक्तिसद्वृत्तसमुदायशक्तेऽपि धात्वन्तर्हीतम् । तच्चानुपपन्नम्, यत्र समासघटकप्रत्येकरदस्यानर्थं क्व तत्र प्रत्येकशक्तिसाचिव्यासम्भवात् । यथा नञसमासघटकनञः ।

तयोपर्याभिधाने हि व्यापारो नैव भिद्यते । इत्युक्ते ।

एवञ्च बहुरस्यार्थावाद इवेदशस्थले उच्यतेतद्गदिमाभ्यामन्यस एतसतोऽनुपपत्तिरपीतीमां शङ्कां परिहर्तुं नञर्थनिरूपणमित्याह—*नञर्थमिति* । मूले *नञसमास* इति ।

अर्थे भावः—'घटो न पटः', 'घटो नास्ति' इत्यादावभावनशान्दबोपत्य सार्जननीनप्रतिद्विद्वत्त्वात्नञोऽभावार्यकरणापर्ययकम् । तथाचोच्यतेतदर्थप्राधान्यादिव्यवस्था सुलभ्या । यद्यपि 'घटो न' इत्यादावभावविशेषक एव बोधः, तथापि 'भावः' इत्यादनुतेनानुतेनारोपितार्थं क्लृप्तमिति नञोऽङ्गीकर्तव्यमिति शेषपूर्वमेव व्याचष्टे सारः—

नञ्समासे अपरस्य=उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात् सर्वनामता सिद्धधीति शेषः । अत्र एव आरोपितत्वमेव, नञ्योत्यमिति—अभ्युपेयमिति शेषः ।

अयं भावः—‘अमर्षः’ इत्यादी ‘आरोपितः सर्वः’ इत्यर्थे सर्वशब्दस्य प्राधान्याभावात् सर्वनामता सिद्धयति । अन्यथा ‘अतिसर्वः’ इत्यत्रैव सा न स्यात्, ‘घटो नाम्नि’ इत्यादाव-

प्रभा

प्रधानः, उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति । यदा जाती ब्राह्मणदिशादा ‘नामि ब्राह्मणः=माहत्त्वं गम्य मोऽब्राह्मण’ इति तदा अन्यपदार्थप्रधानः क्षत्रियादिः । यदा अमत्सामान्यवृत्तिर्नञ् ब्राह्मणादिमिद्विरोध्यते ‘ब्राह्मणैर्नानसन्’ अत्राह्मणशब्देनोच्यते तदा पूर्वपदार्थप्रधानः । यदा तु दुरुपदेशान्मिष्यामानानां ब्राह्मणरतः क्षत्रियादी प्रयुज्यते । स्वाभाविकी ब्राह्मणपदार्थनिवृत्तिश्च नञ्वा शोच्यते, तदा उत्तरपदार्थप्रधानः ।

अयमभावः—अनियतविशेषगुणस्य नियतविशेषगुणप्रतिपादनाय विरोधान् प्रयुज्यते, ननु तदप्या-
 णाय । यदि च नञ्वा ब्राह्मणपदार्थः प्रतिषिध्यते तदा सर्वोक्ताना तदर्थस्याभावात् कथमुत्तरपदार्थप्राधान्यं
 यात् । तस्मात् ‘अनाह्मण’ इत्यत्र नञो ब्राह्मणगतविशेषगुणस्यावयवनादनर्थकत्वमेव । तथाचाह्मण-
 णात्वेऽपि ब्राह्मणवाचक एव स्यादिति । यद्वा—‘भेदप्रतिरोधिनाह्मण’ इत्यर्थे आह्मणस्य विरोधतया सर्वत्र
 कर्मत्वान्वयेन ‘अब्राह्मणमानय’ इत्युक्ते ब्राह्मणस्यानयनं प्रमज्जेत । अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति,
 पद्यन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि ‘अवर्षा हेमन्तः’ इति हेमन्तस्य यस्मिन् यद्यनञ् तत्प्रमाणव्यापि प्राप्नोति, अथवा
 पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधानः । ननु चोक्तम्—‘अब्राह्मणमानय’ इत्युक्ते आह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति, नैव शेषः,
 यथेह ‘राजपुरुषमानय’ इत्युक्ते राजा विरोधकः प्रयुज्यते तेनैव विद्विष्टस्यानयनं भवति इति तर्हि
 नञ्विरोधकः प्रयुज्यते, तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति । कः पुनरस्मी (नञ्) निवृत्तपदार्थकः, निवृत्त
 पदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन् सः क्षत्रियादिरर्थः । साहस्यत्वात् नञ् आरोपितत्वात् इत्यर्थः । एवमाराधितव्यं
 नञ्योत्यमिति स्पष्टमेवोक्तम् । आरोपितत्वञ्च—तदभावनञ्चिद्विरोध्यतानिरूपितनञ्चिद्विरोधकारताद्वदनीतिव्य-
 यत्वम्, तथाच ‘अब्राह्मण’ इत्यनेन ब्राह्मणत्वाभावाच्चक्षत्रियादिनिवृत्तिविरोधतानिरूपितब्राह्मणनिवृत्तकार-
 ताकप्रतीतिविषयीभूतानाह्मणक्षत्रियादिरिति शेषः । अत्र एव=उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तुरोधादेव । नञ् आरो-
 पितत्वार्थकत्वाभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यं न स्यादिति भावः । नञ्यात्वनिर्णयः—नञ्समामपठकब्राह्मण-
 पदानामारोपितनाह्मणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमिति नञ्वा शोच्यते इत्यर्थः । एव इति—कारकाया योजनीयनिर्णय-
 भावः । अन्यथा=उत्तरपदार्थस्य प्राधान्याभावे । ‘अवर्ष’ इत्यस्य सर्वत्रिभ्रः, सर्वोभावां या इत्यर्थः । अत्र
 इति—‘सर्वकर्मकातिक्रमणकर्ता’ इत्यर्थे सर्वशब्दस्य प्रकारतानयोजकतया इतरपदार्थनिवृत्तिविरोधतानिरूपित-
 परिधतीयप्रकारताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वस्य सत्त्वात् ‘संज्ञोपसर्जनीभूतानां प्रतिषेधो वच्यः’ इति वार्ति-
 केन निषेधान् सर्वनामता न स्यादित्याह—जा न स्तदिति—सर्वनामता न स्यादित्यर्थः ।

दर्पणव्याख्या

* सिध्यतीति * अत एवेति * प्राधान्यात्तुरोधेरेवेत्यर्थः ।
 ननु नञ्काराभावात्स्ते कथं प्राधान्यं तुरोधि यत्रोभावात्—अयमभाव इति * । * अन्यथा * आरो-
 पितत्वार्थकत्वान्भुगमे, भेदापेक्ष इति वाच्यं । * सा=सर्वनामस्य * । * न स्यादिति * ‘अवर्षः’ इत्यत्र नञ्कार-
 थकत्वे तत्र प्रतियोगितया सर्वपदार्थविरोधसर्वान्वयेन सर्वोपसर्जनानां सर्वत्रिभ्र इत्यर्थेन अतिष्ठः इत्यत्रैव तदनु-
 भावः । ननु ‘भेदप्रतियोगी सर्वः’ इति तत्र केषामुपसर्जनोपसर्जनस्य प्राधान्यनिमित्तं भावः—घटो नास्तीत्या-

भावविषयकत्रोचे तस्य विशेष्यताया एव दर्शनात् । अरमद्रीत्या च स आर्थो बोधो मानसः ।

तथाच 'असर्वस्मै' इत्याद्यसिद्धिपसङ्गो नेति । अत्र चारोपितत्वम्—आरोपविषयत्वम् । आरोपमात्रमर्थो विषयत्वं संसर्ग इति निष्कर्षः ।

प्रभा

तस्य=नवार्थाभावस्य । विशेष्यताया इति—'घटो नास्ति' इत्यस्य नैयायिकमते 'सत्तावान् घटाभावः' इति, शाब्दिकनये घटाभिन्नैकाश्रयश्रुतिवर्तमानकालावच्छिन्नसत्ताभाव इति च बोधः । एतेन 'असर्वः' इत्यस्य 'प्रति-योगितासम्बन्धेन भेदादिविशिष्टः सर्वः' इत्यर्थेऽपि सर्वनामता सिध्यतीत्यपास्तम्, तादृशबोधपर्यायानुभवविरु-द्धत्वात्, 'अत्राहाण्यमानय' इत्यादौ ब्राह्मणस्यैवानयनप्रसक्तेश्च । नन्वेवम् 'अघटः' इत्यादिना 'घटभिन्नः' इत्या-द्यर्थस्य सर्वजनानुभवसिद्धस्यापलापापत्तिरित्याह—अस्मादिति । सः—'घटभिन्नः' इत्याकारकोऽभावविशेष्यकः । शाब्दस्तु 'आरोपितघटत्वाश्रयः' इत्येव । आर्थ इति—घटभिन्ने एव घटत्वारोपात् आरोपितघटत्वस्य घटभे-दस्य च सामानाधिकरण्यात्कलतीति भावः । तथाच=नव आरोपितार्थकर्तृ च । लाघवादाह—भारोपमात्र-मिति—आरोपश्च—तदभाववद्दिशेष्यकं तत्प्रकारकं ज्ञानम् । विषयत्व संसर्ग इति—'विषयतासम्बन्धेनारोप-विशिष्टं यद् ब्राह्मणत्वं तद्वान्' इति 'अत्राहाण्यः' इत्यनेन बोधः । तथाच नवः शक्यतावच्छेदकमारोपत्वमिति लाघवम् । आरोपितस्य शक्यत्वे तु आरोपविषयत्वं शक्यतावच्छेदकमिति गौरवम् । यद्यपि विषयत्वस्य संसर्गत्वे प्रकारत्वे वा शक्यत्वं स्वीकार्यमेव, तथापि समाते एकार्थीभावात्मकशक्तिस्वीकारेणकाङ्क्षाभा-स्यत्वासम्भवः । नचैवं लाघवाभावः, संसर्गाभूतविषयत्वस्य सम्बन्धाभावकृतलाघवसत्त्वात् । विषय-त्वस्य प्रकारविधया भाने तु निरूपितत्व—स्वरूपसम्बन्धयोर्भाने गौरवम् ।

भाष्ये तु पक्षान्तरमप्युक्तम्—'अथवा सर्वे एवैते शब्दा गुणसगुदायेषु वर्तन्ते, ब्राह्मणः, क्षत्रिय-चैरयः, 'शूद्रः' इति ।

तपः श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते । जातिहीने गुणहीने चेति । अयम्भावः—नवशब्दः कचि-गुणं निषेधति । 'अत्राहाण्योऽयं यस्तिष्ठन् मूत्रयति' 'अत्राहाण्योऽयं यस्तिष्ठन् भक्षयति' इति । अत्र ब्राह्मण-शब्दो जातिमात्राश्रयपरः । नवपद गुणक्रियारहितं द्योतयति, गुणक्रियारहितो ब्राह्मणत्वजातिमानित्यर्थः कचिज्जातिं निषेधति—शुच्याचारं पिबन्नतं कपिलनेशं गौरं दृष्ट्वाऽध्ययस्यति ब्राह्मणोऽयमिति, ततः पञ्चम-माणेन 'अत्राहाण्योऽयम्' इति जानाति, अत्र ब्राह्मणशब्दः शुचित्वादिगुणमात्राश्रयपरः । नव् च जातिं निषेधति 'ब्राह्मणत्वजातिरहित, शुचित्वादिगुणविशिष्टआयमिति बोधः । नन्वारोपस्य नव्वाच्यत्वे नवो द्योतकत्वाभङ्गः इत्यत आह—

दर्पणन्याख्या

दाविति * तस्य * नञर्थस्य । नञर्थोभावस्यस्य विशेष्यताया तन्त्वत्वादिति भावः ।

ननु तथापि 'अघटः पटः' इत्यतो 'घटमिन्न पट' इति सर्वसिद्धप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह— असमद्रीत्येति *

* सः—भेदबोधः । * आर्थ इति * अर्थात्=उपरिथितविषयवादागत इत्यर्थः । * मानस इति * तत्र शब्दतत्प्रत्य-यत्वमिदं द्येति भावः । नन्वसर्वशब्दस्य सर्वनामरथाभावे वा छतिरत आह— * तथाचेति * अत्र चेति * आरोपितत्व-सम्बन्धमिति क्लृप्ते चेत्यर्थः । * निष्कर्ष इति * विषयस्य संसर्गमव्यादयैव तत्राद्वनन्यत्वारोपस्यैव नञर्थत्वम्,

द्योत्यत्वोक्तिनिपातानां द्योतकत्वमभिप्रेत्य ॥ ४० ॥
 'घटो नास्ति' 'अत्राद्वाणः' इत्यादावारोपबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात् पदान्तरमाह—

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।
 विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्वबधार्यताम् ॥ ४१ ॥

तदर्थः=नञर्थः अर्थपदं द्योत्यत्व-वाच्यत्वपक्षयोः साधारण्येन कीर्तनाय । भाष्यस्येति—
 तथाच नञ्शब्दे महाभाष्यम्—“निवृत्तपदार्थकः” इति, निवृत्तं पदार्थो यस्य “नपंसके भावे क्तः”
 (पा० सू० ३।१।११४) इति क्तः । अभावार्थक इत्यर्थः ।

प्रभा

द्योत्यत्वोक्तिरिति—निपातमात्रस्य द्योतकत्वमिति सिद्धान्तानुसंधानार्थम्, नतु वाचकत्वस्वीकारेऽत्र
 दोष इति भावः । नमीति—अतितर्कवत्-अतिसर्वपदजन्योपस्थितोपप्रकारता यथा सर्वोऽर्थे तथा 'असः'
 इति पदजन्योपस्थितोपप्रकारताख्यविषयता तत्पदार्थे नास्ति किन्तु मुख्यविशेष्यतारकविषय-
 तैवास्तीति भावः । नचारोपितत्वस्य नञर्थत्वे 'वायौ रूपं नास्ति' पीतः शङ्खो नास्ति' इत्यादौ शाब्द-
 बोधानापत्तिः, वाच्यधिकरणरूपकत्वकसत्तायाः पीतशङ्खकत्वकसत्तायाश्चाप्रसिद्ध्या कथमसदर्थसत्तायां
 विशिष्टसत्तात्वारोप इति वाच्यम्, विशकलितानां वाच्यादीनां प्रसिद्धेरोपात् । मिलिताप्रसिद्धेश्चाप्रयोज-
 कत्वात् । विशिष्टं तावन्त एव पदार्थोक्ते च प्रसिद्धाः । यद्वा—विशिष्टप्रसिद्धिराहार्यरूपैव । किञ्च रूपकत्व-
 कसत्तायां वाच्यधिकरणकत्वम्, शङ्खकत्वकसत्तायां पीतकत्वकत्वञ्च आरोप्यते । रूपकत्वकाऽऽरोपितवाच्यधि-
 करणत्विका सत्ता इति, शङ्खकत्वकारोपितपीतकत्वकत्विका सत्ता इति च बोधः ।

यतु—समासघटकस्यैव नञ् आरोपितत्वार्थकत्वमिति तत्र, यत आरोपितत्वं नञ्द्योत्यमतो नञ्सा-
 मासे अपरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता सिद्ध्यतीति हेतुत्वगान्नोक्त्या समासघटकस्यैव नञ्स्तदर्थकत्वमित्यस्या-
 लाभात् । समासघटकस्यापि नञ् आरोपितत्वार्थकत्वादेवात्रे 'घटो नास्ति' इत्यत्र दोषोक्तिः सङ्गच्छते ॥४०॥

पदो नास्तीति—आरोपिता घटकत्वका सत्ता इति, आरोपितब्राह्मणत्वविशिष्ट इति च बोधः । घटा-
 भिन्नाश्रयकसत्ताभावः, ब्राह्मणभिन्न इत्याकारकसर्वजनानुभवविरुद्ध इत्यर्थः । अर्थपदमिति—तद्वाच्यस्तद्-
 द्योत्यो वेति वक्तव्येऽर्थपदं बोद्धव्यार्थपरतया साधारण्येनोभयोर्बोधनायेत्यर्थः । भाष्यस्येति—पूर्वपदार्थस्य
 प्राधान्ये 'असः' इत्यादिसर्वनामकार्योभावादिरूपं दूषणमुक्त्वा 'अथवा पुनरस्तत्तरपदार्थप्रधानः' इत्युक्तम् ।
 'अत्र पक्षे 'प्रतियोगितासम्बन्धेन भेदविशिष्टो ब्राह्मणः' इत्यर्थे ब्राह्मणस्यैव विशेष्यतयाऽनाह्वयमानयेत्युक्ते
 ब्राह्मणस्थानयनं प्राप्नोति' इत्युक्त्वा 'नैव दोषः, इदन्तावदयं प्रष्टव्यम्.....' राजपुरुषमानय' इत्युक्ते राजा
 विशेषकः प्रयुज्यते, तेन राजविशिष्टस्थानयनं यथा भवति, तथा इहापि नञ्विशेषकः प्रयुज्यते तेन नञ्विशिन-

दर्पणव्याख्या

नन्वारोपयित्वा, गौरवदिति गान । नन्वारोपस्य वाच्यत्वाभ्युपगमे द्योतकताप्रतिपादकमूलविरोधोऽत्र आह—*द्योत्य-
 त्वोक्तिरिति * वाच्यस्यापि तस्य विशेषणत्वे, नाभाववद्विशेष्यतेति वृत्त्यनुमेव तथोक्तिरिति भावः ॥ ४० ॥

* घटो नास्तीति * यद्यपि समासयोग्यनञ् एवारोपार्थक्ये मूले उक्तम्, तथापि 'घटो नास्ति' इत्युक्तिरेव
 तत्राचारोपानुभव इति दृष्टान्तायेत्यवधेयम् । 'नञ्द्योत्यम्' इत्यत्र नञो विशेषणतया व्यनयनेन चोपस्थितत्वेऽपि
 त्वदादीनां बुद्धिस्यपरामर्शकत्वाच्च तत्परामर्शो नानुचित इत्याह—* तदर्थ इति * । * साधारण्येनेति *

यत्तु—निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्नित्यर्थः । सादृश्यादिनाऽध्यारोपितब्राह्मण्याः च्त्रियादयोऽर्था यस्येत्यर्थ इति कैयटः, तन्न, अध्यारोपितब्राह्मणस्य च्त्रियादेर्नववाच्यत्वात् ।

प्रभा

प्रस्थानयनं भविष्यति । कः पुनरसौ (नञ्) निवृत्तपदार्थकः' इति भाष्यस्येत्यर्थः । निवर्तनम्—निवृत्तम् (अभावः) पदार्थः—अर्थो यस्य स निवृत्तपदार्थकः—अभावार्थकनित्यर्थः । आरोपितार्थकत्वपरत्वेनोक्त-भाष्यस्य कैयटोक्तं व्याख्यानं खण्डयति—यस्त्विति । निवृत्त इति—निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन् स सादृश्यादिनाऽध्यारोपितब्राह्मण्यः क्षत्रियादिरित्यर्थः । अध्यारोपितेति अध्यारोपितं ब्राह्मण्यं येषु ते इत्यर्थः । शक्यतावच्छेदके लाघवालोक्तप्रसिद्धेऽभाव एव नञ्वाच्यः । 'अब्राह्मणो देवदत्तः' इत्यत्र सामानाधिकरण्यानान्वयस्तु नञर्थभेदस्य तद्वति लक्षणयोपपाद्यः । नञ्वाच्यत्वात्—नञो वाच्यत्वाभावादित्यर्थः । यद्यपि 'सन्देहाद् दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते' सन्देहात्तावत् गौरं शुच्याचारं पिबन्नम् (उत्कृष्टकान्ति-मन्तम्) तदुक्तम् शब्दाद्येव—

पिबन्नस्तु परच्छायः पिबे शुक्लान्खण्डयत् । इति कपिलकेशं दृष्ट्वाऽध्यवस्यति—'ब्राह्मणोऽयम्' इति । ततः पश्चादुपलभते नायं-ब्राह्मण इति अब्राह्मणोऽयमिति । पूर्वं शौचाचारंगौरवर्णादिकं दृष्ट्वा ज्ञातं ब्राह्मणोऽ-

दर्पणव्याख्या

प्रकृतेऽर्थपदस्य तत्रन्यवेषविषयपरतया पक्षद्वयस्य समग्रः । तत्रासति बाधके वाचकत्वमेव । सति तु तस्मिन् द्योतकताऽपीति भावः । * नववाच्यत्वादिति *

'यद्यप्युत्तरपदार्थप्राधान्येन नञ्त्वत्पुरुषस्य, ब्राह्मणस्याऽनयनं प्राप्नोति । नञः प्रयोगान्नञर्णविशिष्टस्थानयनं भविष्यति । कः पुनरसौ नञर्थो ? निवृत्तपदार्थकः । ब्राह्मणशब्दस्य गौरत्वादेर्दर्शनाद् दृष्टोपदेशाद् पूर्वं ब्राह्मणोऽयमित्यवस्यति । ततः पश्चादुपलभते—नायं ब्राह्मणः' इति । ततोऽब्राह्मणोऽयमिति प्रसुद्धे । आतश्च तद्दृष्टगुरुदर्शनाद् दृष्टोपदेशाद् ब्राह्मणत्वाद्यव्यवसायपूर्वकमेव नायं ब्राह्मण इति ज्ञानम् । नक्षय कालवर्णमाणे दृष्ट्वाऽध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । यथास्थितं वस्तुतत्वं तस्य निर्ज्ञातं भवति" इति नञ्सूत्रभाष्यपर्यालोचनया कैयटोक्तास्त्वैव साधुत्वं लभ्यते । तथापि तद्ब्राह्मण्यमेदप्रत्यक्षे कचिद् यो यानुपलब्धेर्हेतुत्वप्रदर्शनपरतयैवोपपत्तेर्नञ आरोपवाचकत्वे तदुपलभकत्वाभावात् ।

अन्यथाऽन्यन्त'सदृशे उक्तयुक्त्या तदारोपासम्भवेन तत्र नञर्थतदर्थकत्वासम्भवात् 'अथ पटः' इत्यनापतेः । 'प्रतियोग्यभावाग्नौ तुल्ययोगक्षेमो' इति तान्त्रिकांके नीलो 'घटः' इत्यादौ तादात्म्येन घटादौ नीलपदार्थमानात्तज्जसमभिव्याहारे तादात्म्यवृत्त्यानिष्कर्मनीलभावात्तदोपस्य घटात्तुल्यवृत्तस्य नञोऽपत्तार्थकत्वं किनाऽनुपपत्तेर्नैव रक्तमिदं रक्तमिति वाक्यजन्यवेषयोस्तत्तदभावनं गहादितया परस्परप्रतिन्यप्रतिबन्धकभावाग्नौ च नञो मेदार्थकत्वमावश्यकम् ।

नच नञोऽभेदार्थकत्वे 'अब्राह्मणमानस्य' इत्यादिना ब्राह्मणमित्यलोद्यदेरपि बोधाऽऽपत्तिः । नचैष्टापत्तिः, नह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति" इति माष्यविरोधादिति वाच्यम्, पटत्वेन पटार्थकपटपदात् सतिद्विगम्यतिबोधवत् प्रकरणादिना ब्राह्मणभिन्नमात्रार्थकाद् ब्राह्मणपदात् क्षत्रियादेरेव बोधसम्भवात् । तस्मात्पटो न पट इत्याद्यसमस्ते नञो मेद एव शक्तिः, मेदत्स्यत्वात्पटोपाधितया तस्य शक्यताऽपच्छेदकत्वे लाघवात् । समासपटकस्य तस्य तु उत्तरपदस्य तद्विभेद लक्षणया तात्पर्यप्रादकत्वमेव । नच "न ब्राह्मणेरेतैरुपद्रुतम्" इत्यादौ नञो मेदार्थकत्वे तत्प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वाऽनुपपत्तिः, सामानाधिकरण्याभावादिति वाच्यम्, प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदान्वयवोषोपपत्तिः काश्चाद्वाप्येष्टास्येव नञा मेदबोधनेन तयोः समानविभक्तिकत्वस्य तदुपजीव्यत्वात् । एतन्न नञा मेदबोधने प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकचनरत्वं नियामकमत एव 'मूले न पटः' इत्यादौ न मेदबोधः ।

द्वैपायन्याख्या

इत्यते च—“यजतिषु ये यजामहं कराति नानुयाजेतु” इत्यत्र नञा पर्युदासबोधः । उक्तानस्यै यजतिष्वन्ते यागस्वरूपनञनः । तथाच अनुयाजमित्रेषु यागेषु ये यजामहद्वन्द्वन्मन्त्र करोति=उन्चारयतीत्यर्थः । अत एवाप्रानुयान-मित्रेषु यजतिषु ये यजामहपद्वन्मन्त्रप्रयोगरूरीकार्यविधानादेकविधेयार्थस्वरूपैकवाक्यत्वमुपपद्यते । अन्यथा यागेषु ये यजामहपद्वन्मन्त्रविधानमनुयाजेषु निषेधविधानमिति विशेषद्वयार्थकत्वरूपवाक्यभेदापत्ते, ये यजामहपदानुपग्नकरत्वेन गौरवान्चेति भावः ।

. अन्ये तु—शास्त्रविहितप्रतिषिद्धत्वात्, षोडशमहणाप्रहणवदिकल्पापोर्नानुयाजेष्वित्यत्र नञः प्रतिषेधार्थकत्वम् । तथाहि—क्रियायाः फारकसाकाहृशत्वाद् विनिगमनाधिरहेण सकलवारकविशिष्टां प्रतियोगिभूतां भावनासुद्धिद्वयाभ्यन्ति-धिरतत्र वाच्यः । एवञ्चाहोदयस्य प्रसिद्धार्थे तत्प्रातिरपेक्षिता । प्रातिषेधापेक्षत्वात् प्रतिषेधस्य । प्रातिषेध इति शब्दगतः, यथा—“न कञ्च भक्षयेत्” इति । तत्र कञ्चमध्यागादेशगत इष्टसापनस्नानगत्या प्रसक्त्या कञ्चमध्यागभावनया निषेध-शास्त्रेण निवृत्तिनिश्चयत्वेऽवगतोऽर्थात् तद्विषयकञ्चमध्यागस्यानिष्टसापनत्वाक्षेपात् ततो निवृत्तिः । प्रवृत्ते तु ये यजामहङ्करो-तीति शास्त्रादेव सा । एवञ्च निषेधस्य शास्त्रविषयत्वेन प्राबल्यवद् विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन प्राबल्याग्निषेधेन विधेरत्य-न्तगाथायोगाद् विकल्प एव प्राप्नोति ।

विकल्पे च “मीढिभिर्जुहोति” “यैर्वा जुहाति” इत्यादौ प्रथम मीढानुज्ञाने वेदस्य विरुद्धार्थमिति जनकत्वात्प्रथमा-द्यशशास्त्रस्याप्राप्तप्रामाण्यस्वीकारः, प्रतीतप्रामाण्यपरित्यागश्चेति दोषद्रव्यम् । प्रयोगान्तरे यनोपादाने यवशास्त्रस्य स्वीकृता-प्रामाण्यपरित्यागः, परित्यक्तप्रामाण्योपादानश्चेति दाषद्रव्यमिति चत्वारो दोषाः । पुनस्तृतीये प्रयोगे मोक्षुपादाने मीढिशास्त्र-स्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागः, त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति दोषद्रव्यम् । चतुर्थे यनोपादाने मीढिशास्त्रस्यास्वीकृताप्रामाण्यस्वी-कारः, स्वीकृताप्रामाण्यस्यागश्चेति दोषद्रव्यमिति चत्वारोऽन्येऽपीत्यष्टदोषविकल्पान्त्या मन्त्रनुयाजपदान्यामनुयाजभेदो बोध्यते । साऽप्य पर्युदास । अस्मिन् पक्षे ये यजामहो न कर्त्तव्यतया प्रतीयते, “यजतिषु ये यजामहङ्करोति” इत्यनेनैव तद्विधानात् । किन्तु सामान्यशास्त्रविहितविषयजामहमन्त्रं तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयता बोध्यते ।

तथाच सामान्यशास्त्रस्य विशेषविधिषोऽप्यनुयाजानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्तविषयमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तेषु-ये यजामहः कर्त्तव्यतया प्रतीयतेऽनुयाजेषु तु न कर्त्तव्यतया प्रातः, नाग्नि प्रतिषिद्धः स इति न विकल्पः । नच नञा निषे-धनोभनेऽपि पदशास्त्रेणाऽऽह्वनीयशास्त्रस्यैव नानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण यजतिषु ये यजामहङ्करोतीति सामान्यशास्त्रस्य-वाधान्न विकल्प इति वाच्यम् ,

परस्परनिरपेक्षयोर्हि वाध्यवाधकभावः, पदशास्त्रेणाऽऽह्वनीयशास्त्रस्यानपेक्षत्वात् स उचितः । निषेधशास्त्रस्य तु-प्रतियोगिप्रतिषिद्धार्थमस्त्यपेक्षा विध्यर्थस्य । “प्रतच्छ हि प्रतिषिद्धते” इति न्यायेन न तद्वशाध, अष्टममन्त्रात् । किन्तुक्तयुक्त्या-विकल्प एव । तथाच द्विरष्टव्यस्वनाप्रसङ्गोऽपि । विषेहोव ज्ञायते । यदनुयाजेषु ये यजामहङ्करोते न कर्त्तव्योपकारो भवति-निषेधाच्च तदकरणादन्ततदनाकरणादिव दशपूर्णमासयोः । स चोपकारोऽतद्व्यस्य एवेत्यतोऽपि निकृत्यो न युक्त इत्याहुः ।

अत्र केचित्—निषेधशास्त्रानालोचनेन सामान्यशास्त्रालोचनमात्रेण भ्रमात्मकप्रतियोगिप्रतिषिद्धाभावनोपनयनसम्भवेन-विकल्पाप्रसङ्गः, विशेषनिषेधे सामान्यविषेस्तादितरपरत्वस्य ‘ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यम्’ ‘कौण्डिन्याय न दातव्यम्’ इत्यादौ-व्युत्पत्तिषिद्धत्वान्च ।

नच तत्रापि पर्युदास एव नञा बोध्यते, नञा पर्युदासबोधने विशेषविशेषणवाचकपदयोः समानविभक्तिव्यत्येन-तयोः समानवचननस्यापि तन्त्रत्वात्, तस्य प्रवृत्तेऽभवात् । अन्यथा न महती रात्र इत्याद्यत्रि, न महतां रात्र इत्यादावपि-महद्भेदप्रतीत्यावृत्तिः । एको न ऋषिदिवत् कथञ्चित् समर्थनेऽपि द्वितीयास्य दातव्यमित्यस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गश्च, ‘ब्राह्मणेभ्यो-दधि दातव्यं कौण्डिन्याय न’ इत्यत एव कौण्डिन्यधिवन्ब्राह्मणोदस्यकथिदानवोषधमन्त्रादित्याहुः ।

भ्रमा

यमिति । पश्चादाप्तजनोपदेशादिना ज्ञातम्—'नायं ब्राह्मणः' इति । इत्यमेव दुरुपदेशाच्च दुरुपदिष्टमस्य भवति—अमुमिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानयेति, स तत्र (उपदिष्टस्थाने) गत्वा यं (ततः स्थानाद् ब्राह्मणे गते तत्र स्थितं क्षत्रियादिकम्) पश्यति तमध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । ततश्च पश्चादुपलभते 'नायं ब्राह्मणः' अत्राह्मणोऽयम्' इति निर्ज्ञातं तस्य भवति । अत्र तत्स्थाने कियत्कालपर्यन्तं 'ब्राह्मणस्तिष्ठति' इति नोक्तं तेनेति तत्स्थाने कश्चन स्थितं दृष्ट्वा प्रयोग्यकर्त्रा ज्ञातं ब्राह्मणोऽयमिति, पश्चादुपदेशादिना ज्ञातं नायं ब्राह्मण इति । ब्राह्मणज्ञानपूर्वकाब्राह्मणज्ञानप्रदर्शनेनैतदुक्तं भवति यत् 'निवृत्तः पदार्थः—पूर्व यो ज्ञातः ब्राह्मणत्वरूपः पदार्थः स निवृत्तो यस्य क्षत्रियादेः स एव सादृश्यादिना अघ्यारोपितब्राह्मण्यः क्षत्रियादिरेव नवर्थे इति कैयटोक्तं युक्तं प्रतीयते, तथापि ब्राह्मणगुणाचारादिविशिष्टे ब्राह्मणत्वयोग्यताप्रदर्शनपूर्वकतदनुपलब्धावेव भाष्यतत्पर्यकल्पनयोपपत्तौ नव आरोपवाचकत्वे तद्गण्यस्य प्रामाण्यानर्हत्वात् । किञ्च शैयटमते सादृश्यादिना तद्धर्मोपस्थले एव तादृशनवः प्रयोगे 'घटो न पटः' नीलो न रक्तः' 'अघटः पटः' इत्यादावत्यन्तासदृशो नवः प्रयोगानुपपत्तिः । किञ्च 'नवोऽभावे यद्धर्मोवच्छिन्ने येन सम्बन्धेन यस्य प्रकारतया भानं नवसमभिव्याहारे तद्धर्मोवच्छिन्ने प्रकारतावच्छेदकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतन्निप्रप्रतियोगिताकाभावः प्रकारतया भासते' इति नियमः । तदुक्तम्—'प्रतियोग्यभावाव्ययौ तुल्ययोगक्षेमौ' इति । एवञ्च 'नीलो घटः' इत्यादौ नीलपदार्थोऽभेदसम्बन्धेन घटे प्रकार इति नवसत्त्वे 'नीलो न घटः' इत्यादौ घटत्वावच्छिन्नोऽभेदसम्बन्धावच्छिन्ननीलनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य भानमुचितम्, तद्व्यये, नव आरोपितार्थकत्वामते, नवसत्त्वेऽपि 'आरोपितनीलत्ववान् घटः' इत्याकारकत्रोपस्थैव तन्मते सत्त्वात् । नवो भेदरूपाभावाार्थकत्वे तु न दोषः 'घटो न पटः' 'नीलो न रक्तः' इत्यादिवः 'घटभेदवान् पटः' 'नीलमेववान् रक्तः' इत्याकारकत्रोपे वाधकाभावात् । नचैवं 'अब्राह्मणमानय' इत्यादिना लोप्टादेरभ्यानयनापत्तिः ब्राह्मणभेदस्य तत्र सत्त्वादिति वाच्यम्, घटमानय' इत्यादौ प्रकरणादिना घटत्वेन व्यक्तिविशेषबोधवद् ब्राह्मणभेदवत्त्वेन क्षत्रियादेरेव बोधसम्भवात् । अत एव 'नवब्राह्मणमानय इत्युक्ते लोप्टमानोय कृती भवति' इति भाष्यं सङ्गच्छते । किञ्च नव आरोपितार्थकत्वे आरोपितत्वं शक्यतावच्छेदकम्, भेदार्थकत्वे तु अरण्यह्योपाधिरूपं भेदत्वमेवेति लाघवमपि भेदार्थकत्वे धोजम् । नच समासाभाये नवो भेदार्थकत्वे 'न घटः पटः' इत्यादौ प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानाधिकरणानुपपत्तिः, अभेदेनान्वयाभावादिति वाच्यम्, यत्र नवसमभिव्याहाराभावे प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदान्वययोर्धीपथिकी अ.फा.इ. (समानविभक्तिरत्वम्) तत्रैव नवो भेदार्थकत्वम् । अत एव 'भूतले न घटः' इत्यादौ न भेदबोधकत्वम्, किन्तु अत्यन्ताभावबोधकत्वमेव । एवञ्च प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानविभक्तिरत्वमभेदार्थकत्वे उपजाव्यम् । अत एव 'प्रतियोग्यभावाव्ययौ तुल्ययोगक्षेमौ' इति नियमस्यापि नानुपपत्तिरित्याशयात् । उक्तनियमवाक्यार्थश्च नवसत्त्वे यत्र धर्मिणि यस्य पदार्थस्य येन सम्बन्धेन प्रकारता नवसत्त्वे तत्र धर्मिणि तस्य पदार्थस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः प्रकारतया भासत इति । 'घटः पटः' इत्यत्र समानविभक्तिरत्वसत्त्वाद् घटाभिन्नः पट इति भ्रमात्मको दोषः सम्भवतीति 'पटो न पटः' इत्यत्र 'घटभेदवान् पटः' इत्येव बोधः, उक्तनियमानुसारात् । नवो भेदार्थकत्वे समानविभक्तिरत्वस्योपजाव्यत्वादेव मीमांसायाम् 'यजतिषु ययजामहं करोति नानुयाजेषु'

दर्पणञ्चाख्या

विष्णुप्रणितरूपदोषाभ्येऽपि वाच्यमेदाऽऽपरोर्वापरकृताया समानविभक्तिरत्वादेस्तद्बोधनियामश्च यः । नच नमः पठ्यंदापत्तं स्वयमेव, नानुयाजेपित्यनोचितमिति तु परे ।

विशेषणमिति—प्रतियोगिनीति शेषः । तथाचात्सर्वपदे सर्वानामता । “अनेकमन्यपदाथे”
“सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया” इत्यादावेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवचननियमः । “अत्राज्ञणः” इत्यादा-
द्युत्तरपदार्थप्राधान्यात् तत्पुरुषपदम् । ‘अत्वं भवसि’ ‘अनहं भवामि’ इत्यादौ पुरुषवचनादिव्यवस्था
चोपपद्यते ।

प्रभा

विशेषणमिति—ननु नवर्थभेदस्य प्रतियोगिभिन्ने स्वरूपमन्वयेन विशेषणत्वे ‘अत्राज्ञणः’ इत्यादौ समा-
सानापत्तिः, प्रतियोगिनः ब्राह्मणेन सामर्थ्याभावात् अह् प्रतियोगिनीति—नवर्यो भेदः, ब्राह्मणत्वाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रतियोगिनी विशेषणमिति भावः । एतेन भेदप्रतियोगितायाः कैवलान्वयितया ‘अत्रा-
ज्ञणः’ इत्यत्र घटादेरपि भेदविशिष्टतया बोधानापत्तिरित्यपास्तम् । ब्राह्मणत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन
भेदस्य ब्राह्मणे एव सत्त्वात् । भेदस्य विशेषणत्वे ‘भेदप्रतियोगी ब्राह्मणः’ इति शब्दबोधः । ‘ब्राह्मणभिन्नः’ इति
मानसबोध आर्थिक इति भावः । ‘अत्राज्ञण, क्षत्रियः’ इत्यादौ ‘क्षत्रियवृत्तिभेदप्रतियोगी ब्राह्मणः’ इति बोधः ।
नच क्षत्रियस्य वृत्तित्वसम्बन्धेन नवर्थभेदऽन्वयानापत्तिः, नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिति वाच्यम्,
निपातेतरनामाभेयोरेव तथात्वात् । उत्तरपदार्थस्य प्राधान्ये फलमाह—उर्वनामतेति । अनेकमिति—तथाच
भाष्यम्—‘इदं गत्वपि भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति सङ्गहीतं भवति, किम् ? अनेकमिति । किमत्र सङ्गही-
तम्, एकवचनम्, कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधे द्विवहूनां सम्प्रत्ययः स्यात्, प्रसज्यायं—क्रियागुणौ ततः पश्चात्ति-
वृत्तिं करोति । तद्यथा ‘ज्ञानय’ ‘आसय’ ‘शायय’ ‘भोजय’ अनेकमिति’ । अयम्भावः—अनेकशब्दो यदि
बहूनां वाचकस्तदा बहुवचनं प्राप्नोति । यद्येकप्रतिषेधमात्रमस्यार्थस्त्वदा ‘अनेको जन आगतः’ इत्यत्र द्विवहूनां
प्रतीतिर्न स्यादित्याराङ्गायामुक्तं भाष्यकृता—प्रवक्ष्येति—यत्र क्रियागुणौ विधाधानेकमित्याह तत्र निराश्रययोः
क्रियागुणयोरसम्भवात् एकप्रतिषेधादनियतसङ्ख्यद्रव्याक्षेपे सति बहूनामप्रतीतिः । इदञ्च भाष्यमत्यन्ता-
भावो नवर्थस्तस्य च प्रतियोगिनि विशेषणत्वमित्यभिप्रायेण । वस्तुतस्तु प्रसज्यप्रतिषेधस्यासमासे एव प्रती-
त्या इदं भाष्यमेकदेशि । अत एव यत्र खलु पुनर्न प्रसज्येते तत्र कथम् ‘अनेकं तिष्ठति’ इति । भवति चैव
जातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहूनां सम्प्रत्ययः । तद्यथा न न एक प्रियम् । न न एकं सुखम्, इति भाष्ये
पक्षान्तरमुक्तम् । अयम्भावः—पर्युदासे इत्यादिसङ्ख्यायुक्त एवानेकशब्दार्थः । अस्माद् इत्यादिध्वेकत्वमारोप्य
प्रतिषिध्यते, यथा—क्षत्रियादौ ब्राह्मणत्वम् । एवञ्च यथा—अत्राज्ञणः—क्षत्रियादिरुच्यते यथाऽनेकपदेन
सङ्ख्यानंतरयुक्तः प्रतियोगितासम्बन्धेन भेदविशिष्ट एक इति । सेव्यते इति—

वर्जयन्त्या जनैः सङ्गमेकान्तव—

स्तर्कयन्त्या सुखं सङ्गमे कान्ततः ।

योपधैप स्मरासन्नतापाङ्गया

सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया ॥

दर्पणव्याख्या

दर्पणे शब्दरूपस्यपस्यानुपवाहकशक्तये सादृश्यादिना ब्राह्मणादिवेध इति तन्मे । विशेषणस्य विशेष्यताङ्गत्वादाह—
* प्रतियोगिनीति * एवञ्च ‘अत्राज्ञण’ इत्यादे प्रतियोगितया भेदविशिष्टो ब्राह्मण इत्यादाकारको बोध इति भागः ।
भेदस्य प्रतियोगितयोत्तरपदार्थान्वये उपपत्तिमाह—* तथाचेति * ।

* सर्वानामता * वैयादि-प्रमाणान्तरयुक्तस्य ‘उपपद्यते’ इत्यनेनानय । सर्वानामता—उर्वनामतेजः । तदन्त-

अस्मन्मते च भेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेत्यन्वयात् सामानाधिकरण्यं नानुप-
पन्नमिति भावः ।

विशेष्यो वेति—प्रतियोगिनीति शेषः । अयं भावः—गौणत्वेऽपि नञ्समासे “एतत्तदोः
सुलोपोऽङ्कोरनञ्समासे हलि” (पा० सू० ६।१।१३२) इति ज्ञापकात् सर्वनामसंज्ञा
नानुपपन्ना । “असः शिवः” इत्यत्र सुलोपवारणाय ‘अनन्तसमासे’ इति हि विशेषणम् । न च तत्र

प्रभा

इत्यस्य युष्मदर्थे कारके इत्येवार्थस्तदाऽपि देवदत्तादेः सर्वस्यैव युष्मदर्थत्वात् ‘देवदत्तः पचति’ इत्यादावति-
व्याप्तिः । न च युष्मच्छब्दनिप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावद्विषयतावदर्थे साधने इत्यर्थेन प्रयोजकताया-
श्चापव्योप्ताया अपि ग्रहणेनादोषः, ‘अतित्वं भवति’ इत्यादावापत्तितावदस्थ्यादिति चेन्न, युष्मच्छब्दवृत्त्या-
नुपव्यवच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावदुपस्थितिव्यापकमुख्यविशेष्यतावदर्थे साधने इत्यर्थेनादोषात् ।
प्रयोजकता च पूर्ववदपर्याप्ताऽपि । अतित्वमित्यादौ तादृशमुख्यविशेष्यतावदर्थे कारकत्वाभावान्न दोषः ।

न स्यादिति—अभावस्य कर्तृत्वेन लकारवाच्यकारकवाच्यत्वस्य युष्मच्छब्देऽभावान्मध्यमोत्तम-
पुरुषयोर्व्यवस्था न स्यादिति भावः । सामानाधिकरण्यमिति—लकारारम्भोः प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकाधिकरणप्रवृत्ति-
त्वरूपं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । ‘शेष इति—‘अत्राहण्य’ इत्यादेः ब्राह्मणभिरक्षत्रियादिरर्थाः । नन्वेवम्
‘असः’ इत्यस्य तद्विन्न इत्यर्थे तच्छब्दार्थस्योपसर्जनतया ‘त्यदादीनामः’ इत्यादेरप्रवृत्त्याऽसिद्ध्यापत्तिरित्यत
आह—गौणत्वेऽपीति । ज्ञापकादिति—न च सर्वनामत्वाभावेऽपि एतत्तदोरित्यस्य वैयर्थ्याभावेन ज्ञापकत्वानुप-
पत्तिः, उपसर्जनत्वेन सर्वादित्वाभावे तदन्तर्गणतया ‘त्यदादित्वस्याप्यभावेनात्वाप्रवृत्त्या नञ्समासे
‘हल्ङ्वाभ्यः’ इति सूत्रेण सुलोपस्य सिद्धतया सूत्रस्य वैयर्थ्याभावेऽपि ‘अनञ्समासे’ इत्यस्य वैयर्थ्येन
ज्ञापकत्वसम्भवात् । तदाह—अनञ्समासे’ इति । ज्ञापकादिति—नञ्समासे उपसर्जनत्वेऽपि सर्वादित्वप्रयुक्तं
कार्यं भवतीत्यर्थे ज्ञापकादित्यर्थः । सर्वनामसंज्ञेति—इदमुपलक्षणम्—सर्वाद्यन्तर्गणकार्यमात्रस्य ।

दर्पणव्याख्या

“युष्मद्युपपदे” (पा० सू० १।४।१०५) इति सूत्रद्वयाविषयतया “ज्ञेते प्रथमः” (पा० सू० १।४।१०८)
इत्यस्य प्रवृत्त्या प्रथमपुरुषस्यैवापत्तिरित्यर्थः । * नानुपपन्नमिति * । तथानोच्यवस्था सुलभेति भावः । ननु नञर्थ-
भेदस्य प्रतियोगितयोचरपदार्थाव्यये ‘अपटमानय’ इत्यत्र स्वभेदप्रतियोगित्वस्य घटे सत्त्वात्तद्वोधानन्तरं घटानयनस्याप्या-
पत्तिरत आह—मूले—* विशेष्यो वेति * । विशेषणकाङ्क्षायामाह—सारे * प्रतियोगिनीति * । उत्तरपदार्थरूप-
प्रतियोगिनीत्यर्थः ।

निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयो नञार्थ इति यावत् ।
ननु तर्हि उत्तरपदार्थप्राधान्ये पूर्वोक्तदूषणगणो दुष्परिहरोऽत आह—* अयम्भाव इति * । * गौणत्वेऽपीति *
नञ्समासघटकैतदपदार्थस्य नञर्थविशेषणत्वेऽपीत्यर्थः । * ज्ञापकादिति * । तत्सन्धानन्तमासप्रवृत्त्याज्ञापकादित्यर्थः ।
ज्ञापकतामेव प्रपन्नमिति—* असः शिव इति * ।

“एतत्तदोः” (पा० सू० ६।१।१३२) इत्यनेन परस्परसाहचर्यात् सर्वनामैतत्तद्व्यापक परस्परसोर्हलि लोप-
धीयते । नन्तत्पुरुषान्तगतैतत्तदोपसर्जनतया सर्वनामत्वाभागादेश्येनान्तिप्रसङ्गे व्यर्थं सदनञ्समासप्रवृत्त्या नञ्समासे
सर्वादौ सर्वनामताहापनेन चरितार्थमिति भावः । साहचर्यज्ञापकत्वस्यासार्थनिकत्व एवच यत् सर्वं
१०५५ ग्रहणे मानान्तरमाह—

तच्छब्दस्य सर्वनामताऽस्ति, गौणत्वात् । 'अकोः' इत्यकचसहितव्यावृत्त्या सर्वनाम्नोरेव तत्र ग्रहण-
लाभात् । तथाच 'अनञ्समासे' इति ज्ञापकं सुवचम् ।

"अनेकमन्यपदार्थे" इत्यादावेकवचनम्, विशेष्यानुरोधात् । "सुवामन्त्रिते पराङ्मत् स्वरं"
(पा० सू० २ । १ । २) इत्यतोऽनुवर्तमानं सुग्रहणं विशेष्यमेकवचनान्तमेव । किञ्चानेकशब्दाद्
द्विवचनोपादाने, बहुनां बहुवचनोपादाने द्वयोर्बहुव्रीहिर्न सिद्धयोदित्युभयसंग्राहयैकवचनम्, जात्य-
भिप्रायम्, औत्सर्गिकं वा ।

प्रमा

गौणत्वादिति—उपसर्जनत्वादित्यर्थः । ननु सर्वनाम्न एव तत्र सूत्रे ग्रहणमित्यत्र मानाभाव इत्याशङ्क्यामाह,—
अकोरिति— सर्वनाम्न एवाकचः सम्भवेन धिप्रयोगन्यायेन 'अवत्सा गोः' इतिवत् सर्वनाम्नोरेव ग्रहणलाभा-
दिति भावः । वस्तुतस्तु सर्वनाम्नो ग्रहणाभावेऽपि 'अनञ्समासे' इत्यस्य वैयर्थ्यं सूत्रपादमिति सर्वनामग्रहण-
प्रयासो व्यर्थ एवेति पञ्चोलिनः । विशेष्यानुरोधादिति—'असति वाधकेऽभेदेन विशेषणीभूताधेकपदं विशेष्यवा-
चकपदसमानवचनम्' इति नियमानुरोधादित्यर्थः । नन्वत्र विशेष्यवाचकपदाभाव इत्यत आह—सुवामन्त्रित
इति । नन्वत्र विशेष्यविशेषणयोः समानवचनकत्वे 'अवर्षा हेमन्तः' इति नवसूत्रस्यमाप्यप्रयोगासङ्गतिः,
'गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इति नवसूत्रस्यमाप्यावश्यैव समाहितत्वात् ।
अत्राश्रयपदेन विशेष्यस्यैव प्रतियोगित्वाश्रयस्य प्रतियोगिनोऽपि ग्रहणेन वर्षागतलिङ्गसदृश्ये भवतः ।
एवञ्च नञ्समासे कचित्प्रतियोगिते लिङ्गसदृश्ये कचिदनुयोगिते लिङ्गसदृश्ये भवत इति तत्त्वम् ।

ननु 'तव्यतन्व्यानीयरः' इत्यत्राधिकृतस्य 'प्रत्ययः' इत्यस्य 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः' इत्यत्राधिकृतस्य
'घातोः' इत्यस्य च वचनविपरिणामवस्तुविति स्यादित्यरुचोराह—किञ्चेति—'अनेकमन्यपदार्थे' इति
सूत्रे द्विवचनान्तोपादाने बहुनां सुवन्तानां बहुवचनान्तन्यासकरणे च द्वयोः सुवन्तयोर्बहुव्रीहिर्न
स्यादित्युभयोर्ग्रहणार्थमौत्सर्गिकमेकवचनमिति भावः । जात्यभिप्रायमिति—एकभिन्नत्वरूपसामान्यगत-
कत्वाभिप्रायमित्यर्थः । यथा बहुव्रीहिषु सम्पन्नेषु 'सम्पन्नो व्रीहिः' इत्यत्र व्रीहिषु बहुत्वसत्त्वात्
समावायेन स्वार्थैकत्वान्वयस्य धाधात् स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवचनसम्वन्धेन व्रीहावन्वयतया
'अनेकम्' इत्यत्र स्वार्थैकत्वस्य स्वाश्रयैकभेदवचनसम्वन्धेन द्वयोर्बहुषु वाऽन्वय इति भावः ।
स्वम्-एकत्वं तदाश्रयः प्रकृते एकभेदस्तद्वचनं द्वित्वादित्यिति समन्वयः । भेदत्वस्य जातित्वाभावा-
ज्जात्यभिप्रायमित्यसङ्गतमित्यत आह—औत्सर्गिकमिति—एकवचनमिति योगविभागेन द्विवचनद्वयोरभावे

दर्पणव्याख्या

* अकोरिति * असर्वनाग्नः सर्वनामविहिताकञ्सम्भवेन तत्पर्युदात्तात् सर्वनाम्नोरेव तयोर्ग्रहणं निश्चीयत
इत्यर्थः । एतत्कल्पे एतदनुचरस्य सोर्हलि लोप इति एकार्थः । अर्गद्वारकसम्बन्धाश्रयणेन व्याख्यानं तु पूर्वकल्पभिप्रायेणो-
त्तरपदलक्षणाभिप्रायेण वेति भावः । * विशेष्यानुरोधादिति * । असति विशेष्यानुशासने विशेष्यवाचकपदस्य विशेष्य-
वाचकपदसमानवचनतन्निगमादिति भावः ।

ननु विशेष्यस्य विशेष्यसङ्ख्याविद्वदसदृशवाचकेऽपि विशेष्यवाचकपदात्तद्वचनमित्यत्र प्रमाशाभावोऽत आह—
* किञ्चेति * । नन्वनेकशब्दोपादानादेव द्वयोर्बहुना वा तत्सिद्धेर्द्विवचनबहुवचनयोरपि समथपरिपालनार्पणसम्भवा-
देकवचनोपादानं व्यर्थमेवेत्यत आह—* औत्सर्गिकं वेति * । "एकवचनमुत्सर्गतः कश्चित्" इति, "न केवलाः"

“सेव्यतेऽनेकया” इत्यत्रापि ‘योपया’ इति विशेष्यानुरोधात्, प्रत्येकं सेवनान्वयबोधनात्
चैकवचनम्, नन्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम् । अत एव “पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः” इत्यादिकमां
सुपपादम् ।

प्रभा

एकत्वे, एकत्वाभावे चैकवचनविधानादिति भावः । तथाचोक्तम्—‘एकवचनमुत्सर्गतः करिष्ये’ इति । न
केवल विशेष्यानुरोधादेवैकवचनं किन्तु सामिप्रायमपीत्याह—प्रत्येकमिति—एवं कयोपा (स्त्री) कर्त्तृककृत्
कर्मकसेवनम्, न तु योपासमुदायकर्त्तृकसेवनमिति प्रत्येकम्रीतिबोधनायेत्यर्थः । उच्यते—उत्तरपदार्थप्रा
धान्याभावेऽपि एकवचनस्य समर्थिततया उत्तरपदार्थप्राधान्यं न स्वीकार्यमिति भावः । अत एव—पूर्वपदार्थ
प्राधान्यादेव । अनेके इति—यदि प्रतियोगितासम्बन्धेन भेदविशिष्ट एक इत्यर्थे स्यात्तदा ‘उर्मयः’ इति
बहुवचनान्तोपस्थाप्यबहुत्वविशिष्टेषु उर्मिषु भेदविशिष्टैकस्याभेदेनान्वयबोधो न स्यादिति भावः ।

नच भेदेऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनैव प्रतियोगिनीऽन्वयो वाच्यः ।
अन्यथा ब्राह्मणेऽपि ब्राह्मणत्व-घटत्वोभयधर्मावच्छिन्नब्राह्मणनिष्ठप्रतियोगिताकभेदस्य सत्त्वात् ‘अब्राह्मण’
इति प्रयोगापत्तिः । तथाचैकत्वस्य केवलान्वयितया एकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याप्रसिद्धतया
एकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन एकपदार्थस्य भेदेऽन्वयानापत्तिरिति वाच्यम्, व्यासञ्चवृत्ति
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानिरूपको यो, भेदस्तद्विशिष्टो यो विशेष्यतावच्छेदको धमस्तत्त्वरूपानेकत्वस्य
स्वीकारेणादोषात् । धर्मो भेदव्यतिरिक्तश्च—स्वसामानाधिकरण्य—स्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । भेदश्च
तत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिको माह । तथाच ‘इमौ द्वौ तद्व्यक्तिर्न’ ‘इमे बह्वस्तद्व्यक्तिर्न’ इत्यादिभेदमादाय
लक्षणसमन्वयो बोध्यः । तादृशधर्मत्वञ्च द्वित्वबहुत्वादीनाम् ।

ननु पूर्वपदार्थप्राधान्ये ‘उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः’ इति व्युत्पत्तिविरोधः, तादृशव्युत्पत्ते प्रायिकत्व-
स्योक्तत्वात् । नन्तरपदार्थप्राधान्येऽप्यनेकशब्दस्यैकशेषेण एको रथोऽश्वो गज इत्याद्यर्थप्रतीत्या बहुवच-
नान्वत्वोपपत्तिरिति चेन्न, सङ्कुचपरितानेकशब्देन सकलार्थप्रत्यायनसम्भवेनानेकानेकशब्दस्य प्रयोगा-
प्राप्त्या एकशोपाप्राप्तेः, प्रथमविभक्त्यन्तरथादिशब्दप्रयोगे एकस्यैवानेकशब्दस्यावृत्त्याऽन्वयसम्भवेनैकशोपा-
सुपयोगाच्च इन्द्रनिर्देशेऽपि एकस्यैव समुदितेऽन्वयसम्भवाच्च ।

एवमादमिति—उत्तरपदार्थप्राधान्ये भेदप्रतियोगिनी एक इत्यर्थे तु ‘अनेके’ इति बहुवचनान्तर्त्यं

दर्पणव्याख्या

इति नियममूलकवचनविरितमित्यर्थः । अत तात्पर्यं चाचित् सार्धकमप्येकवचनमित्यत एवेत्याह—* प्रत्येकमिति *
एकनिजत्वेनोपरिपतासु योपासु प्रत्येकं सेवनान्वयबोधनायेत्यर्थः । उपसंहरति—* नत्विति * । * अत एवेति *
अनेकशब्दस्यैकस्मिन्नाद्येकत्वादेवेत्यर्थः ।

* सुपपादमिति * । भेदप्रतियोग्येकार्थकत्वे तु पुरुषशब्द इत्यात्, एकशेषेण समर्थनं स्वगतिकगतिरिति भावः ।
माध्वोदाहृते “नैकस्तिष्ठति” इति प्रयोगे ‘जनः’ इत्यप्यारहास्यम् । प्रत्येकं सित्यन्वयबोधोपार्थञ्च तत्रैकवचनम् । ‘अनेके
जनाः’ इति स्वसाधनेन । उत्तरपदार्थप्राधान्यादित्यप्येवमस्तु प्रायिकं इत्यादिनिर्वाच्यम् । अत भवति इत्यादिना ‘अनहम्
वार्त्तम्’ इत्यादिर्ष्यते । शुभ्रद इत्यस्मदोऽनुत्तराणम् । एवम् ‘त्वन्निद्रा’ इत्यपि लब्धेति तु नैवापिपाद्युपारेण, समते
तदननुपपत्त्यात् । ‘अतम्भारति’ इत्यादापारापादिभोपस्य एवांनुपविरदत्वात्तन्नामते सर्वथाचरपदस्य सार्धमिप्रा-
प्यिकशब्देन युक्तमिति भावः ।

‘अत्वं भवसि’ इत्यादौ युष्मदस्मदोस्तद्धिन्ने लक्षणा । नञ् घोतकः । तथाच भिन्नेन युष्मदर्थेन तिङः सामानाधिकरण्यात् पुरुषव्यवस्था । ‘त्वद्धिन्नाभिन्नाश्रयिका मरनक्रिया इति शाब्दबोधः । एवम् ‘न त्वं पचसि’ इत्यत्र त्वदभिन्नाश्रयकपाकानुकूलभावनाऽभावः । ‘घटो नास्ति’ इत्यत्र घटाभिन्नाश्रयकास्तित्वाभावा इतिरीत्या बोधः, अयमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात् ।

प्रभा
दुरुपवादमिति भावः । ननु ‘असः’ इत्यादौ ‘एतन्नोः’ इति सूत्रेऽन्यग्रहणं पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपि उत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिज्ञापकमिति दोषाभावेऽपि ‘अत्वं भवसि’ इत्यादौ प्रथमपुरुषापतिग्नद-
वस्थैवेत्यत आह—अत्वमिति । इत्यादात्रिति—आदिना ‘अनहं भवामि’ इत्यस्य संग्रहः । भिन्नेन युष्मदर्थेन-
त्वद्धिन्नेन युष्मदर्थेन । युष्मदिति—अस्मदोऽप्युपलक्षणमेतत् । अतएव ‘अनहं भवामि’ इत्यादेः सिद्धिः ।
गामानाधिकरण्यादिति—अनञ्समासग्रहणज्ञापितात् ‘नञ्समासे पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपि उत्तरपदार्थप्राधान्य-
प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिः’ इति वचनादपि पुरुषव्यवस्था सिध्यतीति भावः ।

नञर्थस्य क्रियायामन्वये शाब्दबोधप्रकारमाह—एवमिति । भाववान्वय इति—अस्य ‘इतिरीत्या
बोधः’ इत्यत्रान्वयः । नन्वसमास्तनञा सफलकारकविशिष्टक्रियाया अभावबोधने ‘भूतलं घटवत्’ इति
पानम्प्रति प्रतिबन्धत्यत्वं प्रतिबन्धकत्व वा न स्यात् । एवमारोपितार्थकत्वेऽपि नञस्त्वदनुपपत्तिः, नञसत्त्वे
त्प्रकारकयद्दिशोप्यको बोधो नञ्सत्त्वे तदभावप्रकारकत्वद्विशेष्यकनोधम्प्रत्येव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभाव-
वीकारात् । नञश्चैव स्वभावो यत्सम्बन्धिप्रतिपक्षबोधकत्वमिति । नास्तीत्यत्र हास्तीति सत्त्वरादेन
तन्वदध्यमानो नञ् सत्त्वप्रतिपक्षमसत्त्वं गमयतीति वाच्यम्, प्राटाभावप्रिधया प्रतिबन्धप्रतिबन्धकत्वा-
भावेऽपि अनुभवसिद्धप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावेनादोषान् । क्रियायामेवेति—समासापठकनञर्थेनिष्ठविशेष्य-
तानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधम्प्रति भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितेः
कारणतया धात्वर्थेप्रतियोगिकाभावविशेष्यक एव बोध इति भावः । क्रियाग्रहणं गुणस्याप्युपलक्षणम् । अत्र
एव नञ्सूत्रे भाष्यम्—‘नञश्चैव स्वभावो यत्सम्बन्ध क्रियागुणौ परचान्निवृत्तिं करोति’ । प्रसज्यन्वियाय
ततः प्रतिषेध इत्यर्थः । तेन गुणाभावबोधेऽपि प्रसज्यप्रतिषेधो गम्यते । गुणोदाहरणन्तु ‘न न एकं प्रियम्’
इति भाष्यवचनमेव । अत्र ‘न’ इति पञ्चमन्तम् । अत्र हि एकत्वप्रतिषेधेन सङ्ख्यान्तप्रयुक्तप्रियप्रतीतिर्भवति ।
‘न सन्देहः’ इत्यादौ च सन्देहात्यन्ताभावः प्रतीयते । सन्देहश्च गुण एव, एकधर्मिकविरुद्धनानाधर्मप्रकारक-
ज्ञानरूपत्वान् । पूर्वोदाहरण्ये एकत्वं सङ्ख्यारूपो गुणस्तस्य प्रतिषेधः । नञ्—अस्माकं प्रियमेकं
नेति तदर्थान् । एवञ्चैकत्वसंख्याप्रतिषेधः फलति । तदुक्तं वैयाकृतैः—‘अत्रैकत्वसङ्ख्याप्रतिषे-
धादेव सङ्ख्यान्तरप्रयुक्तत्वस्तुप्रतीतिः’ इति । नचास्तीत्यस्याध्याहारादेककृच्छसत्तैव निषिध्यते इति
वाच्यम्, ‘प्रसज्य क्रियागुणौ परचान्निवृत्तिं करोति’ इति भाष्यविरोधान् । प्रसज्यप्रतिषेधाधर्कनञो
गुणोऽप्यन्वय इति ‘क्रियाया सह यत्र नञ्’ इति प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणे नियापदं गुणस्याप्युपलक्षणं बोध्यम् ।

दर्पणव्याख्या

प्रसज्यप्रतिषेधाधर्कनञो व्यवस्थामाह—एवं न त्वं पचसीत्यादि । नञर्थे युष्मदर्थान्वये तु प्रवृत्ते
पुरुषव्यवस्था न सिद्ध्येदिति क्वचित् पचसीति मय्यंपुरुषनिर्देशः । अधिकं त्वादावेवोक्तम् । इदमुत्तरग्रहणम्—‘घटो न-
स्त’ इत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्ते । क्रियाप्रतियोगिकाभावविशेष्यकनोपे हेतुमाह—‘असमस्तेति’ व्याख्यानात् । नञः
तदर्पणस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्य तादृशनञार्थान्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन बोधे धातुबोधप्रतिषेधेर्भावात्ता
वच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य पूर्ववृत्तादिति भावः ।

प्रभा

न्ताभावः=अन्तम्=स्वप्रतियोगिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमतिक्रान्तः=व्यभिचरित इति अत्यन्तः=तादृ-
शस्यप्रतियोगित्वव्यभिचारी, स चासावभावश्चेति कर्मधारयेण तादृशप्रतियोगित्वव्यभिचारी अ-
भावोऽत्यन्ताभाव इत्यन्वर्थत्वं सिद्धम् । इदञ्च योगार्थमानप्रदर्शनम् । अत्यन्ताभावत्वञ्च—
तादात्म्येतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । नित्यत्वे सति अभावत्वम्, त्रैकालिनसं-
गोभावत्वं वा । कस्यचिन्मते अत्यन्ताभावो द्विधा—वायो रूपाभावादिरूप एकः, भूतले घटाभावः
सामयिकात्यन्ताभावरूपो द्वितीयः । समयभेदेन यत्र कदाचित्तद्घटा, कदाचित् तदभाववत्ता च
तत्रैवायम् । अयं भावः—यस्य वस्तुनोऽभावस्तद् वस्तु तस्याभावस्य प्रतियोगि, प्रतियोगिनो भावः—
प्रतियोगिता=प्रतियोगिवृत्तिधर्मः । प्रतियोगिताया अवच्छेदकः कश्चन धर्मः, सम्बन्धश्च । धर्मसम्बन्धाभ्यां
प्रतियोगिताऽवच्छिद्यते । तत्र यः प्रतियोगितायाः समनियतो धर्मो घटत्वादिरूपः स प्रतियोगितावच्छेदकः ।
प्रतियोगिताऽवच्छिद्यते । तत्र यः प्रतियोगितायाः समनियतो धर्मो घटत्वादिरूपः स प्रतियोगितावच्छेदकः । यथा—'संयोगेन भूतले
प्रतियोगी स्वाधिकरणे येन सम्बन्धेन नास्ति स सम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदकः । यथा—'संयोगेन भूतले
घटो नास्ति' इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः प्रतीयते । भविष्यतो घटस्य
स्वाधिकरणे=कपालादौ योऽभावः (अत्र घटो भविष्यति) इत्यादिवाक्याभिव्यङ्ग्यः स प्रागभाव इत्युच्यते ।
भूतस्य घटस्य यो नाराः स 'घटो नष्टः' इत्यादिवाक्ययोध्यः प्रबंसाभाव इत्युच्यते । एतौ च न नञ्पद-
बोध्यौ, इत्यभावत्रयं संसर्गोभावशब्देन व्यवह्रियते । अन्योन्याभावस्तु 'कर्मव्यतिहारे सर्वानाम्नो द्वे
वाच्ये' इति वार्तिकेनान्यशब्दस्य द्वित्वे बहुलमहणात् समासवद्भावाभावे द्वित्वपूर्वभूतान्यप्रकृतिकसप्तम्याः
सावादेशे 'अन्योन्य किं' इत्यस्याभावशब्देन समासे बहुलमहणवलेनैव सोरलुकि 'सुपो धातु' इति सप्तम्या
लुकि च 'अन्योन्याभाव' इति पदं सिद्धयति । अन्योऽन्यस्मिन् तादात्म्येनाभवनमन्योन्याभावः । तादा-
त्म्यम्=तस्य आत्मा=स्वरूपं तदात्मा, तदात्मनो भावस्तादात्म्यम्, अभेद इत्यर्थः । अन्योन्याभावस्य प्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धश्च तादात्म्यमेव । अत एव तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽन्योन्या-
भाव इत्यभिधीयते । यथा—'घटः पटः' इत्यत्र समानविभक्तिकत्वात् 'नीलो घटः' इति नन्
'घटपटयोः' अभेदः प्रतीयते । तत्र 'घटो न पटः' इत्युक्ते 'पटमिन्नो घटः' इति बोधो जायते ।
सोऽयमभेदनिषेधकोऽभावोऽन्योन्याभावः । 'पटमिन्नो घटः' इति नन् 'घटमिन्नः पटः' इत्यपि
प्रतीयते । एवञ्च 'अन्योन्याभावः' स्वप्रतियोगिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वव्यापकः । एवम्—
अन्योऽन्यपदं तादात्म्यसम्बन्धपरम्, तेनाभाव इति तृतीयासमास । अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तृतीयायः ।
तथाचासाधारणधर्मरूपतादात्म्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यतावत्संसर्गतानिरूपकप्रतियोगिताकाभा-
वत्वमन्योन्याभावत्वं फलितम् । तेन संयोगेन संयोगी नास्ति, समवायेन समवायी नास्ति, इत्याद्यन्व-
न्ताभावे न व्यभिचारः । 'यद्वा-अन्योऽन्यम्=परस्परं तन्निष्ठो योऽभावः सोऽन्योऽन्याभावः । ननु संसर्गो-

दृष्यञ्चान्याख्या

तत्राभावदस्य नञ्पदशक्त्या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्तिकप्रतियोग्यतुयोगिवान्न-
पदयोः समभिन्नाहाररूपाकाङ्क्षावलेन लाभेन तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपान्योऽन्याभावनन्तान्गाहित्यैव
तद्वद्बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वोपपत्तौ तेन रूपेण शक्तिकल्पनस्याकिञ्चिद्व्यतिरिक्तत्वात् ।

नच नास्त्येव तदवच्छिन्ने शक्तिः, पृथगुपादान-त्वभावसामान्यस्य नञर्थत्वालाभायैवेति वाच्यम्, तथा सति
'नञ्प्रथोः पट् प्रकीर्तिताः' इत्यस्यासङ्गत्यापत्तेरिति चेत्, स्यादेव, यद्यन्योन्याभावत्वम्=तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावरूप निर्वचन शक्येत, तदेव न, संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तेः । सम्बन्ध-
विषया तादात्म्यनिष्ठावच्छेदकतानिवेदोऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावातिव्याप्तिता-

प्रभा

भाव इत्यत्र कः समासः ?—संसर्गाश्चासावभावश्चेति तु न, संसर्गस्य भावपदार्थतयाऽभावेऽभेदेनान्वया-
योगात् । नच संसर्गपदं तादात्म्यसम्बन्धभिन्नसम्बन्धपरम् । एवमन्योऽन्यपदं तादात्म्यसम्बन्धपरम् ।
तथा संसर्गोऽन्तादात्म्यसम्बन्धभिन्नसम्बन्धेनाभासः संसर्गाभावः । अन्योऽन्येन-तादात्म्यसम्बन्धेनाभावो-
ऽन्योऽन्याभावः । तादात्म्येतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः संसर्गाभावः । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावोऽन्योन्याभावः । ननूकसंसर्गाभावत्वलक्षणे ध्वंसं प्रागभावे चाव्याप्तिः, ध्वंसप्रागभावीय-
प्रतियोगितायाः सम्बन्धानवच्छिन्नत्वादिति चेन्न, संसर्गपदस्य तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगितापरत्व-
मन्योन्यपदस्य तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगितापरत्वश्चाश्रित्य तयोरभाव इति व्युत्पत्त्या संसर्गाभावा-
न्योऽन्याभावश्चद्वयोः प्रयोगे बाधकाभावात् । नचैवमपि 'संयोगेन संयोगी नास्ति' इत्यादावत्यन्ताभावलक्षणा-
व्याप्तिः, प्रकृते संयोगस्य तादात्म्यरूपतया तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावाविति वाच्यम्,
तादात्म्यत्वेन तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नत्वस्य निवेशेनाद्योपात् । तादात्म्यत्वश्चासाधारणधर्मत्वहृत् ननु
संयोगत्वरूपम् । निरूपकत्वस्य पञ्चमर्थतया अभावे तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वस्य सत्त्वाद्युक्तान्वयान्ताभाव-
त्वेनान्योऽन्याभावत्वेन च नञर्थीभासस्य भानमिति भावः । ननूक्तात्यन्ताभावस्यस्य शुरुत्वेन लघुभूतान्यो-
ऽन्याभावत्वेनैवाभावस्य शान्त्यत्वमस्तु, एवमुत्पत्तिमदभावत्वरूपध्वंसस्य, उत्पत्तिशून्यनाशप्रतियोग्यभाव-
त्वरूपप्रागभावत्वस्य चान्योऽन्याभावत्वापेक्षया गुरुतया शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनमनुचितमिति चेन्न,
नास्तीत्यादिप्रतीतिवलादन्युयोगिताविशेष एवात्यन्ताभावादिर्नतृक्त्वरूप इति स्वीकारेणाद्योपात् । नच
तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योऽन्याभावत्वमिति स्वीकारे 'संयोगेन संयोगी नास्ति'
इत्यादावत्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिः, संयोगनिष्ठतादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगरूपतादात्म्यसम्बन्धावच्छि-

दर्पणव्याख्या

दरस्थात् । तादात्म्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यसंसर्गात् निवेश्य परिष्कृतस्य तस्य वाच्यतावच्छेदकत्वे तु 'पटस्तादात्म्येन न पट'
इति प्रयोगानुपपत्तिः । एवञ्च तादात्म्यस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्वमपि प्रामाणिकम् । इह संयोगेन पटो
नास्तीतिवत् 'धर्मं तादात्म्येन न घट' इत्यादिप्रत्ययात् । एवञ्च तादृशानुयोगिताविशेषप्रकारताकत्वमेवाभेदसम्बन्धेन प्रति-
योगिककारकधीविरोधित्वे तन्मिति तदनुरोधेन नच पृथगन्योन्याभावे शक्तिराशयिकेति ।

ननु ननोऽविशेषितात्यन्ताभावबोधकत्वे 'भूतले न घटः' इत्यादिवाक्यत्रयोधेऽत्यन्ताभावभानापत्तिः । नच नश्यद-
न्योन्यात्यन्ताभावबोधेऽनुयोगिवाचकपदोचरसप्तमीषमभिन्नोऽप्यज्ञानस्य हेतुत्वाद्योक्तपत्तिरिति वाच्यम्, 'चैत्रो न पचति'
इत्यादिवाक्यत्रयभानान्यन्ताभावबोधे व्यभिचारेणात्तकार्यकारणभावस्यैवासम्भवादिति चेत् .

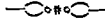
अत्र वदन्ति—यत्र नञमभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभाससंसर्गाद्योपपत्तिकाकाङ्क्षा तत्रैव नञोऽस्य
न्ताभावार्थकत्वोपगमेन नोक्तस्यले तदबोधोपात्तिः, तत्र नञमभिव्याहारे तादृशबोधोपपत्तिकाकाङ्क्षानिरहात् । 'न पचति
चैत्रः, 'नेद चैत्रस्य' इत्यादौ नञमभिव्याहारे तिष्ठर्थस्य इत्यादेः प्रथमान्तयोपस्थापितचैत्रादौ पृथपध्वंसत्वस्येदपदार्थे
आपापुपेयभावबोधोपपत्तिकप्रथमान्तपदादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायाः एत्वेन तत्र नञा इत्याद्यभावबोधेनसम्भवात् ।

एवञ्च यत्र प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभाससंसर्गाद्योपपत्तिकाकाङ्क्षानुयोगिवाचकत्रयादात् सप्तम्यप्येष्यते ।
यथा—'भूतले न घटः' इत्यादौ । तदुक्तं दोषितितृता—'वस्तुतो न पचति चैत्रो नेद मैत्रस्येत्यादौ विभक्तपर्यङ्गिति
सम्बन्धादेरभावस्य बोधने नञा सप्तमी नापेक्ष्यते, अपेक्ष्यते न प्रातिपदिकार्थश्लेषेति" इति ।

नच चैत्रो न पचतीत्यादौ नञाख्यातापर्यभासभावबोधने चैत्रौ न पचतश्चैत्रा न पचन्तीत्यादौ द्विवचनाद्यु-
पपत्तिः, भयन्ते भावनाऽऽपिनि सङ्गुपान्यनियमेन भावनान्वयिन्यभावे द्वित्वाद्यभावेन द्विवचनादिना तस्य बोधपथि

तत्तद्रूपेण घोधादित्याद्यन्यत्र विस्तरः ॥ ४१ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे नवर्थनिर्णयः ॥ ७ ॥

प्रभा

स्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाधेयाभावस्यापि भानमित्यर्थः । नच 'जले समवायेन नीलरूपं नास्ति' इति वाक्यान्नीलरूपाश्रयतायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य पृथग्भानाभ्युपगमो भवता कार्थ्यः, स च न सम्भवति, उक्तनियमेनैव सम्बन्धावच्छिन्नत्वलाभेन समवायेनेतिशब्दान् पुनस्तद्भानाङ्गीकारे पौनरुक्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । उक्तनियमशब्दाद् यत्र समवायेनेत्यादिपदसमभिव्याहारे नास्ति तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायामेव भासते । यत्र तु समवायेनेत्यादिसमभिव्याहारस्तद्भावांशे तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रकारतया भानमित्यङ्गीकारात् ।

नवा किञ्चन नास्तीति वोधयन्ती श्रुतिर्यतः ।

तदर्थनिर्णयो यातो धालकृष्णप्रभाश्रितः ॥

॥ शुभम्भूयात् ॥

—#—

दर्पणव्याख्या

शिष्टोपरभापकपदसमभिव्याहृतनयादिपदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयणेन पटप्रकारकाभावशब्दत्वस्य, तथा नीलादिसाकाङ्क्षपटाद्युपरभापकपदसमभिव्याहृतनयपदस्य नीलघटत्वान्च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरभन्वेन नीलघटादिप्रकारकशब्दद्वित्वस्य च कार्यतावच्छेदकत्वोपगमात् नीलघटो न घट इत्यादिप्रयोगप्रसक्तिः, भवति च पीतो घटो न नीलघट इत्यादिप्रयोगोपत्तिरित्याद्यन्यतोऽवधार्यमित्याशयवानाह— * इत्याद्यन्यत्र विस्तर इति * ॥ ४१ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारदर्पणे नवर्थनिरूपणम् ॥ ७ ॥

॥ अथ निपातार्थनिर्णयः ॥

प्रादयो द्योतकाः, चादयो वाचकाः, इति नैयायिकमतमयुक्तम्,

अथ निपातार्थनिर्णयः

प्रमा

नव्यो निपातत्वेऽपि 'ब्राह्मणवशिष्टन्यायेन तदर्थं निरूप्य 'प्रादयो द्योतकाश्चादयस्तु वाचकाः' इति नैयायिकोक्तं धर्म्यमयुक्तमिति ध्वनयन् निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते—प्रादय इत्यादिना । द्योतका इति—ननु द्योतकता व्यञ्जकतारूपैव, सा च व्यञ्जना न नैयायिकसम्भवेति दृष्टान्तासङ्ग-तिरिति चेन्न, तन्मते द्योतकत्वस्य स्वसमभिव्याहृतपदगतयुक्तिबोधकत्वरूपत्वात् । तस्य च 'प्रजयति' इत्यादौ प्रशब्देऽपि सम्भवः, तन्मते प्रकर्षविशिष्टे जये धातो लक्षणाया. स्वीकारात् । तत्र प्रपदं तात्पर्यम्राहकम् । अन्ये तु प्रकर्षः प्रशब्दवाच्य एव । तस्य च प्रकारतया जिधात्वर्थे जयेऽन्वयः । न च 'नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्देनान्वयोऽव्युत्पन्नः' अत एव कर्मतानिरूपकत्वसम्बन्धेन पाके-ऽन्वयाभिप्रायेण 'तण्डुलः पचति' इति न प्रयोग इति वाच्यम्, तादृशान्वयस्योर्निपातातिरिक्त-विषयकत्वात् । अत एव मीमांसकमते 'न कलञ्जम् (विपाक्तशस्त्रहतमृगमांसम्, पक्षिपिशोषं वा) भक्षयेत्' इत्यादौ भक्षणनवधौभावयोः साक्षादेव परस्परसम्बन्धेन कलञ्जकर्मकभक्षणाभावप्रयोज्यमपूर्व- (पुण्य) मिति बोधः । नैयायिकमते नवधौऽभावस्तत्र लिङ्गर्थस्य बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेऽसाध-नत्वस्य प्रतियोगितयाऽन्वयः । अभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन भक्षणरूपधात्वर्थेऽन्वयः । तथाच बलवद-निष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेऽसाधनत्वाभाववद्भक्षणमिति बोधः । नचैवं प्रशब्दस्य प्रकर्षवाचकत्वे 'प्रतिष्ठते' इत्यादौ प्रकर्षप्रतीतौ प्रकृष्टा स्थितिरित्येव बोधः स्यादिति वाच्यम्, द्योतकतावादिनयेऽपि तद्दोषताद-वस्थ्यात् । न च द्योतकत्वमते धातूनामनेकार्थत्वोत्स्थाधानुरत्र गमनार्थक इति तद्गतादित्वं प्रशब्दो-द्योतयतीति वाच्यम्, निपातानां वाचकत्वादिनाऽपि तथादिति वाच्यम्, द्योतकतावादिनयेऽपि तद्दोषताद-वस्थ्यात् । न च द्योतकत्वमते धातूनामनेकार्थत्वोत्स्थाधानुरत्र गमनार्थक इति तद्गतादित्वं प्रशब्दो-

'यश्चोभयोः समो दोषः परिहारस्तयोः समः' इति न्यायात् । निपातानामपि अनेकार्थतया प्रकर्षे-श्वादित्वेऽपि प्रशब्दस्य शक्तिस्वीकारात् । आदित्वञ्च—तदर्थं विषयककृतिर्ध्वंससमानकालिकत्वम् । न च प्रशब्दजन्यप्रकर्षविषयकबोधमप्रति जिधात्वादिसमभिव्याहाररूपायाः, तज्जन्यादित्वविषयकबोधमप्रति-स्थाधात्वादिरूपाया आकाङ्क्षायाः कारणत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम्, दत्तोत्तरत्वादित्वाद्दुस्तत्र युक्तम्, धातूनामनेकार्थत्वस्य सर्वसम्मतत्वेन प्रकर्षोदिविशिष्टतत्तदर्थं धातूनां शक्तिरूपनेनैव तादृशार्थबोधसम्भवे-निपातानां प्रथमं शक्तिरूपने तज्जन्योपस्थित्यादीनाञ्च प्रथमकल्पनेऽतिगौरवप्रसङ्गात् । अनेकार्थकशब्दस्यले-एकस्यैवार्थस्य एकदोषस्थितौ नियामकस्यापेक्षणेन प्रशब्दस्यैव तात्पर्यम्राहकत्वेन नियामकत्वात् । किञ्च-निपातानां वाचकत्वेऽपि प्रशब्दस्याप्यनेकार्थतया तत्र तात्पर्यम्राहकस्यापेक्षणेऽनुगततत्तद्धानूनां तात्पर्य-माहकत्वकल्पनापेक्षयाऽनुगतप्रशब्दस्यैव तत्कल्पकत्वमुचितम् । किञ्च शक्तानां घटादिपदानां क्रियायोगो-

वर्षणव्याख्या

प्रासङ्गिक निपातोपसर्गांनि रूपगमित्याशयेन मूलमन्तारयति—प्रादयो द्योतका इति० द्योतनत्वरूपशक्तिमत-इत्यर्थः । अत एव 'प्रजयति' इत्यादौ न प्रकर्षार्थस्य निरोध्यतीति भावः । मतान्तरे तु तादर्थ्यम्राहकत्वं द्योतकत्वं वक्ष्यति ।

वैषम्ये वीजाभूतादिति धनयन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते—

द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ।

‘उपास्येते हरिहरौ’ लकारो दृश्यते यथा ॥ ४२ ॥

येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयः=निपातास्तथा=द्योतका इत्यर्थः । अयं भावः—‘इयमनुभवति’ इत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः, ‘भगति’ इत्यादाव्यापत्तेः । नोपमगार्थः, तथा सन्धमकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थान्वयपापत्तेः, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थान्धकत्वव्युत्पत्तेः, ‘अनुगच्छति’ इत्यादौ अनुभवादिप्रत्ययपापत्तेः ।

प्रभा

फेयलानामपि प्रयोगदर्शनेन प्रसन्दस्य च फेयलस्य सादृशार्थं प्रयोगदर्शनात् प्रसन्दस्य प्रथमं शक्तिर्युक्तं । लक्षणाया प्रसन्दस्य प्रथमविशिष्टतत्तदर्थयोपपत्त्वं तत्तद्भावतुभ्यसात्पर्यमाहक इत्यपि न, शक्त्याधीभावे शक्त्य-सम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भवात्, आख्यानाप्रवृत्तित्वेन तदर्थं आख्याताधार्थान्वयानापत्तेः । प्रत्ययानां प्रवृत्त्यर्थान्वितस्वार्थयोपपत्त्यव्युत्पत्तेरित्याहुः । ‘नचैवं प्रादीनामिव ‘घटमानय’ इत्यादौ घटादिपदानामपि घटकर्मत्वाद्दो लक्षणा स्याद् द्वितीयादेस्तात्पर्यमाहकतया तत्र शक्तिर्न सिध्द्येदिति वाच्यम्, कर्मत्वादिपर-न्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वे तस्य निरूपकतासम्बन्धेनानयनादिधात्वर्थेऽन्वयानापत्तेः, नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयसंशयानुपपत्त्यात् । नच ‘स्तोत्रं पचति’ इत्यादावभेदेन नामार्थधात्वर्थयोरेवमस्य व्युत्पन्नतया घटकर्मके लक्षणायाऽभेदेनानयनेऽन्वयोऽस्तिवति धान्यम्, ‘कर्मणि द्वितीया’ इत्यादेः शक्तिमाहकत्वसिद्धान्तस्य विरुद्धत्वापत्तेः । तस्मानुपसर्गाणां द्योतकत्वमेव । उपसर्गसंज्ञायाः मिथ्यायोगे विधानात् क्रियावाचकधातुत एव द्योतकत्वमेव । अत एव ‘निर्मक्षिकम्’ इत्यत्र निरित्यस्य ध्वसवाचकतया, ‘उपकुम्भम्’ इत्यत्र ‘उप’ इत्यस्य समीपया चकतयाऽव्ययीभावः सिद्धयति । वाचका इति—‘घटः पटश्च’ इत्यादौ ‘घटसमुच्चितः पटः’ इत्यादि क्रमेण बोधस्यानुपपत्तिरित्याह—अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां चादीना वाचकत्वमेवेति नैयायिका आहुः । वैषम्ये-प्रादीनां द्योतकत्वम्, चादीनां वाचकत्वमिति भेदे । वीजाभावादिति—यथा प्रादिद्योत्यार्थस्य धात्वर्थं विशेषणत्वं तथा चावर्थस्यापि विशेषणतया वैषम्यं नास्तीति भावः । तार्किकरूपसर्गाणां द्योतकत्वं स्वीनियते तत्सम्मतदृष्टन्तेनाह—जगति । कारिकोत्तरार्द्धोपात्तहेतुर्नैव न चादीनामपि द्योतकत्वं किन्तु प्रमाणांतरमप्यस्तीत्याह—अथभावन इत्यादिना । धात्वर्थं इति—भूधात्वर्थं इत्यर्थः । तेनानुभवस्य ह्याधात्वर्थत्वेऽपि न दोषः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां लाघवात् उपसर्गवाच्य एवानुभवादित्यासाह्वानं परिहरन्नाह—नोपसर्गार्थं इति । ननु धात्वर्थफलरथानापन्नानुभवस्यान्वयत्वेऽपि तज्जनकव्यापारस्य धात्वर्थतया आख्याताधार्थान्वयः स्यादित्यत आह—अनुगच्छतीति । प्रत्ययार्थेऽप्येति—नचोपसर्गेणानुभवादियोषो तत्तद्भावतुभ्यस-

दर्पणव्याख्या

तत्र फेयलस्य वन्धुदो नोत्तरार्द्धपठितहेतुमात्रपरमार्थकं, किन्तु हेतुन्तरपरामर्शकोऽपि इत्याह—* अर्थं भाव इति * । * न धात्वर्थं इति * न तत्प्रयोगान्तरगतधातुशक्य इत्यर्थः । * आपत्तेरिति * अनुभवादिप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थं । * नोपसर्गार्थं इति * न तद्भावतुभ्यस्येव तत्रादिशक्य इत्यर्थः । * अनन्वयपापत्तेरिति * एतद्व्यानुभवादिमात्र-वीतिमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तथास्वीकारेऽक्रियार्थकत्वेन अनुभवादेशोक्त्यानापत्तेरिति बोध्यम् ।

न विशिष्टार्थः, गौरवात् । तथाच धातोरेव विद्यमानत्वादिवचनस्यास्तु लक्षणा, उपसर्गस्तात्पर्यप्रा-
हक इत्यस्तु । तथाच तात्पर्यप्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति ।

तच्च चादिष्पपि तुल्यम् । 'चेत्रमिव पश्यति' इत्यादौ सादृश्यविशिष्टं चैत्रपदलक्ष्यम्, इगण्द्-
स्तात्पर्यप्राहक इत्यस्य सुबचत्वादिमिति । तत्र स्वयं युक्त्यन्तरमाह—'उपास्येते हरिहरौ' इति—अत्र
ब्रुवामना किमुपसर्गार्थः, विशिष्टस्य, धातुमात्रस्य वा ।

प्रभा

भिख्याहारस्य कारणत्वं कल्प्यत इति वाच्यम्, सत्तादौ शक्तत्वेन कृतस्य धातोरेवानुभवार्थकत्वमुपसर्गस्य
द्योतकत्वमित्यस्यापि वक्तुं शक्यतयात् । विशिष्टार्थं = 'अनुभू' इति समुदायार्थः । गौरवादिति—विशिष्टानुपसर्गोः
शक्ततावच्छेदकत्वे चिनिगमनानाविरहादव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनानुविशिष्टभूराजस्याव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन
भूराजविशिष्टस्यानोर्वो वाचकत्वकल्पने च गौरवादित्यर्थः । विशिष्टस्य प्रकृतित्वाभावेन तदर्थं प्रत्ययार्थो-
न्नयानापत्तिरपि दोषो बोध्यः । तथाचेति—धातोरुपसर्गस्य विशिष्टस्य च वाचकत्वसम्भवे चेत्यर्थः ।
पिगमानत्वादिति—आदिना 'यागात् स्वर्गो भवति' इत्यत्रोत्पत्ते सप्रह. । धातोर्निर्दिष्टमानत्ववाचकत्वविरोधेन
हेतुगर्भितम्, यतो धातोर्विद्यमानत्वाच्चां, अतस्तस्य शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा सम्भ्रमति । प्राग्गस्तु न
कस्याप्यर्थस्य वाचका इति शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा तत्र न सम्भवतीति भावः ।

नन्वेवमुपसर्गस्य तात्पर्यप्राहकत्वसिद्धावपि न द्योतकत्वसिद्धिरत आह—तथाच तात्पर्येति । नन्वेवं
प्रादीनां द्योतकत्वे तेषां पृथगर्थभावेन क्रियायोगाभावादुपसर्गत्वानापत्तिरिति चेन्न, यत्र यस्य फलस्य
धात्वर्थव्यापारविशेषणतया प्रतीतिर्यत्रादिगम्या तत्र तादृशार्थबोधकः प्रादय उपसर्गसंज्ञका इत्यर्थस्यैव
क्रियायोग इत्यादिना विवक्षितत्वात् । तच्चेति—निरुक्तद्योतकत्वञ्चेत्यर्थः । द्योतकत्वसिद्धये युक्त्यन्तरमाह—
रायमिति ।

दर्शयन्त्याख्या

ननुभुवार्थं क्लेपेऽपि तस्य फलस्यानीयत्वेन तदन्वयिन्यापारसामान्यार्थकान्तादेनं धातुत्वानुरक्तिरत आह—
अनुगच्छतीत्यादाविति भवानोरनुभुवार्थं क्ले तदनुरोधेन गगोरपि व्यापारसामान्यार्थकताया एगम्भुपेवतया तथा
प्रतीतिरुपसर्गा स्यादित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु सयोगावच्छेदव्यापारेऽनुभुवार्थस्य बाधेनान्वयासम्भनान्नोरनुभुवार्थकत्वसम्मानेति भावः । * गौरवा-
विति * विशिष्टानुपसर्गोः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः । * तथाचेति * धातुपसर्गविशिष्टाना प्रत्येकं प्रतीयमानानु
भुवार्थप्रतिपादकत्वासम्भनमिति समुदितार्थः । विद्यमानत्वादीत्यादिनोत्पत्तिर्ह्यते । लक्षणत्वस्यानुभुवार्थरूपेऽर्थे इति शेषः ।
लक्षणाकल्पिकायास्तात्पर्यानुपपत्तेस्तात्पर्यप्राहाधीनतया तस्य चोपसर्गसंज्ञकत्वमभिव्याहारादवावतत्वादित्यर्थः ।

नन्वेतावतोपसर्गस्य तात्पर्यप्राहकत्वमेव समायातम्, न द्योतकत्वमत आह—* तथाचेति * तात्पर्यप्राहकत्व-
मेवेत्येवकारेण द्योतकत्वस्य वृत्पन्तरत्वस्यञ्चेद' । अनुभवादिपले धातोःस्तात्पर्यप्राहकत्वस्योपसर्गसंज्ञकत्वमभिव्याहाराधीनत्वात्
"उपसर्गः क्रियायोगे" (पा० सू० १ । ४ । ५९) इत्यत्रापि क्रियाविशेषणभूतासंज्ञास्यप्राहकत्वमेवोपसर्ग
क्रियायोगे इत्यनेन निवक्षितमिति भावः । एतच्चत्वमत्रो वक्ष्यते । * तत्रेति * द्योतकत्व इत्यर्थः । ससर्गकत्वस्येत्यनेनोप-
रित्यनेनान्वितम् ।

नाद्यः, तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्वात्धातोरुपासनारूपफल-
वाचकत्वाभावादनापत्तेस्ततः कर्मणि लकारो न स्यात् । न द्वितीयः, गौरवात् । तृतीये त्वागतं
घोतकत्वम्, तात्पर्यग्राहकत्वलाभादिति भावः । 'दृश्यते' इत्यत्र 'कर्मणि' इति शेषः ॥ ४४ ॥

तच्चादिष्वपि तुल्यमित्याह—

तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ।

विशेषणाययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः ॥ ४३ ॥

अन्यत्र = 'साक्षात्क्रियते,' 'अलङ्क्रियते,' ऊतीक्रियते शिवः,' इत्यादौ । अत्रापि धातोस्तदर्थे

प्रभा

तथा सति=उपासनाया उपसर्गवाच्यत्वे सति । स्वार्थेति—नच फले स्वार्थत्वविशेषणं मास्तु, तथा-
चोपासनाया उपसर्गार्थत्वेऽपि उपासनारूपफलव्यधिकरणव्योपारवाचकतया धातोः सकर्मकत्वं निर्वाधमे-
वेति वाच्यम्, यत्किञ्चित्फलव्यधिकरणव्योपारवाचकत्वस्याकर्मकधातावपि सत्त्वेनातिव्याप्तिवारणाय फले
स्वार्थत्वनिर्देशस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा विद्धित्यादिरूपफलव्यधिकरणव्योपारवाचकतया शिवादेरप्य
कर्मकत्वानापत्तेः । सकर्मकत्वमेति—अस्य 'अनापत्तेः' इति बह्व्यमाणेनान्वयः । ततः=आत्धातोः । न
स्यादिति—'लः कर्मणि' इत्यनेन सकर्मकेभ्य एव कर्मणि विधानात् । द्वितीय इति—विशिष्टार्थ इत्यर्थः ।
गौरवादिति—इदमुपलक्षणम्—भ्यादिगणे विशिष्टस्य पाठाभावेन धातुत्वानापत्तेः । नच 'उपास्यते' इत्यादि-
शिष्टप्रयोगदर्शनाद् भ्वादी पाठः कल्प्यते इति वाच्यम्, एवमपि विशिष्टेऽङ्घ्रिर्वचनादिव्यवस्थानुपपत्तेः ।
उत्तम वाक्यपदार्थे—

अढादीनां व्यवस्यार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम् ।

धातुपसर्गयोः शारत्रे धातुरेव तु तादृशः ॥

इति । इदं दृष्टमनुभवतीत्यादावपि घोष्यम् । ननु भावे लकारेऽपि 'उपास्यते' इति स्यादित्यत आह—
इतीये=धातुमात्रार्थेत्तरपत्रे । आगामिति—उपसर्गासंगमिव्याहारे धातुमात्रेण तादृशार्थप्रतीतेरुपसर्गस्य
तादृशार्थतात्पर्यग्राहकत्वं फलनीयमित्यागतं घोतकत्वमित्यर्थः । टस्ये इति—भावे लकारे 'हरिहरी हरयेते'
इति प्रयोगानुपपत्तेः ॥ ४२ ॥

तच्चेति—घोतकत्वव्यत्यर्थः । तथा=प्रादिवच् । अन्यत्र=प्रादिरूपे निपाते समभिव्याहृते । तात्क
रि—अस्य 'दृश्यते' इति शेषः । अत्राणि=लक्ष्येष्वपि । तदर्थे इति—साक्षात्पूर्वेषु धातोः इन्द्रियमतिकर्षण-
प्रयोगकत्वानिरूपितप्रयोग्यतायद्विषयताशालिप्रत्यक्षानुद्गलनव्यापारनिरूपितम् । अलम्पूर्वकट्टधातोः शोभातु-
पूज्यव्यापारविद्योपनिरूपितम् । ऊर्त्पार्थकट्टधातोः स्वीकृत्यनुद्गलनव्यापारनिरूपितश्च वाचकत्वमित्यर्थः ।

दर्पणव्याख्या

कर्मणि लकारसिद्धयर्थं तच्चदर्थवाचकत्वं वाच्यमित्युपसर्गवत् द्योतकत्वममीपामपीत्यर्थः । यद्यपि कृधातोः सकर्मकत्वमस्त्येव, तथाप्येपर्येषु सकर्मकता न स्यात् । अन्यथा 'वायुर्विक्रुते' 'सिन्धवा विकुर्गते' इत्यत्रापि स्यादिति भावः ।

अयोपासना—साक्षात्कारादिनिपातार्थोऽस्तु, "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः" इति कोशस्वरसात् । तदनुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु । स्व-स्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारत्वं सकर्मकत्वमपि सुवचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेदं साधकमिति चेन्न, नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासम्भवेन निपातधात्वर्थयोस्त्वयासम्भवात् । अन्यथा 'तण्डुलः पचति' इत्यत्रापि कर्मतया

प्रमा

धातोस्तच्चदर्थं लक्षणयान्तु 'वाचकत्वम्' इत्यस्य योषकत्वमर्थः । राकत्वे तु यथाश्रुतमेव साधु । धर्मोपासनादीनाम् । ननु भ्वाद्यकर्मकधातुरिव कृधातुर्नो'कर्मक', किन्तु सकर्मक एव । तथाच न कर्मणि लकारानुपपत्तिरत आह—यत्रपीति । एषर्गेणु-साक्षात्कारादिष्वर्थेषु । अन्याप-यत्र कुप्रचित्सकर्मकत्वस्य दर्शनेन सर्वत्र सकर्मकत्वस्योपादारे । इत्यत्रापि स्यादिति—'करोति षट्म्' इत्यत्र कृधातोः सकर्मकत्वस्य दृष्टतया 'विरुचते सिन्धवाः' इत्यत्रापि सकर्मकत्वापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, तदर्थं 'सिन्धवैर्विक्रियते' इति भावे प्रत्ययानुपपत्तेः । किञ्च 'साक्षात्क्रियते गुरुः' इत्यत्र गुरोर्लकारेणाभिधानं न स्यात्, साक्षात्कारस्य निपातवाच्यत्वेन गुरोर्धात्वर्थफलान्नयत्वाभावात् । कोशस्वरसादिति—यद्यप्येतेन कोशोन्पशशब्दयोःपासनार्थकत्वं न सिध्यति, तथापि निपातान्तराणां तथात्वदर्शनेन 'अथ निपाता उवाचचेवर्थेषु निपतन्ति' इति निरुक्ते निपातशब्दार्थनिर्वाचनेन योषशब्दस्यापि तदर्थत्वं कल्प्यते इति भावः । कृधातोर्न्योपारमात्रधात्वरिचे गुर्वादीनां धात्वर्थफलाश्रयत्वाभावात् कर्मत्वं न स्यादित्याराङ्गमपाकरोति—स्व-लपुनेति—स्व- (धातुः) अ स्व (धातु) युक्तनिपातव्येति रररयुक्तनिपाते तयोर्नशतर्ह्यर्थभूतं यत्कर्म तद्व्यधिकरणव्यापारवाचकत्वमित्यर्थः । अत्र 'वाचित्वम्' इत्येव लिपितपुस्तकेषु पाठः । ननु व्यापारवस्वमिति । दृष्टान्तेति—'उपास्येते हरहरी' शब्दे दृष्टान्तः । दृष्टान्तमर्हतीति दार्ष्टान्तिकम् 'साक्षात्क्रियते' इत्यादिः । नेदं साधकमिति—दृष्टम्=साक्षात्क्रियते' इत्यादिस्थले गुर्वादेः कर्मयो लकारेणाभिधानम् । वाचकम्=धातोर्विशिष्टार्थकत्वस्य निपातानां धातुचरत्वं च साधकम्=वपपादकं नेत्यर्थः । साक्षादिति—विभक्त्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयद्वारा एवन्वयो भवत्येवेत्यर्थः । विभक्त्यर्थकर्मत्वादिसम्बन्धेनैवान्वये तु भेदेनेत्यस्य विभक्तिवाच्यभिनभेदसम्बन्धेनेत्यर्थः । अन्यथासम्भेदेति—साक्षात्काररूपं फलं निपातार्थं, व्यापारमात्रं कृधात्वर्थं । फलस्यानुकूलत्वरूपभेदसम्बन्धेन व्यापारेण्यवयेन

दर्पणव्याख्या

* धर्मोपामिति * चादिनिपातानामपीत्यर्थः । * अस्त्येवेति * 'षट् क्रियते' इत्यादी कर्मणि लकारदर्शनात् एतन् न सकर्मकत्वानुपपत्त्या साक्षात्कारे लक्षणेति भावः । * एष्विति * साक्षात्कारादिरुपायैवित्यर्थः । * अन्यथेति * कश्चिदर्थान्तरमादाय ह्यन- सकर्मकस्य सर्वत्र तत्वाङ्गीकारे इत्यर्थः ।

* वायुर्विक्रुते इति * विकराणुकूलव्यापारवाचकस्यापि सकर्मकान्वयात् "अकर्मकत्वम्" (पा० सू० १।३।१५) इति विहितस्मरणेदातुपपत्तिरिति भावः । उपास्यते सुचरित्यादातुपादुपरसर्गाणामुपासनात्दर्पणवाचकनेऽपि पूर्वोत्सकर्मकत्वानुपपत्तिं परिहृति—*अथेति* । * इदमिति * सकर्मकत्वानुपपत्तिरिति । * साधकम्=द्योतनत्वानुपपत्तिः ।

तद्गुलानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति । किञ्च प्रादीनां वाचकत्वे 'भूयान् प्रकर्षः' 'कीदृशो निश्चयः' इतिवत् 'भूयान् प्र' 'कीदृशो निः' इत्यपि स्यात् । अस्मन्मते प्रादेरनर्थकत्वान्न तदन्यत् इत्यतो द्योतकता तेषां स्यादिति । साधकान्तरमभिप्रेत्याह—विशेषणेति । 'शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्यः' इतिवत् 'शोभनश्च द्रष्टव्यः' इत्यस्यापत्तेस्तुल्यसमाधेयत्वादिति भावः ।

अपिच निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदि तार्थयोर्विना पृष्ठादिकं भेदेनान्वयासम्भवः । अन्यथा 'राजा पुरुषः' इत्यस्य 'राजसम्बन्धी पुरुषः' इत्यर्थापत्तेरित्यभिप्रेत्याह—आदीति—'ध्वखदिरयोः

प्रभा,

साक्षात्कारानुकूलो व्यापार इति बोधो न स्यात्, नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिति भावः । अन्यथा—नामार्थस्य भेदसम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वयस्वोकारे । नच कर्मत्वेनान्वये द्वितीयाऽऽपत्तिः, कर्मत्वस्यात्राकाङ्क्षाभास्यत्वेन प्रत्ययवाच्यत्वविवक्षायामेव द्वितीयादिविधानात्तदप्राप्तेः । ननु 'नामार्थधात्वर्थयोः' इति व्युत्पत्तौ निपातेतरनाम्नो ग्रहणेनादोष इत्यत आह—किञ्चेति । इत्यपि स्यादिति—अभ्युपगमवादेनैतत् । वस्तुतस्तु—चादिनिपातानां समुच्चये नित्यसाकाङ्क्षतया शब्दशक्तिस्त्रभावात् समुच्चयार्थकपदं विना प्रयोगासम्भवः । तदन्य इति—भूयः पदार्थस्य प्रशब्दार्थे, कीदृशपदार्थस्य निरशब्दार्थेऽन्वय इत्यर्थः । गणनेति—अस्य निपातानां द्योतकत्वे इति शेषः । तुल्येति—तुल्येन=प्रादितुल्येन निरर्थकत्वहेतुना समाधातुं शक्यत्वात् इत्यर्थः । 'विष्णुमुपासते' इत्यादावुपासार्थं कर्मत्वाच्चयासम्भवात् तेषामपि द्योतकत्वमेवेति भावः । यदि तु निपातानां वाचकत्वे 'चार्थे द्वन्द्वः' इति सूत्रं मानमित्युच्यते, तदा ममापि 'ईपुः सुपु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्व' इति सूत्रं प्रादीनां वाचकत्वे मानत्वेन गृह्याण । पृष्ठादिकमिति—आदिना द्वितीयादेः संप्रहः । एवञ्च 'अभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधोऽप्यति विशेष्यतासम्बन्धेन विभक्तिजन्योपस्थितिः कारणम्' इति कार्यकारणभावस्यावश्यकतया 'ध्वश्च खदिरश्च' इत्यत्र तदभावेन धवादेश्चार्थसमुच्चयेऽन्वयासम्भवः । अन्यथा=पृष्ठादिकं विनापि नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्वीकारे । आपत्तेरिति—अत्र 'राज्ञः पुरुषः' इतिवद् 'राजा-पुरुषः' इति लिखितपुस्तके पाठः । स्वत्वसम्बन्धेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधोपात्तेरिति भावः । आदीतीति—'विशेष्यतायोगोऽपि' इति कारिकांशो आदि-

दर्पणव्याख्या

व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणालेख्यमापत्तिरत आह—किञ्चेति * । * इत्यपि स्यादिति * अभ्युच्चयवादेऽप्यत्राशुत्पाप्यसमुच्चयस्य नित्यं समुच्चयेयसाक्षात्क्षतया समुच्चयार्थकपदप्रयोगे विना चादिप्रयोगासम्भवात् । शब्दशक्तिस्त्रभावेन नित्यं धातुपरतन्त्रोपसर्गो र्थास्य धात्वर्थविशेषणतयैव बोधनेन तदसमन्वित्याहारे तत्प्रयोगस्याप्यसम्भवात् । अत एव वदयति—* तुल्यसमाधेयत्वादिति * ।

ननु निपातानां वाचकत्वे "चार्थे द्वन्द्वः" (पा सू० २।२।२९) इत्यादिसूत्रमेव मानम् । प्रादीनां वाचकत्वे तु मानानुत्पन्नाद् द्योतकत्वे गोचितीति चेत्, तत् किम् 'ईपुः सुपु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्व' (पा० सू० ३।३।२९६) इत्यादिप्रात्ययक मानं प्रातिपदिकमिति विभावय । पृष्ठादिकमित्यादिपदेन तदभिहितद्वितीयादिपरिस्रहः । अभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दस्याप्यच्छिन्नं प्रति विशेष्यतया किञ्चिन्नयोपस्थितेहेतुतया मरुते तदभावेन भेदान्वयासम्भव इत्यर्थः । * अन्यथा * = उक्तकार्यकारणभावात्समुपगमे । * आपत्तेरिति * । भेदेनान्वयगोपात्तेरित्यर्थः । * आदीतीति * भेदान्वयसङ्गाहकमादिपदमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

समुच्चयः' इतिवत् 'धवस्य च खदिरस्य च' इत्येव स्यादिति भावः ॥ ४३ ॥

ननु प्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयबोधे विरुद्धविभक्तिजन्योपरिस्थितेऽतुरिति कार्यकारणभावो निपातातिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह—

पदार्थः सदृशान्वेति विभागेन कदापि न ।

निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय ॥ ४४ ॥

सदृशा=सदृशेन, समानाधिकरणेनेति यावत् । अन्वेति, अभेदेनेति शेषः । विभागेन=असदृशेन, असमानाधिकरणेनेति यावत् ।

प्रभा

पदेन भेदसम्बन्धेन नामार्थयोरेव्ययापत्तेः सङ्गृहः, तदाह—वयस्य चेति । इत्येवेति—ननु 'धवस्य च खदिरस्य च' इत्यादिति भावः ॥ ४३ ॥

प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेति—ननु प्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयस्य क्वाप्यदृष्टत्वादिदमसङ्गतमिति चेन्न, 'भेदेन' इत्यस्य भेदघटितपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थोत् । तथाच विभक्त्यर्थान्वयद्वारंय प्रातिपदिकार्थेन समं प्रातिपदिकार्थान्वयो भवतीति नियमो निपातातिरिक्तविषयक एव । 'प्रातिपदिकार्थनिष्ठभेदघटितपरम्परासम्बन्धाय-च्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधमप्रति निपातेतरपदजन्योपरिस्थितः कारणम्' इति धवस्य च इति न स्यादित्यत आह—सदृशेति । ननु 'सदृशा' इत्याद्यन्तरयात्रान्वयबोधोऽत आह—सदृशेनेति—तथाच वृत्तीयान्तम्, ननु 'चाया' 'निशा' इत्यादिवदायन्तम् । यत्किञ्चिदपेण सादृश्यस्य व्यधिकरणेऽपि सम्भवादाह—उगानाधिकरणेनेति—स्ववाचकशब्दसमानाधिकरणशब्दयान्येनेत्यर्थः । अथवा स्वनिष्ठपदार्था-तावच्छेदकसमानाधिकरणपदार्थतावच्छेदकाधिकरणेन, तादात्म्यसम्बन्धेन सम्बन्धिना वा । ईदृशपदार्था-योरभेदसम्बन्धेनान्वयः स्यादित्याशयानाह—अभेदेनेति । ननु समानविभक्तिपटोपरयाप्यत्वेन सादृश्या-भावेऽपि 'मृदु पचति' इत्यादायन्वयोऽत्रयते इत्यसदृशेन नान्वेतीत्यनुपपन्नमत आह—असमानाधिकरणेनेति—स्वनिष्ठपदार्थतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वात्प्रस्ताभावप्रतियोगिपदार्थतावच्छेदकाधिकरणेन कदाचन नान्ये-तीत्यर्थः । अयम्भावः—अभेदसम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधमप्रति विरुद्धविभक्त्यन्यवयवस्यप्रातिपदिक-धात्वन्वयतरजन्योपरिस्थितेऽतुरित्यस्यार्थं वाच्या । अत एव 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्राभेदान्वयबोधो न । तथाच

दर्पणव्याख्या

भेदान्वयेति । 'प्रातिपदिकार्थयोरेव्ययान्वयः' इति पाठस्य तादृशान्वयबोधे विभक्तिजन्योपरिस्थितेऽतुरित्यस्य केना-ऽप्यनभ्युपगमादप्रक्रान्तत्वान्च चिन्त्य । *निपातातिरिक्तं* । तथाच सङ्गृह्यवाच्यस्य निपातार्थत्वेन न तेन साकं पदार्थान्तरस्य भेदान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः । सङ्गृह्यस्य समाना दमितिभ्युसन्नस्योपादानेऽन्यन्यासत्वा प्रकृते तुल्यरुदस्य, "तमिमेमं पचन्ति जनाः" इति भाष्ये कर्तृकर्मव्युत्पन्नस्य वा तस्य प्रहगमित्यभिनेत्य व्याचष्टे—*सदृशेनेति* तुल्येनेत्यर्थः ।

ननु विरुद्धविभक्तिरस्यापि नामत्वादिना तुल्यत्वात् तेनाभेदान्वयान्तरित आह—*समानाधिकरणेनेति* तथाच समानविभक्तिरपदोपरयाप्यत्वेन सादृश्यस्य विवक्षान्नोक्तदोष इति भावः । एवञ्च मूलेऽन्वेतीत्यन्वयभेदेनेतीति शेषः । 'स्तोकमपचति' इत्यादौ विभक्तिविभक्तिरपदोपरयाप्यत्वादसदृशेनाप्यभेदान्वयादाह—*असमानाधिकरणेनेति* विशेषवाचकपदपदं किंविभक्तिविभक्तिरपदोपरयाप्यत्वेनेत्यर्थः ।

अयमर्थः—समानाधिकरणभातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिर्निपातातिरिक्तविषयेति कल्पने मानाभावः, गौरवञ्च । अस्माकं निपातानां द्योतकत्वादन्य एव नास्तीति नायं दोषः । अत एव 'घटो नास्ति' इत्यादौ घटपदं तत्रप्रतियोगिके लाक्षणिकमिति नैयायिकाः ॥ ४४ ॥

प्रभा

'घटश्च' इत्यादावाप्यभेदान्वयदोषापत्तिः स्यादिति । ननु 'नामार्थयोरभेदान्वयः' इति व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणदानेनादोष इत्यत आह—मानाभाव इति । ननु 'कीदृशो निः' इत्यादिप्रयोगापत्तिरेव मानमित्यत आह—गौरवञ्चेति । ननु निपातातिरिक्तत्वेनासंकोचे तवापीदं दूषणमत आह—अस्माकमिति । अन्य एवेति—पृथगुपरिधितयोरेव संसर्गास्यान्वयरूपत्वादिति भावः । नायं दोष इति—'धवस्य च' 'खदिरस्य च' इति घोषो नास्तीत्यर्थः, व्युत्पत्तेः पृथगुपरिधितिविषयत्वात् । प्रकृते च धवादिपदेनैव धवसमुच्चयस्योपस्थापनादुक्तव्युत्पत्तेरविषयत्वम् । अत एव=निपातातिरिक्तत्वेन संकोचाभावादेव । लाक्षणिकमिति—'घटो न' इत्यत्र समानविभक्तिकत्वेऽपि घटाभेदस्याभावे चाधाद् घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणया 'घटप्रतियोगिकाभिन्नोऽभावः' इत्यभेदान्वय उपपद्यते । सङ्कोचे तु उक्तव्युत्पत्तेरविषयतया घटस्य प्रतियोगितानिरूपकत्वरूपभेदसम्बन्धेनापि नचर्थाभावेऽन्वयसम्भवाद्द्विधाप्रयासो व्यर्थ एव स्यादिति भावः । नैयायिका इति—प्राञ्च इति शेषः । नव्यास्तु—'घटो न पटः' 'चैत्रो न पचति' 'चैत्र इव मैत्रः' 'पुत्रेण सहानतः' इत्यादौ भेदसम्बन्धेन नामार्थयोरन्वयबोधः क्लृप्त एव । आद्ये घटत्वाद्यच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन घटस्य भेदे

दर्पणव्याख्या

ननु नाचकतावादिनोक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तत्वेन सङ्कोचनीयेत्युक्तवैवाक्षेपीध्ये मूले समानाधिकरणत्वादिद्व्युत्पत्तिरूपधनेऽर्थांतरमत आह—अयमर्थ इति * स चेत्यम्—'भिगनेन कदाचन' इत्यनेन व्यतिकरणयोरभेदान्वयं व्यञ्जित्वत्वा नामार्थयोर्भेदेनाग्नय इति व्युत्पत्तिरेव प्राधान्येन प्रदर्शयते, ननु समानाधिकरणयोरिति व्युत्पत्त्यन्तर तथा । किं तु दृष्टान्त विषया तदुपन्यसनमिति नोक्तदोषः ।

तथाच प्रधानीभूतव्युत्पत्तयेन निपातेतरसङ्कोचोत्कीर्णमिति सर्वं सुस्थम् ।

ननु नामार्थयोरभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकपदत्व-योपरिधितिहेतुताया पदाशो निपातातिरिक्तत्वं निवेशनीयमिति नोक्तदोष इत्यवतरण तु सङ्गीचीनम् । नच तादृशव्युत्पत्तेरप्रधानत्वत्वात् *यमेतदिति वाच्यम्, मूलोक्तादिपदेनैव पदवाधिक-मन्तरेण भेदेनान्वयात्सम्भव प्रतिपादयत समानविभक्तत्वेन भवध्वंस्यादावभेदान्वयापादानस्यापि कुञ्चीकृतत्वात्तदेव च सामानाधिकरण्यं व्युत्पत्तौ निविष्टमिति यथाहृत्तमूलसङ्गानादिति ।

ननु तदन्वयानुपरिधितेव मानमत आह—*गौरवञ्चेति* । ननु तवापीदं दूषणं समानमत आह—*अस्माकमिति* द्योतकत्वादिनामित्यर्थः । *द्योतकत्वादिति* चादीना समभिव्याहृतपदमुचिततत्तदर्थरूपलभ्यायं तादर्थ्यमाह-वत्वादित्यर्थः । *नास्तीति* समुच्चयादेस्तत्किरूपत्वादेव तमभिव्याहृतपदेनैव लभ्याचस्य पृथगुपरिधित्वादेनान्वयस्यैवाभावेनासत्फलस्य तादृशव्युत्पत्त्यविषयत्वादिति भावः । *अत एवेति* । व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणप्रवेष्टादे-वेत्यर्थः । *लाक्षणिकमिति* । व्युत्पत्तेस्तद्व्युत्पत्तेः तु तत्र लक्षणानुवर्तण व्यर्थमेव स्यादिति भावः ।

नैयायिकास्तु नजो याचकताया भाग्यप्रमत्तत्वात् 'घटो न पटः' 'चैत्रो न पचति' इत्यादौ नन्यार्थाभावस्य विशेषण तथा पटचैनादिपन्थयानुरोधादुक्तव्युत्पत्तौ व्यभिचारवारणाय निपातातिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकम् । एवञ्च च* पटभेदादौ विभक्तिकत्वेपरिधिति विनाऽपि चार्थस्य पदादिधन्यायः सुलभः ।

अपिच निपातानां धाचकत्वे काव्यादायन्ययो न स्यादिति साधकान्तरमाह—

शरैरुल्लैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानि ।

इत्यादावन्ययो न स्यात् सुपाञ्च श्रयणं ततः ॥४५॥

अत्रोक्तसदृशैः शरै रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्निवत्यर्थः । अयञ्चोक्तादिमान्दानां तत्सदृशपरत्वे इमशब्दस्य द्योतकत्वे सत्येव सङ्गच्छते । अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितसार्थयोधनत्वच्युत्पत्तिविरोधः ।

तथाहि—उत्सैरिति करणे तृतीया । नचोक्तोऽत्र करणम् । इवार्थसदृशास्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं नानेन बोधयितुं शक्यम्, अप्रकृत्यर्थत्वात् । इमशब्दस्य चासत्कार्यकृतया तदुक्तमृतीयाया

प्रभा

तस्य स्वरूपसम्बन्धेन पठे, द्वितीये आख्याताधीकृत्यभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन चैत्रे, तृतीये चैत्रस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन इवार्थसादृश्ये, चतुर्थे पुनस्त्य प्रतियोगितासम्बन्धेन सहायैसाहित्येऽन्वय । तत्रार्थेषु भेदेनान्वयसिद्धये नामार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तौ 'निपातेतरत्व' विशेषणु निवेशनीयमेव । यद्वा 'निपातारिक्तनामार्थनिष्ठविषयतानिरूपितनिपातार्थोद्युत्पत्तिविषयतासम्बन्धेन नामार्थप्रकारकशाब्दबोध प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन विभक्तिजन्योपरिस्थिति कारणम्' इति कार्यकारणभावेन बोध परिजह्यु ॥ ४४ ॥

ननु अनन्तनामसु समुच्चयादिनिरूपितशक्तिफलनापेक्षया परिगणितनिपातैस्त्वेव शक्तिफलनोचितेत्याशङ्क्यायामाह—अपिचेति—उक्तदोषाया कथञ्चिद्वास्तव्येऽपि स्थलान्तरे दोषोऽस्त्येवेति भावः । अयन्वेति—'उत्सदृशै शरै' इत्यादिनोक्तार्थरचेत्यर्थ । अन्यथा—उक्तादिशान्दाना उक्तादिसदृशे लक्षणाया अस्तीकारे । प्रकृत्यर्थान्वित इति—प्रकृतिनिष्ठवृत्तिविषयार्थान्वितेत्यर्थ । प्रकृते उक्तसदृशाना उक्तपरनिष्ठवृत्त्यविषयतया तृतीयाधिकरणत्वावन्ययो न स्यादिति भावः । उल्लै = किरणै । अय = उददेशीयराजोद्धरणत्रियायाम् । इवार्थेति—इवार्थसदृशाभिन्नशरारण करणत्वेऽपि । तस्य = सदृशार्थस्य । अनेन = उक्तपरदोत्तरतृतीयाकृपप्रत्ययेन । अप्रकृत्यर्थत्वेति—'इवार्थे सदृश' इति गते तृतीयाप्रकृतिभूतोऽशशार्थत्वाभावात्तद्व्यर्थः । ननु इवशब्दोत्तरलुप्यमानतृतीयाया स्वप्रकृतीयार्थसदृशस्य करणत्वप्रवर्तते स्यादत आह—असत्कारिणिति—लिङ्गसङ्ख्यानन्वितमसत्त्वम् । तथाच 'चादयोऽसत्त्वे' इत्यनेनाव्ययतया अव्ययेषु फारकत्वाभावा-

दर्पणव्याख्या

नच षणे नेत्यत्र करण नामार्थत्वाद्धिभिक्तिजन्यपरिस्थिति विना तद्व्यपारकप्रतियोगितासम्बन्धनार्थनिष्ठोपनांघा उपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति वाच्यम्, एतद्विधेन षण्दिप्रदाना तत्प्रतियोगिके लक्षणाऽभ्युपगमात् निपातारिक्तनामाधया साधारण्येनान्योऽभ्युत्पन्न इत्यत्र द्विचमन्यारस्येन निपातारिक्तनामार्थनिष्ठभेदसम्बन्धान्तिप्रकारतानिरूपितनिपातार्थोद्युत्पत्तिविरोधतासम्बन्धेन बोधे त्रिभक्तिजन्यपरिस्थितेहेतुत्वकल्पनात्ता रामउत्सादित्वाद् ॥ ४४ ॥

उक्तव्युत्पत्तिनिपातारिक्तविषयत्वेन पूर्वोक्तदोषपरिहरितेऽपि स्थलान्तरे तामेऽन्ययाद्युत्पत्तिर्दुवारैवत्वाद्ययन मूलमपत्तारपति *अपिचेति* । *इत्यर्थे* इति* इवार्थबोधे सम्बन्ध इत्यर्थः । *अयन्वेति* उपादान्ययवार्थेऽप्यर्थः । *अयन्वेति* निपातानां वाचकत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । व्युत्पत्तिविरोध व्यस्यिकारिणि—(* अत्र *—उर्द्धादादण) *तथाहीत्यादि* ।

- ननिवशब्दोत्तरं इ तृतीयाधिकरण एवैवार्थान्वयं कुरुभोऽत आह—इवशब्दस्येति* । *असत्त्वार्थोऽप्रवर्तते* ।

असम्भवात् । सम्भवे वा श्रवणप्रसङ्गात्, उल्लापदोत्तरवृत्तीयानन्वयप्रसङ्गाच्चेत्याह—सुपाञ्चेति । सुपां श्रवणञ्चेत्यर्थः । चकारादुल्लापदोत्तरवृत्तीयाऽनन्वयः समुचीयते ।

इत्यादावित्यादिपदात् । “वागर्थाविव सम्पृक्तौ” “पार्वतीपरमेश्वरौ वन्दे” इत्यत्र वागर्थयो-
र्वदिकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयः । इवार्थास्य कर्मत्वान्वययोधासम्भवश्च संगृह्यते ।

यदि च विशेषणविभक्तिरभेदार्था, साधुत्वमात्रार्था वा तदाऽपि इवशब्दस्य वाचकत्वेऽनन्वय एव । उल्लसदृशशराणां समानाधिकरणपदोपस्थाप्यतया भेदेनान्वयायोगात् ।

प्रभा

करणत्वाभावेन करणवृत्तीयाया असम्भवादित्यर्थः । नचैवं ‘स्वयं कृतम्’ इत्यादिषु करणत्वेनान्वय-
दर्शनादिदमसङ्गतम्, तत्र करणत्वस्य स्वयमित्यव्ययार्थत्वेनादोपात् । नन्वत्रापि करणत्वमिवावर्धे,
तेन सम्यन्वेनोद्धरणे अन्वयोऽस्तु, अत एव ‘दीधितौ’ ‘पृथिव्यामेव गन्धः’ इत्यत्र एवशब्दोत्तरलुप्तपञ्चम्या
समवायसम्बन्धापच्छिन्नापेयत्वस्य व्यवच्छेदेऽन्वयेन ‘पृथिवीसमवेत, पृथिव्यन्यसमवेतत्वाभाववान् गन्धः’
इति बोधो दर्शितः । तथैव इवशब्दस्यापि करणार्थकत्वेन तदुत्तरवृत्तीयया तद्वयोधेन नानुपपत्तिरत्र आह—
सम्भवे वेति—अत्र वाशब्दोऽनादरपरः । कारणत्वव्याप्यधर्मैवार्थसदृशशयोपस्थितेः केनाप्यनभ्युपगमात् ।
कारणत्वेनेवार्थस्यान्यत्र स्वीकृत्य सत्त्वार्थकत्वाभ्युपगमे तु निपातत्वाभावेनान्वयत्वाभावान्नुपगमात्
वृत्तीयायाः श्रवणप्रसङ्ग इत्याह—अणोति । अनन्वयप्रसङ्गादिति—इवशब्दस्य वाचकतायादिनये उल्लस्य निरु-
पितत्वसम्बन्धेन सादृश्ये एवान्वयेन वृत्तीयार्थकरणत्वस्य तत्र याधादन्वयो न स्यादिति भावः । इदमुपल-
क्षणमुक्ते करणत्वाभावेन वृत्तीयाया अनुत्पत्तेः । ननु इवशब्दस्य-सत्त्वार्थकत्वेऽपि स्वरादिपाठेनान्वयतया
सुपो लुक् सिद्धयित्यत्र आह—कारिकायां श्रवणञ्चेति—चशब्दो भिन्नक्रमः सुपां अयञ्ञ्चेति । तथापि
चशब्दो दोषान्तरसमुच्चयायकः । समुच्चेयमाह—चकारादिति । उदिकर्मत्वाभावादिति—वागर्थयोः सादृश्यरूपे
इवार्थे एवान्वये द्वितीयार्थकत्वस्यानन्वयः, द्वितीयाया अनुपपत्तिरचेति भावः । साधुत्वमावेति—‘न केनला
प्रकृतिः प्रयोक्तव्या’ इति न्यायेन क्रियमाणा विभक्तिर्विशेष्यवाचकप्रकृतिकविभक्तिस्त्रयातीत्यैव विभक्ति-
र्तुमुचिता । अन्यथा अभेदान्वयबोधो न स्यात्, अभेदान्वयबोधे विरुद्धविभक्तिरादित्यादेः कारणत्वात् ।
उल्लसदृशशराणामिति—त्रिपदो द्वन्द्वः । समानाधिकरणपदेति—‘उल्ले’ ‘इव’ ‘शरैः’ इति विरुद्धविभक्तिरहितपदरूपस्था-
पेत्तत्वेनाभेदान्वय एव स्यान्नतु भेदान्वय इति भावः । भेदेनान्वयेति—उल्लपदार्थस्य प्रतियोगित्वसम्बन्धेन

दर्पणव्याख्या

ल्लेखानन्वयस्यैववैतयर्थः । निपातत्वादिति यावत् । एवञ्च करणानन्वयितावच्छेदकरूपेणोपरिपठेऽयं नैराकाङ्क्षपदात् कारणा
न्याससम्भवेन तदर्थकवृत्तीयाया असम्भवादिति भावः । सम्भवे वेति । चाकारोऽनास्थाप्याम् । अन्वये वशब्दस्य साधु-
त्वत्वाच्चदभ्युपगमे तु सता विभक्तेस्तदुपपत्त्यस्य च दुर्निवार्यतेव स्यादिति दृग्गान्तरमाह—उल्लपदोत्तरवेति । अनन्व-
यप्रसङ्गादिति वाचकतागदमित इति शेषः ।

इदमुपलक्षणम्, वृत्तीयाऽनुपपत्तेः । उल्लस्येवार्थसदृशान्वये उद्धरणकरणत्वस्य तत्राभावात् । अस्मन्मते तुल्लसदृश-
नेस्तार्थस्य कारणत्वात् तदनुपपत्तिरिति भावः । उल्लस्ये तुल्लस्येति प्रत्ययभ्रमतामन्तगामनेन समुच्चेयासम्भवात्तदुप-
नयसत्त्वानुपपत्त्यस्य इत्याह—सुपां श्रवणञ्चेति । चकारसमुच्चय दर्शयति—उल्लपदोत्तरवृत्तीयंति । वृत्तीयाया-
त्वदर्थस्य अनन्वययोगे एवयति—उल्लसदृशोत्पत्तिः—तत्तत्त्वार्थानामित्यर्थः । भेदेनान्वयेति । सामान्यापि करण्यं
नागार्थपातिषुप्युत्पत्तिरिति भावः ।

वाधादभेदेनापि न सः । नह्युक्त्वाभिन्नसदृशाभिन्नः शर इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

प्रभा

सदृशपदार्थैकदेशे सादृश्ये, सादृश्यस्य च स्वनिष्ठानुयोगितासम्बन्धेनान्तरयो वाधित इत्यर्थः । तथाच 'घन-
श्यामः' इत्यादौ घनपदं स्वसदृशे लाक्षणिकम् । अत एवोत्तरपदार्थेऽभेदान्वयात् कर्मधारयसमास-पुंवङ्-
भावो सिद्धौ । नच घनपदस्य सदृशपरत्वे सदृशस्योपमेयत्वेनोपमानवाचकत्वात्तदनुपपत्तिः, स्वतन्त्रप्रयोगमादाय
भूतपूर्वगत्या उपमानवाचकत्वव्यवहारात्, सदृशपरत्वेऽपि विशेषणभूतघनमादाय तथात्वात् । चोत्स्यस्यापि
सदृशस्यानुभववशाद् विशेष्यतया भानम् । उक्त्वाभिन्नेति—उक्त्वाभिन्नः सदृशः उल्ल एवेति तस्य शरे, शरः उरसो
नेति भेदसत्त्वाद्भेदान्वयोऽपि वाधित एवेति भावः । इवशब्दस्य द्योतकत्वे तु उल्लप्रतियोगिकसादृश्यविशिष्टा-
भिन्नः शर इति बोधः । परे तु केषाञ्चिन्निपातानां द्योतकत्वम् । अत एव नेत्यनेनाभावबोधः, कस्याभाव इत्या-
काङ्क्षा च सङ्गच्छते । अत एव 'आनो दिवः पर्वतादा' इत्यादौ 'आ' इत्यस्यार्वागित्यर्थेन दिग्योगलक्षणा
पञ्चमीति निरुक्ते उक्तम् । किञ्च द्योत्यस्य विशेषणत्वमेव । अत एव 'त्रियाम्' इति सूत्रे वाचकतापक्षे
स्त्रीत्वस्य प्रधान्यमाशङ्क्य द्योत्यत्वेन समाहित भाष्ये । 'हेतुमति च' इत्यत्रापि भाष्ये प्रहृत्यर्गविशेषणाय
णिचो द्योतकत्वमुक्तम् । हरिणाप्युक्तम्—

निपाताः द्योतकाः केचित् पृथगर्थोभिधायिनः ।
आगमा इव केऽपि स्थि सम्भूयार्थस्य वाचकाः ॥

इति । अत एव 'तनुप्रयो शब्दानां प्रवृत्तिः, नामाख्यातोरसर्गनिपाताः' इति भाष्ये उक्तम् । एवञ्च द्योत्यार्थस्य
विशेषणत्वनियमेन 'उल्लसदृशैः शरैः' इति बोधोऽपि न युक्तः । किञ्च 'सदृशपरत्वे उपमानवाचकत्वाभा-
वात्' 'उपमानानि सामान्यवचनैः' (२ । १ । ५४) इति समासानुपपत्तिः । विभेदोऽपि सदृशपरत्वेन भूतपूर्व-
गत्याऽपि न निर्वाहः । 'घनेन तुल्यम्' इति तु न विग्रहः, 'मृगीव चपला' इत्यर्थे मृगचपला इत्यादौ पुंवत्वा-
नापत्तेः । केवलघनादिशब्दप्रयोगे 'घनः' इत्यादानुपमानवाचकत्वस्य दुर्वचतयाऽपि भूतपूर्वगतियुक्तं ।
किञ्च 'घनश्यामः' इत्यादौ श्यामस्योपमेयेऽन्वयेनोपमेयमात्रवाचकतयोपमानोपमेययोः साधारण-
धमवाचकत्वानुपपत्तिः । अत एव भाष्ये उक्तम्—'यदि शक्नोव श्यामा देवदत्ता' इति विग्रहस्तदा
'शरस्यं श्यामेत्येतदपेक्षं श्यात् । अयं भावः—श्यामापदार्थस्य देवदत्तायामेवान्वयेन शरस्यं श्यामत्वं न
प्रतीयेत, इति तत्र 'श्यामा' इत्यध्याहारेण योजनीयं स्यादिति । यदि यथा शरस्यं श्यामा तद्वदेवदत्तेति
विग्रहस्तदा देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्षं श्यात्' इति । एवम् 'तस्यामेवोभयं वर्तते' इति भाष्ये सिद्धान्तितम् ।
तस्यामेव=उपमेयायां देवदत्तायामेव । उभयम्-पूर्वपदमुत्तरपदञ्च । सादृश्यमूलकभेदाध्यवसायादुपमान-

दर्पणव्याख्या

ननु तर्ह्यभेदान्वयस्तत्र स्यादत आह—*वाधादिति* सादृश्यस्य भेदपटितत्वादिति भावः । अत्रेदं बोध्यम्—
वाचकतायादिना इगदिना सादृश्यादिवोधने पर्युदासननिवातुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिफलस्य—

लिङ्गसङ्घापविभेदेऽप्यस्त्युपमानोपमेयता ।
विभक्तिः पुनरेकैवमुपमानोपमेययोः ॥

इति अनुशासनविज्ञाया नियामकताया अभ्युपगमेन प्रवृत्ते उल्लनिस्तीवतादृश्याभयसरकरणकोदरणशेष-
परपादः । भेदाभेदगोर्कत्वस्योपन्यासस्तु सारकारोक्तभिरन्य एवेति ॥ ४५ ॥

ननु त्वन्मते 'अत्राह्वयः' इत्यादौ तत्पुरुषलक्षणान्याप्त्यापत्तिः, पूर्वपदस्यानर्थकत्वेनोत्तरप-
दार्थप्राधान्याभावात् । उपसर्गस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्भिक्तिश्च ततो न
स्यादित्यत आह—

नञ्समासे चापरस्य द्योत्यं मत्वेव मुख्यता ।

द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ॥ ४६ ॥

नञ्समासादौ योत्तरपदार्थप्रधानता सा द्योत्यमर्थमादायैव । तमेवार्थमादायार्थवन्त्वात्
प्रातिपदिकत्वमित्यर्थाः ।

वस्तुतः "अन्ययादाप् सुपः" (पा० सू० २ । ४ । ८२) इति ज्ञापकात् सुबुत्पत्तिः ।

प्रभा

याचकस्याप्युपमेयपरत्वम् । साधारणधर्मत्वनिर्वाहाय तन्त्रादिना उभयत्र सन्बन्धः । तदुक्तं कैयटे 'एवञ्चोपमेये
श्रुतः कथमुपमानं न संस्पृश्यति' इति । भाष्येऽपि 'श्यामत्वस्योभयत्र भावादुभयगुणयाचकत्वाच्च श्यामशब्द-
स्य सामान्यवचनत्वम्' इति । एवञ्च 'घनश्यामः' इत्यनेन उपमानश्यामघनाभिन्नः श्यामो देवदत्त इति
बोधः । समासे तु एकार्थीभावात्तथाबोधः । नचैवं 'पुरुषो व्याघ्र इव शूरः' इत्यत्राप्युभयत्र सन्बन्धाद्
विशेषणस्यापि सविशेषणत्वेन सविशेषणानां घृतिर्नेति समासाप्राप्त्या 'सामान्याप्रयोगे' इत्यस्य वैयर्थ्यम् ।
साधारणधर्मवत्त्वेनेतरसापेक्षत्वरूपोपमानत्वस्य साधारणधर्मो नित्यसापेक्षत्वेनादोपात्तः, सामान्याप्रयोगे
प्रदृष्टाज्जापकासापेक्षत्वेऽपि समासस्वीकाराच्च अत एव 'राजपुरुषो धनी मुन्दरश्च' इत्यादि सिध्यति ।
तथाच सापेक्षत्वरहितं न समासप्रयोजकम्, किन्तु गमकत्वमेव तादृशाधिपियकबोधजनकत्वमेव ।
शब्दशक्तिरभावात्कचिदेव गमकत्वमिति 'ऋद्धस्य राजपुरुषः' इत्यत्र गमकत्वाभावात् समासासाधुत्वम् ।
तन्मते=द्योतकत्ववादिमते । 'अत्राह्वयः' इत्यत्र उत्तरपदस्यैवारोपितब्राह्मणत्ववदर्धकतयाऽन्यपदार्थनिरूपि-
तविशेष्यताया उत्तरपदार्थेऽभावेन तादृशव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः । उपसर्गस्येति—द्योतकमात्रस्योपलक्ष-
णमिदम् । अर्थवत्त्वाभावेनेति—उपसर्गाणां द्योतकत्वादिति भावः । बोधार्थमिति—इतरपदार्थनिष्ठप्रकारता-
निरूपितविशेष्यताशालिबोधजनकत्वमुत्तरपदार्थप्रधानत्वम् । तत्रेतरपदार्थपदेन चाच्य-लक्ष्य-द्योत्यात्मव-
न्विधयोऽपि अर्थो गृह्यते । प्रकृते 'अत्राह्वयः' इत्यादावारोपितरूपद्योत्यार्थे प्रकारतायाः सत्त्वात्त दोष इति
भावः । प्रातिपदिकत्वमिति—द्योतकत्वं व्यञ्जनैवेति घृत्त्याऽर्धविपयकबोधजनकत्वरूपार्थवत्त्वस्य द्योतकेऽपि
सत्त्वात्प्रातिपदिकत्वमक्षतमेवेति भावः । व्यञ्जनारूपघृत्त्यन्तरस्यास्वीकारेऽप्याह—रखुवत्त्विति । शापकादिति—

दर्पणन्याख्या

उत्तरपदार्थप्राधान्याभावादिति * प्राधान्यध्याननिरूपितत्वनिषमात् । * द्योत्यार्थमिति * द्योतकतादृश
परमापितार्थनिरवर्धः * तमेवेति * । द्योत्यमेवेत्यर्थः * अर्थवत्त्वादिति * अथ भावः—द्योतकताया अरि वृत्तित्वेन
तथाऽर्थवत्त्वस्य द्योतकेऽन्यत्तराज सविबन्धनप्रातिपदिकपदानुपपत्तिः । नहि शकिलक्षणात्परदेवागोपस्यापनमिति
यचनमस्तीति ।

ननु घञ्दानुपरिपत्तसामान्यस्य विशेषे पर्यन्तराण्यत्वं द्योतकत्वम्, ननु तदुपरिपत्तत्वेनेति न लक्ष्यार्थानुप-
पन्नोऽन आह—* घञ्नुतस्त्विति * । * ज्ञापकादिति * द्योतकतायादे तानामनर्थक्यादेन भुज गावे उपविधानमनर्थकं
गदुषार्थे शापकमिति भावः ।

“निपातस्यानर्थकस्य” इति वार्तिकेऽहो प्रातिपदिकत्वम् । “कृतद्धितसमासाश्च” (पा० सू० १ । २ । ४६) इत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण निपातानां संग्रह इति वा बोध्यम् । तस्माद् युक्तं निपातानां द्योतकत्वम् । उक्तञ्चाकृत्यधिकरणवार्तिके—

चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः ।
क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥
तयोरर्थभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते ।
यदर्थाद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्यति ॥ इति ॥
उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते ।

प्रभा

द्योतकतावादे उपसर्गाणां दृष्ट्याऽर्थो विपयकबोधजनकत्वाभावेऽपि ध्वंसरूपस्य लुक्ः प्रतियोगिपूर्वकत्वेन प्रतियोग्यन्यथानुसृत्या तत्कारणतावच्छेदकस्य प्रातिपदिकत्वरयानुमितिः स्यादिति भावः । अनुमितिप्रयोगश्च—‘द्योतकाः प्रातिपदिकत्ववन्तः, लुक्प्रतियोगिपरस्परविशिष्टस्य सुपोऽचधित्वेन शास्त्राश्रितत्वात्, वाच्यार्था-
दिवत्’ इति । ननु निपातभिन्नेषु स्वराद्यन्वयेषु दृष्ट्याऽर्थे बोधकत्वेन प्रातिपदिकत्वात् ‘अव्ययादासुपुपः’ इति सूत्रं लुग्विधानाय चरितार्थमत आह—‘निपातस्यानर्थक्येति—सूत्रेणैव सिद्धे वार्तिकमपि नास्तिरत्याह—
इति सूत्रं लुग्विधानाय चरितार्थमत आह—‘निपातस्यानर्थक्येति—सूत्रेणैव सिद्धे वार्तिकमपि नास्तिरत्याह—
चकारेणेति—इदमुपलक्षणम्—‘अधिपरी अनर्थकौ’ इति सूत्रस्यापि । तथाहि—क्रियायोगाभावाद् गत्युपसर्ग-
संज्ञाया अप्राप्त्या, तद्व्याधनाधैम् ‘अधिपरी अनर्थकौ’ इति सूत्रं व्यर्थं सन्निपातानामर्थवत्प्रयुक्तं कार्यं
ज्ञापयति तेन प्रातिपदिकत्वं स्यादिति भावः । अत एव येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तेषाम् ‘तु’ ‘ह’ ‘स्म’ ‘य’
इत्यादीनां प्रातिपदिकत्वं सिध्यति । उपसंहरति—उत्मादिति । स्वीयसिद्धान्ते मीमांसकसम्मतमाह—
उक्तञ्चेति । चतुर्विधे—नामाख्यातोपसर्गनिपातरूपे । नाम=सुबन्तम् । आख्यातम्=तिङन्तम् । द्विगस्य=
नामाख्यातरूपस्य । संशयानुत्पत्तौ हेतुमाह—‘योरिति—आनर्थक्याद्विचाराविषयता । वाचकस्य नाम्नो
जातौ शक्तिर्यत्नौ धा, धातोः फले व्यापारे, उभयत्र वा शक्तिरिति विचारोऽपेक्ष्यते इति भावः । ती=उपसर्ग-
निपातौ । छ=नामाख्यातमकः शब्दः । अन्य=उपात्तार्थातिरिक्तः ।

दर्पणव्याख्या

ननु स्वरादीनां सत्त्वचनानामपि गत्याच्चद्विहितसु=द्विगस्यनेन चरितार्थस्य तस्य न शक्यत्वमत आह—
निपातस्येति । तद्वार्तिकप्रत्याख्यानं द्याह—कृतद्धितेति* । *संग्रह इति* अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकत्वर-
नित्यर्थः । उपसंहरति—*तस्मादिति* । एतच्छब्दे मीमांसकसम्मतमाह—*उक्तञ्चेति* । *चतुर्विध इति* नामा-
ख्यातोपसर्गनिपातमेवेन चतुःप्रकार इत्यर्थः । *पदे*—सुतिङन्तरूपे । *द्विविधस्य*—नामाख्यातस्वरूपस्य । अर्थ-
निरूपणे हेतुमाह—*संशयोत्पत्तेरिति* । नामार्थो जातिः, किं वा व्यक्तिः । धात्वर्थो व्यापार उत फलम्, किं
बोधमपमिति चन्देदे तन्निरूपणस्योचित्यादिति भावः । *तयोः*—निपातोपसर्गयोः । *व्यापारः*—शक्तिरुपात्त-
वरूपः । *तौ*—उपसर्गनिपातौ । *यदर्थाद्योतकौ*—यदर्थाद्युपसर्गव्यपारयग्रहणनकी । *सः*—नामाख्यातात्मकः
शब्दः । तस्य च तिङ्कचद्विहितत्वाच्चदोऽपि विचार्यन्त इत्यर्थः ।
यद्यपि स्वाद्यन्तचनिष्पन्न

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ इति ३॥

अत्रोपसर्गपदं निपातोपलक्षणम् । धातुपदं पदान्तरस्येति बोध्यम् ॥ ४६ ॥

नन्वन्यव्यतिरेकाभ्यां निपातानां तच्चदर्धाचकत्वमेव युक्तम्, बोधकतारूपशक्तेरवाधात् ।
किञ्चोक्तरीत्या 'पचति' इत्यादौ धातोरेव कर्तृविशिष्टभावनायां लक्षणाऽस्तु तात्पर्याग्राहकत्वमात्र
तिङादेः स्यादित्यरुचेः पदान्तरमाह—

प्रभा

ननु 'उपसर्गेण' इति बुद्धोक्तावुपसर्गमात्रस्योपादानं विरुद्धमित्यत आह—अत्रोपसर्गेति ।
लिखितपुस्तकेषु 'बुद्धोक्तावुपसर्गपदम्' इति पाठः । धातुपदमिति—फारिकाया 'धात्वर्ग' इत्यत्रोपात्तं
धातुपदमित्यर्थः । नन्वधिकरणवातिके उपसर्गनिपातयोरपि सुवन्तत्वात् सुथन्तबोधकनाम्न प्रथम-
ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न, लिङ्गाद्यन्वयवैप्रतिपादकं हि नामेत्यभिप्रायेण प्रथगुपादानात् । उपसर्गाणां
निपातत्वेऽपि प्रथगुपादानं गौरलीवर्देन्यायेन । ननु सामान्यविशेषवाचिना द्वन्द्वस्य भाषाशुसम्मततया
गौरस्य वलीवर्देऽपि सस्त्रेण गौरलीवर्देति द्वन्द्वोऽसङ्गत इति चेन्न, गवा सहितो वलीवर्द इत्यर्थरु-
त्वेनात्रोपात् । पदांतरस्य चन्द्र इव मुखं नश्यते' इत्यादौ चन्द्रादिपदस्य ॥ ४६ ॥

धोतकतापक्ष समर्थं वाचकत्वपक्ष समर्थं व्रते—निति । 'चन्द्र इव मुखं नश्यते' इत्यादाविवादि-
समभिव्यापहारि तेषामर्था प्रतीयन्ते, तदभावे तु न इत्येवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । निपाता वाचका,
स्वममभिव्यापहारप्रयोऽपार्थप्रतीतिकत्वात् । ननु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकव्याप-
कत्व हेतावपेक्ष्येऽनर्थाकनिपाते निपाततरस्य सत्त्वाद्धेतोश्चासत्त्वात्, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकर-
ण्येन हेत्वभावरूपभागासिद्धिरिति चेन्न, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैवानुमितेतिरिष्टत्वात्, तत्र च
भागासिद्धेरदोषात् । ननु निपातेषु ईश्वरेच्छारूपशक्ती मानागाव इत्यत आह—बोधकतेति—तथाच
बोधकरूपशक्तावनुभव एव प्रमाणमिति भावः । नन्वन्यव्यतिरेकी तात्पर्यग्राहकत्वेनाप्युपपन्नमित्यत
आह—किञ्चेति—'प्रजयति' इत्यत्र प्रकर्षविशिष्टो जयो जिपातोरेवार्थः । प्राङ्गिनान्तु तात्पर्यग्राहकत्वोपयोग
इत्युक्तरीत्येवार्थः । यदि नन्वन्यव्यतिरेकाभ्यां तिङा वाचकत्वमभिमतं तर्हि ताभ्यामेव निपातानामपि
वाचकत्वमभ्युपेयमिति भावः । तिङादेरिति—आदिना कृताम्, सनादेरच समह ।

दर्पणव्याख्या

निष्प्रकारतानिश्चितविशेष्यताशाल्यर्थकत्वस्वरूपारिभाषिकनामतरमादाय तथोक्तम् । उपसर्गाणां निपातत्वेऽपि तदुपादानत्वं
प्राप्तगणसिद्धं न्यायेनेति बोध्यम् । ननु 'उपसर्गेण धाल्यर्थ' इत्यत्र निपातत्वव्याप्योपसर्गत्वेन प्रादीनामुपादानात् कथं
तच्चादीनां यातकत्वे उपसर्गमममत् आह—*उपसर्गपदमिति* । *पदान्तरेति*—चन्द्र इव मुखम्' इत्यादा
वर्थरत्वेन च प्रादिनामारुपकमित्यर्थः । एवञ्च न तद्व्याजनिपातानां वाचकत्वमिति अभितव्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

इदानीं वाचकतापत्रं परिष्करोति—*नन्विति* । *अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति* । चन्द्र इव मुखम्' इत्यादा
रिनादिनिपातसत्त्वे सादृश्यावर्धप्रतातेस्तदसत्त्वे तदप्रतीतेः निपातानां घटादिपदद्वयवाचकत्वमेव युक्तमित्यर्थः । नन्वित्वा
दिनशक्तेरभावात् कथं तेषां वाचकत्वमत् आह—*बोधकतारूपेति* तथाच तदर्थबोधकत्वमेव तद्वचकत्वमिति तेषां
सर्वि घटादिपदद्वयान्तरमेवैवार्थः ।

नन्वन्यव्यतिरेकयोस्तदर्थतातर्यप्रदे उपयागस्य प्रागभिहितत्वात् तयोवाचकताप्रयोजकत्वमत् आह—*किञ्चेति* ।
उपसर्गेति—*अन्वयव्यतिरेकशब्दार्थतया 'प्रजयति' इत्यादौ प्रहृष्टवपस्य लक्षणया जिपातारेवापरिवृत्तौ न दीनां
प्रमाणम् । तथा तात्पर्यग्राहकत्ववै वैपयगागारिपुनरीत्येवार्थः । इति तिङादेः स्यादिति* तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां

प्रभा

नच कृतां द्योतकत्वे सर्वाणुभवविरुद्धं तदर्थस्य विशेषणत्वं स्यादिति वाच्यम्, अनुभवानुरोधान् 'मन्त्र-
प्रधानानि नामानि' इति निरुक्तवचनाच्च द्योत्यस्यापि कृदर्थस्य विशेषणत्वमित्पराशयात् । एवं सत्तादात्रपि
बोधम् । परेतु-सुमिद्धां द्योतकत्वमित्पमेव । अत एव 'पञ्चकं नामार्थः' 'पञ्चकं धात्वर्थः' इति प्रवचनोऽनुपपद्यते ।
अत एव 'पञ्च' 'अजघां' 'अचकात्' इत्यादौ तिङोऽभावेऽपि कर्त्रागर्थप्रतीतिः । लुप्तविभक्तिस्मरणाद् बोध
इति तु न युक्तम्, 'प्रत्ययलोपे' इति सूत्रस्य प्रत्ययनिमित्तकार्यमात्रफलकत्वं वदता भाष्यद्वारा तत्पक्षस्य
तिरस्कृतत्वध्वननात् । अत एव कर्त्राद्यर्थानां विशेषणत्वम्, धात्वर्थस्य विशेष्यत्वञ्च सन्नच्छते । यत्र तद्विज्ञातौ
प्रत्ययस्य वाचकता तत्र तदर्थस्य विशेष्यताया दृष्टत्वाच्च । नच वाचकताबोधफस्य 'लः कर्मणि च' इत्यादि-
सूत्रस्य विरोधः, कर्तृकर्मविषयाद्भातोर्ल इत्येवं व्याख्यानानेनादोषात् । अत एव 'भावे' इत्यनेन साहचर्यम् । नच
धातुर्नैव भावस्योक्ततया भावाभिविषये वर्तमानाद् धातोर्विशेष्यार्थस्यैवोचित्यात् । नच यत्र कर्तृकर्मणोः प्रती-
तिस्तत्रापि भावे प्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम्, 'सकर्मकेभ्य' कर्मणीति विशेषणानुधादेन विहिततयाद् भावे
कारानभ्युपगमात् । पञ्चकस्य धात्वर्थत्वादेव 'भावकर्मणोः' 'शेषात्कर्तारि' 'द्वेषेकयोः' इत्यादीनां नियमा-
त्वपरं भाष्यमुपपद्यते इत्याहुः;

तत्र, यत्र धातोर्न श्रवणम्, किन्तु प्रत्ययमात्रस्यैव 'व्यतिसे' इत्यादौ तत्रापि कर्त्राद्यर्थप्रतीत्या तिङां
प्रेतकत्वासम्भवात् । तत्र यदि धातुस्मरणेन कर्त्रादिप्रतीतिश्चेत्तद्धि यत्र प्रत्ययस्य लोपे धातुमात्रस्य श्रवणं
त्र लुप्तविभक्तिस्मरणेन कर्त्रादिप्रतीतिर्योच्येति तुल्ययोगक्षेमत्वात्तिङां वाचकत्वसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । अन
एव स्वोत्तरतिङ्वाच्यकर्त्राद्यर्थगतद्वित्यारोपेण द्वियचनानीनि द्योतकत्वादिनस्तयोक्तिः सङ्गच्छत । नच
कर्त्रादेस्तिङ्वाच्यरत्रे 'प्रकृतिप्रत्ययो' इति न्यायेन प्राधान्यापत्तिः, 'भावप्रधानमाग्यातम्' इत्यनेनात्मगिनस्य
तस्य वाधात् । अपिच 'प्रविश' इत्यत्र यथा धूयमाणस्य प्रविशोत्यस्य गृहं प्रविशोत्यर्थं शास्त्रन्याय 'अजघां'
'अचकात्' इत्यादौ प्रत्ययलोपेऽपि श्रयमाणस्य कर्त्रादिवाशिष्टे शास्त्रस्य, वान्येकदेशन्यायात् । यथा
'प्रविश' इत्यस्य गृहं ग्रामं सर्वां वा प्रविशोत्यर्थेऽपि 'प्रविश' इत्यस्य न त्रिलिङ्गवाचकत्वम्, तथा धावधातु-
मात्रात्कर्त्राद्यर्थस्य प्रतीतावपि धातुर्न 'तोषा वाचकः, अपि तु प्रत्यय एवेति न तन्मते दोषस्तन्मात्रनाऽपि,
इति दिक् ।

दर्पणव्याख्या

कर्त्रादिवाचकत्वावधारणे तु प्रादीनामपि वाचकत्वनिधुतिरिति भावः । परे तु "अजघां." "अचकात्" इत्यादौ धातुमान्
कर्त्रादिबोधेन तिङा द्योतकत्वे दृष्टेवापत्तिः ।

नच तत्र लुप्तविभक्तिस्मरणाद् बोध । लोपमज्ञानताऽपि बोधात् प्रत्ययलक्षणस्य लोपान्तरं वदता भाष्यद्वारा
लुप्तविभक्तिस्मरणाद् बोधस्यानभ्युपगमाच्च । यत्र प्रत्ययस्य वाचकता तत्रैव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः, इति नियमानुसारः ।
यथा—'वाचकः' इत्यादिदृष्टे । "लः कर्मणि" (पा० सू० ३।४।६९) इत्यादौ कर्तृकर्मविषयाद्भातोर्विशेष्यार्थः
तद्विरोधः, "भावे" इत्यस्य सर्वेसाथैव व्याख्यानात् ।

नच सर्वत्रैव धातोर्भावनविषयत्वाच्चैव लकारः स्यादिति शक्यम्, 'मानुषियात्' इत्यस्य केनचित्प्रियामानुष-
वादित्यर्थेनादोषात् । अत एव "भावकर्मणो" (पा० सू० १।३।१३) "दोषात् कर्तारि परस्मैन्दम्" (पा० सू० १।३।३९)
'द्वेषेकयोः' (पा० सू० १।४।२२) इत्यादीनां नियम इति भाष्यद्वारासिद्धतिः । तेषामनिर्दिष्टार्थत्वेन "अनिर्दि-
ष्टार्थाः स्वार्थे भग्नित" इति न्यायेन सर्वत्र सिद्धत्वादित्याहुः ।
तच्चिन्त्यम्, 'मतिके' इत्यादौ धातु विनापि कर्तृबोधेनाद्युक्तेः श्रेयित्यात्, तुल्ययुक्त्या सुगमनि द्योतकत्वात्से-

निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ।

युक्तं वा ननु तद्व्युक्तं परेषां मतमेव नः ॥ ४७ ॥

एवञ्च 'धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधो न व्युत्पन्नः' इति निपातातिरिक्तविषयः । समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इत्यपि तथेत्यगत्या कल्पनीयमिति भावः । नत्विति— नैयायिकोक्तं प्रादि—चाद्यौर्वापम्यमित्यर्थः ।

यत्तु—सर्वेषां निपातानां वाचकत्वेऽर्थावच्छेदोऽपि तेषां प्रातिपदिकत्वसम्भवात् "निपात-
स्यानर्थाकस्य" इति विधिर्वैयर्थ्यम् ।

प्रभा

अन्वयव्यतिरेकयोरिति—अस्य 'सतोः' इति शेषः । अन्वयव्यतिरेकयोः सतोर्निपातानां वाचकत्वं युक्तं वा=युक्तमेव । वाशब्द एवार्थः । तत्=प्रादिचाद्यौर्वापम्यं ननु युक्तम् । परेषां यन्मतं तदेव नः=अस्माकं वैयाकरणानाम् । वाचकत्वं द्योतकत्वं वा । परन्तु वैपम्यं ननु युक्तम्, अर्द्धजरतीयस्यानौचित्यादिति भावः । एवञ्च=निपातानां वाचकत्वे च । तथा=निपातातिरिक्तविषयः । इतरे दोषाः प्रागुद्धृता एव । सकर्मकत्वं स्वस्व-
युक्तनिपातान्यतरार्थेत्यादिपूर्वोक्तं बोध्यम् । प्रत्ययानां प्रकृतिसमभिव्याहृतनिपातप्रकृत्यन्यतरार्थान्वितस्वार्थ-
बोधकत्वं वाच्यम् । अत एव 'प्रतिष्ठते' इत्यत्रोपसर्गस्य गतिवाचकत्वेऽपि न क्षतिः । उपसर्गस्य फलमात्र-
वाचकत्वं धातोर्बोधापरवाचित्वमिति स्वीकारे तु प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थे एवान्वयात् पूर्वव्युत्पत्तौ अन्यतरा-
र्थेति निवेशस्य नावश्यकत्वम् । एवं नामार्थप्रकारकभेदसंसर्गकबोधं प्रति प्रत्ययनिपातान्यतरजन्योपस्थितेः
कारणत्वं वाच्यम् । नच गौरव्युम्, उच्चरीत्या वाचकत्वे स्थिते गौरवस्यागत्या सोढव्यत्वात् । अत एव
'न' इत्येतन्मात्रेणाभासविषयको बोधः, पदान्तरसमभिव्याहाराभावेन द्योतकत्वासम्भवात् । ननु सकल-
निपातानां वाचकत्वे केवलानामपि प्रयोगापत्तिरिति चेन्न, गल्युपसर्गयोः 'ते प्राग्यातोः' इति नियमेन
केपाञ्चित् केवलप्रकृतिप्रत्ययवदुपपत्त्या केवलानां प्रयोगाभावात् । नेत्यादीनां केपाञ्चित्थात्वस्येष्टत्वात् ।
तदुक्तं हरिणा—

प्रत्ययो वाचकत्वेऽपि केवलो न प्रयुज्यते ।

समुच्चयाभिधानेऽपि व्यतिरेको न विद्यते ॥

दर्पणव्याख्या

धातोर्द्विवचनाद्यनुपपत्तेश्च, प्रत्ययलक्षणस्य लोपफलत्वेऽपि ह्यतविभक्तिस्मरणजन्यबोधस्य कलत्रान्युपगमे बोधकाभावाच्च ।
स्योच्चरतिह्याच्यकत्रादिगतद्वित्वारोपेण द्विवचनादिरिति ध्वंसिकविराधाच्च ।

भयद्रुक्करीत्यै न कर्तुंविशिष्टभावात्वाचकात्, धर्मविशिष्टभावात्वाचकात्, केवलभावात्वाचकाच्च धातोर्भावात्
भन्तीत्यर्थः लः कर्मणीत्यर्थवर्ष्येनसानेन 'अनिर्दिष्टार्था' इति भाष्येनापि तत्कारकादिविशिष्टभावात्वाचकानां तिष्ठा सर्वत्र
विद्वज्जसम्भवेन नियमस्यान्यथैव सङ्गमनीयत्वादिसंयत्त निस्तरः ।

ननु निपातानां वाचकत्वे 'घटो न पटः' इत्यादौ घटादेः प्रतियोगितया नञर्थभावे तस्य चाऽश्रयतया घटादा
पन्वयोऽनुपपन्नः । भेदसम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थप्रधारणबोधे विशेष्यतया प्रत्ययजन्योपस्थितेहेतुत्वयाम् "नामार्थयोर्भेदानान्व-
य" इति स्थूलचित्तिहरणात्, एवं "समानाधिकरणनामार्थयोः" इति स्थूलचेरभेदान्वयापत्तिरचेत्यत आह—एवञ्चेति* ।

* विधिपूर्ववैयर्थ्यमिति * तादृशमार्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधानवैयर्थ्यमित्यर्थः ।

सर्वेषां द्योतकत्वे “चानर्थकस्य” इति व्यर्थम् । तथाच केचिद् द्योतकाः, केचिद्वाचका इत्यभ्युपेयमिति, तन्न, एवं हि “चादयो द्योतका प्रादयो वाचकाः” इति वीपरीत्यावारणात् । सर्गाधानार्थकानां प्रादपूर्वमात्रार्थमुपात्तानां संग्रहाय वाचिकारम्भस्य कैयटादौ स्पष्टत्वात्, तस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च ।

‘परेषाम्’ इति बहुवचनं भीमांसकसंग्रहाय । केवलवृत्तशब्दात् समुच्चयावोधाच्चकारश्रवणे तद्बोधोधाच्चकार एव तद्वाचकः, न द्योतकः । किञ्च द्योतकत्वे पदान्तराणां तत्र शक्तिः कल्प्या, चकारादेर्द्योतकत्वशक्तित्वं कल्प्येति गौरवं स्यादिति हि समुच्चयाधिकरणे स्थितम्, तदपि न युक्तमिति भावः ।

तथाहि—अन्वयव्यतिरेकौ तात्पर्यग्राहकत्वेनाप्युपयुक्तौ । घटादिपदानामेव समुचिते लक्षणा, तात्पर्यग्राहकः प्रकरणादिवच्चादिरिति स्वीकारात् शक्तिद्वयकल्पनाऽपि । अस्माकं लक्षणाग्रहदशायां बोधात्तत्कार्यकारणभाव आवरणकः । एवं शक्तिग्रहस्यापीति पक्षद्वयेऽपि कल्प्यान्तराभावेन गौरवाभावादुभयमपि युक्तमित्यभिमतम् ।

प्रमा

इति । ‘शोभनः समुच्चयः’ इतिवत् ‘शोभनश्च’ इत्यस्य, ‘घटरस्य समुच्चयः’ इतिवत् ‘घटस्य च’ इत्यस्य चापत्तिस्तु न, शब्दशक्तिस्वभावेन नित्यपरतन्त्रतया इतरविशेषणत्वेनैव स्वार्थोपस्थापकत्वात्, पठ्यर्थसम्बन्धयोधम्प्रति, भेदेनान्वयबोधम्प्रति च चादिनिपातेतरजन्योपस्थितेरेव हेतुत्वाच्च । व्यर्पमिति—द्योतकत्वपक्षे सर्वेषामेव निपातानामनर्थकतया व्यावर्त्यालाभादिति भावः । प्रत्याख्यातत्वादिति—‘अधिपरी अनर्थकी’ इत्यस्यानर्थकस्यापि निपातस्यार्थवत्कृतं कार्यं भवतीत्यर्थं व्यापकतामाश्रित्य प्रत्याख्यातत्वादित्यर्थः । भीमांसकं—भीमांसकानां भाष्यकारादिभेदेन नानात्वाद् बहुवचनमिति भावः । शक्तिद्वयेति—घटादेर्निपातानाञ्च पृथक्शक्तिद्वयकल्पनाऽपीत्यर्थः । अस्माकम्—वाचकत्वद्योतकत्वोभयरकीर्तुणाम् । तत्तत्कार्यकारणभावः—समुचित-घटादिविषयकबोधम्प्रति घटादिपदनिष्ठलक्षणज्ञानत्वेन कार्यकारणभावः । शक्तिप्रदस्यार्पिति—यथा घटादिविषयकशाब्दबोधोपपत्ति घटादिपदनिष्ठशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वम्, तथा समुचितविषयकशाब्दबोधे समुचितविषयकशास्त्रिज्ञानत्वेन कारणत्वमित्यनुभवाचुरोधेन सममेवेति भावः ।

दुर्पणव्याख्या

(* अनर्थकस्येति *) * व्यर्पमिति * व्यभिचाराभावेन तस्य विशेषणत्वयोगादिति भावः । * प्रत्याख्यातत्वादिति * “वृत्तद्वित” (पा० सू० १ । २ । ४६) इत्यत्र चशब्देनैव तदर्थस्य उपस्थितत्वादिति भावः ।
वक्ष्यमाणान्तरसादाह—किञ्चेति * प्रकरणादिवदित्यनेन द्योतकताया वृत्तित्वाभावो धन्यते । * अस्माकमिति * पञ्चदशम्युपगन्तृणामित्यर्थः । * कार्यकारणभाव इति * समुचितघटादिशाब्दबोधे पठ्यर्थनिर्दिष्टतलक्षणज्ञानत्वेन हेतुत्वाकारक इत्यर्थः । * शक्तिग्रहस्यापीति * घटादिबोधे घटशक्तिज्ञानस्य, समुच्चयादिबोधे तच्छक्तिज्ञानस्य हेतुत्वाकारकः कार्यकारणभावेऽप्यावश्यक इत्यर्थः ।
* कल्प्यान्तराभावेनेति * द्योतकतापक्षे वाचकतापक्षेऽपि तत्तत्पक्षज्ञसाधिकल्पनीयभावेनेत्यर्थः ।

-अत एव । “स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् द्योतकौऽपि वा” ।

इति वाक्यपदीयं सङ्गच्छते । दर्शनान्तररीत्या वाचकत्वमेव द्योतकत्वमेवेति नियमस्तु न युक्त इति ध्वनयन्नाह—‘मतमेव नः’ इति ॥ ४७ ॥

पर्यवसितमुपसंहरन्नाह—

निपातत्वं परेषां यच्चदत्माकमिति स्थितिः ।

व्यापकत्वाच्छ्रुततायास्त्ववच्छेदकमिष्यते ॥ ४८ ॥

परेषां यन्निपातत्वम्—असत्त्वार्थकत्वे सति चाऽदिगणपठितत्वम्, शक्तिसम्बन्धेन निपातपद-
वत्त्वञ्च । जातिर्वा,

प्रभा

अत एव=पक्षद्वयेऽपि युक्तेः साम्यादेव । उः=उपसर्गः । द्योतकत्वमेवेति—निपातानामिति शेषः ॥ ४७ ॥
एतावता प्रपञ्चेन पक्षद्वयव्युत्पादनाद् यत्कृतं तद्भ्रमानमोहनिवृत्तयेऽवतरणप्रदर्शनेनव्याजेनाह—
‘पर्यवसितमिति फलितमित्यर्थः । परेषाम्=अन्येषां वैयाकरणादीनामित्यर्थः । तत्=निपातत्वम् । अस्माकम्=
वैयाकरणानाम् । स्थितिः=मर्यादा । ‘चादयोऽसत्त्वे’ इति सूत्रार्थानुसारेणाह—सत्त्वार्थकत्व इति—सिद्धान्तव्य-
सत्त्वम्, विशेष्यतया तद्विज्ञार्थप्रतिपादकमसत्त्वार्थकम् । नचैवं घटादिशब्दस्याप्यसत्त्वार्थकत्वापत्तिः,
पुंस्त्वत्वेन पुंस्त्वस्योपस्थापकतया तादृशार्थप्रतिपादकस्य सत्त्वादिति वाच्यम्, विशेष्यतापदेन शाब्दबोधी-
यगुल्यविशेष्यताया प्रहृणात् । तथाच प्रादीनां चादीनाञ्च सत्त्वार्थकतया निपातत्वमुपपन्नम् ।

ननु ‘चादयोऽसत्त्वे’ इति सूत्रे ‘असत्त्वे’ इत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे वाक्यद्वयं कल्पनीयम्—‘चादयो
निपातसङ्गताः’ इत्यर्थकम्—‘चादयः’ इत्येकम्, ‘सत्त्वेऽर्थे चादयो न निपातसङ्गताः’ इत्यर्थकम्—‘असत्त्वे’
इत्यपरम्, इति वाक्यभेदः, प्रतिषेधार्थकनवः क्रियायामन्वयेन सत्त्वेन सहानन्वयादसमर्थसमासः,
निषेधेन शास्त्रबाधश्चेति दोषत्रयसत्त्वात्पयुंदास एवाश्रयणीयः । एवञ्च ‘असत्त्वे चादयो निपातसङ्गताः’
इत्यर्थे सर्वथाऽनर्थकेषु चादिषु निपातसङ्गानापत्तिरत आह—शक्तिसम्बन्धेनेति—नैयायिकानां मते ईश्वर-
सङ्केतः शक्तिः । वैयाकरणाणां बोधकता, तदवच्छेदकोऽलण्डो धर्मविशेषो वा शक्तिः । नन्वेवं शक्यताव-
च्छेदकं पदमेव, तथाच तेषामानन्त्याद् गौरवमत आह—जातिर्वैति—ननु हत्वादिना साङ्ख्योन्नं जातित्वम्,

दर्पणव्याख्या

● अत एवेति ● कल्प्यपक्षद्वये युक्तिषाम्यादेवेत्यर्थः ● स वाचक इति ● उपसर्गं प्रक्रमयेदम्, ‘प्रतिष्ठते’ इत्यत्र ‘गतिनिवृत्तिना-
चकः स्थापान्तः, उपसर्गस्तदभावरूपगतिवाचकः’ इति पुञ्जराजेन तदर्थस्य कथनात् । ‘वाचकत्वमेव इत्यस्य निपातानामित्या-
दिः, एवं ‘द्योतकत्वमेव’ इत्यस्योपसर्गाणामित्यादिः । ● मतमेवेतीति ● । ● वा ● =अथवा, अन्यव्यतिरेकतो निपातानां
वाचकत्वं युक्तम् । ● नः ● =अस्माकं मते परेषां यदेकस्य वाचकत्वमपरस्य द्योतकत्वमिति मतम्, तदेव उ न युक्तमिति
मूल्योचना ॥ ४७ ॥

ननु ‘चादयोऽसत्त्वे’ (पा० सू० १ । ४ । ५७) इत्यत्र ‘असत्त्वे’ इति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेऽप्यसमर्थसमासादि,
वाक्यभेदागच्छेति पर्युदास एवाश्रयणीयः । तयान्तोच्छेदगणस्याश्रयणेऽनर्थके तद्विमग्न्यातिः । तावदन्यतमत्स्य निषेधे
न गौरवमत आह—● शक्तिसम्बन्धेनेति ● । तस्य लक्ष्यताऽऽवच्छेदकमभिप्रेत्याह—● जातिरिति ● । निपाताद-
वाक्यतावच्छेदकतया च तत्सिद्धिरिति भयः ।

उपाधिर्वा तदेवास्माकमपि । परन्तु सामान्य

प्रमा

यसमानाधिकरणत्व—स्वाभावसमानाधिकरणत्व—स्वाधिकरणवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन परस्परविशिष्टत्वरूपसाङ्कर्यस्य सत्त्वात् । साङ्कर्यस्य च जातिबाधकत्वात् । तदुक्तम्—

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः ।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्गहः ॥ इति ॥

तथाहि—‘ह’ इति निपाते ह्यशब्दत्वं निपातशब्दत्वञ्चेति हत्वसामानाधिकरण्यम्, निपात-
चादिशब्दे हत्वाभावसमानाधिकरण्यम्, हन्त्यादिधातुचदकहशब्दे हत्वाधिकरणवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वमिति । चत्वप्रत्यादिसमानाधिकरणानानिपातत्वस्वीकारे तु गौरवम् । कार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदक-
त्वयोरैव जातिसाधकत्वेन निपातत्वे च तत्त्वाभावेन जातित्वं दुर्बलम् । नच निपातपदसाम्यतावच्छेदक-
तया जातित्वसिद्धिः, तथा सति जातित्व—अभावत्वादीनामपि जातित्वापत्तेः । अत एव गुणत्वस्य
कार्यतायाः कारणतायाश्चानवच्छेदकत्वाज्जातित्वं निराकृतं कीदृशमिति । शक्यतावच्छेदकतया जातित्वसिद्धौ
तु कीदृशविरोधः स्पष्ट एव । एवञ्च निपातत्वस्य जातित्वे मानाभाव इत्यत आह—उपाधिर्वा—उपाधि-
त्वञ्च—नित्यत्वे सत्यनेकसम्बद्धत्वम् । क्वचिदुपाधिर्वा जातिर्वैति पाठः । तस्यायमारथः—साङ्कर्यस्य
जातिबाधकत्वासम्भवः । जातिनाशकत्वरूपं जातिबाधकत्वं साङ्कर्येन सम्भवति, जातेर्नित्यत्वात् । नापि
जातित्वाभावसाधकत्वरूपं बाधकत्वम्, प्रमाणाभावात् । ननु अनुमानं प्रमाणम्, तथाहि—युतत्वं जाति-
त्वाभाववत्, स्वसामानाधिकरण्य—स्वाभावसमानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन मूर्तत्वविशिष्टत्वात्, इति चेन्न,
तदनुमानं यदि विशेषतस्तदा दृष्टान्ताप्रसिद्धिः । यदि ‘उभयसम्बन्धेन जातिविशिष्ट तत्तज्जातित्वा-
भाववत्, यथा पृथिवीजलसंयोगः’ इति सामान्यतस्तदपि न, द्रव्यत्वेऽपि पृथिवीत्वादेः पूर्वोक्तोभयसम्ब-
न्धेन विशिष्टतया तत्र व्यभिचारात् ।

दर्पणव्याख्या

ननु हत्वादिना साङ्कर्यज्ञ निपातत्व जाति । तथाहि—निपातगमाभावेति हत्वम्, धात्वादिहकारे हत्वाभावावति
निपातत्वम् निपातात्मकचकारे तयोरैकत्र हकारे समावेशात् । तद्वदुक्तार्थीन तु स्वसामानाधिकरण्य—स्वभावसमानाधि-
करण्योभयसम्बन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणभावाप्रतियोगित्वनियममङ्ग एव । निष्पातिषहचारप्रहश्च
तादृशनिष्पेऽनुकूलस्तर्कः । अन्यथा तन्मात्रव्यवहृत्तानां ‘सत्त्वात्वात् जातेः’ इत्यानुमानानां विषयप्रवृत्तात् । अत एव
‘युतत्वं न जातिः’ इति साम्प्रदायिकम् ।

हत्वादिव्याप्यनिपातत्वस्य नानात्वानुगमनेन साङ्कर्यस्य परिहारेऽपि सकलचादिसाधारण्यभावेनानुगततया तस्यै-
वासिद्धिर्नैर्प्रमाणत्वात् । किञ्च कार्यतावच्छेदकत्वादीनां जातित्वसाधकानां तत्राभावादि न सा जातिः । अन्यतरावच्छेद-
कत्वं तु न तत्साधकम्, अभावत्वविमुक्तादीनामपि जातिरपत्ते । अत एव गुणदीपितौ गुणत्वस्य जातित्व कीदृशित्वा
वपिद्वयमत आह—* उपाधिर्वैति * । * सामान्ये * च्छ्याकथने । इत्यर्थः ।

अथ भावः—उपसर्गेभूयमतेऽपि द्योतकत्वे, वाचकत्वे वा कल्पनीये त । मिश्रचित्तपोपरिषदां परमार्थनिपातत्वयोरुभयो-
र्धर्मयोर्मध्ये द्योतकत्वादिकमुपसर्गात्वावच्छेदेन कल्प्यते, उत निपातत्वावच्छेदेनेति सद्ये अवच्छेदनिर्गमिणीयाया व्यापकतया
निपातत्वावच्छेदेनैव तत् कल्प्यते, सङ्गाहकलापशात् । अत एवेश्वरानुमाने कर्तव्यत्वं घटत्वादिनाऽऽन्विष्यते, उत कर्त-
व्यत्वेन, इत्यवच्छेदकविज्ञातायापुनकलापशात् कार्यत्वमेव तदवच्छेदकम्, ननु घटत्वादिकमिति न्यायविद्वान्त इति ।

धर्मं प्रमाणांनां पक्षपाताच्छ्रद्धता, द्योतकता वा तदवच्छेदेनैव कल्प्येति नैयायिकोक्तं प्रादि—
चाद्योर्नैपम्यमयुक्तमित्यर्थः । व्यापकत्वात्=सामान्यत्वात् । शक्तताया इत्युपलक्षणम्—द्योतक-
ताया वेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

इति नैयायिकरणभूषणसारे निपातानां द्योतकत्वादिनिर्णयः ॥ ८ ॥

प्रभा

वस्तुतस्तु शक्यतावच्छेदकतया चत्वप्रत्वादिभेदेऽपि 'निपातः' इति एकाकारप्रतीत्या वा निपातत्वे
जातित्वं सिध्यति । नचैवमभावत्वविभुत्वादीनामपि जातित्वसिद्धिरिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । अत एव—
स्वजातिः प्रथमं शब्दैः सर्वैरेवाभिधीयते ।

ततोऽर्थजातिरूपेषु तदध्यारोहकल्पना ।

स्युक्तं हरिणा । यदा विशुद्धा एवार्थजातयः शब्दैरभिधीयन्ते तदा सर्वं जातिवाचिन एव । किञ्च सामान्या-
देष्वनुपुं जातेरभावे 'जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः' इति गौतमसूत्रविरोधापत्तिः । अत एव—
संयोगिद्रव्यभेदेन देशे च परिकल्पिते ।

तेषु देशेषु सामान्यमाकारोऽपि जायते ॥

इत्युक्तं हरिणा । अत एव 'आकृतिः पदार्थः' इति मीमांसकाः । तत्र प्रवृत्तिनिमित्तम्, जातिः, आकृतिः,
उपाधिरित्यनर्थान्तरम् । द्रव्यगुणकर्माण्येव जातिमन्ति इति तु स्वशास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय नैयायिका आहुः ।
अत एव गौतमेन प्रवृत्तिनिमित्तस्योपाधेश्च पदार्थत्वं कुत्रापि नोक्तम् । नापि कार्यतायाः कारणताया वाऽव-
च्छेदकतयैव जातिसिद्धिरित्यपि नियन्त्रितम् । परन्त्विति—अस्य 'वैपम्यं न युक्तम्' इत्यत्रान्वयः । परन्तुपदं
केवलवाचि, केवलं वैपम्यम्=वाचकताया द्योतकतायाश्चावच्छेदकभेदो न युक्त इत्यर्थः । सामान्यभेद-
उपसर्गत्वापेक्षया व्यापकधर्मं निपातत्वरूपे । प्रमाणानाम्—द्योतकत्ववाचकत्वावच्छेदकत्वविषयकप्रमाणा-

नाम् । पक्षपातादिति—व्यापकधर्मावच्छेदेन द्योतकत्ववाचकत्वरूपविधेयसाधकत्वादित्यर्थः । शक्ततावाचक-
त्वा । तदवच्छेदेन=निपातत्वावच्छेदेन । नैयायिकोक्तिमिति—प्रादय उपसर्गो द्योतका इति द्योतकतावच्छेदकं
प्रादित्वमुपसर्गत्वं वेति चादयो निपाता वाचका इति वाचकतावच्छेदकं निपाततरमिति नैयायिकोक्त-
मित्यर्थः । अयं भावः—उपसर्गाणां द्योतकत्वं वाचकत्वं वा उपसर्गवृत्तिधर्मावच्छेदेन कल्पनीयम् । तद्वृत्ति-
धर्मश्चोपसर्गत्वं निपातत्वमित्युभयम् । किमवच्छेदेन तत्कल्पनमिति संशये निपातत्वस्य व्यापकतया चाद्रिपु
वाचकतावच्छेदकत्वेन कृततया च तदवच्छेदेनैव द्योतकत्वकल्पनमुचितम् । यथा न्यायनयेऽदृष्टस्य कारण-
त्वकल्पनायां तत्कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वमेव, व्यापकत्वात्, ननु घटत्वादिकम्, पटत्वादिकमादाय
विनिगमनाविरहादनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् । तथाऽत्रापि अनुगतरूपेण द्योतकत्वं वाचकत्वं वा युक्तम् ।
प्रकृते प्रमाणत्वानुमानमेव । तथाहि—'निपाता द्योतकाः, निपातत्वान्, उपसर्गवत्' इति । नच निपातत्वस्यैव
तत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकतया सङ्केतसम्बन्धेन निपातपदवत्त्वस्य च हेतुत्वेनावोपात्तम् । नच पादपूरणमात्रार्थके
चादौ द्योतकत्वरूपसाध्यरयासत्त्वात्, निपातत्वस्य च सत्त्वाद् व्यभिचार इति वाच्यम्, वाचकत्वाभावरूप-
द्योतकत्वस्य साध्यत्वेन तस्यानर्थकनिपातेऽपि सत्त्वेन क्षतिविरहात् ।

अत्र नैयायिकाः—यत्र बहूनां व्याप्यपरमाणुमेकस्य व्यापकधर्मस्य च

प्रभा

व्यापकधर्मस्यावच्छेदकत्वकल्पनमुचितम्, ननु बहूनाम्, गौरवादननुगतत्वाच्च । यत्र तु व्याप्योऽपि धर्म एक एव व्यापकोऽपि तथा, तत्र व्याप्यधर्मस्यैवावच्छेदकत्वं कल्प्यते, तस्यावच्छेदकत्वे गौरवाभावात् । अत एव न्यायनये आख्याववाच्यायाः कृतेः कृतित्वेनैव व्याप्यत्वम्, ननु कृतित्वव्यापकव्यापारत्वेन । ईदृशास्थले मीमांसका अपि व्याप्यस्यैवावच्छेदकत्वमिच्छन्ति ननु व्यापकस्य । तद्वया—द्रव्यचाक्षुर्प प्रति जद्भूतरूपं फारणम्, तत्र द्रव्यचाक्षुर्पनिष्कार्यताया द्रव्यप्रत्यक्षत्वं न कार्यतावच्छेदकम्, किन्तु तद्व्याप्यं द्रव्यचाक्षुर्पत्वमेवेति मन्यन्ते । अद्योतके पादपूरणमात्रफलके निपाते द्योतकत्वरूपसाध्याभावेन निपातत्वस्य च सत्त्वेन व्यभिचरितत्वाच्च निपातत्वस्यावच्छेदकत्वासम्भवः । तथाच 'प्रादयो द्योतकाः, उपसर्गात्वात्' इत्यनुमानेन प्रादीनां द्योतकत्वमेवेति । किञ्च निपातत्वहेतुकद्योतकत्वसाध्यकानुमित्यसम्भवः, उपसर्गात्वरूपोपाधिविशिष्टत्वात् । उपसर्गत्वे द्योतकत्वरूपसाध्यव्यापकत्वस्य निपातत्वस्य वाचकत्वादिष्वपि सत्त्वेन निपातत्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्य च सत्त्वात् । नच घटादीनामपि सङ्केतितार्थद्योतकत्वेन तत्र घोष-सर्गात्त्वस्यासत्त्वेन साध्याव्यापकत्वं निपातत्वरूपसाधनावच्छिन्नद्योतकत्वस्योपसर्गेण एव सत्त्वेन निपातत्व-समानाधिकरणद्योतकत्वरूपसाध्यव्यापकत्वेन साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याप्युपाधित्वात् । ननु उपसर्गा-वाच्य एव प्रकथं । तथाहि—'प्रकर्षादिः प्रादिवाच्यः, प्राग्व्यव्यतिरेकानुविधायिशब्दबुद्धिविषयत्वात्', प्रादिसत्त्वे तत्प्रतीत्या तदसत्त्वे चाप्रतीते । यथा घटादिरूपोऽर्थोः घटादिशब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायीति स घटादिपदवाच्यः । नचात्रापि 'अनन्यस्तभ्यो हि शब्दार्थः' इत्यनन्यत्वभ्यत्वमुपाधिरिति वाच्यम्, तत्र वाच्यरूपसाध्यव्यापकत्वेऽपि साधनाव्यापकत्वस्य दुर्बलत्वात् । तस्माज्जयादिर्धोतुवाच्यः, प्रकर्षा-दिष्व प्रादिवाच्यः । नच नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद् भेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया प्रकथस्य स्वरूपसम्बन्धेन जयार्थेऽन्ययो न स्यादिति वाच्यम्, उक्तव्युत्पत्तौ निपातारित्तव्यतिवेशादिति चेन्न, 'प्रतिष्ठते' इत्यत्र गत्यभावस्य धात्वर्थत्वे तदभावस्योपसर्गार्थत्वे न्यायनये तिङर्थोऽश्रयत्वे गत्यभावाभावस्याप्रकृत्यर्षतया 'प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वित' इति व्युत्पत्तिविरोधादनन्यवापत्तेः, आद्यगमनस्य प्रतीत्यभावापत्तेः । 'प्रतिष्ठते' इत्यत्र प्रशब्दार्थोऽभावस्य गमनाभावरूपधात्वर्थस्य प्रति विशेष्यतयैव भानाद् धात्वर्थगतविशेषकत्वाभावेनोप-सर्गत्वानापत्तिः । तस्मादुपसर्गो द्योतका एव । चादयश्च केचिद् वाचकाः केचिद् द्योतकाश्च । वाचका यथा—नञोऽभावो वाच्यः, सादृश्यमिव वाच्यम् । सादृश्यबोधे च समानविभिधकत्वं प्रतियोग्यनुयोगिनोर्नियामकम्, तेन 'चन्द्रेष्वेव सुरान्' इति न प्रयोगः । नचोपमानोपमेययोर्भिन्नलिङ्गकस्थले चन्द्र इव सुरमाहा-दकम्' इत्यादायुपमानगताह्लादकत्वस्याप्रत्यायकत्वेन कथं साधारणधर्मबोधकत्वं तस्येति वाच्यम्, तस्योप-मादौष्येवैव परिगणनात् । ह्लादयतीति क्षिप्ररहितार्थोपस्थापकपदप्रयोगस्यैव तत्रोचित्त्यात् ।

एवपदस्य तु त्रयोऽर्थो वाच्यः—१—अन्ययोग (सम्बन्ध) व्यवच्छेदः (अभावः) । २—अयोग-
(असम्बन्ध) व्यवच्छेदः । ३—अत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्च । तत्र विशेष्यवाचकपदोत्तर एवकार अन्यत्वञ्च
(भेदश्च) सन्निरहितविशेषार्थप्रतियोगिक एव । योगश्च एवपदं विना यः प्रतीयते स एव । तथाच—
'पाथं एव धनुर्धरः' इत्यत्र पाथंभिन्नतादित्याभावायवद्वधनुर्धराभिन्नः पाथं इति बोधः । एवम्—'कार्यामेव
विश्रुतायः' इत्यनेन पार्थीभिन्नासंयुक्तः कार्थीसंयुक्तः अ विरयनाथ इति बोधः । इत्यन्ययोगव्यवच्छेद-
भिन्नस्य सम्बन्धाभावः । विशेष्यसन्निरहितैर्यत्वेऽयोगव्यवच्छेदः—सम्बन्धाभावाभावाः सम्बन्धः प्रतीयते ।
यथा 'शङ्खः पाण्डुर एव' इत्यत्र विशेष्यतावच्छेदकधर्मसम्बन्धाभावात् विशेष्यं प्रतीयते, तथाच शङ्खस्यावच्छे-
देन पाण्डुरत्वसम्बन्धाभावाभावात् शङ्ख इति बोधः । क्रियासङ्ग-
विषयस्येत्यन्ययोगव्यवच्छेदो बोध्यते । तथाहि—'नीलं कमलं भयत्वं' इत्यादौ क्रियासङ्गत्वपरिगण-

॥ अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

भावप्रत्ययार्थमाह—

प्रभा

तस्माद्दुपसर्गत्वेन निपातत्वेन वा वाचकत्वादि चिन्त्यमेव । कर्मप्रवचनीयसंज्ञका अपि प्रत्यादयो न क्रियाविरोधकाः, किन्तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविरोधका एव । अत एव कर्म=क्रियां प्रोचन्त इति कर्मप्रवचनीयाः । बाहुलकात्कर्तारि भूतेऽनीयद् । तेन सम्प्रति क्रियां न द्योतयन्ति, किन्तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविरोधं द्योतयन्ति ये ते कर्मप्रवचनीयाः । क्रियागतविरोधकत्वाभावाद्दुपसर्गत्वाप्राप्त्या उपसर्गसंज्ञाऽपवाद इत्युक्तिः फलितार्थोभिप्रायेणेति दिक् ।

निपातार्थस्य निर्णीत्या पातयन् विघ्नवारणान् ।

प्रभायां बालकृष्णस्य प्रभां दद्याद् इभाननः ॥

॥ शुभम् भूयात् ॥

अथ भावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

सामान्यतो नामार्थं तद्विशेषनिपातार्थंश्च निरूप्य नामघटकं स्वार्थस्य प्रथमोपरिधत्त्वात्तदर्थकं तद्विन्नं निरूपयितुमाह—भावेति—भवन्ति—अर्थबोधनाय प्रवर्तन्तेऽनेनेति भावः । करणे षच् । भावः=तत्तच्छब्द-प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदुक्तं परममूले—‘प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतो भावः’ इति । प्रकारपदेन च मुख्यविरोधप्यतया साक्षान्निरूपितविषयताशयस्य ग्रहणम् । विषयता च प्रकारतारूपा, संसर्गतारूपा वा । घटादिपदस्थले घटत्वादी प्रकारतारूपा । ‘अप्यगकः’ ‘राजपुरुषः’ ‘पाचकः’ इत्यादिषु च संसर्गतारूपा । एषु

दर्पणव्याख्या

क्रियानिरूपकत्वम्, किन्तु क्रियागतसम्बन्धविरोधकत्वम्, कर्म=क्रियां प्रोचन्ताः ‘कर्मप्रवचनीयाः’ इत्यन्तर्लक्षणात् । अपिपद्योऽणु एषारम्भसामर्थ्यादेव वा । ‘जगन्नुपनिषत्’ इत्यत्र देवभूतव्यनिरूपितलक्ष्यप्रवृत्तिसम्बन्धस्य कर्मनिर्णयस्य शानुना द्योतनात् । एषमन्वयार्थे हेयम् । अत एव न तेषामुपसर्गत्वम् । क्रियागतविरोधगतोक्तं दुपसर्गम् । उपसर्ग इति—

क्रियाया द्योतने नाप्यसम्बन्धस्य न वाचकः ।

नानि क्रियारदाऽऽद्येऽपि सम्बन्धस्य न मेदकः ॥ इति ।

इत्युक्तम् । तथाच तदुत्तरभावप्रत्ययः सम्बन्धं वदतीत्यर्थः । एतदपि 'भेदः, संसर्गः, उभयं वेत्युक्तोऽपि भेदपक्षे न सम्भवतीत्यत आह—मतभेदेति—पक्षभेदेनेत्यर्थः ।

एवञ्च राजपुरुषत्वम्, औपगवत्वम्, पक्तृत्वमित्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धः, उपगवपत्य-सम्बन्धः, (अपत्यापत्यवत्सम्बन्धः) क्रियाकारकभावसम्बन्धः, इत्यन्यवबोधः । औपगवादाव-व्यभिचरितसम्बन्धे तु अर्थान्तरवृत्तिसिद्धित उदाहार्यः ।

प्रभा

उक्तमिति—समासशक्तिनिरूपणे 'राजसम्बन्धवान्' इत्येव शब्दं भानमित्यादिनेत्यर्थः । तदुच्येति—समासा-द्युत्तरेत्यर्थः । वदतीति—बोधयतीत्यर्थः । एतदपि—कृताद्युत्तरवादेः सम्बन्धवाचकत्वेऽपि । भेद इति—अराजकीयभेदवान् इति भेदः समासार्थः । संसर्ग इति—राजकीयसम्बन्धवानित्यर्थः । उभयमिति—अराज-कीयभेदवान्, राजकीयसम्बन्धवोर्येत्यर्थः । भेदपक्ष इति—अराजकीयभेदविशिष्टपुरुष इत्यर्थेके भेदपक्षे इत्यर्थः । न सम्भतीति—'राजपुरपः' इत्यतः पुरपे राजसम्बन्धस्याभानादिति भावः । राजसम्बन्धवतो वस्तुगत्या पुरुषत्वेन बोधे पुरुषत्वमेव त्यप्रत्ययार्थः । पुरुषत्वरूपे प्रत्ययार्थे च राजसम्बन्धवतः पुरुषस्य तद्व्यक्तिसामान्यनिरूपिताधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्य इति नातिप्रसङ्गः । 'राजपुरपः' इत्यतो भेदमा-त्रस्य भानपक्षे भेद एव त्वाद्यर्थः । पक्षभेद इति—कृदन्तादिविहितभावप्रत्ययस्य सम्बन्धोऽर्थ इति मतभेदेन ह्यर्थुत्तिर्नो सिद्धान्तोक्तिरिति भावः ।

स्वस्वामिभावेति—त्यप्रत्ययार्थोऽत्र स्वस्वामिभावसम्बन्धः, अन्यवबोधस्तु राजपुरुषनिष्ठः स्वस्वामि-भावसम्बन्धः । उपगवपत्यनिष्ठोऽपत्यापत्यवत्सम्बन्धः, पाककर्तृनिष्ठः क्रियाकारकभावसम्बन्ध इत्याद्याका-रकः । उपगवपत्येति—'अपत्यापत्यवत्सम्बन्धः' इति लिखितपुस्तकेषु पाठः ।

अन्यवबोध इति—शब्दजन्यो बोध इत्यर्थः । पृथगुपस्थितयोरर्थयोराकाङ्क्षाभास्यसम्बन्धेन विशेष्य-विशेषणभावापन्नाधीविषयकबोधस्यैवान्यवबोधत्वेन प्रकृते चैकार्थीभावशक्तत्वादिनये पृथगुपस्थित्यभा-वेन तत्रवस्य वक्तुमशक्यत्वात् । विशिष्टोपस्थितार्थबोधेऽपि शब्दजन्यत्वन्वक्षतमेव, 'शाब्दयामि' इत्यनु-भवस्य सत्त्वात् । उपस्थितिविषययोरर्थयोः सम्बन्धोऽन्वय इति मते तु यथाश्रुतमपि साधु ।

अव्यभिचरितसम्बन्ध इति—व्यक्तेरुत्पत्तिमार्गस्य आविनाश तद्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसम्बन्ध इत्यर्थः । उपगवपत्ये च जन्यजनकभावसम्बन्धो नास्ति इत्यस्याभावेन तादृशसम्बन्धेऽत्यन्ताभावाप्रति-योगित्वं सुलभम् । अर्थान्तरवृत्तिरिति—देवताधैकादितद्वितान्ताद् भावप्रत्यये 'ऐन्द्रत्वम्' इत्यादौ इन्द्राभिन्न-

दर्पणव्याख्या

* सम्बन्धमिति * उत्तरपदायं पूर्वपदायंसम्बन्धस्यैव धर्मत्वेन भावमानत्वादिति भावः ।

* भेदपक्ष इति * तराक्षे हि 'राजपुरुषः' इत्यत्र 'अराजकीयभिन्नः पुरुषः' इति बोधेन पुरुषात्तौ राजसम्बन्धामानादिति भावः । * उपगवपत्यसम्बन्ध इति * उपगवपत्ययोर्जन्यजनकभावात्सकः सम्बन्ध इत्यर्थः । * अन्यवबोध इति * उत्तरादौचरभावप्रत्ययस्य तत्सम्बन्धवाचकत्वादिति भावः ।

* अव्यभिचरितसम्बन्धे त्यति * अव्यभिचरितसम्बन्धरूपजात्यैव भानोपगमे त्वित्यर्थः । तुशब्दव्यचिता-त्किञ्चिज्जन्तु "तरयापत्यम्" (पा० ह० ४ । १ । ८२) इत्यनेन पृथीप्रकृत्यर्थोपगवादिसम्बन्धेऽपत्येऽणादीना विधानेन तद्व्यवस्थान्तामात्रेणैव तत्रैकार्थीभावस्यापगन्तव्यतया तत्रापत्यार्थे संसर्गस्यैव प्रकारतया तस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययार्थ-त्वेन जातेतद्व्याख्यासम्भवादिति । * अर्थान्तरवृत्तिरिति * धार्वर्मपरितार्थवृत्तिराधिक्यान्तर्गततद्व्यादिरित्यर्थः । तदर्थं

सतो भावः सचेति । अत्र जातवावैव प्रत्यय इति दिक् ॥ ४६ ॥

दण्डीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवाचकता तद्धितस्येति धदन्तं मीमांसकम्मन्यं प्रत्याह—

अत्रार्द्धजरतीयं स्याद् दर्शनान्तरगामिनाम् ।

सिद्धान्ते तु स्थितं पक्षद्वयं त्वादपि तच्छृणु ॥ ५० ॥

प्रभा

दिगिति—यं धर्ममपेक्ष्य शब्दस्यार्थाभिधाने प्रवृत्तिस्तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं स एव त्वादिप्रत्ययार्थः । स च कचिज्जातिः, कचिद्गुणः, कचित्सम्बन्धः, कचिद् द्रव्यम्, कचिद्भावः इति यथायथमूह्यम् । यथा घटत्वं जातिः । गुणवाचकात् त्वे शुद्धत्वं रूपत्वव्याप्यजातिः, गुणिवाचकात् त्वे शुद्धत्वं गुणः, राजपुरुषत्वम्—राज-पुरुषसम्बन्धः, दण्डत्वम्—दण्डः, दण्डसम्बन्धो वा, घटाभाववत्त्वम्—घटाभावः, घटाभावसम्बन्धो वा, दण्डत्वत्वम्—दण्डः । घटाभावत्वत्वम्—घटाभाव इति ॥ ४९ ॥

अत्र विशेषो वक्ष्यते—दण्डीत्यादाविति—‘दण्डी’ इत्यादौ मत्वर्थीयप्रत्ययान्ते दण्डादिरूपप्रकृत्यर्थ-विशिष्टो यः कश्चनार्थः पुरुषदेशादिरूपः स एव मत्वर्थः, नतु द्रव्यदण्डान्तरयोः सम्बन्धः । सम्बन्धस्य तु वाक्यविधया विशेष्यविशेषणभावबोधोत्तरमार्थप्रतीतिरेव, न शाब्दः । अत एव ‘पाचकः’ इत्यादिकृदन्ते-ऽपि क्रियाविशिष्टकर्त्रादिवरेव कृदर्थः, सम्बन्धस्तूत्तरकालमर्थतः । तदुक्तम्—

पाकन्तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः ।

पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित् ॥

इति । नच दण्डादियुक्तं द्रव्यमनन्तमिति शक्तिप्रहासम्भवः, दण्डत्वेन दण्डमनुगम्य तेनानुगमसम्भवात् । नच ‘दण्डी’ ‘कुण्डी’ इत्यादौ दण्डत्वकुण्डत्वादीनामप्यनन्तत्वात्तेन रूपेण दण्डादेरनुगमासम्भवेन तद्युक्तद्रव्याणामनुगमासम्भव इति वाच्यम्, प्रकृत्यर्थत्वेन दण्डादीननुगम्य तद्युक्तद्रव्याणामनुगमसम्भवादित्याह—अत्रार्द्धेति—अर्द्धं जरत्या अर्द्धं जरती सैवेतीवार्थो कन्, तस्य लुका, सदेशे लक्षणया वा अर्द्धयुद्धातुल्यन्यायोऽर्द्धं जरती । यथा कामिनो जरत्या अप्यर्द्धं विपयवासनया कामयन्ते, सुखस्तनादिकन्तु सौन्दर्यराहित्यान्न कामयन्ते इत्यर्द्धस्य कामनार्थिपयत्वमर्द्धस्य तद्विपयत्वञ्चानुचितम् । यथा वा अर्द्धं जरत्याः कुक्कुट्याः पाकाय, अर्द्धञ्च प्रसवाय चेति कौशलासम्भवः, किन्तु जरत्या एव पाकः, युवत्यास्तु प्रसवार्थत्वम् । तथा एकस्यैव द्विविधकार्यकरत्वं न युक्तम् । प्रकृते कस्यचिद्भावप्रत्ययस्य सम्बन्धवाच-

दर्पणव्याख्या

* सत इति * सञ्चन्दन्यवोषे दानर्षकत्रयो सचायाः प्रकारतया भानात्तदुत्तरभावाप्रत्ययेनापि - सैवाभिधीयते ऋणः । तथाचोत्तरपक्षे तु भावप्रत्ययान्तात् सम्बन्धाभानादुक्तान्ये अन्यत्वेऽप्युक्तमिति भावः ।

ननु ‘शुद्धत्वं सचम्’ इत्यादौ सतोऽपि शौक्यादिसम्बन्धस्य भावप्रत्ययेनानभिधानत्वं ‘राजपुरुषः’ इत्यत्रापि नभिधानं स्यात्, तथापि राजादीनां पुरुषादियदार्थे स्वत्यादिसम्बन्धेन प्रसारतेत्यस्यापि धर्तुं शक्यतयादित्यत आह—दिगिति * तदर्थस्तु निर्वच्यमाणमाये “तस्य भावः” (पा० सू० ५ । १ । ११ ।) इति सूत्रेण त्वत्तदयो विधीयन्ते ।

ननु आतित्वादिना ज्ञातव्ये सम्बन्ध एवेति नियमः । तथाच ‘सावदृतेर्षद्वर्मप्रकारवोषः सावदृत्तमता स एव संसाद्यभिधेय’ इति इत्यादिभिन्नप्रकृते इदन्तादितोऽपि सम्बन्धप्रकारकवोषस्य भाष्यसम्मतत्वात् तस्यैव भावप्रत्ययेना-

नोके तु भावप्रत्ययस्य आत्मावभिधायकत्वमिति ॥ ४९ ॥

यत्तु—यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः ।

तदा गत्यन्तराभावात् सम्बन्धो वाच्य आश्रितः ॥ इति ॥

तत्र, इनादेः सम्बन्धिवाचकत्वेनोपपत्तौ गत्यभावाभावात् । प्रपञ्चितञ्चैतदादावेव वैयाकरणभूषणे ।
ननु तवापीदं वैषम्यं कथमित्यत आह—सिद्धान्ते त्विति । 'जायन्ते' इति वच्यमाणविशेषणे-
ऽन्यितम् । सिद्धान्ते प्रकृतिजन्यबोधे प्रकृते त्वादयो जायन्त इत्यर्थः ।

प्रभा

स्यादित्यत आह—यत्विति । स्वसमवेतः=प्रकृत्यर्थसमवेतः । अपरः=सम्बन्धाद्भिन्नः । गत्यन्तराभावात्=उपा-
यान्तराभावात् । तथाच प्रकारीभूतस्य पदार्थस्य प्रकृत्यर्थसमवेतत्वाभावे प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धस्याभि-
धानं भावप्रत्ययेनेत्यर्थः । सम्बन्ध=प्रकारतावच्छेदकीभूतः सम्बन्धः । सम्बन्धिवाचकत्वेति—इत्यादितद्विहितस्य
सम्बन्धप्रकारकबोधजनकत्वरवीकारेण । उपपत्तौ=त्यादेः सम्बन्धिवाचकत्वोपपत्तादित्यर्थः । गत्यभावेति—
लिखितपुस्तकेषु 'अगत्यभावात्' इति पाठः । दण्डीत्यादेः सम्बन्धविशिष्टवाचकत्वेन सम्बन्धस्य भावप्र-
त्ययवाच्यत्वरूपगते, सत्त्वादित्यर्थः । एतत्-तद्विहितानां सम्बन्धिवाचकत्वम् । आदावेवेति—वैश्वदेवीत्यादि-
तद्विहितानामित्यादिप्रत्ययेनेत्यर्थः । वैषम्यमिति—दामोदरत्वमित्यत्र सम्बन्धो न त्वाद्यर्थः । 'दण्डित्वम्'
इत्यादिषु तु सम्बन्धस्त्वाद्यर्थ इति वैषम्यमित्यर्थः । सिद्धान्ते लिखीति—तत्र हि—'तस्मिन् पयसि दधानयति
सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिनम्' इति श्रुतिः । तत्रार्थं संशयः—अनया श्रुत्या आमिक्षावाजिनोभय-
गुणकमेकं कर्म विधीयते—उत आमिक्षागुणकं वाजिगुणकञ्च भिन्नं कर्मेति । ततः सिद्धान्तितम्—
वैश्वदेवीत्यत्र तद्विहितस्य सम्बन्धार्थकतया वैश्वदेवीपद—आमिक्षापदयोः समानार्थकतया तद्विहितरूपश्रुति-
(शब्द) कृतः श्रौतः सम्बन्धः । भिन्नार्थकवाजिपदोपस्थापितवाजिनेन तु वाक्यीयः सम्बन्ध इति वाक्या-
पेक्षया श्रुतेर्वलनत्वात् वैश्वदेव्यागानुवादेनान्तरङ्गतया श्रौताऽमिक्षारूपद्रव्यगुणकं कर्मेव पूर्वं विहितं
स्यादिति निराकाराद्वाद्वाजिनस्य तत्र सम्बन्धाभावेन वाजिनगुणकं कर्मान्तरमेव स्यादित्युक्तम् । तथाच
श्रौतवन्निर्वाहाय तद्विहितस्य सम्बन्धिवाचकत्वमापरयकम् । वक्ष्यमाणेति—वक्ष्यमाणेन द्विपञ्चाशत्तमकारि-
काघटकेन 'जायन्ते' इत्यनेन 'सिद्धान्ते तु' इति पञ्चाशत्तमकारिकाघटकमन्वितमित्यर्थः । तदाह—
विद्वान्त इति—वैयाकरणसिद्धान्त इत्यर्थः ।

दर्पणव्याख्या

मीमांसकमतमुपन्यस्यति—यत्त्विति* । *अत्र* दण्डित्वमित्यादौ । स्वसमवेत*—त्यादिप्रकृत्यर्थसमवेतः ।
नीलत्वमित्यादौ नीलादिगुणवन्न सम्भ्रति यतोऽत सम्बन्धस्यैव भावप्रत्ययस्यान्वयत्वमाश्रितमित्यर्थः । दण्डादेः प्रकृत्यर्थो
प्रसारत्वेऽपि प्रकृत्यर्थसमवेतत्वेनामान्त्वादिति भान ।

सम्बन्धिवाचकत्वेनेति "तदस्यास्त्यस्मिन्" (पा० सू० ५ । २ । १५) इति मतपुः सम्बन्धे निधानेऽपि,
"दण्डी पुरुषः" इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् सम्बन्धिवाचकत्वस्यान्वयत्वादिति भावः । *गत्यभावाभावादादिति*
सम्बन्धस्यैव भावत्वसम्भ्रजदिति भान । *आदावेवेति* एतम् 'वैश्वदेवी' इत्यादिसामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्ये गोपचरि-
त्यन्तप्रत्ययेन भूषणे इत्यर्थः । *तवापीति* वैयाकरणस्यापीत्यर्थः । *इदम्*—द्विपञ्चाशत्तमकारिकाघटके,
सम्बन्धिवाचकत्वमित्येव रूपं वैषम्यमित्यर्थः ।

ननु 'घटत्वम्' इत्यत्र प्रकारत्वात् तदुत्तरभासप्रत्ययेन घटत्वत्वस्यापि वाच्यता स्यादित्यत्रेष्टाप-
 चिमाह—धर्ममात्रमिति, नत्वत्र लघुगुरुविचार इत्यभिप्रायः । तत्तद्व्यक्तिविशिष्टवन्नमत्ताया एव
 घटत्व-घटत्वत्वादिरूपत्वात् ।

प्रमा

पदस्य गीति—तत्र सकलपदवृत्तित्वे मति घटेतरावृत्तित्वरूपम्, तदेव घटत्वपदस्यव्यवस्थावन्देदम् ।
 घटत्वपदस्य गुरुत्वतया शक्यतापच्छेदत्वमयुक्तमत आह—नत्वचेति—अत्र भावप्रत्ययेन प्रत्यर्थप्रकारोन्-
 नस्य प्रतीतिरमाध्यात्मव्यवस्थेन। तत्रैव तदितरावृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वरूपम् । तत्र वृत्तित्वा च प्रतीति-
 ष्टासि भास्यमन्वन्धावच्छिन्ना प्रायेति न कालिकमन्वन्धेन वृत्तित्वमादाय दोषः । यथायेतादृशाभावात्-
 धर्मत्वस्य प्रमेयत्वादायव्याप्ति, प्रमेयानिश्चित्यप्रामिद्धत्वात्, तथापि नत्वदलन्यधोर्ध्वविषयतापक्षे-
 पदेव मति तादृशविषयानवच्छेदकभिरसर्वव्याप्यापारम्भस्य प्रहणेनादोषान् । अस्ति च प्रमेयत्वस्यो
 प्रमेयत्वजन्यधोर्ध्वविषयतापक्षेदकत्वम्, तत्रदलन्यधोर्ध्वविषयतापक्षेदकपदवाचिभिरत्वत्वेति न
 यत्र दोषः । एतेन मत्तातो विभेदमदभ्यासनिश्चित्येन 'सुखान्तरविशिष्टमास्यम्' इत्यादी विशिष्ट-
 मस्य विशिष्टमतितावृत्तित्वस्य, 'नत्वत्वम्' इत्यादी महत्त्वविभागादी मध्यममदवृत्तित्वस्यप्रामिद्धेति
 दोष परितरेणैव । एतेन 'पदत्वम्' इत्यादी तर्पणोपपत्तिपरिमाणादेर्भोनापत्तिरेव निरसता । 'वस्तुगी-
 यादिमभयम्' इत्यादी गुरुधर्मस्यापि प्रतीतिः सत्येजानानुभवमिच्छतया 'पदत्वत्वम्' इत्यादी गुरुधर्मस्यापि
 भास्यत्वस्यप्राप्त्यसिद्धमेव ।

पशुपशु गौरगाभास एतेष्वेत आह—तद्वृत्तित्वेति—पदरूपव्यतिषिष्टिपिपत्तिपदत्वम्, पदत्वरूपव-
 तिषिष्टिपिपत्तिपदत्वम्, इति तद्वृत्तित्वविभासव्यवस्थेन व्यतिषेय प्रकारः । एतेन घटत्वपदस्यव्यवस्था-
 पदस्यव्यवस्थायाश्च प्रकृतत्वात् जातिरेवेति एतेन तद्वृत्तित्वविभासव्यवस्थायाश्च व्यतिषेय गौरव-
 तिषि भास ।

एतेषु जातिरेवेति धर्मविशेष, स्वतन्त्रा, प्रकृतमेव वा जातिरेति एतेष्वव्यवस्थायाश्च व्यतिषेय भासव्यव-
 स्थायाश्च । एतेषु च व्यतिषेयत्वेन 'पदत्वम्' इत्यादी पदत्वस्यापि प्रकृतत्वात्प्राप्ति, तथापि पदत्व-
 प्रतीतिप्राप्त्याश्च प्रकृतत्वम् ननु पदत्वोति न दोषः, पदादेः सत्येजानानुभवमिच्छतया सत्येधोर्ध्व भोनापत्तिप्राप्ति ।

सम्बन्धिभेदात् सचैव भिद्यमाना गवादिषु ।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥
तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते ।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥

इति वाक्यपदीयात् । उक्तञ्च "तस्य भावस्त्वतलौ" (पा० सू० ५ । १ । ११६) इति

पत्रे वार्तिककारैः— "यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ" इति ।

यस्य गुणस्य=विशेषणतया भासमानस्य, भावात्=आश्रयत्वात्, द्रव्ये=विशेष्ये, शब्दनि-
वेशः=शब्दप्रवृत्तिः, तस्मिन् वाच्ये त्वतलावित्यर्थः । तथाच रूपादिशब्दभ्यो जातौ, शुक्लाणु-
दीर्घमहदादिभ्यो गुणे, पाचकादिशब्दभ्यः क्रियायाम्, घटादिशब्दभ्यो जातौ प्रत्ययः, रूपादिशब्दानां
जातिप्रकाररुचौ धजनकत्वात् । पाचकादिशब्दानां क्रियाप्रकाररुचौ धजनकत्वे तस्यां प्रत्ययः ।

प्रभा

तत्तद्व्यक्तियिशिष्टप्रसक्तताया एव जातित्वे प्रमाणमाह—सम्बन्धिभेदादिति—सम्बन्धिभेदादित्यस्य व्यति-
भेदादित्यर्थः । भिद्यमाना=व्यक्तिरूपोपाधिना पृथक्त्वेन प्रतीयमाना । तस्याम्=ब्रह्मसक्ततायाम् । व्यतिपत्ताः=
तामेव प्रवृत्तिनिमित्तमादाय स्वार्थबोधेन नियताः । व्यवस्थासेवाह—तामिति । धात्वर्थञ्चेति—धातुवाच्य-
पचित्वादिजातिरेव । सा च क्रमिकाधिभ्रयणाद्यनेकव्यक्तौ वर्तमाना फलकाराद्यनेकव्यक्तिभिर्व्यज्यते
तदुक्तम्—

जातिमन्ये क्रियागाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् । इति ।

निर्या=प्रागभावापतियोगिनी । महान्-आत्मा प्रपञ्चाधिष्ठानतया महान् । ताम्=तत्तद्व्यक्तिवर्तिनी
स्ताम् । गुणस्येति—गुणशब्दोऽन्योपकारकपरः । इतरव्यवच्छेदक एवोपकारः । विशेषणतयेति—तदुक्तं
व्यटेन—'गुणशब्देन यावान् कश्चित् पराश्रयो भेदको जात्यादिः सर्व इह गृहते' इति । गृहते=शुद्धशब्दो
गुणपरः 'शुद्धो गुणः' इति ततो गुणत्वव्याप्यजातौ भावप्रत्ययः । शुद्धत्वं जातिः । 'शुद्धो घटः' इति गुणि-
रत्वे गुणे शुद्धत्वं गुणः । अरूपादिशब्दानां क्रियाकारकभावरूपसंसर्गप्रकारकशक्तिवादिमते तु क्रियाकारकसंसर्ग
क्रियायाम् । पाचकादिशब्दानां क्रियाकारकभावरूपसंसर्गप्रकारकशक्तिवादिमते तु क्रियाकारकसंसर्ग

दर्पणव्याख्या

त्वे च मानमाह—सम्बन्धिभेदादिति* । 'जाति पदार्थः' इति क्लृप्ते साधकमिदम् । सम्बन्धिभेदात्—अनुयोगिभेदात्,
भिद्यमाना=गतेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वादिना तद्व्यस्तुसमिगेण या पार्श्वक्येन प्रतीयमाना गवादिनिष्ठा
ब्रह्मसचैव जातिरित्युच्यते । तस्या सर्वे शब्दा वाचकत्वेन व्यवतिपत्ता इत्यर्थः । तदेव व्यक्तीकृति—तामिति* ता
तत्तद्व्यस्तुपरस्तां संचामित्यर्थः ।

धात्वर्थमिति आहृत्यधिकरणः यायेन, "जातिमन्ये क्रियामाहुः" इति पञ्चमिप्रायेण वा । महानित्या-
त्मविशेषणम् । कथिज्जात्यादिः, कश्चित् समानार्थ इत्युक्तार्थे वार्तिक प्रमाणयति—उक्तञ्चेति* गुणशब्दस्य वैतोप-
क्राणां रूपादिव्येन प्रसिद्धे । प्रहृतोपसुवाधिरस्तामाह—विशेषणतयेति* । एथान् प्रहृते गुणदद्रुपसर्वनीमिश्रायन्-
गिति भानः । पर्यवधितमाह—तथाचेति* । रूपादीत्यादिना रसादे, गुणपरशुद्धादेश सङ्गदः । *योधजनकत्व इति*
योधजनकत्वमत इत्यर्थः । व्यपेक्षादि क्रियाकार

पदाप्रकारकः शक्तिग्रहस्तु विशिष्य नापेक्षितः । किन्तु 'इदं पदं क्वचिच्छक्तम्, साधुपदत्वात् इत्यादिरूप एवापेक्ष्यते इति विशिष्यागृहीतशक्तिकेभ्यस्तथैव बोधः । तथाच 'शब्दोऽपि त्वप्रत्ययार्थः' इति मपञ्चितं भूषणे ॥ ५१ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥ ६ ॥

प्रभा :

विशिष्येति—तद्व्यक्तित्वादिविशेषरूपेणेत्यर्थः । तथाच=शब्दस्यापि शाब्दबोधप्रकारत्वे च । एत्वं-कुत्वमित्यादिषु एत्वावच्छिन्नाभिन्नो यो एपदवाच्यस्तत्र शक्तिः, कुपदादेश्च कवर्गोभिन्नो यः कुपदवाच्यस्तत्र शक्तिः । तथाच एत्वावच्छिन्नस्य एकारस्य, कवर्गस्य चाभेदेन प्रकारतया भासमानस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तत्र त्वप्रत्यये एत्वमित्यस्य एकारः, कुत्वमित्यस्य कवर्ग इत्यर्थोऽत्रासङ्गतिः । अत एव 'कुत्वं कस्मान्न भवति' इति 'वृद्धिरादैच्' इति सूत्रस्य भाष्यं सङ्गच्छते । तस्य कवर्गोभिन्नो यः कुपदवाच्यस्तत्र शक्त्या 'कवर्गः कस्मान्न भवति' इत्यर्थात् । वस्तुतस्तु शब्दब्रह्मवादिनये धर्मा एक एव ब्रह्मरूपः । फाल्गुनिकजात्यादिधर्म-भेदेनेव धर्मिणो भेदेन प्रतीयन्ते इति धर्मा एव शास्त्रविधेयाः, धर्मिणो नित्यतया विधातुमशक्यत्वादिति एत्वं कुत्वञ्च यथाश्रुतमेव साधु ।

वस्तुतस्तु शब्दनित्यत्ववादिनये बुद्धिविपरिणामे एव शास्त्रतात्पर्योर्धर्मिणोऽपि तथाप्रतीतो वाधकाभावः ।

भावप्रत्ययभावस्य विस्तरेण निरूपणम् ।

भवस्य कृपया पूर्णं प्रभायां बालकृष्णतः ॥

"शुभभूयात्"

दर्पणव्याख्या

ननु ज्ञात्यानुपदिशतिदशायाम् अयमर्थ एतत्तद्वान् इति शक्तिप्रदोऽयमस्यमनुक्तिर्नाऽत आह—० पदाप्रकार-रुक् इति ० । विशिष्येति ० षट्पदत्वादिरूपेणेत्यर्थः । यगति 'सर्वे भावा' इति सर्वशब्दोपादानादेतत्त्वत्वे शब्दस्यैव सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकारणमभ्यते । तस्मिन् षट्पदादिना पृथीतशक्तिकपशदिपदाद् षट्पदप्रकारकत्वोपस्य धार्यजनीनप्रसि-द्धिद्वयस्यापहोतुमशक्यतया प्रायशः प्रसिद्धार्थस्थले शब्दाप्रकारोपस्थाननुमेयेन चैतत्त्वत्वेऽपि ज्ञात्यादीनां शब्दप्रवृत्ति-निमित्तकारणीयमेव ।

यार्चिस्त्वं मारुतन्दश्याप्रसिद्धार्थश्चन्द्रप्रत्यय याञ्चम्, तत्र निमित्तान्तरभावेन स्मार्तिकरगच्छन्दस्यैव शब्द-प्रवृत्तिनिमित्तताप्रारणत्वात् । यथा—'आदिशत्रुकाशकपुरदे । अत एव "अनुदासिद्धिः" (पा० ए० १ । ३ । १२ ।) इति शब्देऽनुदासिद्धिर्दो द्वावाक्येनेवदमित्यस्य 'तदानीं शत्रुस्य' इति तत्र "वस्तुमातनुदेवः प्राप्नोति" इति यथाश्रुतप-ण्ये भाष्यदुक्तं गच्छति । अन्यथा न तानां तदर्थेनात्मनेपदस्यैव बोधे सर्वेषामेकत्वेन तत्र च द्वाविपरिणाम-वि शब्दस्यैव । अत एव मारुतानां 'उपस्यमरुतेऽयम्' इत्युक्तत्वं—'वचिच्छन्दोऽपीति तदाशय इति । कथं—'तर्हि तत्र धनिप्रदोऽत आह—० किरियति ० । ० कचिच्छन्दस्यमिति ० विशिष्येति शक्तिप्रत्ययमित्यर्थः । तस्मिन् शब्दा-दिपर्यन्तप्रकारे वृत्तान्दिनां परिचयतन्मदीनां चास्त्यतो भवे उपस्यमरुतस्यमरुतिपरिचयानामपि तदर्थे भवन्मरुतेऽयम्' इत्ये-वगच्छन्म्' इत्यादिप्रकारेण शक्तिप्र-

देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः

॥ अथ देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

“सास्य देवता” [पा० सू० ४ । २ । २४] इत्यत्र देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः । ‘ऐन्द्रो वैश्वदेवी’ इत्यादौ इन्द्रादेर्देवतात्वोपस्थापकान्तराभावात् ,

प्रभा

स्मृतार्थविषयकोपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गसङ्गत्या त्वादेस्तद्धितवया तेन स्मृतदेवतादितद्धितार्थेष्वपि मीमांसकादिचैर्मत्यात् तन्निर्येतुमाह—सास्य देवतेति—प्रथमोपस्थितापस्यायर्थकतद्धितेषु विप्रतिपत्तेरभावात्तदर्थविचारोपेक्षा । देवताद्यर्थककतिपयतद्धितेषु नानापक्षदर्शनात्तन्निर्येय आवश्यक इति भावः । प्रथमान्ताद्देवतोपापिकात्पष्ठ्यर्थेऽण्णादय इत्यर्थकस्य ‘सास्य देवता’ इत्यस्योदाहरणे देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः । ‘देयता’ इत्यत्र तु अत एव निर्देशान् स्वार्थं देवशब्दात्तल्ल । देये हविरादौ देवतावैशिष्ट्यञ्च ‘स्वस्वामिभावसम्बन्धेन’ ‘स्योद्देश्यकत्यागकर्मत्वसम्बन्धेन’ वा बोध्यम् । मन्त्रे देवतावैशिष्ट्यञ्च स्योद्देश्यकत्यागकरणत्वेन अनियोधि-करणत्वेन । नच मन्त्रं विनाऽपि ह्यि.प्रक्षेपादिक्रियासम्भवात्तस्य करणत्वासम्भवः, त्यागाद्भव्यापारकत्वरूप-प्रत्ययार्थञ्च कचिदेयं कचिन्मन्त्ररूपश्चेति । देयं प्रत्ययार्थं इति मन्त्रस्याप्युपलक्षणम् । अत एव ‘ऐन्द्रो मन्त्रः’ ‘श्राम्नेयी ऋक्’ इत्यादि सङ्गच्छते ।

देवता च मन्त्रेण या स्मृत्यते सा, वेदबोधितत्यागकर्मीभूतद्रव्यविषयित्वावच्छिन्नस्वामित्यप्रकारित्वावच्छिन्नोद्देश्यता वा । यथा ‘सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मयज्ञंस्वामि-’ इत्यत्र ‘त्यागकर्मीभूतचरुनिरूपितस्वामित्ववान् सूर्यो भवतु’ इतीच्छोद्देश्यतायाः सूर्ये सत्त्वात्तस्य देवतात्वम् । अत्र वेदपदस्य श्रुतिपुराणाद्युपलक्षणत्वेन

दर्पणव्याख्या

पदवाच्यप्रकारक एवेत्यर्थः । एवकारेण ज्ञात्यादिप्रकारकबोधव्यवच्छेदः । इदञ्च कभिदयो नलादिपदयक्यः, अर्थत्वादिस्थानुमानिकशक्तिप्रहाभिधायैग । उक्तोपनीतपदशक्तिप्रदे त्वर्पविशेष्यकत्रोपानुपपत्तिरेव । शक्तिज्ञानपदार्थोपरिपतिशान्दबोधाना समानप्रकारकतनियमादित्यवधेयम् ।

नैयायिकास्तु—नलादिपदानामपि विशिष्य शक्तिप्रदो नानुपपन्न, यत्र नलाद्यादिसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्वर्गपर-नलाद्यादिभिश्चिष्टबुद्धिः, ततश्च प्रमेयत्वो मोपदस्याया स्वरूपतो नलाद्यादिप्रकारकनलविशेष्यकतरणो वाधकामात्तद्विषयनलत्वादिना विशिष्य नलादौ नलादिपदशक्तिप्रहेण तच्चरणे नलादिपदानल्लादिवशेष्य कुलमत्वात् । नच प्रमेयत्वतो मोपकहने भानाभावात्, अनुभूयमानतत्त्वमप्रकारकशान्दबोधोपानुपपत्तिरेव मानत्वात् । कथमन्यथाऽनुभवात्मनश्चुहाल-वनादेकपदार्थोद्देश्यकत्वमवधानेऽन्यपदार्थस्मृतिः । अकृतस्तस्यार्थोपेक्षोपपत्तौ नलादिपदानुपपत्तौ प्रमेयत्वान्नो मोपकहयनस्यैव न्याय्यत्वात्, पदस्यार्थमत्वाभावेन तस्य पदाशो विशेष्यतासम्भवाच्च, तस्य पदस्य इच्छे-पदे शक्तिरित्यर्थरवालोकिकत्वेन पदप्रकारकबोधस्य सार्वात्रिकत्वात्सम्भवाच्चेत्याहुः ॥ ५१ ॥

इति वैयाकरणभूपणसारादर्पणे भावप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ ९ ॥

ननु देवताया इन्द्रादिपदालाभेन तदन्तर्भावेण तद्धितशक्तिकत्वनमर्थकमत आह— देवताच्चेत्

तेन रूपेणोपस्थितये शक्तिकल्पनाऽऽवरयकत्वात् । अत एव--

आमिन्नां- देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः ।

आमिन्नापदसान्निध्यात्स्यैव विपयार्पणम् ॥ इति ॥

प्रभा

तद्वोधितमहेरवरदुर्गादीनामपि देवतात्वं बोध्यम् । मन्त्रत्वञ्च वेदत्वे सति कर्मविधायकमिन्नवाक्यत्वरूपम्, वेदत्वे सति ब्राह्मणमिन्नत्वम्, अनुष्ठानकारकीभूतद्रव्यदेवताप्रकाशकवेदत्वं वां । वेदमिन्नानां मन्त्रत्वञ्च वैदिकमन्त्रमूलकत्वात्, मन्त्रत्वेन शिष्टप्रतीतिविषयवाक्यत्वाद्वा बोध्यम् । ब्राह्मणञ्च कर्मविधायकवेदरूपः, मन्त्रतात्पर्याथैप्रकाशको वेदभागो वा । तेन रूपेणेति--देवतात्वरूपेणोपस्थितये इत्यर्थः । इन्द्रपदस्येन्द्रत्वेनोपस्थापकत्वेऽपि 'इन्द्राभिन्नदेवोद्देश्यकं हविः' इति शाब्दबोधः, तद्धितप्रत्ययस्य देवतायां शक्तिमन्तरा नोपपद्येतेति भावः । अत एवेति--देवताविशिष्टदेवस्य तद्धितार्थत्वादेव । मीमांसकैरुक्तम्--आमिक्षामित्यादीत्यर्थः । आमिक्षामिति--तप्ते पयसि दधियोगजा विकृतिरामिक्षा (छन्ना) इति लोके प्रसिद्धा । तथाच अमरः--

'आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः' । इति ।

एष तद्धित इति--'सा वैरवदेवी आमिक्षा' इत्यत्र अणुरूपतद्धित इत्यर्थः । सात्प्यादिति--सम्बन्धित्वेन तद्धितस्य देये शक्तिस्वीकारेऽपि देयस्यामिक्षात्वेन बोधस्तु आमिक्षापदसान्निध्यत्वादेव, नतु तेन रूपेण तद्धितस्य शक्ति । तस्यैव-आमिक्षारूपदेवस्यैव । विषयेति--दानविषयीकरणमित्यर्थः । अयम्भावः--'सांसे देयता' इत्यत्र 'अस्य' इति पदस्य विशेषार्थबोधकतया तदर्थे विहितस्य तद्धितस्यापि विशेषार्थबोधकत्वेन भाष्यम् । तत्र फोऽसौ विशेषे इत्याकाङ्क्षायामामिक्षारूपद्रव्यस्यैव सान्निध्यत्वात् 'स्वत्वत्वनिवृत्ति-परस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलोच्छारूपदानविषयतया प्रतीतिरित्यर्थः । तथाच 'विपयार्पणम्' इत्यत्र विषयस्येति कर्मपष्ठवन्तेन त्यागरूपार्थोकार्पणशब्दस्य पृथीसमासः । तन्नामिक्षया सह विषयस्याभेदेन नित्यसापेक्षतया

दर्पणव्याख्या

इन्द्रत्वेन रूपेण देवतोपरिष्ठातपि देवतात्वं रूपेण तदुपस्थापकभावादित्यर्थः । * तेन रूपेणेति *--देवतात्वेन रूपेणेन्द्रोपरिष्ठतये इत्यर्थः । अन्यथा--

तद्धितेन चतुर्थ्यां वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः ।

देवतावद्गतित्वत्र दुर्बलं च परं परम् ॥

इति मीमांसकविद्वान्ताच्छतितिरिति भावः । इत्यस्य देवतासम्बन्धित्वञ्च तदुद्देश्यवत्यागकमत्वं त्यागोद्देश्यत्वमपि वेदवोधितानपि तद्व्यवहारमिन्नप्रकारेणेच्छानियतपरम् । तदेव च देवतात्वम् । नातो घृतादिघ्नप्रदानान्नान्नस्य त्यागोद्देश्यत्वेऽपि देवतात्वम् । तस्य तत्त्वमित्याशयात् 'देन्द्रो मन्त्रः' इत्यादौ मन्त्रस्य तदेयताकत्वञ्च न तदुद्देश्यवत्यागकरणत्वम्, त्रिनाऽपि मन्त्रमिच्छाविशेषात्मकस्यागोत्तरयाऽत्यभिचारात् । किन्तु त्यागान्नाञ्चकारणकत्वम् । एवञ्च देवतासम्बन्धी प्रत्ययार्थः, नतु तदेयताकत्वम्, 'देन्द्रं इति' इति सामानाधिकरण्यानुसारेण । न चाग्निशादिवदसममित्यादौ तदुद्देश्येण प्रतीयेते । 'दिवं प्रत्यकार्यं' इति तु शरभमित्यादिवदसममित्यादौ दानकर्मत्वेनापि प्रतीतिरित्यभिप्रेत्येति भावः । उच्यते सामन्तिमाह--अत एवेति * देवतासम्बन्धिनः परस्वत्वात्ताद्देश्यत्वार्थः । * सात्प्यादिति * सा-आमिक्षा वैरवदेवीत्यामिक्षारूपममित्यादारादित्यर्थः । * विपयार्पणमिति * आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यवत्याग-

केवलादेवतायाची तद्धितोऽग्नेः समुहरन् ।
नान्ययुक्तोऽग्निर्देवत्यं प्रतिपादयितुं चमः ॥ इति च

मीमांसकैर्युक्तमित्याशयेनाह—

प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् ॥ ५२ ॥

अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियं स्थितिः ।

देवतायां मदेये च खण्डनाः शक्तिरस्तु वा ॥ ५३ ॥

एकदेशे = देवतारूपे । तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह—अभेदश्चेति । ननु देवतायाः प्रत्यया-

र्थैकदेशत्वाच्च प्रकृत्यर्थस्य

प्रभा

शब्दशक्तिस्वभावेन तादृशार्थबोधनक्षमत्वात् समासो बोद्धव्यः । तद्धितस्य देवतायाम्, देये च शक्ती
मीमांसकोक्त्यन्तरमपि प्रमाणयति—केवलादिति—अयन्भावः—यथा 'आग्नेयोऽग्राकपालोऽमानात्त्यायाम्'
इत्यत्राष्टसु कपालेषु कम=जलं पालयतीति कर्तर्यणि कपालेषु यागीयपात्रविशेषेषु संस्कृतः पुरोडा-
शोऽन्यभिन्नदेवतासम्बन्धो उच्यते, तथा अग्नीषोमीयः पुरोडारा आग्नेयशब्देन प्रदीतुं शक्यते
न वेत्याशङ्क्यामुक्तम्—केवलादग्नेः—अग्निशब्दात्परः समुहरन् देवतायाची तद्धितः सोमादिद्युष्मिनि-
र्देवत्यं हविः प्रतिपादयितुं न क्षमः । द्वन्द्वाद्धितस्तद्धितो व्यासज्य (समुदाय) वृत्तिदेवतात्वेनैव
प्रतिपादयति । आग्नेयशब्देन च अग्निपर्यायदेवतात्वकह्विप एव बोध इत्युभयदेवताकस्य हविषो
नाग्नेयशब्देन ग्रहणम् । अत एव 'आग्नेयं चतुर्थं करोति' इति वाक्यविहितचतुर्थाकरणस्याग्नीषोमीयि
हविषु न प्रवृत्तिरिति वृत्तीयाध्यायस्य प्रथमपादे निरूपितम् । अनेनापि वचनेन देवताया देवस्य च तद्धि-
ताधेत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति । प्रत्ययार्थेति—'देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः' यंशिष्टवश—स्वोद्देश्यकत्यागकर्म-
त्वसम्बन्धेन । एकदेश इति—वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितार्थप्रकारतया भासमान इत्यर्थः । प्रकृत्यर्थः—अन्ययादि-
रूप ॥५३॥ अभेद इति—सामान्यविशेषयोरेभेदान्वय इति नियमात् 'आग्नेयः' इत्यादिना 'अन्यभिन्नदेवता-
सम्बन्धि हविः' इत्यादिवोधः । अत्र सम्बन्धश्च स्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वरूपः । देवादेः सम्बन्धित्वेनैव बोधः,
तु विशेषरूपेण । अत एव वैश्वदेवी आमिक्षा इत्यादी न पौनरुक्त्यम् । एकदेशत्वादिति—'पदार्थः
पदार्थानान्वेति ननु पदार्थैकदेशेन' इति न्यायादिति भावः । अत्र पदार्थश्च वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितार्थस्यैव
विशेष्यताश्रयाभूतोऽर्थो ग्राह्य इति न घटत्वादेः 'घटः' इत्यादी पदार्थत्वम् । अत एव घटत्वादावभेदेन

द्वर्षणव्याख्या

कर्मप्रतीतिरित्यर्थः । * केवलादिति * सोमादिपदासमभिव्याहणान् । अग्नेः—अग्निशब्दात्, समुहरन्=
प्रत्ययत्वात् अग्निशब्दात् पुरः प्रादुर्भवन् । "आग्नेयोऽग्राकपालो भरत्यमावात्यायाम्" इत्यादी । * नान्वेति *
सोमादिपदाहिसान्नाग्निदेवताद्देश्यकत्यागवियमं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नेष्टे, किन्तु तदेवताकमेवेति तद्व्याजः । तथाच
देवतानिश्चिष्टदेवस्य तद्धिताधेत्वं तेषामपि तद्वत्प्रतीति भावः ।
* प्रकृत्यर्थेति * 'पदार्थः पदार्थानान्वेति' इति व्युत्पत्तिरिति भावः । अस्मिन् क्लेने च प्रकृत्यर्थेऽभेदसम्बन्धेन
देवतारूपतद्धितार्थेऽन्वयः । तस्य च स्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वसम्बन्धेन द्रव्यरूपतद्धितारूपपदार्थे इति नोप्यम् ॥ ५३ ॥

तत्राभेदेनाप्यन्वय इत्याशयेनाह—देवतायामिति—तथाच पदार्थैकदेशतैव नास्तीति भावः ॥ ५३ ॥

प्रभा

नित्यपदार्थोतान्वयाभिप्रायेण 'नित्यो घटः' इति न प्रयोगः । तथाच स्वेतरगृह्णित्तिभिन्नं पदं तत्प्रयोज्य-
प्रकारताविशिष्टविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नमप्रति स्वविशिष्टविशेष्यतासम्बन्धेन स्वजन्यो-
पस्थितिः कारणम् इति कार्यकारणभावो बोध्यः । स्वेतरदित्यत्र स्वपदेन विशेष्यवाचकं पदं ग्राह्यम् ।
कार्यतावच्छेदकसम्बन्धे प्रकारताविशिष्टञ्च—स्वनिरूपितत्व—स्वाश्रयनिरूपितत्वाभाववृत्तित्वोभयसम्ब-
न्धेन । तथाच 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यादौ गुरुत्वनिष्ठविशेष्यतायां देवदत्तनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वस्य
सत्त्वेऽपि स्वाश्रय (प्रकारताश्रय) देवदत्तनिरूपितत्ववद्गुरुत्ववृत्तित्वस्यैव सत्त्वात्, अगुरुपदार्थस्य गुरुत्वेऽ
न्ययाभिप्रायेण 'अगुरुर्गुरु' इत्यादौ बोभयसम्बन्धेन गुरुभिन्ननिष्ठप्रकारताया उभयसम्बन्धेन विशेष्यतायां
सत्त्वाच्च न दोषः । विभक्तिभिन्नत्वस्य निवेशेन 'प्रकृत्या चारुः' इत्यादौ वृत्तीयार्थोभेदस्य चारुत्वे स्वरूपेणा-
न्वयेऽपि नाव्याप्तिः, विभक्तिप्रयोज्यत्वस्यैव सत्त्वात् । 'कारणतायां स्वजन्योपस्थितिः स्वविशिष्टविशेष्य-
तासम्बन्धेन कारणम्' इति कारणदले स्वपदेनोपस्थितिर्गोहा । उपस्थितिर्वैशिष्ट्यञ्च विशेष्यतायां स्वनिष्ठ-
जन्यतावच्छेदकत्व—स्वनिष्ठजन्यतावच्छेदकीभू प्रकारत्वासानामाधिकरणयोभयसम्बन्धेन । तेन 'घटवात्
तरपदशकं यो घटश्च पदपदशक्यः' इति-शक्तिज्ञानद्वयजन्यसमूहालम्बनान्तमकोपस्थितो 'नीलो घटः' इति
बोधः सिद्धयति, घटनिष्ठप्रकारतायां काचित्कस्येनोपस्थितोयजन्यतावच्छेदकत्वाभावात् । लक्षणसम्बन्-
यस्तु 'नीलो घटः' इत्यादौ स्वेतरद् (विशेष्यवाचकपदेतरत्) विभक्तिभिन्नं नीलादिपदं तत्प्रयोज्या प्रका-
रता नीलादिनिष्ठा तद्विशिष्टा विशेष्यता घटादिनिष्ठा तादृशसम्बन्धेन नीलादिप्रकारकघटादिविशेष्यकः
शाब्दबोधो घटादौ । स्व (घटपद) जन्योपस्थितिश्च स्व (उपस्थिति) विशिष्टविशेष्यतासम्बन्धेन घटे,
इत्येवं बोद्धव्य इत्यन्यत्र विरारः । तत्र=देवतायाम् । देवतायामितीति—एकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन देवतात्वेन
देवतायाम् सम्बन्धित्वेन देये च शक्तिरिति भावः । नच शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तेर्भेदः, अथच्छेदक-
भेदेऽपि उभयपर्योपपन्नवच्छेदकताया एकस्या एव स्वीकारेणावच्छेदकताभेदेनो शाक्तभेदस्य स्वीकारात् ।

बृहद्भूषणकाराणु—उद्देशस्य प्रकृत्यैव लाभात् 'अग्नये हविः' इत्यादौ यथा उद्देश्यत्वमात्रं चतुर्थ्यर्थस्तथा
प्रकृते देवतात्वमेव प्रत्ययार्थः । तत्र प्रकृत्यथस्याग्न्यादेशोपेयतासम्बन्धेनान्वयः । देवतात्वस्य च निरूप-
कत्वसम्बन्धेन प्रदेयेऽन्वयः । तथाच 'आग्नेयः' इत्यादौ 'अग्निनिष्ठदेवतात्वनिरूपकं हविः' इति बोध
इत्याहुः । अत एव—

'तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रघर्णेन वा पुनः ।

देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परं परम् ॥

इति नीमांसकोक्तिः सङ्गच्छते । 'अग्नये हविः' इत्यादौ प्रथमपदोपस्थितहवीरूपपदार्थं चतुर्थ्या वाक्यादेय-
तासम्बन्धलाभः, तद्धितेन तु श्रुतवैव तसम्बन्धलाभ इति वाक्यात् श्रुतेर्नोपपत्तौपपत्तिः । अथवा देय एव
प्रत्ययार्थः । तत्र प्रथमस्यैव स्वनिष्ठदेवतात्वनिरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयः । सम्बन्धविधयैवान्यादेशोपेयता-
त्वलाभः । तादृशसंसर्गो एव 'सास्य देयता' इति शास्त्रतात्पर्यम्, नतु देवत्वस्य प्रकारविधया भावे । 'देवता-
न्तात्पर्यं यत्' (५-४-२४) इति सूत्रे 'तत्रेदं न सिद्धयति—पिष्टदेयत्वम्' इति । 'नैव दोषः, दिव्यैर्यथै-
कर्मणो देवः, तस्मान्त्वां र्त्वां तद्' इति भाष्यात् देवतात्वं जातिरिति प्रतीयते । अन्यथा 'नहि पितरो
देवताः' इत्ययं पितरोऽपि देवता एवेत्युक्तं स्यात् । एहा 'दिव्यैस्वर्गैर्दो देवः' इत्युक्त्या मन्त्रकरणात्

देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः

मन्त्रगन्यादिदेवस्य प्रकृत्यैव लाभान्न तत्र शक्तिः कल्प्या । नच देवतात्वेन रूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते । प्रकृतेर्लक्षण्यैव तथोपस्थितिसम्भवात् । उपसर्गाणां द्योतकत्वमनये 'प्रजयति' इत्यत्र प्रकृष्टजयप्रत्ययवदित्यभिप्रेत्याह—

प्रदेय एव वा शक्तिः प्रकृतेर्वास्तु लक्षणा ।
देवतायां निरूढेति सर्वे पचा श्रमी स्थिताः ॥ ५४ ॥

प्रभा

विस्त्यागजन्यस्वर्गादिफलतिरिक्तफलाश्रयत्वोद्देश्यत्वं देवतात्वम् । देवतानिष्ठं फलञ्च 'अस्येदं फलं भवतु' इतीच्छात्मकप्रतीतिरेव । 'क इदं कस्मै अदान्' इति मन्त्रप्रयोज्यस्वामित्ववति प्रतिग्रहीतरि अतिव्याप्तिसारणाया द्वाह्यस्वाम्यो मन्त्रकरणाकेति विशेषणम् । तथाच तादृगर्थस्य मन्त्रबोधितत्वेऽपि तत्र मन्त्रस्य करणता-बोधकवचनाभावात्त दोषः । दर्शश्राद्धे मृतपत्नीनां तरवचारणायोद्देश्यत्वनिवेशः, 'न योपिद्वयः पृथग्दधात्' इत्यादिना तासामुद्देश्यत्वनिषेधात् । नच दर्शश्राद्धे मन्त्रस्य करणत्वाभावात्पित्रादीनामपि देवतात्वानुपपत्तिः, 'अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः' इति गौतमस्मृत्येस्तत्र नमस्कारस्यैव मन्त्ररूपत्वात् । अथवा 'मन्त्र-स्तु यत्वं देवतात्वम्' । यद्वा समुदायशक्त्या देवताशब्दो दर्शपूर्णमासादौ याने यत्सम्प्रदानत्वेन योदितं तत्र सर्वत्र वर्तते न जातिवचन इति । अत एव 'वाच्यतुपिब्रुपसो यत्' 'कालेभ्यो भवयत्' इत्युपपद्यते । यस्य वाक्यं स ऋषिः, याऽनेन बोध्यते सा देवता' इत्यनुक्रमणिकायामुक्तेः ॥ ५३ ॥

देवतात्वेनोपस्थित्यर्थः—प्रकृत्या इन्द्रत्वादिरूपेणोपस्थितावपि देवतात्वेन रूपेणानुपस्थितेरिति भावः । सा=शक्तिः । प्रकृतेः—इन्द्रादिशब्दस्य । लक्षण्येवेति—इन्द्राभिन्नदेवतात्वावच्छिन्ने लक्षण्यैवेत्यर्थः । तथोपस्थितेति—देवतात्वेनोपस्थित्यर्थः । द्योतकत्वमनय इति—त्वसमभिव्याहृतपदनिष्ठद्विचिपयकतात्पर्यं प्राहकत्वमनये इत्यर्थः । प्रकृष्टेति—शयपुराड्मुलीकरणं जयः, उत्कर्षेण वर्तनं वा । तत्र प्रशब्दसमभिव्याहाराद्यथा प्रकृष्ट-जयस्य लक्षणया प्रतीतिर्भवति तथाऽत्रापि स्यादिति भावः । लक्षणेऽपि चिः परयासनया एतन्मतेऽप्रसिद्धा शक्तिरेव । निरूढेतीति—निरूढेत्यस्य लक्षणायामन्ययः । निरूढा लक्षणेत्यर्थः । लक्षणायां निरूढात्वनु अना-दिप्रयोगावच्छिन्नत्वमेव । तथाच लक्षणायाः प्रयोजनस्यापेक्षा नास्तीति भावः । यत्तु—माणवके संकेति-तादिग्निराशब्दान् प्रत्ययोत्पत्तिवाराण्य निरूढेत्युक्तिरिति तत्र,

अभिव्यक्तपदार्थो ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।
शास्त्रार्थतेषु कर्तव्यो न शब्देषु तद्वृत्तिषु ॥ इति ॥

वाक्यपदीयेनैव समाहितत्वात् । युक्तञ्चैतत्—पुराणादिप्रसिद्धेषु निरूढेषु साधुषु सूत्रस्य चारितार्थनासा-धुषु यत्र वृत्तचित्तं संकेतितेषु शास्त्राप्रवृत्तेः । अत एव कचित्कत्रिये संकेतितब्राह्मणशब्दवाच्यत्वस्य सत्त्वेऽपि न तद्वन्नेन 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यस्य विषयता, नापि 'ब्राह्मणमाणववाड्याद्यत्' इत्यस्य तत्र प्रवृत्तिः । पचा इति—देवताविशिष्टं देवं प्रत्ययार्थः । १ । देवता देयञ्च पृथक्प्रत्ययार्थः । २ । इन्द्रायभिन्नदेवतायां प्रकृतेर्लक्षणा, देयञ्च प्रत्ययार्थः । ३ । देवतात्वं देयञ्च प्रत्ययार्थः । ४ । इन्द्रादिदेवता प्रकृत्यर्थः, देयं ब्रह्मं प्रत्ययार्थः । ५ । इत्यादिपक्षा इत्यर्थः ।

द्वयस्यन्यास्या

* द्योतकत्वमनय इति * वाचकत्वमनये प्रकर्षरूपसर्गात्वेन तद्विशिष्टे धातोर्लक्षणाया अकल्पनेन दृष्टान्तत्वा-सम्भवादिति भावः । * प्रकृष्टजयवदिति * प्रकृत्यंशमात्रमादाय दृष्टान्तल बोध्यम् ।

नच 'ऐन्द्रं दधि' इत्यादौ द्रव्यस्य पदान्तराल्लभात् कुतः पुनः प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इति वाच्यम्, पदान्तराश्रयणोऽपि तत्प्रतीतेः, 'ऐन्द्रं दधि' इति सामानाधिकरण्याच्च ।

अन्यथाऽऽख्यातस्यापि कर्तृकर्मवाचित्वं न स्यात् । मीमांसकानां पुनः प्रत्ययस्य देवतात्व-
मेवार्थोऽस्तु । द्रव्यं पदान्तराल्लभ्यत एवेति आख्यातस्य कर्तृवद्वाच्यत्वं माऽस्त्विति कुतो न शक्यते
चक्षुमिति दिक् ।

प्रभा

ऐन्द्रमिति—लक्षणया इन्द्राभिन्नदेवता प्रकृत्यर्थः, देयं द्रव्यं सम्वन्धि प्रत्ययार्थः । संसर्गाश्चाकाङ्क्षालभ्यः ।
तथाच इन्द्राभिन्नदेवतासम्बन्धि (देयम्) हविरिति धोषः । द्रव्यस्य=देयहविरादिद्रव्यस्य । पदान्तरात्—दध्या-
दिपदान् । अयम्भावः—प्रत्ययस्य सम्बन्धिनि हविरादौ शक्तिर्निष्फला, सम्बन्धमात्रे शक्तिस्वीकारेऽपि सम्ब-
न्धिना दध्यादिपदादेव लाभात् । सम्बन्धित्वेन रूपेण देयस्य प्रतीतये सम्बन्धे एव शक्तिरुचिती ।
पदान्तेरिति—दध्यादिपदाश्रयणोऽपि देवतासम्बन्धिदेयप्रतीतेरित्यर्थः । सामानाधिकरण्यादिति—सम्बन्धमात्र-
ार्थकत्वे 'ऐन्द्रं दधि' इति सामानाधिकरण्येनान्वयो नतु 'नामार्थेयोरभेदान्वय' इति व्युत्पत्त्या प्रत्ययार्थ-
सम्बन्धस्याश्रयतारूपभेदेनान्वयस्य बाधादिति भावः ।

नतु सम्बन्धिनी निरुद्धा लक्षणाऽस्तु, किं सम्बन्धिनि देये शक्तिरूपनयेति शङ्कयामाह—अन्यथा-
सामानाधिकरण्येनान्वयस्य द्रव्यवाचकत्वाभावात्साधकत्वे इत्यर्थः । न स्यादिति—अस्य वैयाकरणानां मते
इत्यादिः, मीमांसकनैयायिकानां कर्तृवाचकत्वाभावात्प्राप्तौ, 'कृतिरेवाख्यातार्थः' इति नैयायिकस्य
भावनैव तदर्थ इति च कस्याचिन्मीमांसकस्य च सिद्धान्तत्वात् । मीमांसकैर्देवताथकतद्धिते देवताविशिष्टं
सम्बन्धिरूपं देयं प्रत्ययार्थं इति स्वीकृतं तन्मतमुत्तरित्या घटाक्षयज्ञाह—मीमांसकानामिति—तन्मते जाति-
मात्रस्य घटादिशब्दवाच्यत्वेऽपि शाब्दबोधे व्यक्तेराक्षेपाद्यथा भानं भवति तथैव देवतात्वमेव वाच्यमस्तु,
आश्रयस्तु प्रकृत्या आक्षेपाद्वा प्रतीयेत । एवं सम्बन्ध एव प्रत्ययार्थोऽस्तु देयरूपसम्बन्धी तु आमिक्षादि-
पदान्त्वमेव एव । तथाच न. शब्दजन्यसामानाधिकरण्यविरोध इति भावः । पदान्तरादिति—आक्षेपादेर-
प्युपलक्षणमिदम् । कर्तृवदिति—मीमांसकमते यथा आख्यातस्य भावनैव वाच्या न तदाश्रयः कर्ता, तथा

दर्पणव्याख्या

* लामादिति * उमभिन्याहृतदध्यादिपदेन देवतारूपसम्बन्धिमानादित्यर्थः । * कुतः पुनरिति * "अन्यलभ्यो हि
शब्दाः" इति न्यायात् । किन्तु सम्बन्धार्थकत्वमेवोचितमिति भावः । * सत्यतीतेरिति * देवतासम्बन्धिप्रतीतेरित्यर्थः ।
तथाच तदनुपपत्त्या तद्विपर्यय तदर्थकत्वमावश्यकमिति भावः ।

पदान्तराश्रयणे सम्बन्धिप्रतीतेरप्यर्थनिर्णयत्वादाह—* ऐन्द्रं दधीति * सम्बन्धमात्रार्थकत्वे सामानाधिकरण्यानु-
पपत्तिरित्यर्थः । * अन्यथेति * उक्तानुपपत्तेस्तदसाधकत्वे इत्यर्थः । 'पचति देवदत्तः' 'पच्यते तण्डुलः' इत्यत्र सामा-
नाधिकरण्यानुपपत्तिर्हि कर्त्रादिराचित्यसाधितेति भावः । वैयाकरणान् प्रतीयमानाः । मीमांसकान् कटाधीकृत्याह—* मी-
मांसकानामिति * तन्मते तच्चदेवताकत्वरूपप्रत्ययार्थेन धर्मिण आक्षेपात्प्रायेण सामानाधिकरण्येनोपपत्तेरिति भावः ।
'पदान्तरात्' इत्याद्येपस्याऽनुपलक्षणम् । * वाच्यं मास्त्विति * आख्यातस्य कर्त्तारं तद्विपर्यय इत्यं वाच्यं मास्त्व-
त्यर्थः । इत्यप्यौ 'आमिक्षां देवगणुत्साह' इति त्वत्विद्वान्तभङ्ग इति भावः ।

ननु तेषां कर्तृत्वजन्यत्वान्न प्रत्ययान्वयत्वम्, किन्तु प्राधान्यात्पत्तेरेव तामत आह—* दिगिति * । तदर्थं च

देवताप्रत्ययार्थनिर्यायः

देवतायां देवतात्वेन रूपेण निरूढेति—अनुपपत्तिज्ञानापूर्वकत्वम्, अनादिप्रयोगावच्छिन्नत्वं

प्रभा .

तन्मते तद्वितेऽपि स्यादिति कुतो न यक्तुं शक्यते इति भावः। तद्वितस्थले तथात्यस्येष्टापत्तिस्तु वैःकर्तुंमशक्याः,
‘आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्वितः’

इति तद्वचनविरोधात्। नन्वाख्यातस्थले ‘प्रकृतिप्रत्ययौ’ इति न्यायघलेन कर्तुः प्राधान्यापत्तिवार-
णाय वाच्यत्वं नेप्यतेऽत्र तु ‘प्रकृतिप्रत्ययौ’ इति न्याये ‘भावप्रधानमाख्यातम्’ इति निरुक्तानुरोधेन संख्याघ-
न्यये तस्य व्यभिचारदर्शनेन च प्रत्ययार्थं आख्यातार्थातिरिक्तत्वेन .संकोचात्प्राधान्यापत्तिवारणमभवः।
अत एव तद्वितेन देवत्वोपस्थितिः प्रवृत्ता, चतुर्थ्यां स्वज्यमानद्रव्योद्देश्यप्रतिग्रहीतुंघोषेनार्थतो देवताप्रतीता-
वपि श्रुत्याऽनुपस्थितत्वेन दुर्बलत्वम्, चतुर्थ्यां सम्प्रदानमात्रस्य घोषात्। एवं मन्त्रवर्णनरूपवाक्यायेंन
देवतात्वप्रतीतावपि तद्वितमात्रेण देवतात्वप्रतीतेर्मन्त्रवर्णनापेक्षया बलवत्त्वम्। तदुक्तम्—

तद्वितेन चतुर्थ्यां वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः।
देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलञ्च परं परम् ॥ इति ।

नन्वग्न्यादिपदः शक्यैव देवतार्थत्वाभे ‘देवतायां निरूढा लक्षणा’ इत्युत्तरसङ्गतेत्याशङ्क्यामाह—
देवतात्वेनेति—अग्न्यादिपदेनाग्नित्वादिना देवताया भावेऽपि देवतात्वेऽग्न्यादिपदानां शक्यभावेन देवता-
त्वप्रकारकघोषार्थं सा स्वीक्रियत इति भावः। नन्वनुपपत्तिज्ञानापूर्विकाया एव निरूढात्वे प्रवाहस्य घोषेऽन्व-
यानुपपत्त्या लक्षणायां ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ निरूढा लक्षणा’ इति व्यवहारानुपपत्तिरत्र आह—भना-
दीति—अनादिर्यः प्रयोगः कर्मतासम्बन्धेन तदवच्छिन्नलक्ष्यार्थबोधिका लक्षणा निरूढेत्यर्थः। प्रयोगश्च
ज्ञानानुकूलः शब्दोच्चारणरूपो व्यापारः। स च व्यापारः स्वजन्यपल्लाश्रयस्वरूपकर्मतासम्बन्धेन लक्ष्यार्थे

दर्पणव्याख्या

‘प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः’ इति न्यायस्य सङ्गणार्थं व्यभिचारेण तेन प्राधान्यावश्यभावात्। ‘भावप्रधानमाख्यातम्’ इति
निरुक्तासख्यातायार्थातिरिक्तप्रत्ययार्थविषयकत्वं परमाच्येति। अनेदं बोध्यम्—तद्वितस्य देवतात्वापत्तिवार्थकत्वे “तद्वितेन
चतुर्थ्यां वा” इति न्यायस्य सर्वविधस्यानुपपत्तिः। न च तद्वितस्य तदर्थकत्वेऽपि कथं तदपेक्षया चतुर्थ्यां जन्यत्वम्, सागो-
द्देश्यरूपदेवतावोपकल्पस्योपयत्नादिशिष्यत्वादिति वाच्यम्, नहि देवतासम्बन्धेदेवमात्रं तद्वितार्थं, किन्तु वेदबोध्यदेवता-
त्वस्यैव। एतच्च तद्वितार्थेन यागस्य देवतात्वात्वे वेदबोध्यत्वावगाहित्वेन तदसौ अग्रामाग्न्यशङ्काया अनुपपत्तिरिति
विनियोजकतया बलवत्त्वं चतुर्थ्यां तु तदसौ वेदबोध्यत्वानवगाहिबोधस्यैव जननेन तत्राप्राप्त्याशङ्कानिरासार्थमुपायान्तर-
स्यापेक्षान्यत्वम्।

यदा तद्वितेन देवतात्वेन रूपेण देवतावोधे “साऽस्य देवता” (पा० सू० ४।२।२४) इति स्मरणमस्ति।
चतुर्थ्यां तु देवतात्वे न स्मरणम्, चतुर्थ्यां सम्प्रदाने” इति (पा० सू० २।३।१३) इति सम्प्रदान एव तत्स्मरणम्।
सम्प्रदानत्वञ्च—स्वज्यमानद्रव्यं देवत्वकले सति प्रतिग्रहीतुत्वम्। एतच्च ततः सम्प्रदानत्वपटकतया देवतात्वप्रतीतावपि
तद्वितादिव मुख्यतया देवतात्वेनधिगमात् तस्यातद्वितापेक्षया ज्ञान्यत्वम्। एवं मन्त्रवर्णदक्षिष्ठानप्रतीतावपि देवता-
त्वस्य साक्षादप्रतीतेर्मन्त्रवर्णस्य चतुर्थ्यपेक्षया ज्ञान्यत्वं बोध्यम्। तद्वितस्य देवतार्थकत्वानुपपत्तेरिति स्पष्टैवेति।
नविनन्नादिपदाच्छक्यैव देवतात्वामे तत्र लक्षणाऽनुपपत्तौ व्यर्थोऽत आह—* देवतात्वेन रूपेणेति *। तथाच
“शक्यादन्वेन रूपेण ज्ञाते भेदे” इति वृद्धोक्तेर्देवताया इन्द्रस्वरूपायाः शक्यत्वेऽतीन्द्राभिन्नदेवतात्वेन तद्वितार्थं

या तत्त्वमिति भावः ॥ ५४ ॥

अनयैव रीत्याऽन्यत्राप्यवधेयमित्याह—

क्रीडायां णस्तदस्यास्तीत्यादावेषैव दिक् स्मृता ।

वस्तुतो वृत्तिरेवेति नात्रातीव प्रयत्यते ॥ ५५ ॥

“तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः” (पा० सू० ४ । २ । ५७) इत्यत्र प्रहरणविशिष्टा क्रीडा, प्रहरणक्रीडे, क्रीडामात्रं वाऽर्थः । आदिना “सोऽस्य निवासः” (पा० सू० ४ । ३ । ८६)

प्रभा

इति तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वं तस्य । प्रयोगेऽनावृत्तत्वं स्वसदृशपूर्वपूर्वन्यापारध्वंसाधिकरणक्षणावृत्ति-
त्वरूपम् । तत्त्वम्—निरूढात्वम् ॥ ५४ ॥

अनयैवेति—देवतार्थकतद्धितस्थले यथा प्रकृत्यर्थस्य एकदेशोऽन्वयाद्गीकारे देवतादेवंतात्वान्यतर-
विशिष्टे देवे शक्तिः । एकदेशोऽन्वयानङ्गीकारे देवतायां देवतात्वे वा देवे (सम्बन्धिनि) च खण्डशः शक्तिः=
पृथगुपस्थापिका यथा शक्तिस्तथाऽन्यत्र तद्धितेऽपि शक्तिर्बोधेत्यर्थः । तदस्यामिति—प्रहरणोपाधिकान्त-
प्रथमान्तात्क्रीडारूपसम्बन्धार्थेन इत्यर्थः । इत्येवेति—एतत्सूत्रविहितप्रत्ययघटितदण्डादिशब्दे इत्यर्थः,
सूत्रे बद्ध्यमाणार्थैर्यासम्भवात् । प्रहरणविशिष्टेति—प्रहरणम्=प्रहरणसाधनं दण्डादि, तद्वैशिष्ट्यञ्च क्रीडायां
जन्यत्वसम्बन्धेन, प्रकृत्यर्थदण्डादेरभेदेन प्रत्ययार्थैकदेशे प्रहरणेऽन्वयः । तथाच दण्डाभिन्नप्रहरणजन्या
क्रीडेत्यर्थः । पदार्थैकदेशोऽन्वयस्य ‘पदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थैकदेशेन’ इति न्यायविरोधादाह—
प्रहरणक्रीडे इति—प्रहरणं क्रीडा च पृथक्प्रत्ययार्थ इत्यर्थः । तेन नैकदेशान्वयविरोध इति भावः । क्रीडामा-
मिति—मात्रपदेन प्रहरणार्थस्य निरासः । नचैवं प्रहरणत्वेन बोधानुपपत्तिः, दण्डादिप्रकृत्यर्थस्य स्वनिष्ठ-
प्रहरणतानिरूपकत्वसम्बन्धेन क्रीडायामन्वयाद् दण्डादेर्दण्डप्रहरणे लक्षणास्वीकाराद्वा तदर्थलाभात् ।

वस्तुतस्तु प्रहरणत्वं क्रीडा च प्रत्ययार्थः । तत्र प्रकृत्यर्थदण्डादेराधेयतासम्बन्धेन प्रहरणत्वे, तस्य
च निरूपकत्वसम्बन्धेन क्रीडायामन्वयः । तथाच दण्डनिष्ठप्रहरणत्वनिरूपकक्रीडेति बोधः । अत्रैव च
सूत्रस्य प्रहरणपदं तात्पर्यमाहकम् । सोऽस्येति—प्रथमान्तादस्य निवास इत्यर्थेऽण् स्यादित्यर्थात् निवासः,
सम्बन्धी च प्रत्ययार्थ इति लभ्यते । तत्र नियसन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे घञा निष्पन्ननिवासराजस्य
निवासाधिकरणमर्थः । न्युपसर्गेण च वासे नैरन्तर्यरूपातिशयो द्योत्यते इति न फादाचित्कवासकर्तारि
दोऽन्नादिप्रयोगः । सूत्रेऽस्येति कर्तारि पठथा सम्बन्धिरूपप्रत्ययार्थश्च प्रत्यासत्त्या वासकर्तृबोध्यते ।
तथाच निवासविशिष्टाधिकरणम्, निवासः, अधिकरणं वा सम्बन्धी च प्रत्ययार्थ इत्यादिपूर्वोक्तमुन्नेयम् ।

दर्पणव्याख्या

बोध्यतेवेति भावः । अतुपपत्तिज्ञानपूर्विकायामपि तीरनिष्ठगङ्गापदलक्षणायां निरुद्धत्वव्यवहारादाह—अनादीति *
एतत्तरमभिहितं प्राक् ॥ ५४ ॥

एकदेशान्वयप्रसङ्गमाह—प्रहरणक्रीडेति । व्युत्पत्तिरैचिन्त्यादेकपदोपश्रिततयोरपि तयोः परस्परमन्वय
इति भावः । प्रहरणस्यापि प्रत्यये लाममधिप्रेत्याह—क्रीडामात्रमेवेति । क्रीडारूपसम्बन्धेत्यर्थः । मात्रपदेन तदप्र-
रणस्य तद्धितार्थत्वसम्बन्धेन । तथाच दण्डाभिन्नप्रहरणसाधनविशिष्टा क्रीडेति बोधः । * सोऽस्येति * एतत्सूत्रविहित-
प्रत्ययस्य निवासा सम्बन्धी नामः । अत्र निवासत्वेन च वासे नैरन्तर्यरूपमिति शयः

देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः

“साऽस्मिन् पौर्णमासीति” (४ । २ । २१)

प्रभा

अधिकरणे निवासवैशिष्ट्यञ्च—साश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन । स्य निवासस्तदाश्रय कर्ता तदाश्रयत्वम्—अधि-
करणस्य=सुप्नादे । एतञ्च सुप्नाभिन्न यन्निवासाधिकरण तत्सम्बन्धी देवतादिरिति सौघश देन बोध ।
सा रिमन्निति—अत्र तच्छब्द प्रथमान्तपदार्थक । प्रथमा चात्रैव तात्पर्यमाहिका । सूत्रे ‘इति’ शब्दश्च
निपातानामनेकार्थतया सज्ञापर । तथाच पौर्णमासीवाचकाप्रथमान्तादरिमन्निति सप्तम्यर्गेऽण् स्यात्-
दन्वेन चेतसज्ञा गम्येत इत्यर्थे । इतिशब्द सज्ञार्थक इत्यत्र भाष्यमेव मानम् । तथाहि—‘सास्मिन् पौर्ण-
मासीति सज्ञामहणम्, सास्मिन् पौर्णमासीत्यत्र सज्ञामहण कर्तव्यम् । असज्ञाया हि गरीयानुपसयोग । अत्रि-
यमाणे हि सज्ञामहणे गरीयानुपसयोग कर्तव्य स्यात् । (उपसयुज्यत इत्युपसयोग उपाधिरनेक उपाधि
कर्तव्य स्यात्) । मासाधमासयोरिति वक्तव्य स्यात् । भूतकमासे मा भूदिति (सप्तसरस्य द्वादश पर्वणि—अमा-
यास्या, पूर्णिमा वा मासान्तास्त्र पर्वविशिष्टे मासे यथा स्यात् । भूता एव भूतका कर्मकारस्तेषा यो
मास कर्मकरणादारभ्य त्रिंशद्वात्रलक्षणो यत्किञ्चित्प्रयत्नो भूतकमास । स यत्र पर्वणा तद्वात् भवति
त्र मा भू देवार्थे) । तथाच पर्वणमासे एव वान्ये अण् भवति, नतु यत्किञ्चित्प्रयत्नो भूतकमासे । तत्तर्हि
वक्तव्यम्, न वक्तव्यम् इति करण क्रियते । तत्रवेद्विवक्षा (इतिप्रहणादेव सज्ञाया स्याद् वार्तिक न
वक्तव्यमिति भाव) । तथाच मासमानकानां पौषादिशब्दानां युक्त्येताभिष्ट यत्र यत्रानि रूपकपौष्यानिपौ-
ष्यरमान् यवतानि रूपकपौष्यादिपौर्णमासापठितसमुदायत्वम्, कृण्वन्ति त्रिंशदायत्रयवतानिरूपकपौष्यानिपौ-
ष्यत्वम्, सज्ञायामेवाणो भाष्यशुनामिष्टत्वात् ।

अत्रेदं बोध्यम्—‘पौषा’ इत्यादिशब्द ‘नक्षत्रेण युक्त काल’ इति निहितान् ताः कृतिः इत्यत्र ।
अश्विन्यादिशब्दाश्च न स्मार्थतत्तन्नक्षत्रररा, किन्तु तत्तन्नक्षत्रयुक्त-रररा एव, अन्यथा नक्षत्राणां
सर्वदेव सत्येन सर्वदिनेषु ‘पौषमद्’ इति प्रयोगापत्ते । तथाच ‘पुष्येण युक्त काल’ इत्यस्य पुष्यतक्षत्र-
युक्तचन्द्रमास्तयुक्त काल इत्यर्थः ।

दर्पणन्याख्या

प्रत्याप्यते । स च प्रकरणादिना तत्कालवर्तिनो मास । तथाच सुप्नाभिन्ननिवासाधिकरणसम्बन्धीति बोधः । निवासश्च
प्रत्याप्यत्या प्रत्ययार्थत्वमधिककर्तुं एव । अत एव कादाचित्कल्पे वासपत्रि न तथाप्रयोग ।
साऽस्मिन्निति यत्रिदित्तत्तत्तस्य तु पौर्णमासीवर्तितत्वावच्छिद्योऽर्थः । नञ्प्रयुक्तकालविहिताणान्यत्रौष्या
दिशब्दानां पुष्याभिन्ननञ्प्रकर्मरुशशिनोगाश्रयकालोऽर्थः । तस्योक्तार्थैकदेशपौर्णमास्यामभेदेनान्यत्र । तथाच ‘पौषा
मास’ इत्यादौ पुष्याभिन्ननञ्प्रकर्मरुशशिनोगाश्रयकालमित्यौर्णमासीवर्तितो मास इत्यादिबोधः । पौषादिपदञ्च न
कालयौगिकम्, ‘पौष पञ्च’ इति व्यवहारनिराहार, किन्तु रुद्रमणि । एतद्बोधनान्यैर सूत्रे सज्ञामहणम् । रुद्रिनिरूप-
ताऽन्येदकञ्च न त्रिंशत्त्रिंशत्समुदायत्वरूपमात्मत्वम् । यत्किञ्चित्प्यपधिकत्रिंशत्त्रिंशत्समुदाये मासादिव्यवहारेऽपि
चा द्रवौष्यादिपठितत्रिंशत्त्रिंशत्समुदाये पौषादिव्यवहारनिराहार, किन्तु शुरुपतिपदादिदर्शां तति
मित्समुदायत्वमतौ नोक्तोप इत्याद्य यत्रविस्तरः ।

प्रभा

ननु यस्मिन्वर्षे मार्गशीर्षे शुक्लाष्टम्यां धनुः संक्रमणम्, मकरसंक्रान्तिश्च पौषनवम्यां सञ्जाता, तस्मिन् वर्षे सौरपौषेऽपि पौषव्यवहारे इत्यते लोके तदुपपत्तये तत्तद्वाशित्थरविविशिष्टकालत्रमेव स्ववर्ष-
तायच्छेदकमस्त्विति चेन्न, तत्र पौष्यादिपदस्य गौणार्थत्वात् । नच संज्ञाशब्दानामन्यद् व्युत्पत्तिनिमित्त-
मन्यत्रवृत्तिनिमित्तं रथन्तरादिशब्दवदिति वाच्यम्, केवलरूढिस्वीकार एव तथात्वात् । अत्र केवलरूढि-
संज्ञास्वीकारे 'सास्मिन् पौर्णमासी' इति सूत्रविरोधापत्त्या पङ्कजादिवत् योगरूढित्वस्यैव तत्र स्वीकर्तुमुचित-
त्वाद्वाप्यमम्मतत्वाच्च । नच यत्र पुनर्वसुनक्षत्रशुक्रशशियुक्ता पूर्णिमा तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्,
पुण्यादिकतिपयनक्षत्रवाचकैर्लक्षणया नक्षत्रान्तरस्यापि प्रहणेनादावात् । तथाचोक्तम्—

अन्वयोपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो यतः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेया. कृत्तिकाऽऽदिव्यवर्षया ॥ इति ॥

फार्सिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् ।

अन्वयोपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम् ॥ इति च ॥

अथमर्थः वर्षस्यागो मासः कार्तिक इति अस्माकं गुर्जरदेशे प्रसिद्ध इति पक्षे आश्रितो वर्षान्त्य-
भाद्रपदशुभोपान्त्यः । पञ्चमश्च फाल्गुनः सर्वे व्यवहियमाणाः कार्तिकादिशब्दस्तत्र नक्षत्रयुक्तचन्द्रयुक्तपौर्ण-
मासीवाचकशब्दप्रकृतिकाण्युत्पत्त्येन निष्पन्नाः । यथा कृत्तिकानक्षत्रयुतचन्द्रेण युक्ता पूर्णिमा अस्मिन् मासे
इति कार्तिको मासः, मृगशिरानक्षत्रयुतचन्द्रेण युक्ता पूर्णिमा अस्मिन् मासे इति मार्गशीर्ष इत्यादिः । तत्र
तत्तन्मासपटफनक्षत्राणां लक्षणया स्वोत्तरनक्षत्रद्वयत्रयबोधकत्वम् । तथाच कार्तिकादिचतुष्टयपटफकृत्ति-
कादिशब्दानां स्वस्य, स्वोत्तरनक्षत्रस्य च बोधकतया कृत्तिकया युक्तेत्यस्य कृत्तिकया रोहिण्या वा युक्ता
पूर्णिमा कार्तिकी । मृगशिरसा युक्तेत्यस्य मृगशिरसा, आर्द्रया वा युक्ता 'मार्गशीर्षा' इत्याद्यर्थो बोध्यः ।
तस्मिन् च फल्गुर्न.शब्दः पूर्वफल्गुन्यामुत्तरफल्गुन्दां हस्ते वा लाक्षणिक इत्यन्यतमनक्षत्रेण युक्ताऽपि पूर्णिमा
फाल्गुनीशब्दबोधा । एवञ्च उक्तान्यतमनक्षत्रयुक्तपूर्णिमा विशिष्टोऽपि मासः फाल्गुन एव । देवत्वधर्मीभ-

दर्शय्यादया

"तदस्यास्यस्मिन्" (पा० ए० ५ । ३ । १४) इति सूत्रेण प्रथमात्वादस्यर्षोत्तरिकात् सम्बन्धिन्यधिकरणं च
मत्तर्षोषो निर्धीयते । यत्परपर्युक्तैः पठपर्यवश्य एव शब्दादिनिधानमाभाति तथाऽपि 'गोमर्त्यैव' इति सामानाधि-
करणानुरोधान् सम्बन्धिवाचकत्वेत्युक्तं प्राक् । एतच्च 'गोमत्' इत्यादी गोनिस्त्वित्तामित्तरव्यञ्जनानि ताव-
न्त्यवशेषः । नच—

भूमिन्दाप्रघमात् नित्ययोगेऽतिपातने ।

साधयेऽतिविशेषा भवति मत्तत्तत् ॥

दुक्तो विचाः शास्त्रान्तरीयैः सह तद्वीत्यैवोक्तः । आरोपितप्रकृतिप्रत्ययार्थमादाय वा । वस्तुतो
विशष्टशक्त्यैवार्योपस्थितिरित्याह—वस्तुत इति ॥ ५५ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे देवताप्रत्ययार्थनिरणयः ॥ १० ॥

प्रभा

करण्येनान्वयानुरोधात् 'सम्बन्धी' । यद्वा सम्बन्धः, आश्रयश्च प्रत्ययार्थः । नच अन्यतरार्थे प्रत्ययविधानेन
सिद्धेऽन्यतरग्रहणं व्यर्थम्, 'गावः सन्त्यस्मिन्' इति विवक्षायां क्रियाकारकभावमूलकशेषस्य (सम्बन्धस्य)
अभावेऽपि मनुष्यसिद्धवर्थम् 'अस्मिन्' इति । एवमाधाराधेयभावस्य कारकत्वाविवक्षायामाधाराधेय-
भावाभावे सम्बन्धत्वेन विवक्षायाम्ब्र मनुष्यवर्थम् 'अस्य' इत्यप्यावश्यकम् ।

तनु 'सम्भवे व्यभिचारे च सति विशेष्यविशेषणभावो भवति' नीलोत्पलवत् । नच सत्तां पदार्थो
व्यभिचरति, सत्तामन्तरा पदस्योच्चारयितुमशक्यत्वात्, यावद्बुद्ध्या पदार्थो न विपरीकृतस्तावत्पदस्य
प्रयोगाभावेन बुद्धिसत्तासमाविष्टार्थस्य बहिः सत्त्वासत्त्वप्रतिपादनाय 'गौरस्ति, गौर्नास्ति' इत्यादिशब्द-
प्रयोगात् । एवञ्च सत्ताया व्यभिचाराभावेन 'अस्ति' इत्युपाधिग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न, या सम्प्रति मुख्य-
वर्तमानलक्षणा बाह्या सत्ता तस्यां यथा स्याद् भूतभविष्यनोरतीतानागतवस्तुपरामर्शिनः बुद्धयोत्प्रेक्षितो-
पचरितरूपा या सत्ता तस्यां सा भूत् । तेन 'गावोऽस्यासन्' 'गावोऽस्य भवितारः' इत्यो 'गोमान्' इति
प्रयोगाभावः । नन्वेवं विद्यमाने एव देवदत्ते तद्गर्भानामतीतानागतत्वप्रतिपादनाय 'गोमानासीत्' 'गोमान्
भविता' इति प्रयोगो जायते स न स्यात्, प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रति सत्ताया अभावादिति चेन्न, तत्र साक्षाद्
गोसत्ताया अकथनेन गोमत एव सत्तायाः कथनात् । यदि तत्र गवां सत्ता विवक्षिता स्यात्तदा गावोऽस्य
सन्तीति 'गोमान्' इत्यत्र यथा मनुष्यन्तेन सहास्तीति न प्रयुज्यते, प्रत्ययेनैवास्त्यर्थस्य प्रतीतत्वात्, तथेहापि
'गोमानासीत्' 'गोमान् भविता' इत्यत्रास्तेः प्रयोगो न स्यात् ।

सत्त्वाप वा प्रयोगे यथेह बहुवचनं भवति 'गावोऽस्यासन्' 'गावोऽस्य भवितारः' इति, एवमिहापि
स्याद् बहुवचनम् 'गोमानासीत्' 'गोमान् भविता' इत्यत्र । तस्मान्नाप्य गवां सत्ता कथ्यते किन्तु गोमत एव ।
तत्र गोमत्कारहं तु तस्यातीतानागतमिति भूतभविष्यत्प्रयोगः । यथा 'ईश्वरोऽयमासीत्' 'ईश्वरोऽयं भवि-
ष्यति' इत्यत्रेदमर्थेय सत्त्वेऽपि ईश्वरत्वद्वारद्वल्लंशमादाय भूतभविष्यत्प्रयोगः । सा वाक्यार्थवशादुप-
जायमाना बहिरद्वैति नान्तरङ्गं शब्दसंस्कारं निवर्तयति । यथा—'प्रामं न गच्छति' इत्यत्र फलाश्रयत्वे-
नोद्देश्यत्वाभावेऽपि जातं फर्मत्वं न निवर्तयति, इति भूतभविष्यत्सत्तायां 'गा भूत्' इत्यस्तिमहत्तम् ।

दर्पणव्याख्या

० तद्वीत्यैवेति * शास्त्रान्तरीयरीत्यैवेत्यर्थः । तनु वैयाकरणमते जहत्सर्गार्थइत्याश्रयणे "न पूजनात्" "तेन रक्तं
गगात्" इत्यादिप्रयोगां वा गतिते व्याह—* आरोपितेति ० । विशिष्टशक्त्यैवेति ० । निशिष्टांशेति तेनः । तृतीं
पदद्वयानुपगमेन जहत्सर्गार्थेये तदुपटकर्णार्थनिरागस्यानुपगमेऽप्यवत्सर्गार्थेये विशिष्टशक्तिप्रत्यय प्रत्येकशक्तिरि-
न्गोपनीयवतया तदिरु-णार्थोपिप्रथमय । एतत्संज्ञानयैर मूलेऽर्थावेपुषाधिति तु ररस्यम् ॥ ५५ ॥
इति वैयाकरणभूषणसारादर्पणे देवताप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ १० ॥

देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः

प्रभा

केचित्तु—‘भूमनिन्दाप्रशंसासु’ इत्यादिभाष्यादिप्रामाण्यात् एतत्त्वस्याविवक्षितत्वेऽपि वर्तमानत्वं विवक्षितमेव । अत एव ‘दण्डिनमानय’ इत्युक्ते वर्तमानसत्ताविशिष्टदण्डयुक्त एवानीयते, नान्यः । तथाच ‘आसीत्’ ‘भविता’ इति तिङन्तपदानुरोधेन ‘गोमान्’ इत्यत्रातीतानागतसत्तायामपि ‘घातुसम्बन्धे प्रत्ययाः’ (३-४-१) इति सूत्रेणैव मनुप्रत्ययः । तदुक्तं भाष्ये—प्रत्यय इत्यनुवर्तमाने प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? अघातुप्रत्ययानामपि घातुसम्बन्धे साधुत्वं यथा स्यात् । ‘गोमानासीत्’ ‘गोमान भविता’ इति । तत्र ‘घातुसम्बन्धे’ इत्यस्य ‘धात्वर्थसम्बन्धे’ इत्यर्थः । तथाच मनुवर्थोऽस्त्यर्थे एकः, प्रयुज्यमानास्त्यर्थे च इति ‘घातुसम्बन्धे’ इत्यस्य ‘धात्वर्थसम्बन्धे’ इत्यर्थः । तथाच मनुव्यवधिष्यकेऽस्तिग्रहणम् ‘विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाच्च निपाता भवन्ति’ इति निपातसंज्ञकास्तिराब्दान् ‘अस्तिमान्’ इति रूपसिद्धयर्थम् । नचातेरस्तिना सामानाधिकरण्यम् । तदेतत्किय-कारणम्, अस्तिना सामानाधिकरण्ये मनुविविधीयते । नचातेरस्तिना सामानाधिकरण्यम् । तदेतत्किय-माणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम्, इति भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च ‘गोमान्’ इत्यादौ गवादिशब्दो वर्तमान-सत्तावत्त्वाधीपरस्तेन वर्तमानसत्तायद्गोसम्बन्धेति बोधः । ‘गोमानासीत्’ इत्यादौ तु गोमत्पदस्य गोम-वद्व्यवहारविषये लक्षणया गोमत्पदव्यवहारविषये आसीदित्यर्थः । यद्वा—‘घातुसम्बन्धे प्रत्ययाः’ इत्य-नातीतकालिकसत्तामादायापि मनुव्यवहित इति न बोधः । यद्यपि भाष्ये ‘ग्रीहिरस्य’ ‘यवो रज’ इत्यर्थं नतुपनिवृत्त्यर्थम् ‘भूमादिग्रहणं करीर्यम्’ । के पुनर्भूमादयः ?

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने ।
सम्बन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मनुनादयः ॥

इत्युक्तम् । तथाऽपि प्रयोगोपाधयते, न प्रत्ययवाच्याः, शब्दशक्तिस्वभावात्, ‘सूत्रे’ इतिकरणात् भूमादि-विषये एव मनुवादीनां साधुत्वं बोध्यम् । अत एव दशांष त्रिप्रभृतिषु दहृत्वं व्यञ्जितं तथापि यस्य प्रयो-यवाः सन्ति स नहि ‘यद्यमान्’ इत्युच्यते, इति यादृशवदहृत्वमादाय यत्र व्यवहारस्तादृशवदहृत्वमादार्थ्यं मनु-बादयो विधीयन्ते इत्यन्यत्र विस्तरः । इत्यादिक्रमिति—आदिना ‘तस्यापत्यम्’ ‘तेन रक्तं रागान्’ नक्षत्रेण युक्तः कालः ‘संस्कृतं भक्षाः’ ‘तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि’ ‘तेन क्रीतम्’ इत्यादीनामर्थनिर्देशात्पठितसूत्राणां संग्रहः । तत्रापत्यराब्देन साक्षाज्जन्यस्य, परम्परया जन्यस्य च परिग्रहः । ‘गोत्रे’ इति ‘यूनि’ इति चाधि-कारयद्भिर्भूतसूत्रविहितप्रत्ययानामुभयविधजन्योऽर्थः । गर्गस्थानन्तरापत्ये गोत्राधिकारविहितयज्योऽपत्या-‘अत इच्च’ इति इत्ति ‘गार्गिः’ इत्यत्र जन्व इत्यर्थः । तत्र जन्वत्वरूपकदेशे प्रकृत्यर्थगर्गादिर्निरूपितत्वसम्बन्धे-नान्वय इति ‘गर्गनिरूपितजन्यतावान्’ इति बोधः ।

यत्र गोत्रापत्ये प्रत्ययसत्त्वं ‘अपत्यं’ पौत्रप्रभृति गोत्रम्’ इति सूत्रबलात् जन्यजन्यः प्रत्ययार्थः । तत्र प्रथमजन्यतायां निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयं ‘गर्गनिरूपितजन्यतावज्जन्यः’ इति ‘गार्ग्यः’ इत्यादिना बोधः । यून्यपत्येऽर्थे प्रत्यये तु ‘जीवति तु वश्ये युवा’ इति शास्त्रेण गस्मिन् धरये सपिण्डे जीवति पौत्रादेयुव-संज्ञा तज्जीवनसमानकालिकत्वमपि प्रत्ययार्थः । तस्य चाऽध्वयतासम्बन्धेन द्वितीयादिजन्योऽन्वयः । तथाच गर्गनिरूपितजन्यतावज्जन्यः पित्रादिजीवनसमानकालिकः’ इति ‘गार्ग्यादयः’ इति युवापत्यप्रत्ययान्तेन बोधः । यस्तुतस्तु पौत्रादावपि जन्वदेवैरेव विवक्षायां प्रायस्य इति जन्व एव प्रायस्यार्थो नतु जन्यजन्यादिः । अत एव मूले ‘रूपवत्तदेन विवक्षितम्’ इत्युक्तम् । ‘तेन रक्तं रागान्’ अत्र शब्दस्य वर्णान्तरापादनं रञ्जे-रर्थः । तादृशं द्वितीयात्तादृशम् । अर्द्धं तादृशमादिका वृत्तीया, रञ्जने करणत्वार्थिका च । तथाच वृत्तीयान्ताद्गान्वाच्यत्वात्तन्वित्यर्थेऽपि करणत्वान्तरापरञ्जनकर्मप्रत्ययार्थः । प्रकृत्यर्थस्याप्येवतासम्बन्धेन

प्रभा

करणतायामन्ययः । तथाच 'मञ्जिष्ठम्' इत्यनेन मञ्जिष्ठानिष्ठकरणतानिरूपकरञ्जनकर्म वस्त्रादि इति बोधः ।
 परोक्षाकृतस्तु—अत्र यद्यपि 'तेन' इति करणे वृत्तीया । तदर्थस्य धातुर्थेऽन्वयेन तत्र 'तज्जन्यत्वप्रती-
 तिन्याग्या । सा नोपपद्यते, पूर्वस्थितपदसमवेतरूपध्वंसं विना रूपवति रूपान्तरानुपपत्तेः । अत एव 'तेन
 रक्तम्' इत्यस्य तदसम्बन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयोऽर्थः । प्रकृत्यर्थस्य मञ्जिष्ठायाः सम्बन्धेऽन्वयः प्रति-
 योगितया । 'तेन' इति तु वृत्तीयान्तात्प्रत्ययोत्पत्तिं बोधयितुमुपात्तमिति । मञ्जिष्ठासम्बन्धाधीनतदीयरूपारो-
 रोपविषयो वस्त्रमिति बोधः । पित्तपीतिम्ना यत्र 'पातः शङ्कः' इति भ्रमः, तत्र तस्य भ्रमस्य न पीतरक्तमिति
 प्रत्यय इति तत्सम्बन्धाधीनत्वं विशेषणमित्याहुः ।

'नक्षत्रेण युक्तः कालः' अत्र भाष्यम्—अयुक्तोऽयं निर्देशः । योगो हि नाम स भवति ययोः सन्न-
 कर्ष—विप्रकर्षो स्तः । नित्ये हि कालनक्षत्रे.....नैव धोपः, पुण्यसमीपगते चन्द्रमसि
 पुण्यशब्दो वर्तते इति । अयम्भावः—चैत्र्यादिशब्दः 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इति सूत्रविहिताण्यन्तप्रकृति-
 कडीबन्तः । तत्र चित्रादिशब्दश्च स्वार्थतत्तत्रक्षत्रयुक्तचन्द्रपरो लक्षणया, अन्यथा सर्वेषां नक्षत्राणां सर्व-
 देव सरवेन सर्वदेव 'अथ चैत्रमहः' इति प्रयोगापत्तेः । अत्र युक्त एव प्रत्ययार्थः, नतु कालोऽपि, लापनेन
 यस्तुसत एव तस्य प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वीचित्यां, अहरादिपदेन तत्त्वाभसम्भवाच्च । तथाच 'चैत्री पूर्णिमा'
 इत्यनेन 'चित्रानक्षत्रयुक्तचन्द्रयुक्ता पूर्णिमासी' इति बोधः । 'चैत्रो मासः' इत्यनेन तु तादृशीर्णमार-
 धिकरणं मास इति बोधः । कस्याञ्चित्पूर्णिमायां चित्रादिनक्षत्रयुक्तचन्द्रयोगाभावेऽपि चित्रादिपदानां स्वस-
 मीपनक्षत्रे लक्षणया नक्षत्रान्तरयुक्तचन्द्रयोगेऽपि तादृशान्यवहार उपपद्यते इति पूर्वोक्तमुत्सन्धेयम् ।

'संस्कृतं भक्षाः' अत्र प्रत्ययार्थः संस्काराश्रयः । संस्कारश्च सम्बन्धाधीनमादेवादिविशेषः, विशेष-
 प्रकारकानुभवविषयो वा । एवञ्च 'दाधिक औदनः' इत्यनेन 'दाधिसम्बन्धाधीनमादेवादिविशेषविशिष्ट
 औदनः' इति बोधः । 'शूल्यम्' 'उदयम्' इत्यादी संस्कारः पाकादिरूपः । तत्राधिकरणतानिरूपकवसम्ब-
 न्धेन शूलादेरन्वय इति शूलादिनिष्ठाधिकरणतानिरूपक पाकाश्रयो मांसमित्यदिवोधः । 'तद्विमज्जतीति'
 अत्युपाधिकारं प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थेऽप्यादय अणायन्तानामादेशरचेत् । देशरचेति शब्दवलात् लो-
 कप्रसिद्ध एव प्राज्ञः । एवञ्च 'श्रीदम्बरो देशः' इत्यनेन वर्तमानकालिकसत्तायदुम्बराधिकरणं देश इति बोधः ।

'तेन क्रीतम्' वृत्तीयान्तात् क्रीतार्थं ययाविहितं प्रत्ययाः—ठकूठकृनादयः स्युः । क्रीतञ्च क्रयणकर्म ।
 क्रयणञ्च स्वत्यस्योत्पत्त्यनुकूलदृष्ट्यदानक्रियायानुकूलन्यापादः । तथाच 'सीयस्य वसम्' इत्यनेन सुवर्णकरणे क-
 रयणकर्मभूतं वस्त्रमिति बोधः ।

'तेन प्रोक्तम्' अत्र प्रोक्तत्वं नाप्यापनेन प्रकाशितत्वम्, सुरामण्डलाऽप्याधिते काठके 'सौरामण्डम्' इति
 प्रयोगापत्तेः । नापि कृतत्वम्, 'वृत्ते प्रन्थे' इत्यनेनैव निद्रायेतस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

नतु वेदस्य नित्यतया कृतत्वाभावेन 'तित्तीरियम्' 'काठकम्' इत्यादासिद्धिरिति चेन्न, 'यद्यद्यर्थो
 नित्यो वा त्यसो वलीनुपूर्वी साऽनित्या' इति भाष्येणैव समाहित्याम् । महाप्रलयपूर्वकारविद्युत्कृपाभावेना-
 नुपूर्वीविनाशायानुनक्तत्वात् श्रयः संस्कारानिशायादेवार्थं सृज्या शब्दरूपानां विदधति, तत्र कटादयो वेदा-
 नुपूर्वाः कर्माः, प्रवृत्तारथेति वैयर्थः, तत्र प्रोक्तत्वस्य प्रथमप्रकाशितत्वरूपत्वात् । तत्र स्वकृतपदचरणाया
 रूपम् । एवञ्च मापुरेण प्रथमप्रकाशितार्थं तेनाऽप्यायां वृत्ती 'मापुरी' इति प्रयोगनिष्पत्तये 'तेन प्रोक्तम्'
 इत्यादापरयक्तत्वात् । सुरामण्डला काठक्युक्तं प्रथमं प्रकाशितमिति नातिशयः । एतन्मते भाष्ये एतदम् ।
 भाष्ये 'वलीनुपूर्वी' शब्दं वर्तमानः पदपरः । तेन कृन्सि पदानामभेद इति सूचितम्, कटादिना प्रथम-
 प्रकाशितत्वात् । तथाच सृतिः—

देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः

प्रभा

प्रतिमन्वन्तरं चैवा श्रुतिरन्या विधीयते । इति ।
स्वयम्भूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा ।
शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः ॥
युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहामान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुजाताः स्यन्मुवा ॥ इति ॥

इति स्मृतिद्वयमुक्तीत्या सङ्गमनीयम् । 'तस्य पूरणे ङट्' 'पठ्यन्तात्सङ्गायाचिशब्दात्स्वप्रवृत्तिनि-
मित्तसंख्याया पञ्चऋदादेः पूरणे ङट् इत्यर्थः । पूरणञ्च—स्वनिष्ठसंख्यापूर्तिनिमित्तत्वम् । तथाच 'पञ्चमः'
इत्यादिना पञ्चनिष्ठसंख्यापूर्तिनिमित्तमिति बोधः । गणनायां क्रियमाणायां चरमबुद्धिरथेन येन
प्रकृतिप्रवृत्तिनिमित्तसंख्या पूर्वते स पूरणः । तत्र पूरणत्वर स्वनिष्ठसंख्यापूर्तिनिमित्तत्वरूपत्वे द्वितीया-
चारपि पञ्चमत्पञ्चवहारापत्तिः, तत्रापि तादृशनिमित्तत्वरत्वात्, इति चेन्न, तत्रापि तादृशव्यवहारस्येष्ट-
त्वात् । अत एव व्युत्क्रमेणाष्टाध्यायेषु गण्यमानेषु 'समर्थः पदविधिः' इत्यस्याध्यायो यदा चरमो
गण्यते तदा निर्माणक्रमेण द्वितीयस्यापि गणनाक्रमेणाष्टमत्वव्यपदेशो भवत्येव । अत एव नारदेन
सर्वेषामेव देवकीपुत्राणांमष्टमत्वं व्यवस्थानितम् ।

'प्रकाररचने थाल्' अत्र थाल्-रचयः प्रकारवर्धकः' सामानाधिकरण्यानुरोधान्, यच्चनमहण्याय ।
'तज्जातीयकः' इत्यादिभाष्यप्रयोगान्, थला जातीथरादेर्न बाधः । प्रकारश्च सामान्यश्च भेदको विरोधर्मः ।
तथाच 'यद्विशो रचर्मवान् हरिस्तद्विशोपरम्वान् हरः' इति बोधाद् यदाङ्गो धमयो' क्यावगती हरिसादृश्यं
हरे फलति 'हरिसदृशो हरः' इति ।

'समासाच्च तद्विपयात्' अत्र तत्पदेनेर्गर्थो निर्दिश्यते । तथाच 'द्वार्यविपयात्समासाद्वार्यं द्व्यन्त्ययः'
इत्यर्थः । 'काकतालीयो देवदत्तस्य वधः' इत्यत्र काकपदं काकागमनपरम् । इदञ्चो रमानम्, अस्योपमेयं
देवदत्तागमनम्, ताल्लदं पूर्वपदार्थसमानाधिकरणतालपतनपरमुपमानम्, अस्योपमेयश्च दस्यूपनिपातः ।
तथाच काकागमनसमानाधिकरणतालपतनप्रयोगं काकपरम्यम्' काककर्तृकदलिततालपत्नोपमोगो वा
समासार्थं उपमानम् । उपमेयभूते देवदत्तागमनसमानाधिकरणदस्यूपनिपातप्रयोग्यदेवदत्तकर्मको वधः
छप्रत्ययार्थं द्वार्यः । एवञ्च पूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थकदेशे सामानाधिकरण्याञ्चयसत्त्वान्नासमर्थसमासः
राङ्गनीयः ।

सामानाधिकरण्यास्योत्तरपदार्थत्वमस्वीकृत्याऽऽकाङ्क्षाभास्यसामानाधिकरण्यास्यसम्बन्धेनोत्तरपदार्थान्व-
ये सामार्थ्योपपादनन्तु न युक्तम्, सामानाधिकरण्यास्य सम्बन्धत्वाभावात् । अत एव 'चैत्रस्य धाता' इत्या-
दौ पठ्यर्थसम्बन्धो न सम्भवति । एकोदश्याथित्वस्य सम्बन्धत्वे पाथयोरेकदेशे राजानुपितयोरपि सम्बन्धः
स्यात् । तथाच तत्रापि 'देवदत्तस्य यद्दत्तः' इति प्रयोगः स्यादित्याराङ्ग्य कालपनिकोऽवयवावयविभावः
पठ्यर्थे इति 'अनेकमन्वपदार्थे' इति भाष्ये समाहितं सङ्गच्छते । सामानाधिकरण्यास्य सम्बन्धत्वे त्विदं
भाष्यं विरुद्धमेत ।

अन्येषु—छप्रत्ययान्तविषये काकतालशब्दस्य काकतालसमागमप्रयोगे निरुद्धा लक्षणा । प्रयोगञ्च-
कचित्काककृततालफलोपभोगरूपम्, क्वचित्तालककव्यरूपञ्चोपनेपवाचकवत्तत्समभिन्न्याहारवशादुन्ने-
यम् । प्रयोगस्य सादृश्ये प्रतियोगित्वेनान्वयः । तथाच काकतालसमागमप्रयोग्यसदृशो देवदत्तस्य वध

प्रभा

इति बोधः । उपमानोपमेयभावश्च अकस्मादुपनतत्वेन बोध्यः । उपमानतावच्छेदकतांशकाककृतताल-
फलोपभोगत्व—तादृशरथत्वादिरूपेणागोधात् छप्रत्यय्योपमायासुपमानलोपमालङ्कारिकाः स्वीकुर्वन्ति ।
वाक्यस्य लक्षणानङ्गकारे तु तालादिपदद्वैवीकप्रयोगे लक्षणा बोध्या ।

अतिरिक्तशक्तेरिति—‘जहत्स्वार्थावृत्तिः’ इति मते समुदाये समासादौ शक्तिस्वीकारादिति भावः ।
यत्रादिति—यद्यपि सूत्राभावेऽपि ‘तस्यापत्यम्’ इत्यादौ तत्सम्बन्धपत्येऽणादय इत्यर्थस्वीकारे ‘वस्त्रमुपगोर-
पत्यं चैत्रस्य’ इत्यर्थविवक्षायाम् उपगुशब्दात् प्रत्ययाप्राप्तावदोषः, तथापि ‘ऋद्धस्योपगतः’ ‘वस्त्रधर षेन्द्रः’
इत्यादिवारणाय ‘समर्थ’ इतिसूत्रस्यावश्यकत्वात् ।

शास्त्रान्तरीये—नैयायिकादिभिः । तद्वीचैत्र—नैयायिकादिरित्यैव । ननु वैयाकरणैर्यदि ‘जहत्स्वार्था-
वृत्तिः’ इति पक्ष आश्रीयते तर्हि ‘तेन रक्त रागात्’ ‘न पूजनात्’ ‘तत्पुरुषः समानाधिकरणः’ इत्यादिसूत्रा-
णामनुपपत्तिः, मञ्जिष्ठादिपदे रागादिवाचकत्वाभावात्, एवं समासघटकपदानां समानाधिकरणत्व—
पूजनार्थकत्वादिव्यवहारस्याप्यनुपपत्तिश्चेत्यत आह—धारोपितेति—इदमुपलक्षणम्—शब्दन्तित्ववादिनां
मतेऽन्यवानां कल्पिततया उरसर्ग—निपात—धातुादिधिभागः, स्थानिनो लाटय आदेशास्तिपादयस्तेषाम-
र्थाश्च कलिता एवेत्यग्रे चक्ष्यमाणस्य समासादिघटकपूजनार्थकत्वादेश्च ।

ननु वैयाकरणेभ्ये यदि जहत्स्वार्थावृत्तिरेव तत्र समासे पूर्वोत्तरपदार्थविभागस्तद्धिते प्रकृतिप्रत्यया-
र्थविभागश्च काल्पनिक एवेत्येव कारिकायां वक्तुमुचितमिति ‘नात्रातीव प्रयत्यते’ इत्युक्तिरसङ्गता । किञ्च
दुतौ सर्वत्रैकार्थीभावात्किञ्च शक्तिरेतदा ‘जहत्स्वार्था तु तत्रैव रूढिर्यत्र विरोधिनी’ इति सिद्धान्तविरोध-
श्चेति चेन्न, शब्दन्तित्ववादिभ्ये तत्तद्व्ययार्थप्रदर्शनस्य काल्पनिकत्वं विनाऽनुपपत्त्या तज्ज्ञाभात्
रूढ्यतिरिक्तस्थलेऽन्यथशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्योपस्थितिदर्शनेनावयवानामपि शक्तिनिरूपणस्यावश्यक-
त्वात्, पृथगनुपस्थापकरूपजहत्स्वार्थाकत्वस्य सर्वत्र सत्त्वेऽपि समुदायशक्तावसहकृतरूपजहत्स्वार्था-
त्स्य रूढावेवेत्याशयेन तादृशोक्तेरिति दिक् ।

देवतानां प्रभावेण देवतार्थनिर्यायः ।

प्रभायां बालकृण्णेतद्धितानां समापितः ॥

॥ शुभभूतात् ॥

अभेदैकत्वसङ्ख्यार्थनिर्णयः ।

॥ अथाभेदैकत्वसङ्ख्यानिर्णयः ॥

वृत्तिप्रसङ्गात् तत्राभेदैकत्वसङ्ख्या प्रतीयते इति सिद्धान्तं दृष्टान्तेनोपादयति—
अभेदैकत्वसङ्ख्याया वृत्तौ मानमिति स्थितिः ।

कपिञ्जलालम्बवाक्ये त्रित्वं न्यायाद् यथोच्यते ॥ ५६ ॥

सङ्ख्याविशेषाणामविभागेन सत्प्रभू=अभेदैकत्वसङ्ख्या । उपतश्च वाक्यपदीये—
यथौपधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।

प्रभा

ननु प्रातिपदिकनिरूपणे प्रस्तुते तद्व्यपटकरस्यैव निरूपणमुचितमित्यभेदैकत्वसङ्ख्यानिरूपणमसङ्गतमत्र
आह—वृत्तिप्रसङ्गादिति—अर्थविशिष्टवृत्तिनिरूपणस्यापि प्रस्तुतत्वात् स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूपोपादानमङ्गत्वा
अभेदैकत्वसङ्ख्यानिरूपणमपि सङ्गतमेव । किञ्च 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति सूत्रे 'अग्नि' इत्येतत्त्वस्याविवक्षित-
त्वेन सङ्ख्याया अपि वृत्तौ प्रस्तुतत्वमिति भावः ।

यद्यपि वक्ष्यमाणकृत्याद्यन्तेऽपि वृत्तित्वसन्वात्तन्निरूपणोत्तरमेव सङ्ख्यानिरूपणमुचितम्, तथापि क्त्वा-
यन्ते सङ्ख्याया अमानादाकाङ्क्षाविच्छेदनियमः, पूर्वं सुवन्तवृत्तेर्योपस्थितत्वाच्च क्त्वायन्तवृत्तिनिरूपणा-
त्प्रागपि सङ्ख्यानिरूपणमुचितमेव । स्थितिः=मर्वादा । कपिञ्जलेति—'कपिञ्जलानालभेत' इति औतवाक्ये
इत्यर्थः । शसा बहुत्वेनैव तद्व्याप्यत्रित्वादीनामुपस्थित्या बहुत्वव्याप्त्येव त्रित्वस्य प्रथमोपस्थिततरे न्यायात्=
प्रथमोपस्थितत्वरूपप्रत्यासत्तिन्यायात् । यथा 'कपिञ्जलानालभेत' इत्यत्र प्रत्यासत्तिन्यायात् त्रित्वस्य
भानम्, तथा वृत्तौ सङ्ख्यात्वेनैव एकत्वाविसङ्ख्यानामुपस्थित्या उपस्थितसङ्ख्यासु एकत्वस्यैव प्राथम्याद्
भानमिति भावः । वस्तुतस्तु—'एिजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इत्यत्र त्रयाणां प्रहणेन व्याकरणे तदाश्रयणमस-
ङ्गतम् । अभेदैकत्वसङ्ख्यासरूपे मतद्वयम् । तत्रैकमाह—सङ्ख्यापरितोनामिति । (अभेदेन) इति कथितपाठः ।
अविभागेन=अविरोधेन । अभेदैकत्वेति—अभेदो भेदाभावः । स च उपसर्जनपठार्थत्वाद्यच्छेदकराजत्वादि-
धर्माच्चिद्वन्नप्रतियोगिताकभेदाभावः । यद्वा—भेदस्य=एकत्वत्वभेदस्याभावो यत्र सङ्ख्यायां साऽभेदैकत्व-
सङ्ख्या सङ्ख्यात्वेन प्रतीयमानैकत्वसङ्ख्याऽभेदैकत्वसङ्ख्येत्यर्थः ।

तादृशसङ्ख्याप्रतीती वाक्यपदीये प्रमाणयति—यथौपधीति—यथा मधुनि सर्वरसानां रसत्वेन
भानं तथा वृत्तौ सर्वसङ्ख्यानां सङ्ख्यात्वेन भानम्, विभक्त्यभावेन सङ्ख्याविशेषाणां तत्प्रपेक्षानुप-
स्थितेः । यत्र द्वित्वाविसङ्ख्याविषयकं तात्पर्यमाहकं किञ्चिदस्ति तत्र द्वित्वादिक्रमपि प्रतीयते । अत एव
सर्वरसानां दृष्टान्तप्रदर्शनं सङ्गच्छते । आहितेति—यद्यपि आहितशब्दस्य स्थापितार्थकत्वमन्यत्र प्रसिद्धम्,

सर्वेषुग्न्याख्या

ननु प्रकान्ते प्रातिपदिकप्रत्ययार्थनिरूपणेऽभेदैकत्वसङ्ख्यानिरूपणमसङ्गतमत आह—वृत्तिप्रसङ्गादिति ॥
तथापि वृत्तिनिरूपणे क्रियमाणे स्मृतिप्रयत्नात्तदमोपेक्षाऽनुचितेति प्रसङ्गसङ्गतिसत्त्वाजोक्तदोष इति भावः । यद्यपि वक्ष्य-
माणवचनान्तेऽपि वृत्तवृत्तिप्रसङ्गात्तरमेव सङ्ख्यानिरूपणमुचिता, तथापि तदपेक्ष्ये सङ्ख्याया अमानादाकाङ्क्षा-
विच्छेदः स्यादित्यत्रैव तत्रिक्रुतिमिति वाक्यम् । अभेदैकत्वसङ्ख्यापरिदार्थं मतभेदेन त्रिया निर्वकिं—सङ्ख्या-
विशेषाणामिति । एकत्वत्वान्नकिञ्चिन्नानामित्यर्थः । अविभागेन=अभेदेन-अविरोधेनेति यावत् । उक्तार्थे हरिवाक्यं
प्रमाणयति—*उक्तञ्चेति* । *आहितशक्तयः* आहिता=समाहिता तत्तदोपनिभेदनिवृत्त्या निरोधरूपा शक्तिरित्यर्थः ।

अविभागेन वर्तन्ते सङ्ख्यां तां तादृशीं विदुः ॥ इति ॥

परित्यक्तविशेषं वा सङ्ख्यासामान्यं तत् । उक्तञ्च—

भेदानां वा परित्यागात् सङ्ख्यात्मा स तथाविधः ।

प्रभा

तथापि दार्ष्टान्तिके सङ्ख्यारूपे 'आहितशक्यः' इत्यस्य आहिता-त्यक्ता विरोधशक्तिः परस्परप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावरूपा 'नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यवहारं लभते' इत्यादिभाष्यादिवोधिता यैरित्यर्थः । दृष्टान्तेऽपि तत्तद्दोषविपयिका या बुद्धित्तिस्तत्प्रयुक्तो यो विरोधस्तस्य त्यागो बोध्यः । ताम्-अविरोधेन वर्तमानाम् । तादृशीम्-अभेदैकत्वपदवाच्याम् । यद्वा मधुरसंस्थितितुल्यस्थितिकर्त्रीम् ।

एवञ्चैतन्मते एकत्वद्वित्वादिः संख्येऽपि भेदकार्ये ये धर्मा एकत्वद्वित्वाद्यरतत्परित्यागेन सर्वासां स्थितिकर्तृत्वमात्रम्, सङ्ख्याया जातप्रत्ययोपाध्यतिरिक्ततया स्वरूपतो भानासम्भवात् । तथाच 'राजपुरुषः' इत्यनेन 'राज्ञः' 'राज्ञो' 'राज्ञाम्' या पुरुष इत्येवं लौकिकविग्रहसत्त्वेऽपि 'राजसम्बन्धी पुरुषः' इत्येव बोधः । नन्विदमयुक्तम् - 'द्वित्व-बहुत्वादीनां विरोधादेवैकत्र स्थित्यसम्भवात् । अत एव 'नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते' इति भाष्यं सङ्गच्छते । किञ्च मधुदृष्टान्तोपादानमायसङ्गतम्, तत्र नानाजातीवरस-वदवयववारब्धे मधुनि रसान्तरोत्पत्तेरभ्युपगमात् । यथा नानाजातीयरूपवदवयववारब्धेऽवयविनि-पटादौ चित्ररूपम् । किञ्च मधुनि सर्वैरसत्तया नानारोगनाशः फलम्, इह तु संख्याविशेषाणां सद्भावमात्र-स्वोकारे फलाभाव इत्यत आह-परित्यक्तेति-परित्यक्तो विशेषः-एकत्वत्वादिरूपो धर्मो येन तत् । संख्यासामान्यम्-एकत्वत्वेऽद्यग्रहणकालि कसंख्यात्वप्रकारकप्रतीतिविषयः सङ्ख्या । तत्-अभेदैकत्वसङ्ख्यारूपम् । अत्रैकत्वत्वादिरूपविशेषधर्मपरित्यागश्च ज्ञातवाटशधर्मवस्त्वेन प्रतीतिविषयीभवनामाभाव एव । अत्र पक्षे सङ्ख्यात्वेन सङ्ख्यासामान्यं भासते, नत्वेकत्वादिविरोध इति पूर्वपक्षाद्विरोधः । तदुक्तं हरिणा—

अभेदैकत्वसंख्यायास्तत्रान्यैवोपजायते ।

संसर्गरूपं संख्यानामविभक्तं तदुच्यते ॥ इति ॥

अथमर्थः—वृत्तावुपसर्जनपदानां सत्त्वभूतत्वात्सङ्ख्यायोगात्स्यावरयकत्वेन 'अन्या संसर्गरूपा' सङ्ख्या जायते, इति ।

अत्र हरिसम्भविमाह—भेदानामिति—भेदानाम्-सङ्ख्याभेदकानामेकत्वत्वादिधर्माणामिति भैरव-मिश्राः । यत्तु तस्तु भेदानाम्-एकत्वादिंसंख्याविशेषाणाम् । परित्यागात्-अप्रतीतेः । सङ्ख्यात्मा-संख्यात्वेन प्रतीयमानासंख्या । तथाविधः-अभेदैकत्वसङ्ख्यापदव्यवहारार्थः ।

दर्पणव्याख्या

त्यक्तविरोधा इति यावत् । अत एव अविभागेन-अविरोधेनेत्यर्थः । ताम्-अभेदैकत्वसङ्ख्याम् । तादृशीं-मधुनिद्वरसरि-तितुल्यामित्यर्थः । नन्वेकत्वद्विरादीनामेकत्र संबन्धनुपपन्नम् । नहि इवैकत्वेन व्यवहियते, नाप्येका प्रापिति, 'नहि द्विपुत्रः' इति भाष्यात् । किञ्च दृष्टान्तोऽपि न सम्भवति, तच्चद्रव्यदारब्धेऽवयविनि माक्षिणेऽवयवसद्भातीयरसान्तरस्वैरोत्पादाभ्युपगमादत आह—* परित्यक्तेति * यावदः पदान्तरे । अयदीतिविशेषधर्मक संख्यामात्रमित्यर्थः । पूर्वपक्षे उक्ता स्वरसामिन्धिक वाक्पददीप त-ख्येऽपि प्रमाणत्वेनोपपद्यति—* भेदानामिति * भेदानाम्-एकत्वद्वित्वादिपरिचये-धर्माणां परित्यागात्-अप्रदात् । इदञ्च व्याघ्रापदाभि अभेदानामिति । संख्यात्मा-संख्यास्वरूपः । सः-एकत्वादिः । तथाविधः-अभेदैकत्वसङ्ख्यापदव्यवहारार्थः ।

अभेदकत्वसङ्ख्यानिर्णयः

व्यापाराज्ञातिभागस्य भेदापोहे (हो) न वर्तते ॥

अगृहीतविशेषण यथा रूपेण रूपवान् ।

प्रख्यायते न शुक्लादिभेदापोहस्तु गम्यते ॥ इति ॥

अस्या वृत्तौ=समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः । इति मृतस्थितिवैयाकरणानाम् ।

प्रभा

तत्र हेतुमाह—व्यापारादिति । जातिभागस्य=एकत्व-द्वित्वत्वादिरूपस्य । एकत्वत्वादिरूपजातिभागस्य

भेदापोहरूपव्यापारात्, सः=संख्यात्मा तथाविधो वर्तत इत्यर्थः ।

जातिभागस्य व्यापारमाह—भेदापोहेनेति—'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानाम्' इत्यनेनाभेदे वृत्तिया ।

तथाच भेदस्य=एकत्वादिसंख्यारूपस्य योऽपोहः=अप्रहस्तद्रूपव्यापारादित्यर्थः, भेदापोहपदार्थस्याभेदेन

व्यपारेऽन्वयात् । तथाच 'राजपुरुष' इत्यनेन 'सङ्ख्यावद्वाजसम्बन्धी' इति बोध एतन्माते ।

वातुतस्तु राजसम्बन्धी इत्येव शाब्दो बोधः । संख्याविशेषणस्तु तात्पर्योदियशान्मानसयोधविषय

एव । अन्यपक्षे दृष्टान्तमाह—अगृहीतिति—न गृहीतो विशेषः=शुद्धत्वादिरूपधर्मो यस्मिंस्तेन रूपत्वेन

गृहीतरूपेण रूपवानिति प्रख्यायते । भेदापोहो न वर्तते इति भेदरूपो योऽपोहः—अतद्व्यावृत्तरूपः=न

तत् अतत्, अतस्मात् व्यावृत्तम् अतद्व्यावृत्तम्=एकत्वभिन्नभिन्नमेकत्वम्, तस्य भाव एकत्वत्वमतद्व्यावृ-

त्तत्त्वं प्रकृते तत्र प्रतीयते इत्यर्थः । यथा दूरस्थितो घटादिः शुद्ध सन्नपि शुद्धत्वादिप्रकारकप्रहासमानका-

लिकरूपत्वप्रकारकमह्यविशेषण रूपेण 'अथ रूपवान्' इत्येव भासते, नतु शुद्धो घट इति, तथा वृत्तावुप-

सर्जनपदार्थः 'सङ्ख्यावान्' इत्येव भासते, नतु 'मकन्वादिमान्' इति । रूपगतोऽपोहः=विशेषधर्मो न

प्रतीयते । अपोहोऽतद्व्यावृत्तिविशेषधर्म एव, समनियतत्वात् ।

न्यायसिद्धमिति—'उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पने मानाभावः' इति न्यायसिद्धमित्यर्थः । नतु

सङ्ख्यात्वेन सङ्ख्याप्रकारकबोधस्य नैयायिकाद्यानभिमतत्वादिदमसङ्गतमत आह—वैयाकरणानामिति—

तथाच वैयाकरणानामभेदतन्मतं नान्येषामिति भावः । सङ्ख्यात्वेन सङ्ख्याभानं समर्थयति—

दर्पणव्याख्या

भेदेव विद्यद्यति—* जातिभागस्येति * एकत्वत्वादित्यर्थः ।

* भेदापोहेनेति * भेदस्य विशेषणस्य योऽपोहाऽप्रहस्तेनेत्यर्थः । यदा भेदापोहेनेत्यस्य व्यापारादित्यनेनान्यत्र;

प्रकृत्यादिनात् वृत्तिया । तथाचैकत्वत्वादेर्जातिविशेषस्य भेदाप्रहस्तेन यो व्यापारो विशेषणाऽस्मा ततो वर्तत इत्यर्थः ।

'भेदापोहो न वर्तते' इति वा पाठे तु भेदरूपो योऽपोहोऽतद्व्यावृत्तं च न वर्तते—न भासते इत्यर्थोऽन्वयः । पदान्तरा-

खलोक्तनेतराऽख्येन हरिचम्पत्यमध्यवर्तीयते । द्वित्वत्वाद्यप्रहकालिकसङ्ख्यात्वप्रकारकप्रतीतिगोचरः सङ्ख्यापदापोहः

भेदेकत्वप्रहव्यपदेशयो भवतीति सञ्चिदार्थः । तत्र दृष्टा-तरंगार—* अगृहीतविशेषणैति * शुद्धत्वादिप्रकारकप्रहासमान-

कालिकरूपत्वप्रकारकप्रतीतिविशेषण शुक्लादिनैव यथा घटादी रूपवानिति प्रतीयते । शुद्धादेर्वो भेदरूपोऽपोहः शुद्धत्वादि-

प्रकृत्यावृत्तिरूप, च तु न प्रतीयते । तद्व्यावृत्तरूप इत्यादौ राजादिपदार्थः सङ्ख्यावानिति प्रतीयते, न तत्र सङ्ख्यापोहो

एकत्वत्वादि भासते इत्यर्थः ।

तादृशसङ्ख्याभानस्य परानभ्युपेतत्वात् कथमिव स्थितिरत शेषपूरणेन व्याचष्टे—वैयाकरणानामिति* । नतु

तादृशसङ्ख्याया वृत्तौ भाने किं प्रमाणमत आह—

अयं भावः—‘राजपुरुषः’ इत्यादौ राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञां वाऽयं पुरुष इति जिज्ञासा जायते । विशेषजिज्ञासा च सामान्यज्ञानपूर्वकेति-सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादावश्यकौ । अतस्तस्या शक्तिरिति । तस्या एकत्वत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह—कपिञ्जलेति—यद्वृत्त्वगणनायां त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्रूपेणैव मानवद् एकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः ।

प्रभा

अयम्भावः—इत्यादिना । ‘राजपुरुषः’ इति—एतन्न्ययोधानन्तरमित्यर्थः । राज इति—एकस्य, द्वयोः, त्रयाणां वेत्यर्थः । सामान्यज्ञानपूर्वकेति—सामभिध्याहृतपदार्थतावच्छेदकावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानेच्छासामान्यज्ञानपूर्विकैवेत्यर्थः । यदा ‘अयं ब्राह्मणः’ इति ज्ञानं नास्ति तदा ‘कोऽयं ब्राह्मणः’ इति ब्राह्मणत्वव्याप्यजातिविशेषजिज्ञासा न जायते । ‘सामान्यज्ञानसत्त्वे तु विशेषजिज्ञासा जायते’ इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासां प्रति सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वं कल्पते ।

एवञ्च, प्रकृतेऽपि यदि ‘राजपुरुष’ इत्येतन्न्ययोधानन्तरमेकत्वादिसङ्ख्याविशेषजिज्ञासा जायते, तदा तत्कारणीभूतसङ्ख्यासामान्यज्ञानमावश्यकमिति वृत्तिवाच्या सामान्यसङ्ख्याऽवश्यं स्वीकार्या । ‘द्विपुत्रः’ इत्यादौ तु वृत्तेर्न सङ्ख्याया शक्तिः, पूर्वपदेनैव प्रतीते । तस्याम्—सङ्ख्यात्वेन सङ्ख्यायाम् । शक्तिरिति—वृत्तेरिति शेषः । तथा इति—वृत्तिघटकोपसर्जनीभूतव्यक्तेरित्यर्थः । एकत्वनेति—एकत्वत्वेनेत्यर्थः । एकत्वस्यति—अस्य सङ्ख्यायामिति शेषः । प्रथमोपस्थितत्वादिति—अत्र भूषणकारः—त्रित्वस्य प्रथमोपस्थितौ न नियम, दृशत्वादीनामपि प्रथमोपस्थितत्वात्, गणनायारचानियमात्, विपरीतगणनायामपि कस्यचिद् व्युत्पन्नत्वाच्च । अन्यथा एकत्वस्य गणनाया प्रथमोपस्थितत्वेन न्यायेनैव तदुपस्थितिसम्भवादेकवचनेन पर्येकत्वविवक्षा भीमांसकोच्चाऽसङ्गता स्यात् ।

ननु न्यायेनैकत्वस्योपस्थिताद्यपि द्वयोरात्मनेऽपि साङ्ख्यागानुष्ठानं दुर्वारमिति चेन्न, ‘पशुना यजेत’

दर्पणव्याख्या

अयं भाव इति * । * सामान्यज्ञानपूर्वकेति * तद्वेदुत्वेत्यर्थः । * आग्रयकीति * तां विनोक्तजिज्ञासाया अभावादिति भावः । सा च संख्यापूर्वोत्तरादार्थयोः सम्प्रत्यब्दं त्रित्वस्यैव । अजरत्सागां वृत्तिपक्षे पूर्वपदस्य संख्याविशेषजाचकत्वे गमकाभावे, तेन ‘द्विपुत्रः’, ‘मौष्ट्रिणः’, ‘मातृजातः’, ‘तावर्कानः’, ‘भगविनामवसरः’ इत्यादौ वृत्ताभेदेकत्वसंख्यायां अभावेऽपि न शक्तिः ।

आद्ये—संख्याविशेषस्यैव पूर्वपदार्थत्वात् । द्वितीये—एकवृत्तस्य त्रयकत्वायाग्नत्वाद् बहुत्वनामिति । तृतीये—त्रित्वकत्वात्प्रथमस्य आग्रयकीप्रयोगात् संख्याऽप्यत्रापि । चतुर्थे—तत्राज्ञादेशादेकत्वनामिति । पञ्चमे—प्रकरणात् द्वित्वनामिति । षष्ठे—‘कारकभावे’ इत्यादावभूत्सम्, एतस्य मध्यात्मनात् । सते प्रकरणे ‘राजपुरुष’ इत्यादावपि संख्याविशेषप्रकरणेन जानम् । तदा तत्रानि न तस्य शृङ्गर्थात्मिति भेदो भेदश्चिदा द्वित्वादिसंख्या, तदभावात्तदितमेकत्वमेकत्वमिति ध्येयस्या संख्यात्वेनैकत्वमेवोपगमनपदार्थे गतते । तथा—‘एकत्वमनुसंगतं परिष्कृतं’ इति वचनात् ‘रावत्, अम्-पुष्य-मु’ इत्यनौकिकविषये एकत्वमन प्रवृत्तते । यत्र तु प्रकरणादिना संख्याविशेषमानं तत्र बहुत्वनामिति । यथा—‘द्विपुत्रस्यैव, त्रिपुत्र-अम्-मो-अम्-इत्यभिधेयोत्तरात्प्रथमोत्तरात्—’ * तस्या इति * वृत्तिघटकादायोत्सर्जनपक्षे रित्यर्थः । * प्रतीतापिपति * संख्याऽप्यत्रापि त्रैकत्वप्रकारात्तामिति त्रित्वोपस्थिते बोध इत्यर्थः । उत्सर्जनपदायोः संख्यात्वेनैकत्वमेव प्रतीयते, न द्वित्यादीरप्यदृशन्तमारेति धारत् । * गणनायामिति * बहुत्वविशिष्टानेकत्वस्याने कत्वार्थः ।

प्रकारकत्वेनैव हेतुहेतुमद्भावाच्चद्रूपेणैव वाच्यता स्यादिति ध्येयम् ॥ ५६ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे अभेदैकत्वसहचानिरूपणम् ॥ ११ ॥

प्रभा

गुर्जरोदीच्यत्वादिज्ञानं जायतामितीच्छा भवति स्वीयतादृशजिज्ञासाबोधनाय 'कस्य ब्राह्मणत्वस्येदं गृहम्' इति वृच्छति । तथाचोक्तेच्छाया न विरोपधर्मविषयकत्वम्, किन्तु इच्छायाः कारणीभूतं यत् 'ब्राह्मणत्वव्याप्यधर्मज्ञानं मदिष्टसाधनमिति ज्ञानं तस्य विषयो ब्राह्मणत्वव्याप्यो धर्म इतीच्छायाः स्व- (इच्छा) विषय (ज्ञान) विषय (व्याप्यधर्म) कत्वेनैव व्याप्यधर्मविषयकत्वम्, न स्वातन्त्र्येणेति 'याचितमण्डन' न्यायेनैव व्याप्यधर्मविषयकत्वम् ।

अत्रेदमवगन्तव्यम्—यदुक्तं मूले (ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेनेव हेतुहेतुमद्भावोत्' इति तद्युक्तमेव । अत एव यस्य पुरुषस्य 'सद्यः शुक्रकरम्पयः' इति ज्ञानं जायते, तस्य 'पयो मे जायताम्' इतीच्छोत्पत्तेरिति । तथाच 'तद्धर्मप्रकारकेच्छाम्प्रति तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेन कार्यकारणभावः' सर्वसिद्धः । परन्तु इच्छाया यत्र स्वातन्त्र्येण तद्धर्मप्रकारकत्वं तत्रैवोक्तकार्यकारणभावः 'राजपुरुषः' एतज्जन्यसङ्ख्याबोधानन्तरं या जिज्ञासा तत्र तूत्तरीत्या याचितमण्डनन्यायेनैव व्याप्यधर्मप्रकारकत्वमिति न तत्र समान-विषयकत्वेन कार्यकारणभावः, किन्तु व्याप्यव्यापकविषयकत्वेनैवेति प्रकृते ज्ञानेच्छयोः समानविषयकत्वेन कार्यकारणभावमाश्रित्य सङ्ख्यासामान्यभानस्यण्डनमयुक्तमेव । अत एव दीधितिकृता 'अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः सङ्घति' इति सङ्घतिलक्षणस्योपजीवकत्वादीं सङ्घमनसमये 'जायते च कार्यं, कारणे वा विज्ञाते 'किमस्य कारणम्, कार्यं वेति जिज्ञासा' इत्युक्तं सङ्घच्छते । 'जिज्ञासैव नोत्पद्यते' इतिरित्यैव संप्रत्यासामान्यभानस्यण्डनं युक्तम् । अत एव 'राजपुरुषः' इत्यनेन तत्र तत्र 'राज-

दर्पणव्याख्या

प्रकारकज्ञानस्याभ्यकता स्यादिति शेष । 'अभेदैकत्वस्यत्यागो वृत्तो भानम्' इति मूलं तु प्राचीनप्रन्यायुक्तत्वेति भावः ।

अनुभवातिद्वन्द्वस्य धारयनिर्णयत्वं मत्वाऽऽह—तथात्वे चेति ॥ वाच-दोऽनारथायाम्, अनुभवतिद्वन्द्वे वेत्पर्यम् ।

॥ समानप्रकारकत्वेनैवेति ॥ । एकारेण विभिन्नप्रकारकत्वव्यवच्छेद । तद्धर्मप्रकारकेच्छाम्प्रति तद्धर्मप्रकारकत्वज्ञानस्य हेतुताया गुणादी-छासकत्वं न्यस्तत्वात् । प्रकृते विरोपधर्मप्रकारकविज्ञातायाः तन्निषयविषयकत्वेन ज्ञानप्रकारिभूतविरोपधर्मप्रकारकत्वसाध्यकत्वेन तदर्थार्थविरोपधर्मप्रकारकज्ञानकार्यताऽवच्छेदकत्वात्त्वादिति भावः ।

॥ सत्तद्रूपेणैवेति ॥ एकारेण स्वादिविरोपधर्मैवेत्यर्थः । एकारेण संबन्धागामान्यधर्मव्यवच्छेदः । इत्यपिभ्युत्तन, तथा एति सत्त्वादेर विरोपधर्मजन्यता तत्र विज्ञाताया अख्यन्यादिति भावः ।

अत्र यदिति, तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य कार्यताव्यवच्छेदकत्वात् स्यात्तन्मये तद्धर्मप्रकारकत्वं सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विरोपधर्मप्रकारकविज्ञाताजनकत्वात्तुरोपाधिपेक्षनीयम् । अन्यथा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्योक्तविज्ञाता प्रति हेतुर्न निर्मापेत ।

नच तत्र भावाभाव, "जायो च कार्यं कारणे वा कृतं किमस्य कार्यं कारणं वा" इति दीधितिद्वन्द्वस्यैव मानस्यत्वं । प्रकृते विरोपधर्मस्य पारतन्त्र्येणैवेच्छायां प्रकारस्तावद्धर्मप्रकारकज्ञानं विनापि सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानात् तादृशविज्ञातायाः पूर्यता इत्यत्वं । सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानं तु विरोपधर्मप्रकारकतासिद्धिप्रतिरोधकत्वात्तस्मिन् गुणत-त्वात्पारतन्त्र्यात् गुणादीच्छासकविशिष्टव्यवसायानुसंग्येपर । तथावाच विज्ञातायाः सर्वविज्ञाते तदुत्पत्तेरेदमेदं

सङ्ख्याविवचानिर्णयः

अथ सङ्ख्याविवचानिर्णयः

सङ्ख्याप्रसङ्गादुद्देश्यविधेययोः सङ्ख्याविवचाऽविवक्षे निरूपयति—
लक्ष्यानुरोधात् सङ्ख्यायास्तन्त्रातन्त्रे मते यतः ।

पक्षेकत्वादिहेतुनामाश्रयणमनकरम् ॥ ५७ ॥

“ग्रहं समाप्तिं” इत्यत्रोद्देश्यग्रहगतमेकत्वमविचिन्तितमिति वन्नास्माकमुद्देश्यविशेषणविवचानि-
यमः, ‘धातोः’ इत्येकत्वस्य विवचितत्वात्,

प्रभा

सन्वन्धी पुरुष.’ इत्याकारकप्रोधप्रदर्शनं सङ्गच्छते । किञ्च ‘अभेदैकत्वसङ्ख्या=संख्यासामान्यामाय.’
इति शब्दरत्नोक्तिरप्यत एव सङ्गच्छते । कुत्रचित्सङ्ख्याविषयकप्रोधश्च तत्र कारणान्तरपर्यायान् मानस
पयेत्यन्यत्र विस्तरः ।

अभेदैकत्वसङ्ख्याया निर्णयोऽगात्समाप्तताम् ।
प्रमायां बालकृष्णस्य तेनाद्वैतं प्रसीदतात् ॥
॥ शुभम्भूयात् ॥

॥ अथ सङ्ख्याविवचानिर्णयः ॥

प्रसङ्गादिति—स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः । अभेदैकत्वसङ्ख्याया निरूपणावसरे
‘कपिञ्जलानालभेत’ इत्यत्र बहुत्वसङ्ख्याया विवक्षणात् सङ्ख्याया स्मृतत्वम् । लक्ष्यानुरोधादिति—यथा
मीमांसकानां मते उद्देश्यगता सङ्ख्या न विवक्ष्यते, विधेयगता तु विवक्ष्यत एवेति नियमः । तथा यथाकर
णानाम्मते उद्देश्यत्व-विधेयत्वावच्छेदेन कश्चन नियमो नास्ति । सङ्ख्याया विवक्षाऽविवक्षे लक्ष्यानुरो-
धिन्वी । तन्त्रातन्त्रे—विवक्षाऽविवक्षे । तन्त्रशब्दस्य विवक्षार्थकर्तृ मूलं श्रयम् । हेमचन्द्रोक्तदिशा तन्त्र-
शब्दस्यार्थसाधकार्थस्य लक्षण्या कथञ्चिद्विवक्षार्थकत्वं बोधयम् । उद्देश्येति—मानान्तरप्राप्तये सति विधेया-
न्वयित्वमुद्देश्यत्वम् । (मी० द० अध्या० ३-पा० १ सू० १३ अधि० ७) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—‘दशापवित्रेण

दर्पणव्याख्या

द्वयोर्द्विरावयिका । एवञ्च “अभेदैकत्वसङ्ख्याया दृवी” इति मूलस्य सङ्गति । एतेन भेदस्य तत्त्वहनरितद्विरागरेकत्वस्य
च या प्रतीतिस्तदभार इत्यर्थरतया व्याख्यान परास्तमिति ॥ ५७ ॥
इति व्याकरणभूषणसारदर्पणे अभेदैकत्वसंख्यानिरूपणम् ॥ ११ ॥

सङ्ख्याविवचानिर्णयानिर्णयाने सङ्गतिं ददांयति—* प्रसङ्गादिति * । अभेदैकत्वसङ्ख्यापानिर्णये ‘कपिञ्जलानाल-
भेत’ इत्यत्र विधेयविशेषगतया विवक्षयाऽविवक्षया स्मृतत्वात् उपेक्षानर्हत्वात् न्वेत्यर्थः । * अविवक्षितमितीति * । तद्विषये
यसीययावत्यात्राणां मानं नावाय इति भार । * धातोर्स्तीति * । प्रत्ययानि “धातोः” (पा० सू० ३ । १८१)
इति स्वरूपपाठवदार्थविशेषणोभूते क्त्वादेशेऽन्वये अनिर्णयादित्यर्थः । अतस्तच्छब्दे तु उद्देश्यगतविशेषणस्यानिर्णय

उत्पद्येत समस्तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि ।

तदा सर्वविशिष्येत द्वन्द्वोत्पन्नमुपसर्गवत् ॥ इति ॥

शब्दान्तराधिकारणे भट्टपदैरभिधानाच्च, "अर्द्धधातुकस्थेड् वलादेः" (पा० सू० ७।२।३५) इत्यत्रानुशाब्दधातुकविशेषणस्य वलादित्यस्य विवक्षितत्वाच्च ।

प्रभा

महं सम्मार्ष्टि' इति तत्र गृह्यन्ते सोमादिरत्नेनेति प्रहो यज्ञीयपात्रविशेषः, तस्य सोमस्थापनार्थत्वेनार्थतः प्राप्रत्याद् विधेयसम्मार्जनान्वयित्वाद्योद्देश्यत्वम् । धरिषधितमिति—यज्ञीयसर्वपात्राणां सम्मार्जनस्याभिमत्तत्वाद्यविवक्षितमित्यर्थः । अस्माकम्=वैयाकरणाणांम् । उद्देश्यविशेषणैति—संस्काररूपविशेषणेत्यर्थः, 'राजपुरुषः सुन्दरः' इत्याद्यानुद्देश्ये पुरुषे राजादिरूपविशेषणस्य वैयाकरणानामपि विवक्षितत्वान् । धातेरिति—'धातोः' (पा० सू० ३।१।९१) इत्यधिकारसूत्रे अतोऽरित्येवत्वस्य='धातोः' इतिसूत्रजन्यबोधविषयविषयता यद्वातुपदार्थगतैकत्वस्य । 'धातोः' इति पदजन्यबोधविषयभूतैकत्वस्य व्याकरणशास्त्रे विवक्षायां गीर्मांसकानामपि सम्मतिमाह—उत्तमेनेति—यद्यत्रैकत्वस्य विवक्षा स्यात्तदा समस्तेभ्यो धातुभ्यः='मा' 'जि' 'ध्या' इत्यादिधातुसमुदायादित्यर्थः । उरिति=सर्वधात्वर्थैः प्रत्ययार्थो विशेषणतः='मानकर्म' 'जयकर्म' 'ध्यानकर्म' इत्येवं प्रत्ययार्थे फर्मोद्देशे गानादिधात्वर्थो विशेषणीभूताः स्फुरित्यर्थः—इति—यथा 'ध्वग्मादिरो द्विग्वि' इत्यत्र सुपसर्गकर्मणि ध्याद्यो विशेषणतां याति तथैत्यर्थः । 'शब्दास्तथेति—गीर्मांसायामद्वापूर्वभेदाधिकारणे उभ्यान्ताधिकारणे=शब्दान्तरे फर्मभेदः, छानानुबन्ध-यात्' इति सूत्रपठिताद्वापूर्वभेदाधिकारणे इत्यर्थः । (२ अ० २ पा० १ सू० १ अर्थि०) तत्र हि 'यजति' 'दद्याति' 'जुहोति' एषु प्रत्ययेन भिन्ना भावनाऽभिधेयते एवैव या ? एकप्रत्ययप्रतिपाद्यत्वादेवैवैति पूर्वपक्षे निदान्तितम् । यदि सर्वधातुभ्य एव एव प्रत्ययः स्यात्तदा एतत्र भावना सर्वधात्वर्थानुरूपता प्रतीयते । तत्रैवोच्यम्—

निरस्येत् समस्तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि ।

ततः सर्वविशिष्येत द्वन्द्वोत्पन्नमुपसर्गवत् ॥ इति ॥

अत्र तु 'यजते' 'दद्याते' 'जुहोते'श्च पृथक् पृथक् प्रत्ययो दृश्यते इति नानाभात्वर्थोऽनुक्तता भिन्नैव भावनाऽभिधेयते इति । अत्रादेः=दुमरिनामर्द्धः । अतिनासि—'अनासि' इति शेषः ।

ननु 'धातोः' इत्यत्र धातुभ्योऽस्यविशेषणमेवविषयविषयतामित्यर्थमाप्यकल्पेनोपसर्गता भाट्टपुष्पिना—

शब्दार्थस्तु—सङ्ख्याया लक्ष्यानुरोधात्तन्त्राऽतन्त्रे यतो मते, अतः परवेकत्वाधिकरणोक्तहेतूनामाश्रयणं नास्मित्सिद्धान्तसिद्धमिति । आदिना ग्रहैकत्वसंग्रहः ॥ ७ ॥

ननु विधेयविशेषणविचक्षा आवश्यकी, अन्यथा 'सुद्धचुपास्यः' इत्यादावनन्तयकाराद्या पतेः । 'भिन्नः' इत्यत्र नकारद्वयवदन्येषामंश्यापत्तेः, 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्रैकग्रहणञ्च स्थानिभेदादादेशभेदावस्थायेत्यभिप्रेत्याह—

प्रमा

वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादेकग्रहणमेव विवक्षानियमाभावे ज्ञापकम् । तथाच 'उपेयिवाननारथाननूचानश्च' (३।२।१०६) इति सूत्रे उपेत्यस्याविवक्षा, नञोऽनोश्च विवक्षेत्युभयं सिद्धयति । यत इति—यतो लक्ष्यानुरोधरूपहेतोरित्यर्थः । मते=इष्टे प्रथमाद्विवचनान्तं नपुंसकमिदम् । परवेकत्वाधिकरणंति—(४ अध्याये १ पादे पञ्चमाधिकरणोक्तैरित्यर्थः) । हेतूनामिति—यदि 'पशुना यजेत' 'पशुमालभेत' इत्यादावेकत्वमविवक्षित स्यात्तदा एकस्यैव पशोः सत्त्वे पश्चन्तरालाभे प्रयोगप्रशुभाद्यस्य बाधेन यागवैगुण्यापत्तिः, साङ्ग-यागासिद्धिरिति यावदित्येकं, यागासिद्धिफलं न पशोरिति पशोर्यागोपकारकत्वेन यागाङ्गत्वा बहुपशुनुरोधेन यागाङ्गत्वं यागस्य प्राधान्यभङ्ग इति द्वितीयं ; पशुत्वावच्छेदेन यागविधाने सकलपशुलाभासम्भवेन तावत्करणकयागासम्भवश्चेति तृतीयं इत्यादिहेतूनाम् । एवम् 'ग्रहं सम्मार्ष्टि' इत्यत्र एकत्व यदि विवक्षितं स्यात्तदा 'प्राजापत्या नवग्रहा' इति वाक्यविहितनवग्रहोद्देशेन सम्मार्गो विधीयते, इत्युपति-वाक्यप्रतिपाद्यनयत्वसंख्याविरोध एकं, 'ग्रहं सम्मार्ष्टि' इति वाक्यस्य नवावृत्त्या तत्तद्ग्रहविशेष्यकबोध-जनकत्वरूपत्वे सम्मार्गविधायकवाक्यस्य ग्रहभेदेन नवभेदापत्तिरिति द्वितीयं, यदा 'प्राजापत्या' इत्यनेन विहितग्रहोद्देशेन सम्मार्गविधाने 'ग्रहं सम्मार्ष्टि' तृचैकमिति वाक्यभेदः, सर्वस्यैकत्वविशिष्टत्वात् । को ग्रह सम्मार्ष्ट्यः, को नेति विशेषानयगमात्सामान्यावगमाच्च सर्वसम्प्रत्यय इति तृतीयं । इत्यादिहेतूनामित्यर्थः । सिद्धान्तेति—सिद्धान्तपदस्य सिद्धान्तप्रतिपादकभाष्ये लक्षण्या भाष्यादिसिद्धमित्यर्थः । आदिनेति—कारिका-याम् 'परवेकत्वादि' इत्यादादिनेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ इत्यादादिति—'आदिना मन्वरि' इत्यादीनां संग्रहः । वकारा-दीति—अस्य 'इको यणचि' इति सूत्रेणैति शेषः । आदिना वकारादीनां ग्रहणम् । ननु विधेयविशेषणीभूत-संख्याया विवक्षितत्वे 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्रैकग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरित्याशङ्क्यामाह—एवग्रहणञ्चेति । स्थानि-भेदादिति—स्थानिनोः पूर्वपरयोः परस्परं भेदादित्यर्थः । यदा स्थानिविशेषादित्यर्थः । पूर्वपरत्वभिन्नभिन्न-स्थानिसत्त्वादिति यावत् । एतन्मादेश इत्यस्याप्यर्थो बोध्यः । इदं सूत्रकाराशयवर्णनमात्रम् । वस्तुतस्तु 'जनयोः

दर्पणव्याख्या

भिवेगाऽनन्तरार्थं नान्यथे—शब्दार्थस्त्वित्यादि* । * परवेकत्वाधिकरणोक्तहेतूनामिति* 'पशुना यजेत' इत्यत्र विधेयगतैकत्वस्यापि नजे पदान्तरालभेदे प्रयोगप्राप्तापत्तयेन, यागवैगुण्यापत्ति गुणानुरोधेन यागाऽऽहत्तौ न्यननमप्राप्त्याविवक्षित्युत्तरणकथागासम्भवेनासादया दाया देनरत्नेयमित्यर्थः । *सिद्धान्तसिद्धमिति* सिद्धा-
धमप्रतिपादकभाष्यादिसिद्धमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

* आदेशभेदावस्थायेति* । * वस्तुतस्तु नैकग्रहण विधेयगतविशेषणानिश्चयां तन्मते, 'जनयोः पूर्वयोः टं जुट' इत्यादादिपि 'आदं गुणः' इत्यादादिपि 'पूर्वपरयोः' इति द्वन्द्वनिर्देशने कमाकथनयोर्भावो, स्थाने एतद्विधानसम्मान-
गानिभेदात्तानेनो गुण इत्येकग्रहणस्य मध्ये प्रत्याख्यानादिति रहस्यम् ।

सद्व्याख्याननिर्णयः

विधेये भेदकं तन्त्रमन्यतो नियमो नहि ।

ग्रहंकरवादिहेतुनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ७ = ॥

भेदकम्=विशेषणम् । तन्त्रम्=विचित्रम् । विधेयविशेषणं विचित्रमित्यन्तु, तथाप्यन्यतः—
अनुवाचस्य नियमो नहि । क्वचित् तन्त्रम्, क्वचिन्नोऽर्थः । ग्रहंकरवादी यो हेतुर्वाच्यमेदादिन्या-

प्रभा

यूलयोः कटं कुरु' इत्यनेन द्वित्वविशिष्टपूलसम्बन्धेकटकरणकप्रतीतिरिय 'पूर्वपरयोः' इति इतरंतरद्वन्द्वनि-
देशेनोद्भूतवाच्यवकसमूहस्यैव स्थानित्वात् नानेकगुणप्रसन्न इति प्रत्यायातमेव कटप्रकारम् । स्पष्टश्चेद् भाष्य-
वैयर्थ्यशब्दरत्नेषु, इति न विधेयविधेयक्षयान्तर्हीनम् । विधेय इति-विधेये-विधेयविधेये । भेदकम्=विशेषणम् ।
तन्त्रम्=विचित्रम् । अन्यतः=विधेयादन्यत्र=उद्देश्ये निगमः=विचकारूपः, अत्रियभारूपो वा नास्ति । द्वि-यतः
'ग्रहं सम्माष्टि' 'पशुना यजेत' इत्यत्र प्रदक्षितविधेयाऽविधेयान्तरमाधकहेतुनामाश्रयणम्=तत्तन्मात्रं उद्दे-
शोपन्यसनमनाकरम्, आकीर्यन्ते=प्रकारदन्ते सिद्धान्ता यत्र म आकरः=सिद्धान्तोद्भवम्=भाष्यादिः,
तद्विद्वन्मनाकरमित्यर्थः । अनुवाचस्य=उद्देश्यस्य । यन्तुतानु 'विधेये' इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वाद्वापि सप्तम्यन्ता-
देव तसिहृचितः । वाक्यभेदादिति- 'प्राजापत्या नवमहाः' इति वाच्यविहितप्रहोद्देशेन 'ग्रहं सम्माष्टि'
इत्यनेनैकत्वविशिष्टग्रहस्य सम्मार्गविधानं उपपत्तिपात्रं प्रातिपादनवाक्यमद्वैतविरोधपरिहाय 'ग्रहं
सम्माष्टि' इति वाक्यस्य नवावृत्त्या तत्प्रहविशेष्यकषोभजनकत्वकल्पने नवमद्वैतवाच्यस्यभेदापत्ति-
रित्यर्थः । यद्वा 'ग्रहं सम्माष्टि' 'तद्वैकम्' इति वाच्यभेदापत्तिरित्यर्थः । वाच्यभेदादितिवादिना
संख्याविधेयक्षार्वीजाभावस्य संग्रहः । तथाहि—संख्येयस्य परिरुद्धत्वेन संख्यायाऽपरिरुद्धकत्वेन परि-
रुद्धकाकाङ्क्षया संख्याया सम्यन्धो वाच्यः । प्रहृते सा चाऽकाङ्क्षा नास्ति, 'प्राजापत्या नवमहाः' इति
वाक्येनैव नेपरत्वरूपपरिरुद्धकस्य लक्ष्यतया पाररुद्धकर्यान्तरानपेक्षत्वात् । महमिति ईश्वरने कर्मणि
द्वितीयायास्तादुद्देश्यस्य ग्रहस्य संख्याविधेयत्वात्प्राधान्यं प्रतीयते । एवञ्च 'प्रतिप्रधानं गुणाऽवृत्ति', इति
न्यायेन विनिगमनाविरोधेण च सांग्रसावसेधनिरसनपलत्रस्य सम्मार्गस्य मकलमर्हरपेक्षत्वात् सर्वेषु
सम्मार्गसिद्धया, एकत्वसंख्याया विधेयत्वात्प्राधान्यं प्रतीयते । पशुना यजेत' इत्यत्र वागं प्रति
करणीभूतपशुगौणः । नच गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्भवतीति वेष्यम् । नचैकत्वस्याविधेयत्वात्
वैगुण्यपत्तिः, वैगुण्यस्याङ्गवैकल्यप्रयुक्ततया पश्चाद्विशेषणपरवद्वैकत्वस्य क्रियाङ्गत्वाभावात् । भगवता
जैमिनिनाऽपि 'ग्रहं सम्माष्टि' इत्यत्रैकत्वस्याविधेयत्वं सिद्धान्तितम् । तथाहि—'एकत्वचनशब्दः, तस्याः सम्यन्धादिकस्य
सयोगात्' (३ । १ । १३) एकत्वस्यैव सम्मार्गोद्देश्यम्, ध्रुतिः=एकत्वचनशब्दः, तस्याः सम्यन्धादिकस्य
प्रहस्य सम्मार्गः प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । 'सर्वेषां लक्षणात्वाद्द्विविष्टं लक्षणम्' (३ । १ । १४) सर्वेषां
प्रधानां सम्मार्जतम्, लक्षणत्वात्=ग्रहत्वेनोपादानात्, द्वि-यतः, लक्षणम्=ग्रहत्वं, अविशिष्टम्=सर्वग्रह-
समानम्, सामान्यावगमाद्द्विशेषानवगमाय सर्वत्रत्येव इति ।

दर्पणव्याख्या

● वाक्यभेदादिति * 'प्राजापत्या नवमहाः' इति वाक्यविहितप्रहोद्देशेन सम्मतो विधीयते ग्रहं सम्माष्टि-
त्यनेन । तत्रानुवाचस्यैकरान्विधेयत्वात्तन्त्रमनाकरप्रकारमाश्रयणं विरोधाद् वाच्यस्य यो भेदो विनिगमविधेयचनकत्व
वदसायादीत्यर्थः । अन्ये तु—'ग्रहं सम्माष्टि' 'तद्वैकम्' इत्यत्रैकत्वभेदापत्तिः । आदिपदेनोक्तवाच्यगतम्

त्राश्रयणमनाकृतम् । एकत्वविशिष्टं धातुम्, वलादित्वविशिष्टमाद्धधातुकञ्चोद्दिश्य प्रत्ययेडागमादेर्विधि-
सम्भवादिति भावः ॥ ५८ ॥

प्रभा

ननु ग्रहैकत्ववत् 'धातोः' इत्येकत्वस्य 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इत्यादौ वलादित्वादेश्चाविवक्षा
स्यादत् आह—एकत्वविशिष्टमिति—धातुसमुदायस्य क्रियावाचकत्वाभावेन धातुत्वाभावाद् धातुत्वपर्याप्त्यधि-
करणादेव प्रत्ययविधानाच्चैकत्वविशिष्टस्यैव धातोः प्रत्ययोद्देश्यत्वंमिति भावः । यदि तु धातुत्वपर्याप्त्यधि-
करणादेव प्रत्ययविधानात् एकत्वस्याविवक्षितस्येऽपि दोषाभावस्तदाह—वलादित्वेति—वलादिप्रहण-
सामर्थ्यात्तत्र वलादित्वस्य विवक्षितत्वमेवेति भावः ।

केचित्तु—एकत्वविशिष्टाद् धातोः प्रत्ययविधाने एकस्मादेव धातोः प्रत्ययः स्यात्, 'नतु धात्वन्तरादिति
तु न, सर्वस्यैव धातोरेकत्वविशिष्टतया विनिगमनाविरहेण सर्वेभ्य एवोद्देश्यताऽवच्छेदकाक्रान्तेभ्यो धातुभ्यः
प्रत्ययविधानसम्भवात् । नचोत्तरित्या ग्रहैकत्वविवक्षायामपि दोषाभावः, इष्टत्वात् । नच तथा सति
'एकं ब्राह्मणं भोजयेत्' इति विधायपि बहुब्राह्मणभोजनाऽपत्तिः, सर्वस्यैव ब्राह्मणस्यैकत्वविशिष्टतया विनि-
गमनाविरहेण बहुब्राह्मणप्रहणसम्भवादिति वाच्यम्, तत्रैकपदोपादानसामर्थ्येन भोजयितुरिच्छाया
एव विनिगमकायाः सत्त्वेन चोत्तदोषाभावात् । विधेयगतसंख्याऽन्वये मीमांसकाः—संख्यायाः समान-
प्रत्ययोपात्तव्यप्रत्यासत्त्या कारके एवान्वयः, नतु प्रकृत्यर्थे, विभक्त्यर्थस्य चारुणाधिकरणन्यायेन क्रिया-
विशेषणत्वम् । एवञ्च 'पशुना यजेत' इत्यनेन पश्वेकत्वोभयकरणको याग इति बोधः । 'एकत्वविशिष्टः
पशुः' इति तु पाठिको मानसबोधः । तथाच टाडिभक्त्यैवैकत्वस्य यागाङ्गत्वावगमनात् तद्विवक्षाऽऽवश्य-
कीति तत् 'स्यौजसमोद्' इति सूत्रस्य 'कर्माणि द्वितीया' इत्यादिभिः 'द्वयेकयोः' इत्यादिभिर्यैकवाक्यत्वे
एकत्वविशिष्टे कर्माणि द्वितीयैकवचनविधानेन प्रकृत्यर्थोत्तरित्वात्न्येऽसाधुत्वप्रसङ्गान्, किञ्च भिन्न-
पदोपात्तक्रियान्वयापेक्षया समानपदोपात्तप्रकृत्यर्थान्वय एव उचितः, प्रत्यासत्तेः । एतेन यत्तु सूत्रत्रय-
संख्यामन्वयेऽपि नेकत्वादेः कर्मादौ विशेषणत्वम्, किन्तु विधेयतया प्रधाने एव, 'गुणानाञ्च परार्थत्वाद्-
सम्बन्धः समत्वात्' इति न्यायात् । तथाच 'प्रातिपदिकात् कर्माणि एकत्वे च द्वितीयैकवचनम्' इत्याकारक-
एव वाक्यार्थबोधः, नोक्ताकारक इति विभक्त्यर्थकारकान्वये न किञ्चिद्वाधकमिति तत्परास्तम् । यागान्वया-
पेक्षया प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थान्वये वाधकाभावात् । कारकान्वयेऽपि प्रकृत्यर्थस्य तदभिन्नतया तत्रान्वय-
रूपापि लब्धत्वात् । अत एव 'प्रकृत्यर्थोऽन्यत्रैवार्थबोधकत्वं प्रत्ययानाम्' इति न्युत्पत्तिरपि सङ्गच्छते ।
भगवतो जैमिनेरपि एकत्वविशिष्टपशुबोधे एव तात्पर्यम् । तथाहि—तत्रैकत्वमयज्ञानम्, अर्थस्य
शुणभूतत्वात् (४।१।११।५) इति भाष्यम्, तत्र='पशुना यजेत' इत्यत्र एकत्वमयज्ञानम्=यज्ञानत्वेन
अधिवक्षितम्, अर्थस्य=एकत्वस्य, शुणभूतत्वात्=न आलम्भस्य शुणभूता संरगा, निर्गोजनस्य या,
पन्थ तर्हि ? पशोः, विभक्तिर्हि श्रुत्या प्रातिपदिकार्थगतां संरगां व्रते इति पूर्वपक्षे 'शब्दवत्पुलभ्यते
नरागमे हि दृश्यते तस्य ज्ञानं दधाऽन्येषाम्' (४।१।१५।५) इति सिद्धान्तसूत्रम् । शब्दवत्=शब्दयोर्ध्वं

दूर्णव्याख्या

शब्दवत्पुलभ्यते इत्येवार्थस्य परिच्छिन्नप्रवासरिच्छेदवात्सामानस्य 'प्रत्यय' इति द्वितीयाया संख्यात्वेनलक्षणप्रधान्यबोधानात्
'प्रधानं गुणवृत्ति' इति न्यायाद्विनिगमनाविरात् योमाकरोनिरासपत्त्वसम्भारस्य सर्वैर्दरेपेणान्द्रियेपवकारि-
विवाक्यत्वाग्नेन तद्वैकत्वप्रसुत्तिकादेवैकत्वप्रसुते अन्वयः विरहवीजस्य न संशयः, * अनाकरमिति *

नन्वेवम् 'मिन्नः' इत्यत्र नकारद्वयलाभो न स्यादित्यत आह—

रदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः ।

चतिर्नैवास्ति तन्त्रत्वे विधेये भेदकस्य तु ॥ ५६ ॥

चकारद्वयचितम्—निष्ठातस्य नः, पूर्वस्य दकारस्य च न इति वाक्यभेदमादाय नकारद्वय-
लाभ इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

* इति वैयाकरणभूषणसारं सङ्ख्याविवचानिर्णयः ॥ १२ ॥

प्रभा

यथा भवति तथोपलभ्यते एकत्वम् । द्वि-यतः, तदागमे=एकवचनगमे, दृश्यते=युद्धयते एकत्वम्, तस्मा-
एकत्वस्य, ज्ञानम्=यज्ञाङ्गत्वेन ज्ञानम्, यथाऽन्येषाम्=पशुशब्दबोधयुक्तम्—पशुत्वादीनां पशौ विशे-
षणानां यज्ञाङ्गत्वम्, तथैकत्वस्यापि । पशौ विशेषणानामिति भाष्योक्त्या एकत्वस्यापि पशुविशेषणत्वं स्पष्ट-
मेवोक्तम् । हरिणाद्युक्तम्—'यजंत पशुना' इत्यत्र सस्कारस्यापि सम्भवे यथा जातिस्तथैकत्वं साधनत्वेन
गम्यते इति । नन्येकवचनमौत्सर्गिकम्, नतु संख्यार्थकं तत्राह—'न वेवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति न्याया-
द्विभक्तेः शब्दसंस्कारार्थत्वसम्भवेऽपि जातेरिव सद्व्याया. क्रियासाधनत्वम्, विशिष्टस्यैवोपरिस्थितेरिति हेला-
राजः । किञ्च संख्याया अमूर्तत्वासाक्षात्क्रियासाधनत्वासम्भवात् परस्परया क्रियासाधनत्वकल्पनापेक्ष-
योक्तव्यत्वा प्रकृत्यर्थान्वयकल्पनमेव युक्तम् । नचार्थानुपिकरणविरोधः, आरूप्यस्य प्रातिपदिकार्थतयाऽगत्या
परस्परया क्रयणक्रियाकरणत्वकल्पनात् । किञ्चैकत्वाविवक्षायामेकैव पशुना यागसिद्धौ परस्परालम्भनस्य
वैयर्थ्योपपत्तिः, तथापि मध्ये पश्वन्तरालम्भने प्रयोगविध्यवगतप्रयोगप्राशुभावबाधः स्यात् । तदुक्तं हरिणा—
प्रत्याश्रयं समासायां जातादेवेन चेतिक्रिया । पशुना न प्रकल्पत न स्यादेतत्प्रकल्पना ॥
एकेन तु प्रसिद्धायां क्रियायां यदि सम्भवात् । परस्परतमुपादेयमुपादानमनर्थकम् ॥
यथैवाहितगर्भायां गर्भोदानमनर्थकम् । तथैवेन प्रसिद्धायां पश्वन्तरमनर्थकम् ॥ इति ॥

अविवक्षा विवक्षा च सङ्ख्याया वक्षिता मया ।

प्रभायां बालकृष्णेन तेन मीयात्परेश्वरः ॥

॥ शुभम्भूयात् ॥

दर्पणव्याख्या

पूर्ववत् । 'इहागमादे' इत्यादिना—'उदीनामातः स्थाने यन्पूर्वाया', इति विहितत्वसंग्रहः । तनाऽऽकारस्थानिकाऽतम्
द्विष्येत्पिपासानात् । अत एवेभिन्नेपिनिधायकेकाजिति सूत्रे 'अचः' इत्येकत्वविक्षादरेणानेमाच्छोपदेशम्याहुक्तिसंग्रहः
इन्द्रियव्याख्याता । वस्तुतस्तु प्रवैक्यद्वयान्तेनावाप्यनुवादिनिर्दोषणानाम्, सङ्ख्यादीनां कनिदिगिशाऽस्तु, तदितरविशेष'ना
निधायान्त न किञ्चिदाशकम् । मीमासायामनुवाचारी ज्ञातिलिङ्गकृपातिरिक्तविशेषणस्यादर्शनात् । तेषांशोत्व-
वाक्यादेवागमेनानुपनिष्कत्वादविवक्षा युज्यते । प्रकृते तु न तथैति बोध्यम् ॥ ५९ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारदर्पणे सङ्ख्याविवक्षाऽद्विर्णयः ॥ १२ ॥

॥ अथ क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ॥

क्त्वाप्रत्ययादेरर्थं निरूपयति—

अव्ययकृत इत्युक्तेः प्रकृत्यर्थे तुमादयः ।

समानकर्तृक्त्वादि द्योत्यमेपामिति स्थितिः ॥ ६० ॥

तुमादयः=तुमुन्नादयः । प्रकृत्यर्थे=भावे ।

प्रभा

उद्देश्यगतैकत्वविचक्षायाम् 'धातोरित्येकत्वस्य' इत्युक्तम् । तेन तत्प्रकृतिकसूत्रानुत्तार्थकक्त्वादीनां स्मरणान् स्मृतिकालावच्छिन्नोपेक्षानहंतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपप्रसङ्गसङ्गत्या आह—क्त्वाप्रत्ययादेरिति—'रदाभ्याम्' इति कारिकोपस्थापित 'रदाभ्यां निष्ठातः'—इति सूत्रस्य निष्ठापदेन स्वप्रकृतिभूतधातोः स्मरणान् तत्प्रकृतिकसूत्रानुत्तार्थकतुमुन्नादीनाञ्च स्मरणादाह—अव्ययकृत इति । तुमादय—'अव्ययकृतो भावे' इति वार्तिकान् प्रकृत्यर्थे भावे भवन्ति । एषाम्=क्त्वादीनाम्, योऽयम्=व्यञ्जनादिना बोध्यम्, नत्वभिधेयम् । अयम्भावः—क्त्वाद्यर्थो भावः साध्यावस्थापन एव । स च धातुर्नैव लक्ष्यः, तत्र क्त्वाप्रकृत्यर्थ-क्रिया, क्रियान्तरविशेषणम्, तयोर्थः सम्बन्धः सामानाधिकरण्यादित्त्र तात्पर्यग्राहकाः क्त्वादयः । प्रकृत्यर्थयोः क्रिययोः सम्बन्धे तात्पर्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वं क्त्वादीनाम् । नैयायिकादयस्तु सामानाधिकरण्यादीनां क्त्वादिवाच्यत्वं मन्यन्ते । अनेकसम्बन्धनिर्हृपितशक्तिकल्पने गौरवादाकाङ्क्षाभास्यत्वमेव सामानाधिकरण्यादीनाम्, तत्र तात्पर्यग्राहकास्तुमुन्नादय इति वैयाकरणाः ।

तुमुन्नादय इति—यद्यपि 'क्त्वादेरर्थं निरूपयति' इत्युक्तेः कारिकायाम् 'तुमादय इत्यनेन सह वैषम्यम्, तथापि भाष्यकृता तुमर्थो भाव इति व्यवथाप्य 'तुमर्थे सेसेनसेऽसेत्त्वसेवसेम्' इति सूत्रान् क्त्वाद्यव्यय-कृद्भिर्धातुकेषु 'तुमर्थे, इत्यनुष्ठम्भा तेषां भावे विधानसिद्धेः 'अव्ययकृतो भावे' इति वार्तिकं प्रत्याख्यातं तद् द्योतनाय कारिकायाम् 'तुमादयः' इत्युक्तम् । तथाहि—'तुमर्थे' इत्युच्यते, क्तुमर्थो नाम, कर्तो तुमर्थः, यदेवं नाश्नुमर्थद्रहणेन । येनैव स्वस्वपि हेतुना कर्त्तरि तुमुन्भवति तेनैव हेतुना क्त्वाद्योऽपि भविष्यति (अस्य 'कर्त्तरि कृत्' इत्यनेन कर्त्तरि इति शेषः) । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुमर्थग्रहणं करोति, तज्ज्ञापत्या-चार्योऽस्त्यन्यः कर्त्तुस्तुमुनोऽर्थ इति । कः पुनरसौ ? भावः । कुतो नु खल्वेतद्भावे तुमुन्भविष्यति, न पुनः कर्मादिषु स्यादिति । ज्ञापकान्तावदयं कर्त्तुरपकृष्यते, नचान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते, 'अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति' इति स्वार्थे भविष्यति । तद्यथा—'गुप्तिक्रियः सन्' 'गावादिभ्यः क्व' इति । सोऽसौ स्वार्थे

दर्पणव्याख्या

अनस्मरसङ्घति क्त्वाद्यर्थनिरूपणे दर्शयति—*क्त्वाप्रत्ययादेरिति* । प्रकृत्यर्थत्वस्य फलेऽपि सत्त्वादाह—*भाव इति* तत्रापि उच्यते व्यापारे एव, ननु पूर्वकालादावित्यर्थः । 'पक्' इत्यादाविव 'पक्तुम्' पक्त्वेत्यादिजन्मबोधे भवादी लक्षणस्थानतुमवादिति भाव । चक्षुस्तत्तु पक्त्वा इत्यादिजन्मबोधे भावे लिङ्गसङ्गधानन्वयित्व तदनुभूयत एव । एवं चक्षुम् इत्यादी फलार्थकतुमुना तात्पर्येण तद्बोधोपलब्धत्वात्प्रामाण्यमिति ।

सर्वसिद्धा भोजनपाकक्रिययोर्विशेष्यविशेषणभावमन्तरेणानुपपन्ना । अन्यथा 'शुद्धं' 'व्रजति' इत्यादावप्येकवाक्यताऽऽपत्तेः । तथाच तयोर्विशेष्यविशेषणभावनिरूपकः संसर्गः, जन्यत्वम्, सामानाधिकरण्यम्, पूर्वोत्तरभावः, व्याप्यत्वाच्चेत्यादिनेकविधः । तथाच—'भोक्तुं पचति' 'भुक्त्वा वृत्तः' इत्यादौ भोजनजनिका पाकक्रिया, भोजनजन्या वृत्तिरिति बोधः । अत एव जलपानानन्तर्यस्य

प्रमा

सर्वसिद्धा=सर्वानुभवसिद्धा । अत्र 'घातुसम्बन्धे'—इत्यस्याधिकारे अनुभवः, 'सर्वेषां व्रजनक्रियाम्प्रति पूर्वोक्तकाल्यम्' इति भाष्यम्, 'आख्यातवान्याया क्रियाया विशेष्यत्वात् प्राधान्यात्ताम्प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्' इति कैयटश्चैकवाक्यत्वे मानम् । अनुपपन्नेति—एकवाक्यत्वस्य विशेष्यविशेषणभावघटितत्वादिति भावः । अन्यथेति—विशेष्यविशेषणभावमन्तरा पदसमूहमात्रस्यैकवाक्यत्वे इत्यर्थः । शुद्धं इति यत्किञ्चित्कर्तृका मुञ्जिक्रिया यत्किञ्चित्कर्तृका व्रजनक्रिया च । अत्र पदसमुदाये एकमुल्लेखविशेष्यताशालिवोधजनकत्वरूपमेकवाक्यत्वं नास्तीत्यर्थः । यद्यप्यत्रैकवाक्यत्वेऽपि दोषाभावस्तथापि सर्वजनानुभवविरोध एव दोषो बोध्यः । किञ्च पदसमूहमात्रस्यैकवाक्यत्वेऽपि 'समानवाक्ये निघात' इति वार्तिकवैयर्थ्यापत्तिः, सर्वत्रैवोक्तैकवाक्यत्वस्य सत्त्वात् । यद्यपि क्त्वाप्रत्ययस्य कर्त्रर्थकत्वं भाष्यवार्तिकेऽत्रिविरुद्धम्, तथापि कर्त्रर्थकत्वं स्वीकृत्य उभयक्रियाकर्त्रोर्भेदान्बन्धेन भोजनकर्त्रभिन्नकर्तृवृत्तिभुञ्जिक्रियेति 'भुक्त्वा व्रजति' इत्यादिना बोधे एकवाक्यत्वं सम्भवेऽपि सर्वानुभवविरुद्धत्वात्तदुपेक्ष्यमेव । तथाचेति—एकवाक्यत्वे चेत्यर्थः ।

तयोरिति—निष्ठत्वं पठ्यर्थस्तरस्य विशेष्यविशेषणभावेऽन्वयः । यद्वा प्रतियोग्यनुयोगिभावः पठ्यर्थस्तस्य निरूपकतासम्बन्धेन संसर्गऽन्वयः । जन्यत्वमिति—इदमुपलक्षणं जनकत्वस्य । इदं नैयायिकवाच्यतया । तन्मते जन्यत्वस्य संसर्गे तस्य विशेषणनिष्ठत्वं जनकतया विशेष्यनिष्ठत्वञ्चाश्रयतया, जनकत्वस्य तथात्वे आश्रयतया विशेष्यनिष्ठत्वं जन्यतया च विशेषणनिष्ठत्वमभ्युपेत्य द्विष्टत्वं समर्थनीयम् । शाब्दिकनये जन्यजनकभाव एव संसर्गः । तस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव द्विष्टत्वम् । जन्यतया, जनकतया च द्विष्टत्व चिन्त्यम्, तयोर्वृत्तित्वानियामकत्वात् । वृत्तितानियामकत्वस्यैव प्रथमं तद् द्योत्यम् । पूर्वोत्तरेति—पूर्वोत्तरकालिकत्वमित्यर्थः । आनन्तर्यमिति यावत् पूर्वक्रियाया उत्तरक्रियायामानन्तर्यञ्च—पूर्वक्रियाधिकरणकालिकप्रागभावप्रतियोगित्वरूपम् । तदधिकरणसमयध्वंससाधिकरणसमयोत्पत्तिमत्त्वरूपं वा । स एव पूर्वोत्तरभावः । अत एव जलपानानन्तर्यस्य सत्त्वेऽपि' इति मूलोक्तिः सङ्गच्छते । अन्यथा आनन्तर्यसम्बन्धस्य द्योत्यताया अनुसक्तत्वादसङ्गतमेव तत्त्वात् । आनन्तर्यमेति—आनन्तर्यम=अन्वयचिदित्वम्, तच्च क्रियायाः क्रियायाम्

दर्पणव्याख्या

'समानकर्तृकयो' इत्यादिपञ्चाना घातुसम्बन्धप्रतिशरीरारण्यदिति भावः । * अनुपपन्नेति * विशेष्यविशेषणत्वयोः संसर्गविषयतानिरूप्यत्वेन सम्बन्धे विना निश्चितदुदरेण सम्भ्रान्तसम्बन्धमानं तद्वत्त्वात् विनाऽनुपपन्नमिति भावः । * अन्यथेति * विशेष्यविशेषणभावमन्तरेणानुपपन्नेत्यर्थः । * सामानाधिकरण्यमिति * एकाऽश्रयवृत्तित्वमित्यर्थः । पूर्वोत्तरभाव=शरीरसमयात्प्रसिद्धत्वं, संपूर्णसमयवृत्तित्वं वा । व्याप्यत्वम्=अविनाभावित्वम् । तुमुनाप्यन्ते शाब्दबोधदिशमाह—* तथाचेति * ।

* भोजनजनिकेति * जनकत्वस्याव संसर्गतेति रुद्रीकचुम्पियमुक्तिः । बोधाकारस्तु भोजनविशिष्टेऽप्येव जनकत्वस्यावर्णयित्वाऽप्रकारत्वात् । नि यथा जन्यजनकभावस्यापि सम्बन्धत्वे गुणिमाह—अत एवेति । जन्यत्वस्य

प्रभा

स्वविशिष्टत्व—स्वविशिष्टत्वे तद्व्यतिरसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वम् । आद्यवैशिष्ट्यञ्च स्वध्वंसाधिकरण-
क्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणवृत्तित्व—स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वेतदुभयसम्ब-
न्धेन । आद्यसम्बन्धेनाव्यवहितत्वं पूर्वक्रियाया उत्तरक्रियायाम् । तथाहि—क्रियाया ध्वंसोत्पत्त्यधिकरणीभूतो
यः क्षणः स क्रियाध्वंसाधिकरणक्षणः तत्क्षणस्य यो ध्वंसस्तदधिकरणीभूतस्तदुत्तरक्षणस्तदध्वंसानधिक-
रणभूतः क्षणः पूर्वक्षणध्वंसाधिकरणीभूतस्तत्क्षणवृत्तित्वमुत्तरक्रियायाम् । आद्यवैशिष्ट्यञ्च घटकद्वितीय-
सम्बन्धस्त्वेवम्—स्वपदबोध्या पूर्वक्रिया तदधिकरणीभूतक्षणस्य यो ध्वंसस्तदधिकरणक्षणवृत्तित्वमभ्यु-
त्तरक्रियायाम् । पूर्वक्रियानिरूपितत्वव्यवहितत्वं यद्योत्तरक्रियायान्तद्योत्तरक्रियानिरूपितत्वव्यवहितत्वमभ्यु-
त्तरक्रियायां द्वितीयस्वविशिष्टत्वसम्बन्धेन । तत्र वैशिष्ट्यञ्च—स्वाधिकरणक्षणवृत्तित्वध्वंसप्रतियोगिक्षणवृत्ति-
त्वं—स्वाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । अत्र स्वपदेना-
त्तरक्रिया ग्राह्या । तथाच स्या (उत्तरक्रिया) विकरणक्षणवृत्तिध्वंसः पूर्वक्रियाधिकरणक्षणवृत्तियोगिक-
स्तत्प्रतियोगी पूर्वक्षणवृत्तित्वं पूर्वक्रियायाम् । एव स्यात्तदधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगी पूर्वक्रियाधिक-
रणक्षणवृत्तित्वध्वंसस्ततोऽपि पूर्वक्षणस्येति तादृशक्षणवृत्तित्वमपि पूर्वक्रियायामिति लक्षणसमन्वयः ।
एवमपि प्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । प्रागभावः—स्वप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वस्य प्राग-
भावाधिकरणक्षणप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । व्याप्यत्वम्—नियतसहचर्यम् । इत्यादिरिति-
आदिना अन्वयवृत्तित्वस्य सङ्ग्रहः । तत्र योग्यता । सा च तात्पर्यादिभिर्दृष्टताममुत्सोदिरूपा ।
तथाच 'अयं भुक्त्वा सो ब्रजति' इत्यादौ यथायथं व्यवधानेऽपि न दोषः । क्वचोपस्थाप्यकालस्या-
द्येत्थेनानभेदेनान्यथादिति नैयायिकाः । पूर्वकालिकत्वं न शक्यम्, 'भुक्त्वा ब्रजति' इत्यादौ भोजनोत्तरं
ब्रजतीत्यन्यययोधान्, 'ब्रजनपूर्वकालिकं भोजनम्' इत्यबोध्याच । एवं नाव्यवहितत्वमपि शक्यम् । नच
वर्षान्तराद्यब्रजनमादाय 'भुक्त्वा ब्रजति' इत्यादिपत्तिः, सति तात्पर्येण इष्टापत्तेः । सति तात्पर्येण
योग्यताया अभावस्य चकुमशक्यत्वादिति नवीनाः । पूर्वकालिकत्वस्य प्रत्ययार्थत्वे 'प्रकृतिप्रत्ययौ'
इति न्यायेन प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्ये 'भोजनपूर्वकालिकविशिष्टं ब्रजनम्' इत्यन्यययोधापत्तिस्तु न,
'क्रियाभेदाय काल इत्यभिप्रायः' इत्यभिप्रायः यो पूर्वकालिकत्वस्य विशेषणतयैव भवान् भोजनस्य निष्ठत्वसम्ब-
न्धेन पूर्वकालिकत्वस्यैव दोषाभावाच्चेति पञ्चोलिनः । भोजनजनिकेति—जनकत्वस्य संसर्गविधया भजे
जनकत्वसम्बन्धेन भोजनविशिष्टा पाकक्रियेति बोधः । एवं जन्यत्वसम्बन्धेन भोजनविशिष्टा वृत्तिः ।
अत एव—जन्यत्वस्य भानस्वीकारादेव ।

भोजनजनिकेति—'तुमुन्सुलो' (३।३।१०) अत्र 'भविष्यति' इत्यनुवर्तते, घातोरिति च ।
तथाच क्रिया अर्थः फलं यस्याः क्रियाया इत्यर्थं धनुर्ग्रीहिणा स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् 'क्रियायाम्' इत्यस्य लामे
क्रियाग्रहणसामर्थ्यात् साध्यमात्रस्वभावा इतरविशेषणत्वेनोपस्थितिविपर्ययोभूता क्रिया गृह्यते । तथाच
सादृशक्रियावाचके उपपदे फलीभूतभविष्यत्क्रियावाचकाद् घातोस्तुमुन् इत्यर्थान् 'भोक्तुं पाकः'
इत्यादेर्न साधुत्वम्, आद्ये घन्यक्रियायां साध्यक्रियाया विशेषणत्वात्, अन्ये स्तुल्यर्थकर्तारि विशेष-
णत्वात् । एवञ्च तिङन्तस्यैव तादृशोपपदत्वमिति नान्यत्र तुमुनः साधुत्वम् । 'भोक्तुं पचति परय'
इत्यत्र तु नासाधुत्वम्, पाकस्य 'उपपदमतिङ्' (२।२।१९) इति सूत्रभाष्ये । 'भोक्तुं पचति' इत्यत्र
प्राधान्याक्षतेः । एष्टव्येदम् 'उपपदमतिङ्' (२।२।१९) इति सूत्रभाष्ये । 'भोक्तुं पचति' इत्यत्र
पचिभोजनक्रियोर्जन्यजनकभावः सम्बन्धः, समानकर्तृकत्वञ्च तुमुन्सुलो भासेते, 'तुमुन्सुलो क्रियायां
क्रियार्थायाम्' इत्युक्तेः, शब्दशक्तिस्वभावाच्च । तेन विभिन्नकर्तृकक्रियाद्वयतात्पर्येण 'द्वयदत्ताय भोक्तुं

वृत्तौ सत्त्वेऽपि 'पीत्वा वृत्तः' इति न प्रयोगः । सामानाधिकरण्यस्यापि संसर्गत्वेनार्थात्समान-
कर्तृकत्वमपि लब्धम् । 'शुक्त्वा व्रजति' इत्यादौ पूर्वोत्तरभावः, सामानाधिकरण्यञ्च संसर्ग इति
भोजनसमानाधिकरणा तदुत्तरकालिकी व्रजनक्रियेति बोधः । 'अधीत्य तिष्ठति' मुसं व्यादाय
स्वपिति' इत्यादावध्ययनव्यादानयोरभावकालेऽप्रयोगात् यदा यदाऽस्य स्थितिः, स्वापश्च—
तदा तदाऽध्ययनम्, मुखव्यादानञ्चेति कालविशेषावच्छिन्नव्याप्यत्वबोधः ।

प्रभा

वा । एवञ्च 'अवेमांसम्' इतिवाक्यजन्यज्ञानस्य स्वोत्तरकालिकत्वसम्बन्धेन अधिकरणत्वावधिकप्रत्य-
योत्पत्तावनवयः । तथाच 'उत्तवाक्यजन्यज्ञानोत्तरकालिकाधिकशब्दावधिकालप्रत्ययोत्पत्तिरिति बोधः ।
न प्रयोग इति-वृत्तौ भोजनजन्यत्वविषयक्षायां न तथाप्रयोगः । पानजन्यत्वविषयक्षायान्तु, 'पीत्वा वृत्तः' इत्यस्येष्ट-
त्वमेव । तामानाधिकरण्यस्यापीति-तेन विभिन्नपुरुषकर्तृकक्रियाद्वयमादाय न 'मुसत्वा वृत्तः' इति प्रयोगः । वस्तुनस्तु
जन्यजनकभावस्य संसर्गत्वे तस्य सामानाधिकरण्यनियतत्वेन सामानाधिकरण्यस्य प्रधानसम्बन्धत्वं व्यर्थम्,
विभिन्नकर्तृकक्रिययोर्जन्यजनकभावाभावात् । नच विभिन्नकर्तृकयोरपि प्रयोऽव्यप्रयोजककर्तृनिष्ठक्रियया-
जन्यजनकभावदर्शनादिदमसङ्गतमिति वाच्यम्, साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नजन्यजनकभावस्येवात्र संम-
र्गत्वेन विवक्षितत्वात् । समानकर्तृकत्वमिति—तत्र क्रियोरैकाधिकरणपृथक्कर्तृतानिरूपकत्वरूपम् । तस्य
व्यापारयोः सामानाधिकरण्ये एव सम्भवादिति भावः । ननु अध्ययनस्य स्थितेर्नैककालिकत्वे
'अधीत्य तिष्ठति' इति प्रयोगो न स्यात्, स्थितावध्ययनानन्तर्योभावादित्याह—अपीत्येति—अध्य-
यनञ्च-ज्ञानानुसूत्रः शब्दप्रयोगरूपो व्यापारः । नन्वानन्तर्यस्य प्रकृतं संसर्गत्वात्कीचारे तामाना-
धिकरण्यमात्रस्य संसर्गत्वेऽप्युक्तप्रयोगयोर्बोधकाभाव इति चेन्न, यत्रैकदिवसमात्रेऽध्ययनं स्थितिरतु
मासं यावत् तत्र 'अधीत्य तिष्ठति' इति प्रयोगापत्तेः । व्याप्यत्वस्य सम्बन्धत्वे तु न तादृशप्रयोगः,
स्थितावध्ययनव्याप्यत्वाभावात् । यदा यदेति—एतेन स्थितेः, स्वापस्य च व्याप्यत्वम्, अध्ययनस्य
व्यापकत्वञ्च दर्शितम् । कालविशेषेति—व्याप्यताया व्यापकतायाश्चावच्छेदकः सम्बन्ध एव
कालविशेषः । अत्र कालः वस्तुतापचर्यविषयीभूतः क्षयादिरूपो ग्राह्य इति न किञ्चित्कालं मुखव्यादानं-
विशिष्टः स्वापः, ततो मुखव्यादानंभावेऽपि स्वापसत्त्वे मुखव्यादानविशिष्टस्वापाधिकरणं तदभाव-
विशिष्टस्वापाधिकरणञ्चैकं कालं व्याप्यताद्यवच्छेदकं मन्वा तादृशप्रयोगः, व्यादानाधिकरणत्वेदभावावधि-

दर्पणव्याख्या

संसर्गत्वाद्युपगमादेवैतयर्थः । 'बलपानानन्तर्यस्य' इत्यनेन पूर्वोत्तरवाक्यसम्बन्धत्तरं बोध्यते । तत्रत्यस्त्रिणाशया ननु प्रयोग
इष्ट एवेति भावः । सामानाधिकरण्यस्य प्रकृतपदद्वित्रिप्रहाविषयतया संसर्गतामुपगमस्तु यत्र पूर्वोत्तरभावात्प्रभोजन-
वृत्त्योर्वैयधिकरण्यं तत्र शुक्त्वा वृत्त्येति इतिप्रयोगवारणाय । अव्यवहितोत्पत्तस्य तु—दिनान्तरितपूर्वकालवृत्तिसमा-
नाधिकरणभोजनादिक्रियामादाय कृत्वावारणाय । व्ययधानञ्च—तात्पर्यवशाद्दृष्टुं चादिना ग्राह्यम्, यतो भोजनानन्तरं
दृग्गदित्यन्धानेऽपि न तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति बोध्यम् ।

ननु पूर्वोत्तरभावस्य सम्बन्धतामुपगमेऽध्ययनकाले 'अधीत्य तिष्ठति' इति प्रयोगानुपपत्तिः, स्थितावध्ययनानन्तर्यो-
भावात् । एवम् 'मुख व्यादाय स्वपिति' इति न स्यात्, भोगपुटविभागरूपव्यादानकाले एव स्वापादिसत्त्वं तादृशप्रयोग-
स्येष्टत्वेन व्यादानस्य स्वापपूर्वकत्वाभावात् आह—अधीत्य तिष्ठतीत्यादिः । कालविशेषेति विभिन्नकालिकयोः

व्याप्यत्वम्, सामानाधिकरण्यञ्च संसर्गः ।

प्रमा

करणकालस्यैव संसर्गतया विवक्षितत्वात् । नच देवदत्तीयनिद्रादिकाले तत्स्थितेः सखादध्ययनस्य चासत्त्वात् स्थितावध्ययनव्याप्यत्वं बाधितमिति वाच्यम्, निद्रादिशून्यकालिकस्थितित्वस्यैव व्याप्यताऽवच्छेदक-धर्मत्वात् । अत्र स्थाधातुरपि तादृशस्थितिपर एवेति देवदत्तस्थितित्वसामान्यनिरूपितव्यापकताया अध्य-यनेऽभावेऽपि न क्षतिः ।

सामानाधिकरण्यमिति—नच व्याप्यत्वस्य सामानाधिकरण्यघटिततया इदं व्यर्थमिति वाच्यम्, सामानाधिकरण्यघटितमेवात्र व्याप्यत्वं ग्राह्यमित्यत्र तात्पर्यग्राहकत्वात्, तदघटितस्यैव व्याप्यत्वस्य विवक्षितत्वाद्वा । यद्वा विभिन्नकर्तृकक्रिययोरपि कालिकसम्बन्धसम्भवात्तत्र 'अधीत्य तिष्ठति' इत्यादि-वारणाय सामानाधिकरण्यस्यावश्यकत्वात् । एवञ्च क्त्वाथन्त्वस्थले समानकर्तृकत्वस्य, सामाधिकरण्यस्य च संसर्गत्वमावश्यकम् । तद्वृत्तिरिक्तजन्यत्वादीनां तु क्वाचित्त्वमेव संसर्गत्वं भासते इति बोध्यम् । नच 'अयजानामि मां यस्मादत्तसे न भविष्यति । मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजंति त्वा शशाप सा' ।

इत्यत्र मत्प्रसूतिगनाराध्य ते प्रजा न भविष्यति, इत्यर्थे प्रजाकर्तृकभवनक्रियानिरूपितपूर्वकालिक-दिलोपकर्तृकाराधनार्थकान् क्त्वादर्शनात् समानकर्तृकत्वसम्बन्धोऽपि क्वाचित्क एवेति या 'स्थितस्य द्रव्यधाहारेण तत्समानकर्तृकत्वसत्त्वात् । भाष्यकृता तु 'स्यप्रस्थापरकालत्वान्' व्यादानोत्तरकालभाषि-रपनापेक्षया व्यादानस्य पूर्वकालतेति पूर्वोत्तरमावस्येयं संसर्गत्वं स्वीकृतम्, नतु व्याप्यत्वस्य । एतेन रजावा-नन्तरमेव सुगव्यादानमिति व्यादानस्य पूर्वकालत्वं धिन्यमिति परास्तम्, तदुत्तरभाषिरनापापेक्षया पूर्व-कालत्वस्य सत्त्वान् । नचैवमांशिपोत्तरकालभाषिक्रियामादाय पूर्वकालिकत्वोपपादने भुज्जाने देवदत्ते उत्तरकालभाषिक्रियांशामादाय पूर्वकालिकभुजिक्रियांशस्य पूर्वकालिनत्वान् 'मुक्त्वा बुद्धिः' इति प्रयो-गावतिरिति वाच्यम्, तत्र आद्यपुटविभागजनकत्वापविशेषरूपव्यापारानन्तरं सुखावेशजनकव्या-पारान्तरस्यापि सत्त्वेन क्रमजनभावययसमूहरूपतत्क्रियापूर्वत्वस्यैव व्यादाने रुतभट्टान् । भुजि-क्रियांशे तत्क्रियांशे निरूपितपूर्वत्वस्य सत्त्वेऽपि क्रियान्तरनिरूपितपूर्वत्वाभावेनोत्तरापत्तेरभावात् । भुजिक्रियायान्तु शुक्तिरूपकफलजनकव्यापारस्यैव सत्त्वेन व्यापारान्तरनिरूपितपूर्वत्वाभावाप्राप्तावतिः, प्रयोगानुमादित्वात्तद्व्यवहारात् तादृशव्यवहारार्थं मानाभावात् । 'मध्याह्ने मुक्त्वा रात्री बुद्धेः' इति-विषयन एव, विचक्षणपालानिरिष व्यवधानशून्यत्वस्यैवाध्ययकहितत्वात् ।

सामाधिकरण्यम्—प्रागभाषापदिद्वयप्रसूतिवत्त्वं पूर्वकालित्वं कर्ता च क्त्वावर्धः । प्रागभाषे चोत्तर-कालिकक्रियायाः प्रतियोगित्वाऽन्वयः, क्त्वावर्धोर्दि उच्यते क्रियाकर्तुरभेदेनान्वयः, कर्तृत्वस्याभ्यतया । तथाप्य 'मुक्त्वा प्रजति' इत्यादिना 'प्रजनप्रागभाषापदिद्वयकालवृत्तिभोजनानुसृतवृत्तिमान् प्रजनकर्तृत्वाभ्य-

ननु विषये इति भाव इति' कैयटः ।

प्रमा

क्त्वाप्रत्ययो द्योतकः । धात्वर्थक्रियाणां सम्बन्धे' इत्येतदर्थके 'धातुसम्बन्धे' इत्यधिकारस्थत्वात् 'समान कर्तृकयोः' इत्यादीनाम्, अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । भोजनकर्त्रोः, व्रजनकर्त्रोश्च पौर्वापर्यस्य पूर्वोदि-
शब्दा वाचका इति क्त्वाप्रत्ययस्य, पूर्वोदिशब्दस्य च प्रयोगसार्थक्यमिति भाष्यारायः ।

विषय इति—प्रकृतवाक्यघटकयत्किञ्चित्पदवाच्ये पौर्वापर्ये इत्यर्थः, 'उत्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायात् । 'समानकर्तृकयोः' इति निर्द्धारणे षष्ठी, सौत्रत्वाद्द्विवचनम् । पूर्वः कालो यस्येत्यर्थे बहुव्रीहिणा पूर्वकालिकन्यापारवाचकः, तथाच 'पूर्वकालिकभावे विद्यमानानागतोः क्त्वा' इत्यर्थः । वस्तुतस्तु पूर्वकाल-
इति कर्मधारयः । नचैवं पूर्वकाल इत्यनेन भूतकाल इत्युपलभ्यते, तथाच लाघवात् 'भूते' इत्येव वस्तु-
मुचितमिति वाच्यम्, पर्यायवाचकेषु लाघवयानागरात्, पूर्वकालत्वेन प्रतीतये तथोत्तरेणवश्यकत्वाच्च । तथाच
पूर्वकाले द्योत्ये क्त्वेत्यर्थः । अत एव 'इह कस्मान्न भवति 'पूर्वं मुञ्क्ते पश्चाद् व्रजति' इति स्वशब्देन पूर्व-
कालस्योक्त्यान्नेति' भाष्योक्तिः सङ्गच्छते, अन्यथा पूर्वकालिकक्रियायाः क्त्वार्थत्वे पूर्वकालस्य विशेषतया
विशेष्यार्थविषयकस्य 'उत्तार्थानामप्रयोगः' इति भाष्योक्त्यावस्थासङ्गत्यापत्तेः, 'पूर्वं मुञ्क्ते' इत्यत्र पूर्वश-
ब्देन फाल्गुनैवाभिधानात् । केचित्तु पूर्वकालः क्त्वावाच्यः, धातुर्थश्च तत्र प्रकारः, कृत्यत्ययस्थले प्रत्यय-
वाच्यस्यैव विशेष्यतया भानदर्शानात् । अत एव 'इह कस्मान्न भवति 'आस्यते भोक्तुम्' इत्यासेः क्त्वा-
प्रत्ययशङ्कापरं भाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा तुमुना आसिक्रियायां पूर्वकालत्वस्य द्योतनात् भाष्यासङ्गतिः ।
तुमुन्प्रकृत्यर्थक्रियायाः फलत्रेणोत्तरकालभाषितया आसौ पूर्वकालत्वस्य प्रतीती बाधकामावात् । तथाच
पष्ठयाः सम्बन्धवाचकत्ववत् क्त्वादीनामपि सम्बन्धवाचकत्वमेवेति । अन्ये तु पूर्वकालस्य धातुवाच्यस्य
एव क्त्वादीनां द्योतकत्वं सम्भवति, तच्च दुर्वचम्, तत्र मानभूतस्य 'आस्यते भोक्तुम्' इति भाष्यस्यान्ययो-

दर्पणन्याख्या

पश्चाद् व्रजति' इति, स्वशब्देनोपात्तत्वात्' इति भाष्यम् । तत्र समानकर्तृकत्वेन पूर्वकालत्वेन, च बल आगदनम् । * ननु
विषय इति * ननु प्रयोगघटकरतिकञ्जिलरयोष्य इत्यर्थः, 'उत्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायादिति भावः । तथान
'समानकर्तृकयोः' इति निर्द्धारणे षष्ठी, 'पूर्वकाल' इति च पष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति कैयटाशयः । वाक्यार्थस्तु पूर्वमेतत् । नच
पूर्वकालस्य पूर्वोदिशब्देनाभिधाने क्त्वोऽग्रापुत्वे 'पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद् व्रजति' इत्यत्र क्त्वोऽनुपपत्तिस्तदवस्थेति वाच्यम्,
भाष्यइति तत्र समाधानात् । तथाच भाष्यम्—'नेतत् क्रियापूर्वकाल्यम्, किं तर्हि' कर्तृपूर्वकाल्यमेतत्—पूर्वमेतौ मुक्त्वा-
न्येभ्यो व्रजन्त्यम् पश्चाद् व्रजतीति । अन्येभ्यो भोजन्त्यम् पूर्वं मुक्त्वाऽपरेभ्यो गन्तुम् पश्चाद् व्रजतीत्यर्थे लाघवान्तर-
क्रियाऽपेक्षं 'पूर्वकाल्यमादाय—'निमाणा प्र' इति क्त्यः सम्भन इति तदाशयः । नव्यास्तु—'पूर्वकाल' इति कर्मधारयः,
भूत इति तु नीचम्, पर्यायशब्दत्वात्, तेन रूपेण बोधाननुभवान्च । तथाच समानकर्तृकधारणपूर्वमेव पूर्वकाल-
विशिष्टार्थवृत्तिपातोः क्वेति सूत्रार्थः । तथाच पूर्वकालः क्त्वार्थो प्राप्त्यर्थप्रकार एव । अत एव समानकर्तृकत्वेन 'पूर्वं
मुञ्क्ते' पश्चाद् व्रजति' इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययस्यमाहङ्ग—'स्वशब्देनोपात्तवान्' इति परिहृतं भाष्ये । पूर्वशब्दस्य पूर्वका-
लोऽर्थः, ननु पातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थो ननुत्तार्थानामप्रयोग इति । अत एव इह कस्मान्न भवत्यास्यते भोक्तुम्
इत्यपिमाहाङ्गमिति । अन्यथा पश्चात्तुमुना पूर्वकालत्वस्यसिद्धिक्रियायां पातनात्तदवस्थेति स्पष्टेन । पूर्वकालत्वस्य
ततोऽप्रतीती तु कथं क्त आगदनम्, वाऽऽरूपक्येन एव साधितमित्यन्यत् । एतच्च पष्ठ्याः सम्बन्धवाचकत्वात्

यत्तु—‘समानकर्तृकयोः’ इति सूत्रात्समानकर्तृकत्वं कृत्वावाच्यम्, अन्यथौदनं पक्त्वाऽहं भोक्ष्ये’ इत्यत्र भवेति तृतीयाप्रसङ्गश्च । नचाख्यातेन कर्तुरभिधानाच्च सेति वाच्यम्, भोजनक्रियाकर्तुरभिधानेति पाकक्रियाकर्तुस्तदभावात् ।

प्रभा

पक्तेः । तथाहि—नुमुनः क्लीभूनक्रियावाचकत्वेऽपि तेनासिक्रियायां पूर्वकालिकत्वस्याद्योतनात् द्योतकत्व-
त्वेऽपि भाष्योक्तशङ्काया उन्धानसम्भवात् । तस्मात् क्रियानिरूपितपूर्वापर्यादिसम्बन्धविशेषद्योतक-
त्वे कृत्वादीनां कर्मप्रवचनीयवदिति कैयटोक्तं सम्बन्धेर्वा ।

समानकर्तृकत्वमिति—अत्र समानकर्तृकपदं धर्मपरम् । नच समानकर्तृकत्वरूपधर्मस्यैकत्वेन द्विवच-
नासङ्गतिः, क्रियारूपधर्मिगतद्वित्वस्यारोपेण सामानाधिकरत्येन वा धर्मोऽपि द्वित्वप्रतीतिसम्भवात् ।
समानेतिपदस्य धर्मिपरत्वेऽपि क्रियारूपधर्मिणो धातुतो लामादनन्यलभ्यन्यायेन, लापत्वेन च
च धर्ममात्रं कृत्वावाच्यम् । तत्र समानशब्द एकार्थकतयाच कर्तृकत्वं समानकर्तृकत्वम् । पूर्वकालि-
कक्रियाया निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रथमे कर्तृत्वेऽन्वयः । भोजनादिक्रियानिरूपितकर्तृत्वाश्रयभिन्नकर्तृ-
वृत्तिव्रजनादिक्रियेति ‘भुक्त्वा व्रजति’ इत्यादिना बोधः । अन्यथा—समानकर्तृकत्वस्यावाच्यत्वे । ननु
‘अनभिहिते’ इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेन प्रकृते कर्तुस्तिङ्गभिधानात् तृतीया न स्यादित्यभिप्रेत्याह—
नचेति । भावनेति—भोजनक्रियाकर्तृत्वस्येत्यर्थः । पक्तेति—पाकक्रियाकर्तृत्वस्येत्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न युक्तम्,
उभयोरैककर्तृकत्वेन भोजनक्रियाकर्तुस्त्वस्यैवैव पाकक्रियाकर्तृकतया भाजनकर्तुरभिधाने पाककर्तुरस्य-
भिहितत्वेन ‘अभिहिते तृतीया न’ इति निषेधस्य दुर्बारत्वात् । कर्तृत्वधर्मस्य तु क्रियाभेदेन भेदादिक्रियाभि-
धानेऽपि पाककर्तृत्वस्यानभिधानाच्च निषेधात्तृतीया तृतीयापत्तेवक्तुं शक्यत्वात् । वस्तुतस्तु प्रसज्यप्रति-
षेधे एकाधिकरणिकायां कस्याञ्चिच्छब्दावभिहितायाम् ‘अभिहित्यां शक्ती तदाश्रयवाचकात् कारक-
विभक्तिर्नेति निषेधस्य दुर्बारतया ‘अनभिहिते’ इति पर्यादास एव, ‘शक्तिः कारकम्’ इति पक्षश्च श्रेयान् ।

दर्पणव्याख्या

अत्रेदं चिन्तयम्—ननु धातेस्तत्र वृत्तिरित्ये—‘जात्यते भोक्तुम्’ इत्यग्रिमशङ्कानुपपत्तेरप्यत्रकत्वेनोपन्यस्य
धिभित्तम्, यतः कैयटमतेऽपि प्रतीयमानस्यार्थं पूर्वकालसम्बन्धित्वस्य केनचित्पत्नी घानेनोत्तार्यानामप्रयोग इति न्यायानव-
धारदाशङ्कान्स्थानसम्भवात् । प्रत्ययान्यस्य कर्तृत्वपर्यप्ले धात्वर्थविशेष्यताया नव्यानामपि सम्मतत्वेन ‘पूर्वकालः कृत्वायां
धातुपर्यप्रकार एव’ इति पूर्वप्रथमविरोधात् । नच दत्तपि सुवचम्, समानकर्तृकत्वादीना वाच्यतायाः सूत्रादलाभात् ।
सम्बन्धवाचकत्वम्’ इत्युत्तरप्रत्ययविरोधात् । नच दत्तपि सुवचम्, समानकर्तृकत्वादीना वाच्यतायाः सूत्रादलाभात् ।
तस्मात् कर्मप्रवचनीयवत् क्रियासम्बन्धविरोधकत्वमेव कलादीनामिति कैयटोक्तमेव सम्मगिति ।
मत्तान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति—* शक्तिरिति * । * कृत्वावाच्यमिति * ‘समानकर्तृकयोः पूर्वकाले’ इत्युभयोः
पदयोर्बहुमीदृशविशेषण पूर्वकालस्य वाच्यत्वमितरास्य द्योत्वत्वमिति वैपम्ये बीजाभावादिति भारः । वैपम्ये वाचकमाह-
अन्यथेति * तस्य चाप्रत्ययागच्यत्वे इत्यर्थः । * तृतीयाप्रसङ्गरचेति * कलाप्रत्ययेन कर्तुर्नभिधानादिति
गान् । ननु ‘अनभिहिते’ इति एवै नञः प्रसज्यप्रतिषेधः, वाचकभेदादिदाभात् । नचानुपपत्त्या तस्मात्
निराचष्टे—* नचेति * ‘अनभिहिते’ इति न प्रसज्यप्रतिषेधः, वाचकभेदादिदाभात् । नचानुपपत्त्या तस्मात्
पश्यमागमाध्यविराभात् । तथाचैः कनामि गानेन्येनानभिधाना तृतीया दुर्गरेत्यभि प्रायणह—* पाकक्रियाकर्तुस्तिङ्गदि *

अनभिहिते भवति इति पर्युदासाश्रयणात् । अत एव 'प्रमादे आस्ते' इत्यत्र प्रसादनक्रिया-
 धिऋणस्याभिधानेऽप्यस्तिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात्सप्तमीति भाष्ये स्पष्टम् । तस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य
 कर्तृवाचित्वमावश्यकमिति, तत्र, घञ्वात्स्य वाच्यत्वान्नाभात्, 'समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले
 क्त्वा' इत्येव तदर्थात् । अन्यथा 'समानकर्त्तारि' इत्येव घञ्न्यासः स्यात् । तृतीयापादनन्तु--
 आत्शतार्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्तुरभिधानात्प्रधानानुरोधेन गुणे कार्यप्रवृत्तेन सम्भवति ।
 उक्तञ्च वाच्यपदीये--

प्रमा

तथाच अभिहितशक्तिभिन्नशक्त्याश्रयवाचकात्कारकविभक्तैर्विधाने एकगतयोः शस्त्रयोरन्तराभिधाने-
 ऽपि अभिहितशक्तिभिन्नरस्यापरस्यां शक्तौ सख्येन ततः कारकविभक्तिर्निप्रत्युहा सिद्धयति । तदुक्तं
 भाष्ये--'प्रसज्यप्रतिषेधशब्दे 'कुतो नु ग्रन्थेतत्सत्यभिधाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया सप्तमी 'प्रसादे
 आस्ते' 'शयने आस्ते' इत्यादौ भवित्येति । न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति । पर्युदासाभिप्रायेण समाहि-
 तम्--'अनभिहिते त्रियानम्' अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते । 'नभिहिते प्रतिषेधः इति' इत्याह--अनभिहिते
 भवतीव--अभिहितभिन्ने कर्तृत्वादिभ्रमे तदाश्रयवाचकात्कारकविभक्तयो भवन्तीति पर्युदासाश्रयणादित्य-
 र्थः । अत्र एवास्लायवान् पर्युदासाश्रयणादेरः प्रसज्येते--प्रसज्यत्रियाधिकरणरस्येतरर्थे । प्रसज्येति पाठः,
 प्रसज्येयाधिकरणे घञि 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घे प्रसादशब्दादिभिः । आसीति--आसितक्रियाधिकर-
 णस्यस्येत्कारः । आसीति पाठः, आसे. इति 'असिन्' इति रूपाम्भवान् । तस्मान्--तृतीयापादप्रसङ्गात् ।
 तस्मिन्--समानकर्तृपरत्वरथः । वाच्यत्वान्नाभात्--क्त्वावाच्यत्वान्नाभात् । समानकर्तृकयोरिति--धारायर्थेविद्यारूपान्तर-
 पदार्थे यदुर्ग्राह्यस्तदुक्तम्--'विषयोरिति--निर्द्वारणे पूर्वौ सौप्रत्याद् द्विवचनम् । अत्र एव 'समानकर्तृकयोरिति
 गृह्यमानि' द्विवचनेनार्थ निर्देशः विद्यते । तेन द्वयोरथेय पूर्ववाच्ये स्यात्, यदुर्ग्राह्यं न स्यात्, सिद्धन्तु त्रि-
 प्रधानत्वात्' इति भाष्यं महत्स्पष्टं । अत्राप्यसमानकर्तृकत्वादेर्विधाने । तदादेति--तृतीयापादनम्--
 तृतीयापादनिः । अस्य 'न सम्भवति' इत्यनेनाश्रयः । आत्शतार्थे तु--'ओत्थे' इति सदा प्रवर्तमानभूतान-
 क्रियानिरूपितकर्तृत्वशब्देरभिहितत्वेन कर्तृत्वार्थपाठक्रियानिरूपितकर्तृत्वरानभिधानेऽपि 'स्वाद्युमि एतुल'
 इति सूत्रभाष्यमूलवाक्यपर्यायकारिकाभिधान् 'प्रधानानुरोधेन गुणे 'कार्यप्रवृत्तिः' इति न्यायात् प्रधान-
 क्रियानिरूपितकर्तृत्वादिगणमिहितत्वानभिहितत्वयोगानुगुणिक्रियानिरूपितकर्तृत्वादायारोपेण तद्व्युत्पन्नकार्येभ्य
 स्वाध्यत्रया गुणिक्रियानिरूपितकर्तृत्वादी धारणापकामिहितानभिहितयोरकिञ्चिदस्त्वेन तृतीयापाद-
 न्

प्रधानेतरयोर्वत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्तिगुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरूढयते ।
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते । यदा गुणे तदा तद्ददनुक्ताऽपि प्रतीयते । इति ।

किञ्चान्यथा कर्मणोऽपि कत्वार्थताऽऽपत्तिः, 'पक्त्वौदनो मया भुज्यते' इत्यत्र द्वितीयायाः
प्रकारान्तरेणावारणादित्यास्तां विस्तरः ॥ ६० ॥

इति चैयाकरणाभूपणासारे कत्वाद्यर्थनिर्णयः ॥ १२ ॥

प्रभा

तेरभावात् । प्रधानेतरयोरिति—यत्र=वाक्ये प्रधानेतरयोः=प्रधानानुप्रधानयोः । क्रियोरिति—निरूपितत्वं
सम्पन्नार्थः । द्रव्यस्येति—निष्पत्वं पट्टवर्थं । तथाच यद्वाक्यघट रूपदबोधप्रधानानुप्रधानक्रियानिरूपिता एरु-
द्रव्यनिष्ठा पृथक्शक्तिस्तत्र गुणाश्रया—गुणक्रियानिरूपिता शक्तिः प्रधानम्=प्रधानक्रियानिरूपितकर्तृत्वधर्ममनु-
रूढयते । अनुरोधमेव विशदयति—प्रधानविषयेति—प्रधानक्रियावाचिनो धातोरुत्पन्नेन प्रत्ययेन यदा प्रधान-
रूपा विषया (निरूपिता) शक्तिरभिधीयते तदा गुणक्रिया विषया शक्तिः साङ्गादनुक्ताऽपि तत्र—
क्तावत्प्रकाशत इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम्—प्रधानशक्तिरनुक्ता चेत्तदा गुणाश्रया शक्तिरुक्ताऽपि अनुक्ता-
त्प्रतीयते । यथा 'प्रासादे शेते' इत्यत्र । गुणे इत्यत्र निरूपितत्वं सम्पन्नार्थः । तस्य शक्तावन्वये गुणनिरूपिता
शक्तिरित्यर्थः । तेनाप्रधानक्रियानिरूपितशक्त्यभिधायकोऽनभिहिताधिकारस्थः प्रत्ययो नेति सिद्धम् । एवञ्च
पक्त्वया ओदनो भुज्यते' इत्यादौ कदाऽपि द्वितीया न भवति । तदेवाह—किञ्चेति । अन्यथा='प्रधानेतरयोः'
इति न्यायानङ्गीकारे । यदा तु गुणक्रियानिरूपितकर्मत्वादेरेव विवक्षा, नतु प्रधानक्रियानिरूपितकर्म-
त्वादेस्तदा 'पक्त्वा ओदनं भुज्यते' इत्यपि साधु । तथाच 'प्रधानेतरयोः' इति न्याय उभयानिरूपित-
शक्त्युपपत्तिवक्ष्यायामेव नियामक इति बोध्यम् । अत्रेदमपि बोध्यम्—यत्र प्रधानीभूता क्रियैका 'अप्रधानी-
भूताश्च वहास्तत्र सर्वाः पूर्वकालिकाः क्रियाः पूर्वोक्तसम्बन्धेन प्रधानीभूतक्रियायामेव विशेषणतयाऽन्यं
लभन्ते, नतु परस्परम्, 'गुणानाञ्च परार्थत्वाद्दसम्बन्धः समत्वात्' इति न्यायात् । तेन कत्वान्तापेक्षया
न कत्वान्तस्य विशेषणत्वमिति 'मुक्त्वा, स्नात्वा पीत्वा गतः' इति 'स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा गतः' इति च
यथेच्छक्रमेण प्रयोगो जायते । यत्र च समानकर्तृकक्रियावाचकात् भावेऽपि कत्वान्तप्रयोगस्तत्रान्वययोग्या-
प्रधानक्रिया अर्थाहात्पूर्व्या, यथा—

दुर्षणव्याख्या

चोत्तरनभिहिताया अन्यभिहितत्वातिदेशस्य, अनभिधाने त्वनभिहितत्वातिदेशस्य चोक्तभाष्यप्रामाण्येनास्त्युपगमात्
तृतीयापत्तिः प्रवृत्ते इति भावः । * प्रधानेतरयोरिति * गुणप्रधानक्रियानिरूपितशक्तिद्वय यत्रैकस्मिन् द्रव्ये तत्र
गुणक्रियानिरूपितशक्तिः प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिधर्ममनुरूपणीत्यर्थः । उक्ततिदेशोऽपि तत्सम्पत्तिमाह—* प्रधानविष-
येति * प्रधानम्=विषयः=निरूपक यस्याः सा शक्तिर्वादा प्रत्ययेन तिङ्गाऽभिधीयते । तदा गुणक्रियावाचकधान्तरप्रत्ययेना
नभिहिताप्यभिहिततत्र प्रतीयते इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम्—अभिहिताया अपि अनभिहितत्वप्रतीतेः । तत्र 'प्रासादे आलं'
इत्युदाहार्यम् । अत्रस्य चेत्यमभ्युपेत्यम्—अन्यथा कर्तुः कत्वार्थत्वाभ्युपगमेनोचरस्यले तृतीयापत्तिवारणेऽपि 'पक्त्वौदनो
मया भुज्यते' इत्यनुरोधनपदोचर द्वितीयाऽऽपत्तिर्विद्वान् । तत्र पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तौ कृतानभिधानादुत्तरितेसम्पत्ता
दित्याह—* किञ्चेति * अत्रेवं बोध्यम्—यदौदनो पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यैव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतम्, नतु प्रधान-
नियानिरूपितकर्मत्वस्यापि, तदा 'ओदनं पक्त्वा भुज्यते' इत्यपि साधु. ओदनस्य भोजनकर्मताया आर्थावत्तात् । यदा

प्रमा

न्यायमूलभूता वैशिष्टिका इत्थं शब्दस्यानित्यत्वं समर्थयन्ति । तथाहि—कर्मोप्याशु विनश्यति शब्दोऽप्याशु विनश्यति, सोऽयं गुणस्य सतोऽपवर्गः—आशुविनाशः, स रज्जु कर्मभिः साधर्म्यम् । अनित्यस्य कर्मणः साधर्म्याच्छब्दोऽप्यनित्य इति भावः । तथाच सूत्रम्—‘गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम्’ (वं० अ० २ आ० २ सू० २५) इति । सतः=नित्यस्य शब्दस्य लिङ्गाभावात्—शब्दनित्यत्वसाधकप्रमाणाभावादनित्यत्वम् । यदा त्वसौ नोपलभ्यते, तर्दतस्य सत्त्वे न किञ्चित्प्रमाणमस्ति । नित्यत्वे प्रमाणाभावाद्नुपलब्धिफाले नास्तीति प्रतीयते । नच नित्यस्यापि शब्दस्यावरणेनाष्टत्वात्नोपलब्धिः, वस्त्राद्यावृत्तरूपादि-वदिति वाच्यम्, रूपावरणवस्त्राद्युपलब्धेरिव शब्दावरणानुपलब्धेः । तदुक्तम्—‘सतो लिङ्गाभावात्’ इति (अ० २ आ० २ सू० २६) । ‘चैत्रो वक्ति’ ‘मैत्रो वक्ति’ इति वुड्यादिनाऽऽवृत्तोऽपि चैत्रादियैचनेनानुमीयते, तत्तद्वचनस्य भिन्नरूपत्वात् । शब्दस्य नित्यत्वे तु तस्यैक्याद् भिन्नभिन्नवत्तनुमित्यनुपपत्तिः । तदुक्तम्—‘नित्यवैधर्म्यात्’ (वं० अ० २ आ० २ सू० २७) इति । यत्तु नित्यः शब्दः, अनित्यत्वे द्वयोर्गुणशिष्य-योरध्यापनेऽध्यापने च या प्रवृत्तिस्तस्या अभावप्रसङ्गात् । आचार्यस्य शब्दो यद्गन्तेवासिनमापद्यते तदध्यापनम्, यदि नित्यः शब्दस्तदा विद्यमानस्य शिष्यस्य देशान्तरप्राप्तिरुपपद्यते, अनित्यत्वे नास्य

दर्शनेत्याद्या

मानिश्छेदादौ दोषतादपस्यत् । द्युपराक्ये तु भगवत्कारार्थ्यमादायैव गतिरित्योक्तुः । वरुतस्तु सत्यंतात्पर्यज्ञाने परतात्पर्यज्ञानविरहमेव शब्दबोधोपाधिवशात् ‘वृत्त्या पदजन्यपदार्थानामव्यवधानेनोपरिथितिरैवास्ति’ इति रूपसत्यत्वबोधे हेतुः । नहि पदार्थानामनुपस्थितान्वयधी केनाप्यनुभूयते इति । अयंतात्पर्यं त्वद् पदमेतस्मिन्नर्थेऽपदार्थान्वय बोधयत्वित्यपि सन्धापरिमिच्छा । एतादिसकवाक्ये तु भगवत् एव सा । विषवादिनि तु शिष्यितुरेव । अस्य सशयै व्यतिरेकनिश्चये चान्वयाबोधान्, तद्भ्रमेणान्वयबोधदर्शनान् च तज्ज्ञानमप्यन्यबोधे हेतुः । अधिकमपे वदयते ।

‘शब्दबोधे याप्यताया शानं कारणम्’ इति बहव । सा चैकपदार्थेऽपवर्गार्थं यादृशार्थसंगतं तादृशसंगतौ, प्रवृत्ताशब्दबोधविषयसंगतौत्वमिति यावत् । अस्ति च ‘पयसा सिञ्चति’ इत्यत्र शेके पय वरणस्य संगतः । अत एव कर्कशमिप्रायप्रसुतपयसा सिञ्चतीति वाक्यं न योग्यम्, पयसादर्थकरकायां शेकरणताभावात् । यादृशेति रिशो-
 १८४ ‘आकाशं शब्दः’ इति वाक्यं समसपदसंगतमादाय नाभिधान्ये योग्यम् । अयोग्येऽप्येतद्भ्रमेणा-न्यदर्शनादेतदस्य-
 रथापि हेतुता । ननु संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन तद्बोधोपात् प्रागनुपरिधत्वा कथं तद्बोधस्य तत्र उपनिमित्ति चेत्, नहि योग्यता-
 शानस्य शब्दबोधे निश्चयत्वेन हेतुता ह्य, येनोक्तदोषोऽप्युपपद्यते । किन्तु संसर्गनिश्चयपरापरान्तत्वेन,
 तस्य च न दोषमप्यम् । पयसा सिञ्चतीत्यादौ शेकः पयःकरणो न वेति संसर्गतामस्य सतते पयोऽस्तीत्यादौ च

प्रभा

देशान्तरप्राप्तिर्घटते । किञ्च अध्यापनभ्राम-शिव्येभ्यः शब्दस्य दानम्, न यदा गिरौ भवेत्तदा तस्य दानं सम्भवेत् । किञ्च दीयमानं वस्तु दातृप्रतिगृहीतोरन्तराले तिष्ठति, गौरिवार्यं शब्दोऽपि तादृशः, कन्तरावगमे-नापि श्रवणात् । अनित्यस्य मध्ये स्थितिर्न स्यात् । किञ्चाध्यामादपि शब्दस्य नित्यता, यथा पद्मरूपो रूपं पश्यति स्थिरस्य रूपस्याभ्यासो दृष्टः, तथा दशरूपोऽर्धातोऽनुवाकः, इत्याभ्यासः शब्दस्य स्मर्ये प्रमाणम्, एफस्थैव दशवाराध्ययने हि तयान्यवधारान् । सिद्धे च स्मर्ये विनारादानुपलब्धेः 'सायत्कानं गिरं चैनं कः पञ्चान्नाशयिष्यति' इति न्यायान्नित्यत्वम्, तन्न, अनित्यस्ये नानात्वेऽपि अभ्ययनस्य, अभ्ययनस्य, प्रत्यभिज्ञानस्य च दृष्टत्वान् । तथाहि—'नृत्यमर्षति' 'नृत्यमभ्यस्यति' द्विरनृत्यत्, यदेव नृत्यं परदकार्णितं तदेवैषमः करोति' 'यदेव नृत्यमेकेन चारणेन कृतं तदेवार्यं करोति' इत्यादीं क्रियारूपे नृत्ये शब्दनित्यत्व-वादिनाऽपि नित्यतुल्यव्ययहारस्य दृष्टत्वान्, अभ्ययनादिना शब्दनित्यत्वस्य सापत्न्युपमरान्यत्वात् । नचो-पाधिभेदाभ्रानात्वैः शब्दानाम्, नानित्यत्वादिति वाच्यम्, जपासाविज्ञादिमंगोगाम्रीलगीनादिभाषेन स-टिकमण्येः कृपाण-मणि-दर्पणेषु दीर्घादिभावेन भासमानस्य मुगस्य सहस्रदीपाभिन्नकण्टकस्य च नाना-त्वादर्शनेनोपाधिना शब्दे तथात्वस्य यत्तुमशस्यत्वादित्याहुः ।

मीमांसका वेदान्तिनः साङ्ख्या योगिनश्च शब्दानां नित्यत्वं संगिरन्ते । तयः हि—'गीः' इत्यत्र वरुणो एव शब्दः । तेषामेवार्थेन शक्तिरूपः सम्बन्धः । नच स्मोटतमकः शब्दः, यस्मिन्प्रयतिरिक्तस्य बुद्धावप्रति-भासमानत्वेन तदभावात् । नचार्थप्रतीतिरूपकार्येण तदवगतः, अन्योन्याप्रयात् । स्मोटरूपकार्यमित्या-वर्थप्रतीतिरूपकार्यसिद्धिः, अर्थप्रतीतिरूपकार्यसिद्धौ च स्मोटप्रयतिरित्यन्योऽप्याश्रयः । वरुणित्यथापा-दिनान्तु गकारौकारयिसर्जनीया एव मोरशब्दाले च मोत्रमाद्याः । अन एव लोके मोत्रमाद्ये वस्तुनि शब्द-

प्रश्न

वाचकमन्तरा न सम्भवतीति तादृशप्रत्ययविषयः स्फोटः स्वीकार्यः । ननु तव मतेऽपि प्रत्येकवर्णाभिव्यक्त-
स्फोटेनार्थबोधोपादर्शनाद् वर्णसमुदायाभिव्यक्तस्फोटस्यैव वाचकता वाच्येति समुदायस्यावश्यकस्ये तेनैवार्थ-
प्रतीतिसिद्धौ स्फोटो व्यर्थ इति चेन्न, प्रत्येकवर्णाभिव्यक्तस्फोटस्य वाचकत्वेनैवोपपत्तौ वर्णसमुदायफलपन-
स्यानावश्यकत्वात् । अन्तिमवर्णातिरिक्तपूर्ववर्णेनाभिव्यक्तस्फोटावर्थबोधस्तु न, रत्नपरीक्षणन्यायात् ।
यथा—वज्रादिरत्नानां परिचयो बहुवारं चाक्षुषप्रत्यक्षे कृते जायते । एवं पूर्वपूर्ववर्णेनाभिव्यक्तस्फोटविषयक-
प्रत्ययेनाहितसंस्कारे चित्तदेशेऽन्तिमवर्णाभिव्यक्तस्फोटेनैवार्थप्रत्ययो न, पूर्ववर्णाभिव्यक्तेन, शब्दशक्ति-
स्वाभावात् । यथा दूरेऽवस्थितः सहकारतरुः हस्ति-पलालराशिरूपेण प्रतिभाति, ततोऽपि सामीप्ये
वृक्षत्वेन, ततः सहकारात्मना प्रतीयते, तथैवान्तिमवर्णाभिव्यक्तः सम्यक् प्रतीतः स्फोटोऽर्थबोधं जनयति ।
तथाच 'अलकू'सूत्रे भाष्ये उक्तम्—'उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते—रश्रुतेर्लक्ष्मिर्भवति' इति । 'तपरस्त-
त्कालस्य' इति सूत्रे भाष्येऽपि 'एवं तर्हि स्फोटः शब्दः, ध्वनिः शब्दगुणः (शब्दव्यञ्जकत्वेनोपकारकः) ।
कथम्? भेदयोघातवत्' तद्यथा भेदयोघातः (मेरीताडकः) मेरीभाहृत्य कश्चिद्विशतिपदानि गच्छति
कश्चित्त्रिंशत् कश्चिच्चत्वारिंशत् स्फोटस्ताधानेव भवति, ध्वनिकृता वृद्धिः ।

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अल्पो महौश्च केपाश्चिदुभयं तत्त्वभावात् ॥ इति ॥

ननु भेदयोघातस्थलेऽर्थबोधकस्फोटाभावात्स्फोटस्ताधानेधेति भाष्यासङ्गतितर आह भाष्ये ध्वनिरिति—
भेदयोघातस्थले ध्वनिः स्फोटश्च स्तः । व्यञ्जको ध्वनिर्व्यञ्जय स्फोटश्च स्त इत्यर्थः, परन्तु व्यञ्जयानां स्फोट-
रूपाणां शब्दानां व्यञ्जकत्वेन सम्बन्धी यो ध्वनिः स एवाल्लोपो महौश्च प्रतीयते । व्यञ्जयः स्फोटस्तु
अभिन्नकाल एवेत्यर्थः । अयम्भावः—ध्वनिर्द्विविधः—प्राकृतो वैकृतश्च । तत्र प्राकृतः कत्वहत्वत्वानु-
दात्तत्वानुनासिकत्वादिधर्मविराष्टः । स्फोटः स्वयं प्रकाशोऽपि म्तिमित (पिण्डीभूत) घायुना प्रतिरुद्ध
इति तदवरोधनिराकरणद्वारा स्वाभिन्नत्वेनैव स्फोटं प्रकाशयति । अत एको नित्यो व्यापकः स्फोटः
नानारूपध्वनिरूपाक्रान्तो ज्ञातवृत्तिकोऽनेकरूपेण भासमानोऽन्तिमवर्णाभिव्यक्तोऽर्थं प्रत्याययति । प्राकृत-
ध्वनिरेव वर्णशब्देन व्यवह्रियते । वर्णरूपाक्रान्तः स्फोटः पृथग् नैव प्रतीयते इति सूक्ष्मेक्षिकवाऽप्यर्थो-
लोचयन्तो नैयायिकादयः स्फोटो नैवास्तीति ब्रुवन्ति । वैकृतो ध्वनिश्च प्राकृतध्वनिनाभिव्यक्तस्फोटस्योप-
लब्धौ (प्रतीतौ) चिराधिरकालत्वसम्पादकः । अत एव 'एक एवाकारोऽनेन द्रुतमुच्चारितोऽनेन विलम्बितम्'
इति वृत्तेर्भेदेऽपि वर्णस्यैकत्वव्यवहारः सङ्गच्छते । द्रुतत्वादेवृत्तिगतत्वादेव 'अभ्यासाद्यं द्रुता वृत्तिर्मध्या
व चिन्तने स्मृता । शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बिता' इत्युक्तम् । भाष्ये 'ध्वनिकृता वृद्धिः' इत्यस्य
वैकृतध्वनिकृतोपलब्धिकालवृत्तिरित्यर्थः इत्यसामतिविस्तरेण- । स्फोटशब्दश्च योगरूढः । योगमात्रस्वीकारे
तु अर्थेऽप्योऽपि अर्थान्तरं व्यपयते इत्यर्थस्यापि स्फोटस्वापत्तिः । किञ्च चैष्टयाऽयर्थबोधनाच्चेष्टायामति-
व्याप्तिः । नापि केवलरुद्धत्वं तस्य, व्याकरणकल्पितप्रकृतिप्रत्ययजन्यबोधाभावसमानाधिकरणसमुदायशाफि-
निरूपकार्थविषयकबोधजनकत्वरूपरुद्धलक्षणक्रान्तत्वात् । स च स्फोटोऽष्टविधः—वर्णस्फोटः, पदस्फोटः,
वाक्यस्फोटः, वर्णजातिस्फोटः, पदजातिस्फोटः, वाक्यजातिस्फोटः, अखण्डपदस्फोटः, अखण्डवाक्यस्फोट-
श्चेति । वर्णस्फोटस्य सप्तखण्डसप्तभेदेन द्वैविध्यस्तु न, सुयन्ततिङन्ततादिभिन्नस्य, वाक्यभिन्नस्य च
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपस्य, प्रकृतिरूपस्य, प्रत्ययरूपस्य चैकवर्णाभावावर्णस्फोटघटकवर्णशब्देन ग्रहणात् । तदवयवानाश्रयार्थप्रत्यायकत्वात्ऽर्थप्रत्यायकस्यैव सप्तखण्डस्फोटव्यपनं ग्रहणान् सप्तखण्डवर्णस्फोटा-
नुच्चिरित्याशयः । १—तथाच वर्णपदबोधचरमवर्णाभिव्यक्तस्फोटेन यत्र धोषस्तत्रैव वर्णस्फोटव्यपव-
शार्थत्वम् । २—एवं सुयन्ततिङन्ततादिघटकान्यवर्णाभिव्यक्तस्फोटेनार्थप्रतीतौ पदस्फोट इति व्यव-

॥ अथ स्फोटनिरूपणम् ॥

सिद्धान्तनिष्कर्षमाह—

प्रमा

हार । ३—सुबन्ततिङन्तपदजन्यबोधपूर्वकवाक्यचरमवर्णाभिव्यक्तरस्फोटस्य बोधकर्त्रे वाक्यरस्फोट इति व्य-
वहियते । ४—प्रकृतिप्रत्ययजन्यबोधभावे सति पदस्फोटेन बोधेऽरर-डरदस्फोट । यथा—मणि-नूपुरादि,
'व' 'न' इत्यादि च ५—पदजन्यबोधभावे सति वाक्यस्फोटेन बोधेऽरररद वाक्यरस्फोट । यथा—व्याकरण-
ज्ञानशून्यानां वाक्यतो बोधे वाक्यम् । यत्तु रवद्याक्यगतजातिव्यङ्ग्यस्फोटे त्रैधे क्रमरा ६—वर्णानातिरस्फोट ।
७—पदजातिस्फोट । ८—वाक्यजातिस्फोट इत्युच्यते । तत्र वाक्यरस्फोटज्ञानार्थमेवेतरथा स्फोटानामुपयोग ।
नच स्फोटस्य प्रतीयमानत्वात् 'उच्चरित शब्द सम्प्रत्यायको भवति न प्रतीयमान' इत्यणुदित्स्मृतभाष्य-
विरोधात्स्फोटेन बोधानापत्तिरिति वाच्यम्, 'न प्रतीयमान' इति भाष्यस्य अश्रूयमाण सन प्रतीयमान
प्रत्यायको न भवतीत्यर्थोत् स्फोटस्य च व्यञ्जनरूपेण श्रोत्रमाहत्वेन भाष्यविरोधाभावात् । स त्रासंज्ञि-
भावेन प्रतीयमानस्यैवानुचचारित याप्रत्यायकत्वं मति तदर्थोद्वा । नैयायिकमीमांसकमतं खण्डयितु रमतं
स्थापयितुमुपक्रमते—सिद्धान्तेति—वैयाकरणसिद्धान्तेत्यर्थ ।

नैयायिका वाक्ये शक्तिं नाङ्गीकुर्वन्ति । तथाहि—शक्तं पत्रम् । पत्रसमुदायो वाक्यम् । तथाच 'वचति'
इति वाक्यम्, पात्रे 'वच' इति, कृती 'ति' इति शक्तम्, तयो समुदायरूपत्वात् । पात्रस्य कृती जाकना-
रूपो य सम्बन्ध स स्वस्वाधाभिधानसमर्थयो प्रकृतिप्रत्यययो पौरोपत्यरूपसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षया
लभ्यते । एवञ्च जनकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वानच्छिन्नप्रकारतानिरूपित कृतिरवावच्छिन्नविशेष्यताशाला
योध, 'वचति' इत्यनेन जायते । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयो सम्बन्धमात्रप्रयोजिका प्रकृतिप्रत्यययो समभिव्याहार-
रूपाकाङ्क्षैव । एवम् 'घटम्' इत्यत्र घटस्याधेयतासम्बन्धेनामर्थकर्मतायामन्वयेन आधेयत्वसम्बन्धान-
च्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकर्मतात्वावच्छिन्न विशेष्यताकरोधेऽपि सम्बन्धमानप्रयोजिका घट-
दाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाभेदत्वरूपाकाङ्क्षैव । अन्यथा घट, कर्मत्वम्, आनयनम्, कृति, इतिपदसमु-
दायेनापि 'आधेयत्वसम्बन्धानच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकर्मत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताक, निरु-
क्तत्वसम्बन्धावच्छिन्नकर्मत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितानयनत्वावच्छिन्नविशेष्यताक, अनुसूलत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नानयनत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकृतिरवावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपको बोध स्यात् । यान्त्रिकमन-
भिव्याहारप्रयुक्तं यन्त्रकारकयत्ससर्गकथद्विशेष्यताकरोधोऽनुभवसिद्ध, तादृशादसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा
तादृशात्तादृशबोधप्रयोजिका । अत्रि च 'घटमानय' इत्यत्र घटनिष्कर्मतानिरूपकानयनजनिका कृतिरिति
बोधप्रयोजिकाकाङ्क्षा । घट, कर्मत्वम्, आनयनम्, कृति, इत्यत्र तु सा नास्त्यतो न तादृशो बोधोऽनेन ।
सैव शाब्दबोधप्रयोजिकाकाङ्क्षा व्याकरणेन प्रकृतिप्रत्ययादिवोधनद्वारा प्रतिपाद्यते । सा चाकाङ्क्षा ज्ञाता

दर्पणव्याख्या

मीमांसकादयस्तु वाक्यस्य तत्र लभ्यते ननु तत्र शक्तिरिति तमत खण्डयितु श्काटनिरूपणमित्याद्येन मूलम्
वत्तारयति— सिद्धान्तेति * । यदा ननुत्तराया व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययेषु तत्तदर्थं वाचकशक्तिप्रतिपादकत्वमनुवरतम्,
प्रकृतिप्रत्ययानां ममिकाशुविनाशिनानावर्णोऽऽनकतयाऽरिपरत्वेन अमत्त्वधत्वा तत्र शक्तिप्रदस्य कथमन्यत्तमनेन
तत्प्रतिपादकस्यास्य शास्त्रस्याप्रामाण्यरहस्य इत्यशङ्कानिराकरणाय स्वागभिव्यामित्याद्येन मूलमवधारयमाह—
* सिद्धान्तनिष्कर्षमिति * तत्राचोपोऽतवहस्यतिरेतत्रापेयम् । तत्र मत्तनिरूपणम् मूल एव स्वयत्कम् । अगना

वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्मं तिष्ठतीति मतस्थितिः ।

साधुशब्देऽन्तर्गता हि बोधका नतु तत्स्मृताः ॥ ६१ ॥

प्रभा .

सती शाब्दबोधप्रयोजिका, दाहं प्रति वह्निरिव न स्वरूपसती प्रयोजिका । घटः, कर्मत्वम्, इति केनचित्प्रयुक्तम् । तत्र यदा कर्मत्वपदे घटपदाव्यहितोत्तराम्पदत्वभ्रमः कस्यचिच्छ्रोतुर्जातस्तदा तस्य सती 'घटनिष्ठं कर्मत्वम्' इति बोधो जायते । यस्य तु अम्पदे कर्मत्वपदभ्रमस्तस्य तादृशो बोधो न जायते इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञाताया एव तत्तच्छब्दबोधकारणीभूताकाङ्क्षायाः कारणत्वं न स्वरूपसत्याः । नच 'प्रथमक्षणे घटमानय' इत्याकाङ्क्षाज्ञानं जातं द्वितीयक्षणे 'घटकर्मकानयनम्' इति शाब्दबोधोऽपि निष्पन्नः, तृतीयक्षणे उक्ताकारः शाब्दबोधः पुनरपि स्यात्ततः प्राक्क्षणे आकाङ्क्षाज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यम्, आकाङ्क्षायां तात्पर्यविषयान्वयबोधानुपहितत्वस्यापि विवक्षितत्वात् । जातबोधस्थलेऽजनितान्वयबोधरूपस्य तात्पर्यविषयान्वयबोधानुपहितत्वस्याभावेनोक्तदोषानवकाशात् । यदि तु अनेन वाक्येन शाब्दबोधद्वयं जायतामिति तात्पर्यन्तदा तत्र बोधद्वयस्य तात्पर्यविषयतया प्रथमशाब्दबोधो जातेऽपि स्वरूपतः शब्दनिष्ठस्य बोधद्वयानुपहितत्वस्य सत्त्वात्पुनरपि शाब्दबोधो जायत एव, तात्पर्यविषयबोधसमानाकारबोधानुपहितत्वस्यैव शाब्दबोधजनकशब्दे प्रविष्टत्वात् । नन्वेवमपि वाक्यसमुदायरूपमहावाक्ययो बोधानुपपत्तिः, तात्पर्यविषयबोधसमानाकारबोधोपहितत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न, बोधे समानाकारकत्वस्य अन्वयानतिरिक्तविषयकत्वरूपस्य विवक्षितत्वेन महावाक्यजन्यबोधस्य चाधिकविषयकतया तज्जन्यबोधे वाधकाभावात् । तथाच साकाङ्क्षपदसमुदायादेव शाब्दबोधोपपत्तेः पदसमूहस्य वाक्यस्य पदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थे शक्तिफलनेमप्रामाणिकं यिकलं गौरवमस्तन्न । पदार्थसंसर्गस्तु वृत्त्या अनुपस्थित एवोक्ताकाङ्क्षातात्पर्याभ्यां भासते, नतु तत्र शक्तिः कल्पनीयत्याहुः । मीमांसकास्तु संसर्गं वाक्यस्य लक्षणा । नच पदसमुदायरूपवाक्यस्य क्वचिदप्यशक्ततया शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भवः, 'ज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणा' इत्यस्यैव तैः स्वीकारान् । भवति च वाक्यार्थोऽपि वाक्यज्ञाप्य इति 'वाक्यस्य लक्षणा' इति नासङ्गतम् । अत एव 'गभीरायां नद्यां घोषः' इत्यत्र गभीराभिन्ननदीसम्बद्धतीरे घोषः' इति बोधः । शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्स्वाकारे तु 'गभीरायां नद्याम्' इति द्वयोः पदयोः समानविभक्तिकतयाऽभेदेनान्वयस्यावश्यकत्वेन नदीपदस्य तीरे लक्षणायां गभीरपदाधीनत्वयापत्तिः, तदभेदस्य तीरे चापात्, गम्भीर्यस्य जलगुणत्वात् । गभीरपदस्य तीरलक्षकत्वे तीरभेदस्य नद्यां चापादननयापत्तिस्तद्वत्त्वेवेति 'गभीरायां नद्याम्' इति समुदायस्य लक्षणाया 'गभीराभिन्ननदीपदसम्बद्धतीरे घोषः' इति शाब्दबोध उपपद्यते । तदुक्तम्—'सर्वेष्वेव वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितम्' इति मन्यन्ते तत्सर्वं नैयायिकमीमांसकोक्तं एतद्विद्युत्तुमाह—वाक्यस्यैव इति । यद्वा—उपायाः शिष्टमाणां बालानामुपलालनाः । असत्ये वस्मैनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते । इत्यभियुक्तोक्त्या कल्पितेन प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन तत्तदर्थविभागेनच परमार्थतर शक्तस्य वाक्यस्फोटस्यैव बोधने व्याकरणतात्पर्येण प्रकृतिप्रत्ययादिनिरूपणमपारमार्थिकमिति सूचयितुमाह—वाक्यस्यैव इति । ननु वर्णस्फोटादिभेदेनाष्टी स्फोटा अत्रैवावतरणे उक्ता वाक्यस्फोटमात्रोत्तरसङ्गतेत्यत आह—प्रतिनिष्कर्ष इति—प्रमाणैर्निर्णीतः संक्षिप्तोऽर्थो निष्कर्ष इत्युच्यते । यत्रतीति—स्फुटिति—प्रकारात्—ज्ञातो भवत्यर्थोऽनेनास्ताद्वेति व्युत्पत्त्याऽर्थनिष्ठविषयतानिरूपकोपस्थितिजनकवाच्यच्छेदकराफिमतः शब्दस्य स्फोटपदार्थतया वर्णस्फोटशब्देन कल्पितसुप्तिष्ठन्ततदारुपपदत्वसमुदायरूपवाक्येतयो यः प्रकृतिप्रत्ययादिस्तद्व्यङ्ग्यस्फोटस्यैव प्रहृतं बोध्यम् । यथा 'पचति' इत्यत्र

यद्यपि वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटः, अतएवपदवाक्यस्फोटौ, वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटा इत्यद्यौ पक्षाः सिद्धान्तसिद्धा इति वाक्यग्रहणमनर्थम्, दुरयंकञ्च, तथाऽपि वाक्यस्फोटातिरिक्तानामन्येषामप्यवास्तवत्वबोधनाय तदुपादानम् । एतदेव ध्वनयति—अतिनिष्कपे इति—इति मतस्थितिवैयकारणानाम्—महाभाष्यकारादीनाम् । तत्र क्रमेण सर्वास्तान् निरूपयन् वर्णस्फोटं प्रथममाह—साधुशब्द इति—साधुशब्दान्तर्गता वाचका नयेति विमतिपत्तिः ।

प्रभा

पच्' इति प्रकृतिव्यङ्ग्यः 'ति' इति प्रत्ययव्यङ्ग्यः स्फोटः वर्णस्फोटः नाकिंकारां मते यन्मूर्च्छं पदमिति 'वृद्धव्यङ्ग्यस्फोटस्यैव शाब्दिकमते वर्णस्फोटशब्देन व्यवहार इति भावः । वर्णस्फोटो द्विविधः—वर्णव्यङ्ग्यस्फोटः, वर्णजातिस्फोटश्च । तत्र प्रकृतिप्रत्ययान्तरूपव्यङ्ग्यस्फोटः वर्णव्यङ्ग्यस्फोटो वर्णस्फोटो वा । प्रकृतिप्रत्ययादिगतजातिव्यङ्ग्यः स्फोटो वर्णजातिस्फोटः, प्रकृतिप्रत्यययोर्वर्णानाञ्चान्वयानामनर्थकतया न तत्र सत्स्फोटव्यवहारः । पदस्फोट इति—स च त्रिविधः—सत्स्फोटव्यङ्ग्यस्फोटः, अत्स्फोटव्यङ्ग्यस्फोटः, पदजातिस्फोटश्चेति । वाक्यस्फोट इति अत्रमपि त्रिविधः—सत्स्फोटवाक्यव्यङ्ग्यस्फोटः, अत्स्फोटवाक्यव्यङ्ग्यस्फोटः, वाक्यजातिस्फोटश्चेति । इतीति—इतिहेतोरित्यर्थः । वक्तव्ये—स्फोटस्यैव वाचकत्वस्वीकारे कारिकायां स्फोट इत्येव वक्तव्ये वाक्यप्रहरां निष्प्रयोजनमिति भावः । उपाधिभेदेन स्फोटत्वात्पृथिव्यत्वेऽन्येषामसंज्ञापत्तिरुपदोषोऽनीत्याह—दुरयंकञ्च—दुरयंकञ्च—दुष्टुर्धर्मः प्रयोजनं यस्य तद् दुरयंकम्—अन्यासंज्ञारूपदोषप्रस्तम्भत्वेत्यर्थः । अन्येयन्=वर्णस्फोटानाम् । अत्रास्तत्रेति प्रकृतिप्रत्ययव्यङ्ग्यस्फोटस्याप्योपस्थितजनकत्वे तयोरेपि सादृश्यात्स्फोटत्वेऽपि प्रकृतिमात्रस्य प्रत्ययनाप्रत्यय वा निराकाङ्क्षनोपजनकनाभावादवास्तवत्वमिति भावः । तदुपादानम्=वाक्यपदोपादानं कारिकायाम् । एतदेव—अवास्तवत्वेनैव । यथा आनन्दवत्स्यां शुद्धमहाज्ञानाय अज्ञानय—प्राचिनम्—ननोन्द-विज्ञाननयानन्दमप्यु पञ्चसु कोरेषु अपारमार्थिकब्रह्मत्वबोधनमुपायः । यथा बालना वास्तविककृत्वादिबोधनाय चक्षुर्मात्रानु लिपिषु कोत्रमाहकृत्वाद्यभावेऽपि क्वप्रतिपादनम् । तथा वास्तविककृत्वादिबोधनाय चक्षुर्मात्रानु लिपिषु ऽनुपायभूता एव । तदुक्तं हरिणा—'उपायाः' इति । अतन्मध्यं—वास्तविकसिद्धान्ते । नदस्यत—अनिश्रेयसर्था । वक्-बुद्धित्वेषु अस्तु । तावत्स्फोटान् निरूपयन्=बोधयन् । कतिचित् प्रकृतिप्रत्ययाः द्विविधा—प्रयोगानन्तर्गताः (स्थानिरूपाः) प्रयोगान्तर्गतश्च (आदिशरूपाः) । तत्र साधुशब्दस्यैव प्रस्तुतत्वादाह—साधुशब्देति । निरूपयन् इति—संशयान्तराजानविषयवाक्योऽप्युपस्थापकं वाक्यमित्यर्थः । प्राचिन-नैयायिकमते प्रत्यक्षातिरिक्तस्य सर्वस्यैव ज्ञानस्य निश्चयान्तराजान विषयवाक्यव्यङ्ग्यज्ञानस्य परीक्षणतया निश्च-

प्रभा

यात्मकत्वेन वाक्ये संशयजनकत्वस्यासम्भवात् । 'संशयजनकं वाक्यं विप्रतिपत्तिः' इत्यस्य वक्तृमशक्य-
त्वात् । वस्तुतस्तु प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानमात्रस्य निरचयात्मकमनुभवविरुद्धं निर्मूलञ्च । अत एव गौतमेन
'समानाऽनेकधर्मोपपत्तोर्विप्रतिपत्तेरुपलब्धनुपलब्ध्यव्यवस्थात्तत्र विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः' इति सूत्रेण
(अ० १ आ० २३) संशयलक्षणं वदता विप्रतिपत्तेः संशयजनकत्वमुक्तम् । संशयस्य चत्वारि कारणानि
प्रदर्शितानि । तथाहि—१—समानाः—सदृशा येऽनेके धर्मोः आरोह (उन्नतत्व) परिणाहा (विस्तार)
द्वयस्तेषामुपपत्तेः—ज्ञानं संशयो जायते । यथा स्थाणुपुरुषयोः सदृशौन्नत्यविस्तारादीनां ज्ञानानु स्यात्पूर्वा
पुरुषो वेत्त संशयः । २—विप्रतिपत्तेः—परस्परविरुद्धधर्मप्रकारकमेकधर्मिकं ज्ञानं विप्रतिपत्तित्ततोऽपि
संशय इति । एवञ्च 'परस्परविरुद्धधर्मज्ञानजनकवाक्यद्वयस्यापि विप्रतिपत्तित्वमुक्तप्रायम् । नचैवं संशयवि-
प्रतिपत्तयोरैक्यापत्त्या जन्यजनकमावानुपपत्तिः, संशये विरुद्धधर्मद्वयज्ञानस्यैकालमसमेतत्वम् । विप्रतिपत्तौ
तु निभिन्नात्मसमेतत्वमिति विशेषात् । वस्तुतस्तु 'साधारणधर्मोवगाहि' विशेषधर्मानवगाहि' किरिविदिदम्'
इति ज्ञानमेव संशयः । अत एव 'विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः' इत्युक्तं गौतमेन । अत्र स्थाणुपुरुषयोः समानं
धर्ममारोहपरिणाहो पर्यन्तं पूर्वदृष्टञ्च तयोर्विशेषं नुमुत्सयानः तदनवधारणं ज्ञानं संशयः' इति वात्स्यायनः ।
आर्थिकार्थान्तरादाय एकधर्मिकं विरुद्धकोटिद्वयावगाहि ज्ञानं संशयः' इत्युक्तं नैयायिकैः । विप्रतिपत्तिः,
व्याघातः, असहभावः, इत्यनर्थान्तरम् । यथा केचिदात्मनो विभुत्वमाहुः, केचिद्गुत्वम् । ततो विरुद्ध-
ज्ञानानु संशयो जायते । 'आत्मा विभुर्वाऽगुर्वा' इति । ३—उपलब्ध्यव्यवस्थातः—उत्पत्तिवर्जितं
तस्याव्यवस्थातः—अनियमादपि संशय उत्पद्यते । यथा तडागात्रिषु सन्नोदकमुपलभ्यते मरुमरीचिषु
अरुक्षोदकमुपलभ्यते इति सत एव ज्ञानम्, असत एवाज्ञानमिति नियमो नास्ति इति 'सदुप-
लभ्यतेऽसद्वा' इति संशयो जायते । ४—अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः—अनुपलब्धिः—अप्रतीतिः, तस्या अव्यव-
स्थातः—अनियमात् । यथा पृथिव्यन्तर्गतं स्तम्भमूलं सदपि नोपलभ्यते । एवं कष्टाद्यन्तर्गतं जलं सदपि
नोपलभ्यते । तथा असदव्युत्पन्नं दिनष्टं वा वस्तु नोपलभ्यते । एवञ्च सत एव ज्ञानाभाऽऽसत एव इति
अनुपलब्धेरपि नियमाभावात्संशयोत्पत्तिः । किं सन्नोपलभ्यते उतासन्नपि' इति संशयः । ननु साधुशब्दा-
न्तर्गता वर्णाः प्रकृतिप्रत्ययान्तररूपाः वाचका नवेत्यनेन साधुशब्दान्तर्गतवर्णो वाचकतावन्तः, तत्समृत्वास्तु
वाचकताभाववन्त इति—लभ्यते । तथाचैकत्र साधुशब्दान्तर्गतवर्णानां धर्मित्वम्, अपरत्र तत्समृत्वाणां

इत्येकम्, 'शब्दोऽनित्यः' इत्यपरम्, इति वाक्यद्वयरूपा विप्रतिपत्तिः । एवञ्चैकरिम्न धर्मिणि सामानाधि-
करयेनासम्भवं यद्धर्मद्वयन्तद्वयोपकवाक्यद्वयस्यैव विप्रतिपत्तित्वमिति । किञ्च साधुशब्दान्तर्गतवर्णत्व-
रूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वाचकत्वं साध्यम्, तादृशपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरयेन वा । नाथ,
धिकरणानां निरर्थकत्वस्य वैयाकरणानां नैयायिकानाञ्च सम्मतत्वे विकरणे वाचकत्वाभावरूपवाधसंस्वेन
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वाचकत्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् । नान्यत्र, पञ्चादिशब्दपटकप्रकृतिप्रत्य-
यानां वाचकत्वस्य नैयायिकादीनामपि सम्मतत्वेन अंगतः सिद्धसाधनताऽऽपत्तेः । तस्मात्साधुशब्दान्त-
र्गता इत्यस्य साधुशब्दान्तर्गतस्मारिता इत्यर्थकत्वेनोक्तयो निरसनीयाः । वस्तुतस्तु वादृशामारितेषु लक्ष-
णाणामपि विकरणानां निरर्थकत्वे सिजाद्यादेशस्मारितत्वात् वाचो दुर्धार एव । तस्माद्वैयाकरणनये
'नपत्य' इति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् प्रागेवयधं दोषयति यस्तस्यैव प्रत्ययसंज्ञा विधानेन प्रत्ययमात्रस्य

विधिकोटिरन्येषाम्, नेति वैयाकरणानाम् । साधुशब्दे 'पचति' 'रामः' इत्यादिप्रयुज्य-
मानेऽन्तर्गतास्तिविसर्गादय एव

प्रभा

इत्थप्रवृत्त्यन्यतरार्थप्रत्यायकत्वेन विकरणानामपि प्रकृत्यर्थेनार्थवचसादुत्तदोषो निरसनीय इति
गुरवः । तथाच साधुशब्दान्तर्गतस्मारितानां लादीनां वाचकत्वं नवेति तात्पर्यम् । अयम्भावः—
नैयायिकादीनाम्भते साधुशब्दान्तर्गतादेशानां स्थानिस्मारकत्वेनैवोपयोगो नत्वर्थप्रत्यायने । अर्थप्रत्या-
यकत्वन्तु 'लः कर्मणि' 'स्वौजसमौट्' इत्यादिसूत्रविहितलादीनामेव । वैयाकरणेन तु प्रयोगान्त-
र्गतास्तिविसर्गादय एवार्थप्रत्यायकाः, नतु लाघवेन शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय कल्पिता लकारसका-
रादयः, कल्पनामूलकतया तेषामनियतत्वात् । किञ्च णलादिना तिचादिस्मरणम् । तेन च लस्मरणम्,
एवं विसर्गादिना रोः स्मरणम्, तेन च सकारस्मरणम् । तथाचातिगीरयम् । किञ्च स्थान्यादेश-
भावमजानतानवैयाकरणानामादेशमात्रश्रवणाद् बोधदर्शनेन स्मारितानां बोधकत्वं दुर्वचम् । एवञ्च साधु-
शब्दान्तर्गतवर्णमुक्तिवर्णो वाचका नवेति विप्रतिपत्तिः । एवञ्च 'वटो भिक्षामट, गाञ्चानय'
इति समुच्चये एकत्र वटो भिक्षाकर्मकप्रामिर्कृतत्वम्, गोकर्णकानयनकर्तृत्वञ्च यथा भासते न तथा संशये
इति तद्व्याघृता कोटिताख्या विपयतेति सूचयन्नाह—विधिकोटिरिति—अत्र प्रकृताभावप्रतियोगिसत्ताबोधनं
विधिकोटिः (पक्षः, कोटिः' इति पद्योय) पक्षश्च—'एकाधिकरणस्थः विरुद्धो धर्मः । यथा 'अस्त्यात्मा'
नारत्यात्मा' इति । नानाधिकरणस्थस्तु विरुद्धो धर्मो न पक्षः । यथा 'नित्य आत्मा' 'अनित्या बुद्धिः' इति ।
अयमेव च प्रतिपक्षः, प्रत्यनीकभावात् । तथाच स्मृतानां वाचकत्वमित्यन्येषाम्=नैयायिकानाम्भतम् ।
नेतीति—स्मृताः=वाचकत्वाभाववन्त इत्यभावसत्ताबोधनरूपा निषेधकोटिवैयाकरणानान्तदेव वैयाकरणमत्तं
विशदयति—साधुशब्द इति । ननु साध्वन्तर्गतानामादेशानां परम्परया बोधजनकत्वेऽपि न शक्तिमत्त्वरूपवाच-

द्वर्णख्याख्या

वाच्यमित्यर्थः । ननु सहायजनकं वाच्यमेव सा । परोक्ष शान निश्चयात्मकमेवेति प्राचीनप्रवादेन संशयजनकत्वस्य वाच्ये
असम्भवात् । वस्तुतस्तु संशयजनकतापरमेव विप्रतिपत्तित्वम् । तत्तदभावसहचरितधर्मवद्भिः शानस्यैव समानानेकेति स्वर्णेण
पिप्रतिवचरेप्याहत्वेव सहायहेतुलोत्कीर्त्तनादित्यन्वयेषाम् । मूले असाधुशब्दान्तर्गतवर्णवाचकताविचारस्याप्रस्तुतत्वं मत्वा,
* साध्विति * अत्र साध्वन्तर्गतवर्णत्वसामानाधिकरण्येन वाचकत्वादिसाधने तद्वत्वाक्यस्य विप्रतिपत्तित्वात्सम्भवः
नैयायिकैःपि साध्वन्तर्गतानां केषाञ्चिद् वाचकस्याभ्युपगमात् । तादृशवर्णत्वावच्छेदेन वाचकत्वादिसाधने तु वैयाकरणानां
परोषां निरर्णेण साध्वन्तर्गत आह—* तस्मृता इति * । ननु यथाश्रुते साध्वन्तर्गतता वाचकास्तदन्तर्गतवर्णस्मारिता
नेत्यर्थलाभादेतद्वाक्यस्य विभिन्नधर्मबोधनरतादिप्रतिपत्तित्वस्यैवात्सम्भन, एकधर्मिकविरुद्धकोटिकसहायजनकत्वेन तत्त्वा-
द्वतो व्याचष्टे सारे— * साधुशब्दान्तर्गता इति * साध्वन्तर्गतवर्णस्मारिता इत्यर्थः । यथाश्रुते साध्वन्तर्गतनिर्परी-
तानुपूर्वीकवर्णानां वाचकत्वाय केनाप्यनभ्युपगमाद् वाचकत्वासाधनयोरारसेः । तस्मारितत्वञ्च—शास्त्रबोधितादेशादे-
सिमान-निमित्तनिमित्तिभावाद्यन्तरसम्भवेन । तेन अस्यापत्यम् 'इ' 'इयान्' इत्यादेर्नासंग्रहः । * विधिकोटिरिति
* समुच्चयव्याघृता क टिताख्या विपयता संशये आरपकीति सूचनायोक्तम्—कोटिरिति । अन्येषाम्=नैयायिकानाम् ।
तैः 'लः कर्मणि' 'स्वौजसमौट्' इत्यादिनिहितप्रत्यायनामेव वाचकत्वम्, तिभिन्नवर्णादीनां ल्यादेशस्मृतिद्वारा बोधकत्व-
मेव तिभिन्नदित्यभ्युपगमात् । तथान साध्वन्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वावच्छेदेन मतभेदेनोभयसाधनालोकोत्प्रेष इति मावः ।
यथाश्रुतमूलोक्तविप्रतिपत्तिमनुसृत्याह— * साधुशब्द इत्यादि * । ननु साध्वन्तर्गतवर्णानां बोधकत्वावच्छेदपि न

बोधकाः=वाचकाः, तस्यैव शक्तत्वस्य माग्व्यवस्थापितत्वात् । ननु तैः स्मृताः लादयः, स्वाद्यथेत्यर्थः ६१ ॥
ये तु प्रयोगान्तर्गतस्तद्विषयसर्गादयो न वाचकाः, तेषां बहुत्वेन शक्त्यानन्त्यापत्तेः, 'एषाञ्चक्रे'

प्रभा

कत्वमत आह—वाचका इति । अत्र हेतुमाह—तस्यैवेति—बोधजनकत्वस्यैवेत्यर्थः । शक्तत्वस्य—वाचक-
त्वस्य । प्रागिति—शक्तिनिरूपणे 'इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वधिपयेषु-चाक्षुषेषु=घटोदिषु यथाऽनादिर्योग्यता=
तदीयचाक्षुपादिकारणतां, तथा शब्दानामपि अर्थैः सह तद्वोधकारणतैव योग्यता सैव शक्तिः' इत्युक्तम्
शक्तिर्न बोधकतारूपा, किन्तु पदार्थान्तरमिति मतेऽपि बोधकत्वान्यथानुपपत्त्या फल्यमाना शक्तिर्बोधकत्व-
समानाधिकरणैव स्यात् । एवञ्च स्मृत्येषु बोधकत्वाभावे सिद्धे शक्त्यभावोऽपि तत्र सिद्धत्वत्येवेति भावः ।
तैः=तित्रादिभिः । नैयायिकाभिमतं स्मृतानां बोधकत्वं दूषयितुमाह—येत्विति—तित्रादीनां वाचकत्वाभावे हेतु-
माह—तेषामिति=तित्रादीनामित्यर्थः । बहुत्वेनेति=लादिरूपस्थान्यपेक्षया त्रियाद्यादेशानां बहुतांख्याकत्वेनेत्यर्थः ।
अस्य शक्त्यानन्त्यापत्तौ हेतुत्वात्तृतीया । शक्त्यानन्त्येति—शक्तेरानन्त्यञ्च—'तिष्वद् कर्तृत्वावच्छिन्नविषयक-
बोधजनकतावत्' 'तस्यद् कर्तृत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकतावत् इत्येवंरूपेण शक्तेरनन्तपदघटिततया
बोध्यम् । एवं शक्तावच्छेदकतिप्त्वादीनामप्यानन्त्येन शक्त्यानन्त्यम् । यद्यप्यादेशाः परिगणिता एवेत्या-
नन्त्योक्तिरसङ्गता, तथापि लादिस्थान्यपेक्षयाऽऽदेशानां बहुत्वेन आनन्त्यपदं तदपेक्षबहुत्वपरकमेव । ननु
स्थानिनां वाचकत्वपक्षेऽपि शब्दबोधात् प्रागेनेकस्मृतिकल्पनायां लाघवाभावः । किञ्च स्थानिनो लकार-
स्यापि कालरूपार्थभेदेन लट्त्व—लिट्त्वादिनैव शक्तत्वं वाच्यमित्यत्रापि पक्षेऽवच्छेदकभेदेन शक्ति-
बाहुल्यम् । किञ्च तिङ्त्वादीनां शक्ततावच्छेदकत्वेऽर्थोपरिधित्प्रति तद्धर्मप्रकारकशक्तिज्ञानस्य कारणता
वाच्या, सा च न सम्भवति, तद्वेनोपरिधितशक्त्याऽर्थोपरिधितौ तज्ज्ञानस्य व्यभिचरितत्वादित्य-
हचेराह—एषामिति—ननु अनुप्रयुज्यमानकृत्राद्युत्तरलिङादेशेनैव कालकारकादिवोधोपपत्तिः, नचानु-
प्रयुज्यमानधातुत्तरलिङादेशार्थस्य स्वप्रकृतिकृत्रार्थे एवान्वयेनाम्प्रकृत्यर्थे कालकारकाद्यप्र वात्या-
रत्तिः, अनुप्रयुज्यमानकृत्रार्थे क्रियासामान्ये कालकारकप्रतीतौ तत्राभेदेनान्वयिनि आम्प्रकृत्येधार्थे
व्यापारविशेषेऽपि आर्थिककालकारकादिप्रतीतिसम्भवात् । तदुक्तं फौमुद्याम्—'तेषाम् (कृत्रादीनाम्) क्रिया-
सामान्यवाचित्वादांम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः' इति । शब्दबोधरचेत्थम्—एषाद्यो
दृढादितत्तत्फलात्तुक्कलव्यापारवाचकाः, कृत्तु उत्पत्त्यनुक्कलव्यापारवाची, भवती च सत्तातुक्कलव्यापार-
वाचकौ अनुप्रयुज्यमानधात्वर्थसत्तोत्पत्तौ च प्रत्यासत्त्या आम्प्रकृत्येधादिघातवर्थफलनिष्ठे एव प्राप्ते । तथाच
'एषाञ्चक्रे' इत्यतः 'एककर्तृकद्वयतुक्कलव्यापाराभिन्नपरोक्षानयतनभूतकालिकोत्पत्त्यनुक्कलो व्यापार
इति बोधः । यत्राकर्मकधातुप्रकृतिकामन्तात्कृत्तोऽनुप्रयोगस्तत्रानुप्रयुज्यमानस्य फलसमानाधिकरणव्यापार-

दर्पणव्याख्या

वाचकत्वसिद्धित आह—बोधका वाचका इति * । * तस्यैवेति * बोधकत्वस्यैवेत्यर्थः । * प्रागिति * शक्ति-
निरूपणान्तर इत्यर्थः । नत्विति—बोधकत्वसिद्धौ च तदव्ययानुपपत्त्या पदार्थान्तररूपा शक्तिरपि सिद्ध्येत्, तदभावे
तु साऽपि नेति वाचकत्वसामान्याभाससिद्धिरिति भावः ॥ ६१ ॥ नैयायिकमतं दूषयितुमन्वयति—येत्विति * ।
वाचकत्वभावे प्रयोजकमाह—तेषामिति * । बहुत्वेन—इत्युपलक्षणम्—अनुगमकधर्माभावात्प्रायः, तिङ्त्वानुत्पादीनामे-
कवचनरागदिवदनुगमकत्वासम्भवाच्चिराद्वागुपस्थितिं विनाऽपि इत्याद्यर्थोपरिधितेर्भूमिचारेण शक्तवानन्त्येदकः शब्देति
चोपपत्तिः । ननु त्रियाद्यादेशानामपि तद्वदनुबन्धभेदेन नानात्वात्त्रोक्तरीत्या तेषां वाचकत्वमत आह—एषामिति * ।

व्यवस्थितेर्व्यवहृतेस्तद्धेतुन्यायतस्तथा ।
किञ्चाऽख्यातेन शत्राद्यैर्लडैव स्मार्यते यदि ॥ ६२ ॥
कथं कर्तुरस्याच्यत्ववाच्यत्वे तद्विभावय ।

व्यवस्थानुरोधात् प्रयोगान्तर्गता एव वाचकाः, नतु तैः स्मृता इत्यर्थः । तथाहि—पचत्री-
त्यादौ लकारमविदुषो बोधान्न तस्य वाचकत्वम् । नच तेषां तिङ्ङु शक्तिभ्रमाद् बोधः, तस्य भ्रमत्वे
मानाभावात्, आदेशिनामपि तत्तद्वैयाकरणैः स्वेच्छया भिन्नानामभ्युपगमात्, कः शक्तः को नेति

प्रभा

व्यवस्थितेरिति—हेतुत्वद्योतकस्य व्यवस्थितेरित्यादिपञ्चम्यन्तत्रयस्य पूर्वकारिकोत्तरार्द्धगते 'बोधकाः'
इत्यत्रान्वयः । तथाच व्यवस्थित्यादिहेतोः साधुशब्दान्तर्गता आदेशा एव वाचकाः, नतु तत्स्मृताः
स्थानिनो लादय इति दशैयन्नादौ व्यवस्थितेरिति प्रथमं पञ्चम्यन्तं विवृणोति—व्यवस्थानुरोधादिति-
प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वावधारणं व्यवस्था । अविदुष इति—तद्धर्मावच्छिन्नविषयकयोधप्रति तद्धर्मावच्छिन्नार्था-
निरूपितवृत्तिविशिष्टज्ञानं हेतुः । ज्ञाने वृत्तिवैशिष्ट्यञ्च—स्वविषयकोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्या—स्वाश्रय-
पदविषयकत्वोभयसम्बन्धेन । तथाच लकारादिस्थानिनो वाचकत्ववादिनये 'लपदं' कृतित्वावच्छिन्न-
वृत्तीयक्षणे नश्यति । परन्तु तस्मात्संस्कारात्स्मरणरूपकं वृत्तिज्ञानं जायते । तदेव च ज्ञानं वृत्तिविशिष्टम् । पदश्रोतृनिष्ठवृत्ति-
नोद्बुद्धात् तस्मात्संस्कारात्स्मरणरूपकं वृत्तिज्ञानं जायते । तदेव च ज्ञानं वृत्तिविशिष्टम् । पदश्रोतृनिष्ठवृत्ति-
स्मरणरूपकज्ञाने वृत्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्या वृत्त्याश्रयपदविषयकत्वञ्च वर्तते इति तादृश-
ज्ञानात्कृतिविषयोपस्थितिरपेक्ष्यते । लकारस्यैव वृत्त्याश्रयत्ववादिमते वृत्त्याश्रयं लकारमजानतस्तिवादिफञ्च
श्रूयतोऽवैयाकरणस्य बोधानापत्तिः । तस्यापि बोधदर्शनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां तियायादेशानामेव शक्त्यम्,
नतु लादिस्थानिन इत्यनुमीयते इति भावः । तस्य-स्थानिनो लकारस्य । तेषाम्=लकारमविदुषाम् । भ्रमादिति-
नतु लादिस्थानिन इत्यनुमीयते इति भावः । तस्य-स्थानिनो लकारस्य । तेषाम्=लकारमविदुषाम् । भ्रमादिति-
कृतिनिरूपितशक्त्यभाववस्तु तिङ्ङु तादृशशक्तिमत्ताज्ञानादित्यर्थः । तस्य=तिङ्ङि शक्तिमत्त्वज्ञानस्य ।
मानाभावादिति=बोधोत्तरकाले 'तिङ्ङुपदं न कृतियोधकम्' इति भ्रमत्वसाधकत्वाधरूपमानाभावादित्यर्थः ।
नन्यादेशानां धातुल्यमेव तिङ्ङादिषु शक्तिमत्त्वे बाधकमत आह—आदेशिनामिति—स्थानिनामित्यर्थः ।
तच्चदिति—शाकटायनापिशल्यादिभिरित्यर्थः । लाघवेन प्रक्रियानिर्वाहार्थमेव स्थानिनां कल्पनया भिन्नभिन्न-
वैयाकरणाः स्वस्वेच्छया लङ्लिङादिवत् 'कङ्—किट्, गङ्—गिट्, इत्यादिरूपेण स्थानिनां
कल्पनासम्भवेन स्थानिनामव्यनियततया लकारो वाचकः, ककारादयः स्थानिनो न वाचका इत्यत्र इदमेव
वाचकमिति निर्णयो न स्यात् । किञ्च विनिगमनाविर्देष्टे सर्वेषां वाचकत्वे लापनाभावः । अष्टादशतिङ्ङ-
शक्यज्ञानचौ कमुकानचौ' इति द्वाविंशतिलादेशाः, स्थानित्वस्य च सर्वेषां वर्णानां कल्पयितुं शक्यतया प्रत्युत

दर्पणन्याख्या

पञ्चम्यन्तत्रयस्य पूर्वकारिकास्यबोधकपदाद्यैऽन्वयं प्रदर्शयन्नादौ व्यवस्थितेरित्येतद्विदुषोति—* व्यवस्थानुरोधादिति *
'प्रमाणेन पदार्थनिर्धारण व्यवस्था' तद्व्यवस्थाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । * शक्तिभ्रमादिति * लतावच्छिन्नविषयानकत्वस्य तत्रो-
पादित्यर्थः । * मानाभावादिति * विषयजाग्रत्यैव भ्रमत्वे तन्नतया प्रकृते बोधकत्वस्यैव स्मरणोपापादिति भागः ।
नन्यादेशानां धातुल्येन तत्र शक्तिस्वीकारे बाधकमत आह—* आदेशिनामपीति * । * वैयाकरणैः *—शाकटाय-

व्यवस्थानापत्तेश्च । सर्वेषां शक्तत्वे गौरवम्, व्यभिचारश्चास्त्येव । अदेशानां प्रयोगान्तर्गततया नियत-
त्वाद् युक्तं तेषां शक्तत्वम् । तथाचादेशिस्मरणकल्पना नेति लाघवम् । साधकान्तरमाह—व्यवहृतेरिति—
व्यवहारस्नावच्छक्तिप्राहक्रेषु मुख्यः ।

प्रभा

स्थानिनां वाचकत्वे एव गौरवमित्याह—उपेयां शक्तत्वे गौरवमिति । व्यभिचार इति—यथा बहूनां तिवाद्या-
देशानां वाचकत्वे त्वया (नैयायिकेन) व्यभिचार उक्तस्तथा तव मतेऽपि बहूनां स्थानिनां वाचकत्वेऽपि
यदा एतेन स्थानिना बोधस्तदा स्थान्यन्तरं नास्तीति 'चालनिन्यायेन व्यभिचारात्' कस्यापि स्थानिनो
वाचकत्वं न स्यादिति भावः । कारणान्यवहितोत्तरत्वादिभिः निवेश्य व्यभिचारवारणे तु गौरवादिदोष-
कदम्बस्य तत्परिहारस्य बोधयोः स्थान्यादेशवाचकतावादिनोः समत्वेऽपि स्थानिस्मरणकल्पनाऽभावरूपं
लाघवम्, प्रयोगपदकत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वं स्थानिज्ञानशून्यानां तिवादेशं च श्रूयतामवैयाकरणानां
दोषदर्शनञ्चादेशानां वाचकत्वे विनिगमकमित्यादेशानां वाचकत्वमेव ज्याय इत्याह—ज्यायेति । ननु
बोधकत्वरूपा यदि शक्तिस्तदा तिवाद्यादेशादिभिरेव बोधान्तेष्वेव बोधकत्वरूपा शक्तिः सिद्धयति ।
परन्तु नैयायिकमते ईश्वरसंकेतरूपा शक्तिः, पदार्थान्तरं वा । तस्याश्च शक्तेः पाणिन्यादिसूत्रेण स्थानिष्वेव
प्रतिपादनान्तरैरेश्वरसंकेतरूपा पदार्थान्तररूपा वा सा कल्पयति तिवादिषु शक्त्यसिद्धिः । यद्यपि स्थानि-
स्मरणकल्पनारूपगौरवमत्र पक्षेऽतिरिच्यते । तथापि प्रमाणतः सिद्धार्थे गौरवस्यादोषत्वमित्यत आह—
गौरवमिति—प्रयोगान्तर्गतदेशानां वाचकत्वे माध्वे हेत्वन्तरमित्यर्थः । व्यवहृतेरिति—व्यवहृतिव्यवहार-
मन्त इत्यर्थः । व्यवहारस्य प्रकृतेः प्रतिपादकत्वकृत्याः शब्दद्वारा परस्परविभ्रान्तायेदनरूपः । व्यवहार इति—
'शक्तिमा' व्याकरणापमानकौशाम्यायाद् व्यवहारत्वञ्च । वाक्यस्य शोषाद्भ्रूतेर्वदन्ति साभिप्यतः सिद्धपदस्य
पुढाः इत्यभिपुणोषे व्यवहारस्य शक्तिप्राहकत्वम् । धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिज्ञानं व्याकरणाज्जायते ।
उपमानम्=उपमितदृग्गुणम्=सादृश्यज्ञानम् । अज्ञानशक्तिकपदे सादृश्यज्ञानेन यच्छक्तिज्ञानं तदेवोपमितिः ।
नभा 'गौरवमवयवः' इति वाक्यार्थज्ञानान्तरं गवयदर्शनेन यद्गोमादृश्यज्ञानं तेन 'गवयसर्पं पुरो दृश्य-
मानार्थमिवावयवशक्तिम्' इति यच्छक्तिज्ञानं तदुपमानानु=सादृश्यज्ञानान् । फोशः=शब्दतदर्थप्रतिपादको
कल्पविशेषः । ततः शक्तिज्ञानं यथा 'दृश्यादिभिनिनां याम्, प्रासादो देवमूजुजाम्' इत्यतः । यस्तु तस्तु
गोशयान्ताप्रमाणपर्येष्य गताभेत्सादृश्यमुपादानं 'प्राहक्रेषु' न्यायनेति शुरुवः । अतवाक्याच्छक्तिप्राहः ।

स च श्रूयमाणतिङादिष्वेवेति ते एव वाचका इत्यर्थः । किञ्च तद्धेतुन्यायत इति—

प्रभा

तदर्थकपदान्तरशक्तिज्ञानेन, पदान्तरशक्तिज्ञाने पदान्तरशक्तिज्ञानस्यापेक्षेणोऽनवस्थाप्रसङ्गात् । किन्तु अपत्यपदे व्यवहारेणैव शक्तिज्ञानं वाच्यम् । व्यवहारेण शक्तिज्ञाने च नहि शक्तिप्राहकान्तरापेक्षेति व्यवहारे शक्तिप्राहकान्तरानपेक्षत्वरूपं मुख्यत्वं सिद्धम् । स च—व्यवहारशक्तिप्रहश्च । ते—तिवाद्यादेशाः । यत्तु प्रवर्तकवृद्धस्य प्रवृत्तिप्रयोजकलिङादिप्रत्ययघटितपदप्रयोगद्वारा अज्ञाप्यवृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपव्यवहारेणोदासीनवालानां शक्तिज्ञानसम्भवेऽपि लिङाद्यघटितपदघटितवाक्यघटकपदानां शक्तिज्ञानसम्भवः, तेषां व्यवहाराविषयत्वादिति तत्र, प्रवर्तनार्थकप्रत्ययघटितवाक्ये 'घटमानय' पदं नय, इत्यादौ व्यवहारतः कार्यार्थान्विते घटादौ शक्तिप्रहेऽपि आवापोद्धापाभ्यां तादृशवाक्यघटकपदानां शुद्धघटाद्यर्थेऽपि शक्तिप्रहे वाचकाभावात्, कार्यार्थान्वितघटविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति कार्यार्थान्वितघटत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिज्ञानं कारणमिति कार्यकारणभावमादाय कार्यार्थान्वितघटशाब्दबुद्धित्वस्य कार्यताकारणतावच्छेदकत्वापेक्षया घटविषयकशाब्दबुद्धित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे घटशक्तिज्ञानत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवाच्च । किञ्च कार्यार्थान्वितघटादिविषयकबोधप्रति कार्यार्थान्वितघटादिविषयकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वे 'चैत्र ? पुत्रस्ते जातः 'कन्या ते गर्भिणी' इत्यादिप्रवृत्तिप्रयोजकक्रियावाचकपदाघटितवाक्येन शाब्दबोधानापत्तौ श्रोतुरचैत्रादेः सुरदुःखानापत्तिः । नचात्मान्तरस्थमुखदुःखबोद्धुमशक्यतया तादृशवाक्यार्थबोधजन्यमुखदुःखे नैवोत्पद्येत इति वाच्यम्, सुरप्रसादमुखमालिन्यादिदर्शनेन लिङ्गेन मुखदुःखयोरनुमानस्यानुभवसिद्धत्वात् । नचोक्तस्थलेऽपि 'तं पुत्रं परय' इति कार्यत्वबोधकपदाध्याहारेण कार्यार्थान्वितस्यैव बोध इति वाच्यम्, पुनो जातः, मृतः, दग्धश्च इत्युक्तौ तद्दर्शनासम्भवेन 'तं परय' इत्यध्याहारस्य कर्तुमशक्यत्वात् । एतेन व्यवहारे लोहाद्यादेशघटितप्रयोगस्यैव दर्शनेन तत्रादेशेषु व्यवहारतः शक्तिसिद्धावपि प्रवर्तकक्रियारहितेषु 'देवदत्तः पचति' रामस्य, आगत्य, इत्यादीनां व्यवहाराविषयत्वेन तद्घटकादेशेषु 'सः कर्माणि' इत्याद्यनुशासननैवार्थनिर्णयस्यावश्यकतया लादिरूपस्थानिनां वाचकत्वसिद्धौ कार्यार्थान्वितार्थबोधकवाक्यघटकपदेऽपि स्थानिनामेवानुशासनानुगुण्याद् वाचकत्वमस्तु, अर्धजरतीयस्यानौचित्यादित्यप्यास्तम्, व्यवहारेणोच्यते रीत्या सर्वत्र पदान्तर्गतानामेव शक्यत्वधारणात् । नन्वाद्यशक्तिप्रहस्य व्यवहारेण वाक्येभ्येव सम्भवेऽपि परचादावापोद्धापाभ्यां लाघवात् पदशक्तिप्रहे वाक्यशक्तेर्यागस्तथा व्यवहारादादेशेषु शक्तिप्रहे ऽपि स्थान्यर्थबोधकानुशासनानुबोधेन लाघवेन चादेशेषु शक्तिप्रहस्याप्रामाण्यकल्पनेन स्थानिनामेव वाचकत्वसिद्धिरत् आह—किञ्चेति । तद्धेतुन्यायत इति—तस्य=कारणं=भूतस्य हेतुस्तदर्थतुः, सचासी न्यायश्च तद्धेतुन्यायस्तस्मादित्यर्थः । तद्धेतोरेव कारणत्यमस्तु किं तेन (तस्य कारणत्वे-

दर्पणव्याख्या

• सचेति • व्यवहारजन्यघटिकप्रहस्वेत्यर्थः • तिङादिष्वेवेति • व्यवहारेण पूर्वं वाक्ये तद्प्रहेऽप्यावापौ द्वागभ्यां पश्चात्तद्व्यकृतिङादिष्वेव तन्निर्णयदिति भावः । ननु प्रयोगान्तर्गतार्थेषु सर्वसिद्धव्यवहारेण शक्तिप्रहे 'घटमानय' इत्याद्यन्तर्गतघटादीनामपि वाचकत्वापत्तिः । नच केश, विकरगान नैर=कथमिति सिद्धान्तस्यानोपयात् । किञ्चानयोः दिव्यव्याहारेण लोडान्तरप्रयोगं विनाऽऽऽम्भेन तादृशप्रयोगान्तर्गतवर्णानां तेन तत्रागिद्वयपि तद्विहित्वाक्यान्तर्गतवर्णेषु वाचकत्वमनुशासननैवेष्टव्यम् । तथाच संवादेदिनां वाचकत्वसिद्ध्यान्वयाप्यादेशेषु सा कल्प्येत्पस्वत्वादाह—
• किञ्चेति • । • तद्धेतोरेव • 'तद्धेतोरेव तत्त्वे किं तेन' इति व्याख्यानः । लाघवमूलकभाष्यं न्यायः । उभयोर्हेतुत्वे

निराकाङ्क्षतया शानजादौ कर्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा घञादावपि प्रवर्तते ॥ ६२ ॥

‘देवदत्तः पचमानः’ इत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधत्वाच्चानचः कर्ता वाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह—

प्रभा

सम्बन्धेनाश्रयेऽन्वये कृत्याश्रयः कर्ता लभ्येतेति भावः । निराकाङ्क्षतयेति—‘यदर्थाभिधानसमर्थः स तस्यादेशः’ इत्यभियुक्तौक्त्या ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इति परिभाषया च कर्त्रर्थकलकारस्थाने कर्त्रर्थकः शानजादेशः, कर्मार्थकलकारस्थाने कर्मार्थक इत्येवमादेशाच्चयाथैविवक्काऽऽकाङ्क्षाया निवृत्त्या ‘कर्तरि कृत्’ इत्यस्यानुपस्थितिरिति भावः । अन्यथा=अर्थीकाङ्क्षाभावेऽपि शास्त्रप्रवृत्तौ । प्रवर्ततेति—‘भावे’ इत्यधिकारेण घञोऽर्थोऽकाङ्क्षाया निवृत्तावपि ‘कर्तरि कृत्’ इति सूत्रं प्रवर्ततेत्यर्थः । ननु नैयायिकस्य मते शानजादे कर्तृवाचकत्वे मानान्तरस्यवस्तीत्याह—देवदत्त इति—देवदत्तादिनामार्थस्य शानजाघनतार्थेन सममभेदान्वस्य सर्वानुभवरूपव्यवहारदर्शनात् लकारस्य कृतिवाचकत्वेऽपि शानजादीनां कर्तृवाचकत्वं स्यादिति भावः । नच शत्रुशानचोः कर्त्रर्थकत्वे ‘कर्तरि कृन्’ इत्यनेन कृञादिवत् स्वातन्त्र्येण कर्तरि विधानेनैव सिद्धे लटः स्थाने आदेशात्प्रविधानं व्यर्थम्, लटो वर्तमानकालार्थकतया शत्रुशानचोरपि तदर्थकत्वलाभार्थमादेशत्वकल्पनात् । नचैवं ‘वर्तमाने लट्’ इत्यतो ‘वर्तमाने’ इत्यनुवर्त्य स्वातन्त्र्येण कर्तरि विधानेऽपि तदर्थलाभः स्यादिति वाच्यम्, लटः कर्मार्थकत्वे शानचोऽपि कर्मार्थकत्वोपपत्तये आदेशस्यावश्यकत्वान् स्वातन्त्र्ये तु कर्मणि शानचो विधायकभावात्कर्मार्थकत्वासिद्धेः । ङिञ्च लटः स्थाने आदेशविधाने लडादेशात्प्रागेव लटः कृतप्रत्ययत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपि च सति ‘सिद्धन्तु प्रत्ययोत्तरदयोरेवेति वचनात्’ । सिद्धमेतत्, कथम् ? प्रत्ययोत्तरपदयोश्च शत्रुशानचो भवत इति वक्तव्यम्, इति भाग्यप्रत्यये तद्धिते समासे च कृते तयोः परतः शत्रुशानचो भवत । तथाच कुर्वतः पचतो वा, कुर्वाणस्य पचमानस्य वाऽप्यस्य ‘कुर्वतः’ ‘पाचतः’ इति, ‘कुर्वाणिः’ ‘पाचमानिः’ ‘कुर्वतो भक्तिः कुर्वङ्गक्तिः, कुर्वाणभक्तिः’ इत्यादि सिद्धयति । स्वातन्त्र्येण तद्विधाने शत्रुशानचः पूर्वं तद्धितप्रत्ययस्य, समासस्य चासम्भवात्पूर्वोक्तप्रयोगसिद्धिः । अन्यथायः—‘कुर्वतः पचतो वा देवदत्तस्य अस्थं भक्तिर्वा’ इत्यर्थे तद्धितसमासौ न प्राप्नुतः, शत्राघनत्स्यात्प्रथमान्तत्वेन देवदत्तादिना सामानाधिकरण्यादप्यभक्त्योर्योगाभावेनासामर्थ्यात् । यदि तु भक्त्यपत्ययोरेव सम्बन्धस्तदाऽपि सामानाधिकरण्याभावात् तो न स्याताम् । प्रथमाया अन्यथाऽप्रथमा=द्वितीयादिविभक्तिस्तदन्तेन समानार्थके लटि शत्रुशानचोर्विधानात् । उक्तार्थिकवलात्तु प्रत्यये उत्तरपदे च परतो विधानसामर्थ्याद् चयधिकरण्येऽपि, सामर्थ्याभावेऽपि च प्रवर्तते । तदुक्तं भाष्ये—नवा एष दोषः, किं कारणम्, लकारस्य प्रातिपदिकत्वम्, लकारः कृन्, कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा । प्रातिपदिकसंज्ञाश्रया स्वायुपत्तिर्भविष्यति । ‘तस्मादुत्तरपदजिद्धिः’ इति । यद्यप्यत्र पक्षे ‘कुर्वाणि’ इत्यादि न सिद्धयेत्, लङन्तस्यादन्तत्वाभावेन ‘अत इन्’ इत्यस्याप्राप्तेः । तत्सिद्धयर्थञ्च व्यवस्थितविभाषाया

दर्पणव्याख्या

भासः । * अन्यथेति * अनाकाङ्क्षेऽपि घात्रप्रवृत्तावित्यर्थः । घञतावच्छेदकमेदस्य तत्रापि सत्रादिति भावः ॥ ६२ ॥
 * सामानाधिकरण्यानुरोधादिति * घानचः कृतिवाचकत्वे घञानुभवविद्वाभेदान्वययोधातुरपत्तेरित्यर्थः । लडादेशत्प्रोधनपलं घातये वर्तमानत्वप्रतीतिरेवेति शेषम् । * पचतिकल्पमिति * इदञ्च स्वाचन्त नामेति मतमतन्वत्य । ‘सत्रप्रधानानि नामानि’ इति निरुक्तात् इन्द्रपिशोभ्यकरोषजनकत्व नामत्वम् । तदेव च नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिपटम् । अत एव निराकारस्य भेदान्वय इति मतेनेदं दूषणमिति तु परे । लङ्गोत्तरस्य लसेति शेषः ।

तस्याद्यन्ततिङ्त्वस्ति नामता कृत्स्विच स्फुटा ॥ ६३ ॥

नामार्थयोरभेदोऽपि तस्मात्तुल्योऽवधार्यताम् ।

‘पचतितरां मैत्रः’ ‘पचातकल्पं मैत्रः’ इत्यादिषु नामार्थतरामेदान्वययोः सम्भव एवेति कर्तृ-
वाचकता स्यादिति भावः । नच पचतिकल्पमित्यत्र सामानाधिकरण्यानुसंधानं कर्त्तरि लवणा,
‘पचमानः’ इत्यत्राप्यापत्तेरिति ।

३ प्रभा.

आश्रयणं कृतम् । तदाश्रयणाच्च यथेष्टं प्रयोगमिच्छि, तथापि यत्र गत्यन्तराभावात्तत्रैव तदाश्रयणस्योपस्थित्या-
दुपायस्योपायान्तरादूपकरणाच्च तत्रश्चे शशुशानजादेलेलायादेश्चराभावात्तत्रैव । नन्वेवमपि कथं लटो
द्वितीयाद्यन्तेन सामानाधिकरण्याच्च यतो लकारः क्रियाम्प्रति गुणोऽभूते कर्तृकर्मणो प्रतिपाद्यति । द्वितीया-
याद्यन्ताद्यश्च क्रियान्तरयोगात्कर्मोऽपि वाचकाः । नहि भवति ‘पचत्योऽनं देवदत्तं पर्य’ ‘पचत्येवोऽनेन ह्यमः,
इति, इति चेत्सत्यम्, तिङ्भाविनो लकारस्यायं स्वभावो यत्क्रियां प्रति गुणभूते कर्तृकर्मणी प्रतिपाद-
यति । शशाङ्गिभाविनो लकारस्य चायं स्वभावो यत्क्रियोपमर्जनकं कर्तृकर्मोपभिव्यज्यतेति एतच्च क्रियान्तर-
योगयोग्यतायाः सत्त्वान् द्वितीयाद्यन्तसामानाधिकरण्यामुपपद्यते । यद्यपि अधिष्ठाणम्—अभिधेयम्-
श्रयं, इति यावन्, समानाधिकरणस्य यस्य तत्सामानाधिकरणं समानार्थकमित्यर्थः । अत्र-
थमान्तेन समानाधिकरणम् अप्रथमासामानाधिकरणम् । ‘मुमुषुषा’ इति समासः । ‘यस्य च भावेन भाव-
लक्षणम्’ इति पठ्यर्थं सप्तमी, द्वितीयाद्यन्तेन समानार्थकस्य लटः शशुशानजावादेशो । तथाच लटः
कापि प्रयोगाभावादप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं दुर्लभम्, तथापि तदादेशयोः शशुशानचोः सामाना-
धिकरण्यं सूत्रारम्भसामर्थ्यात्काल्पनिके लकारे आरोप्य अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यमुपपादनीयम् ।
‘वर्तमाने लट्’ इत्यतो लडित्यनुवर्त्य पठ्यन्तेन विपरिणाम्य विधानेनादेशान्ते लटो ‘पुनर्लङ्प्रहाय प्रथमा-
सामाधिकरण्ये ‘सन् ब्राह्मणः’ इत्यादी, ‘कीर्यतः’ कुर्वन्निति’ इत्यादौ अप्रथमासामानाधिकरण्यभावादेऽपि
शशुशानचिवाधानार्थम्, भाष्यकृता तु व्यतिरिक्तविभाषया एतत्सर्वं साधितमित्यलं प्रसक्तान्तरेण ।
सामानाधिकरण्यदर्शनेनार्थनिरूप्ये ‘पचतितराम्’ पचतिकल्पम् ‘पठतिकल्पम्’ देवदत्तं’ इत्यादौ
सामानाधिकरण्यानुसंधानोऽपि कर्मोपभिव्यज्यतेत्याह—‘पचतितरां मैत्रः’ इत्यत्र
सामानाधिकरण्यानुसंधानोऽपि कर्मोपभिव्यज्यतेत्याह—‘पचतितरां मैत्रः’ इत्यत्र ईपदसमाप्ता या विट्नि-
श्चितशयिता या’ विहितितदनुकूलभावनया, ‘पचतिवन्न मैत्रः’ इत्यत्र ईपदसमाप्ता या विट्नि-
श्चितशयिता या’ विहितितदनुकूलभावनया, समं मैत्रस्याभेदान्वयसात्प्रभावात्तदर्थं तिङामपि कर्त्ता वाच्यः स्थान्निर्वायकानाम् ।
स्वदनुकूलभावनया समं मैत्रस्याभेदान्वयसात्प्रभावात्तदर्थं तिङामपि कर्त्ता वाच्यः स्थान्निर्वायकानाम् । इदञ्च द्रष्टव्यम् ‘सुवन्तत्राम्’ इति
तच्च तेषामनिष्टम्, ‘कृतिराह्वयात्तार्थं’ इत्यर्थैव तैः स्वीकृत्यादिति भावः । इदञ्च द्रष्टव्यम् ‘सुवन्तत्राम्’ इति
मताभिप्रायेण । यदि तु ‘नामाख्यानेपसर्गनिपाता’ इति भाष्योक्तवाच्ये उपसर्गनिपातयोरेव प्रातिपदि-
कत्वेन सुवन्तत्वेनैव वा प्रहणे सिद्धे पृथगुपादानसामर्थ्यात्, सत्त्वप्रधानानि’ इति निरुक्ताच्च इत्यत्रि-
शेष्यकयोपजनकस्यैव ‘नामार्थयोरभेदान्वयः’ इति ध्युल्लेखो गृह्येत तदा नेयमावृत्तिः, तिङन्तप्रकृतिकृतदि-
शेष्यकयोपजनकस्यैव । लक्षणेति—कृत्पर्यकस्य लस्य लक्षणोत्पत्त्यर्थः । स्थानिनां वाचक-
त्वानां साध्यक्रियाविशेष्यकयोपजनकत्वान् । लक्षणेति—कृत्पर्यकस्य लस्य लक्षणोत्पत्त्यर्थः । स्थानिनां वाचक-
त्वान्ये शानचः शक्यभावान् शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायास्तत्रासम्भवादिति भावः । नच ‘नामार्थयोरभे-
द्वर्णन्याख्या

* आपत्तेरिति * नच सा तत्रेऽपि भार । नगदेशानां गचकले आदेशिगणकविनाश्च ‘लः कर्मणि’ इत्यादि-

लः कर्मणीत्यनुशासनञ्च लापशत् कल्पिते लकारे कर्त्वादिर्वाचित्वं कल्पितमादायेत्युक्तम् ।
॥ ६३ ॥ इति वर्यास्फोटनिरूपणम् ॥

प्रमा

दान्ययः' इति व्युत्पत्तौ नामजन्यप्रतीतिविशेषयोरेव ग्रहणम् । इत्यत्र वैयाकरणनयेऽपि 'पचतितराम्' मैत्रः
'पचतिकल्पं मैत्रः' इत्यत्र भावनायां विशेषणभूतस्य तिष्ठन्कर्तुर्मैत्रे कथमभेदान्वयः, एकत्र विशेष्यतयाऽ-
न्वितरशापत्र विशेषणत्यायोगात् । नच लक्ष्यानुरोधात् तिष्ठन्तप्रकृतिकतद्वितान्ते नामजन्यप्रतीतिविषय-
योरेवाभेदान्वयः, नतु विशेष्यभूतयोरिति व्युत्पत्तौः संकोचः, अस्मन्मतेऽपि लक्ष्यानिकष्टप्रत्ययस्यलानुरोधेन
तथा संकोचसम्भवादिति वाच्यम्, नामपदेन 'नामार्थयोः' इति व्युत्पत्तौ निपातितरस्य प्रातिपदिकमात्रस्य
मुयन्तमात्रस्य ग्रहणात् । द्रव्यमुच्यविशेष्यकबोधजनकरथं ग्रहणे तु न मानम् । 'नामाप्यथाव' इति पद-
विभाजकभाण्ड्यवाक्येऽपि तथैव । सत्रप्रधानस्यैव ग्रहणे स्वरादिगणपठितानां पुनरादीनामसङ्घातपत्तिः ।
उपसर्गनिपातग्रहणन्तु गोश्लोवर्द्धन्यायेन । नच नामत्वेन सामानाधिकरण्यात्, 'स्वसमभिव्याहृतपदा-
र्धतावच्छेदकधर्मव्याप्यमित्योर्विद्वयावधर्मबोधनरूपविभागानुपपत्तिः, प्रातिपदिकत्वरूपनामत्वेन सम-
मुपसर्गत्वनिपातत्वयोर्विद्वत्त्वाभावादिति वाच्यम्, निपातभेदविशिष्टनामत्वेनेव विभागस्य विव-
क्षितत्वात् । 'पचतितराम्' 'पचतिकल्पम्' इत्यादितद्वितान्तवृत्तायेकार्थीभावान्मकराक्षिप्त्वाकारेण कर्त्तव्यार्थ-
विशेष्यकबोधजनकतया न सामानाधिकरण्यानान्ययानुपपत्तिः । 'नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरेवाभेदान्वयः'
इत्यत्र प्रतीतिः शक्तिज्ञानजन्योपरिधितिरूपा प्राहा । तथाच 'पचतितराम्' इत्यादायेकार्थीभावाभावेऽपि न
दोषः, तिङ् कर्तुर्मुख्यविशेष्यतयैवोपरिधितिसम्भवात् । शाब्दबोधे भावनायां विशेषणमित्यन्यत् । नचदे-
शानां वाच हन्ते 'ल कर्मणि' इति सूत्रविरोध इत्यत आह—३ः कर्मणीति । उक्तमिति—आर्याताथार्थनिरूपणे
इति शेषः । एवञ्च पदच्छेदकप्रकृतिप्रत्ययादिरूपरूपितः स्फोटो वर्यस्फोट इति तस्यम् ।

वादिभिर्दृष्टतान्नीतो वर्यस्फोटश्चिकित्सया ।

व्यशोधि बालकृष्णेन मानभेजज्ञरिणा ॥

॥ शुभभूयात् ॥

वर्णपदवाक्यात्स्यलपदात्स्यलवाक्यस्फोटरूपाः पञ्चन्यस्फोटोऽः, मीमांसकमते लाघवादर्थगतजातेरेव
यथा शस्यत्वं तथा शक्त्वमपि शब्दगतशक्तावच्छेदकज्ञातेरेवेति वर्णजातिस्फोटपदजातिस्फोटवाक्य-
जातिस्फोटभेदेन त्रयो जातिस्फोटाः पूर्वं परिगणिताः । तत्र यथा पारमार्थिकब्रह्मज्ञानाय आनन्दवत्याम्
'अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयरूपाः पञ्चकोशा अपारमार्थिकब्रह्मत्वेऽपि उपयोगित्वेन प्रद-
र्शिताः । तेषु पूर्वपूर्वकोशस्य ब्रह्मज्ञानाय बहिरङ्गत्वम्, उत्तरोत्तरस्यान्तरङ्गत्वम्, तथा पारमार्थिकस्फोटात्म-
कब्रह्मज्ञानायाष्टौ स्फोटा अपारमार्थिका उपायत्वेन प्रदर्शिता हर्ष्यादिभिः । तेषुपि पूर्वपूर्वस्फोटस्य बहिरङ्ग-
त्वमुत्तरोत्तरस्यान्तरङ्गत्वम् । अन एव वाक्यस्फोटस्य सर्वोपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वेन 'वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्ष' इत्यु-

दर्पणव्याख्या

६ प्राणा वैवर्धमन आह—* लः कर्मणीति * । * उक्तमिति * आख्यातशक्तिनिरूपणवसर इति शेषः । एवञ्च प्रयोगे
श्रूयमाणप्रतिप्रत्ययवचनवर्णेषु शक्तिवर्णोत्पत्तिमिति पर्यवसन्नम् ॥ ६३ ॥ इति वर्यस्फोटनिरूपणम् ॥ १३ ॥

एतच्च चरमवर्णे एव वाचकत्वशक्तिः,

प्रभा

येभ्य इव संख्याया अभावेऽप्येकवचनोत्पत्तिः, 'अव्ययादाप्सुपः' इति ज्ञापकात्ततः सुप्यपि अत्रोत्पत्तौ मानाभावात् । संख्याभाववदर्थबोधकात्संख्यावाचकत्वाभाववतोऽव्ययाज्ज्ञापकालसुवृत्तित्स्वीकारेऽपि संख्यावदर्थबोधकात्संख्यावाचकत्वाभाववतो वर्णोद्भूतत्तो मानाभावाच्च । नच धातुघटकवर्णानां प्रतिपदिकत्वे सुपः श्रवणं स्यात् । धात्ववयवत्वेन लुक् तु न, सुवृत्तितस्य भ्वादित्वाभावेन धातुत्वाभावादिति वाच्यम्, प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकेऽधातुवदस्य धात्ववयवभिन्नार्थकत्वेन धात्ववयववर्णानाम्, व्यपदेशिवद्भावेन धातोरपि धात्ववयवत्वात्प्रातिपदिकत्वाप्राप्तैरित्यन्यत्र विस्तरः । एवञ्चोक्तदोषवारणाय प्रकृतीनां प्रत्ययानां तत्समुद्दिपदानाञ्च वाचकत्वमुपेयमिति भावः । एवञ्च प्रकृतेः, प्रत्ययस्य च बोधजनकत्वे तत्समुदायरूपपदस्य बोधजनकत्वं सुतरां सिद्धिमिति भावः । ननु प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मकपदस्य वाचकत्वोपपत्तये आदेशानां वाचकत्वस्य हेतुत्वोपपन्नं व्यर्थम्, पठघटकप्रत्येकवर्णानामधीवत्त्वस्य गौरवेणैव पराहृतत्वेन निरस्तत्वादित्याशङ्क्यायामाह—एतच्चेति—प्रकृतिप्रत्ययरूपसमभिव्याहारस्य वाचकत्वसमर्थनञ्च । चरमेति—प्रकृतेः, प्रत्ययादेश्च चरमवर्णे एव वाचकत्वम्, नतु वर्णसमुदाये । अयमेव वर्णस्फोट इति यत्केपाञ्चिद्वर्णस्फोटमादिनाम्नतं तद्द्रूपणाद्योक्तम् । समुदायस्य वाचकत्वसमर्थनेन चरमवर्णस्य वाचकत्वं दूषितं यथा स्यात्तथोक्तमित्यर्थः । इदञ्च न स्फोटरहस्यविदात्ममतमिति सूचनायैव 'केपाञ्चित्' इत्युक्तम् । तत्त्वविदानु प्रकृतिप्रत्ययात्मकसमुदायस्याभिव्यङ्ग्यस्य तद्रूपापन्नस्य स्फोटस्यैव वर्णस्फोटत्वमिति । प्रकृतिप्रत्यययोरेव वाचकत्वम्, नतु चरमवर्णयोः । स्फोटस्य प्रत्येकवर्णाभिव्यङ्ग्यत्वेऽपि चरमवर्णानांभिव्यक्तौ सत्यामेवार्थोपस्थापकत्वमिति त्वन्यत् । यदि तु 'चरमवर्णे एव वाचकत्वम्' इत्यस्य 'चरमवर्णाभिव्यङ्ग्यस्फोटे' एव वाचकत्वमित्यर्थस्तदा न विवादः । चरमवर्णस्यैव वाचकत्ववादिनाः, प्रथमादिवर्णे तु न वाचकत्वम् तदव्यवहितोत्तरं बोधाभावात्, तदुत्तरवर्णानुभवजन्यसहकारीभूतसंस्काराणां तदानौमभावात् । नचोत्तरोत्तरवर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकृतप्रथमवर्णानुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वमस्तु, उत्तरोत्तरवर्णानुभवजन्यसंस्काराले बोधास्पृशकाले च प्रथमादिवर्णानुभवजन्यसंस्कारस्य सत्त्वादिति वाच्यम्, धिनिर्गमनाविरहेण तादृशवर्णमसुदाये एव वाचकत्वशक्तिसिद्धेः । शक्तिरिति—चरमवर्णश्रवणमन्तरा बोधाभावेनान्वयव्यतिरेकाभावेन तत्रैव शक्तिः कल्प्यत इति भावः । किञ्च बोधजनकरूपशक्तिः स्वरूपसम्बन्धात्मिका, तस्याश्च पर्थोत्तिसम्बन्धेन वृत्तित्वासम्बन्धः । अपेक्षातुद्विजन्त्यानां द्वित्वादीनामेव पर्थोत्तिप्रतियोगित्वात् । समुदायवदस्य तु अवयवमतापेक्षातुद्विजन्यतया पर्थोत्तिप्रतियोगित्वमश्वतमेव । ननु वर्णानां समभिव्याहारो न समूहरूपः, क्रमेणोत्पत्तिर्ज्ञानानामधिर्भावीश्रीज्ञानां वाऽऽशुचिनाशितया, तिरोहिततया च तदसम्भवात् । नाप्यव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्णैस्वयमुत्तरोत्तरवर्णे, दिनष्टानां तेषां तादृशसम्बन्धासम्भवात्, सतीरेव सम्बन्धस्यानुभवसिद्धत्वात्, द्विष्टस्यैव सम्बन्धत्वाच्च । नाप्यनेकवर्णसमयेतं किञ्चित्तनुगतधर्मान्तरम्, घटत्वे-

दर्पणव्याख्या

तथाच उद्दिष्टानामे तेषां वाचकत्वमभ्युपेयम् । तत्र चोक्तवृत्त्या तत्समुदायस्य वाचकत्व निरासाधम् । स एव चात्मां परमव्यवहारेण इति भावः । ननु प्रायेणार्णानां वाचकत्वस्य गौरवस्य तादृशदेवात्मगतसमुदायस्यैव तत्त्वोत्पत्तित्वादेवा धनशक्ति मन्त्रिणपट्टाणानां वाचकत्वात् हेतुत्वोत्पत्तौ चिन्तः, उन्मत्तप्रवृत्तित्वाद्वाया अत्रवर्णैर्न निरासादिषु ।
 भाद—● एतच्चेति ● तमभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वोपपन्नमभ्युपेयम् । ● चरमवर्णे उपेयति ● पदान्ते ध्रुवना

शक्तताऽवच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक् ॥ ६४ ॥

प्रभा

वर्णविषयकज्ञाननिष्ठा विषयिता तत्प्रतियोगित्वरूपानुपूर्वीघटकत्वस्य समुदायनिष्ठवाचकतावच्छेदकत्व
 स्वीकारान्, तादृशघटकत्वसम्बन्धेन आनुपूर्व्या वा शक्ततावच्छेदकत्वेनादोषाच्च । विषयिता च ज्ञाननिष्ठो
 धर्मविशेषः । तथाच यत्र यत्र घटकत्वरूपानुपूर्वीज्ञाननिष्ठा विषयिता, तत्र तत्र घट्टादिवर्ण-
 विषयिता । तत्र स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावोयप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्स्वरूपं व्यापकत्वं घकारा-
 दिज्ञाननिष्ठविषयितायां वर्तते, घट्टत्वानुपूर्वीज्ञाने घकारादिविषयिता नास्तीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तादृ-
 शविषयितासम्बन्धेन घकारादिविशिष्टं घकारादिज्ञानमिति विषयितासम्बन्धप्रतियोगित्वरूपमानुपूर्वी-
 घटकत्वं घकारादिवि सुलभमिति तेन सम्बन्धेनानुपूर्व्याः सकलवर्णेषु सत्त्वात् समुदायनिष्ठवाचकतावच्छे-
 दकताऽपि तत्र सुलभेत्यलं पल्लवितेन । दिगिति--दिगर्थस्तु समुदायस्य वाचकत्वाभावेऽर्थवत्त्वाभावात्प्राति-
 पदिकत्वानापत्तिः, यदि तु पूर्वपूर्ववर्णानां सहकारितामात्रेण समुदायस्यार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वमित्युच्यते
 तदा चरमवर्णमात्रस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तिर्दुर्वारा । वस्तुतस्तु चरमवर्णं एव शक्तिरिति मते समुदायस्य स्व-
 पदार्थतद्गत्याऽर्थविषयकमेव जनकत्वाभावात्प्रातिपदिकत्वं दुर्बलम् । किञ्च चरमवर्णस्यैव वाचकत्वे समुदायस्य
 प्रातिपदिकत्वेन विभक्त्युत्पत्तौ 'घटं पश्य' इत्यादौ विभक्त्यर्थकर्मत्वान्वयानुपपत्तिः, घटरूपार्थस्य प्रकृत्यर्थ-
 त्वाभावेन 'प्रकृत्यर्थान्निवृत्तार्थबोधकत्वं प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तिविरोधात् । किञ्च चरमवर्णस्यैव प्राति-
 पदिकत्वात्त एव सुपि चरमवर्णरूपतदादिसुबन्तस्यैव पदतया 'अस्ति घटः' इत्यादौ समुदायस्यापदत्वाचर-
 मस्य व्यवहितत्वाच्च 'तिङ्तिङ्' इति निघातानुपपत्तिः । किञ्च चरमस्यैव वाचकत्वे यौगिकं रुढं योगरुढं
 यौगिकरुढञ्चेति पदविभागानुपपत्तिः । तथाहि—रुढम्—गौ, यौगिकम् पाचकः, योगरुढम्—पङ्कजम् ।
 यौगिकरुढम्—अश्वकर्ण' इति । तच्च चरमवर्णस्यैव वाचकत्वेऽसम्भवि । ननु यत् स्वघटकप्रकृत्यादिचर-
 मवर्णशस्त्र्यैवार्योपस्थापकं तद्यौगिकम् । यत् स्वघटकचरमवर्णशस्त्र्यैवार्योपस्थापकं तद्रुढम् । यत् स्वप्रकृत्या-
 दिचरमवर्णशस्त्र्या, स्वीयचरमवर्णशस्त्र्या चार्योपस्थापकं तद्योगरुढम् । यत् स्वप्रकृत्यादिचरमवर्ण-
 शस्त्र्याऽर्थान्तरोपस्थापकत्वे सति स्वीयचरमवर्णमात्रशस्त्र्यैवार्योपस्थापकं तद्यौगिकरुढम्, इति
 चेन्न, पाचकादिपदे यौगिकलक्षणसम्भवापत्तेः, स्वीयचरमवर्णशस्त्र्याऽर्थोपस्थापकत्वात् । तथाचो-
 क्तदोषकदम्भनिरासाय समुदायशक्तिरुपेया । किञ्च घटपटादिस्थले घकारादिवर्णसमुदायः पदेन वर्ण
 इति प्रतीतेः पूर्वापरोभूतावयवात्मकसमुदायरूपं पदमावश्यकम् । अत एव 'पदे वर्ण' इति सर्वज-
 नान्द्रव्यवहारस्य नासङ्गतिः । नच वर्णानामाशुविनाशितया पूर्वोपर्यासम्भवः, वैयाकरणनये वर्णानां
 निरवयवस्य सिद्धान्तितत्वात् । पूर्वोपर्यञ्चात्र पक्षे उत्पत्तिकालानवच्छिन्नस्वज्ञानाधिकरणकालोत्पत्तिकज्ञान-
 नविषयत्वरूपम् तथाहि—घटशब्दे घस्याविर्भावानन्तरं घविषयकज्ञानमुत्पद्यते । तज्ज्ञानं द्वितीयक्षणे

दर्पणव्याख्या

ननु समभिव्योदादौ न समूहः, वर्णानां प्रसिवाणामाशुविनाशिनश्च तदसम्भवादत् एवाव्यवहितोचरत्वसम्बन्धेन
 न पूर्वपूर्ववर्णनश्यत्, तस्यैवाभावात् । नापि वर्णसमवेत पदार्थान्तरम्, मानाभावात्, अन्यथा तादृशवर्णानुगती इत्यवर्णानां
 पात्रकत्वेनेवोपगती पदशब्देऽप्यनिरालम्बनताऽऽपत्तेः, पदप्रसक्तत्वात्प्राणा वर्णेषु दर्शनाच्चेति कण पदशब्दोऽपि द्विरित्यत
 भाद—० दिगिति० । तदर्थस्तु वर्णसमुदायः पदम्, न वर्ण इति प्रतीतिरङ्गातिरिक्तपूर्वोपरिभूतत्वसमुदायात्मकपदशब्दकार
 भावपरतः । अत एव 'पदे वर्णः' इति स्पष्टशब्दोऽपि स्वरसत उद्गच्छते । निष्वाभ वर्णान्तेषु पूर्वोपर्यञ्च—पूर्वपूर्ववर्णानुस-

प्रकृतिप्रत्यययोर्ज्ञानासम्भवात् वाचकत्वमित्यर्थः । वैयाकरणविभागः सुज्ञेय इत्यनेन दृष्टान्तव्याज-
नाह—वस्नसादाविति—‘बहुवचनस्य वस्नसा’ इति समुदायस्याऽऽदेशविधानान्नात्र उक्तिभागः
सम्भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

प्रभा

आदेशाः शब्दानां नित्यतया विकाररूपादेशात्सम्भवाद् युद्धिविपरिणामेनैवादेशत्वं यत्कथम् । बुद्धेश्चार्थयच्छ-
व्दमात्रविषयकत्वाद् आदेशानां समुदायादेशत्वमायशयकम् । तथाच अस् इत्यस्य ‘अस्’ इत्यादेशो विभक्तोरादेश-
मिन्नत्वाभावेनात्वादिना वाधाभावात्, ‘शेपे लोपः’ इत्यस्य प्रवृत्त्यर्थमादेशविधानं चरितार्थमिति भावः ।
एवञ्च शिरवाभावे अस् इत्यस्य ‘अस्’ एव स्यात्तन्मा भूत् किन्तु अस्तः स्थाने शित्वाय अशि कृते ‘तव मम’ इति
सिद्धयर्थं शिल्करणम् । तदुक्तं भाष्ये—‘आदेशो एषा विभक्तिः । कथम्? सर्वे ‘सर्वे’पदादेशा दाक्षिण्यस्य पाणिनेः ।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते’ इति । तदुक्तं भाष्ये—‘तस्मान्निद्धरणम्’ मर्धादेशार्थं कर्त्तव्यमिति शेषः ।
अपे शित्त्वं भाष्ये प्रत्याह शातम् । तथाहि—न कर्त्तव्यः । क्रियते न्यास एव । प्रथिलप्रनिर्देशोऽयम् । ‘अ-अ’
इति । तथाचानेकाल्पसात्सर्वस्य भविव्यतीति शित्त्वं न कर्त्तव्यमिति । अत्र इदमर्थवत्तरम् । एतन्न इति—‘आद्-
गुणः’ इत्यनेनापि ‘घट इ.न’ इत्यस्य स्थाने ‘घटेन’ इति युद्धिः कर्त्तव्या, इत्यस्यैव बोधनाद्विशिष्टादेशो प्रकृति-
प्रत्यययोः पार्थक्येन ज्ञानासम्भवात्सुवन्तत्वात्पण्डस्य वाचकत्वं स्त्रीकरणीयमित्यत्र एडपदस्फोटः सिद्धयनी-
ति भावः । ज्ञानासम्भवाविति—पूर्वपरवर्षयोः स्थाने एक एकार आदेश इति पक्षे स एकारः पूर्वस्थान्यकारपठित-
समुदायावयवः परस्थानोकारघटितसमुदायावयवयो वेति संशयकृतः प्रकृतिप्रत्ययविभागसंशयः । ‘सर्वे सर्व-
पदादेशाः’ इति पक्षे तु प्रकृतिप्रत्ययं दूरीकृत्य समुदायस्यादेशत्वेन धाजे शास्त्रापत्रादीनां लय इव प्रकृतिप्रत्य-
ययोः सम्मोहाज्ञानाभावात् एव । कश्चिद्भागः प्रकृतिः, कश्चिन् भागः प्रत्यय इत्येवं भागत्वरूपसामान्येन सम्भा-
नेऽपि विशिष्य-तत्तदानुपूर्वीरूपेण न सम्भवतीति विशिष्य ज्ञानासम्भवादिस्फुक्तमिति भावः । वानकत्व-
मिति—पार्थक्येनार्थनिरूपितं वाचकत्वमित्यर्थः । किन्त्वगत्या समुदायस्यैव वाचकत्वमुपेयमिति भावः ।
व्याजेनेति—अन्यप्रदर्शनेनान्यगतधर्मस्यान्यत्र बोधनमत्र व्याजः । तथाहि—घटेनेत्यादिसमुदायः, घटा-
वभिन्नरूपाण्यर्थं शक्ताः, घटावभिन्नकरणादिप्रतीत्यर्थव्यतिरेकानुविधाविज्ञानविषयत्वात्तित्येवं वस्न-
सादिवदित्यनुमित्या प्रकृतिप्रत्ययविभागभावबोधनेनेत्यर्थः । नच वस्नसादीनामपि पक्षताऽव-
च्छेदकतादृशसमुदायत्वात्तन्त्वाद् दृष्टान्तत्वेनोपादानमसङ्गवमिति वाच्यम्, निश्चितसाध्यवत् एव
दृष्टान्तरस्य सम्भवेन तस्य चात्र सत्त्वेन तदुपादानमित्याशयात् । अत एव ‘व्याजपदमुपात्तम् । एवरा-
यथेति—पदात्परयोरुपादादौ स्थितयोः पृष्ठीचतुर्थीद्वितीयाश्रयमाणबहुवचनान्तयोर्गुणमदसमदोर्वस्नसौ
स्याताम्’ इत्यर्थकेन बहुवचननिष्ठपरमावयवतानिरूपकयोर्गुणमदसमदन्यतरनिष्ठावयवतानिरूपकयोः
समुदाययोः स्थाने आदेशविधानादित्यर्थः । अत्र—‘वः’ ‘नः’ इत्यत्र । विभाग—प्रकृतिप्रत्ययविभागः ।
सम्भवतीति—तथाच यथा—वस्नसादी वैयाकरणानामपि विभागज्ञानासम्भवस्तथा ‘सर्वे सर्वे’पदादेशाः’ इति

दर्पणव्याख्या

वाच्यवत्त्वस्यैव दृष्टान्तत्वे तत्रत्वेन तस्य पञ्चमिन्नत्वाभावेऽपि न दृष्टान्तत्वमनुपपन्नमिति भावः । *तत्र*—वस्नसादिसंखे ।
विभाग—प्रकृतिप्रत्यययोः पार्थक्येन निर्णय इत्यर्थः । अस्य वैयाकरणानामपीति शेषः । परे तु आगादौ प्रत्ययत्वरस्य दृष्टत्वेन
पामित्यादावामो व इत्यादेर्वसादे. प्रत्ययत्वमितराक्षस्य प्रकृतित्वमनुष्ठातृमदाक्यमित्युक्तरीत्या न प्रकृतिप्रत्ययसमुदायत्वा-

स्फोटनिर्णयः

सुप्तिङन्तचयरूपवाक्यस्यापि तदाह—

हरेऽचेत्यादि दृष्ट्वां च वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु ।
अर्थे विशिष्यमम्भन्धाप्रहणं च नृ गमं पदे ॥ ६६ ॥
लक्षणादधुना चेतनपदेऽयंऽप्यस्तु तत्र तथा ।

प्रभा

पक्षे 'घटेन' इत्यादावपि तद्वसम्भवः । ननु भाष्यकृता 'टाडनि' इति सूत्रे 'न' 'अम्' इति न्ययन इत्या-
राकारमहणं प्रत्याख्यातमिति तन्मते 'घटे' इति प्रकृतिः, 'न' इति प्रत्यय इत्येवं विभागज्ञानं मुगदमिति चेन्न,
समुदायरस्य स्थानित्वं समुदायरस्यैवादेशत्वमिति पक्षेऽप्यपि प्रकृतित्व—प्रत्ययत्वरत्नरकचनभाभावेन यं ता-
करणानामपि शास्त्रानुसारिज्ञानरथैवोचित्येन तद्वसम्भवात् । यद्यपि 'सर्वं सर्वपत्रादेशा' इति भाष्योप-
वाक्ये पदपदमर्थवत्परमेय, न सुन्तरम्, तथा सति 'तत्र अशा' इत्यस्य स्थाने 'तत्र अशा' इत्यादेश-
मिन्नत्येनात्ताद्यापत्तिर्दुर्हरेषु स्यात् । अतः 'अम्' इत्यस्य 'अशा' इत्यादेश इत्यस्य भाष्योपवाक्यम् ।
तथापि शास्त्रानित्यस्त्ववाग्राय सुन्पटितस्य स्थाने मुगदेशापटित आदेश इत्यस्यापि गमभवेन 'घटेन'
इत्यादौ तथोक्तिरिति बोध्यम् । केचित्तु यत्र प्रकृतिप्रत्ययविभागज्ञानात् न सम्भवति तत्र सुपन्नादिप्रत्यय
वाचकत्वं फलपनीयम् । यत्र तु ताडशक्तिभागसम्भवरत्नर प्रकृतिप्रत्यययोरेव वाचकत्वं न सुपन्नादिप्रत्यय
भाष्यत्वरविदस्तु यस्तन्मात्रिस्थले पदस्यैव वाचकत्वे मिद्वे सर्वत्र तस्यैव वाचकत्वं न प्रकृत्याज्ञानम्,
अद्वैतज्ञानस्यैवोचित्यात्, वृद्धव्यवहारेण तत्रैव शक्तिप्रहणं सिद्धत्वात्वात् । ननु च प्रकृतिप्रत्यय-
दिनिमित्तककार्योपपत्तिः, प्रक्रियानिर्वाहाय कल्पितप्रकृतिप्रत्ययवाचकत्वमात्रं तदुपरमेति
वदन्ति । दर्पणकारास्तु—आमादौ प्रत्ययत्वरस्य दृष्टत्वेन 'वाम' 'व' इत्यादौ 'व' इति प्रकृतं, 'वाम'
'अम्' इति प्रत्यय इत्येवमनुमातुं शक्यत्वेन प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपपरस्य वाचकत्वम् । 'घटेन' इत्यत्र 'न'
मात्रस्यादेशत्वं भाष्यकृतैवोक्तमिति न तत्र विभागो दुर्भेदः । 'अज्ञानं' 'अपकान्' इत्यादौ तु 'अज्ञान'
शिष्यमात्रं लुप्यमानाभोभिर्भाषि' इति न्यायेन प्रकृतेरेव वाचकत्वात् । अत्र वा तत्रापि लुप्यमानयामुगदज्ञानेन
प्रकृतेः स्वार्थे विशिष्टप्रत्ययार्थं लक्षणया बोधः । 'सर्वं सर्वपत्रादेशा' इति न्यायस्तु यत्नानित्यरवादिनां मने
नास्त्येरेत्याहुः । पूर्वोक्तपदस्फोटसाधकयुतेः निपातानुपूर्वीकतत्त्वज्ञानां तत्तदर्थयोपकरणे निश्चिन्तये
निकृतानुपूर्वीघटितैः 'दध्यत्र' 'गध्यत्र' इत्यादिसमूर्तरपि वाचदर्शनात्, वृद्धव्यवहारेण वाक्ये एव प्रकृतं
शक्तिप्रहणं च वाक्यस्फोटं निरूपयितुमाह—सुप्तिङन्तचयेति—सुप् च तिङन्तञ्च सुप्तिङन्ते, सुप्तिङन्तं
तिङन्तं सुप्तिङन्तम् । सुप्तिङन्ते च सुप्तिङन्तञ्चयेत्येव शब्दे सुप्तिङन्तानि, तेषां चयः सुप्तिङन्तचय
इति सुपन्तचयः, तिङन्तचयः, सुपन्ततिङन्तचयश्च वाक्यमित्यर्थः । सुपन्तचयः—'गमेन'
गन्तञ्चयम् । तिङन्तचयः—'पचति भवति'—तासौ भवतीत्यर्थः । सुपन्ततिङन्तचयः—'यत्रः

दर्पणव्याख्या

‘हरेऽत्र’ पिण्डोऽत्र’ इत्यादौ पदयोः “एऽः पदान्तद्विति” इत्येकदेशे सति न तद्विभागः
सुवान् । तथाच प्रत्येक पदाज्ञानेऽपि समुदायशक्तिनानाच्छान्दसोच्चात् समुदायेऽप्यपरिपक्वी शक्तिः ।
एतच्च प्रकृतिप्रत्ययेषु विशिष्याज्ञापमानेष्वपि समुदायव्युत्पत्त्या सोच्चात् तत्राप्यपरिपक्वी शक्तिरिति

प्रभा

पचति’ इति । तदादेति—वाचकत्वमाहेत्यर्थ । कारिकायामादिशब्दमात्रमाह—पिण्डोऽवेति ।
इत्यादाविति—आदिना ‘पतञ्जलि’ ‘मनीषा’ इत्यानीना समह । पदयोरिति—अस्य ‘एकादेशे’ इत्यत्रान्वयः ।
तथाच ‘हरे अत्र’ इत्यस्य स्थाने ‘हरेऽत्र’ इत्यानुमानिकैकादेशे इत्यर्थ । यद्वा पदद्वयाद्ययवर्णयोरेकादेश
इत्यर्थ । तद्विभाग—पूर्वोत्तरपट्टविभाग । समुदाय इति—‘हरेऽत्र’ इति समुदाये ‘हरिनिष्ठाभिमुखीभावरूप-
व्यापारानुद्धलेच्छाविषय’ म कर्मकं त्वन्भिन्नकर्तृवृत्तिप्रवर्तनाविषयो रक्षणम्’ इत्यतदर्थेनिरूपिता शक्तिराव-
रियकात्यर्थ । विशिष्य-सूत्रोपात्तरूपेण । शायमानेऽपिति=लिहो, लिहम्’ इत्यादौ ज्ञायमानेऽपि प्रकृति-
प्रत्ययपिप्रत्यय । वस्तुतस्तु वाक्यस्फोटस्य प्रकृतत्वेन ‘प्रकृतिप्रत्ययेषु’ इत्यस्य पार्थक्येन ज्ञायमानपदघटितेषु
‘पुस्तक पठति’ इत्यादवाक्येषु इत्यर्थं प्योचित । समुदाय-श्रुत्येत—समुदायस्य वाचकत्वज्ञानेत्यर्थ । यद्वा
‘पठित्ति विशति’ इति सूत्रनिपातिताना पठित्तिशित्यादिश-निष्ठसमुदायशक्तिषोचकत्वव्यायेनेत्यर्थ । यद्वा
पञ्च परिमाणमस्येति पठित्ति । पत्रनश-दस्य टेलोपे त्रिप्रत्यय च निपात्यते । पठित्तिश-अ नानार्थक ।
यथा क्रमनिवेशे—ब्राह्मणपठित्ति, दशसत्यायाम् पठित्ति, पञ्च पादा परिमाणमस्य इन्द्रस्य सा पठित्ति-
इन्द्रम् । इन्द्रोविशेषे एतावद्यवाथोनुगमो नान्यत्र । यद्यपि पाणिन्याद्याचार्यैर्योश्चचारितस्य समुदायस्योपप-
त्तये चत्वार्यत्राव अनुमीयन्ते तत्राप्रातनम्=विपरातविधि । यथा द्वौ दशती परिमाणमस्य दशद्वयरूपसमु-
दायस्येति विशति, दशद्वयद्विशतिश्चात् शतिच प्रत्यय द्विश-दस्य विभावे साधु । त्रयोदशत परिमाणमस्य
दशत्रयात्मकसमूहस्येति त्रिशात्, दशद्वयद्विश-दस्य त्रिभावे शत्रप्रत्यये च साधु । चत्वारो दशत परि-
माणमस्य दशत्रयतुष्टयात्मकसमूहस्येति चत्वारिंशत्, दशद्वयद्विश-दस्य चत्वारिंशत्भावे शत्रप्रत्यये च
साधु । एवम्पञ्चश-दस्य ‘पञ्चा’ इत्यादेशे शत्रप्रत्यय पञ्चारात्, एवम् पञ्च, सप्त, अष्ट, नव, दशत परिमाण
मस्येति विप्रहे त्रिप्रत्यय पष्टि, सप्तति, अष्टश-दस्य ‘अश्यादेशे च ‘अशीति’ नवतिरेते श-दा बोध्या ।
विशत्यादिदो नवत्यन्ता स्त्रीलिङ्गा एव सख्याया सख्येये च । दश दशत परिमाणमस्येति शतम्, दशशब्द
स्य शादेशे त्रप्रत्यये च शतम् । शत दशत परिमाणमस्येति सहस्रम्, शतशब्दस्य सहादेशे स्रप्रत्यये च
सहस्रम् । दश सहस्राणि परिमाणमस्येति अयुतम् दशशब्दस्य सहस्रवाचकस्य ‘अयु’ इत्यादेशे त्रप्रत्यये च
अयुतमिति । एवमेव लक्षादय श-दा षृषोदरादित्वाभिपातनीया । शतादिपराङ्मन्ताश्च नित्यनपुंसका
सख्यायाम्, सख्याये चालमतिप्रसक्तौ । प्रकृतमनुसारम्—ननु यत्र पदविभागज्ञानं न सम्भवति, तत्र वाक्यस्य

दर्पणव्याख्या

वाचकत्वम् । *समुदाय इति* पदसमुदायरूपे वाक्य इत्यर्थ । *एवमिति* वाक्यशक्तिवदित्यर्थ । विशिष्य=वसो
पात्तरूपम् । अज्ञायमानेऽपित्यनेन तन्निष्ठबोधकत्वज्ञानसम्भार । सृज्यते—समुदायव्युत्पत्त्येति* समुदायस्य वाचकत्व
प्रत्येकत्वम् । बोधात्—प्रत्ययनिष्ठप्रत्ययान्बोधोपादिस्यम् । तत्रापि=उत्तिष्ठ-तरुपदेऽपि । *शक्तिरिति* तत्कल्प-
नत्वम् । ननु घटन इत्यादिमूलेन समुत्तित्कर्मणोद्बोधोपादानात् कथं पदस्फाटे साध्ये वाक्यस्फोटस्य दृष्टान्तत्वम् । किञ्च
प्रथम पदस्फोटमिदं तदर्थसम्भवम् ।

रहितस्यापि बोधपसङ्गः । 'घटमानय' इत्यत्रैव पदार्थानामुपरिथती मत्यपि तात्पर्यज्ञाने बोधाभावाच्च । तत्रैव घटकर्मकमानयनमिति बोधे घटार्थकमितिपदिकोत्तरं कर्मत्ववाचकविभक्तैस्ततो

प्रभा

शवाक्ये बोधजनकत्वप्रकारकशक्तिभ्रमवत्तस्तु बोधो भवत्येवेति सूचितम् । बोधप्रसङ्ग इति—घटकर्मकानयनजनककृतिविषयकबोधोपापत्तिरित्यर्थः, पदानामेव वाक्यार्थे शक्तिरिति ज्ञानवर्तनां पदजन्यपदार्थोपरिथयितिसत्त्वात् वाक्ये शक्तिर्वाक्यार्थो गान्तु न दोषः, तद्वाक्ये तादृशबोधजनकरास्त्वभावात् । तत्र शक्तिज्ञानसत्त्वे तु तादृशबोध इष्ट एव । घ मानयेत्यत्र—वाक्ये शक्तिभ्रमवत्कुर्यात्. पुंसो यथा 'घटमानय' इत्यनेनापि पदशक्तिज्ञानादेव पदार्थानामुपरिथती बोधस्तथा 'घट. कर्मत्वम्' इत्यादिनाऽपि बोधः स्यादिति भावः । ननु शाब्दबोधे वक्तव्यत्वं तत्रैवज्ञानस्यापि कारणत्वात् 'घटः कर्मत्वम्' इत्यत्र 'इदं वाक्यं घटकर्मकानयनविषयकबोधजनकं भवतु' इत्याकारकेच्छारूपं यद्वस्तुस्तात्पर्यं तद्व्यजानाभावादेव बोधो न स्यादत आह—सत्यपीति । बोधधुरुत्त्वकृतात्पर्यज्ञानसत्त्वेऽपि बोधादर्शनाद्वाक्ये शक्तिरूपेयेति भावः । बोधाभावादिति- घटकर्मकानयनविषयकबोधोपाभावादित्यर्थः । ननु तादृशबोधजनकतात्पर्यज्ञानसत्त्वेऽपि कारणान्तरमपि किञ्चित्पश्यते तदभावादेव न दोष इत्याशयेन कारणान्तरं दर्शयति—तत्रैवेति—'घटमानय' इत्यत्रैवेत्यर्थः । अत्र वाक्ये शक्तिज्ञानाभावेऽपि यथाऽऽ पदार्थानामुपरिथयितस्तथा 'घटः कर्मत्वमानयनं कृति.' इत्यत्रापि, परन्तु अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनाभ्यन्तरे घटनदवत्स्वरूपायाः, अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घटपदेऽम्पदवत्स्वरूपाया वा, एवमम्पदविशिष्ट मानयपदं तद्विशिष्टमम्पदं तत्स्वरूपाया आकाङ्क्षाया अभावेन 'घटमानय' इत्यत्र च तादृशाकाङ्क्षायाः सत्त्वेन बोधो जायते । 'घटः कर्मत्वम्' इत्यनेन तदभावादेव बोधो न जायते इति 'यदभावे कार्योभावो यत्सत्त्वे कार्यसत्ता, इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् 'घटादिपदाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टमादिपदत्वरूपायाः, आङ्गनसर्गविशिष्टनयपदत्वरूपायाश्चाकाङ्क्षायाः कारणान्तरमवगम्यते । वाक्यशक्त्यवधोकारेऽपि दोषः । पदार्थकेति—बहुनीहिणा क्लशाविसंमहः । विभक्तैरिति—अम्, औ, शस्, इत्यस्यैकरूपेण संग्रहः । गतोऽत आख्यातस्येति—एतेन 'आहर्' इत्यादेरपि संग्रहः । एकविधकार्यकारणभावेनैव 'घटम्' 'घटौ' 'घटान्' 'क्लशा' 'क्लशी' 'क्लशा' 'मानय' 'आनयतम्' 'आनयन' 'आहर्' 'आहर्तम्' 'आहर्त' इत्यादिघटितवाक्यानामप्येकरूपेण कार्यकारणभावः सूचितः । यद्यपि प्रातिपदिकत्वेन, धातुत्वेन, आरंभतत्वेन च ज्ञानशून्यानां घटमानय' इत्याद्यानुपूर्वीमात्रेण बोधदर्शनात्तदघटितकार्यकारणभावोऽसङ्गतस्तथापि वैयाकरणानां बोधव्यवोधकभावाभिप्रायेण तदुक्तिर्नैया । घस्तुतस्तु तत्तदनुपूर्वीरूपेणैव कार्यकारणभाव इति कार्यकारणभावानन्त्यमगत्या

दर्पणव्याख्या

एतेति भावः । * बोधप्रसङ्गः *—घटकर्मकानयनानुबलहृतिभोवापत्ति, पदवृत्तिज्ञानजन्यपदाभोरहित्येः सत्त्वादिति भावः । * घटमानयेत्यत्रैवेति * । अत्र तादृशव्युत्तरित्यर्थे यत्पश्यते । ननु शाब्दबोधकारणार्थतात्पर्यज्ञानरूपवृत्त्यन्तराभावेन न बोधाऽत आह—सत्यपीति । * बोधाभावादिति * तादृशबोधाभावादित्यर्थः । तथाच यदभावात् वार्थानास्तस्य तद्वेनुतया वाक्यशक्तिरानुबलहृतिर्भावात् । एतेन * व्यतिरेकसहचारकारणताप्राहकं प्रदर्शितः । अन्वय प्रदर्शयन् वाक्यशक्ति व्यहरायपत्ति—* तत्रैवेति * घटमानयेत्यत्रैवेत्यर्थः । बोधादित्यनेन स्वरूपमतो देवरास्य व्यपष्टेदः । तादृशमाकाङ्क्षानमिडबोधेऽनुत्पत्त्येवास्मन्मते वाक्यवृत्ति

युक्तञ्चैतत्—विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञानस्य लाघवेन हेतुत्वसिद्धेः ।
विवेचितञ्चैतद् भूषणे ।

प्रभा

आधेयता यस्य ज्ञानकारणत्वस्य तादृशं बोधजनकत्वमेव शक्तिः । शाब्दस्थलेऽर्थोपस्थापकं ज्ञानं द्विविधम् ।
'घटपदं घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकबोधजनकतावत्' इत्यादिरूपं पदविशेष्यकम्, 'घटमानय' इति वाक्यं
त्वत्कृत्कघटकर्मकानयनविषयकबोधजनकतावत्' इति वाक्यविशेष्यकमपरम् । तत्राद्यज्ञानविषयः पदरूपः
शब्दः, द्वितीयज्ञानविषयश्च वाक्यरूपः शब्दः । उभयविधशब्दवृत्ति च बोधजनकत्वं शक्तिः । तत्र संसर्ग-
विषयकबोधजनकत्वरूपा शक्तिर्वाक्ये, प्रकारताश्रयविशेष्यताश्रयविषयकबोधजनकत्वरूपा शक्तिः पदे । अत्र
बोधशब्देनोपस्थितिर्गृह्यते, अत एव ज्ञाने 'अर्थोपस्थापकेति विशेषणं सङ्गच्छते । अन्यथा 'नीलो घटः'
इत्यत्र घटविषयकशाब्दम्प्रति स्वरूपसम्बन्धरूपायां घटविषयकबोधजनकताया नोलादिशब्देऽपि सत्त्वा-
दतिप्रसङ्गः स्यात् । उपस्थापकत्वस्य निवेशे तु उपस्थितिकारणतारूपाया उपस्थापकताया घटशब्दे एव
सत्त्वेन नातिप्रसङ्गः । एतत्=वाक्यनिष्ठबोधजनकतायाः शक्तित्वकल्पनम् । युक्तत्वे लाघवरूपहेतुमाह—
नियतेति । शाब्दबोधमात्रेति—मात्रपदं साकल्यपरम्, पदजन्ये वाक्यजन्ये च सकले शाब्दवृद्धित्वावच्छिन्न
इत्यर्थः । विषयतासम्बन्धेनेत्यत्र विषयता—प्रकारता—विशेष्यता—संसर्गताऽन्यतमरूपा ग्राह्या । तत्र
संसर्गतया संसर्गेऽपि शाब्दबोधस्य सत्त्वात्तन्निर्वाहाय संसर्गनिरूपिता शक्तिर्वाक्ये कल्पनीयेति भावः ।
वृत्तिज्ञानस्येति—स्वविषयवृत्तिनिरूपकत्वसम्बन्धेन वृत्तिज्ञानं शाब्दबोधे कारणम् । स्वम्=वृत्तिज्ञानं तद्विषयो
वृत्तिस्तान्निरूपकत्वमर्थे इति पूर्वोक्तकारणतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिज्ञानमप्यर्थे, कार्यतावच्छेदकविषयता-
सम्बन्धेन शाब्दबोधोऽपि तत्रैवेति शाब्दबोधरूपकार्यस्य वृत्तिज्ञानरूपकारणस्य च सामानाधिकरण्य-
नियमः संगच्छते । शब्दस्यापि शाब्दबोधविषयत्वनये तु विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधम्प्रति स्वविषयवृत्ति-
विशिष्टत्वसम्बन्धेन वृत्तिज्ञानस्य कारणत्वं वाच्यम्, वृत्तिविशिष्टत्वञ्च-स्वनिरूपकत्व-स्याश्रयत्वान्यतररूपम् ।
पवञ्च शब्दस्यापि स्वाश्रयतया शाब्दे भानोपपत्तिः । यदा तु वृत्तिज्ञानपदं स्वजन्योपस्थितिपरम्, तदा
कारणतावच्छेदकसम्बन्धोऽपि विषयतैव । लघवेनेति । पटादिपदशक्तिमजानतो घटादिपदञ्च जानतः पुंसः

दर्पणव्याख्या

भावेन तज्ज्ञानस्य तादृशोपस्थित्यजनकत्वेऽपि शक्तिर्याद्यते । बोधकशब्दस्य शब्दत्वेन निवेशाच्चापन्नशस्यापि संग्रह
इति भावः । ननु वाक्यशक्तिनादिमते सद्यंरूपवाक्यार्थस्य नानात्वात्तद्भेदेन शक्त्यानन्तरम् । किञ्च पदवृत्त्या वाक्य
शक्तिरितिनाऽपि वाक्यार्थोपपन्नताद्वैक्यशक्तिप्रहस्य तद्वैक्यताया व्यभिचारः । अरण्यवाक्यपशस्तु नेदानो प्रव्रान्तो ।
वाक्यतावच्छेदकेऽप्यदितादित्येनोत्तरत्वादिनेनेन तद्वैक्योऽप्यनुपस्थितसत्ततो वाक्यशक्तिप्रहस्य शब्दबोधात् प्रागसम्भवेन कथ
तद्वैक्यस्य शब्दबोधकारणतेति चेत् सत्यम्, सद्यंरूपं निश्चिन्तानुपस्थिततागति तदादिवत् कारकविभक्तिविशिष्टप्राप्तुपदं
कारकविशिष्टविवाचोपपत्तिमिति सामान्यतस्तद्वैक्यतात् । तात्पर्यंमहस्य तस्याऽप्येतेन वाक्यत्वात् । अनन्तरं पदविद्येय
सम्भिव्याहारेण वाक्यव्यपशत् संग्रहोपस्थितेन तत्कारकविशिष्टतद्वैक्यमानम् । नापि संग्रहोऽनन्तरमप्युक्तशक्त्या
नश्वम्, सम्पन्नत्वात्तानुगममस्य नियामकताप्युपयोः सम्येति तन्मतनिष्कर्षम् । ननु शब्दोत्तरप्रकारा यदि वाक्य-
निष्ठबोधकतायाः क्षमिन्त्वं सप्रमाणं स्यात्, तदेव तु नेत्यत आह—* युक्तं यैतदिति * । * एतद् * वाक्यनिष्ठ
वाक्यरूपस्य सत्त्वताम् । युक्तमेवाह—* विषयतैवेति * शब्दबोधमात्रे तत्सामान्य इत्यर्थम् । * वृत्तिज्ञानस्येति *
वृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यर्थः । नियतासम्बन्धेनयुक्तव्यते । * लाघवेनेति * अत्रापि घटपदशक्तिमविवृत्तत्वद-

प्रभा

‘घटमानय’ इत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधवारणाय घटादिविषयकशाब्दबोधे घटाद्यर्धकपदिनप्रवृत्तिज्ञानजन्यो-
परिस्थितेः कारणत्वं वाच्यमिति पदतदर्थभेदेनोक्तरीत्या कार्यकारणभावकल्पने गौरवम् । वाक्यशक्तिवादिन-
स्तु स्वविषयवृत्तिनिरूपकत्वसम्बन्धेन वृत्तिज्ञानस्य, विषयतासम्बन्धेन तज्जन्योपरिस्थितेर्वाऽर्थे घटादिपदश-
क्तिमजानतः पुंसोऽभावेन न शाब्दबोध इत्येकविधकार्यकारणभावेनैव सर्वत्र निर्वाह इति महत्साधयम् ।
वृत्तिज्ञानजन्योपरिस्थितेः कारणतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेनाभावादेव शब्दाश्रयतयोपरिस्थिताकाशस्य शब्दोभा-
रणकर्तृत्वयोपरिस्थितचैत्रादेश्च न शब्दे भानापत्तिः । लाघवमूलकोपकार्यकारणभावानुरोधेन संसर्गस्यापि
शाब्दबोधोपपत्तये संसर्गनिरूपितवृत्तेर्वाक्ये कल्पनमावश्यकम् । ननु विषयतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छि-
न्नप्रति विषयतासम्बन्धेन वृत्तिज्ञानस्य कारणत्वेऽपि संसर्गविषयकबोधो वाक्यशक्त्या न सम्भवति, वाक्यश-
क्तिज्ञानजन्यसंसर्गोपरिस्थितेः प्रतियोग्यनुयोगिविशिष्टविषयकत्वेन शाब्दबोधरूपतया तादृशशाब्दबोधधर्मप्रतिशाब्द-
बोधस्य कारणत्वासम्भवादिति चेन्न, ‘घटमानय’ इत्यादिवाक्यं घटकर्मकानयनविषयकबोधजनकतायत्’ इति
वृत्तिज्ञानविषयबोधीयविषयताया एव कारणतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन वृत्तिज्ञानस्य कारणतास्यकारणे तस्य
च शाब्दबोधोभिनतयोक्तबोधोपासक्तैः, घटत्वादिनिर्विकल्पकज्ञानवत् । केवलसंसर्गविषयकोपरिस्थितौ बाधका-
भावात् । नच क्लेशपदवृत्तिज्ञानवतो विषयतासम्बन्धेन घटे घटत्वविशिष्टविषयकबोधो घटादिपदवृत्तिज्ञानस्य कारणतेति
घटपदाद् बोधवारणाय विशेषतो घटादिपदविशिष्टविषयकबोधो घटादिपदवृत्तिज्ञानस्य कारणतेति
प्रातिस्विकः कार्यकारणभावो वाच्य इति विशेषकार्यकारणभावेनैवोपपत्तौ सामान्यतो विषयतासम्बन्धेन
शाब्दबोधधर्मप्रति विषयतासम्बन्धेन वृत्तिज्ञानस्य कारणत्वमिति कार्यकारणभावो व्यर्थ इति वाच्यम्,
कारणभावस्य कार्यभावप्रयोजकतया सामान्यतः शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नभावे वृत्तिज्ञानरूपकारणभावस्यैकस्य
कृतस्य प्रयोजकत्वस्थीकारे महागौरवेण विषयतासम्बन्धेन सामान्यतो वृत्तिज्ञानरूपकारणभावस्यैकस्य
प्रयोजकत्वस्थीकारे महालाघवरूपफलसत्त्वात् । नच संसर्गविषयकशाब्दबोधं प्रति वाक्यनिप्रशक्तिज्ञानस्य
कारणत्वासम्भवः, शाब्दबोधात्प्राक् संसर्गस्याज्ञानेन तन्निरूपितशक्तिज्ञानासम्भवादिति वाच्यम्, तात्पर्य-
ज्ञानरूपामुपरिस्थितिमादायैव तात्कालिकस्य वाक्यशक्तिमहस्य सम्भवात् । यद्वा वृद्धव्यवहारेण प्राथमिक-
शक्तिग्रहो यथा मनसा, तथाऽत्रापि पदैः पदार्थोपरिस्थितौ सत्यां मनसा सम्बन्धोपरिस्थितौ नुपपन्नेति वाक्ये
शक्तिग्रहः । परन्तु मानसं ज्ञानं प्रायः संशयरूपमिति तन्निवृत्तये वाक्यशक्त्यादरः । तदत्रैव वक्ष्यते
प्रकारताविशेषोपेत्योरपि घटपदस्य शक्तिः । अत एव ‘घटत्वनिप्रकारतानिरूपितघटनिप्रविशेष्यतायाः शाब्दे भाननिर्वाहाय
नहम्’ इत्यनुव्यवसायः । अनुभवाविषयस्य, स्वरूपतोऽनुभवविषये विद्यमानस्यानुव्यवसाये भानाङ्गीकारे
प्राप्तफलादिविषयकज्ञानानुव्यवसाये मापुर्व्योदीनामपि भानापत्तिः । किञ्च विषयतायाः शाब्दाविषयत्वे
‘कुञ्जजलः’ ‘यज्ञकुञ्जः’ इत्यादौ प्रतीयमानस्य बोधे विशेषवासिद्धिः परिहर्तुमशक्या । अत एव
समर्थोत्तरे भाष्ये जहत्स्वार्थी वृत्तिरिति पक्षे ‘राजपुरुषमानय’ इत्युक्ते पुरुषमानस्यानयनं प्राप्नोति ? इत्याश-
ङ्क्य सिद्धान्तिगोचरम् । नैव दोषः, जहद्व्यसौ स्वार्थे’ नान्यन्ताय जहाति, यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं
नचायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम । तस्मान्न हास्यति । अयम्भावः ‘राज्ञः पुरुषः’ इति वाक्ये राजपदार्थे
विशेषणत्वं वृत्तावपि तत्र तत्र हीयते । परन्तु ‘ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः’ इत्येवं राज्ञि ऋद्धनिरूपितं यद्विशेष्यत्वं
वाक्यार्थीभूतं तस्य वृत्तौ त्यागः । ‘वृत्तस्य विशेषणयोगो न’ इति न्यायेन ऋद्धादेर्वृत्तावन्वयो नेति विशेष्यत्व-
स्य त्याग इति यावत् । एतेन शाब्दे विषयताया भानं तस्या वाक्यशक्त्यवस्था सूचितम् । विशेष्यविशेषणभाव-

प्रभा

रूपे सम्बन्धे वाक्यशक्तेरभावे विशेष्यत्वस्य त्यागः, विशेषणत्वस्य चाव्याग इति भाष्योक्तिरसङ्गता स्यात् । तादृशविपयतायाः स्वरूपेणैव शक्यत्वं न विपयतान्तरेणेति नानवस्था । जात्याकृतिव्यक्त्यस्तु पदार्थः' इति सूत्रे न्यायवार्तिककृष्णाऽपि विपयतायाः शब्दशक्यत्वम् 'प्रधानोपसर्जनभावस्यानियमेन पदार्थत्वम्' इत्युक्त्या स्पष्टमेव सूचितम् । प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये 'वीरपुरुषः' इत्यत्र प्रथमा न प्राप्नोति, आधिक्यात् । 'व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थः' इति प्रथमा न प्राप्नोति, नवा वाक्यार्थत्वात् । यदत्राधिकम्—'विशेष्यविशेषणभावो वाक्यार्थः स इत्युक्तम् । ननु संसर्गस्य वाक्यार्थत्वे 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र राजपुरुषयोः सम्बन्धस्य पट्टी वाचिका 'कष्टं श्रितः' इत्यत्र क्रियाकारकयोः सम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका, इति समर्थसूत्रस्य भाष्यविरोधः, प्रकारतया भासमानसम्बन्धाभिप्रायेण तदुक्त्या विरोधाभावात्, विशेष्यविशेषणभावरूपसम्बन्धस्यैव वाक्यशक्यत्वेनादोषाच्च । यद्यपि विभक्तिप्रकृत्यर्थगतविशेषणत्वमपि विभक्तिवाच्यमेव, तथापि विशेष्य-निष्ठमितरपदार्थनिष्ठविशेषणत्वानिरूपितविशेष्यत्वं वाक्यशक्यमेव । वाक्यार्थभूतश्च विशेष्यविशेषणभावो न ज्ञाननिरूप्य इति शाब्दबोधोधात्पूर्वमनुपस्थितत्वाच्छक्तिप्रहासम्भव इति तन्त्रान्तरोक्तिः शाब्दिकसिद्धान्ता-नवबोधप्रयुक्ता । तथाहि विशेषणत्वम्-तदधीनस्थितिकत्वरूपम् । विशेष्यत्वञ्च-तस्मिन्निनियामकत्वरूपं वस्तु धर्म एव । गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यं प्रति विशेषणत्वमेव, द्रव्याधीनस्थितिकत्वात्सोपाम । गुणादीनान्तु परस्परमव्यवस्थितो विशेष्यविशेषणभावः, आश्रयद्वारेणैव तेषामुत्पन्नमवस्त्वात् । अभावस्य तु सर्वान्प्रति विशेषणत्वमेव । द्रव्याणान्तु यस्य यदधीनस्थितिकत्व नास्ति तयोर्धर्मपर्यालोचनया विशेष्यविशेषणभावो भवति । 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र राज्ञः पुरुषाधीनस्थितिकत्वाभावेऽपि तन्निष्ठत्वामित्यस्य पुन्याधीनस्थितिकत्वाद्द्विशेषणत्वम् । 'पुरुषाणां राजा' इत्यत्र पुरुषनिष्ठत्वत्वस्य राजाधीनस्थितिकत्वाद्द्विशेषणत्वम् । एवम् 'घटे रूपम्' इत्यत्र द्रव्यस्य गुणाद्यनपेक्षणात्वेऽपि आधारत्वस्य गुणाद्यपेक्षणाद्द्विशेषणत्वम् इति तदधीनस्थितिकत्वं यत्र विवक्ष्यते तद्विशेषणम् । तस्मिन्निनियामकत्वविवक्षणे विशेष्यत्वम् । तद्ज्ञाननियामकञ्च घटपदं घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाश्रये शक्तम्' इत्याकारकशक्तिप्रश्न एव । 'नीलो घटः' इत्यादौ वाक्ये च नीलनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेषणत्वाभासप्रयोजको वाक्यशक्तिप्रश्नः । ज्ञानमात्रे शब्दमानाङ्गीकारेण प्रत्यक्षादिज्ञानप्रयोजकमामय्या एव तत्ज्ञाने भासमानशब्दप्रयोज्यबोधसमाप्ताकारकबोधजनकत्वस्यैव नियमेन तत्तत्सामय्येव सम्बन्धमानप्रयोजिका । ज्ञानानपेक्षपूर्वोक्तविशेषणत्वासन्निकर्षस्यैवाभावप्रत्यक्षे कारणत्वं नैथार्यैरप्यङ्गीकृतम् । अन्यथा ज्ञानात्पूर्वं विशेषणत्वासन्निकर्षस्यासत्त्वादभावप्रत्यक्षानुपपत्तिदुष्परिहरैव स्यात् । नन्याकाङ्क्षादिसङ्कारेण पदान्येव वाक्यार्थबोधकानि भविष्यन्तीति वाक्यशक्य-ङ्गीकारोऽजागलास्तनसम एवेति चेन्न, गुरुभूतानन्ताकाङ्क्षायोग्यतादिज्ञानस्य कारणत्वकल्पने एव गौरवान् । अथ 'घटमानय' इत्यत्र घटपदार्थपदयोः प्रत्येकं गृह्यतिशक्तिकस्य तादृशानुपूर्वीज्ञानतात्पर्यज्ञानादिमतञ्च घटकर्मकमानयनमिति बोधाभावात् तादृशबोधे घटपदोत्तरं द्वितीयादेः, ततो धातोर्गत आत्पयातादिप्रत्ययस्य भ्रमभिरव्याहारः फारणमिति फार्यकारणभावज्ञानवत्तत्र बोधदर्शनात्तादृशबोधे तादृशकार्यकारणभाव-ज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वात्स एवाकाङ्क्षा । 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्थ्यताम्' इत्यत्र विपरीतबोध-

दर्पणन्याहया

शनपती यत्किञ्चिदुत्तिष्ठानन्तो घटमानयेति वाक्यार्थे बोधकारण घटशब्दबोधे घटार्थकपदद्विज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुता वाक्येऽयमेदेनागन्तवाप्यङ्कारणभाष्यकरणे गौरवम् । अस्मन्मते तु विपयतासम्बन्धेन घटस्थितानवबोधपरितरे-

प्रमा

रूपे सम्बन्धे वाक्यशक्तेरभावे विशेष्यत्वस्य त्यागः, विशेषणत्वस्य चोत्त्याग इति भाष्योक्तिरसङ्गता स्यात् । तादृशविपयतायाः स्वरूपेणैव शक्यत्वं न विपयतान्तरेण्येति नानवस्था । जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः' इति सूत्रे न्यायवार्तिकरूपाऽपि विपयतायाः शब्दशक्यत्वम् 'प्रधानोपसर्जनभावस्यानियमेन पदार्थत्वम्' इत्युक्त्या स्पष्टमेव सूचितम् । प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये 'वीरपुरुषः' इत्यत्र प्रथमा न प्राप्नोति, आधिक्यात् । 'व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थः' इति प्रथमा न प्राप्नोति, नवा वाक्यार्थत्वात् । यदत्राधिकम्—'विशेष्यविशेषणभावो वाक्यार्थः स इत्युक्तम् । ननु संसर्गस्य वाक्यार्थत्वे 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र राजपुरुषयोः सम्बन्धस्य पट्टी वाचिका 'कष्टं श्रितः' इत्यत्र क्रियाकारकयोः सम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका, इति समर्थसूत्रस्य भाष्यविरोधः, प्रकारतया भासमानसम्बन्धाभिप्रायेण तदुक्त्या विरोधाभावात्, विशेष्यविशेषणभावरूपसम्बन्धस्यैव वाक्यशक्यत्वेनादोषाच्च । यद्यपि विभक्तिप्रकृत्यर्थगतविशेषणत्वमपि विभक्तिवाच्यमेव, तथापि विशेष्यनिष्ठमितरपदार्थनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यत्वं वाक्यशक्यमेव । वाक्यार्थभूतश्च विशेष्यविशेषणभावो न ज्ञाननिरूप्य इति शाब्दबोधोधात्पूर्वमनुपस्थितत्वाच्चक्षिप्रहासम्भव इति तन्त्रान्तरोक्तिः शाब्दिकसिद्धान्तानवबोधप्रयुक्ता । तथाहि विशेषणत्वम्—तदधीनस्थितिकत्वरूपम् । विशेष्यत्वञ्च—तस्मिन्स्थितिनियामकत्वरूपं वस्तु धर्म एव । गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यं प्रति विशेषणत्वमेव, द्रव्याधीनस्थितिकत्वात्तौपाम । गुणादीनान्तु परस्परमन्ववस्थितो विशेष्यविशेषणभावः, आश्रयद्वारैव तेषामुत्पन्नमवत्त्वात् । अभावस्य तु सर्वान्तरि विशेषणत्वमेव । द्रव्याणान्तु यस्य यदधीनस्थितिकत्व नास्ति तयोर्धर्मपर्यलोचनया विशेष्यविशेषणभावो भवति । 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र राज्ञः पुरुषाधीनस्थितिकत्वाभावेऽपि तन्निष्ठत्वात्त्वस्य पुरुषाधीनस्थितिकत्वाद्दिशेषणत्वम् । 'पुरुषाणां राजा' इत्यत्र पुरुषनिष्ठत्वस्य राजाधीनस्थितिकत्वाद्दिशेषणत्वम् । एवम् 'घटे रूपम्' इत्यत्र द्रव्यस्य गुणाद्यनपेक्षणात्वेऽपि आधारत्वस्य गुणाद्यपेक्षणाद्दिशेषणत्वम् इति तदधीनस्थितिकत्वं यत्र विवक्ष्यते तद्दिशेषणम् । तस्मिन्स्थितिनियामकत्वविवक्षणे विशेष्यत्वम् । तद्ज्ञाननियामकञ्च घटपदं घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाश्रये शक्तम्' इत्याकारकशक्तिग्रह एव । 'नीलो घट' इत्यादौ वाक्ये च नीलनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यताभानप्रयोजको वाक्यशक्तिग्रहः । ज्ञानमात्रे शब्दभानाङ्गीकारेण प्रत्यक्षादिज्ञानप्रयोजकसामग्र्या एव तत्तज्ज्ञाने भासमानशब्दप्रयोज्यबोधसमानाकारकबोधजनकत्वस्यैव नियमेन तत्तत्सामग्र्येव सम्बन्धभानप्रयोजिका । ज्ञानानपेक्षपूर्वोक्तविशेषणतासन्निकर्षस्यैवाभावप्रत्यक्षे कारणत्वम् नैयायिकैरप्यङ्गीकृतम् । अन्यथा ज्ञानात्पूर्वं विशेषणतासन्निकर्षस्यासत्त्वाद्भावप्रत्यक्षानुपपत्तिर्दुर्परिहरैव स्यात् । नन्वाकाङ्क्षादिसहकारेण पदान्येव वाक्यार्थबोधकानि भविष्यन्तीति वाक्यशक्यङ्गीकारोऽजागलास्तनसम एवेति चेन्न, गुरुभूतानन्ताकाङ्क्षाद्योग्यतादिज्ञानस्य कारणत्वकल्पने एव गौरवात् । अथ 'घटमानय' इत्यत्र घटपदमपदयोः प्रत्येकं गृहीतशक्तिकस्य तादृशानुपूर्वीज्ञानतात्पर्यज्ञानादिमतस्य घटकर्मकमानयनमिति बोधाभावात् तादृशबोधे घटपदोत्तरं द्वितीयावे, ततो धातोस्तत आख्यातान्त्रिप्रत्ययस्य समभिन्वाहारः कारणमिति कार्यकारणभावज्ञानवत्तत्र बोधवर्शानात्तादृशबोधे तादृशकार्यकारणभावज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वात्स एवाकाङ्क्षा । 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्थताम्' इत्यत्र विपरीतबोध-

दर्पणव्याख्या

शानवतो यत्किञ्चिद्वृत्तिज्ञानवतो घटमानयेति वाक्याद् नोपाप्या घटशब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितत्वेन हेतुता वाच्येयर्षभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवम् । अस्मन्मते तु विपयतासम्बन्धेन पट्टवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरे

प्रभा

धिकरणपञ्चमिति पदसमुदायरकतया न दोषावहम् । समभिध्याहारस्य वाक्यशक्तिरूपतया तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वं नैयायिकानामपि सम्मनमिति शाब्दे वाक्यशक्तिज्ञानं हेतुरिति शाब्दिकानां रिक्तं यच्च इति त्वदुचिरेव रिक्तं चोच्यम् । शाब्दबोधान् प्राक् समसस्य यथोपरिस्थितिस्तथानुपपद्येवाभिहितम् । शाब्दबोधान् प्राक् मनसा वाक्यार्षोपरिधत्तयुपगमे वाक्यार्षोपरिधत्तेः शाब्दबोधरूपतया अनभिगतार्थज्ञानकारणत्वरूपप्रमाणत्वरस्य शाब्दे वाच इति न वाच्यम्, स्वज्ञानविषयबोधाय-विषयतया वृत्तिज्ञानस्यैव शाब्दे कारणत्पर्यर्षिकारेण वृत्तिज्ञानस्य च शाब्दबोधातिरिक्ततया शाब्दे वक्ष्य-प्रामाण्यस्याक्षतत्वात्, एतेन 'अनभिगतार्थमन्यता चेदस्य मीमांसाद्वयसिद्धौ चिदर्थोत्पत्त्यात्मनः, वृत्तिज्ञानजन्योपरिधत्तिमन्तरस्य शाब्दोपपत्तेः, निर्विकल्पकज्ञानवत् वेपथुसमसस्यैवोपरिधत्तया शाब्दबोधस्य यक्तुं शक्यत्वाच्च । 'सामयिक' शब्दान्तरप्रत्ययः' इति कणादोक्तेः वाक्यशक्तिप्राप्तकानुशासनभावेन यद्गदा-सम्भवाच्च वाक्यस्फोट आपातरमणीय इत्यव्यापारमण्यवम्, शक्तिप्राप्तशिशोमण्ये व्यंज्यहारस्यैव वाक्य-शक्तिप्राप्तकत्वात् । फोरो धान्नां प्रत्ययानाद्वाधार्थानामयोधनेऽपि तच्छक्तिप्राप्तवत् वाक्येऽपि शक्तिप्रा-सम्भवात्, अथवाक्यशक्तिबोधनद्वारा वाक्यशक्तिबोधने एतानुशासनतात्पर्यम् । अत्र पदन्तीत्यारभ्य वाक्य-स्फोट आपातरमणीय एवेत्यन्तेन वाक्यस्फोटं निरावृत्तं दर्पणकारा उत्तरोत्तरा प्रमाणापपत्त्यादिभिर्वाक्य-स्फोटसाधनेन परास्ताः । वाक्यप्रशक्त्यङ्गीकारे तद्वानुत्पापत्तिरपि न, 'पटमानय' 'पटमानय' इत्याद्यमाद्यन्त-पदसमभिध्याद्गतानयादिपदपटितसकलवाक्येप्येवैव वाक्यशक्तिः शक्तिविषयस्याधेयत्वरूपितत्वादे-कमन्तादिसम्बन्धस्यैक्यत्वात् । 'पटमानय' इत्यत्र पटस्य पटजन्त्योपरिधत्तभावेन न पटादिकमकानयनबोधा-पत्तिः । पटपदे गृहीतराशिकस्य क्लृप्तापदे शक्तिप्रज्ञानतो निराकाङ्क्षपटपट्याद् घटोपरिधत्तो 'क्लृप्तरामानय' इति वाक्याद् घटकमकानयनबोधोपपत्तिस्तु न, कार्यकौटो कारणव्यवहितोत्तरत्वरस्य निवेशेन तत्साम्य-सिद्धेः । एतेनोक्तदोषनिरासाय तत्तत्पदमन्तर्भाव्येव कार्याकारणभाष्यकल्पनमापर्यकमिति फाशिकोक्तं नादरणीयम् । नन्वेवमपि वाक्यनिष्ठबोधकताया शक्ति ये मानाभाव इति चेन्न, शाब्दधीविषयतया वृत्त्या पदजन्त्योपरिधत्तिविषयताप्रयोज्यत्वनिवृत्त्येन शाब्दबोधे सम्बन्धभानान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वात् । नच ससर्गात्वात्प्रविषयतातिरिक्तविषयतायामेव तादृशोपरिधत्तायविषयताप्रयोज्यत्वनिवृत्तम् इति वाच्यम्, तादृ-शसंकोचे कार्याकारणभावे गौरवान् तद्वानाय कारणान्तरकल्पने गौरवतरत्वादानुमित्यादिस्थलेषु सम्बन्ध-भानस्यानुमित्यादिप्रयोजकप्रमाणप्रयोज्यत्वस्यैव दर्शनाज्ज्ञानरूपाया विषयताया विशेष्यादिव्रजसाधारण्या-पेक्षयातद्वेदनिवेशस्य यक्तुमशक्यत्वाज्ज्ञानातिरिक्तत्वेऽपि तस्या ऐक्येनैवोपपत्तौ वैविध्यकल्पने प्रमाणाभा-वात् विषयरूपत्वे वैविध्यसम्भवेन भेदस्य निवेशयितुं शक्यत्वेऽपि तत्र पूर्वमेव गौरवदोषत्वावेदितत्वाच्च । किञ्च वाक्यशक्त्यनङ्गीकारे 'संसर्गं शाब्दयामि' इत्यनुव्यवसायानुपपत्तिः, शब्दसम्बद्धबोधस्यैव तथाविधा-नुव्यवसायविषयत्वात् । नच शब्दजन्त्यबोधविषयप्रकारविशेष्यनिरूपितत्वेन संसर्गस्यापि शब्दप्रयोज्यतया तथाविधानुव्यवसायोपपत्तिः, शब्दप्रयोज्यत्वेन 'शाब्दयामि' इत्यनुव्यवसायस्वीकारे धूमपदोपरिधत्तधूमलिङ्गि-कताया अनुमितेरेपि शब्दप्रयोज्यतया तथानुव्यवसायापत्तेः । शब्दनिष्ठवृत्तिविषयार्थविषयकशाब्दविषयस्यैव 'शाब्दयामि' इत्यनुव्यवसायविषयत्वस्य सर्वसम्भत्वात् । ननु शाब्दत्वजातिरेव तथाविधानुव्यवसायप्रयोजि-कते नानुमितेः पदप्रयोज्यत्वे तदपत्तिः । सा च जातिराकाङ्क्षाज्ञानादिसाममोज्ञानप्रशाब्दप्रयोज्यबोधधनिष्ठै-वेति चेत्, तथापि वाक्ये शक्यत्वाङ्गीकारे 'इमे वाक्ये परस्परं सम्बद्धे' इति व्यवहाराणुपपत्तिद्वेष्यत्वेऽपि, शब्दाना-मेथेद्वारकसम्बन्धस्यैवाङ्गीकारेण वाक्ययोस्तदसम्भवात् । नच बोधरूपप्रयोजनद्वारक एव वाक्ययोः सम्बन्ध इति वाच्यम्, ईदृशपरस्परसम्बन्धस्य सम्बद्धत्वव्यवहारप्रयोजकत्वे स्वनिष्ठद्रव्यत्वादिमत्त्वमादाय उदया-

प्रभा

स्ताचलयोरपि 'सम्यग्धाविमौ' इत्यस्यापत्तेरित्यलं विस्तरेण । यत्र शास्त्रेण वाक्यस्यैव संस्कारस्य चान्यादे-
 कार्थबोध इति तत्र वाक्यस्फोट एव ननु पदस्फोटः, 'डः सि धुट्' इति भाष्यात्तथैव प्रतीतिः । तथाहि—**डः**
सि धुट्, नञ्, शि तुक्, दणोः कुक् ऊक् शरि, ऋणो ह्रस्वादचि इमुयिनित्यम्, इह कैचित्पूर्वान्ताः क्रियन्ते,
 केचित्परादयः । यदि सर्वे पूर्वान्ताः क्तिः स्युः—**धुगादिषु घृत्वणत्वप्रतिषेधो न सिद्धयति । मधु शिट् सापे**,
कुर्वन्नास्ते, इत्यादौ । परादित्ये टिति कुर्वन्ष्टेते इत्यादौ पदान्तकर्मोऽभावाच्चत्वं न प्राप्नोति । प्रत्यङ्क्-
 सिञ्च, इत्यत्र पत्वनिषेधो न सिद्धयति, पदात्रिसकाराभावात्, इत्युक्तमाप्त्ये । अत्र धुगादिषु
 क्तिषु 'पदत् सन्तः' इत्यत्र 'पदत्' इत्यस्यैव पदत्वावच्छिन्नवाचकत्वं स्वीकार्यम् तकारस्य
 तद्व्यपवत्वात्, धुटि तु 'सन्तः' इत्यस्य वाचकत्वम्, पदत्वावच्छिन्नवाचकत्वं ननु 'पट्' इत्यस्यै-
 वेति वाचकत्वावाचकत्वरूपफलाभेदस्यापि सत्त्वात् पदत्वादिमात्रोपदानं भाष्यज्ञोऽप्यङ्गत्वं स्यात् । तत्र
 चान्यस्यैव वाचकत्वे तु क्तिष्वे टित्त्वे वा वाक्यगतानुपूर्व्यां भेदाभावेन पदत्वादिमात्रोपदानपरं भाष्यं
 स्वरसतः सङ्गच्छते । एतेन 'पदत्सन्तः' इत्यादौ टिक्तिफलपरभाष्यप्रामाण्यदागमरहितानुपूर्वीमपदा-
 नाम्ये वाचकत्वमित्यपास्तम्, सर्वत्रागमविशिष्टपदस्थले आगमविशिष्टेष्वेव शक्तत्वदर्शनेनात्र तद्वैपरीत्यं मान-
 नाभावात् । तत्रभाष्यत्वेनाधिमत्तस्य भाष्यस्यान्यथायुयोजितत्वात् । ननु वाक्यस्य शास्त्रोद्योधात्वात् शक्ति-
 प्रहासम्भवः, संस्काररूपवाक्यार्थस्य शाब्दबोधमात्रविषयतया ततः प्रागनुपस्थितेरित्याशङ्क्य समाचते—

दर्पणव्याख्या

एतन्न शाब्दे तस्य मानमित्येक एव वाक्यकारणभासः नश्यत इति लपनेनेत्यर्थः । ननु पद्यपद्यवार्तिशेषविशेषण
 भावे विपरीतव्युत्पन्नस्य पदमान्येयत्वात् पदत्वनिश्चिद्योधयाराण्य पदत्वनिश्चिद्योधे उपस्थितेष्वप्यनुष्ठानजन्यपदत्व-
 विशिष्टाया हेतुताया अवस्थानस्यतया तत् एवानतिमिश्रणे उक्तकार्यकारणभावे मानामनोऽत आह—*** विवेचित्त्वत्त-
 दिति * पदपदार्थभेदेनानन्तकार्यकारणभावेपु नृचिपवेशमपेश्य उपस्थितेः पदशानजन्यत्वेनैव शाब्दसामग्रीदूरी प्रयेद
 उचितः । तथा एति समगयेनाकाशस्य जनकत्वोपरिधत्तस्य देवदत्तादेव शाब्दे मानाण्यस्य विषयतया शाब्दसामग्री
 नृचिजन्योपरिधत्तेरिषयतया हेतुत्वं वाच्यम् । एवञ्च सतगंस्य शाब्दे मानानुतोपेन ससर्गैऽपि नृचिखलनमानस्यकम् ।
 तथाच पदैः पदार्थानां वाक्येन वाक्यार्थस्य बोध इति न विशेषविशेषणव्यत्ययेन शाब्दभावे पदार्थानां मानम् ।
 पदोपरिधत्तानामेव सतगंस्य वाक्यशक्त्या बोधादिति नृचिज्ञानस्येति यथाश्रुतार्थकमेव तत्र विधिनिवृत्तम् । पद्युत्तु नृचि-
 ज्ञानपद यथाश्रुतार्थकमेव । नृचिज्ञानस्येयमन्तरम् आनुपकविषयतासम्बन्धेनेत्यस्य नृचिज्ञानविषयबोधकत्वपदत्रयार्थ-
 विषयतासम्बन्धेनेत्यर्थः । अन्यथा वाक्यनृचिज्ञानजन्योपरिधत्तेरेव शाब्दबोधत्वेन तस्मिन्नेन सम्बन्धेन तद्वेदुत्वात्सम्बन्धेन
 वाक्यशक्त्यानां भेदात्तानादिति बोध्यम् । अत्र वदन्ति—पदजन्यपदार्थोपरिधत्तिसम्बन्धेन शाब्दबोधोपायदात्ताद्यशक्त्यापि-
 शाब्दबोधे हेतुतेति तावन्निर्वादात् । पदस्य च प्रकृत्याद्यात्मकत्वायै सम्बन्ध विना तदुपस्थापकत्वात्सम्बन्धपरि-
 नृचिज्ञानजन्योऽप्यवश्यक पत्र, ननु तत्समुदायक्यपरिभाषितस्यैव तस्मिन्नुत्पन्नस्यैव निधिधार्थे ष, वं तिनऽपि
 तेभ्य आकाङ्क्षारूपकारणत्वमवधानादेर विशिष्टोपोपपत्तेः । एकादार्थविशिष्टापरपदार्थशाब्दत्वस्यैव तत्त्वार्थतान्त्रिक-
 तात् । यत्तु छायाद् नृचिज्ञानजन्योपरिधत्तेरिपदत्वसम्बन्धेन हेतुत्वमेव वाच्यतया प्रमाणमिति, एत, स्वात्मस्यै
 तद्वेदुत्वस्यैवतिद्वेः । तथाहि—तादृशकार्यकारणभावे नृचिस्त्वेन पदत्वनिवेद्यः, किं वाक्यरूपेः, किं वा नृचिज्ञानस्यैव ? ।
 न तावदाद्यः, पदनृचिज्ञानजन्योपरिधत्ते शाब्दबोधहेतुत्वस्य सर्वैरेवागुपगमात् । न द्वितीयः, वाक्यरूपेत्तत् प्रागुच्यते ।
 अत एव न नृचिप, किञ्च एत मते वाक्यवाचकत्वोपरिधत्तेः शाब्दबोधोपायकत्वेन तस्मिन्निषयत्वात्सम्बन्धपरि नोऽप्युचित-
 साधीयर्था । अपिच वाक्यनृचिज्ञानस्य शाब्दसामग्रीभावेन स्वात्मस्यैव हेतुत्वं यदा कदाचिद्विरागादिना घ ददिपदशक्ति**

शक्तिरत्नसूत्रेणोपयुज्यत इति वादाभ्युपगमस्तुन्य इति भावः । ननु वृद्धव्यवहारं पश्यतो मनसा पदार्थवद्वाक्यार्थेऽपि तद्ग्रह इति चेत् तुन्यमित्याह—लक्षणादित—लक्ष्यते=तर्क्यतेऽनेनेति लक्षणम्=मनस्तस्मात् । अपिपदं पदपदोत्तरं बोध्यम् । पदेऽपि लक्षणत्तदग्रहश्चेत्तर्हस्तु वाक्येऽपीति शेषः । वस्तुतस्तु समुदिताथे विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथमं

प्रमा

कुर्यात्तदा त कुञ्जमादिरोत्, इत्युक्तलक्षणः कुञ्जो यथा विकृतान्नेन किञ्चित्कुर्तुमशक्तोऽविकृतेन वक्षुरादिना कार्थ्यं कर्तुं समर्थश्च, तथा शाब्दबोधोत्प्रागनुपस्थितत्वात् पदेऽन्वयांशानिरूपिता शक्तिरज्ञाता सन्त्यनुपकारिका पदार्थांशो च इता शाब्दबोधोपकरिकेति भावः । शक्तिरिति—वाक्यार्थनिष्ठाऽन्वयांशानिरूपिता शक्तिरित्यर्थः । अभ्युपगम इति—सदसदधिवेकेन स्वीकारोऽभ्युपगम इति तदुक्तिरज्ञातशक्तेरनुपयोगान्निर्मुक्तत्वं तत्पक्षस्य सूचयति । पश्यत इति—अस्य पुंस इति शेषः । अज्ञातायाः शक्तेरनुपयोगान्न कुञ्जशक्तिवादः साधुरित्याशयेन प्रकारान्तरमाह—लक्षणादिति—यद्यपि लक्षणशब्दश्चिह्ने योगरूढस्तथापि प्रकृतानुरोधेन लक्षणशब्दो मनःपर एवेति व्याचष्टे—लक्षयत इत्यादिना । अयमभावः—एक आज्ञापकशब्दोऽपर आज्ञापकशब्दस्तयो 'गामानय' इत्यादिना गोकर्मकानयनादिव्यवहारदर्शनात् व्युत्पित्तु धार्यो यथा प्रथम वाक्ये एव गोकर्मकानयननिरूपितां शक्तिं मनसा गृह्णाति, तथा पदेः पदार्थोपस्थितौ मनसाऽन्वयांशोऽपि पदानां शक्तिग्रहः स्यादित्याह—पदेऽपीति—अस्य तद्ग्रह इत्यत्रान्वय । लक्षणात्=मनसः । तद्ग्रहः=अन्वयांशो शक्तिग्रहः । वाक्येऽपीति—वाक्येऽपि मनस एव शक्तिग्रहोऽस्त्विति भावः । वस्तुतस्तु तात्पर्यज्ञानरूपानुपस्थितिमादाय वाक्येऽन्वयांशो शक्तिग्रहस्तात्कालिक एवेति न शक्तिग्रहानुपपत्तिरिति ध्येयम् । एतावता प्रघट्टकेन पूर्व पदे शक्तिग्रहस्ततः पदार्थोपस्थितौ मनसा सम्बन्धांशो शक्तिग्रह इत्युक्तम् । अधुना प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारदर्शनेनसहकृत्वमनसा प्रथमं वाक्ये एव शक्तिग्रहस्तदन्तरम् 'गामानय' इत्यनुक्त्वा 'पटमानय' इत्युक्त्वा घटकर्मकानयनप्रतीत्या घटपदस्यावापे 'योजने' गोपदस्योद्वापे 'निष्कासने' अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदस्य तत्तदर्थे शक्तिग्रह इत्याह—वस्तुतरित्विति । वाक्यस्यैवेति—तत्तत्पदसम्बन्धिन्याहारविशिष्टवाक्यस्येत्यर्थः । अस्य वृद्धव्यवहारदर्शनेनेति शेषः । तेन वाक्यशक्तिग्रहत्पूर्वकोशादितः शक्तिग्रहेऽपि न दोषः । पदानामेवाऽन्वये शक्तिरूपेण तु न युक्तम्, सामान्यतोऽप्यित्यर्थं

दर्पणव्याख्या

पदार्थानां प्रागुपरिपत्त्या तत्र पदार्थशक्तिग्रहसम्भवादिति भावः । * अज्ञातैवेति * कृत्यभ्युपगमस्तु शाब्दे भगवानुपरिवेति भावः । * पदार्थोवदिति * सप्तम्यादिति, उपमेये सप्तमीदर्शनात् । * वाक्यार्थेऽपि * सप्तमोऽपीत्यर्थः । इदञ्च बोध्यत्वं शक्तिरित्यभिप्रेत्य * तद्ग्रहः * शक्तिग्रहः । लक्षणशब्दस्य चिह्नार्थो प्रसिद्धः प्रकृतोपयोग्यं परतया तं व्याचष्टे— * लक्षयत इति * । मूले * अर्थे इति * निरूपितस्य सप्तम्यर्थः । तच्छब्दार्थो शक्तिज्ञानेऽन्वेतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— * पदेऽपीत्यादि * । * तद्ग्रह इति * वाक्यार्थनिरूपितशक्तिग्रह इत्यर्थः । अयं भावः—पटमानयेत्यादि वृद्धव्यवहारपश्य पदे पदार्थशक्तिनिर्णयस्य तदाकथ्यधरणे पदेः पदार्थोपस्थित्यादिसमजघाने मनसा तत्समगोपस्थित्यां गुरत्या । परन्तु मानस्य प्रायः संशयामकस्यापि सम्भवात्तत्रिभयार्थं * शब्दाऽऽदरः । तत्र शक्तिग्रहेत्युक्तिर्नादर्शनात् * एव गणने संशयकत्वात्तस्मादिति । ननु शब्दनिष्ठशक्तिनिर्णयस्य शब्दबोधे हेतुताऽप्यकारणेन तस्य शब्दबोधोपरि प्रागुपरिपत्त्यासम्भवेन वाक्यपदाने शब्दबोधेऽपि दुर्घटमेवेत्यत आह— * वस्तुपरित्विति * ।

तद्ग्रहः । आवापोद्वापाभ्यां परं प्रत्येकं तद्ग्रह इति बोध्यम् ॥ ६६ ॥
 इयमेव मीमांसकानां वेदान्तैकदेशिनाश्च गतिरित्याह—

प्रभा

पदानां शक्तिस्वीकारेऽपि सम्बन्धविशेषबोधाय तत्तत्समभिव्याहारे तत्तत्सम्बन्धबोधकारणत्वमाभ्युपेयम् । अज्ञातेकारणत्वे बोधादर्शनेन तज्ज्ञानस्यापि कारणत्वमिति गौरवम् । 'गामानय' इत्यादौ षतुष्टयादियोषापत्ति-
 रचेति वाक्यशक्तिस्वीकारे एव लाघवम् । संसर्गस्य कथञ्चिच्छब्दविपर्ययोपपादनेऽपि विशिष्टबुद्धौ भास-
 मानस्य विशेष्यविशेषणभावनिरूपितैव वाक्यशक्तिरिति पूर्वोक्तं न विस्मत्तत्रयम् । तद्ग्रहः=विशेष्यविशेषण-
 भावापन्नवाक्यार्थशक्तिग्रहः । तथाच शाब्दबोधमिति वाक्यवृत्तिविशिष्टज्ञानमेव कारणम् । वृत्तिविशिष्ट-
 ष्व—स्वाश्रय (वाक्य) विपर्यक्तव्य—स्व 'वाक्यशक्ति' विपर्ययोद्बुद्धसंज्ञासामानाधिकरण्येवोभयसम्बन्धे-
 न । तादृशवृत्तिविशिष्टज्ञानस्येदानीन्तनवाक्येऽपि सुलभत्वात् शाब्दयोषधेतुल्ये व्यभिचारसम्भवः । शाब्द-
 योधात्प्राग् वाक्यार्थोपरिधेतेरनपेक्षणाय नोक्तयोपायकाराः । नन्वेवं यदि तर्हि पदस्फोटामिद्विरत आह—
 आवापोद्वापाभ्यामिति—योजनविद्योयोजनाभ्यामित्यर्थः । परम्=केवलम् । तद्ग्रहः=प्रत्येकपदे पदार्थनिरूपित-
 शक्तिग्रहः । एवञ्च प्रत्येकपदशक्तिज्ञानसहकृताऽऽकाङ्क्षादिवशेन यदा वाक्यार्थबोधस्तदा पदस्फोट इति
 व्यवहियते । प्रकृतिप्रत्ययज्ञानमन्तरा 'वः' 'नः' इत्यादौ पदस्फोटवत् । यदा तु प्रत्येकपदशक्तिरिपर्येव
 वाक्यशक्तिज्ञानं बोधं जनयति तदा वाक्यस्फोट एव । यथा 'पदस्फुटः' इत्यत्र । यत् उ'स्थिताः पदार्थोस्त-
 दुपरिस्थिति वीं शाब्दबोधहेतुर्नतु पदज्ञान वाक्यज्ञानं वा, तद्विनाऽपि शाब्दबोधदर्शनेन व्यभिचारात् । उक्तं हि—

'परयतः श्वेतमारुपं ह्येवाशब्दञ्च शृण्वतः । सुरनिक्षेपशब्दञ्च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः' इति ।
 तन्न, तथा सति चक्षुरादिना पदार्थोपरिस्थितौ शाब्दबोधोपात्तेः । नन्वेष्टापत्तिः, केनाप्यननुमतत्वात्, 'परमि'
 इत्यनुव्यवसायादिरुद्धत्वाच्च । चाक्षुषस्थले शाब्दव्यवहाररामानात्र तथात्वमिति चेत्प्रकृत्येऽपि तथात्वस्य
 व्यक्तु शक्यत्वात् । श्वेतोऽश्वो धावति' इति धियोऽनुमानेनैवोपपत्तेः । एतेन पदार्था एव वाक्यार्थबोधका इ-
 त्यपि परास्तम्, प्रत्यक्षेण गवायुपरिस्थितौ कस्येयमिति जिज्ञासमानस्यापि सन्नहितं देवदत्तं परयतश्च पुंसस्तत्र
 स्वाभित्वाभ्यवसायानामात् । तस्मात्त्रिभूला' पदार्था एव वाक्यार्थप्रत्यायका इति । किञ्च शाब्दबोधो नानु-
 भवरूपोऽपि, स्वर्गनरकादिकं शाब्दयतः पुरुषस्य स्वर्गादिकमनुभवामीत्यप्रतीतेः । किन्तु स्मृत्यनुभवभिन्नं
 ज्ञानत्वव्याप्यं शाब्दत्वं जात्यन्तरमेव, तादृशव्यवहारदर्शनात् ॥ ६६ ॥
 इयमेवेति—स्फोटस्वीकाररूपवैर्यर्थः । गतिः=उपाय ।

दर्पणव्याख्या

* तद्ग्रहः * विशिष्टवाक्यार्थशक्तिग्रहः । तथाच शक्तिमाहकद्विरोमणिना स्थानद्वारेण पूर्वं वाक्ये एव शक्तिग्रहेण तस्यैव शा-
 ब्दबोधहेतुत्वावधारणासाहचर्येच्छ—स्वाश्रयविपर्यक्तव्य—स्वविपर्ययोद्बुद्धसंज्ञासामानाधिकरण्येवोभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्ये-
 दानीन्तनवाक्यज्ञानेऽप्यसत्त्वात् वृत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुताया व्यभिचारः, मध्ये वाक्यार्थोपरिधेतेरनपेक्षणाच्च नोक्तदोषा-
 यत्वर इति भावः । ननु तर्हि पदस्फोटस्य निराख्यमन्तारचित्त आह— * आवापोद्वापाभ्यामिति * आनयनापकारणा-
 भ्यामेकपदोपादानापरानुपादानान्यामित्यर्थः । * तद्ग्रहः * =प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहः । तथाच प्रत्येकपद-
 शक्तिज्ञानित्वेनाऽऽकाङ्क्षादिवशात् पदार्थबोधमिति पदार्थबोधस्तदा पदस्फोटः, यदा तु तन्निपर्येयं एव बोधं जनयति तदा
 वाक्यस्फोट इति मतद्वयं पर्यन्तस्थितौ भावः । केचित्तु—उपरिधेताः पदार्थोस्तदुपरिधेतिवां शाब्दबोधहेतुर्नतु पदज्ञानमपि,
 तद्विनाऽपि शाब्दबोधहेतुत्वेन व्यभिचारात् । तदुक्तम्—'परयतः श्वेतमारुपं ह्येवाशब्दञ्च शृण्वतः । सुरनिक्षेपशब्दञ्च

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति ये विदुः ।

भाट्टास्तेऽपीत्यमेवाहुर्लक्षणया ग्रहे गतिम् ॥ ६७ ॥

भाट्टा इति—इति तदनुयायिनां वाचस्पति—कल्पतरुप्रभृतीनामुपलक्षणम् । ननूकपक्षद्वयमनुपपन्नम्, उत्पत्ते

प्रभा

सर्वत्र=सर्वविधिवाक्यजन्यबोधस्थले । वाक्यार्थः=संसर्गरूपः । लक्ष्य एव=लक्षणया बोध्य एव ।
भाट्टा=कुमारिलभट्टानुयायिनो मीमांसकाः । अयमारथः—तन्मते पदाभिहितैः प्रत्यासत्याऽऽकाङ्क्षायोग्य-
त्वसनाथैः पदार्थैर्लक्षणया वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते । तत्र 'गामानाय' इत्यत्रानयतिरानयनत्वमभिधाय, नयन-
व्यक्तिं लक्षयति । गोपदमपि गोकर्मके लक्षणया स्वार्थद्वारेणानयनमेव प्रतिपादयति । एवं यत्र यत्र वाक्ये
यो योऽर्थो विशेष्यत्वेन विवक्ष्यते तमेवेतराणि पदानि स्वार्थाभिधानद्वारेण तत्सम्बन्धिरूपेण लक्षयन्तीति ।
एतन्मते 'गभीरायां नद्यां घोषः' इत्यत्र प्रत्येकदस्य तीरे लक्षणा न सम्भवति । तथाहि न नदीपदं
तीरलक्षकम्, गभीरत्वस्य नदीघर्मतया तीरे गभीरपदार्थानन्वयापत्तेः । न गभीरं तीरम् । नापि
गभीरपदं तथा, तीरे नयामित्यापत्तेः । नहि तीरं नदी, गभीरनदीतीरे घोषः इत्यर्थोलाभात् ।
नापि गभीरपदं नदीपदं वा गभीरतीरे लाक्षणिकमन्यतरत्वात्पर्यव्राह्मकञ्चेति करय तात्पर्यव्राह्मकत्वं
कस्य लक्षकत्वञ्चेत्यत्र विनिगमनाविरेहेण यथात्नासम्भवादिति 'गभीरायां नद्याम्' इति वाक्यबोध्यस्य
भूतसंसर्गो उत्तरीत्या लक्षणा । एवञ्च यथा तन्मते वाक्यार्थज्ञानं तथा वैयाकरणमतेऽपि वाक्यात्मकः
स्फोटः सिद्धयेति भावः । उपलक्षणमिति=वस्तुतस्तु 'भाट्टाः' इत्यस्यैव भट्टानुयायिन इत्यर्थकतया शक्यत्वं
वाचस्पत्यादिसंग्रहसम्भवेनोपलक्षण्योक्तिरिचन्त्येति गुरुवः । लक्षणया इति—पदसमूहात्मकस्य वाक्यस्य
वाक्यार्थे (संसर्गे) शक्यमानान्तद्बोधोपपत्तये वाक्यस्य या लक्षणा तस्याः ग्रहे=ज्ञाने । इत्यमेव वैयाकर-
णाभिमतस्फोटीत्यस्यैव गतिम्=उपायं विदुरित्यर्थः । पक्षद्वयमिति=पदवाक्यस्फोटद्वयमित्यर्थः । यद्वा वाक्य-
लक्षणपक्षः, वाक्यस्फोटपक्षश्चेत्यर्थः । उत्तरैरिति=प्रागसर्वे सति सर्वरूपाया उत्पत्तेरित्यर्थः ।
वर्णानिस्तत्त्ववादिमतेनेदम् । तन्मते हि प्रथमक्षणे वर्णो उत्पद्यते । द्वितीयक्षणे तस्य स्थितिः । तत्रैव क्षणे
वर्णान्तरस्योत्पत्तिः । तृतीयक्षणे वर्णस्य द्वितीयक्षणात्पक्षवर्णो न नाशः, प्रत्यक्षयोग्यविभुविशेषगुणानां
स्वोत्तरवर्तिगुणानारयत्वात्, शब्दस्य चाकाशरूपविभुविशेषगुणत्वात् । वैयाकरणनये तु 'परः सन्निकर्षः'
(१।४।१०९) इति सूत्रे भाष्ये 'गौः' इत्यत्र 'यावद्गकारे घात् वर्तते न तावद्गकारे' इत्युक्त्वा येनैव
पत्तेर्नैको वर्णो उच्चार्यते तेन यस्मिन् सदैव धिनष्टे तस्मिन् वर्णो वर्णान्तरमुत्पद्यते इत्यर्थोलाभेन न पूर्ववर्ण-
स्थितिकाले उत्तरवर्णोत्पत्तिरिति प्रतीयते इति । वैयाकरणाभिमतवर्णान्तरनित्यतापक्षे आह—

दर्पणव्याख्या

श्लो३ऽऽरतो धावतीति धी' इति, तत्र, शब्द विना ज्ञापमानस्य पदादिवाच्यवस्थापि शब्दत्वात्ते । तत्र पर्याभि-
न शब्दपदामीत्यनुपपन्नायाश्च शब्दत्वं यदि तदा प्रकृतोऽपि समम्, उत्पत्तीतिरनुमानेनैव निर्वाहात् तत्र चाशब्दप्रत्यय
२।सिद्ध एवेत्यादि रजप्रथमम् ॥ ६६ ॥ * उपलक्षणमिति * लग्नते 'गभीरायां नद्यां घोषः' इत्यादौ प्रत्येकपदक्षया
एववाक्यसम्भवरूपलक्षणया नोत्पत्तिर्भाट्टाभिहितार्थान्ये घोषासम्भवात् स्वबोध्यसम्भवरूप लक्षणत्वाभ्युपगमेन वाक्यार्थमात्रे
वाच्यपक्षग्राहीकारादिति भावः । * पक्षद्वयमिति * पदवाक्यभेदेन व्यरहितं स्फोटद्वयमित्यर्थः । अनुपपत्तिभेदात्—

वैज स्वमादायैव ककारो गकार इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यसम्भवात् । स्पष्टं हि भामत्याम्—“तारत्वादि वायुनिष्ठ वर्णोऽप्येत” इत्युक्तं देवताधिकरणे । नचैव वायुसंयोग एव वाचकोऽपि किं न

प्रभा

तत्स्फोटे आरोप्याकारादिप्रतीतिवैलक्षण्यसम्भव इति न सा पदवाक्यात्मस्फोटस्य वर्णादिघटितत्वसाधिके त्याह—नैवात्ममादायेत—आदायेत्यस्य समवायेन स्फोटे आरोप्येत्यर्थः । तथाचारोपितकत्वादिना स्फोट एव क, ग, इत्यादिप्रतीतिविषयो नतु ककारादिवर्णान्तरमित्याशयः । नचोत्पन्न ककार इत्यादिप्रतीते सर्वानुभूतत्वात् कत्वेन प्रतीयमानस्य स्फोटस्याभित्यत्वापत्तिः, ‘सोऽय ककार’ इति प्रत्यभिज्ञादर्शनेनोत्पत्त प्रततिभ्रमत्वकल्पनान्त, अभिव्यञ्जकगतोत्पत्तिनाशाचारोपेण तत्प्रतीत्युपपत्तेश्च । नच घटादेरपि कपालस्यो गत्रिशिष्टस्फोटरूपत्वापत्त्या नन्वयत्नापत्तिरिति वाच्यम्, सत्कार्यवादिना तन्नित्यताया स्वीकृतत्वात् । अनिद्याकल्पितस्य गृत् एवावस्थाविशेषस्य घटादेराधियकजलाहरणादिकार्योऽनुरोधेन स्वीकारस्यावश्य- कत्वात् । भामत्याम्—वाचर इतिमिध्रुतताया भागतानाम्या शाङ्करभाष्यटीकायाम् । तारत्वति=उच्चैस्त्वनीचै- रान्तात्यर्थः । आरप्यत इति—भामत्याम् ‘आरोप्यते’ इत्युक्ते मूले ‘आदाय’ इत्यस्यारोप्यति व्याख्यातम् । देवताधिकरणं दात—त्रियायज्ञादी देवानामधिकारित्वतदभावादन्यतरसाधको न्याय=देवताधिकरणम् । तदुक्तम्—‘नाधिक्रियन्ते त्रियाया देवा, किं वाधिकारिण, विदेह्वहाने सामर्थाहाने नैपामधिक्रिया । ‘आनरद्धार्यवात्’दिमन्त्रादेर्देहस्यवत् । अर्थित्वादेश्च सौलभ्यादेवाया अधिकारण’ इति । विषयसशय पूर्वपश्चात्तरपक्षनिर्णयबोधकान्त्रयसमूहोऽधिकरणम् । तदुक्तम्—विषयो त्रिशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चति पञ्चाङ्ग शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्’ इति । वायुसंयोग एतत्—‘तद्धेतो’ इति न्यायेन आरोपित क्तान्ते प्राचकवाचकत्वरूपरूपनापेक्षया वायुसंयोगानुपस्थया आरोपितस्य तस्य वाचकतायच्छेदककल्पने लाघवाद्य वायुसंयोग एव वाचकोऽस्ति इति भावः । ‘पद वाच्यं वा शृणोमि’ इत्यनुभवान् स्फोटात्मकवाचक प्रत्यक्षमनुभवसिद्धम् । यदि वायुसंयोग एव वाचक स्यात् तदा तस्यातीन्द्रियतया प्रत्यक्षं न स्यात् । नच स्फोटवान्निवऽपि अतीन्द्रियवायुसंयोग एव वाचक स्यात् तदा तान्द्रियतया प्रत्यक्षं न स्यात् । नच स्फोटव त्रिनयऽपि अतीन्द्रियवायुसंयोगगतकत्वादे प्रत्यक्षं स्यादिति वाच्यम्, सुरभि चन्दनम्’ इति चाक्षुषप्रत्यक्षे चक्षुरयोग्यस्यापि सौरभस्य भानवच्छ्रवणयोग्यस्यापि अभिव्यञ्जकगतकत्वान्निर्धर्मस्य श्रवणप्रत्यक्षत्वसम्भवात् । वायुगतस्य, वायुसंयोगगतस्य वा कत्वादे स्फोटे भानसम्भवे पक्षद्वयऽपि कादिवर्णा अनर्थका इति शब्दवैस्तुभे स्पष्टम् । नच कत्वादे स्फोटेऽभावेऽपि सम- वायन प्रतीती भ्रमत्त स्यादिति वाच्यम्, स्वाश्रयाभिव्यञ्जकत्वसम्बन्धेनैव कत्वादे स्फोटे भानान्नीकारात् । तेन स्पष्टान्धनं च तत्र तस्य सत्त्वेन भ्रमत्वात्सम्भवात् । नच स्वाश्रयाभिव्यञ्जकत्वस्य सम्बन्धत्वे मानाभावः, कादिविषयकविशिष्टबुद्धेरेव मानत्वात्, प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां भिन्नो विशिष्टबुद्धिनिवामकश्च सम्बन्ध इति निय

दर्पणव्याख्या

तथाच तादृशस्य समवायेन स्फोटोऽपि आत्माया आरोप्याच प्रततिवैलक्षण्योपपत्तौ न तदनुपगच्छिरतिरिक्तककारादिवर्ण- मात्वा । तदुप्युक्तं क इत्यादिप्रतीतिरपि साध्यं क इत्यमेदप्रत्यभिज्ञारूपनापकत्वेन तादृशप्रतीतिभ्रमत्वात् । नच, तदुप्युक्तं नाभिव्यञ्जकत्वं तदप्रत्यक्षस्य सारवर्तित्यग्यामकविशेषरूपस्य जगत्कत्वादिति भावः । भामत्याम्— दक्षामकत्वात् इत्येव । च आरोप्यत इति तिष्ठे एतदनुपगच्छेत्तादायति पदमाश्रयणतया व्याख्यातम् । मतात्तरत्वं वरये- * पक्षेति । वायुसंयोग एवेति — न तदालम्बना त्रिशयवायुसंयोग एव तस्य । एवकारणं दर्शनात्मकस्फोटत्ववच्छेद

स्यादिति वाच्यम्, प्रत्यक्षोपलभ्यमानकारादरेव वाचकत्वस्यानुभवासिद्धत्वात् तथाच वाचकत्व-
न्यथानुपपत्त्या तदेवेदं पदम्, 'तदेवेदं वाचकम्' सोऽयं गकारः, इति प्रतीत्या च स्फोटोऽप्यस्यः
सिद्धचित् । एतेन गौरित्यादौ गकारौकारविसर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटानुभवात्प्रयुक्तानुभवात्प्रयुक्तानामेव
वाचकत्वमस्तीत्यपारम् ।

प्रभा

मात् । अत एव 'लोहित स्फटिक' इति बुद्धी स्वाश्रयसंयोगस्य विशिष्टबुद्धिनिर्णयमकन्योपपत्तिः । नच स्फोटे
समवायेन कत्वादिप्रतीत्या भ्रमत्वमेवास्त्विति वाच्यम्, उत्तरकाले याथाभावेन भ्रमन्त्यासम्भवात् । उक्तप्रत्य-
रासम्यन्येन तत्प्रतीतेः प्रमात्योपपत्तौ भ्रमत्वकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । एवञ्चोत्तरीत्या कत्वादिना स्फोटस्य
प्रत्यक्षत्वसम्भव इत्याह—प्रत्यक्षोपलभ्यमानेति । काश्चित्तेति—कत्वादिना प्रतीयमानस्फोटस्यैवेत्यर्थः । तथापि—
वर्णानामनङ्गीकारे वायुसंयोगानामवाचकत्वे चेत्यर्थः । वाचकत्वेति—वर्णानां तत्तममूर्तरूपवदवाक्यानां
स्वीकारे उत्पत्तावाचिर्भावे वा वर्णानां युगपदवस्थानासम्भवेन तेषां वाचकत्वानुपपत्त्या वर्णानामनित्य-
प्रत्याभङ्गानुपपत्त्या पदवाच्ययोरेकत्वानुपपत्त्या चेत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिमेव दर्शयति—तदेवेदं—
अव्यवहितोत्तरत्वाद्युक्तसम्यन्येन वैशिष्ट्यमादाय पदादिज्ञानोपपत्तौऽप्यनित्यवर्णपटित्वात् न पदवाच्ययो-
रप्यनित्यत्वापत्त्या, नित्यत्वपक्षेऽनन्तवर्णानन्तवर्णान्तराधिर्भावकल्पनापत्त्या च प्रत्यभिज्ञा दुर्बलस्य स्यादित्यपरत्वे
एव स्वीकार्यं इति भावः । नच व्यक्तिभेदेऽपि 'तदेवेदं शाटकम्' तदेवेदमौषधम्' इति तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञा-
दर्शनाद्वर्णानामनित्येऽपि साजात्येनोक्तप्रत्यभिज्ञोपपत्तिः । साजात्यमादाय 'तज्जातीयमित्यप्यदम्' इति व्यव-
हारस्याप्यपत्तेः । नचेष्टा गति, 'तदेवेदमप्यदम्' इतिव्यवहारस्यैवेष्टव्यसिद्धेः । एवमप्युदात्तौकारेऽपि 'एवं
वनम्' एको धान्यराशि' इति बहुपपत्तिरित्यपि न, वनराश्यादपि पलाशात्प्रतिभेदेनातिरिक्तस्यैव स्वीका-
रान् । तदाह—अलण्ड इति । एतेनेति—प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्याऽनन्तवर्णानामकल्पनाया, साधयेन च नित्यत्वेन
सिद्धस्य स्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापकेत्यर्थः । व्यतिरेकेण=भिन्नत्वेन । अननुभवार्थित्=एतेन स्फोटे एव माना-

दर्पणव्याख्या

गमगायस्थानातोपितस्य वाचकतावच्छेदकत्वे ल्यपवात् । तथापि गवागस्यैव कायमकत्वमस्ति तस्यः । समाप्तः—प्रत्य-
क्षेति * अवयवाशय—वादिवर्णानामुक्तवर्णानामकत्वेऽतीन्द्रियताऽऽस्ति । नच मेदा, अनुभवविशयात् । नचास्तकत्वक-
तीन्द्रियधर्मत्वेन कथं साक्षात्कारविपर्ययमिति वाच्यम् । गुराणि चन्द्रनामिति प्रतीतेः चतुष्टयावस्थानात् नीरसदेभानुभवात्
पयत्ववच्छेदापि आद्यप्राद्वलत्वसम्भवात् । विपर्ययात्वेन परं शाटाऽदौ क्वचमतीतेभ्रान्तिरिति । अन्ये तु—वादिप्रतीतिवदं
पटादौ कत्वादि क्तमवायेनात्रमेवेत् तदा तस्याप्राद्वलत्वसम्भवात्, किन्तु साक्षयमित्युक्तप्रत्यक्षत्वमेवेत् । तद्वदं
वैजात्यम् । नच स्वाश्रयाऽपि अज्ञपत्तस्य सम्भवत्वे प्रमाणाभावे, क्वदिप्रतीतेरेव मानत्वात् । विशिष्टप्रतीतिवदं-
मकृतिभेदे हि सम्बन्धः । अत एव 'लोहितः स्फटिक' इति बुद्धेः स्वाश्रयवर्णवाचकत्वसम्भवात्प्रमाणान्ति ।
नच समवायविपर्ययं सा भ्रान्तिः । यथाकथञ्चिद् प्रतीतेः प्रमात्योपपत्तौ भ्रमत्वकल्पनाया अन्याप्यत्वात् अपि क्तममे-
वद्वत् इत्याहुः । उपलहरिति—* तथाचेति * वाचकत्वानुपपत्त्येति * पदवाचकत्वानुपपत्त्येति * तद्वत्त्वमेव
रौत्या वर्णानां युगपदवस्थानासम्भवेन वाचकत्वानुपपत्त्येत्यर्थः । वर्णानामनित्यत्वे प्रथमनिष्ठाऽनुपपत्ति, साऽप्य-
सगन्धे नास्तीत्याह—* तदेवेदमित्यादि * तद्वत्त्वमेवमेदावगादिपदादिरेव प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्येति—चतुर्वर्णः । उत्तरीत्या
कथञ्चित्प्रतीतिप्रदोपपत्तौऽप्यनित्यवर्णपटित्वात्पदवाचकत्वोपपत्त्येति प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्येति हरेवेति भावः । * एतेनेति *
'अगास्तम्' इत्यन्वयि, प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिविहायः स्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापकेत्यर्थः । * अननुभवार्थित्ति *

सहकारेणैकदा भूमहात्मन्तरूपसकलज्ञानसम्भवस्तु सरो रसः, राज-जरा, नदी-दीनादिसाधारण इत्यतिप्रसङ्ग

प्रभा

प्रयोजकसंस्कारस्योद्बोधकल्पने मानन्तु गत्वादिविशिशिष्टानुभव एव । केचित्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्य-
विभुविशेषगुणानां प्रति स्वसामानाधिकरण्य—स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयसम्बन्धेन योग्यविभुविशेष-
गुणः कारणम्, इति सामान्यतः कार्यकारणभावो यदि स्यात्तदोक्तरीत्या गत्वादिविशिशिष्टस्य प्रत्यक्षं न
स्यात् । परन्तु मरणाव्यवहितप्राकालोत्पन्नशब्दानां, सुषुप्तिप्राकालोत्पन्नज्ञानादिनां चोक्तोभयसम्बन्धेन
योग्यविभुविशेषगुणस्याभावेनोक्तकार्यकारणभावे व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटी चरमगुणा-
भिरित्थेन योग्यविभुविशेषगुणे संकोचकल्पनवत् प्राथमिकगत्वादिविशिशिष्टद्विविधविषयवर्णयोरिति कथेनापि
कोचात् प्राथमिकगत्वादिविशिशिष्टद्विविधविषयवर्णयोरुच्यते तृतीयक्षणस्थाथित्वस्यापि स्वाकारेण द्वितीयक्षणस्थग-
ादिनिर्विकल्पकज्ञानमादाय तृतीयक्षणे सविकल्पकज्ञानकल्पने न काचिदानुपपत्तिः । गुणे योग्यत्वञ्च—
लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वम्, निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षाविषयत्वेन स्वोत्तरोत्पन्नज्ञानादिना नाशानुपपत्तेः ।
केन्तु 'लौकिकसाक्षात्कारविषयत्व—निर्विकल्पकान्यतरत्वरूपम् । प्राथमिकगत्वादिविशिशिष्टद्विविधविशेष-
वोसरचतुर्थक्षणवृत्तित्वविशिष्टं रश्ममेव कारणम् । एवमेव चरमज्ञानांशप्रति स्तोत्रक्षणवृत्तित्वविशिष्टं
वयमेव कारणमिति सर्वं सुस्थम् । समूहात्मनेति—'गौः' इत्यत्र 'गकारः' औकारः 'विसर्गश्च' इत्येवंरूपः,
। त्वीत्यधिसर्गादिनानाधर्मेनिष्ठप्रकारताकनानात्तद्व्यभिचारेण निष्ठमुच्यते विशिष्ट्यतारूपसमूहात्मन्नात्मकेत्यर्थः ।
प्राकालाद्व्यादिनिष्ठमित्युच्यते विशिष्ट्यतारूपसमूहात्मन्नात्मकत्वात् समूहः उक्तरूपः,
आत्मनेन विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्समूहात्मन्यनम् । सकलैति—तत्तत्पदघटकसर्ववर्णयोर्युक्तैः । सरः रसः, इत्युभ-
राजा, नदी दीनादिसाधारणैककारणसंस्कारसहकारेण तादृशवर्णसमूहस्य ज्ञानसत्त्वेन सरोरसयोः, जरा
यत्रापि सकाराकारेणैककारणसंस्कारसहकारेण तादृशवर्णसमूहस्य ज्ञानसत्त्वेन सरोरसयोः, जरा
राजा, नदी दीनादिसाधारणैककारणसंस्कारसहकारेण तादृशवर्णसमूहस्य ज्ञानसत्त्वेन सरोरसयोः, जरा
जान्यसंस्कारसहकारेण तादृशवर्णसमूहात्मन्यनम् । सकलैति—तत्तत्पदघटकसर्ववर्णयोर्युक्तैः । सरः रसः, इत्युभ-
पचिरूपातिप्रसङ्ग इति भावः । नच येन क्रमेण वर्णानुभवस्तेनैव क्रमेण स्मरणेऽपि वर्णभाने न दोष
इति वाच्यम्, पूर्वं ज्ञातस्य पश्चात्, पश्चाज्ज्ञातस्य पूर्वमपि स्मरणदर्शनेन तादृशानियमासिद्धेः ।
नचान्यत्र घटपटादिविषयेऽनुभवस्मरणयो क्रमनेयमाभावेऽपि वर्णविषयेऽनुभवस्मरणयोः क्रमनियम
इति वाच्यम्, परस्वो ज्ञातपदस्य प्रथमं श्वो ज्ञातपदस्य पश्चादपि स्मरणदर्शनेन क्रमेणैव वर्णस्मरण-

द्वेषणव्याख्या

सम्भवात् कथं तन्न्यसंस्कारस्य सहकारितावभावात् । तथाहि—कादिप्रतीतिः ककारादौ विशेषणतया वादित्वमग्राहते ।
विशिष्टद्वौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतया ककारानुत्पत्तिर्द्वितीयक्षणे निर्विकल्पकमभ्युपेत्य तृतीयक्षणे विशिष्टज्ञान वाच्यम्,
तच्च न सम्भवति, 'सम्बद्ध' धर्तमानञ्च दृश्यते चक्षुरादिना' इति वृद्धोक्तेः । प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यसहमायेन हेतुतया
तृतीयक्षणे तद्वर्णरूपविषयस्याभेदात् । नच ककारानुत्पत्तिश्चोत्पन्नककारादिरसूच्येन द्वितीयक्षणे एव सविकल्पकमभ्यु-
पान्यम्, एतमपि प्राथमिकविशिष्टद्वौर्णरूपपादत्वादिति चेत् । अत्र वदन्ति—संसारस्यानादितया बालस्य स्वनयानप्रवृत्ति-
हेतित्वात्प्राथमिकविशिष्टद्वौर्णरूपपादत्वादिति चेत् । अत्र वदन्ति—संसारस्यानादितया बालस्य स्वनयानप्रवृत्ति-
गकार इति विशिष्टद्वौर्णरूपे च तादृशकल्पने मानमिति । अन्ये तु—प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणानां प्रति
स्वसामानाधिकरण्य—स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयसम्बन्धेन—यदि सामान्यतस्तदाविशेषगुणस्य कारणता स्यादत्त इत्य-
दिप्रत्यक्षानुपपत्तिः प्रसज्येत अपि, वै न, अन्तिमशब्दानां सुषुप्तिप्राकालोत्पन्नज्ञानादिनां च व्यभिचारम् । किञ्च
विज्ञातविभुविशेषगुणानां वैजात्यं चरमाशब्दादिव्याज्चमिन् प्राथमिकविशिष्टद्विविधविषयवर्णयोरुच्यते । नच तादृशवर्णस्य

इति स्फोट एवारणडो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचक इति कैपटः, तच्चुच्छम्, पदज्ञानसम्भवस्यो-
पपादितत्वात् । वर्णानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वं समुदितानां वेत्यादिविकल्पप्रासाच्च ।

प्रभा

स्याप्यनुभवरुद्धत्वात् । इतीति—अतिप्रसङ्गरूपहेतोरित्यर्थः । अणुपठः—घर्णावयवशून्यः । नादाभिव्यङ्ग्य
इति—नादो ध्वनिस्त्वदन्तर्गतवर्णाभिव्यङ्ग्य इत्यर्थः । तच्चुच्छमिति—पौर्वापर्यभावात्नापन्नसकलवर्णज्ञाने
सत्येवोक्तातिप्रसङ्गभीत्या स्फोटसाधनं सङ्गच्छेत । तच्च न सम्भवति, पौर्वापर्यभावात्पन्नवर्णघटितपद-
ज्ञानस्य सम्भवेन स्फोटसाधकातिप्रसङ्गरूपहेतोरसिद्धिः, स्फोटासिद्धिप्रसङ्गादित्युक्तम्—तुच्छमिति ।
उपपादित्वादिति—उत्तरवर्णप्रत्यक्षसमये तस्मिन्नव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितपूर्वपूर्ववर्णवत्त्वम्, इत्या-
दिप्रत्येकं एव स्फोटनिरूपणावसरे उपपादित्वादित्यर्थः । स्यादव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन प्रथमवर्ण-
वैशिष्ट्यं द्वितीयवर्णं, प्रथमवर्णं वशिष्टद्वितीयवर्णवत्त्वोक्तसम्बन्धेन तृतीयवर्णं इत्येवंरीत्या चरमवर्ण-
विषयकत्रावणप्रत्येकं तदन्यवर्णविषयकज्ञानलक्षणसन्निकर्षणं पदज्ञानमुपपादितमिति भावः ।
यदुक्तं 'नादाभिव्यङ्ग्यो वाचकः' इत्यन्तर्गतवर्णाभिव्यङ्ग्यः स्फोटो वाचक इत्येव तदर्थस्तद्विकल्प
दूषयति—वर्णानामिति । विकल्पप्रासाच्चेति—एवञ्च प्रत्येकं व्यञ्जकत्वे प्रथमवर्णाभिन्नः स्फोटेनार्थबोधे
सिद्ध इतराभिव्यक्त्येवैव्यर्थम् । समुदितानां व्यञ्जकत्वं न सम्भवति, वर्णानां नित्यतानित्यत्वयोरुभयो-
रपि पक्षयोः समुदायासम्भवस्य पूर्वमुपपादितत्वादिति कैपटमते खण्डयितुं प्रत्यकारस्याशयः । अपरे तु
कैपटमतेव सम्भवेनित्—पूर्वं पदज्ञानं निराक्रियते । तथाहि—पूर्वपूर्ववर्णसिद्ध्याधिकरणद्वितीयक्षणे यदि
द्वितीयादिवर्णोत्पत्तिः स्यात्तदा यथाकथञ्चित् पदवाक्यप्रत्यक्षमपि स्यात्तदेव तु न सम्भवति, शब्दानित्यत्व-
पक्षे पूर्ववर्णज्ञाननाशानन्तरमेव द्वितीयवर्णोत्पत्तेर्बैयकारणाभिमत्तत्वात् । तदुक्तम्—'परः सन्निकर्षं संहिता'
इति सूत्रे भाष्ये 'यावद्गकारे वाग्वर्तते न तावद्गकारे' येनैव यज्ञेनैको वर्ण उच्चार्यते तेनैव त्रिच्छिन्ने तस्मि-
न्वर्णे उपसंहृतं यत्रमन्य यन्नमुपादाय द्वितीयः प्रवर्तते' इति । एवञ्च पूर्ववर्णाभावेऽव्यवहितोत्तरत्वेन
वैशिष्ट्यमप्यसम्भवि । किञ्च वर्णानां क्षणिकत्वमते तेषामुच्चरितप्रज्ञासिद्धेन तदुत्पत्तेरभिव्यक्त्या
क्षणिकत्वेन पार्श्वान्निव्यवहारश्चिद्व्यवहारप्रत्यक्षानुपपत्तौ सुतरां पदादिप्रत्यक्षं दुर्लभम् । किञ्च
नष्टविद्यमानयो र्यथा कालिकसम्बन्धो न सम्भवति तथा अव्यवहितोत्तरत्वादिरप्यसम्भव्येव । अन्यथा
'नष्टो घटो जलवान्' इति व्यवहारस्यापि प्रमात्वापत्तिः । ननु 'नष्टो घटो जलवान्' इति नाशदयितुं
शक्यते, 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति सूत्रविहितमनुषा वर्तमानसम्बन्धस्यैवाभिधानादिति चेन्न, तत्रास्तिप्रहणस्य
भाष्यकृता 'अस्तिमान्' इति प्रयोगोपपत्तये स्वीकृतत्वात् । तदुक्तं भाष्ये—'अस्तिमान्नाधिकरणस्य मनुष्यधी-
यते । नचास्तेरस्तिनन सामानाधिकरस्यम्, तदेतत्क्रियमाणमपि प्रत्ययविषयम्, नोपाधयर्थम्' इति । यद्यपि

वर्णव्याख्या

मात्रं, नाशयताऽवच्छेदककालिप्रतिपत्तयेव तद्विधेः । तथाचान्तिमशब्दानां तद्वितीयवर्णस्यैव तादृशवर्णानां तदपि न
स्तत् तृतीयवर्णस्य तदुत्पत्तिर्न हेतुत्वकदानात् तृतीयवर्णस्यापि नस्तस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिरुक्तं हेतुमन्त्रावच्छेदोऽपीत्याहः ।
* अतिप्रसङ्ग इति * यत्स्फोटस्य तदुत्पत्तिरिति वर्णानुभवरूपस्यैव स्फोटे रसगोचरित्यर्थः । * अत्र एव *
वर्णापठितः । * नादाभिव्यङ्ग्य इति * एतत्तर्गनर्णाभिव्यङ्ग्य इत्यर्थः । उपपादितत्वादित्यस्य तदुत्पत्तेरिति रूपणा-
पसर इति शेषः । तादृशप्रत्यक्षकालित्वमप्यन्ते लौकिकस्वातीवर्णोऽलौकिकस्य सते एव इत्या नतिमत्तस्योपपादि-
त्वादिप्रत्ययः । अतिरिक्तस्य वाचकत्वे दूषणमाह—* वर्णानामिति * । * विकल्पप्रासाच्चिति * । प्रत्येकव्यञ्जकत्वे
आपणोदिव तदभिव्यक्तिसम्भवे इतत्त्वावर्णवैषम्योपपत्तेरिति प्रसङ्गः । समुदायस्य तस्योत्पत्त्या दूषणमाह—* तदव्यञ्ज

प्रमा

पदादिरूपेण तात्वाद्यभिधाताज्ञानविषयो मध्यमावस्थोऽर्थः' इति च । तादृशानादांशस्य जन्यत्वेऽपि पारिभाषिकं नित्यत्वमुक्तं तत्रैव । 'नित्यत्वञ्चैषां सृष्ट्यादिकालोत्पत्तिकत्वं प्रलयकालनाशत्वञ्चेत्येतावदेव' इति । तत्र भूषणकारमतमेव समीचीनम्, पारिभाषिकोक्तमित्यस्यैव भाष्यकाराद्यनुक्तेः, 'अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विद्यतेतेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः' इति ह्यर्थ्युक्तेः । यत्र कुत्रचिदुत्पत्तिमत्त्वेन वर्णनन्तु अभिव्यङ्ग्यगतामित्यस्यमादायैव तेषामिति गुरवः । 'परः सन्निकर्षः संहिता' इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्—'नद्दि वर्णानां पीर्वापर्यमस्ति । किं कारणम् । एकवर्णवर्तित्वाद्वाचः (वागिन्द्रियस्य) । उच्चरित-प्रध्वमित्वाच्च वर्णानाम् । परैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ युगपदुच्चारयति । गौरिति यावद् गकारे वाग्वर्तते नोकारे न पिसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये न गकारे नोकारे, उच्चरितप्रध्वंसित्यात् । उच्चरितप्रध्वंसिनः खत्व-पि वर्णाः । एवं तर्हि 'बुद्धौ कृत्वा सर्वोरचेष्टाः कर्ता धीरस्तत्वनीतिः । शब्देनार्थान् वाचयान् ह्युद्बुद्धौ कुर्व्या-त्पीर्वापर्यम् । स्फोटात्मकशब्दव्यञ्जकध्वन्यपेक्षया चेदमुक्तम्—पूर्वं भाष्ये 'थेनोच्चरितेन (अभिव्यक्तं) माम्नालाद्गुलककुन्दनुरविपाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः' इत्यनेन स्फोटात्मकं नित्यं शब्दमुक्त्वा 'अथवा प्रतीतपदायोगो लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते । तथा—शब्दं कुरु' मा शब्दं कार्पीः, इत्यादिना लोके व्यवहर्तुं पदार्थयोगकत्वेन प्रसिद्धः श्रोत्रेन्द्रियमाद्यशब्दार्थरूपध्वनिसमूहः शब्द उक्तः । तस्याविचारितरम-गायस्यार्थयोगकताऽपि लोके प्रसिद्धा । वादशब्दनेरेव शास्त्रेणान्वाख्यानमिति तात्पर्यम् । अन्यथा 'अक्षरम्' सूत्रे भाष्ये 'नित्याश्च शब्दा नित्येषु शब्देषु कृतस्यैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोजनविकारि-भिः' इत्यनेन नित्यत्वोक्तिरमद्गता स्यात् । तथाच ध्वनिगतकत्वाशारेपेयैव स्फोटात्मकशब्दस्य नित्या-गच्छनया वर्णानां नित्यत्वम्, नित्येषु च शब्देषु कृतस्यैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यम्, इत्यनेन प्रदर्शितम् । एवञ्च युगपदपरिधितानामेव देशकृतं पीर्वापर्यं ह्यम् । ध्वन्यात्मकवर्णोत्पत्तेकरा उपलभ्यमाना यौगपचेता-मभिधानात्तर्ह्य पीर्वापर्यमनुधीरन् । इत्यतः धीरः=धियं रानि=ददातीति धीरः शब्दतत्त्वज्ञः, तत्वनीतिः=तननं तन्=व्याप्तिः, तद्वनी नीतिः=नीयते=हायतेऽनयेति नीतिर्बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिविशेषः सफलबोद्धव्य-विषयव्याप्तिमती बुद्धिरस्य म तस्य नीतिः । कर्ता=व्यनिकर्ता सर्वोरचेष्टाः=चेष्टन्त इति चेष्टाः शासन्तमेतत् । कृत्वाभिधातादृशवारजन्यशब्दान्, बुद्धी=मन्तःकरणरूपदेशे प्रतिविम्बितान् कृत्वा शब्देनेति सहायं ह्यपीया, शब्देन मर्त्यं वाचयान्, कर्धान् बुद्धिदेशे एव ह्युद्बुद्धौ=हात्या मर्त्यान्तःकरणे क्रमशः प्रतिविम्बितेषु वर्णेषु पीर्वापर्यं व्यवहारं कुर्यादिति तदर्थः । तदुक्तं भाष्ये—'बुद्धिविषयमेव शब्दानां पीर्वापर्यम्' बुद्धि-

दर्पणव्याख्या

परन्त्वव्यवहितोत्तरत्वं स्वज्ञानाधिकरणक्षयोत्पत्तिक्रानविपयत्वं वाच्यम् । अत एव घञानानन्तर-
 ज्ञानविपयत्वरूपानुपूर्वीत्यादिनैयायिकवृद्धानां व्यवहारः । एवञ्च न कश्चिदोपः । एतेन पर्यायास्थले-
 ध्वेः एव स्फोटो नाना वा ? नाद्यः, घटपदे एव गृहीतशक्तिकस्य कलशादेर्बोधमसङ्गात् । नच
 तत्पर्यायाभिब्यक्ते शक्तिग्रहस्तत्पर्यायाश्रयणोऽर्थधीहेतुरिति वाच्यम् ,

प्रभा

पर्यवाऽव्यवहितोत्तरत्वस्य नित्येऽकारेऽभावेन कथं तेन सम्बन्धेन घवत्व टकारे इत्याशङ्क्यामाह-परमिति-
 यस्तुतस्तु उक्तसम्बन्धेन घवत्व टकारे इत्यसङ्गतम्, घकारटकारयोर्मध्येऽकारस्य सन्नेन घकारटकारयो-
 रव्यवहितत्वस्य दुर्वचत्वात् । नच घत्वमित्यस्य उक्ताव्यवहितोत्तरपरकारविशिष्टो योऽकारस्तद्वत्त्वमित्यर्थः,
 तथा सति घवत्त्वमकार इत्याथेव प्राथम्येन वक्तुमुचितत्वात् । स्वज्ञानेति-स्व=घत्वादिना भासमान-
 स्फोट । प्रथमक्षणे ज्ञानमुत्पद्यते । द्वितीयक्षणे तस्य स्थितिरव्यवहितोत्तरत्व टकारे सुलभमिति न पदज्ञानकारणताऽसङ्गता,
 वर्णानां नित्यत्वेऽपि तदभिब्यक्तोरनित्यतया तामादाय स्वविपयकाभिब्यक्त्यधिकरणक्षणादोत्पत्तिरिति अभिव्यक्ति-
 विपयत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वस्य तदुत्तरवर्णोऽभावेन पदज्ञानोपपत्तेरिति भावः । ननु एतादृशाव्यवहितोत्तरत्व
 न दृष्टिगोचरमित्याशङ्क्यामाह-अत एवेति-ईशाभिब्यक्तिवटितान्यव्यवहितोत्तरत्वस्य शक्ततावच्छेदकानु-
 पूर्वीनियामकत्वादेवेत्यर्थः । एवञ्चेति-अभिब्यक्ते ज्ञानरूपत्वेन ज्ञानघटितान्यव्यवहितोत्तरत्वस्य निर्वचने
 चेत्यर्थः । दाप इति-पदज्ञानासम्भारिपरुपदोप इत्यर्थः । एतन्=उक्तानुपूर्ववच्छिन्नसंज्ञात्मकस्फोटस्य वाच-
 यत्वव्यवधारथापनेन । इदञ्चापास्तमित्यनेनान्वेति । स्फोट इति-वाचकत्वेनाभिमतोऽस्फोटानित्यस्फोट इत्यर्थः ।
 नाद्य इति-एक एव स्फोट इति नैऋत्ये । घटपद इति-घटत्वरूपानुपूर्ववच्छिन्नस्फोटे गृहीतशक्तिरित्यर्थः ।
 कलशादेरेत-उच्चरन्तमेतत्, अगृहीतशक्तिककलशादिरूपानुपूर्ववच्छिन्नस्फोटात्मककलशादेरित्यर्थः ।
 बोधप्रसङ्गादिति-घटरूपार्थबोधजनकत्वेन कल्लप्रकारणत्वात् कलशापदाभिब्यक्तस्फोटे गृहीतशक्तिकत्वात्तादृश
 स्फोटस्य नित्याप्यस्यैवैत्यादिति भावः । वर्णसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वे तु नोक्तोप, वर्णसमुदायरूपपदस्य
 घटपदभिन्नतया तत्रागृहीतशक्तिकत्वादित्याशयः । तत्पर्यायति-तत्पर्यायाश्रयणान्यशाब्दबोध प्रति तत्प-
 र्यायाभिब्यक्तिशास्त्रज्ञान कारणमिति कारणकारणभावो घटरूपपर्यायाभिब्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहस्थले च

दर्पणव्याख्या

स्फोटे घत्वप्रकारप्रतीतिविषयाभ्यगृहितराश्रदे सर पदव्यवहारविपयवर्ति न सरशात्मकस्याप्यस्य रररूपतेति भावः । ननु तत्र
 मते गपारादिवर्णस्य निरपस्फोटरूपतया नित्यत्वेन तद्व्यवधिकरणक्षणात्तत्पत्तिकत्वविशिष्टतदधिकरणक्षणात्तत्पत्तिकत्वरूपा
 व्यवहितोत्तरत्वात्तन्मात् कयमुत्प्रकारसम्भारोऽत आह-परन्त्विति । तथा च यानां नित्यत्वेऽपि तदभिब्यक्तेर
 नित्यत्वस्य शास्त्रानामपि सम्मतत्वेन तदभ्यवहितोत्तरत्वात् यणान्तराभिब्यक्त्याभावेन तत्रादाय घटादिरदप्रथ्यापत्तिरिति
 भावः । अत एवेति । अभिव्यक्तिनिरूपितायादिनात्तरत्वस्यानुपूर्वीव्यवहारनियामकत्वादेवेत्यर्थः । नर्णनैतथा-
 न्मुत्प्रकारात्-घृष्टेति । एनेनेति । आनुपूर्ववच्छिन्नसंज्ञात्मकस्याप्य वाचकत्वव्यवधारथापनेनेत्यर्थः । अपा-
 स्तमित्यापान्त्ये । स्फोट इति । वाचकत्वेनाभिमतोऽस्फोटपदार्थ इत्यर्थः । नाद्य इति । नैक इत्यर्थः ।
 तादृशे दूतगमात्-घटपद इति । घट इत्यानुपूर्ववच्छिन्नस्फोटे गृहीतशक्तिरित्यर्थः । कलशापदादित्यस्याप्यस्य
 तद्व्यवहारशक्तिकत्वादिति । बोधप्रसङ्गादिति । घटवाचकत्वात्कारणताकत्वात् इत्यानुपूर्ववच्छिन्नस्फोटात्
 तदानीं व्यापारिकत्वव्यात् तस्य वर्णोऽदायरूपपदस्य वाचकत्वे तु नोक्तोप इति भावः । अर्थधीहेतुरिति ।

तदवच्छेदकानुपूर्व्याः प्रागुपपादनादिति दिक् ।

प्रभा

आरोपितकत्वादिविशिष्टाः स्फोटो एव वर्णाः पर्यायाश्चेति स्फोटास्वीकर्तृणां नान्तवर्णादिस्वीकर्तृणां परेषां मत इव पर्यायस्थलेऽपि समान एव कार्यकारणभावः । इयानेव विशेषो यदतिरिक्तवर्णवादिनये स्वरूपतो भिन्न एव पर्यायाः, स्फोटस्वीकर्तृमते तु स्फोटस्यैक्येऽपि भिन्नभिन्नपर्यायरूपरूपितत्वेनौपाधिकः स्फोटभेदः पर्यायानतिरिक्त इति नास्ति कार्यकारणभावे वैषम्यम् । वायुसंयोगादिगतकत्वादिर्विशिष्ट्येन स्फोटत एव वर्णादिव्यवहारस्याप्युपपत्तौ अतिरिक्तानाम् अनन्तवर्णान्तस्त्रागभावध्वंसादीनाञ्च स्फोटवादिनयेऽभावेन तत्रयुक्तं महद्भाष्यं तन्मत इति । नच पर्यायभेदेन स्फोटभेदेऽपि तत्त्वतः स्फोटैक्यमते घटपदात्मके स्फोटे गृहीतशक्तिकस्य पुंसः कलशादिपदाच्छाब्दयोधोपात्तिरूपतोपतादवस्थ्यम्, स्फोटस्यैक्यादिति वाच्यम्, वर्णवादिमते घटत्वप्रकारघटविशेष्यकबोधम्प्रति घटपदनिष्ठशक्तिज्ञानस्य कारणत्वे कलशादिपदाद् घटबोधस्थले प्राप्तव्यभिचारवारणाय घटपदनिष्ठशक्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरजायमानघटत्वप्रकारघटविशेष्यकबोधम्प्रति घटपदनिष्ठशक्तिज्ञानं कारणम्, इत्येवं कार्यदले कारणव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशवत्, स्फोटवादिमतेऽपि उक्तरीत्या कारणव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशेन दोषस्य वारणीयत्वात् । कार्ये कारणव्यवहितोत्तरत्वनिवेशप्रयुक्तगौरवमपि स्फोटवादिनामतिरिक्तवर्णवादिमततुल्यमेव । ननु स्फोटस्य नानात्वे नानावर्णैरेव निर्वाहे स्फोटवैयर्थ्यम्, एकत्वे शक्तेरप्यैक्येन पर्यायस्थलोक्तदोषप्रसङ्ग इत्यत आह—तदवच्छेदकेति—शक्ततावच्छेदकेत्यर्थः । स्फोटस्यैक्येऽपि शक्ततावच्छेदिका तत्तत्पदवृत्त्यानुपूर्व्येव । तथाच शक्यतावच्छेदकभेदेन पीलुशब्दादौ शक्तिभेदवत् शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीभेदात्स्फोटेऽपि शक्तिभेदान्नोक्तदोषावकांश इति भावः । ननु स्फोटस्य नित्यतया तदभिन्ना वर्णा अपि नित्या एवेत्युपपत्तिध्वंसघटिताव्यवहितोत्तरत्वघटितानुपूर्व्येपि वक्तुमशक्येति तस्या अवच्छेदकत्वमपि दुर्वचमित्यत आह—प्रागुपपादनादिति—स्वविषयकाभिन्नव्यक्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकाभिन्नव्यक्त्यविषयत्वसम्यग्धेन वर्णविशिष्टवर्णरूपाया आनुपूर्व्याः प्रागुपपादनादित्यर्थः । ननु यदि वर्णा नित्यास्तदा नित्यानां तेषामानुपूर्व्येपि ग्रन्थकृतबोधोपपादिता । तथाच तादृशानुपूर्वीविशिष्टानामेव तेषां पदत्वम्, तद्विशिष्टानां वाक्यत्वञ्चास्तु । नित्यत्वादेव सोऽयं ककारः, तदेवेदम्पदम्, तदेदं वाक्यम्, इति प्रत्यभिज्ञाऽप्युपपत्त्यते कृतं स्फोटेनेत्यत आह—दिगिति—तदर्थस्तु यदि आनारोपितकत्वादिविशिष्टा वर्णास्तदा तेषां बहुत्वाद् गौरवम् । यदि आरोपितं कत्वादिकं वर्णस्त्वेक एव तर्हि वर्णाः, स्फोट इति शब्दमात्रे भेद इति स्फोटपक्ष एव सिद्धः । यदि तु न नित्या वर्णाः, नापि नित्याः

दर्पणव्याख्या

वर्णाः स्फोटाऽभिध्यन्त्रका इति स्वीकारे भगदुक्तदूषणस्यावसरः, ननु स्फोटस्य वर्णानतिरेकश्चेत्, तत्र ध्रुवकृत्कल्पनाया अभवेन गौरवाऽसम्भवात् । पर्यायशक्तिप्रदकत्वात्ऽनवच्छेदककोटाऽनव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन व्यभिचारवारणानुभयोः सममिति । ननु ह्य-मते स्फोटानतिरेकेण वर्णानां नित्यत्वाद्दुस्यतिघटिताव्यवहितोत्तरत्ववैषम्यं पूर्वपूर्ववर्णवचस्यरूपघटतावच्छेदकानुपूर्व्यसंभवात् आह—० तदवच्छेदकेति ० घटतावच्छेदकेत्यर्थः । ० प्रागिति ० रशाभिध्यन्स्वधिकरणधनोत्पत्तिकाभिध्यक्तिरिपयत्वमिति प्रमेणेति शेषः । ननु वर्णानां नित्यत्वाभ्युपगमे नित्यगौरवेन स्फोटकार्योत्तरी स्फोटस्यैवागितिः । तथाहि—मानुपूर्व्यां भवद्भिरेशोरगादितत्वात्तद्विशिष्टानामेव तेषां पदत्वेन तत्रप्रत्ययस्य सौकर्येन शक्तिप्रहस्य स्वपादत्वात्तदेवेदं पदं वाक्यमिति प्रत्यभिज्ञोपपत्त्येव आह—० दिगिति ० तदर्थस्तु यदि स्वतन्वा नित्या वर्णाः स्युस्तदा एषादेव तैः स्फोटान्यगितिः । किन्तु कत्वादिना प्रतीपमानः स्फोट एत ककारादिघर्ण इत्यभ्युपगमेनोक्तान्यथासिद्धघटभानादत एव

शब्दकौस्तुभे तु वर्णामालायां पदमिति

प्रभा

कश्चन स्फोटः, किन्तु अनित्या ध्वनय एव सन्तोत्पुच्यते तदा द्रुतमभ्यमविलम्बितवृत्तिभेदेन भिन्नेषु ध्वनिषु अन्यतमस्मिन् 'श्रुतो भिस गेम्' इत्यादिषु तपरकरणे तद्भिन्नेषु अकारादिषु एसाद्यनापत्तिः । स्फोटस्फीकारे तु वृत्तिभेदेन ध्वनिभेदेऽपि वायुसंयोगादिगतेन एकमात्रकन्धविशिष्टात्वेन प्रतीयमानस्फोटस्यैक्यात् तत्रैव तपरकरणात् सर्वामु वृत्तिषु तस्यैक्यादिसादिः सिध्यति । तदुक्तम्भाष्ये—तपरसूत्रे 'सिद्धन्तु अवस्थिता वर्णां वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते' इति 'ये द्रुतायां वृत्तौ वर्णाः' 'ते त्रिभागाधिका मध्यमायाम्' 'ये च मध्यमायां वर्णाः त्रिभागास्ते तु विलम्बितायामिति च । अत्र वैयर्थः द्रुतं श्लोकम्, शब्दं योषारयति वक्तुर्नाडिकाया (जलघटिकातः) यस्या नवपानीयपलानि (जलविन्दयः) ज्ञायन्ति, तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादशपलानि स्तवन्ति' '.....' 'विलम्बितायां तु षोडशपलानि स्तवन्ति' इति । तत्रान्तःकरणस्य परिणामविशेष एव वृत्तिरूपलब्धिरिति बोध्यते । पूर्वोक्तभिन्दुस्त्रयणकालपरिच्छिन्ना वृत्तिर्द्रुतमभ्यमविलम्बितवृत्तयोरित्येन व्यवहियते । उद्योतकारस्तु—नाडिकापदेन सुपुम्नां नाडामाह । 'सुपु' इत्यव्यक्तं या मनति—शब्दायते सा सुपुम्ना, म्ना अभ्यासे इत्यतः के रूपम् । प्रीयास्थमेरुदण्डशास्त्रस्या, इडापिङ्गलानाडोर्मध्यगता या सूक्ष्मा नाडी सा सुपुम्ना । सा हि योगक्रियया ब्रह्माण्डसम्बद्धा सती अमूलविन्दुस्त्रायणीनि योगिनां प्रसिद्धिः एवञ्च हृदयप्रदेशगतेन वायुसंयोगेन जनितो नादः प्राकृतध्वनिरुच्यते । तेनाभिव्यक्ता सूक्ष्मा मध्यमा वाक् पाचकस्फोटशब्देनोच्यते । तत्र आरयपर्यन्तमागच्छन्ना तेन वायुना स्फोटस्फोपलब्धि (ज्ञान) जनको वैकृतो ध्वनिर्जायते । तस्या ध्वने र्थावत्कालं सत्ता तावता कालेन व्यवस्यत स्फोटस्योपलब्धिः परिच्छिद्यते, ननु स्फोटः । स तु यादृशप्राकृतध्वनिना व्यक्तो ह्रस्वत्वादिरूपस्तादृश एव वैकृतध्वनिगतकालभेदेन स्फोटे कालभेदाभाव एव । यथा गन्तृणामालस्यादिभेदाद्भेदेऽपि न मार्गभेदस्तथा चिराचिरकालोपारजनकयत्नाज्जायमानवैकृतध्वनेरूपलब्धीनामेव कालभेदे ननु स्फोटकालभेदस्तदुक्तम्भाष्ये—'स्फोटस्तु तावानेवेति' । दोक्षितमतमाह—शब्दकौस्तुभ इति—कृम्-पृथ्वीम्, स्तुम्नाति-रुण्दीति कुस्तुभ-समुद्रः मूलविभुजादित्वात्के रूपम् । तत्र भवः कौस्तुभो मणिः अणु । तदुक्तम्—'कौस्तुभस्तु महातेजाः सूर्यकोटिसमप्रभः' इति । कौस्तुभ इय कौस्तुभः । शब्दानां प्रकाशकरत्वेन, सर्वश्रेष्ठत्वेन गृहणीयत्वेन च लक्षणया ग्रन्थविशेषपरः । वर्णान्तराभिति-

दर्पणव्याख्या

नानागणकव्यवहाराप्रयुक्तगौरवशङ्कापि नेति । ननु कौस्तुभो स्फोटो यदन्तरिक्षा वर्णा इति चेदशब्दः—ईदररिचिच्छात्मकमायानिःक्षरपरपर्यायत्रिगुणात्मकाव्यक्तप्रभवः शब्दब्रह्मरत्नात्मा चैतनाभिरितोऽनभिव्यक्तवर्णभेदोनां रयः परादिशब्दव्यङ्ग्यदिद्यमाणो नादः स्फोट इत्युच्यते । स च सर्वगतोऽपि पुरुषस्य ज्ञाताभिविचक्षापीनप्रयत्नापिष्ठिनमूलाधारस्यवननेनाभिव्यक्तः परेति व्यवहियते । नाभिरर्थ्यन्तमागच्छता तेनाभिव्यक्त पश्यन्तीति । पुनर्हृदयमागच्छता तेनेनाभिव्यक्तस्तत्तददर्पणैरिच्छानधिषयः परश्रोत्राग्राहत्वात् सूक्ष्मो मध्यमा यागिति । वक्त्रा तु कर्णनिवाने सूक्ष्मतरवायन्धियातेनोरागुशब्दपरिगे च भूयते । स एव आऽऽस्यपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना कण्ठदेशे गत्वा मूढान्माराहस्य परावृष्य तच्छयानेन्द्रिव्यक्त परश्रोत्रेणापि ग्रहीतु शक्यो वैलरीति व्यवहियते । उक्तार्थे प्रमाणम्—'चत्वारि वाक्स्वमिता (नि) गद्यानि, तानि विदुर्ब्रह्मणे व मनीषिणः, गुहा श्रीणि निहिता नेह्यन्ति, सुरीमं वाचा मनुष्या वदन्ति' इति श्रुतिः, 'मिन्दोस्तस्मान्किञ्चमानाद्ब्रह्मोऽव्यक्तात्मकोऽभवत् । स एव भुतिघम्लनः शब्दब्रह्मेति गीयते' इति पुत्रागवाक्यम् । भागवतेऽप्येकादशस्कन्धादी स्फोटोऽव्यक्तः । शिष्यायामपि—आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो बुद्ध्ते विवक्षया । मनः कायाऽभिनाहन्ति स प्रेरयति भावतम् । मोदीशो भूष्यंभिरतो वक्त्रमापय मावतः । वर्णां जनयते—इत्यनेन । तथाच हृदयान्द्विन्दनमध्य-

प्रतीतेरिति एव रक्तोः । अन्यथा काज्ञातिरिक्तं पद्यमपि द्विभक्तं इति प्रतिपादितम् ॥६८॥

प्रमा

वर्णरसराहूपसमूहे इत्यर्थः । प्रतीतेरिति—आधाराधेयमात्रावाहादिप्रतीतेरित्यर्थः । अयन्तदाशयः—
 वर्षासमूहस्यैव स्फोटरूपत्वे वर्षामालापदयो भेदाभावात्परिधेयभावो न स्यात्, चैत्रे चैत्र
 इति व्यग्रहारादर्शनेनाधाराधेयमात्रस्य परस्परभेदनियतत्वात् । अनेदेषुपि आधाधेयभावव्यतीकारे 'कपाले घटः'
 इति प्रतीत्या नैयायिकैः साधितं घटस्य कपालातिरिक्तत्वं विरुद्धयेत्येव—अन्येति—प्रतीतेः पदार्थतापकत्वा-
 भावे इत्यर्थः । नच कपालातिरिक्तघटाभावे घटे कपालसयोगः कारणम् इति व्यग्रहाराणुपगच्छि, कपालसमूहा-
 त्मकघटसाधकत्वैव तदुपपत्तेः । 'शब्दकोस्तुभेतु' इत्यत्र तु नाऽऽरुचिः सूचिता । तथाहि—स्फोटस्य वर्षासमूहान-
 तिरिक्तत्वेऽपि 'वर्षामालायां पदम्' इति प्रतीतिनोपपत्त्या, वर्षामालापदेनानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्षाणाम्, पदशब्देना
 नुपूर्व्यांश्च ग्रहणे आधाराधेयभावे वाधकामावाते । कपालस्यालुपरिमाणवदवयवजन्यतया घटस्य तु तदधि-
 कपरिमाणवदवयवजन्यतया वैजात्येन 'कपाले घटः' इति प्रतीतेरपि नानुपगच्छि, कारणभेदेन कारणभेदस्य
 सर्वसम्भवत्वात् । ननु कोऽसी नित्यः स्फोटः ? यमाभित्योक्तव्यवस्थोपादानाय व्याघृतोऽस्माति चेत् सूक्ष्मं
 प्रणवरूपमद्भतत्त्वमेव स्फोट इति गृह्यण । तथाहि—ईश्वरस्य सिद्धश्लात्मिका या माया चिद्रूपापरपर्याया
 ऋक्रूपा तत्प्रभवः शब्दब्रह्मापरनामा चेतनाभित्तितोऽनभिन्वयकारणवैरोतो सारादिशब्देन ऋक्-
 द्वियमाद्यो नाद एव स्फोटशब्देनाभिधीयते । स च यद्यपि सर्गस्यैवधिपि पुष्टया ज्ञानार्थविश्वमा ज्ञान-
 मानभयन्नविशेषेण मूलाधारस्यपवनेनाभिन्वयकः सूक्ष्मः 'परा' इति ऋक्द्विपते । नाभिलेङ्गयोर्मध्यगतस्य
 प्रदेशस्य शरीरस्थसकलनाडोनां मूलस्थानस्यात् मूलाधिरित्येन व्यवहारः । पणस्यहुलो देहायामः । तत्राहु-
 लादसहितं सप्तचत्वारिंशद्गुणलक्षकम् अथ उपरि च परित्यग्येकाङ्गुलपरिमितं मध्यं मूलाधार इत्युच्यते ।
 तदुक्तम् 'पावन्ताद् द्रव्यहुलाद्द्रव्यं लिङ्गाच्च द्रव्यहुलादधः । मध्यमेकाङ्गुले यच्च वेहमध्यं प्रचक्षते ॥ इति ।
 मूलाधारतुस्थितः पवनो नाडीद्वारेण कार्याणि करोति, इति योगपातञ्जले स्पष्टम् । नाभिपर्यन्तमागच्छ-
 ता पवनेनाभिन्वयः सूक्ष्मतरः पर्यन्तीशब्देनोच्यते । हृदयपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिन्वयकः
 परपुरुषोत्रेन्द्रियमाहात्वात् सूक्ष्मः मध्यमा वागुच्यते । स एव च वक्त्रा कर्णपिधाने, सूक्ष्मतरवाय्वभि-
 धातेनोशांशुशब्दप्रयोगे च श्रूयते । तत आस्यपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना कण्ठदेशाद्भवा मूर्धानमाहत्य
 परादृत्य च तत्तल्लयानेवमभिन्वयकः स्थूलः परपुरुषेणापि ग्राह्यो वैखरी वागित्यभिधीयते । तत्र परा पर्यन्ती
 च योगिनां समार्थी निर्विकल्पकसविकल्पकज्ञानविषय ईश्वराधिदेवा । मध्यमा बुद्धिविषयो हिरण्यगर्भ-

दर्पणव्याख्या

माया यो नादाद्य धान्तरप्रणवरुः स एव वाचकः । "ओंकार एव सर्वो बाक् सोपा हसोभ्यभिर्यज्यमाना नानारूपा
 भवति" इति श्रुते । सर्वमाणिहृद्देशस्यत्याज्य प्रमादव्यग्रहार्थोऽतीत्यन्यत्र विस्तर । * इति प्रतीतेरिति * अ-न्यथा
 वर्णरसराहूपसमूहस्यैव स्फोटरूपत्वे वर्षामालापदयो भेदाभावात्परिधेयभावो न स्यात्, चैत्रे चैत्र
 इति व्यग्रहारादर्शनेनाधाराधेयमात्रस्य परस्परभेदनियतत्वात् । अनेदेषुपि आधाधेयभावव्यतीकारे 'कपाले घटः'
 इति प्रतीत्या नैयायिकैः साधितं घटस्य कपालातिरिक्तत्वं विरुद्धयेत्येव—अन्येति—प्रतीतेः पदार्थतापकत्वा-
 भावे इत्यर्थः । नच कपालातिरिक्तघटाभावे घटे कपालसयोगः कारणम् इति व्यग्रहाराणुपगच्छि, कपालसमूहा-
 त्मकघटसाधकत्वैव तदुपपत्तेः । 'शब्दकोस्तुभेतु' इत्यत्र तु नाऽऽरुचिः सूचिता । तथाहि—स्फोटस्य वर्षासमूहान-
 तिरिक्तत्वेऽपि 'वर्षामालायां पदम्' इति प्रतीतिनोपपत्त्या, वर्षामालापदेनानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्षाणाम्, पदशब्देना
 नुपूर्व्यांश्च ग्रहणे आधाराधेयभावे वाधकामावाते । कपालस्यालुपरिमाणवदवयवजन्यतया घटस्य तु तदधि-
 कपरिमाणवदवयवजन्यतया वैजात्येन 'कपाले घटः' इति प्रतीतेरपि नानुपगच्छि, कारणभेदेन कारणभेदस्य
 सर्वसम्भवत्वात् । ननु कोऽसी नित्यः स्फोटः ? यमाभित्योक्तव्यवस्थोपादानाय व्याघृतोऽस्माति चेत् सूक्ष्मं
 प्रणवरूपमद्भतत्त्वमेव स्फोट इति गृह्यण । तथाहि—ईश्वरस्य सिद्धश्लात्मिका या माया चिद्रूपापरपर्याया
 ऋक्रूपा तत्प्रभवः शब्दब्रह्मापरनामा चेतनाभित्तितोऽनभिन्वयकारणवैरोतो सारादिशब्देन ऋक्-
 द्वियमाद्यो नाद एव स्फोटशब्देनाभिधीयते । स च यद्यपि सर्गस्यैवधिपि पुष्टया ज्ञानार्थविश्वमा ज्ञान-
 मानभयन्नविशेषेण मूलाधारस्यपवनेनाभिन्वयकः सूक्ष्मः 'परा' इति ऋक्द्विपते । नाभिलेङ्गयोर्मध्यगतस्य
 प्रदेशस्य शरीरस्थसकलनाडोनां मूलस्थानस्यात् मूलाधिरित्येन व्यवहारः । पणस्यहुलो देहायामः । तत्राहु-
 लादसहितं सप्तचत्वारिंशद्गुणलक्षकम् अथ उपरि च परित्यग्येकाङ्गुलपरिमितं मध्यं मूलाधार इत्युच्यते ।
 तदुक्तम् 'पावन्ताद् द्रव्यहुलाद्द्रव्यं लिङ्गाच्च द्रव्यहुलादधः । मध्यमेकाङ्गुले यच्च वेहमध्यं प्रचक्षते ॥ इति ।
 मूलाधारतुस्थितः पवनो नाडीद्वारेण कार्याणि करोति, इति योगपातञ्जले स्पष्टम् । नाभिपर्यन्तमागच्छ-
 ता पवनेनाभिन्वयः सूक्ष्मतरः पर्यन्तीशब्देनोच्यते । हृदयपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिन्वयकः
 परपुरुषोत्रेन्द्रियमाहात्वात् सूक्ष्मः मध्यमा वागुच्यते । स एव च वक्त्रा कर्णपिधाने, सूक्ष्मतरवाय्वभि-
 धातेनोशांशुशब्दप्रयोगे च श्रूयते । तत आस्यपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना कण्ठदेशाद्भवा मूर्धानमाहत्य
 परादृत्य च तत्तल्लयानेवमभिन्वयकः स्थूलः परपुरुषेणापि ग्राह्यो वैखरी वागित्यभिधीयते । तत्र परा पर्यन्ती
 च योगिनां समार्थी निर्विकल्पकसविकल्पकज्ञानविषय ईश्वराधिदेवा । मध्यमा बुद्धिविषयो हिरण्यगर्भ-

त्रार्थरशादित्याशङ्का समाधत्ते—

पञ्चकोशादिवत्तस्मात् कल्पनेषा समाश्रिता । उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः ॥ ६६ ॥

उपेयप्रतिपत्त्यर्था इत्यन्तेनान्वयः । अयं भावः—यथा भृगुबल्याम् “भृगुर्वै वारुणि वरुणं
ब्रह्म पृष्टवान् । स उवाच ‘अन्नम्’ इति, तस्योत्पत्त्यादिकं बुद्ध्वा पृष्टे—प्राणमनोविज्ञानाऽनन्दा-

प्रभा

दिततदर्थेतदन्वयादिविषयकज्ञानमात्रफलादित्यर्थः । एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन पदवाक्यार्थवाचक-
त्वबोधकस्यास्य शास्त्रस्य पदादेरखण्डत्वोऽप्रामाण्यापत्तिरिति भावः । तस्मात्—पदे न वयोः” इति पूर्वकारि-
कया पदस्य वाक्यस्य चाखण्डत्वप्रतिपादनेनाखण्डपदादिरूपस्य स्फोटस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्पञ्चकोशा-
दिवत् उपेयप्रतिपत्त्यर्था एषा कल्पना समाश्रिता । एषा कल्पना=असतोऽपि प्रकृतिप्रत्ययादेरुहः ।
‘उपेयप्रतिपत्त्यर्था’ इत्यस्यैकवचनेन खोत्वरूपलिङ्गेन च विपरिणामस्य ‘उपेयप्रतिपत्त्यर्था’ इति योऽन्तस्तेना-
न्वयः कार्यः । अस्य कारिकापूर्वाहस्येति शेषः । यद्वा उत्तरत्र यत् इत्यभ्याहार्यं यतो हेतोरुपेयप्रतिपत्त्यर्था
उपाया अव्यवस्थिताः, तस्मात्=अव्यवस्थिततन्मात् पञ्चकोशादिवदेषा कल्पना समाश्रितेत्यन्वयः । उपेयस्य=
प्राप्तु योग्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः=प्राप्तिः, ज्ञानं वा । समाश्रितेत्यस्य पाणिनिमुनिनेति शेषः । भयम्भाव इति—
तैत्तिरीयोपनिषद्वा अनुनासिकसमूहात्मिका भृगुप्रनाश्रिता भृगुबली । तत्र वरुणपुत्रो भृगुः स्वपितरं वरुणं
ब्रह्म पृष्टवान् । वरुणश्च तस्मै ‘अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति’ ब्रह्मोपलब्धौ द्वारास्थुक्तवान् । ‘यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रणस्यमिंसं विशान्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति’ इति
ब्रह्मलक्षणञ्चोक्तवान् । स च भृगुः पितुर्ब्रह्मोपलब्धिद्वाराणि ब्रह्मलक्षणञ्च श्रुत्वा तपोऽतप्यत । तपसि प्रवृत्तौ
चेदं कारणं यद् भृगुणा विचारितं यत् पिता स्वरूपतो ब्रह्म नोपदिष्टवानतोऽवगम्यते नूनं तत्रापकं साध-
नान्तरमपपेक्षते पिता । सर्वेषां हि साधनानां तप एव साधकतमं साधनमिति तपश्चचार भृगुः । तच्च तपो-
ऽन्तःकरणसमाधानम्, तद्द्वारकराद् ब्रह्मप्रतिपत्तेः ।

तदुक्तम्—‘मनसर्वैन्द्रियाणाञ्चैकामर्थं परमं तपः । तज्जयायः सर्वधर्मैर्भ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ इति ॥

स च तस्त्वया ‘अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्’ यतोऽन्नाद् जायन्ते । तेन जीवन्ति । तत्रामिंसं विशान्ति इति
ब्रह्मलक्षणदर्शनात् । अत्र अद्यते=मुच्यते=उच्यते इति सर्वप्रतिपत्तिसाधारणं स्थूलदेहकारणं भूतपञ्चकं
त्रिराट्-संज्ञकमन्नशब्देनोच्यते । अन्नपदवाच्यस्य भूतपञ्चकस्य विराज उत्पत्त्यादिदर्शनात्तुनः तपस्तपत्वा
प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्’ अत्र प्राणशब्देन लक्षणया प्राणकारणं क्रियाशक्तिविशिष्टतया हिरण्यगर्भ उच्यते ।
तस्याप्युत्पत्त्यादिदर्शनात् । मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । अत्र मनः शब्देन संकल्पात्मकशक्तिविशिष्टं चैतन्य-
मुच्यते । ततस्त्वयाप्युत्पत्त्यादिदर्शनात् ‘विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्’ तपसैव तस्यापि ब्रह्मलक्षणानाक्रान्तत्वं

दर्पणव्याख्या

तस्या यद् व्युत्पन्नम्=यत्किञ्चन तस्मात्प्रयोजनत्वादित्यर्थः । तथाच प्रकृतिप्रत्ययविभागेन पदार्थवाचकत्व-
बोधकस्यास्य शास्त्रस्य पदस्याखण्डत्वोऽप्रामाण्यापत्तिरिति भावः । * उपेयप्रतिपत्त्यर्थेति * वचनविपरिणामेन उत्तरया
पत्त्येति । उपेयस्य=योग्योपेय प्रतिपत्त्ये एषा कल्पना श्रिता=स्वीकृता मुनिनेति शेषः । तत्र दृष्टान्तमाह—* पञ्चकका-
शादिवदिति * । दृष्टान्तमेव स्फुटयति—*अयम्भाव इति* तत्र हि “भृगुर्वै वारुणिवरुणं ब्रह्म पृष्टवान्, स उवाच
ब्रह्म” इति तस्योत्पत्त्यादि बुद्ध्वा पुनस्तेन पृष्ट “प्राणो ब्रह्म” इति तस्यापि तयात्वं बुद्ध्वा पृष्टः “मनो ब्रह्म” इति ।
तस्याऽप्यधिसमन् वेधा भवति—“मत्स्थूलं तस्युरीयम्, यन्मध्यमं तस्मान् यद्गीयस्तन्मनः” इति अथवादनित्यत्वमवधार्यं

रमकपञ्चकौशोत्तरं "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इति ज्ञेयं ब्रह्म प्रतिपादितम् । तत्र कौशपञ्चकव्युत्पादनं शुद्ध-
ब्रह्मबोधनाय । यथा वा ध्यानन्दबल्लीरथपञ्चकौशव्युत्पादनं वास्तवशुद्धब्रह्मबोधनाय । एवं प्रकृतिप्रत्य-

प्रभा

शुद्धया 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' एवं तपसा विशुद्धात्मा प्राणादिषु ब्रह्मलक्षणमपरयत् शनैः शनैरन्तर-
नुप्रथिश्यन्तरतमानन्दं ब्रह्म विज्ञातवान् । ब्राह्मन्त.करणसमाधानलक्षणं परमं तपोऽनुष्ठेयमिति प्रकरण-
तात्पर्यम् । पञ्चकौशोत्तरमिति=असिकोशयदात्माच्छादकत्वं कोशत्वम्, पञ्चकौशोत्तरं भूतेभ्य उत्पन्नः शृङ्खलो
देहोऽन्नमयः कोशः । तदुक्तम् १—स्यात्पञ्चकौशतभूतोयो देहः शृङ्खलोऽन्नसंज्ञकः' इति । २—ऋमैन्द्रियपञ्चक-
विशिष्टवायुपञ्चकरूपः प्राणमयाख्यः कोशः । तदुक्तम्—'लिङ्गं तु राजसैः प्राणैः प्राणः कर्मैन्द्रियैः सह' इति ।
३—ज्ञानेन्द्रियपञ्चकविशिष्टमनोरूपो मनोमयः कोशः । 'सात्त्विके धीन्द्रियैः साकं विमशीत्मा (संशय त्मा)
मनोमय इति । ४—ज्ञानेन्द्रियपञ्चकविशिष्टबुद्धिरूपो विज्ञानमयः कोशः । तदुक्तम्—'तैरेव साकं विज्ञान-
मयो धीर्निश्चयात्मिका' इति । ५—कारणशरीरभूतायामविद्यायां यन्मलिनत्वात् तदेव प्रियमोदप्रमोदा-
ख्याभिः, इष्टदर्शनलाभयोगजन्यसुखात्मिकाभिरन्तःकरणवृत्तिभिः सममानन्दमयकोश इत्युच्यते । तदुक्तम्—
'कारणे सत्त्वमानन्दमयो मोदादिवृत्तिभिः' इति तत्त्वकोशात्तादात्म्यापन्न आत्माऽपि अन्नमयाविश्वदेनो-
च्यते । अत एव 'तस्माद्वा एतस्माद्भ्ररसमयाद्यन्योऽन्तरात्मा प्राणमयोऽन्योऽन्तरात्मा मनोमयः' इति
श्रुतिः सहचलते इति पञ्चकौशात्मकात्सात्त्विक ब्रह्म यथा वरुणेन तात्त्विकब्रह्मज्ञानोपायनया उपदिष्टम् । तथैव
व्याकरणे पाणिनिना अस्मिन्मन्त्रित्यस्कोटरूपपद्वाभ्यज्ञानोपायतया प्रकृतिप्रत्ययादय उपदिष्टा इति भावः ।
ततः परम् 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युक्तम् । 'प्रतिष्ठा' इति द्वयचोऽस्तितङ्' इति दीर्घः । सर्वस्याधिया-
फल्यस्य द्वैतस्य पुच्छम्=अवसानभूतम् आधारभूतं वा ब्रह्म प्रतिष्ठ' इत्येवमद्वैतं ब्रह्म उपदिष्टम् । यस्तुतस्तु
ऋणेनोपदिष्टस्य कौशचतुष्करथोत्पत्तिकं शुद्ध्या पुनः प्रष्टो वरुणः 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञास्व' इत्युच्यते ।
ततस्तपस्तप्या 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' तदनन्तरं नापि प्ररुनो नाप्युत्तरम् । नापि 'पुच्छं ब्रह्म प्रतिष्ठा' इति
वाक्यं शृगुवल्यां वर्तते । अतस्तत्रानन्दपदं न आनन्दमयकोशपरम्, किन्तु शुद्धब्रह्मपरमेवेति । पञ्चकौशादिव
त्' इति कारिकायां यो दृष्टान्तः स आनन्दव्यङ्गीरथपञ्चकौशाभिप्रायेणैव । अत एव 'शृगुर्वांरुणि वरुणं पितरं ब्रह्म
प्रष्टवान् । वरुण उवाच—'अन्नम्' इति । अस्त्योत्पत्त्यादिकं समीक्ष्य पुनः प्रपच्छ । तत उततार=
'प्राणो ब्रह्म' इति । तस्यापि अतथात्वाधारणानन्तरं पुनः प्ररुने आह—'मन इति—तस्यापि
'अशितमन्नं त्रेधा भवति—यत्कृत्वा तत्पुटोपं यन्मध्यमं तन्मांसम् यदणीयस्तन्मनः, इति श्रुतावुत्पत्ति-
श्रवणात् पुनः प्ररुने आह—'विज्ञानमयमिति । तस्यापि शृंसुपहितत्वेनातथात्वं शुद्ध्या पुनः प्रष्टवान् ।
ततः 'आनन्दो ब्रह्म' इत्युत्तरिते वस्तुवत्त्वं प्राप्तः स्थितो भृगुः । एवञ्च पञ्चमस्य शुद्धब्रह्मपरकत्वा-
त्तस्माद् शृगुवल्यां नोदाहरणम्, किन्तु
प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीजिताः
॥ अन्नमयः कोशः । 'तस्माद्वा एतस्मा-

दुर्षणव्याख्या

पुनः पुनः, "विज्ञानं ब्रह्म" इति तस्यापि शृंसुपहितस्य शास्त्रा पुनः प्रष्टेनोपदिष्टम्—'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' । ततो
वरुणं प्राप्य शिवत् इति प्रतिपादितम् । ननु नेप वरुणं पञ्चकौशमतिपादिना । पञ्चमस्यानुपायत्वात्कोशात्वात्सर्वे तत्र
ब्रह्मत्वबोधनादित्याद्यन्मानन्दबल्लीरथपञ्चकौशोदाहरणमाह— यथा वेति * तपसा हि पञ्चकौशा उपाया एव

यादिव्युत्पादनं वास्तवस्फोटव्युत्पादनायैवेति । ननु प्रत्यक्षस्य स्फोटस्य श्रवणादितोऽपि बोधसम्भवात्

प्रभा

वज्रसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एव पुरुषविद्य एव । प्राणं देवा अनु-
 प्रणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये ' सर्वमेव ते आयुर्यन्ति ये प्राणं ब्रह्म उगासते ॥ २ ॥ प्राणकोशः । 'तस्माद्वा
 एतस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः ॥ ३ ॥ इति मनोमयः कोशः । 'तस्माद्वा
 एतस्मान्म गोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः ॥ ४ ॥ इति विज्ञानमयकोशः । 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञान-
 मयात् अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयः ॥ ५ ॥ इति आनन्दमयकोशः । नन्वानन्दवल्ग्यामपि यदानन्दपदं
 तदपि मुख्यब्रह्मरमेय । अत एव 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' (अ० १ पा० १ अ० ६ सू० १२) इत्यादि सूत्रकन्द्वैत-
 त्रयानन्दपदस्य आनन्दमयकोशनाशक्त्यापन्नजीवपरकत्वं ब्रह्मसूत्ररूपा खण्डितमिति चेन्न, यद्यन्नमयादिभ्य
 इवानन्दमयान्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते, तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम्, यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते त-
 स्य प्रियमेव शिरः । मोक्षो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उतरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' (तै०
 २।५) इति तत्र यद् ब्रह्मनन्तरणं प्रकृतम् । 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति । तद्विद् ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युच्यते ।
 तद्विज्ञानसाविपरैनान्नमयादय आनन्दमयपर्यन्ताः पञ्चकोशाः कल्पन्ते' इति शारीरिकभाष्यकृतैव
 समाहितत्वात्, सूत्रे 'आनन्दमयपदस्य तद्वाक्यशेषे श्रूयमाणब्रह्मपदे एव तात्पर्योच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । अ-
 न्नाप्यत्रादिशब्देन पूर्वोक्त एव कोशो ब्राह्मः । आनन्दशब्देनात्र 'करणे सत्त्वमानन्दमयो मोदादिदृष्टिभिः'
 इत्युक्त एव ब्राह्मः, उत्तरत्र शुद्धब्रह्मोक्तः । ततो 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युक्तम् । अत्र पुच्छमविद्याकल्पितस्य
 सर्वेशानसानम्, सर्वाधार वा ब्रह्म प्रतिष्ठा, इत्युक्त्या अनेनैव वास्तविक ब्रह्म उपदिष्टम् । अत्र श्रूयमाणं
 यद् ब्रह्मादं तदेव मुख्यब्रह्मरमेयम् । अत एव जगदाधारार्थकपुच्छमदोपादानं सद्ब्रह्मत्वे । लाङ्गलान्तकमुख्या-
 र्थस्य तत्र बावादाधारं लाक्षणिकमत्र पुच्छपदम् । ब्रह्म तु पञ्चकोशतादात्म्यापन्नचैतन्यादन्वयदेव । तदुक्तम्—
 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पञ्चकोशाविवेकतः । स्वात्मानं तत उद्भूत्य परं ब्रह्म प्रपद्यते' ॥ इति ।

एषञ्च यथा पञ्चकोशाः सार्धधारणब्रह्मप्रतिपादनाय औपयिकत्वेनोक्ता, ननु तेषां वास्तवब्रह्मत्वम् ।
 श्रेयसापि अगस्त्ययोः प्रकृतिप्रत्यययोर्बोधकत्वव्युत्पादनं वास्तवस्फोटनिष्ठवाचकत्वबोधनायेति निर्गलि-
 तोऽर्थः । प्रथमस्य त—व्यञ्जकत्वेण अथोन्मिन्द्रगोचरस्येत्यर्थः । अत्राश्रित इति—आदिना मनननिदिध्यास-
 न्तयोः सङ्ग्रहः । अथवाञ्चान्न न कर्णेन्द्रियजन्यज्ञानपरम्, प्रत्यक्षस्येत्युक्त्या पौनरुक्त्यापत्तेः । किन्तु 'उप-
 क्रमादिभिः पदभिर्लिङ्गे वाक्यनामाद्वितीयै स्फटादर्थे ब्रह्मणि तात्पर्यवधारणम् । तात्पर्यनिश्चायकोपक्रम-
 दिभ्यस्तुस धानमित्यद्वैतितः । वाक्यानां कुत्र तात्पर्यमिति जिज्ञासायां तत्रिण्यैवानुकूलो व्यापार इति
 केचित् । मननाञ्च—श्रुतार्थस्योत्पत्तिभिश्चितनम् । अर्थासत्त्वराङ्गानिवर्तकयुक्त्यनुसन्धानमित्यद्वैतितः ।
 शब्दावधारतेऽर्थं मानान्तराविरोधाशङ्कायां तत्रिण्यकरणाय तर्कत्मकज्ञानजनको मानसो व्यापार इति
 अप्वरान्द्रधर्मराजः । वाचकसाधकप्रमाणोपन्यासरूपयुक्तिभिर्वाक्यान्तानुचिन्तनमिति तार्किकाः । निदिध्या-

दर्पणवाक्या

उपदिष्टान्मानन्दकोषस्यापि वैपयिकत्वाऽनिरयत्वेनाब्रह्मत्वात् किन्तु 'ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा' इत्यत्र श्रूयमाणब्रह्मपदस्यैव
 मुख्यब्रह्मरमेयम् । अत एवाऽधारार्थकः पुच्छशब्दोऽप्युच्यते, तस्य लाङ्गलान्तकमुख्यावार्थस्य बाधात् । एवञ्चानन्द-
 यत्त्वां यथा 'अज्ञाताः सर्वाकारब्रह्मविधायकव्यवस्थायाः, ननु तेषां वास्तवब्रह्मत्वम्, तथेहाप्यरास्तवप्रकृति-प्रत्यया
 वा तद्व्यवस्थान्तरान् वास्तवस्फोटनिष्ठवाचकत्वावधानेपि लाङ्गलान्तकमुख्याः । अत्राश्रित इति—आदिना मनन-
 निदिध्यास-
 न्तयोः सङ्ग्रहः । अथवाञ्चान्न न कर्णेन्द्रियजन्यज्ञानपरम्, प्रत्यक्षस्येत्युक्त्या पौनरुक्त्यापत्तेः । किन्तु 'उप-
 क्रमादिभिः पदभिर्लिङ्गे वाक्यनामाद्वितीयै स्फटादर्थे ब्रह्मणि तात्पर्यवधारणम् । तात्पर्यनिश्चायकोपक्रम-
 दिभ्यस्तुस धानमित्यद्वैतितः । वाक्यानां कुत्र तात्पर्यमिति जिज्ञासायां तत्रिण्यैवानुकूलो व्यापार इति
 केचित् । मननाञ्च—श्रुतार्थस्योत्पत्तिभिश्चितनम् । अर्थासत्त्वराङ्गानिवर्तकयुक्त्यनुसन्धानमित्यद्वैतितः ।
 शब्दावधारतेऽर्थं मानान्तराविरोधाशङ्कायां तत्रिण्यकरणाय तर्कत्मकज्ञानजनको मानसो व्यापार इति
 अप्वरान्द्रधर्मराजः । वाचकसाधकप्रमाणोपन्यासरूपयुक्तिभिर्वाक्यान्तानुचिन्तनमिति तार्किकाः । निदिध्या-

न शास्त्रं तदुपाय इत्यत आह—उपाया इति—उपायस्योपायान्तरादुपकृतात् । तथाच व्याकरणस्याप्यजन्य-
ज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते । मन्त्रजन्यमिवार्थस्मरणे । वेदान्तजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने । तस्य च ज्ञानस्य यज्ञादीना-

प्रमा

ज्ञानश्च निपूर्वकाद् ध्यायतेः सनि बाहुलकाल्लुप्टि रूपम् । तथापरोक्षनिश्चयत्वसम्पादकत्वर्थः । विजातीयप्रत्यय-
तिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणमिति वेदान्तिनः । श्रुतार्थस्य नैरन्तर्येण दीर्घकालमनुसन्धानमिति
नैयायिकाः । न शास्त्रमिति—व्याकरणशास्त्रं विनापि श्रवण-मनन-निदिध्यासनैः स्फोटशोधसम्भवेन व्यभि-
चारात् स्फोटज्ञानसाधनत्वं व्याकरणे न सम्भवतीति भावः । नन्वेकं कार्यमप्रति यजानेकस्य कारणात् तत्र का-
र्य्यतावच्छेदकदले कारणान्यवहितोत्तरत्वनिवेशाद् व्यभिचाराभाव इत्याशयेनाह—उपाय इति—ननु सुप्रसाध्य-
श्रवणादिना स्फोटज्ञानसम्भवे ब्रह्मायाससाध्यव्याकरणज्ञानजन्यस्फोटज्ञाने गौरवमिदं तत्र स्फोटज्ञानत्वमात्रं न
अन्यथासिद्धस्फोटज्ञानार्थं व्याकरणारम्भे चेत्यर्थः । कल्पत इति—व्याकरणाध्ययनस्य स्फोटज्ञानत्वमात्रं न
कार्य्यतावच्छेदकम्, किन्तु वैजात्यसमानाधिकरणस्फोटज्ञानत्वम् । एवञ्च तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रवण-
वस्तुतस्तु श्रवणादीनामनेकजन्यसाध्यत्वेन दुष्करत्वाज्ञापयेन स्फोटज्ञाने एव व्याकरणस्योपयोग इति
बोध्यम् । नच वैजात्यविशिष्टस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे प्रमाणाभावः, व्याकरणशास्त्रारम्भस्यैव प्रमाणात् ।
तच्च वैजात्यं पुण्यजनकतावच्छेदकधर्मविशेषरूपम् । नच स्फोटज्ञानरूपकार्यगतवैजात्यस्य कार्य्यत्वान-
नुपस्थितेः कार्य्यकारणभावप्रमासम्भवः, स्फोटज्ञानानुत्तरकालाद्युत्तिरस्यैव स्फोटज्ञानत्वसामानाधिकरण्येन
स्वीकारादिन्यत्र विस्तरः । जन्यतावच्छेदकवैजात्यकल्पनायां दृष्टान्तमाह—मन्त्रजन्यमिवेति—तत्र तत्र हनि-
रादिकाने मन्त्राणां विनियोगो दृश्यते । तत्र मन्त्रं विनाऽपि हविर्दानादिकं स्यात् किं मन्त्रेणेति संशयस्य-
स्मरणार्था हि मन्त्रा इत्युत्तरितम् । प्रकारान्तरेणापि मन्त्रार्थस्मरणं स्यात् किं मन्त्रेणेति पुनराश्लेषे सम-
हित्वं मन्त्रजन्यतावच्छेदकम्, नतु मन्त्रार्थस्मृतिव्यभिचारमिति तादृशकार्य्यकारणभावस्वीकारे यथा न
व्यभिचारः । एवं ब्रह्मज्ञानस्य भाषाप्रमन्यतोऽपि निष्पत्त्या व्यभिचारेण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मज्ञानमप्रति कार-
णत्वं न स्यादिति तत्र तादृशकारणत्वोपपत्तये व्यभिचारवारणाय यथा वेदान्तवाक्यजन्यतावच्छेदकं
वैजात्यविशिष्टब्रह्मज्ञानत्वम्, नतु ब्रह्मज्ञानत्वमात्रम् । तथा व्याकरणजन्यस्फोटज्ञानेऽपि वैजात्यं कल्प-
यित्वा कार्य्यकारणभावस्वीकारे नास्ति व्यभिचार इति भावः । वेदान्तजन्यमिवेति—अत्रापि 'वेदान्तजन्य-
पदम्' वैजात्यविशिष्टवेदान्तजन्यतावच्छेदकपरम् । नन्वेवमपि पुरुषार्थचतुष्टयानन्तरमसाधनस्यैव फलतया
व्याकरणजन्यस्य स्फोटज्ञानस्य चतुर्विधपुरुषार्थेषु फलतयासाधनतया वैयर्थ्यमत्र आह—तस्य चेत-व्याकर-
णशास्त्राभ्यासजनितस्फोटज्ञानस्येत्यर्थः । यज्ञादीनामिति—फलमनुद्दिश्यैववर्षणवुद्ध्या कृतानां यज्ञादीना-

दर्पणव्याख्या

न शास्त्रमिति एतच्छास्त्रं विनाऽपि श्रवणाऽदिना तद्बोधेन व्यभिचारादिति भावः । उपायस्योपायान्तरादुपकृतत्वे
सदृष्टान्तानां युक्तिमाह—*तथाचेति* व्याकरणाध्ययनस्य स्फोटज्ञानस्य न कार्य्यतावच्छेदकम्, किन्तु तादृशज्ञानसर्ववैजात्यम्
तदवच्छिन्नं नोपायान्तरादिति न व्यभिचारः । वैजात्यस्य प्रागनुद्दिश्यतापि कारणताप्रहो निषिधादोक्तदिसाऽनेषेन इति
भावात् । *मन्त्रजन्यमिवेति* मन्त्रजन्यतावच्छेदकमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । ननु पुरुषार्थांशपक्षेण तस्य धर्मादनवैय-
र्थ्यमत्र आह—*तस्य चेत* स्फोटज्ञानस्य चेत्यर्थः । *यज्ञादीनामिति* कामनापरित्यागेन विधीयमानाना-

मन्तकरणशुद्धाविव शरीरादिशुद्धाद्युपयोगः, साक्षात्परम्परया वा स्वर्गमोक्षादिहेतुत्वञ्च । तदुक्तं वाक्यपदीये—
तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां

प्रभा

मित्यर्गः । तदुक्तम्—'ध्यानात् कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्' इति । आदिना विधिपूर्वकदानादि-परिग्रहः । तथाच श्रुतिः—'तमेतं वेदान्तानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' इति (श्रु० ब्रा० ४ अ० ४ ब्रा० २२ म०) वेदानुवचनेन=वेदाध्ययनेन । अनाशकेन=उपवासरूपव्रतविशेषेण । उवाचस्य तपसैव गतार्थत्वात् कामानुशनेन=कामत्यागेनेति वार्थः । अनया श्रुत्या यथा यज्ञादीनां परम्परया मोक्षसाधनत्वं तथा शास्त्रजन्मस्फोटज्ञानस्यापि परम्परया मोक्षसाधनत्वं ध्वन्यते । अन्तःकरणेति—साक्षादित्यादिः । शरीरादिशुद्धाविति—स्फोटज्ञानस्यापि शरीरशुद्धौ साक्षादुपयोग इत्यर्थः । आदिनेन्द्रियपरिग्रहः । एवञ्च न शास्त्रवैयर्थ्यमिति भावः । ननु शरीरादिशुद्धेरप्यपुरुषार्थतया तत्साधने स्फोटज्ञाने प्रवृत्तिर्न शक्यत आह—उादिति—साक्षात्स्वर्गहेतुत्वम्, परम्परया च मोक्षहेतुत्वमिति भावः । अत एव 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति' इति भाष्योक्ता श्रुतिः सङ्गच्छते । अत्र कामयुक्तदशरथानां कामफलकत्वमप्युक्तम् । मोक्षसाधनत्वमपि 'चत्वारि षट्क्षाः त्रयोऽस्य पादाः द्वे शोषं सप्त हस्तासोऽस्य । त्रिधाचद्वौ ध्रुवभो रोरवीति । महो देवो मर्त्यामाविवेश, इति श्रुत्या स्पष्टमेव भाष्यकृतैव प्रदर्शितम् । अत्र भाष्यम्—'महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्' इति । कैयटोऽपि 'महता=परब्रह्मणेत्यर्थः । इति 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये' इति स्मृतिरपि तत्र मानं बोध्यम् । परम्पर्येति—यज्ञाद्यनुष्ठानद्वारा वेत्यर्थः, यज्ञेऽपभाषणस्य निषेधात् । तदुक्तम्—'आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सरस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति' इति । परम्परया च आत्मज्ञानघटिता ग्राह्या 'तमेव विदित्वाऽतिश्रुत्यु-मेति नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाथ' इति श्रुत्या मोक्षस्यात्मज्ञानैकसाध्यत्वबोधनान् । तत्र हरि प्रभाषयति—'तदुक्तमिति=स्फोटज्ञानस्य मोक्षप्रति हेतुत्वं हरिणाप्युक्तमित्यर्थः । तद=व्याकरणम् । द्वार=उपायः । अपवर्गस्य=आत्यन्तिकमोक्षस्य । वाङ्मलानामिति=वाचां मलाः—'प्रस्तं निरस्तमभिलम्बितं निर्हृतमम्बुवृकृतं ध्यातमथो विकम्पितम् । संश्रमेणीकृतमर्द्धकं कृतं विकीर्णमेता स्वरदोषभायना इति । अतोऽन्यं व्यञ्जानदोषा, इति भाष्योक्त-प्रस्तादयः, अपवर्गता वा । व्याकरणतो हि प्रत्ययव्ययहेतुभूतानपशब्दान् प्रयुङ्क्ते । ज्ञानं हि तस्य शरणम् । यद्वा याचां मलाः=ब्रह्मभेदरूपाः । तदुक्तम्भाष्ये 'सक्तमिव तितउना पुनन्तो यत्र धोरा मनसा वाचमकत अत्रा स-रायः मर्यानि जानते भर्द्राणां लक्ष्मीर्निहिताभियाचि' इति । अस्यार्थः—यथा तितउना=पालनिना सक्तोस्तु-पागपनीयते, तथा व्याकरणेन वाचोऽपशब्दा अपनीयन्ते इत्यर्थः । तदाह—'धीराः=ध्यातवन्तो वैयाकरणाः ।

दर्पणव्याख्या

तेषामित्यर्थः । यज्ञादीत्यादिना 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति श्रुत्युक्त-दानादिपरिग्रहः । शरीरादीत्यादिना वागिन्द्रियपरिग्रहः । ननु शरीरादिशुद्धेरप्यपुरुषार्थतया तदुद्देशेनापि प्रवृत्तिरुपेत्यत आह—'साक्षादादिनाऽस्वर्गमोक्षादिनाऽपवर्गपरिग्रहः । साक्षात्स्वर्गहेतुत्वम्, परम्परयाऽपवर्गहेतुत्वमित्यर्थः । स्वर्गो-दुर्गं 'श्रेयं शब्दः' इति भाष्यपरिग्रहप्रति, परम्परया मोक्षहेतुत्वं च, 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये' इति स्मृति प्रमाणम् । परमपदस्य नात्मन्यवधानम् 'सोमं विदित्वा' इति भूत्वा तदतिरिक्तस्य साधनमोक्षहेतुत्वस्य स्पष्टेदोषघनादिति बोध्यम् । उक्तार्थे इतिव्यभिचारात्—'तदुक्तमिति' । तद्व्याख्यादासमर्थान्तरप्रतिपादनं यादम् । अथपवर्गस्येति मोक्षवैयर्थ्यः । द्वारमिति तदुपयोगीत्यर्थः । हेतुगर्भितं शब्दं—'वाङ्मलानामिति' ।

चिकित्सितम् । पवित्रं सर्वविद्यानामधिधिद्यं प्रकाशते । इदमेवं पदस्थानं विद्विन्नो ज्ञानवर्षिताम् ।

प्रमा

मनसा प्रज्ञानेन=निर्विकल्पकज्ञानेनैव वाचमकृत=असाधुभ्यो विविक्तां कृतवन्तस्ते तत्करणेन शुद्धविद्याः ।
 अत्रा=ब्रह्मप्रतिपादकशब्दे सत्तायः=शाब्दार्थयोरभेदशुद्धया समानज्ञानाः । तन्नुद्धे प्रतीकव्यज्ञानवन्तः ।
 तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मनिरूपिताभेदज्ञानवन्तः सत्त्वानि=मायुज्यानि=प्रमेयमिति यावत् ।
 जानते=प्राप्नुवन्ति । यत एतेषां वाचि भद्रा लक्ष्मी=स्वतःकाशात्मकरूपा अधि=अधिकं निहिता भवति । एतन्नात्मप्राप्य-
 तीति ऋगर्थः । अयम्भावः—ये शास्त्रतः प्रकृतिप्रत्ययद्विविधयोगेन साधुत्वं ज्ञाया शास्त्रार्थज्ञानवन्तो मान-
 सज्ञानेन वाचमसाधुभ्यः श्रुयक् कृतवन्तस्ते तज्ज्ञानपूर्वकसाधुराद्यप्रयोगे लक्षणान्तःकरणशुद्धयोऽत्र एव दुर्गो
 मार्गो ब्रह्मरूपस्तत्रात्मना सह समाने ज्ञातव्यः=त्यक्तभेदभावाः सत्त्वानि=मायुज्यानि प्राप्नुवन्ति । यत एतेषां
 वाचि वेदाख्ये ब्रह्मणि भद्रा लक्ष्मीः सर्वभासकरूपा अधि=अधिकं निहिता भवति । एतन्नात्मप्राप्य-
 प्रयोगव्यङ्ग्यस्य ध्वनिरूपवैखरीरूपकथितस्यैव तैरीचकन्तरीकारेण तस्य चाऽप्यन्वयिचारे ब्रह्मनिरूपिते
 मानानुपलम्भनेन तत्तदुपाधिभिन्नचित्त एव बोधकतया महादेव सर्वबोधनेषु प्रब्रह्मज्ञो ज्ञानार्थं तेनैव
 दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिर्देयाकरणात् । यत्—यद्वाग्दार्थ्यात्मार्थमर्थ्याद्या 'सर्वं ज्ञानम्'
 इत्यादितस्तद्बोधोत्सा तेषां वाचि निहितेति तत्र, यतो वाचो भित्तंते अप्राप्य मतसा सह' इति श्रुत्या ब्रह्म-
 गृह्यस्तन्मर्थ्याद्या शब्दाबोधव्यत्योक्तैरित्यन्वय प्रसक्तः । चिकित्सितमिति=चिकित्सितेऽनेनेति चिकित्सितम् ,
 अग्नयनार्थकात् कितेः सन्नन्ताद् वाहुलकारकरणे क्ते साधु । यतो वाहृमलकर्मकारणयनसाधन व्याकरणम-
 तो मोक्षद्वारम्=मोक्षोपयोगीत्यर्थः । पचयम्=शब्दब्रह्मप्रकाशकतया सर्वविद्यानां पवित्रम् । किञ्च 'अधिपित्तम्=
 सर्वासु विद्यासु इत्यधिधियम् , विभक्त्यर्थेऽप्ययीभारः । सर्वानु निश्चाम्पयोगितया प्रकाशते इत्यर्थः ।
 तथाचोक्तम्—'अपः पवित्रं परमपृथिव्या अरूयः पवित्रं परमं हि मन्त्राः । तेषाञ्च सामर्देजुप्राण्ययिम-
 हर्षयो व्याकरणं निराहुः इति । अत्र मन्त्रपदेन 'अग्न्यजुःमाना मकमन्त्र दारणीभूतानाम्—अग्निव्याख्यादि-
 त्यानां मध्ये वाक्त्वपेक्षयाऽनेरधिकपवित्रव्यस्वीचित्येन तत्कार्यभूतानाम्—अग्नादिमन्त्राणां पवित्रवन्तश्च श्रु-
 त्मन्योक्तम् । मन्त्रापेक्षया व्याकरणस्य पवित्रतमन्त्रनु सफलपञ्चकारणीभूत राधायां रूपमज्ञानपररूपेण बोधयम् ।
 एतेन जलापेक्षया मन्त्राणाम्, तदपेक्षया व्याकरणस्य च पवित्रतमत्वम् । तस्माद्गन्मन आकाराः मन्मूतः' 'आ-
 काशाद् वायुः' 'वायोरग्निः' 'अग्नेरापः' अद्भ्यः श्रुष्यी इति श्रुत्युक्तकमधिकब्रह्मिन्त्यपालनिति—रक्षति ।
 इत्म्=व्याकरणशास्त्रम् । पदे ते=स्थायितेऽस्मिन्निति स्थानम्, अधिकरणे स्तुट् प्रथमं पादाग्निव्यधिकरणमित्यर्थः ।
 सिद्धीति=सिद्धिः=मोक्षस्तस्य साधनानि एव सोपानानि=उपरिगमनाय निःश्रेयस्य, उपपत्तिकादनीतिर्मात्रं पञ्च
 उपानं श्वासप्रहणम्, उपरिगमनं वा तेन सह वर्तन्तेऽनेति सोपानानि, तेषां परीक्षिते=प्रथमः परम्परा वा तेषां
 माद्यम्—मोक्षमार्गगमने यावन्ति सोपानानि सन्ति तेषु व्याकरणं प्रथमं सोपानमिति मानः । इत्म्=
 व्याकरणम् । व्याकरणशुद्धिरयं राजपद्धतित्वं विधाप्यते इति विधेयप्राधान्याद् व्याकरणस्य ननुमद्वयेऽपि
 'इयम्' इति श्लोक्तिनिर्देशः, शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इतिवत्' तदुक्तम्—'द्वेरेष्विधेययोरेक्यनासाद्य-

दर्पणव्याख्या

* चिकित्सितमिति * अग्नयनार्थकज्ञानात् कितेः सन्नत्ये वाहृमलकर्मकारणयनसाधनं यत्ततो माद्यज्ञानित्यर्थः ।
 मनः शुद्धो यथादोनामिच वाहुपुद्गलेव तस्योपरयोगादिति मानः । यतः सर्वविद्याना मध्ये पवित्रमयोऽधिपित्तम् विद्यासु
 प्रकौंय दीप्यत इत्यर्थः । तथाचोक्तम्—'तेषां च सामर्पेजुस पवित्र मर्षया व्याकृत्य निराहुः' इति । * इदमिति *

इयं सा मोक्षमाणा नामजिह्वा राजपद्धतिः । अत्रातोतविपर्यासः केवलामनुपश्यति ॥ इति ।
 नचालीकया प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया कथं वास्त्वस्फोटबोधः, तस्या अलीकत्वासिद्धेर्वक्ष्य-
 मा वृत्त्वात् । एवम् 'रेखामवयन्यायः' आदिपदेन गृह्यते ॥ ६६ ॥
 ननु स्फोटस्य वर्णगतीनाञ्च नित्यतया ककार उत्पन्न इति

प्रभा

स्वर्यनाम पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभागभवति' इति । मोक्षमाणा न-मुमुक्षुणाम् । अजिह्वा=अवका । राजपद्धतिः=राज-
 मार्गः । अत्र=व्याकरणज्ञेये स्फोटरूपे राजमार्गे । अतीति=अतीतः=अपास्तो विपर्यासः=भ्रमो यस्य पुंसः स भ्रम-
 शून्य इति यावत् । केवलाप=परां वाचम् । अनुपश्यति=योगजधर्मसाहाय्येन जानातीत्यर्थः । एवं योगित्वसिद्धौ
 तरङ्गाने न कोऽपि प्रतिबन्धक इति भावः । तदुक्तं भागवते-समाहिताल्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेश्विनः । ह्या-
 कारादभून्नात्रो शुचिरोपाद्रिभाज्यते ॥ ७ ॥ यदुपासनया ब्रह्मन् योगिनो मलमात्मनः । द्रव्यक्रियाकारकत्वं
 धूरा यान्यपुनर्भवम् ॥ ३८ ॥ इति । अत्रार्थः—समाहिताल्मनः=वृत्तसमाधेः, परमे ब्रह्मणि तिष्ठति=लीयते
 इति परमेश्विनरपतुर्मुखस्य प्रप्रणो इति य आकारात्तस्मान्नादोऽभूत् । यः कर्णुपट्टिधानेन श्रोत्रवृत्तिनिरो-
 पान्तरमनादिव्यपि विभाज्यते=वितर्क्यते । यस्य नादस्य परात्पयोपासनयाऽऽत्मनो मलं द्रव्यमधिभूयम्,
 क्रिया=अव्यात्मम्, कारकम्=अधिर्दिवम्, इत्यर्थं मलं पाप धूत्वा=अपोह्य योगिनोऽपुनर्भवम्=मोक्षं या-
 न्ति इति । अलीकत्वासिद्धेरेण—प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य शशशृङ्गादिवच नात्यन्तिकसत्त्वम्, किन्तु अन्नम-
 यादिपद्मकोशादि रन्मायिक यादनिर्वचनीयत्वमेवेत्यस्य बद्धमत्तत्वात्प्रायत्वादित्यर्थः । नच वास्तविकदर्पणस्थ-
 त्वादपेक्षानिर्वचनान्धकारनाशो यथा न भवति तथाऽवास्तव्येन प्रकृत्यादिना यास्त्वस्फोटबोधो न स्यादिति
 यावत्, अथाहाशमणिप्रभाभिन्नेन प्रभासन्नेपयतः पुरुषस्य मण्डिप्राप्तिरदवास्तवेनापि यास्तत्रोपलब्धि-
 मन्मयात् । रेखावयवविशेष-रेखातिवनेनावास्तव्येन गयथाकारेण यथा बालविक्रमवयवस्य शोधस्तथाऽवास्त-
 वेनापि प्रकृत्यादिना यास्तत्रोपासनाने स्यादिति भावः । आ दर्पणे त=पञ्जकारादिवदित्यत्रादिपदेनेत्यर्थः ।
 ननु वर्णानां स्फोटात्म इत्ये फन्प्राप्त्यादि स्फोटनिष्ठं तद्रव्यञ्जकरासुनिष्ठं वा ? आगे स्फोटस्यैवकत्वा-
 दिवसिद्धत्वात् तस्य च नित्यता । 'ककार उ-रन्न' इति न स्यादित्याह—ककार उरन्न इति । कस्य विशिष्ट
 स्थानित्यापे 'गोऽयं ककारः' इति प्रतीतिर्न स्यात्, यथा नित्यत्वेन व्यक्तेर्भेदान् । ननु जातेराधिक्यधर्म-

स्वीकारास्थलमाह—स्वर्द्धर्षाद्यपीति । आदिनौत्पत्तिविनाशसंग्रहः । उदात्तत्वादि न वर्णानिष्टम्, तस्यैकत्वात्, नित्यत्वाच्च । तच्च, स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् । नच गत्वाश्च्छिन्नप्रतियोगिताक-
भेदाभावस्तद्विषयः । व्यक्त्यंशाभेदस्यापि भासमानस्य विना वाधकं त्यागायोगात् । नचोत्पत्तिपती-
तिर्वाधिका, प्रागसत्त्वे सति सत्त्वरूपाया

प्रभा

आदिनेति-दैर्घ्यादीत्यत्रादिनेत्यर्थः । भूपणे तु 'आदिना द्वयत्वादिकमपि गृह्यते' इत्युक्तम् । मीमांसकमतमाह—
उदात्तत्वादिति—आदिनाऽनुदात्तत्वादिसंग्रहः । उदात्तत्वानुदात्तत्वाद्यो विरुद्धधर्मा एकस्मिन्नकारादौ न सम्भव-
न्ति । किन्तु वर्णभेदे एव । वर्णभेदश्च तेषामनित्यत्वे अकारादीनामनेकत्वे वा स्यात्, तदेव तु न सम्भवतीत्याह-
तत्वेति—अकारादेरित्यर्थः । एकत्वादिति—अकारादेरेकत्वाद् उदात्तत्वादिविरुद्धधर्मोणां सन्निवेशासम्भवः । एकत्र
सन्निवेशे तेषां सामानाधिकरण्याभावरूपो विरोधो विहन्येतेति भावः । तच्च=मीमांसकाभिमते वर्णानां नि-
त्यत्वेकत्वञ्च । परप्रभिज्ञानादिति—तत्रेदन्तावगहि, संस्कारेन्द्रियसन्निकपोभयजन्यं वा ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं तस्मा-
दित्यर्थः । यदि तूक्तप्रत्यभिज्ञायाम् 'तदेवेदं रजतम्' इति भ्रमेऽतिव्याप्तिः, तदा अभिज्ञानम्=अनुभवं प्रतिगता
प्रत्यभिज्ञेति प्रतीत्या 'अनुभवरूपं तन्नन्यसंस्कारसहकृतसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति परिष्करणीयम् ।
अनुभवानुरूपत्वाभावात्तत्र भ्रमेऽतिव्याप्तिः । सा च 'सोऽयमकारः' 'सोऽयं चैत्रः' इत्यादिरूपा । या व्यक्ति-
पूर्वमनुभूता सैव व्यक्तिः पुनः प्रत्यक्षविषयीभूता चेत्तदा प्रत्यभिज्ञाशब्देन व्यवहियते । तथाच तद्व्यक्ति-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदावगाहिन्या बुद्धेरैव तद्रूपतया भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकैः सह विरोधात्प्र-
त्यभिज्ञायां व्यक्तिभेदे प्रतियोगितावच्छेदाकभूततद्व्यक्तिव्यस्य व्यक्त्यन्तरेऽभावेन तत्र भेदस्यैव सत्त्वेन
प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः । तद्व्यक्तैरेव तद्विषयत्वे तु तद्व्यक्तिव्येन सह तदभेदस्य विरोधेन तद्व्यक्तिव्यसत्त्वे
तदभेदाभावसत्त्वेन प्रत्यभिज्ञोपपद्यत इति भावः । जद्विषय इति—'सोऽयं गकारः' इति प्रत्यभिज्ञाविषय
इत्यर्थः । तथाच पूर्वगकाराद् भिन्नेऽपि गकारे गत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकस्य सत्त्वेन तद्विरुद्धस्य भेदस्य
तत्राभावेन व्यक्तिभेदेऽपि प्रत्यभिज्ञा न विरुध्येतेति भावः । व्यक्त्यंशाभेदस्येति—अतीतकालवृत्तिव्यक्तैरेतत्का-
लवृत्तिव्यक्तौ तद्व्यक्तिव्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्येत्यर्थः । त्यागायोगादिति—तत्प्रतीत्यविषयत्व-
कथनस्यापुनरुदात्तत्वादित्यर्थः । उत्पत्तिप्रतीतिरिति—'उत्पन्नो गकारः' इति प्रतीतिर्नित्यत्वे बाधिका=व्यक्त्यभेदांश-
प्रतीते भ्रमत्वसाधिकेत्यर्थः । प्रागसत्त्वे स्तीति=स्वाधिकरणक्षणाध्वंसाधिकरणत्वसम्यग्ध्यायच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावचक्षुःसमगृह्णितरूपायाः स्वाधिकरणक्षणाप्रागभावाधिकरणम्, स्वाधिकरणक्षणाप्रागभावाधिकरण-
क्षणाप्रागभावानधिकरणक्षयः क्षणस्तद्बृहत्तत्त्वरूपाया जपत्तेरित्यर्थः । स्वम्=उत्पद्यमानं वस्तु । यथा 'इदानीं
घट उत्पद्यते' इत्यत्र इदानींपदवाच्यसमये घटोत्पत्त्यधिकरणक्षणांतरक्षणे घटाधिकरणम्, तत्क्षणाध्वंसा-
धिकरणत्वसम्यग्धस्तदुत्तरक्षणे तेन सम्यग्धेन घटाभाववास्तदुत्पत्तिक्षणः तद्बृहत्तत्त्वं घटस्यास्तीति लक्षण-

दर्पणव्याख्या

- * उदात्तत्वादीति * आदिनाऽनुदात्तवृत्तिसंग्रहः । उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः परस्परविरोधादर्णभेदेन तत्तत्रा वाच्या ।
वर्णभेदश्च तदनित्यत्वे, धनेकत्वे वा स्यात्, तदेव तु न सम्भवतीत्याह— * तस्यैकत्वादित्येति * नित्यत्वे प्रमाणमाह—
* तत्पत्ति * नित्यत्वं, एकत्वमित्यर्थः । * त्यागायोगादिति * अनियतत्वायोगादित्यर्थः । * याधिकेति *
व्यक्त्यभेदे प्रशक्तिर्गोचर्ये यथः । * प्रागसत्त्वे सतीत्यादि * स्वाधिकरणसमयवर्णसत्त्वं सम्यग्ध्यायच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावन-
त्वावच्छिन्नसन्निकर्षविरोधवर्णसम्यग्ध्याय इत्यर्थः । द्वितीयादिक्षणसम्यग्धस्य निकृत्वसम्यग्धेन स्वयत्त्वात् तत्रातिप्रसङ्गः ।

तदपि सोऽयमित्यत्र व्यक्त्यभेदांशे तव भ्रमत्ववचुल्यम् । परन्तु ममातिरिक्तवर्णतत्प्रागभावध्वंस-
कल्पना नेति लाघवमतिरिच्यते । नच वर्णस्थले ध्वनिसत्त्वे मानाभावः, तदुत्पादकशङ्काद्य-
भावेन तदसम्भवश्चेति वाच्यम्, ककाराद्युच्चारणस्थले तत्तत्स्थानस्य जिह्वाया ईपदन्तरपाते वर्णा-
नुत्पत्तेर्ध्वन्युत्पत्तेश्च दर्शानत्, जिह्वाभिवातजवायुकण्ठसंयोगादेर्ध्वनिजनकत्वकल्पनात् ।

प्रभा

नित्यवर्णपूर्वपद्याद्यवगाहिनी या प्रतीतिस्तस्या भ्रमत्वरूपदूषणमवशिष्यत इत्यर्थः । तदपि=नित्यवर्णयादिनये
उक्तभ्रमत्वरूपदूषणमपि । व्यक्त्यभेदांश इति—'अनित्यो वर्णः' इति नैयायिकमते कालान्तरे उच्चरितस्य अधुना
उच्चरितस्य च गकारस्य तद्व्यक्तित्वेन भेदोऽपि 'सोऽयं गकारः' इत्यभेदावगाहिनी या प्रतीतिस्तस्या
अभेदांशविषये इत्यर्थः । तत्र भ्रमत्ववदिति—तस्याः प्रतीतेर्यथा तव नैयायिकस्य मते भ्रमत्वं तथा साक्षात्स-
म्बन्धेन नित्यवर्णपूर्वपद्यादिप्रतीतेर्भ्रमत्वं मम (मीमांसकस्य) मते तुल्यमित्यर्थः । एकस्याः प्रतीतेर्भ्रमत्वा-
पतिरूपं दूषणमुभयोः समानमिति फलितोऽर्थः । तथाच 'यस्तुभयोः समो दोषः परिहारस्तयोः समः'
इति न्यायेन तद्व्युत्पत्तिसमाभ्यां योऽव्यभिचयमिति भावः । ननु मतद्वयंऽपि दूषणसाम्ये 'अनित्या वर्णाः साक्षा-
दुत्पत्त्यादिमन्तश्च' इति मतोपेक्षा मीमांसकानां निर्वाजा स्यादित्याशङ्कामाह—परित्यक्ति । मम=नित्यवर्ण-
यादिनः । अतिरिक्तेति=नित्यवर्णवादे एक एव ककारः, एको गकारः, इत्येवं रूपेण परिगणिता वर्णाः ।
अनित्यवर्णवादे अनन्ताः ककारगकारादयस्तदुक्तम्—अतिरिक्तवर्णैति=अधिकवर्णैत्यर्थः । तथाचानित्यवर्णोऽ-
नन्ता वर्णस्तत्प्रागभावास्तद्ध्वंसश्च । नित्यत्वे परिगणिता एव वर्णाः । नापि तत्प्रागभावो नापि तद्ध्वंस
इति लाघवम् । तदुक्तम्—अपामतिरिच्यत इति—अधिकं लाघवमस्तीति भावः । एवञ्चानन्तवर्णतत्प्राग-
भावात्तद्ध्वंसकल्पनापेक्षया परम्परासम्बन्धेन नित्यवर्णपूर्वपद्यादिप्रतीतिकल्पनायामतिलाघवं वर्णैर्नित्यता-
यादिनयेऽस्तीति भावः । ननु नित्यवर्णस्थले ध्वने नैयत्यं यदि स्यात् तदा परम्परासम्बन्धेन तद्मतोत्प-
त्त्यादिकमादाय 'उपन्नो गकारः' विनष्टो गकारः, इत्यादिप्रतीतीनामुपपत्तिः स्यात्, तदेव तु न सम्भवति
वर्णस्थले ध्वनिसत्त्वे मानाभावादित्याशङ्क्य निराचष्टे—नचेति—वर्णस्थले पार्थक्येन ध्वनेरनुपलम्भादिति
भावः । ननु लाघवाद् वर्णानां नित्यत्वे सिद्धे 'उपन्नो गकारः' इत्यादिप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरेव तत्र ध्वनि-
सत्त्वे मानं स्यादत आह—तदुत्पादकेति—शब्दाद्योष्ठाभिघातजवायुसंयोगरूपस्य ध्वनिकारणस्याभावादित्यर्थः ।
तदसम्भवं इति=वर्णस्थले ध्वन्युत्पत्तेरसम्भवं इत्यर्थः । वर्णस्थले ध्वनिनैयत्यं समर्थयति—कारणवृत्तारणैति-
ककाराभुषारणस्वरूपयोग्यतासत्य इत्यर्थाः । यगनुत्पत्तेरिति=वर्णानभिष्यत्तेरित्यर्थः । नित्यत्वपक्षे वर्णैर्नित्य-
भावात् । ध्वन्युत्पत्तेरिति—ध्वनेः श्रावणप्रत्यक्षविषयत्वेन तद्गतोत्पत्तेरपि श्रावणप्रत्यक्षविषयत्वमित्यभि-
प्रायेणोदम् । दर्शनादिति—दर्शितश्च ज्ञानसामान्ये । तेन न श्रावणज्ञानविषयत्वेऽपि तदसङ्गतिः । जिह्वाभिघातजैति-
र्भदो गजसंयोगाभिप्रायेणम् । जिह्वातत्तत्स्थानवीरभिघाताद्यसंयोगस्तद्व्ययो यो वायुकण्ठसंयोगादित्यस्य

दर्पणव्याख्या

ज्ञानसंयोगात्तत्तत् इति प्रतीतेरपि वेदाः । ननु तादृशप्रतीतेर्भवेन परम्पराकारणविषयत्वात्कल्पेन गौत्वमत आह—
• परन्त्यदि ० । • अतिरिक्तेति ० अधिकैत्यर्थः । तथाचानित्यवर्णैर्नित्यवर्णैर्वादिद्वयानुपेक्षया तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वात्तद-
कारणवर्णादित्येव तद्विषयैति भावः । यदि प्रतीतेरपि ध्वनिनैयत्यं स्यात् स्यादेव ततोत्पत्तेरनुपपत्तिरसम्भ-
वश्चेति वर्णैर्नित्यता । तत्रैव च मानायां तदुत्पादक निराचष्टे— नचेति । वर्णानुत्पत्तेन ध्वनेरनुपपत्तिरिति भावः ।
एवञ्चानन्तवर्णतत्प्राग-
भावात्तद्ध्वंसकल्पनापेक्षया परम्परासम्बन्धेन नित्यवर्णपूर्वपद्यादिप्रतीतिकल्पनायामतिलाघवं वर्णैर्नित्यता-
यादिनयेऽस्तीति भावः । ननु नित्यवर्णस्थले ध्वने नैयत्यं यदि स्यात् तदा परम्परासम्बन्धेन तद्मतोत्प-
त्त्यादिकमादाय 'उपन्नो गकारः' विनष्टो गकारः, इत्यादिप्रतीतीनामुपपत्तिः स्यात्, तदेव तु न सम्भवति
वर्णस्थले ध्वनिसत्त्वे मानाभावादित्याशङ्क्य निराचष्टे—नचेति—वर्णस्थले पार्थक्येन ध्वनेरनुपलम्भादिति
भावः । ननु लाघवाद् वर्णानां नित्यत्वे सिद्धे 'उपन्नो गकारः' इत्यादिप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरेव तत्र ध्वनि-
सत्त्वे मानं स्यादत आह—तदुत्पादकेति—शब्दाद्योष्ठाभिघातजवायुसंयोगरूपस्य ध्वनिकारणस्याभावादित्यर्थः ।
तदसम्भवं इति=वर्णस्थले ध्वन्युत्पत्तेरसम्भवं इत्यर्थः । वर्णस्थले ध्वनिनैयत्यं समर्थयति—कारणवृत्तारणैति-
ककाराभुषारणस्वरूपयोग्यतासत्य इत्यर्थाः । यगनुत्पत्तेरिति=वर्णानभिष्यत्तेरित्यर्थः । नित्यत्वपक्षे वर्णैर्नित्य-
भावात् । ध्वन्युत्पत्तेरिति—ध्वनेः श्रावणप्रत्यक्षविषयत्वेन तद्गतोत्पत्तेरपि श्रावणप्रत्यक्षविषयत्वमित्यभि-
प्रायेणोदम् । दर्शनादिति—दर्शितश्च ज्ञानसामान्ये । तेन न श्रावणज्ञानविषयत्वेऽपि तदसङ्गतिः । जिह्वाभिघातजैति-
र्भदो गजसंयोगाभिप्रायेणम् । जिह्वातत्तत्स्थानवीरभिघाताद्यसंयोगस्तद्व्ययो यो वायुकण्ठसंयोगादित्यस्य

प्रमा

प्रकर्षत्' इति न्यायेन श्रुत्यधोहितगुणसम्बन्धस्यैव त्वाग इति गुणान्तरविशिष्टञ्चागालम्भनं युक्तमित्युक्तं तत्सर्वं विन्दन्त्येव । किञ्च व्याकरणसिद्धान्तविरोधोऽपि स्यात् । तथाहि—समानाधिकरणपदार्थयोर्भेदान्ध्वयः, पूर्वपदार्थोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, इत्यादिवैयाकरणनिकायप्रसिद्धव्यवहारानुपपत्तिः, अस्मिन्पक्षे पूर्वोक्तस्य सर्वस्यासम्भवात् । पदार्थनिबन्धनमोमांसकोक्तस्य 'श्रुति-लिङ्ग' इति न्यायस्यासङ्गत्यापत्तेश्चेति चेन्न, यथा पदेषु कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागमादाय प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वम्प्रत्यानानामित्वादिब्यवहारस्तथाऽस्मिन्पक्षे वाक्येषु वस्तुतः पदानामसत्त्वेऽपि श्रावापोद्गाराभ्यां कल्पितपदान्यादाय मीमांसाभिमतस्य वैयाकरणसम्मतस्य च सकलप्रकृतिप्रत्ययपदाशाश्रितविचारस्य निर्बोधमुपदयितुं शक्यत्वात् । यत्नायत्नाद्यधिकरणेषु श्रुति-लिङ्गादीनां यत्नायत्नाभावविचारो जैमिनीयैरेवमेवोपपाद्य । यद्यपि वस्तुतो वाच्यस्याखण्डत्वे तादृशकल्पनाया भ्रमरूपत्वाद् ऋषीण तत्त्ववैच्येन तदसम्भवः (कल्पनाऽसम्भवः) तथापि व्यवहारकाले तत्रैतरेषु तैरतरेषु तैरिषु तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहारासम्भवात् कल्पितैरेव पदपदार्थवोन्मथार्थविचारः क्रियते इति स्वीकारेण तेषां वचनावलम्बेनैव तद्विधानां विचारसरणिरिति सर्वमनवगम्यम् । नैथामिकास्तु उत्पत्त्यादिप्रतीतिदर्शनाद् वर्णानामनित्यत्वमेव । भेरीदण्डादीनां ध्वन्यात्मकशब्दं प्रति कारणात्मिक कण्ठादिस्थानवायुसंयोगादीनामपि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णोत्पादकत्वमेव प्रतीयते । न चोत्पत्तिरधीकृतमते तत्राशकसामग्र्यभावात् उत्पन्नस्य वर्णस्य तृतीयक्षणे नाशायोगः, प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणस्य हेतुताया ज्ञानादिस्थले ह्यस्त्यात् । नच वर्णोत्पादकत्वेनाभिमत्तसामग्रया वर्णाभिव्यक्तिरेव जायते, नतु वर्णोत्पत्तिरिति वाच्यम्, वर्णाभिव्यक्तिरस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरयेण वर्णवृत्तिकत्वादिजातेरेवावच्छेदकत्वकल्पने लाघवात् । नचामिव्यक्त्युत्पत्तिवादेऽपि स्वविषयकत्वादिजातेरेव विषयितासम्बन्धेनावच्छेदकत्वेन गौरवाभाव इति वाच्यम्, एव स्वीकारे फोलाहलादी कर्तादेरभावेन तदप्रत्यक्षत्वापत्तेः । नहि फोलाहलप्रत्यक्षं फत्यादिविषयकत्वेन लौकिकविषयतया कार्यतावच्छेदकं स्यात् । किञ्चैव घटाणुत्पादकसामग्रया अपि तदभिव्यक्तिरस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वापत्तौ घटादिजन्यमात्रस्य नित्यत्वापत्तेः । नच सादृश्यमताभिप्रेतसत्कार्यवाटिसिद्धान्तेन भावमात्रे नित्यत्वस्येष्टतया नापत्तिरिति वाच्यम्, सूक्ष्मेऽधिक्रया पदार्थलोचनेन तन्मत्तस्याप्यापातरमणीयत्वात् । तथाहि—कारणेन कार्यस्याभिव्यक्तिरेव, नतुत्पत्तिरिति तन्मतम्, तच्चाणुपपन्नम्, कार्योणागमिव्यक्तिः कारुण्यपापरात्याक् सती, असती वा । नाद्यः, न्यन्मते घटोत्पत्तेः प्रागपि घटस्य सतीव अभिव्यक्तिरूपकार्यस्यापि सत्यत्वापरयकतया घटस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेः । नच कारुण्यपापरात्यागमिव्यक्त्याया एवाभिव्यक्तेः सत्येनाभिव्यक्त्याया अभिव्यक्तेरेव प्रत्यक्षत्वप्रयोजकतया नोपापत्तिरिति वाच्यम्, अभिव्यक्तेरेव अभिव्यक्त्यङ्गीकारेऽनवस्थापत्तेः । नान्यः, कारुण्यपापरात्याव कार्यमात्रस्य मन्त्रमते अभिव्यक्तेरेव कार्यताया तदसत्कार्याकारे स्वसिद्धान्तमद्वापत्तेः । किञ्च 'उपपन्नो घटः' 'गटो घटः' इति प्रतीत्या घटादीनामनित्यत्वयत् 'उत्पन्न कर्कारः' नष्ट कर्कारः' त्रिनष्टः कर्कारः इति प्रतीतिवशाद्दण्डानामनित्यत्वमेवाङ्गितम्, प्रतीतेः समये धैर्यमे धीजाभावात् । किञ्च घातुगतस्य, ताम्बेयोगगतस्य वा कर्त्रादेः वर्णे स्फोटं वा भागाङ्गीकारे तदप्रत्यक्षाणुपपत्तिः, स्वसमयेतत्समवायसन्निकर्षणस्यैव कर्त्तादिप्रत्यक्षप्रयोजकतया पत्यादेः प्रयोगमयत्वेन प्रत्यक्षत्वस्य दुरुपपाद्यत्वात् । स्वःश्रोत्रेन्द्रियम् । नच स्य (धोय) मयुक् (वा) समवायसन्निकर्षणं स्वसमयेतत्प्रत्यक्षममवायसन्निकर्षणं वा तदप्रत्यक्षासम्भव इति वाच्यम्, यथा गति शब्दत्वादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्तेः । नच 'कर्कारः शृणोमि' इति प्रतीतौ शब्दत्वसम्बन्धादर्शित्या न शक्यत्वभानमिति वाच्यम्, 'शब्दः शृणोमि' इति प्रतीतिः सत्यया, 'शब्दः शृणोमि' इति प्रतीतिः

योऽयं गकारः श्रुतः सोऽयं हकार इत्यपि स्यात्, स्तोऽस्यैकः प्रात्, गकारोऽयं न हकार इत्यनापत्तेश्च । किञ्च स्फोटे गत्याद्यभ्युपेयम्, न चा ? आद्ये तदेव गकारोऽस्तु । वर्णनित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वानङ्गीकारात् । तथाचतिरिक्तस्फोटकल्पने एव गौरवम् । अन्त्ये—गकारादिप्रतीतिविरोधः । वायुसंयोगमृत्ति, घनित्युत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय इति चेन्न, प्रतीतिर्विना वाद्यकं भ्रमत्वायोगात् । अस्तु वा वायुसंयोग एव गकारोऽपि ।

प्रभा

त्यर्थः । सोऽयं गकार इति—यथापूर्वमुच्चरितगकारविषयिका इयं प्रत्यभिज्ञा स्फोटस्यैक्येनोपपद्यते । तथा वर्णमात्रे स्फोटमात्राङ्गीकारे गकारहकारयोरस्यैक्येन गकाराभिज्ञानेऽपि हकारविषयिणी प्रत्यभिज्ञा प्रमात्मिका स्यादित्याह—इत्यपि स्यादिति । स्फोटस्यैकत्वादिति—एकस्यैवात्मकस्फोटस्य सकलवर्णरूपत्वादित्यर्थः । यत्तु दर्पणकाराद्यः—‘तदभिज्ञाभिन्नस्य तदभिन्नत्वम्’ इति नियमेन हकाराभिन्नस्फोटः अभिन्नगकारे तद् (हकार) धमेदावगाहियुद्धेः प्रमात्वापत्तिरित्यर्थ इति तत्र, स्याभिन्नद्वारकत्वस्वरूपानुगमस्थले एव तन्वायावधिपयत्वात् । यथा कार्यकारणयोरभेदादिनये प्रकृतेः कार्यं महत्त्वमिति तयोर्भेदः, महतः कार्यमहत्कार इति तयोप्यभेदः । तथाचाहङ्कारे प्रकृत्यभिन्नमहद्भिन्नत्वेन प्रकृत्यभिन्नत्वम् । नहि प्रकृते हकाराभिन्नस्फोटद्वारकगकारस्वरूपानुगमः, स्फोटे हकाराभेदाङ्गानेऽपि गकारे स्फोटाभेदानुगमात् । ननु स्फोटमात्रवादिनये ‘योऽयं गकारः श्रुतः सोऽयं हकारः’ इति प्रतीतिरिष्टेव, अद्वैतवादिमते ‘योऽयं देवदत्तः स यज्ञदत्तः’ इति यदित्यत आह—अनापत्तेश्चेति—स्फोटात्मकगकारहकारयोरैक्येन भेदावगाहियुद्धेर्वापादिति भावः । ननु स्फोटस्यैक्येऽपि फरगत्वादिबिरुद्धधर्माभ्यासमूलकभेदानुभवेन नोकापत्तिः । नचाभ्यस्तकत्वादिमादाय भेदावगाहिये तत्प्रतीतिः प्रमात्वानुपपत्तिः, प्रमात्वस्य तन्मते दूरापातवत्त्वादित्यत आह—किञ्चेति । गत्यादीति-रवाधित्वेनाभिमतमनारोपितं गत्यादीत्यर्थः, आरोपितगत्वादेर्नित्यानेकवर्णवादिनाप्यङ्गीकाराद्यभ्रुतासङ्गतेः । आद्ये—स्फोटे गत्याद्यङ्गीकारे । तदेव—अनारोपितगत्वाद्येव । गकारोऽस्त्विति—नच तत्वं जातिर्नतु वर्ण इतीदमसङ्गतम्, वर्णनित्यतावादिना मीमांसकेन धर्मधर्मिणोरभेदेन गत्याद्यतिरिक्तवर्णानङ्गीकारात् । तदाह—अतिरिक्तेति । एवेति—एवेन स्फोटनिरासः । गकारोऽपीति—गत्वेन प्रतीति विषयोऽपीत्यर्थः । तथाच

दर्पणव्याख्या

● स्फोटस्यैकत्वादिति ● तदभिज्ञाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनिपत्तेन हकारात्मकस्फोटोऽभिन्नगकारे तदभेदावगाहियुद्धेः प्रमात्वापत्ति-
 रित्यर्थः । ● अनापत्तेश्चेति ● अभेदादेव च तादृशभेदावगाहियुद्धे प्रमात्वानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु वर्णमात्रकस्फोटस्यैकत्वेऽपि
 गन्तादिभिर्बद्धधर्माभ्यासमूलकभेदप्रतीतिर्नोपपत्तिः । प्रामाण्येन तु तथा यत्रैक्यमिति दूरापातमेतत्तत्त्वात् आह—● किञ्चेति ●
 उगधित्याभिमतगत्यादीत्यर्थः । ● आद्ये—स्फोटे गत्याद्यनुगमस्येति । ● तदेव—नारोपेन । ननु गत्यादेर्वर्णधर्मतया भेदेन
 चर्णं तत्र तादृशगमन आह—● यद्यनित्यतावादिभिरिति ● मीमांसकादिभिरित्यर्थः । ● अतिरिक्तेति ●
 धर्मधर्मिणोरभेदावगाहियुद्धेः प्रमात्वानुपपत्तिरित्यर्थः । ● गौरवमिति ● गकारादिप्रतीतिर्ना गत्यादिभिर्बद्धधर्माभ्यासमूलकभेदानुभवेनापत्ति-
 रिति भावः । ● अन्त्ये—स्फोटे गत्याद्यनुगमस्येति इत्यर्थः । ● विरोध इति ● गतिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः ।
 गत्याद्यनुगमस्य स्फोटाङ्गीकारेन तदतिरिक्तगत्वादिभिरनुपपत्तिरिति भावः । वायुसंयोगमृत्तानि—रामते ● घनित्य-
 मृत्तानि—ननुत्तर । घनित्युत्तया गृह्यते अन्त्येऽपि प्रतीतिः घनित्युत्तया—आरोप्येति ● । ● भ्रमत्वायोगादिति ●
 भ्रमत्वायोगात् प्रमात्वावगाहियुद्धेः प्रमात्वानुपपत्तिरिति भावः । ननुनित्यतावर्णानङ्गीकारात् प्रमात्वानुपपत्ति-
 तदाह—अतिरिक्तेति । एवेति—एवेन स्फोटनिरासः । गकारोऽपीति—गत्वेन प्रतीति विषयोऽपीत्यर्थः । तथाच

इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या ह्यर्युपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तदवच्छेदकतया च जातिविशेषोपसार्ग्यकल्प्यत्वात् । नच वर्णानुपूर्व्येन प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोनिर्वाहः, घटघटत्वादेरपि सयोगविशेषविशिष्टमृदाकारादिभिश्चान्यथासिद्ध्यापत्तेः ।

प्रभा

रनयेति जातेरेवात्राभिधानात् । तदुक्तम्—द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमाकृतिः' इति । एव पदानामानन्त्याद् व्यभिचाराच्च पदगता, जातिरेव, वाचिका, जातिरूपेण भासमानः स्फोट एव वाचक इति यावत् । ननु तानद्दर्शगतपदत्वजातिसत्त्वे मानामाव इत्यत आह—इदमिति—उच्चारणभेदेन पदानामानन्त्याद् 'इदं हरिपदम्' इत्येकाकारकसकलश्रावणप्रत्यक्षात्मकप्रतीतेर्जातिविषयकत्व विना नोपपद्यत इत्यनुगतप्रतीत्या जाति' सिध्यति । ननु अनुगतप्रतीतेर्जातिसाधकत्वे विभुत्वादेरपि जातित्वापत्तिरिति कार्यकारणतावच्छेदक तथैव जातिसिद्धिरिति नैयायिकसिद्धान्तः । प्रकृते च तदभावात्त पदत्वजातिरित्यत साधकान्तरमाह—इदं प स्थिताति—सादृश्यव्याप्यहर्षुपस्थितित्वावच्छिन्न प्रतत्यर्थः । तेन चक्षुरादिना हर्षुपस्थितिमादाय न व्यभिचार हरिपदज्ञानस्य कारणत्वे ज्ञाते विपर्ययत्वसम्बन्धेन पदस्य विशेषणतया पदानच्छिन्ना कारणता वाच्यता । पदानिष्ठाऽवच्छेदकता यदि न द्रव्यकित्वावच्छिन्ना तदा तद्रव्यकित्वस्यानन्त्येन कारणता, वच्छेदकता वच्छेदकत्वे आनन्त्यव्यभिचारयोरापत्तिः । पदगतजाते, कारणतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे च जातेरेक्याद् व्यभिचारानन्त्ययोरभाव इत्याह—तदवच्छेदकत्वमिति—हेतुतावच्छेदकतावच्छेदकत्वमेत्यर्थः । यद्वा तदवच्छेदकतया—स्वाश्रयावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकत्वमनेत्यर्थः । जातिविशेषत्व—पदगतजातिविशेषस्य । आश्रयस्त्वान्त्रिति—लाघवाद्दिति शेषः । ननु हरिपदत्वादिजातेरेव पदादिपत्रितिससक्तिशरणाय हरिपदादिगतानुपूर्व्यास्तत्रियामकत्व वाच्यमित्येकस्या आनुपूर्व्या एवावच्छेदकत्वेनानन्त्यव्यभिचारापत्तिरित्याशङ्कानिराचष्टे—नचेत् । प्रतीतिरिति—पदभेदभेदेऽपि 'हरिपदम्' इत्येकस्या प्रतीतेः, एकस्या अवच्छेदकतायाश्च निर्याहे जातिकल्पना व्यर्थेति भावः । अन्यथा तदभावात्तोरिति—अवयवानां सयोगविशेषविशिष्टा मृदेव घटः । तथा आकारादिभिः—अवयवसम्भानविशेषैश्च 'घट' इत्यादिप्रतीतिसिद्धौ अवयवाद्भिन्नोऽवयवी न सिद्धयेदिति भावः । न च दण्डादिकात्प्यंतावच्छेदकतया घटत्वादिजातेरावश्यकता, सयोगविशेषावच्छिन्नमृत्तिसत्त्वस्यैव दण्डादिकार्यतावच्छेदकत्वस्य यत्तु शक्यत्वात् । यद्यवयवसयोगविशेषायामानन्त्येनाननुगमाद्, एव सयोगविशेषविशिष्टावयवाना नानात्वात् 'घटः' इति प्रतीतेस्तद्विषयकत्वे गोरवात् 'एको घटः' इति प्रतीत्यनुपपत्तेश्च घटत्वादिजातेराश्रयणमित्येतेषां प्रकृतेऽपि तथैव पदादिगतजातिसिद्धितुल्या ।

दर्पणव्याख्या

निरुद्धे प्रपञ्चितः । ननु तादृशजाती मानामात्रोऽत आह—* हरिपदमिति * अनुगतवर्म विना सञ्जतादृशपदेरेवाकारताद्यप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः । ननु अनुगतप्रतीतिमाश्रय जातिव्यपकत्वे विभुत्वादेरपि जातित्वापत्तिरत कारणता वच्छेदकतादिनैर तल्लिङ्गान्या, तदभावात् प्रकृते कथ एव जातिरमत आह—* हर्षुपस्थितित्वावच्छेदेनेति * कार्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिदम् । * अत्रस्येति * अन्यथा तापस्यज्ञा तच्चद्रव्यकित्त्वेन हेतुतया व्यभिचारेणावभासितमिति । * प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरिति * अनुगतप्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरित्यर्थः । * वर्णानुपूर्व्येति * तादृशज्ञाप विषयकसंज्ञानुपपत्त्यया तथेत्यर्थः । * निर्याह इति * तथानुपपत्त्यवच्छेदकत्वयोरित्यर्थः । * अन्वयासिद्ध्यापत्तेः * न च शेषः, प्रत्युक्तमिति शेषोपादिति भावः । ननु ज्ञाते शक्यत्वे जातिसं शक्यतावच्छेदकत्वमप्य,

तरमात् सा जातिरेव वाचिका, तादात्म्येनावच्छेदिका चेति । ननु सरो रम इत्यादी तयोर्जात्योः मत्स्योर्ध्व-
 बोधभेदो न स्यादित्यत आह-श्रीपाधिको वेति । वा त्वर्थं उपाधिरानुपूर्व्यां, सैव जातिविशेषामिष्य-
 ङ्जिकेति भेदः कूर्णीभूतज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति भावः । उपाधिमुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह-
 वर्णानामिति ॥७१॥ ननु जातेः प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्त्वान् प्रत्येकादथवोपापत्तिः स्यादित्यत आह-
 अनेकव्यक्त्यभिष्यङ्गया जातिः स्फोट इति स्मृता । कैश्चित् व्यक्तय एवास्या ध्वनिस्त्वेन प्रकल्पिताः ॥७२॥
 अनेकाभिर्णव्यक्तिभिरभिष्यक्तैव जातिः स्फोट इति स्मृता । योगार्थतया बोधिकेति

प्रभा

तस्मात्=उत्करोत्या जातिरुक्कारान् । ननु पदगतजातेर्वाचकत्वे षट्पदत्वत्वं वाचकताच्छेदकं वाच्यम्,
 तच्च सकलषट्पदसमवेतत्वे सपि तद्वितरासमवेतत्वरूपमिति जगतः प्रवेशादतिगौरवमत आह-तादात्म्येनेति-
 अभेदेनेत्यर्थः । अत्रच्छेदिकेति-पदत्वजातिगतवाचकताया अत्रच्छेदिकेत्यर्थः । तथा च जातिगतवाचकताया
 जातिरेवावच्छेदिकेति नू गौरवमिति भावः । तादृशस्य वृत्तयनियामकत्वेऽपि अत्रच्छेदकतावच्छेदकत्वे
 नानुपपत्तिः, श्राधिकरणसम्बद्धत्वस्येवावच्छेदकतानियामकत्वान् । जाल्योरिति-पदद्वयेऽपि जात्याश्रयीभूत-
 वर्णानां तुल्यतया रसविषयकोपस्थापिकायां, सरोदिपयकोपस्थापिकायाश्च जातेरेषां मत्स्ये चित्तोपाभावे-
 नोभाभ्यामुभयबोधापत्तिरिति भावः । उतापत्ति निराकरोति-श्रीपाधिकं वेति । प्रकृते निष्कल्पार्थस्यामन्तथा-
 दाह-त्यम इति । त्वर्थेऽत्रावधारणमित्याह-वैवेति-आनुपूर्व्येत्यर्थः । तथाच वर्णानां तुल्यत्वेऽपि पीयोपर्व-
 रूपानुपूर्व्यभेदेनोभयत्रोभयार्थवाचकजातिसत्त्वे मानाभाव इति भावः । अभिष्यङ्गितीति-इतिर्नो । यतोऽभि-
 ष्यङ्गकभेदोऽत एकैकस्या एव जातेऽर्थक्या रसोपधिः सर उपस्थितेश्च कारणीभूतजातिज्ञानस्य भेद-
 इति योजना । एकया आनुपूर्व्यां भिन्नं जातिज्ञानम्, अपरया आनुपूर्व्यां भिन्नं जातिज्ञानमिति भावः । तारम-
 न्त्वदिति-तारत्वमन्दत्ववदित्यर्थः । यथैकेन वायुसंयोगेन तारत्वस्य=उर्चस्त्वस्य, अपरेण तेन मन्दत्वस्य=
 शनैस्त्वस्य ज्ञानम् । तेन तीव्र-मन्दमिति ज्ञानभेदः ॥ ७१ ॥ जातिरिति-षट्पदवाङ्मृत्तित्वेनाभिमतजातेरित्यर्थः,
 बोधकजातेःसमुदायवृत्तिःवात्समुदायस्यावयवानतिरेकाजाते । समुदायावृत्तित्वस्य स्वभावात्सिद्धत्वात्प्रत्येकव-
 र्णविषयो भवत्यर्थेऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फोटपदं बोधकपरमित्याह-योगेति । एतेन=पदघटकत्वात्तद्वर्णविष्य-

दर्पणव्याख्या

तस्य च तद्वितरावृत्तित्वविशिष्टसकलवृत्तित्वरूपतया तस्याधमबो गौरवादत आह-तादात्म्येनेति * अभेदेनेत्यर्थः ।
 तथाच नाक्तदोष इति भावः । एतच्चत्वमिहितं प्राक् । * जाल्योरिति * तयो पदयो रेणाकारसकारानिर्गणितत्वा-
 विशेषाद्गतसविशिष्टापरथा । कर्ताच्छेदकसत्त्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकत्वात्प्रेनितरस्या एव सत्ताया निनिगमनाभावाच्चतो
 विश्लेषणार्थबोधानुपपत्तिरित्यर्थः । वाद्यदस्य पदान्तरपरत्वम निराकरोति- * वा त्वर्थं इति * अत्रापणे इत्यर्थः ।
 * भेद इति * तथाच तत्र वर्णतोत्प्रेऽप्यानुपूर्वीनिष्कल्पेन रसत्वविशिष्टो रस्यारकतावच्छेदकजातेर्निष्कल्पार्थतासत्त्वं
 सम्बन्धेन रविशिष्टरथादिरूपात्तुपूर्वार्थ एव व्यञ्जकत्वात् तदभावेन न रसः-पदाद्गतत्वात्तद्विशेषोपापत्ति-
 भावः । मूले तारमन्दरदित्येन तारमन्दरादौ धर्मपरो । तथाच यथा वर्णानां नित्यैरन्तमते निरातीरगुणान्नापिगत-
 राचे तारनादिना भेदमतीतिस्तदित्यर्थः ॥ ७१ ॥ वर्णजातिरुक्तमभिष्यङ्गकत्वे सरे- * नन्विति * । * जातेरिति *
 अर्थबोधकजातेरित्यर्थः । * प्रत्येकमिति * पदान्तरगतवृत्तौभित्यर्थः । एतमपि * अर्थबोधोपापत्तिरिति * तदभि-
 व्यञ्जकवर्णसत्त्वादिति भावः । * योगार्थतयेति * स्फुटवर्णोऽस्मादिति वक्ष्यमाणवचनव्युत्पत्त्येत्यर्थः ।

व्यवहारः कृतः" इति ॥ ७२ ॥ ननु का सा जातिस्तदाह—
 सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ॥ सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ॥७३॥
 प्रतिभावं=प्रतिपदार्थम् । सत्यांशो जातिः, असत्या व्यक्तयः । तत्रद्व्यम्बित्विशिष्टं ब्रह्मैव
 जातिरिति भावः । उक्तञ्च कैयटेन "असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः" इति ।
 "ब्रह्मन्त्रमेव शब्दस्वरूपतया भाति" इति च । कथं तह, ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरुपसत्त्वाद्-
 नित्यत्वम्, "आत्मैवेदं सर्वम्" इति श्रुतिवचनादिति कैयटः सङ्गच्छताम् । अविद्या=आविचको

प्रमा

निष्फलं मोक्षरूपपुरुषार्थानुपयोगित्वात्, साक्षात्परम्परया वा तदुपयोगित्वस्यैव फलात्वादित्याह-केनेति ।
 ध्वनस्थितौ=भासमानौ । सत्यम्=कालत्रये वाधरहितम् । तत्र वाधितमसत्यम् । तत्र=सत्यासत्ययोर्यत्सत्यं
 सा जाति, विधेयप्राधान्यात्स्वीत्यम् । विशिष्टम्=उपलक्षितम्=आधेयतया व्यक्त्युपहितम्, विशेष्यान्वयित्वे
 सति विधेयान्वयित्वरूपोपाधित्वस्यैव व्यक्ती सत्त्वात् । विशेषणत्वं तु न विशेष्यान्वयित्वे सति अभेदेन
 विधेयान्वयित्वरूपविशेषणत्वात्साभावात् । जाति=जातिपदव्यवहारार्थम् । "द्रव्यं नित्यम्, इति भाष्ये
 कैयटेनोक्तम् । असत्योपाधिना=व्यवस्थाऽऽधेयतयाऽवच्छिन्नम् । द्रव्यशब्दवाच्यम्=द्रव्यवाचकघटादिवाच्यम्,
 द्रव्यात्मको यः शब्दस्तदाच्यं वा सांसांस्कृतमे शब्दस्य द्रव्यत्वात् । प्रत्याहारार्हिकं कल्पते ब्रह्मरशिखिं प्रति
 कैयटः ब्रह्मत्वमेवेति । वाचकशब्दरूपतया वेदरूपतया वा । कैयटे "प्रतिभाति" इति पाठः । ब्रह्मणः साक्षात्ज्ञातु-
 मशक्यतया रूपनामनिरूपणद्वारा तज्ज्ञानाय शास्त्रस्योपयोग इति भावः । जाते ब्रह्मरूपत्वे 'आकृतिरनित्या'
 इति प्रतीकशब्दविरोधमाशङ्क्य परिहरति—अविद्येति-कार्यमात्रोपादानभूता सदसदादिभिरनिर्वचनीया,
 जातिप्रतीकशब्दविरोधमाशङ्क्य परिहरति—अविद्येति-कार्यमात्रोपादानभूता सदसदादिभिरनिर्वचनीया,
 मिथ्याज्ञानजन्यसंस्काररूपा वा अविद्या । ननुत्वाविद्याया अतृप्तिकृतया घटपदादिसकलसाधारणतया च
 जातित्वासम्भय इत्यत आह—आविचक इति—आविचक इति चिन्त्यम्, पुनो विधायकाभावात् । अविद्यया

दर्पणव्याख्या

स्फोटरूप यद् व्यङ्ग्यं तद् व्यञ्जककर्णाल्मकशब्दस्येत्यर्थः ॥ ७२ ॥ नन्वेतावता प्रवचनेन पदत्वादेर्जातित्वस्य, तद्वचनरस्य
 च व्यवस्थापनमफलम्, पुरुषार्थानुपयोगित्वादिशास्त्रस्य समाधानपरतया मूलमवतारयति—**ननु का सेति** ॥ सा=
 वाचकत्वेनाभिभूता जाति केति योजना । * सत्यांश इति * सत्यम्=का उच्यते=भाष्यत्वम्, तद्विरीतमसत्यम् । पश्य-
 जगत्कृतं तद्विरीतं, तदुपलक्षितमित्यर्थः, परमाथं ब्रह्मणा व्यक्तीना वैशिष्ट्यासम्भवात् । अत एव
 व्यक्तीनामुपाधित्वञ्च, तदुपलक्षितमित्यर्थः । *जातिरिति* तद्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः । *असत्योपाधीति*
 दिशब्दस्य । गुणगतजातेरनन्वीकृतत्वात् । अत एव नानाप्रतीतिजनकत्वं तदवच्छिन्नम्=तदुपलक्षितमित्यर्थः । *द्रव्यशब्देति* गग-
 शब्दस्वरूपतयेति श्रुत्यात्मकशब्दरूपतयेत्यर्थः । *द्रव्याणि वेदितव्यं" इति श्रुतेः । अयमाशयः—'तस्मादेतस्माद्वा
 आत्मन आकाशः सम्भूतः' इत्यादितेतिरीयकभूता ब्रह्मणा । *द्रव्याणि वेदितव्यं" इति श्रुतेः । अयमाशयः—'तस्मादेतस्माद्वा
 सिद्धत्वात्पारम्येणैव श्वाभिलोपादानाभिरत्ये न परस्परभिरत्ये सुस्थ-पश्यप्रतीयमानजगत 'नेह नानाऽस्ति' इति
 धृष्ट्या शिषे दृष्टे वाधिताभ्यन्तरेतिरिघानसत्त्वैकनियम्यत्वेनाविशेष्यमात्रब्रह्मणः । *द्रव्यस्य साक्षात्ज्ञानमशक्यतयापलक्षणीभूत-
 रूपनामनिरूपणद्वारा तज्ज्ञानाय शास्त्रस्योपयोग इति । * कथमिति * उल्लेखद्वारा । सत्यत्वेनान्वयम्, पूर्वोपरिवाधादिति
 भावः । मिथ्याज्ञानरूपासास्तजन्यसंस्काररूपा वा जातित्वासम्भवाद्—*आविच्यं * इति * अविद्याकल्पित इत्यर्थः ।

धर्मविशेषो वेति पञ्चान्तरमादायेति द्रष्टव्यम् ॥ ७३ ॥ तमेव सत्यांशे स्पष्टयति—

इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दस्वरं निरञ्जनम् । त्रयैरेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः ॥ ७४ ॥

अयमर्थः—“नामरूपे व्याकराणि” इति । श्रुतिसिद्धः द्वयी सृष्टिः । तत्र रूपस्येव

प्रभा

निर्मुक्तं, तस्या धर्मो वा इत्यर्थं 'तेन निर्मुक्तम्' इति 'तस्य धर्म्यम्' इति वा ठकि आविधिक इति त्व-
 षितम् । तथा च मतमेनेन नित्यत्वानित्यत्वयोश्चक्या न पूर्यपरस्यटविरोध । वस्तुतस्तु तत्तद्व्यवस्थयच्छि-
 न्नेतेव जातिरिति उपायेनेन्यत्वाटुपहितस्यापि जन्यत्वोत्तिर्ने विकृता । अनुपहितत्वाभिप्रायेण नित्यत्वम् ।
 इति धर्मं शब्द या वृत्तिमन एव धर्मतया वृत्तिमस्वम्, विशेषपदेन घटाद्यर्थासाधारण्यञ्च सूचितम्
 ३ । पूर्वाकारणत्वात्परिपोटपक्षे परम्परया, धाम्यजातिरिपोटपक्षे च साक्षान्नोक्षसाधनत्व व्याकरण-
 त्यायेन्यनुमत्तायति-उभेवेते-अयनात्मा' तत्सयम्, इत्यादिश्रुत्युक्तम् 'सत्य यत्तत्र इति कारिकया
 त् नित्यत्वं । इत्यम्=पूर्वकारिकोत्तरप्रकारेण निष्कृष्यमाणम्=वाचक वेनाध्यस्तभ्य पृथक् क्रियमाणम्=
 तात्यासिस्मन्धराहित्येन ज्ञाप्यमानम् । निरञ्जनम् अञ्जनाटुपाधेनिर्गतमुपाधिरहितम् । अत एव उरम्=
 विराशि, 'अग्निनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्' इत्यादि स्मृते । एताश्च यद्गन्त तदेव शब्दतत्त्वम्=
 ज्ञेयानाम् । अत्र शब्दम् रूपं शब्दशब्दलक्षणम् । 'नामरूपे व्याकराणि' (छा० ६।३।२) इति
 ने । वस्तुतस्तु इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दस्वरं श दक्षररूपं जात्यात्मक तन्निरञ्जन क्षर ग्रहोवेत्य-
 य । तथा च 'सर्वं यत्किञ्च नद्म' इत्यादिना शब्दलक्षण एव सर्वोपिष्ठान वस्तुच भवति । प्रादुरिति=
 योऽय इति शेषः । धाम्यजातिरिपोटरूप श शब्द ब्रह्माभिन्न जानन्तीत्यर्थः । ननु नैयायिका गगतो-
 तात् शब्द मयन्त इति ब्रह्मोपादानत्वमसङ्गतमत आह—अयमर्थ इति । द्वयीति=द्वयार्थशब्दात्मका-
 यरायण ॥ इति अयमयममृत्वा मृषित्तिर्गो । त=सद्यो, घटवत्वं सप्तम्यो । मृष्टिघटकस्वरूप